

મેહેરબાન શેઠ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીન,
 “જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી”ના દિલસોજી અંજે ઉદાર લાઇફ-મેમ્બર,

વિદ્યા હૂતરનાં પુસ્તકોનાં એક કદરદાન સુરખી,
 જરતોસ્તી દીન-આઈનને લગતા ત્રયોને ઉદાર આશ્રય આપનાર,
 ગુજરાતી સાહિત્યના એક મ્હોટા મદદગાર
 અને

“ જ્ઞાનચક્ર ” ની ત્રયમાળાના પોષક તથા
 પાળણુદાર પિતા તરીકેની તેમજ બીજી અનેક
 પ્રકારની આપની ઉત્તમ ખુબીઓની
 સેહેજ કદરસનાથી પ્રત્યે
 આપ સાહેબને

જ્ઞાનચક્રનું આ પુસ્તક કે હું

સન્માનપૂર્વક અર્પણ કરવાની

• રજા લઉં છું.

આપનો આજ્ઞાકિત સેવક,

રતનજી ફરામજી શેઠના.

આ સંથ વિષે “જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી” તરફનો . ગુલાસો.

“ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી ” દસ્તક શેઠ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીને આ પાંચમા ભાગ માટે રૂ.૪૦૦ના ઇનામનો રેસાલો લખાવવા માટે નીચલો પત્ર લખી માગણી કરી હતી.
મુંબઈ, તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૨.

શેઠ નરારવાનજી હોરજીભાઈ પટેલ,

જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીના ઓનરરી સેક્રેટરી બેગ.

સાહેબ,

જ્ઞાનચક્રના પાંચમા ભાગ માટે ઇનામ આપવાની મારી મરજી છે માટે નીચલા ભેસો માટે રૂ.૪૦૦નું ઇનામ મારે નામે લખાવજોજી. પાંચમા ભાગ માટે ૮, ૬, ૩, ૮, છ, ૮, ૫, ૮, ૫, ૬ અને ૫ એ નવ અક્ષરો માટે ઇનામ લખાવજોજી અને તેની સુદત માસ નવની રાખો આગામીનું શરતોએ રેસાલો માગજોજી.
લા. સેવક,

બેજનજી અરદેશર કામદીન,

ઉપલી માગણી મંડળીએ ઉપકાર સાથે સ્વીકારી નીચલી મહેરબાનર મુન્શરાની વલંભાનપત્રોમાં લખાવી હતી.

જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી.

શેઠ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીન તરફનો રૂ. ૪૦૦ નાં ઇનામનો રેસાલો,
જ્ઞાનચક્ર ભાગ ૫ માં,

નીચલી શરતે લખી માગવામાં આવેછે:—

૧—બારાખડીના નવ વ્યંજન ૮, ૬, ૩, ૮, છ, ૮, ૫, ૬ અને ૫ વાળા શબ્દો અનુક્રમે ઇંગ્રેજી સાહકલોપીડિયાને ધોરણે ઉતારો લખ તે વિશેનું જ્ઞાન આપવું પછી જરતોસ્ત્રી ધર્મ અને ઇતિહાસ તથા દેશી દુનરવાળા વિષયો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું.

૨—બનતાં સુધી બાળતોની ઘણી લખાણુ વિગત આપવા કરતાં તેની વધુ સખ્યા પર ધ્યાન આપવું.

૩—એ પાંચમા ભાગ તા. ૩૦ મી જુન. ૧૯૦૩ સુધીમાં નીચે સહી કરનાર ઉપર મોકલવો. લખનારે પોતાનું નામ એક પરગિરામાં બંધ કરી તે ઉપર પોતાનો તખલ્લુસ (Motto) લખવો, અને જે તખલ્લુસવાળો રેસાલો તપાસનારને લાવક જણારો તેનેજ લગતું પરગિરા ઉપેડીને ઇનામ આપવામાં આવશે.

૪—ઇનામ લેનાર ઘણીએ પોતાને હિસાબે તથા ખર્ચે એ ભાગ લખાવી બાહેર પાડેલો. મુંબઈ, તા. ૧ લી અક્ટોબર ૧૯૦૨.

નરારવાનજી હોરજીભાઈ પટેલ .

ઓનરરી સેક્રેટરી,

(હોટાની બિલ્ડિંગ્સ, આંટ રોડ.)

ઉપની પ્રાંતેની મુન મુખીમા કારોગાર મડળીએ એ રેસાનો મળ્યો હતો. એ રેસાનો તપાસી તે મુનની રિપોર્ટ કરવાનું કામ ઑનરેયન ખાનમદાદુ દારાશાહ રતનજી ચીચગર, ખાનમદાદુર બદમનજી પેહેરામજી પટેલ, ઑર્- રોહરિયારજી દાદાભાઈ ભર્યા અને એક રસ્મ પેશ્તાનજી મસાતી, એમ એ ને મોપરામા આવું હતું તે મુનમ એ ચારે ગ્રહરથોએ રેસાનો તપાસી, તે નિમે નીચે પ્રમાણે પોતાનો રિપોર્ટ લખી મોકલ્યો હતો.

મુળાઈ, તા. ૧ લી જુન ૧૯૦૪.

ગેજ સાહેબ

મેઠ નસરવાનજી હોરજીભાઈ પટેલ

તે જ્ઞાનપ્રસારક મડળીના ઑનરરી સેક્રેટરી જોગ

સાહેબ,

શુનરાત્રી "સાહબોપાડિયા" બાગ પાચમા માટે 'એરિયન' વાળા તખ્તનુસ સાથે લખાઈ આવેલો ને રેસાનો "જ્ઞાનપ્રસારક મડળી"ની કારોગાર મડળીએ અમે ઉપર તપાસી રિપોર્ટ કરવા મોકલી આપ્યો છે તેના સમઘમા જણાવનારી રમ્મ લઈએ છિયે કે એ રેસાનો આગવા બાગો જેટલોજ કુનેદમદ રીને લખવામા આવ્યો છે અો તેને ધનામો લાપક કરાવવામા અમે મરજા પરિણામે એકમત છિયે

હયાન ઘણીઓના લગ્નચરિત્રો વિષે તમારા કારોગાર મડળીએ ને કરાવ કીધો છે તે મુનમ મડળીના સરનરીન તથા મુનવી સાથે તરફથી લખનારને યદતી સૂચનાઓ કરવામા આવે એવી અમે આત્મ રાખીએ છિયે

લા. સેનકો,

દારાશાહ રતનજી ચીચગર.

બદમનજી બેહુરામજી પટેલ.

રોહનીઆરજી દાદાભાઈ ભર્યા.

રસ્તમ પેશ્તાનજી મસાતી.

ઉપના રિપોર્ટ પ્રમાણે "એરિયન" નખનુમવાગો રેસાનો ધનામો તથા ઉપાવવાનો લાપકનો કાંઈયે, કારોગાર મડળીએ તા. ૭ થી જુનાઈ ૧૯૦૪ ને દિને મોકલી પોતાની મમામા આ રેસાના માથે આવેલું "એરિયન" તખનુમવાળું પરિણામ જોનારી તેના લખનાર તરીકે મી. રતનજી દરમજી રોહનાનું નામ જાહેર થયું હતું.

આ રેસાનો ઉપાનો દતો તેજા એક બેજનજી અરદેશર દામદીને લખનારની મેદ નાની વડું કલેમનાળી અવ, અગાઉ ને રૂ ૪૦૦ નું ધનામ એ એક તરફથી આપવામા આવતું હતું તેમા બીજા રૂ ૧૫૦ નો વધારો કરી, આ પાચમા બાગવી દરેક બાગ માટે રૂ. ૫૫૦ નું ધનામ આપાવી ખાએમ જણાવનારી નીચના પત્ર મડળીના ઑનરરી મેન્ટરી ઉપર લખી મોકલ્યો હતો.

મુંબઈ, તા. ૨૭ મી માર્ચ ૧૯૦૫.

જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીના ઓનરરી સેક્રેટરી,

શેઠ નરસિંહજી હોરજીભાઈ પટેલ જોગ.

માહેશ,

“જ્ઞાનચક્ર”ના દરેક ભાગ માટે જે રૂ. ૪૦૦ મારા તરફથી આપવામાં આવે છે તેના સંબંધમાં જણાવવાનું એ છે કે જ્ઞાનચક્રનો પાંચમો ભાગ જે અત્યારપેટેનાં ઇનામને લાયક હરી ચુક્યો છે તે ભાગ માટે તેમજ ત્યારપછીના બીજા દરેક ભાગ માટે રૂ. ૪૫૦ વધુ એટલે રૂ. ૫૫૦ નું ઇનામ આપવાની મારી ખાદેશ છે, અને તે ખાદેશને અનુસરીને પાંચમા ભાગનાં ઇનામ માટેના રૂ. ૫૫૦ હું મોકલી આપીશ.

લા. સેવક,

બેજનજી અરદેશર કામદીન.

ઉપલી વિગતો ઉપરથી જોવામાં આવશે કે આ મંડળીના સદાના કદરદાન લાઇફ-મેમ્બર શેઠ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીનની ઉદારતાથી ગુજરાતી ભાષામાં વિદ્યાજ્ઞાનનો આ ઉપયોગી ગ્રંથ રચાઈ શક્યો છે, અને તેમાં આ વેળા વધારે ઉદારતાથી સંજીન મદદનો ઉમેરો કરી એ શેઠે લખનારની મહેનતની યોગ્ય કદર જુજી છે એ એમને માનવું છે.

મરદુમ શેઠ અરદેશર સોદરાજી દસ્તુર કામદીન ગુજરાતી સાહિત્ય ખીજવવા માટે જન્મ પોતાનો સખી દિલગુરદો વાપરતા હતા તેમ પોતાના ભક્ષા પિતાને શુભ પગલે ચાલી શેઠ બેજનજી અરદેશર દસ્તુર કામદીન પણ વિદ્યાજ્ઞાનના કામોમાં પોતાનો દિસ્મો આપતા રહે છે અને તેમ કરીને એવજુ પોતાના બેહેસ્તનશીન પિતાજીનાં ફરોદરને યાદ કરી તેમનાં શુભ કામની નક્કલ આપુ રાખી, તેમનાં ફરોદરને ખુશહાલ કરે છે એ એમને ધણું શોભામયું છે.

શેઠ બેજનજી કામદીને વધારા સાથના આપવા કષ્ટુરેવા ઇનામના રૂ. ૫૫૦) ઇનામ જીતનારને આપવામાં આવશે.
મુંબઈ, તા. ૩૦ મી જુન ૧૯૦૫.

ખ. રૂ. કામા,
સરનશીન.

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદ્યાજ્ઞાન, શાસ્ત્રના ક્ષેત્રની જે લાંબો વખત થયાં ખુટ હતા તે હાલમાં ડ્રગટ થતી “જ્ઞાનચક્ર”ની અથમાળા લગભગ પુરી પાડે છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ કહેલી ગણાશે નહિ. આ અથમાળાના હાલમાં પ્રગટ થયેલા છઠા પુસ્તકમાં ૩૦ મા મુદ્દાદાર મુદ્દાના વિષયો આવી ચુકા છે. હવે માત્ર આ અથમાળા ખીમ નણી પુસ્તકમાં સમાપ્ત કરવાની આશુ રાખવામાં આવે છે.

આ અથમાળાના પહેલા પુસ્તકથી હાલ પુસ્તક મુદ્દા એકબે હાથે લખવામાં મેં મારી શક્તિ સુખ્ય જે કહે મેળવી છે તેમાં હું પોતાને સપૂર્ણપણે કાવેશો ગણતો નથી, કેમકે આ જ્ઞાનમાળામાં સમાવવા લાયકતા એટલા તે અગણિત વિષયો સંપાદન પ્રદાનનાગર દરતી ધરાવે છે કે જેને સખ્યાય કલમ પણ પુરતો ઇન્સાફ આપવા અશક્ય છે, ત્યારે મારા જેવો એક અંદાજ લેખક લેવી સપૂર્ણતાની મિશ્ન-મગરૂ ભોગવવા તે સી લાયકતા ધરાવી શકે ? પણ મેં મારી યથાશક્તિ સુખ્ય એક માણસથી જેટલી અશક્ત રાખી શકાય તેટલી મારી અંદાજ કોશીમથી કાઢી કામ બનાવી કરી બતાવ્યું છે એમ વિનાશ હું. એકસ વિષયોમાં સમાવવી અનેક વિરિધ બાબતો લખવા માટે અનેક વાર અનેક વિષયને ફરી ફરી વાચવાની ફરજ પડે છે, તે ધોરણે મને પણ અનેક વિષયોમાં સમાવવી સખ્યાય બાબતોને મેળવવા થકી તે તે વિષયોનું અધ્યયન કરવું પડેલું હોવાથી માત્ર વાચન અને અધ્યયનથી મેં મારા પોતાના અભ્યાસમાં જે કાંઈ વધારો કરી મેળવ્યું છે તે આ અથમાળા ઉપર રૂપે દર્શાવ્યું છે.

રતનજી ફરામજી શેઠના કૃતિ.

જ્ઞા ન ય ઈ

યાને

ગુજરાતી સાહકલોપીડિયા.

પુસ્તક ક્ર. ૬.

૮.

—આવીસમો મૂળાક્ષર.

‘કણુ’આર—આ અતિ ઉપયોગી ક્ષાર પૃથ્વી પર ઘણું ઠેકાણું મળે છે. લાંબા કાળ સુધી આ ક્ષાર તિબેટમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આણી ત્યાંથી પરદેશ રવાના કરવામાં આવતો હતો. તિબેટમાંના કેટલાક સરોવરમાંનું પાણી પોતાની મેળે બાષ્પીભવનથી ધટી જઈ તેમાં રફટિકાકાર કકડા બને છે. તેની ઉપર જે મેલ હોય છે તે કાઢી નાખવા રફટિકની ભૂકા બનાવી તેને રફટિક સોડાનાં પાણીથી ધોય છે. પછી સ્વચ્છ કરેલી રફટિક પાણીમાં પિગળાવી તેમાં અષ્ટમાંપ વજન જેટલો શુદ્ધ પાપડખાર મિશ્ર કરે છે, આથી બાકી રહેલો મેલ તંત્રાએ બેસે છે. તે પછી ઉપરનો થરો ગાળી ચડો પાડે છે, જેટલે શુદ્ધ ટંકણુખારની સળાએ બને છે. એમાં ૧૦ અણુખાર રફટિકભવનનું પાણી રહે છે. સુના રૂપાનો અને કાષ્ઠપણુ ધાતુનો રસ કરતી વેળા તેમાં આ ક્ષાર નાખે છે; આથી ધાતુનો રસ જલદી સ્વચ્છ બને છે. સુના રૂપાનો રસ કરતી વેળા આ ક્ષારનો જાડો રસ બનાવી મૂસતી અંદરની બાજુએ ચોપડે

છે, આથી મૂસને હિદ્રો હોય તે પુરાઈ જઈ ધાતુનો રસ અથવા કણુ તેને ચોંદટતાં નથી. ધરેણા અથવા વાસણને ઝાંક લગાડતી વેળા એતું પાણી ઉપયોગમાં લીધે છે, જે ઠેકાણું સાંધો લગાડવો હોય ત્યાં પાણી ચોપડી તેની ઉપર ઝાંકના કકડા રાખી સુકવે છે, પછી કાલસાના અગ્નિમાં મેળા ગર્મિ આવે છે, એટલે સાંધો બેસે છે. સાંધાને ઝાંક અને ટંકણુખાર ચોપડવાનું કારણ એ છે જે અગ્નિમાં નહિ પિગળતાં પ્રથમ ઝકઝકો રસ બની ત્યાં ડાઘ અથવા મેલ હોય તો તે નિકળી જઈ સાંધો બેસે છે.

પંજળમાં ખારા પાણીનાં કેટલાક સરોવરો છે, તે સરોવરને કાંઈ મિઠા સાથે મિશ્ર થએલું ટંકણુખાર પુચકળ મળે છે; તેમજ ધરાન તથા ચીન દેશની સૈરહદ ઉપર પણ મળે છે. તે શિવાય કેલિફોર્નિયા, પીર અને સિલોનમાં પણ આ ખાર જડે છે.

ટંકની પ્રાંતમાંના ‘લેયુન’ નામના સરોવરના પાણીમાંથી બનાવડી ટંકણુખાર તૈયાર કરવામાં આવે છે. તે પ્રાંતમાંના જ્વાલા-ગ્રામી પર્વતનાં જોહમાંથી પાણીની ગરમ

વરાળ બાહર પડે છે તેને બીજા બાધેલા તલાવમાં છોડે છે. આ મરાળને દેવાનો સ્વર્ગ યતા તેનું પાણી બને છે. આ પાણીને 'બોરસિક' ક્લેસિડના ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી રસાયનિક ફેરફારથી આ ધર્મ કાઢી નાખી તેમા ટંકણખાર બેળી રસાયન ક્રિયાથી ટંકણખાર બનાવે છે આ ટંકણખાર બનાવવાની રીત મીઠા કારટર અને પેન નામે વિદ્વાનોએ શોધી કાઢી હતી. આ બનાવટી ખડીયોખાર બનાવવાનો ધધો હાલમાં ફ્રાન્સ દેશમા નિયમિતપણે આવે છે ઇંગ્લંડમા ઇટલી દેશમાનું 'બોરસિક' ક્લેસિડ ને સુકા ક્લેસિડ તથા ટંકણખાર સાથે બેળી 'રિન્ડરબરેટરી' બહીમાં નાખી તેને આવ્ય આપે છે. આ કૃતિથી એમોનિયા ક્ષાર જુદો પડે છે.

કેટલેક ઠેકાણે જમીનમાં મળતા નીમકની ખાણમાથી મોડા અને ટંકણખારના ટગલા નિકળે છે.

કાઉટ 'લારડારેલ'નાં હાથમાં એનો વેપાર એક હાથ હતો. હિંદુસ્તાનમાનો ટંકણખાર બજારમાં વેચાઇ ચકાષ તે મોટે ૧૮૫૫ માં હીલથાય કરવામાં આવી હતી આ સંબંધી લોડેલેલેસીને એક અરજ કરવામા આવી હતી; તેમા ઇટલી દેશમાના 'બોરસિક' ક્લેસિડ ઇંગ્લંડમાં દર સાલ ૩૦૮૦૦ મણુ જેટલો હતો અને હિંદુસ્તાનમાનો ટંકણખાર ૮૪૦૦ મણુ અથવા ધણો તો ૧૬૮૦૦ મણુ ખપતો હતો, એમ તે અરજમાં જણાવ્યું હતું. આ વેળા લોડેલેલેસીએ તેની તપાસ કરતા 'લાદાક'ના ટંકણખાર વિશે ધણી જાણવાનેજ બામતો

સાર ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થને રસાયન સામ્રાજ્ય 'ક્લેસિડ' આ સજા છે આ બહીની રચના જરા જુદી દોષ છે બહીનું મોટું કમાન પ્રમાણે અથવા ૩૦૮ પ્રમાણે બનાવેલું દોષ છે બહી માધી નિર્માની લગાગ સાધારણ બહી પ્રમાણે બાહર નહીં જેટલો ૮૧૧ મેલેલા પદાર્થ ઉપર ફરી પડી તેને વધારે મરબી આપે છે.

બહેરમા આવી; પણ હાલમા એના વેપાર વિષે કોઈ દરકાર કરવું જણાતું નથી.

કનિગહેમે 'પુગા'નાં ટંકણખાર તથા ગધકની ખાણો જાતે જોવા જઈ તેનું વર્ણન પોતાના ગ્રંથમાં આપ્યું છે. કેપટન ડબલ્યુ. સી, એ 'પુગા'નાં ટંકણખારની શુદ્ધ જોવા માટે ખાસ સુસાધરી કરી હતી. તે વિષે આ ગ્રંથસ્થ નીચે મુજબ વર્ણન આપે છે.

"પુગામાં ટંકણખારની ખાણ અજમાસે બે મેલ લાંબી અને પોણા મેલ પોહળી છે. આ ખાણનો શુદ્ધ પૂર્વ પશ્ચિમ છે. આ શુદ્ધમાંથી એક નિર્મળ પાણીનો ઝરા વહે છે, જે સિંધુ નદીને મળે છે. જ્યાં ટંકણખાર જડે છે ત્યાંથીજ આ ઝરા બેકે વહેતો નથી તોપણ તે જગ્યામાં ગરમ પાણીનાં ઝરા થોડા થોડા અંતર ઉપર છે, તે ઉપલા ઝરાને મળે છે. ઉષ્ણતા માપક યત્ર વડે આ પાણીની ગર્મી માપતા તે અનુક્રમે ૧૩૦, ૧૪૦, ૧૫૦, ૧૬૭, અંશ બરાબર હતી. જે ઝરાને આ ૪ ઝરા મળે છે તે ઝરાના પાણીની ગર્મી જુલાઈ માસમાં ૫૬ અંશ રહે છે."

"આ ખાણમાંથી અજમાસે ૩૦૦૦૦ (૧૬ શેરતો) થી વધારે ટંકણખાર ઉત્પન્ન થતો હોવો જોઈએ. તેમાંના માલનો મુખ્ય ભાગ રામપુરમાં ખપે છે, અને બાકીનો 'કુલુ' તથા 'ચળા'મા ખપે છે. રામપુર માં મોકલેલો 'અશોધિત' ટંકણખાર નીચલા ધારો તરફ ખપે છે, ચડીમાં જે લોકો પોતાના ઢોરો હેઠળના ધાટમાં ચરાવવા લઈ જાય છે તેઓ આ અશોધિત ટંકણખાર શદ્દ કરી પોતાની સાથે પાછા ફરતાં વેચવા લઈ જાય છે."

"પુગામાંજ ટંકણખાર મળે છે એમ નથી, પણ 'રેડાક' પાસે બીજી એક જગ્યાએ ત્યાં પણ મળે છે. ત્યાં 'નાઈટ' ધાટ ઉપરથી જવું પડે છે. અને મળતો ટંકણખાર ઉચ્ચ અને શદ્દ હોયછે, તેને શોધી કાઢવાની બીલકુલ ગરજ નથી. તિબેટમાં 'ચંગનાથ' નામનો જે ચીનનો તાપામાં પ્રાંત છે તે

પ્રાંતમાં ટંકણખાર ધણો મળે છે. દુશ્મનઈ અને અદેખાઈ ને ત્યાંના લોકો તજીને આપણને ત્યાંથી ટંકણખાર લાવવાની છુટ આપે તો આપણે ધણો લાવી શકીએ. દિમાસયની પેલી તરફના સર્વ સરોવરમાં અનેક તહેનાં ખારો મળે છે. આ સર્વ ખારોના રસાયન શાસ્ત્રથી પૃથકરણ કરી ગુણરોપ જાણવા જોઈએ.

“ઘાટમાંથી બકરાં, મેંટા સિંવાય બીજા જાનવરને જવા આવવાનો માર્ગ નહિ હોવાથી સધળો ટંકણખાર બકરાંઓપર સાધી લાવવામાં આવે છે. આ રસ્તો અત્યંત ખરાબ છે; ભાં બરફ વસેછે, પર્વતનાં કરાડ ઉપરથી બરફના ચોસલાં અકસ્માતિક ધસી પડેછે. આથી મનુષ્ય તથા જાનવરોનો અવારનવાર ખારે નાથ થાયછે. આથી ત્યાંથી માત્ર લઈ જવાનું ભાડું ધણું મોઘું પડે છે. ત્રણ બકરાં માટે ‘પુગા’ ખાતે ૧ રૂપિયો પડેછે. એને લાધેલાં બકરાં આખા દિવસમાં બે ઝેલ ચાલે છે. પુગાથી ‘કુલુ’ તરફ પુગવા માટે ૧ મહિનો લાગે છે. ત્યાં ત્રણ બકરાના ઝોજા માટે ૮ રૂપિયા મળે છે, તેજ માત્ર ને શુદ્ધકરીને વેચીને હોય તો ‘સારણપુર’ માં પાંચ રૂપિયે મળુ (૧૬ શેરી) પ્રમાણે ભાવ આવે છે. પણ કુડળી, સિમોન્ડા અને ‘ટેકીમાં’ ૭ રૂપિયા મળુનો ભાવ ઉપજે છે.”

“આ તરફનાં ભાગમાં વર્સાદ બીજકુલ પડતો નહિ હોવાથી બરફ શિવાય ટંકણખાર તેઆર નહિ થાય એવી ત્યાંના લોકોની સમજ છે. અત્રે ૧૦ થી ૧૨ દિવસમાં ટંકણખાર તેઆર થાય છે. પણ જુલાઈ તથા ઓગસ્ટ માસમાં તડકું સખત હોય છે ત્યારે પાણીની જલ્દી વરાળ થઈ ટંકણખાર બનતો હશે.”

• કાશમિરમાં પણ ટંકણખાર મોટાકામાં આવે છે. મુખ્યકરી રામપુર મોટલી ત્યાંથી કરાંચી રવાના કરવામાં આવે છે. સિમલાના ડેપુટી કમીશનર લોર્ડ ‘હે’ ટંકણખાર વિશે લખતાં જણાવે છે કે “એનો વેપાર

મુખ્ય કરી ‘કનવાડીખાંપો’ જાતની પ્રજા કરે છે. ઉંઢાળામાં ‘પુગા’ પ્રાંતમાં ટંકણખારની ખાણો તરફ તેઓ જાય છે અને વર્સાદમાં બરફનાં ઘાટનાં માર્ગો બંધ થવા પેહેલાં હેકળ ઉતરી પોતાનાં બકરાં ચરાવવાનો તથા ટંકણખાર શુદ્ધ કરવાનો અને સિમલા તરફ મોકલી વેપાર વ્યવસાયમાં વખત ગાળે છે.”

કાચો ટંકણખાર શુદ્ધ કરવાની રીત ધણી સહેલી છે. કાચા ટંકણખારથી બમણું બમણતું પાણી અથવા દસ ઘણું ઠંડું પાણી તેમાં મિશ્ર કરે છે ને થોડો વખત તેને તેમજ રહેવા દે છે, એટલે હેકળ ગાંગડા કરે છે, જે કટકા શુદ્ધ ટંકણખારનાજ બને છે. કાચો એટલે અશુદ્ધ ટંકણખાર ઉપર ડુગ ચઢે નહિ તે યદી અગાઉ તેને ‘ધી’ એપડી પરદેશ રવાના કરતા હતા, પણ હાલમાં આ રીત બંધ પડી છે.”

દર સાલ ૨૫૦૦ મણુ ટંકણખાર રામપુર અને સુસતાનપુરમાં જાય છે. ૧૮૮૮ માં ૯ રૂપિયે મળુને ભાવે સિમલામાં વેચાતો હતો અને ‘જગાડી’માં ૧૩ રૂપિયે મળુને ભાવે વેચાતો હતો.

નીચે જણાવેથી રીતે વાચન્ય તરફના પ્રાંતોમાં ટંકણખાર શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. કાચા ટંકણખારનો ભૂકો કરી એક વિશુદ્ધ આકૃતિની નળીમાં તેને નાખી તેનીપર ચાર પાંચ આંગળા પાણી રહે તેમ રેડે છે. ૧૦ મણુ ટંકણખારમાં ૧ મોર ચુનો અને બે શેર પાણી આ પ્રમાણથી ચુનાનું પાણી તેમાં ભેળે છે. પછી દર ૭ કલાકે નળ માં હેલું મિશ્રણ દોહવે છે, અને બીજો દિવસે આ સધળું મિશ્રણ ચાળનીમાંથી અથવા કપડામાંથી ગાળી કાઢે છે. તે પછી ફરી સધળું મિશ્રણ અઢી ઘણા અખળતા પાણી

* આ ડહી હજી બંધ થઈ નથી એમ ટાંકણખાર કહેવું છે. થી થી લેપેટાયેલા ટંકણખાર કરાંચી આવે છે, તેજ હજીમ લોકો વધારે પસંદ કરે છે.

અને ૧૬ શેર સુનામાં મેળવી પીકદાની જેવા એક કાંસાનાં વાસણમાં તે સર્વ મિશ્રણ રહે છે. વાસણના તળાયામાં જે ગાંઠા ફરે તે શદ્દ ટંકણખાર હોય છે. આ રીતે અશદ્દ ટંકણખારને શદ્દ કરતાં તેના વજનમાં સેંકડે ૨૦ ટકા ઘટ આવે છે.

ટંકણખારની બે જાત છે, એકનું નામ “આકી ટંકણખાર” જે તદ્દન શદ્દ હાલ-તમાં મળે છે, જેથી તેને શોધન કરવાની જરૂર નથી, બીજાનું નામ ‘રેગ’ આ અતિ ખરાબ હોય છે. એનો મેલ કાઢવા માટે તેને બેચારવેળા ઉકાળવું પડે છે. વાયવ્ય તરફના પ્રાંતમાંથી જો ૧૦૦ મણ ટંકણખાર આવે તો તેમાંનો ૬૦ મણ શુદ્ધ ‘આકી’ જાતનો ને બાકીનો ૪૦ મણ ‘રેગ’ ટંકણખાર હોય છે. એને સ્વચ્છ કરવા માટે પ્રથમ ઉકાળવો પડે છે, એટલે તેમાંથી માત્ર ૧૦ મણ ટંકણખાર મળે છે. બાકી વધેલા ૩૦ મણ મેલને ‘કંદી’ કહે છે. આ ૩૦ મણ મેલને ફરી ઉકાળતાં તેમાંથી પાંચ મણ શદ્દ મળે છે ને બાકીનો ફેંકી દેવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં અબાલા શેહેરથી સુગારે ૩૦ મેલને છેટે “જગધરી” નામની જગ્યાએ ટંકણખાર સાદ, સ્વચ્છ, અને વેપારને લાયકનેજ અનાવવા માટે એક દારખાતું ચલાવવામાં આવે છે, જ્યાંથી તેનો પરદેશ ખરેખરે નિકાસ થાય છે.

સુન્નતમાં ત્રણ જાતનો ટંકણખાર નજરે પડે છે. એક વેલાતી, બીજો કાનપુરી અથવા તિબેટી અને ત્રીજો કરાંચી તરફનો ચિકાસદાર. કાનપુરી અથવા તિબેટનો અશદ્દ ટંકણખાર જે ભાવે વેચાય છે તેજ ભાવે વેલાતી પણ ખપે છે. વેલાતી ટંકણખાર પિપમાં આવે છે. કાનપુરી ટંકણખારનાં ગોળ પાતળા કટકા હોય તે ચપટા હોય છે. કરાંચીનો ટંકણખાર ચક્રમક જેવા કટકા રૂપે હોય છે.

અમેરિકામાં ટંકણખારની ખાણો મળીયા ઉપરાંત બનાવડી ટંકણખાર બનાવવાની

શરૂઆત થવાથી ગયાં યોડાં વર્ષોમાં હિંદુસ્તાનથી પરદેશ આ માલ રવાના થતો ખંદ થયો છે. તોપણ હિંદમાં એનો એટલો તો બોહોલો ખપ જારી છે કે હિમાલયના વેપારીઓને નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી.

દુનિયામાં ટંકણખારની ઉત્પત્તિ ૨૨ થી ૨૫ હજાર ટનની ચાલુ છે.

એશિયામાં ૮૦૦ ટનની ઉત્પત્તિ થાય છે, અમેરિકામાં ૬૦૦ “ “ “ ઇટલી-ચિલી ૩૦૦૦ “ “ “ ગ્રેટબ્રિટનમાં ૨૦૦૦ “ “ “ અને બાકીના જૂદા જૂદા દેશોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ટંકણખારનો ઉપયોગ રંગ પાકો કરવામાં કરે છે. હિંટ રંગવામાં હળદ સાથે મેળવી તે ઉપયોગમાં લીધે છે. પ્રાચીનકાળથી આર્ય વેદો ટંકણખારનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે, શયૂત વેદે એનો ઉપયોગ વર્ણવેલો છે. દેશી તખીબો શક્તિ માટે તેમજ જૂક લાગવા માટે, ખાંસીપર, દમઉપર ટંકણખાર આપે છે. કોલેરા તથા ઉલટી ઉપર દૂધમાં ડુલાવેલો ટંકણખાર આપે છે. જીભપર ‘ખર’ પડે ત્ય પેટમાં ‘ક્ષત’ પડે તો તેને ડુલાવેલો ટંકણખાર મધમાં પલાળી ચોપડે છે. નખ સળધી માસ દોઢરાવવાથી દુખાય તો તેની ઉપર ટંકણખારનું ચુર્ણ પાણીમાં ચોપડે છે. સોમક, વજનાગ, કૃત્તિમ એરો અને સર્પદંશ ઉપર ધીમાં ડુલાવેલા ટંકણખારની ભૂકી બે માસા આપે છે.

યૂરોપિયન તખીબો એનો ઉપયોગ ખાવામાં આપવા તરફ ઝાઝો કરતા નથી, પણ ઉદર અને અપરમ્મરના રોગ ઉપર ખાવા આપે છે. ટંકણખાર સ્ત્રીઓને ખવાડતાં તેઓ માસીક ફરજમાંથી છુટે છે, તેમજ સ્ત્રીઓને ઝાઝી વેદના વિના પ્રસૂત થવા માટે પણ તે યોગ્ય છે. ‘એસ્ટ્રિક એસિડ’માં ટંકણખાર પિગ-ળાવી તેને ‘બજ’ ઉપર ચોપડે છે.

અગતી નરમ, સ્વચ્છ અને દેખામણી બનાવવા માટેની સર્વ મેળવણીઓમાં ટંકણ-

ખાર વાપરવામાં આવે છે. આ ખારનીજ ખુબીથી ચામડી સુધરતી જણાય છે. ચામડી ઉપર કેટલીક વાર જોવામાં આવતો ચળકાટ દૂર કરવામાં આ ખાર ઠીક કામ લાગે છે, તે કામ માટે એક ચપટી ખાર મોહોડું ધોવાનાં પાણીમાં નાખી તેવડે મોહ ધોવામાં આવે છે.

આખ સુછને લાલ ચંદ્ર હોય તે ઉપર સેહેજ ટંકણખાર મેળવેલાં પાણીના ફટકા મારવાથી ફાયદો થાય છે.

નાહના ધા અથવા ધસારા ઉપર જોજ ખારની મેલવણી લોશનની માફક ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. જો એક પેંટ જેટલા પાણીમાં આહેની ચમચી ભરી ખારનો થુકો મેળવ્યો હોય તો તે જલદ નહિ કહેવાય. બચ્ચાંઓ અને નાહનાં છોકરાંઓ માટે એથી એછા ખાર ઉપયોગમાં લેવો.

ટંકણખાર દાંતના મંજન તરીકે પણ બહુ ઉપયોગી છે. ૧ ઓંસ ટંકણખારની ભૂકી, બે આઉંસ શાક, અને એક આઉંસ ભૂકો બનાવેલો ડેન્ટાઇસ સાબુ એ સર્વે મિશ્ર કરી મંજન બનાવી શકાય છે.

ઉડતા રોગો અથવા ચામડીનાં દર્દોથી પિગતા શખસોના સેહેજ પણ સમાગમમાં આવનારાઓએ ટંકણખાર અને સોડાખારની મેળવણી વડે હાથ, મોહ, ગળું વગેરે ધોએણું ફાયદાકારક છે.

માથામાં પડેલો ખોરા સાફ કરવા ટંકણખાર મિશ્ર કરેલું પાણી વાપરવાથી તે સાફ થઈ શકે છે.

ખીલ, મંસા જેવા ચામડી પર પડેલા ડાઘા માટે નિયતી મેળવણી અકસીર જણાય છે. બે આઉંસ લીંબુનો રસ, ચરધો દ્રાગ ટંકણખાર અને ૧ દ્રામ મેદાખાંડ સર્વ મિશ્ર કરી થોડાક કલાક રહેવા દેવું. તે પછી દરરોજ અઢેક વખત આ મેળવણી ચોપડવી. આ મેળવણી જો જલદ લાગે તો વસાદતું થોડું પાણી તેમાં ઉમેરવું અને ડાઘા નિકળી જતાં ઘગાડવાં બધું કરવું.

ટંકણખારનો હદ બાહેર ઉપયોગ ફાયદાને બદલે ખારે ગેરફાયદો કરે છે. પારિસના એક વિદ્વાન ડૉ. ચાર્લસફેરે જણાવે છે કે ફેફસાનાં દરદથી પિગતા માણસોને તેણે ટંકણખાર સાથેની મેલવણી લાંબા સમય સુધી આપ્યા કીધી હતી, અને ચોક્કસ દાખલાઓમાં તેને ફરો મળી હતી, પણ તેમ કરતાં કેટલાક દરદીઓનાં સંબંધમાં તેને જણાયું કે, તેમની જૂંખ મરી જવા સાથે મોહ સુકાઈ જવું હતું, અને તેમ થવા પછી ઉલટી થતી હતી. એટલુંજ નહિ પણ ચામડીને લગતાં કેટલાંક દરદો પણ તેથી જનમ પામવાનો બધ રહેતો જણાયો હતો. તેમજ ટંકણખારનો ઘણો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યાથી બાલ તદન સુકા થઈ જઈ ખરી પડે છે, અને કોષ કોષ વખતે માથું મોહકું થવાનો સંભવ રહે છે. સર્વથી નહાર પરીણામ ગુરદાતું દરદ જનમ પામવામાં આવે છે.

હાલમાં વિદ્વાનો અને રસાયણીઓએ તેનાં અનેક નવા ઉપયોગ શોધી કાઢ્યાં છે. જેમાં મુખ્ય ફોટોમારી તથા સુક્ષ્મદર્શક યંત્રનાં લેન્સ તથા ઓપ્ટિકલ ગ્લાસ, મિમેન્ટ, સાબુ, રંગ અને કૅસમેટિક બનાવવામાં તથા ખીજ રસાયણી ક્રિયાઓ માટેના ઉપયોગ છે.

એક યુરોપીયન રસાયણીએ 'ઓપ્ટિકલ ગ્લાસ' બનાવવાના સંબંધમાં ટંકણખારનો ઉપયોગ ધણી ફત્તેહમંદ રીતે કરી તે શોધ બહુર મેળી છે. આ રીતે બનાવેલો કાચ રોશનીનાં કિરણો વધારે સારી રીતે પાંચરી શકે એવી ખાસિયત ધરાવતો બનાવવામાં આવે છે. વળી માટીનાં તથા કોડી કામનાં વાસણોને ઝળકાટ આપવા માટે ટંકણખારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ માટે તેનો ઉપયોગ તમામ દુનિયામાં થાય છે, અને તે એટલો મોહોળો છે કે ખીજ કોષખી કામ કે ઉઘોગ માટે તે એટલો વપરાતો નહિ હશે. આ ક્રિયા માટે ખીજ પદાર્થોની સાથે આ ખારને ગરમ કરીને રસ રૂપમાં લાવી, જે વાસણને ઝળકાટ આપવો હોય

તેને તપાવીને તેની ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. નાહનાં મોહટાં ધડિયાલોની એનામલ કરેલી 'ગયલો' બનાવવા માટે પણ એજ મકસદથી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેજજ ક્રિમેન્ટ બનાવવાની ક્રિયામાં પણ વાપરવામાં આવે છે, અને એજ મકસદથી અવગ્ન કરીને 'પેરિશિયન સિમેન્ટ' માં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; જેથી સિમેન્ટને જોઇએ તેવો ઘાટ આપ્યા પછી સુકવ્યા બાદ પોલિશ આપવાને બને.

ઉપલા ઉપયોગો ઉપરાંત કાચ તથા કાચ નાં દાણા બનાવવાના ઉદ્યોગમાં તે ચોક્કસ ફાલો આપે છે; તેમજ દંતવેદો નક્કીલાંત માટેની પલેટો બનાવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરે છે.

ટકના—પીર દેશનો દક્ષિણ પ્રાંત, ૧૮૮૩ માં ચિલ્લીનાં રાજ્યે એની ઉપર ૧૦ વર્ષે સુધી કબજો મેળવ્યો હતો. એવું ક્ષેત્રફળ ૮૯૮૫ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૩૧૫૯૯ ની છે. એનાં મુખ્ય શહેરમાં ૧૪૧૮૩ ની વસ્તી છે.

૧૮૬૬ના—(બુઓ સિક્કા.)

ટંકારા—કાશિયાવાડમાં મોરબીથી ૧૪ મૈલ ને રાજકોટની ઉત્તરે ૨૨ મૈલ પર છે. ગામ કોટવાલું છે, એ મોરબી સરંચાનને તાબે છે, ગામ પાસે લોહિત પર્યટ, અગ્નિક વજેરે જડે છે, જે અગ્નેયી ખંભાત ચોકલવામાં આવે છે. અતરે લક્ષ્મીનારાયણનું મંદીર છે. લોક વસ્તી ૫૮૦૦ ની છે.

ટંકારી—આ વનરખતિનાં નાહના નાહનાં છુપ મહાગ્રથેશ્વર ઉપર ઉગે છે. એના પાંદડાનો રસ મુતવચ્ચુ ધરાવે છે. એનાં ચૂળાયાં ઓપ્રિય ગુણ ધરાવે છે.

ટંગરેટન—આ ધાતુ ત્રણ રૂપે સદીમાં જડે છે. ૧—ક્યાલસિયમ ટંગરેટને શિલાષ્ટ કહે છે. ૨—લોહું અને મેગેનિજના ટંગરેટને 'ઉલરામ' કહે છે. ૩—શિસુ અને ત્રાંજાનો ટંગરેટ રૂપે પણ મળે છે. ટંગરેટ ધાતુ કાઢવા માટે કૅલસિયમ ટંગરેટની જુદી કરી હાઇડ્રોકલોરિક ઑસિડમાં ભિગવે છે,

આથી તેમાંનો કેલસિયમ કલોરિનથી સંયોગ પામે છે, અને આવિદ્રાવ્ય ટંગરિટિક ઑસિડ અથવા ટંગરિટિક અને હાઇડ્રાઇડ પાછળ રહે છે, પછી હાઇડ્રોજનના પ્રવાહમાં ટંગરિટિક ઑસિડને લાલ કરતાં તેમાંનો ઑકસિજન હાઇડ્રોજનથી સંયોગપામી ટંગરેટન ધાતુ જૂદી પડે છે; અથવા ટંગરિટિક ઑસિડ કાલસાને કેટલાક કલાક સખત આંચ આપી ટંગરેટન ધાતુ તબઆર કરી શકાય છે.

ટંગરેટન ધાતુ સફેદ, ખરડ અને સખત હોઇ એનો સેહેજમાં રસ બનતો નથી. એમાં ધાતુની ઝમક હોય છે અને તેનું વિશિષ્ટ ગુરત્વ ૧૭૦૮ હોય છે. સાધારણ ગરમીથી સુકી અથવા બીની હવાનું કાર્ય એની પર ધડતું નથી; પણ આરકતોષ્ણુ માનપર આ ધાતુની જુદી હવામાં અને ઑકસિજનમાં બળે છે, અને ટંગરેટનનો ત્રીઑકસાઇડ બને છે. કલોરિન આસમાં એની જુદી બળતી નથી, પણ જલર થી ૫૭૦ ફેરન ઉષ્ણમાન ઉપર બેઠો સંયોગ થાય છે. સાધારણ ઉષ્ણમાન ઉપર પાણીનું એની પર કાર્ય ધડતું નથી. પણ આરકતોષ્ણુ કરેલી ધાતુપર પાણીની વરાળ છોડતાં ઑકસાઇડ બને છે. પોટાશનાં ખખળતા રસથી આ ધાતુ ઑકસિડાઇજન બની પોટાશનો ટંગરેટ બને છે, અને હાઇડ્રોજન નિકળે છે. નાઇટ્રિક ઑસિડનું એનીપર ધીરે ધીરે કાર્ય થડે છે. પણ નીષત્રો હાઇડ્રોકલોરિક ઑસિડનું કાર્ય તરત થડે છે, અને ટંગરિટિક ઑસિડ બને છે.

૯૦ ભાગ પોટાશમાં ૯ થી ૧૦ ભાગ ટંગરેટન ધાતુ મેળવ્યાથી અત્યંત સખત એવી એક મિશ્ર ધાતુ બને છે. આ મિશ્ર ધાતુનાં પોલાદી હથિઆરો કરવામાં ઉપયોગ કરવો એવું ધણાકોનું મત છે. ટંગરેટનનાં બે મુખ્ય ઑકસાઇડ બને છે:—દ્વિઑકસાઇડ અને ત્રિઑકસાઇડ. ટંગરેટનનાં ત્રિઑકસાઇડ ને ટંગરેટીક અને હાઇ ડ્રાઇડ કહે છે. કદાચ ટંગરિટિક ઑસિડ પણ કહે છે.

એની ભુમી ધામ જેવા પિળા રંગની રંગીલિન, અવિદ્રાવ્ય હોય છે. તેને ગરમ કરતાં તેનો રંગ ગદળી નારંગી જેવો બને છે. પણ થંડી થતાં તરત પિળો રંગ પુકડે છે. આ સ્થિતિમાં આ ઓક્સાઇડ પાણીમાં અવિદ્રાવ્ય હોય છે, પણ અલકલીનાં દ્રવમાં જલદી વિદ્યુત થાય છે.

આ ધાતુનો ક્ષાર વિષકારક નથી. ટંગસ્ટેટ એજ એનો મુખ્ય ક્ષાર છે. એનો દ્રવ રંગ-હિન હોય છે.

ટપાલ—આ ગંભીર કદની માછલી મુખ્ય કરી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જણાય છે. આ માછલી કેટલીક વેળા ૨૫ મણુ વજન જેવડી ભારે હોય છે. આ માછલી ગંભીર માકરેલ માછલાનાં આકારની હોય છે. ટપાલને ઝાસ યુરપની પ્રજા ખાવાના ઉપયોગમાં લીધે છે. ટપાલ આકારે બીજી સાધારણ માછલીઓને મળતી લખોઆ ધાટની હોય છે.

ટપાલ—લખવા વાંચવાની કળા પ્રચારમાં આવતાં આ પરસ્પર વેદવારની બીજી હાલતની શરૂઆત થઈ. પત્ર દારે ઘણીક ખાનગી ખાતમીઓ મોકલાવવાની સગવડ મળતાં, એકજ માનસ મારફતે અનેક પત્રો મોકલી જંગેજગ પત્રો પોંદ્યાડવાની શરૂઆત થઈ. આવી રીતના વ્યવહારમાં જનવરોના વાહાનથી મોટી સગવડ મળી ફેરફાર થયો અને તે પછી ધાર્મિક જળવડે આવતાં વાહાન મારફતે ફરદારજ મુલકોમાં પત્રો પોંદ્યાડવાની સગવડ ગઈ સદીની અધવચમાં અમલમાં આવી.

તવારીખનવેશ હિરાડોરસના જણાવવા મુજબ “ઈરાનના પાદશાહ ડયખશરએ પેહેલ વેહેલી ટપાલની ઓપીસો ઈરાનમાંના મુખ્ય શહેરોમાં ઉઘાડી હતી. તે પછી અંગ્રેજ પાદશાહે ૩મ શહેરમાં આ રીત દાખલ કરી હતી. ઇ. સ. ૮૦૦ ને સુમારે ફ્રાન્સમાં શહેનશાહ શાર્લમેને તેની નકલ કરી હતી. યુરપમાં ટપાલ ઓપીસો ૧૪૭૦ ના સાલથી ઓક્સ ધારણે સ્થાપન કરવામાં આવી હતી.

ફ્રાન્સમાં આ સગવડ ૧૪૬૨ થી અમલમાં આવી. ઈંગ્લંડમાં ઇ. સ. ૧૪૮૧ માં એથા એલ્વર્ડના અમલમાં ટપાલ ઓપીસની શરૂઆત કરવામાં આવેલી જણાવવામાં આવે છે.

યુરપમાંના અનેક વેપારીઓએ યોદ્ધા સદીમાં પ્રજા ઉપયોગ માટે ટપાલ ખાતની પ્રથમ સ્થાપના કરી. આવી રીતની વ્યવસ્થા ઈંગ્લંડમાં ૧ લા ચાર્લસ રાજાના અમલ સુધી બીલકલ ચાલુ નહોતી, પણ ચાર્લસના અમલમાં એની સેહેજ શરૂઆત થઈ હતી. આ વ્યવસ્થા માત્ર સરકારી કામકાજ માટે લંડન અને એડિનબરો તથા બીજા વચલક મુખ્ય શહેરો વચ્ચે શરૂ કરવામાં આવી હતી. તે પછી ક્રમે ક્રમે રાજ્યના, પોસ્ટમાસ્ટર જનરલની દેખરેખતળે અને તેમની ચોજના ઉપરથી આ રીત મોટા વિસ્તારમાં ફેલાઈ, અને આ ગોડવણનો હક્ક પણ સરકારેજ એક હાથ રાખ્યો.

ઈંગ્લંડમાં જુદે જુદે ઠેકાણે કાગળ પોંદ્યાડવાની ગોડવણ છેક ૧૬૩૫ માં થઈ હતી. તે વેળા ગ્રેટબ્રિટનની અંદર ૮૦ મેયના છેડા સુધી અને તેની અંદરના છેડા સુધી દર કાગળે ૧૬ પાઈ, ૧૪૦ મેયના તકાવત માટે ૬૪ પાઈ અને તેથી દૂરના છેડા માટે દર કાગળે ૪ આના અને રેડાટલંડમાં કોઈપણ જગ્યાએ કાગળ પોંદ્યાડવાનો દર પાંચ આનાનો હતો.

શરૂઆતમાં તે તરફ ટપાલ ખાતની ઉપજ નિર્જીવ હોવાથી તેના ખર્ચ ટપાલ માસ્ટરને માથે નાખી તેની આવક તેનેજ લેવા દેવામાં આવતી. પણ તે પછી આવક વધતાં તે એથા ટેન્ડરો માગી વધુ મિડ કરનારને પોસ્ટ મારતરનો એથા આપવામાં આવતો.

ઇ. સ. ૧૬૬૩ માં પોસ્ટ ઓપીસની આવક ‘જેમ્સ ડયુક ઓવ યોર્ક’ અને તેના વારસોના નામ ઉપર જથુકની કરવામાં આવી હતી, પણ તે પછી ૧૬૮૫ માં ડયુક ઓવ યોર્ક ઈંગ્લંડની ગાદીએ આવતાં તેણે પોતાના

તથા પોતાનાં વારસેના નામ ઉપર ઝોની આવક ચલાવી હતી.

ઈંગ્લેન્ડના ટપાલ ખાતાની આવક જૂદી જૂદી સદીમાં નીચે મુજબ હતી.

વર્ષ	આવક—રૂપિયા.
૧૬૪૩	૫૦,૮૦૦
૧૬૪૫	૫૦,૦૦૦
૧૬૫૩ (મક્લે આપી) ...	૧,૦૦૦૦૦
૧૬૬૩ (" ") ...	૨,૧૫,૦૦૦
૧૬૭૪ (" ") ...	૪,૩૦,૦૦૦
૧૬૮૫ (સરકારે રાખી) ...	૬,૫૦૦૦૦
૧૭૦૭ (" ") ...	૧૧,૧૪,૬૧૦
૧૭૧૪ (" ") ...	૧૪,૫૨,૨૭૦
૧૭૪૪ (" ") ...	૨૩,૫૪,૬૨૦
૧૭૮૦	૪૮,૦૦,૭૪૦
૧૮૦૦	૭૪,૫૩,૧૩૦
૧૮૩૬	૨,૫૨,૨૪,૯૫૦

ઇ. સ. ૧૭૮૨ સુધી યુરોપમાં કાગળ પત્રો ધોડેસ્વાર મારફતે મોકલવા હતા. પણ ઝોન વર્ષ પછી ધોડા ગાડી મારફતે પત્રો મોકલવાની શરૂઆત થઈ. આ ટપાલની ગાડીને પ્રતાપે બધે માર્ગ બાંધવામાં આવ્યા, અને

૧૮૪૯—૫૦ માં હિંદી ટપાલખાતાની આવક તથા ખર્ચ નીચે પ્રમાણે હતો.

ઇલેક્ટ્રા.	વસુલાત.	ખર્ચ.	નફો.	ખોટ.
બંગાલ ...	૪,૮૦,૫૦૦	૫,૩૬,૮૦૦	.....	૫૬,૩૦૯
આગરા ...	૮,૦૦,૦૦૦	{ ૭,૬૫,૦૦૦	૨,૧૩,૦૦૯	.....
પંજાબ ...	૧,૭૮,૦૦૦			.....
મદરાસ ...	૪,૦૩,૭૭૩	૪,૩૩,૯૦૩	.....	૩૦,૧૩૦
સુબર્બ ...	૨,૪૩,૦૦૦	૩,૯૨,૧૧૦	.....	૧,૪૯,૧૧૦
જુમંદો ...	૨૧,૦૫,૨૭૩	૨૧,૨૭,૮૧૩	૨,૧૩,૦૦૯	૨,૩૫,૫૪૯

બાકી બાક જતાં નફો ખોટ ૨૨૫૪૦ રૂપિયાની સરકારને ગઈ હતી.

૧૮૫૪—૫૫ માં હિંદુસ્તાનના ટપાલખાતાની સંખ્યા=૬૪૫ ની હતી.

૧૮૭૧—૭૨	"	"	"	=૨૯૫૪	"
૧૮૮૧—૮૨	"	"	"	=૪૮૧૯	"
૧૮૯૧—૯૨	"	"	"	=૬૬૧૭	"
૧૮૯૬—૧૯૦૦	"	"	"	=૧૪,૦૦૦	"

જંગલ ટપાલના મથકોની સ્થાપના થઈ. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની, મરાઠા અને પેશવાઈ અમલમાં કાગળ પત્રો સોંદરથી ફેરવે અથવા કાસદ મારફતે મોકલવામાં આવતા, પણ હાલમાં ટપાલ જે ધોરણે અને નિયમસર મોકલવામાં આવે છે તે રીત ત્યારે જાણીતી નહોતી.

ઉપર જણાવેલાં સાધન છતાં ટપાલ ખાતું પ્રજાના આમન વર્ગ માટે જેવું જોઈએ તેવું ઉપયોગી અને સવલતા ભર્યું ખાતું નહોતું; પણ જ્યારથી આગગાડી અને આગગોટ જેવાં સાધનો મળ્યા પછી ટપાલ ખાતું નિયમિત ધોરણે ચાલુ થયું છે. જૂદા જૂદા દેશનાં વિચાર એક મેકને દર્શાવવાનું મુખ્ય સાધન વર્તમાન પત્રો છે, કે જે આગળ ટપાલખાતાની ગેરફાળોમાં નહિ જેવું હતું, તે ટપાલખાતાનાં પ્રતાપે આજે ચોખ્ખામાં એક ઉત્તમ સાધન થઈ પડ્યું છે.

પ્રથમ અનુમાયક તરીકે હિંદુસ્તાનની સરકારે પોતાનાં તાબાના દેશોમાં ટપાલ ખાતું સ્થાપન કરી આમન વર્ગને મોટી સગવડ કરી આપી હતી, પણ તે વેળા સરકારને નફાને બદલે સામી ખોટમાં ઉતરવું પડ્યું હતું.

૧૮૭૯-૮૦ માં હિંદુસ્તાનના ટપાલખાતાં-માં પ્રથમ મનિઓરડર (હુંડી) લઈ જવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ હતી. ૧૮૯૯ માં હિંદી ટપાલ ખાતાં મારફતે ખુદ હિંદુસ્તાનમાં ૨૧,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનાં મનિઓરડર પોંદ્યા-ડવામાં આવ્યાં હતાં.

૧૮૯૯ માં દર ચારસુ મેલે (હિંદમાં) ૧ પોસ્ટ ઓફીસ અને ૨૨૪૪ ચારસુ મેલે ૧ કાગળની પેટી એ પ્રમાણે હતાં. ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં હિંદી ટપાલખાતાંએ ૧૨૨ ૨૮૨ મેલ સુસાફરી કરી હતી, અને દર માનસે ૧૦૪૬ પત્રો મળ્યાં હતાં, પણ ઈંગ્લંડનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાંની લોક સંખ્યા હિંદુસ્તાન કરતાં ૬ ધણી નાહતી હોવા છતાં ૧૮૯૯ માં આ રાષ્ટ્રમાંના દરેક મનુષ્ય દીઠ '૫૪૦૩' પત્રોની રાસ પડી હતી.

ટપાલખાતું હસ્તીમાં આવ્યા પછી અતિ મહત્વનો તેમાં ફેરફાર કરવાનું માન મી. રાલ્ફ હિલે ૧૮૪૦ માં ૧૦ જાન્યુઆરીએ મેળવ્યું હતું. તે એકે ગમે તેટલા દૂર અંતર-પર, પછી તે પરદેશી રાજ્ય શિવાય ગમે ત્યાં હોય અને તેનું વજન ગમે તેટલું હોય તે નિયમે ઠેરવેલી ચોક્કસ દરની ટીકીટ લગાડવાથી પોંદ્યાડવાનો ફેરફાર છે. અર્થાત્ ઓઈસના વજનનાં કાગળોપર એક પેનીનું એક સરખું લવાજમ લેવાનું એજ સાલથી શરૂ થયું, અને સ્ટેમ્પ મારેલાં પરખિયાં પણ એજ વર્ગથી વપરાસમાં આવ્યાં.

દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાન દરમ્યાન રવાના કરવાના ફૂં તોલાનાં પત્ર માટે અરધા આનાની ટીકીટ ચોંટાડવી પડે છે. હિંદુસ્તાનની બાહરે ઈંગ્લંડ, સ્કોટલંડ, અધિરલ્ડ અને જગતમાંના સિટીસ સરફોનોમાં કોઈ પણ શહેરમાં, મોકલવામાં આવતા કાગળપર અરધા આંસ પાછળ ૧ આનાની ટીકીટ ચોંટાડવી પડે છે. પરદેશી રાજ્યમાં કાગળ મોકલવું હોય તો ફૂં આંસ માટે અઢીઆનાની ટીકીટ ચોંટાડવી પડે છે. મનિઓરડરને પણ તેવો જ દાયમનો દર રાખ્યો છે. હિંદુ

સ્તાન દરમ્યાન રૂપિયા પાંચ માટે ૧ આનો, દસ માટે બે આનો, પચીસ માટે ચાર આનો અને પછી દર રૂપિયા પચીસ અગર તેથી વધારે માટે દર ભાગે ચાર આનો વધારે આવવા પડે છે.

હિંદુસ્તાનની બાહરે સિયોન શિવાય ક્યાંય મનિઓરડર મોકલવાનો દર બે પૌંડ ચાર આનો, પાંચ પૌંડ માટે આંક આના ઠેરવેલા છે.

ઈંગ્લંડમાં ૧૮૪૦ થી ૧૮૭૦ સુધી ૩૦ વર્ષમાં જે જે વખતે પત્રનાં અનુક્રમમાં વજનની વધ થતી ગઈ, તે તે વખતે દરમાં પણ વધારો થતો ગયો. અરધા આંસન પત્રને ૧ પેની પડતી અને તેજ બે આંસન પત્ર માટે ૪ પેનીનો દર લેવામાં આવતો; પણ ખર્ચમાં યાને ઓફીસના કામ તથા ૫૦ બેહિંચવામાં કરી વધુ ખર્ચ થતો નહિ હોવાથી આ પદ્ધતિ બૂલ ભરી હતી. ૧૮૭૧ મ દર વધારવા થકી સુધારો કરવામાં આવ્યો. એટલે ૧ આંસ વજનના પત્ર માટે ૧ પેનીનો દર ઠેરવવામાં આવ્યો, ત્યારે બે આંસના પત્ર માટે બે પેની અને ચાર આંસ માટે ચાર પેની એમ દર નહિ લેતાં અનુક્રમે ૧૧ અને ૨ પેનીનો દર મુકરર કરવામાં આવ્યો. આ દર સંવેત પસંદ અને બ્યબહારિક તત્ત્વ હજી પોસ્ટ યુનિયનના (એટલે જુદા જુદા રાષ્ટ્રના સમાજક એવા જે ટપાલ ખાતાં નોડાવલાં છે તે) દરને લાગુ કરવામાં આવ્યા છે.

હિંદુસ્તાનમાં આ એકાકાર દરની પદ્ધતિ જોકે ચાલુ છે તોય તે જોઈએ તેવી રીતે પ્રજાને સવળતા ભરી નથી, કારણ, વજનનાં માનપર જોતાં તે દર વધારે છે. હાલમાં અરધા તોલાના કાગળને અરધો આનો પડે છે. અરધા તોલા ઉપર ૧૧ તોલા સુધી ૧ આનો અને તે પછી દોઢ તોલા ઉપર દરેક દોઢ તોલા માટે અથવા તેના કોઈ પણ અંશને એક આનો આ પ્રમાણે હાંસલ આપવો પડે છે. એટલે પોણા તોલા માટે

એકદમ બે આનાનો રેપ લગાડવો પડે છે; તથા સવાતણુ તોલા માટે એકદમ ૩ આના પડે છે.

દુનિયામાં આને જે ટપાલ ખાતાંએ પોતાનો વિસ્તાર વધાર્યો છે તેની તવારીખ એવી ત્રી જાણવળેગ અને બોહોળી બની શકે કે તે માટે અનેક દક્ષતરો લખી શકાય.

તમામ દુનિયામાં ૨,૫૦,૦૦૦ પોસ્ટ ઓફીસો ચાલુ છે.

હિંદી ટપાલ ખાતાનો કારોબાર:—

૧૯૦૧ માં ટપાલ ખાતાંએ પારસલો, પોસ્ટ કાર્ડ, રેશ્મર પત્રો વગેરે બીજા કામજ પત્રો અને પારસલોમાં નીચલી સંખ્યામાં 'ડિલીવર' કરવામાં આવ્યા હતા:—

જાણસી =	૧૮૯૯-૧૯૦૦ માં	—	૧૯૦૦-૧૯૦૧ માં
પત્રો =	૨૦૨૯૨૩૧૩૧	—	૨૧૧૦૧૮૯૧૦
અનપેડ પત્રો =	૨૯૨૩૭૮૫૬	—	૨૯૨૨૮૯૧૩
રેશ્મર પત્રો =	૧૦૨૪૪૭૪૩	—	૧૦૬૧૦૩૪૨
કુલે	૨૪૨૪૦૫૭૩૦	—	૨૫૦૮૫૮૧૬૫
પોસ્ટકાર્ડ	૨૦૬૪૬૩૨૬૮	—	૨૧૮૩૫૧૩૧૭
રેશ્મર વે. પે.	૩૦૭૫૯૧૪૯	—	૩૦૦૯૧૪૦૦
પુક પોસ્ટના નામતજે	૨૬૭૭૩૯૨૧	—	૨૮૩૦૨૭૫૧
રેશ્મર પારસલો	૨૨૦૯૩૬૩	—	૨૧૭૭૬૪૮
અનરેશ્મર	૩૯૫૦૪૫	—	૫૦૧૧૬૧
કુલે.	૫૦૯૦૦૬૪૭૬	—	૫૩૨૨૮૨૭૪૨

ઈંગ્લંડ તથા સ્કોટલેન્ડના ટપાલખાતાંની ૧૮૯૪ માં આવક ૧,૦૭,૪૮૦૦૦ પૌંડની હપ્ત હતી. તેમાંથી ૭૯,૭૮૦૦૦ પૌંડનો ખર્ચ બાદ જતાં ૨૭,૭૦૦૦ પૌંડનો નફો નફો રહ્યો હતો. એજ વર્ષમાં ક્રાન્સના ટપાલ ખાતાંએ ૧૮,૭૭૦૦૦ પૌંડનો, જર્મનીએ ૧૬,૫૪,૦૦૦ પૌંડનો નફો કર્યો હતો. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટનાં એજ ખાતાંને દરવર્ષે ૧૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડની ખોટ ચાલુ આવે છે.

૧૮૯૬-૯૭ના વર્ષમાં હિંદુસ્તાનના ટપાલ ખાતાની આવક રૂ. ૧,૭૦,૪૭,૭૬૨ ની અને કુલે ખર્ચ રૂ. ૧,૩૩,૨૯,૮૪૭ નો થયો હતો. એ પ્રમાણે ખર્ચ કરતાં આવક ૩૭,૧૭,૯૧૫ રૂપિયા જેટલી વધુ થઈ હતી. ટપાલનિન—અથવા ટૅલિગ્રાફ એન્ડ ટેલિગ્રાફ એન્ડ, બાવળ ખેર વગેરે કાંડની છાલમાંથી

અને માયાફળ તથા હરગામાંથી પુસકળ મળે છે. માયાફળની ભૂકી બનાવી થક દુધરમાં મેળવી પછી આ દ્રવ કપડાંછાન કરવો, અને થોડા વખત સુધી તેમજ રેહવા દેવો, એટલે તેનાં બે થર જણાય છે. તેમાંનો ઉપલો થર લીલા રંગનો હોય તેમાં 'ગ્લેસિસ' હોય છે, અને નીચે કરેલો રસ પિળો હોય તેમાં ટૅલિગ્રાફ એન્ડ હોય છે; આ પિળો રસ જુદો કાઠી સુકવતાં સહિદ્ર ફિક્કા પિળા રંગનો પદાર્થ મળે છે, તેજ ટૅલિગ્રાફ એન્ડ છે.

એને ખાણીમાં મિશ્ર કરતાં તે પિળો છે અને તેમાં કાંચોનેટ મિશ્ર કરતાં તે ઉભાય છે. એ અતિશય દુર્ગંધ હોય છે.

ટૅલિગ્રાફ એન્ડ અંગે એક અજાણ્ય ધર્મ એ છે કે અનેક પ્રકારનાં સંદ્રિય પદાર્થ અને ઘણાખરા પ્રાણીના પદાર્થ જેમકે સ્ટાર્ગ, અને જીલેટીન (સરસ) એમનાં રસમાં અને

રનાયુ, ચામડી વગેરેથી સંયુક્ત બની અવિ-
દ્રાવ્ય પદાર્થ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી તે
પદાર્થો જાડી કાઢતાં નથી. એના આવા
ઉત્તમ ગુણને લીધે માંસ અથવા ચામડીને
કાઢતાં અટકાવવામાં એનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે છે.

ટયાપિઓકા—દક્ષિણ અમેરિકામાં ‘કયાસા
વા’ નામે ઝાડનાં મૂળમાંથી કાઢેલા પદાર્થને
ટયાપિઓકા કહે છે.

ટયુડોનિક સરદારો—આ સરદારોનો વર્ગ
જર્મન યુરપમાં ટેપલર તથા હોરિપટલર સર-
દારો પ્રમાણેજ ધર્મ યુદ્ધની ધામધુમ દર-
મ્યાન સ્થાપન થયો. તેમનું કામ બેમાર
અને જમખી જાત્રાણુઓની માવજત કરવી
તથા તુર્ક લોકો સાથે લડવું એ બે કામ
હતાં. આ સરદારો માત્ર જર્મન કુલીનજ
બની શકતાં. આવા સરદારોને મ્હોટી મ્હોટી
બહેસો તેમનાં પરમાર્થ કામોના જલ્લામાં
મળતી. આથી પેલેસ્તાઇન, જર્મની તથા
યુરપમાંના કેટલાક દેશો તેમને હાય આબ્યા.
તેમનું મુખ્ય મથક સિરિયાના શંકાપરતું
‘એકર’ શહેર હતું. એકર શહેર તુર્કોએ
છતી લેતાં તેઓ વેનિસ આવી રહ્યા.

ખ. સ. ૧૩૦૯ માં એઓએ ‘વિહસ્તુલા’
નદી કાંઠે ‘મેરિઅનબર્ગ’ શહેરમાં એક
મજબૂત કિલ્લો બાંધી ત્યાં પોતાનું મથક કર્યું.
ખ. સ. ૧૩૫૧-થી ૧૩૮૨ દરમ્યાન તેઓ
ચઢતી કળાએ પુગા. તેમનાં અમલતજો
‘ઓડર’ નદીથી ફિન્લેન્ડના અખાત સુધીના
મુલક અને ૨૦ થી ૩૦ લાખની પ્રજા તાબા
તજો આતી. તે પછી પોલેન્ડનો રાજા બળ-
વાન જણાતાં તેને પ્રમુખ બનાવ્યો. એઓ
કાષપણ બળવત સરથાનિકને ઝાંઝ માસ્તર
તરીકે નેમતા. તે મુજબ એડનબર્ગના ઇલેક્ટરે
એમનું આધિપત્ય સ્વિકાર્યું હતું. આ ઝાંઝ
માસ્તર સ્વતંત્રતા ભોગવતા નહિ. દરેક પ્રાંત
ઉપર એક પ્રોવિન્ડનશલ માસ્તર (પ્રાતિક અધિ-
કારી) નેમતા. તે મુજબ આ પ્રોવિન્ડનશલ
આરતર તથા બીજા પાંચ સરદારના મતથી

ઝાંઝ માસ્તરને વર્તવું પડતું. પ્રશિયા પ્રાંત
ખાવસા થયા પછી આ સરદારોનાં જર્મનીમાં
કેટલાંક કાણાં હતાં. પણ ખ. સ. ૧૮૦૯માં
નેપોલ્યને આ કાણાંઓને બીજા રાજ્યોને
વેહેંથી તેમના એવકાબ તથા ઉત્પત્તિનો
નાશ કર્યો હતો. પણ આ એવકાબ ફરી
૧૮૪૦ માં આસ્ટ્રીયામાં હસ્તીમાં આવ્યો.
આ એવકાબ ધરાવનારા લોકો લુદ્ધાઇમાં
જમખીયનારાઓની અતિ ઉત્તમ રીતે
માવજત કરે છે.

ટયૂનટોન—સોમરસેટ શાપરતું આ રમણીય
સુંદર શહેર ક્વિટ્ટોલની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૪૫
મૈલ ઉપર છે. પશ્ચિમ સેકસન રાજ્યોએ
બાંધેલો ૮ મી સદીનો અત્રે એક કિલ્લો છે.
૧૮૫૧ માં વસ્તી ૧૪૧૭૮ ની ને ૧૮૯૧
માં ૧૮૦૨૬ ની હતી.

ટયૂનટોન—માસાચેસેતનાં ક્વિટ્ટોલ કિલ્લો
મુખ્ય શહેર, એજ નામની નદીનાં કાંઠે
ઉપર બોસ્ટનની દક્ષિણે રેલ માર્ગે ૩૪ મૈલ
ઉપર છે. અત્રે મેહોટો ચોક, કોર્ટહાસ,
સિટીહાલ, ફની મિલો, એનજનો બનાવવાના
કારખાનાં અને ત્રાંજુ તથા વહાણોનાં કાર-
ખાનાં છે. ૧૮૮૦ માં લોક વસ્તી ૨૧૨૧૩
ની ને ૧૮૯૦ માં ૨૫૪૪૮ ની હતી.

ટયૂનિસ—ઉત્તર આફ્રિકામાંનું આ એક ફ્રેન્ચ
થાણું આવજરિયા અને ત્રિપોલીની વચ્ચે
મેડિટેરેનિયન સુધી ૫૫૦ મૈલ લંબાયું છે.
સેન્ટ્રલ ૪૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. ત્યાંની
પ્રજા બિદુઇન આરબ જાતની છે. તેમની
સાથે કુલે વસ્તી ૧૫૦૦૦૦૦ ની છે. ૧૮૯૧
માં તેમાં ૪૨૧૭૭ ફ્રેન્ચમેન અને ૧૦૦૦૦
ધોડેસ્વાર હતા.

આ દેશના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગોમાં
નાહની મોહટી ટેકડીઓ ફરી વળેલી છે.
એની ઉત્તરમાં એક સરોવર છે અને તેથી
જમીન ફળદ્રુપ હોઇ ત્યાં ધાન્ય, સંત્રા, ખજુર,
અંજીર, એલિન્ડ, દ્રાક્ષ વગેરે ફળદાદી
પુશકળ ઉગે છે. સુધા મોસમ શિવાય ત્યાં
આગ્ર ધાસ ચારો પુશકળ મળતો હોવાથી

ખડાં તથા ટોરોનાં ટોળાં પુચકળ ઉઠેરવામાં આવે છે. અતરે ૧૦ થી ૫૦ ધ્વિ વરસાદ પડે છે. સોનુ તથા મર્મલ શિવાય દરેક પ્રકારનાં ખનીજ અત્રેની ભૂમિમાંથી મળે છે. મુખ્યકરી ભારે વરસાદ ડિસેમ્બરથી જાનવારી સુધી પડે છે. અત્રેના ઉંચા પર્વતો ઉપર હંમેશાં બરફ વરસે છે. અત્રેથી આ-જીર્ણા, ઇટલી અને ફ્રાન્સ સાથે વેપાર ચાલે છે. વાર્ષિક આયાત વેપાર ૧૬,૦૦,૦૦૦ મોંડનો ચાલે છે. જેમાં મુખ્ય પદાર્થો રૂ, આટો, દારૂ, તાર, વગેરેના તથા આલિન્ડ તેલ, ઘઉં, ચામડા, ખાજરી, ફળફળાદી, ઉન, રૂપાં અને માછલીના નીકાસ વેપાર ચાલે છે.

અત્રે ૨૬૦ મેલ રેલ્વે લાઇન બાંધેલી છે અને ૨૦૦૦ મેલની લાઇન ટેલીગ્રાફની ફલા-યલી છે. એના એજ નામના મુખ્ય પાવ-તખત શહેરમાં વસ્તી ૧૩૪૦૦૦ ની છે.

ધ્યુમન—પશ્ચિમ સાઇબિરિયાનું આ શહેર ટોમોલસ્કની દક્ષિણ પૂર્વે ૮૦ મેલ ઉપર ટોમોલસ્કની ખાડી કાંઠે છે. એ પર્મસાયની રેલ્વે સાથે જોડાયેલ છે. અતરે ચામડાં, ગલી-આ, સાબુ, મીઠુખત્તી અને કુભારકામના ગંભીર કારખાનાં હોઇ તે માલ પરદેશ રવાના કરવામાં આવે છે. અત્રે ઉદ્યોગ હુત્રરની પાકાણા છે તથા ત્યાં દર જાને-વસ્તીમાં મોટી જાત્રા બરાય છે. વસ્તી ૧૫૫૪૦ ની છે.

ધ્યુરિન—ઉત્તર ઇંગ્લેન્ડનું આ શહેર આગળ ઇટાલ્યન રાજ્યમાં પિડમોન્ટનું પાવતખત હતું. એ જીનેવાની ઉત્તર પશ્ચિમે ૮૦ મેલ ઉપર છે. અતરે ૭ મી સદી આગમજનાં પુરાતમ દેવલો અનેક છે. અત્રેની મુખ્ય ઇમારતોમાં પુરાતમ મેહેલો, ટેનહેલ, ચર્ચિન્ડરસિટિ (૨૧૦ શિક્ષક તથા ૨૦૦૦ વિદ્યાર્થી અને ૨૨૫૦૦૦ પુસ્તકો તથા ૨૦૦ દરત લેખવાલી લાયબ્રેરિ સાથનું મહાન,) એફમી વગેરે જાહેર ઇમારતો છે.

અતરે રૂ, ઉન, રેસમ, ગલીયા, મખમલ, ટાપી, કાગળ, લોટ, કુભારકામ, વગેરેના અનેક કારખાનાઓ છે.

ધ. સ. ૧૭૦૦ માં વસ્તી ૪૦૦૦૦ ની, ૧૮૦૦ માં ૪૨૦૦૦ ની તથા ૧૯૦૦ માં ૨,૩૫,૧૮૩ ની હતી. આગળ અતરે ધ્યુરિન પ્રજા વસ્તી હતી. હાનિયાલે આ શહેરને ભારે તુકસાની પોંદચાડી હતી અને આંગરસના અમલમાં એ રોમન પાણું હતું, તે પછી એ લોન્ડોન ડચીનું પાવતખત થયું અને ૧૦૬૦ માં એ ટોસ આવ સેવોરની સત્તાતળે આવ્યું. ૧૫૩૬ થી ૬૨ સુધી એ ફ્રેન્ચોને તાબે હતું અને ફરી ૧૭૪૦ માં જીતી લેવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૦૦ માં એ સ્વતંત્ર ફ્રેન્ચ રાજ્યને જોડાયું હતું; ૧૮૬૫ થી એ ઇટલીના રાજ્યને તાબે આવ્યું તે આજ સુધી છે.

ટર્ટલ કાયબો—કાયબાના વર્ગમાંની એક જાત. આ ટર્ટલકાયબો દરિયાઇ હોવા બાદને તે ઉપર નિર્વાહ કરે છે. એ પોતાના ઇડા મેલવા યજીજ સમુદ્ર બહાર નિકળે છે અને પાંખવડે રેતી ખોદી તેમાં ઇંડા મેળે છે. એ દર વેળા ૨૦૦ ઉપર ઇંડા મેળે છે. એ મુજબ તે વર્ષમાં બે ત્રણ વાર ઇંડા મેળે છે. આ ઇંડા ૧૫ થી ૨૦ દિવસમાં સેવાઇ રહી ઝીણા કવચ વગરનાં બચ્ચાં તેમાંથી નિકળી પાણીમાં તરતા થાય છે, પણ તેમને ઉડતા પક્ષીઓ તથા માછલીઓ ઘણી વેળા ખાઈ જાય છે. આ ટર્ટલ કાય-બાનાં આંગળા છુટા ઝીણા પળવાળા હોય છે, આ પળવાર આંગળા વડે તેઓ સમુદ્રમાં ગમે ત્યાં તરી શકે છે.

લીલાસદાર રંગની ચરખી ધરાવનાર અથવા ખોરાકમાં વપરાતો ટર્ટલ કાયબો ઉચ્છુન્નકટિય ધર્મમાં, પણ મુખ્યત્વેકરી વેરટ ઈંડીજ તથા અધેન્સમાં મળે છે. આ કાયબો ૬ થી ૭ ફીટ લાંબો અને વજનમાં ૧૭ થી ૨૦ મણ હોય છે.

જાડ ચામડાની પીઠવાળો ટર્ટલ કાયબો ગંભીર કદને લીધે જાણીતો છે. આ કાયબો તહેવાર આવજા કાઢવાની શક્તિ ધરાવે છે.

ટર્ટારિક એસિડ—દ્રાક્ષ, આંબલી, અનીનસ અને બીજાં ખાટાં ફળો તથા વનસ્પતિ વગેરેમાં આ એસિડ હોય છે. આ એસિડ ધણું કરી દ્રાક્ષમાંથી કાઢવામાં આવે છે. તે પોટાસ અને પાણીથી સંયુક્ત હોઇ ક્રિમ ઑવ ટાઈર ક્ષારની રિયતિમાં હોય છે. દ્રાક્ષ રસમાંથી દાર બનાવતી વેળા આ ક્ષાર નિકળે છે, તે અવિદ્રાવ્ય હોવાથી તેનો સાકો તળીએ બેસે છે. આ રિયતિમાં ને અશુદ્ધ હોય છે, તેને શુદ્ધ કરવા પાણીમાં પિગળાવી પ્રાણીન કોલસાથી રંગદીન કરતાં તે સફેદ ખાર બને છે; જે ક્રિમ ઑવ ટાઈર અથવા બાયટાર્ટ્રેટ ઑવ પોટેશને નામે બજારમાં વેચાય છે. આજ ક્ષારમાંથી ટર્ટારિક એસિડ કાઢવામાં આવે છે.

તે કાઢવાની રીત નીચે મુજબ છે. ક્રિમ ઑવ ટાઈરના દ્રવમાં ‘‘ ઑક ’’ મેળવી ‘‘ ન્યૂત્રલાઇઝ ’’ કરે છે, તેથી ટાર્ટ્રેટ ઑવ લાઇમ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું પૃથક:રણ સદ્ધૃયુરિક એસિડથી કરતાં સર્વેટ ઑવ લાઇમ ઉત્પન્ન થાય છે ને ટર્ટારિક એસિડ શુદ્ધ પડે છે. તે એસિડને પાણીમાં પિગળાવી ર્ફટિકમવનથી શુદ્ધ કરે છે. એની ખગસદાર રચી છે. એ દવાદારમાં પુશકળ વપરાય છે.

ટર્ન—દક્ષિણ ક્રાન્સનો આ જંગલથી ભરપૂર ભાગ એજ નામની નદી કાઠે છે. ક્ષેત્રફળ ૨,૨૧૭ ક્વાર્સ મેલ છે. ૧૮૮૧ માં વસતી ૩,૫૯,૨૨૩ ની ને હાલમાં ૩૪૬૭૩૯ ની છે.

ટર્ન—આ પક્ષી અખ્યકરી ક્ષિટનના દક્ષિણ કિનારા ઉપર તથા પશ્ચિમ એશિઆઈ, પશ્ચિમ આફ્રિકા, પૂર્વ ઉત્તર અમેરિકા, કાશમિર, તિબેટ અને દક્ષિણ સાઇબિરિયા તરફ જણાય છે.

આ પક્ષીની ચાંચ તેના માથાં કરતા ક્ષેત્રી હોઇ સરખી હોય છે. પાંખો લંબોચી અને રંગીન હોય છે. એના પગના આંગળાં બેતક જેવાં હોય છે. આ પક્ષી જળચર પ્રાણી ઉપર નિર્બાહ કરે છે. ટર્ન ધણું કરી

સિંહોન તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં થડીની રજમાં પુશકળ જણાય છે. એઓ કદાચજ માળા બાંધે છે, આથી ઈંડા રેતીમાં મેળા તેને સેવે છે. તેઓ રાતની વખતે અને ચોખાસામાં કે શિયાળામાં મૌન ઈંડા સેવવાને તેપર બેસે છે. તેઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓની બારે જતન લીધે છે.

ટરનર રોડેન—આ જાણીતા તવારીખનવે-શનો જન્મ ૧૭૬૮ માં ૨૪ મી સપ્ટેમ્બરે લંડનમાં થયો હતો. મરણ ૧૮૪૭ માં ૧૩ મી ફેબ્રુવારી એ નિપજ્યું હતું. એ પ્રથમ સોલીસીટરનો ધંધો લંડનમાં ચલાવતો હતો પણ ૧૮૨૯ માં ધંધામાંથી કારેગ થઇ એણે સાહિત્ય ઉપર લક્ષ આપવા માંડ્યું હતું. એણે રચેલાં ગ્રંથોમાં એંગલો સેક્સન તવારીખ ધણી જાણીતી છે (આ ગ્રંથ ૧૭૯૯ થી ૧૮૦૫ માં કટકે કટકે પ્રગટ કર્યો હતો); કારણ-કે આ ગ્રંથ રચવા પાછળ એણે ૧૬ વર્ષ સુધી લાગટ મેહેનત લીધી હતી. ઉપવા ગ્રંથ શિવાય નૉરમન રાજ્યથી તે ૧૫૦૯ સુધીની તવારીખ ૧૮૧૪ માં લખી પ્રગટ કરી હતી. ૧૮૨૬ માં ૮ માં હેન્નિની તવારીખ પ્રગટ કરી, ઇંગલડની તવારીખ સંબંધી બીજા અનેક ગ્રંથો રચી પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં.

ટરપેનટાઇન—આ અતિ ઉપયોગી તેલનાં વૃક્ષો પૂનાઇટરટેટના મ્હોટા વિસ્તારમાં ફેલાયલાં છે. મુખ્ય કરી ઉત્તર કેરોલીનામાં એનો ગંભવર ઉદ્યોગ ચાલે છે. ક્રોન્સમાં પણ એનો બોહોળો વેપાર ઉદ્યોગ ચાલુ છે.

ઔર્લાટિક માહાસાગરની દક્ષિણ તરફનાં બ્લૉઈઆના ટાપુમાંના જંગલોમાં એના વૃક્ષો ઉગે છે. ત્યાંના જંગલોમાં એના કારખાનાં પૂરપૂરોનાની માલિકી તથે સ્થાપન કરવામાં આવ્યા છે. ટરપેનટાઇન મેળવવા આગમજ તેના ઝાડ આસપાસના ઘાસ અને સેહેજમાં જળા ઉડે એવા છોડનો આગમથીજ પ્રથમ નાશ કરી તેલ મેળવવાનો આરંભ કરે છે. પ્રથમ એના ઝાડની છાલ હળશી જણુરો સરખી ઉખેડી કાઢી ઝાડનાં લાકડાપર

કાઠડાળી વડે મ્હોટા ધા પાડી ખો કરે છે. આ ધા ૧ શીટ ઉડા અને અરધો શીટ પોદળા પાડવામાં આવે છે. આ ખામણુઓ તાબડ્યાર થતાં તેમાંથી તરત શુદ્ધ અરધવા માંડે છે અને તે ખામણો ભરાતાં તેમાંથી થોડો થોડો શુદ્ધ કાઠી લેવામાં આવે છે. એ સુંબળ દરરોજ તેમાંથી શુદ્ધ કાઠી વાસણોમાં એકઠો કરે છે, ને તે કારખાનામાં મોકલે છે. ઝાડમાં ખામણો કરવાથી એવાં ઝાડ જલ્દી નાશ પામે છે. આથી હાલમાં આ જસ તાડીના ઝાડને જે રીતે છેછ તાડી એળવવામાં આવે છે તેમ એના ઝાડને બજારો પાડી તેને માટલાં ખાંધી તેમાં રસ એકત્ર કરવાની રીત ચાલુ કરવામાં આવી છે.

આ શુદ્ધમાં અરધે ભાગે ટરપેનટાઇન તેલ રહે છે, અને તે ગાળાને જુદું પાડવામાં આવે છે. ગાળવાની રીત જોકે દારૂ બનાવવા જેવી છે પણ તે માટે બેહદ સંભાળ અને અનુભવીની જરૂર હોય છે. સોખ ઝના એક મ્હોટા વાસણમાં શુદ્ધને ઉકાળવામાં આવે છે, અને તેમાં વારંવાર પાણી નામવામાં આવે છે. ટરપેન ટાઇન વરાળ થઇને એક નળા વાટે પસાર થઇ જાય છે, અને થંડા પાણીની નળીમાં જમ્મ કરે છે; બાકી જે પદાર્થ તે વાસણમાં રહેછે તે ખીછ નળા વાટે બાજુપરનાં પિંચિમાં ખાલી કરવામાં આવે છે; આ પદાર્થને 'બીજેરા' કે 'રાળ' કહે છે. જેની કિંમત સારી ઉપજે છે. દરેક મજુરને ચોક્કસ ઝાડ વેહેંચી આપવામાં આવે છે, ને તે ઉદ્વિસમાં એ કામ પુરું કરી ૭ દિવસમાં રસ એકઠો કરી મોકલેા ચાલ છે. આ કામમાં આગ લાગવાના ભય હોવાથી કારખાનાવાલાને ઉજ્યુતા ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોથી ધણું સંભાળવું પડે છે.

ટૅપાટ—આ હમનાને મળતી ચપટાં માછલાંના વર્ગમાં સૌથી કિમતી છે. એ જટ અથવા ચોખટને નામે પણ ઓળખાય છે. એ માછલી કદે મ્હોટા હોવાથી ૨૦ થી ૩૦ ચૈર વજનમાં હોય છે.

ટરાડસેકમ—આ વનસ્પતિ હિમાલય તરફ મળે છે. એ રચક અને બલ્ય છે. એની ખેતી દક્ષિણ ઇટલીમાં સારા પાયા ઉપર ચાલે છે. એની ઉપર ખુસો આવવા પેહેલાં એનાં મૂળમાં કાઠી લીધે છે. એનાં મૂળમાંનો રસ ઝાંપધિ ઉપચારમાં યોગ્ય છે. ટવર—વોલગા અને ટવરટાસ નદીનાં સંગમ પાસેનો રશિયન દેશ. એ મોસ્કોની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૦૦ મૈલ ઉપર છે. અતરે ૩, મોન્ અને ખીલા બનાવવાનાં કારખાનાં છે. ૧૮૯૦માં લોક વસ્તી ૪૦૯૬૨ ની હતી. એની સરકારનું ક્ષેત્રફળ ૨૫૨૨૫ ચૈરસ મૈલ છે, તેમાં વસ્તી ૧૮૧૫૧૫૦ ની છે.

ટવિરિઆ—આ ખુલઝાડ 'હરમેસિઅસ' ની જાતમાંનું હોઇ એની ઉપર ફિક્કાં બહુ રંગના ખુસો આવે છે. એ સાધારણ જમીનમાં ઉગે છે, પણ એનાથી સખત તાપ સહન થતો નથી. નવાં ઝાડ બિયામાંથી ઉગાડવાથી ૩ દિવસ અંતરે એને પાણી પાવું પડે છે.

ટસકની—આગળ એ પશ્ચિમ ઇટલીમાંના એન્ડ્રીયુનું મુખ્ય મથક હતું. તે વેળા એનું ક્ષેત્રફળ ૬૨૬૨ ચૈરસ મૈલ હતું. ૧૮૬૦ માં વસ્તી ૧૮,૦૦,૦૦૦ ની ને ૧૮૯૦ માં ૨૨૭૪૧૯૧ ની હતી. એનો ઉત્તર પૂર્વ ભાગ પાહાડી છે, પણ તેમાંથી અનેક નદીઓ વહેતી સમુદ્રને મળે છે.

ટસાંગ-ખા-ખા-આ તીબેટનો જાણીતો જુદિસ્ત ધર્મશુરનો જન્મ ૧૪૧૭ માં તીબેટમાંના 'શિક્કિંગમાં' થયો હતો. એણે ધર્મશુરપદ મેળવતાં ધર્મશુરજો પણ લગ્ન કરી શકે એવો રવાજ ચાલુ કર્યો. એણે જ્યાં સોં ધર્મબોધ કરી પ્રજાને ઉત્સાહિ બનાવી હતી અને પિજો જગો પેહેરવાની પેહેવ પણ એણેજ કાઢી. ૧૪૭૮ માં એનું મરણ નિષ્વવા આગમન એણે લામાઓમાં મ્હોટું માન મેળવી 'મોંગ' શહેનશાહની પણ ખાસ પ્રિતી સંપાદન કરી હતી. એણે મરણ સમયે પોતાના બે વિદ્વાન શેલાઓને પોતાનાં હક્કો સોંપી તેમને પોતાની ગાદી ઉપર નેમ્યા હતા.

ટાઇપરાઇટર—હાયે લખવાનાં દૂધરમાં જે ટાઇપણ મોડેરો ફેરફાર થયો હોય તો તે આ અતિ ઝડપથી વલાણુદાર લખવાને બદલે ચોક્કસ યંત્રની મદદવડે હાથની હિલચાલથી લખવાના યંત્રને ટાઇપરાઇટર કહે છે. આ યંત્રથી આજના વખતમાં લખવાનાં દૂધરમાં યાને કલાઈનાં કામમાં ઉચ્ચ પાયા કરી મેળા તેને સેહેયું જનાવી દીધું છે. આજે દુનિયાનાં સુધરેલાં ને વેપારમાં આગળ વધેલા સર્વે દેશોમાં આ ટાઇપરાઇટરો જાહેર તથા ખાનગી મોટાં તથા નાહનાં ખાતાંમાં અને ઉદ્યોગનાં મકાનોમાં એક સાધારણ યંત્ર થઈ પડ્યું છે. આ સંસ્થાથી ગમે તેવા કામજો અતિ ઝડપથી છાપી શકાય છે, અને તેમાં સુખ્ય બેઠ હાથનો તથા ચંચળ નજરનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ યંત્ર અર્ધ ચંદ્ર-કાર તો કોઈ ચોરસ હોય છે.

આ યંત્ર ઉપર ઉગ્રેષ્ઠ ભાષાનાં મોહોટાં (Capital) તેમજ નાહનાં દરેક અક્ષરો ઉપરાંત ધૌડ, ડૉલર, અંક, વિરામચિન્હો વગેરે જુમતે ૮૦ અક્ષરો ગોઠવેલાં હોય છે. એના અર્ધ ચંદ્રાકાર ઉપર અને ચલાવનારની સેહેજ ગામી ખાત્રુએ ચમચાના આકારનો એક હાયો હોય છે. આ હાયાનો ખીન્ને છેડા એક ખીન્ન ચક્કર સાથે જોડેલો હોય છે. જે અક્ષર આપણને છાપવો હોય તે અક્ષર ઉપર આ હાયો ખસાડી લઈ જઈ મેક્કતાં તે હાયાનાં ફરવા સાથે સંચાના ખરાબર વચ્ચેના ચક્કરો પછુ ફરે છે. છાપનાર પોતાના ગામી હાય ઉપર છેક નાકે બાહેર નિકળા આવેલા ખીન્ન હાયમાંનો જમણી તરફનો એક નાહનો હાયો લીધે છે કે, તેજ વેળા કાગળ ઉપર પેલો અક્ષર છપાય છે. જ્યારે અક્ષરોની વચ્ચે ખાલી જગ્યા ચુકવાની જરૂર જણાય છે ત્યારે નવો અક્ષર છાપવાનું કામ શરૂ કર્યા પેહેલાં પેલા હાયાની પાસેનો ખીન્ને મોડેરો હાયો લીધે છે. વળી તેમાં એવી ગોઠવણ હોય છે કે જેવો એક અક્ષર છપાય છે અને ખીન્ને અક્ષર છાપવા શરૂ કર્યે કે

ખીન્ન અક્ષરનો છાપ કાગળ ઉપર પડવા પેહેલાં પોતાની મેજે સિધી લીટીમાં ગામી હાય તરફ ખસી જાય છે. કાગળ ઉપર એક લીટી છપાઈ રહેતાં તુરંત ચંગ વાગે છે. આ વખતે છાપનાર ગમે તો ખીન્ન ૬ અક્ષરો છાપી શકે છે, યાતો પોતાના જમણા હાય ઉપર યંત્રનું બાહેર નિકળા આવેલું એક ધાતુનું ખટન ફેરવે છે, કે કાગળ ઉપર ચઢે છે, અને ફરી ખીજી લીટી ઉપર મુજબ છાપી શકાય છે. એમાં શાઈવું એક દીધું લાંબો વખત ચાલે છે. ટાઇપ-જ્યારે યાદીથી ભરાઈ જાય છે ત્યારે એક નરમ ભથ્થે આવકોહોલ યાને સ્પિરિતમાં ઘોળી ટાઇપ સાફ કરવા. જ્યારે ટાઇપો તદ્દન ધસાઈ જાય છે ત્યારે ટાઇપવાળું ચક્કર કાઢી નાખી ખીજું ખેસાડી શકાય છે. આ યંત્રની મદદથી દર મિનિટે ૪૦ થી ૧૦૦ શબ્દો છાપી શકાય છે.

સિમ્પલેક્ષ ટાઇપરાઇટર યંત્ર દેખાવે સારું, કામમાં કુશળ અને સસ્તું મળે છે. આ યંત્ર જનાવટમાં સાફ હોઈ તે આડુ ૮ ઈંચ જેટલી લાંબી લીટીનું લખાણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તે વજનમાં એક રતલ હોઈ કદમાં એટલું નાહનું હોય છે કે કોટના ખીસામાં મેળા શકાય છે. તેની ઉપર કોઈની ફંગની શાદિથી લખાણ કરી શકાય છે, તેમજ તેને લાકડાના તખ્તા ઉપર જડી શકાય છે.

ફેલિયાફ ટાઇપરાઇટર ખીન્ન યંત્રોમાં ધર્તુજ એટ જણવામાં આવે છે. ૧૮૮૯ નાં પારીસના પ્રદર્શણમાં તેને એની જાતનાં ખીન્ન યંત્રો વચ્ચે પેહેલાં દરજ્જે આપવામાં આવ્યો હતો, આ યંત્રની ખુબી એ છે કે તેની મજબુતી, ટકાઉપણું તથા સખત વપરાસ માટે તે ધર્તુજ જણીતું થએલું છે. તેના અંત ભાગે થોડાં હોઈ તે સુચવણથી નિરાળું છે. આ યંત્ર ૧, ૨, ૩ એવા ખામ નખરના જનાવવામાં આવે છે. તેઓમાં રિખનની કરામત દાખલ કરવામાં આવેલી હોવાથી તથા 'શીફ્ટ કી' (Shift key) જેવું

કાંઈ નહિ હોવાથી તેમાં તેને ચલાવવા માટે એક ખાસ બનાવટનું મોટું બેઠું 'ક્રી બોર્ડ' હોવાથી તે વાપરવું સહેલ હોય છે. તેની દરેક ચાવી (ના) પા છય નેટલી દબાય છે અને તેને સેહેજ દાખતાં ઝટ કાગળ ઉપર અક્ષર પ્રગટી નિકળે છે. વળી એના માહેલા તથા બજેરનાં ભાગે ખુલ્લાં હોવાથી તે ઝટ સાફ કરી શકાય છે. આ યંત્ર ખીજ રાષ્ટ્રપરાધટરોની માફક ગોળ નહિ પણ સપાટ બેઠું હોવાથી અક્ષરો ખુલ્લા અને લખાણ સરખું છપાય છે. તેના 'પેપર કેરેન્' ઘણી હલકી અને સવં વાતે યંત્રને લાયકની અને સંપૂર્ણ બનાવેલી હોય છે. એમાંના રાષ્ટ્રપમાર પોકળ ને મજબુત હોવાથી તે મજબુતાઈમાં હલકું હોય છે.

નેશનલ રાષ્ટ્રપરાધટર હલકું હોઈ વપરાસમાં સહેલ ગણાય છે. આ યંત્ર વડે ધધારોજગારના તથા ખાનગી કાગળ પત્રોનું લખાણ સહેલાઈથી કરી શકાય છે. આ યંત્ર તમામ સ્ટીલનું બનાવવામાં આવે છે, અને તે ઝાંઝું થોંધાટ કરતું નથી. એનું ખાસ સ્ટેન્ડ ધારણુપર ગોઠવેલું 'ક્રી બોર્ડ' જેની ચાવીઓને ત્રણ હારોમાં ગોઠવેલી હોય છે, અને જે ચાવીઓનો ઉપયોગ કરતાં સેહેજમાં શીખી શકાય છે. આ રાષ્ટ્રપરાધટરથી જૂદા જૂદા ૮૧ હરફે અને બે વા તેથી વધુ રંગની શાહીથી લખી શકાય છે.

રાષ્ટ્રપરાધટર જૂદા જૂદા ધણીઓ તરફથી બનાવવામાં આવે છે. તેમાં હોલ, વર્લડ, હેમન્ડ, રિમીગર્ટન, ધી વિક્ટર વગેરેની બનાવટનાં બહુતાં છે.

રાષ્ટ્રપરાધટરની શાહી બનાવવા માટે પેટ્રોલિયમને ઉકળતાં પાણી ઉપર મેલીને પિગળાવવું અને તેમાં નેટલી મેસ આમેજ યધ શકે તેટલી ઉમેરવી. આ મેળવણી બરાબર ઉકાળીયા પછી તેને ચુલા ઉપરથી ઉતારી થંડી પાડીને તેમાં પેટ્રોલિયમ, બેન-ઝાઈન તથા ટરપેનટાઈનનું તેલ એમને એક સરખાં પ્રમાણમાં લઈને બનાવેલી મેળવણી

થોડી થોડી નાખતા જઈને એક રસ કરવી, અને તુરતનાં બનાવેલા તેલના રંગના જેવી બાકી મેળવણી બનાવવી. આ શાહીને યંત્રની 'રિબન' ઉપર નરમ થશ વડે ચોપડે છે.

ઉપથી શાહીને રંગીન બનાવવી હોય તો તે ભત્તને તેમાં એનિલાઇન રંગ વાપરવો. આ ઓસ એનિલાઇન બ્લેક ને ૧૫ ઓસ આલકોહોલમાં પિગળાવીને તેમાં ૧૫ ઓસ ગલિસરાઈન ઉમેરીયાથી કાળી શાહી બનાવી શકાય છે.

ટાંક—દેરા ઇસમાઇલખાન જીલ્લાનું તેહેસીલ. આ તેહેસીલ-જીલ્લાનો ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગ રોકે છે અને તે સુમેશન પર્વતની તળેટીમાં છે. આગળ આ તેહેસીલ એક સ્વતંત્ર નવાખના તાબામાં હતું. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૬૮ ચૌરસ મેલ હોઇ તેમાં ૭૮ ગામડાં છે. લોક વસ્તી ૩૫૫૧૬ ની છે. વસ્તીમાં ૩૨૬૭૬ મોહમ્મદન, ૨૨૫૯ હિંદુ, ૨૮૦ શિખ છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, ચોખા, ર વગેરેનો થાય છે.

મુખ્ય શહેર ટાંક દેરા ઇસમાઇલખાનની પશ્ચિમે ૪૦ મેલ ઉપર છે. તેમાં વસ્તી ૨૩૬૪ ની હોઈ વસ્તીમાં ૧૮૯૮ મોહમ્મદન અને ૩૮૩ હિંદુઓ વસે છે. શહેર આસપાસ ૧૨ શીટ ઉચાઈનો મોડીનો કોટ છે. આ કોટ ૭ શીટ પોહળો હોઇ તેને ૩ દરવાજા છે. અત્રેનો કિલ્લો હાલમાં તદન પડત હાલતમાં છે. આ કિલ્લાની દેવાલ લગભગ ૪૦ શીટ ઉચી છે. ગામમાં ૧૫ મસજિદ, કચેરી, નવાખની કચેરી તથા મેહેલો, દવાખાનું, અને નિશાળ મુખ્ય ઇમારત છે. અત્રેનું પાણી તંદેરાસ્તી બગાડનાર છે. મુખ્ય આયાત વેપાર ધી, ઇમારતી લાકડાં અને લોહનો ચાલે છે.

ટાંકસિલા—(જુઓ તક્ષશિલા.)

ટાંકળો—એના છોડના બિયાંમાંથી 'રેઝીન' જેવો પદાર્થ નિકળે છે. તેનો રંગ પિંજા હોઇ તે વડે વસ્ત્ર રંગી શકાય છે. આ રંગ ઉકાળેલા તેલમાં હોય છે. આ ટાંકળાનો ઉપયોગ ઔષધી ઉપચારમાં જલુવેલો છે.

ટાંકા—મુખ્યકરી જખમ સાંધવા માટે રેશમી દોરી, રૂપાનો અથવા લોહનો તાર, સણનો દોરો યા ધોડાનાં બાલ વડે ટાંકા મારવામાં આવે છે. હાલમાં જખમ ઉપર ટાંકા મારવા માટે ખાસ સાંચો બનાવવામાં આવ્યો છે, જે વડે જખમ સહેજમાં જોડી શકાય છે. (જુઓ જખમ)

ટાંકી—અથવા અશર, ઇ. સ. ૬૩૩ માં એ પંજબતું રાજ્યધાની હતું. લાહોર તથા પીંડી, બાડીઆનની વચમાંના ધોરી માર્ગની દક્ષિણે બે મેલ ઉપર છે. હાલમાં અત્રે માત્ર ૫૦ મકાનો છે. ત્યાંના વતનીઓના જણાવવા મુજબ એ અગાઉ 'ઉદ' અથવા 'ઉદનગર' કહેવાતું હતું. પણ આ નામ સદીઓ થઇ ભૂસાઈ ગયું છે. તે પછી અકબરશાહનાં વખતમાં 'ઉગરશાહે' અત્રે એક મસજદ બાંધી હતી. અત્રે હાલમાં જુની ઇમારતોનાં ખંડોયરો જણાય છે. અત્રે ઈનિંગહામને ૧૮ ઈસ્રાઈલ અને ૧૮ ઈસ્રાઈલ પોદળા અનેક ઈંટા મળી હતી. અત્રે વળી ઈડિસિયિયન રાજ્યમાંના નાણાં મળે છે. તે ઉપરથી આ શહેર ધણું પ્રાચીન હશે. ૭ મી સદીમાં અત્રે બૌદ્ધ ધર્મે કરતાં વૈદિક ધર્મનું ધણું પ્રાબલ્ય હતું.

ટાંચણી—પંદરમી સદી આગમજ હાથીદાંત, લાકડાં તથા ચાંદી વગેરે ધાતુની ટાંચણી બનાવવામાં આવતી હતી, પણ હાલમાં વપરાતી ટાંચણી ૧૫ મી સદીમાં પ્રથમ બનાવવામાં આવી હતી.

દુનિયામાં આગળના આજે બોહોળા વપરાસમાં આવે છે, અને તે ઘણીજ સસ્તી મળતી હોવાથી તેનો ભારેખપ થાય છે. આટ્મતિઝીણી ચીજને બનાવવા માટે તેને સખ્યાબધ હાથોમાંથી પસાર થવું પડે છે, અને સખ્યાબધ હાથે ફરવા છતાં તે યંત્ર વડે એટલી તો ઝડપથી તૈયાર કરવામાં આવે છે કે તેને બનતી જોનારાને અભયબી પમાડે છે.

• ટાંચણી બનાવવાનાં યંત્રને મથાળે પિત્તળના તારની એક વિંટ ગોઠવવામાં આવે.

છે, જેનો એક છેડો યંત્ર મથેનાં બે રોલરો વચ્ચે દાખલ કરવાથી યંત્ર ચાલતાં પેલી વિંટમાંનો તાર છુટો થતો તથા દબાઈને સીધો થતો જાય છે. રોલરો વચ્ચેથી છુટો થવા પછી એ તાર બે ' ઝાઇ ' મી વચ્ચે જાય છે, જ્યાં એક ' ગેજ ' યાને માપનાર ઓમર ગોઠવેલું હોય છે, જેનાથી મપાઈને તેની એક સરખી કક્કડીઓ નિકળે છે, તે ' ગેજ ' તે પછી ખસી જાય છે. તારની એક છેડાને ઠોકીને તેનું ' માયુ ' બનાવવામાં આવે છે. એટલું યતાંજ ' ડાઇ ' છુટી પડે છે અને પેલી તારની કક્કડી રીડીનાં એક ચક્ર ઉપરની એક ખાંચમાં જઇ પડે છે. એ વેળા ટાંચણીને અણી હોતી નથી, પણ પેનું ચક્ર ફરે છે તેમ પેલી કક્કડીઓ બહારનાં એક પટા સાથે ધસડાય છે તથા ઝડપથી ફરતી કાનસો વચેથી પસાર થાય છે, અને એ રીતે આ કક્કડીઓ ધસાઈને અણીયાળી બને છે. જોકે આ અણી તે વેળા ધણી તિક્ષણ હોતી નથી. આથી તે પછી તેમને ' માઇ-ડીંગ ' ચક્ર ઉપર લઇ જવામાં આવે છે, જ્યાં તેમની અણી સાફ થાય છે, અને જાંથી તેઓ ઝડપથી ફરતા ચાંમડાનાં એક પટાના સમાગમાં આવે છે કે, જેની ઉપર બારીક એમરી લગાડેલી હોય છે. આ પટા ઉપર ધસાયાથી ટાંચણીઓ સેવટની પોલીશ થાય છે.

• પટા ઉપરથી નિકળીને ટાંચણીઓ યંત્રની નિચે ગોઠવેલા એક બાક્ષમાં પડે છે. બાદ તેમને સફેદ ચળકતી બનાવવા માટે કલ્લાઈતું પડ આપવામાં આવે છે. એ માટે તેમને પેહેલાં ' સફેદચુરિક ઍસિડ ' નાં ' ટાઈરનો ' નરમ ' સોલ્યુશન ' માં બોળવામાં આવે છે કે જેથી તેઓ ઉપરથી સર્વ ચિકાસ દૂર થાય છે. એ ઍસિડનાં પાણીમાંથી કાઢ્યા પછી તેમનો એક જથ્થો ને જથ્થો લાકડાનાં વેહરની સાથે એક ગોળ પીપ (જેને ' ટ્રમ્બલિંગ બૅર ' કહે છે) માં નાખવા માં આવે છે. આ પીપને વચમાંથી એક

સહગ 'શાફ્ટ' આખીને ઉચે લટકતું રાખેલું હોય છે; અને તેનો સંબંધ ખુદ 'યંત્રની સંધિ' રાખેલા હોય છે, જેથી યંત્ર ચલાવતાં એ પીપખી ગળડવા માંડે છે. ખેત્રજી કલાક એ રીતે જ ગળડવાથી માહેલી ટાંચણીઓ ધસાઈને સાફ અને સુકી બને છે, તથા તેમાં જરા લગાર કાંઈ ખરબચડાપણું રહી નયલું હોય છે, તે તેખી નિકળી જાય છે.

તે પછી પેલા પીપ મધેથી ટાંચણીઓને વેહર સુધાં ધીમે ધીમે ખાલી કરવામાં આવે છે અને તેજ વેળા તેમની ઉપર હવાનો સપાટો ચાલુ કરવામાં આવે છે. વેહર હલકો હોવાથી કુકાઈને એક બાક્ષમાં જઈ પડે છે અને તેની સાથની ટાંચણીઓ નિચે એક થાલકામાં પડે છે. તે પછી તેમને કલ્લાઈતું પડ ચઢાવવાની ક્રિયા થાય છે, જે માટે એ પોલિશ કરેલી ટાંચણીઓને મોટાં ચાલકાઓમાં પાંચરી દેવામાં આવે છે, કે જે ચાલકાઓનાં તળિયામાં જસતતું પતું આપેલું હોય છે અને જેમનો સંબંધ વિજળિક બેટ-રિના એક તાર સાથે રાખેલો હોય છે. બાદ એ ચાલકાંઓને ટાંકી જેવા એક મોહોટાં વાસણમાં મુકવામાં આવે છે. આ ટાંકીમાં 'મ્યુરીયાટિક એસિડ' અને કલ્લાઈતું સોલ્યુશન ભરેલું હોય છે. ચાલકાંને એ ટાંકીમાં મેળયા પછી પેલી બેટરીનો બીજો તાર ઉપલાં સોલ્યુશનમાં દાખલ કરીને 'વિજળિક પ્રવાહ' ચાલુ કરવામાં આવે છે, એટલે સેહેજ વારમાં દરેક ટાંચણી ઉપર સંપૂર્ણ રીતે કલ્લાઈતું પડ ચઢી રહે છે.

ટાંચણીઓને ટોળ ચઢાવવાની ઉપલી રીત આજે ઈંગ્લંડ તથા અમેરિકામાં સાધારણ થઈ પડી છે; પણ અગાઉ ન્યારે 'ઇલેક્ટ્રોપ્લેટ'ની ક્રિયા કોઈની જાણમાંથી નહિ હતી, ત્યારે તેમને ફક્ત ક્રિમ ઓવ ટાઈર અને કલાઈનાં કકડાઓની સાથે ચુલ્લાપર મેળાને ઉકાળવામાં આવતી અને ન્યાંમુધી ટાંચણીઓ ઉપર બરાબર કલાઈતું પડ ચઢે

ત્યાંમુધી પેલી મેળવણીને ઉકાળની ચાલુ રાખવામાં આવતી. યુરોપનાં કેટલાક ભાગોમાં આજેખી એ રીત ચાલુ છે.

ઉપલી રીતે ટાંચણીને ટોળ ચઢાવ્યા બાદ તેમને પાણીની ટાંકીમાં નાખીને ઘોષ કાઢવામાં આવે છે; તથા સુકવવા માટે પાણી પેહેલાંની માફક પીપમાં વેહરની સાથે ગળડાવવામાં આવે છે; પણ આ વેળા ગરમ વેહર વાપરવામાં આવે છે. બરાબર સુકાય પછી તેમને પીપમાંથી કાઢીને તેઓ ઉપરનો વેહર ઝટકી કાઢવા બાદ તેમને ત્રાંખાના બખ્તરવાળાં અને ધીમેથી ફરતા એક ટબમાં નાખવામાં આવે છે, જ્યાં તેઓ ટબનાં ફરવાથી કરીને અંકેક સાથે તેમજ ટબનાં તળિયાં સાથે ધસાઈને સાફ ચળકતી બને છે. અગાઉ સધળા નાહની મ્હોટી ટાંચણીઓને એ રીતે સાફ કર્યા પછી તેમને તેમનાં કદ અને લંબાઈ મુજબ છુટી પાડવામાં આવતી; પણ તે રેવાજ હવે નિકળી ગયો છે, કેમકે પેહેલેથીજ જૂઠાં જૂઠાં કદની ટાંચણીઓ છુટી રાખવાથી મેહેનત તથા વખતનો ખર્ચાવ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ સેવટની પોલિશ થયા પછી ટાંચણીઓને કાગળમાં ખોસવાની ક્રિયા શરૂ થાય છે. અગાઉ એ કામ કામદારોને હાથે થતું હતું; પણ હવે તે યંત્રમાં જ થાય છે. યંત્ર 'રીકરને' નામે ઓળખાય છે. તેમાં ફક્ત ઉપલા ભાગમાંથી ટાંચણીઓને માંહે નાખ્યાથી તેઓ એક વાંકદાર તખ્તા ઉપર જઈ પડે છે, તથા એ તખ્તા ઉપરથી ફાટમાં માથેથી ડીંગાઈ જાય છે અને ઉપરથી લગાર દખાલુ થતાં તેઓ સંવળી એક સરખી કાગળમાં પેરોવાઈ નિકળે છે, આ કામ એવું સદાચથી અને નિષખિત રીતે થાય છે કે કાગળના ઉપલાથી નિયત છેડા સુધી ટાંચણીઓ એક સરખી હારમાં પેરોવાઈ જાય છે. આ યંત્ર (Sticker) તેની રચનામાં એટલું નાજુક રહે છે કે જો એકથી ટાંચણી લગાર પશુ વાંકી કે

ખામીયાળા હોયછે, તે આખું યંત્ર કામ કરવું બંધ પડી પડી જાય છે; જ્યાંસુધી કે કાંઈ તેમાંની કમર દૂર કરે. આટલી ચોક્કસાઈથી કામ કર્યા જતાં તે યંત્ર એટલું ઝડપથી કામ કરે છે કે એક કલાકમાં ૮૦ થી ૯૦ દબર ટાંચણી કામગીરી ખોસી આપે છે. આ મુજબ તૈયાર થયેલ દિનકળતાં લાંબાને લાંબા ખોસેલા કામગીરીના એક સ્વરૂપી લખાઈનાં કંકડા પાછળથી સ્ત્રી કામદારો ઝડપથી કાપી કાઢે છે, તથા તેઓજ તેમની ધડી કરીને તથા કામગીરીમાં પેક કરીને તેમનાં જડસે બનાવે છે. આ મુજબ ટાંચણી વેપાર માટે તૈયાર થાય છે.

ટાપીર—આ પ્રાણી અમેરિકામાં, તેમાં મુખ્યકરી દક્ષિણ અમેરિકામાં તથા બ્રાઝિલ તરફ અને પનામાની નેહર તરફ થઈ જાય છે. તેમજ ટાપીર સુમાત્રા તરફ પણ કવચિત જણાય છે. આ પ્રાણી કાળા ભૂરા રંગનું હોઈ તેના બદન ઉપર ઝાંખી પિળી છાંટ હોય છે. આ પ્રાણી જંગલમાં નદી યા સરોવરમાં થઈ ખરું પડી રહે છે. એનો ખોરાક ઝાડના મૂળીયાં, ફળફળાડી અને આછપાલો છે, પણ તે ઉપરાંત ભાંગમાં જેથી કોઈ પદાર્થ મળે છે તે પણ ખાવા આ પ્રાણી સુકતું નથી. કેટલીક વેળા એની ઝોઝરીમાંથી લાકડાના કટકા, ચૂનાનાં ચોસડા તથા પથ્થરા વડીક મળી આવ્યા છે. આ પ્રાણી જળવાન હોય છે પણ તે લટતાં ચેતનાના આચારો ઉપયોગ થયુંજ જુરસા સાથે કરે છે. આ પ્રાણીને પુખ્તું હોય તો તે પાળવા લાયક ગરીબ બને છે, પણ તેના મોહોટા કદને લીધે તે અગવડ બધું પ્રાણી યદ્ય પડે છે. એનું આમડું પણ ઉપયોગમાં આવે છે; તેમજ એનું માંસ સુકું, થંડું હોવાથી તે ખાવામાં પણ લેવાય છે.

ટાપીરમાં હોટ અને નાક આગળ ૬ ઈંચ લાંબી નાહની જેવી સુંદર હોય છે. એના આગળ પગને ચચાર અને પાછલાને ત્રણ ત્રણ આંગળાં હોય છે, કે જે સધળાંની

ઉપર ગોળ અને ટુંકી ખરીતું પડ હોય છે 'એનેટ' નામનો પ્રાણી હોય છે. આ પ્રાણી દર્બાઈ થોડાને મળે છે. આ રના બાંધામાં તે હુકાર જેવું દર્બાઈ છે અમેરિકન ટાપીર ૬ થી ૮ ઈંચ હોઈ તે થોડાની પેકે પાતળા અને કાળા બાલની યા હોય છે. તેના કાનની ઉપરની કોર તથા ખરીનાં સાંધાની ઉપરનો ભાગ મલોન સુંદર સફેદ રંગનો હોય છે, એની આમડી ધણી જાડી હોય છે. એનાં પગ જાડા પણ પુછા ધણું મોહોટું હોતું નથી. આ પ્રાણી દક્ષિણ અમેરિકાનાં ગિચા અરણ્યમાં અથવા નદ આસપાસની સરદ જમીન ઉપર બટકે છે ટાપીર મુખ્યકરી દિસે પાણી યા કાદવમ પડી રહી રાત્રે ખોરાકની શોધમાં નિકળે છે. 'સાઈન' તરફનાં સોકા એને પાળે છે પણ તે ધણું જોશવર હોવાથી એને સાંકળે બાંધે છે. મહાયન ટાપીર અમેરિકન ટાપીર કરતા કદે મોહોટું અને સફેદ ભૂરા રંગનું હોય છે.

ટાપીર—દિ'દમાં એને કેટલાક સોકા વેલાતી વેગલા કહે છે. દિલાડેકરીયાર ન્યાંદેક, કંપનીના પ્રગટ કરેલા એક ખીજ વિશેનાં પુસ્તકમાં ટાપીરની ૩ જાતના જૂદા જૂદા નામે દર્શાવેલાં છે, પણ તેની આવૃત્તિમાં ઝાઝો ફરક નથી.

એને રોપવા માટે સપ્ટેમ્બર મહિનામાં છાંતું ખાતર દરેક વિધે ૨૦ મણ પ્રમણે આપી અક્ટોબર મહિનામાં જમીન, તે આર કરે છે; તે પછી એજ માસમાં અંદર ખીજ રોપી, તેના તર કરીને નવેમ્બરમાં કચારીમાં બે દાયના અંતરે તર રોપે છે. આસપાસ જે ઘાસ ઉગે છે તે આગળ દરકત બધું યદ્ય પડતું હોવાથી તે કાપી કાઢે છે. એનો વેચો વધવા માંડતાં તેને માંડવા ઉપર ચડાવે છે.

ટાપીર—(જુઓ તાપર)

ટાપીર—ઉદ્ભવરતું એક પ્રજાતું. એ ૪૮ ઈંચ લાંબું અને ૨૮ ઈંચ પોહોટું હોઈ તેનું શ્વેતરૂપ ૮,૦૬,૬૫૮ એકર છે. એનેનાં પર્વતોમાં શેરાલ નામે સદૃશી જ્યો પર્વત

‘૨૨૩૬’ શીટ ઉપર છે. અત્રે લીનન, જાડું ગરમ કાંપડ, વિરકી અને સાબુ બનાવવાના અનેક કારખાનાઓ છે. ૧૮૪૧ માં વસ્તી ૩૨૩૦૧૧ ની, ૧૮૮૧ માં ૧,૬૭,૭૧૯ ની અને ૧૮૯૧ માં ૧૭૨૭૮ ની હતી. તેમાં ૯૩૫૬૯ ‘કેથોલિક’, ૩૮૯૦૯ ‘પ્રોટેસ્ટન્ટ’ અને ૩૩૭૧૦ ‘પ્રેસબિટરિયન’ હતા.

ટાયરોલ—આસ્ટ્રિયન શહેનશાહતું આ શહેનશાહી દેશ, બવેરિયા અને સ્વિત્ઝરલેન્ડ, રહેઠાણ અને કારિગરીયાની વચમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૩૦૨ ચોરસ મેલ છે. આ પ્રાંતમાંથી પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી આલ્પ્સ પર્વતની ૩ હારો ફરી વળેલી છે. ૧૮૯૭ માં વસ્તી ૮,૧૨,૬૬૬ ની હતી; તેમાં ૬૦ ટકા જર્મન, ૪૦ ટકા ઇટાલિયનો વસે છે. અત્રેની પ્રજા કેથોલિક પથી છે, અને તેઓ કેળવણીમાં ધણું યશ્વત છે. આ દેશમાં ૪૫૫ ફળાદી પુરાકળ હોય છે. અત્રે ફની મીલોનો તથા ખાણો ખોદવાનો હોવાગ ખોદાણા પાયા ઉપર ચાલે છે.

ટાયલોર ટામ—આ જાણીતા નાટક લખનાર તથા મોપાનીયા પ્રગટ કરનારનો જન્મ ૧૮૧૭માં સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં થયો હતો. ૧૮૩૧માં એણે ગલાસગો મ્યુનિસિપલિટીમાં દાખલ થઈ ત્યાંથી ૧૮૩૭માં ટ્રિનિટી કોલેજ, કેમ્બ્રિજમાં દાખલ થઈ ત્યાંથી ૧૮૪૦માં ગ્રેજ્યુએટ થઈ દ્વેલેશિપ મેળવી હતી. બે વર્ષ સુધી લંડન મ્યુનિસિપલિટી કોલેજમાં ઇંગ્લીશ ભાષા અને સાહિત્યના પ્રોફેસર તરીકે હતો. ૧૮૪૫માં ઇન્ટર રેલેન્ડની કોર્ટમાં કાયદા શાસ્ત્રી તરીકે કામ ચલાવવા લાગે પછી તે પછી ઉત્તર તરફ સુસાઈરી ફરી ૧૮૫૦થી ૧૮૭૨ સુધી ‘બોર્ડ ઓફ હેલ્થ’ નો ‘એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તરીકે નેમાયો હતો. ૧૭૪૬ પછી એણે સખ્યાલ નાટકો તથા વાર્તાઓ રચી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એનું મરણ ૧૮૮૦ માં ૧૨ મી જુલાઈએ નિષ્ક્રિય હતું.

ટાયલોર સર હેન્રી—આ જાણીતા કવિનો જન્મ ડરહેમમાંના બિરાપ મિડલહેમમાં ૧૮ ઓક્ટોબર ૧૮૦૦ માં થયો હતો. ૧૪ વર્ષની

વયે એ દર્મ્યાઈ લશકરમાં જોડાયો પછી ત્યાંનું કંટાલા ભર્યું કામ ૯ માસ પછી છોડી ક્લાંક તરીકેની નોકરીમાં જોડાયો, ને ત્યાં ૪ વર્ષ ગુજરી તે પછી આરબાડોસમાં થોડા માસ રહી ત્યાંથી પોતાના પિતાને ઘેર ‘વિટા-નહાલ’ માં આવી બે વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરવામાં વખત ગુજાર્યો અને તે પછી ‘કવા-ટર્લી’ માં લખાણ કરવા માંડી ૧૮૨૩ માં લંડન જઈ ડોન હોલડ (પાછળથી સર હેન્રી) ની બલામણથી જનરલની ઓફીસમાં નોકરી મેળવી. ત્યાં એણે ૪૮ વર્ષ સુધી લાંબી નોકરી બજાવી, તે દરમ્યાન ૨૬ સેક્રેટરી ઓફ રેટ થઈ ગયા હતા, ત્યાંથી એ ૧૮૭૨ માં નોકરી છોડી એકાંત વાસમાં રહ્યો. ૧૮૪૭ માં એણે સેક્રેટરીના હાથતળે માનવતંત્ર ઓફ મેળવ્યો હતો અને ૧૮૬૬ માં એને કે. સી. એમ. જી. નો ખેતાબ લાંબી નોકરી તથા વિદ્વાતા માટે આપવામાં આવ્યા ઉપરાંત ૧૮૬૨ માં ઓક્સફર્ડ તરફથી ડી. સી. એલ. નો ખેતાબ બક્ષવામાં આવ્યો હતો. એણે પોતાના ઉલ્લા દિવસો બર્નમાથ ખાતે ૧૮૮૬ નાં ૨૭ મી માર્ચ વેર સુખશાંતીમાં ગુજાર્યા હતા. એણે ૪ કરોડા રસિક નાટકો સેક્સપિયરના ટપ ઉપર રચ્યાં હતાં. ૧૮૨૭ માં Isaac Commenens, ૧૮૩૪ માં Philip van Artevelde, ૧૮૪૫ માં Edwin The fair અને ૧૮૬૨ માં St clement's Eve તેમજ વિરરસ અને હાર્થ-રસ નાટક વર્ણન ઉપરો નામે રચ્યો હતો. ૧૮૪૫—૪૭ માં એણે કવિતાનાં જૂદા જૂદા ગ્રંથો લખી પ્રગટ કર્યાં હતા. ૧૮૩૬ માં ‘ધી રેટસમન’ નામે ગદ્યમાં ગ્રંથ લખી પ્રગટ કર્યો હતો, અને ૧૮૮૫ માં બે દશતરોમાં રચયિત્ર વર્ણન નિરૂપણ પ્રગટ કર્યું હતું.

ટાર્પીડી—(જુઓ તાર્પીડી)

ટાર્પીડી—આ વિજ્ઞાનિક શક્તિ ધરાવનાર માછલી ઇંગલંડના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર અને બ્રમ્પ્સમુદ્ર તથા આટલાંટિક મહાસાગરમાં

પુસ્તક જણાય છે. અસહનતા વખતમાં આ માછલી માયાતું દર્દ મટાડવાના ઉપાય તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતી હતી. આ માછલી વિવળી ઉત્પન્ન કરે છે. તે પોતાની પાતળી આમડીવાળી કેટલીક નળીઓમાં શક્તિ ધરાવે છે. તે મધપૂજાનાં છિદ્રોની પેઠે એક એકની બહુજ યત્નમાં હોય છે. આ છિદ્રોમાં ચીકણો પ્રવાહી બરેલો હોય છે અને પુરાકળ ગાન તાંતુઓ હોય છે.

આ માછલીને અચ્ચવાથી વિજ્ઞાનિક આં-અકો લાગવા ઉપરાંત, જે ભાગ ઉપર તેની વિજ્ઞાનિક અસર થાય છે તે ભાગ જુડો પડી જાય છે. આ કારણથી એને તાણુ ઉત્પન્ન કરનાર માછલું કહે છે. ટાપીંગો પોતાનો શોકાર બાલવા માટે પોતાનાં વિજ્ઞાનિક યંત્રો ઉપયોગ કરે છે, કેમકે બીજા માછલાં, હીપમાં રહેનારાં આંસરપી પ્રાણી, વગેરેનો એ આહાર કરે છે.

દારાગોના—આ સ્પેનિશ બંદર શહેર મેડિ-ટરેનિયન પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. અતરે રેસમ, જુદા વગેરેનાં કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. તેમજ લેસ તથા ટોપી બનાવવાનાં પણ કારખાનાં છે. લોકપ્રસ્તી ૨૬,૯૫૨ ની છે. એના પ્રાંતની વસ્તી ૩,૪૮,૫૭૯ ની ને તેનું ક્ષેત્રફળ ૨,૪૫૨ ચોરસ મૈલ છે.

દારિકા—દક્ષિણ રશિયાનો એક ભાગ, એની દક્ષિણ પૂર્વે અને દક્ષિણ પશ્ચિમે એંગ્રો વચ્ચે કાળો સમુદ્ર છે. એના દક્ષિણ ભાગમાં કાષ્ઠભિયા છે. ક્ષેત્રફળ ૨૪,૫૭૯ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૧,૬૭,૬૦૦ ની છે.

દારાગોના વિલ્ડયમ હેન્નિફ્રેડકસ—ફોટોગ્રાફીની વિદ્યામાં શોધખોળ કરનાર વિદ્વાનનો જન્મ ચિપેનહેમ નામની લોકોએગીમાં ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૮૦૦ માં થયો હતો. એણે હેરા તથા ટ્રિનિટી કોલેજ, કેમ્બ્રિજમાં એન્જિનિયરિંગમાં ૧૨ માં 'રેગલર' તરીકે પસાર થઈ 'એનસેલસ મેડલ' ૧૮૨૧ માં મેળવ્યો હતો. પ્રથમ એ ચિપેનહેમ તરફથી પાર્લિમેન્ટમાં સમાવેશ તરીકે દાખલ થયો, પણ એનો

શોખ વિદ્યા દૂતર તરફ વિશેષ હોવાથી રા-જકુવારી જન્મજયથી દૂર રહ્યા હતા. ૧૮૪૨ માં એણે ફોટોગ્રાફીમાં કરેલા વધારા સુધારા બરી શોધ માટે 'રોયલ સોસાયટી' તરફથી ચાંદ મળ્યો હતો. એનું મરણ ૧૮૭૭ માં ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે વિપજ્યું હતું. એના રચેલાં નીચલાં પુસ્તકો વર્ણવેલાં જણાતાં છે. Pencil Nature ૧૮૪૬ માં, Hermetes or classical and Antiquarian Researches (૧૮૩૮-૩૯) Legendary Tales ૧૮૩૦. Antiquity or the Book & genesis ૧૮૩૯ માં. પ્રગટ કર્યું હતું.

દારાગો—ઈર્ફને મળતું આ એક પક્ષી આ-સ્ટ્રેલિયામાં મ્હોટાં કદનાં જણાય છે. એનાં પીઝાં કાળા બૂરા, માંચુ ને મગું ઘેરાસ-દાર લાલ, હોય છે. આ પક્ષી ન્યુસાય-વેલ્સના અતિ ગિચ્છ કાડીમાં જણાય છે. દારાગો કાડની નીચી ગંખણીઓ ઉપર લટકી કાડની છેક ટોચ સુધી પણ ચડી શકે છે. એ જગથી કુતરાના સંજ્ઞામાં આવતાં કડપથી કાડ ઉપર આગ્રા લીધે છે.

દારાગો ટોળાખંધ દૂર છે અને સર્વે પોતાનાં માળા એકજ જગે બાંધે છે. માળા બાંધવા નર માદાને મદદ કરે છે. એ પોતાના ઇંડા બૂડા બૂડા મેળે છે, જે સુરની ગર્ભાથી સેવાય છે. એનું માસ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ ગણાય છે અને ઇંડા પણ આહારમાં ઉપયોગી છે.

દારાગો ફિલોસોફીસ—આ ઇંગ્લેન્ડનો રાજ ઇં સં ૩૦૦ પૂર્વે ૩૦૦ માં થઈ ગયો. એ વિદ્યા દૂતરને ઉત્તેજન આપનારો હતો. વિદ્વાન લોકોને એના રાજ્યમાં સારો આશ્રય મળતો હતો. વેપારની સગવડ માટે એણે લાલ સમુદ્ર કાંઠે ખાસ એક શહેર બંધાવ્યું અને ધર્મ-શાસ્ત્રનું ગ્રીક ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું.

દારાગો—આ ફ્રેન્ચ રાજ્ય કારસ્ટાની પુરપનો જન્મ ઇં સં ૧૭૫૪ માં થયો હતો. નાહનપણમાં ઉચાઈએથી પઠાપ પડતાં એ લંગડો થયો હતો, આથી એને ધર્મશાસ્ત્ર

અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. કેન્ડરાજ્ય કાંનિના સમયમાં એ જાહેરમાં આવ્યો, તે વખતે એને ઇંગલીશ દરબારમાં કેન્ડો તરફથી મોકલવામાં આવ્યો હતો. ડાયરેક્ટરના અમલ વેળા એ પુરેશનો મુખ્ય પ્રધાન હતો નેપોલ્યન ઇંગ્લેન્ડથી આવતાં એણે તેનો પક્ષ સ્વિકાર્યો હતો, કારણકે એણે નેપોલ્યનની અહીં નોંધ તેના પક્ષમાં રહેવું સલામતી બધું દીઠું હતું, પણ થોડા સમય પછી નેપોલ્યન વચ્ચે ખટખટ થતાં એને પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું હતું. ૧૮૧૫ માં ૧૮ મે લુઇ ગાદીએ બેસતાં એને ફરીથી પરદેશ સંબંધી પ્રધાન પદ મળ્યું, એ સદા લોકોપયોગી કામો કરવામાં આવેલાની લેખો હતો. મરણ ૧૮૩૮ માં નિપજ્યુ હતું.

દીગનમૌથ—ડેવનપુ આ બંદર શહેર એક્સ-ટરની દક્ષિણે રેલ માર્ગે ૧૫ મેલ ઉપર છે. ૮૭૦ માં આ ગામને ડેનિશીએ બાળી નાખ્યું હતું, અને ૧૭૩૮ માં તથા ૧૯૬૦ માં કેન્ડોએ એનો નાશ કર્યો હતો. ૧૮૫૧ માં વસ્તી ૫૧૪૬ ની ને ૧૮૯૧ માં ૮૨૬૨ ની હતી.

દીપરાહિસ—આ સુદર પશ્ચીમ યૂરપ, ઉત્તર એશિયા અને ઉત્તર અમેરિકામાં બેઠેલ જાણીય છે. તેમજ હિમાલયનાં પ્રદેશમાં એની તહેવાર જાતો જણાય છે. આ અતિ નાદુરૂં પક્ષી હોઈ તેનું માથું મોટું, ચાચ નાદની પલ્લુ મજામુલ, પાંખ તિરણ નખદાર અને પાખો ગોળાકાર પલ્લુ ટુકડી અને પુછડી પિછાંથી ભરપૂર હોય છે. આ પક્ષી જંગલમાં જીવતું વગેરે ઉપર નિર્બાહ કરે છે. તેમજ ફળફળાદીન્યા બિયાં મળતાં તેપણ ખાય છે. ઘિટનમાં એની ૬ જાતો છે. આ પક્ષિની જુદી જુદી જાત તેના પિછાનાં ચિત્ર વિચિત્ર જુદા જુદા રંગો ઉપરથી પારખવામાં આવે છે.

દીપરાન—ગ્રીકોએ મનેલા રાક્ષસો. એઓ સિલ્વર અને ટેરા (પૃથ્વી) ના પુત્ર. એઓ ચરીરે પ્રચંડ દોષ તેમની શક્તિ અપાર

હતી. સીલ્વસે તેમનીપર પોતાની સત્તાની દામ બેસાડી તેમને નખળા બનાવી પૃથ્વીમાં બધ કર્યા હતા. ત્યાંથી તેઓ પોતાની માતાની મદદથી બહાર નિકળી અનેક લડાઈઓ કરી હતી. તેમના નામ ઉપરથી—કોઈ અસાધારણ કામ બળવતું હોય તો તેને ઇંગ્રેજીમાં 'ટ્યૂટાનિક' કહેછે.

દીન—(શુઓ કલેઈ.)

દીન-ટસીન—આ ચીનમાંનું બંદર શહેર 'પિહો' નદીના જમણા કાંઠા ઉપર પેકીનની દક્ષિણ પૂર્વે ૮૦ મેલ ઉપર છે, અને પિહો નદીના મુખથી ૩૪ મેલ ઉપર છે. ૧૮૫૮ ના કાવકરાર પછી દીનટસીનું બંદર વેપાર માટે ખુલ્લું મેલાયું હતું. ૧૮૬૧ થી અત્રે ક્ષિત્રીય એક્સચીનું મથક થયું હતું. ૧૮૮૧ થી શેગાહી સાથે દીનટસીન સુધી ટેલીગ્રાફ લાઇન નખાઇ હતી. અત્રે પિહોનાં મુખ સુધી રેલ્વે છે. લોક વસ્તી ૬,૫૦,૦૦૦ ની છે.

દીપરા—ક્ષિત્રીય હિન્દુસ્તાનને તામેનાં બંગાલ પ્રલાશમાંનું એક દેશી રાજ્ય. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૬૭ ચોરસ મેલ હોઈ તેમાં ૬૩૨૮ ગામો છે, એની ઉત્તરે સિંહકટનું આસામ પ્રગણું, દક્ષિણે નેપાલી, અને ચીતાગોંગ, પૂર્વે લુશાઇ અને પશ્ચિમે નોઆખાલીનો મુલક છે. આ દેશમાં લોક વસ્તી ૧૭,૮૨,૬૩૫ ની છે. ભાષા બંગાલી બોલાય છે. આ દેશ પહાડોથી ભરપૂર હોવાથી તેમાંથી ગોમતી, બોધાઈ, ધાકાઈ, ખનુ, જુરી, અને દેવ નદીઓ વહે છે આ દેશ જંગલથી ભરપૂર હોવાથી તેની વાર્ષિક પેદાશ રૂ ૫૫૦૦ ની છે. તેમજ અત્રે હાથીઓની મોટી વસ્તી હોવાથી તેમને પકડવાથી પેદાશ રૂ ૫,૦૦૦ થી રૂ ૨૫,૦૦૦ ની ઉપજ છે.

દીપરાનું મુખ્ય રાજધાની શહેર અગર-તાલ છે, જ્યાં રામનો મેહેલ છે. રાજ્યકર્તા જાદ જાદી વંશના ક્ષત્રી છે.

આ રાજ્યનું નામ દીપરા એ ત્રીપુરાનું અપભ્રંશ હોય એવું જનુમાન કલિવામાં આવે છે; કારણકે આ નામ ઉદેપુર આંગળ

એક દેવળ હતું તેના નામ ઉપરથી 'પરેલુ' છે. અત્રેના રાજ આગળ દર વર્ષે ધર્મને જહાને ૧,૦૦૦ મનુષ્યનો ભોગ આપતા. આ રીત ૧૪૦૭ થી ૧૪૩૯ સુધી ચાલુ હતી. એજ સમયે 'ધર્માતેક' નામે રાજ રાજ્ય કરતો થયો. ૧૬૨૦ માં મોગલોએ દીપરાપર ચડાઈ કરી રાજને કેદ કર્યો હતો. ૧૬૨૫ માં કલ્યાણુ માણેક નામે રાજ થયો, તેના સમયથી મોગલો અવારનવાર દીપરાના નીચ પ્રદેશપર ચડાઈ કરી ફરવા લાગ્યા પણ પહાડી પ્રદેશ ઉપર કોઈ ફાવ્યું નહિ. છેક ૧૭૬૫ માં બ્રિટીશ સરકારે આ રાજ્ય સાથે સંબંધ નેડયો, અને ૧૮૨૬ થી આ રાજ્ય બ્રિટીશ સરકારનું 'બંડીયું' ગણાય છે.

દીપેરેરી—આ મન્સરનો ભૂમધ્ય દેશ. એ જલ્દે ને ઉત્તરથી અને કિંગસફોર્ટી, કિવન્સ કોન્ડી અને કીલકોનીને 'પૂર્વથી નેડાયલું' છે. ક્ષેત્રફળ ૧૬૫૯ ચોરસ મૈલ છે. એની ભૂમિ સપાટ હોઈ આસપાસ પહાડોની દારો ફરી વળેલી છે, છતાં જમીન અત્યંત ફળદ્રુપ છે. અત્રે આંધ્રેસાઈટ, કોક્સો, તાંબુ, જસત, શિસ, સહેટ, પાઈપકલે, પુરાકળ જડે છે. ૧૮૪૧ માં અત્રેની વસ્તી ૪૩,૫૫૩ ની ને ૧૮૯૧ માં ૧,૭૨,૮૮૨ ની હતી. તેમ ૧,૬૨,૦૨૫ ક્રિસ્ટીયન પંથી હતા. પ્રાચીન-કાળમાં દીપેરેરી જોરમન્ડ અથવા ઉત્તર મન્સરનું એક શહેર હતું, પણ ૧૨૧૦ પછી એ છલ્લો ગણાયો, તે પછી એગલો નોર્મન કુટુંબમાં એના બાગો પાડવામાં આન્યા હતા.

એનું મુખ્ય શહેર કબલિનની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૧૧૦ મૈલ ઉપર છે, તેમાં ૭,૨૭૪ ની વસ્તી છે.

દીપુસુલતાન—આ માહાન પરાક્રમી સુલ-નત્સ જન્મ ૧૭૪૯ માં થયો હતો. એ હૈદર-અલીનો ભેટો હતો. ૧૭૮૩ માં દીપુસુલ-તાનને બ્રિટીશોએ પેશવા સાથે મળી ઘેર-વૃત્તો વિચાર કર્યો અને. ૧૭૮૪ માં ૧૧ મી માર્ચે કોલકતાર કર્યા. ૧૭૮૬ માં દીપુ-

સુલતાને ત્રાવણકોરના રાજ્યપર ચડાઈ કરી ત્યારે બ્રિટીશોએ તેને મદદ કરી દીપુને હરાવ્યો હતો. તે પછી નિગમ, પેશવા, કુર્ગના રાજ પગેરે. રાજ્યકર્તાઓ બ્રિટીશો સાથે મળી જઈ દીપુસુલતાન પર હુમલો કરવાનું થોડું ૧૭૮૨ માં પાંચમી ફેબ્રુઆરીએ લોડ કોર્નવાલે તેને હરાવ્યાથી દીપુએ ૧૮ મી માર્ચે સુલ્લે કરી કોલકતાર કર્યા. તે પછી ફરી ૧૭૯૯ માં પેશવાની મદદથી બ્રિટી-શોએ દીપુ સામે થઈ ૨૭ મી માર્ચે તેને પુરો હરાવ્યો. તે વેળા થએલી લડાઈમાં ૪ થી મેંએ દીપુસુલતાન મરણ પામેલો મળી આવ્યો હતો.

દીપુના મોતબાદ તેના કુટુંબને વેલોર તરફ મોકલવામાં આવ્યું, પણ ૧૮૫૭ નાં જંગવામાં તેઓ તરફ લોકલાગણી જણાતાં તેમને ત્યાંથી કલકત્તે લઈ જવામાં આવ્યાં હતા. દીપુના છેલ્લે શાહનદા મુલામ મોહ-મદ ૧૮૭૨ માં ૧૧ મી આગસ્ટે મરણ પામ્યો હતો.

દીપુસુલતાનના અમલમાં અનેસા જના-વોની વાદી—

ધ. સ. ૧૭૮૩—૨ છ જાનેવારીએ—રાજ્યપદ ધારણ કર્યું.

૧૭૮૪—૧૧ મી માર્ચે—દીપુસુલતાન સાથે સુલ્લે થઈ.

૧૭૮૮—૮ મી માર્ચે—દીપુએ લડાઈ જાહેર કરી.

૧૭૮૯—૨૯ મી ફેબ્રુઆરી—ત્રાવણકોર પાસે દીપુ હાર પામ્યો.

૧૭૯૦—.....જનરલ એલિકોમ્બે સાથે લડકર મોઢલ્યું.

૧૭૯૧ માં—.....ખીલ્ડે લડકર લોડ કોર્નવાલ સાથે મોઢલ્યું.

૧૭૯૨ માં—૨૧ મી માર્ચે—એગલોર છતી લીધું.

૧૭૯૨ માં—ત્રીજી સ્વારી.

૧૭૯૨—૬ ઠી ફેબ્રુઆરી—લોડ કોર્નવાલે શ્રીરંગપટન ઉપર તોપનો ખરો ચલાવી છતી લીધું.

૧૭૯૨ માં—૨૦ મી ફેબ્રુઆરીએ—ટીપુ
નાં જે પુત્રને કાર્નવાલે જામીનગીરીમાં લીધા.
(છાંચા ૧૭૯૪ માં) તે સમયે ટીપુએ અર્ધ
રાજ્ય અને ૩ કરોડ રૂપિયા આપ્યા.

૧૭૯૮ માં—ખ્રીષ્ટ લંદાઈ થઈ.

૧૭૯૯ માં—૫ મી માર્ચ—જનરલ હેરીસ
માયસોરમાં દાખલ થયો.

૧૭૯૯ માં—૪ થી મે—શ્રીરંગાપટનપર
તોપનો મારો ચલાવી તાબે કર્યું ને ટીપુ
હાર પામ્યો.

૧૭૯૯ માં—૫ મી મેએ—ટીપુએ શાહ-
નવાજને બ્રિટીશોને હવાલે કર્યા.

દીબક—એનાં ઝાડ વિશાળ ઉગે છે. એના પાંદડાં
મોઢોટાં અને લાંબા હોય છે. દીબક ઉપર
બેર જંગમ ફળો આવે છે અને તે લોકો
ખાય છે. એના પાંદડાં તંબાકુની બીડી
બનાવવાના ઉપયોગમાં યોગ્ય છે. એની બીડી
પિવાથી કાળજી કુશ થાય છે, હૃદયમાં પિત્ત
ઝાડ પડે છે, કંઠ શીષ થાય છે, કફ વધે છે,
આથી દ્રવ્ય નાશ થઈ શક્તિ નાશ પામે છે.

એના કુખમાં ફળો રસ આપથી ઉપયો-
ગમાં યોગ્ય છે. એના ફળો રસ કડ્ડો
હોય છે, તેમજ બીયાં ઉપરની છાલ પથ્થુ
કડ્ડી હોય છે. એમાં સેકડે ૬ ટકા ટેનિક
એસિડ રહે છે. ઈંડીયન ફાર્માકોપિયા ગ્રંથ
માં એમા રસનો જડો અર્ક કેમ બનાવવો
તેનું વર્ણન આપેલું છે: એ જુની સંચદણી
ઉપર અક્સીર ગંભીર છે.

ટ્રીમેટ—(જુએ ત્રીમેટ.)

ટ્રીમેરિયસ કલેરિયસ નીરો—જન્મ ૪.
સન પૂર્વે ૪૨ ને મરણ ૫. સ. ૩૭માં નિષ-
ર્ણ હતું. એ જામના બીજો શેહેનશાહ અને
આગસ્ટસ શેહેનશાહનો જમાઈ હતો. એ
પોતાના સસરા પછી ૫. સ. ૧૪ માં માદી
નશીન થયો હતો. એણે પોતાનો અમલ
જુલમીરીતે ચલાવી કુહાદી, હવાન્યત અને
ફૂર કામેથી પોતાના નામને કલક લગાડ્યું
હતું. એનું મ્હોત કોઈએ એને ઉંધ દરમ્યાન
ગારી નાખવાથી નિષર્ણ હતું.

દીબકટ્ટ—સુગંધુ આ બાણીતું શેહેર
સાહારાના દક્ષિણ છે. ઉપર નાઈગરના
મુખ્ય ફાંટાની ઉત્તરે ૮ મૈલ ઉપર છે. આ
શેહેરનો ઘેરાવો ૩ મૈલનો છે. અત્રેના મકા-
નો માત્ર એક માળાંજ છે. માત્ર ૩ મસ-
જીદો પ્રાચીન કાળની છે. જેમાંની એકુ જે
૧૩૨૫ ના સાક્ષી છે. આ શેહેર વેપારનું-
મુખ્ય મથક હોઈ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગનું
મધ્ય મથક ગણાય છે. ૧૮૯૪ થી અત્રે
ફ્રેન્ચની સત્તા સુસ્તકીમ પાયાપર સ્થાપન
થઈ હતી. અત્રે સેનેરી રેતી, મીઠું, કાલા-
નટ, હાથીદાંત ઝુંદર, શાહચુર્ણ પીઠાં, ખાતુર
અને તંબાકુનો બોહોળો વેપાર ચાલે છે.
મુખ્ય કરી અત્રેના વેપાર મંનચેસ્તરનો
માલ લઈ તેના બદલે દીબકટ્ટની ઉત્પ-
તિનો માલ આપવામાં આવે છે. આ શેહેર
અનેક ટોળા અને રાજ્યોની સરહદ ઉપર છે.
અત્રે ૨૦,૦૦૦ની લોકવસ્તી હોઈ તેમાં
આરબ, અફ્રિકન અને જુદા પ્રજા વસે છે.
દીબકટ્ટની સ્થાપના ૧૧ મી સદીમાં થઈ
હતી. ૧૪ મી સદીમાં યૂરોપીયનોએ પ્રથમ
આ શેહેરની શોધ કરી હતી.

ટીમેર—આ અતિ અગત્યના ટાપુની દાર
પૂર્વથી જાવાને વળગે છે. એની લંબાઈ ૩૦૦
મૈલ અને ક્ષેત્રફળ ૧૨૨૬૪ ચોરસ મૈલ છે.
લોક વસ્તી ૫૦૦૦૦૦ ની છે. એની તમામ
લંબાઈમાં ઝાડઝાડીવાળા પાહાડોની દાર
લંબાઈથી છે. દક્ષિણ કિનારા ઉપરની એક
દાર 'એલાસ' ૧૧૫૦૦ ફીટ ઉંચી છે.
અત્રેનાં પર્વતો સંજાના પાહાડો કરતાં ઓછા
જાળામય છે. અત્રે લોહચુબક, સોનું,
ત્રાંચુ અને ગધક પુષ્કળ મળે છે. નિકારા
વેપાર મકાઈ, ચંદન, મીણ, શીષ અને
પરચુટણ પદાર્થોનો ચારે છે. આ દેશનો
પશ્ચિમ ભાગ ડચોને તાબે છે, પૂર્વ ભાગ
પોર્તુગીઝોને હસ્તગત છે પણ ત્યાંનો કારોબાર
તે ત્યાંનીજ પ્રજાના એગતારમાં છે.

દીલખર્ગ—હાલનું આ શેહેર બ્રિગની પૂર્વ
દક્ષિણ પૂર્વમાં ૧૪ મૈલ ઉપર છે. એ રેલ્વેનું

જાણીતું 'જંકશન' હોઇ અને કલ્લીકો, કાપડ અને ચામડાનાં ૩૦૦ કારખાનાં છે. ૧૮૭૧ માં લોક વસ્તી ૨૨,૨૫૬ ની ને ૧૮૯૨ માં ૨૫,૦૬૮ ની હતી.

દીલિ—આ પ્રસિદ્ધ જર્મન સરદારનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૫૯ માં થયો હતો. એણે નેધર-લેન્ડમાં ને લડાઇઓ કરી તેમાં હંગેરી તરફ ટુંકો વિરોધ લડતાં એણે ભારે શ્રેયશીલતા બતાવતી પ્રસિદ્ધતા મેળવી હતી. ૩૦ વર્ષની લાંબી લડાઇઓમાં એણે જર્મન પાદસાહ તરફથી અનેક પરાક્રમે કરી ખતાબમાં હતાં. ગરેટવસ એડાઇસે એને 'લીય' નદી ઉપરની લડાઇમાં સખત દરાવ્યો હતો. આજ લડાઇમાં એ જર્મની યર્ષ ૧૬૩૨ માં મરણ પામ્યો હતો.

દીલિલી—આ ઇટલીનું શહેર રોમની પૂર્વે રેલ માર્ગે ૧૮ મેન ઉપર છે. અને સ્તીમ ટ્રેમવેથી જળવાય આવ્યું છે. ૧૮૯૨ થી અને રોમ માટે વિજળી પુર પાડવાનું કારખાનું ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે. અને પ્રાચીન કાળનાં પ્રિસ્તી હેવજો જોવાજોગ છે, તેમજ દેવિપનનાં જમાનાનાં મકાનો તથા સ્ત્રીઓ અને કંટલાક બાંધકામો જોવા લાયક છે, વસ્તી ૯૩૭૦ ની છે.

દુકાક્ષરી લિપિ—આઝ ઉમા કાપાતા અનેક પ્રકારના નેડાણોની મદદથી દુકમાં શબ્દો લખવાનો દ્વર ને સાધારણ રીતે દુકાક્ષરે લખવાની કળાને નામે ઓળખાય છે, તે ઇંગલંડ મધ્યે પ્રથમ સોળમી સદીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ કળાની પેહેલ કાદનાર ડૉ. રીમ્પી-બાઈટનામે એક તખીજ હતો. તે એક જાણીતા તખીજ ઉપરાંત શિશ્વવેષક હતો તેને પોતાનાં જાનિ પદાઓમાં આ દ્વર ઉપયોગી થઇ પડ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૫૮૭ માં તેણે આ દ્વર શીખવાની એક ચોપડી પ્રગટ કરી હતી. એજ બાબત વિશેના બીજા એક રેસાસો થોડા વર્ષ પછી એટલે ૧૬૦૯ માં 'પીટરમેલસે' બાહેર પાડ્યો હતો. તે પછી

જૂદા જૂદા શખસોને હાથે રચવામાં આવેલી ઓળખાં ઓછી ૩૦૭ રીતો ઉજેન પ્રજા હંજુર મુકવામાં આવી હતી, ને મધેની કેટલીક બોલણા વખરાસમાં લેવાઇ છે, તથા ધણીક શોકપ્રિય થઇ પડી છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં ફક્ત ઇંગ્રેજ ભાષીજ બોલાતી નહિ હતી પણ તે ઉપરાંત બીજી વેલ્સ ભાષા ચાલુ હતી ને માટે ખાસ ૪ રીતો શોધી કાઢવામાં આવી હતી.

ઇંગલંડ પછી ફ્રાન્સે આ કળાને પોતાના દેશમાં દાખલ કરી. ફ્રાન્સમાં દુકાક્ષરી લિપિની ૧૪૫ રીતો આવ્યું છે. હાલ દુનિયાનાં જૂદા જૂદા ભાગોમાં દુકાક્ષરે લખવાની ૮૮૩ રીતો આવ્યું પ્રચારમાં છે, અને તે શોધી કાઢનાર શખસોની સંખ્યા લગભગ ૧૦૦૦ની છે.

દુકાક્ષરી—અથવા 'ડે-ગો' યા 'એક બોનશીવર. પ્રથમ આ દેહ ઇ. સ. ૧૭૭૯—૮૦ માં ઇંગ્લંડ, ઇસ્ટઇન્ડીઝના ભાગોમાં તથા ફિલાડેલ્ફિયામાં જાણીતું હતું. તે પછી એ હિન્દુસ્તાન તથા તેના દરેક ભાગમાં ૧૮૨૪—૨૫ માં જાણીતું હતું, તેમજ ૧૮૨૬—૨૮ માં અમેરિકા તથા પશ્ચિમ ઇન્ડીઝમાં, ૧૮૫૦ માં દક્ષિણ યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં, ૧૮૭૦—૭૩માં પૂર્વ આફ્રિકા, અરેબિયા, હિન્દુસ્તાન અને ચીનમાં જાણીતું હતું. આ દેહ, ઉપર દેહ કટીબંધમાં તથા સમુદ્ર કાંઠા તરફ તથા મોટી નદી કાંઠે જાણીતું છે. આ દેહને હુમલો થતાં સખત જવર આવી હાડકાં, સાંધા અને જાદનમાં દુખારો થતાં માટે છે. આ દેહ એક બે દિવસમાં નરમ પડે છે, પણ બીજા હુમલો થતાં દેહ ભારે વધે બે ત્રણ દિવસમાં નરમ પડે છે, પણ ત્રીજા હુમલો એક બે દિવસમાં સખી જાય છે. એના હુમના પછી ચામડીને લગતું દેહ ઉમાઇ નિકળે છે.

દુબિંગન—વર્ટમર્ગનું આ જાણીતું શહેર સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૨૦ મેલ ઉપર છે. અને ચોપડી જાણવાના તથા બાંધવાના, મીન અને રંગવાનાં કારખાનાં છે. ૩૦ વર્ષ પૂર્વે

ની જાણીતી લઘાઈ દરમ્યાન અત્રેનો વેપાર તદ્દન પડી બાજો હતો. અત્રેની મુનિંદર-સિટિ લાયબેરીમાં ૨,૦૦,૦૦૦ દફતરોનો સંગ્રહ છે. લોકવસ્તી ૧૮૮૦ માં ૧૧,૭૦૮ ને ૧૮૯૦માં ૧૩,૨૭૩ની હતી.

હુમકુર—હેમ્પ્ડેનમાં દેશી રાજ્યમાંનો અલ્લે. ક્ષેત્રફળ ૩૨૪૦ ચોરસ મેલ છે. આ પ્રદેશ કૃષ્ણા અને કાવેરી આ બે નદીઓ વચ્ચેનાં પર્વતો અને ટેકડીઓથી ભરપૂર છે. સમુદ્ર સપાટીથી ૪૦૦૦ ફીટ ઉંચાઈનો પ્રદેશ છે. આ અલ્લામાં 'જય મંગળ નદી' વહે છે. આ અલ્લામાં ખનિજ સપતિ વિપુલ મળે છે. તેમજ લોહું પુરાકળ મળે છે અને ધમા-રત માટે ઉપયોગી યર્ષ પડનારાં પથ્થરો પુરાકળ જરૂ છે. આડપાનમાં મુખ્ય નારીયળી ચાંદન મુખ્ય છે.

આ અલ્લામાં બે હજારથી વધારે તલાવ હોવાથી જમીન ફળદ્રુપ છે. અત્રે બકરાંઓ પુરાકળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં 'ચિકનાયકન હળળી' તું ઉત વખણાય છે. 'સિરા' અને 'મિલ્ગેસી' માં છીટ ઉત્તમ પ્રકારતું બને છે. તેમજ દોરડાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે. ગમ્પીગામ હુમકુર અલ્લાનું આયાત મથક છે. ત્યાં દર વર્ષે ૩૫૦ ટન સોપારી અને ૧૫૦ ટન કોપર પરદેશથી આવે છે. મુખ્ય શહેર હુમકુર અને સિરા છે. તેમાં 'સિરા' પ્રાચીન પાલતખત શહેર છે. 'મદગિરિ' હૈદરનાં સમયમાં વેપાર માટે જાણીતું હતું. કુનિગલ ગામ ઘોડાઓ માટે જાણીતું છે.

હુર્સ—અથવા ટોર. આ ક્રેન્ચ શહેર પેરિસની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૧૪૭ મેલ ઉપર છે. અત્રેનાં ૧૩ મી તથા ૧૫ મી સદીનાં દેવ-ચોના મિનારા ૨૦૫ ફીટ ઉંચા છે; તેમજ સેન્ટ જુલિયનનું દેવળ. અત્રે ઇટરડી, લોહા-કામ, ઉન તથા રેસમ ને છાપાકામનાં ગંજ-વર કારખાનાં છે. ૧૮૭૨ માં લોક વસ્તી ૪૩,૩૬૮ ની ને ૧૮૯૧ માં ૬૦૩૩૫ ની હતી. અત્રે ચાર્લસ માર્ટેલે મેટ્રી અત

મેળવી ઉત્તર યૂરપનું સેરેસનના જુલમથી રક્ષણ કમું હતું (ધ. સ. ૭૩૨ માં). અત્રે રેસમી કામનો ઉદ્યોગ ૧૫ મી સદીથી ચાલુ છે.

હુલ—આ ક્રેન્ચ શહેર નેનસીની પશ્ચિમે ૨૦ મેલ ઉપર છે. અત્રે ધ. સ. ૯૬૫-૧૪૯૬ નું દેવલ ૨૪૫ ફીટ ઉંચું છે. તેમજ ૧૮ મી સદીનું એક ક્રેન્ચ હોટલ ડી વેલી તથા લેસ, ટોપી, વગેરેનાં ઉદ્યોગ હજારનાં મથકો છે. ૧૮૭૦ માં ૨૩ સપ્ટેમ્બરે જર્મનીએ એનીપર તોપોનો મારો ચલાવી અત્રી લીધું હતું, જે પછી એની કિલ્લેબંદી ઘણી મજ-બુત બનાવવામાં આવી હતી; વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૬૫૮૪ની ને ૧૮૯૧માં ૧૧,૭૨૮ની હતી.

હુલ—આ રશિયન શહેર માર્કોની દક્ષિણે ૧૧૦ મેલ ઉપર છે. અત્રે લોહા તથા તિખા-લોહાના દારખાનાં છે. લોકવસ્તી ૬૬,૧૧૧ ની છે. એનાં પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૯૫૪ ચોરસ મેલ હોય તેમાં ૧૪,૯૨,૩૦૦ ની વસ્તી છે.

ટેકસાસ—અમેરિકન યુનાઇટેડ સ્ટેટનાં દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાંનું સંસ્થાન. એની આસપાસ મેક્સિકો, ન્યુમેક્સિકો, ઈડીયનસ્ટેટરી, અર-કેનસાસ, લોહસિયાના અને મેક્સિકોનો આખાત છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં એ સર્વેથી મોટોડું સ્થાન છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૬૫,૭૮૦ ચોરસ મેલ છે. આ સંસ્થાનની લંબાઈ વધ-તામાં વધતી ૯૦૦ મેલ ને પોહળાઈ ૭૫૦ મેલની છે. સમુદ્ર કાંઠો ૪૦૦ મેલ લાંબો છે. આ સંસ્થાનની જમીન તહેવાર જતની છે. એના દક્ષિણ અને દક્ષિણપૂર્વ ભાગમાં વસાઈ વસે છે. તેમજ પશ્ચિમ અને ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં પણ પુરતો વસે છે. આ સંસ્થાનમાં જ્યાં ત્યાં 'આર્ટિશિયન' કુવા સાધારણ છે, ઉત્તર તરફનો પવન સુકો અને વસાઈ દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફથી વસે છે. અત્રેની થંડીની ઋતુમાં બરફના તુફનો વસે છે. આ સંસ્થાનમાં કોલસાની ખાણોએ ૧૦૦૦૦ ચોરસ મેલ બાજ રોકેલો છે. તેમજ લોહું, સુતો વગેરે અનીજપણ પુરાકળ મળે છે.

ટેક્સાસમાં ધાસ ચારો પુરાકળ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી ઢોરો ઉછેરવાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે. એનો ઉત્પાદન તથા 'ડેરી' નો વેપાર ઉદ્યોગ ખીબ દેશો સાથે હરીફાઈ વિનાનો છે. અત્રે ઘઉંની મોહોદી ખેતી કરવામાં આવે છે. સાકર અને ચોખાનો વેપાર કંદાના પ્રદેશમાં તથા ફળફળાદીનો વેપાર દક્ષિણ ભાગમાં ચાલે છે. ૧૮૨૨ પછી આ સરચાન સ્પેનિશોની સત્તા તથા નિકળી ૧૮૩૫ માં સ્વતંત્ર થયું હતું, અને ૧૮૩૬ માં અત્રેનો 'ગ્રેસિડન્ટ હાઇલેન્ડ' હતો. ૧૮૭૦ માં લોક-વસ્તી ૮,૧૮,૫૭૯ની, ૧૮૮૧માં ૧૫,૯૧,૭૪૯ ની ને ૧૮૯૦ માં ૨૨,૩૫,૫૨૩ ની હતી.

ટેટ્રાનિમા—આ અતિ નાદનું સુંદર જાડ છે. એ ૧ ફીટ ઉંચું વધે છે. તેને કુંડામાં રોપવામાં આવે છે. એનીપર ગુચ્છાદાર ખારે-આસી પ્રિમરોઝનાં આકારનાં ફિફા રંગના પુષ્પો હોય છે. એ અતિ નાચુક જાડ છે. આથી જ્યાં જાણે પવન નહિ હોય ત્યાં તેને રોપે છે. એનીપર જોશનધ વસાદ પડતાં નુકસાની પોંદાયે છે. એના ગિયાંને કાચનાં ઘેરમાં ઉગાડવામાં આવે છે, ને તેને ઉગતાં ૧ થી ૨ માસનો વિજંબ લાગે છે. એનીપર ઝીણા ઊદ્રોવાડી ઝારીથી પાણી સીપવું પડે છે. તેમજ એને કોહેઝાં પોંદાનું ખાતર ધણું માફક આવે છે. ચીકણી મટોડીમાં રેતી ભેળી આ જાડ ઉગાડવામાં આવે છે. કારણકે એ ચીકણી મટોડીમાં ઉગી શકતું નથી.

ટેટ્રા—આ ઝોપધી છોટનાં મૂળીયાં કેટલાક દંદપર આકસીર ગણાય છે. અત્તેસાર તંથા કાનમાંથી વહેતો પડ જંધ કરવા માટે તેનો ઉપયોગ જાણે કરવામાં આવે છે. એની છાત્ર કડવી ને લીખી હોય છે. તેમાં પસીનો સદવાનો ગુણ છે.

ટેન—આગલા વેનિસિયન સરદારોની એક સમાનું નામ. આ વેનિસ શહેરની સ્થાપના ઈ. સ. ૪૨૧ માં થઈ તે વેળા લાંબા-સત્તાક રાજ્ય આવતું હતું. પણ તે પછી

પ્રજા અધિકાર ૧૨૪૭ માં નબલો પડી અસ્થબન. સમાત્મક અમલ કાયમ થયો. ત્યાંના અધિકારીઓમાં ૧૦ રાખસ પ્રમુખ રહેતા તેથી તેતેમની સમાને 'ટેન' કહેતા. આ સમાનો અમલ ધણો સખત હતો.

ટેનનીસ—અમેરિકન યુનાઇટેડ સ્ટેટના દક્ષિણ રાજ્યમાંનું એક સંસ્થાન. એની આસપાસ 'કેટ ટયૂરકે', વર્જિનિયા, ઉત્તર કેરોલીન, જ્યોર્જિયા, અલાબામા અને મિસિસિપી છે. એની લંબાઈ ૩૨૫ મૈલ અને પોહણાઈ ૧૦૯ મૈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૪૨૦૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એની પૂર્વ તરફના પહાડી ભાગમાં ૧૦૦ મૈલ પોહણાઈનો સપાટ પ્રદેશ છે, અને તે ઉત્તરથી દક્ષિણ ઢોળાવ દાર છે. ટીનીસિ અને મિસિસિપી વચ્ચે પશ્ચિમ ભાગ આવેલો છે. અત્રે કોલસાની ખાણોનો ૫૧૦૦ ચોરસ મૈલ ભાગ છે; અને આ કોલસાનાં ચર ખેડ જાડાઈ માટે જાણીતાં છે; તેમજ લોડું પણ પુરાકળ જડે છે. તે શિવાય ત્રાંચુ, શિસું, તથા માર્બલ પણ પુરાકળ મળે છે. અત્રેની આબોહવા સુખાકારી બરી છે. અત્રે વસાદ ૫૪ ઈંચ પડે છે. ટેનનીસીમાં ધાન્ય, રૂ, સણ, તખાકુ વગેરેનો વેપાર મુખ્ય છે. તેમજ અત્રે રૂ, ઉત્ત, આટો, અને કાગળની ઓશો તથા તખાકુ, કુંભાર કામનાં કારખાનાં છે. અત્રે ૧૭૫૬ પછી વસાહત થતી માંડી હતી, અને અત્રે રાજ્ય-ધોરણ ૧૭૯૦ થી સ્થાપન થયું. ૧૭૯૬માં ટેનનીસી સ્વતંત્ર સરચાન કહેવાયું. ૧૮૦૦ માં વસ્તી ૧,૦૫, ૬૦૨ ની, ૧૮૫૦ માં ૧૦,૦૨,૭૧૭ની, ૧૮૮૦ માં ૧૫,૪૨,૩૫૯ ની ને ૧૮૯૦માં ૧૭,૬૭,૫૧૮ ની હતી.

ટેનઝ્યુ—(૧) ચીનાઈ શહેનશાહનું પ્રાચીન નામ.

(૨) ટેનઝ્યુ=ચિસ્તી શક પેઢેલાં હિંદુ-સ્તાનનું નામ (ચીનાઈ મત મુજબ.)

(૩) ટેનઝ્યુ=કુચ, આગળ રોમન કેથોલિક થય માટે ચીનમાં આ શબ્દ જાપરતા હતો.

(૪) ટેનઝ્યુ=સ્ત્ર-ચીનમાં 'હાનકો'માંનું યુદ્ધનું પુતળું.

(૫) ટેનહાઉ-સ્વર્ગની રાણી, દર્બાઈદેવી, તેમજ મૂર્તિમંત વાહાણોને પૃથ્વી ચીનમાં ટેનહાઉ કહે છે.

ટેન્ય—આ માછલી નાહના કદની, નાહના ભાગવાલી અને દુર્ઘ્ની દાદીવાલી હોય છે. યુરપમાં આ માછલી ખોરાક તરીકે વપરાય છે. આ માછલી સિંચર પાણીમાં પ્રસક્ત થાય છે. એ કદે ૧ શીટ લાંબી હોય છે.

ટેનીસ—(જુઓ લોનટેનીસ)

ટેન્સર—ટેન્સર સરદારે પ્રાચીન યુરપમાં ધર્મે સરક્ષણ માટે લઢવાના ઉદ્દેશથી હસ્તીમાં આલ્યા હતા. એમને 'આલસવિન' રાજાએ 'સાલોમનના' દેવળમાં રહેવાની આજ્ઞા આપી હતી, તે ઉપરથી તેમને ટેન્સર સરદાર કહેતા. એમને યુરપનાં રાજાઓ તરફથી તહેવાર ભેટ મળી હતી. તેઓમાંના કેટલાક એટલાતો થીમંત રહેતા કે રાજાઓને દ્રવ્યની ગરજ પડતાં તેઓ ધીરધાર કરતા. દિલ્લિપ રાજાએ ઇ. સ. ૧૩૦૭ માં ટેન્સર સરદારોને ક્રાન્સમાંથી હાંકી મેલ્યા હતા, અને તેઓ ધાર્મિક કામમાં ભાગ લેતા હોવાથી પોપની યોગ્યતા પણ ધણી વધી હતી.

ટેન્ડેરેશિઆ—આ કુલ ઝાડ માત્ર ૩ શીટ ઉચ્ચ વધે છે. એના પાંદડાંની નીચલી બાજુ ખાંડી રંગની અને ઉપલી ચળકતા લીલા રંગની હોય છે. વરસાદમાં એની ઉપર સફેદ રંગનાં મોટાં પુલો આવતાં એ અતિ રમણિય દિસે છે. એ સાધારણ જમીનમાં પણ ઉગી શકે છે. એનીપર પાંચ દિવસ આંતરે ઘાણી સિપતું પડે છે, નવાં ઝાડ બિયાંમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ટેમ—આ શાકભાજી મસાલામાં વપરાય છે. એને રોપવાની જમીનમાં ૪૦ થી ૫૦ મણ બોળ નાખે છે. સપ્ટેમ્બર અથવા અક્ટોબર મહિનામાં કામજાની અદર વાલે છે. જ્યારે એના રોપા થાય છે ત્યારે નવેમ્બરમાં જે તૈયાર કરેલી જમીન હોય તેમાં ક્યારી ખનાવી દોહોડ હાથને આંતરે તેને રોપે છે. એને ચાલુ પાણી સીપવું પડે છે. ઝાડ જ્યારે

અર્ધો હાથ ઉંચા થાય ત્યારે બેત્રણ આંગળા ઉંચા રાખીને કાપી નાખે છે. એક વખત કાપ્યા પછી પાંચું પેહેલા મુજબ કાપવાં પડે છે. આ ટેમને ત્રણ વખત છાંંટવા પડે છે.

ટેમેરિંટ—આ સુંદર ઝાડનું મૂળ વતન ઇસ્ટ-ઇંડીય છે, પણ હાલમાં તે ગરમ દેશોમાં પણ ઉગાડવામાં આવે છે. આ ઝાડ ૩૦ થી ૪૦ શીટ ઉચ્ચ વધે છે, અને તેની ડાંખળીમાં એક ઝુમખામાં પાંદડાં લખોચાં અર્ધગોળ આકારનાં હોય છે. એના બિયાંની સોંગા આંગળા જેવડી ભડી ૬ ઇંચ લાંબી હોય છે. આ ઝાડ ઇસ્ટ-ઇંડીય અને વેસ્ટ ઇંડીયમાં જૂદા પ્રકારનાં હોય છે, તે ઇસ્ટ ઇંડીયન ટેમેરિંટ ઝાડની સોંગમાં ૬ થી ૧૨ બિયાં હોય છે, અને વેસ્ટ ઇંડીય ઝાડની સોંગમાં ૧ થી ૪ બિયાં હોય છે. એના બિયાં ઘેરા લાલ, સ્વાદે ખાટાં મિઠાં હોય છે. એનું લાકડું ઘણું સખત હોવાથી તે સુંદર ઘેર સજીયારના નાહના દાગીના બનાવવામાં ઉપયોગી છે.

ટેમેરિસ્ક—આ ગરમ પ્રદેશમાં ઉગતા ઝાડની ૪૦ ઉપર જાત જાણીતી છે. મુખ્યકરી એ યુરપ, એશિઆ, અને આફ્રિકાના ગરમ ભાગોમાં હોય છે. મેડીટરેનિયનના પ્રદેશ પાસે રેતીનાં મેદાનોમાં પણ આ ઝાડ પ્રસક્ત હોય છે. આ ઝાડ ધણી વેગા ૩૦ શીટથી પણ વધારે ઉંચાઈનાં જાણાયલાં છે. આ ઝાડની ડાંખળીઓમાં અકસીર દવાઈ થયું હોવાથી આગળ તેનો ભારે ઉપયોગ કરતા હતા. એની રાખમાં સફેદ આવ સોડાનો વિશેષ ભાગ હોય છે. અરબસ્તાન તથા આફ્રિકાના વેગનોમાં પણ આ ઝાડ જાણાયલાં છે. હિંદમાં ઉગતા એના ઝાડ રંગ તથા ઔષધિકામમાં ઉપયોગી જાણાયલા છે.

ટેરાપિન—આ માછલી કાચખાંના આકારની હોય છે. યૂનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં એની ૨૧ જાત જાણાયલી છે. તેમાં ખારી ટેરાપિન ધણી સ્વાદિષ્ટ વાણી તરીકે તે તરફ વખણાય છે. મુખ્યકરી ન્યૂ ઈંગ્લંડથી ટેક્સાસ સુધીના કાંઠા પર એની મોટી પેદાશ થાય છે, તેમજ

માસાસુસેસ અને ઉત્તર કિનારા પર પણ પુર-
કળ મળે છે. તે તરફ આ માછલી ૧૦ થી
૫૫ શિક્ષાંગે ડબ્બનને બાવે વેચાય છે, અને
તેની કિંમત નાદના મોઢાં ૬૬ ઉપર
અંકાય છે.

ટેરિડા—આ જળચર પ્રાણી અળમીયાને મ-
ળતું દરિયામાં જણાય છે. આ પ્રાણી દેખાવે
નિર્ભય પણ ધણું નાશકારક છે. દરિયામાં
બાંધેલા લાકડાનાં બાંધકામને તે વળગી
એવુંતો કાતરી પોકળ બનાવે છે કે ધણી
વેળા તેના બાંધકામો સદનતર નાશ પામે છે.
એ ટોળાખંધ જલો પ્રમાણે વળગી માઠે
પેવસ થઈ લાકડું કાતરી ખાય છે.

ટેરિયર—આ દેખાવળા કુતરાની જાત રંગ-
ટલંડ તથા ઈંગ્લંડમાં પુરાકળ જણાય છે.
રંગદીચ ટેરિયર અકલવાળો ને માયાળુ હોય
છે. ટેરિયર જાતનાં કુતરામાં દુઃખ સેહેવાની
શક્તિ વિશેષ હોય છે. આ કુતરાને ઉંદર,
આડજર, રોટ, પોતકોટ વગેરેનો શેકાર
કરવા ઉપર રોક્યો હોય તો તે ધણી અંચ-
ળાઈથી કામ બાળવે છે. આ કુતરો જાતની
બોદી શેકાર શોધી કાઢવામાં ધણો બાહોશ
ગણાય છે.

ટેલ—આ મીનાઇ ચલણીનાણું ૩ શિક્ષાંગ
૪ પેન્સની કિંમતનું હોય છે. ‘૧૦ મેસ’
અથવા ૧૦૦ કાનડેરીનનો ૧ ટેલ મીનમાં
ગણાય છે. જેની હિંદી ચલણથી કિંમત
(૧ ટેલની) ૨ રૂપિયા ૫ આનાં થવા જાય છે.

એનું કોષ્ટક નીચે મુજબ છે.

૧૦ કાંચ = ૧ કુંદરી

૧૦ કુંદરી = ૧ મેસ

૧૦ મેસ = ૧ ટેલ

ટેલ ૧ નું વજન મુબબના ૩ તોલા ૯
વાઇ જેટલું હોય છે. તોલ જેખમાં વપરાતા
ટેલનું કોષ્ટક નીચે મુજબ છે.

૧૬ ટેલ = ૧ કારી

૧૦૦ કારી = ૧ પિકલ (૧૩૩૬ રતલનું વજન)

ટેલ વિલ્કયમ—આ જાણીતો તીરંદાજ પોતાની
નેમદાર તીર છોડવા માટે અને હેલ્વેટ પ્રાંતને

જુલમગાર હાકિમના બપતામાંથી છુટકે
કરાવવા માટે જાણીતો યદ્ય ગયો છે. ચાંદમી
સદીની શરૂઆતમાં આસ્ટ્રીયાનાં રાજાના
હુકમથી સ્વતંત્રસેંડ ઉપર જુલમી હાકેમોનો
ધણો દોર હતો, તેમાં ‘ફલુએલન’ શહેરમાં
૧૩૦૭ માં હાકમ ‘જેસલર’ એવો હાકમ
હાલ્યો કે એકસ જગે પોતાની ટેખી ખુદી
ઉપર આજળી રાખી તે પોતેજ છે એમ
માની પ્રત્યે તેને જતાં આવતાં નમન
કરવાનો સખત હાકમ કર્યો. તેમાં ટેલ
વિલ્કયમે તે હાકમનો અનાદર કરતાં તેને
ધાતકી શિક્ષા કરવા તેને કહ્યું કે “જો તારક
બેટાનાં માથા ઉપર સફરચન મેળી તારા
તીરવડે તું તે ફળ વિધે તોજ તને તારા
અપમાનમર્દા તકસીરની મારી મળશે.”

ટેલે તે ચરત કથુક કરી. લોકોની અહોટી
થદસામે પોતાના પુત્રના માથા ઉપર સફર-
ચન મેળી તેને તીરથી રિધી નાખતાંજ
ખીજે તીર કમાવ ઉપર ચઢાવ્યો, ત્યારે
જેસલરે તેનો સખમ પુછતાં ટેન બોલ્યો કે
“જો મારે હાથે તારી નેમ મુજબ મારો
બેટો મારો જતો તો આ ખીજ તીરવડે
તરતજ તને પણ બેગન કરતે.” આ તેની
ઉદ્ગતાઇ ભરી ચાલ માટે ટેલને તુરત કેદ
કરવામાં આવ્યો, ને બોટમાં બેસાડી કિલ્લામાં
રવાના કર્યો. તેટલાં માર્ગમાં તુફાન થતાં
ટેલ માત્ર બે મી કિનારે એક ખડકમાં સંતાયો
ને પછી લાગ મળતાં જુલમગાર “જેરલર”
ને માર્ગમાં તીરવડે વિધી નાખ્યો. આથી
આસ્ટ્રીયા સાથે લડાઇ થઈ, તેમાં સ્વતંત્ર-
સેંડને પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મળી હતી. જે
જગા ઉપર વિલ્કયમ ટેલ પોતાના બેટાના
માથા ઉપરનું સફરચન વિધ્યું હતું ત્યાં
તેની યાદગારીમાં એક દેવળ બાંધવામાં
આવ્યું જે હજી કાયમ છે.

ટેલીગ્રાફ અથવા તાર ચંદ્ર. ઇતિહાસ—
પરસ્પર વચ્ચે બ્યંહાર રાખવાનાં જે સાધનો
જાણીતાં છે તેમાં વિજળિક પ્રવાહ યોગે
એકમેક ઉપર સંધેસાં મોઢલવાનું જે

સાધન તે 'તારાચત્ર' (Telegraph) (G R:—'Tale' far off, and graph's, I write) છે. ધાતુનાં બનાવેલા તારમાંથી એકાદ વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ પસાર થઈ એકસ બનાવેલા યંત્રમાં સંધેસા માટે મોકલવા ઉપયોગી થઈ પડનારું યંત્ર. આવા યંત્રને ઇલેક્ટ્રોટેલિગ્રાફ અથવા વિજ્ઞાનિક તાર પંથુ કહે છે.

આ યંત્રની શોધ આગમજ વિજ્ઞાનિક શક્તિ વિશેને ખ્યાલ ૧૬૩૨માં 'ગેલીલિયો'ને આવ્યો હતો, પણ તારાચત્રની સ્થાપના તે પછી અનેક શખસોનાં ખ્યાલમાં એકસ રીતે આવી, ૧૮૩૭ માં પૂલુ કળાએ પો-ટોગ્રાફી. પણ તે આગમજ ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં છતોવાનાં એમ. લિસેને પ્રથમ ટેલિગ્રાફ યંત્રની શોધ કરી હતી. તે પછી ડોમોડોનું તાર યંત્ર પ્રસિદ્ધ થયું, તે પછી ૧૭૯૪ માં 'રીસેન' નામે જર્મન અદ્યક્ષે શોધ જાહેર મેલી તેમાં તેણે પાણીને મૂળ તાલેથી છુટાંપાડી સીગનસોની મારફતે સંધેસાએ મોકલી આપતો હતો. ૧૮૧૬ માં રોનાલ્ડે તેમાં સુધારો કર્યો. ૧૮૧૯ માં 'આર્સ્ટેડ' નવો વધારો કર્યો. ૧૮૨૦ માં 'ચેરિસના' મોસ્ટ્રુ એમ પિયરે અખતારાએ કરી જણાવ્યું કે એક 'ગેલવેનો મીટર' (વિજ્ઞાની માપવાનું મીટર યંત્ર) ધણે દૂર સ્ટેન ઉપર મુકવામાં આવે અને જો તારોનો એક આખો ચક્રાવો બનાવવામાં આવે તો સીગનસોની મારફતે સંધેસા મોકલી શકાય. ૧૮૩૨ માં 'બેરને ઓલન શિલિમે' તારાચત્રમાં જુદા જુદા વધારા કરી તેને જાહેરમાં ઉપયોગી થઈ પડવા યોગ્ય વધારો કર્યો. જે પછી ૧૮૩૩ માં ગ્રીટીનગનમાં સ્કીર્લોગ અને વેબરોએ જાહેર કયું કે જો એક 'ગેલવેનો મીટર' પર કાંતરેલી અક્ષર-આળા એક લોહચુંબક સોયનાં ફરવાથી વચાઈ શકાય છે; તે પછી ટેલીગ્રાફમાં પૂર્ણ સુધારો થયો. આ વેળા તારાચત્ર ૩ પ્રકારના ત્રણ કેાણે ચર થયાં. ઈંગલંડમાં 'કુક'

અને 'વ્હીટસ્ટોન' એમનું એક; જર્મનીમાં 'સ્ટીમવ્હીન,' 'ગોસ' અને 'વેબર' એમનું બીજું અને અમેરિકામાં પ્રેડિસર માસે ત્રીજું તારાચત્ર જાહેર મેળયું.

૧૮૩૭ માં લોહચુંબકી સોયવાળું ટેલિગ્રાફીક યંત્રનું પેટન્ટ લેવાયું. આ યંત્રને સિંગલ નિડલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ કહે છે. આ વેળા ૧ મિનિટમાં ૧૦ બોલો મોકલવા માટે પાંચ તારના દોરડાંની જરૂર પડતી હતી, ત્યારે આજે માત્ર ૧ તારમાંથી દર મિનિટે ૬૦૦ બોલ મોકલી શકાય છે.

૧૮૬૯માં લંડનથી ગલાસગો એક પેગામ મોકલવા માટે દરેક શબ્દ માટે ૮ પેન્સને દર આપવો પડતો, ત્યારે આજે તમામ યુનાઈટેડ કિંગડમમાં એકેક શબ્દ માટે ૬ પેનીની કિંમત આપવી પડે છે. ૧૮૬૯માં ઉપજાજ દેશમાં ૨૯૩૨ તાર આધીસો હતી ત્યારે આજે ૧૨૫૦૦ છે. ૧૮૬૯માં આ તારખાતાની ઉપજ ૬,૧૨,૩૦૦ પૌંડની હતી ત્યારે ૧૯૦૦ માં ૩૪,૫૯,૩૫૦ પૌંડની ઉપજ હતી. ૧૮૩૭ માં તમામ યુનાઈટેડ કિંગડમમાં તારનાં દોરડાં માત્ર ૫૦૦૦૦ મેલ લંબાઈમાં ફરી વળ્યાં હતા ત્યારે ૧૯૦૦ માં ૨૭૫૦૦૦ મેલ દોરડાં નાખવામાં આવ્યાં છે.

આજે ટેલિગ્રાફનો ઉપયોગ દુનિયામાં બેઠક વધ્યો છે, તેમાં મુખ્યકરી આગ-ગાડી માટે તો તેનો બોહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આગગાડી માટે પ્રથમ તારાચત્ર ૧૮૪૬ માં ઈંગલંડમાં ચર કરવામાં આવ્યો. એનો પેટલ વેહેલો ઉપયોગ જે જણાયો તે 'ફવેકર' પંથી 'ટયાવેલ' નામે ખુની ખૂન કરી રહેલ મારફતે નહાશી જતાં 'પ્યારિંગટન' સ્ટેશન ઉપર ટેલિગ્રાફની બાતમી મારફતે પકડવામાં આવ્યો હતો.

૧૮૪૯ માં વર્તમાન પત્રોનાં સંધેસા મોકલવાની અડપ મિનિટમાં ૧૭ બોલોની હતી, પણ હવે લંડન અને ડબલિન વચ્ચેનાં વિજ્ઞાનિક તાર (ઈન્ડિસ્ટન યંત્ર મારફતે) નાં શબ્દોની સંખ્યા દર મિનિટે ૪૬૩ શબ્દોની થઈ છે.

હાલમાં પૃથ્વી ઉપર ૬૦૦૦૦૦૦ મૈલ તાર લાઇન નાખેલી છે, તેમાં ૪૫,૦૦૦ તારચત્રની સ્ટેશનો છે અને તે દ્વારા દર મિનિટે ઓછામાં ઓછા ૨૨૦ સંધેસા મોકલવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં ટેલીગ્રાફ દાખલ કરવાનું માન કલકત્તાની મેડિકલ ફાલેન્ગવાલા એક પ્રેસિસર ડૉક્ટર ઓર્થોગનસીને ધટે છે. ૪૬૫માં વિજળીનાં તારથી સંધેસા મોકલવાની પ્રથમ અજમાયસ કલકત્તાનાં બોટનિકલ ગાર્ડન-સમાં ૧૮૩૯-૪૦ માં લીધી હતી. આ અજમાયસ ફાલેમંદ ઉતરી હતી; આથી તેણે ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીની બોર્ડ આવ ડાયરેક્ટરને પોતાની ફત્તે વિશે ખબર આપી તારની એક લાઇન નાંદના પાયા ઉપર ઉધાડવાની રજા માગી હતી, જે આપવામાં આવી નહોતી. આથી ડૉ. ઓર્થોગનેસીએ નાદિમ્મત નદિ ચતાં પોતાનાં અખતરા માણુ રાખી ૧૮૫૨માં કલકત્તાથી 'ડાયમંડ હૉરખર' સુધી એક તારનું દોરડું નાખવાની રજા મેળવી, કામ સરંજામ ઉતાર્યું હતું. તે પછી થોડીજ મુદતમાં આ લાઇન ૯૩ મૈલ લંબાવી તે દરમ્યાન છ (૬) મથકો ઉધાડ્યાં હતા. તે પછી હિંદના ગવરનર જનરલ લોર્ડ ડેલહૌસીએ બોર્ડ આવ ડીરેક્ટરને સમજાવી તારનું દોરડું કલકત્તાથી આગ્રા, આગ્રાથી મુંબઈ, મુંબઈથી મદ્રાસ અને પેશાવર સુધી નાખવાની રજા મેળવી હતી. થોડા વખત દરમ્યાન પ્રથમ ૩૦૦૦ મૈલના વિસ્તારમાં તારનું દોરડું નાખવામાં આવ્યું હતું અને ૧૮૫૫ માં ૪૧ તાર આર્શિસો ઉધાડવામાં આવી હતી.

પ્રથમનો સરકારી સંધેસાજ તાર મારફતે મોકલવામાં આવતા હતા, પણ ૧૮૫૫માં પૈસા લઈ તેનો લાભ પ્રજાને પણ આપવાનો કરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૮૫૭માં માર્ચસેર, ક્લીકત અને ઉતાકા-મંદ. સુધી તારનું દોરડું લંબાવી તેના વિસ્તારમાં વધારો કર્યો હતો. ૧૮૫૭ નાં જળવા વખતે સરકારે આ ખાતાની ખરી ખુશી ખીલણી હતી, જળવાખોરોએ ૭૦૦

મૈલના વિસ્તારનું તારનું દોરડું કાપી નાખ્યું હતું, તે છતાં સરકારે જોન લાઇનની મદદથી જળવાખોરોની હિલચાલથી વાકેફ થઈ તે માટેનો ખર્ચોખર્ચ કર્યો હતો. આ વેળા તાર ખાતાનું ઉપયોગીપણું જુજાતાં બીજા મર્ચે તેમાં ૨૦૦૦ મૈલનો વધારો કર્યો હતો.

તે વેળા આ ખાતા મારફતે મોકલવામાં આવતા સંધેસા માટે એવો નિયમ રખાયો હતો કે ૪૦૦ મૈલ સુધી એક રૂપિયાનાં ૧૬ બોલ મોકલવા. તે પછીના વધારે તકાવત માટે પાંચ બીજા ૧૬ બોલનો વધુ દર લેવો. વળી ટપાલ ઓફીસથી અર્ધા માઇલના છેડા સુધી મુક્ત તાર મોકલવામાં આવતો હતો, જ્યારે તેથી વધુ છેડા માટે દર માઇલે ચાર આના લેવામાં આવતા હતા. તે વેળા તાર મોકલનાર તથા લેનારના નામનાં બોલો માટે પણ પૈસા લેવામાં આવતા હતા. ફક્ત મોકલનાર તથા લેનાર ગામોનાં નામોજ મુક્ત ચાલવા દેવામાં આવતાં હતાં. વળી તે વેળા વેપારી તાર માટે ખેવડો ભાવ અને સાઈફરના છુપી નિયાનીવાળા તાર માટે સાડાત્રણ ધણો વધુ ભાવ આપવો પડતો હતો. બે મથકો વચ્ચેનો તકાવત મમે તે હોય, પણ જો તારનું દોરડું આડું તોડું નાખવામાં આવ્યું હોય, તો તે દિસાએ દર લેવામાં આવતો હતો, નામો માટે પૈસા લેવામાં આવતા હતા; પણ 'ડૉક્ટર', 'કેપ્ટન' એવા સન્દેહો માટે 'કોંઈ લેવામાં આવતું નહોતું'. આવો મામલો ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૫ સુધી ચાલ્યો હતો. ૧૮૬૬ માં બાલોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો જેની રકમ ૧૦૦ મૈલના છેડા સુધીનાં દર વીસ બોલના આંડ આના અને ૨૦૦ મૈલ સુધીનો રૂપિયા એક લેવામાં આવતો હતો. ૪૦૦ મૈલ સુધીનાં છેડાનાં ૨૦ બોલનો રૂપિયા દોઢ આપવો પડતો હતો, જે પછીનાં તકાવત માટે દર ૪૦૦ મૈલે રૂપિયા એક આપવો પડતો હતો. ૬૦૦ મૈલના છેડાવાળા સંધેસા તાર આર્શિસથી થર બેઠો પોંદ્યાડવા માટેની શી કાઢી

નાખવામાં આવી હતી અને વધુ છટાની ચાલુ રાખી હતી.

૧૮૬૮ માં ઉપલી કટંગી રીલ બંધ પાડી ત્રણે તેટલા લાંબા છેડા સુધી દિંદના કાષ્ટ પશુ ભાગમાં સંધિસા મોકલવાના બાવ એક સરખા રૂપિયાનાં ૧૦ બોલને હિસાબે નક્કી કરવામાં આવ્યા અને ઘેરે તાર પુગાડવાની શી કહાડી નાખવામાં આવી. નામ અને ઠેકાણા માટે માત્ર પૈસા લેવાની રૂઢી તોય ચાલુ હતી.

૧૮૭૦ માં નામ અને ઠેકાણા માટેના દર ત્રણ બોલે બે બોલ મફત લાઇ એક બોલ માટેના પૈસા લેવાનું ઠેરવવામાં આવ્યું; આથી ગુચવણ ઉઠ્યા કાઠી, તેથી ૧૮૭૧ માં નામ અને ઠેકાણાનાં શબ્દો મુફત લેવાનું ઠેરવી રૂપિયાનાં ૧૦ બોલને બદલે ૬ બોલ નક્કી કીધાં. ૧૮૮૧ માં એવું ઠેરવવામાં આવ્યું કે ૬ બોલ પછીનાં વધુ બોલ માટે દર બોલે બે આના વધારે લેવા. ૧૮૮૨ માં મી. ડે.ને 'અરજન્ટ,' ઓરડીનરી, અને 'ડીફ્ટ' એમ ત્રણ જૂદા જૂદા ભાગના સંધે-સાએનાં વર્ગ નક્કી કર્યો, આ નવી મોકલણ પસંદ પડતી નિવડવાથી તે ચાલુ હતી અને જેમાં "તાકીદનાં" તાર માટે દર આઠ બોલે ૩, ૨, ઓરડીનરીના આઠ બોલ ને તેથી ઓછા માટે ૩, ૧, અને ડીફ્ટ માટે આઠ બોલે આઠ આના ઠેરવેલા ચાલુ હતા ને તેથી વધુ દર બોલને માટે ૧-૨ અને ૪ આના અનુક્રમે વધુ ઠેરવ્યા હતા. પણ ૧૯૦૪ થી તેનો અરથો અરથ બાવ ઘટાડ્યો હતો.

૧૮૬૯ માં હિંદુસ્તાનમાં ટેલીગ્રાફ લાઇન ૩૦૦૦૦ મૈલ ફરી વળી હતી, ને ૧૮૯૯માં ૫૦,૦૦૦ મૈલના વિસ્તારમાં ફરી વળી તે માટેનાં ૪,૦૪૬ મપકો રચાપત કરવામાં આવ્યાં હતા. ઉપલા આગલા વર્ષોમાં ૩૦૦૦૦૦ સંધેસા દર સાલ મોકલવામાં આવતા ત્યારે ૧૮૯૯ની ગણની મુજબ તે વર્ષમાં ૬૦૦૦૦૦૦ સંધેસા મોકલવામાં આવ્યા હતા. આગળ તારખાતાંની વાર્ષિક આવક ઘણીજ નજીવી

હતી પણ તે પછી (૧૮૯૯ પછી) દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦૦૦ ચૌકની ઉપજ થવા માંડી છે.

સમુદ્રમાં તારનું દોરકું નાખ્યા પછી જૂદા જૂદા ખંડો સલગ વેહવારથી જોડાયાં હતા. પ્રથમતો સમુદ્રમાં તાર નાખી દર દરજ્જા દેશો સાથે વેહવાર જોડી શકાશે તેનો ખ્યાલ ૧૮૫૦ સુધી કોઇને નહોતો; અને જે વિદ્વાનો એવો ખ્યાલ દર્શાવતા તે હસી કાઢવામાં આવતો; પણ ૧૮૩૯માં ડૉક્ટર ઓલિંગનેસીએ હિંદુસ્તાનમાં (કલકત્તામાં) અને ૧૮૪૨માં પ્રેસિસર માર્સે અમેરિકામાં આ સંબંધી નાહના પ્રમાણમાં પ્રયોગ કરી જેમાં, અને તેમાં ફાલે પામતાં ૧૮૫૧માં ડોહરથી કેલે સુધી તારનું દોરકું નાખવામાં આવ્યું; એજ અમુદ્ર માર્ગે તાર મોકલવાનો પેહેલો સાહસ ગણાયો છે. પણ વિજ્ઞાનિક પ્રવાહના કમજોરપણાને લીધે અને તાર માફેલી ખામીને લીધે આ તાર જલ્દીજ નિરપયોગી થયો. આથી તે તારને રદ કરી પડી.

ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે પ્રથમ સંધેશો દર્વી માર્ગે ૧૮૫૦ નાં ૨૮ મી ઓગસ્ટે શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ દોરકું ડોવર અને કેપ્રિસનેઝ વચ્ચે નાખવામાં આવ્યું હતું. તે દોરકું જેકબેટ્ટ નામે શખસે નાખવાનો પટો ૧૮૪૬ના વર્ષમાં લીધો હતો, જે વેળા ફ્રાન્સની ગાદી ઉપર રાજ લુઇઝ ફિલિપ રાજ્ય કરતો હતો. તે પટો ૧૮૫૦ ના વર્ષમાં પાકો કરી આપવામાં આવ્યો હતો. જે પછીના ૩ મહિનાનાં અરસામાં દોરકું તૈયાર થયું હતું. જે કામ 'ચાર્લેટન પાલેસ્ટા' નામના એક એન્જીન્યર બમબું હતું. તે પેહેલું નાખવામાં આવેલું દોરકું ફુંકે જીંદગી મોગવવા પામ્યું હતું, કારણકે 'બોયો' ખાતેના એક માછી મારે તે દોરકું દરિયામાં પડેલો દરિયાઈ સાંપ સમજી કાપી નાખ્યું હતું. તે દોરકુંની લખાણ પચીસ દરિયાઈ માછલ જેટલી હતી, અને તેનું દર મૈલે વજન ૪૪૦ રતલનું હતું. તેને દર

૬ મેકને છેટે સીસાનાં વજનો લટકાવવામાં આવ્યાં હતા, જેથી તે દરિયાની સપાટીથી સરાસરી ૬૦ વાર જેટલું હેઠળ ડુબી રહેલું હતું.

૪. સ. ૧૮૫૮ માં મરહુમ મહારાણી વિક્ટોરિયા અને યુનાઈટેડ રોયલ્સના પ્રેસીડેન્ટ 'બુચાન' ને પસંપર મુખ્તરકબાદીનાં તાર મોકલ્યા હતા. તે પછી ૮ વર્ષ સુધી નવા નવા અખતરા કરવામાં આવ્યાં. ૧૮૬૬માં ખીજ તાર નાખવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો, જે પછી દરિયાઈ તારો બધે નાખતાં હાલમાં એટલાટિક મહાસાગરમાં ૧૪ તારની લાઇનો નાખેલી છે.

હિંદુસ્તાન અને યુરપ સાથે તારમારફતે સલગ વેલવાર ૧૮૫૯થી શરૂ થયો, પણ આ તાર જલ્દીજ ૨૬ થયો હતો, જેને ફરી સમારવાની મેહેનત નહિ લેવાથી હિંદુસ્તાન વચ્ચેનો વેલવાર વર્ષો સુધી ફરી તાર વગરનો રહ્યો હતો. તે પછી ૧૮૬૩ માં તુર્ક સરકારે ઈન્સ્ટાન્ટીનોપલથી, એશિયામાઇનરમાંથી બગદાદ સુધી તાર લાઇન નાખી. ત્યારે હિંદુસ્તાનની સરકારે કરાચીથી બગદાદ સુધી ધરાનના અખાતમાંથી તાર લઈ જઈ મેઉને જોડી. આ તાર મારફતે મોકલવામાં આવતાં સંદેશ ઘણી વેળા અટકી પડતા હતા. આથી એક ખીજ તાર લાઇન ધરાનથી બુચાનર અને તેહેરાન માર્ગે બગદાદ સુધી ૪. સ. ૧૮૬૫ માં ૨૭ મી જાનેવારીમાં નાખી વેલવાર શરૂ કર્યો હતો. તે પછી રશિયન સરકારે તિફલિસથી ધરાનની હદ સુધી તાર લાઇન નાખી, અને ધરાનના ચાહે તેહેરાન સુધી વધારી. આ બેઉ માર્ગે સંલગ વેલવાર બરાબર રાખી શકાતો નહોતો, આથી ૧૮૭૦ માં ઈસ્ટર્ન ટેલીગ્રાફ કંપનીએ સુએઝથી એડન સુધી ને પછી મુબઈ સુધી તાર લાઇન નાખી. ઇંગ્લેંડ યુરોપીયન કંપનીએ ઇંગ્લેંડથી જર્મની, રશિયા, કૉકેસસ પર્વત માંથી તેહેરાન સુધી લખાવી હતી. આજ ઈસ્ટર્ન ટેલીગ્રાફ કંપનીએ જ્મીનમાં પણ તાર-

લાઇન લખાવી હતી. ત્યાંથી ઉત્તર એશિયામાંથી ઇંગ્લાંડ સુધી તાર મોકલી શકાય છે.

ઉપલી ગોલ્ફવણી હિંદુસ્તાનથી ઇંગ્લાંડ તાર મોકલવાનાં ૩ માર્ગો વેલવારમાં આવ્યા. તેમાં સુએઝ માર્ગ અર્ધદીવી વધારે સંધેસા મોકલવામાં આવે છે. તેહેરાન દ્વારે ઇંગ્લેંડ યુરોપીયન કંપની મારફતે ૩૭ ટકા, તુર્ક સરકારનાં તાર મારફતે ૭ ટકા, અને સુએઝ મારફતે ૬૦ ટકા સંધેસા મોકલવામાં આવે છે. તેહેરાન માર્ગે ઇંગ્લેંડ સંધેસા મોકલવા ૫૯ મિનિટ થાય છે, તુર્કિયાન મારફતે ૧૫ અને સુએઝ મારફતે ૧૨ મિનિટનો વખત લાગે છે.

દુનિયા માહેલા જાણીતાં રાજ્યોમાં ટેલીગ્રાફ લાઇન ૧૮૮૦ માં (નીચે આપેલા ક્રમાંમાં મૈલ દર્શાવ્યાં છે.) લખાઈ હતી.

યુનાઈટેડરોયલ્સમાં	મૈલ ૧,૭૦,૧૦૩
રશિયામાં	૫૬,૧૭૦
જર્મનીમાં	૪૧,૪૩૧
ગ્રેટબ્રિટનમાં	૨૩,૧૫૬
બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં	૫૦,૦૦૦
ફ્રાન્સમાં	૩૬,૮૭૦
આસ્ટ્રો-હંગેરીમાં	૩૦,૪૦૩
આસ્ટ્રેલિયામાં	૨૬,૮૪૨
તુર્ક રાજ્યમાં	૧૭,૦૮૫
ઇટલીમાં	૧૫,૮૬૪

તારાયંત્રનું વર્ણન—તાર યંત્રમાં મુખ્ય કરી કામ જનવનાર વિજળી હોય છે; જે રસાયનિક ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તાર એ વિદ્યુદ્વાહક છે. આંગળાને ઈજા થતાં ધમતી થોડો જોમ માયામાં અણકારો લાગે છે તેમજ તારનાં એક ટોચને સ્પર્શ કરતાં વિજળીયોગે ખીજા છેડાને સમજ પડે છે. પછી તે બેઉ છેડા પરસ્પરથી ગમે તેડલાં દૂર હોવા છતાં ત્યાં મોકલેલા સંધેસા તરત પોંઠતી વળે છે. એટલુંજ નહિ પણ જોવા ધાવોના અવાજ કાઢીએ તેવો તે ખીજા તરફ નિકળે છે. આજ તત્વ ઉપર સર્વે તારા યંત્ર ચાલે છે. આ દસ્તાવેજ વિજળી આપણને જૂઠી જૂઠી

ધાતુઓ ઉપર જૂદા જૂદા ખારો અથવા તેજગતના રસાયણિક કાર્ય (Chemical Action) થી મળે છે. મુખ્ય ધાતુ સોડમ, કૃષ્ણ, ત્રાંચુ, પ્લાટિનમ અને જસત છે, અને મુખ્ય ખાર સલ્ફેટ ઑફ કૉપર (મોરચુચુ) અને મુખ્ય તેજગ ગધક તથા સુરોખાર છે. મુખ્ય કરી ત્રાંચુ અને જસત સરતું હોવાથી ખંધે વપરાય છે. કોઇપણ વિજળી ઉત્પન્ન કરનાર યંત્રમાં ત્રાંચુ અથવા પ્લાટિનમ—જસત અને ગધક અથવા સુરોખારના તેજગત પાણી હોય છે. તેજગ-તુ પાણી જસત ઉપર રસાયણિક કાર્ય અથવા છે, જેથી તે ધાતુ કાટ ખાય છે અને તેજગ-તુ પાણી ઑક્સિજન તથા હાઇડ્રોજનના વેહેંચાઈ જાય છે. ઑક્સિજન જસત સાથે મળી જઇને ઑક્સાઇડ ઑફ ઝીંક ઉત્પન્ન કરે છે, તે તેજગ અને બીજી ચીજોના ખનેશો હોય છે; તેની સાથે મળી જઇને જો તેજગ ગધકનો હોય તો સલ્ફેટ ઑફ ઝીંક અને સુરોખાર હોય તો નાઇટ્રેટ ઑફ ઝીંક બનાવે છે. એ ખાર જેવો બને છે તેવોજ પાણીમાં પિગળી જાય છે અને હાઇ-દ્રોજન ત્રાખાપર એકઠી થઇને પછી પરપોટાનાં આકારમાં બાહર નિકળી જાય છે. આ તેજગના જસતની અસરથી વિજળિક પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ યંત્રમાં વપરાતી બેતરીઓ તરેહવાર હોય છે. જેવી કે:—તેમાં પ્રથમ બનાવેલી બેતરી Volta ની જાણીતી હતી, જેને Voltaic Pale કહે છે. તે પછી ઈનિયલ બેતરી, યુનસન બેતરી, ગ્રાવ બેતરી, લેક લાનસિબેતરી અને મિનોતો બેતરી જાણીતી થઇ હતી. હાલમાં જે બેતરી વપરાય છે તે Minottosc cell ને નામે જાણીતી છે, પણ ક્રાન્સમાં ઈનિયલ બેતરીનો રેલિઆફ ખાતામાં ઉપયોગ કરે છે. આ બેતરીનું મુખ્ય બધન આ છે:—એક મોટાડીનાં વાસણમાં સર્વેથી નીચે તળિયામાં એક ત્રાંચાની રકાબી છિદ્ર-વાળી રાખેલી હોય છે, જેમાંથી Insulated

તાર મથાળાં સુધી કાઢેલાં હોય છે. આ રકાબી પર મોરચુચુ મેલવામાં આવે છે જે ૧૨ થી ૨૪ ઑંસ હોય છે. તેપર લાકડાંનો વેહર અથવા રેતી બરેલી હોય છે અને તેમાં પાણી નામે છે; જેનીપર જસતનો ગોળ કકડો મેળે છે.

આ વિજળિક પ્રવાહ મુખ્યકરી ધાતુઓમાં તથા પાણીમાં પોતાનો પ્રવેશ કરી શકે છે, જેથી ધાતુઓને Conductors કરી કહે છે, અને જે ચીજોમાંથી પ્રવેશ કરી શકાતો નથી તેઓને Non-conductors કહે છે, જેમાં મુખ્ય રાજ, મીણ, કાચ, કારી, રેશમ, રૂ, લાકડું, ઈડીયા રબર અને સૂકી હવા છે, એમને બીજી રીતે Insulators કહે છે. અને તારનાં યંત્રમાં કોઇપણ બે ધાતુઓ વચ્ચેના સંબંધ આમાંની કોઇપણ ચીજથી છુટા પડે તો તેને Insulated કહે છે.

રેલિઆફ ઑરીસમાં એક ધડિયાળ જેવું યંત્ર હોય છે, તેમાં તાર બારી જોડે છે. તેની બાહરની બાજુએ એક હાથો હોય છે, તેનાથી બે શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે. એક 'હંસ્વ' અને બીજો 'દીર્ઘ.' હાથો હળવે દિલગ્યે હોય તો હંસ્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સેહેજ જોશથી હિયવતાં દીર્ઘસ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. હંસ્વ સ્વરનો ઉચ્ચાર 'ટક' એવો થાય છે, અને દીર્ઘ સ્વરનો ઉચ્ચાર 'ટક' એવો થાય છે. વગામ તારખાતમીનો આધાર આ બે શબ્દો ઉપર છે, જ્યારે જોઇએ ત્યારે 'ટક ટક, ટક, ટક, ટક' એવા બે ઉચ્ચાર થાય છે. તાર ઇંગ્રેજ સિપિમોન * મોકલી શકાય છે. ઇંગ્રેજ મૂળાક્ષરોમાં આ માત્રા કાના વગેરે ચિન્હો અને જોગક્ષરોની કરી કડાકુટ હોતી નથી.*

* સંધિશાનો પ્રવાહ જેખાડનારા યંત્રો અને પ્રવાહથી વાગતા યંત્રો હોય છે, તેમાં જેખાડનારને Indicators અને વાગતા યંત્રોને Sounders કહે છે.

Indicators માં Needle Instrument મુખ્ય હોય છે.

નીચે દર્શાવેલી નિયામીમાં દેશ્વ સ્વર-એટલે 'ટક' (o) માટે મીડુ અને દીર્ઘ સ્વર માટે-એટલે 'ટક' માટે—રેખા સમજવી.

A o —	H o o o o	O — — —	V o o o —
B o — o o o	I o o	P o — — o	W o — —
C — o — o	J o — — —	Q — — o —	X — o o —
D — o o	K — o —	R o — o	Y — o — o
E o	L o — o o	S o o o	Z — — o o
F o o — o	M — —	T —	
G — — o	N — o	U o o —	

લેઠાક્ષરો.

અંકો.

A (u) o — o —	(1) o — — — —	(6) — o o o o
O (œ) — — — — o	(2) o o — — —	(7) — — o o o
U (ue) o o — —	(3) o o o — —	(8) — — — — o o
Ch — — — —	(4) o o o o —	(9) — — — — o
	(5) o o o o o	(10) — — — — —

ચિન્હો.

o o o o o	પૂર્ણવિરામ.
o — o — o —	અર્ધવિરામ.
— o — o — o	અધેવિરામ.
o o — — o o	પ્રશ્નચિન્હ.
— o — — o —	ટાંકડા.
— o o o o —	“ડોલ.”
o — o — o	અંત.
— o — o —	શરૂ કરવું.

આ ને સંધેસો લખાય છે તે ઉપર જણાવ્યું તેમ લખાતો નથી પણ જૂદી જૂદી રીતનાં વિનિયોગ રેલા કાગળ ઉપર ચિતરાય છે, જેમાં મુખ્ય મીડુ (Dot) અને કાપો (Dash) છે, કેટલાક યંત્રમાં મીડાને જગે નાહત્ર કાપો દોરાય છે. આ લખવાની રીત બે યંત્રોમાં જૂદી જૂદી છે. ‘મોર્સ’ની રીત અને ‘સિંગલ નિડલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ’ની રીતમાં ફરક એટલોજ છે કે ‘મોર્સ’માં જગે નાહત્ર કાપો યા મીડુ લખાય છે ત્યારે ‘સિંગલ નિડલ

ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ’માં (1) તિરકસ નાહત્ર કાપો લખાય છે, ને મોર્સમાં લાંબો કાપો દોરાય છે. તેમજ ‘સિંગલ નિડલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ’માં મોર્સ અને ઉપરી દિશામણીનો આડો (1) કાપો ચિતરાય છે. ‘સિંગલ નિડલ’નાં યંત્રોમાંની સોયન ઉપલા છેડાની ડાબી ખાતુની ઠોક (—) ને ‘મોર્સ’નાં મીડાને મળતી આવે છે અને તેજ સોયની જમણી ભણીની ઠોક (/) મોર્સના મોટા કાપ(—) ને મળતી આવે છે.

આ સંધેસો લખવા માટે ‘ઇલેક્ટ્રો મેગનેટ’ વપરાય છે, જેની આસપાસથી વિજળી પસાર થાય છે. એક ધાતુની ચીપ (Armature) ની તરફ ખેંચાય છે, આથી એક આળો ચક્રાવો બને છે. જેથી સદેશો મોકલ્યો હોય તે શબ્દ શબ્દ અને અક્ષરે અક્ષર એક કાગળનો કટકો ને એક પાસેના ચક્ર ઉપર લપેટાયેલો હોય છે તેની ઉપર લખાય છે. આ અક્ષરો ખાસ સાદીથી લખાય છે.

વિજળિ એ એ પ્રવાહની મેજવણીથી બનેલી છે, જે બેની ખાશીયત એકમેકથી ઉલટી છે. એટલે જો એ એક જાતનાં પ્રવાહ લાઇએ તો તે 'લોકા' એકએકને દૂર કરશે અને સાથે મળશે નહિ. પણ જો જુદી જુદી જાતનાં હશે તોજ સાથે મળશે. એ એ પ્રવાહને પોઝિટિવ (Positive) અને નેગેટિવ (Negative) કહે છે. એટલે જ પ્રવાહ કંઈમાં ત્રાખા અથવા પલાટિનમમાંથી નિકળે છે તેને પોઝિટિવ અને જે જસતમાંથી નિકળે છે તેને નેગેટિવ કહે છે. એને સાધારણ રીતે 'ઇલેક્ટ્રિક કરન્ટ' કહે છે.

વિજળિક પ્રવાહની ખાશીયત મુજબ તે પોતાનો ચક્રારો (circuit) ફાઇ પણ રીતે પુરો કરે છે. એટલે જો તેને એક ઠેકાણેથી મોકલવામાં આવે તો પાછો તેજ ઠેકાણે આવે છે. આ સમજથી ફરેક ચત્રનો નેગેટિવ પોલ—જસતનો તાર જમીનમાં જોડેલો હોયછે, જેથી પ્રવાહ પોઝિટિવ પોલ અથવા ત્રાંખાના તારમાંથી—જ્યાંથી પણ મોકલીએ ત્યાં જઈને જમીનમાંથી ચર્ઈને નેગેટિવ વાયર માર્ગે પાછો પોતાનાં ચત્રમાં આવે, એમ જો એને ચક્રારો પુરો કરવા દેવામાં નહિ આવે તો તે કામમાં આવી શકે નહિ. આ જમીનમાં સાથે જોડેલા તારને—Earth connection કરી કહેવામાં આવે છે અને તે અતિ અગત્યનો છે.

તાર (Wire) યોગે વિજળિક પ્રવાહ લઈ જવામાં આવે છે તેમાં મુખ્યકરી ત્રાંખા તથા લોહાનાં તાર વપરાય છે. ત્રાંખાનો તાર જ્યારે મોઘો પડે છે ત્યારે લોહાનો સસંતો પડે છે. પણ ત્રાંખાના તાર માર્ગે એક વિજળિક પ્રવાહ ૧ સેકન્ડમાં ૧,૨૦,૦૦૦ મેલ જઈ શકે છે ત્યારે લોખંડના તારમાંથી વિજળિક રેતો ૧ સેકન્ડમાં ૬૨૦૦૦ મેલ જઈ શકે છે. મુખ્યકરી લોહાનાં જ તાર વપરાય છે તે તાર કે ઈય જાડા હોય છે, જેમ તાર જડો હોય તેમ પ્રવાહ વધારે ઝડપથી જઈ શકે છે. આ તાર ઉપર ટાટ નહિ ચઢે

તે માટે તેની ઉપર 'ગાલવેનાઇઝ' એટલે જસતનું' પડ ચઢાવવામાં આવે છે, પણ ખુદ મથકમાં વપરાતો તાર ત્રાંખાનો હોઈ તે ફેડ ઈયનો હોય છે. આ તારને ગરમ ઈડિયા રખરમાં બોળા કાઢીને તેનું પડ ચઢાવે છે, અને તેની ઉપર કપડું વિંટાળેલું હોય છે, તેમ તે કપડાં ઉપર મીણ ચોપડેલું હોય છે જેથી એ અથવા ત્રણ તાર સાથે થઈ જાય તો તેમાંનો પ્રવાહ બેળાઈ જાય છે.

આ તાર જેમ જુના ચાપ છે તેમ તેમાંથી વિજળિક પ્રવાહ અતિ ત્વરાથી વહે છે.

તાર મારફતે વિજળિક પ્રવાહ ધારેલે મુકામે તાર દ્વારએ મોકલવામાં આવે છે, પણ જો તેને જમીન સાથે સંબંધમાં આવશે હોયતો ધારેલે ઠેકાણે જઈ થકે નહિ યા ગેરવલે જાય તેથી તેને જમીનથી અધર થાંબલાઓ ઉપર જોડે છે, ને તે થાંબલા તથા તારનો સંબંધ Insulated કરવા માટે થાંબલાને કારીનાં ધ્યાલા જોડી તેને વિંટાળાળી જામ ચામલાનાં એવાજ સાધનને જોડી તાર લખાવે છે, ત્યારે જમીનમાંથી લઈ જવામાં આવતા તારને જસતની નળીમાં પોઈ તે વાટે દૂર વેર જોડી સંબંધ ચલાવે છે.

સમુદ્ર માર્ગે 'તાર લાઈન' નાખવા માટે વપરાતો તાર Insulated Wire નો હોઈ તેમને એકત્ર કરી સાથે લપેટી તેની ઉપર સજીનું દોરડું વિંટાળી તેની ઉપર તીખા લોહાનો તાર વિટાળેલો હોય છે, ને તેને છેક ઉડાણમાં નાખતો લઈ જવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં ઍટલાંટિક મહાસાગરમાંથી એક તારલાઈન નાખવા માટે કુપેની રથાપન ચર્ઈ તેણે ૧૮૫૮ માં આયરલેન્ડથી ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ સુધી ૨૦૫૦ મેલ લખાઈની અને દર ચોરસ મેલે ૧ ટન વજનની તાર નાખતા જઈ સલંગ વેલવાર ફાલેમંદી સાથે પારી ઉતાર્યો હતો. વધારે મજબૂત તારનાં દોરડાં દર મેલે ૩૬૦ રતલ નાખવામાં આવે છે; જેની પાછળ દર મેલે ૭૫૦૦ રૂપાનો ખર્ચે જોડે છે.

ટેલીગ્રાફનાં યંત્રો—Single Needle Instrument (સિંગલ નિડલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ) આ યંત્રનો દેખાવ સાધારણ ધડિયાળ જેવો હોય છે. આ ધડિયાળમાં ઇચ્છિત મૂળાક્ષર ગોઠવેલાં હોય છે. તેનો ઉપરનો ભાગ જે સોય છે તે કેમ ફરે છે તે જણાય છે અને એજ બાહરની સોયની બરાબર સમાંતર એક બીજી સોય હોય છે, જે એક ધરી ઉપર ફરે છે, તેની આસપાસ તારણું ચુકડું વિંટાળેલું હોય છે. હવે જ્યારે આ ચુકડામાં પ્રવાહ આવે છે ત્યારે આ સોય મેગનેટિક ગતિથી ફરે છે અને તેથી બાહરની સોય જે સોડાની છે તે ફરે છે. જે પ્રવાહ પૉઝિટિવ અથવા નેગેટિવ હોય તો સોય જમણી કે ડાબી બાજુએ ફરે છે અને એ મુજબ જમણી ડાબી તરફ ફરેલાં અક્ષરની નિયાનીઓ માલમ પડે છે. આ યંત્ર તે 'વર્ટિકલ ગેવવાનો-મિટર' છે, જેમાં ટાંગેલી એ સોલ્યુબકની સોય ત્રિજ્ઞિક દેશથી ફરફર કરી શકે છે. પણ આ રીતે તે યંત્રની બાહરની બાજુએ જે સોય હોય છે તે ઉપર અસર કરી શકતો નથી, પણ તે દૃઢક ઇન્ડેક્સ છે. આ બાહરની સોયનો ઉપયોગ 'ગેવવાનો મિટર' ઉપરની અક્ષરખાળા વાંચી સંધેશો સમજી શકવા તરફ કરવામાં આવે છે.

કૉમ્યુનિકેટર (communicator) એનો ખીંજો ભાગ જે બાહરની એક હાથો જેવો દેખાય છે તેની અંદરની બનાવટ લગભગ ગુચ્છવળુ ભરી હોય છે. એક હાથીંતના કડકાને ૮ ધાતુનાં સાધનો હોય છે, તેને ૮ તારથી એ પ્રમાણે જોડવામાં આવે છે. ૧—અપ લાઇન, ૨—ડાઉન લાઇન, ૩—યંત્ર, ૪—અપ અલારમ, ૫—ડાઉન અલારમ, ૬—પૉઝિટિવ પોલ, ૭—નેગેટિવ પોલ અને ૮—જમીન સાથે. વચમાં એક ધરી ઉપર જે કાંટા હોય છે જે સર્વે ભાગોપર ફરી શકે છે:—અને એક બીજો કટિ પૉઝિટિવ અને નેગેટિવ પોલને જમીન સાથે જોડવાને

કામ લાગે છે. જ્યારે યંત્ર કામ 'કરતું' ન હોય ત્યારે કાંટા લાઇન તથા અલારમ સાથે જોડેલાં હોય છે, જેથી આવતા પ્રવાહથી અલારમ વાગે છે. પછી તે ઠોકણેનો ધણી કાંટાઓને લાઇનપર અને યંત્રપર ભેંડી દે છે જેથી આવતો પ્રવાહ યંત્રમાં માલમ પડે છે. પ્રવાહ મોકલતી વેળા પૉઝિટિવ અથવા નેગેટિવ પોલ અને લાઇન સાથે સંબંધ રાખે છે, જેથી પ્રવાહ બીજા યંત્રમાં જાય છે અને ત્યાં અલારમ વગાડે છે. આ રીતે એક રેશન ઉપરનાં યંત્રમાંની 'ટેપર' બીજા રેશન ઉપરનાં બીજા યંત્રની 'ટેપર' હલાવે છે, જે રીતે સંધેશો પોહચાડી શકાય છે. એ ટેપર કાંઈજ નહિ પણ એક જાતનો ઉપર નીચે થતો હાથો (Lever) છે, જે હાથવાથી ચક્રાવે જાય છે. પણ આ યંત્રથી ભેઈતી રીતે કામ થવાને બદલે અગવડ એ પડે છે કે સોયની ગતિ જોવા તેમ લખવા એમ વધુ માથુસ રાખવા પડે છે, પણ એમાં માફ સુધારો કરી ૧૮૭૭માં આ નવી શોધ જાહેરમાં મેળી, જે જાતનો ટેલીગ્રાફ હાલ ધણા ખર્ચ બધે ઠોકણે છે. જેનું વર્ણન ઉપર આપ્યું છે.

“ મોર્સ કો સાઉન્ડર ” યંત્રમાં એક લાકડાનાં અથવા ઇડિયારખરના કડકાપર પિત્તની પટ્ટી જડેલી હોય છે જેને રક્તનાં સંબંધો હોય છે. વચલી પટ્ટીપર હાથો જડેલો હોય છે અને એક કમાનથી કરીને તેની અને છેડેની પટ્ટીને સંબંધ રહે છે. આગલી પટ્ટીમાં 'બેટરી'નો પૉઝિટિવ પોલ જડેલો હોય છે અને વચમાંની લાઇન સાથે જડે છે જેથી પ્રવાહ લાઇન પર જાય. એટલે કે આ હાથો આપણે હાથેએ તો પેહલી પટ્ટીમાંથી પ્રવાહ બીજી પટ્ટીમાં યઇને લાઇન પર જાય, ત્રીજી પટ્ટીને સાઉન્ડર અથવા 'રીલે' (Relay) ના સંબંધમાં ચુકેલી હોય છે. જેથી આવતો પ્રવાહ હાથમાંથી યઇને તેમાં યઇને યંત્રમાં જાય છે, અને તેને વગાડે છે. હાથાના છેડાને

પ્રલાટિનમ જરૂરું હોય છે જેથી તે જલ્દી ધસાઈ જાય નહિ અથવા કાંઈ ખાઈને બરાબર મોકલી શકે નહિ.

સાઉન્ડરનાં (sounder) મુખ્ય ચાર ભાગ છે, ૧—ઇલેક્ટ્રોમેગનેટ, ૨—ઉપલો હાથો, ૩—નીચથી હાથો અને ૪ થો—વાગવાનો હાથો. એ સર્વેનો સમઘ સ્થિતિ જોડેલા હોય છે. વિનિયોગ પ્રવાહ શુદ્ધમાં જાય છે તેથી 'મેગનેટ' માં ગતિ આવે છે અને બીજા છેદ પર જમીનમાં જાય છે. ગતિ આવવાથી ઉપલો હાથો ખેંચાય છે, તે નીચલા હાથાપર અથડવાથી વાગે છે અને જ્યારે વાગતો નહિ હોય ત્યારે ઉપલા હાથા ઉપર અટકી પડે છે.

રીલે (Relay)—આ સાઉન્ડર વાપરવા પછી માલમ પડ્યું કે દૂરથી આવતો પ્રવાહ એટલે નબળો પડી જાય છે કે સાઉન્ડર બરાબર વાગી શકતું નથી, તેથી અને તો બેટરી વધારવી, અથવા તો એવું યંત્ર બનાવવું જે નબળામાં નબળા પ્રવાહથી કામ કરી શકે અને તેની મદદથી આ યંત્ર વાગી શકે, આવું યંત્ર Messrs; Simens અને Harnsken બનાવવામાં ફાલે પામ્યાં, જેને 'રીલે' કહે છે. એમાં એક "હૉર્સ—શા-મેગનેટ" ઉપર શુદ્ધ વિદ્યુત્તણું હોય છે અને તેના બે છેદાપર બે ઈલેક્ટ્રો મેગનેટ મુકેલા હોય છે, અને એક સોય મેગનેટ હોય છે, જેની બાલ બે સ્કૂ વચ્ચે અટકે છે. જ્યારે હાલે નહિ ત્યારે એક સ્કૂ ઉપર પડી રહે છે, જેનો છેડો 'અટકી' નો બનેલો હોય છે, અને બીજા સ્કૂનો છેડો એક બેટરી જેને Local કહે છે તેના પોઝિટિવ પોલ સાથે હોય છે. એમાં 'પરમિનન્ટ હૉર્સ શા મેગનેટ'નો છેડો પોઝિટિવ અને બીજો નેગેટિવ હોય છે. બે પોઝિટિવ પ્રવાહ મોકલ્યો હોય તો પોઝિટિવ પોલમાં પોઝિટિવ ગતિ આવવાથી બે પોઝિટિવ થશે. તેથી પેલી સોયને પોતા તરફ ખેંચવાને બદલે દૂર કરશે અને "નેગેટિવ" તથા 'પોઝિટિવ' આવ્યાથી

તે સોયને પોતા તરફ ખેંચશે જેથી સોય હાલશે, આ ગમે તેવા નબળા પ્રવાહથી પણ કામ કરી શકે છે, પ્રવાહ શુદ્ધમાં આવી સોયને હટાવી જમીનમાં જાય છે, સોય જ્યારે હાલે છે અને બીજા સ્કૂનો છેડાપર અથડે છે—જે લોકલ બેટરી સાથે જોડેલો હોય છે તેમાંથી પ્રવાહ લઈને તે પ્રવાહ સોયમાંથી થઈને હાથમાં આવે છે અને તેના છેડા સાઉન્ડરના coil નાં એક છેડા સાથે જોડેલો હોવાથી તે સાઉન્ડર વાગે છે, અને એ બીજો છેડો થઈને પાછો પોતાની બેટરીમાં આવે છે.

વ્યવહાર—બે મથકોમાં સાધારણ કામ કરવા માટેનાં યંત્રનાં સાધન કાંઈ શુચવણ બધાં નથી. 'ક્રી'ની પેટ્રોલી પટ્ટી બેટરીના પોઝિટિવ પોલની વચલી લાઈન સાથે અને ત્રીજી 'રીલે'નાં મેગનેટના એક છેડા સાથે હોય છે. આવતો પ્રવાહ લાઇન ઉપરથી વચલી પટ્ટીને માર્ગે ૩ થી પટ્ટીમાં થઈને ત્યાંથી Relay માં જઈ સોયને હીલવીને જમીનમાં જાય છે. સોય હાલવાથી રીલેના બીજા સ્કૂમાંથી પ્રવાહ લઈને હાથને માર્ગે તે પ્રવાહ સાઉન્ડરના coil માં જાય છે અને તે વળગીને પાછો બેટરીમાં આવે છે; હવે એક લાઇન ઉપર બેથી વધારે મથકો હોય તો તે વચમાંના મથકોની સોધણ શુચવાગ ભરી હોય છે, જેને T. P. Connections કહે છે. T—એટલે મથક ૧ થી નિકળેલો પ્રવાહ મથક ૨) અથવા ૩ જતો. ધૃંટ વળગે અને ત્યાં જમીનમાં જાય, પછી ત્યાંથી નવેજા પ્રવાહ લઈને સ્ટેશન ૪) જાય અને તે કોઈપણ શખસની મદદ વગર પોતાની રીલે ચાય. P—એટલે જે મથક ૧, ૧) થી નિકળેલો પ્રવાહ ૨, અને ૩ મથકનાં યંત્ર વચ્ચે અને પોતેજ સ્ટેશન ૪) માં જાય. આથી ૧ અને ૪ વચ્ચે શું ચાલે છે તે ૨ અને ૩ સાંભળી શકે, તથા બનેલો તેઓ વચ્ચેનો સંબંધ લખી શકે. આવા સંધેસા જોડવાને માટે એક યંત્ર કામ લાગે છે જેને

Switch કહે છે. જે લાકડાનાં કડકા ઉપર ૧૧ પિત્તળની પટ્ટી જડી લઈને બનાવેલો હોય છે, જે ૧૧ સાધનો જૂદા જૂદા T અને P ની વખતે જૂદા જૂદા સાધનોમાં જોડવા પડે છે. જેમકે T સાઉન્ડના લગતા હાથા સાથે D. Zinc સાથે S, Key ની વચ્ચે પટ્ટી સાથે P. Working માં P Relay નાં coil સાથે Z. Battery સાથે અને E જમીન સાથે જોડવાં હોય છે. આ સાધનોમાં કોઈ પણ એક ખીજા સાથે પિત્તળનાં ખીલા (Plugs) ની મદદથી જોડાઈ શકાય છે.

કુપલેક્સ રેલિગ્રાફ—એકજ તારમાંથી એક કરતાં વધારે સંધેસા એકજ દિશાથી ગયવા પરસ્પર વિરોધી દિશાથી મોકલવાની ચૂકિત ૧૮૫૩ માં ડૉ. જી. ટલ નામના ઓસ્ટ્રિયન ગ્રહસ્થે શોધી કાઢી. પ્રથમ બે સંધેસા ઉત્તરી દિશાએ મોકલવામાં કહે મેળવી હતી. વિએનામાંના સ્ટાર્ક નામે શખસે ૧૮૫૫ માં એકજ તારમાંથી એકજ દિશાએ એકજ વખતે બે સંધેસા મોકલવામાં કહે મેળવી. ૧૮૭૩ માં અમેરિકામાંના 'સ્ટર્ન' નામના ગ્રહસ્થે આવી રીતે સંધેસા મોકલવાનું એક ખાસ સંપૂર્ણ યંત્ર બનાવ્યું. આગગાડી ચાલતી હોય તેજ વેળા તેના તારમાંના સંધેસા આપતાં ને લેતાં આવે એ વિષેની શોધખોળ અમેરિકામાંના "આટલાન્ટા"થી "શાલ્સટી" સુધી કરી જોવામાં આવી હતી. આ ચૂકિત ચૂનાઈટ્ડ સ્ટેટનાં લશ્કરમાંના કેપ્ટન, સી. વિલિયમ્સ નામે ગ્રહસ્થે શોધી કાઢી તેનો પ્રસાર કર્યો હતો.

Lightening Discharger—કુદ્રતિ વિજળી જે વખતે વર્ષાદ યઈ તોફાન ચાય છે ત્યારે પડે છે. ત્રિજળિક પ્રવાહની ગતિની ખાશિયત જેમ ઉપર દર્શાવ્યું તેમ બને તેમ જમીન ઉપર પોતાનો માર્ગ લેવાની છે; પણ આકાશમાંથી પ્રવાહ આવતાંજ જમીનમાં જવા આગમન લાઈનમાંના તારપર પડે છે, અને એક વખત તાર ઉપર આવ્યા પછી તેને

જમીનમાં જવાને માર્ગ મળતો નથી. શિવાય એકે પાસેના મચકનાં યંત્રમાં યઇને ત્યાંથી જોડેલાં જમીનનાં સંબંધમાંથી જમીનમાં જવું. આપી કરીને કેટલીકવાર પ્રવાહ એટલો સખત હોય છે કે તારના ગૂંચમાંએને (coils) ખાળા પિગળાવી નાખે છે. અનેએ કોષપણુ કામ કરતા મનુષ્યનો હાથ યંત્ર ઉપર હોય તો તેને સખત ધક્કા કરે છે. આવી હાલતમાંથી બચવા માટે એક યંત્રની શોધ કરવામાં આવી જેને Lightening Dischargers કરી કહે છે. તેમાં એક પિત્તળની પ્લેટ હોય છે, જેના ઉપર બીજી પિત્તળની પ્લેટ હબી મેળવામાં આવે છે. નીચલી અને ઉપલી પ્લેટને સંબંધ Insulated હોય છે. નીચલી પ્લેટનો એક છેડો લાઈન સાથે અને બીજો છેડો યંત્ર સાથે જોડેલો હોય છે. ઉપલી અને નીચલી પ્લેટ વચ્ચે ફૂંકો ઇચ જેટલો તફાવત હોય છે. હવે જો પ્રવાહ ધણો સખત હોય તો ઉપલી પ્લેટનાં એકથી બીજા છેડામાં જતાં તેમાંના ધણો પ્રવાહ નીચલી પ્લેટમાં યઇને જમીનમાં જાય છે. આથી જે પ્રવાહ યંત્રમાં જાય છે તે કોષ પણ રીતે નુકસાન કરી શકે નથી.

તારમાં થતી ખલલ અથવા વાંક શોધી કાઢવા માટે જૂદાં જૂદાં કાટલાં હોય છે. જેમાં જૂદા જૂદા તારો હોય છે. જેવું એક ૨૦) બીજું ૪૦) ત્રીજું ૬૦) ચોથું ૧૦૦) એટલા લાઈનનાં માધલ જેટલું હોય છે. હવે લાઈન ઉપર જતા પ્રવાહને બે ભાગમાં વહેંચી નાખીને ૧ ભાગને "ગાલવેનો મિટર" માંથી લઇને લાઈનપર જવા દે છે, ને બીજાને બીજા "ગાલવેનો મિટર"માંથી યઇને આ કાટલાંમાંથી પસાર કરે છે, જેથી જેટલા તફાવત પર લાઈન બગડી હોય તે તરત માલમ પડે છે. હાખલા તરીકે જતી લાઈન ૨૦૦) મૈલ પર બિગડેલી છે તેથી જો આપણે એક "ગાલવેનો મિટર" લાઈન પર અને કાટલાંઓ સાથે મેલીએ ને બીજાને ૨૦ માર્છલા તાર સાથે જોડીએ તો માલમ

પડશે કે લાઇનના “ ગાલવેનો મિટર ” વધારે ફરે છે તેથી આપણને માલમ પડે છે કે કાંટલાં થોડાં છે, અથવા તેમાં થોડાં થોડાં કાટલાં ઉમેરતાં જમ જ્યારે બેઉ બરાબર થાય ત્યારે તદ્દાપત શોધી કાઢી શકાય છે.

ટેલિગ્રાફ ખાતીની જૂબિલી ૪૦ સં ૧૯૦૦ માં ૨૮ મી આગરટે યુરપમાં પાલવામાં આવી હતી.

તાર વગરનો ‘ટેલિગ્રાફ’—ઝોગણીસમી સદીની અખેરીમાં તાર વગર સંધેસા મોકલવાની શોધ ઇટાલિયન શાસ્ત્રવેતા “સીનોર, માર્કોની” અને “નિકોલા ટેરસા”એ કરી હતી. આ બે વિદ્વાનોને બાબા વખતથી એવો ખ્યાલ આવ્યો હતો કે તાર વિના વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ હવામાંથી મોકલી કા નહિ શકાય ? આ ખ્યાલ ઉપર શાસ્ત્રીય રીતે શોધખોળ ચલાવી ૪૦ સં ૧૮૯૬ માં સીનોર માર્કોનીએ તેમાં ફાલે મેળવી રિસમી સદીની શરૂઆતમાં તેમાં વધારે પૂર્ણપણે ફાલે મેળવી પોતાનાં યત્રા દ્વારે જગેજગ અખતરાઓ કરી બતાવી પ્રજાની તે વિષે સંપૂર્ણ ખાતરી કરી જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા સરકારો પાસથી ખાસ મદદ અને હક્કો મેળવવામાં ફાલેમદી મેળવી હતી. એની શોધનો મૂળ આધાર તત્વ બે છે. ‘પેડેયુ’ તત્વ પ્રોફેસર મેક્સવેલે સ્થાપન કરેલું છે. તે એ છે કે પાણી ઉપર કાંઈ ગોળ પદાર્થ ગોળાકાર નાખતાં, મોજ બની તે ક્રમે મદોર્યાં થતાં જઈ છેક ઢિનારા વેર પોંદ્યે છે.” એજ મુજબ પ્રકાશ કિરણ પણ ફેલાવે પામે છે, પ્રકાશની ગતિ દર સેંકડે ૧,૮૦,૦૦૦ મેપ દોઈ તે ગોળાકાર રીતે ફેલાવે પામે છે. પ્રકાશ કિરણ અને વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ એ આ બાબતમાં સેહેજ પણ જુદાં પડ્યા નથી. વિજ્ઞાનિક ગોળાકાર મોજ એક ઈંચમાં ૩૦,૦૦૦ નિકળે છે. ઉપર જણાવેલા તાર પ્રોફેસર ‘દેસ’ દાખલા દલીલથી સિદ્ધ કર્યું હતું, અને ત્રાંખાનું પતું ઉપયોગમાં કાંઈ વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ મમે તેમ ફેરવી શકાય છે તેમ પોંદ્યાડી શકાય છે, તેપણ પ્રયોગ

યોગે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું. સીનોર માર્કોનીએ હાલની આડી ઉંમી તારોને બદલે ઉંમી લખાન તારો ગોઠવી વિજ્ઞાનિક ગોળ મોજ ઉપર મોકલતાં તેને બદલેતી નળાઓ વાટે ગતિ આપી સંધેસા મોકલવા માટે આ મોજ ઉપયોગમાં લીધા. આ યુક્તિથી ગમે તેટલા છેટા સુધી સંધેસા મોકલી શકાય છે. એનાં અખતરા હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ ૧૯૦૧માં મુંબઈ, મીરત અને કાનપૂર દરમિયાન આડુ કરવામાં આવ્યા હતા.

ટેલિફોન—આ યંત્રની શોધ ગઈ સદીની અધવચમાં થઈ હતી. આ ટેલિફોન શબ્દ ટેસ=Through, across આડુ=આરપાર અને (Phone) ફોન યાને=મોકલવું ઉપરથી બન્યો છે.

ટેલિફોનની શોધ આગમજ પ્રથમ રમકડા જોયું ટેલિફોન બનાવવામાં આવ્યું હતું. તેમાં કાગળ, ધાતુ યા વાંસના બે બૂંગળાઓને તેઓને મોઢાં ઉપર પાતળું કાગળ વળગાવી એક ટોરીની મદદથી સામસામે અવાજ મોકલવામાં આવતો. આવી રીતે અવાજ પોંદ્યવોનો સમજ એ છે કે, અવાજનાં હવામાં મોજ ઉત્પન્ન થતાં તે બૂંગળાના પતળાં કાગળ યાને ‘ડાયફ્રામ’ ઉપર અથડી ટોરીમાં હીલચાલ ઉત્પન્ન કરી બીજે નાકે જઈ ડાયફ્રામ ઉપર અસર કરી પાછા હવાના મોજ બનાવી અવાજ ઉત્પન્ન કરી શકતું. આ બચ્ચાંઓની રમતમાં વપરાતું ટેલિફોન જોઈ વિદ્વાનોએ શોધખોળ ચલાવી વાત કરવાની નળાઓ બનાવી. પણ આ નળા વાટે માત્ર ૧૨૦૦ વાર સુધીજ વાતચીત કરી શકતી હોવાથી તે શોધ નકામી ગણાઈ; તેટલાં ટેલિગ્રાફની શોધ થતાં ૪૦ સં ૧૮૩૭ માં મી. પેજ નામે મદરયે અખતરા કરતાં એવું શોધ્યું કે એક કકડાની આસપાસ રેસમ લપેટેલા તાર (Insulated Wire) વિટાલીને તારમાંથી બે વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ પસાર કર્યા હોય તો પેશ લોખંડમાંથી ‘કદ’ કરી અવાજ આવે છે. આ નજવી

આખર ઉપર જૂના જૂના વિદવાનોએ અખ-
તરા કરી છેલ્લે તેમાં “રીસ” નામે જર્મન
વિદવાને વિજળાથી ચાલતું એક ટેલિફોન
ખનાવવામાં ૧૮૬૧ માં ફરફ મેળવી. એના
પછી મોસ્કો પોલાં અને ગાર્નિએ “Sing-
ing Condenser” નામનું યંત્ર બનાવ્યું.
પણ તેમાંથી વાછંત્રનો અવાજ ૨૫૯
સંભળાતો પણ મનુષ્યનો અવાજ સંભળાતો
નહિ હોવાથી વિદવાનોએ ખંતથી તેની પાછળ
મંડયા. સેવટે ૧૮૭૬ માં પ્રોફેસર એલે-
ક્ઝાન્ડ્રે હેમ બેસે પોતાના કોષેલા અખતરાનું
વર્ણન જાહેરમાં મેળી સંપૂર્ણ ટેલિફોન કેવો
જોઈએ તેની વિગત સમજાવી તથા પોતે
શોધેલા વિજળિક—લોહચુંબકિક ટેલિફોન”નું
વર્ણન કીધું. આ સુધારા વધારાવાકા
ટેલિફોનમાં પણ તે પછી વધુ સુધારો કર્યો.
પણ તેટલાં બીજા વિદવાનોએ જાહેરમાં
આવી પોતે પણ એવીજ શોધ કરી છે એમ
જણાવવા લાગ્યા. તેમાં મી. ગ્રે નામે ગ્રહસ્થે
મોદેરિટા દાવો ઉઠાવી પોતાના ટેલિફોનને
માટે પેટંટ માર્ગ” પણ તેનો પ્રથમ શોધનો
દાવો નામજાર રહેતાં તેને પેટંટ આપવામાં
નહિ આવવાથી ટેલિફોનના પેહેલા શોધક
તરીકેનું માન પ્રોફેસર “એલે”નેજ મળ્યું.

પ્રોફેસર એલે આથી ટેલિફોનને સંપૂર્ણ
હાલતે મેળવા માટે તેની પાછળ મહિનાઓ
સુધી મંડી રહી ત્રીજું અને સંપૂર્ણ ટેલિફોન
જાહેરમાં મેળવ્યું. આ ટેલિફોનમાં સિવર,
સોલ વગેરેની આગલી અધુરી માથાકુટ
કાઠી નાખી વિજળિક લોહચુંબકને તેનાં
ચુમળાં સાથે “માક્રોપીસમાં” જડેલા લેહ્માંની
પત્રીનાજ બનાવેલા ગાયકામ આગળ કાગળ
પુર જગ્યા રાખી ગોઠવ્યું હતું. આથી પાંચ
તુકડામાંજ આ મોઢા ઉપયોગી યંત્ર બન્યું.
એટલે પેહેલે એક લોહચુંબકનો સળીએ,
બીજું તે ઉપરનું તારનું ચુકડું, ત્રીજું
લેહ્માંની ગાયકામ, ચોથું બોલવા યા સાંભળ-
વાનું મોઢું અને પાંચમું એ સર્વેને એક
ગોઠવણમાં રાખનાર દાખડો જે ગોળાકાર

બનાવેલો હોવાથી હાથા તરીકે પણ કામ
આવે છે તે.

મી. બેલના એ ટેલિફોન ઉપર બીજાઓએ
પોતાના સુધારા કરવા ચાલુ રાખી એક
ધડિયાળ રીકું ટેલિફોન બનાવ્યું જેને ‘તપ-
કારની દાખડી’ ટેલિફોન’ એવું નામ આપ્યું
હતું. તેમાં લોહચુંબકને નાળ જેવું વાળી
તેનાં બેઠ પોલો ઉપર અકેકું તારનું કાંટું
બેસાડેલું હતું. આવી ગોઠવણને લીધે
અવાજ ૨૫૯ સંભળાતો હતો. તે પછી
મોસ્કો ગ્રસોવાલ નામે વિદવાને પોલાંની
એક નાની ખાલી બનાવી, વચમાં કિંદ્ર
પાડી, લોહચુંબકનો એક છેડા ખાલી સાથે
જોડી બીજો છેડા પેલા કાણાંવાટે અંદર
ધુસારી તે ઉપર તારનું ચુકડું બેસાડવામાં
આવ્યું હતું. આ સુકિતથી વિજળી—લોહ
ચુંબકના બેક છેડા ગાયકામ ઉપર પોતાનું
નરે કરી શકવાને લીધેજ અવાજ સારો
સંભળાઈ શકતો હતો.

ઉપલા સુધારેલા યંત્રમાં પણ ફેટલીક
વેળા ૨૫૯ અવાજ નહિ આવવા માંડતા
સાધારણ ઉપયોગમાં આવતું બંધ પડ્યું
હતું; આથી મી. હુસ (Hughes) નામે
વિદવાને એક એવું હથીયાર બનાવ્યું કે
(૧૮૭૮માં) જેથી ઝીણો અવાજ મોટો
સંભળાવા લાગ્યો.

હાલમાં વપરાતા ટેલિફોનનાં “ટ્રેન્સ મિટર”
પણ “માક્રોફોન” વાલો હોઈ તે સર્વે
બેકની શોધ ઉપર બનાવેલાં છે. એમાં એક
લોખંડના ગાયકામને રખરની ગોળ ફરતી
ધારમાં બેસાડી તે ઉપર વચમાં પ્લેટિનમની
અણીવાળી એક સીધી કમાન ટેકવેલી હોય
છે. એ અણી કમાનમાં આરપાર બેસાડેલી
હોવાને લીધે જ્યારે તેની એક બાજુ ગાયકામને
લાગે છે ત્યારે બીજી બહાર રહે છે. આ
મહારની અણી ઉપર કામોંનની પાકીસ
કોષેલી, ત્રણ દમડી નેટલાં કદની ચકતી
ટેક છે કે, જેને પણ એક સીધી કમાનમાં
સ્કુથી બેસાડેલી હોય છે.

અણીવાળી કમાનને એક તાર અને ચક્રતી વાલીને ખીજ તાર સાથે જોડવામાં આવે છે એ 'બ્લેક ટ્રન્સ મિટર' દ્વરનાં કામ માટે ધણું ઉપયોગી થઇ પડ્યું છે. અને તેમાથી આવતો અવાજ તદ્દન સ્પષ્ટ હોય છે, એથી તે ઝાઝો વપરાસમાં આવે છે. સામાસામી ટેલિફોનો જ્યારે ચાલુ કામ માટે ગોઠવવામાં આવે છે ત્યારે એકમેકને ખબર કરવા માટે ઘંટ યા એવીજ બીજી કોઈ યુક્તિ રાખવી અવશ્યની છે. પેહેલે રિસીવરની ઉપર સિસોડી વાળી ભુંગળા મેલી સામી તરફથી પ્રવાહનાં આંચકાઓ આપી રજુસીંગઝા જેવો અવાજ કરી ધ્યાન ખેંચવામાં આવતું હતું. એ પછી બંટરીથી વાગતો ઘાંટ કામમાં આવ્યો જેમાં એક ચાંપ દાખવાથી સામી તરફ ઘાંટરડી વાગતી. એ સધળી હિકમતો લાંબા છેડા માટે નકામી પડવાથી સાધારણ ઉપયોગમાં આવી નહિ. હાલમાં જે રીત વપરાય છે તેમાં લોહચુંબકની અસરથી ઉત્પન્ન ક્રીધેલી વિજળી એક ખાસ ઢબ ઉપર બનાવેલા ઘંટને વગાડે છે. અત્રેનાં ટેલિફોનોમાં ઉપર એક ફેરવવાનો હાથો હોય છે, એ હાથો એક ચક્રની મદદથી તાર લપેટેલા H આકારનાં "આર્મેચર"ને પોલાદનાં લોહ-ચુંબકનાં પોલોની વચ્ચે ફેરવે છે. આથી 'આર્મેચરના' તારમાં ઉલટાસુલટી ઇન્ડ્યુક્ટિવ અને મૅગ્નેટિવ પ્રવાહો ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રવાહો આર્હેરની તાર યાને 'લાઇન વાયર'ને મળે સામી બાજુના ઘંટમાં દાખલ થવાની ગોઠવણુ રાખેલી હોય છે, એ ઘંટની બનાવટ સાધારણ વિજળિક ઘંટથી જુદી છે. અને એમાં એક 'ઇલેક્ટ્રો મૅગનેટ'નાં પોલો આગળ લોહચુંબકવાળો આર્મેચર હોય છે જેને હથોડી જોડેલી આવે છે. આ હથોડીની આસપાસ સેહેજ તકાવતે બે નાની ટકોરી યાને ઘાંટરડી એસાડેલી હોય છે, આથી તેના વિજળિક લોહચુંબકનાં તારના 'મૅગનેટ' ઇલેક્ટ્રિક 'જનરેટર' સાથે જોડી સંચાલુ આર્મેચર ધ્રુમાલ્યુ હોય તો ઘાંટરડી જોરથી

વાગવા માંડે છે. એવું કારણ એવું છે કે સંચાના ઉલટાસુલટી પ્રવાહો ઘંટના વિજળિક—લોહચુંબકમાં ઉલટીસુલટી પોલો બનાવે છે, જેથી જ્યારે તેના હથોડીવાળા લોહચુંબકીક આર્મેચરના ઉત્તર પોલ આગળ વિજળિક લોહચુંબકનો ઉત્તર પોલ થાય છે ત્યારે તે વિજળિક કાયદાને અનુસરી હડી જાય છે અને એક તરફથી ટોરી ઉપર હથોડી ફટકો મારે છે. એવીજ રીતે જ્યારે પ્રવાહના ઉલટાવાથી ઇલેક્ટ્રો-મૅગનેટ પોલ બદલે છે ત્યારે હાલુને બદલે બે ચાલુ થાય છે, જેથી હથોડી બીજી ટોરી ઉપર ટકોરો આપે છે. એ જાતનાં ઘંટને "આર્ટરનેટ કરંટ બેલ" કહે છે અને તે અતિ લાંબા છેડા ઉપર પણ ચાલી શકે છે.

ચાલુ ટેલિફોનમાં એવો ઘંટ દાખલ કરવાને લીધે બાઇકોફોન ચલાવવાને જોઇતી એક બંટરી સિવાય બીજી બંટરીની જરૂર પડતી નથી. હાલમાં એ કામ માટે ધણું કરીને "લક્લાંશે બંટરી" (Le clanché Battery) વપરાય છે. એમાં કાચના એક વાસણમાં જસતનો સળીઓ મેલી તેની બાજુમાં તેને લાગે નહિ તેવી રીતે કામોંનનો એક ચપટો સળીયો રાખી તેની ઉપર બે બાજુએ કામોંન તથા "મૅગ્નેટિક ડાયોક્સાઇડ" નામે કાળી વસ્તુનાં ગંધકનો તેજબુ તથા શુદ્ધ સાથે મેળવી સંચામાં દાખી કાઢેલાં બે ટ્રેફાં રબરની પટીઓથી સંબંધમાં રાખે છે. તેનાં વાસણમાં નવસાગરનું પાણી ભરેલું હોય છે, એ રીતે હાલનાં ટેલિફોનમાં સદુથી ઉપર મૅગનેટો—જનરેટર તથા ઘંટ, નીચે નાહના ચોરસ દાખામાં 'બ્લેક ટ્રન્સ-મિટર' અને તેની નીચે 'લક્લાંશે બંટરી' ની ગોઠવણુ ક્રીધેલી હોય છે. ટ્રન્સમિટરના દાખામાં લાંબા છેડા માટે વિજળી પહોંચાડવા સાફ એક નાહનો 'ઇન્ડક્શન કોઇલ' પણ હોય છે. ટેલિફોનમાંથી જે તાર નિકળે છે તે કાચના 'ઇન્સ્યુલેટર' ઉપર થઇ વડી આંશીસમાં જાય છે, એ આંશીસમાં દરેક

ધણીને એક નંબર આપી તેનો તાર એક નાના યંત્ર સાથે જોડેલા હોય છે, જેથી બોલાવવા માટે ધણી પોતાનો વિગ્નણિક સંચાનો હાથે ફેરવેતો વડી આંશીસમાં તરતજ તેનો નંબર બહાર ચઢી ઘટ વાગે છે. એ નંબરવાળા યંત્રમાં એક નાહતું વિગ્નણિક લોહચુંબક તથા તેનો આર્મેચર હોય છે જે એક કૃત્રી ધાતુનાં નાહના પડદાને પકડી રાખે છે, પણ અંદર વિગ્નણિક પ્રવાહ આવતાંજ આર્મેચર ખેંચાતો લીધે ટેલી છટકી પરદો ઉપડી જાય છે જેથી ઝટ તેનું નંબર જણાય છે. આ પરદો પડવાથી બે ચાંપ સાથે દબાવતો લીધે ઘટ વાગે છે. એ યંત્રને 'ટ્રાંમિટ્ટીંગ' કહે છે. પરદો પડવા બાદ તેને બંદ કરી વડી આંશીસ ધણીને કયો નંબર વાત કરવા માટે જોઈએ છે તે પુછી લઈ તેની સાથે બીજા ધણીનો તાર એક ચાંપથી જોડી આપે છે. વાત ખતમ થયો પછી ત્રણ આંટા મેંનેટા મશીનનો હાથો ફેરવવાથી વડી આંશીસ તારો છોડી નાખે છે.

હાલમાં આ યંત્ર યૂરપ, અમેરિકા, હિંદુસ્તાન અને એશિયાના ઘણા ભાગોમાં જાણીતું થયું છે. તેમાં મુખરેલા આગેવાન દેશોમાં તો તે સાધારણ છે. યૂરપમાં આ યંત્રનો કેટલો પ્રસાર થયો છે તે વિષે એવી ગણતરી કાઢેલી છે કે:—લંડનમાં ૧૦,૦૦૦ માણસ દીઠ ૪૭, પેરીસમાં ૭૧, ન્યૂયાર્કમાં ૧૫૦ અને સેનફ્રાન્સીસ્કોમાં ૭૦૬ ત્યારે સ્વિડનમાં ૯૮૦ (દર દસ હજારે) માણસ દીઠનું પ્રમાણ આવે છે. સ્વિડનમાં તો આ યંત્ર એટલું સાધારણ થયેલું છે કે ત્યાંનાં દરેક મોટા નાહના વેપારી, દુકાન કે ખાનગી ઘરમાં આ યંત્ર જોડેલું છે, એટલુંજ નહિ પણ ધોખીઓનાં ઘેરમાં વડીકે તે યંત્ર મોકલવાનું હોય છે. ત્યાંના દરેક મોહલામાં ટેલીફોનનું મથક હોય છે, જ્યાંથી નજીવી કિંમત આપી કોઈ પણ સખસ શહેરના ગમે તે ભાગમાં વાત કરી શકે છે.

ટેલિન્ટ—પ્રાચીનગ્રીકોમાં વંપરાતું એક વજન તથા સિકકો. એજનાના ટાપુમાંના હેલાસમાં પ્રથમ ચાંદીનાં ટેલિન્ટ પાડવામાં આવ્યા હતા. બેબિલોનમાંના ટેલિન્ટ ૬૫ પૌંડ ને ૫ ડ્રૅગ્મ્સ અથવા ૬૬ પૌંડ અને પર્સિયોંસ વજનના, એટલે તેની ચાંદીનાણમાં કિંમત ૩૪૦ અથવા ૪૦૦ પૌંડની ગણવામાં આવતી હતી. એના ઉપરથીજ તે પછી ફિનેશિયા તથા ચેતેસ્તાઈનમાં ચલણ ચાલુ થયું પણ તે ચાંદી તથા સુન્નાના બૂદા ટપનાં ટેલિન્ટ હતા. જે વેપારી ટેલિન્ટથી ૬ ભાગ જેટલી કિંમતનાં હતા. ચલણી સિક્કા તરીકે યૂબોઈક ટેલિન્ટ 'એજ-નેશનના' ટેલિન્ટના સિક્કા તથા વજન કરતાં નાહના હતા. આ સિક્કા એથેન્સ, ખાત્રસિસ અને ખાત્રસિડીઅનમાં નાણા તરીકે વપરાતા હતા, આ વેળાના ટેલિન્ટ ૩૦૩ પૌંડ ૨ શિલ્લિંગ ૬ પેન્સ; બીજા ૨૦૩ પૌંડ, ૨ શિલ્લિંગ, ૬ પેન્સ; ત્રીજા ૨૧૦ પૌંડ ૧૮ શિલ્લિંગ ૬ પેન્સની કિંમતના—તથા વજનમાં ૮૩૬ રતલ, ૫૫૬ રતલ અને ૫૭૬ રતલ વજનના વજનો પણ ચાલુ હતા.

ટેલિટોગ્રાફ—ખાને સામી તરફથી આવતા તારના સંદેશ પોતાની મેલ ખુદસા શબ્દોમાં તારનું યંત્ર લખી શકે એવી મોજનાથી બનાવેલા યંત્રનું નામ. આ યંત્ર મારફતે તારખાતાંનો કામદાર જે સંદેશ લખે તે અક્ષરે અક્ષર અને તેનાજ જેવા આકારે જ્યાં તે મોકલવામાં આવતો હોય ત્યાંની તાર આંશીસ સાથે જોડેલી બેન્ડીય પોતાની મેલે કામગીર લખવા માડે છે. આ યંત્રમાં એવી કરામત કરેલી હોય છે કે અસલ સંદેશની આમેલુખ નકલ તે પોતાની મેલે જખીની આફક ઉતારે છે. કોઈપણ પ્રકારનાં જાણ અથવા પાતળા અક્ષરો સહેલાઈથી સંદેશ લેનાર આંશીસમાંના યંત્ર સાથે જોડેલી પેન્ડીય લખે છે. તે યંત્રમાં માત્ર એટલીજ ખામી છે કે તે 'ફામા' મીઝ વગેરે ચિન્હો કહાડી શકતી નથી.

ટાંક—રજપુતાનામાતું એક દેશી રાજ્ય. એનો વિસ્તાર ૨૭૩૦ ચોરસ મેલ છે. એની સિમા સરખી નથી, કારણકે આ રાજ્યનો વિસ્તાર એક જગ્યાએ નથી. એનો કુટલોક ભાગ રજપુતાનામાં, અને કુટલોક માળવામાં છે. મુખ્ય શહેર ટાંક તથા તેની આસપાસનો ભાગ રજપુતાનામાં છે. આ રાજ્ય ખુદીના રાજ્યથી ઉત્તર છે. એની ચારે તરફ જમણુરના રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ વિઠલાયલો છે. રજપુતાનામાં ટાંક, રામપુરા અને અલીગઢ તથા માળવામાં સીરાજ, ચવરા તથા પેરાવા પ્રગણાં છે. આ રાજ્યમાં લોક વસ્તી ૩૩૮૦૨૬ ની છે; તેમાં ૨૬૩૭૫૭ હિંદુ, ૩૮૫૬૧ મોહમેદન, ૩૬૬૭ જૈન અને ૧૮ ખ્રિસ્તીઓ છે. રાજ્યમાં પાંચ શહેરો અને ૧૧૮૭ ગામડાં છે. દર ચોરસ મેલે વસ્તી ૧૩૪.૭ ની છે. વાર્ષિક ઉપજ ૩૧૧,૦૦૦૦૦ ની ઉપજ છે. આ રાજ્યનાં લશ્કરમાં ૧૭૩૦ સ્વાર, ૧૨૩૦ પયાદલ, ૫૩ તોપ અને ૧૦૦ ગોલ્દાનો છે. મુખ્ય શહેર ટાંક જુહાપુર અને ખુદી વચ્ચે સમુદ્ર સપાટીથી ૧૪૬૨ ફીટ ઉપર, બનાસ નદીને જમણે કાંઠે છે. આ શહેર આસપાસ મટાડીનો કોટ છે, વસ્તી ૪૦૭૨૬ ની હોય તેમાં ૨૦૩૮૯ હિંદુ, ૧૯૦૨૪ મોહમેદન અને ૧૩૧૩ પરદેશી પ્રજા વસે છે.

અંગ્રેજોના રાજ્યકર્તા અમીરખાન પીઠરાના વંશજ સૈદિલા જાતના પઠાણ મુસલમાન છે. આ રાજ્યની સ્થાપના અમીરખાને કરી હતી (શુઆ અમીરખાન). આ વિજયી પુરષના ૬૦ સં ૧૮૩૪ માં મરણ પછી તેના ભેટા વજીર મહમદખાનને ગાદી મળી. એણે ૧૮૫૭ માં બ્રિટીશોને સારી મદદ કરી હતી, એ ૧૮૬૪ માં મરણ પામતાં મહમદઅલીને ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ આ રાજ્યકર્તાએ 'લાવાના' ઠાકોર સાથે લડાઈ ઉઠાવીને તેને પ્રપંચથી પોતાના મહેલમાં તેડાવી મારી નાખ્યો. આથી મહમદઅલીને ૧૮૬૮ માં પદભ્રષ્ટ કરી કાઢીમાં કેદ રાખ્યો,

ને તેના શાહજાદા ઇમાદિખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો. હાલમાં એજ ટાંકના રાજ્યકર્તા છે, એમને ૧૭ તોપનું માન બ્રિટીશ હાવણીમાં આપવામાં આવે છે.

ટાંકિયો—જેપાનીજ શહેનશાહતનું મુખ્ય પાપતખત શહેર. આ શહેર ૯ મેલ લાંબુ ને ૮ મેલ પોહણું છે. ૧૮૬૮ માં શહેનશાહે કીયોટોમાં અગ્નિથી દરબાર ખસાડી તે આગમજ એ યોગે નામે પ્રસિદ્ધ હતું. ૬૦ સં ૧૬૦૦ માં યોગે નાહતું ગામડું હોય માત્ર ત્યાં એક કિલ્લો બાંધેલો હતો. તે પછીની સદીએ દરમ્યાન એ શહેર દેશના વેપારનું મધ્ય મથક બન્યું હતું. શહેરનો નીચલો ભાગ સપાટ અને જળમય છે. તેની વચમાં ૧૮૮૯માં બાંધેલો કિલ્લો અથવા મેહેલ છે. આ મેહેલની આસપાસ વિજ્ઞાનિક શેશની હોય માહેવી યુરોપીયન 'ફરનીચરથી' સજાગારું છે. આગળ અગ્રે અમીર ઉમરાવોનાં ઉત્તમ બાંધકામો હતાં પણ હાલ તેમાંથી ફટ, પથ્થર ખીજ મેહેલો બાંધવા માટે કાઢી લઈ જવાથી તે ખંડીયર હાલતમાં જણાય છે. અગ્રે ઉદ્યોગ દૂતર તથા કેળવણીનાં મુખ્ય મકાનો છે. ૧૮૬૨ ના એપ્રેલમાં અગ્રે લાગેલી આગથી ૪૦૦૦ મકાનો તારાજ થયાં હતાં. ૧૮૭૪માં વસ્તી ૮,૧૩,૫૦૦ ની ને ૧૮૬૨માં ૧૧૬૧૮૦૦ ની હતી. તેમાં ૮૦૦ પરદેશી હતા. ટાંકિયો-માંતું મંદિર તથા બદર જોવા જોગ છે. તેમાં જુદની ચૂર્તી અને આગલા રાજા રાણીની કબરો છે. શોફેનશાનાં, મંદીરમાં કપાઈ ગએલા શહેનશાહી ફાગના સીપાહોની પાદ-મારીનાં લેખો છે. ઉએનો નામની મુંદર ગંગનવર મંદીરવાલી જગ્યા ટાંકિયોમાં ધણી-જ રળિયામણી ગણાય છે.

ટાંકેને—આ દક્ષિણ અમેરિકાનું પક્ષી પોતાની મ્હોટી ચાંચ માટે જાણીતું છે. આ પક્ષીના પગ નાહના, મજાત કાટલાવાલાં હોય તેની પુછડી લાંબી ને રંગીન હોય છે. એનું ગણું નાહતું ને કુકું હોય એની ચાંચ એના

શરીરના અર્ધા ભાગ નેવડી લાંબી હોય છે. એની છબ લાંબી ને પતલી હોય તેપર અકેક બાજુ યોગ બાલ હોય છે. આ મક્ષી પોતાનો ખોરાક ચાંચમાં પકડી ચાંચવાથી ગરદન ઉંચી વાળી ગળી નમ્ય છે. ટોકેન ફળ ફળાદી ઉપરાંત નાદના પક્ષીઓનો પણ ખક્ષ કરે છે ટોકેન પોતાનાં સફેદ ઇંડા ઝાડના પોલાણમાં બંધે મેળે છે. ટોકેન સેહેલાઇથી પાળી શકાય છે. પાળેલા ટોકેનને પપેટા, ઇંડા, ચોખ્ખા, રોટલી વગેરેનો ખોરાક આપ્યો હોય તો તે હોંસે ખાય છે.

ટાગોલેડ—સ્તેવ કોચ ઉપર ૧૮૧૪થી આ જર્મન પ્રોટેક્ટોરેટનો ભાગ ગણાય છે. એ બ્રિટીશ ગોલ્ડ ક્રસ્ટલની પૂર્વે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૦૦૦ ચોરસ મૈલ દોષ તેમાં વસ્તી ૫,૦૦,૦૦૦ ની છે. જર્મનોનાં આફ્રિકન દેશમાં એ ચકની 'કળાએ પોદચેતુ' સંસ્થાન છે. ટાગો એક તે તરફતું 'મ્હોટુ' શહેર ગણાય છે. તેમાં ૮૦૦૦ ની વસ્તી છે, જે હાલમાં લેગટેગો તરીકે જાણીતું છે. એનું મુખ્ય શહેર 'લીટલ પોપો' છે, અને 'લેમ' મુખ્ય બંદર છે.

ટાડરમલ રાજ—રાજા ટાડરમલ રાહનશાહ આકબરના અમલ દરમ્યાન મેહેસુલની જમાબંદીનું ઇન્સાશી અને ગ્રેટ ધોરણ દાખલ કરવા માટે પ્રસિદ્ધતા પામી ગયો છે એ લાહોર ખાતે વસતા એક ગરીબ ખતરીનો બેટા હતો; એનો પિતા એને ગરીબ દાલતમાં મેળી મરણ પામતાં, એની માતાએ એને ટુક કેળવણી. અપાવી શેહનશાહ સુરની નોકરીમાં રખાવ્યો હતો. અકબર પ્રદેશાહે રાજકારોનારમાં કરેલા ધણાએક સુધારાની શરૂઆત સુર વંશના આ પાદશાહે કરી હતી એ એક ઇતિહાસિક ખીના છે. તેવા એક પાદશાહના હાથ નીચે, પોતાની જાતી બુદ્ધિબળની મદદથી ટાડરમલ ધણાયો હતો; અને જમીનની મેહેસુલની જે જમાબંદી સાથે મેનું નામ જોડાયું છે તે વિશે ખારીક અવ્યાસ તેણે કર્યો હતો અને આથી અકબરે તેને

પોતાના આશ્રયમાં લઈ ૧૫૫૩ માં તેને ગુજરાતમાં એક લશકરી તરીકેનું તેમજ પાદશાહની મેહેસુલ વસુલ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. પાછળથી ટાડરમલની નેમણુક ખંગાલમાં કરવામાં આવી હતી, જ્યાં તેણે બળવેથી અધી સેવાઓનો બદલામાં તેને એક હવે દરજ્જોનો ખેતાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. જમાબંદીનાં તેના ધોરણથી તે એટલો પ્રસિદ્ધતા પામ્યો હતો કે હજી ખંગાલ ઇલાકાનાં ખેડૂનોમાં તેનું નામ એક ધરગતુ શબ્દ અંધ પડ્યો છે. એ રીતે જમીનને મેહેસુલની જમાબંદીના ધોરણમાં સુધારો કરવામાં તેણે મેળવેલી ફહેને લીધે તેનાં ખીજ કામે સાધારણ રીતે છત્રી જવામાં આવ્યા છે. પણ તે એક લઘાયક નર તરીકે, એક નમુનેદાર અદરશ તરીકે અને એક ધર્મ સુસ્ત હિંદુ તરીકે અકબર પાદશાહના વખતમાં કોષથી પણ ઉતરતો નહિ હતો.

અણુવ ફજલ પોતાના 'આપને અકબરી' માં લખે છે કે 'પ્રમાણિકપણામાં, મરદાનગીમાં, સીધે રસ્તે કામ લેવામાં, પોતાના કામ પાછળની તેની ખંતમાં, અને રાજકારોનાર ચલાવવાની તેની શક્તિમાં તેના સરખા ખીજે કોષપણ નર એ વેળાએ હિંદુસ્તાનમાં ન હતો. તેને દોલતની કાંઈ પણ લાલચ ન હતી. હિંદુ ધર્મની સધળી રાહ રસમે, અને કેટલાક વેહેમો પણ પાળવામાં તે એટલેટો તો સુસ્ત હતો કે તેને પાદશાહ અકબરે પણ એ બાબતમાં કંપકો દીધો હતો.' પાદશાહ અકબર ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ ચલાવવા માટે જે દરબાર બરતો હતો તેમાં એ શામેલ નહિ થતાં ઉલટું તેની સામે થતો હતો. તે છતાં તેના ઉપર અકબર પાદશાહનો ધણો આઠ હતો. એનું મરણ ૧૫૮૯ નાં નવેમ્બર માસમાં નિપજ્યું.

ટાડી—સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ રાગ માલકોસના ૮ લાઈ પુત્ર રાગણીમાંની એક રાગણી. એનો ગાવાનો વખત દિવસના ૧ લા પોહોર સુધીનો ઠરવેલો છે. એની જાતી સંપૂર્ણ

છે, એટલે એમાં ખરજ શદ્દ, રિખવ કોમળ, ગધાર કોમળ, મધ્યમ તિવ્ર, પચમ શુદ્ધ, ધૈવત કોમળ, નિખાદ તિવ્ર છે. એના મહ સ્વર તથા વાદીસ્વર ગધાર છે, ધૈવત સંવાદી છે, તથા પચમ ધિગેરે ખીન્ન સ્વર અનુવાદી છે. ન્યાસ સ્વર પણ ધૈવત છે. આસાવરી, ધન્યાશ્રી અને ખટથી એ મિશ્ર છે, અથવા ધનાશ્રી અને ગધારથી એ મિશ્ર છે; તથા લક્ષીત, ધનાશ્રી ધૈવસરીથી એ મિશ્ર છે. આ રાગણી ખુલ્લી રીતે ગાવી મુશકેલ છે. એની ૧૩ કરતા વધારે જાતી છે:—ખડાફૂરી ટોડી, ઠેરાડી ટોડી, દેશી ટોડી, જૈનપુરી ટોડી, લાચારી ટોડી, મંગસી ટોડી, સુનાની ટોડી, ખટ ટોડી, મીયાંની ટોડી, રામા ટોડી, રસુલી ટોડી, ગધારી ટોડી, યતીમી ટોડી વગેરે. એના બે પુત્રો 'માર' તથા 'મેવાડ' નામના છે.

સંગીત શાસ્ત્રમાં રાગણીઓની સ્થલ્ય અને મીઠાસ ઉપરથી તેનું કવિત્વ વર્ણન જે આપવામાં આવે છે તે મુજબ આ રાગણીનું સ્વરૂપ અતિ ખુબસુરતી ધરાવનારી સુંદર રૂપની મોહીની છે. એ લાલ, નાકરમાની અથવા સફેદ સાડીમાં સજેલી હોઇ અગે કપૂરનો લેપ કરેલો છે. હરીયાળીવાલા મેદાનમાં નદીકાંઠે ખીનવાજીન (વિજા) હાથે લઇ ગાયનની તાલ લેતી બેઠેલી છે, જે તેના સરોદથી હરણો મોહિત થઇ તેની આસપાસ ફરે છે અને મૂવંત્ર કામવિકાર ઉત્પન્ન કરે છે, એવી સુંદર આ ટોડી રાગણી છે.

ટોનકિવન—ઈશ્વર્યાધનાના દિપકલ્પનાં ઉત્તર પૂર્વ ભાગમાં આ ક્ષેત્ર યાત્રુ ૧૮૮૪ થી કાયમ છે. એ અનામનો એક પ્રાંત ગણાય છે પણ રાજની સત્તા અત્રે નહિ જેવી હોઇ ટોનકિવન ક્ષેત્ર સત્તા તબે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૪,૦૦૦ ચૌરસ મૈલ હોઇ વસ્તી ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦ ની છે. એનું મુખ્ય શહેર હેનોય છે. મુખ્ય પેદાશ ચોખા, રેસમ, સાકર, મરી, તેલ, રૂ, અને ફળફળાદીની થાય છે. દિપલોગ પાસે હાલમાં ત્રાંચુ, લોહું, કોલસો, સુરમાની ખાણો છે, જેનું ખોદકામ

ચાલુ છે. અત્રેનો આયાત વેપાર ૧૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડોને ને નિકાશ વેપાર ૫,૦૦,૦૦૦ પૌંડોને માટે છે.

ટોનારીંગ—આફ્રિકાના બોહોળા ભાગમાં આ એક ભટકતી પ્રાંત જણાય છે. તેઓ દેખાવલા હોઇ લાખા ને છુટા ખાલ રાખે છે. તેમનાં કપાળ જોડાટા, ઉઠાવદાર, ચાચ રોકું નાક ને હોઠ પતળા હોય છે. આ પ્રાંત અરબી ભાષામાં બંદગી કરે છે.

ટોપીકા—કેનસાસનું આ મુખ્ય શહેર કેનસાસ નદી કાંઠે કેનસાસ શહેરની પશ્ચિમે ૬૭ મૈલ ઉપર છે. આ શહેર ઘણાજ ઉત્તમ નમુના ઉપર બંધાયેલું છે. અત્રે રાજધાનીનો ગ્રેહેલ, કૉલેજ અને ખીરાપનું મુખ્ય મથક છે. અત્રે આટાની મીસ, રેલ્વે કારખાનું, કુંભાર કામના કારખાના, ખીસકોટ ખનાવવાની ભટ્ટીઓ, પવનચક્રીના યંત્રો વગેરે ઉદ્યોગ દુનિયાનાં અનેક મકાનો છે. આ શહેરની સ્થાપના ૧૮૫૪ માં થઇ અને ૧૮૬૧ થી એ રાજધાની શહેર ગણાય છે. ૧૮૮૦ માં વસ્તી ૧૫૪૫૨ ની ને ૧૮૯૦માં ૩૧૦૭૭ ની હતી.

ટોપી—આ માયાના સણુમરની વસ્તુ આજે દુનિયામાં એક સાધારણ છે; પણ આગલા જમાનામાં ટોપી પેહેરવામાં હલકાઇ સમજવામાં આવતી, કારણકે અસલ જમાનામાં થીકો તથા ઈછપશિયનો માથે ટોપી અથવા પાધડી પેહેરતા નહોતા, પણ માત્ર પોતાના પોશાખનો એક છેડો માથા ઉપર નાખતા. તેઓમાં ટોપીઓ દાખલ થઇ તે વેળા તે ગ્રહસ્થ વર્ગોમાં નહિ પણ સુલભ મજૂરો અને નોકરોમાં હતી. પાછળથી તે ધર્મગર વર્ગોમાં દાખલ થઇ પણ તેઓ લાંબી મુસાફરીમાંજ પેહેરતા.

ધરાનમાં પણ અસલી વખતમાં ટોપી સુવામોને પેહેરાવતા હતા પણ આજકાલે ઓરતો તથા મરદો ફેંટા પેહેરતા હતા. આ ફેંટા ઉપરથીજ પ્રથમ યુરપની ખાતુઓએ પોતાના દેશમાં ટોપી દાખલ કરી હતી. પ્રથમ ધરાની ખાતુઓનાં ફેંટા ગ્રીક

જાનુએને પસંદ પડવાથી તેઓએ તે પેહેરવા માંડ્યા હતા.

જમાનાઓ સુધી રોમનો ઉઘાડે માથે ફરતા હતા, અને બધાં અસલી બાવલાં આપણે ઉઘાડે માથેના બેઠાંએ હિયે, તેનું કારણ પણ એજ છે. વળી એજ વખતે ટોપી એ છુટાપણાની નિશાની ગણાતી હતી, અને એટલામાટે ત્યારે રોમન લોકો પોતાના યુવકોને છુટાપણું આપતા ત્યારે તેઓને ટોપી પેહેરાવતા હતા. વળી કાંઈ વખતે ટોપી એ બેઠાંજમતીની નિશાની ગણાતી હતી, અને ઇટલી શહેરમાં ચાલુદીઓ 'પીળીકપ'ને નામે જાણખાતા હતા, અને ક્રાન્સમાં જેઓ દિવાળુ કાઢતા તેમને 'લીલી ટોપી' પેહેરાવતા હતા.

યુરપમાં પ્રથમ ટોપી કેમ દાખલ થઈ તે વિશે એવી દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે, કે 'એક સમે સેંટકલેમેન્ટ નામે સેંટ મુસાફરી કરતો હતો; તે દરમ્યાન ધણું આશવાને લીધે તેના પગ ઉપર હાગરા પડી આઘ્યા હતા, આથી તેણે પોતાના પગના તળાપાં અને અંપલની વચમાં ટેટલુંકે બાકું ઉત્તર મુકીને આગળ આશવા માંડ્યું. ધણોવાર તેના પગ નીચે ડબાઈને તથા તેના પસીના વડે બીજાંબને ઉને નરમ ટોપી બનાવવામાં આવતા 'ફેલ્ટ' નામે વસ્તુ વપરાય છે, તેનો આકાર પડકાયો. તે જોતાંજ સેંટકલેમેન્ટે ટોપીની શોધ જાહેરમાં આણી હતી.

ઈ. સ. ૧૪૪૯ ની આગમજ યુરપમાં ટોપી પેહેરવાનો, રવાજ ચાલુ નહોતો. ઇંગ્લંડમાં તહેવાર જાતની ટોપી પેહેરવાનો શોખ ઇલિઝાબેથ રાણીના અમલમાં ફેલાયો હતો. તે પછી વળી રાજ ચાર્લસના વખતમાં માત્ર બેજ પ્રકારની ટોપીઓ સાધારણ થઈ પડી હતી.

હાલમાં સ્ત્રી પ્રયોગની તહેવાર ક્રીસમની ટોપીઓ બનાવવામાં આવે છે તેમાં જાનુ-ઓની ટોપીઓ સજાગરવા માટે યુગસરત રંગીન પિંજાવાલાં પક્ષીના પીંજાં દેશ પ્ર-

દેશથી લખોની કિંમતના મંગાવવામાં આવે છે. તુર્ક જાનુઓની ટોપી કિંમતી સજાગરથી અને ટીલિકસજની બનાવવામાં આવે છે. ટોપોલસ્ક—પશ્ચિમ સાઈબિરિયાનું શહેર. સેંટપિટરસબર્ગની પૂર્વે ૨૦૭૦ મૈલ ઉપર છે. વસ્તી ૨૧,૩૩૬ની છે. ટોપોલસ્ક પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૯,૬૫૯ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં વસ્તી ૧૩,૧૩,૪૦૦ ની છે.

ટોમાસ્ક—પશ્ચિમ સાઈબિરિયાનું એક શહેર. એ સેંટપિટરસબર્ગની પૂર્વે ૨,૬૦૯ મૈલ ઉપર છે. એ સાઈબિરિયા તરફના મોટા ચાલુ વેપારનું મથક છે. અત્રે ૧૮૮૧માં મુનિવરસિટી સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. ૧૮૯૦માં આ શહેરનો મોટો ભાગ આગથી નાશ પામ્યો હતો. વસ્તી ૪૧,૪૫૬ ની છે. એના સરકારનું ક્ષેત્રફળ ૩,૧૧,૧૫૬ ચોરસ મૈલ હોય તેમાં વસ્તી ૧૪,૨૨,૬૮૧ ની છે. આ ટોમાસ્કની હદ ચીનાઈ સરહદ સુધી લંબાયલી છે.

ટોરકોનીંગ—ક્રાન્સનું. આ સરહદ ઉપરનું શહેર 'નોર્ડ' પ્રાંતમાં લીથેની ઉત્તર પૂર્વે ૧૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રે કપાસ, ઉન, લીનન. અને રેસમ તથા બીટરટનાં કારખાનાં છે. વસ્તી ૧૮૮૧ માં ૫૦,૨૬૮ ની ને ૧૮૯૧માં ૬૫,૪૭૭ ની હતી.

ટોરિકા—જેપાનમાં અમીર ખાનદાનના જેપાનીઝ જીવાનેને ઘોડેસ્વાર તુકેડીની મરદારી આપે છે તેને 'ટોરિકા' કહે છે. આ 'ટોરિકા' સરદારો વડા હાકેમની સત્તા તથા કામ બળની તેના સહકાર તરીકેનું મેણ કામ બળવે છે. ટોરિકાના મદદનિશાને ડોસિયા કહે છે. આ ડોસિયાનું કામ વાહાણો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું છે.

ટોરેન્ડો—કેનેડાનું આ બીજું શહેર મોન્ટ્રે-રિયો સરોવરનાં ઉત્તર કાંઠાપર ડોન અને હમબર્ગની વચમાં મોન્ટ્રેલની પશ્ચિમે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં છે. હાલના શહેરની પશ્ચિમમાં ફ્રેન્ચોએ ૧૭૪૯માં કિલ્લો બાંધ્યો હતો, પણ ૧૭૫૫માં ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં જતાં તેનો નાશ

કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૬૧માં વસ્તી ૪૪,૮૨૧ની, ૧૮૭૧માં ૫૬,૦૯૨ની, ૧૮૮૧માં ૮૬,૪૧૫ ની ને ૧૮૯૨ માં આસપાસનાં પરાંઓ સાથે ૧,૮૧,૨૨૦ ની હતી. મુખ્ય પાયતખત શહેર આનટરિયોમાં સેંટ નેમ્સનું કૃતીકૃત છે. અત્રેની મુનિવરસિટી ૧૭૯૦ માં બુળી ગઇ હતી જે પાછળથી બધા-પવામાં આવી હતી, જેમાં ૨૧ શિક્ષકો તથા ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. તે શિવાય અત્રે ટ્રીનિટી કોલેજ, વાયકવિશ્વ કોલેજ, નૅક્ષ કોલેજ તથા બીજી અનેક શાળાઓ છે; અત્રે જાહેર પ્રજાની તથા મુનિન્ડરસિટિ લાયબ્રેરી છે. અત્રે ડાકમાળ, ફળફળાદી, ધાન્ય, કોલસો તથા ઢોરોનો ખોહોળો વેપાર ચાલે છે. ૧૮૯૦ માં એનો આયાત વેપાર ૨,૦૫,૧૯,૭૯૭ રૂપિયાનો ને નિકાશ વેપાર ૨૯,૪૫૩૯૦ રૂપિયાનો હતો.

ટાલેસોસિ—આ દક્ષિણ ક્રાન્સમાનું શહેર ચેરીસની પશ્ચિમે ૪૬૬ મૈલ ઉપર છે. એની પૂર્વે હેનલડી વેલી હોઇ ઉત્તરે ગારનોન નદી છે. આ નદી ઉપર ૩૦૦ યાર્ડ લાંબો પુલ ૧૫૪૩—૧૬૨૬માં બાંધવામાં આવ્યો હતો. અત્રેનો ટૉનહૉય ૧૭૬૯માં બાંધવામાં આવ્યો હતો. સેંટ સરનન ૧૧મીથી ૧૫ મી સદીનું છે. અત્રે મુનિવરસિટી, બાગબાનીનો બુગીચો, જાહેર લાયબ્રેરી (૬૦૦૦૦ દફતરોની) ની મુખ્ય ઇમારતો છે. અત્રે ઉન, રેસમી કાપડ, ચામડાં, તોપ, સ્કીમ એન્જન, તંબાકુ, એન્ડી વગેરે બનાવવાનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૧,૧૪,૦૨૫ ની તથા ૧૮૯૧ માં ૧,૩૬,૨૯૨ ની હતી. ૯૨૦ સુધી આ શહેર હાઉન્ડોને તાલે સ્વતંત્ર હતું, પણ ૧૨૭૧ થી તે ફ્રેન્ચ રાજ્યના તાબાનું ગણાયું. રોમન શહેનશાહત પછી આ શહેર ચઢતી કળાએ પોહોંચ્યું હતું. તે વેળા અત્રે કુંભાર-કામનો ઉદ્યોગ દ્વન્નર ચાલુ હતો. પણ આબજિનિયન્સ સામેની સાયમેન ડી મોન્ટ-ફાર્ડની ધર્મજનુની કૂર લઠાઇ દરમ્યાન આ શહેરને બારે ખુવારીમાં ઉતારવું પડ્યું હતું.

૧૮૧૪ માં ૧૦ મી એપ્રેલે ફ્રેન્ચોને વેલિંગટને અત્રે સખત હાર આપી હતી.

ટાલેડો—સ્પેનનું આ જાણીતું શહેર એન્નામના પ્રાતનું મુખ્ય શહેર છે, પણ આગળ તે સ્પેનનું પાયતખત ગણાયું હતું. મેડરિડની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં રેલ માર્ગે ૪૦ મૈલ ઉપર છે. એન્સમુદ્ર સપાટીથી ૨૪૦૦ ફીટ ઉપર ટેકડીઓપર વસાયલું છે. “અત્રે ઉન્હા-જામાં સખત ગર્મી તથા શિયાળામાં સખત થંડી પડે છે. અત્રે ઇ. સ. ૧૨૨૭-૧૪૯૩ માં બાધેલા દેવળો પ્રાચીન દ્વન્નર મહીના નમુના છે. એના માહેલા ભાગમાં ૧૬૨૧ માં અને ૧૮૦૮ માં લુટ ચલાવી કિમતી ચીજો ચોરી જવામાં આવી હતી, એ ૪૦૪ ફીટ લાંબુ, ૨૦૪ ફીટ પોહળું અને મિનારો ૩૨૯ ફીટ ઉચે છે. અત્રે પ્રાચીન કાળથી તલવાર બનાવવાનો દ્વન્નર ચાલુ હોઇ તે તમામ યુરપમાં પ્રસિદ્ધ છે. વસ્તી ૧૯,૮૧૭ ની છે. ટાલેડો એ રોમનોનું ‘ટાલેટમે’ અને ગૌથિકોનું પાયતખત છે. એ ઇ. સ. ૭૧૪ થી ૧૦૮૫ સુધી મુરીશોને હાથ હતું, પણ તે પછી ‘ક્રેસ્ટીસ’ નાં રાજ્યને તાલે આવ્યું હતું, એની ચઢતી કળા દરમ્યાન અત્રે ૨,૦૦,૦૦૦ ની વસ્તી હતી. ૧૪૯૮થી અત્રે પાટ્યાળા ચાલુ છે. એનાજ પ્રાતનું હેત્રફળ ૫૫૮૬ ચોરસ મૈલ હોઇ તેમાં વસ્તી ૩,૫૯,૫૬૨ ની છે.

ટાલેડો—ઓહિઓનાં લુકાર પ્રાતનું મુખ્ય શહેર ન્યુમિ નદી ઉપર કનિન્હલેડની પશ્ચિમે ૯૨ મૈલ ઉપર છે. આ એક ઉત્તમ ખંદર શહેર હોઇ એ ૧૩ રેલ્વે લાઇનોનું મધ્ય મથક છે. અત્રે ધાન્ય, ડાકમાળ, ઢોર, તંબાકુનો ખોહોળો વેપાર ચાલે છે. અત્રે રેલ્વે વેગનોનાં કારખાનાં, બેલ્લર બનાવવાનાં, એનજન બનાવવાનાં, ફરનીયર બનાવવાનાં, અને વાહાણો તથા પુલો બનાવવાનાં ગંજાવર કારખાનાં છે. ૧૮૮૦ માં વસ્તી ૫૦,૧૩૭ ની ને ૧૮૯૦ માં ૮૧૪૩૪ની હતી.

ટાલેમેકસ—(જુઓ એલીમેકસ.)

ટાલોન—(ટુલોન) આ ફ્રેન્ચ જંદર શહેર તથા દર્યાઈ મથક માર્સેલ્સની પૂર્વ દક્ષિણ પૂર્વ ૪૨ મેલ ઉપર અને પેરિસની દક્ષિણે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૫૬૪ મેલ ઉપર છે. જંદર જુના તથા નવા એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. એક પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં છે. જંદર કાંઠે ગોદી, દારખાનું, અને તોપો તથા જંદુક બનાવવાનાં કારખાનાં છે. ગોદી ૨૪૦ એકર જગા રોકે છે. ૧૮૩૦માં આલ્ફ્રિયન સત્તા પછી અત્રેની કિલ્લેબંદી પુરતી મજબૂત બનાવવામાં આવી છે, અને તે પછી ૧૮૮૦માં ફરી તેમાં મોટો ફેરફાર તથા સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. અત્રેનું દેવળ ૧૦૯૬ ના સાલનું સ્થાપન કરેલું છે. તે શિવાય હોટલ ડી વેલી તથા નાટક ગૃહ મોટી ધમારનેમાં ગણાય છે. અત્રેની હવા સુખાકારી ભરી છે પણ પુરાણ શહેરના ભાગની હવા સરદ ને મર્કી મળે છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૬૬૮૦૮ની ને ૧૮૮૧માં ૭૪૧૪૪ ની હતી. અત્રે ૧૭૪૪માં સ્પેનિશ અને ફ્રેન્ચ કાફલાએ ઈંગ્લેન્ડે સખત દાર આપી હતી. ૧૭૯૩માં ૪ માસ સુધી બ્રિટીશોએ આ શહેરનો કબજો લીધો હતો.

ટ્રાઉટ—આ મીઠા પાણીમાંની સુંદર માછલી ધણુંકરી વેલ્સ, દક્ષિણ ઇંગ્લંડ તથા આયરલેન્ડમાં જણાય છે. આ માછલીની પીઠ અને આસપાસના ભાગ પિળાસપર હોઈ તેની ઉપર ૧૧થી ૧૨ સેંટિમીટર હોય છે. એની છાતી પાસેનો ભાગ સોનેરી પિળો હોઈ, તેમજ છાતીવાલો ભાગ રૂપેરી હોય છે અથવા કેટલાકને તે ભાગ ઝાંખો પિળો હોય છે. એની પીઠ ઉપરથી પૂંછડી સુધી ભૂરા રંગના ટપકા હોય છે.

ટ્રાન્સવાલ—દક્ષિણ આફ્રિકા તરફનું આ બ્રિટીશ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૯૧૩૯ ચોરસ મૈલ હોઈ તે ૨૦ જિલ્લામાં વહેંચી નાખી વડા ગવર્નરની સત્તા તળે ચલાયેલું છે, તેમાં લોક વસ્તી કુલે ૧૦૯૪૧૫૬ ની છે,

તેમાં ૨૪૫૩૯૭ ગોરા અને ૭૪૮૭૫૯ દેશીઓ છે.

ઈ. સ. ૧૮૩૦—૩૭ માં બોઅરોએ કેપ કાલોનીમાંથી ઉદ્ધારી કરી પોતાનું અત્રે સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. ૧૮૫૨ માં અત્રેની બોઅર પ્રજાએ બ્રિટીશથી અલગ રાજ્ય ઘોરણ ચાલુ કર્યું હતું પણ ત્યાંના દેશીઓ સાથે ખટપટ બગતાં ૧૮૭૭ માં બોઅરોની માગણીથી બ્રિટીશ રાજ્ય સત્તા તળે આવી મદદ મેળવી હતી, પણ ૧૮૮૦ માં તેઓએ બ્રિટીશ સામે લડાઈ ઉઠાવી ૧૮૮૧ માં સ્વતંત્રતા હાંસલ કરી હતી, પણ તે છતાં બ્રિટીશ રાજ્યનું વડપણ સ્વિકારી સ્વરાજ્યનો હક્ક બોઅરો ભોગવતા થયા હતા. પણ તે પછી બોઅરોએ અત્યંત સ્વતંત્રપણે કામ લેવા માંડતાં, ૧૮૯૯ નાં અક્ટોબરમાં બ્રિટીશ સાથે બોઅર લડાઈ ઉઠી. આ લડાઈમાં બ્રિટીશોનાં ગંભીર લશ્કરનાં બળ સામે બોઅરોનું નાહતું લશ્કર દાર પામતાં ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં ૧ લી સપ્ટેમ્બરે ટ્રાન્સવાલ બ્રિટીશ સત્તા તળે આવ્યું અને ૧૪ મી મે એ બોઅરો રિવર કાલની પણ સાથે બેડી નાખ્યું હતું, છતાં બોઅરો સાથે ૧૯૦૨ નાં ૩૧ મી મે સુધી નાહતી ઝપા ઝપીઓ ચાલુ હતી, પણ બોઅર સરદારોએ શરૂઆતી નવા ટ્રાન્સવાલ કરારથી શાંતતા પાંધરી હતી.

ટ્રાન્સવાલની ઈ. સ. ૧૯૦૧-૧૯૦૨ માં મેટેમુલ ૧૩,૩૩,૦૦૦ વોડોની ઉપજ હતી અને ખર્ચ ૧૪,૨૭,૦૦૦ વોડોના થયો હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં એન્થ્રેસીયી કેપ સુધીનું બ્રિટીશ લશ્કર પ્રિટોરિયાનાં, કમાન્ડર ધન ચીફના હાથમાં છે. ૧૯૦૨ નાં જુનથી ટ્રાન્સવાલ માહેલા લશ્કરને પાંચ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલું છે.

આ દેશનો ૫૦૦૦૦ એકર જેટલો ભાગ ખેતીવાડી ખાતે છે. બોઅર લડાઈ આગમજ આ રાજ્યમાં ૧૨૨૪૫ ખેતરો હતા તેમાંના ૨૮૬૧ સરકારને હસ્તગતનાં, અને ૧૬૧૨.

પ્રજાની માલિકીતળે હતા. ૧૯૦૨ ની ગણતરી મુજબ આ દેશમાં ૧૨૬૬૭ ઘોડા ૪૧૦૧૬. ખચર, ૩૫૨૯ ગાયેડાં, ૨૧૦૧૨ બળદ અને ૩૧૨૭૩ ઘેર તથા બકરાં હતાં.

દ્રુનસવાલવેનિયા—આંગળ એ આસ્ટ્રીયન શહેર હતું પણ ઇ.સ. ૧૮૬૮થી તે હંગેરીના એક ભાગ ગણાય છે. એના મધ્ય ભાગમાં પહાડીં હોર હોવાથી દેશ પહાડી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૧૫૧૨ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાં સેંકડે ઝાડુ ટકા ભાગ જંગલથી ભરપૂર છે. અત્રે ખનિજ સંપત્તી પુરાકળ મળે છે. મીઠું, સોડા, ચાંદી, ત્રાંચુ, પારો, લોહું, ચિસું વગેરેની પુરાકળ ખાણો છે. તે ચિવાય અનેક ખનિજ ધરાવે છે. લોક વસ્તી ૧૮૮૦માં ૨૦૮૪૦૪૮ ની તથા ૧૮૯૦ માં ૨૨૪૭૦૪૯ ની હતી. વસ્તીમાં મુખ્ય ભાગ રોમાનીયન, સેકસન અથવા જર્મનેનો છે. ૧૦૭માં આ દેશ ટેર્નને તાલે કયો હતો. ૯૯૭થી ૧૦૩૮ સુધી કીંગ રીક્રીન ઓવ હંગેરીએ એને તાલે કયું હતું.

ટ્રીકલગર—એ જમાલદારની સામુદ્ધુનિ પાસે 'અન્ડાલુસિયા' પ્રાંતના કિનારા ઉપર છે. ત્યાં ૪૦ સં ૧૮૦૫માં ૨૧ વ્યાગસ્ટે લોડ નેદસને નેપોલ્યનનો પરાજય કયો હતો, અને એ લડાઈમાં આ મહાન સરદાર મરણ પામ્યો હતો.

ટ્રીકહાલ—આ ગ્રીક શહેર પિસલીમાં લેરી-સાની પશ્ચિમે ૪૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ૩, તથા ઉનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૨૬૬૨ ની છે.

ટ્રીગાનું—આ ફળદ્રુપ અને સુન્ના તથા કલ્લઈની ખાણ ધરાવનાર જલ્દો, મચાકા અને સિઆમમા અખાતની વચ્ચે છે, અત્રે ૫૦૦૦૦ની વસ્તી છે. અત્રે નિકળની કલ્લઈનો ઉપયોગ નાણા પાડવામાં કરે છે.

ટ્રીનોવા—આ બલગેરિયન શહેર સીરટોવાની દક્ષિણે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૩૫ મૈલ ઉપર છે. ૧૩૩૫થી એ બલગેરિયન દેશહિતકારીઓનું મુખ્ય શહેર હતું. લોક વસ્તી ૧૨૮૫૮ની છે.

ટ્રીસ્ટી—આસ્ટ્રીયા હંગેરીનું આ અતિ અગત્યનું જંદર શહેર અને એશિઆટિકનું મુખ્ય વેપારી શહેર ટીસ્ટીનાં અખાત ઉપર તથા વિએનાના અખાતના રોહઉપર વિએનાની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમ, રેલ માર્ગે ૩૭૦ મૈલ ઉપર છે, આ શહેરને ૧૮૪૯ થી પાદશાહી સતત્રતા આપાથી એનો વિસ્તાર ૩૬ ચોરસ મૈલનો ગણાય છે. જુનું શહેર પહાડનાં ઢોળાવ ઉપર છે, અને તેની ઉપર (૧૫૦૮-૧૬૮૦) એક કિલ્લો છે. નવું ટ્રીસ્ટી શહેર હાલની સુપરેવી સુંદર ટપ ઉપર બાંધવામાં આવ્યું છે, અને તે સમુદ્રના તદન નાકા ઉપર છે. અત્રે વાહણો બાંધવાનો, દોરડાં બનાવવાનો સાણુ, જસત, ચામડાં વગેરેનાં કારખાનાં છે. લોક વસ્તી ૧૮૧૦ માં ૨૯૯૦૮ ની, ૧૮૮૦ માં ૧,૪૪,૮૪૪ ની, ૧૮૯૦ માં ૧૫૮૩૪૪ ની હતી. અત્રેની પ્રજા મુખ્ય કરી ક્રેયોલિક પથી હોઈ તેઓ ઇટાલિયન ભાષા બોલે છે.

ટ્રેહગાર—મનમાઢથ ચાપરનું એક શહેર. ૧૮૦૦ માં એ તદન નાહતું ગામનું હતું. એની આસપાસ કોલસાની તથા લોહાની ખાણો છે. અત્રે લોહા કામનાં તથા તિખા લોહાનાં ને બીડના કારખાનાં છે. લોકવસ્તી ૧૮૫૧ માં ૮૩૦૫ ની ૧૮૮૧ માં ૧૮૭૭૧ ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૭૪૮૪ ની હતી.

ટ્રેન્ટ—આ આસ્ટ્રીયન શહેર ટાયરોલની દક્ષિણે અને વેરોનાની ઉત્તરે ૫૯ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ૧૨૧૨ નું એક દેવળ તથા ૧૫ મી સદીમાં બધાયણું સેન્ટમેરિનું દેવળ ઉત્તમ કારીમરીનો નમુનો છે. તે ચિવાય ટાઉન હોલ, નાટકઢાળા, મુખ્ય ઇમારતો છે. આ શહેરમાં રેસમ, કુંભારકામ, મીઠાઈ અને ખાંડના ચ્હોટાં કારખાના છે. ૧૮૮૦ માં વસ્તી ૧૯૫૮૫ ની ને ૧૮૯૦ માં ૨૧૪૮૯ ની હતી.

ટ્રેનટોન—ન્યૂ જર્સીનું મુખ્ય પાલ તખત કવવાર નદી ઉપર ન્યૂ યૉર્કની પશ્ચિમે ૫૭ મૈલ ઉપર છે. યુનાઈટેડસ્ટેટમાં ટ્રેનટોન

કુંભારકામ તથા ગીનાઈ વાસણ બનાવવાના ઉદ્યોગ કુતરનું મુખ્ય ગયક છે. અત્રે લોકો, રહેટ, જસ, ૨૫૨, ઇટરડી વગેરેનાં કારખાના છે. ૧૮૮૦ માં વસ્તી ૨૯૯૧૦ ની ને ૧૮૯૦ માં ૫૭૪૫૮ ની હતી.

ટ્રેવેન—મિસિસીપી આ ખંડર શહેર પાલામોની પશ્ચિમે ૧૪૧ મૈન ઉપર છે. ૧૮૬૦ પછી અત્રેની કિશોરોને જમીનો, રસ્તા બાંધવા માટે ભાગવામાં આવી છે. અત્રે ૬૦ મેલ ઉપરથી પાણી ના વડે શહેરમાં પોહોંગતું કરવામાં આવે છે, લોક વસ્તી ૩૨૦૨૦ ની છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૯ માં ક્રિસ્ટીયનોએ અત્રે રામનોને દર્શાવ લઢાઇમાં હરાવ્યા હતા.

ટ્રેમવે—આગળ રેલ્વેની શોધ આગમન બારી વજનનાં ભરેલા માડાં ખેંચી જવા લોકાના પાટા ઉપર. ફરતી ગાડીઓ ચાલુ કરવામાં આવી હતી, આવી એક ટ્રેમવે ઇ. સ. ૧૭૩૮ માં બહાઇટહેવન ખાતે પ્રથમ ચરૂ થઈ હતી. ૧૮૬૭ માં ફરી પાટા ઉપર કોલ બ્રુકડેવમાં ખાસ લાવ લઇ જવ માટે ટ્રેમવે ચાલુ કરવામાં આવી હતી. તે પછી ૧૦ વર્ષ રહી ડ્યૂક ઓવ નોરફોલ્ક સુધારેલી ટ્રેમવે રેલ્વે તરફ ચાલુ કરી હતી. ટ્રેમવે નામ 'બેનજમીન ઓટ્રેમ' નામના કુશળ ઇજનેરના નામ ઉપરથી પડ્યું છે. ૧૭૮૯ માં ટ્રેમવેમાં તેણે ધણેક સુધારો વધારો કર્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં હાલની પદ્ધતિપર પ્રથમ ટ્રેમવે લાઇન, દક્ષિણ વેલ્સમાં ટ્રેગરથી ૨૮ મૈલ લાંબી નાખવામાં આવી હતી. એજ વર્ષમાં નવો કાયદો પસાર. ચત્રાથી લંડન પાસે નરી ટ્રેમવે લાઇન વૉનડસવર્થથી કોચડન સુધી ચાલે થઈ હતી. આ વેળા ટ્રેમવેનો મુખ્ય ઉપયોગ કાલસો તથા પર-સુટણ સામાનનાં ગાડાં લઇ જવા માટે ચાલુ હતો.

ન્યૂયૉર્કમાં મુજ ઉપયોગી ટ્રેમ લાઇન ૧૮૩૧ માં નાખવામાં આવી હતી. તે પછી

વેપારની વૃદ્ધિ માથે ટ્રેમ લાઇન દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ચાલુ થઇ હતી. ફિલાડેલ્ફિયા અને બોસ્ટનમાં ટ્રેમવે લાઇન ૧૮૫૭ માં શરૂ થઇ તે પછી નોર્થ અમેરિકા અને બ્રિટન દરેક સરંચાનોમાં લાઇને નુખાતી થઇ અને તે લગભગ ૫૦૦૦ કંપનીઓને હસ્તગત આવે છે આ ટ્રેમવે લાઇન ૧૮૯૫ માં ૧૨૫૦૦ મૈલ સુધી ફરી વૃદ્ધિ લેઇ ને ૨૨ ૯૦૦૦ વિજનિક ગાડીઓ ફરે છે, અને બાકીની સ્ટીમ, દોરડાં ગેસ એનજીન અને ધોડાના જગથી દોડે છે.

ન્યુયૉર્ક કિંગડમમાં ૧૮૫૮ માં પ્રથમ ટ્રેમવે લાઇન બધે ફરતી કરવામાં આવી હતી. લંડનમાં ટ્રેમવે ૧૮૬૪ માં ફરતી થવા પછી ૧૮૬૯—૭૦ માં તેની કંપની મ્હોટા પાયા ઉપર મેળવામાં આવી હતી. આ મુદત પછી પાંચ વર્ષમાં ૫૦૦ મૈલ લાઇન જુદા જુદા શહેરોમાં નખાઇ હતી, અને તે પછીથી ૧૦૦૦ મૈલ સુધી લાઇન ફરતી થઇ છે. આ લાઇન ઉપરથી ધોડાની તથા વિજનિક ટ્રેમવે દોડે છે. ૧૮૭૩ માં વિજનિક ટ્રેમવે સેન ફ્રાન્સિસકો ખાતે મીઠું હેલીડેએ ચાલુ કરી હતી.

સુજધમાં પ્રથમ ટ્રેમવે લાઇન ૧૮૭૪ માં એક અમેરિકન કંપનીએ નાખી હતી. ૧૯૦૪ માં સુજધની ટ્રેમવે લાઇન સિંધી લીડીમાં ગણનાં ૧૭ મૈલ ફરી વૃદ્ધિ લેતી. આ ગાડીઓ ખેંચવા માટે ૧૩૫૭ ધોડા તથા બ્યન્ડાર માટે ૧૧૦૦ માણસો કામે રોકેલા છે. આ કંપનીની રોજની આવક ૪૦૦૦ ની ને ખર્ચ ૩ ૨૦૦૦ નો થાય છે.

ટ્રેવેસ—રેહેનિસ પ્રિયાનુ આ મુખ્ય શહેર કાલોગનની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૧૧૨ મૈલ ઉપર છે. અત્રેની નદી ઉપર ૮ પુલો ૬૨૩ શીટ લંબાઇના બાંધવામાં આવ્યા છે. આ શહેર આગલા પ્રાચીન દગ ઉપર હજી કાયમ રહેતું છે. અત્રેના 'પોટાનિંગરા' ૧૧૮ શીટ લાંબો ને ૯૫ શીટ ઉંચો છે, જો રામન હમામખાનું કહે છે (પણ કેટલાક

એને રામન પાદશાહી મેહેલ જણાવે છે.) આ શહેરની કોટખદાર એક 'રંગશાળા'નું ખંડીયર છે કે, જેમા ૩૦૦૦૦૦ ઓતાજનોની બેઠકા છે. તે શિવાય પ્રાચીન કાળમાં અનેક જોવા જોગ બાધક કામો છે. અત્રેની લાય-એરિમાં ૧૦૦૦૦૦ દફતરો અને હજારો હસ્તાવેશોનો સંગ્રહ છે. ૧૪૭૨ માં બધાયલી ચૂનિવરસિદ્ધી છે કે જે ૧૭૯૮ માં વધારવામાં આવી છે અત્રે ઉન, રૂ, અને તહેવાર ઉદ્યાગ હુન્નરના કારખાના છે. લોક વસ્તી ૧૮૭૧ માં ૨૧૪૪૨ ની ને ૧૮૯૦ માં ૩૬૧૬૬ ની હતી. આ શહેર ૧૮૧૪ થી પ્રશિયનોને તાબે છે.

ટ્રેડસ—આ પ્રાણી શંખમા રહેનાર હોઇ તેને મૂછો હોય છે. એને જે આખ અને નળીના જેવું મ્હો હોય છે. મ્હોને છેડે કાનસ હોય

છે તે વડે બીજી છીપોને કાંચી તેમાં રહેનારા પ્રાણીને તે ખાય છે.

ટ્રેડ—ન્યુયોર્કના રેન્સલર પ્રગણાનું આ મુખ્ય શહેર હડસન નદીના પૂર્વ કાંઠા ઉપર આલ્બનીથી રેલ માર્ગે ૫ મેલ ઉપર છે. અત્રે માર્બલના કાર્ટહાસ, ટ્રેડની સેવિંગ બેંક, મ્યુઝીયમ, ટાઇસ્કુલ વગેરે જાહેર ઇમારતો હોઇ ત્યાં રૂ, કાગળ, સ્ટોફીન, એનજીન, મીશીનરી વગેરે હુન્નર ઉદ્યાગના કારખાનાં છે. તે શિવાય ખીર, જલદદ દારૂની બકી, આટાની મીલો વગેરે છે. આ મીલોમાં ૮૦૦૦ સ્ત્રી તથા બાળક કામદારો કામ કરે છે. ૧૬૫૯ માં અત્રે પ્રથમ ડ્યોએ વસાં હાત કરી હતી, ૧૮૧૬ થી રાજ્યમાં ગણાયું. ૧૮૫૦ લોક વસ્તી ૨૮૭૮૫ ની, ૧૮૮૦માં ૫૬૭૪૭ની તથા ૧૮૯૧માં ૬૦૯૫૬ની હતી.

૬—તેથીસમેા મળાકર.

૬૩—આગળ હિંદુસ્તાનમાં વેપારી મુસાફરના પેહેરવેશમાં ઠગોનાં ટોળાં મુખ્યકરી, બોપાલ, ઓદ, ગવાલીયર, બુદેલખંડ અને દુઆગવાલા પ્રગણાનાં શહેર તથા જંગલોમાં ફરતા રહી મુસાફર લોકોને ઠગી તેમને મારીનાખી સર્વે અસખાખ હુરી લેતા હતા. તેઓનો મુખ્ય ધંધો ખેડુતનો હોવાછતાં વર્ષના આંઠ મહિના તેઓ આ ધંધામાં પડતા. આ ઠગ લોકોનું પ્રગળ અકબરના રાજ્યમાં પણ વિશેષ હતું. કારણકે તેણે તેમને નિમૂર્ણ કરવા એક પ્રસંગે તેમનીપર સામદો હુમલો કરી દિલ્લીથી આમ્રાના માર્ગમાં ઘેરી તેમના ૫૦૦ સાથીઓને કતલ કર્યા હતાં.

આ ઠગની જાતનો એક જૂદોજ ટોળો આગળ હરતીમાં હતો. તેઓ વસંદની મેાસમ શરૂ થતાં પોતાને વતન આપી ૪ માસ ઘેરસંસારી કામોમાં શુભરી વસંદ પુરો થતાં દસેરા ટાંકણે પોતાનાં સાથીઓ સાથે મળી શરૂ પામે જઈ આશિરવાદ માંગતા. બુદો શરૂ એ ઠગોમાંનિજ ખાલણુ રહેતો, જે તેમને આશિરવાદ આપી એક કોદાળી અક્ષેસ કરતો, અને તે કોદાળી તેઓ હમેશાં પોતાની પાસે જાળવી રાખતા. આ કોદાળી વિશે તેઓ એવો વેહેમ ધરાવતા કે ‘જે તે કોદાળીથી કોઈ મરણુ પામેલા મનુષ્ય માટે ઘોર ખોદી હોય તો તે ભુત થતો નથી.’ આ ટોળામાં જે જીવાનીયો રહેતો તેને તે શરૂ એક રેસમી રોમાવની બેટ આપતો, જે રોમાલ વડે તે પોતાના બોગને ફાંસી આપતો. જે જીવાનીયાને આ રોમાલની બક્ષેસ મળતી તે બીજાઓ કરતાં વધુ કુશળ કહેવાઈ પડિએ ચઢતો ગણાતો. રોમાલ આપતી વેળા ઠગ શરૂ તેમને નસિહત આપતાં તેના વડવાઓએ આ રોમાલનો કેવો ઉપયોગ કરતા તે જણાવતો. પછી તેઓ જવાની

માતાની સ્તુતી કરી પૂજા કરતા. તે પછી કામપર જતાં હવે પછી ક્યા ક્યા પ્રકારની ઇસારત કરવી તે આગમજથી મુકરર કરતાં. તે પછી ૨૦થી ૧૫૦ માનસોની ટોળી થઈ જૂદી જૂદી વિખરાઈ જતી. તેઓમાં એક એવો રેવાજ હતો કે એકપણ મુસાફરનો પ્રથમ ભોગ લીધા પીનાં તે આગમજ હજામત કરાવરી નહિ. તેમ પાન તંબાકુ ખાવાં નહિ. તેઓ જોરજીવમથી નહિ પણ ઠગીને લોકોને હુટતા હતા. આ ટોળીમાં થોડા જીતુમર્વીઓને જમુસનાં કામ પર રોકવામાં આવતા. તેમને મુસાફરોની ખબર મળતાં બીજા કુશળ બોલીદરાજે તે મુસાફરો સાથે બેળાઈ જઈ મુસાફરી કરતા અને મુકામ થતાં ગાતું જાળવન ચલાવતા, તે તંબાકુ, દુકા, યા “પાન લાવ” એવો બોલ નિકળતાં સમેતજ આગમજથી તે મુસાફર સાથે બેળાયલા ઠગો આપડા અંજાણના ગળામાં રમાલનો ફાંસો નાખી તેને શુંગળાવી મારી નાખતા. આ ઠગો સરકારી સીપાઈ યા કાસદને તથા યૂરોપીયોને ઝાઝા હમતા નહોતા, કારણકે તેમના શુભ થવાની ઘણી ચર્ચા આલી શોધ બોળ ચાલતી તેથી તેઓ બીજા મુસાફરોનેજ હુટવામાં સજામતી જોતા હતા.

બ્રિટીશોને ઠગો ઉપર કાણુ મેળવવાનો પ્રથમ ખવાલ ૧૭૯૯ માં શ્રીરંગપટ્ટણુ છત્તા પછી આયો ને ૧૮૧૦ માં કલકત્તાની કાન્સીલે એપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશવા સાયની લદાઈ પુરી થતાં બ્રિટીશ સરકારે સર્વે દેશમાંના ઠગોનો દોર તોડવા માટે ખાસ આપતા ધલાને લખ તેમના મુખીઓને શોધી કાઢી તેમને સમુજગો નાશ કર્યો હતો. તે વેળા તેઓમાંના ‘દીરગોપાલ મુએદાર’ નામના એક જાણીતા ઠગને ૧૮૩૨માં પકડ્યો હતો. તેની તપાસ

ચાલી તે વેળા જણાવું કે તેના આગલા વડવાઓ પણ એજ ધર્મ કરતા હતા, અને તે બ્યારે દેદ થયો ત્યારે તેનો બાપ અને સગાઓપણ એજ ધર્મમાં રોકાયલા હતા. આ દીરગોપાલે પોતાનાં પગલોની જે હકીકતો કાઢી સનમુખ વણન કરી તે કુણીજ કમકમાટ ઉપજવનારી હતી. તેણે આપેલી જગાનીમાં મુખ્ય બનાવો એ દર્શાવ્યા હતા કે “૧૮૧૭માં તેણે પ્રથમ એક પંડીતને મારી નામના મેળવી અને તે પછી તેણે ૧૪ દુકાનદારો પાછળ લાગી તેમનો છપ્પ લઈ ૨૦૦૦ રૂપ્યા મેળવ્યા હતા. ૧૮૨૧માં તેણે ૪ પોલીસ અમલદારોને મારી નાખ્યાં નાખી દીધાં હતા. તે પછી બીજેજ દિને તેણે હોલકર સરકારનાં એક અમલદાર તથા તેનાજ રવારોને પણ શુગળારી મારી નાખ્યાં હતાં. તે પછી ‘આમખરખાંન’ નામના નવાજ વધા તેની બાઈડી અને તેના ૧૦ સ્ત્રીપાઈઓ સાથે તેમને ઘેરી તે સર્વેને શુગળાવી મારી નાખ્યા હતા. ૧૮૨૩માં એક બાઈડી તથા ૧ છોકરી અને ૧૧ જણા તેને પુનેથી છ દોર જતાં મળ્યા, તેમને પણ ઠગીને મારી નાખ્યા, જેમાં તેને ૧૦૦૦ ની છુટ મળી હતી. તે પછી નગરી લઈ જનાર ટોળાને ઘેરી તેમને મારી ૩ ૨૫૦૦૦ ની છુટ મેળવી હતી. છેલ્લે દીરગોપાલે ઉદેપોરની રાણીના એક અમલદાર નામે લાલસોંગ તથા તેની બાઈડી, આકરડી તથા ૬ નિદાંશ બાળકોને ઠગી મારી નાખી છુટ મેળવી હતી. આ વેળા તેની ટોળામાં ૨૫૦ માનસો હતાં, જેમાં ૫૦ જણાએ દીરગોપાલને મદદ કરી હતી. આ અમલદાર સાથે મળી જવા માટે તેઓએ પોતાને ઈંગ્રેજ સરકારના સીપાઈઓ જણાવી વિશ્વવાસ મેળવી વિવેચ સુધી સાથે મુસાફરી કરી અને માર્ગમાં તક મળતાં મુખ્ય અમલદાર તથા સીપાઈઓને ગાંજે અશીલુ પાછ મારીને છુટી લીધા હતા, આ વેળા લાલસિંગની બાઈડીના હાથમાં એક નાહતું બાળક હતું તેને માત્ર

દીરગોપાલે બંધાવી પાંચુ હાથ, જેને પાછળથી ઈંગ્રેજ સરકારે પોતાના હસ્તકમાં લઈ સાગરની નિશાળમાં શિખવા મોકલ્યો હતો. આ દીરગોપાલની તપાસ તેના ૨૯ મદદનિસો સાથે કરી ૧૮૩૨ માં ૩૦ મી જુને સર્વેને ફાંસી આપી મારી નાખ્યા હતા, તે વેળા તે સર્વેએ પોતે પોતાને હાથે ફાંસો ગળામાં ઝોળવી પ્રાણ મેલ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૨૬ થી ૧૮૩૫ સુધીમાં ‘૧૫૬૨’ ઠગીને પકડવામાં આવ્યા હતા, જેમાંના ૧૪૦૪ ને ફાંસી તથા દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી હતી, તેમાંના કેટલાકો ૨૦૦ જુન કરવાનો એકરાર કર્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ સુધીમાં તેમનો સમુજો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ ૯ વર્ષની તપાસમાં ૩૮૨ ને ફાંસી દઈ મારી નાખવામાં આવ્યા હતા, ૯૦૯ ને દેશ તરીપારની સજા કરી હતી, ૭૭ ને છઠ્ઠી સુધીના કેદખાનાની સજા કરી હતી, ૯૨ ને ચોક્કસ મુદતની શિક્ષા કરી હતી, ૨૧ ને નિદાંશ જણાતાં છોડી મેલ્યા હતા, અને ‘૨૫૦’ ને ‘કવિન્સ એવિઝન્સ કરી છોડી મેલ્યાં હતાં.

૬૩—કરાંચી જલ્લામાંનો એક તાલુકો. ક્ષેત્રફળ ૧૩૨૩ ચૌરસ મૈલ હોઈ તેમાં ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૩૭૯૨૬ની ને ૧૮૮૧માં ૩૯૭૫૦ની હતી. વસ્તીમાં ૩૨૭૭૩ મોહમેદન, ૬૪૧૨ હિંદુ, અને ૫૧૦ ખ્રિસ્તીઓ છે. તાલુકામાં એક શહેર અને ૨૯ ગામ છે. તાલુકામાં ૩ ફાજદારી કચેરી અને ૧૧ પોલીસ થાણા છે. વાર્ષિક મેહસૂલ ૪૫૧૮ પૌંડની ઉપજ છે.

૬૪—આ ગ્રામીન શહેર સિંધુના પશ્ચિમ કાંઠાથી ૩ મૈલ ઉપર અને સિંધુનો પૂર્વ તરફ નો પ્રવાહ ‘વાગર’ નદીનો મુખ્ય પ્રવાહ ‘સદા’ થી બ્યાં વિભાજે છે ત્યાંથી ૪ મૈલ ઉપર તથા કરાંચીની પૂર્વે ૫૦ મૈલ ઉપર છે.

ઈ. સ. ૧૬૯૯ માં કેપટન હેમિલ્ટને બ્યારે આ શહેર દીકું ત્યારે તે સિંધુથી બે મૈલ ઉપર હતું પણ હાલમાં ૩ મૈલ ઉપર છે. દક્ષીની અર્થ ‘કિનારો’ હોઈ તે

ઉપરથીજ શહેરનું નામ દ્વારા પડ્યું એમ કનિંગહેમ જણાવે છે. દ્વારો કદ બાપામાં કિનારો એવો અર્થ થાય છે તે કનિંગહેમનું લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું નથી. દ્વારું નગરદ્વાર (કિનારા ઉપરનું શહેર) એવું નામ ચાલુ પ્રચારમાં છે.

‘મુરડો’ નાં જણાવ્યા મુજબ આ શહેરને સિંધનાં અધિકારી નિમ્મગદ્દીને ઈ. સ. ૧૪૯૫માં સ્થાપ્યું હતું, તે આગમજ ‘સમા-ભોક’ની રાજધાની ‘સામીનગર’ જે દ્વારની વાચ્યે ૩ મેલ ઉપર છે, તે નીચલા સિંધનું પ્રાચીનત્વ હતું. સામીનગરની સ્થાપના દિલ્લીના પાદશાહ અકબરના (ઈ. સ. ૧૨૯૫—૧૩૧૫) નાં સમયમાં થઈ એમ ‘મુરડો’ જણાવે છે. દ્વારની નેકાચે ૪ મેલ ઉપર કલ્યાણકોટ અથવા તપાલપકોટ છે તે એની આગમજનું હશે. દ્વારને ‘મોડવાડી’ તરીકે પણ ‘ભારત સ્પર્શ દર્શ’માં જણાવ્યું છે. ત્યાંની ‘મોડ’ નામની જે પ્રજા સિંધ દેશના નિચલા ભાગમાં છે, તેની ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે. મોડવાડીનું ‘મનાવરી’ એ રૂપ થયેલું છે.

દ્વારું સ્થળ આશી તરફજ છે, પણ સામીનગર અને કલ્યાણકોટનાંર થયો ગુનાં છે. આ સ્થળો વેપાર રોજગાર માટે અતિ બંદોબસ્ત છે પણ નદીના ફેરફારથી તેમાં ફરક પડેલો છે; આથી શહેરની જગ્યા તથા નામ ધણી વેળા બદલાયકું છે.

આરબ બુગોળવેત્તાઓનું ‘મનાહબરી’ અને ‘પેરિકલમ’ અથવા માહે ‘મિનાગરી’નું સ્થાન દ્વાર છે એમ કેટલાક પ્રમાણ ઉપરથી, સિદ્ધ થાય છે. મોડ પ્રજા નીચલા સિંધમાં ઇસ્વીસનની શરૂઆતથી વસે છે. રસીદ ઉદ્દિનના લખ્યાં મુજબ ‘મોહાના’ એટલે ‘હામ’નાં વંશનું ‘મેડ’ અને ‘જાટ’ એ સિંધી પ્રજાનાં મહાભારત આગમજનાં પૂર્વજો હતા. મેર—મેડ—મેડ—મિડ—વજેર રીતે આ નામ લખાયેલું છે. ગ્રીક મથકારોએ તેને ‘મેદો’ અને ‘મેડુઅની’ તરીકે લખેલું છે.

આ ‘મોડ’ પ્રજાનાં નામ ઉપરથી ‘મિના-રગ’ (મિનાતું નગર) એ નામ પડ્યું છે એમ કનિંગહેમ અનેક તર્કો ઉપરથી પૂરવાર કરી આપ્યું છે, અને ત્યાં સિંધીયન પ્રજાનો અમલ હતો એમ તેણે સિદ્ધ કર્યું છે.

મિનાગર કદ આગમજે આગમજ હતું એ ગ્રીક અર્થમાં જણાવેલું નથી. મિનાગર અને ‘મનાહબરી’ (મોડઆબરી) એ એ એક જ હશે તો મિનાગર એ ઇરાસિયન રાજાની રાજધાની વગર શકે દ્વારમાંજ હશે. ત્રણેની સ્થિતિનું ત્રણેનું મળાવું આવે છે.

આગલા વખતમાં આ શહેર મોટી જાહેજલાલીએ યુગ્યું હતું. ૧૬૯૯ માં કે. હેમિલ્ટને પોતાની મુસાફરી દરમ્યાન આ શહેરની મુજાકત લીધી હતી તે વેળા આ શહેર ૩ મેલ લાંબુ, ૧૩ મેલ પોહણું હતું, અને ત્યાં ૮૦૦,૦૦ ની લોક વસ્તી હતી; પણ મહાદી ઘોડી મુદતમાં વસ્તીનો અર્ધો ભાગ ધરી ગયો હતો. પોર્ટગીઝના જણાવવા મુજબ ૧૭૪૨માં જ્યારે નાદીરશાહ દ્વારમાં દાખલ થયો તે વેળા ત્યાં ૪૦,૦૦૦ વણકર, ૨૦૦૦૦ પરચુટણ કારીગરો, અને ૬૦૦૦૦ વેપારીઓ હતા. ૧૮૪૦ માં ત્યાંની વસ્તી ૧૦૦૦૦ થી ૪૦,૦૦૦ ની હતી. તે વેળા દ્વારમાં રેસમ તથા સૂતરના કપડાનાં કારખાનાં અને ધાન્યની વખારો હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં અત્રેની લોક વસ્તી ૮૮૩૦ ની હતી, તેમાં ૪૪૭૫ બોહમેદન અને ૪૦૮૧ હિંદુ હતાં.

દ્વારમાં ખનતી છુગી રેસમી તથા સૂતરાડે તમામ સિંધમાં વખણાય છે. ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં ‘ગુનામશેખ કાંડોરા’ નો અમલમાં ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપનીએ અત્રે એક વણવાનું કારખાનું સ્થાપન કર્યું હતું. પણ તે ૧૭૭૫ માં કાઢી નાખ્યું હતું. તે પછી ૧૭૭૯ માં ફરી એક બીજું કારખાનું સ્થાપન કર્યું પણ તેમાં લાભ થયો નહોતો. ૧૮૩૯ માં આગલી કંપનીની કાઢી દૂરસ્ત કરાવી બ્રિટીશ જારાખ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય હતી.

હાનામાં પ્રાચીન કાળની ઇમારતોમાં જુમા-મસજિદ અને કિલ્લો જોવાળેગ છે. હાલનું ગામ ૧૫૨૨ આગમજ દરી સ્થાપન થએલું જણાવવામાં આવે છે. ૧૫૫૫માં આ શહેરને પોર્ટુગીઝોએ બાળા નામનું હતું, તેમજ ૧૫૯૧ માં અકબરે કસ્તી સિંધ ઉપરની ચઢાઇ વેળા હાના નાશ થયો હતો. અત્રેની જુમામસજિદ ૧૬૪૪ માં શહાજહાનના ફરમાનથી બાંધવામાં આવેલી જણાવવામાં આવે છે. આ મસજિદ ૩૧૫ શીટ લાંબી ને ૧૯૦ શીટ પોહળી છે, અને તેનો ઘેરાવો ૧૩૧૬ ચારસ ચાર્ડનો છે. આ મસજિદ બાંધવા પાછળ ૩૯,૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થયો હતો. અત્રેનો કિલ્લો ૧૬૯૯ માં નવાબ હારીશહાદાદ એ બાંધવા શરૂ કર્યો પણ તે પૂર્ણ કરી શક્યો નહોતો.

એક નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે આગળ આ શહેરમાં ચીનાઇ વાસણો બનાવવાનું એક કારખાનું હતું. ત્યાંના એક આગલા રાજ્યકર્તાએ ચીનાઇ કારીગરને પોતાના રાજ્યમાં તેડી તેને જાગીર આપી આ દૂબર તમામ સિંધમાં ફેલાવ્યો હતો.

હાના—જીલ્લો—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૪૩ ચારસ મેઇ હોઇ તેની ઉત્તરે પોર્ટુગીઝોનાં દમજીની હદ અને સુરત જીલ્લો; પૂર્વે નાસીક જીલ્લો, અહમદનગર અને પુના; દક્ષિણે કોલાબા જીલ્લો અને ખંદિશ્વરે અરબી સમુદ્ર છે. આ જીલ્લાની જમીન સમુદ્ર સપાટીથી ૧૦૦ શીટથી ૨૫૦૦ શીટની ઉંચાઈ સુધીની સપાટ છે. સમુદ્ર કાંઠેની જમીન નીચી ને ફળદ્રુપ છે. લોક વસ્તી ૧૮૪૬ માં ૫૫૪૯૩૭ ની, ૧૮૫૧માં ૫૮૩૧૯૨, ૧૮૮૧માં ૯,૦૮,૫૪૮, ૧૮૯૧ માં ૯,૦૪૮૬૨ ને ૧૯૦૧ માં ૮,૦૯,૩૬૧ ની હતી. જીલ્લામાં ૧૦ શહેરો તથા ૨૦૯૧ ગામડાં છે.

જીલ્લાની કુલે વસ્તીમાંના ૬૧૦૭૦૫ માણસો (૬૭%૨૨ ટકા)નો મુખ્ય ભાગ ખેતીવાડી જીવન ઉપજીકા કરે છે અને એકુતોની

સમ્યા ૩૬૯૪૩૮ ની છે. જુમલે જમીનની મેહસુલ ૭૭૯૦૯ પાઉંડની ઉપજે છે.

દેશ નદાની ટેકડીઓથી ભરપૂર છતાં ફળદ્રુપ છે. મુખ્ય નદી વેતરણી છે. તલાવ તુળશી, વિહાર અને તાનસા છે. મુખ્ય ઉત્પાતિ-ખાજરી, કોળ, મસાલાનાં પદાર્થો, શેરડી, અને તંત્રમય વનસ્પતિની છે. નિકાશ વેપાર ચોખા, નિમક, લાકડું, ચના ને મસાલાનો આવે છે. આયાત વેપાર કાપડ, તમાકુ, નારીયળ, સાકર ને ગોળનો આવે છે.

આ જીલ્લામાં બાંએ ખરોડ તથા સેન્ટ્રલ-ઇન્ડિયા પેનિનસુલા તથા સેન્ટ્રલ-ઇન્ડિયા રેલ્વે ફરીવળેલી છે. જીલ્લામાં દર્યા તથા ખુસરી માર્ગે વેપાર આવે છે. તેમજ મીઠા પકાવવાના ઉદ્યોગપર ૨૦,૦૦૦ માનસો મહેલા રહે છે. અત્રે વસંદની પડત ૯૭ ઈંચ પદ દેઠકાની છે.

હાના—ઉપલા જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર. મુંબઈ શહેરની ઉત્તર પૂર્વે ૨૧ મેલ ઉપર છે. આ ગામ સાલસેટના કિનારા ઉપર સમુદ્ર નજદીક વસાયેલું છે. ૧૩ મી સદીમાં આ શહેર રાજ્યનું મુખ્ય પાવતખત અને વેપારનું અગત્યનું બંદર હતું. ૧૩૧૮ માં મુબારક ખાન અત્રે રાજ્ય કર્તા હતો. ૧૫૨૯ માં બંબાતની હારપછી હાના એક પોર્ટુગીઝોનું બંડીયું મયક થઇ પડ્યું હતું. તે પછી આ શહેર જે વેળા પોર્ટુગીઝોએ તથા એક વેળા ગુજરાતીઓએ હુલ્લું હતું. ૧૫૩૩ નાં કાલકરાર પછી અત્રે પોર્ટુગીઝોની સત્તા મુકરર થઈ અને તે પછીજ હાના ફરી ચઢતી કળાએ પુરું, ૧૭૩૯ માં વસાઇની લડાઇની હાર પછી હાનામાંથી પોર્ટુગીઝો અમલ ખતમ થયો. ૧૭૭૪ માં બ્રિટીશોએ કિલ્લા પર તોપો છોડી બહારૂરી ભરી લઇત પછી તેનો કબજો મેળવ્યો હતો.

હાનામાં લોક વસ્તી ૧૪૪૫૬ ની છે, તેમાં ૧૧૪૫૮ હિંદુ, ૧૩૯૮ મોહંમેદન; ૧૦૯૪ ખ્રિસ્તી, ૨૬૦ પાર્સી, ૮૧ જૈન ને ૧૬૫ પરજાતની છે. હાલમાં હાનાનો કિલ્લો હુરંગ તરીકે વપરાય છે.

હાર—વાતાવરણમાં પાણી જમીન ઉપર નહિ જણાતાં હરે છે તેને હાર અથવા દવ કહે છે. આગલા જમાનામાં હાર વિષે એવી અમળ હતી કે વાતાવરણ સાંદ્રાને થંડું પડતાં, બપોરે ગરમ થવાથી તેના અંગે પાણીની વરાળ અદૃશ્ય રાખવાની જે શક્તિ હોય છે તે શક્તિ ઓછી થઇ વધારે વરાળનું પાણી બની તે હાર રૂપે જમીન ઉપર પડતું; પણ ડાંબ વેસે વધુ શોષણેથી એવું સિદ્ધ કર્યું કે પૃથ્વી વાતાવરણની આગમન થંડી પડે છે, અને તેના થંડા પડવાથી હાર પડે છે; પણ વાતાવરણ થંડું થતાં હાર પડતો નથી. પૃથ્વીને અંગે કિરણ રૂપે ઉજાતા બાહર કાઢવાની શક્તિ ધણી છે, અને વાતાવરણને અંગે તે શક્તિ કાંઈ અંશે હોય તોય તે નહિ જણાય તેવી અદ્રશ્ય છે, આથી સાંજે સૂર્યની ગરમી ઓછી થવા માંડતા, અને સૂર્યસ્ત થવા પછી તે તદ્દન બંધ પડે છે, એટલે પૃથ્વી દીરણ રૂપે ઉજાતાને એકદમ બાહર કાઢી પોતે થંડી પડવા માંડે છે, અને વાતાવરણને અંગે શક્તિ નહિ હોવાથી તેના અને પૃથ્વીનાં થંડા પડેલા પૃષ્ઠ ભાગનો સંબંધ થઇ માન તેમાંની કેટલીક ગર્ભી ધીરે ધીરે ઓછી થાય છે. આ મુજબ વાનના જે ભાગમાંની ગર્ભી ઓછી થાય છે તે ભાગમાં વરાળ અદ્રશ્ય પણ રાખવાની શક્તિ ઓછી થઇ, વરાળનું પાણી વધારે બની તેના મોતી જેવા ટીપાં આગળ થંડા પડેલા વાયુ સાથે જે પદાર્થનો સંબંધ થએલો હોય છે, તે પદાર્થ ઉપર એકાં થાય છે, એજ ટીપાને હાર કહે છે.

વાતાવરણમાં હારનો વધારે જમાવ થતાં તે પૃથ્વી ઉપરથી ઉપર ઉજાતાનાં દીરણ સ્વચ્છ રીતે જવા દેતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે હાર જાતે ઉજાતાનાં દીરણ પૃથ્વી ઉપર નાખે છે; આથી પૃથ્વી જલદી થંડી પડતી નથી; પણ રાત્રે આકાશ સ્વચ્છ રહેતાં પૃથ્વીમાંથી ગરમીનાં કિરણો વગર હરકતે જગતના દૂર દુરાંગ દેશમાં ફેલાય છે, આથી ગરમીનાં કિરણો પાછાં આવતા નથી.

પદાર્થને અંગે કિરણ રૂપે ગરમી બાહર ફેંકવાની જેવી ઓછી વધારે શક્તિ હોય છે, તે માન પ્રમાણે તે વાતાવરણ કરતાં પેહેલાં થંડા પડે છે આથી તેના માન પ્રમાણે તેની ઉપર હાર વધારે ઓછું હોય છે. એજ કારણે લીધે ખંડક, રેતી અથવા પાણી એમની ઉપર હાર થોડું પડે છે, યા કદાચ જરાએ પડતું. નથી, અને જે માટે તે કાયદાકારક છે એવું જે ધાસ, ઝાડ વગેરે વનસ્પતિ વર્ગમાંના પદાર્થ તેની ઉપર તે ધણું પડે છે. તેમજ ગરમીમાં ગરમ દેશમાં થંડકની ધણી ગરજ હોય છે. આથી તે સમયે ત્યાં હારવધારે પડે છે. દિવસે જેમ જેમ જમીન વધારે તપે છે તે પ્રમાણ મુજબ તે આગળ વધારે ગરમીનાં કિરણ ફેંકે છે, અને તેથી રાત્રે વાતાવરણ કરતાં વધારે ઝડપથી થંડી પડે છે. આથી અમેરિકાના પશ્ચિમ તરફનાં ટાપુઓમાં ગરમી વધારે હોવાથી ત્યાં સાંદ્રાને થંડક ધણી પડી હાર વધારે પડે છે.

હાંસો—ખાંસી=ઉધરસ. પ્રથમ આ રોગ લાચ પડવા આગમન સરકમનો દુમસો થાય છે. શરૂઆતમાં આંતરની ધડીધડી ખાંસી થઇ શું આવે છે, પણ છાતી ઉપરથી કાંઈ પડતું નથી અને તે સાથે સેહેજ તાવ આવે છે. એ મુજબ બે ત્રણ દહાડા તાવ તથા સુકી ખાંસી જારી રહ્યા પછી ચીકણા નિતરો અને શીશુવાળો બલગમ મૂકા વાટે બાહર પડે છે, અને જેમ જેમ આ રોગનું જોર વધારે તેમ બલગમ વધારે વિકાસદાર હોય છે. એમાં કાંઈવેળાં સેહેજ આવે અને વખતે ઘણા જોરમાં આવે, જેથી જીભ મેલવાળી બને છે; નાડી ઉતાવળે ચાલે છે, તરસ ધણી લાગે છે, માથામાં દરદ થાય છે તથા સ્વપ્ન સાધવામાં હરકત નડે છે. કાંઈવેળા છાતીમાં દુખારો થઇ બેમારની ઉંઘ હડી જાય છે. જ્યારે આ હાંસો મટવા ઉપર આવે છે ત્યારે પિળાસપર બલગમ પડે છે, જેને ‘પાછો’ બલગમ કહે છે.

આ હાંસો થંડી અને સરદીની નકત્તમાં
જેર કરે છે અને ફેટલીકરેળા ખદપરહેણ
ચતાં ઉપડે છે. આ ખાંસી બીજા દર્દો સાથે
પણ હુમલો કરે છે. જેમકે સધિવાની
સાથે, ગાઉટની સાથે, ફેટલાક તાવની સાથે
તથા કાઠવેળા ગરમીના વિરોધ સાથે
આવી સસણી થાય છે. તે વખતે આ દરેક
દરદને તેના ખસિ ઉપાય કરવા જોઈએ.
ફક્ત ખાંસીના ઉપાયો યોગ્યવાથી તેની ઉપર

પાત્રી અસર થશે નહિ. ખાંસી ફક્ત જે
બલગમ છાતીમાં બરાબ રહે છે તેને બાહર
કાઢવાને કુદરતનો પ્રયત્ન છે.

એમાં દરદીની તથીયત તથા રોગના જો-
રના પ્રમાણમાં આપણાપાપ કરવાં જોઈએ.
આવા રોગીની છાતી હમેશાં નખળી હોય
છે, માટે તેમણે હમેશાં થંડી સરદીથી દૂર
રહેવું, છાતી ઉપર ફલાલીનનું બનીયાન
રાખવું અને ખોરાં તેલવાલી ચીજ ખાતી નહિ.

૬.

૬—ઝોલીસમો મૂળાક્ષર.

૩૬૧—જીલો. પૂર્વ બગામનાં આ જીલો
ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રના સંગમ ઉપર છે. એની
ઉત્તરે મયમતસિંગ, પૂર્વે દીપરા, દક્ષિણે અને
દક્ષિણ પશ્ચિમે બખારગંજ અને ફરીદપુર,
તથા પશ્ચિમે પખના છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૭૯૭
ચોરસ મૈલ છે. ૧૮૫૧ માં લોક વસ્તી
૬,૦૦૦,૦૦ ની અંકીકસ ગણતરીથી ગણાઇ
હતી, પણ ૧૮૭૨ ની ભરસેદાર ગણતરી
મુજબ વસ્તી ૧૮,૫૨,૮૮૩ ની હતી ને તેમાં
૫૦૧૬ ગામડાં હતા. ૧૮૮૧ માં ૨૧,૧૬,૩૫૦
ની હતી ને તે વેળા એમાં ૬,૪૨૨ રોડેરા
તથા ગામડાં હતા. આ વસ્તીમાં ૧૦,૩૩,૮૬૩
પુરુષો તથા ૧૦,૮૨,૪૮૭ સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં
૮૫૬૬૮૦ હિંદુ, ચારે ૪૦ ટકા, તથા મોહ-
મેદનો ૧૨૫૦૬૮૭ ચારે ૫૯ ટકા હતા.

૩૬૧ જીલો સપાટ અને ફળદ્રુપ હોઇ
તેમાં નદીઓ જંગલગ ફરી વળેલી છે.
અન્ને જુટ, ઝોખા, ચામડાં, તેક્ષીખિયા, ગરમ
મસાલો, સોપારી, કાસુખાનો પાક ચતો હોવા-
થી તેનો બોહોળો વેપાર ચાલે છે. આયાત
વેપાર ૩૨૪૫૦૦૦ પાઉંડનો થાય છે.

મુસલમાની રાજ્ય અમલ દરમ્યાન ૩૬૧
બંગાલનું મુખ્ય પાયતખત હતું. ઇ. સ.
૧૨૦૩ માં પ્રથમ મુસલમાનોએ ૩૬૧માં
પ્રવેશ કરી પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી, જે

સત્તા ૧૩૨૫ માં મહમદ તખલજે પોતાને
હાય આણીને 'સોનારગાવ'ને પોતાનું મુખ્ય
મથક બનાવી લાં દિવસે બાધ્યો, પણ
૩૬૧ની ચટતી કળા ૧૭ મી સદીમાં શરૂ
થઈ હતી. ઇસમાયલખાન નામે મોગલ
હાકમે રાજમદાલથી ૩૬૧માં પોતાની ગાદી
આણી સ્થાપી હતી. તે પછી ૩૬૧ ઉપર
સરહદ તરફથી અનેક હુમલા થયા તેમાં
આસામીઓનાં અવારનવારના હુમલા જાણીતા
હતા, અને દક્ષિણ તરફથી આરાકાનીઓ
હુમલા કરતા. માત્ર મહમદશુખએ ૨૦ વર્ષ
માટે ૩૬૧થી રાજમદાલ તરફ પોતાની ગાદી
લઇ ગયો હતો, પણ ૧૭મી સદીમાં ૩૬૧ને
પાયતખત બનાવ્યું હતું.

જ્યારે અન્ને પોર્ટુગીઝોનું ચલન વધ્યું
ત્યારે શાહિસ્તેખાને ૩૬૧ પર હુમલો કરી
પોર્ટુગીઝોનું બળ નખાવ્યું કરી ચીતાગોંગને
મોગલ રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું હતું. આ
વખત પછી પોર્ટુગીઝ, અમેરિકન મિશન
તથા ગ્રીક વેપારીઓએ અન્ને પોતાના મથક
કયાં. ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રેન્ચ અને ડોચોએ ૧૬ મી
સદીમાં અન્ને કાઢીઓ ખાધી હતી, પણ
૧૮ મી સદીમાં ૩૬૧ની ફરી પડતી દશા
આની. ૧૭૦૪માં મુરશીદકુલીખાને ભાગીરથી
કાંડેના મુરશીદપુરને પોતાનું પાયતખત
બનાવ્યું, અને ૩૬૧ પર મુરશીદપુરનાં અમીરના

નેમેશ નવાબની સત્તા સ્થાપન થઈ. પણ ૧૭૫૭ માં ઈંગ્લેંડ રાજ્ય મજબુત થતાં ડાકાપર તેને પોતાનો કાચુ સ્થાપન કર્યો. તે વખતથી નથી અથવા નવાબની સત્તા નિર્મૂળ થઈ, પણ ૧૮૪૫ સુધી તેમનું ખાન-દાન ઉપજા ખેતાખીજા જોળખાતું હતું. ૧૮૦૦ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ડાકાની મલમલનો વેપાર પગમર કર્યો. ૧૮૦૧ માં ૨૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની મલમલ પરદેશ રવાના કરવામાં આવી હતી, ૧૮૫૭ માં અત્રેનાં કિલ્લામાં બે શીઘ્રી લશ્કરોએ આગ્રા લીધો હતો; પણ તેમને ઈંગ્લેંડ લશ્કરે શિકસ્ત આપતાં બંગ્લા સીપાઈઓ ભૂતાનનાં જંગલમાં નકારી ભરાયા હતા.

ડાકાની સરકારને દરસાત્ર મેહેમુલ ૧૪૯૩૫૦ પૌંડસુધીનું ઉપજ છે. આ જલ્લામાં ૯૯૦ સરકારી શાળા છે. જલ્લામાં ૧૧ મેજસ્ટ્રેટ કચેરી તથા ૧૫ મુનસિફ કચેરીઓ છે. વાર્ષિક વસાહતી પડત ૭૯ ઈંચ ૬ દોઝ છે.

કાકા—ઉપજા જલ્લાનું મુખ્ય શહેર કુરીબગા નદી કાંઠે ૮ ચૌરસ મૈલ જગા રોકે છે. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૭૯૦૦૬ ની તથા ૧૯૦૧ માં ૯૦૬૭૯ ની હતી. આ શહેરમાં વધુ-કરોની મુખ્ય વસ્તી દોષ શાલનો ઉદ્યોગ ઉત્તમ આજે છે. અત્રે આગલા વખતનાં આરમેનિયન તથા મીકાનાં મકાનોનાં ખંડિયરો નગરે પડે છે. સત્તરમી સદીમાં આ શહેર બંગાલના હાકમનું પાયતપ્ત હતું. જોહાં-ગીરના રાજ્ય ઝમલ વેળા અત્રે એક કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો, જે હાલમાં પડી ભાંગે છે. માત્ર સુલતાન મહમદ સુખએ ૧૬૪૫માં બંધવેલું 'કતરા' તથા લાલખામ દજ કાયમ છે. છતાં ખંડિયર હાલતમાં છે. અત્રે ઈંગ્લેંડ, ફ્રેન્ચ અને ડચોએ બાંધેલી કોઠી હાલમાં તદન નિર્મૂળ થએલી જણાય છે. ઝોની ચઢતી ડગા દરખાન આ શહેર ઉત્તરે ૧૫ મૈલ સુધી લંબાયતું હતું, કે જ્યાં દજ મંસજોદાનાં તથા ઈંદરડીના ધરોનાં

ખંડિયરો જણાય છે. પશ્ચિમ કિંદુસ્તાનમાં ૧૮મી સદીમાં ડકાની મલમલ પ્રસિધ્ધતા પામી હતી. અત્રેની મલમલ આગળ કિંદમાં હરિદ્રાષ વિનાની ગુણાતી હતી, પણ મેન-મેસ્ટરનો માલ બધે ફેલાતાં આ ઉદ્યોગ પડી ભાંગે હતો (શુઓ કાપડ). ૧૮૧૩ થી આ ઉદ્યોગ તદન પડતી હાલતે પુગો. ૧૮૧૦ માં અત્રે ૨,૦૦૦૦૦ ની વસ્તી હતી જે ૧૮૭૨ માં ૬૯૨૧૨ ની હતી. આગલા વખતનાં વધુકરોનાં મ્હોટાં કારખાનાંઓ પણ ખંડિયર હાલતમાં પડેલા નગરે પડે છે. અત્રેના નવાબ અબદુલગની સી. આઈ. એ ડાકાને સુધારવામાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લઈ મ્હોટી મદદો કરી હતી, તેણે ૧૮૬૬ માં લંગરખાના નામે ધર્મશાળા સ્થાપન કરી ગરીબોને ઉદ્યોગે લગાડ્યાં હતા, અને શેહેર સુધરઈ માટે ૫૦૦૦ પૌંડની બજેસ આપી હતી. આથી ૧૮૭૮ માં ડાકાને પીવાનું પાણી પુર પાડવાની સગવડ મળી. અત્રે એક 'કોલેજ' છે કે, જ્યાં યુરોપીયન પ્રોફેસર શિક્ષણ આપે છે.

કંગરી—જલ્લા કપડા ઉપર કાચ્યા રેશમ વડે કાંટેલો કશિદો. આ જાતનાં કશિદાનું કાપડ મદ્રાસ ઇલાકામાં બનાવવામાં આવે છે.

ગાંધીસાસ—લેકેચાયરનું આ સુંદર શહેર લેનાકેની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૧૧ મૈલ ઉપર છે. હાલનું ગાંધીસાસ કેસ્ટલની ઉત્તરે ઉત્તર પૂર્વે ૩ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૦૧૮ ની છે.

ગાંધીસાસ સર હાવર્ડ બેરોનાઈટ જી. સી. બી.—એ એડમિરલ સર સી. ગાંધીસાસનો જોડો હતો. એનો જન્મ ગાંધીસાસ પોર્ટમાં ૧૭૩૬ માં થયો હતો. એણે કેનેડામાં નોકરી બજાવી હતી. પ્રથમ એણે લશ્કરી સેવા બજાવી ૧૮૨૩—૨૯ માં ન્યૂનર્સપિકનો ગવર્નર થયો હતો. ત્યાં એણે પેહેલી યુનિ-વર્સિટી સ્થાપન કરી પોતે તેનો પેહેલો ચેનસેલર થયો હતો. ૧૮૩૫ થી ૪૦ સુધી

એ 'હાઉ હાઇ' કમિશનર ઑવ ધી આયો-
નીયન આઇસ લેડ' હતો, અને ૧૮૪૨-૪૬
સુધી એ સિવરપુલ તરફથી પાર્લામેન્ટમાં
ખીરાબોયો હતો. એણે અનેક વ્યાખ્યાનો
લખી પ્રગટ કર્યાં હતાં, તે સિવાય એણે
દર્શાવર્દી લશકરને ઉપયોગી યર્ધ પટે એવા
અથો રચી પ્રગટ કર્યાં હતા. મરણ ૧૮૬૧
માં ૮૧મી નવેમ્બરે નિપળ્યું હતું.

૩૫—ઈંગ્લેન્ડમાં હાલકેશ દેશની પ્રજાને 'ડચ'
કહે છે તે ડચો પોતાના દેશને નેધરલેન્ડ કહે
છે, તેઓ ૧૬ મી સદી પછી ઇસ્ટ ઇન્ડિયનનાં
સર્વ ભાગમાં ફરી વળ્યા છે. સિયોનમાં
૧૫૯૬ થી પોર્ટુગીઝે વસ્યા હતા પણ
૧૬૫૮ માં ડચોએ ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થા-
પન કરી હતી. હિંદમાં માત્ર તેઓએ
કોચીન તરફ નાહની સત્તા ધરાવી હતી.
તેઓએ મલાકા, નાનીંગ અને તેની પાસેનાં
દેશો હાથ કર્યા હતા, પણ બ્રિટીશોએ ફરી
તે હાથ કરી ૧૮૨૪ માં ૧૭ મી માર્ચે
ચએલા કોલકારાર પછી ચોક્કસ થયે તેમની
સત્તા કાયમ રાખી છે.

હાલમાં પૂર્વ આફ્રિકેલેગામાં તેમની
ઝાઝી વસાહત છે, અને ત્યાં તેમનું રાજ્ય
ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયને નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ
એઓ આફ્રિકેલેગામાં પોર્ટુગીઝેનાં નોકર
તરીકે આવી વસ્યા હતા હાલકેશ તરફથી
પ્રથમ ૪ મહાદેવના વાહાણો ૧૫૯૫ માં
મેક્કલમામાં આવ્યા હતા, જેઓ ૧૫૯૬ માં
'ખાનતમ'માં દાખલ થયા, તેમનો સરદાર
ચોડો વખત ફેદ થયો હતો. આ સફરમાં
તેઓએ મદીરા તરફ પણ વધ્યા હતા.
૧૬૧૦ માં પીટર બોયા નામે પેટ્રોલો ગવર-
નર નેમવામાં આવ્યો હતો, અને પેટ્રોલો
મયક નેકાત્રાનાં કિલ્લામાં કબુ હતું. ચોથા
ગવરનર જેનપિટસેકોનનાં અમલમાં બેટ-
વિયાને પાયતખત બનાવ્યું હતું. ૧૭૪૯ માં
બવાના બળવત રામના વખતમાં ડચોને
ખારે ખારીક વખતમાંથી પસાર થવું પડ્યું
હતું.

હાલના નેધરલેન્ડસ 'ઈન્ડિયાનું ક્ષેત્રફળ
૪૪૫૪૭૭ ચોરસ મેલ હોઈ તેમાં લોક
વસ્તી ૨,૩૦,૦૦,૦૦૦ ની છે. આ ભાગમાં
૩૦૦૦૦ નું લશકર રાખવામાં આવેલું છે,
અને તેની ઉપર લેફ્ટનન્ટ જનરલની
સત્તા ચાલે છે, જે ગવરનર જનરલથી ખીલ
પદ્ધિનો અમલદાર ગણાય છે.

૬૦૬૬—ઉરચેસ્ટર સાયરનું આ મુખ્ય શહેર
બરમિંગહમની પશ્ચિમે ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૮૬
મેલ ઉપર છે. એની આસપાસ કોલસાની
ખાણો હોવાથી અત્રે પિત્તળ, લોહાકામ,
કાચ, ઈટ, ખીર અને ચામડાં કેળવવાનાં
કારખાનાં છે. તેમજ અત્રે ખીલા બનાવવામાં
પણ આવે છે. એની ઉત્તર પૂર્વમાં ટેકડી
ઉપર પુરાણ કિલ્લાનાં ખડિયરો છે કે જેને
૮ મી સદીમાં સેક્સન શાહનશાએ બંધાવ્યો
હતો. આ કિલ્લાની ૧૩ મી સદી પછીની
તવારીખ મળે છે જે ૧૭૫૦ માં બળા
જઈ નાશ પામ્યો હતો.

લોક વસ્તી ૩૭૯૬૨ ની ને ૧૮૯૧ માં
૯૦૨૫૨ ની હતી. ૧૮૩૨ થી પાર્લામેન્ટમાં
૨ પ્રતિનિધી મોકલવાનો હક્ક અનેનાં શહેરી-
ઓને મળેલો છે.

૬૦૬૬—આ ક્રાન્સનું અનિ ઉત્તર તરફનું
બંદર શહેર ડોલ્ફરની સામુદ્રધુનિ ઉપર
પેરિસની ઉત્તરે રેલ માર્ગે ૧૮૯ મેલ ઉપર
છે. હાલમાં આ બંદર શહેરને મજબૂત
કિલ્લેબંદીથી આસપાસના પ્રદેશનાં બંધાવ
માટે ખાસ મજબૂત બનાવવામાં આવ્યું છે.
એનું બંદર દર્શાઈ ખાતી તથા વેપાર માટે
જાણીતું છે. ૧૮૭૯ નાં કાયદા પછી અત્રેનું
બંદર સુધારવા પાછળ ૨૦૦૦૦૦૦ પૌંડોનો
ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો.

૬૦૬૬માં ચામડાં, લીનન, રૂ, સાબુ,
ખીટરટની ખાંડ વગેરે બનાવવાનાં કારખાનાં
છે, તેમજ અત્રે વાહાણો બાંધવાનું ગજવર
ખાતું છે. ૧૮૨૮ પછી આ બંદર પરદેશી
વાહાણો માટે ખુલ્લું મેળાયું છે. ૧૮૭૨ માં

લોક વસ્તી ૩૪૩૪૨ ની ને ૧૮૯૧ માં ૩૯૪૮૧ ની હતી. અત્રે વાહન અને દારૂનો બોહોળો વેપાર ચાલે છે.

૧૩૮૮ માં આ શહેરને ઇંગ્લેન્ડે બાળા નામ્યું હતું, અને ૧૬૫૮ માં કોમ્પેલે જીતિ લીધું હતું; પણ ૧૪ માં લુધને બીજા ચાલંસે ૫,૦૦૦૦૦૦ ફ્રાંકની કિંમતે ૧૬૬૨ માં વેચાતું આપ્યું હતું.

૩૦૬૬—ન્યૂઝેલેન્ડ આ બંદર શહેર બ્રેસેલોથી રેલ માર્ગે દક્ષિણ પશ્ચિમે ૪૦ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૯૪૧૬ ની છે.

૩૦૬૭—ફ્રાંકફોર્ટ આ કિલ્લો તથા શહેર. એની પાસેની આ ખાડી સમુદ્રથી ૧૨ મૈલ લંબાઈ ઉપર બે મૈલ પોહળા છે, અને એ ડાઉનજર્ગની ઉત્તરે ઉત્તર પૂર્વમાં ૫૦ મૈલ ઉપર છે. આ શહેર લોથ (૫૭૧ ફીટ ઉચાઈપર) અને બાલગેની ટેકડીનાં ટોળાવ ઉપર છે. અત્રેનો ૧૭૩૪માં બંધાયેલો રોમન આયોનિક બાંધણીનો ટાઉન હોલ અને આલ-બર્ટ ઈન્ડીટ્યુશન, ફ્રિ લાયબ્રેરી વગેરે જાહેર ધમારતો છે. ડન્ડી યુનિવર્સિટી કોલેજ ૧૮૮૩ માં ઉદ્ધાડવામાં આવી હતી. અત્રે અનેક જાહેર મોગાનો છે અને તે સર ડેવિડ બેક્ષ્ટરે બેટ આખ્યાં છે. ડન્ડીમાં સંચુનાં તથા મીઠાઈ બનાવવાના, વહાણ બાંધવાનાં તથા સોદાનાં અનેક કારખાનાઓ છે. અત્રેની ગોદી ૭૦૦૦૦૦ યૌંડને ખર્ચે બાંધવામાં આવી છે. ૧૮૭૮ પછી અત્રે સરજા રેલ્વે લાઈન ચાલુ થઈ છે. લોક વસ્તી ૧૮૪૧ માં ૬૩૭૩૨ ની, ૧૮૭૧ માં ૧૨૦૭૨૪ ની, ૧૮૯૧ માં ૧૫૩૫૮૭ ની હતી. અત્રેનાં બે પ્રતિનિધિઓ પાર્લામેન્ટમાં બેસે છે. ૧૨ મી સદીમાં આ શહેર જાણીતું મથક હતું. ૧ લો એડવર્ડ અત્રે બે પ્રસંગે આવી રહ્યા હતા. અત્રેનો કિલ્લો વાલેસે ૧૨૯૭ માં બે વેળા લીધો હતો અને બ્રુસે ૧૩૧૩ માં તેનો નાશ કર્યો હતો. ૧૩૮૫ માં ડચ્ચે એલ લેનેસ્ટરે ડન્ડીને બાળા નામ્યું હતું. કોમ્પેલના સમયમાં આ શહેર જીતવી વેળા

જનરલ મોક (૧૬૫૧ માં) ૧૦૦૦ શેહેરી-ઓની કતલ કરી લશકરનો નાશ કરી ૬૦ વહાણો લુટી શેહેર તાબે કર્યું પણ, શેહેર સદનતર પાચમાલ મથું હતું.

૩૦૬૮—ઓરેગોન આ શહેર ન્યૂઝેલેન્ડ મુખ્ય વેપારી મથક ગણાય છે. એના આસ-પાસ સુત્રાની અનેક ખાણો છે. શેહેરમાં રોમન કેથોલિક મિશનનું મુખ્ય મથક છે. જાહેર ઈમારતોમાં પોસ્ટ ઓફીસ, મુસ્લીમાલ, સરકારી ઈમારત, યંત્ર શાસ્ત્રી શાળા વગેરે છે. અત્રે બાગવાની શિખવવા માટેનો ખાસ બગીચો છે. ૧૮૭૧ માં વસ્તી ૧૪૮૫૭ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૨૩૭૬ ની હતી. પરાંઓ સાથે કુલે વસ્તી ૨૩૪૯૩ ની છે.

૩૦૬૯—ફ્રાંકફોર્ટ આ શહેર ઓડીન બર્ગની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૬ મૈલ ઉપર અને રટલિંગની પૂર્વથી દક્ષિણે ૨૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રે શહેર સમાજક 'હોલ,' કારનેગીની જાહેર લાયબ્રેરી (૧૮૮૧ માં), કારનેગીએ બંધાવેલા હમામખાનાં (૧૮૭૭ માં) અને ૧૮૮૬ માં સ્થાપન કરેલી હાઇસ્કુલ જાહેર બાંધકામો છે. અત્રે રંગવાના, સોદાના, તથા ગાડી બનાવવાનાં કારખાનાં છે. ૧૮૦૧ માં વસ્તી ૫૪૮૪ ની ને ૧૮૮૧ માં ૧૭૦૮૫ની તથા ૧૮૯૧ માં ૨૨૩૬૫ ની હતી.

૩૦૭૦—પેનસાલ્વાનિયાનું આ દેવસાંની ખાણવાળું શહેર સ્ટેનલટની પૂર્વે ઉત્તર પૂર્વમાં રેલ માર્ગે ૨ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૮૩૧૫ ની છે.

અનુદેશ સર જોન—આ જાણીતો કવિ એક આયરિશ જડજનો પુત્ર હતો. એનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં થયો હતો. એણે લંડનમાં ટ્રિનિટી કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. એ ૧૬૩૪ માં લગન કરી પોતાના પિતા સાથે સરેમાંના ઇંગ્લેન્ડમાં જઈ રહ્યા હતા. સિવીલ-વૉર પછી એ સરેનો શેરિફ થયો હતો; અને તે પછી રાજ્યનો માનીતો થયો હતો. ૧૬૪૧ માં એણે 'Soply' નામે એક કંઈધારસિક વાર્તા પ્રસિદ્ધ કરી અને બીજેજ વર્ષે cooper'ક

મીના નામનું જાણીતું કાચ્ય પ્રસિદ્ધ કચું હતું. ૧૬૪૭ માં ૧ લા ચાર્લસની ખાનગી ખીલમતમાં રોકાયો પણ આંખી એને દોલડ તથા ક્રાન્સ તરફ નહાણી જતું પડ્યું હતું. ૧૬૫૦ માં એણે જીવવાન રાખ માટે રકાંડી-શાના પેલાંડમાંથી નાણું ભેળું કરી ખાનગી એજવણી માટે ઇંગ્લંડમાં અનેક વેળા જવ આવ કરી હતી પ્રમંસતાક રતત્ર રાજ્યના અંત પછી એને નાઇટ ઓવ ધી બાયના કેતાબ સાથે ચલેતા ઝોથો આપરાખા આવ્યો હતો. ૧૬૬૫ માં એ એક જીવાન સ્ત્રી સાથે પરણ્યો પણ તે સ્ત્રીએ ડ્યૂક ઓવ યૉર્ક તરફ ખુદથી પ્રિતી ખતાવતા માડયાથી એ પોતાના છેલ્લા દિવસોમાં ભેમગજ ચઇ દુખી થયો હતો, પણ તેટલા એની તે સ્ત્રી એકા એક મરણ પામવાથી તેને વિષપ્રયોગે મારી નાખી હોય એવો શક રહી ગયો હતો ૧૬૬૯ માં એ ગરીબ અવસ્થામાં મરણ પામતાં એને વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં દાટવામાં આવ્યો હતો.

દફ—આ ચમવાધ ગોળ લાકડાની પરીતું બનાવેલું હોઇ તેની ઉપર ચામડું જડેલું હોય છે. ૩૬ મુસલમાનોએ બનાવેલું વાધ છે. દફની એટલે નાહતું ૩૬.

દખલખિજ—આ વેલાવાળું ઘાડ એના સિંઘડાંથી માટે જાણીતું છે. એના દાણા મોટા, પણ ચપટાં હોય છે. એના સિંગની બાજુ બનારવામાં આવતી નથી પણ દાણાની બાજુ સ્વાદિષ્ટ બને છે. એની ઉપર થડીમાં સિંગેતો બહાર ખિલી નિકળે છે.

દખલિન—આયરલેન્ડનું રાજ્યધાની શહેર લીફ નદી કાંઠે ગલાસગોની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમે ૨૨૩ મેલ ઉપર અને ષિરોલની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૪૫ મેલ ઉપર છે. શહેરમાં પશ્ચિમથી પૂર્વે નદી વહેતી હોવાથી બે સરખા ભાગમાં શહેર વિભાગેલું છે. શહેરની દક્ષિણ પૂર્વમાં અતિ સુંદર ઇમારતો છે. મુખ્ય દુકનો ગામની મધ્યમાં છે. અત્રેનો બેલસનની યાદગારીમાં ઉમારેલો મિનારો

૧૩૪ શીટ ઉંચો છે. જાણીતું સેંટ સ્ટી-ફન્સનીન જે પિપ્પસપાઈ તરીકે જાણીતું છે તે માટે ૨૦ એકર જગ્યા રોકાયેલી હોઇ તેના ઘેરાવો ૧ મેલ જેવડો છે ટ્રિનિટી કૉલેજનો મજબર ચોગાન ૪૦ એકર જમીન રોકે છે. નિન્સટર હાઉસ આગળ લિન્સ-ટરના ડ્યૂકના મુકામ તરીકે જાણીતું હતું, પણ હાલમાં તે રાયવ ડખલિન સોસાયટીને હસ્તકત છે, જ્યાં દૂતર સમૃદ્ધ, મ્યુઝીયમ અને ખુદરતની તવારીખનો સમૃદ્ધ છે. મુખ્ય ઇમારતોમાં સેસન, દૂતરનું ‘મ્યુઝીયમ’ અને નેસનવ લાયબ્રેરિ કે જે ૧૮૯૦ માં ખુદની મેનરામાં આવી તે જાણીતા છે. આ લાયબ્રેરી પાછળ ૧,૦૦,૦૦૦ પાડનો ખચે બેઠો હતો; તેમજ ટ્રિનિટી કૉલેજ અને કર્ટમ હાઉસ જાણીતી ઇમારતો છે. અત્રેની ઝીન કૉલેજમાં ૩ જ વિદ્યમની યાદગારીનું પુતળું છે, તે શિવાય બીજા પુતળાંઆ પણ છે, જેમાં મુખ્ય ડ્યૂક ઓવ વેલિગટન, ગોલ્ડસમિથ, બર્ક, ઝેટન વગેરેની યાદગારીનાં પુતળાં છે.

નદી ઉપર ૧૨ પૂલો જવવાવ માટે બાંધ્યા છે. આ નદીના બેઉ કાંઠેને ઝેનાઇટની છાતીપૂરે દેવાલથી ચણી લીધાં છે. લોક વસ્તી ૧૬૮૮ માં ૬૪૫૦૦ ની, ૧૮૦૪ માં ૧૬૭૮૯૯ ની, ૧૮૪૧ માં ૨૩૨૭૨૯ ની, ૧૮૮૧ માં ૨૪૯૬૦૨ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૭૮૮૯૬ ની હતી. અત્રે ૧૫૯૧ માં જે યુનિવર્સિટિ કૉલેજ સ્થાપન કરવામાં આવી (ટ્રિનિટી) તેમાં હાલ ૭૦ શિક્ષકો અને ૧૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. અત્રે ૧૮૫૪થી એક રોમન કેથોલિક યુનિવર્સિટી ચાલુ છે, તે શિવાય આયરલેન્ડની રાયવ યુનિવર્સિટિ છે જે હાલમાં ક્વિન્સ યુનિવર્સિટીને નામે જાણીતી છે; તેમજ અત્રે બે બોગખાની શિખવાની શાળા છે.

દખી સદીમાં અત્રે ડેનિશોએ વસાહત કરી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી હતી. ૨ જ હેન્રિએ ૧૧૭૧ માં દરખા મરી ૧૬૮૯ માં

૨ ન જોએ અને પાંચામેંટ સમા બેલાવી હતી, અને તે પછી ૩ ન હેતિએ તરતજ આ શહેર તાબે કર્યું હતું.

કમોઈ—વડોદરાના રાજ્યમાંનું એક પ્રાચીન શહેર. વડોદરાની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૫ મેલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૪૯૨૫ ની છે. તેમાં ૭૬૫૬ પુરુષો તથા ૭૨૬૯ સ્ત્રીઓ છે. વસ્તીમાં ૬ ભાગ મુસલમાનો છે.

જૂના વખતમાં એ પ્રખ્યાત; આબાદ અને સુંદર શહેર હતું, પણ હાલમાં ભાગીતુડી અવસ્થામાં આવી પડ્યું છે. હંતકયા છે કે એ સિદ્ધરાજ નેસિંગે વસાવેલું છે. પીલાછ ગાયકવાડે ગૂજરાતમાં સૌથી પેહેલું શહેર લીધું તે એ હતું. એની આસપાસનો કાઠ પેહેલાં ધણો મન્યુત હતો પણ હાલમાં કેટલેક ઠેકાણેથી નાણુદ ચાલ ગએલો છે. એના ઇસ્લામ છે. પશ્ચિમે વડોદરા, ઉત્તરે ચાંપાનર, પૂર્વે હીર ને દક્ષિણે ચાણોદ; એમાંના હીરા દરવાજા નક્કી કામમાં ચડીઆતો છે. આ દરવાજાની પાસે બદાકાળાનું ને તેની પાસે એક મહાદેવનું દેહરું છે, જેનું નક્કી કામ ધણું સરસ છે, પરંતુ દેહરું હાલ ભાગીતુડી હાલતમાં છે. ગામ બહાર રેલ્વે સ્ટેશનની નજીક દરીમકિત વડોદરાના સાકુ કારનું બધાવેલું સુંદર દેહરું છે. ગામથી ૩ કોસ દૂર પથ્થરનું બાંધેલું અષ્ટ કોણીક દેવ તળાવ છે. ગામની અંદર દવાખાનું, જીલ, વાધનાથ માહદેવની ને બીજી ચાર ધર્મશાળાઓ, ઇંગ્રેજ શુજરાતી અને શુજરાતી, ઉર્દૂ તથા મરાઠી શાળાઓ છે. અત્રે કાપડ વણવાનો પણ ઉદ્યોગ દ્વર ચાલે છે.

કમડમ—બંગાલમાંનું આ શહેર કલકત્તાની ઉત્તર પૂર્વે ૪૩ મેલ ઉપર છે. ૧૮૫૭ માં અત્રે 'કારત્રિજ' બનાવવાનું કારખાનું પ્રથમ સ્થાપન કર્યું હતું. લોક વસ્તી ૪૨૨૩ ની છે.

કમરૂર શાયર—એક સ્કૉટીશ પ્રગણું. એની પૂર્વે પશ્ચિમ લંબાઈ ૪૭ મેલની અને પોહ-બાઈ ૧૩ થી ૩૨ મેલની છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૦૩ ચોરસ મેલ છે. અત્રે અઢી હજાર

શીટ ઉત્પાદનાં અનેક પર્વતો ફરી વળેલાં છે; તેમજ નીચ, અનન અને એસ્ક નામની ૩ રમણિય નદી તથા ૭ સરોવર છે. મુખ્ય ખનીજ પદાર્થ કાપ્સો જડે છે, તેમજ ચાક, સુરમો, શિયું, ચાંદી અને સુનાની અનેક ખાણો છે. અત્રેની આબોહવા માફક સરની છે. અત્રે ઘેરો તથા માછલી મારવાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે. અત્રેની પાંચામેંટમાં ૧ પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક મળેલો છે. ૧૮૮૧ માં લોક વસ્તી ૭૬૧૪૦ ની તથા ૧૮૯૧ માં ૭૪૨૪૫ ની હતી.

કમખર્ટન—ગલાસગોની પશ્ચિમે ઉત્તર પશ્ચિમે-૧૫ મેલ ઉપર છે. અત્રેની જાહેર ધમારતોમાં મુખ્ય બર્ગદાસ અને એકડમી, જાહેર ચોક ૩૨ એકર જગા રોકે છે (૧૮૮૫ માં બંધાયું). તેને શહેર સમાને ૨૦૦૦૦ થીડે મેચાનો લીધો હતો. કમખર્ટન એ વહાણો બાંધવાનું બદર શહેર છે. શહેર અને કલાઈડ વચ્ચે એક કમખર્ટન નામે ખડક ૨૮૦ શીટ ઉચો છે તે ઉપર કિલ્લો છે. આ કિલ્લાનું બાંધકામ ધણું મન્યુત છે. અત્રેથી પાંચામેંટમાં પ્રતિનિધીઓ મોકલવાનો હક્ક છે. ૧૮૫૧ માં વસ્તી ૫૪૪૫ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૭૧૨૬ની હતી.

કમખર્ટન શાયર—આ સ્કૉટીશ પ્રાંત રૂપ મેચ લાંબો અને ૧૩ થી ૧૫ મેલ પોહોળો છે, જેનું ક્ષેત્રફળ ૨૭૦ ચોરસ મેલ છે. એની ભૂમિનો સર્વે ભાગ પહાડી હોઈ ત્યાં કાલસાની ખાણો છે. અત્રેની હવા સરદ હોઈ ઘાસ ચારો સારો ઉત્પન્ન ચાલે છે. ડચ્ક ઓવ આરગાઇલનું રેસેન્યનો કિલ્લો મુખ્ય મથક છે. ૧૭૨૮ થી અત્રે રંગવા તથા ધોવાનું કારખાનું છે અને ૩ તથા વહાણો બાંધવાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ચાલે છે. એનાં મુખ્ય શહેરો કમખર્ટન, હેલનસપર્ગ, ક્રીકીટલ્લોચ, અલેક્ઝાન્દ્રિયા, રેનટાન અને મોનહિલ છે. અત્રેથી પાંચામેંટમાં એક પ્રતિનિધિ મોકલવામાં આવે છે. ૧૮૦૧ માં વસ્તી

૨૦૭૧૦ ની, ૧૮૮૧ માં ૭૫૩૩૩ ની તથા ૧૮૯૧ માં ૯૮૦૧૪ની છે.

૩૨૩—હિંદુ દંતકથા મુજબ શિવના હાથ-માંનું એક વાદ્ય. એમાંથીજ બાકરજીનાં ૧૪ સૂત્રો નિકળ્યાં હતાં. આ વાદ્ય આમડાનું બનાવવામાં આવે છે. એ દોલકીનાં વર્ગનું હોષ્ટ સે બજન કિર્તનમાં વપરાય છે.

૩૨૪—એનાં વૃક્ષ જંગલી તુળશી જેવાં, જે થી ત્રણ હાથ લંબા હોય છે. એના પાંદડા જંગલી તુળશી જેવાં હોય તેના કાતરા હોય છે. એના આડને મુસલમાનો પુજ્ય ગણે છે, એની ઉપર ઉગતા તોરામાં કાળા રંગના બિયાં હોય છે, જેને મરાઠીમાં 'તુકુમરાઇ' કહે છે. કહે છે કે એનાછાડાનાં ગંધને લીધે તેની પાસે સર્પ કદી જતો નથી, એને ઉપયોગ તખીએ ઔષધિમાં કરે છે. સર્પદંશ ઉપર એના પાંદડાને રસ અનેકવાર પાવાથી એર ઉતરે છે, બેહરાપણા માટે એનો રસ કાનમાં રેડતાં ફાયદો કરે છે.

૩૨૫—દગલડમાં આ એક રાજકુળના બીજા કુંવરોની પદ્ધિ છે અને તે કોષ્ટકોષ્ટ મહાન ઉમરાવને પણ બક્ષવામાં આવે છે. આ પદ્ધિ ગ્રેટબ્રિટન અને આયરલેન્ડના ચાર બિશપથી ઉતરતા દરબજાની પદ્ધિ છે. હાલમાં આ પદ્ધિ આગળ જે પ્રાંત અથવા શહેરનું નામ જોડેલું હોય છે તે પ્રાંત અથવા શહેર સાથે-તેનો જો સંબંધ હોતો નથી. આગળ આ પદ્ધિવાળાને તે તે પ્રાંત ઉપર હાકમી કરવાની સત્તા મળતી હતી. હાલમાં રાજ પુત્રને આ પદ્ધિ મળતાં તેને ચોડી સત્તા મળે છે. આ પદ્ધિ વંશ પરમપરાએ ચાલુ રહે છે. ડ્યૂકનાં સર્વ બેટા લૉર્ડસ કહેવાય છે અને તેમને હાઉસ ઓફ લૉર્ડમાં બેસવાનો હક્ક મળે છે. ડ્યૂકની હથથાતિમાં તેના વડા બેટાને મારકિવસની પદ્ધિ બક્ષવામાં આવે છે.

ધગલડ શિવાય યુરપનાં બાકીના દેશોમાં આ પદ્ધિના અર્થમાં સત્તા સમાવલી રહે છે. 'ડ્યૂક' શબ્દનો મૂળ અર્થ 'આપણી પ્રજાનો'

આગેવાન" એવો થાય છે. જે સંસ્થાનિકો આગળ નાહના સંસ્થાનના રાજાઓ હતા અને જે હાલમાં પણ મહોડ રાજ્ય પદ ધરાવે છે છતાં તેઓ પોતાના પ્રાંતમાંના તદન સ્વતંત્ર સરદારોને પણ આ સંસ્થા બહે છે.

આરટ્રિયાની આથ ડ્યૂક અને રશિઆમાં આંડ ડ્યૂકની પદ્ધિ રાજપુત્રો માટે ખાસ છે. હાલમાં પણ જે સંસ્થાનિકને જર્મની તથા આરટ્રિયામાં વધારે સત્તા મળેલી હોય છે તેમને આંડ ડ્યૂક કહેવાની ચાલ છે. બેડનનાં સંસ્થાનિકને (રાજ્ય કર્તાને) આંડ ડ્યૂક કહે છે

૩૨૬—સુન્નાનો ચલણી સિક્કો, આગળ એ કોન્સટન્ટમાં ધણું જાણીતું ચલણી નાણું હતું. ઇ. સ. ૧૧૦૦ માં પ્રથમ આ સિક્કો બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને તેનું હાલનું ડ્યૂકેટ નામ 'હુકોસ' ઉપરથી નિકળેલું છે. ૧૨ મી સદીમાં ઇટલિમાં વેનિસખાતે આ સિક્કો ચલણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૪ મી સદીમાં બોલિનિયા તથા હંગેરીમાં દાખલ થયું. ૧૫૫૯ માં જર્મન શહેનશાહતમાં ડ્યૂકેટ સિક્કો પાડવામાં આવ્યો અને બધે તેનો ફેલાવો તુરત કરવામાં આવ્યો હતો. આ સિક્કો આરટ્રિયા, રશિઆ, હમબર્ગ વગેરે ઠેકાણે જૂદી જૂદી સંક્રાંધથી બનાવવામાં આવે છે. એની કિંમત લગભગ ૯ શિલિંગ ૪ પેન્સ જેટલી હતી. હાલનું ઇટલિયન ડ્યૂકેટ ધણી ઓછી કિંમતનું બને છે. ઇટલીમાં ચાલતું ચાંદીનું ડ્યૂકેટ ૩ શિલિંગ ૪ પેન્સની કિંમતનું હોય છે; તેમજ હાલડમાં કોલરને (૪ શિલિંગ ૨ પેન્સનું) ડ્યૂકેટ કહે છે.

૩૨૭—આ જળચર પ્રાણી હિંદુસ્તાન તથા લંકાના સમુદ્ર કાંઠાપર પ્રકળ જણાય છે. આ પ્રાણીનાં પાંછલા પગ જોડાને તેમનો એક પ્રકારની પુછડીનો અથવા ખરે જોતાં માછલાની પુછડીનો જેવો દલેસાનો આકાર બને છે. એના આગલા પગ પાંખ જેવા હોય છે. ડ્યૂકોંગ ધણી વખતે પોતાનું

માયુ' પાણીની બાહેર રાખે છે, અને એવેળા પાંખવતી બચ્ચું કાલેહું હોય છે તો બાવડી પોતાના બાગકને ધવડાવતી હોય તેના જેવું આધેથી દેખાય છે. ડયુગોંગની આ ૨૧ ઉપરથી 'મત્સ્ય કન્યા'ઓની એટલે શરીરનો ઉપશે ભાગ સ્ત્રીના જેવો અને નીચલો ભાગ માછલાના જેવો એવી જગ્યામાં રહેનારી કદિપત સ્ત્રીઓની કદાણીઓ સો વસા બેડાઇ હશે. આ માછલી દરિયા કાંઠે ઉગતા હોડવા ખાય છે; માછલાં ખાતું નથી.

૯યુરદા—આ પુલકાડને મંસીમાં માલકાંગણી કહે છે. એ અતિ મુંદર ઝાડ ગણાય છે, એના પુલની સફેદ અને આસમાની એવી બે જાત છે. એના પાંદડા અળકતા લીલા રંગના હોય છે. આ ઝાડ દમેશાં ઘણું સુંદર દેખાય છે. પુલો આવી ગયા પછી તેપર પિળા રંગના મ્હોટા પુલો ઉગે છે. આ સખન જાતનું ઝાડ છે. બાગ માટે આ ઝાડની વાડ બનાવેલી સારી અને એ બાગમાં ગમે ત્યાં ઉગાડી શકાય છે. નવાં ઝાડ બિયાં અથવા કાંચમથી ઉગે છે. એને પાણી ૮ દિવસે સીપવું પડે છે.

૯યુરિઅન—આ અત્યંત ઉંચું વધનાર ઝાડ છે. તે સુમારે ૮૦ ફીટ ઉંચું વધે છે. એનાં ઝાડ ક્ષકતા તથા મુખ્ય કરી બરમામાં પુલકાંગ ઉગે છે. એનાં ફળ નારિયળ જેવાં હોય છે. અને તેમાં બિયાં મ્હોટા લીંચુ જેવાં હોય છે; કે જે ખાવાનાં કામમાં ઉપયોગી છે. એની રચી મધાઈ જેવી હોય છે. ફળ માટેલો મગજ ખાવાના ઉપયોગમાં આવેલો નથી કારણકે તેનો ખરાબ ગંધ આવે છે. એનાં બીયાં બૃહ ખાતાં તે ચેરટ-નટના ફળ જેવાં રચીકારક લાગે છે. નવાં ઝાડ બિયામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાળી જમીનમાં ઝાડ સારું ઉગે છે. ઝાડ મોટું થાય ત્યાં સુધી તેને દર સાતવાડીએ પાણી પાડું પડે છે.

૯યુરિઅ—આ પુલ ઝાડ ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે, એની ઉપર ધારક જેવા મઝ પુલો ઉગે છે. નવાં ઝાડ ફૂં નૃદા પાડી રેખાથી.

ઉગે છે, એને લાલ જમીનમાં રોપી ૪ દિવસ આંતરે પાણી સીપવું પડે છે.

૯યુસખરી—આ ઉદોગ હુલર માટેનું જાણીતું શેહેર ચાંદ સાપરના પશ્ચિમ ભાગમાં ચાંદની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૩૨ મૈલ ઉપર અને લેક્સની દક્ષિણે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૮ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ૧૮૬૧ થી એખર ઝાવ કામસાની સ્થાપના થયેલી છે, તેમજ ૧૮૮૩ માં ખાસ એક આરોગ્ય ભવન સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૮૮૮ માં અત્રેનો નવો ટાઉન હોલ બાંધવામાં આવ્યો હતો. બરનૂમ, ગલીચા, દોરી અને લોડાનાં મ્હોટા કારખાના હોવાથી મોદલો વેપાર ઉદોગ ચાલુ છે. લોક વસ્તી ૧૮૬૧ માં ૧૮૧૪૮ ની ને ૧૮૮૧ માં ૨૦૮૪૭ ની હતી.

કરખન—નેટલનું એક બંદર શેહેર. ૧૮૩૪ માં અત્રે ડચોએ વસાહત કરી સત્તા સ્થાપન કરી હતી; પણ ૧૮૪૨ થી અત્રે બ્રિટીશ સત્તા ચાલુ થઇ છે. અત્રેની જાહેર છમારતોમાં ટાઉન હોલ, મ્યુઝીઅમ, લાયબ્રેરી અને નાટક સાળા છે. જાહેર બગીચો તથા મ્હોટા બે ચો-ગાનો શેહેર વચ્ચે છે. શેહેરમાં દૂધવેની સારી સગવડ છે. ૧૮૮૮—૯૧ માં અત્રેનું બંદર સુધારવામાં આવ્યું હતું. અત્રેનું બંદર ૨૭ ફીટ ઉંડું છે. ૧૮૬૬ માં લોક વસ્તી ૪૯૯૧ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૫૫૧૨ ની હતી.

૬રમિ—૩—ઉન્હાળાની શરઆતમાં આ દિવસ ક્રોધપણુ એક ચોક્કસ પ્રશ્નચારને દિવસે નક્કી કરવામાં આવે છે. આ દિવસ 'સર'માંના 'ઇપસમ'માં મે ની આખેરી યા જુનની શરઆતમાં આવે છે. આ ઘોડાની સરત રમવા માટેનો દિવસ ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં અલ્ફ ઝાવ ડર્જાના વખતથી ચાલુ થયો છે. જે વેળા પેદલી શરત શર થઇ ત્યારે માત્ર ૩૬ એના સમાસદો હોઇ તેઓ દરેકને ૫૦ ગીનિ લવાજમ આપવો પડેલો હતો. તે પછી અર્ધા સદી સુધી શરત મંડળમાં ૯૦ થી વધારે લવાજમ ભરનારા સમાસદો નહોતાં, પણ ૧૮૩૦ થી તેમાં

એકઃમ વધારે થતા માંડ્યો હતો. ૧૮૭૯ માં તેવા સમાસદ ૨૭૮ હતા; પણ તે પછી લવાજમ ભરનારાઓની સંખ્યા કમતી થઈ હતી, અને ૧૮૮૦ માં માત્ર ૧૫૮ હતા. તે વેળા નવ કરતાં વધારે થોડા દોડાવવામાં આવ્યા નહોતાં ને શરતની રકમ ૩૬૭૫ થોડી ઉપજી હતી. તે પછી શરતના ઉમેદવારોના વધારે થવાથી શરતના ચોક્કસ કાયદામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૨૫ સહી બીનીને બદલે સોવરેનમાં લવાજમ લેતું થયું હતું, અને આથી તે પછી લવાજમ ભરનારાઓની સંખ્યા ઉપર શરતની રકમ વધતી ઓછી કરવામાં આવી હતી. ૧૮૯૦ માં ધરેલા કાયદા પછી જીતનારને ૫૦૦૦ થોડાનું ધનામ ઠેરવવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી ઉતરતા બીજા અને ત્રીજા ઉમેદવારને થોડા ધર્યા સાથનું મહે ઓછી ગોઠવણ કરવામાં આવી ને ચાલુ છે.

હરખિ—૩ ને ફિવસે ખાસ તેહસાર પાળવામાં આવતો હોવાથી દૂર દરાજથી ગોખીનો સંખ્યાબધ શરતના મેદાનમાં એકઠા મળે છે. આ પ્રસંગે ગરીબથી તે રાગ અને ઉગરાવો સુધીનાં દરેક શોખીનો તેમાં ભાગ લીધે છે, અને તેમની સગવડ માટે થોડી થોડી મિનિટ 'ટેનો' દોડતી કરવામાં આવે છે. ૧૮૬૧માં આ શરતનું મેદાન જે ૧૩ મેચ થેરાવાનું હતું તે થેરાવો શરતનો ખેલેલો થોડો ૨ મિનિટ અને ૪૩ મેકંદમાં પસાર કરી શક્યો હતો. આટલી ટુંક મુદતમાં આવડો લાંબો છેટો કદી આગળ કોઈ થોડો પસાર કરી ગએલાની નોંધ મળી નથી. ૧૮૮૭માં પણ ઉપલા જેવોજ બનાવ બન્યો હતો, પણ એમાં આગળ કરતા થોડાપર ૪ રતલ વધારે ભોજો હતો.

હરખિસિસ—તુરાની પ્રજાની એક ટોળાને શ્રીક્રિએ આપેલું નામ. તુરાન દેશ અતિ વિશાળ હતો; તેની એક તરફ જંગલોરતિસ અને ઓક્સસ નદીઓ હોઈ ખીજી બાજુએ કારિપન સમુદ્ર અને ચીન દેશ હતો.

એટલે હાલનું તુર્કસ્તાન અને ચીનાઈ તારતરીનો થોડો પ્રદેશ મળી તુરાન દેશ બનેલો હતો આ હરખિસિસ પ્રજા કોકેસસ તરફ વસતી હતી. તેઓમાં ૭૦ વર્ષ ઉપરના બુદ્ધાઓને મારી નાખવાનો રવાજ હતો. મરણ પામેલાને તેઓમાં દાટવાનો રવાજ ચાલુ હતો, એમ શ્રીક મંથકાર સ્ટ્રોગો જણાવે છે.

હરહિમ પૂર્વ—નોરફોલ્કમાંનું સુંદર શહેર. નોરફોલ્કથી પશ્ચિમે ઉત્તર પશ્ચિમમાં રેલ માર્ગે ૨૨ મેચ ઉપર છે. ૧૮૫૧માં વસ્તી ૩૩૭૨ની ને હાલમાં ૫૫૨૪ની છે.

હરહિમ—ઉત્તર પૂર્વ ઈંગલંડમાંનું જાણીતું પ્રગણું, ફોર્કલ ૧૦૧૨ ચારસ મેલ છે. એનો પૂર્વ ભાગ પહાડી હોઈ બાકીનો સપાટ છે. પશ્ચિમ ભાગ ખોલેલો હોઈ ખનિજ ઝરાઓથી ભરપૂર છે. અત્રે ગેલ્ફર્મ શીટ ઉત્પાદનમાં અનેક પહાડો છે. હરહિમની કોલસાની ખાણવાલો ભાગ ૨૫થી ૧૦ મેચ થેરાવાનો છે. તે શિવાય ચાક, કાજો માર્બલ, લેડ, સ્લેટ, કંલ્લાઈ, શિસ્ટ વગેરેની અનેક ખાણ છે. ઈંગલંડમાં હરહિમની કોલસાની ખાણ સર્વોપરી ગણાય છે. અત્રેથી દર સાલ ૩૦૦૦૦૦૦૦ ટન કોલસો નિકલે છે અને તે કાંઠવા માટે ઉપર તથા હેઠળ ૧૦૦૦૦ કામદારો કામે લાગેલાં છે. અત્રેનાં ટોરો તથા થોડા વખણાય છે. આ પ્રગણમાં લોહાનાં, કુભાર કામનાં, કાચ, રસાયન પદાર્થો તથા સ્લેટ વગેરેનાં કારખાના છે. એનો મુખ્ય નિકાસ વેપાર કોલસાનો છે. આ પ્રાંત ૪ લાગમાં વેહેલી ૨૬૯ પ્રગણમાં વેહેલી નાંખેલો છે. ૧૮૦૧માં લોક વસ્તી ૧૪૯૩૮૪ ની, ૧૮૪૧માં ૩૦૭૯૬૩ ની, ૧૮૮૧માં ૮૬૭૫૭૬ ની ને ૧૮૯૧માં ૧૦,૧૬૫૫૬ ની હતી.

હરહિમ—ઉપવા પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર ન્યૂકેસ્ટલની દક્ષિણે ૧૨ મેલ ઉપર છે. આ શહેર ૮૬ શીટ હયા ખડક ઉપર હોઈ તેપર કિલ્લો અને દેવજો છે. અત્રેનો મુખ્ય વેપાર

ઉદ્યોગ રાઇ, ગલીયા તથા લોડાના કારખાનાનો છે. ૧૮૮૫ પછી અત્રેથી ૧ પ્રતિનિધી બાંસીમેટમાં મોકલવામાં આવે છે. ૧૮૪૧માં લોક વસ્તી ૧૪૧૫૧ ને ૧૮૬૧માં ૧૫૨૮૭ની હતી.

ઈ. સ. ૯૫૫માં ગિરિપ એકાદને સેન્ટકેથરિનનાં હાઇમાં 'રિપોર્ટ'ની લાવી અત્રે દાટી તેને નળની રાખમાં હતા. અત્રેની દેશિયુલ લાયબ્રેરિ ઈંગ્લંડમાં સર્વોપરી ગણાય છે. ૧૮૩૩માં અત્રે યુનિવર્સિટી ખુલ્લી મેલવામાં આવી હતી અને ૧૮૩૭ થી ડીગ્રીઓ આપવાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

ડાર્ફઇન જૅન—આ નાણીતા કવિનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૩૧માં ગોર્થમટન પ્રગણામાં થયો હતો. એનો પિતા આ પ્રગણાનો એરોનાઇટ હતો. એણે પોતાનો અભ્યાસ કેમ્બ્રિજ શેડરની પ્રિનિટિ કૉલેજમાં કરી પ્રથમ કવિતા લખવાની કોશિસ હોડ હેરિસ-ગના મરણ સમયે કરી હતી. સર પીકરીંગ નામે એનો એક ખેડી કૉમ્પેલ્સનાં પાદશાહી મેદેક્ષનો કારખારી હતો, આથી એણે ડાર્ફ-ઇનને પોતાનાં મદદનીશ તરીકે લંડનમાં બોલાવ્યો. બે વર્ષ પછી કૉમ્પેલ્સના મરણ ઉપર એણે એક શોકાવર કાવ્ય રચી પ્રસિદ્ધ કયું હતું; તેટલાં જીને ચાર્લસ રાન્સ ગાદી ઉપર આવતાં કૉમ્પેલ્સનાં પક્ષકારોને ખરતા કરવામાં આવ્યા તેમાં દ્વિષાનને પણ નોઝરી હોડવી પડી. ડાર્ફઇન પ્યુરિતન પંથ પાલનો હતો. એણે ધર્માનાં શોધમાં ફરી છેલ્લે ૨૮ વર્ષની ઉમરે નાટકો લખવા ઉપર લક્ષ આપી ૨૫ નાટકો લખ્યાં, જે હાલમાં પણ કાયમ છે. ૧૬૭૦માં એણે પોતાનો પ્યુરિતન પંથ ખલ્લી બાદશાહી ટાળાની સુધમાં લખાવ યથો અને આથી એ રાંજકવિ તરીકે નેમાઇ સાલિયાણું પામ્યો. એણે ઉમરાવોની સખત ટેકડી કરવા માંડતાં તેઓએ ત્યાં લખનારાંઓને આશ્રય આપી દ્વિષાન સામે લખાણો કરવા માંડતાં દ્વિષાને

પોતાની ઝમકદાર લખાણ શક્તિથી સર્વને શેડ આપી હતી, પણ જેમ્સ રામને ૫૬-૭૫૬ કયાં પછી ઉમરાવોનું જોર વધતાં ડાર્ફઇનને દરબારમાંથી કાઢી મેલવામાં આવ્યો હતો. આ વેળાએ એક ઉમરાવજી સાથે પરણ્યો, પણ સરકારી મદદ બંધ પડવાથી ગરીબાઇ દરમ્યાન ગુજરાન ચલાવવું પડ્યું, પણ એણે આ ગરીબાઇ ટાળવા માટે વધારે જોશદાર લખાણો કરી ગુજરાનનું સાધન મેળવ્યું. 'ધી ઈડીયન કવિન અને ચોર'ગળેજ નામે એના નાટકો પ્રસિદ્ધતા પામ્યા છે, તેમાં આપેલી કયા તાણીનોડીને લખાવ કરેલી હોવાથી તે નાટકો ઝાઝાં જાણીતાં નથી.

ડસમોન્સ—લાવાનું આ પ્રાચીન શેડર ડસ-મોન્સ નદી કાંઠે રેકન નદીનાં મુખ ઉપર ઉવનપોર્ટની પશ્ચિમે રેલમાર્ગે ૧૭૪ મેલ ઉપર છે. અત્રેની દક્ષિણ પશ્ચિમમાંથી વહેતી નદી દક્ષિણ પૂર્વમાં ૫૫૦ મેલ વહી નિસિ-સિપીને મળે છે. આ શેડર ૧૮૪૬માં સ્થાપન કરવામાં આવ્યું. અત્રે એક રામકિષ મેદેલ ૩૦૦૦૦૦૦ રટરલોંગને ખર્ચે બાંધવામાં આવ્યો છે, તેમજ બાઈલની બાંધેલી પોસ્ટ ચોપીસ, કાંઈ દોસ, બેપટીસ્ટ યુનિવર્સિટી, રાખતની લાયબ્રેરિ (૨૨૫૦૦ દફતરા સાથની) અને પમલિક પાર્ક જોવાળેગ બાંધકામો છે. અત્રે યંત્ર કામ, એનજીન, બાયલર, રેલ્વે ગાડી, વગેરેનાં કારખાનાં છે. ૧૮૭૦ માં લોક વસ્તી ૧૨૦૩૫, ૧૮૮૦ માં ૨૨૪૦૮ અને ૧૮૯૧ માં ૫૦૦૯૩ ની હતી.

ડસલેટ્રેફ—રેલવેશ પુશિઆનું મુખ્ય શેડર કોમોગનની ઉત્તરે ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૨૪ મેલ ઉપર છે. અત્રેની એકડમી ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં સ્થાપન થઈ હતી; ૧૮૮૧ માં અત્રેનો 'આર્ટ હોલ' બધાવી ખુલ્લો મેલવામાં આવ્યો હતો. તેમજ આગલા વખતનો 'ઇલેક્ટ્રીક પેલેસ (કે જે ૧૭૧૦થી ૧૮૪૬ સુધી હતો પણ ૧૮૭૨માં બળી ગયો હતો) જોવાળેગ છે. તેમજ સરકારી મેદેલ, વેલયાળા, ટાન 'હોલ'(૧૫૬૭૦), નાટક મુલ, જહેર લાયબ્રેરિ

૫૦,૦૦૦ દહતરો) વગેરે જાહેર ધમારતો છે. અત્રેનો ગંભીર બગીચો 'દાદા ગાંડન' તમામ જર્મનીમાં પ્રસિધ્ધતા પામ્યો છે. અત્રે લોહનો તથા કપાસનો ઉદ્યોગ હજાર મુખ્ય છે. તે શિવાય પિઆનાં, કાગળ, સાથુ, રસાયન પદાર્થો, તંબાકુ, ચોકલેટ, કાચ મેજોનાં કારખાનાં છે. અત્રેની લોક વસ્તી ૧૮૭૫માં ૮૦૭૫૦ ની, ૧૮૮૫માં ૧૧૫૧૮૦ ની ને ૧૮૯૧માં ૧૪૪૬૪૪૨ની હતી. મુખ્ય વસ્તી કેથોલિક પંથોઓની છે. ૧૮૧૫થી આ શહેર જર્મન સરકારને તાબે છે.

અધીનમાધટ—અતિ ત્વરાથી સળગી ઉઠનારો એક બચકર દારૂગોળો. આ દારૂગોળો મુખ્ય કરી "નાઈટ્રો-ગ્લિસરીન" નામના પદાર્થો મિશ્રણથી બનાવે છે. જલદ સદ્ધુરિક ઓક્સિડન્ટ બે ભાગ અને તેવીજ જલદ નાઈટ્રિક ઓક્સિડના એક ભાગને મેળવીને 'નાઈટ્રો-ગ્લિસરીન' બનાવવામાં આવે છે. બંને ઓક્સિડન્ટ બરાબર મિશ્રણ કાઢા પછી, તેને થંડું પાડવામાં આવે છે અને પછી તેને એક વાસણમાં બંધ કરી એવે ઠંડાણે ગોઠવવામાં આવે છે કે તે વાસણની આસપાસ થંડા પાણીનો અથવા થંડી હવાનો પ્રવાહ નળીની મારફતે ફરી વળે. આ ચંક્રથી જેમ જેમ માહેલી મેળવણી થંડી પડતી જાય તેમ તેમ તે વાસણમાં ધીમે ધીમે ગ્લિસરીન રેડવામાં આવે છે. આ સધળો પ્રયોગ કરતાં ભારે સાહુએતી લેવી પડે છે, કેમકે તે વેળા ૭૫ અંશથી ગરમી વધે તો ભારે ધડાકા કરી તુકમાની કરે છે. આથી યોગ્ય જગ્યામાં તેમાં ગ્લિસરાઈન રેડ્યા પછી તેને ખુબ મિશ્ર કરી તે સર્વ મેળવણીને એક બીજા વાસણમાં કઢાકી લેવામાં આવે છે, અને તે વાસણને લાંબો વખત સુધી રિથર રાખી મેલવામાં આવે છે, જેથી ગ્લિસરીન અંદરની મેળવણીમાંના એક તત્વ નાઈટ્રિક ઓક્સિડ સાથે મિશ્ર થએલા આકારમાં મેળવણીની ઉપર તરી આવે છે, અને તે તરી નિકળેલી મેળવણી તે નાઈટ્રો-

ગ્લિસરીન કેલવાય છે; તેને ઉપરથી નિતારી કાઢી એવી રીતે પાણીથી સાફ કરવામાં આવે છે કે તેમાં જે સદ્ધુરિક ઓક્સિડન્ટ કાષ મિશ્રણ રહી ગયું હોય તો તે નિકળી જાય.

આ છુટી પડેલી ઓક્સિડ બીજા એક રસાયન ક્રિયાથી અનેક વાર, અનેક કામમાં, અથવા આ મેળવણી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેપછી નિગારી કઢા-ડેલી નાઈટ્રો-ગ્લિસરીનવાળી મેલવણીમાં કાષ પણ જાતનાં સળગી ઉઠે એવા પદાર્થની મેળવણી કરીને તેને અધીનમાધટમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે. આવા પદાર્થ તરીકે કાંતો 'નાઈટ્રેટ ઓવ સોડા' કે 'નાઈટ્રેટ ઓવ પોટાસ અને ચોકસ પ્રમાણમાં કાર્બન મેળવામાં આવે છે. આ મેળવણી બનાવ્યા પછી તે અધીનમાધટને નામે ઓળખાય છે. એમાંથીજ ગમે તેવા કદની ગોળીઓ બનાવી શકાય છે.

અધીનમાધટ—બંગાળ ઈલાકામાંના આ જલ્દાની ઉત્તરે મેમુનસોંગ, પૂર્વે ટિપરા, દક્ષિણે બાકર ગંજ, ફરિદપુર અને પશ્ચિમે પાખના. ક્ષેત્રફળ ૨૭૮૨ ચોરસ મેલ છે. વસ્તી ૨૩,૯૫,૬૦૨ ની છે. તેમાં ગામો ૬૭૪૩ છે. ભાષા બંગાલી બોલાય છે. દેશ સપાટ અને ધારાશ્રેણી નદીથી બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. જમીનનો રંગ કાળો હોય તેમાં કાંકરી છે. લખખીયા નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ આયત્ત મનોહર છે. મુખ્ય નદી ગંગા, યમુના, શ્રદ્ધાપુત્ર, મેધના, એરિઅલખાન, કિર્તિનાશા, વાલેશ્વરી, ધુરી-ગંગા, લખખીયા, મેંદીખાલી, ગાઝાખાલી, હિરસાગારી જનસી, તુલગંતુંગી અને નાળું છે.

• મુખ્ય પાક ઓખા, જુવારી, બાજરી, કઠોળ, દિવદલ ધાન્ય વગેરેનો છે. તે શિવાય જૂટ, કપાસ, કુસંબો, સોપારી, બીડીનાં પાંદડા, નારીયળ અને શેરડી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

નિકાશ વેપાર જૂટ, દિવદલ ધાન્ય, કુસંબો ઓખા, આમડાં, મસાલાનાં પદાર્થો, સોપારી, અને આયાત વેપાર કાંપેડ, નિમક, ધાન્ય, તંબાકુ તથા સાકર ને લોહનો છે.

મુખ્ય કરી કાપડ, ભરત કામ, શિંપ ઉપરતું કામ, કુંભાર કામનાં અનેક કારખાનાં છે. ડાકિની મતમલ ઘણીજ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. મુખ્ય શેહેર ડાક, નારાયણગંજ, મદનગંજ, માણિકગંજ, ચાંચીયા, શોલાગડ અને કમર ગામ છે.

ડાકિની—હિંદુ ધર્મ દંતકથાઓમાં ડાકિની તરીકે મતુલ્ય વધ કરી તેનું મૈત્ર ભક્ષ કરનારને કહે છે. તેમની મુખ્ય માતા કાલી કહેવાય છે. ડાકિની રાયા—સાગરનાં ટાપુમાં એ ડાકિની રાયા જંગલની દેરી તરીકે પૂજ્ય ગણાય છે.

ડાકોર—ખેડા જિલ્લામાંનું ગામ, આનંદ રેલ્વે સ્ટેશનથી ૧૧ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૭,૭૭૧ની છે, તેમાં ૭૪૦૧ હિંદુ અને ૩૫૪ મોહમ્મદનો છે. ગામ ૬૧ એકર ઉપર વસાયેલું છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ડાકોર જાણીતું યાત્રા સ્થાન છે.

અત્રે શ્રીકૃષ્ણ રણછોડની મૂર્તિ છે, તે બોધાણા રજપુત ભગત દ્વારિકાથી લાવ્યો હતો. દેહેડું અને તળાવ ઉત્તમ કારીગરીથી બનાવેલું છે. તે તળાવની ત્રણ બાજુએ ભીંત છે અને પથ્થરનાં પગથિયાં છે. દેહેડું સતારાનો પતની ને પેશવાનો સાહુકાર ગોપાળ જંગનાથ તાંબેકરે રૂ ૧૦૦૦,૦૦ ખર્ચી બનાવ્યું છે. ધુમટ આંક ને શિખર ચેત્વીસ છે. તેમાં સદૃશી ઉંચું ૯૦ ફીટનું છે. અદરનો ભાગ મુંદર સણગારેલો છે. ધુમટમાં અગરખનાં પાતરાં ને બારણાં તથા જાળી રૂપાની જનાવી તેમાં કાચ જડેલા છે સિંહાસન લાકડાનું પણ નક્ષીદાર છે, પણ તેને ગાયકવાડે ૧,૨૫,૦૦૦ રૂપિયા ખરચી સુન્ના રૂપાના પતરાં જડાવ્યાં છે. દેહેરાની વાર્ષિક ઉપજ રૂ ૩૪૦૦ની છે, અને ડાકોર તથા કંજરીયા બે ગામનાં ગણેાત છે. દરેક પુનેમે જનાણુઓ ડાકોર આવે છે. પણ માણેકદારી અને કારતકી પુનેમે તો ૫૦,૦૦૦થી તે ૧૦૦૦૦૦ માન્યો એકદા મજી છે.

ડાકોરના આપજેક—આ બાણેશ ડચ ડાકિની.

જન્મ અમરદરમ ખાને ન્યૂ માયબાપને પેટે ૧૭૪૮માં ૧૪ મી જાનેવારી એ થયો હતો. એણે લાયકનમાં અભ્યાસ કર્યો હતો, અને ૧૮૨૨માં ડોક્ટર આન દાયલાલોડની ડીગ્રી. મેળવ્યા બાદ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થયો હતો. ૧૮૩૧ માં એને હાલડમાં સંપાદકી કવિશ્વરનો એલકાજ અને મરતળો બક્ષાજીમાં આજ્યો હતો. જે માન એણે ૧૮૬૦માં ૨૮મી એપ્રિલે મરણ સુધી ભોગવ્યું હતું. એની છેલ્લી કરિતા 'મેટલ આવ ન્યૂ પોર્ટ' ઘણીજ ચિંતાકર્ષક ગણાય છે. એણે કરિતામાં અનેક ગ્રંથો રચ્યા ઉપરાંત નિબંધો, તેમજ તવારીખ અને ધર્મ સંબંધી મંથો રચ્યાં હતાં.

ડાંગ—આ એક બોહોળો પ્રદેશ ખાનદેશ જિલ્લો તથા મુબઇ કસાકાની વચમાં સમાય છે. એની ઉત્તર પશ્ચિમે રવાકાંકા એજનસીનું વારસાવી રાજ્ય, ઉત્તર પૂર્વે ખાનદેશ અને નાશીક, દક્ષિણે નાશીક જિલ્લો છે. એની ઉત્તરથી દક્ષિણ લંબાઇ પર મેલની અને, પોહળાઇ ૨૮ મેલની છે. ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦ ચોરસ મેલ છે. લોક વસ્તી ૪૫૪૮૫ની છે. આ દેશમાં અનેક જંગલો છે, તેમજ જંગે જંગ ટેકડાઓ ઉભાઇ નિકળેલા જણાય છે. માન પશ્ચિમ તરફનો ડોળાવદાર ભાગ સપાટ છે, અત્રે જેમ વર્ષાદ બારે વર્સું છે તેમ ગર્ભી પણ સખત પડતી. હોવાથી હવા પાણી તુકસાનકારક છે.

નીચલા ડાંગ તરફનો ભાગ વધારે ગીચ જંગલમાં હોઇ તેમાં છુટા છવાયા જંગલો છે, પણ પૂર્વ ભાગ વધારે ખુલ્લો છે. ડાંગમાં વસતી પ્રજા ઘણીખરી જંગલી હાવનમાં રહેલી છે. મુખ્ય વસ્તી બીલોની હોઇ તેઓ ઢોરો ઉપર નિર્વાહ કરે છે.

અંગમાં ૧૫ નાહના શીલ જગીરદારી છે, તેમાં નીચે મુજબ વસતી અને તેમનું ઉત્પન્ન છે.

રાજ્યનું નામ.	વસતી.	ઉત્પન્ન.
દાંગ ખીખરી	૩૫૭૨	૩૧૦૬
" વડવાન	૨૫૩	૧૪૭
" કેટાકાકુપાળ	૨૧૮	૧૫૫
" અમાલા	૫૩૬૧	૨૮૮૫
" અનંતલી	૧૬૬૮	૬૦૧
" પીપ્પોલી	૧૩૪	૧૨૦
" પાલાસખીરા	૨૨૩	૨૩૦
" ઉઆર	૫૧૩	૨૦૧
" દરભુતી	૪૮૯૧	૩૬૪૯
" ગારવી	૬૩૦૯	૫૧૨૫
" શિળખારા	૩૪૬	૪૨૨
" કીરલી	૧૬૭	૫૧૨
" વામરના	૬૧૭૭	૨૨૭૫
" ધૂદી	૧૪૪૮	૮૫
" સુરગાની	૧૪૨૦૫	૧૧૪૬૯
જુમસે	૪૫૪૮૫	૩૦૯૮૨

અ. પંદર સરદારોમાં આઠ શીલ અને એક કણખી જગીરદાર છે. એમાંના ૪ રાજનો ખેતાબ ધરાવે છે ને ખાડીના નાંપકને નામ જોળખાય છે. આ સરદારો જોકે સ્વતંત્ર છે તેમ "ગારવી"ના રાજની ધજા તળે લટાઇ દરમ્યાન એકત્ર થવાને બંધાયેલાં છે. અત્રેનાં ચઢતા દીવાની તથા ફાજદારી મુન્દાનો કસો ખાનદેશના ટલેક-ટરની કચેરીમાં કરવામાં આવે છે.

અંગર—ગુજરાત તરફ ચોખાને અંગર કહે છે. (જુઓ ચોખા.) (૨) એના વેલા ૨૦થી ૨૫ હાથ લાંબા વધે છે. દર વેલાપર ૩૦થી ૪૦ ફળો ઉગે છે. અંગરમાં કેટલાક ગોળ તો કેટલાક લંબોયાં હોય છે. તેની બાહરનો રંગ બિળાસપર હોય છે. તેના ખીયાં ચપટાં અને લંબોયાં હોય છે. આ ખીયાં પ્રજા

પૌષ્ટિક હોય છે. અંગરનાં વેલાપર પિળા ધુલે આવે છે. આ ફળ ૭ થી ૮ માસ સુધી જેવું ને તેવું રહી શકે છે.

અંસ—એ મળાની જાતનું એક પ્રકારનું ઘાસ છે. એની ઉપર વેહેંતબર લંબાઈના તોરા આવે છે. આ તોરા બે અઢી હાથ લંબા વધે છે. અંસનાં બોયાં નદી કાંઠે ઉગે છે. તાપ ઉપર એ અકરીર છે.

કામર—કાશમિરમાં પ્રાચીન કાળમાં વસતી એક વેપારી પ્રજા. એઓ વૈશ્ય કહેવાતા પણ ચરતાતનમાં બની જવા હતા. કામરો ખેતાના દબ્ય બળધી મ્હોટી મ્હોટી સેના રાખી રાકતા અને એજ પ્રજાએ કાશમિરના અનેક રાજપતિઓને તેમનું મંચેલું રાજ્ય હતી અપાવ્યું હતું. આજ પ્રજાએ અક-વનોને મારી નાખી લલિનાદિત્યને રાજ્યપદ અપાવ્યું હતું. આ પ્રજા વિશે રાજ તર-મિણી નામે કાશમિરના ઇતિહાસમાં મુશકળ માહિતી મળે છે.

કામર—એનાં વૃક્ષ મલખારનાં જંગલમાં તથા હિંદીમાહાસાગરમાં મ્હોટા ઉગે છે. આ વૃક્ષમાંથી નિકળતા રસને કામર કહે છે. એની ગંજળીમાંથી દુધ કાઢ્યું હોય તો તેને ભાંછ એકઠી કરી તેને બઢીમાં નાખે છે, જ્યાં દુધ ઉપર તરી આવે છે તે કાઢી લેવામાં આવે છે. આ કામર લાકડામ, દોરડાં, તાર વગેરેને ચોપડવાથી મજબુત મળે છે. આ પદાર્થ વિશેષ કરી જોર્નિઓ, સુખાતરા, જાવા, અને મલાઇ કેસ્તાનાં કેટલાંક જંદરમાં વેપારની વસ્તુ ગણાય છે.

હાથોગોરસ—આ શ્રીક દ્રવિ અને શીલસુદનો જન્મ સાયકલેડિસના ટાપુમાં 'મેલોસ' ખાતે થયો હતો. એ એજીરીના ઇમોક્રિટસનો ચેલો હતો, તથા એરિસ્ટોફેનસનો પણ ચેલો હતો. એ ધર્મો દમુથ અને મજબુત મન ધરાવનારો હતો. એનીપર અધર્મિતરી-કેનું આજ આવડાં એ ધ. સ પૂર્વે ૪૧૧માં 'પાલેન' ખાતે નહાશી વંદ ત્યાંની કારિય જળ રહેો હતો, જ્યાં એનું મરણ નિપજ્યું

હતું. એણે કવિતા તથા શીલકૃતિના પ્રયોગમાં હતા પણ તેમાંનું હાલમાં એક પણ પુસ્તક નહતું નથી.

શાયન્તસ—આ પુસ્તકાલ ઉપર સિયાળામાં પ્રકાશ આવે છે. એથી બગીચાની શોભા બેદર વધે છે. આ પ્રકાર અને જમીનમાં પણ હોય છે, એ ધણી જાતનાં છે. દરેક જાતનાં પ્રકાર રંગબેરંગી હોય છે. કાંઈ જાત લાલ, કાંઈ કિરૂંડા લાલ, કાંઈ સ્વામત્તુ, કાંઈ રંગબેરંગી હોય છે.

એનાં પ્રકાર સુગંધીત હોતાં નથી પણ તે બગીચાને પોતાની સુંદરતાથી શોભાવે છે. ગરમિની શરૂઆતમાં તડકા પડનાં તેનું ઝાડ સુકાઈ કરમાઈ જાય છે. આ ઝાડ રેતીવાળી જમીનમાં સારાં હોય છે. એને ખાતર તરીકે પાતરાનું ખાતર ધણું પુષ્ટિકારક ગણાય છે. મિયાં પાંચવા પેઢેલાં ખેતર તદ્દન સાફ કરી માટી તેપાર કરી તેને નરમ બનાવી એના મૂળોથી સેહેલાઈથી ફેલાઈ શકે તેવી નરમ માટીમાં મિયાં પાવે છે. દિવસમાં આઠગણથી નવેગણ સુધીમાં એને રાખે છે.

શાયન્ત—કાન્સના રાગ દેવિની આ માનીતી કવિયજ્ઞોના જન્મ ઇ. સ. ૧૪૯૯ માં થયો હતો. એ જોન ડી પાએટીઅસની બેટી હતી. એનાં લગ્ન ૧૩ વર્ષની ઉંમરે થયાં હતા, અને તે ૩૨ વર્ષની ઉંમરે વિધવા થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૫૪૭ માં દેવિની મૃત્યુનાનીથી એને વેસ્ટેટીનોહસની ડાયેસોના એલકાઇ આપી મોટા દરજ્જે ચલાવવામાં આવી હતી. એનું મરણ ૧૫૬૬ માં નિર્ધન્ય હતું.

શાયોટોરસ સિદ્ધ્યુસસ—આ જાણિતો ઇતિહાસ કર્તા ઈ. સ. ૧૫૪૪ ના સુમારે થઈ ગયો. જમીનની ઉપનિધી ઈ. સ. ૧૫૪૦ ના વર્ષ સુધીનો ઇતિહાસ એણે પ્રથમ લખ્યો હતો, આ ઇતિહાસિક ગ્રંથ માળાના ૪૦ દૈનિકોમાંના માત્ર ૧૫ બાકી છે, અને તે ધણાજ મહત્વનાં ગણાય છે.

દાર્શનિક ગ્રંથ—(ગુઓ ગ્રાન્ડસ ગ્રાન્ડિસ દાર્શનિક ઇરેસમસ—આ તખીય, કુદરતી જ્ઞાન સાથે, બોધદર્શક કવિતા રચનારનો જન્મ ૧૭૩૧ માં ૧૨ મી ડીસેમ્બરે ન્યૂયૉર્ક પાસે એસ્ટોન હોલમાં થયો હતો. એણે સેન્ટજેન્સ કોલેજ કેમ્બ્રિજમાં અભ્યાસ કરી ૧૭૫૦ માં બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી. ૧૭૫૪ માં એડિનબર્ગમાં તખીયી અભ્યાસ કર્યો હતો. નોર્ટગહેમમાં ધર્મો બરાબર નહિ ચાલતાં એણે લીયફિલ્ડમાં જઈ રહી ત્યાં લગ્ન કરી પોતાના ધર્માર્થ ફાલે મેળવી જાહેરમાં પોતાની વિદ્વંતાથી માન પામ્યો હતો. ૧૭૮૧ માં પોતાના બીજા લગ્ન પછી એ ડાર્મમાં જઈ રહ્યો, જ્યાં ૧૮૦૨ માં ૧૮ મી એપ્રિલે મરણ પામ્યો હતો.

દાર્શનિક ગ્રંથ—ઈંગ્લંડના નોર્થમબરલેન્ડ કિનારા ઉપરના 'ફિરન' ટાપુએને લગતા 'આઉન્સમન' ખડકને લગતી દીવાદાંડી ઉપર ગ્રેમડાર્શનિક તા. ૨૪ નવેમ્બર ૧૮૧૫ માં જન્મી હતી. આ દીવાદાંડીવાળા એનાં પિતા વિદ્યમ દાર્શનિકને તે ના પાસેના બીજા ખડક લોગરોન ઉપર ૧૮૨૬ માં નેમવામાં આવ્યો હતો.

જ્યારે ગ્રેમ ડાર્શનિક ૨૨ વર્ષની થઈ તે સમયે 'ફારફર્સ' નામની ૩૦૦ ટનની એક રીપર દાંડી જવાને ૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૮ ને દીને નિકળી, તેમાં ૬૩ મનુષ્યો હતાં. તે રીપર આ ટાપુ નજદીક દુકાનમાં સપડાઈ જતાં ખડકને અથડી ભાંગી પડી, તે વેળા કેટલાક ખડકાસી ફરતે જમવાને જાહેર બોટ ઉતારી નહાણી ગયા, તેમાં બારકસ ભાગતાં કેપ્ટન અને તેની બાઈડી તથા કેટલાક ઉતારાઓ ડુબી મૃતા. માત્ર આગલો ભાગ નવ માણસો સાથે ખડક ઉપર રહ્યો અને તેની ઉપર મોળા જોશમાં અથડાતા હતા. આ દેખાવ ૧ મેઈ ઉપરની ગ્રેસ હરગકની લોગરોનની દીવાદાંડી ઉપરથી

દેખાનો હતો, તે વેળા ત્યાં ગ્રેસ ડાર્લીંગ અને તેના માતૃપિતા સિન્ડાય બીચ્ચ કાંઈ નહોતાં. આ વેળા સહવાર પડતાં કિનારેથી ત્યાં જનારી કાંઈની હિંમત ચાલી નહિ, પણ ગ્રેસ પોતાની માતાની મદદથી એક બોટ પાણીમાં ઉતારી પોતાના પિતાની મદદથી નિરાધારને મદદે જઈ બારે મુસકેથી વચ્ચે છવને જોખમે તે નવે માણસને બચાવી પોતાના મથકમાં આણી રાખી યુરપમાં નામના મેળવી હતી. નોર્થમપ્ટરલેડના ડ્યુક અને તેની બાતુએ ગ્રેસ ડાર્લીંગને તેને પોતાના માતૃપિતા સાથે મેહેલમાં તેડી તેમની પરોણાગત કરી માન આપ્યું હતું. છુમેન સોસાયટીએ આ બાતુનો ઉપકાર માની તેને એક સુનાની રીપોટ ભેટ આપી; ને પ્રગએ ઉધરાણાથી રૂ ૭૦૦૦ ની થેલી બક્ષેસ કરી હતી. આ હિંમતવાન બાતુનું મરણ ખબતના સુરા દર્દીના મરણવાનીમાં ૧૮૪૨ માં ૨૦ મી અક્ટોબરે નિષ્કળ હતું.

હાંસ—આ પ્રાણીનો આકાર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે જોતાં અતિ જોવાલાયક જણાય છે. તે આ મુજબ:—તેનું માથું નાહતું હોય, માથાનો ધણો ખરો ભાગ પાસાદાર એવી આખેથી બાપેસો હોય છે. છાતી (Thorax) નો આકાર માથાનાં પ્રમાણ મુજબ જોતાં ફીક મ્હોટો હોય ગોળ હોય છે, આથી એક બાજુથી જોનારને આ પ્રાણીની પીઠ તરફથી જોતાં પીઠપર ફણગે કુટેસો જણાય છે, પેટ લાંબુ ને પતળું હોય છે, માથાનાં અગ્રભાગને ચાંચના આકારનું માથું, ને બે મુઠો હોય છે. પીઠના પેહલા ભાગ ઉપર બે કુદર મુઠો હોય છે અને તેની પાંખની પાછલી બાજુએ ઝાવર જેવાં ઝીણા પીછાં હોય છે. તેમજ પાંખની બીજી જોડને જગ્યે એક ભાગમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બે કાન હોય છે (Balancers). આ પ્રાણીનાં પગ તેનાં શરીર કરતાં ત્રણપણાં મ્હોટાં હોય છે, અને તેનું એકંદર શરીર ઝીણું, ઝીણું પીછાંથી શુશોભિત બનેલું હોય છે.

હાંસમાં માદા અને નર વચ્ચે ફરક હોય છે. નરની મુઠો માદીની મુઠો કરતાં ઘણી મ્હોટી અને જોવામાં શોભિતી હોય છે. નરની મુઠો મરધીનાં પીછ જેવી દેખાય છે, પણ માદીની મુઠોનાં ફાંટા તદ્દન નાહના હોવાથી તે નર પ્રમાણે જોવાજોગ હોતી નથી.

ઉપકા વર્ણન ઉપરથી જણાશે કે આંખે દેખાતું સાધીરણ હાંસ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે ઘણું અનુપમ પ્રાણી જણાય છે; પણ આ સધળા કરતાં હાંસની ચાંચ અને તેની રચના અતિ અનુપમ જેવી હોય છે, અને એ સંબંધી માદી તથા નર વચ્ચે ભેદ છે. માદી પ્રમાણે નરને મનુષ્યના અંગ પર હિંદો પાડી તેમાંથી લોહી પિતાં આવડતું નથી; માત્ર માદાજ આ સુંદ વડે લોહી સુસી શકે છે. નર પોતે તદ્દન 'નિષ્કર્મ' છે પણ માદા પોતાના તિલકા હથિઆર વડે હિંદ પાડી લોહીથી ભૂખ મટાડે છે.

માદીનું મુખ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે જોતાં, બે મુઠોની વચ્ચે સુંદ જેવો એક અવધવ જણાય છે, અને પ્રથમ દર્શને તે હાંસનું ખાવાનું હથિઆર હશે એમ ખાતરી થાય છે, પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. આ સુંદ એટલે એકંદરની હથિઆરની પેટી જેવી હાંસનાં ખાવાનાં હથિઆરની પેટીજ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ સુંદને આરંભથી છેડા સુધી ફાટ હોય છે અને તે સુંદ વચમાં વાંકી હોય છે. હાંસને પોતાનાં હથિઆરને ઉપયોગ કરવાની અગત પડતાં તે સુંદને વચ્ચે વળાવે છે, સુંદ વાંકી વળતાં તે સાધે રહેલા માહેલાં હથિઆરો વળતાં નથી. આ હથિઆરોની લંબાઈ પણ સુંદ જેવડી હોતી નથી, આથી સુંદ વાંકી કરતાં તે હથિઆરો બાહર પડે છે. આ વેળા હાંસ પોતાની સુંદ એવી રીતે તો બતાવે છે કે વાંકી કરેલી સુંદની બે બાજુ અને માહેલી નહિ વળેલાં હથિઆરોવાથી ત્રીજી બાજુ આવી જણાવતું મળી એક ત્રિકોણ બને છે.

આ સુંદની અંદર ૬ તરફના જૂદા જૂદા હથિઆરો રહે છે. તેમાંના કેટલાકનો આકાર બાધા જેવો, કેટલાકનો તલવાર જેવો અને કેટલાકને કરવત જેવા ઉલટા ઘાંતો હોય છે, પણ આટલાં બધા હથિઆરો છતાં તે સુંદની લંબાઈ ૩ ઇંચ કરતાં ઓછી હોય છે.

ડાંસની આંખો તેના માથાના માન પ્રમાણે બેતાં મ્હોટી હોય છે, આ માથાનો ધણોખરો ભાગ આંખોથી નજીક પેલા રહે છે. આ આંખોનો રંગ લીલો હોય છે.

ડાંસ ઉડવા માંડતા ગૂં ગૂં ગૂં ગૂં...એવો અવાજ કરે છે. ડાંસ ઉડે છે ત્યારે તેનાં પંખ અતિ ત્વરથી હીકતા હેવાથી ઉપલે અવાજ નિકળે છે. એક વિદ્વાને આ વિષયનો અભ્યાસ કરી શોધ કરી છે કે ડાંસની પાંખો એક સેકન્ડમાં ૧૫૦૦૦ વખત હીકે છે અને તેથીજ ગૂં ગૂં ગૂં ગૂં અવાજ નિકળે છે.

માદા પોતાના ઇંડા પાણી ઉપર એક મેકને મોંદટવી રીતિમાં મેલે છે. આ ઇંડા અતિ હલકા હોવાથી પાણી ઉપર તરે છે. ત્યાં તેની વધ પુરી થતાં તેમાંથી અળાઇ આવતું એક જીવડું નિકળે છે, આ પ્રાણીનો આકાર પિત્તળનાં ગોળ માથાવાલા રક્ત જેવો હોય તેના અંગ પર જંગમ બાલનાં મુલકાં હોય છે. તેને જે પુછડી હોય છે, તેમાંની એક પુછડીનો ઉપયોગ શ્વાસોશ્વાસ લેવા માટે કરે છે, બીજી પુછડી તે ડાંસનું ગુદ્દાર છે. આ પ્રાણી અત્યંત ઝીણું હોય છે, અને તે ઉપરાસાપરી રંગ બદલે છે, તે સદા પાણીમાં રહે છે પણ બાહરની હવા લેવા માટે પોતાની પુછડી પાણી ઉપર વારંવાર રાખવી પડે છે. શ્વાસોશ્વાસ લેતાં અર્ધાંત તેનું માથું પાણીમાં ડુબે છે. આ વેળા ડાંસની હાલત કીડાને મળતી છે. કેટલાક દિવસો પછી તેને કોય રીતિ પ્રાપ્ત થવા માંડે છે. આ કોય કીટક રીતિમાંના કીડાનાં બદનમાંથી એક પ્રકારનો પદાર્થ નિકળી અને છે. કોય રીતિમાં હોય છે ત્યારે તે પ્રાણીને ખાવા પિવાની અર્થતા

રહેતી નથી અને કોયની અંદર તેનો આકાર બદલાતો જાય તે પૂર્ણ ડાંસ બને છે. આવીરિતે કોયમાં ડાંસનો પૂર્ણ આકાર બનતાં તે કોય પાણી ઉપર આડો તરે છે. કોયનો આકાર લંબોવા લોલક જેવો હોય છે. આ લોલકનો જ્યાં જડો ભાગ હોય છે તે ઠેકણે ડાંસનું માથું હોય છે. કોય પાણી ઉપર ચોડા વખત તર્યા પછી માહેલું પ્રાણી પોતાનું બદન એકદમ યુલાવે છે અને તેનું માથું ને જંગે હોય છે તે કોયનો ભાગ ઉપલી તરફથી ઉખેડી તેને ચીરો પાડે છે, અને તેમાંથી ડાંસ પોતાનું માથું તથા બે પગ બાહર કાઢે છે. આ મુજબ માથું અને બે પગ બાહર નિકળ્યા છતાં તેના બાકીનાં અવયવ કોયમાંજ રહે છે. આ ભાગો કાઢવા તેને બારે મેહેનત પડે છે. કોયમાં બાકી રહેલા અવયવો બાહર કાઢવા માટે ડાંસ ને હિમત અજમાવે છે તે અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે. તે પ્રથમ પોતાનું બાહર નિકળેલું માથું તેને પાણીનો સ્પર્શ નહિ થાય માટે બે તેટલું ઉપર ઉચ્છી રાખે છે અને પેટને સંકોચી ચોડું ચોડું બાહર કાઢે છે. કોય માહેલો ભાગ ખરબચડો હોવાથી સંકોચી કાઢેલો પેટનો ભાગ કોયમાં ફરી પેહેલે સ્થળે જતો નથી. આ રીતે ડાંસનું શરીર જમ જમ કોય બાહર નિકળે છે તેમ તેમ તેને પેટાનો ઉપલે ભાગ ઉચો રાખવો પડે છે, અને છેલ્લે તો તેને પીઠ તરફ ચતુર્થ અંગ કોયમાં મોહો કરી તદન અખંડી ઉચું થવું પડે છે. આ રીતિમાં ડાંસને પોતાનો પ્રાણ બચાવવા ભારે વેડ વેડવી પડે છે. હમણા સુધીની તેની સર્વ વધ પાણીમાં થયાં છતાં બાહર નિકળતી વેળા પાણીનો જરાએ સ્પર્શ થએલો હાનીકારક હોવાથી બારે સંભાળ લેવી પડે છે. આવી ડાંસની ચીંતાવૂર હાલત સુશમદસીક ચંત્ર વડે દેખાય છે. ઉપલી હાલત ને ઉપર વર્ણી તે પ્રકાર બનતાં માત્ર બેચાર સેકન્ડનો વિવેચ લાગે છે, તેટલાં જૂન વખતમાં તે કોય રીતિમાંથી મુક્ત થઈ બક્ષની શોધમાં તરત ઉડવા માંડે છે.

ઈડા મેલ્યા પછી પૂર્ણ હાલતે પોંદ્યતાં ડાંસને ૧૫ દિવસ લાગે છે, અને પૂર્ણ રિચતિ એ પોંદ્યતાંજ તે મનુષ્ય લોહી ચુસવા માંડે છે. પૂર્ણ વધ થવા પછી ૩ થી ૪ દિવસ માત્ર જીવી શકે છે; એક વર્ષમાં ડાંસના સંખ્યામય વશભે ઉત્પન્ન થાય છે. ડાંસની સુંદર આયત સૂક્ષ્મ હોય છે. આ સુંદરો ઔણીઆયો બ્રમ્મ આમડીમાં જતાં તેની સાથે એક ત્રિપારી પદાર્થ લોહીમાં ભેળાય છે અને આજ ત્રિપારી દ્રવ્યથી ખજાણી ડીયું ઉડે છે.

ખીજી ડાંસની જાનને 'ડાડીલોમ લેગ્ગ' કહે છે. આપણે એને 'થોડ ડાંસ કહીએ છીએ.' આ ડાંસ તમેજામાં વધારે રહે છે. આ ડાંસના કરડવાથી મોહોડું ડીયું ઉડી તે જે નજી દિવસ સુધી કાયમ રહે છે.

ડિકામાલી— રાજગૃહ વનસ્પતિનો રસ. હાથમાં એનો ઉપયોગ કરમ મારવા માટે કોરોનાં જખમોમાં ઉપજત થતા કીડા મારવા ઉપર કરે છે. એના ક્ષુપનાં કુમળાં ગાવાનાં છેડા ઉપર ચુદર જેવો રસ ગળી પડે છે. એની પરીક્ષા 'રોન હૈસ' અને ચેવર' આ બે રસાયન શાસ્ત્રજ્ઞાનીઓએ કરી છે. તેઓએ એમાંથી બે જુદાં જુદાં દ્રવ્યો શોધી કાઢ્યાં છે.

૧-રંજનિય, ૨-તિવ્ર, ડાડુ' અને ગધમાં બિલાંડીનાં મૃદૂર જેવું છે, (Gardenin and gardenic acid) ગીનાઇ તથા જેપાનીજ તખીએ આ વનસ્પતિનાં ફળો વાગક, ઉત્તેજક અને મૂત્રજ હોવાનું માને છે. તામીસ તખીજ પણ એને તેજગળતા ઔષધમાં ગણે છે. ડાં ૫ાંદુરંગ ગંત્રી' જણાવે છે કે, 'તે ૬ થી ૧૦ વર્ષનાં જન્મ્યાંએને કરમવિકારમાં બેથી ત્રણ ઘણું ડિકામાલી આપી હતી અને તેથી બાળકોને કથી ઈન્ન નહિ થતાં કરમ પડ્યા હતા. ડિકામાલી ઝડતો રસ છે. એ કુમળા કુચનાં દીડવા ઉપરથી નિકળે છે, એની દિંદુરતાનમાં ૩ જાત જણાઇ છે, ૧ લી ગધરાજ અથવા

મુન્દર, એનાં પુષ્કોઅનિ સુગંધમય છે, તેને કાંકજુમાં 'અનંત' કહે છે અને તેનાં મૂળીયાનો રસ પ્રસૂત્રીને માથું દુઃખતું હોય સારે ચોપડે છે, ૨ જાત દક્ષિણ દિંદુરતાનમાં અથવા કાંકજુમાં તથા માયસોર પ્રાંતમાં પેદા થનારી. અને ૩ જાત ચીનદેશથી આવનારી છે.

ડિન્ડીગલ—મદ્રાસ ઈલાકામાંનો એક તાલુકો. ક્ષેત્રફળ ૧૧૩૨ ચારસ મૈલ હોઈ તેમાં ૨૦૮ ગામડાં છે, લોક વસ્તી ૩,૦૪,૭૮૩ ની છે. લોક વસ્તીમાં ૨,૭૨,૬૭૪ હિંદુ, ૧૨૨૩૯ મોહમેદન અને ૧૯૮૬૫ ખ્રિસ્તીઓ છે; જેમાંના ૧૭૧૬૬ રોમન કેથોલિક ધર્મ પાળે છે. આ તાલુકો ૧૭૪૨ થી ૧૮૨૬ ઈડીયાને તાલે આવ્યો છે, આ તાલુકામાં ૧૫૪૨ તવારો છે, જેમા માહતીઓ પુરાકળ મળે છે, જમીનનું વાર્ષિક મહેસુલ ૩૫૪૪૬ પૌડનું ઉપજે છે.

ઉપજાતું મુખ્ય શેહેર ડિન્ડીગલમાં વસ્તી ૧૪૧૮૨ ની હોઇ તેમાં ૧૦૪૮૪ હિંદુ અને ૧૬૦૧ મોહમેદનો તથા ૨૦૬૭ ખ્રિસ્તીઓ છે. અત્રે ખ્રિસ્તીઓ વેગળા પરામાં વસે છે અને તે દરેકનાં ઘેરમાં છાપરા ઉપર કાંસની નિશાની રાખવામાં આવે છે. તેમના મુખ્ય ઉપદેશકને કાનાતોરનો બિશપ નેમે છે ને તે મલખારનો દેશી ખ્રિસ્તી હોય છે. ડિન્ડીગલમાંથી રેલ્વે લાઇન પસાર થાય છે. અત્રે તંબાકુ, કાશી, એલચીનો વેપાર ચાલે છે.

આગળ ડિન્ડીગલ રતતંત્ર રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર હોવાથી ત્યાંના એક ખાક ઉપર કિલ્લો છે, જે સમુદ્ર સપાટીથી ૧૨૨૩ ફીટ ઉપર છે. આ કિલ્લાનો કબજો ચંદા સાહેબે, મરાઠાઓએ અને માયસોરના લશ્કરે મેળવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં બ્રિટીશોએ જીતી લીધો હતો પણ ૧૭૬૮ માં ફરી શત્રુઓએ જીતી લીધો હતો, પણ ૧૭૮૩ માં ફરી બ્રિટીશોએ જીતી લીધા જતાં, માંગલોરના કાલકરારની રહે માયસોરના રાજ્યને સોંપવામાં આવ્યું હતું; તેટલાં લડાઇ જંગતાં

૧૭૯૨ માં દીપુ પાસથી ફરી થતી લીધું હતું.

હિન્દીવરમ—દક્ષિણ આંદામની તાલુકા, શેનકળ ૮૪૪ ચેરસ ગ્રેવ હોઈ તેની વાર્ષિક મેહેસુલ ૫૪૬૫૫ પૌંડની હવજ છે. તેમાં ૫૬૪ ગામડાં છે, તેમાં વસ્તી ૨,૬૪૨૬૧ની હોઈ તેમાં ૨૪૮૩૭૭ હિંદુ, ૫૮૮૮ મોહ-મેદન, ૬૩૬૯ ખ્રિસ્ત અને ૩૬૨૭ પરદેશી-ઓ વસે છે. અત્રેથી સાકચ ઇંડીયન રેલ્વે પસાર થાય છે.

હિંદુર ઓંચ ધી રેથ—આ ખેતાંજ ૬૦ સં ૧૫૨૧ માં ૮માં હેત્રિને ૧૦ માં પોપ લીયોએ બખરગો હતો, પાછળથી આ ખેતાંજ પાલંમેટે પોતાને હાથ રખી રાખે આપવાનો ધારો રાખ્યો હતો, અને હાલમાં આ ઈંગલંડના રાખનો ખાસ ચાલુ ખેતાંજ ગણાય છે. એનેજ મંજનો રપેનમાં “મેરટ કેયોલિક” અને ક્રાન્સમાં “મેરટ ખ્રિસ્તીયન ટોંગ” નામે ખેતાંજ ચાલુ છે.

હિંદુરનિઅલ—આ રોખિનસન ક્રો નામે અતિ પ્રસિદ્ધ નવલકથા લખનાર. એનો જન્મ ૪૦ સં ૧૬૬૦ ના સુમારે લંડનમાંના સેંટ ગિલ્સના પરામાં થયો હતો. એનું કુટુંબ નોર્થમટન શાયરમાં લાંબા વખતથી જણીતું હતું, અને તેનો પિતા જોસફ સેંટ ગિલ્સીસ માં ખાટણનો ધંધો કરતો હતો, અને તે ત્યાં ૧૭૦૫ સુધી જણાયો હતો. ૧૭૦૩માં એણે પોતાનું નામ કોઈ નહિ જણાયલા દારણોથી રિંદો રાખ્યું હતું.

એણે યોગ્ય અભ્યાસ કરી સાહિત્યમાં પ્રથમ હાંડગી ગુનરતાં ૪૦ સં ૧૬૮૫ના સુમારે મહાનો બાંધવાના ‘ગ્રેટ્ટેક્ટર’નો ધંધો કરવા લાગ્યો. એની જુવાની સુધીની હાંડગીનો વૃત્તાંત હજી ચોક્કસ જણાયો નથી. ૧૬૮૮ માં એ કિંગ વિદ્યમતા લશકરમાં એક ‘વાલિન્ટિયર’ તરીકે હતો. એણે ક્રાન્સ તથા રપેનમાં મુસાફરી કરી હતી, પણ ૧૬૯૨માં એની નાણું સંબંધી તંગ હાલતને લીધે માગનાર (એને ઓણું અંધકું આપી પતીવળું

હતું. ૧૬૯૮ માં એણે પ્રથમ ‘એસે અપોન પ્રોજેક્ટ’ નામે અંધ રમ્યો અને વિદ્યમ ત્રીજાના અમલમાં એ જણીતા લેખક તરીકે માન પામી રાખ તરફથી આશ્રય પામ્યો હતો. ૧૭૦૧ માં એણે કાવ્યો રમી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. પાલંમેટ સામે એક સખત લખાણ કરવાથી એને ૨૦૦ માંડનો દંડ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ આનંદ નહિ ભરીવાથી એને ૧૭૦૩ નાં જુદું માસમાં જાહેર ખર્ચે વચ્ચે પિયરની શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. તે પછી એણે ‘રેબુ’ નામે ચોપાનીયા પ્રગટ કરતા માંડયા (કેશુવારી ૧૭૦૪-૧૧ થી જુન ૧૭૧૩) તેનાં પેહેલાં અંદાડિક, પછી રોજ દા અને તે પછી ૮ ભાગ ખીજ દફતરના ત્રીજા અંકવાડિક પત્ર મારફતે પ્રગટ કર્યા હતા. હિંદો સર્વેથી યાદગાર અને ગંભીર લખાણ સંગ્રહ હતો, કેમકે ૯ વર્ષમાં એણે ૫૦૦૦ છાપીય પાનાં લખી છપાવ્યાં હતા, તે ઉપરાંત એ મુદતમાં ખીજ ૮૦ લખાણો ૪૪૨૭ પાનામાં લખી પ્રગટ કર્યા હતાં.

એને ૧૭૦૪ નાં આગસ્ટમાં બાંધુક કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૭૧૫ માં એણે ‘ફિમિલી ઇન્સ્ટ્રક્ચર’નું પેહેલું દફતર પ્રગટ કર્યું હતું. તે પછી ચાર વર્ષ એણે રોખીનસન ક્રોનું પહેલું પુસ્તક લખી પ્રગટ કર્યું જેથી જાહેરમાં ભારે નામના પામ્યો હતો. અને એજ વર્ષમાં એનું ખીજું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. ૧૭૨૦ માં એણે ‘લાઇફ ઓફ એડવેનચસ આય ડનકર્ન કેમ્પબેલ’ નામે અંધ રમી ભારે નામના મેળવી હતી, તેમજ ૧૭૨૨ માં પણ ખીજ એક અંધથી ફરી જાહેરમાં ઘણી નામના મેળવી હતી. એણે પોતાની હાંડગીનાં હેલ્સા દિવસો ‘રોડાકન્ય વિંગટન’ ખાતે નવું મકાન બંધાવી ત્યાં પોતાની ત્રણ બેટીઓ સાથે રહી ગુમચો હતાં. મરણ ૧૭૩૧ માં ૨૬ મી એપ્રિલે નિપજ્યું હતું.

હિમ—નાટ્ય કળા શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા ગુન્ય ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ, અને ગાથા

સંત્રામ, ક્રોધ યુક્ત, રોદ્રસ અંગે, અને બીજાં અનેક રસ અંગે હોય તે. અંકચાર, દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ઉરગ, જૂત, પ્રેત, પિશાચ, વગેરે નામક ઉદ્ધત, કૌશિકી શિવાય બીજી વૃત્તિ તેમાં હોવી જોઈએ. એમાં વિષ્કંભક અને પ્રવેશક માહે આવતા નથી. સંસ્કૃતમાં ત્રિપુરદાહ નામે ડિમ છે. **ડિમેટ્રિઅસ ફેલેરિઅસ**—આ નામ અથેન્સનાં એક બંદર શહેર ‘અટીક ડિમોસ ઓવ ફેલેરિઅસ’ ઉપરથી પડ્યું છે. એનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૪૫માં થયો હતો. એક રાજ-કુવારી અને ભાવલુક્તા તરીકે પ્રસિધ્ધતા પામ્યો છે. એ ગરીબાઈમાંથી ઉદ્ધરેલો છતાં પોતાની વાકચત્ત્વ અને બાહોશીથી અથેન્સમાં હવે દરજ્જે ચડ્યો હતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫થી એણે જાહેરમાં ભાગ લઈ ભાવલુક્તા તરીકે પ્રથમ નામના મેળવી હતી. ૩૧૩ માં એ કેસેડરનાં હવાલામાં અથેન્સની દરબારમાં રહ્યો. ત્યાં એણે ૧૦ વર્ષમાં એટલીતો નામના મેળવી કે અથેનિયનોએ એને બહુ માન આપી એના માનાયે ૩૬૦ પુતળાં જગે જગ ઉભા કર્યા હતા. પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૭માં મેસિડોનીયનોએ અથેન્સપર હુમલો કરવાથી એ પોતાની નબળી રાજ નિતી માટે અથેનીયનોનાં અણગમમાં આવતાં એને ત્યાંથી નહાશી જવું પડ્યું હતું. આથી એના માનાયે ઉભા કરેલાં પુતળાંને ત્યાંની પ્રજાએ નાશ કરી માત્ર એકજ કાયમ રહેવા દીધું હતું. પ્રથમ એ થીબસ તરફ નહાશી ગયો અને પછી ત્યાંથી અલેક્ઝાન્ડ્રીન ટોલમીની કોર્ટમાં જઈ વર્ષો સુધી રહી સાહિત્યમાં વખત ગુજાર્યો હતો. પણ ત્યાં એના મદદગારના મોતથી એને ઇજિપ્તની દરબારથી નિકળી ઉપલા ઇજિપ્તમાં જુસિરી-જમાં જઈ રહેવું પડ્યું, જ્યાં એ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૩માં મરણ પામ્યો હતો.

ડિમેટ્રિઅસનીસ—આ અથેન્સના પ્રસિધ્ધ વક્તાનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૮૫માં થયો હતો. પ્રાચીન કાળમાં એ ભાવલુક્તા તરીકે બેદ

કિર્તિ પામી ગયો છે. એનો પિતા તલવાર બનાવનાર કારીગર હતો. બચપણમાં એને શરાબર શિક્ષણ મળેલું નહિ હોવાથી તે સ્પષ્ટબોલી ચક્રતો નહિ, પણ એણે ભાવલુક્તા તરીકે નામના મેળવવાનો નિશ્ચય કરી તે પાછળ બેદદ શ્રમ કર્યાથી તે વક્તા તરીકે પ્રસિધ્ધ થયો. માસિડોનનો રાજા શીસિપ સામે એણે જે યાદગાર ભાવલુક્તા કર્યા તે ‘ફિલિપ્પીકસ’ ને નામે પ્રસિધ્ધતા પામ્યાં છે. એની ઉપર લાંચ રસવત લેવાતું તોહમત આવતાં એને અથેન્સ છોડી નહાશી જવું પડ્યું હતું, પણ પાછળથી અથેનીયનોએ એને ભારે માન સાથે સ્વદેશમાં પાછો આપ્યો હતો, પણ તે પછી માસિડોનિયન પ્રજાએ એની માગણી કરવાથી એણે આત્મહંસાં કરી ૪૦ સંખ્યા પૂર્વે ૩૨૨ માં મરણ પામ્યો હતો.

ડી—આ મુંદર નદી એખરડીન અને કેનકર ડીન શાપરમાંથી વહે છે, આ નદી કરેગોરમ પર્વતમાંથી ૪૦૬૦ ફીટ ઉપરથી વહેતી પૂર્વ તરફ ૮૭ મિલ વહેતી જર્મનઓશનમાં એખરડીન પાસે દાખલ થાય છે; જ્યાં ૧૮૭૦-૭૨ માં બંદર પોહોણું કરવા માટે એની સાથે નેહેરથી જોડાણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નદીમાં તળંગતી માછલી મળે છે.

ડીઅર હોંડ—વુદ્ધ હોંડથી આ કુતરો કદે મોટો ને ચંચળ હોય છે. એ શેકાર કરવા માટે પાળે છે. એ હરણને ધણી ઝડપથી પકડી પાડી શકે છે.

ડીકન ચાર્લસ—આ જાણીતા લેખકનો જન્મ લેંડોર્થ ખાતે ૧૮૧૨ માં ૭ મી ફેબ્રુઆરીએ થયો હતો. એનો પિતા દર્બાજ ખાતાનાં લશ્કરમાં એક ‘પેમાસ્ટર’ તરીકે હતો. બચપણમાં ડીકન ચાર્લસને લખવાનો ભારે શોખ હતો અને એનું લક્ષ તેજ વખતથી લખાણ કરવા તરફ વળ્યું હતું. ૧૮૨૧ માં જ્યારે એ ૯ વર્ષનો હતો ત્યારે એનો પિતા નોકરીના છુટકાથી ગરીબમાં આવી પડ્યો. આથી એના માતૃપિતાને એક ગરીબ લતામાં જઈ રહેવું પડ્યું. ત્યાં એના પિતાને કંઈકારી

માટે નવદીન તુરંગમાં જવું પડ્યું; આથી ચાર્લસને ૧૦ વર્ષની વયે હંગરફોર્ડ માર્કેટમાં 'એલેક્સાન્ડર'ના કારખાનામાં નોકરીએ રહેવું પડ્યું હતું. આ વેળા એને ૪ મેસે ચાર્લીને પોતાના કામે જવું પડ્યું હતું. તે પછી એના પિતાની નવદી છુટકા થતાં એના માતૃપિતા કેમડન ટાનમાં જઈ રહ્યા, જ્યાં ચાર્લસને ફરી હેમ્પ સ્ટેડરોડની શાળામાં મેલવામાં આવ્યો, જ્યાં એણે ૩ થી ૪ વર્ષ શુભવ્યા. પછી આ નિશાળમાંથી ગરીબ અને લીધે એને નવદીન ઉકાળી લઈ સોલીસિટરને ત્યાં નોકરીએ રાખ્યો, આ વેળા એના પિતા મોનિંગ હેરલ્ડમાં એક રિપોર્ટર તરીકે કામ કર હતા.

આ વેળા ચાર્લસનું લક્ષ લખાણ કરવા પાછળ વળ્યું અને આથી એણે હુંકારી લિપિ શીખવા માંડી. ૧૭ વર્ષની વયે એ 'ડોક્ટર કામ્પ્સ'નો રિપોર્ટર થયો. તે પછી એણે 'એક્ટર' તરીકે વધવાની ખાહેશ રાખી પછી તેટલાં ૨૨ વર્ષની વયે એ 'લંડનપેપર' ગ્રાઉનો રિપોર્ટર થયો. આ વેળા રેલ્વે લાઇન શરૂ થયેથી નહિ હોવાથી એને દેશપરદેશ ભટકી રિપોર્ટ લાવવા પડતા હતા. ૧૮૩૩ માં એણે પ્રથમ માસીક ચોપાન્યું પ્રગટ કરી પોતાની ઝંઝકાટમંદ કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. તે પછી એણે 'ઇન્વિનિંગ ક્રોનિકલ' તથા 'મોનિંગ ક્રોનિકલ' સાથે જોડાઈ અઠવાડિયાની ૫ થી ૭ ગીનિ મેળવવા માંડી. ૨૩ વર્ષની વયે એની વાર્ષિક કમાઈ લખાણમાંથીજ ૪૦૦ પાઉન્ડની થઈ હતી. હાલના વખત સાથે સરખાવતાં આ કમાઈ ૭૦ વર્ષ ઉપર ઘણી મોટી ગણાઈ શકાય. ૧૮૩૬ માં એણે પરચુટણ લખાણ સંગ્રહ એકઠો કરી ૧૧૦ પાઉન્ડ વેચી નાખ્યો હતો. એજ વર્ષના માર્ચમાં એણે 'પીકવિક પેપર' નામે પત્ર પ્રગટ કરી થોડાં અઠવાડિયા પછી ઇન્વિનિંગ ક્રોનિકલના અધિપતિ જ્યોર્જ હોગાર્થની એડી સાથે પરણ્યો ને તે દિવસથી એની આગલી દરેક નાણા સંબંધી મુશ્કેલી-એનો અંત આવ્યો.

ચાર્લસ ડીકને પોતાનું બચપણ એટલી તો કંગાલીવતમાં ગુમાવ્યું હતું કે તે મોટે દરજ્જે ચઢ્યા બાદી તેના વખાણનારા પછી તેની આગલી કંગાલીવતમાંથી એકદમ મોટી ચોખ્ખતાએ વિદ્યતાને જોરે ચઢેશો જોઈ અનન્ય થતા હતા. ડીકન-જી સં ૧૮૭૦ માં ૬ ડી જુને જ્યારે મરણ પામ્યો તે વખત સુધી એણે એક પછી એક ચાલુ ફાલેશી-સાથે માનપાત મેળવી પોતાની કિંતિ ઇંગ્લેન્ડ માત્ર જાણનાર દરેક દેશમાં અમર કરી છે. એનાં રચેલાં અથો સાલવાર નીચે દર્શાવ્યાં છે. ૧૮૩૬માં Sketches by Boz. ૧૮૩૭ માં The Posthumous papers of the Pickwick club. ૧૮૩૮ માં Oliver Twist; ૧૮૩૯માં Nicholas Nickleby. ૧૮૪૦ માં The Old curiosity shop. ૧૮૪૧ માં Barnaby Rudge. ૧૮૪૨ માં American Notes. ૧૮૪૩ માં Wartir chuzlewit ૧૮૪૩-૪૬-૪૮ માં, The christmas carol, The chimes The cricket on the hearth, The Battle of life, The Haunted man, અને The Ghost's Bargain. ૧૮૪૫ માં Pictures from Italy. ૧૮૪૬-૪૮ માં Dombay and son. ૧૮૪૯-૫૦ માં David copper field. ૧૮૫૨-૫૩ માં Black House. ૧૮૫૪માં The child's History of England. ૧૮૫૪ માં Hard Times, ૧૮૫૫-૫૭ માં Little Dorrit. ૧૮૫૯ માં A Tale of Two cities. ૧૮૬૧ માં The uncommercial Traveller. ૧૮૬૦-૬૧ માં All The year Round, Great Expectations. ૧૮૬૪-૬૫ માં Our Mutual Friend.

ડીકન ચાર્લસનાં અથો જોમ ગ્રેટસિટનમાં તેમજ અમેરિકામાં પણ અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યાં હતા. એના ઉપકા મુલ્યો ઉપરાંત નાદના નાટકો, ચોપાન્યા અને જુદા જુદા

અસખ્ય લખાણો થયેલાં છે. એણે પોતાની જીવનકાળથી તે મરણ સુધી આત્મિક ઉચોગી છંદગી ગુમરી લખાણ કરવામાં કદી પણ ખાઓ નાખ્યો નહોતો.

ડીમેન—આ શહેર પ્રેરીસની દક્ષિણ પૂર્વે રેલ માર્ગે ૧૯૬ મેલ ઉપર રહેલે જંગલનું મુખ્ય મથક છે. આગળ અત્રેનાં કિલ્લામાં રાજકુમારી કેદીઓને રાખવામાં આવતા હતા. અત્રેની જાહેર ધમારોમાં પુરાતન ખ્રિસ્તી દેવળો, સુદર નાટકશાળા, ઇન્સાફની અદાલત, ડ્યુક ઓવ જર્ગડીનો મેહેલ કે જે ૧૩૬૬માં બંધાયો હતો, પણ હાલમાં તે ટોન હોલ તરીકે વપરાતો હોય તેમાં કિમતી મ્યુઝીયમ છે. મુખ્ય ઉચોગ ફ્રાન્સ ખીર, સેન્ડી, ઉનનુ કાપડ, બ્લેકેટ, મિલુબતી, રાઇ અને કુંભાર-કામના કારખાનાં છે. અપર જર્ગડીમાં વાઇનના વેપારનું ડીમેન મુખ્ય મથક ગણાય છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૪૦૧૧૬ ની ને ૧૮૮૧ માં ૬૧૩૦૭ ની હતી.

ઇ. સ. ૧૦૦૭ માં ડીમેન જર્ગડીના ડચીમાં ગણાઈ તેનું પાલતખત કહેવાતું હતું. ૧૪૭૭ માં આલ્ફ્રેડ ધી બોલ્ડનાં મરણ પછી ફ્રેન્ચોને હાથ આવ્યું હતું. ૧૮૭૦ ના અફેરમાં શરતોનીરૂઢે જર્મનેને તાળે થયું.

ડીક્રાઇલી આઇઝેક—આ જાણીતા બાહોશ પુરૂષનો જન્મ ઇનગ્લીશમાં ૧૭૬૬ માં થયો હતો. એનો પિતા બેનજમિન ડીક્રાઇલી એક જાણીતા જ્યૂ વેપારી હતો (૧૭૩૦-૧૮૧૬). તેણે ૧૮૦૧ માં ઇંગ્લેન્ડમાં આવી સુકામ કર્યો હતો. આઇઝેકને પ્રથમ ઇનગ્લીશમાં ને તે પછી અમરટડમમાં કેળવણી આપવામાં આવી હતી. ૧૭૮૨ માં એ વિદ્યા અભ્યાસ સંપાદન કરી પોતાને વતન ગયો. તે પછી એણે બે દશવરોમાં કવિતાઓ રચી પ્રગટ કરી. એના રચેલા ગ્રંથોમાં મુખ્ય—calamities of Authors (૧૮૧૨-૧૩); quarrels of Authors (૧૮૧૪); commentaries of the life and Reign of Charles I (પાંચ દશવરોમાં

૧૮૨૮-૩૦). આ ઉલ્લા ગ્રંથની કદરજનાશીમાં એને ઓક્સફર્ડ તરફથી ડી. સી. એલ. ની ડીગ્રી બક્ષવામાં આવી હતી. ૧૮૦૨ માં આ વિદ્વાનનાં લગન મેક્સિયાનાસે-વિયા સાથે થયાં હતાં (જ. ૧૭૭૫ થી મ. ૧૮૪૭), અને તેથી એને ત્યાં એક પુત્રી ને ૪ બેટાઓની વૃદ્ધિ થઇ હતી. તે ચાર પુત્રોમાંનો વડો પાછળથી લોર્ડ એક્સ-શીલ્ડ નામે જાણીતો રાજકુમારી નર થઈ ગયો. ૧૮૧૭ માં આઇઝેકે પોતાનો બાપીકા ધર્મ તથા પોતાના બધા બચ્ચાંઓને બેપ-ટીઝમ આપ્યું હતું. એ પોતાના વૃદ્ધ વયે ૯ વર્ષ સુધી યુદ્ધાપાથી પિગાઇ ૧૮૪૮ માં ૧૯ મી જાન્યુઆરીએ મરણ પામ્યો હતો.

ડીપસાસ—આ હ શીટની લંબાઈ ધરાવનાર સાંપ મુખ્ય કરી ઇસ્ટઇન્ડિઝ અને જાવા તથા સુમાત્રામાં જણાય છે. એનું માથું સરીર કરતાં જડું હોય છે. આ સાંપ દેડકા અને એવાજ બીજા પ્રાણી ઉપર નિર્વાહ કરે છે.

ડીમોક્રિટસ—એનો જન્મ આખરેરા નામે જગ્યામાં ૮૦ માં ઓલિપિડમાં થયો હતો. એ બચપણથી ચંચળ, ખુશમીનજ અને માની હતો. એ ઉંચા ખાનદાનમાં જન્મ્યો હતો. એને મુસાફરી કરવાનો આત્મિક શોખ હતો. તે કહેતો હતો કે, “માદરા વતનમાં સધળા ગાણસો કરતાં હું ધણા દેશ ફર્યો છું, અને દર ફેરોમાંથી ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું છે, જમીન માપવાની ગણતરીમાં હું સફૂથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પામ્યો છું. ઓસર-દેશ કે જ્યાં મે પંચ વરસ મુસાફરી કરીધી ત્યાં પણ આ બાજદમાં મારી કોઇ બરેબરી કરી શક્યું નથી.” એણે જ્યોતિશ શાસ્ત્રના બળથી હવામાં જે કાંઈ ફેરફાર થવાનાં હોય તે વિશે ગણિતથી આગમજથી કહી શકતો, આંધી એને ત્યાંની પ્રજા આત્મિક પૂજ્ય ભાવથી માન આપતી હતી. એણે વિચારનાં વમલમાં મશગુલ થવા સાર પોતાની બન્ને આંખો અંધોળા કાચે ફાંટી બાંધી હતી, પણ તે બીનામાં સમ્માધ

નથી ગેમ કેટલાકેનું મત છે. એનો જન્મ ૪૦ સં પૂર્વે ૪૭૦ અથવા ૪૬૦ માં થયો હતો.

એના રચેલા કવિતામાં ગણિતશાસ્ત્ર, નીતિ-શાસ્ત્ર અને ગાયનશાસ્ત્રના કવિતા માત્ર બની રહ્યા છે.

ડીમોય સોલ—આ પદ્ધતિ કેનપેક્ષોના વર્ગનું હોવા છતાં ૬૬ અને દેખાવમાં તદ્દન જૂઠું જ છે. આ પદ્ધતિ લખાઈમાં ૩ ગ્રીટ લાંબુ (પુછડીથી તે ચાંચ સુધી) હોય છે, અને માથાથી પગ સુધી ૩૬ શીટ લંબુ હોય છે. એની ઉપરનો સર્વ ભાગ પિછાંથી ઢાંકાયેલો હોય છે. એનું તમામ પીઝાંચાનું ચરીર કાળજિયું હોઈ માથા ઉપર મુંદર રંગીન કલગીદાર પિછો રોય છે, અને છાતી ઉપર કળાં પિછાનું અડાદન રહે છે, આ પદ્ધતિ એગિઆ અને આફ્રિકાનું વતની છે, પણ તે ગ્રીમ તથા દક્ષિણ યુરપમાં જણાય છે.

ડીમોસ્થેનસ—આ ગ્રીસ અને અથેન્સનો મહાન વક્તા તથા ગજાદુવારી નરનો જન્મ ૪૦ સં પૂર્વે ૩૮૩માં થયો હતો. એના બચ-પણમાં જ એનો પિતા મરણ પામ્યો હતો. એની બાળવય દરમિયાન એના સગાંઓએ એના પિતાની પુછની અવ્યવસ્થા કથાથી હંમરમાં આવતાં એણે તેમની સામે લડી ધનસાધ મેળવ્યો હતો. આથીજ એને કાયદોનો અભ્યાસ કરવા માટે ઉચ્ચ છુટી અને તે મુજબ મુખ્ય અભ્યાસ કરી ૩૦ વર્ષની વયે જાણીતા વક્તા તથા કાળજાશક્તિ તરીકેની દરેક લાખકાત મેળવી હતી.

૪૦ સં પૂર્વે ૩૫૪ માં કેટીસપસ તરફથી લેપટીનસ સામે કરેલી યાદગાર લડતથી એની બાહોશી આશકારા થઈ હતી. એણે ૩૯ માં વર્ષથી રાજાદુવારી જીંદગીની શરૂઆત કરી હતી. એણે પોતાના કાયદાશાસ્ત્રીનો ધધો ૪૦ વર્ષની ઉંમર સુધી ચાલુ રાખી સાફ દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું, અને તે પછી પોતાની ૪૧ વર્ષની ઉંમર સુધી તે ઉપર નિર્ભર કરી

શક્યો, ઉપરાંત પોતાનો મોલો જાળવી શક્યો હતો.

એની પેટેલી કારકિર્દીની શરૂઆત ગ્રીસની ઉત્તરમાં મેસીડોનીયનો તરફથી હુમલો લાવવાની બાજુ ચાલુ થતાં ગ્રીસ અને અથેન્સની પડતી દશા આવવાનો સંભવ હતો, પણ ડેમોસ્થેનસનાં છુટા નિચારો અને કુશળી દેશનો જાચાવ થયો હતો, એણે તે વેળા ફરજિઆત લશકરી તાલીમ લેવાનું તથા લશકર માટેના ખર્ચને પોતાની વળવા મર્ચે ઉપર કર બરવાનો કાયદો બાંધ્યો હતો, તેટલાં દિવસે એલીયિયસ છતી લીધું ત્યારે ડેમોસ્થેનેસે બધે બધ યાદગર ભાષણો કરી પ્રજાનાં દિલ ઉધડેરી મેલ્યાં હતાં. અથેન્સે શીલીપ સાથે લશકર કરી તેમાં મેઉ તરફથી મુલ્કે થતાં લશકર જ ધ પડી, પણ તે પછી અથેન્સ-જાન્ડર ધી ફ્રેટ અને ચલાઈ કરી ૪૦ સં પૂર્વે ૩૪૪ માં ડેમોસ્થેનેસને ૬૬ કથો હતો; પણ એ કેદમાંથી નહાશી ગયો હતો; પણ ૪૦ સં પૂર્વે ૩૪૩ માં સીકંદરના મરણ પછી એણે જાળવે જગાડી કેનોની લશકરમાં હારતાં 'કેથેરીયા' તરફ નહાશી ગયો પણ તેટલાં મેસીડોનીયન સ્વારોએ પકડી પાડતાં (૪. મ. પૂર્વે ૩૪૨ માં) એને ઝેર ખવાડી મારી નાખવામાં આવ્યો હતો.

ડીક્ષમાન ચેસ્લર ફ્રેડરિક આગસ્ટ—જન્મ જાણીતા પૂર્વ દેશના વિદવાન શાસ્ત્રીનો જન્મ ૪૦ સં ૧૮૨૩ માં ૨૫ મી ડિસેમ્બરે 'ઈર્બીંગન' ખાતે થયો હતો. એણે 'દુર્બીંગન' ખાતે અભ્યાસ કયો હતો. ૧૮૪૬-૪૮ માં પેરીસની લામ્બ્રેરિઓની સુવાકાત લીધી હતી, અને તે પછી લંડન, ઓક્સફર્ડની લાયબ્રેરિમાંના હસ્તલેખો તપાસ્યાં હતાં. ૧૮૫૪ માં એને 'કેલ' ખાતે પૂર્વ દેશના ભાષા શાસ્ત્રી તરીકે નેમવામાં આવ્યો ને ૧૮૬૦ માં ગોસીન ખાતે ગયો હતો. ૧૮૬૯માં એ બર્લિન ખાતે ગયો હતો. ઇધિઓપિક ભાષામાં ડીક્ષમાન એક સત્તા ધારી જાણકાર યુરપમાં ગણાયો છે, ૧૮૫૭, ૬૫ અને ૬૬ માં વિધાર્થીઓ લાખકનાં

અથો રચી પ્રગટ કર્યા હતા. એવું મરણ ૧૮૯૪ માં ૪ થી જુલાઈએ નિપજ્યું હતું. એણે પોતાની તમામ જીંદગી દરમ્યાન સંખ્યા બંધ અથો જૂદી જૂદી ભાષાઓ ઉપરથી તર્જુમો કરી પ્રગટ કર્યાં હતાં.

ડીસા—પાવનપુરમાં રાજ્યમાંનું હાવણીવાલું ગામ, ખનાસ નદીને કાંઠે છે. મહત્તી ઉત્તર પશ્ચિમે ૩૦૧ અને નીમચની દક્ષિણે ૨૫૧ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૮૮૧ માં ૮૭૭૬ ની હતી, તેમાં ૫૩૫૭ હિંદુ, ૨૪૫૫ મોહમેદન અને ૫૬૪ પરદેશી હતા. આગળ આ ગામ 'ફરીદાબાદ'ને નામે પ્રસિદ્ધ હતું. ખનાસના ડામા કાંઠાપર બ્રિટીશ હાવણી છે, કે જે દેશીઓના રહેવાનાં મથકથી ઉત્તર પૂર્વે ૩ મૈલ ઉપર છે. ડીસાની આસપાસ પુરન્નેવાસો કોટ છે પણ તે હાલ પડત હાલતમાં છે. અત્રે વર્સાદ ૨૨ ઇંચ પર 'દોકડા વર્સ' છે. ગર્મી ૧૧૩ ડીગ્રી ને થંડી ૪૦.૫ ડીગ્રી પડે છે. લશકરી હાવણીમાં નેટિવ કેવલરીની એક પદ્ધતિ, રાયલ આર્ટિલરીની એક તુકડી ને ઇંગ્લેન્ડ તથા દેશીની એકેકી પદ્ધતિ એટલું લશકર રહે છે.

ડીસેંબર—ઇંગ્લેન્ડ વર્ષની આખેરીનો ખારમો મહિનો. રોમન અમલમાં જુલીયસ સિઝરના અમલ આગમન માર્ચથી શરૂ થતું હતું, અને તેથી તે વેળા આ ડીસેંબર મહિનો ૧૨ મો આવતો હતો. સેકસનેનાં જણાવવા મુજબ ડીસેંબર નામ 'મીડ—વિન્ટર—મન્થ' ઉપરથી પડેલું છે.

ડીસેંબરનેન્ડો—આ સ્પેનિશ શોધકનો જન્મ ૧૪૯૬ માં થયો હતો. એ ગરીબ માયક્ષાપને ત્યાં જન્મ્યો હતો, આથી ૧૫૧૯માં એડ્રિન ખાતે પેકરેરિયસ ડેવિલના હાથ તળે નોકરી મેળવી ૧૫૨૭ માં નિકારે-ગુઆ તરફની શોધમાં એ સાથેજ ગયો હતો. તે પછી પીઝારો ને 'પીર'ના કારેખારમાં મદદ કરી સ્પેન તરફ દ્રવ્યવાન થઈ પાછો ફર્યો હતો. તે પછી પાંચમા ચાર્લસે એને ફ્લેરિફાંપર અમલ કરવાની સત્તા બક્ષી કયુ-

ખાના ગવરનર તરીકે નેમ્યો. ૧૫૩૮ માં એ સાલ્વદોરથી ૬૦૦ માનસો, ૨૪ ધર્મે ઉપદેશક અને ૨૪ અમલદાર લઈ સફરે નિકળ્યો હતો. એના કાફલાએ ૧૮૩૯ માં ૨૫ મી મે એ 'ઇસપિરિટુ સેન્ટો'માં લંગર કરી વહાણને કયુઆ મોકલ્યું, અને પોતે સુનાની શોધમાં નિકળ્યો. એણે આ કામ પાછળ ૩ વર્ષ સુધી મંડી જંગલી ઇડીયનો સાથે મુશકેલીમાં કામ લઈ શોધખોળ ચલાવી હતી. ૧૫૪૧ માં એણે મીસિસિપી તરફ પોંદતી થંડીની ઋતુ વૅશિંગ્ટન નદીમાં શુભરી અને વસંતમાં પાછો મિસિસિપીમાં ફર્યો, આ વેળા નારીપાસીથી તાપ લાગ્યું પડતાં નદી કાંઠેજ ૧૫૪૨ ના જુન માસમાં મરણ પામ્યો. તે પછી એના સોહબતીઓ ૭ વાહણોમાં બેસી મેક્સિકો તરફ પાછા ફર્યા હતા.

હુકકર—અથવા સુવર. આ પ્રાણી શહેરની આસપાસ વસે છે. તેમજ હુકકર યુરપ, એશિયા મધે થંડી અથવા ગર્મીના કોષ પશુ દેશમાં વસતું જણાયેલું છે. પ્રાચીન ઇરાની રાજ્ય અમલવેળા આ પ્રાણીને નજીસ ગણવામાં આવતું નહોતું પણ તેને ચોક્કસ દરજ્જેનાં પવિત્ર પ્રાણીમાં ગણવામાં આવતું હતું. 'જહરપરમ'માં તથા મેહેર વસ્તનાં ૭૦માં ફકરામાં તથા બેહેરામ વસ્તનાં ૧૫માં ફકરામાં હુકકરની વખાણ કરેલી જણાય છે. તેમાં હુકકર વિષે આપેલા ફકરા ઉપરથી જણાય છે કે એ જનવરની ખાસતો અવસ્તા જમાનામાં જણાયેલી હતી, અને એ જનવરને તે વખતે ધણો મોટો દરજ્જો આપવામાં આવતો હતો, કારણ કે તેના આકારમાં એક ફરેસ્તાને આવતો દેખાડવામાં આવ્યો છે. પણ હાલના જમાનામાં આ પ્રાણીની નજીસ રહેણી. ઉપરથી તેને જરથોસ્તીઓ ધીકકાર છે.

રાની હુકકર જોશવર અને તિશણ દંતશળ વાલું પ્રાણી હોવાથી તેને ખીજા કોઈ જનવર આઝાં હોવા નથી. એનાં સાતે દંતશળ

તિલ્લુ હોઇ તે જો આમીમાં લોકાય છે તો તેથી લાંબો ચીરો પડે છે. એની જે શળનો આકર કાતી જેવો વાંકો હોઇ તે એરી હોવાથી તેનો ધા પાકવાનો સંભવ હોય છે. હુકર પોતાની આ કાતી અચર-નવાર પથ્થર ઉપર ધસી તિલ્લુ બનાવી રાખે છે. વાથ અથવા ખીજી કોઇ દિસક પથુ સામે યતાં એ પોતાના લાંબા શળનો ઉપયોગ કરે છે. શહેરી હુકરને આ ગ્રાજ હોતાં નથી.

હવિન્સલેડમાં તીનના ફીકતી ખાડી તરફના જંગલમાં વિચિત્ર હુકરો વસે છે. આ હુકરો ઝપથી ઝાડી ઉપર ચઢી શકે છે. એની ઉપર સખત ત્રણ સદેહ રંગનાં હોય છે. તેનું નાક તથા કાન સાધારણ હુકર જેવું હોય છે, પણ તેનાં જડામાં આગળી તરફનાં દાંત ઉદરના ચીરના અને દાંતનાં દાંતની વચેના દાંત કુત્રાના જેવા મોટા હોય છે અને તિલ્લુ હોય છે. તેના આગલા પગના નખરીયાં હુક જેના અને પાછલા પગની દરેક ખરી ઉપર બંને નખરીયાં હુકનાં આકાર જેવાં હોય છે. તેની પુછડી બડી, સુમારે ૧ ફીટ લાંબી અને કાઈ ચીજ સપાટામાં આનતાં તેને ચપટ પકડી રાખવાની તે શક્તિ ધરાવે છે. વળી તેને એક કાથળી હોય છે જેનો ઉપયોગ નવો ચારો મેળવવા માટે મુસાફરી કરતી વેળા ખોસક સાથે લઈ જવા માટે કરે છે. દીપણીને વળને એ જનવર ઝાડ ઉપર ચઢી પોતાની પુછડી મારફતે લટકી હુક રોકા નખરીયાંથી ખોરાક એકઠો કરે છે.

ફ્રાન્સ તરફ હુકરો પાકનો અવજનવાર નાશ કરે છે આથી ત્યાંના શેકારીઓ કુતરાની મદદથી તેમની ઉપર બાકાથી હુગલા કરી તેમનો ધાણુ કાઢે છે; તે વેળા રસાકરી બરી લંદાઈ પાય છે.

‘ઇગવડના ખીજ હેત્રી રાખના અમલમાં લંડનની આસપાસનાં જંગલોમાં પ્રથમ રાત્રી હુકર જોવામાં આવ્યું હતું, ખદ્દન કહે છે’

કે રાત્રી હુકરનાં બચ્ચાં તથા વરસ લગી તેમની માની પાછળ પાછળ ફરે છે અને વરની જોડે બાથબીડવા જેટલાં જોરાવર થાય છે, ત્યાં લગી એમલા ફરતા નથી, આ પ્રાણી ટોળાખંધ રહે છે અને બપની વેળા મોટાં હુકરો બચ્ચાંને વચમાં રાખી હુસમનની સામે ટક્કર લે છે.

દરિયાઈ હુકર વિશે ‘પ્રાણી વર્ણન’ નામે થયેલાં વર્ણન આપેલું છે કે એ “બહેલની જાતનાં જનાવરોમાં સાથી નાહનાં છે, અને સિથ્થાંનાં ડાયા કરતાં એનું ડાયા હુક છે. તેઓ દરેક સમુદ્રમાં વસે છે અને પાણીની સપાટીથી થોડક ઉચે કુદી પાછાં પાણીમાં પડતાં નજરે પડે છે, તેઓ ઘણાં ખાધરાં છે અને પુષ્કળ માછલાં ખાય છે. પોતાના શિકારની પાછળ તેમસ નદીમાં ફટલેક છેટે સુધી તેઓ ઘણીવાર આવેલાં જોવામાં આવ્યા છે. દરિયાઈ હુકરોને તોફાનની વેળા આનંદ થાય છે. એના ટોળેટોળાં કૂદનાં માલમ પડે ત્યારે જાણુ” કે તોફાન થવાની તૈયારી છે. ઇંગલંડનાં આકાશ દેખિ રાખના વખતમાં દરિયાઈ હુકરનું માંસ રાખને ખાવાલાયકનું ગણાવું હતું. પરંતુ હાલમાં કાંઈ ખાતુ નથી, કારણકે એના શરીરમાં તેલ હોય છે, અને એનો સ્વાદ સારો લાગતો નથી. એ હુકર નાનાં માછલાં અને રેતીમાં રેલનારી જાણ માછલી ખાધને શુભે છે.

‘એક જાતનું દરિયાઈ હુકર ગંગા, સિંધુ વગેરે આપણા દેશની મોટી નદીઓમાં દીકામાં આવે છે. એ હુકર ગંગા નદી દેરીનું વાહન કહેવાય છે. ગંગામાં રહેનાર હુકર ૬ ફીટ લાંબુ વધે છે.

હુકર કંદ—એના વેશ ઉગે છે. એનું આ નામ પડવાનું કારણ એનાં કંદનો આકાર હુકર જેવો હોઇ તેની ઉપરનાં બાજ હુકરના કેશ જેવાંજ હોય છે. આ કંદ આપણિ ઉપયોગમાં યોગ્ય છે. આ કંદને વિષ, તાપ વગેરે દર્દ ઉપર દેશી તબીબો ઉપયોગમાં લીધે છે.

કુંગર—(જુઓ પવંત)

કુંગર—કાડીઆવાડનું આ પુરાતન ગામ. મહુઆથી ૧૩ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ૨૭૦૦ ની લોક વસ્તી છે. ત્રીયથા દોહરા ઉપરથી જણાય છે કે કોનું પ્રાચીન નામ દમરપુરી કે દમરકોટ હતું, ને ત્યાં આવડા રાજાઓનો અમલ હતો.

છત્તે દમર કોટ તીતે આવડા રાજ કરે; પોપે પ્રજા સંતોષ, માણેક મોતીએ દીવાળજે.

આ ગામનાં જુના શહેરના અડધરે-માંથી ધાતુ તથા મોડાડીનાં વાસણુ તથા હથાઆરો ચળી આવ્યાં હતા; ગામ પાસેનાં પદ્મામાંથી ગેર મળે છે. કુંગરગામની પાસે ચોડની ઝાડી છે. ગામમાં અઝોલીઉ તળાવ છે તેમાં અથેરીઆ તળાવમાંથી એક નેહરમાં ધઈને પાણી આવે છે. મિરાત-૪-અહમદીમાં આવેલી વહાણુ નાંગરવાની જગાની યાદીમાં કુંગરનું નામ છે. કપાસ, ઇમારતી લાકડાં તથા અનાજનો વેપાર અત્રે હીક ચાલે છે. અત્રે કપાસ તથા શેરડીની ઉંચા પ્રતિની ખેતી કરવામાં આવે છે.

કુંગરપુર—આ મેવાડી સીસોદીઆ રજપૂત મહારાજાનું રાજ્ય છે. એની ઉત્તરે તથા ઇશાન્યે મેવાડનું રાજ્ય, અગ્નિ ખુલ્લે વાંસદા, દક્ષિણે રેવા કોંઠા, નૈઋત્યે ઇડરનું રાજ્ય અને વાયવ્યે મેવાડનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યની પૂર્વ ભૂમિમાં લગભગ ૪૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પોહજાઈ ૩૫ મૈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. લોકવસ્તી ૧૫૩૩૮૧ ની હોઈ તેમાં ૬૧૬૫૨ બીલો છે. આ રાજ્યને તામે ૪૨૧ ગામડાં તથા શહેરો છે. લોક વસ્તીમાં ૭૫૨૬૦ હિંદુ, ૩૬૦૯ મોહમ્મદન, ૭૫૬૦ જૈન અને બાકીના પર-દેશી છે. વાર્ષિક મેહેસુલ રૂ ૧૫૦૦૦૦ ની ઉપર છે.

આ સરંચાનમાં જંગલો વિશાળ છે, તેમાં શિસમ, મોહ, ઝોમનીના ઉત્તમ વૃક્ષો હોય છે. નદી મહી અને સોમ છે. મુખ્ય પાક મેઉ, જવ, ચણા, બાજરી, જુવારી, મકાઈ,

ચોખા, કઠોળ, ચારીણુ, સુકં, મરચાં, આમલી, શેરડી, કાંદાનો ચાપ છે.

મુખ્ય પામવખત કુંગરપુર દિલ્લેગંદી વાણું રોહર વાયવ્યે છે. ત્યાં મહારાવના રાજગઢ તથા રાજમેહેલ છે. અત્રેનાં લશ્કરમાં ૧૦૦૦ ખાદ્દ, ૪૦૦ સ્વાર અને ૪ તોપ છે.

અત્રેના મહારાવજા મેવાડનાં (ઉદેપુરના) કુટુંબી જુની શાખાનાં સિસોદીઆ જાતના રજપૂત છે. હાલના રાજપૂતો રાવજા ઉદય-સિંહને ૧૫ તોપનું માન ત્રિરીશ છાવણીમાં મળે છે.

કુપલિક્ષ જોસફ કાન્કેસ—હિંદુસ્તાનના ફ્રેંચ થાણુઓના આ જાણીતા ગવરનરનો જન્મ ૧૬૯૭ માં ૧ હી જાનેવારીએ લૅન્ડી-સ્પસ ખાતે થયો હતો, ૧૮ વર્ષની વયે એ ફ્રેંચ ઇસ્ટઈન્ડીયન કંપણમાં જોડાયો અને અનેક ચડાઈઓમાં નામના પામી એકા મેળવી ૧૦ વર્ષ પછી જંગાલમાંના ચંદ્ર-નગરના ગવરનર તરીકે નેમાયો. ૧૭૪૧ માં એને વડા હાકમ (ગવરનર જનરલ) તરી-કેની નેમણુક કરી નવાખનો ખેતાળ બક્ષવામાં આવ્યો હતો. એણે એક વેળા પોતાની કુળે અને પરાક્રમથી કર્નાટકને ફ્રેંચ સત્તાતળે આણ્યું હતું.

એણે હિંદમાં ફ્રેંચ મેહેનશાહત સ્થાપન કરવાનો વિચાર કરી મોગલ શહેનશાહતની નજાણીતા લાભ લઈ દક્ષિણ અને મધ્ય હિંદુ-સ્તાનમાં પોતાની સત્તા મજબૂત કરી હતી, તેમજ દેશબાદતી દરબારમાં પોતાની સત્તા સર્વોપરી જમાવી પોતે હિંદના રાજવંશી ધાટ-માટથી રહેવા લાગ્યો હતો. કુપલિક્ષ પણ કલાઈબ્લ, તથા લૅરેન્સ જેવોજ કુળેવાજ અને બહાદુર હતો. એણે ૧૭૫૪ સુધી પોતાની કુનેહથી દારોવાર ચલાવ્યો તેટલ ૧૫ માં છુપ્યે અને ફ્રાન્સ તોડવી લીધી, ત્યાં ફ્રેંચ સરકાર તરફથી તેને જશને બદલે અપજન અને અપમાન મળતાં એ ગરીબઈમાં અટવાઈ ૧૭૬૩ માં મરણ પામ્યો હતો.

હુમાસ ઉવીડીસા, અલેક્ઝાન્ડર—(જુઓ અલેક્ઝાન્ડર હુમા).

ટુક—અથવા ડારથા ડાર્ટ. એક પ્રકારની માછલી છટકી, ક્રાન્સ, જર્મની વગેરે સૂરપના દેશોમાં જણાય છે, પણ ધગલડની થોડીજ નદીમાં છુટી છવાઈ જણાય છે. આ માછલીનું મોટું મોટું હોઈ બિંગડા નાદની હોય છે. એનો ઉપયોગ ભાગ બધુ ને હેલ્થો સેલેજ ઝાંખો હોય છે, પણ હેડેનો ભાગ સફેદ ચાંદી જેવો હોય છે. આ માછલી ૮ ફીટ લાંબી ને એક રતલ વજનમાં હોય છે. આ માછલી ગર્મની મોસમમાં ઈંડા મેલે છે.

ટુક—વહાણો તથા રીમર અને મનવારમાં વચોવચમાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આવેલા 'પેલ્ટરૂર્મ' ને ટુક કહે છે. કાયદા સુબખ નાદના વહાણમાં એકજ ટુક હોય છે, પણ રીમર તથા મનવારમાં એક, બે, ચાર અને કોઈ વેળા પાંચ ટુક હોય છે. મોટી રીમરો ઉપર ત્રણથી ચાર ટુક ફરજીયાત રાખવાં પડે છે. આ ટુકને લોદા તથા રીલના મોભ ઉપર ગોઠવેલાં હોઈ તેની જમીન લાકડાની બનાવવામાં આવે છે. હાલમાં મજબૂત રથજો ઉપર એક પર એક રીલખલેટના પણ ટુકો ઉમા કરવામાં આવે છે. સીંગલટુક, ટુકે ટુક, ત્રીટુક તથા કેટલાક રપારટુક, ટુકસેટુકને નામે પણ જાણખાય છે. પેલ્ટરૂર્મની હેલ્ડના ટુક ઉપર માણસોને રહેવાની ગોઠવણ તથા સામન સુકવાની ગોઠવણ કરેલી હોય છે. મોટી રીમરમાંના તદન નીચલા ટુકને ઝિરલોપ ટુક કહે છે.

ટુકર ધોરસ—આ જાણીતા નાટક લખનારનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૭૦ માં લંડનમાં થયો હતો. એના લખેલા નાટકોમાંના યોગ્ય છપાયેલા છે. ૧૬૦૦ માં એણે બે હારયરસ નાટકો પ્રગટ કર્યા હતા. ૧૫૯૯ માં એણે જોનસન રાધે મળી બે નાટકો રચ્યાં હતાં. (પિન્આવ પસે ક્રોથ અને રાંખટ ધી સેકઝ). ૧૬૦૩ માં એણે 'વંડરફુલ્ડ ધયર' નામે

ચોપાનીયું પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું. ૧૬૦૭ માં વેબસ્ટર રાધે મળી ત્રણ નાટકો રચ્યાં હતાં. ૧૬૦૮ માં ધી જેલમેન આવ લંડન નામે ચોપાનું પ્રગટ કર્યું હતું, તેમાં લંડનના જાણીતા બદમાશોનું વંચણ જોગ વર્ણન આપ્યું હતું. ૧૬૧૩થી ૧૬૧૬ સુધી ટુકર ક્રોથ બેચના દેખાનામાં કેટ પડ્યેલ હતો; અને તેમ દેદ ચવાનું કારણ તેની કનંદારીની નારવાદાર હાલતનું હતું. ધી વીચ આવ એડમોનટન નામે કરણ રસીક નાટક ટુકર ફ્રાંડ અને ફોલેની સામટી કલમથી લખાયેલા ઘણા પ્રસિદ્ધતા પામ્યા છે.

ટુકર મેકસિ મિલીઅન ફોલ્ડ ગાન્ગા—આ જાણીતા તવારીખ નવેશનો જન્મ ૧૮૧૮ માં બર્લિન ખાને થયો હતો. એનો પિતા હાર્ડટુકર એક જાણીતા પુસ્તક પ્રગટ કરનાર તથા વેચનાર હતો. એણે જોન તથા બર્લિનમાં અભ્યાસ કરી તવારીખનો ખાસ અભ્યાસ કરી ૧૮૪૨ માં ત્યાંના તવારીખનાં પ્રોફેસર તરીકે નેમાયો, તે પછી એણે અનેક ચટ્ટા ઓધા તથા રાજદુવારી ખાતામાં ઓધા મેળવી History of Antiquity નાં સાત દફતરો રચી પ્રગટ કર્યા હતા (૧૮૭૮—૮૩ માં). આ યથોમાં ઇજીપ્ત, બેબીલોન, લિડિઆ, ઇરાન, ઇટીયન અને બીજા દેશોની તવારીખ આપી છે. એનું મરણ ૧૮૮૬ માં ૨૧ મી જુલૈએ નિપજ્યું હતું.

ટુગ—નાદની જંદુક અથવા પિસ્તોલ. આ નાદની પિસ્તોલ ૧૫ મી અને ૧૬ મી સદીમાં વપરાતી હતી. આ પિસ્તોલ રપેનિશ (૧૬૦૩ માં) નાટકોમાં વપરાતી હતી.

ટુગનફોર્ડ—આ શહેર નિચલા બવેરિયાનું ડેન્યૂ ઉપર, પાસુની ઉત્તર પશ્ચિમે ૩૯ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૬૪૪૬ ની છે. આ શહેર ખ્રિસ્તીઓનું એક પાત્રારથાન તરીકે જાણીતું છે, જ્યાં દર વર્ષે ૩૦,૦૦૦ જનતા જાય છે.

ટુગાન—'શીલિસ્ટેનોસો' નો એક ઉપનામ. એ આકાર ઉપરથી મનુષ્ય જેવો ને હેડે માછલી-

ના જોવી પુછડીવાળો હતો. આલ્ફ્રેડ-
મેટ્રી માં આ દેવતા વિશે ધસારો છે અને
તેની મૂર્તિ માત્ર તથા એશડોડના મંદીરમાં
ટાવાતું જણાવવામાં આવે છે. પેલેસ્ટાઈનના
દેશમાં ડેગોનની અનેક નામે પૂજા જગજગ
કરવામાં આવતી. આ દેવતાને બેબેલોનિય-
નથી પ્રથમ કેનાનમાં લાવવામાં આવેલો જ-
ણાવવામાં આવે છે. આ દેવતા અસેરિયન દેવ-
તાને મળતો આવે છે.

૩ થોમસ—સેન્ડફ્રં એન્ડ મરટન નામની
જાણીતી વાર્તાનો આ લેખક ઇ. ૧૭૪૮
માં ૨૨ મી જુને લાંડનમાં જન્મ્યો હતો.
એનો પિતા મરથ પામતાં એને ૯૦૦ પૌં-
ડની વાર્ષિક આવક મળતી થઈ હતી. એણે
ઝાકસફ્ટમાં પ્રાઇસ્ટ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી
૧૭૫૫ માં મીડલ ટેમ્પલમાં દાખલ થયો
હતો. તે પછી એણે જોનમજામાં ૭૬મી
શુભરી. ઇ. ૧૭૮૯ માં એણે મરથ
અકસ્માતથી નીપજાયું હતું.

૩ નેટ્ટેક્સ—પ્રાચીન સમયમાં આ મા-
છવી ધણી પ્રસિદ્ધ હતી. આ માછલી મેડી-
ટરેનિયનમાં પુષ્કળ મળે છે અને કોષ કોષ
વેળા સિદ્ધતા દક્ષિણ કિનારા ઉપર મળે છે.
આ માછલી લાંબા તેજ દાંતોવાળી ધણીજ
ભયંકર હોય છે. એ ધણી વેળા ૩ ફીટ
લાંબી ને ૨૧ થી ૩૦ રતલ વજનમાં હોય
છે. એવમેટા તથા લિવેન્ટની નદીમાં એ પુ-
ષ્કળ મળે છે. તે તરફ એને કાપી સમારી
સરકામાં આપી તેનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે.

૩ નેટ્ટેક્સ—ગલેયેસ્ટર શાયરના પશ્ચિમમાં-
ના પહાડી જંગલો સ્ત્રેષ્ઠ ૩૪ ચૌરસ
મૈલ છે. આ જંગલનો લગભગ અર્ધો ભાગ
રાજની માલિકીનો ગણાય છે, અને તેમાં ઉ-
ચ્ચતાં ઇમારતી લાકડાં દરિયાઈ કાંઠાનાં ઉ-
પયોગમાં લેવામાં આવે છે. એમાં લોહાં તથા-
કોલસાની ખાણો પણ છે. ૧૮૫૪ પછી અ-
ત્રથી હરણ પગે પ્રાણીનો સહતર નાશ ક-
રવામાં આવ્યો છે.

૩ નેટ્ટેક્સ—ત્રણ રકેડેનેવિઅન રાજ્યમાંનું એક
નાહતું રાજ્ય. એમાં "નટલે"ડોના કિપકલ્પ
અને બાલ્ડીકમાંના ટાપુઓ છે. આ દેશની
ઉત્તરે સ્કોટલેન્ડ; પૂર્વે ક્રેગેટ, સૌંડ અને
બાલ્ટિક; દક્ષિણે બાલ્ટિક, લીટલ બાલ્ટિક
અને સ્વેડેન; અને પશ્ચિમે ઉત્તર સમુદ્ર.
૧૮૭૦માં ૩૦૫૩માં વસ્તી ૧૭,૮૪,૭૪૧ ની
ને ૧૮૯૦ માં ૨૧,૮૨,૩૩૫ ની હતી.

આ રાજ્યમાંના જૂદા જૂદા દેશોનો વિ-
સ્તાર ને તેમાં વસ્તી નીચે મુજબ છે.

દેશનાં નામ.	સ્ત્રેષ્ઠ મૈલ.	લોક વસ્તી.
૩ નેટ્ટેક્સ, જેમાં એવેડ, યુનન, લાલેડ, ફાલ્ડરના ટાપુ તથા નટલેડોના કિપકલ્પ ...	૧૪૭૩૧	૨૧૮૨૩૩૫
ધીફરેના ટાપુઓ ...	૫૧૩	૧૨૮૫૫
આઇસલેન્ડ, ...	૪૦૩૦૦	૭૦૮૨૭
મીનલેડ (આઇસલેન્ડનાં)	૩૩૮૮૫	૧૦૫૧૬
ડેનિસ ટાપુ ...	૧૩૮	૩૨૭૮૬

જુમલે ૮૮૫૬૭૨૩૦૮૫૧૯

૩ નેટ્ટેક્સ લશકર ૪૬૦૦૦ નું ને 'બ્રા-
શીસરો' ની સંખ્યા ૧૨૦૦ ની છે. પણ શાંત-
તાનાં સમયમાં ૭૫૦ અમલદાર તથા ૧૩૦૦૦
નું સૈન્ય રાખતું રાજ્યમાં આવે છે. કુલે
લશકર ૪૦૦૦૦ નું હોય એન લઘાઇ પ્રસંગે
બીજા ૧૪૦૦૦ નવા સીપાહો ઉમા કરી શ-
કાય તેટલી યુદ્ધ સામગ્રી તૈયાર છે. આ
રાજ્યની પાસે ૪૦ લઘાઇક મનવારો છે;
અને તેમાં ૧૫૦ અમલદાર તથા ૧૫૦૦
ખાલુસો છે. ૧૮૯૭ માં દરિયાઈ અમલદારો
૨૯૦ ને ૧૧૫૦ સીપાહો હતા.

૩ નેટ્ટેક્સની દક્ષિણે તર લગભગ ૫૦૦ મૈલ
ને પૂર્વે પશ્ચિમ પોદ્દાઇ ૫૦ થી ૬૦ મૈ-
લની છે. એનો પશ્ચિમ તરફનો જટલેડ અને
પૂર્વે કિનારો ફળદ્રુપ છે. દક્ષિણ અને ઉત્તર
આ દિશા તરફના કિનારા તદન ખરાબ છે
આથી તે તરફ કશાનો વ્યાક થતો નથી.
અરણ્યનાં પ્રમાણે આ દેશમાં પણ રેતીનાં

પુરુષોના હો છે. આથી જટલેડના લોકોએ ત્યાંના રજામાં ઉગી શકે એવી ઝાડીઓ રોપી છે, કે રેતીને ઉગતાં તે અટકાવે, છતાં પુરુષોને અવારનવાર હો છે.

ડેનમાર્કમાં નદીઓ અનેક છે પણ તે જળણીતી નથી. હવા સાધારણ છે, ત્યાં ધુમસ સદા ફેલાયેલો રહે છે, તે એટલા સુધીકે આકાશ કદી 'પુશ્તુ' જણાતું નથી. અને આખા વર્ષમાં ૧૩૦ દિવસ વર્ષાદ વસે છે. ગરમીની મોસમ જુનથી સપ્ટેમ્બર સુધી હોય છે. આ દેશની હવામાં બીનાસ હોવાથી વરેહવાર અનાજ પાકે છે.

ઇ. સ. ૧૬૬૦ થી ડેનમાર્કની પ્રજાએ પોતાની ખુશીથી રાજાને રત્નત્રતા સોંપી તે હજી કાયમ છે. રાજાએ એક પ્રધાન મંડળ ઉભું કરેલું છે, તેમાં ગાદીવારેસ કુંવર અને બીજા રાજપુત્રોને સામેલ થવાનો હક છે; અને તે ઉપરાંત રાજા પોતાની મર્છ સુખ્ય નેમણું કરે છે. તેમજ સઘળા ખાતાનાં મુખ્ય અધિકારીઓએ પણ પ્રધાનમંડળમાં રહેવાની પ્રાચીનકાળની પદ્ધતિ ચાલુ છે. ડેનમાર્કમાંની 'ચેનસરી' સભા મંડળ કાયદા બાંધે છે, અને તે દરેકના અધિકારની હદ ટેરવે છે. આ સભા મરીજ અને ધર્મશૂર ઉપર વિશેષ લક્ષ આપે છે.

અત્રેના મુત્સદીમાં બે બેદ છે, એટલે જુના અને નવા; તેમાં નવા કરતાં જુનાઓનો અધિકાર શ્રેષ્ઠ હોય છે. આ બેદ પ્રકારના મુત્સદીઓની ચોગ્યતા વંશપરંપરે ચાલી આવે છે, અને તેમની રથાવર ઉત્પત્તિ ભારે હોય છે. તેમની જમીન વગેરેના કામમાં હાય નાખવાની રાજાને પણ સત્તા હોતી નથી. ત્રીજા દરજ્જાનાં સરદારો વંશપરંપરાના હોય છે, અને તેઓ પોતાનાં ગુણથીજ ચઢે દરજ્જે પોંદેલેલા હોય છે.

શ્રેષ્ઠ કુળમાંની સ્ત્રીઓનાં લગ્ન નીચ કુળનાં પુરુષો સાથે કરવાની દરજ નહિ પડે તે માટે રાજામુખ થી ૧૦ મોડો છે. તેમાંના કેટલાં આરજાર કુમારીકાઓનો નિર્વાહ

જાહેરી સુધી સુખમાં થી જોડે એવી ગોડ વણુ કરેલી હોય છે.

ડેનમાર્કના દરેક પ્રાંતમાં ૧૦ ન્યાયાધિશોનો તેનો એક "સેક્રેટરી" એવા બે અધિકારીઓ હોય છે. તે પ્રાંતમાં જે જમીનદાર હોય તેઓ ન્યાયાધિશ સુદી કાદી રાખતે જણાવે છે. પછી તેમના માટે રાજા મંજુરિઆત આપે છે. આ જડગેની સેશન દર અર્ધવાંડીએ બેસે છે, અને તેમનાં સદ્દાકાર તરીકેનાં ચાર પાંચ જળણીતા ખેડુનો હોય છે. આ જલતના ન્યાયાધિશ જોનારરી હોય છે. આ ન્યાયાધિશોનો ડેરાવ વડો કબુલ કરે છે. તેઓ પોતાની સેશનો મહિનામાં બેરે છે, જેમને સરકાર તરફથી પગાર મળે છે.

સર્વેથી મ્હોટી કોર્ટ કોપેનહેગનમાં છે, ત્યાંજ વધીલ બારિસ્ટરો કામ બજાવે છે. દીવાની ફેસલા શિવાય બીજા આગર ઈજ્જત અથવા બીકટ જોખમદાર કન્યા માત્ર રાજા પાસે જાય છે. ૧૭૮૫ માં વેપ્પૂનલ ઓફ કાન સીલેશન' નામે ન્યાય સભા સ્થાપન થઇ છે, તેમાં મ્હોટા પિદ્ધાનોને બેસવા દેવામાં આવે છે. તેમની સલાહ પ્રમાણે બે પક્ષના લોકો પછી ન્યાય કરે છે, અને તે ઉલ્લેા ફેસલો ગણાય છે. શેડરમાં ૧૦ અને પ્રાંતમાં ૧૫, દિવસમાં કન્યાઓ ફેસલો થાય છે.

સોશમી સદીની અધવચમાં ડેનમાર્કમાં એક વિચિત્ર રેવાજ ચાલુ હતો, કે ખુની વગેરે અપરાધોને ફોરો આપવા લઈ જતી વેળા તેની સાથે નાહના મ્હોટા મનુષ્યો ધુમધામથી ગાલતા અને સાથે ધર્મશૂર પેલા દુર્દેવી ને મોટેથી ઉપદેશ કરતો, આવા સમારંભથી ચુન્દેગારોને ફાંસી આપવામાં આવતાં તેની એવી અસર થવા માંડી કે પ્રજામાંના મરતયાવાળાઓને પણ આવા બહુ માનથી મરવાતું પસંદ પડવાથી તેઓ ખુરા અપરાધ કરી આવા સમારંભથી ઉલટ મંદ દિલે માર્યા જવા લાગ્યા. આ ફાંસીની સમની બિહીક મટી જઇ ચુન્દા થય્મ માંડતા એવેટ સરકારે આ ચાલ તદન ખંદ પાડી હતી.

ઉનમાં પાયતખત શેહેર કોપેનહેમનની પાઠશાળામાં ૭ ધર્મપ્રદેશક, બે શિક્ષક ન્યાય શાસ્ત્ર શિખવનાર, બે ગણિત શાસ્ત્રી, એક લેટીનનો અને અલંકારનો, ૧ ગ્રીક બાપનો, ૧ 'એશિયા ખંડ'માંની બાપા શિખવનારો, ૧ દલિદાસ શિખવનારો, પાંચ દેશ શાસ્ત્રી, એક ખેતીવાડી શાસ્ત્રી તથા એક બાપણુ આપનાર એટલા ખાસ શિક્ષાગુરુ રોકેલા છે. આઠસસેડમાંના વિદ્યાર્થીઓ વધારે વિદ્યાન ગણાય છે તે પાઠશાળામાં ૬૦૦૦૦ ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે.

ઉનવર—કોપેનહેન' મુખ્ય પાયતખત શેહેર. પ્લેટ નદીની દક્ષિણે, સેન્ટ લુઇસની પશ્ચિમે ૯૨૨ મૈલ ઉપર છે. આ શેહેર સુમુદ્ર અપાટીથી ૫૧૯૬ ફીટ ઉપરના અતિ સપાટ મેદાન ઉપર છે. આ શેહેરને ૧૮૫૮ માં રચાયલામાં આવ્યું હતું. ૧૮૭૦ માં વસ્તી ૪૭૧૯ ની, ૧૮૮૦ માં ૩૫૬૨૯ ની ને ૧૮૯૦ માં ૧૦૬,૭૧૩ ની હતી. હાલમાં આ શેહેરના મોટાં રસ્તા ઉપર વિશિષ્ટ બત્તી તથા 'ઇલેક્ટ્રીક ટ્રેન્ચ' ફરતી ફરે છે. ગોક્સ કંપનીઓ તરફથી બધે પીવાનું પાણી પોંદ્યાડીયા ઉપરાંત દેલેકેકેકાણે તો મરમ પાણી પણ પોંદ્યાયતું કરવાની ગોઠવણુ અમલમાં મેલાઈ છે. અત્રે આવું ૪૮ ફેરન હવા રહે છે, અને વસાહત માત્ર ૧૭ દૈન્ય વસે છે. અત્રેની જાહેર ધમા રતોમાં સીટી હોસ, પોસ્ટ ઓફીસ, હાઇસ્કુલ (૧૮૮૭) અને યુનિવર્સિટી છે. આ શેહેર આજો તથા ખેતીવાડીનું મુખ્ય મથક ગણાય છે. અત્રે ટેલ, હાઇકાં, ચામડાં, હન અને ચરખીનો ગોઠવો વેપાર ચાલે છે.

ઉપે—કેન્થ રાજ્યમાં સેની—ઇનશીરિએરમાં ઇમલીસ મેનસ ઉપર મેનની ઉત્તરે રેલમાર્ગ ૪૦ મૈલ ઉપરનું બંદર શેહેર. અત્રે ૧૪૩૩ માં બાપેસો કિલો હાલમાં ખરાબ તરીકે વપરાય છે. અનેનાં જાહેરમાં ૬૦૦ દનના પહાણો આપી શકે છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ દુનર મડિયાળ, તખાકુ. સિંગાતા પત્રક, હાથી-દાંત વગેરેના કારખાનાં છે. તેમજ અત્રે

વાહાણો બાંધવાની ગોઠી, દારૂ ગાળવાની બકીઓ અને માછી મારનો ઉદ્યોગ બોહોળો ચાલે છે. વસ્તી ૧૮૭૨ માં ૧૯૭૫ ની ને ૧૮૯૧ માં '૨૨૩૫૯' ની છે.

એસિ—આ વેલાતી પ્રુલગઠ નવેખરની સરઆતમાં રેતીવાળી માટીમાં ખાતર મેળવી જમીનમાં અથવા ટગમાં મળીયાં અથવા બીજ વાગ્યાથી રોપા ઉગી શકે છે. જાડ મોટાં થયા પછી તેને ઉખેડીને બીજી જગ્યાએ રોપવાં પડે છે. વસાહતમાં એનીપર વસાહતની સેરા ન પડે માટે તેને છાંપડાવાળી જગ્યામાં રાખવાં, ને વસાહત વિતા ગાહ તેને યોગ્ય જગ્યાએ રોપવા ફીક થઇ પડે છે.

૩૨૧ ઇસમાઈલખાન—એની ઉત્તરે બન્નુ, પૂર્વે અંગ, શાહપૂર, દક્ષિણે ૩૨૧ ગાંધીખાન, મુઝફ્ફરગઢ અને પશ્ચિમે સુબેમાન પર્વત છે. હેત્રજળ ૯૪૪૦ ચારસ મૈલ દોષ તેમાં ૮૩૫ ગામે છે. લોકવસ્તી ૪,૮૬,૨૦૧ ની છે. પ્રદેશ સુબેમાન પર્વતથી સિંધ સાગર દુઆળ સુધી પસરેલો છે. નદી સિંધુ ને છુની છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, જુવાર, બાજરી, મકાઈ, જવ, કઠોળ અને કપાસનો થાય છે. આ જિલ્લામાં ૧૨૦ મૈલ જળમાર્ગ ને ૯૨ મૈલ પાટી સડક છે. અત્રે ૯૩ મૈલ રેલ્વે છે. મુખ્ય શેહેર ૩૨૧ ઇસમાઈલખાન, લીઆહ, બક્કર અને કુલ્થી છે.

૩૨૧ ગાંધીખાન—ઉત્તરે ૩૨૧ ઇસમાઈલખાન, પૂર્વે સિંધુ નદી, દક્ષિણે સિંધની સરહદ અને પશ્ચિમે સુબેમાન પર્વત છે. હેત્રજળ ૫૬૦૬ ચારસ મૈલ છે. તેમાં ૭૬૦ ગામે છે. લોક વસ્તી ૪૦૪૦૩૧ ની છે. આ જિલ્લો સુબેમાન અને સિંધુની વચમાં દોષ રેતાલ છે, મુખ્ય ખનીજ પદાર્થ લોહ, તાંબુ, શિસુ, કાચસો વગેરે પ્રચકળ મળે છે. અત્રે ફટકી, સુરમે, સોરા અને નિમકનાં કારખાનાં છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, ચોખા, બાજરી, મકાઈ, જવ, કપાસ, કઠોળ, કપાસ અને સુશીનો છે. નિકાલ વેપાર ગુણી, અશીલુ, ખજુર, પક, કપાસ, જવ, મી અને ચામડાનો છે.

આપાત વેપાર ખાંડ, ચણા, ઉનતું કાપડ, વેલાની કાપડ, નિમકનો છે. મુખ્ય શેહેર ડેરાગામીખાન, જામપુર ને રાજનપુર છે.

ઉલટન જૈન—આ જાણીતો રસાયનશાસ્ત્રી તથા તખીબનો જન્મ ૪૦ સં ૧૭૬૬ માં ઈંગલીશ દિલ્હમાં કોંકરભૈય પાસે થયો હતો. એનો પિતા વણકરનો ધંધો કરતો હતો. એણે પ્રથમ કવેકરમાં કેળવણી લઈ ૧૭૮૧ માં કેન્ડલમાં અભ્યાસ કરવા જઈ રહ્યો. ત્યાં એણે ગણિતશાસ્ત્ર અને વેદક્રમેનો અભ્યાસ શરૂ કરી, ગણિતશાસ્ત્રના અનેક નિબંધો લખી પ્રગટ કર્યાં હતા, અને તે પછી ખરતા તારાઓ વિશેનું ૪૦ સં ૧૭૮૭ થી ચોપાન્યું પ્રગટ કરી તમામ છ'ઠગી દરમ્યાન ૨૦૦૦૦૦ ઉપલા ત્રિપથ ઉપર શોધો કરી હતી. તે સિવાય પતંગીઆઓનો એણે ગંજવર સંબંધ કર્યો હતો. ૧૭૯૩ માં મેનચેસ્ટરમાંની ન્યુ કોલેજમાં ગણિતશાસ્ત્ર તથા સાર્વત્રિક શાસ્ત્રી તરીકેનું શિક્ષક પદ પામ્યો હતો અને ૧૭૯૯ થી આગ શેહેરમાં ખાનગી શિક્ષણ પથ આપવા માંડ્યું હતું. ૧૭૯૪ માં એણે દેખાતી રંગીન ઓળખીત રંગની દેખાવાનાં અધાપા વિશેની શોધખોળ જાહેરમાં જાણવું મેલી હતી. ૧૮૦૮-૧૦ અને ૧૮૨૭ માં એણે રસાયનશાસ્ત્ર વિશેના નવા મુદારા વધારાનાં બે દક્તરો પ્રગટ કર્યાં હતાં. ૧૮૧૭ માં મેનચેસ્ટર દિલાસોદિક્ષ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે નિવામાં આવ્યો. ૧૮૩૩ થી એને ૧૫૦ ને પછી ૩૦૦ પૌંડનું વર્ષાસન મળતું થયું હતું. ઑક્સફર્ડ તરફથી એને ડી. સી. એલ અને એડિનબર્ગ તરફથી એલ. એલ. ડી. ની પદ્ધિ એનાયત થઈ હતી. બ્રિટીશ એસોસિએશનનો એ બે વેળા ઉપપ્રમુખ થયો હતો. મરણ ૧૮૪૪ માં ૨૭ જુલૈએ નિધન્યું હતું.

ઉલદિનિયમ—આ વેલાતી કુલ ઝાડને 'લાંડ સપાર' પણ કહે છે. આ કુલનું સૌંદર્ય જોવાથી ધણે આનંદ મળે છે. આ યજ

ઝાડ ઉપર કુલો શિયાળામાં આવે છે. એના કુલ એક પ્રકારનાં હોતાં નથી. કુલનાં માથા ઉપર અધીત દર એક કુલના દસનો આગલો ભાગ 'કાંકરી કાંટા'ના પ્રભાવે હોય છે. કોઈ કોઈ જાતનાં 'ઉલદિનિયમ'નો આગલો ભાગ સફેદ રેખાવાળો હોય છે. ઉલદિનિયમનો એક મુદરર રંગ હોતો નથી. ડિસેમ્બરથી એ માર્ચ સુધી જીવે છે. એના ખીજને સંરેદી લાગતાં તે બિગડે છે. માટે તેને 'સ્ટોપર બોટલ'માં ભરી રાખવામાં આવે છે.

એના ઝાડ સર્વ પ્રકારની માટીમાં ઉગતાં નથી. રેતીવાળી જમીનમાં બિયા વાન્યાથી અકુર જલદી પુટે છે, રેતી અને માટી મેળવી મોસમનાં કુલ માટે ફીક થઈ પડે છે. જ્યાં સુધી ખીજમાંથી અકુર ન પુટે ત્યાં સુધી એને જાયામાં રાખવાં પડે છે. એને પાણી માફકસરનું સીપવું પડે છે, અકુર પુટી હોડ ૩ થી ૪ આગળ વધતાં તેને ખીજન ટગમાં રોપે છે જ્યાં તે વધારે જોરથી વધ પડે છે.

ઉદિહયા—આ કુલઝાડ પ્રથમ મેક્સિકોનાં જામખાનીનાં જગીયામાંથી ૪૦ સં ૧૭૮૪ માં મેડરીડમાં લાવવામાં આવ્યું હતું; અને ૧૭૮૯ માં ત્યાંથી ઇંગ્લંડમાં મોકલવામાં આવ્યું હતું અને ફ્રાન્સમાં ૧૮૦૨ માં તથા ૧૮૦૪ માં હમબોલ્ટમાં દાખલ થયું હતું. હાલમાં આ ઉદિહયાની લગભગ ૨૦૦૦ જાતો જાણીતી થઈ છે. હાલમાં લાંબે વખતે ડાહલ ઉદિહયા કુલ ઉગાડવામાં યુરપનાં જાગજાનોએ ફરે મેળવી છે, એના સુંદર કુલો જૂની જૂની જાતનાં ચળકતા રંગના હોય છે, તેમજ ઉપરિત રથાન મેક્સિકો છે. એમાં બે ભેદ હોય છે, એક જુના ડાહલ કુલવાળું ને ખીજનું નવા સિંગલ કુલવાળું. આપણા દેશમાં ડાહલ કુલ ઝાડ ગાંઠો રોપી તથા સંગિત કુલ ઝાડ ત્રિયાં રોપી ઉગાડે છે, એના કલમને પાણીમાં અથવા 'હોટ બેડ'માં રોપ્યાથી તેને મળીયાં પુટી નવાં ઝાડ ઉપજ થાય છે. જ્યાં ૩૦ ઇંચથી

ઓછા વર્ષાદ વર્સે છે ત્યાં એના ઝાડ ઉતમ હોય છે. ડાબા દુલ્લો આકાર ગોળાકાર હોય તે ધણા દિવસ ટકે છે, સિંગલ જાતીનાં ઝાડ ઉપર પુચકળ દુલ્લો આવે છે.

ડાબા દુલ્લો, ઝાડની ગાંઠો એ માસની આખેરીમાં તેની આંખો દુટવા માંડતા તેમને તેમના મૂળીયાં સુધાં કુંડામાં ખાતર નાખી મેરાડી બેળા રાપે છે, અને તેપર દરરોજ પાણી સીપવામાં આવે છે, તે ત્યાં ખીલતાં તેની ગાંઠો ખીલત કુંડામાં અથવા જમીનમાં રાપી ત્રણ દિવસ આંતરે પાણી સીપે છે. સિંગલ જાતનાં ખી જૂન માસમાં રાપતાં તેના રાપા એ હંચના ચતાં જમીનમાં એક શીટના આંતર ઉપર દાટે છે. ત્યાં તે ૬ હંચ ચતાં ત્યાંથી કાઢી કુંડામાં અથવા જમીનમાં જ્યાં ઝાડ ઉગાડવાં હોય ત્યાં રાપી ત્રણ ત્રણ દિવસે પાણી પાવ છે.

રેફિહયાપર દુલ્લો આગરુટથી ડિસેમ્બર સુધી આવે છે. દુલ્લોના દિગંભ પુરે ચતાં પાણી સીપવાનું બંધ કરે છે. ઝાડ સુકાતાં તેમની ગાંઠો સંભાળથી કાઢી લઈ ડાયાવાળી જગ્યામાં રેતી સાથે દાડી રાખી એ માસમાં ફરી તેને ઉપયોગમાં લીધે છે. આ ઝાડ ધણુ નાણુક હોવાથી પવનની લેહેકાથી નળી બાગી નહિ જાય તે ચકા તેની સપે લાકડી ઘડી તે સાથે બાંધી રાખે છે. એપર દુલ્લો આવવા માંડતાં એને ૮ દિવસે બાણુનું પ્રવાહિ ખાતર આપે છે.

૩૦ હુન પોર્ટ—સ્કાટલેન્ડની મુખ્ય ગ્રેહર, મસિસિપી ઉપર દારૂના ટાપુ પાસે વીકા-ગોની પત્રિમથી દક્ષિણે ૧૮૩ મેલ ઉપર છે. અત્રે આટાની મીસો, શેદાકામના કારખાના, તથા ઉનના કાપડ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. લોકવસ્તી ૨૬,૮૭૨ ની છે.

રેવિડ—દિલ્લ બાપામાં આ રજીદનો અર્થ 'અતિથિય' એવો થાય છે. એ યાદુદી કુળમાં યશાવર્તા ૮ પુત્રમાંનો એક, એના જન્મ રોષલેહેમ ગામમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૮૫ માં થયો હતો. જુવાનીમાં એ બકરાં

ચરાવતો હતો, પણ તેટલાં ઇસ્રાઈલીના રાજા "શૌલ" ઉપર 'યાહવે' નો કોષ ઉતરી તેણે 'શૌલ' ને પદબ્રજ કરી ઉચિ-ડને રાજ્યપદ આપવા માટે 'શમુવેલ' ને હોકમ કર્યો. તે વેળા ઉચિડ ૨૨ વર્ષનો હતો. એને કાંઈ એકદમ રાજ્યપદ મધ્યું નહોતું, પણ એ પેહેલાં શૌલનો શસ્ત્ર સંભાળનાર હતો. એને ગાયન ગાતાં આવડતુ હોવાથી એ રાજ્યનો માનીતો થયો હતો. એક વેળા ઉચિડે 'મદયાથ' નામના એક 'પલિષ્ટ' પ્રજાના શરવીર લઢવેયાને કાર કર્યો. આથી એ દરબારમાં ભારે માન પામ્યો હતો. આ વેળા શૌલના કુંવર યોનાથન સાથે ધાડી મિત્રાચારી થઈ, પણ તેની આવી કીર્તીથી ઝાલ અટ્ટેજો થયો. તેણે ઉચિડને હર પ્રકારે મારી નાખવા પ્રપંચ રચ્યા પણ તેમાંથી ઇશ્વરે તેને બચાવ્યો. છેલ્લે પોતાની બેટી સાથે ઉચિડને પરણાવી પ્રપંચથી કાર કરવા ઈચ્છ્યું, પણ તેમાં વટીક તે કાવ્યો નહિ, તેટલાં બેનજામીનના વંશજો ઉચિડની મદદે આવ્યા. તે વેળા શૌલ રાજા પલિષ્ટ પ્રજા સાથે લઢવામાં ચૂંતાયો હતો. તેમાં યોનાથન અને તેના બે પુત્રો માર્યા જતાં હારની નામેદનીથી શૌલ આપધાત કરી મરણ પામ્યો. શૌલના મરણ પછી ઉચિડ રાજ્યપદ પામ્યો.

રાજ્ય ગાદીએ આવતાંજ 'દિબરોન' તરફ જઈ રહી ચેલુસાઈટ પ્રજાનું શેહેર તથા તેમનો માઉટઝીએનનો કિલ્લો જીતી લઈ તેને પોતાનું પાયતમ બનાવ્યું હતું. આ પ્રજા કયાદીન પ્રજાની વંશજ હતી. આજ પાય-તમ ખજળથી જેરુસલેમને નામે પ્રસિદ્ધતા પામ્યું હતું. એણે જેરુસલેમમાં ખુદાની આરાધના માટે એક ગર્ભવર દેહેર બાંધવાનો નિયાર કર્યો પણ 'નાથાન' નામે પેગંબરે તે બાંધવા નહિ દીધું. એણે શીલિસ્તાનિ પ્રજા સાથે ૬ વર્ષ સુધી લડાઈઓ કરી તેમની પર પ્રતો કાણુ મેળવ્યો હતો, અને તેમનો 'મથ' નો મળજૂત કિલ્લેબદીવાળું

મથક પણ સર કંઈ હવું, તેમજ છુટીખાન પ્રાપ્તના રાગ દાદાદાદાને હરાવી નસા-
ડ્યો હતો.

૩૧૩૧ રાજ્ય કુતોદમદ ગણાયું છે, પણ
એ પોતાની સંસારી હાલતમાં યજ્ઞોજ્ઞ કમ-
નરીજ હતો એનો વડો બેટો. 'આપસે-
સા' એ ૩૧૩૧ સામે બંડ હાવી સેવટે માયો
ગયો હતો. એનું મરણ ૪૦ સં પૂર્વે
૧૦૧૪ માં નિપજ્યું હતું.

૩૧૩૨ ૧ લો.—(સેંટ ૩૧૩૨ નામે પણ
પ્રસિદ્ધ છે.) સ્ટાટલુંડો રાજ્ય. એનો
પિતા 'મેક્કોલમ ક્રેનેમાર' અને માતા
'સેંટસાપરેટ' હતાં. જન્મ ૪૦ સં ૧૦૮૪
માં થયો હતો. ૧૦૯૩ માં એને એની બે-
હેન મેટિલ્ડા સાથે (જે ૪૦ સં ૧૧૦૦
માં ઇંગ્લંડના ૧ લા હેન સાથે પરણી હતી)
ઈંગ્લંડ મોકલ્યો હતો. ૧૧૦૭ માં એનો
વડો ભાઈ અલેક્ઝાન્ડર રાજ્ય ગાદીએ બેઠો
ત્યારે ૩૧૩૨ને પ્રિન્સ ઓફ ક્રેમ્લિયાનો જે-
તામ અને કંબરલેડનો ભાગ વારસામાં
મળ્યો હતો. એણે મેળવેલા હીરસામાંના
રેશપર ઉત્તમ હુકમત ચલાવવાથી ભાઈ સાથે
અનખનાવ ચાલતો હતો; તેટલાં ૧૧૧૦
માં એના લગન સાયમનડી સેનલીસની
વિધવા મેડીલ્ડા અને અલે ઓફ નોર્થમન-
રલેડની વારસ સાથે થતાં, એ પોતાના
દરજામાં અલે ઓફ હંટીંગડન અને અર્થ
ઓફ નોર્થમ્પટનનો જેતામને દરજ્જો પામ્યો.
૧૧૨૪ માં એ પોતાના ભાઈની ગાદીપર
રાજ તરીકે બેઠો અને ૧૧૩૭ માં કેટ્ટીક
પ્રજા સાથે લડાઈમાં હત્યો હતો. આલેવેના
એંગલો નોર્થમન સ્વારની મજ્જી એણે
જય મેળવ્યો હતો તે પછી એને ઇંગ્લંડ
સાથે પણ વિગ્રહમાં ઉતરવું પડ્યું હતું,
પણ તેમ સુદેથી તેનો અંત આવ્યો હતો.
એનું મરણ હારવિરલી ખાતે ૧૧૫૩ માં
૨૪ મી મેએ નિપજ્યું હતું.

૩૧૩૩ બીએન્કોંગ રાજ્યે જુસનો કુંવર.
એનો જન્મ ૪૦ સં ૧૩૪૪ માં ૫ મી મેએ

ડનફરલીનમાં થયો હતો. એના લગન એડ-
વર્ડ ધી બીજીની બેટી બેન્ચાના સાથે ૧૩૨૮
માં થયા હતાં. ૧૩૨૯ માં એ ગાદીએ
બેઠો હતો. ૧૩૩૧ માં એને એની બાળક
રાણી સાથે સ્કોટ ખાતે યુગ્મનિષેક કરવામાં
આવ્યો હતો. ૧૩૩૪ માં એડવર્ડ બેલિયલ
અને એડવર્ડ ત્રીજીની હેલિડન હોલ ખાતેની
ફરેથી એને ફ્રાન્સ મોકલી દેવામાં આવ્યો
હતો; ત્યાંથી ૧૩૪૧ માં ફરી સ્વદેશમાં
આવ્યો પણ ડરહેમપાસની નેન્ડિલ ફ્રાન્સની
લડાઈમાં (૧૩૪૬ માં) ફરી એને બંદીવાન
હાલતમાં ૧૧ વર્ષ વેર રહેવું પડ્યું હતું.
તે પછી ૧૩૫૭ માં ૧૦૦૦૦૦ માર્કસનો
દંડ આપી છુટકો થતા, અનેક વિપત્તિ અને
દાવાદારીની ખટપટ વચ્ચે શુદ્ધી યુગ્મરી
આ કમનસીબ રાજ્ય ૧૩૭૧ મા ૨૨ મી
ફેબ્રુઆરીએ એડીનબર્ગ ફેરલમાં મરણ
પામ્યો હતો.

૩૧૩૪ ફ્રેન્ક-સેંટ-અથવા ફ્રેન્ક-સેંટ ૩૧૩૪. મદ્રા-
સમાં આકાંટ શસ્ત્રમાંનો ખડીપર કિલ્લો.
મદ્રાસની દરિયે ૧૦૦ મેલ ઉપર છે, અને
કલાદગીની ઉત્તરે ૧ મેલ ઉપર છે. આ
કિલ્લો ૧૬૯૦ માં મરાઠાઓ પાસથી વેચાતો
લીધો હતો અને તેની આસપાસની ભૂમિ
પણ કંપનીએ ખરીદી હતી. ૧૭૪૬ થી
૧૭૫૨ સુધી આ કિલ્લો કારોમાંડલ કિનારા
ઉપર એક મજબૂત ને સુખ્ય મથક તરીકે
હતું. ૧૭૫૬ માં અંગ્રે દલાઈનું જવરનર
તરીકે હતો, પણ ૧૭૫૮ માં બ્યારે દલાઈનું
બગાવતો હતો ત્યારે ફ્રેન્ક સરદાર એમ.
લેલીએ તે શત્રી લીધો હતો, પણ ૧૭૮૩માં
જનરલ રુઆર્ટ ફરી હાથ કળે હતો. હાલમાં
આ કિલ્લો પડત અને ભાગી છુટી હાલ-
તમાં છે.

૩૧૩૫ સર હંફી—આ નણીતા રસાયન
રાજ્યની જન્મ ૪૦ સં ૧૭૭૮ મા ૧૭
મી ડિસેમ્બરે દાર્નવાલખાને થયો હતો. એણે
નાહની રુકોમાં શિક્ષણ લઈ ત્યાં વાર્તાઓ,
કવિતા અને રસાયનનો સેહેજ અભ્યાસ

વધારી ૧૭૯૫ માં પિનએન્સમાંના એક સરજનના હાથ તળે શિખાઉ તરીકે રહી કવિતાઓ લખી રસાયન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધાર્યો હતો. તે પછી એણે કુદ્રતિ શાસ્ત્રની શીલસુશીનો અભ્યાસ કરી ૧૯ વર્ષની વયે તો રસાયન શાસ્ત્રનો પુરો અભ્યાસ કર્યો. ૧૭૯૮ માં ૩૦ બેડાઇસે કિલકટન ખાતે પેન્સ્યુમેટિક ઇન્સ્ટીટ્યૂટ સ્થાપન કર્યું. ત્યાં એને મદદનિશ તરીકે રાખ્યો હતો. જ્યાં એણે આર્થિક આપ ડરહેમ આપ કોલરિજ અને સોધીની મિત્રાચારી મેળવી તદ્દવાર 'ગ્યાસ' સંબંધી અખતરા કરવા ઉપર ધ્યાન દોડાવ્યું. તે વેળા કરવામાં આવેલા અખતરા દરમ્યાન એણે અનેક વેળા પોતાની જીવનિક અકસમાતથી જીવનમાં મેલી હતી. ૨૧ વર્ષની વયે તો એણે લ'ડનની રાયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં ભાષણ આપ્યું હતું, અને તે પછી એની અચળાઇ અને વિદ્વતા પ્રજાની જાણમાં આવી હતી; તે પછી એણે ખેતીવાડી સંબંધી અખતરા કરી ૧૮૧૩ માં એલીમેન્સ આપ ઓર્ગીકલચરલ કેમિસ્ટ્રી નામે ગ્રંથ રચી પ્રગટ કર્યો હતો. તે પછી વિજ્ઞાનિક વિશેની શોધ માટે કેન્સ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ તરફથી ધનામ મેળવ્યું હતું; તે પછી એણે ધાતુઓ—સોડિઅમ, બેરિઅમ, રૅનનડિઅમ, કેલશિઅમ અને મેગ્નેશિયમની શોધ કરી હતી. ૧૮૦૮-૯ માં એને ફ્રિનિટી કોલેજ તરફથી એલ. એચ. ડી. ની ડીગ્રી મળી હતી.

૧૮૧૨ માં ટમી એગ્રેએ એનાં લગ્ન એક તબીબર ગ્રંથસ્થતી બેટી સાથે થયાં હતાં. ૧૮૧૩ માં રાયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં રસાયન શાસ્ત્રી તરીકે નેમાયો હતો. ૧૮૧૫ માં એણે કોલસાની ખાણમાં સળગી ઉઠતી ગ્યાસ સામે રક્ષણ આપી શકે એવાં રાસો બનાવી તે શોધ જાહેર કરી હતી. આ એની શોધ માટે એને ૧૮૧૭ માં પ્રજાએ ૧૫૦૦ પૌંડ ઉપગ્રાહથી ભેટ કર્યા હતા. ૧૮૧૮ માં ૨૦ મી અક્ટોબરે એને બેરોનાઇટનો ખે-

તાબ બક્ષવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૨૦-૨૩ માં એણે 'ઇલેક્ટ્રો મેગ્નેટીઝમ' ઉપર શોધ-જોળ ચલાવી સોસાયટીમાં તે વિષય જાહેર કર્યો હતો. ૧૮૨૫ માં એની દેહ લયડવાથી બે વેળા ઇન્ડીનન્ટમાં મુસાફરીઓ કરી, પણ ૧૮૨૯ માં ૨૯ મી એપ્રિલે જીવોવા ખાતે મરણ નિપજ્યું હતું. આ વેળા જીવોવાની સરકારે એની પાયદસ્ત વેળા જાહેર માન આપ્યું હતું. સર ડેવિડ હર્કિ દુનિયા માહેલી દરેક બણીતી શોધજોળ કરનારી મંડળીનો સભાસદ હતો.

રુવિહલ પલાંટ—અમેરિકન મિસિસિપી નદી નજદીકના ભાગમાં આ ઝેરી વનસ્પતિ કવ-ચીત ઉગતી જણાય છે. આ વનસ્પતિ આ-સપાસની બીજી વનસ્પતિ તથા જીવંત સદ-નતર નાશ પામે છે. પણ એ દેખાવામાં ઝેરી નથી. તે દેખાવે નાજુક, લીલુંજમ હોઇ જમીનને છેક વળગેલી રહે છે. એની ઉપર રાતા રંગના ફુલ ઉગેલાં હોય છે. આ ફુલ ખાણનાં આકારનાં હોઈ તેમાંનાં ફરેકમાં દવાનાં દીપાં હોય છે. આ પાણી સૂર્યનાં તાપથી કદી સુકાતું નથી, અને તેથી તેમાં ઝેરી શક્તિ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન કાઢવામાં આવ્યું છે. આ ફુલમાં પડતી મ-ધમાખો તરતજ મરણ પામે છે. એનાં પા-ણીનું દીપું આખી જોતાં તે બેહદ મીઠું અને વાસ વગરનું તેમજ પાણીમાં પિગ-જાવેલા સુદરના જેવું ચીકણું જણાય છે, પણ આખનારની જીભ ઉપર અગન ઉડી ફાટશે ઉઠે છે. આથી જીભના રંગ ફેરવાઇ જઈ બેહદ વેદનાં થાય છે. એનો રસ આખવાથી તેમજ એની પાસે અમમાં બેઠાથી પક્ષી-ઓની પાંખો ખરી પડી તેઓ જીમાઈ મરે જાય છે. જીભમાં આ પાસો દોરેલા ખાવા-માં આવતાં તેઓ બારે વેદના ખમીં તર-ફડીયાં મારી મરણ પામે છે અને તેમની આમડી તણાઈ આંખો બાહરે નિકળી આવી ફેરવે દેખાવ દેખાય છે.

‘મુશમલ્લક યત્ર’ વડે તેના પાતરાંની તપાસ કરતાં તેની ઉપર નાહનાં નાહનાં સંખ્યાબંધ વિધણા જોવામાં આવે છે. એવું પાંદડું હાથ ઉપર મેલનાં વિધીના ડંખથી ઉઠી આવતી નિશાની જોવા ઝાંખા રાતા રંગના ડાખા પડે છે.

મિસિસિપી તરફનાં ઈંડીકનો તેના સંખ-ધમાં એવી વાન જણાવે છે કે, લગાઇ યા ‘યલો ફિવર’ નામનો જ્યારે તાવ ફાટી નિકળવાનો હોય ત્યારે આ રોષો દેખાવ દે છે. એને બાળી નાખવાની કોશિસ કર્યા છતાં તેમાં ફાર હોવાથી તે બાળી શકતું નથી.

આ રોષો અતિ જલ્દી ઉગી નિકળી થોડા વખતમાં ધણા મોટા વિસ્તારમાં ફેલાઇ જાય છે; અને જે જે વસ્તુ ઉપર તે પંથ-રાય છે તેને ચીવટપણે વળગી મારી યા કરમાવી નાખે છે.

આ રોષો ખાધાથી જે ટોરો મરણ પામ્યાં છે તેમની લાશ ચીરી જોતાં તેઓના પેટમાંના અનાજ ધરાવનારા ભાગો પોતાના સાધારણ કદ કરતાં ૪ ધણા ટુકી અએકા અને નજી બાળી ગયા હોય તેવા દેખાયા હતા. વળી રક્તમાં લોહી જમી જઈ ને કાળાસદાર ઝાંખા રંગતું બનેલું જણાવતું હતું, તેમજ તેનો પાસ લોળાનને મળતો આવે છે.

રવિહાસ સર જોન—આ કવિ તથા રાજ-કુવારી નરનો જન્મ વિદ્યશાયરના ટીસ-બરીમાં ૧૫૬૯ માં થયો હતો. ૧૬ વર્ષની વયે એ કવિ-સ કાલેજમાં દાખલ થયો હતો, જ્યાંથી મિડલ ટેમ્પલમાં દાખલ થયો. ૧૫૬૫ માં કોર્ટમાં વકીલાત કરના લાગ્યો, પણ તે વેળા એને નરેલા અફસમાતથી આક્રમક જે જઈ ત્યાં પોતાના કાળને મેલેલો અથ રચી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, અને તે અથ ૧૫૯૯ માં ઇતિહાસેય રાણીને અર્પણ કર્યો હતો; તે પછી એણે અનેક અથો રચી પ્રગટ કરવા મોડી પાછળથી પાર્લામેન્ટમાં બીરાજવા લાગ્યો. રાણીના મરણ વેળા એ કોર્ટ હન્સડન

સાથે રજિસ્ટ્રાર કોર્ટમાં ગયો હતો અને તેથી ૧ લા જાન્યુઆરી એણે જલ્દીજ મેલેરિયાની બેન્ગી લીધી હતી. તે પછી ૧૬૦૩ માં એને આયરલેન્ડના સોલિસિટર જનરલના આધા ઉપર નેમવામાં આવ્યો. ૧૫૩ વર્ષ સુધી રહી ઘણી નામનાં ને ચક્રની પદ્ધિ પામી સર નાઇટનો ખેતાજ પામ્યો હતો. તે પછી એણે આયરલેન્ડની પાર્લામેન્ટમાં સિપકર તરીકેનો આધા બનવી ૧૬૧૪ માં ઈંગ્લંડ પાછો ફર્યો ને અનેક કામગીરીઓ બનવી ૧૬૨૬ માં ચીફ જસ્ટીસનો આધા પામ્યો હતો. પણ તેજ વર્ષના ડીસેમ્બરમાં એ એકાએક મરણ પામ્યો હતો. ૧૬૨૨ માં એના કાળેનો એક ચુરી કાટેલો અથ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો.

ડોંગ ફીશ—આ માછલી મુખ્યકરી ઈંગ્લંડના કિનારા ઉપર મળે છે. એ ૧૬ ઇંચથી બે શીટ લાંબી હોય છે ને તેનો રંગ લાલાસ ઉપર ભૂરા રહે છે, તેમજ ઉપર પિળા છાંટ અને પેટવાળો ભાગ દિફા પિળા રંગનો હોય છે. એ પોતાનાં ઇંડા સરદ અને વર્ષા ઋતુમાં મેલે છે. આ ઇંડા કાંચળા રોડાં લાંબામાં હોય છે. યુરપમાં આ ઇંડા ‘સેક્સ પર્સ’ ને નામે ઓળખાય છે. આ માછલીને ખાવાના ઉપયોગમાં પણ લેવામાં આવે છે.

(૨) ઉપવાન વર્ગની બીજી માછલીઓ ૩ થી ૪ શીટ લાંબી હોઈ, ઉપલીજ માછલીનાં રંગની પણ તેની ઉપર ગોળ લાલ ભૂરા રંગમાં હોય છે.

(૩) કાળા મોહડાની ડોંગ શીશ બે શીટ લાંબી આવે છે. આ માછલી ઉપર કાળી છાંટ હોય છે અને તેની અમડી અત્યંત ખરબચડી હોય છે

(૪) પિકેડ ડોંગ શીશ બિટીશ કિન્ડા ઉપર ત્રણ શીટ લાંબાઈની મળે છે, આ માછલીની આમડી નરમ હોય છે. એની જુની અનેક જનો જણાવી છે.

ગોરેસ—આ પક્ષિ બ્રિટનમાં ધણાખરા પહાડી ભાગમાં જણાય છે. તેમજ યુરપમાં

ઉત્તર તરફ ઉ-હાળામાં અને દક્ષિણ તરફ ચંડીની ઋતુમાં નજરે પડે છે. આ પક્ષીની લંબાઈ ૯૫ ઇંચ હોય છે. એનો ઉપરનો ભાગ ભૂરા રંગનો હોય છે. એની આંખો ચાંચની આશુમાં સંકેદ હોય છે ને પીછાં ઉપર સંકેદ છાટ હોય છે. ચંડીની ઋતુમાં એનાં પિછાનો રંગ સેફ્ટ જરે છે. આ પક્ષી લંડન તરફ ખાવા માટે પકડવામાં આવે છે.

ઝોડો—આ પક્ષી બતાકના વર્ગનું મોરેશિઅસનું વાની છે, પણ ૧૮૬૧ પછી તે ઘણા ભાગમાં ફેલાયું હતું. આ પક્ષી ટર્કી કરતા સેફ્ટ મોહોદું હોય છે. એને યુરપમાં પણ સર્ધ જવામાં આવ્યું છે. એની ચાંચ એના આથા કરતાં મોહોદી અને લાંબી વધાનદાર હોય છે, અને તેનો અરધો અરધ ભાગ આમકીથી અજાદિત બનેલો રહે છે. એની ચાંચનો છેડો નિચેથી વળેલો રહે છે. એનાં પીછાં ઘેરા રંગનાં હોઈ પાંખો ઉપરથી પિળા રહે છે. એના પગ ટુંકા, નડા અને તે ભિંગડાવાળાં હોય છે. આ પક્ષી ઝાડીવાળા ભાગમાં રહી ભાજપાલા ઉપર નિર્વાહ કરે છે. ડોડા ખાવામાં લેહેજતદાર કહેવાય છે.

ફોનલ્ડસન જૉન વિલ્કયમ ડી૦ ડી૦—આ બળ્ણીતા વાકશાસ્ત્રીનો જન્મ લંડન મધે ૧૮૧૧ માં ૭ મી જુને થયો હતો. એણે અથમ પોતાના કાકાની પેઠી ઉપર “કલાર્ડ” તરીકે કામ બંભવી ૧૮૩૦ માં વંડુ અ-બ્યાસ કરી લંડનની યુનિવર્સિટિ કૉલેજમાં દાખલ થઈ બીજે વર્ષે દિનિરી અને કેમ-બ્રિજ કૉલેજમાં દાખલ થયો. ૧૮૩૪ માં એ એન્જીનેર થયો ને તેજ કૉલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે નેમાયો. ૧૮૪૧ થી ૧૮૫૫ સુ-ધી એ બૂરેની સેન્ટ એડ્મ્સની પાઠશાળામાં વડા શિક્ષક તરીકે નેમાયો હતો. બ્યાં ૧૮૬૧ માં ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીએ એનું મરણ નિપજ્યું ત્યાંસુધી એધાપર હતો. એણે ૧૮૩૯-૪૪ માં તથા ૧૮૫૪ અને ૫૭ માં અનેક વિદ્વાતામય પ્રસ્તકો પ્રગટ કર્યાં હતાં.

ડામ્મડે બુક—ઈંગ્લંડના પેહેલા રાજા વિલ્કયમ ધી કૉન્ટરરના સમયમાં તમામ દેશની વરતી, જમીનની મોજણી અને દેશની હાલત દર્શાવનારો સર્વ સંકેદનો ગ્રંથ. આ ગ્રંથ વિલ્કયે ૪૦ સં. ૧૦૮૫—૮૬ માં લખાવ્યો હતો. ૧૦૮૫ માં વિલ્કય જ્યારે ગલેયેસ્ટર ખાતે ચંડીની ઋતુમાં હતો ત્યારે ખાસ પોતાની દરબાર ખાતે એવો ટેરાવે કયો કે પોતાના રાજ્યની હદ, તેમાં આવેલા ગામોની મોજણી, તાલુકાઓની હદ, તેમાં કેટલી વરતી છે, કેટલાં ટેરો છે (જેમાં બકરાં, ગાય, હુકર વગેરે પ્રાણી સમાયા હતાં.) દરેક ધણી હસ્તક કેટલી જમીન છે, દરેક શખસ કેટલી મેહેસૂલ બરે છે, તેમજ દરેક આર્થ બિશપ, એપટલ અને અર્ચ્બેશોપ તામે કેટલી જમીન છે, વગેરેની ગણતરી કરવા ખાસ માનસો ગામે ગામ રવાના કર્યા હતા. આ ગણતરી ખાસ કમિશનરો યાને ખાસ રાજનાં નેમેલા ન્યાયાધિશોએ કરી હતી; અને તેમને દરેક ગામના મુખી પડે મદદ કરી હતી.

તેમજ (૧૦૪૧—૬૬) રાજા એડવર્ડના સમયમાં કોણુ કેટ કેટલી જમીન ધરાવતો હતો, અને હાલ કેટલી ધરાવે છે તથા બીજી સરખા-મણી કરી ખાસ ગણતરી લેવાડી આ ગ્રંથ બ-નાવ્યો હતો, તેમજ બેનુતો પાસે કેટલી જમીન, હળ, ટેરો વગેરે સામગ્રી છે તેની પણ છલકાવાર મોજણી કરી ગણતરી દાખલ કરી હતી. આ ગણતરીમાં સંખ્યાબંધ રહેરો, સેંકડો તાલુકા કમવાર ગોઠવેલાં હતા.

ડોલ—યાને છોકરાંઓને રમવાની પુતળા-પુતળું—ટમકડું, દીંગલી, આ રમકડાં બન્યાંની પ્રતિમારૂપી બનાવવામાં આવે છે અને તે બાળકોઓના રમતનું મુખ્ય સાધન છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ડોલ શબ્દ “આઇડોલ” ઉપરથી નિકળેલો છે અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં તેને Poupee, જર્મનીમાં Papp અને લૅટીનમાં Pupa કહે છે, યુજરાતીમાં એને દીંગલી કહે છે, પણ દીંગલી અને ડોલમાં મોટા

ફરક હોવાથી ગુજરાતી બાપામાં 'ઝોલી' બોલ ચાલુ પ્રચારમાં છે. ઝોલ બનાવવાનો દૂધર સુધરેલા તેમજ જંગલી દેશમાં જમાના થયાં જાણીતો છે. આ ઝોલ આગળ સુંદર ઘાટની બનાવવામાં આવતી નહોતી, પણ બચ્ચાંની પ્રતિભાનું રૂપ મળે તેવી લા-લાકડું, કપડું, યા હાડકાંની ગમે તેવા ચોઢે-દાની બનાવવામાં આવતી હતી. આગલી દોમન પ્રજા દાથીદાંતની ઝોલ સાત કટકાની બનાવતા. તેમાં માથાથી પેટ સુધી એક કટકો અને હાથ, પગ તથા જંગના જૂદા જૂદા બળે કટકા બનાવી તેને ખીલાથી સાંધી લેતા હતા. આફ્રીકન તથા એરુકિમો પ્રજા હાડકાં અથવા લાકડાંની ઝોલ બનાવી તે બચ્ચાંને રમવા આપે છે. હિંદુસ્તાનમાં કપ-કાંની ઝોલ બનાવવાનો દૂધર જમાનાઓ થયાં જાણીતો છે અને ને તરફ નાહનાં બચ્ચાં-ઓ તે દીંગલીઓનાં લક્ષ મોહોટી ધામધુમથી ઘેરમાં કરે છે, અને તે માટે માતપિતા તરફથી તેમને ઉત્તેજન અર્થે ખરચ વટીક આપવામાં આવે છે. આગળ લાકડાં, કપડાં અથવા મટોડી-માંથી બનાવવામાં આવતી ઝોલ જોડપ બનાવવામાં આવતી હતી.

કેટલીક ઝોલ ગીલુની બનાવી તેને વધારે સુંદર બનાવવામાં આવે છે. લંડનમાં ઝોલ બનાવવાનાં ૪૦ કારખાનાં છે અને તેમજ 'બીજ' ન્યૂ ચોર્ક અને ન્યૂ ઈંગ્લંડમાં પણ છે. આ કારખાનાંઓમાં ઝોલના જૂદા જૂદા અવ-યવ બનાવનારા તથા કપડાં સીવનારાઓનાં જૂદાં જૂદાં ખાસ ખાતાંઓ સ્થાપન કરેલાં છે. આ કારખાનામાં આંખો બનાવવા માટેનાં ખાસ કારીગરો રોકવામાં આવે છે અને ત્યાં ઘણીજ શોભછતી આખો બનાવવામાં આવે છે. તેમજ આ ઝોલમાં આંખ બધ ઉધાડ કરવાની કળા આંપથી ગોઠવે છે; તે-મજ તેવી ઝોલમાં 'પપા' 'મમા' જેવા અ-વાજ દાટવાની કૃતિ ગોઠવવામાં આવે છે. ૧૮૫૧ માં મ્હોટા પ્રદક્ષણ વેળા લંડનની એક કારખાનાવાળી 'મોનટેનેરી' નામે વેપારી બાઇએ મનુષ્યના કદની ઝોલ જાહેરમાં મેલી હતી અને તે દરેક પુતળું ૭૫ થી ૧૦૦ રૂપિયે વેચાયું હતું, તે પછી ૧૯૦૦ માં પેરિસના તથા ૧૯૦૪ના સેટલુષના પ્રદક્ષણ માં આ દૂતરની પૂર્ણ કળા દર્શાવનારાં પુતળાં એવાંતો આખેહુજ બનાવી જાહેરમાં મેલ્યાં હતા કે આખેહુજ જીવતા મનુષ્ય જેવાજ

આ ડાલર શબ્દ જર્મન થાલર (Thaler) ઉપરથી અને ડેનિશ 'ડોનર' ઉપરથી નિકળેલો છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦ માં જર્મની ખાતે 'થાલર' એક જાણીતા હતો, ૧૮૭૩ થી ૧૮૭૮ સુધી યુનાઇટેડસ્ટેટમાં સુનાનાં ડાલર ચાલુ હતા. આ ડાલરમાં ૨૫૮ ગ્રેન સુવર્ણ રહેતું હતું, આ સુનામાં ૬૬૦ ભાગ ચોખ્ખું સુવર્ણ રહેતું અને બિટીશ ડોલરમાં ૬૬૬ ચોખ્ખું સુવર્ણ રહેતું. આ ડાલર પણ લગભગ ૪ શિલિંગ ૨ પેન્સની કિંમતના હતાં; પણ ૧૮૭૮ પછી આંદોના ડોનરનો ફેલાવો કરી સુનાના ડાલર બદલે આંદોના ડાલરની આપ લે ચાલુ છે. હાંગકોંગ તથા જપાનમાં વેપારની સવગતા માટે ડાલરનું ચલણ ચાલુ છે.

અમેરિકન આરજેટાઇન રિપબ્લીકમાં ૧૦૦ સેન્ટાવોસનો ૧ ડોલર થાય છે. જેની કિંમત ૪ શિલિંગ અથવા ૧૨ આને શિલિંગને ભાવે ૩ ૩ થાય છે.

કેનેડોના ડાલર ૧૦૦ સેન્ટોના યાને ૪ શિલિંગ ૧ પેન્સ અથવા ૧૨ આને શિલિંગને ભાવે ૩ ૩ ને ૧ આનાનો થવા જાય છે.

ચિલ્ડીનો ડાલર ૧૦૦ સેન્ટાવોસનો થાય છે, યાને ૧ શિલિંગ ને ૫ પેન્સની કિંમતને હોય છે, જેનો આપણા ચલણી નાણાં ૨૬ ૩ ને ૧ આનાની કિંમત થવા જાય છે.

અમેરિકન મેક્સિકોમાં ૧૦૦ સેન્ટાવોસનો ૧ ડાલર, જેની ઇંગ્લીશ નાણાંમાં કિંમત ૨ શિલિંગ ૨ પેન્સ ને હિંદી નાણાંમાં ૩ ૧ ને ૬ આના થવા જાય છે.

એશિયાના સ્ટેટસ સેટલમેન્ટમાં ચાલુ ડાલર ૧૦૦ સેન્ટોના, જેની ઇંગ્લીશ નાણાંમાં કિંમત ૨ શિલિંગ ૨ પેન્સ ને હિંદી ચલણમાં ૩ ૧ ને ૬ આના થવા જાય છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટસનો ડાલર ૧૦૦ સેન્ટીમનો યાને ૪ શિલિંગ ૧ પેન્સનો, જેની કિંમત હિંદી ચલણમાં ૩ ૩ ને ૧ આનો થવા જાય છે.

ડાલર—ડોનર આ એક બંદર શહેર લંડનની પૂર્વે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૭૭૩ મેલ રેલ

મામે છે. આ અતિ સુંદર જગ્યા પર હોર્મ ઇંગ્લીશ અને ફ્રેન્ચ કિનારા નજીકમાં છે. અત્રે બચાવનાં બાંધકામ તથા બંદરના સુધારા વધારા પાછળ ૧૮૪૭ માં ૭૫૮૦૦૦ પાઉન્ડો ખર્ચ કરી ૧૫૦૦ શીટ બંદરમાં વધારો કર્યો હતો. સમુદ્ર સપાટીથી ડાલરનો કિલ્લો ૩૭૫ શીટ ઊંચાઇ ઉપર એક યુન-બકીના ખડક ઉપર છે. બરગોઇનનો કિલ્લો શહેરની ઉત્તરે, આજે કનિષ્ઠ કિલ્લો પશ્ચિમે અને પશ્ચિમ ઊંચાણમાં તોપખાતું ગોઠી ત્યાં ગળવર બરાજો છે. ૧૮૮૩ માં ટૅન-હાલ, મ્યૂઝીઅમ, ઇસ્પીનાલ વગેરે જાહેર મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે. અત્રે વહાણો બાંધવાનાં, દોરડાં બનાવવાનાં મોટાં કારખાનાં છે. તે સિવાય અત્રે આટાની તથા કાગળની મીથો છે. ૧૮૮૫ થી અત્રેથી ૧ પ્રતિનિધી પાર્લામેન્ટમાં બીરાજે છે. ૧૮૪૧ માં લોક વસ્તી ૧૭૭૪૫ ની, ૧૮૯૧ માં ૩૩૩૮૦ ની હતી, અત્રે વિદ્યમ ધી કોલેજે કિલ્લેબંદી કરી હતી જે તેનાજ અમલમાં બળી ગઈ હતી. અત્રેજ જોન રામ પોપને શરણે ગયો હતો. સિવિલ વૉર દરમ્યાન પાર્લામેન્ટરીયનોને એ તાબે હતું. તેમજ ૧ લા નેપોલ્યોને અત્રે પ્રથમ ધૂનરો આપ્યો હતો.

ડાલર—નયુ હેમ્પશાયરનું આ પુરાણું શહેર ૧૬૨૩ માં સ્થાપન કરવામાં આવ્યું હતું. એ બોસ્ટનથી ઉત્તર પૂર્વે ૧૮ મેલ ઉપર છે. અત્રે ૩ની મોટી મીથો, છાપાખાના તથા થુટ, શ અને લિન તથા લોદાના કારખાનાં છે. વસ્તી ૧૨૭૪૦ ની છે.

ડાસાભાઈ દેરામજી કરાકા સી, આઇ. ઈ.—આ જાણીતા વિદ્વાનનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં ૮ મી મે ને દિને સુરતમાં થયો હતો. પ્રથમ ગુજરાતી હુંક કેળવણી સંપાદન કરી વધુ કેળવણી એલફિન્સ્ટન કોલેજમાં લઈ ૧૮૫૦ માં 'જામે જમશેદ' નામના મુંબઈના જાણીતા આગેવાન પત્રના અધિપતિ થયા, કે જેનેજા આ પત્ર અઠવાડિયામાં

એ વેળા પ્રગટ થતું હતું, અને તે ડાસાભાઈ નાંજ અધિપતિપણ તમે રાજીંદુ બન્યું હતું. તેજ વેળા જગતપ્રેમિ નામનું એક માસીક ચોપાન્યું માન એક વર્ષ ચલાવી, પછી બોમ્બે ટાઇમ્સ (હાલનું ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા) ના મેનેજર થયા હતા ને એજ પત્રના સજ્યોક્તિર પણ થયા હતા. આ પોતાની સાહિત્ય તરફની સેવા દરમ્યાન લખેલાં અનેક રેસાલાઓનો ૧૮૫૬ માં એક ગ્રંથ 'સંચલ' રૂપે પ્રગટ કર્યો હતો.

૧૮૫૭ નાં બળવા સમયે શુજરાતી તથા મરાઠીમાં ઇંગ્રેજ રાજ્યનાં અદલ કાયદા વિશેના ચોપાન્યાં છપાવી મુદ્રત વેંદ્યાની પ્રત્યષી તથા સરકારથી માન મેળવ્યું હતું. ૧૮૫૮માં ઇંગ્લંડ તરફ મુસાફરી કરી ૧૮૬૦ માં ગ્રેટબ્રિટનની મુસાફરી કરી તેનું એક સુંદર પુસ્તક પ્રગટ કર્યું હતું. તે પછી પારસીઓની રાહ રસમ અને તવારીખ નામના બે ભાગવાળું એક સુંદર પુસ્તક ઇંગ્રેજ ભાષામાં છપાવી પ્રગટ કર્યું હતું. જેની બે આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ ચુકી છે.

૧૮૫૯ માં 'બોમ્બે ટાઇમ્સ' સાથેના સંબંધ છોડી મ્યુનિસિપાલિટીના આસેસર થયા ને પછી ઇન્કમ ટેક્સના પણ આસેસર થયા હતા. આ વેળા સરકારે એમના પ્રમાણિકપણની કદર બુદ્ધિ મુબઈના ત્રિભ મેજસ્ટ્રેટને ઓધો અપાવ્યો હતો. ૧૮૬૭ માં 'લાઇમ્સ' ટેક્સના મુબઈ ખાતેના કલેક્ટર તરીકે નેમાયા હતા. ૧૮૬૯માં ફરી ઇન્કમ ટેક્સ ચાલુ થયો ત્યારે તેના કલેક્ટર તરીકે રૂ ૧૫૦૦ ના દરમાયાએ નેમાયા હતા. ૧૮૭૩ માં મુબઈના ખીજા મેજસ્ટ્રેટના ઓધાપર ચલ્યા હતા. અને તે પછી થોડી મુદત માટે વડા મેજસ્ટ્રેટ તરીકે ઓધો ભોગવ્યો હતો. ૧૮૬૦ માં જસ્ટીસ ઓવ ધી પીસ અને ૧૮૭૨ માં મુબઈના શેરીફ તરીકે નેમવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૭૫ માં મ્યુનિસિપલ કારપોરેશનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૭૭ વી

દરમાર પ્રસંગે એમને 'ઑરડર ઓવ ધી કપેનિયન ઓવ ધી સ્ટાર ઓવ ઇન્ડિયા' નો માનવતો ખેતાય બક્ષવામાં આવ્યો હતો.

૧૮૮૨ માં ડાસાભાઈને મુબઈના એક-ટીંગ કલેક્ટરનો માનવતો ઓધો મળ્યા પછી ૧૮૮૪ માં ૫૪ વર્ષની વયને લીધે પેનશન ઉપર 'રિટાયર' થતું પડ્યું હતું. પણ તે પછી ભાવનગરના ન્યાય ખાતાના વડા કમિશનરનો ઓધો મેળવી, ટેક નાદરદ જણતાં છેલ્લાં વર્ષો મુબઈમાં એકાંતવાસમાં શુભવી હતાં. મરણ ૧૯૦૨ નાં માર્ચ માસમાં નિપજ્યું હતું.

ડાસા—જેપૂરના રાજ્યમાંનું એક ગામ. લોક વસ્તી ૭૩૮૪ ની છે, તેમાં ૬૦૫૭ હિંદુ અને ૧૧૩૯ મોહમ્મદનો છે. ગામ આસપાસ આગસા વખતનો કોટ હાલમાં પડત હાલતમાં છે.

ડાળ—મહુડાનાં ફળ (શુભો મહુડા.)

ડાંચડન જૉન—આ જાણીતા વિદ્વાનનો જન્મ નાર્યમટનશાવરમાં ૧૬૮૧ મા ૯ મી આગસ્ટે થયો હતો. ૧૨ વર્ષની વયે એ વેસ્ટ મિન્સ્ટર રકુલમાં દાખલ થઈ ટ્રિનિટી કોલેજ, કેમ્બ્રિજમાં અભ્યાસના વધારા થકી દાખલ થયો, ૧૯ વર્ષની વયે ડુવડન મેટ્રીક પાસ થઈ ૧૬૫૪ માં બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હતી, તેટલાં એના માતા પિતા મરણ પામતાં કેમ્બ્રિજ ખાતે ૧૬૫૭ વેર રહ્યા ને પછી ત્યાંથી લંડન ગયો. આ વેળા એના કાકા સર ગીલબર્ટ પિકર્સંગ કે જે કોમ્વેલનો માનીતો હતો તેનાં આશ્રયથી જાહેરાત પામ્યો. ૧૬૬૩ માં એ લેડી ઇલીઝાબેથ હાર્વડ નામે ખાનુ સાથે ખસ્યો. ૧૬૭૦ માં એને રાજ કવિ તરીકેનો માનવતો ઓઢો ૨૦૦ પૌંડના વાર્ષિક લવાજમે મળ્યો. એણે આ વેળા લગભગ ૧૪ નાટકો રચી પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતા. ૧૬૮૩ માં એને કસ્ટમના કલેક્ટરનો માનવતો ઓધો બક્ષવામાં આવ્યો હતો, તે પછીનાં બળવા દરમ્યાન એણે ભાગ નહિ લીધો એણે પોતાનો

ઝોધો તથા પેનશન ખેાઈ હતી; આથી કમાણીનાં સાધન તરીકે નાટકો લખવાનો ધધો શરૂ કર્યો હતો; પણ એને નાટકો કરતાં તર્જુમો કરવાનો ધધો વધારે કાયદા-કારક થઈ પડ્યો હતો, તેમાં વર્જીલનો તર્જુમો વધારે જાણીતો હતો. છેલ્લા દિવસોમાં એને સંધીવાયુ લાગુ પડતાં એ ૧૭૦૦ માં મરણ પામ્યો. એના શબને વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં દાટવામાં આવ્યું હતું.

ડ્રાયડન મિચેલ—આ કવિનો જન્મ હાર્ટસ હીલ ખાતે વારવિકશાયરમાં ૧૫૬૩ માં થયો હતો. એના બચપણની હકીકત ઝાઝી જણાઈ નથી. ૧૫૮૩ માં એણે પ્રથમ મરવાની 'ઇ'શીનું કાવ્ય Idea, The shepherd's Garland" નામે રચી પ્રગટ કર્યું હતું. તે પછી ૧૫૮૬ માં Mortimeriados નામે જાણીતું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું હતું, જે ૧૬૦૩ માં ફરી છપાવવા પડ્યું હતું. તે પછી The Barons Wars નામે ઇતિહાસિક કાવ્ય પ્રગટ કર્યું હતું. એનાં સર્વે લખાણોમાં સહુથી મોટો કાવ્ય ગ્રંથ ૧૬૧૩ માં Poly-olbion નામે પ્રગટ કર્યો હતો, એના કાવ્યમાં ઐતિહાસિકતા જાણી જાણી ભાગની ખુદરતી અને હરતાતું અતિસરસ વર્ણન મળે છે. ૧૬૧૯ માં એણે પરચુટલ કાવ્યનો એક ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો, જે આઠ વર્ષ પછી બીજા સંસ્કારણ કાવ્યનો ગ્રંથ રચી પ્રગટ કર્યો હતો. એનું મરણ ૧૬૩૧ માં નિપજ્યું હતું.

ડ્રીમીઆ—આ અતિ સુંદર પાંદડાવાળું ઝાડ કુંડામાં ઉગાડવામાં આવે છે, એના ઝાડ એની ગાંઠો જુદી પાડી રેપી બળે દિવસે પાણી પાછુ ઉગાડવામાં આવે છે. એના પાંદડા ઉપર સફેદ છાંટ હોય છે.

ડ્રેસેસ—આ એક પ્રજા ઉત્તર સિરિઆ અને લેબેનોન 'પર્વતની દક્ષિણે, હાલનાં પ્રદેશમાં તથા એન્ડી લેબેનોનનાં પશ્ચિમ ટોળાવ ઉપર વસે છે. લગભગ આ દેશનો અર્ધોભાગ જંગલ ડ્રેસેસ તરીકે ઓળખાય છે, તેમજ દમારક-

સનો દક્ષિણ પશ્ચિમ પહાડી ભાગ તુર્કસ્તાનની સરકારને તાબે છે. ઉત્તર ગેવીલેમાં આ પ્રજાનાં ૧૬ ગામડાં છે. આ પ્રજા પોતાને અરબના વંશજો તરીકે જણાવે છે, ત્યારે કેટલાકો તેમને ચીનાઓનાં વંશજ તરીકે દર્શાવે છે. આ પ્રજાની વસ્તી ૭૦૦૦૦ ના સુમારેની છે. લેબેનોનમાં ૧૩૦૦૦ અને હોરેનમાં ૫૦,૦૦૦ ની વસ્તી છે. આ પ્રજામાં હાલમાં ઇંગ્લીશ મિશનરીઓએ પોતાનો લાગવગ વધારી તેઓમાં પોતાની ભાષાનો પ્રસાર કરી પોતાનો ધર્મ પણ ફેલાવ્યો છે. આ પ્રજા બહાદુર, મેહેનતુ, દેખાવડી, બળેલી છે. તેઓ દારૂ, તબાકુથી ધણીય પરહેજ રહે છે તથા તેમનામાં એક સ્ત્રી કરતાં વધારે સ્ત્રી કરવાનો રવાજ કદી પણ ચાલુ થયેલો નહોતો. આ પ્રજાનો મુખ્ય વેપાર ઉદ્યોગ રેસમનો છે.

ટૂંકો—(ઝીક—ટૂંકાન) આ જાણીતો અધેનિષન કાયદા શાસ્ત્રી તથા તિરદાજ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૨૧ માં થઈ ગયો હતો. એને રાજ્યનાં નવા કાયદા બાંધવા માટે રોકવામાં આવ્યો. એણે વિદ્યવાથી કાયદાઓ બાંધી અધેન્સના રાજદારી ખાતામાં યોડો ફેરફાર કર્યો હતો. એણે બાધેક્ષા કાયદા એટલા તો સખત હતા કે નાહતી ચોરી કરવા માટે દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી. પણ આ કાયદાની બેદર સખતાઈને લીધે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૪ માં સોલનને નવા કાયદા બાંધવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, અને સોલને ખૂનીનેજ માત્ર મોતની સજા ફેડવી હતી. તે પછી ડ્રેકો એજના ગયો જ્યાં પોતાના કાયદાનો ફેલાવો કરી પ્રજા તરફથી માન પ્રાપ્તિ દ્રવ્ય મેળવ્યું. તે તરફ એના કાયદાની બેદર સખતાઈને લીધે એના કાયદાને તાક્ષરી કાયદા (ટૂંકાન) ની ઉપમાં આપવામાં આવી હતી. તવારીખ નવેશો એના સખત કાયદાને લીધે જણાવે છે કે "તે કાયદાઓ શાહીથી નહિ ખુશુ લોહીથીજ લખવામાં આવ્યા હતા.

ડ્રેગન—યૂરપમાંની કવિતાઓમાં આ સાંપની અનેક કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. ડ્રેગન નામે એક બંધકર સાંપ આગળ યજ્ઞ ગયો છે, જેને પાંખો હોય માથા ઉપર કલગીર રોકો તુરો હતો, એ મનુષ્યોનો શત્રુ હોવાથી દેવતાઓએ એનો નાશ કર્યો હતો.

ડ્રેગન ગ્રીન—આ કુલકાડ ગ્રીસ અને દક્ષિણ યૂરપ તરફના દેશોમાં લખોઆ પાંદડાવાળું રંગે કળાસપર હોય છે, આગળ આ ઝાડના પાંદડા હરસ ઉપર અકસીર ગણાતા હતા.

ડ્રેગમ—ડ્રેગમ—કામ, પ્રાચીન ગ્રીસમાં આ ચાંદીનો સિક્કો ચલણમાં આવેલો હતો. આ સિક્કો ગ્રીસના જૂદા જૂદા ભાગમાં ચોડ ફેરફાર સાધ્યો અને, જૂદા જમાનામાં વધતા ઓછા વળનનો હતો. આ સિક્કો ધણેકરી ટેલેન્ટનો ૬૦૦૦ માં ભાગ નેટલો રહેતો. અટીકાનો ડ્રેગમમાં ૯૬ પેન્સ નેટલો હતો, તેમજ આગલા ગ્રીક જમાનામાં ડ્રેગમ વળન તરીકે પણ ગણાતો હતો અને તેનું વળન આપણા એક રતલ નેટલું થતું હતું. હાલમાં ગ્રીસમાં વપરાતું ડ્રેગમ વળન ૯ ઓન્સ નેટલા વળનનું આવે છે.

ડ્રેગન—સેકસનિનું આ પાયતખત શહેર એલ્બની ખીણ બર્લિનની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૧૬ મૈલ ઉપર અને સિપ્રિકની પૂર્વે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૬૨ મૈલ ઉપર છે. અત્રેનું મ્યુઝીઅમ ૧૮૪૭—૪૪ માં બાંધવામાં આવ્યું હતું, જેમાં દ્વર કામ તથા ચિત્રકળાનો કિમતી સંગ્રહ છે. અત્રેનાં સંગ્રહમાંના જૂના બહુતા ચિતારાઓનાં હાથનાં ચિત્રો છે, અને ૨૪૦૦ ઇટાલિયન તથા ફર્લેમિશ ચિત્રકળાના શિક્ષકોનાં હાથનાં ચિતારોનો સંગ્રહ છે. અત્રેની લાયબ્રેરીમાં ૩૫૦૦૦૦ ગ્રંથો, ૨૦,૦૦૦ નકાશા અને ૪૦૦૦ હસ્ત લેખો છે. અત્રેનાં પાદશાહી મેહેલમાં કિમતી હીરાભાણું, તહેલતી કિમતી પથ્થરો, હાથી દાંતના દ્વર મંદીના નમુના, તેમજ સુન્ના ચાંદીના નક્ષી કામની ચીજોનો મોટો સંગ્રહ છે.

૧૫૩૪ માં બાંધાયેલો રાજમેહેલ દ્વર મંદીનો નમુનો છે. ૧૭૧૮ માં બાંધાયેલો પ્રિન્સેસ પેલેસ, ૧૭૪૧-૪૫ માં બાંધાયેલો ટાન હાલ, અને ૧૮૭૧-૭૮ માં બાંધાયેલું નવું પિએટર જેવુએગ ઇમારતો છે. તેમજ અત્રે ઉમદા બાંધણીનાં ખિસ્તી દેવો પણ છે. સુખ્ય દ્વર ઉદ્યોગ સુન્ના ચાંદીના ધરણા, બનાવટી કુલો, યંત્રકામ, રસાયન પદાર્થ, કાગળ, ચોકલેટ વગેરેના કારખાના છે. ૧૮૭૧ માં લોકારતી ૧૭૭૦૮૭ ની, ને ૧૮૯૦ માં ૨૮૯૮૪૪ ની હતી. ૧ લા હેલ્થિએ ૧૨૭૦ માં એને પ્રથમ રાજધાની શહેર બનાવ્યું; પણ ૧૪૮૫ પછી સેકસન ભૂમિના ભાગ થતાં એ 'આલબર્ટીન' ને તાબેનું ગણાયું. એ ૭ વર્ષની લઘાઈમાં ધણું જોખ માયું હતું. ૧૮૧૩ માં નેપોલિયન સાથની લઘાઈ દરમિયાન પણ આ શહેર જોખમાયું હતું. ૧૮૪૪ નાં બળવા સમયે શહેરને બારે તુકસાની પોંદચી હતી, અને ૧૮૬૬ ની જર્મનેાની આરટ્ટીયા સાથની લઘાઈ વેળા અત્રે જર્મનેાએ મથક કર્યું હતું.

ડ્રેસિન—આ સુદર પાંદડાવાળું ઝાડ હાંપડા વાળી જગ્યામાં કુડામાં ઉગાડી શકાય છે. રક્ષક શુદ્ધમાં ઉગાડ્યું હોય તે વધારે સારું. એ ઉત્તમ પ્રતિના ખાતરવાળી મોટીમાં ઉગી શકે છે. એને બે દિવસ આંતરે પાણી પાવું પડે છે. એની કલમો રાખ્યાથી પણ ઝડક ઉગે છે. એની સંબોધામ્ય જોતો છે; અને તે બધાંના નામો ઇંગ્રેજ ભાષામાં આવેલાં છે.

ડ્રેગાહેડ—લથનું આ બંદર શહેર ડબ્લિનથી રેલ માર્ગે ઉતરે ૩૨ મૈલ ઉપર છે. એ બાંધની નદીકાંઠે હોય તેની ઉપર ૯૫ શીટ ઉંચો પુલ બાંધેલો છે. અત્રે લીનન, રૂ, લોહું, ચામડાકામ, ખીર વગેરેનાં કારખાનાં હોય લીવરપૂલ સાથે એનો બોહોળો વેપાર ચાલે છે. અત્રેનાં બંદરમાં ૫૦૦ ટનના વહાણો આવે શકે છે. ૧૮૫૧ માં વસ્તી ૧૬૮૪૫ ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૧૮૭૩ ની

હતી, પ્રજાનો મુખ્ય ભાગ કૃષેલિક પંથી છે. ૧૪ થી ૧૭ મી સદીવેર ગ્રામહેડ લિન્સ-ટરનું લશકરી મથક હતું. ૧૬૪૯ માં કોમ-વેલે અત્રેનાં લશકરની કતલ ચલાવી શેહેરનો નાશ કર્યો હતો. ૧૬૯૦ માં વિલ્યમ ૩મ એ હતી લીધું હતું.

ગ્રાનધિમ—નાવેનું આ ત્રીજું શેહેર ખ્રિસ્ત-નિયાની ઉત્તરે રેલ માર્ગે ૨૫૦ મૈલ ઉપર છે. આ શેહેર ઢોળાવદાર ભાગ ઉપર હોઇ અત્રેનાં મકાનો લાકડાનાં બાંધવામાં આવેલા છે, પણ હાલમાં નવા કાચદાથી લાકડાના ઝાઝાં મકાનો બાંધવા દેવામાં આવતાં નથી. એનું બંદર ઉડું અને સલામતી બધું છે, ૧૫૩૦ માં અત્રે લાગેલી ભયંકર આગથી

શેહેરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો હતો. ૧૮૧૮ થી આ શેહેર નેદરવેલ્ડન રાજ્યોનું શાસ્ય બિયેકનું મુખ્ય સ્થળ ગણાય છે. અત્રે દરિયા તથા ખુશકી માર્ગે બોહોળો વેપાર ચાલે છે. મુખ્ય વેપાર ત્રાંબુ, કાચું લોહું, માછલી, તેલ, લાકડાં વગેરેનો છે. પ્રાચીન કાળમાં એ નાવેનું પાયતખત હોઇ ‘નિદારોસ’ ને નામે બહીષ્ટ હતું. એની સ્થાપના ૯૯૬ માં થઇ હતી અને ૧૧૫૨ માં એ આર્ય બિસરા ૧ મથક ગણાતું હતું. લોક વસ્તી ૨૯૧૬૨ ની છે.

ડોહાબિય—આ આલ્ફ્રેડન શેહેર ગેલેશિ-આમાં લીમખર્ગની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૫૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રેની વસ્તી ૧૫૭૧૪ ની છે.

૬.

૬—પશ્ચિમીસોમ મૂળાક્ષર. એનો અર્થ અક્રમહીન . પણ થાય છે.

દાંક—કાઠીઆવાડનું આ ગામ પોરણદરથી ૩૦ મૈલ ઉપર છે. આગળ અત્રે ધુમલીઆ જોવાએનો અમલ હતો, પણ તેમને વાળા વનારછને ભગીરમાં આપ્યું હતું. એનું પેહેલું નામ ‘મેહપાટણ’ હતું. પણ ધર્તિકંપ થયાથી આ જુનું શેહેર જમીનમાં દટાઇ ટંકાઇ ગયું તેથી નવા શેહેરને દાંક એ નામ આપ્યું. વાળાઓએ અદારમી સદીમાં ગોંડલની સત્તા માન્ય રાખી લારથી એ ગોંડલના તારામાં રહ્યું છે.

દાંદલપુર—સુદામડા—કાઠીઆવાડ ઇલાકા-ગાનું આ ગામ પાલીઆડ ચાણને તાલુકા નજી બંગ્લો આપતો ખવડ કાઠીઓનો તાલુકો છે. એમાં ૨૮ ગામડાં છે. દાંતવ-પૂરમાં ૧૧૪૯ તથા સુદામડામાં ૨૨૩૧ ની વસ્તી છે. ચૂડાનાં રેલ્વે સ્ટેશનથી દાંદલપુર ૨૩ ને સુદામડાથી ૧૩ મૈલ છેટે છે.

“દંત કથા છે કે” અન્દલવાડ પાટણના કરણ સોલંકીની રાણી મીનજીવે બરેવાઇ હતી, તે વખતે ધોળકે જતાં રસ્તામાં અહીંના સિદ્ધના દર્શન કરવા સારું રહી હતી; તેવામાં તેને એક પુત્ર પ્રસવ્યો તેનું નામ રાણીએ સિદ્ધનું રમરણ રહેવા માટે સિદ્ધરાજ પાડ્યું. સિદ્ધરાજ જ્યારે પાટણની ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેણે પોતાની જન્મભૂમિના ગામને કોટ ને અગ્રણ તળાવ એ બંધાવ્યાં. બાબરી-આને કાઠીઓએ ચાનમાંથી કાઢ્યા ત્યાર પછી તેઓ દાંદલપુરમાં ધણા કાળ સુધી વસ્યા હતા, પણ ખવડ કાઠીઓના સુદામડામાં આવી વસ્યા પછી ગોંડા ખાતે પોતાનાં બાઇ લુણસર ખવડની સાંચે લદી સુદામડેથી નિકળી દાંદલપુર હતી લઇ બાબરીઆઓને ત્યાંથી કાઢ્યા. સુમારે ઇ. સ. ૧૭૯૦ માં ખવડાની પાસેથી દાંદલપુર હતી લેવા માટે આસપાસનાં ધણા કાકોરોએ પ્રયત્ન કર્યા છતાં હાર પામ્યા. ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં

સામવાના તથા વટવાણના દાંદણોએ દાંદણ-
પુર ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેમને બંનેને
ગોદડ ખવડે શરમીદા કરી પાછા મોકલ્યા.
૪૦ સં ૧૭૯૬—૯૭ માં જુનામઠનાં
નવાળ હમીદખાને પોતાનું સંપત્તિ લશ્કર
લઈ દાંદણપુરને ઘેરા ધાક્યો પણ ૩ મહિના
સુધી ગોદડે સામો રેકાવ કરી છતાં ગેળવી
નવાળને હાર ખવાડી પાછો ફરવ્યો હતો.

હાર આંગો—ગોવા પ્રાંતમાં આ સાધારણ
કદનાં ઝાડ હોય છે, તેની ઉપર માર્ગપર
મહિનાને સુમારે આંગાના જેવાં ગોળ ફળો
આવી તેની સેર જે નાની મણી હોય છે.
એ ફળો પાકે એટલે ગંજચટાં થાય છે.
કેટલાક લોક એનાં રાવતાં કરે છે.

ગુ.

જુ—૨૬ મો મૂળાક્ષર. (આ મૂળાક્ષર ઉપરના કયા સખ્દો મળતાં નથી.)

ત.

ત—મૂળાક્ષરનો ૨૭ મો અક્ષર.

તટિત્ર અથવા તઉરવી—જરથોસ્તી દંતકથા
મુજબ ખોરદાદ (હકવંતાત) અમેશાસપંદનો
હરીફ અને ઝઘરી દેવનો મદદગાર દેવ.
જુનદેશમાં એને તારીય કહેવો છે. ખોર-
દાદ અમેશાસપંદ બ્યારે પાણીની વૃદ્ધિ કરે છે
ત્યારે આ દેવતા તેની તંગી પાડે છે. આથી
એને ઝાડપાન તથા પથ્થરોમાં ઝેર આમેજ
કરતો જણાવેલો છે. અને ઝેરનો દેવ
જણાવેલો છે.

તઝેર—અસજુર્ન પર્વતના એક ભાગનું નામ.
જુનદેશમાં એને ‘તીરકે અલજુર્ન’ જણા-
વેલો છે. આ પર્વતનાં વર્ણનમાં કહે છે કે,
“જે ઉપરથી સેતારા, માહબોખતાર તથા
ખોરશોદ પસાર થાય છે અને પાછા આવે
છે. અં ૦ વિં ૦ નામની ફરહંગમાં જ-
ણાવ્યા મુજબ “જેમ ઈંગ્લે ખીનીયમાંથી
અને ફ્રેન્ચ પારિસમાંથી પોતાની પેહેલી
મધ્યમ રેખા (First Meridian) પસાર
ચલી ગયું છે તેમ અસલી મર્યાદાનો પો-

તાની તારા અને ઝહો સંબંધી ગણતરીમાં
આ પહાડના મધ્ય ભાગમાંથી મધ્યમ રે-
ખાને જતી લેતા હોય. એટલા માટે કેશ્વરના
જે ભાગો કયા છે તે એ તઝેર પર્વતનાં
સંબંધમાં થયેલા છે. ખનીરથ બામીનો કેશ્વર
જે વચમાં છે તે એ તઝેર પહાડની મધ્યમ
રેખામાંથી પસાર થતી લીડીનો આ આજુ-
બાજુનો ભાગ છે. જુનદેશ (ખામ ૫-૧)
માં કહે છે કે અસલ ખુર્રન એ તઝેર
પહાડના ભાગની પૂર્વે ‘૧૮૦’ રેઝીન’ યાને
ખારીઓ અથવા સુરાખો હતાં, જેમાંના
એકમાંથી દરરોજ સૂર્ય આવજાવ કરતો. એ
રેઝીન કે જેને આપણે હાલમાં ઈંગ્લેઝમાં
‘ડીઝી’ કહીએ છિયે તે દિસે જો. હાલની
વિદ્યા પ્રમાણે મધ્યમ રેખાની આસપાસ
૧૮૦ ની રેખાઓ છે, તેનું એ વર્ણન દિસે
છે. જેને હાલ પરનાં ૧૮૦ રેઝીન મળી ૩૬૦
ડીઝીનું આપણું કુંડાકું (Circle) પૂરું થયું.

તંકા—અથવા ટંક, તિવંગ. એ રાજા મેધની
ખાંખાં રાગણી ગાવતો વખત મધરાતનો,

જાતિ સંપૂર્ણ છે. એ શ્રી રાગ ઝંઙરા અને
ભેરવથી મિશ્ર છે. એમાં પૂર્વિનાં સૂરો છે.
આ રાગણીનું અલકારિક વર્ણન “સગીત
શાસ્ત્રમાં આ મુજબ આપેલું છે,” નવરંગ
અથવા જરીબક્ત વસ્ત્ર પહેરીયા છે, કમા-
લિનિનાં પુષ્પની સેન બિછાવી પોતાના
મિત્રના વિયોગથી દિલગીરીમાં બેઠી છે, અંગ
વ્યાકુળ છે, શોક ભરેલા હૃદય નિશ્વાસ
નાખે છે, બીજી સ્ત્રીઓ સાથે દુઃખથી ભા-
ષણ કરી શકે છે એવી વીરહ પિડિત છે.

મહારાજ સર તખ્ત સિંગલ કે. જી.
એસ. આઈ. ઇ.—આ ભાવનગરના મહારા-
જાને ૧૮૫૮ માં ૬ હી જાનેવારીએ
થયો હતો. એમના પિતા જસવતસિંગ ૨૦૦-
પૂત રીવાજ મુજબ ૭ રાણીઓ સાથે પરણેલા
હતા, જેમાંના રાજપુતાનાવાળા રાણી હરી-
બાને પેટે એમનો જન્મ થયો હતો. એવણે
પોતાનો વિદ્યાઅભ્યાસ ભાવનગરના કેળવણી
ખાતાનાં વડા મી. પ્રાણીવલ્લભ નારાયણ
મયાશંકરના હાથ તળે કરી ૧૮૭૦ માં
૧૧ મી એપ્રિલે એમના પોતાના મરણથી
રાજ્યપદ પામ્યા હતા અને તે વખ-
તાના પોલીટિકલ એજન્ટ કર્નલ એન્ડરસને
રાજ્યભિષેક કર્યો હતો. આ વેળા એમની
વય માત્ર ૧૨ વર્ષની હોવાથી રાજ્ય કારોબાર
“જોઈટ એડમિનિસ્ટરેશનથી” ચલાવવામાં
આવ્યો. આ વેળા દીવાન ગવર્ણશંકર
હૃદયશંકર તથા મી. એચ. પરસીવલને
જોઈટ એડમિનિસ્ટરેટરો નેમ્યા હતા, ૧૮૭૧
માં એવણે રાજકુમાર કૉલેજમાં અભ્યાસ
કરવા દાખલ થયા અને ત્યાં ધણે ઉત્તમ
અભ્યાસ કરી ૩ વર્ષ પછી કૉલેજ છોડતાં
૩ ૩૦૦૦૦ ની નાદર બક્ષેસ આ કૉલેજને
કરી હતી; અને તે પછી બીજેન વર્ષે આ
કૉલેજના નિભાવ ફંડમાં ૩ ૫૦૦૦૦ ભર્યા
હતા. ૧૮૭૪ માં ૧૯ મી એપ્રિલે એમના ૪
રાણીઓ સાથે લગ્ન થયાં હતા; છતાં તે
પછી પછું વિદ્યાઅભ્યાસ ચાલુ રાખી ૧૮૭૧
માં પોતાના શિક્ષક કેપ્ટન નટ સાથે હિંદની

મુસાફરીએ ગયા હતા, તા. ૨૫ મી એપ્રિલ
૧૮૭૫ ને દિને એમને ત્યાં પાટવીકુંવર
ભાવસિંગજીનો જન્મ થયો હતો, જેઓ
હાલમાં એ રાજ્યના મહારાજા છે. એજ
સાલમાં પાટવીકુંવરના માતાજી ગોંડલવાળાં
રાણી બાઈ આદિત્યા સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા.
૧૮૭૭ ની દરબારમાં દીવાન ગવર્ણશંકર
સાથે દિલ્હી ગયા ત્યારે ત્યાં લૉડ લીટને
એમને કુડે બક્ષેસ કરી એમને મળતી ૧૨
તોપોના માનમાં ૪ તોપોનો વધારો કર્યો
હતો, તે પછી ૧૮૭૮ માં એમને સર્વ સત્તા
બક્ષવામાં આવી હતી. ૧૮૭૯ માં ૭ મી
એપ્રિલે મહારાજા તખ્ત સિંગે પોતાના રાજ્યમાં
ગોદી ખુલ્લી મેળી હતી, અને બીજે મહીને
રાજ્યના વેપારના વધારા થકી સૂરતથી ભાવન-
ગર વચ્ચે ભાવનગર નામે સ્ટીમર ફરતી કરી
હતી. આ સાલમાં કાઠીઆવાડના દુકાળમાં તન
મનથી મદદ કરી ૩ ૧૫૦૦૦ ની બક્ષેસ
કરી હતી. ૧૮૮૦ માં મહારાજાએ બધાવેલી
ભાવનગર ગોંડલ રેલ્વે સર જેમ્સ ધરમસને
ખુલ્લી મેળી હતી, આ રેલ્વે બાધવાના
ખર્ચેનો ૩ ભાગ એટલે ૩ ૮૬૦૦૦૦૦ એમણે
આપ્યા હતા, બ્યારે બાકીનો ખર્ચ ગોંડલની
દરબારે ભર્યો હતો. ૧૮૮૨ માં કર્નલ બારટને
રાજકોટમાં મોદી દરબારબરી સર તખ્ત
સિંગને ૩૦ સી. એસ. આપેનો ખિતાબ
એનાયત કર્યો હતો. ૧૮૮૩ માં મહારાજાએ
ઇમ્પ્રોવેડની નોંધે બ્લુ ક્લબને ૩ ૧૦૦૦૦૦ની
બક્ષેસ કરી હતી. ૧૮૮૪ માં એમણે પોતાના
નામની બધાવેલી ધર્મેશાળા મુબઈના ગવર-
નર લૉડ નોર્થેબ્રુકને હાથે ખુલ્લી મેલાવી હતી,
૧૮૮૫ માં શામલદાસ કૉલેજ તથા જુવાન
સિંગલ ડિસપેનસરી ખુલ્લાં મેલ્યા હતા.
એજ વર્ષમાં મહારાજાએ એક સંસ્કૃત શાળા
સ્થાપન કરી હતી. ૧૮૮૬ માં મહારાણીજીએ
એમને છ. સી. એસ. આપેનો ખિતાબ
બખસ્યો હતો. ૧૮૮૭ માં મહારાણી વિક્ટો-
રિયાની જુબીલીની ખુશહલીમાં ૩ ૩૬૦૦૦
ની રકમ ગરીબ વિધવાઓને પેનશન આપવા

માટે તેમણે કાઢી આપી હતી તેમાં તે ઉપરાંત પ્રજાકથાણનાં કાગોડુંકું છ'હીમાં બનવી. ૧૮૯૬ માં ૨૯ મી. જાન્યુઆરીએ એ દિવસની 'દુક'માંથી બોગરી સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા.

તત્ત્વ-તાલિસ—આ ભણીતું કિમતી તત્ત્વ દિલ્લીના પાદશાહના અમલથી ભણીતું છે. આ તત્ત્વ બે પાંચ ફેલાવેલા કિમતી મોરની આકૃતિ ઉપર ગોઠવેલું હોઈ તેને કિમતી કીરા માણેકથી સજાગારેલું છે. આ તત્ત્વ ૧૬ શીટ લાંબુ ને ૪ શીટ પોહણું હોઈ ૬ ટેકા ઉપર, ઉભારેલું છે. આ તત્ત્વના પૂર્વ નક્કર સુમાનો હોઈ તેની ઉપર કિમતી માણેક જડેલાં છે. એની આસપાસ ટેકાના આટે ૧૨ સ્થાનો કિમતી પથ્થર જડેલાં હોઈ કરેલાં છે.

તત્ત્વ-સુલેમાન—પ્રજા અને અધ્યાનિ-સ્તાનની સરહદ વચ્ચેનાં બે શિખરવાળા પર્વતની હાર. આ પર્વતો ૧૧૩૧૭ અને ૧૧૦૭૬ શીટ સંમુદ્ર સપાટીથી ઉચા છે. આ બે પર્વતો સમાંતર રેખામાં ૮ મૈલ છેડે ઇર્તા જોડાયેલા છે. આ જોડાનવાળું ઉચું મેદાન ૧ મૈલ પોહણું હોઈ તે ઉત્તર પર્વતનાં પશ્ચિમ પર્વતથી દક્ષિણ પર્વતની પૂર્વ હાર સુધી લંબાયેલું છે. ઉત્તર પર્વતનો અતિ ટોચાવંદાર ભાગ તત્ત્વ સુલેમાન કહેવાય છે. આ સાંકડી હાર ૮ મૈલ લાંબી ને બે મૈલ પોહણી છે. ઉપલા 'મયદાન'માં એ મોટા તળાવ છે. વરસાદની મોસમમાં કારપૂર હોય છે પણ મોસમ ખસાસ થતાં સૂકાઈ જાય છે.

કાશમિરના ઇતિહાસ મુજબ જશોક રાજા, પ્રતાપી અશોકના કુમારે શ્રીનગરની ઉત્તર દિશામાં આ પર્વતના એક ટોચાવંદાર ભાગ ઉપર બુદ્ધ ધર્મનું એક મંદીર બનાવ્યું હતું. એ પર્વતને મુસલમાનો ઉપરુ નામ આપવાનું કારણ એનું દર્શાવે છે કે પ્રસિદ્ધ 'સુલેમાન' ન્યારે. કાશમિરમાં આખો ત્યારે તેણે આ પર્વત પોતાના નાનકડા જાળી ઉભો કર્યો.

હતો. પણ ઇતિહાસ મુજબ જશોકના બાંધવેલાં મંદીરને ૧૦૧૫ માં કાશમિર ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો કર્યો, ત્યારે અને તે મંદીરને મસજિદમાં ફેરવી નાખી, જે હાલમાં કાયમ છે.

તગર—આ અતિ યુની એવરેસ્ટ હોવા છતાં હજી યુરોપીયન તરીકે જોનો જાણે ઉપયોગ કરતા નથી. ૩૦ કીમી પોતાના હિંદુસ્તાનના 'વનસ્પતિ શાસ્ત્ર' સંપ્રદમાં લખે છે કે "તેનું વર્ણન પ્રાચીન સંસ્કૃત અથવામાંથી મળતું નથી." પણ ૩૦ પાંદરેગ મંત્રિ આ તરફ જુલમયા જણાવે છે. કારણકે એનાં વિષે ચરક સહિતામાં તેના યુલુહો-રનો ખાસ વર્ગ જણાવેલો છે. તગર મૂળ હિમાલયના પર્વતો તથા અલમોરાના પર્વત ઉપર પુરાકર્ણ હોય છે, અને અલમોરાની પ્રજા તેને દેવળમાંની મુક્તિ સામે સુગંધી તરીકે બોલે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં 'શુર્ગ' બનાવવા માટે એનો ઉપયોગ કરે છે. એનાં રોપા જામાસી નેચા અથવા અજમાસીને મળતા છે. એને નેપાળમાં ચરમા કહે છે. મૂળીયાં બે ઈંચ લાંબા અને ૬ ઈંચ વ્યાસના હોય છે. તેનો રંગ ગેર જોઈ હોય છે.

તગરનાં ઝાડ ૫ થી ૬ શીટ ઉંચાં વધે છે. તેના પાંદડાં લગભગ હોય છે, એની પર ઘણાખરાં સહેદ રંગના ફુલો આવે છે. તેની બે મુખ્ય જાતો છે. એક જાત પર 'સિંગલ' ફુલો આવે છે ને બીજી ઉપર 'ડબલ' આવે છે. આ ફુલો સુગંધિત હોય છે. તગરનાં ઝાડ સાંધારણ જમીનમાં હોય છે; પાણી ૬ દિવસે સીપવું પડે છે. નવા ઝાડ કચમથી ઉગી શકે છે.

કચમ પુલવાળા તગરનાં પાંદડાં સહેજ કાળા હોય છે. એકવડા તગરનાં ફુલ પારિ-જાતકના ફુલો કરતા સહેજ મોટા હોય છે. તેની ઉપર પાંચથી છ પાંદળો આવે છે. આ ફુલોને લાંબી દાડી હોય છે, ને તેનો સહવારમાં સહેજ વાસ આવે છે, પણ પછી આવેલો નથી.

તગરનો ધુપમાં ઉપયોગ કરે છે. તગર મૂળનો રંગ કેટલીક રીતે તપકીયો હોય છે, રસાસિક તપકીર અથવા સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

તગર અથવા જુનર—હિંદુસ્તાનમાં પર-દેશનાં કેટલાક સુસાધર પ્રાચીન કાળમાં આવી ગયા હતા, તેઓએ 'તગર' શહેરનું ધણું જગે વર્ણન કર્યું છે, અને તે ઉપરથી તે અગાઉ વેપારી શહેર હતું એમ જણાય છે. પણ 'તગર' એ નામ પ્રાચીન કાળમાં કયા શહેરનું હતું તે વિશે આજ સુધી કાંઈને પણ પાકી શોધ લાગે નથી. મીં ઉષ્ણકર્ક અને બીજા પણ કેટલાક અંધકારોએ તગર એટલે 'દાસતાબાદ' એમ જણાવ્યું હતું, પણ દાસતાબાદનાં યાદવ વંશના લેખમાં 'તગર' નામનું વર્ણન કંઈપણ જડતું નથી, પણ તેમાં દાસતાબાદનું પ્રાચીન નામ દેવગિરિ હતું એમ જણાવવામાં આવ્યું છે, આથી તગર એ બીજું કાંઈ શહેર હશે એમ ધણાઓનું મત હતું, પણ કલાણુંજ શહેર તગર છે એમ કાંઈ ચોક્કસ કહી શક્યું નથી.

ચોડાં વર્ષો પર 'શિલાહાર' વંશના તગરમાંના રાજ્યકર્તાઓના તામ્રપટમાંના એક ત્રાંબાની પટીપર કોતરેલો લેખ* દાલદા પૂર પામેની જમીન ખોદતાં એક સીપાઇને મળી આવ્યો હતો. તેમાં શિલાહાર વંશના રાજાઓનો શર્ક આપેલો હતો. તે ઉપરથી ખંડીન ભગવાનલાલ ઉગ્રેજીએ એક નિબંધ લખી નૃપાર કરી તે રાજ્ય એશિયાટિક સોસાયટી ઉપર મોકલ્યો હતો. તે ઉપરથી જણાય છે કે "ત્યાંના રાજા તગરમાં હતા, અને 'જમર્તવાદન' વંશમાંના 'શિલાહાર' નામના હતા એમ વગર તકરારે કહી શકાય છે. તેજ તામ્રપટમાં જે કેટલાક રચનાનાં નામો છે તે સર્વ રચનો ઉત્તર કોંકણમાંના

હોઈ તેમાં મુખ્ય રાજ્યધાનીનું શહેર જુનર હતું. ઉત્તર કોંકણમાંથી જુનર જતાં નાણું ધાટમાંથી માર્ગ છે, આ રસ્તા ઉપરથી જુનર તરફ આવવા માંડતાં માર્ગમાં પ્રાચીન ધર્મશાળા, જુના તળાવો, તથા તહેવાર શિળાવેળો મળે છે; તે ઉપરથી ઉત્તર કોંકણથી જુનર સુધી પ્રાચીન કાળમાં મોટા વેપાર ચાલતો હોવો જોઈએ.

મીં ઉષ્ણકર્કે તગર એટલે દાસતાબાદ એમ સિદ્ધ કરવા જે આધાર લીધા છે તે ઉપરથી પણ તગર એટલે 'જુનર' એમજ સિદ્ધ થાય છે. એરીયન જણાવે છે કે 'પૈઠ્ય' થી ૧૦ દિવસનાં માર્ગ પર તગર હોઈ તે 'અરીચક' પ્રાંતમાંના વેપારનું પ્રસિદ્ધ ઠેકાણું હતું. તગર પાસેનું બીજું પ્રસિદ્ધ શહેર 'કલ્યાણ' હોઈ તે ઠેકાણે ગ્રીક લોકોને ઉતારવા માટે 'અરિચક' લોકોએ બંદી કરી હતી. કલ્યાણની દક્ષિણે વેપારનાં બંદર હોઈ તે તગરનાં રાજ્યને તાબે હતાં.

હવે 'અરિચક' સંજ્ઞાથી તે વેળા કોંકણ પ્રાંત જણાવેલો હતો, એમ ધણાક અંધકારોનું મત હોવાથી પૈઠ્યથી ૧૦ દિવસના માર્ગપર કહીએ તો કોંકણની બાજુનાં ધાટ ઉપરનું જુનર શહેર હશે એમ જણાય છે. કારણ પૈઠ્યથી જુનર એ ખરી રીતે ૧૦ દિવસનાં માર્ગ ઉપર હોઈ કલ્યાણથી જુનર શહેર જેટલું દૂર છે, તે કરતાં દાસતાબાદ તો વધારે છે તે, શિવાય જુનર એ વેપાર સબધથી પ્રસિદ્ધ હતું એ ઉપર સિદ્ધ કર્યું છે. આ ઉપરથી કલ્યાણ પાસેનાં બંદરો 'તગર' ના રાજાઓનાં તાગામાં હતા એમ કહ્યું છે, તે કલ્યાણ પાસેનાં જુનર શહેરનાં રાજાનાં તાગામાં હશે એમ અનુમાન છે. કલ્યાણથી થણે છે જે દાસતાબાદ અથવા દેવગિરિ, તેનો સબધ એટલે છે આવેલા કલ્યાણના

*Vide The copper—plates as given in the Journ. Bombay Branch of the Roy. Asiatic Society No 35 Vol 13.

† તગર શિવાય કોલહાપુર, પન્હાળા અને કાણા આ ઠેકાણે શિલાહાર વંશની ત્રણ સાખા યથા, એમ પ્રાકેસર ભાંડારકર જણાવે છે, એજ અંદાદિત્વ હશે.

બંદરથી હોય એમ માની શકાય એમ નથી. શિવાય જુનરના શિલાલેખોમાં કદયાણનાં ગ્રીક વેપારીઓએ બોટા વગેરે આપવામાં અનેક વર્ણનો તેમાં છે, આ વર્ણન દેવતા-ખાદનાં લેખોમાં મળતું નથી આ સર્વ માટે ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં 'તગર' નામે પ્રસિદ્ધતા પામેલું શહેર એ હાલનું જુનર હશે, પણ હાલતાના હશે એમ કહેવાઈ શકતું નથી.

તે શિવાય જુનર એ નામ પણ તે શહેર પ્રાચીનત્વ બતાવનાર છે. એટલે જુનર એ 'મુનુ' નામ નથી પણ તે 'જુનુ-નગર'

અથવા 'જુનુ-નગર' એનું જ સંક્રાંતિત રૂપ 'જુનર' એમ થયું હશે; કારણ 'તગર' એનું 'નગર' એ પણ કેટલેક ઠેકાણે ગણાવેલું છે, આથી જુનરનું પ્રાચીન નામ નગર એ ખુસાઈ વાઘ-તે હિરનું પુરાતમપણું બતાવવા માત્ર 'જુનર' એ નામ પડ્યું હશે.

નિકાનોને જડેલા આધાર કરતાં વિશેષ વિશ્વાસપૂર્વક આધાર મળે ત્યાંસુધી 'તગર' એટલે 'જુનર' માનવું યોગ્ય છે. જડેલા તાર્કિક પદ ઉપર જે શિલાહાર વંશની વં-સાવળી આપી છે તે નીચે મુજબ છે.

તગરના શિલાહાર રાજ્ય

યતિગ ૧ લો

નય વર્મન

યતિગ ૨ નો

ગોકરાજ   જુવન   કિતિરાજ

મારસિંહ

જુવન બીજો

ભોજદેવ

બદવાય

ગાધારદિત્ય. (શકે ૧૦૩૨)

જુનર એ પ્રસિદ્ધ લોહિંબરાજ દેવની જન્મ ભૂમિ છે. અને 'લેણાદ્રી' નામનું એક ગણપતિનું મંદીર છે, અને તેનું કોતર કામ સારી દૃતરમંદીતો નમુનો પુરા પાડે છે.

તથાલક વંશ—આ રાજધરણાએ ઇ. સ. ૧૩૨૧ થી ૧૪૧૨ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય અમલ ભોગળ્યો હતો. જુનાખાને મહમદ તથાજખનો ખેતાય ધારણ કરી ઇ. સ. ૧૩૨૫ થી (હિ. સ. ૭૨૫) ૨૦ મી માર્ચ ૧૩૫૧ (હિ. સ. ૭૫૨) સુધી અમલ ભોગળ્યો હતો. 'એનો પિતા ગ્યાસુદ્દીન તથાજખ એણે બધાવેલા મંડપના પરી જવાથી તેના કાંઠ તળે દવાઈ મરણ પામ્યો હતો. મહમદ તથાજખ અતિ ઇન્સાફી અને ધાર્મિક હોઈ લડવામાં શૂરવીર હતો. એણે કર્ષિતાલ,

ધર્મશાળા વગેરેની સ્થાપના કરી હતી. એણે તેહેમુરસખાનની સરદારી તળે ભોગલ લશકર જમાવ કરી ઇરાન ઉપર રાજ્ય કરવાનો વિચાર કર્યો પણ તેમાં તે નાણાની તગીને લીધે ફાળ્યો નહિ. તે પછી ૧૦૦૦૦૦ નું લશકર જમાવી ચીન ઉપર ચડાઈ કરવા હિમાચલ ઉતરી આગળ વધ્યો. પણ સાં સામુજ આનાઈ લશકર મળતા તે તેમા હાર પામ્યો. એણે પોતાના અમલમા કાગળનું ચવણ ચાલુ કરવાની કોરોમ કરી પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો હતો. એનો ભવિષ્યે મોહમદ માવવામા રાજ્ય કરતો હતો, પણ તેણે બગવો ઉઘાવતા તેને નહાસી જવું પડ્યું હતું. એક એના પિતાનો મિત્ર મલીક બેહેરામ પળખમાં હતો તેણે અળવો હાતાં

તે માર્યો ગયો. એના અમલમાં જંગલ તથા કારોમાંડલ કિનારા ઉપર બળવો ઉઠ્યો કે જેને એકદમ દાખી શક્યો નહિ. એના લશકરને વારંગળ પાસે મરજીથી પીડાવું પડ્યું હતું. તેલંગન ખાતે કર્નાટકના હિંદુ રાજ્યો ૪૦ સં ૧૩૪૪ માં ફરી સ્થાપન થયાં હતા, અને સમબાલ ખેદર, વગેરેનાં હાકમ તથા સરદારોએ બળવા કર્યા હતા. સેવટે આ પાદશાહ ઇંડસ કાંઠે 'ટાટા' ગામમાં ૧૩૫૧ માં ૨૦ મી માર્ચે મરણ પામ્યો હતો. એણે પોતાના અમલમાં પોતાનું પાલતખત ત્રણ મરતમે બદલ્યું હતું. પ્રથમ દિલ્લીથી દેવગિરિ પાલતખત લઈ જઈ તેને દોલતાબાદ નામ આપ્યું હતું. ૧૩૪૧ માં ધબ્બન બટુટા એની દરબારમાં હતો. દાલમાં નવી દિલ્લીને ફટલાકો તખલ્કાબાદને નામે પણ ઓળખાવે છે.

તથાલા—ધોરસ્વારી દરમ્યાન રમવામાં આવતી એક બિડેટ રમત. આ રમતમાં જમીન ઉપર એક નાદની લાકડી નાખી દૂરવેરથી ધોડો અતિ ઝડપથી દોડાવી લાવતાં ધોડા ઉપરથીજ વાકું વળી તે ઉઠાવી લેવી પડે છે. આ રમતમાં શિખ ધોરસ્વારી અસાધારણ ચત્રણાઈ બતાવે છે. આ રમતમાં જીવનો જેખમ હોવાથી ખેલદ સાદુચેતી લેવી પડે છે.

તજ—એની હાલ શિવાય એનાં તેલનો ઉપયોગ ૧૩ મી સદી આગમજ હિંદુસ્તાનમાં બજારીતો નહોતો. દાલમાં ચીન દેશમાંથી એની હાલતું તેવ અને હાલ એ બેઉ પદાર્થ વેપાર માટે આવે છે. એના સિંદ્ધલદ્રિપમા ચતાં ઝાડની હાલમાંથી પુશકળ તેલ નિકળે છે, આથી તેનો ખપ ઈંગ્લંડમાં પુશકળ થાય છે.

તજનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન સિલ્હન કહેવાય છે. મદ્રાસમાં એનાં પુશકળ વૃક્ષો દેખાય છે. એનું ઝાડ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચું વધે છે. આ ઝાડ સિંધુ હોટું નથી અને તેને ગાડ ગાંઠ હોય છે. મોટા ઝાડના લાકડાનો વ્યાસ ૧૮ ઇંચ સુધી રહે છે. એની ઝંખળી જાડી હોઈ વિસ્તારમાં ફીક

હોય છે. ઝંખળી થડને ચોંદરેલી અથવા હેં લટકતી હોય છે. ઉત્તમ જોરદાર ઝાડનાં પાંદડા ૬ થી ૮ ઇંચ સુધી લાંબા હોય છે, અને ૨ થી ૩ ઇંચ પોહળાં હોય છે. નવાં ફુલેલાં પાંદડા ચળકતા અને લાલ રંગના હોય છે; પછી તેનો રંગ બદલાઈ ફિક્કો પિળો બને છે; તે બ્યારે પૂર્ણ સ્થિતિમાં આવે છે ત્યારે તેનો રંગ કાળો લીલો બને છે. એના પાંદડાની ઉપલી બાજુ નરમ હોય છે. આ પાંદડા સામસામાં હોય છે. પાંદડાનો દેઠો તંજ જેવો સુગંધ આવે છે.

તજની ઝંખળીની હાલ તે તજ કહેવાય છે. એ રચીકારક હોય છે. એનો ઉપયોગ મસાલા તથા ઓપધિમાં કરે છે. એનું લાકડું ગાદવાળું હોઈ લાકડાનો વાસ આવતો નથી. એના મૂળીયાં હાલવામાં લાંબા હોય છે, તેનો વાસ તજ જેવોજ હોઈ કપૂર જેવો તિક્તલુ વાસ પણ આવે છે. આ મૂળીયાં ઉપરથી હાલ ઉખેડી કાઢતાં તેમાંથી એક પ્રકારનો કપૂર વડીક બનાવી શકાય છે. તજના ઝાડ ૫ થી ૭ વર્ષનાં ચતાં તેની હાલ કાઢી તેને સૂકવે છે.

તજનાં ઝાડ ઉપર ફરેક જગે જાનેવારી તથા ફેબ્રુઆરીમાં સફેદ ફુલો આવે છે, અને તેનો સેહેજ ગોલાબને મળતો વાસ આવે છે. તજનાં ફુલો જુન, જુલાઈ, અથવા આગસ્ટ માસમાં પાકે છે. ફુલો કરમદાં જેવડાં હોઈ તેમાં કોપરા જેવું મગજ હોય છે. આ ફુલોને ઉકાળતાં તેમાંથી મીઠું જેવું તેલ નિકળે છે. આ તેલની મીઠું બત્તીઓ બનાવવામાં આવે છે. એના ફુલ-માક્ષી ચુલાબનાં પાણી જેવું પાણી તથા અતર બનાવવામાં આવે છે.

તજનાં ઝાડ બિયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, જે જમીનમાં વનસ્પતિનો અંશ ધણો હોઈ જ્યાં સિંધીકા ઝાડી હોય છે, લાં ઉત્તમ ઉગે છે.

હિંદુસ્તાનમાં એનાં ઝાડ માત્ર બંગીયામાં રોમા માટે રોપવામાં આવે છે. એ કંઠણ જમીનમાં ઉગી શકે છે. સિલ્હનમાં એના મોટાં મોટાં વનો હોઈ લાંબી પ્રજા એના લાકડાને બળતણ તરીકે ઉપયોગમાં લીએ છે.

હલકી તમતું તેલ કાટવામાં આવે છે. આ તેલ ઔષધિ તરીકે વપરાય છે. ૮૦ પૌંડ તંજામાંથી ૬૩ આઉંસ ઉત્તમ પ્રકારનું અને ૨૩ આઉંસ હલકી જાતનું તેલ નિકળે છે. એનું તેલ પાણી કરતાં ભારી રહે છે.

સીસેનમાં ઉત્તમ તંજા અતિ પતળા, નરમ, ફિક્કિ અને પિળા રંગની હોય છે. તેને દાખતાં તે વળી શકે છે. એનું ઝાડ છાંયડાવાળા જગ્યામાં ફીકું ઉગે છે, એને બે દિવસે પાણી સીપવું પડે છે. ઝાડ મોટું થતાં તેપર પાણી સીપવું પડતું નથી.

તંજાનો અડક કાઢવો હોય તો એક વાટકી ઉપર કપડું બાંધી તે ઉપર તંજાની ભૂખી મેલી તેપર અગ્નિનાં પાત્રાં મેલી તે ઉપર અગ્નિ મેલવો એટલે વાટકીમાં અડક પડશે.

તંજાવર—(જુઓ તાનજેર).
તંતુ—આ એક જાતની ગંજાવર માછલી હિંદી મહાસાગર, એટલાંટિક મહાસાગર અને દક્ષિણ સમુદ્રમાં જણાય છે. આ તંતુની ધોળા નામે જાતીથી વહાણવડીઓ ધણી સંભાળ રાખે છે. આ માછલું ધણું જોરાવર હોય તે કદે ૨૦ થી ૩૦ ફીટ લાંબુ હોય છે. એના કસેજમાંથી લંગમગ ૩ મણુ તેલ નિકળી શકે છે.

આ માંછલાનાં મોઢાં મ્હોડાની અંદર ત્રિકોણાકાર હાવતા દાંત હોય છે. તેમની સંખ્યા જેમ જેમ તંતુ ઉમરે મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ વધે છે. આ દાંત ચપટા અને નરતર જેવાં હોય છે, અને કાપનારી ધારને કરવતના જેવા દાંતા હોય છે. નાહના માંછલાને દાંતની એકજ હાર હોય છે, અને મોઢાં માંછલાને ૬ હાર હોય છે. તંતુ અતિ-ચાય ખાધેરા છે. મનુષ્ય તેના સપાટામાં આવતાં તે તેને તરત ખાઈ જાય છે. આ પ્રાણી ખાવા લાયકની યા નાલાયક ગીજે પણ માર્ગમાં મળતાં ગળી જાય છે.

તપકીર—આ સુધવાના પદાર્થનો ફેલાવો-તંબીકુનો દુનિયામાં પ્રસાર થયા પછીજ થયો હતો. હિંદુસ્તાનમાં જેહાંગીરની રાજ્ય અમલગતે

તંજાકુ બૂંછ તેની તપકીર ખતાવવાની કળા જણાયા પછી એનું વ્યસન ફેલાતાં તેપર સરકાર તરફથી ખાસ જખતો નાખવામાં આવ્યા છતાં તપકીર સુધવાની આદત દેશમાં ફેલાવા પામી હતી.

યુરપમાં પ્રથમ તપકીર સુધવાની આદત આયરલેન્ડમાં ફેલાઈ હતી, જ્યાંની પ્રજા તંજાકુને છુંદીને તેનો જાડા બૂકો તપકીર તરીકે સુધતા હતા. ઈ. સ. ૧૭૦૦માં સર જર્જર્જરેકે 'વીગો' રોહેરમાં અટકાઈ કરી ત્યાં મેળવેલી છુટમાં કેટલીક જથ્થાબંદ તપકીર હાથ કરી હતી અને તે ઇંગ્લેન્ડ વેચવા મોકલી ત્યારથી તપકીર સુધવાની આદત ઇંગ્લેન્ડમાં ફેલાઈ હતી.

સોળ તથા સત્તરમી સદીનાં યુરોપીયનો તપકીર હાથે સુધવાને બદલે ખાસ નાહની ચમચીઓ ખીસામાં રાખીને તે વડે તપકીર સુધતા. તેઓ પોતાની તપકીરમાં તહેવાર સુગંધી પદાર્થો વડીક ભેળતા હતા.

શેહેનશાહ ફેરિક ધી ગ્રેટ તપકીર સુધવાનો ભારે શોખીન હતો. તે એટલી દદ સુધી કે તે ચમચીને બદલે હથેળીમાં જથ્થામાં લઈ સુધતો. આથી તેનાં શ્વાસ તથા કપડાં ઉપર એટલી તો તપકીર વેરાતી કે તેનાં હજુરીઆઓ તે વેરાયલી તપકીર મોઢે ભાવે વેચી કમાણી કરતા.

ઈંગ્લેન્ડની રાણી એનના વંખતમાં ઇંગ્રેજ ઉમરાવો નવાઈ જેવી રીતે દાખડીની ચાંપ દાખતાંજ દાખડીમાંની તપકીર એક નાહની નળી મારફતે તેઓના હાથનાં પ્હોચ્યા ઉપર આવી પડતી, જે પ્હોંચે નાક આગળ-લઈ જઈને તે ઉપરની તપકીર તેઓ સુધતા, પણ અમીર ઉમરાવો શિવાય ખીજ ઉતરતી પંકટીના સોકો તો ચમચી વડેજ સુધતા હતા. રાણી આલોટ તથા ૪ થો જર્જર્જરેક તપકીરનો છુટથી ઉપયોગ કરતા હતા.

શેહેનશાહ નેપોલ્યન બોનેપાર્ટિ પિતો નકોતો. પણ અયંગ તપકીર સુધનાર હતો.

યૂરપમાં આગલી સદીઓમાં તપકીરતું વ્યસન એટલું બધું 'ફેશનેબલ' થઇ પડ્યું હતું કે, લૉર્ડ પીટરશેન નામના એક ઉમરાવ ને ત્યાં જરી રાખેલી તપકીરની કિંમત રૂ ૪૫૦૦૦ ની અંકાધિકૃતી. આગળ ઇંગ્લંડને દર વર્ષે તપકીરમાંથી સરકારને રૂ ૩,૦૦,૦૦૦ થી વધારેની ઉપજ થતી હતી. ૧૮૪૦ માં ૧૬,૨૨,૪૯૩ પૌંડની તપકીર ખીજ દેશ તરફથી ઇંગ્લંડમાં આવી હતી. તેમાંની ૧,૯૬,૩૦૫ પૌંડ દેશના અપને માટે નોંધાયેલી હતી, અને તે ઉપર ૮૮૨૬૩૦ રૂપિયાની જગત સરકારને મળી હતી.

આ ફેશનેબલ વ્યસન માટે તપકીરની તહેવાર દાખડીઓ બનાવવામાં આવતી હતી; અને એક ઈંગ્રેજ ઉમરાવે તો સુત્રાકાની દાખડીઓથી ન ધરાતાં પોતાને માટે કેરબાની એક ખાસ દાખડી તપકીર ભરવા માટે મોટે ખર્ચે તૈયાર કરાવી હતી.

તપસ્ય—હાદશ માસાતુકમે વર્ષમાંનો બારમો મહિનો. એની પૌર્ણીમાં ક્ષાત્રુની નક્ષત્ર ચુકત હોય છે. તેથી એને શક્ત્યુન પણ કહે છે. આ માસમાં સૂર્ય મંડળાધિપતિ પર્વજ્ય અથવા સવિતા નામે આદિત્ય હોય, તેની સાથે ભરદવાજ ઋષિ, સેનહત અસ્સરા એરાવત નાગ, ઋતુયક્ષ, વર્યા રાક્ષસ અને વિશ્વ નામે ગંધર્વ એટલા હોય છે.

તપા—હાદશ માસાતુકમે વર્ષમાંનો ૧૧ મો માસ. એની પૌર્ણીમાં મધ્યા નક્ષત્ર ચુકત હોવાથી એને મધ્યા માસ કહે છે. એમા પુષ્યા નામે આર્તિય સૂર્ય મંડળાધિપતિ હોય તેની સાથે ધૃતની કન્યા, વાત નામે રાક્ષસ, ધનજ્ય નાગ, સુક્રમિયક્ષ, ગોતમ ઋષિ અને સુષેણ ગંધર્વ એટલા હોય છે.

તંબાકુ—તેનો ઇતિહાસ, ખેતીવાડી, વેપાર ઉદ્યોગ અને બનાવટ—તંબાકુની ઉત્પત્તિ દુનિયામાં છેક ૫૬૨મી સદીની આખેરીમાં જાહેર થઇ હતી અને તે આગમજ અમેરિકા શિવાય દુનિયાનાં કોઇપણ જાગમાં તેની દસ્તી જણાઈ નહોતી. યૂરપમાં ૧૫૬૦ મી,

હિંદુસ્તાનમાં ૧૬૦૫ માં અને ધરાનમાં છેક અઢારમી સદીની અધવચમાં એતું વ્યસન ફેલાયું હતું.

ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલંબસ વેસ્ટ ઈન્ડિ-જનાં ટાપુઓમાં ગયો, ત્યારે તેણે ત્યાંનાં ઈન્ડિયનોને તંબાકુ પીતાં અને તેનો ધૂમાડો કાઢતાં દીઠા હતા. તે વિષે કહે છે કે કન્યા ખાતે કોલંબસ તથા તેના માણુઓએ તંબાકુની ખીડી 'પીતા કેટલાકેને દીઠા હતા. ખીજાઓનાં જણાવવા મુજબ કોલંબસે જે મદદનીશોને નવી જગ્યા શોધવા મોકલ્યા હતા તેઓએ 'ગવાન હાનાં' ટાપુમાંના (આ ટાપુને પાછળથી કોલંબસે 'સાન સાલવાડોર' નામ આપ્યું હતું.) લોકોને હાથમાં બળતી વનસ્પતિની ઝાંખડી લઈ તેમાંથી ધૂમાડો કાઢતાં કાઢતાં મળવા આવતા દીઠા હતા. સાનસાલવાડોરનાં લોકો નારીયળીનાં પાંદડાની ભૂંડીની ચીરટ બનાવતા. તે લોકો આ વનસ્પતિને "કાહીયા" કહે છે ને તેને સળગાવી તપવાર કર્યા પછી તેને 'ટોખ્યાકો' કહે છે. આજ શબ્દ ઉપરથી ઈંગ્રેજમાં "ટોખેકો" અને આપણી ભાષામાં તંબાકુ નામ પાડેલું ચાલુ પ્રચારમાં છે.

૧૪૯૪—૯૯ ની કોલંબસની સફર દરમિયાન સાથી તરીકે 'રોમાનોપાનો' નામે એક સાધુ ગયો હતો. તે લખી ગયો છે કે, 'ગુપ્તઓગ્ન' અથવા 'કાહીયા' વનસ્પતિનાં પાંદડાની વીટ બનાવી તે સળગાવી ત્યાંના લોકો પીતા હતા, અને તે પીવાની નળીને 'ટોખ્યાકો' કહેતા. આ ઈન્ડિયનોની તંબાકુ પીવાની ચીલમ 'Y' અક્ષર જેવી હતી.

તંબાકુ ખાવાનો ઉપયોગ પ્રથમ ૧૫૦૨ માં સ્પેનિયડોએ દક્ષિણ અમેરિકના કિનારા ઉપર દીઠા હતો.

અમેરિકાની શોધ થઇ તે આગમજ તમામ ખંડમાં તંબાકુ ખાવા પીવાની તથા તપકીર સુધવાની ચાલ ચાલુ હતી. માત્ર લાપલાટા, યુરાગવે અને પારાગવે પ્રાંતમાં કોઇપણ તંબાકુનો ઉપયોગ કરતા નહોતા. ઉત્તર અમેરિકા, પનામાની સામુદ્રધુનિ અને વેસ્ટ

ઈંદીજમાં તંબાકુની ખેતી જમાનાથી થતી આવી છે. મેક્સિકો દેશમાં આલ્બીસિકની કબજામાં અને યુનાઇટેડસ્ટેટની વેધશાળામાંથી અનેક તંબાકુની ચીપ્પો મળી હતી. તે તરફ તંબાકુના તહેવાર નામો આપુ પ્રચારમાં છે. મેક્સિકોમાં 'પિદમ' અથવા પિટન્સન, યટન; પીર દેશમાં 'સેરી' કહે છે.

યૂરપમાં તંબાકુનો પ્રવેશ છેક ઇ. સ. ૧૫૬૦ માં થયો હતો. તે વરસે સ્પેનના બીજા શીવિપ રાજાએ મેક્સિકોનું અવલોકન કરવા જાણીતા સંધિવેતા ક્રાન્સીરકો ફરનાન્ડોને મોકલ્યો હતો, તેણે જ પ્રથમ આ વનસ્પતિ યૂરપમાં આણી હતી. તેમજ પ્રથમ પોર્તુગલ દેશમાંથી આ વનસ્પતિ તમામ યૂરોપમાં ફેલાઈ હતી. પોર્તુગલની દરબારમાં 'જીનનીકાર' નામે એક ફ્રેન્ચ એલમ્બી હતો. તેણે એક 'ડયમેન પાસેથી તંબાકુના બિયાં મેલવી સિસળનના પોતાના બગીચામાં રોપીયાં હતા. આ ઘટસ્થની યાદગારીમાં તે તરફ તંબાકુને તેતુંજ નામ આપ્યું હતું. તેણે તંબાકુથી કેટલાક રોગ સારા થતા જોઈ તેના બિયાં ઇ. સ. ૧૫૬૧ માં ક્રાન્સમાં મોકલ્યા; તે પછી ફ્રન્સમાં તંબાકુનું વ્યસન પવન પેરે ફેલાયું હતું.

ઈંગ્લંડમાં તંબાકુનો પ્રવેશ ઇ. સ. ૧૫૮૬ માં થયો. સર ફ્રાન્સીસ ડરેક સાથે દેખાટ રાફલવેન વરંનિયામાં ગયો હતો, ત્યાંથી પાછું ફરતાં તે પોતા સાથે તંબાકુ લાવ્યો હતો. તે પછી તંબાકુની બીડી પીવાનું 'વેહેલુ' વ્યસન સર ડોક્લર રાફે અને બીજા જાણીતા ઘટસ્થોએ જાહેરમાં ફેલાયું હતું. સર વોલ્ટર રાફીએ બે વરસ 'વેહેલુ' વરંનિયામાં વિનું ની તકેદારી તણે એક સરંથાન સ્થાપન કર્યું હતું. આ સરંથાનમાં તંબાકુની મોટા પાયાપર ખેતી કરવામાં આવતી, તે વખતે વરંનિયાથી ઇંગ્લંડમાં આવતી તંબાકુપર દર પાઉંડે બે પેન્સનો કર લેવાય પાડવામાં આવ્યો હતો. તે કર ૧ લા જેમ્સે પાર્લામેન્ટની ઈજ્જતિયાત વિનું

૧૦ શિલિંગ ૧૦ પેન્સનો વધારી ઠેરવ્યો હતો. યૂરપમાં તંબાકુનો પ્રવેશ થયા પછી ઘણાં વર્ષો સુધી એને અંગે દુઃખદંદા સારાં કરવાનો શુભ છે એવી સમજ ફેલાઈ હતી. પણ પછી એનો નિત્ય ઉપયોગ કરવા માડતાં તેના અંગના શુભોત્તરો ખોટાર જણાઈ આવ્યું, આથી સખત શિક્ષા ઠેરવી તેને ઉપયોગ બોલો કરવા માટે પાદશાહો, તથા આગેવાનોએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યાં હતા. ટુર્કસ્તાનમાં તંબાકુ પિનારના હોઠ કાપી નાખતાં ને તપકીર સુધનારનું નાક છટકાવી નાખતા હતા, અને વ્યસનીઓનો તો પ્રાણ લેવામાં આવતો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં તંબાકુનો પ્રવેશ અકબર પાદશાહની કારકિર્દીની આખેરીમાં ૧૬૦૫ માં પોર્તુગીઝ લોકોએ આ પદાર્થ પ્રથમ હિંદમાં દાખલ કર્યો હતો. અમેરિકાની શોધ આગમજ હિંદમાં તંબાકુ પીનાની ચાલ આપુ હતી, એમ કેટલાકો કહે છે, પણ તે તેમના કહેવાને સત્તાવાર ટેકા દિતિહાસમાંથી મળતો નથી. પ્રાચીન વખતમાં આદેશમાં જે મુસાફરો આવી ગયા તેઓએ તંબાકુનું ફેંચે પણ વર્ણન કર્યું નથી. દાક્ષિણ સસ્કૃત ગ્રંથમાં પણ તેનું વર્ણન મળતું નથી, અને આ વનસ્પતિ હિંદુસ્તાનમાં પસંદેથી નામેજ જાણીતી છે.

સપ્તમી સદીમાં પોર્તુગીઝ રાજ્યની ચઢતી કળા થઈ હતી. તેવાજ ઉદ્યોગથી ધરાન, અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન અને ચીન દેશમાં તંબાકુએ પ્રવેશ દેવો ધરાનના અખાતમાં હોરમઝ અને બીજા કેટલાક સ્થળોપર પોર્તુગીઝ લોકના ચાણા હતાં. ત્યાં તંબાકુની ખેતી કરવામાં આવી હતી. ૧૮૦૧ માં આ પદાર્થ જાપાનમાં દાખલ થયો હતો.

'જહાર—ઈ—અજન' નામે ગ્રંથમાં તંબાકુનું વર્ણન આપેલું છે, તે ઉપરથી હિંદમાં તે કેમ દાખલ થઈ તે જણાય છે. 'ઈંદીઅન એન્ટીકવિરી' માં મી. જવાયમને જા મુસવમાની ગ્રંથ ઉપરથી યોડુંક વર્ણન

આપ્યું છે તેમાં લખે છે કે “માસીર—
ધ—રાવિમી” ઉપરથી જણાય છે કે યુરપમાં-
થી દક્ષિણમાં તંબાકુ પેહેલાં દાખલ થઇ
અને દક્ષિણમાંથી અંકબર પાદશાહની કાર-
કર્દીમાં (૧૫૫૬—૧૬૦૦) મા ઉત્તર હિંદુ-
સ્તાનમાં દાખલ થઇ ત્યારથી આ વ્યસનનો
હિંદમાં ફેલાવેર થયો હતો.

પાદશાહ અંકબરની દરબારમાં પ્રથમ તંબાકુ
જ્યારે લાવવામાં આવી તે વેળા પાદશાહે
પ્રથમ ચીલમમાં તંબાકુ તથા ઈંગાર મેલી તે
પીવા માંડી, કે તુરત દરબારના હજીમોએ
તેને તેની છુરી અસર કે જે તેઓએ મક્કા
મદીનાની હજ દરમ્યાન સાંભળી હતી તે
જણાવી પીવાની મનાઇ કરી. પણ ખીજ
આમીર ઉમરાવોએ તેની મેહેજત આપતાં
તે પસંદ પડી, અને તેથી વેપારીઓએ
પ્રથમ તંબાકુ મંગાવવા અરબસ્તાન તરફ
પોતાના આડલા મોકલ્યા.

અંકબરના રાજ્યમાં ખીડી ચીલમ પીવાનો
તથા તંબાકુ ખાવાનો વ્યસને હકરત નાખ્યા
પછી તેનો શોખ હકમદાર વધી ગયો.
આથી જહાંગીર પાદશાહે તેની સખત બંધી
કરી. તે વિશે તવારીખે જહાંગીરીમાં ખુદ
પાદશાહ લખે છે કે “તંબાકુ પીધાથી જીવાનો
ની શરીર પ્રકૃતિ બિગડે છે અને મન નબળું
જાય છે, આથી મેં તેની સખત બંધી કરી.
આદર્શ ભાઈ શાહ અબાસને પણ એના
છુરા વ્યસનથી ખમવું પડ્યું હતું.” કહે
છે કે જહાંગીરના અમલમાં જે કોઇ ચીલમ
યા ખીડી પીને તેના હોઠ કાપી નાખવાનો
કાયદો ખુદ ‘લાહોર’માં સખત રીતે અમલમાં
મેલાયો હતો. તે શિવાય તંબાકુ પીનારને
ખીજ એ શિક્ષા ફરમાવી હતી કે અપ્રાધીના
મોહ પર મેસ ચોપડી તેને ગધેજા પર બેસાડી
તેનું મોહ પુછડી તરફ રાખી આખા ગામમાં
તેની ‘દેડ ફૂજેતી’ કરાવતા હતા. પણ
પાછળથી મોટા અધિકારીઓમાં તંબાકુનું
વ્યસન ફેલાતાં સખત બંધીના કાયદા દર
કરવામાં આવ્યા હતા.

હાલમાં દુનિયામાં તંબાકુનો ખપ એક
અથવા બીજા રૂપમાં મેહદ વધતો જાય છે,
અને હવે અમેરિકા ઉપર કોઈપણ દેશને
આ પદાર્થ માટે આધાર રાખવો પડતો નથી.
ફક્ત એટલિયનખાને એક કરોડ દસ લાખ
તંબાકુ પીનારાઓ ગણવામાં આવે છે,
જેઓએ ૧૯૦૧ માં તંબાકુના સુગંધી
‘પાતરા’નો ૮,૩૫,૧૦૮૮૩ રતલ જેટલો
જથ્થો વાપર્યો હતો. ૨૦ વર્ષ ઉપર તંબાકુનો
ખપ દર વર્ષે ૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ રતલથી
પણુ ઓછો હતો.

દુનિયાના દરેક ભાગમાં તંબાકુનો ખપ
એક સરખો થાય છે. આથી દર માણસ દીઠ
કેટલો ખપે છે તેનો કોઠો નીચે દર્શાવ્યો છે.

દેશ.	માણસ દીઠ રતલ.
હાલંડ	૭
બેલજયમ	૪૫
સ્વિત્ઝર લેંડ	૪૫
ગ્રીસ	૩૫
ડેનમાર્ક	૩૫
અમેરિકન સરધાનો	૩૫
જર્મની	૩૫
ફ્રાન્સ	૨
ઇંગલંડ	૧૫
હિંદુસ્તાન	૧

દુનિયામાં ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ મણ તંબાકુ
પાકતો હશે એવું અનુમાન છે. તેમાં મુખ્ય
દેશો—હિંદુસ્તાન, અમેરિકા, ઇંગલંડ, એશિયા-
માધ્યમર, ડચ ઇન્ડિયા, જપાન, ક્યૂબા, ફિલી-
પાઈન, રશિયા અને આસ્ટ્રીયા હંગેરી તથા
આફ્રિકા (હાલમાં) તંબાકુના પાક માટે
પ્રસિદ્ધ છે.

હિંદુસ્તાનમાં તંબાકુના પાક તરફ
૨૦૦૦૦૦૦ એકર જેટલી જમીન રોકાયેલી
છે, અને અંગ્રેની જમીનમાં દર એકરે સરાસરી
૬ મણ પાક ઉતરે છે.

(૧)—મદ્રાસ ઈલાકામાં ૮૦૦૦૦ એકર
કરતાં વધારે જમીન તંબાકુની ખેતી ખાતે
રોકાયેલી છે. એનાં ખેતરો ક્યૂબા, કોઈમટૂર,

ગોદાવરી આ હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય છે. આ પ્રાંતમાં ત્રિચનાપલ્લી તથા દીડીગલમાં સિગાર બનાવવાના કારખાનાં છે.

(૨)—નગાલમાં પણ તંબાકુની બધેજ બેતી કરવામાં આવે છે.

(૩)—વાયબ્ય પ્રાંતમાં ૫૦૦૦૦ એકર જમીન તંબાકુની બેતી માટે રોકાયેલી છે. ત્યાં દર એકરે ૧૦ મણુ પાક ઉતરે છે.

(૪)—અયોધ્યા પ્રાંતમાં ૧૫૦૦૦ એકર જમીન તંબાકુના પાક માટે રોકાયેલી છે. આ પ્રાંતમાં સિતાપૂર અને ખેરી એ મુખ્ય મથક છે.

(૫)—પંજાબમાં ૮૦૦૦૦ એકર જમીન એની બેતી માટે રોકેલી છે. ત્યાં જલંદર, સિયાલકોટ અને લાહોર હિંદુસ્તાન મુખ્ય મથક છે.

(૬)—મુઘલમાં ૬૦૦૦૦ એકર જમીન રોકાયેલી હોય, પાકનાં મુખ્ય મથક ખેડા, ખાનદેશ, ખેડગામ અને દક્ષિણ મદારાપૂ છે.

(૭)—સિંધમાં હંચા પ્રકારની તંબાકુ પાકે છે.

(૮)—મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હંચા પ્રકારની તંબાકુ પાકે છે.

(૯)—મધ્ય પ્રાંતમાં ૩૦૦૦૦ એકર જમીન એની બેતી માટે રોકાયેલી છે.

(૧૦)—વર્દામાં ૧૫,૦૦૦ એકર જમીન તંબાકુ માટે રોકાયેલી છે.

(૧૧)—માયસોર તથા કુર્ગ પ્રાંતમાં પણ એની બેતી કરવામાં આવે છે.

તંબાકુની બેતી—તંબાકુનાં પાંદડા ઉત્તમ નિપજવા મટે પ્રથમ અતુકૂળ હવા અને જમીન સારી જોઈએ. તે માટે ૧—ઉત્તમ ખિયાં, ૨—ઉત્તમ ખાતર, ૩—એક જ પાક નહિ કરતાં અવારનવાર જૂદા જૂદા પાક કરવા, ૪—પાંદડાં ઉતારી લેવાનો યોગ્ય દિગામ અને વ્યવસ્થા, ૫—તે બનાવવાની પદ્ધતિ અને પછી તેને જાતવાર રાખવા એટલી વાતોપર લક્ષ આપવું જોઈએ.

જે ટેકાણેની હવામાં બિનાસ તથા ગર્મી હોય છે તે હવા તંબાકુના પાકને યોગ્ય

ગણાય છે; પણ તંબાકુનાં ઝાડ ધણાં જલ્દી વધનારા હોવાથી ક્યા દિગામપર તેને રાખવાં એની સારી કાળજી રાખવી પડે છે. હિંદુસ્તાનમાં યંડીમાં વાને રખીનો પાક કરે છે, પણ યૂરપમાં/સમશિનો પણ ભાગમાં વસંત ઋતુમાં વાવણી કરે છે.

તંબાકુ માટે ઉત્તમ જમીન એટલે હલકી, રેતાલ, કચરાવાળી સૂકી જમીન જોઈએ, અને તેમાં સેન્દ્રિય પદાર્થ ઝાઝા રહેવા નહિ જોઈએ. રસાયનશાસ્ત્રની નજરે સારી જમીન કદ જ ઉત્તમ જાતની તંબાકુનાં પાંદડા બાળી તેના રાખનું રસાયનિક પૃથકરણ કરી તેના ઉપરથી નકકી કરવું જોઈએ.

તંબાકુ બરાબર બળશે નહિ, અને બુબ્બા પછી કાળી રાખ થશે તો તે જમીનમાં 'કાર્બોનેટ ઓફ પોટાશ' નથી એમ સમજવું. આ સત્વ તંબાકુ પાકનારી જમીનમાં જરૂર હોયું જોઈએ. એ વનરપતિ જન્ય એસિડથી સંયોગ પામી તંબાકુને અંગે જવલન શક્તિ ઉત્તમ આપી શકે છે. સારાંશ જે જમીનમાં 'પોટેશિયમ કાર્બોનેટ' આછો હોય ત્યાં ઉત્તમ તંબાકુ પાકશે નહિ. હિંદુસ્તાનમાં આ તત્વને ખેડુતો 'ખાર' કહે છે, અને ખારી જમીન તંબાકુ માટે ઉત્તમ ગણાય છે. આથી જમીનમાં ખાતર નાખી તેને સુધારે છે.

જાવાના ટાપુઓમાં તંબાકુના પાક માટે બીલકુલ ખાતર નાખતાં નથી, તેનું કારણ ત્યાંના જાવાપુખી પર્વતના લાવાના પ્રતાપે તેની ગરમ રહેતી નથી.

હિંદુસ્તાનની પ્રજાને જલ્દસ તંબાકુ પસંદ હોવાથી તેની ઝાઝી બેતી કરવામાં આવે છે. આ તંબાકુનું 'ત્રિકોટીન' તત્વ વધારે હોય છે. હાન્ડાની તંબાકુ બારે વખણાય છે જે તેની મુંગધી તથા સૌમ્યતા માટે જાણીતી છે. કાન્સમાં તંબાકુના પાક ઉપર ત્યાંની સરકાર ધણું જ લક્ષ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ સરકાર ચોતે ખેડુનોરે ઉત્તમ પ્રકારનાં ખિયાં પુરા પાડે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં થતી તંબાકુના પાતરાં લેહેજતદાર, કુમળા, ઠંડા, અને તદન ચોખા હોય છે, અને તેમાં સહુથી એ ઉત્તમ શુણ્ણ છે કે તેથી જીભ બળતી નથી. ત્રાન્સવાલ ખાતેની 'પોમ્ફ્રેટરુમ્' અને બ્લોબેનક' ખાતે ઉંચી જાતનો તંબાકુનાં છોડ ઉગાડવામાં આવે છે. તેમજ 'પોનડોલેન્ડ' ખાતે પણ 'સારી જાતનો તંબાકુ ઉગાડવામાં આવે છે. તેમજ કેપ કાલોનીની નેટલ તરફની બાજુએ મોટે ભાગે ઉગાડવામાં આવે છે તે ઉપર કેપ કાલોની દક્ષિણ—પશ્ચિમ ભાગમાં બાસ્ટોલેન્ડ, બાઉટ શુરન, અને સ્વેલેનડમ જીલ્લાઓ ખાતે પણ ઉગાડવામાં આવે છે. સડે રિવર નામની નદી ઉપર આવેલા કેપ કાલોનીની સરકારના ખેતરમાંની દર એકર દીઠ ૧૨૦૦ રતલ તંબાકુ ઉગે છે, અને દર વર્ષે તેના બે પાક ઉતરે છે. ઉપલા જીલ્લાઓ શિવાય રહેડેસીયા, ન્યા સાલેન્ડા, એચ્ચુઆનાલેન્ડ, એમબેસીયા, યુગાન્ડા, લાગોસ, નાઇગરનો મુલક વગેરે ઠંડાણે પણ ઉગાડવામાં આવે છે.

જમીનમાંના પોપણુ દ્રવ્ય તંબાકુ જલદી ખેંચી લેતી હોવાથી ખાતર નાખી અવારનવાર પાક કરવામાં આવે છે. પોટેશ, લાઇમ, મેગ્નેશિયા આ ખનીજ દ્રવ્યો તંબાકુ માટે અતિ અગત્યનાં છે. તેમજ ફૅસફરિક, સલ્ફ્યુરિક, સિલિકિક એસિડ વગેરે જોઇએ પણ તે ઝાઝાં અગત્યનાં નથી.

અનાજનાં પાકને આ એસિડો ધણાં અગત્યનાં હોવાથી એક વેળા જે જમીનમાં ધામ્ય વાળ્યું હોય ત્યાં ખીજ વેળા તંબાકુનો પાક કરવામાં આવે છે. તંબાકુ વાળ્યા પછી પોટેશ વગેરે ખનિજ દ્રવ્ય શેપિલધ એસિડને રહેવા દીધે છે, જે એસિડ ખીજ વેળાનાં માન્યતા પાક માટે ઉપયોગી ગણાય છે. આથી અવારનવાર પાક કરવા અતિ અગત્યનાં છે. યોગ્ય ખાતર નાખવું એ અતિ અગત્યનું છે. જે જમીનમાં યુનાનો અંશ

ઓછો તે જમીનમાં યુના તથા જીપસમ (સલ્ફેટ ઓફ લાઇમ) નું ખાતર નાખવું સારું. ગાય, બકરાં, મેંદાની વિગ્ડાનું ખાતર ધણુંકરી હમેશાં નાખવું. તેમજ ગટરનું પાણી પણ ખાતર તરીકે ઉપયોગી ગણાય છે.

૨—જમીનની પસંદગી પછી વાવણી કરી પાંદડા તોડવાની સંભાળ લેવી અતિ અગત્યની છે. યૂરપ, યુનાઇટેડસ્ટેટસ અને ક્યુબામાં તંબાકુના એકદમ પાંદડા તોડી એકત્ર કરતા નથી, પણ જેમ જેમ પાંદડા પાકે છે, તેમ તેમ ધીરે ધીરે તોડે છે. એજ સુજળ તુર્કિસ્તાનમાં પણ પાકેલાંજ પાંદડા તોડે છે; પણ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તરવળ કરી બધાં પાંદડા તોડતા હોવાથી તેનો પાક સારો ઉતરતો નથી. તુર્કિસ્તાનમાં આલમેનિયા અને સાલેનિક પ્રાંતની તંબાકુ વખણાય છે. ત્યાં પાંદડા 'તોડવાનું' કામ ૩ થી ૪ અઠવાડીયાં ચાલુ રહે છે. આટલા વખતમાં પાંચ વખત પાંદડા તોડે છે. સર્વ કાપણી સાધેજ કરતાં કાચાં પાકાં પાંદડા એકત્ર થઇ તંબાકુ બિગડે છે, તેને બદલે જો સધળા પાંદડા પાક પર ચઢે ત્યાં સુધી ચોખવું એ પણ નુકસાનકારક છે; કેમકે પ્રથમ પાકેલા પાંદડા વધારે વખત રહેતાં બિગડે છે; આથી જેમ જેમ પાંદડા પાકે તેમ તેમ કાઢવા પડે છે.

આ પાંદડા તોડી કાઢ્યા પછી તેને તૈયાર કરવા માટે ધણી સંભાળ લેવી પડે છે. ઉપર જણાવ્યા સુજળ સંભાળથી કાપણી કર્યા પછી તેને કેળવતી વેળા જો સંભાળ નહિ લીધી હોય તો તંબાકુ બિગડે છે. તેને કેળવજ માટે પ્રથમ પાકેલા પાંદડાને સુકવવા નાખવાં પડે છે, પછી તેને રંગ ચઢે છે, પછી તે ઠીક સુકાતાં તે યુડીમાં રહે તેટલાં લઇ તેની જુડીઓ બાંધે છે; અને પછી તેને ખાડામાં નાખે છે. પાંદડા કેળવતાં તેની વધારે સંભાળ લેવી પડે છે, પાંદડાને જલદી સુકાવા દેતાં તેમાં મુખ્યકરી તેને તડકામાં સુકાવા દેતાં તેમાંના કેલસાક તત્ત્વો નિકળી જવાં

એકએ તે નિકળા જતાં નથી, અને તેથી તેની ક્રિયા તથા ચિકિત્સા પદાર્થનું પૃથક્કરણ પૂર્ણપણે થતું નથી. પાંદડાંનાં જે ભાગ ઉપર તડકું પડતું નથી તે ભાગ લીલાસા ઉપર હોય છે, અને તડકું લાગેલો ભાગ પિગા બને છે, તે પાંદડા માટેલાં તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ થયા વિના બનતો નથી.

પ્રથમ તંબાકુનાં પાંદડાનાં અરધા કટકા કરી તેના છેગ તદ્દન કાઢી નાખે છે. આ વિભાગેલા પાંદડામાંનો અર્ધો ભાગ જરા ખાખરો હોય છે, અને બાકીનાં અરધાં પાંદડાને મીઠાના પાણીમાં બે વેળા પકાવે છે. આ રીતે પાંદડા પકાવી તંબાકુનો રસ બનાવે છે, તેમાં ફરી બીજાં પાંદડા પકાવે છે. આ રસ જોડા અને ચીકણો થતાં તેને એક મોટાં ટળમાં રેડે છે. પછી પ્રુમચારોકા મટોડીનાં વાસણમાં તંબાકુની ભૂખી નાખી તેની ઉપર આ રસ થોડી ઘાંડી મેળવી રેડે છે. પછી તે મિશ્રણ તેમજ ૮ દિવસ વેર રાખી કરવા દીધે છે એટલે તપકાર બને છે. આ તપકારને દારૂની ખાખી બાટલીઓમાં ભરે છે.

કાલોનિજમાં સિગાર ઘણીખરી હાય વડેજ બનાવે છે. ઈંગ્લંડમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારની સિગાર હાયવડેજ બને છે, અને સાધારણ પ્રતિની સિગાર સંખ્યા વડે બને છે. ઈંગ્લેન્ડ સિગારમાં 'જરમન' તંબાકુને ઉપર જેપાનીજ અથવા જાવાનું પાંદડું વિંટાળે છે. કાપેલી તંબાકુમાં પાણી અને એસેટિક એસિડ શિવાય કોઈપણ પદાર્થ મિશ્ર કરતા નથી, અને તે માટે અમેરિકન કામદારો ઘણાં ચોકસ રહે છે. તેમજ ત્યાં 'રોલ' અથવા 'ક્યાલિફિશ' માં રમી લાવવા માટે પાણી, એસેટિક એસિડ, ગ્લોલીન્ડ ઓઇલ અને 'ઇસનશિયન ઓઇલ' એ શિવાય કોઈપણ મિશ્રણ કરવું નહિ એવો સખત કાયદો છે.

ગયા ૩૦ વર્ષમાં 'રોલ' અને 'ક્યાલિફિશ' તંબાકુમાં ઘણા ફેરફાર થયો છે.

સાધારણ ગર્ભી આપી પ્રુદ્ધા દુધાળા મહિના બે મહિના તંબાકુ દાખી કાઢી એ આગલી 'રોલ' કરવાની રીત હતી. આ કૃત્રીથી તંબાકુને કાળો રંગ આવે છે. પણ હાલમાં પ્રેસમાંજ કૃત્રિમ તરુથી તંબાકુને ગર્ભી આવે છે, આથી હવે તે ચાર પાંચ દિવસમાં તૈયાર થાય છે. યુરપમાં ચિરટમાં, જે તંબાકુ નાખી પીયે છે, તે અમેરિકન હોય છે. એને સખત હવામાં બનાવતાં નથી. આગળ તુર્કી અને વરજનિયાની તંબાકુની સિગારેટ બનાવવામાં આવતી હતી. પણ હવે તો કોઈ પણ જાતની તંબાકુની સિગારેટ બનાવે છે. હાલમાં જે સિગારેટ બનાવવાનાં પાતરાં નિકળ્યાં છે તે વડે દર મિનિટે ૨૫૦ સિગારેટ તૈયાર કરી શકાય છે.

તંબાકુનું તેલ. સાધારણ પાણી કરતાં સહેજ વધારે ગરમી આપી (૨૧૦° ફેરન) તંબાકુનું તેલ કાઢી શકાય છે. આ તેલ મેલા તપકારીયા રંગનું, રમીમાં કડતું, અને વાસમાં ગંદીયું હોય છે. એ એક અતિ કાર્તિક એર ગણાય છે. આ તેલમાં 'નિકોટીન' નામે તત્ત્વ હોય છે. તંબાકુના બિયાં દાખીને પણ તેવ કાઢી શકાય છે. આ તેલ લીલા પિગા રંગનું હોઈ તેમાં ખરાબ ગંધ યા કોઈ વાસ હોતી નથી. બિયામાંથી સેકંડે ૩૬ ભાગ તેલ નિકળે છે. ૧૫° અંશ ઉપર તેનું વિગ્રીયેટ ગુરુત્વ ૦.૮૨૩ છે. એ ૨૫° ઉપર કરવા માંડે છે અને હવા લાગતાંજ પિગળવા માંડે છે.

તંબાકુ ઔષધિ ઉપયોગમાં ઘણું આવે છે. એનાં સુકાં પાંદડામાં ઔષધિ ગુણ છે. કેટલાકો હાંફણ, ખાંસી, ઉધ નહિ આવતી હોય તો તંબાકુ પિવા કરમાવે છે. તંબાકુ તેના ધુમાડા વડે સ્પર્શ જન્ય રોગ ખીજ નિર્મુળ થાય છે. એમ દેશી વેદોની સમજ હોવાથી કોલેરાની મર્કા દેવાતાં એનો ધુમાડો કરવાનું કરમાવે છે. શુક્ર ગુડીનાં તુમચા પાંદેલું પાણી 'શ્રુતવર્ધક' ગુણ ધરાવે છે.

અને તેની નળીના થડમાં એક પ્રકારનું કાણું તેલ એકઠું થાય છે. તેને સ્તાંધળા-પણું તોડવા મા આંખમાંથી પર વહેતું હોય તો તે આંખમાં આંજવામાં આવે છે.

‘બાય’ ખાતેની બ્રિટીશ અસોસિએશન મંડળ સનમુખ ડૉ. રિચર્ડસને “તંબાકુનો બેહદ ઉપયોગ” એ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચ્યો તેમાં તેણે ‘તપકીર’ વિશે જણાવ્યું હતું કે “વધારે તપકીર સુધવાથી અસહ્ય અગરણ્ય વિકાર થાય છે, તેમજ વધારે તંબાકુ ખાધાથી તથા પિધાથી (બિડી પીવાથી) માનસિક શક્તિ ક્ષિણ થાય છે. આજ વિકાર વધતાં સેવટે અર્ધાંગને ધૂનરી થવાનો રોગ લાગુ પડે છે. પણ સાધારણ રીતે તેનો ઉપયોગ કરવાથી તખી-ચતમાં બગાડો થતો હોય તેમ જણાયું નથી.”

તંબાકુ દમ, શ્વાસ ઉપર પિવા આપે છે. હિંક લાવવા સુધવામાં આવે છે અને તેના પાંદડાં વૃષ્ટિ વૃદ્ધિ ઉપર બધાય છે. દાંત કુખતા હોય અથવા કળતા હોય તો તંબાકુ ઘસવાથી આરામ થાય છે પણ જો તેની આલુ ટેવ પડે છે તો તે ઘણીજ નુકસાનકારક અને ગંધીય આદત પાડે છે. ઝેરી પદાર્થ આધારમાં આવ્યો હોય તો તે ઉપર જલદી ક્લિટી કરાવવા માટે તંબાકુને પાણીમાં ભેળી પાય છે. પણ તેમ પાતાં બહુ સાહુચેતી રાખવી પડે છે, કેમકે તંબાકુ પણ જાતે ઝેરી છે. તંબાકુ આલુ ખાધાથી મોંમાંથી દુર્ગંધી નિકળે છે, દાંતને નુકસાન પહોંચી કીટાવલા જેવા દેખાય છે, કફ થાય છે, આંખોને નુકસાન પોહી પિત્તવિકાર વધે છે. તેમજ તેને પિધાથી (બિડી પિધાથી) છાતીમાં કફ થઈ કળણું કાણું પડે છે (બળે છે).

તંબાકુનાં રસાયનિક ધર્મ ગુણ—પાસેદત અને રિમને ૧૮૨૮ મા તંબાકુનું પ્રથમ પૃથઃકપણ કરી જોતાં ૧૦૦૦ ભાગમાં દ્રવ્યો સમાયવાં છે એમ શોધી કાઢ્યું હતું. {

નિકોટાઇન ૦.૬

નિકોટિઆનિન (એ ઉડી જવાર તેલ

છે. એને તંબાકુનો કપૂર કહે છે) ... ૦.૧

કડવાં તાવો ૨૮.૭

રાજ ૨.૭

આલ્ક્યુમિન અને ગ્લુટિન ... ૧૩.૧

શુદ્ધ ૧૭.૪

ઝલિક એસિડ, મેલેટસ અને નાઇટ્રેટસ ૮.૭

બીજાકાર—(પોટેશિયમ) ... ૧.૨

ફાસફેટ ઓવ કપાલશિયમ ... ૧.૭

કાંટ તંબુ, પાણી વગેરે ... ૮૨૪.૮

ગુમ્મો. ૧૦૦૦

હાલની શોધ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું છે કે જૂદા જૂદા ડેકાલેની તંબાકુમાં સેદ્રિય દ્રવ્યમાં અંતર હોય છે. અને ઉપર જે નિકોટિનીનું પ્રમાણ બતાવ્યું તે કરતાં આ તત્વ ઘણું ઓછું રહે છે એમ સિદ્ધ થયું છે.

પારિસમાં તંબાકુનું પૃથઃકરણ કરી જોતાં તેમાં સેદ્રિય પદાર્થ મળ્યા તેનું પ્રમાણ દર-સેંકડે નીચે દર્શાવ્યા મુજબ હતું.

નિકોટિન—(કાં ૧૦ હે. ૧૪-૧૬-૨૦) ૧૦૫-૯ (સેંકડે)

ગર્ભી આપી કાઢેલું તેલ ..... ઘણું થોડું.

નિકોટિનિન..... સેહેન.

ઝલિક અને સાઇટ્રિક એસિડ ૧૦-૧૪(સેંકડે.)

એસેટિક { તાજા લીલા પાંદડામાં ઘણું થોડું,
પાંદડા જેમ જેમ પાકતા બધ
એસિડ { તેમ તે વધે છે. તપકીરમાં સેંકડે
૩ ટકા હોય છે.

ઑકસેલિક એસિડ..... સુગરે પાંચ ટકા (સેંકડે). રાજ, ચર્ખા અને ધરવરી મદદથી કાઢી શકાય તેવા પદાર્થો... ૪૦૫ (સેંકડે) સાકર... પાંદડામાં થોડી, નેસોમાં વધારે, પાકપર ચઢતાં નિર્મુળ બને છે.

સેદ્ધ્યુબોન..... ૭-૮ (સેંકડે.)

નાઇટ્રેટ અને એમોનિયા... ૨૫ (")

[નિકોટાઇન દ્રવ્ય તેલ જેવું પાતળું હોય છે, તેને કોષપણ પ્રકારનો રંગ હોતો નથી, ૧૫૦ સેં. ઉપર એનું વિશિષ્ટગુરુત્વ ૧૦૦૨૭ હોય છે. ૨૪૭૦ સેં. ઉપર એ ઉકળે છે. ૧૦° સેં. ઉપર એ જાડું બને છે. હવા અને પ્રકાશ યોગે એ તપક્રિયા રંગ પકડે છે. જૂદી જૂદી જાતની તંબાકુમાં આ નિકોટિન તત્વ જૂદા જૂદા પ્રમાણમાં મળે છે, હવા, ખેતી કરવાની રીત અને તૈયાર કરવાની રીત ઉપર એનાં તત્વના પ્રમાણ રહે છે. આ તત્વથી તંબાકુને જલ્દવલણ આવે છે, પણ તે સુગંધી બની શકતો નથી.

રાખતું દર સેંકડે.

પોટેશ.

સોડા.

એલેનિયા.

૨૪૦૮

૨૭૪

૩૭

૧૦૫

યુનો. શાર્કેરિક એસિડ.

સલ્ફ્યુરિક એસિડ.

સિલિકા.

કૌસ્ટિક.

૩૭૦

૩૬૦

૩૯

૯૬

૪૫

હિંદુસ્તાનની તંબાકુમાંથી ૧૬ અને ૨૮ દર સેંકડે રાખ નિકળે છે. રાખ ઓછી વધારે પડવી એ જમીનના ગુણ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ સિલિકા તત્વ માત્ર પાકાની ઉમર અને તે વધવાનું પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે, એમ પ્રો. જોન્સન જણાવે છે. ખુદ તંબાકુનાં ગુણ અને જુમલે રાખનું પ્રમાણ આ બે વચ્ચે સંબંધ જણાતો નથી. ખનિજ દ્રવ્ય શિવાય તંબાકુમાં એમોનિયાનો ક્ષાર અને નાઇટ્રેટ પદાર્થ હોય છે. પાકા કરતાં પાકાની નેસોમા નાઇટ્રેટ અંશ વધારે હોય છે.

જૂદા જૂદા પ્રકારનાં ખાતરોથી તંબાકુની જલ્પન શક્તિમાં અંતર પડે છે કે કેમ એનો અનુભવ મી. નેસલરે લઈ જણાવ્યું છે કે, “જે જમીનમાં પોટેશ ક્ષાર વિશેષ હોય છે ત્યાંની તંબાકુ સારી ઉપજે છે; અને તેની રાખમાં પોટેશિયમ કાર્બોનેટ નિકળે છે. સિગારની રાખ શદ્દ સફેદ થવી અને તે સારી રીતે બળા શકે તેમાંથી એક પ્રકારનો સુગંધ નિકળી શકે એનો બધો આધાર પોટેશિયમ કાર્બોનેટ ઉપર રહે છે;

તંબાકુની રાખ માહેલાં દ્રવ્યો—તંબાકુનાં આ જમીનમાંથી ખનિજ દ્રવ્ય ધણાં શોધી લીધે છે. ચાર રાખ તંબાકુ બાળતા (સુકા પાંદડાં) તેમાંથી ૧૧ રાખ રાખ નિકળે છે. આ રાખમાં વધારે ભાગ અવિદ્રાવ્ય ખારનો હોય છે. મુખ્ય તત્વો ‘કાર્બોનેટ ઓફ વાઇમ’ વધારે હોય છે. વિદ્રાવ્ય દ્રવ્યમાં પોટેશ ક્ષારનો અંશ વધારે હોય છે. જોન્સનના રચેલા ‘હાઇડ્રોપેડ’ નામે ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે કોષક આપેલું છે.

એમ મી. બ્રાઉન કહે છે. ૪૦ આર. કુરેલનાં જણાવવા મુજબ ઉત્તમ તંબાકુની રાખમાં સફેદપણ, સોડિયમ, અને પોટેશિયમ ક્ષાર ઉપર આધાર રાખે છે. પાકાં બળતા પોટેશિયમ ક્ષાર કુલ છે; તત્ત્વ છુટે છે, અને તેથી તંબાકુ બરાબર બને છે.

તંબાકુના ધૂમાડા માહેલાં તત્વો—ડૉ. રિચર્ડસને બ્રિટીશ એસોસિએશન સામે વાંચેલા તંબાકુ વિષેના નિબંધમાં જણાવ્યું હતું કે, તંબાકુ પીતાં તેના ધૂમાડામાં નીચલાં દ્રવ્યો છે:—પાણી, સ્વચ્છ કાર્બન, એમોનિયા, કાર્બોનિક એસિડ, નિકોટીન, ગર્મ લાગી નિકળનાર તેલ અને રાખ જેવાં કઠવા પદાર્થો હોય છે. તેમજ વરાળ રૂપે પાણી, કાર્બનની સૂક્ષ્મ રજકણો અને કાર્બનશોષે ધૂમાડો બહુ રંગ પકડે છે. એમોનિયા કાર્બોનિક એસિડનાં સંયોગથી વાયુ રૂપે હોય છે, અને કાર્બોનિક એસિડ ધ્રુવકળ હોય છે. નિકોટાઇન દ્રવ્ય હડી નહિ જઈ શકે તેવું હવાથી તે નળાંમાં રહે છે. ગર્મની મદદથી નિકળતું તેલ હડી જાય છે, અને આજ તરુને પ્રતાપે તંબાકુના ધૂમાડાનો વાસ આવે

છે. રાજ જેવો પદાર્થ કાળા રંગનો હોય છે અને તેની રૂચી બેહદ કડવી હોય છે.

તંબાકુનો વેપાર દુનિયામાં કેટલો ચાલે છે તેનો ચોક્કસ આંકડો મળવો મુશ્કેલ છે, પણ અનુમાસે ૪,૪૮,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ (અત્રે ૧૦ રૂપિયાનો પાઉન્ડ ગણીએ છે.) ની તંબાકુ ખપતી હશે, અને ૮૦૦૦૦૦૦ એકર જમીન કરતાં વધારે એના પાક માટે રોકા-મણી હશે એમ ક્રેન્ચ રીપાબ્લિકન સોસાયટી જણાવે છે. નીચે દર્શાવેલા કોષમાં ૧૦૦ વર્ષમાં એનો વેપાર વેદવાર કેટલો વધતો ગયો તે જણાશે. શરૂઆત ૧૭૯૦થી છે.

ઈ. સ.	માલનો ખપ-મણ પાકો.	ઉત્પન્ન રૂપિયા (અત્રે ૧૦ નો પૌન્ડ પકડી કિંમત દર્શાવી છે.)
૧૭૯૦	૧૩૩૭૫૩	૬૬૬૮૦૪૦
૧૮૦૦	૨૪૩૬૨૭	૧૩૮૮૧૯૩૦
૧૮૧૦	૨૬૪૧૬૩	૨૦૯૩૪૯૫૦
૧૮૨૦	૨૦૬૪૯૪	૨૯૦૪૨૫૧૦
૧૮૩૦	૨૩૬૨૪૦	૨૮૨૮૯૬૮૦
૧૮૪૦	૨૮૭૧૪૩	૩૪૩૧૯૦૮૦
૧૮૫૦	૩૪૪૨૨૬	૩૩૩૭૨૫૮૦
૧૮૬૦	૪૩૮૮૩૪	૫૫૨૯૪૦૦૦
૧૮૭૦	૫૦૬૦૬૬	૬૪૩૩૧૪૭૦
૧૮૮૦	૬૦૨૩૯૫	૮૪૩૩૫૩૮૦

હિંદુસ્તાનમાં તંબાકુની મોટી ખેતી થાય છે તે છતાં બાહ્યથી ઉચ્ચી સુગંધી તંબાકુ પુરુષકળ આવે છે. એનું પ્રમાણ નીચલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે.

આયાત તંબાકુ

ઈ. સ.	રૂપિયા.
૧૮૭૬ માં	૭,૬૪,૦૦૦
૧૮૮૨ માં	૬,૩૧,૦૦૦
૧૮૯૨ માં	૧૬,૬૦,૦૦૦
૧૮૯૪ માં	૨૪,૭૬,૦૦૦

આયાત થયા છતાં અત્રેથી તંબાકુ નીકારા કરવામાં આવે છે, તેનું પ્રમાણ નીચલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાય છે.

નિકાસ તંબાકુ

ઈ. સ. રૂપિયા.

૧૮૭૬ માં	૧૬૯૫૦૦૦
૧૮૮૨ માં	૧૧૫૦૦૦૦
૧૮૯૨ માં	૧૩૬૬૦૦૦
૧૮૯૪ માં	૧૩૯૪૦૦૦

તંબુ—દુનિયામાં દરેક દેશોમાં મુસાફરી તથા લઘાઈ દરમિયાન મુકામ કરતાં થડી, તંબુકું યા વર્સાદથી તનના બંધાવ માટે રહેવા થડી તંબુઓ મકાનની ગરજ સારે છે. મોટા ૪ ડોલવાળા તંબુ કે જે ૨૮ શીટ લાંબા ને ૧૬ શીટ પોહળા હોય છે તે ૬૭૦ રૂપિયાની કિંમતે મળે છે, ને ૨૩+૧૪ વાળા ૫૨૦ રૂપિયે મળે છે.

એક 'પોલ' વાળો તંબુ ૧૬ શીટ ચોરસ હોય તો ૪૫૦ રૂપિયે ને ૧૨ શીટ ચોરસ હોય તો ૩૧૦ રૂપિયે મળે છે.

પહાડી તંબુ આસપાસની દેવાલ સાથે ૧૪ શીટ ચોરસ ૨૬૫ રૂપિયે ને ૧૦ શીટ ચોરસ હોય તો ૨૦૦ રૂપિયે મળે છે.

સ્વિસ કોટેજ તંબુ ૧૬ શીટ ચોરસ હોય તો ૩૯૦ રૂપિયે ને ૧૨ શીટ ચોરસ હોય તો ૩૦૦ રૂપિયે વેચાય છે.

રાફુટી ૧૬ શીટવાળો ૨૧૦ રૂપિયે ને ૧૩+૧૨ શીટવાળો ૧૭૫ રૂપિયે વેચાય છે.

આરબોનાં મટકતા ટોળાઓ તંબુનાં જ બનાવેલાં રેહાણોમાં વસે છે અને તેથી તેમના તંબુ ગળવર કદનાં હોઈ તેમાં જનાનખાનાના જુદા જુદા ચોરસ હોઈ એક તંબુને અનેક બાગોમાં નેહેચેલો હોય છે.

તમ્બૂર—અરબસ્તાનમાં ઉગતું એક જંગલી વૃક્ષ. એની ઉપર લાખી અને જાડી શિંગો આવે છે. આ શિંગને દિંદમાં મસકતી આમણી કહે છે. એનો સ્નાંદ ગળાયો હોય છે, કેમકે તેમાં સેહેજ ખટાશ હોય છે. લોકો આ શિંગને જાલ સાથે ખાય છે.

તમરૂ—આ જાણીતું પ્રાણી છે છતાં ધણાકે એનાથી તદ્દન અજાણ્યા છે, પણ એનો અગ્રાજ તો હરેશો સાંભળવામાં આવે

છે, પણ તે દેખાતું નથી. કેટલીક વેળાતો માત્ર તેનો અવાજ સંભળાય છે પણ તે કદી દેખાતું નથી; આથી સંસ્કૃતમાં તેને અદૃશ્યસિદ્ધિસ્ત્ર ને નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રાણી ૧ થી ૧૫ ઈંચ લાંબુ હોય છે. તેનો રંગ મેલો હોય છે, તેને પકડવાનું કામ જરાએ મુશ્કેલ નથી. તેને દરમાંથી ખેંચી કાઢવા પછી ઉત્તરમાં મેલતાં તેની આંખો ઉત્તરમાંથી ઝાંખ મારે છે અને તેથી તે આવી સ્થિતિમાં દોડી શકતું નથી. એના દરમાં લાકડી મેલતાં તેને તે ઝટ પકડી બાહર નિકળી પડે છે. આથી કેન્ચોમાં એક કહેવત છે, કે “તમર કરતાં પણ મૂંઝ” અને તેને જે મ્હોતવારે લઇ જનાર લાકડી તે સામે આવતાંજ તેથી ખંચાવ સોધવાને બદલે તેનેજ જળગી બાહર નિકળી પડી પોતાનો નાશ કરે છે.

તમરની ૩ જાત છે. એક જાત ઘેરમાં દર કરી પડી રહે છે તેને ‘હાઉસ ક્રિકેટ’ (House cricket) અથવા ગ્રુવ્વિલ્ડી કહે છે; બીજી જંગલમાં રહેતી વુડ ક્રિકેટ (Wood cricket) અથવા વનજિલ્ડી કહે છે; અને ત્રીજીની આગલા પગ ધૂસ જેવાં હોય છે તેને મોલ ક્રિકેટ (Mole cricket) આખુજિલ્ડી કહે છે. એનાં પગ માત્ર દેખાવામાંજ ધૂસ જેવાં હોતાં નથી પણ તે પગ વડે ધૂસ પ્રમાણે દર વરીક ખોદી શકે છે. ખૂણે અવસ્થાએ પહોંચેલા તમરનો રંગ તપકિરીયા હોય છે, તેને ૪ પાંખ હોય છે જે વડે તે ઉડી શકે છે. ઉડતી વેળા તે ધડિધડી જમીન ઉપર પડે છે. એકદમ લાંબા છેડા સુધી તેનાથી ઉગતું નથી. આ પ્રાણીનાં પાંખ જેવા લાપક હોય છે. માદા અને નરનાં આગલા પાંખ જૂદી જૂદી તરફના હોય છે. માદાનાં પેટનાં છેડાને વચમાં બે લાંબા છેડા હોય છે, તે યોગે જમીનને છિદ્ર પાડી તે તેમાં ઈંડા મેલે છે. આ છેડાનાં બેઉ જાણુ-ર્જ ખીન જે છેડા હોય છે તેની ઉપર ત્રીણ ત્રીણ બાલ હોય છે. આ છેડા ખદી

પ્રમાણે નરને પણ હોય છે, અને પાછળથી કોઇ સૂત્ર આવતાં સ્પર્શનદ્વારે તેનું માન થવાનાં તે ઉપયોગી હોયું નેમ્મએ.

તમર દિવસનાં દરમાંથી બાહર નિકળતું નથી. રાત્રે માત્ર મેક્ષ માટે બાહર નિકળે છે. તેને પાંખ વડે ઉડતાં આવડે છે છતાં તે ઉડતું નથી પણ તે તીવ્ર પ્રમાણે કુદકા મારતું આવે છે. આ પ્રાણી મોસહારી નથી. વનસ્પતિ અને તેમાંથી પડતી ફર્ગધી એની પર તે નિર્વાહ કરે છે, બેઉ તમરને એક જગે કેદ કરી રાખ્યા હોય તો તેમાં જે બળવાન હોય છે તે નમજાને મારી ખાય છે.

તમરને ઘડી ઘડી પાણીની તરસ લાગે છે, અને પાણી પિવા જતાં તેમાં પડી તેઓ મરણ પામે છે. ખેતરમાં તમરને ઉપદ્રવ થતાં યુરપમાંના ખેડુતો ખેતી મધે જોજોજ પાણીનાં વાસણો દાટે છે એટલે થોડાજ દિવસમાં તમર ટોળાખંધ તેમાં જઈ પડી મરણ પામે છે.

તમર દરવેળા ૨૦૦ થી ૩૦૦ ઈંડા મેલે છે. ઈંડામાંથી બાહર પડતાં છવડા સફેદ રંગના હોય છે. પછી તે કાળો રંગ પકડી છેલ્લે તપકિરીયા રંગ પકડે છે. તપકિરીયા રંગ છુટતા તેને પાંખો છુટે છે એટલે તે પુરતી ઉમરનું થએલું ગણાય છે.

તમર જે અવાજ કાઢે છે તે મ્હોડામાંથી કાઢતું નથી. માદીતો તદન અવાજ કાઢતીજ નથી, અને અવાજ કાઢવાનું તેની પાસે સાધનજ નથી. નરની ગાવાની મતલબ માદાને પોતાપર લુબ્ધ કરવાની હોય છે. નર જે અવાજ કાઢે છે તે પોતાની બે પાંખો એકમેક ઉપર ઘસી કાઢે છે. પાંખને પાછલી ખાંભુએ કરવત જેવાં ત્રીણ ત્રીણ દાંતા હોય છે, અને આ કરવતી પરસ્પર ઉપર ઝડપથી ઘસે છે, જેથી અવાજ નિકળે છે. અવાજ સાંભળવા માટે તમરને ધ્રુવરે કલ્પેદ્રિય આપેલાં છે. આગલા પગ સાંધા પાસે એક જગે પોકળ હોય છે, અને ચોરડીને ને પ્રમાણે સામ સામી બારીઓ હોય છે તેવી તે

પોલાણને બારીઓ હોઇ તે એક પ્રકારની પાતળી ચામડીથી મઢેલી હોય છે. આ ત્વચાની અંદરની બાજુએ મારતવું હોય છે. હવામાં એકાદ અવાજ થતાં ત્વચા અને મારતવું એજે તમરને ઈનું જ્ઞાન થાય છે.

તમરના અવાજ માટે જૂદી જૂદી પ્રજામાં તરેહવાર બહેમો છે. યૂરપમાં પ્રાચીનકાળમાં કેટલાક લોકોની એવી સમજ છે કે, જે ઘેરમાં તમર ખોલે છે ત્યાં માહાસંકટ આવવાની આગાહી થએલી જાયવી, આથી તેને ઘેરમાંથી દાંડી કાઢવા માટે તરેહવાર ઇલાજો ચોજવામાં આવતા. ભારે અવાજનું વાજીજ યા દોલ વળગવાથી આ પ્રાણી નદારી જાય છે. કેટલીક પ્રજા તેના અવાજથી આનંદ માને છે. આફ્રિકામાં તમરને પકડી પીંજરામાં મેલી વેચે છે, તેમજ તેના ખરીદનારા પણ પ્રશંસા મળે છે.

તમરને ચેતન શક્તિ તથા આગાહી કરવાની પણ શક્તિ હોય છે, જે વિશે ઘણી કથાઓ પ્રસિધ્ધ છે.

તમરની ત્રણ જાતો છે. એઓ કોઇ વેળા ટોળેટોળાં થઇ ખેતરોમાં ઉતરી પડી પાકેનો નાશ કરે છે. તમર પૂણે ઉમરે ૩ વર્ષ પોંદ્યે છે. એ પોતાના બચ્ચાંની સંભાળ ધણી કાળજી અને બદ્દાલથી લીધે છે અને તેઓ મોટાં થાય ત્યાંસુધી તેમને ખોરાક લાવી ખાડે છે.

તમાલવૃક્ષ—આ વૃક્ષનાં પાંદડાં 'તેજ પત્ર'ને નામે સેકરો વર્ષો થયાં પ્રસિદ્ધ છે; અને તેને મસાલામાં વાપરવામાં આવે છે. આ જાતથી તમરનાં વૃક્ષ તદ્દન જૂદાજ છે, પણ એને કેટલાકે 'તમાલતમર' પણ કહે છે. આ વૃક્ષ સિંદલદિપમાં ધણા ઉગે છે.

તરકી—આ પક્ષી અસલ ઉત્તર અમેરિકાનું વતની છે, પણ તેને સોલમી સદીમાં યૂરપ મધે લાવવામાં આવ્યું હતું. એ જ્યારે જંગલમાં વસે છે ત્યારે દર વર્ષનાં અક્ટોબર મહિનાને ફેંટે પોતાનાં રહેણાણ આગળથી બંને ગામ જવા નિકળે છે. તાર્કીની મોંઘા

પોતાનો માળો એક છુપી અને એકાંત સલામત જગ્યાએ બાંધે છે, અને હમેશાં ત્યાં જન્મઆવ કરતાં એક માર્ગે નહિ જતાં આડે તીરે રસ્તે જઇ દુશ્મનથી માળાની સંભાળ રાખે છે. એના બચ્ચાંની એ ઘણી સંભાળથી જતન લઇ પાંખ આવે ત્યાંસુધી પાણીના ખખેચ્યાં કે બિની જગ્યા આગળ જવા દેતું નથી. ૧૫ દિવસનું બચ્ચું થતાં તેને લઇ ઝાડપર જઇ વસે છે.

તરકીની એક બીજી જાત 'હોનડયુરસ' તરકી કહેવાય છે. એ અમેરિકાના 'હોનડયુરસ' અને 'યુકેતન' પ્રગણાનાં જંગલમાં વસે છે. તરકી જ્યારે પુખ્ત થાય છે ત્યારે લ'ખાઇમાં ૪ શીટ હોય છે.

પાળેલા તરકીના પીછાંને 'રંગ જંગલી' તરકીના જેવો ઝુમખાદાર હોતો નથી. આ પક્ષીને 'તરકી' નામ આપવામાં આવ્યું તે એવી સમજથી કે એ અસલ વૃક્ષતાનું વતની હશે, પણ એ નામ ભૂલભરેલી રીતે અપાયલું છે.

'કેનતકી' અને 'ઈડીયા'નાં જંગલોમાં એના ટોળેટોળાં વસે છે. જ્યારે જગ્યા બદલવાની હોય છે ત્યારે એ 'ટોળાઓ' ઝોદીઓ અને 'મરીસીપી' આગળના મુલકો ધણી કુચ કરી જાય છે. એમ કરવા માટે એઓ મોટા મોટા કાફલા બનીને પગ રસ્તે ચાલીને જાય છે. એઓ પોતાની પાંખને ઉપયોગ કદાચજ કરે છે; પણ જ્યારે કોઇ એઓ ઉપર હુમલો કરે છે અથવા તો નદી ઝાળજાળી હોય ત્યારેજ ત્યાંખેતો ઉપયોગ કરે છે.

તરખાન—આ નામનો એક માનવંત ખેતાળ એશિયા ખંડનાં મધ્ય ભાગનાં રાજ્યોમાં તથા હિંદુસ્તાનના મોગલ શહેનશાહતમાં ધણા પ્રસિધ્ધ હોય, અને તે રાજ્યકર્તા તરકી કોઇ કદાચજ એખાદ એ મોટી નામના પાળેલા અખીરને ગફવામાં આવેલો. મોગલ શહેનશાહાતમાં તે આરંગઝેબના અમલ સુધી ચાલુ હતો. આ ખેતાળ વંશપરંપરે

ચાલુ રહેતો. આ ખેતાણ ધરાવનારને નીચે મુજબનાં ખાસ હક્કો બક્ષવામાં આવતા હતા. તે એક તલખ ધરાવી ચકતો, તુમાનતોગ નામનું છત્ર રાખી શકતો, નકારખાતું રાખવાનો હક્ક ધરાવતો, જંગલનો એકસ ભાગ તે પોતા માટે ખાસ રાખી શકતો અને જે તેમાં વગર પરવાને દાખલ થતો તેને તે ગોલામ બનાવવાનો હક્ક ધરાવતો, અને તે પોતાના ટોળાનો વડો સરદાર ગણાતો. દરબારમાં સર્વે અમીરો તરખાનની જમણી તથા ડાબી, ખાતુએ અર્ધચંદ્રાકારમાં ગોઠવાઈને બેસતા હતા.

કેટલાક રાજ્યમાં તો તેમને અહીં સુધી હક મળતા કે તરખાનના ના પેટી સુધી કોઈ પણ શુન્દો કરતાં તેને માફ થતા, પણ નવથી વધુ શુન્દો થતાં તેને સજા થઈ શકતી. જો કોઈ તરખાનથી ભૂન થતું તો તેને બે વર્ષનાં શકધ સફેદ તદ્દપર બેસાડી તેનાં પગ તળે સફેદ કેપડું પાંચરતા. તેને જો મોતની સજા થતી તો તે તેની ફસ ખોલી અમલમાં મેલતા. આખો રેવાજ તમતખ તખમુરના અમલમાં હતો.

જંગીજખાને આ ખેતાણ કશનિક અને ખાતાખાનને આપ્યો હતો, સમગ્ર તેઓએ તેને ફક્તમનાં લશ્કર વિષેની ખબર પોંદ-આડી હતી. મેગલ અમલમાં તરખાનને દરબારમાં હાજર રહેવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરવામાં આવતા. વળી જંગીજખાનનાં અમલમાં તો તરખાનને લટારમાં મહેલી છુટમાંના દિશ્ત્રામાંથી પાદશાહનો ભાગ ભૂંદો કાઢી આપવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરવામાં આવતો. તેમુરલંગના અમલમાં તરખાન પાદશાહના મેહેલનાં ગમે તે ભાગમાં વગર હોકમે દાખલ થવાનો હક્ક ધરાવતો.

તરડી—આ વનરપતિ બે હાથ ઉચી વધે છે. એનાં પાંદડા લાંબા ને ગિઝાવલાં હોઈ તેની ઉપર લાલ રંગના ફળો આવે છે. આ ઝાડને ઝાંટા હોય છે; એનો ઉપયોગ કદ મટાડવા કેથી તખીઓ કરે છે.

તરખુજ—(બુઓ કલિંગડ.)

તરવારા—પાલનપુરનાં દેશી રાજ્યને તાબેનું એક નાદનું રાજ્ય. એની ઉત્તરે દીયોદર, કાંકર; દક્ષિણે રાધનપૂર; પશ્ચિમે બહાદરપૂર. ક્ષેત્રફળ ૧૨૫ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૮૮૪૯ ની છે. અગ્રે એરેલથી ૬૫૦ મુઘી સખત તાપ પડે છે, રાજ્યની વાર્ષિક મેહેસુલ ૧૨૦૦ પૌંડની છે. રાજ્યકર્તા કાકેર બહુચી મુલકમાન છે, અને તેમનું નામ નધુખાન છે.

તરસ—આ પ્રાણી કુતરા અને વરનાં વર્ગનું છે. એ કદે વર જેવું હોઈ મોટું કુતરા જેવું, છત્ર બિલાડી જેવી અને પગ વરના જેવા (મુખ્યકરી પાછવા) હોય છે. એની ચામડીનો રંગ પિલાસપર ભૂરા હોઈ પુછડી ડુંકી અને તે ઉપર બાલ હોય છે.

તરસના દાંત મજબૂત અને કાપવા કરતાં દળવાને (ચાવવાને) વધારે લાયક છે. તેમનાં જડમાં ઘણાંજ બળવાન છે અને તે વડે અતિશય બારે શિકાર તેઓ સહેલથી ઉચકી શકે છે. તેમનું માથું મોટું અને છત્ર બિલાડીની છત્રની જેવી ખરબચડી હોઈ પગ શિકારને ફાંસા કરતાં જમીન વધારે ખોદવા લાયક છે.

આ પ્રાણી એશિયા તથા આફ્રિકાનું વતની છે. એની બે મુખ્ય જાતો છે; જેમાં એક જાત એશિયાટિક તરકી, ખારબેરી, ધજપ્ત, ન્યુગિયા, એબિસિનીયા, સિરિયા, ધરાન અને આફ્રિકાના કેટલાક ભાગોમાં વસે છે, અને બીજી જાત જે રંગમાં જરૂર તાસ ઉપર હોય છે તે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને કેપનું વતની છે.

તરસની જાતના જનવરનાં હાડકાં યૂરપ ખંડમાં પણ ઘણે દેશોએ દટાવલાં મળી આવ્યાં છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે અસલ આ પ્રાણી યૂરપ ખંડનું વતની હશે.

તરસ ઘણું વિકાળ હોવા છતાં માવાથી ઉછેરું હોય તો પાળી પણ શકાય છે. એ વિકાળ હાલતમાં સિંહ ચા વાલની પણ દર-કાર કરતું નથી. એ શિકારની શોધમાં રહે

ભમે છે અને મુચેલા પ્રાણીનું માંસ હોંસથી ખાય છે. એ રાત્રે ભસે છે ત્યારે તેનો અવાજ રૂદ્ધના જેવો કંકશ સંભળાય છે. એ એશિઆ તથા આફ્રિકાના ગરમ ભાગોમાં પણ વસે છે અને પહાડ તથા શુક્રામાંના કાતરમાં ભરાઈ રહે છે. એ ધોરખોદીને પણ શય ખાઈ જાય છે. રાત્રે એની જોવાની શક્તિ કાયમ રહે છે.

ટપકાં ટપકાંવાળો તરસ મોટા કૂતરાના જેવડો લગભગ હોઈ તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસે છે. આ તરસ મડદાં ખાવા બહુ તણપે છે. એ આફ્રિકાનાં ગંદા કસબા અને ગામડાંના ભગીઆ એટલે સાફ કરનાર છે. આ તરસ ઘણાજ ખીકણુ છે. જે એનાથી ખીતો નથી તેનાથી એ દૂર નહાસે છે પણ જે પ્રાણી એનાથી દૂર નહાસે છે તેની પાછળ દોડે છે. તે ઘણા વેહેમી છે અને એનામાં નવું જીણવાની ઘણી હોંસ હોય છે. દરેક વસ્તુને તે બારીકધથી તપાસે છે. એમ છતાં પણ કોઈ વાર લોકો ટપકાંવાળાં તરસનું બચ્ચું પકડીને તેને પાળે છે, જે કૂતરા જેવું અસીલ અને માયાળુ નિવડે છે.

ઘટાપટાવાળો તરસ ઉત્તર આફ્રિકા, એખિ-સિનિયા, અરબસ્તાન, ધરાન, એશિઆઈ ઇસ્તાન, સિરિઆ અને હિંદમાં વસે છે. આ તરસ મડદાં ખાવાનો બહુ શોખ ધરાવે છે આથી એને ધોરખોદુ કહે છે.

તરસને પીંજરામાં પુરી રાખ્યો હોય તો તેને એક દિવસમાં ૪ રતલ ખોરાક ને ૩ પાઈટ પાણી આપવું પડે છે.

તરસ વિશે તહેવાર વેહેમો છે. કોઈ કહે છે કે આ પ્રાણી પોતાના શરીરને રંગ પોતાની મરજ પ્રમાણે બદલે છે, કોઈ કહે છે કે એની આંખમાંની કાકી કાઢી લઈ તેને જો મનુષ્યની જીભ ઉપર મેલી હોય તો તે ભવિષ્ય વર્તિ શકે છે. કોઈ જણાવે છે કે એની ગરદનમાં સાધો દોતો નથી.

તરસ (પાણીની)—તરસ ભૂખ કરતાં અત્યંત તિક્ષણ હોય છે. થોડાંક અટવાડીયાં

સુધી ખોરાક ન મળે તો મનુષ્યની શક્તિ ક્ષિણ થવા માડે છે, પણ તરસ લાગતાં તે ઝાઝા દિવસ ઊંધાવી શકતો નથી. પાણી વિના જીવંતીનો અત ધણો જલ્દી આવે છે, કારણકે મનુષ્યનાં શરીરમાં ખીજ વસ્તુ-ઓ કરતાં પાણીનો ભાગ વિશેષ હોય છે. મનુષ્યમાં કે ભાગ પાણી હોય છે, યાને ૧૦૦ રતલ વજનના મનુષ્યમાં ૩૦ રતલ પાણી ને બાકીનો ભાગ ખીજ પદાર્થોનો છે. પરસેવા માર્ગે શ્વાસોશ્વાસદારે શરીરમાંથી પ્રશ્નળ પાણી નિકળી જાય છે, માટે આ થતા ઘટાડાને પાણીથી કરી પુટ્ટી આપવી પડે છે. શરીરમાંથી પાણીનો અંશ ઘટતાં તરસ લાગે છે.

ગરમિની મોસમમાં પરસેવો વધારે પડતો હોવાથી તરસ વધારે લાગે છે, ને થડીમાં તેટલી તરસ લાગતી નથી.

મનુષ્ય પોતાનાં શરીરમાં પાણી પીનેજ પાણીને ઉમેરે કરતા નથી, પણ તેના ખોરાક માહે મિશ્ર રહેલો પાણીનો ભાગ પણ દાખલ થાય છે. જેમકે શેટલીમાં અરધા અરધ ભાગ પાણી હોય છે, ત્યારે ઘણા ખરા ફળોમાં પાણીનો વિશેષ ભાગ હોય છે. તરસ ઘણી લાગી હોય તે વખતે નાહવામાં આવે તો તરસમા ઘણો ઘટાડો થાય છે. એમ થવાનું કારણ મનુષ્ય શરીરમાં જોઇતું પાણી આમડી માહેલાં હિદ્રવાટે બદનમાં દાખલ થાય છે. જે દવામાં આપણે ફરીએ છિયે અને શ્વાસોશ્વાસ લઈએ છિયે તે દવામાં પણ પાણીનો ભાગ છે કે જે આમડીદારે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.

ઉકરર લોડનરના જણાવવા મુજબ મનુષ્ય પોતાના શરીરમાં જેમ પાણીનો મોટો ભાગ દાખલ કરે છે, તેમ તેનાં શરીરમાં પોતાની મેળે પણ કેટલુંક પાણી ઉત્પન્ન થાય છે. દરરોજ શરીરમાંથી ૮૦ ઓંસ કરતાં વધુ પાણી નિકળી જાય છે, ને ખોરાક તથા પીધામાં ૬૦ ઓંસથી વધારે દાખલ થાય છે.

તરીંગા—ગુજરાતમાં દાંતાથી ૨૦ મૈલ દક્ષિણે
‘લેનોત’ મોટું પવિત્ર ધામ છે. અહીં તારણ
માતાનું ને શ્રી અજીતનાથ તથા શંભવનાથ
એ તીર્થંકરોનાં જૈન મંદિરો છે. એમાંનું
મુખ્ય અજીતનાથનું ને અનિલકવાડના કુમાર-
પાળ રાજાએ બાંધાવ્યું છે. અહીં કાર્તિકી
તથા ચૈત્રી પૂનેએ ભત્રા ભરાય છે.

તરોપસ—આ પ્રાણી મોરિશિઅસ અને એડે
ગારકરનું વતની છે. તે જંગલમાં મોટા ઝાડ
ઉપર ટીંગાઇ રહે છે. એ પ્રાણીઓનું કાચું
મૈસ અણી હોંસે ખાય છે. એ દિવસે ઉષાઇ
રાત્રે માત્ર જાગે છે.

તરોપસ એંદુચીસ નામે એના વર્ગની
એક જાત હિંદીમહાસાગરનાં આર્કિપેલેગોના
ટાપુમાં મળી આવે છે. એનું મૈસ ખાવાના
ઉપયોગમાં લેવાય છે. તાઇમોરના ટાપુમાં
આ તરોપસ પુષ્કળ મળે છે. એ પોતાની
પાંખ પોહળી કરતાં તેની પોહળાઇ પાંચ
શીટની બને છે, તથા માથા અને બદનની
લંબાઇ લગભગ એ શીટ હોય છે; એની
આંખ મુંદર તપકિરીયા હોય છે. આ પક્ષી
હાતી જેળા આગળ તેમને સરદાર હોતો રહી
તેની પાછળ ખીજા ટેળાં ચઇ સીધી લીટીમાં
હો છે.

આ પક્ષી તાઇમોર, એમબોઇના, શીલી-
પાઇન અને વાનીકોરના ટાપુમાં જુદી
જુદી જાતનાં મળી આવે છે. ઇલપસિઅન
તરોપસ કામરચિત્રા રંગનું હોઇ તે કુટ્ટી
પુછડી ધરાવે છે. જવાનું તરોપસ—મોટા
કદનું હોય છે. એના પાંખની પોહળાઇ પાંચ
શીટની હોઇ શરીરની લંબાઇ માત્ર ૧ શીટની
હોય છે. એનું માથું લંબગોળ અને જોડું
મધ્યમ લંબાઇનું હોય છે. નાક ટૂંકું ચપટું,
ઠાન સાદા લાંબા ને અણીદાર, આંખો મોટી
બહાર ઉપસેલી હોઇ હોઇ, નાક અને આંખો
ઉપર રવાં હોય છે.

તરોપસને ૩૪ દાંત હોય છે. એની પાંખો
તપકિરીયા રંગની ને તેપર રાત્રી છાંટ હોય
છે. જુવાન તરોપસનું બાલ-લાંબા નરમ

તથા જુદાપામાં કાંટાદાર અને ખંચરાયલા
બને છે. એ ફળફળાદી અને મેવા ઉપર
ગુજરાન કરે છે. (વધુ માટે જુઓ વાગળાં.)
તલ—તલનું મુખ્ય મૂળ વતન આફ્રિકામાં
કહેવાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક, આર્ય અને મીસરની
પ્રજાને એની જાણ થએલી હતી. હિંદમાં
આર્ય પ્રજા આવી વસી તે આગમજ તલનો
અત્રે પાક થતો હતો. અહિંથી સદીમાં એનો
નિકાશ વેપાર ચાલુ હતો.

તલ ઉષ્ણ કટિબંધમાંના સર્વ દેશોમાં
પાકે છે. હિંદુસ્તાનમાં સમશીતોષ્ણ પ્રદેશ-
માંના ઉષ્ણ ભાગમાં સારો પાક ઉતરે છે.
તલનું ઝાડ જૂદી જૂદી જગતીન ઉપર ૧૫ થી
૪ શીટ સુધી વધે છે અને કેટલેક ટેકાણે
એનો ધણો વિસ્તાર ફેલાય છે. કેટલેક ટેકાણે
એના ઝાડ ઉપર બધાં સફેદ ફુલો આવી
પોહળાં ને મોટાં પાંદડા હોય છે અને કેટલેક
ટેકાણે લાલ ફુલો આવી પાંદડા લાંબા ને
અણીઆળાં હોય છે. રખખીમાં જ્યારે એ
પાકે છે ત્યારે એનું ઝાડ કમર પુર વધે છે.
એના ઝાડનો દાંડો પોકળ હોવા છતાં લાકડું
ચીરટ હોય છે. તલને પાસે પાસે વાળ્યા
નહિ હોય તો તેને એકેક હાથ લંબાઇની
ડાંખળાઓ પુટે છે. એનું ફુલ નાદનું હોય
છે. ફુલ મળી પડ્યા પછી તેની પાછળ ઈંચ
દોઢ ઈંચ લંબાઇની શિંગો આવે છે, તે
ચોખ્ખાકાર ને ચપટી હોય છે, અને આજ
શિંગમાં તલ રહે છે. સારો પાક ઉતરતા
દરેક ઝાડ ઉપર સંખ્યાબંધ શિંગો હોય છે.

તલની બે જાત છે એક સફેદ ને ખીજી
કાળી. તલનું તેલ ખાવા તથા બાળવાના
ઉપયોગમાં આવે છે. ૧૦૦૦ બાર તલમ થી
૪૦ થી ૪૫ બાર તેલ નિકળે છે. મુગધિત
ફલમાં તલ રાખી તેમાંથી અંગે ચોપડવાનું
તેલ કાઢે છે તેને ‘પુલેલ’ કહે છે. એ બે
રૂખીયે રતલને બાવે વેચાય છે. તલનો બોળ
દેરોને પુછીકારક બોરાક તરીકે જાણીતો
છે. આ બોળનો બુકો ખાનદેશ તરફ શેરડીનાં
સાંદાને ખાતર તરીકે આપવાથી શેરડી
જોરદાર હોય છે.

તલનો પાક ત્રણથી સાડા ત્રણ માસમાં તેજાર થાય છે. એક એકર જમીનમાં એથી અઢી રતલ મિ વાવવાં પડે છે અને પાક ૮ થી ૧૦ સુરતી મણુ ઉતરે છે.

તલનું તેલ અત્યંત સ્વચ્છ હોઈ તેનો ઉપયોગ અનેક રીતે ખાવામાં તથા મલમ ખનાવવામાં આવે છે જંગલી તલની એક જાત જંગલમાં ઉગે છે. આ જંગલી ઝાડ ઔષધિ ઉપયોગમાં આવે છે. કુતરાનાં ઝેર ઉપર તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ, આંકડાનું દુધ એ સમમાન લઈ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઉતરે છે. ધતુરાના વિષ ઉપર તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવામાં આવે છે, ગભેણી અને સુવાવડીના રક્તઆવ ઉપર તલ, જવ અને સાકર એનું ચૂર્ણ મધમાં આપે છે. વાળા ઉપર તલનો ખોળ ઢાંચમાં વાડીને તેનો મેપ ફરે છે. એશિયાય ઔષધિમાં તલનો ઉપયોગ જાન્ય જલ્દાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં તલના પાક તરફ ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ એકરથી વધારે જમીન રોકાયેલી છે. એની જાતી—રંગ ઉપરથી કાળો તલ, લાલ, સફેદ એવે નામે ઓળખાય છે.

મદ્રાસમાં—ગોદાવરી, કાંઈબતૂર, ઉત્તર આંદ્ર એના પાક માટેનાં મુખ્ય શ્રદ્ધા છે. સરાસરી ૨૦૦૦૦ એકર જમીન આ ઇલાકામાં તલની ખેતી તરફ રોકાયેલી છે, ત્યાં પાક ૪ માસમાં ઉતરે છે. પાકનો હિંગામ અક-ટાબર મહિનામાં છે. વાવણી જુનમાં પુરી કરે છે.

મદ્રાસ અને કુર્ગ પ્રાંતમાં—એનો પાક બધે થાય છે.

મુન્નિય ઇલાકામાં—ગુજરાતમાં ૭૭૭૫૦ એકર જમીન તલની ખેતી માટે અને ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં ૨૫૮૦૦૦ એકર જમીન રોકાયેલી છે.

દક્ષિણમાં—૧૦૫૬૦૦ એકર જમીન રોકાયેલી છે, તેમાં ૬૪ ટકા ખાનદેશ અને ૨૩ ટકા નાયક શરદામાં છે.

કર્નાટકમાં—૨૪૦૦૦ એકરથી વધારે જમીન રોકેલી છે.

સિંધ પ્રાંતમાં—૧૨૫૦૦૦ એકર જમીન રોકેલી છે.

વાયવ્ય પ્રાંતમાં તથા અયોધ્યામાં—૨૦૦૦૦૦ એકર કરતાં વધારે જમીન રોકાયેલી છે.

પંજાબમાં—૨૧૫૧૧૭ એકર જમીન તલના પાક માટે રોકાયેલી છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં—૫૦૦૦૦ એકર જમીન રોકાયેલી છે, અને ત્યાં 'મધાઈ' અને 'દાવરી' નામે બે તલની જાત પાકે છે.

વર્હાડમાં—૧૦૦૦૦૦ એકર જમીન તલનાં પાક માટે શુભાયેલી છે. દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા ૧૧૯૯૮૦ મણુ તલનો પાક ઉતરે છે.

એ શિવાય બંગાલમાં તલનો સારો પાક ઉતરે છે. આસામથી બંગાલમાં તલ નિકાશ થાય છે, આ ઉપરથી તે તરફ એનો પાક વધારે થતો હોવો જોઈએ.

તલનો વેપાર—તલનું તેલ મુખ્ય ઉપયોગી પદાર્થ ગણાય છે. સુગંધી તેલોમાં દાલમાં એનું જ મિશ્રણ કરે છે. અરબસ્તાન તથા સિયોન તરફ તલનું તેલ પુશકળ મોકલવામાં આવે છે. દાલમાં યૂરપમાં તલનું તેલ જતું નથી; પણ તલ જથ્થાબધ રવાના કરવામાં આવે છે. યૂરપમાં રંગ માટે, સાબુ માટે, અને સુગંધી તેલમાં મિશ્રણ કરવા એ મોકલવામાં આવે છે. હિંદી તલ ક્રાન્સમાં ઘણો ખપે છે. તલ મુખ્ય કરી મુખ્યધના બારામાંથી નિકાશ થાય છે; તેમજ મદ્રાસ અને કલકત્તાનાં બદરેપરથી પણ યૂરપ રવાના થાય છે. મુખ્ય કરી મુખ્યધના બદરેથી અરધો અરધ તલ નિકાશ થાય છે.

આ માત્ર હિંદુસ્તાનમાંથી નિકાશ થાય છે તેની ઉપર જકાત લેવામાં આવતી નથી તેમજ ક્રાન્સ દેશમાં તલ ઉપર જકાત લેવામાં આવતી નથી. પણ તલનું તેલ ખનાવી મોકલ્યું હોય તો તેની ઉપર માત્ર જકાત લેવામાં આવે છે. આથી યૂરપના કારખાના-વાળાઓને તલના વેપારમાં મોટી સવળતા મળી તકડા પડે છે. (જુઓ તેલ (તલનું તેલ.)

તલવારખાણ—૪૦ સં પૂર્વે ૨૨૪ માં રોમ ખાને આ રમત દાખવ ચઢ. ઇટ્ઝકન પ્રજામાં આ રમત ઘણી જાણેલી હતી, અને તેથીજ આ સાવમા રોમનો તેઓથી શિખ્યા હતા. પ્રથમ તો આ રમત કોઇ જાણીતા યા શ્રીમંત મનુષ્યના પ્રેત સરકારની વખતે રમાતી હતી, અને તે વેળા તલવારખાણ રમવાની મતલબ એ હતી કે તે મનુષ્યનાં ખુલ્લે આત્માને સ્વર્ગમાં એકાદી અટુલી દાખવતાં જરૂં પડે નહિ, પણ તેની સાથે તેના શત્રુ અથવા તેના અનુયાયીઓમાંના યોગ્ય આત્માઓ સાથે જઈ શકે. તે પછી આ રમત ખુબી ખુરશીમાં પણ રમાવા લાગી.

કુસ્તી રમવાના મહત્ત્વનાં જેવા અખાડા હોય છે તેવા તલવારખાણની રમત માટે અખાડા થવા માંડ્યા. દરેક અખાડાને કોરો-ખારખણીતાઉમરાવોના આજીવથી ચલાવવામાં આવતો, અને તેથી તે અખાડા ઉમરાવોના નામે ઓળખાતા. પણ રહેતે રહેતે આ અખાડામાં બારે ફૂર રમત રમાવા માડી. આ વેળા જૂના જૂના અખાડાના તલવારખાણે પોતામાં શત્રુનટ નહિ છતાં જ્યારે તલવારખાણ રમતા તે વેળા જે ધણી જખમી થયો તેને રિખવા નહિ હેતા ટુરત તલવારથી મારી નાખતા. પણ જો પ્રેક્ષકો દયા કરવાની વિનવી કરતા તોજ તેમને જાણવવા મહમપટ્ટો કરતા. મરવાની અણી ઉપર આવેલા માનમે પણ પોતાની ગરદન તલવાર નીચે મેલવાનો નિયમ હતો; પણ તેટલાં જો પ્રેક્ષક તેની ઉપર દયા નહિ કરતા તો તલવાર તેવું ગળું છટકાવતા. આ ખેલના મદલને “ગેડિંગ-એટર” અથવા “એસીક્રિકટો” કહેતા. આ ખુરી માલ ખાધ કરવાને એક કારણ મદય. એક સમયે આ રમત દરમ્યાન “એલી-મેક્સ” નામે વૃદ્ધ ઘખસે વચમાં પડી બધાને તેમના કુર કમોથી દાય ઉઠાવવા બોધ આપતાં મોંઘો ગયો હતો (જુઓ એલીમેક્સ), પણ તે વખતે પ્રેક્ષકોનાં મન ઉપર યેલી ઉડી. અસર પછી આ રમત અંધ પડી હતી.

ખાણથી પોતાના હરીફને ખેલવત લગાડવા માટે યુરખાં સામસામી તલવારખાણ રમવામાં આવતી હતી. તે તરફ જરા જરા અપમાન થતાં તલવારખાણ અમનમાં લાવતા અને તેથી તેના માટે ખુસ કાયદા બનાવેલા હતા. આ લડત ત્રણ મતની ત્રણ નામે જાણીતી હતી :—હોલમંગગા, ઇનરીજ અને કરમગાને નામે ઓળખાતી.

હોલમંગગાની રમત—માત્ર કોઇ ટાપુ-માંજ અમલમાં મેલાઇ શકાતી. આ તલવારખાણમાં ભાગ લેનારાઓના મદદનીસો દસ ચોરસ ફીટ જેટલું કપડું જમીન ઉપર પાંચરતા હતા અને ખુટાથી તેને જડી લેતા. તે ઉપર એક ટુટને તક્કાવતે તેઓ ૩ જગ્યાએ નિશાની કરતા અને તેની આસપાસ ‘હેલ્થ’ ની ઝાડીની વાડ બાધતા. તેમા ખરો બહાદુર લડવધ્ધો તેજ ગણાતો જે કપડાંની બાહર પગ નહિ મુકતો અને જો તે નિશાનીની બાહર કોઈને હટવું પડતું તો તે નામોશી મળું ગણાતું. જો ચેલેજ કોઈની મીલકત, દોકરી અથવા ઇનામ માટે કરનામા આવતું તો લડાઈને વખતે આ કપડા ઉપર લોહીનું પેહેલું ટીપું પડતાજ વાધાનો નિવેડો આવી જતો, પણ જો લડાઈનો હેતુ તેથી પણ વધારે ગંભીર પ્રકારના હોય તો તે એમથી એક મોંઘો જતો. અથવા તે નાતવાન થઈ જતો ત્યામુધી તે આપુ રહેતી. એમા દરેક લડનારને લડનારનો મદદનીશ પોતાની ટાળ પકડીને ઉભો રહેતો અને વારે ધડીએ તે પણ લડાઈ શરૂ થવાની આગમન હોલમંગગાને લમતા કાનુનો વાંચી જવામા આવતા, અને જો ચેલેજ કરવામાં આવ્યો હોય તેને પેહેલો ફટકો લગાવવાનો હક મળતો.

ઇનરીજની રમતમાં ચોક્કસ કાયદા મુકરર કરેલા નહોતા, પણ એમા એક ચેલેજ કરનાર ટખમાં ઉભો રહી તલવાર લઇ લડતો ત્યારે બાહરનો માત્ર ડંગિણું રાખી તે વડે સામો થતો. પણ સ્ત્રી સાથે ચેલેજ કરતાં પ્રથમે ટખમાં ઉભા રહેવું પડતું, ત્યારે સ્ત્રીને

બૌદ્ધનાં ચરિત્ર સાથે જોડે છે. તેઓ જણાવે છે કે બૌદ્ધ પોતાનું માથું કાપી આ ઠેકાણે દાન કર્યું હતું, આથી આ સ્થળને 'તક્ષશિર' એમ નામ મળ્યું. તેમજ કેટલાકો એમ પણ કહે છે કે 'તક્ષશિલા' પાસે 'આખરખાન' નામે જે વાઘની શુદ્ધ છે તે ઠેકાણે એક બૂખ્યા વાઘને બૌદ્ધ પોતાનું માથું ખાવા આપ્યું હતું, આથી તક્ષશિર એ નામ આ ગામને મળ્યું. અને જે જગ્યા ઉપર માથું દાનમાં આપ્યું તે સ્થળને 'વ્યાઘ સ્થાન' એ નામ મળ્યું, અને તેનું જ આગળ 'ખખરખાન' એવું રૂપ થયું.

ઉપર જણાવેલું માથું કાપી દાન કરવા ઉપરથી તક્ષશિર એમ જે નામ પડ્યું એમ બૌદ્ધ પ્રગતિ મત છે તે તદ્દન નિરાધાર છે. કેમકે પૌરાણિક વર્ણન ઉપર લક્ષ નહિ આપીએ તોય પશ્ચિમ તરફનાં જે વિદ્વાનો બૌદ્ધ મત તથા બૌદ્ધ ધર્મો આ દેશમાં પ્રસાર પામવા આગમજ અત્રે મુસાફરી કરી ગયા તેઓએ સ્વર્ણ 'તક્ષશિલા' એમ જગેજગ વર્ણવ્યું છે, તક્ષશિલા એનું તક્ષિલા એવું સંક્ષિપ્ત રૂપ બનાવી એરીયન લખે છે કે "તે હિંદસપ્ત પિતરતા—ખીયા અને સિંધુ એમની વચ્ચે છે, ત્યાંની પ્રજા અત્યંત શ્રીમંત છે," તેમજ સ્ટ્રેબો પણ 'તક્ષિલા' એમ નામ યોગ્ય કહે છે કે "એ જોયું તે વખતે ત્યાં ભારે વસ્તી હતી." પ્લિન પણ તક્ષિલાજ નામ જણાવી તેની ચર્ચા કરે છે.

હવે જે નદીના દુઆખ વચ્ચે વસાયવા તક્ષશિલા નગરની રચના ઉપર જણાવેલા વર્ણન મુજબજ હોઈ, જે અર્થે એકપણ તેને 'તક્ષશિર' અથવા 'તક્ષિલા' એમ કહ્યું નથી, તે અર્થે પૌરાણિક વર્ણન મુજબ 'તક્ષિલા' એ નામ તે શેહેરનું પણ પ્રાચીન હોઈ 'તક્ષશિર' એ નામ બૌદ્ધ પ્રગતિબૌદ્ધની મ્હોટાઈ વધારવા માટે બનાવ્યું હશે. તે શિવાય તક્ષશિલા નગરીક 'શાધેરી' માંના નાર્થાઓમાં મીન શૈલદંસને એક અતિ પ્રાચીન સિંહો મળ્યો, તેની ઉપર 'તક્ષશિલા' એવાં

ખુલ્લા અક્ષરો લખેલાં છે. આથી તક્ષશિલા નામ બૌદ્ધ માથું દાનમાં આપ્યું તેથી પડ્યું હતું એવું જે બૌદ્ધ પ્રગતિ કહેવું છે તે તદ્દન નાપાવધાર છે.

અલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ પછી ૫૦ વર્ષ તક્ષશિલાની પ્રજાએ મગ્ધ રાજા બિંદુસારની સામે બડ, કર્યું. તેણે પોતાના મોટા કુવરને બદોખસ્ત માટે મોકલ્યો પણ બદોખસ્ત ધયો નહિ, આથી ખીજા કુવર 'અશોક'ને મોકલ્યો, જેણે બદોખસ્ત કર્યો હતો. અશોક ગાદીપર બેઠો ત્યારે તક્ષશિલામાં ૯,૦૦,૦૦,૦૦૦ ની હોલત હતી. એટલી સુખા મોહાર હોય તો તેની કિંમત ૧,૩૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની અકાય. અશોક પોતાના પિતાના રાજ્ય અમલમાં અત્રે પ્રતિનિધી તરીકે હતો અને તે પછી અશોક રાજા થતાં તેના પુત્ર અત્રેનો પ્રતિનિધી થયો.

ઈ. સ. ૨૦૦ પૂર્વે ૨૦૦ ને સુમારે મૈથિ રાજાનાં વસાએનો 'બાકનીયા' માંના શ્રીકા સાથે કલહ થયો, તે વેળા શ્રીકાનો રાજા 'અચિરમિસ'નો બેટો 'ડિમેટ્રિઅસ' એ હતો પછી તરતજ તક્ષશિલા એ યુદ્ધેટાલિસને હિંદુસ્તાનમાંના રાજાનો ભાગ થયો. ઈ. સ. ૫૦૦ પૂર્વે ૧૨૬ માં તે શ્રીકા પાસેથી ઇડોસિયાની અન રાજા 'સુસ' અથવા 'અખાટ' એણે લીધું. તેમની પાસે તે ૭૫ વર્ષ રહ્યું, પછી તેમની પાસેથી 'કુશાન' જાતનાં 'કાનિષ્ક' નામે ઇડોસિયાન રાજાએ લીધું. આ વેળા તક્ષશિલામાં તેનો હત્રપ હશે, અને પેશાવર એ પાષતખત હશે એમ જણાય છે. આ હત્રપોના અનેક સિંહો વગેરે જડયા છે. તેમજ તક્ષશિલા એવે નામનું એક તામ્રપટ જડ્યું છે. તક્ષશિલાનું 'તખશિલા' એવું 'પાત્રીરૂપ' બની તેમાંથી શ્રીકાનું 'તાકસિયા' એ બન્યું.

ઈ. સ. ૪૦૦ માં 'હાદિઆન' અત્રે આબ્યો હતો. તેણે લખેલું છે કે બૌદ્ધ પોતાનું માથું અત્રે એક બૂખ્યા વાઘને દાન કર્યું હતું; જે ઉપરથી શેહેરનું નામ 'તક્ષ-

શીર' પડ્યું. તેણે આ શેહેરનું બીજું નામ 'ચ્યુતશિર' લખેલું છે. ૪૦ સં ૫૦૨ માં સંગમન પશુ એવીજ કયા લખે છે. ભૂએન ૬૩૦ તથા ૬૪૩ માં અત્રે બે વેળા આવી ગયો હતો. તે લખે છે કે આ શેહેરનો ઘેરાવો ૧૦ લી (૧૩ મૈલ) નો હતો. ત્યાં રાત્ર નહોતો, પણ તે કાશ્મિરના રાજાને તાબે હતું; અને તે પહેલાં 'કાપિસ' નાં તાળામાં હતું. જમીન ફળદ્રુપ હતી અને તેમાં અનેક ઝરા વહેતા હતા. વિદાર ધણાં પણ ધણાખરા ભાગી ઘુડી હાલતમાં હતા, અને યોડાડે જતીઓ 'મહાયાન' તો અભ્યાસ ત્યાં કરતા હતા. શેહેરથી બે મૈલ ઉપર અશોકનો સ્તૂપ હતો. આ સ્તૂપ યુદ્ધે શીરદાન કર્યું ત્યાં બાંધ્યો હતો (ગૌરધે આગળ ૧૦૦૦ અવતારમાં અત્રે ૧૦૦૦ વખત આયુ' દાન આપ્યું હતું એમ કેટલાકો જણાવે છે.) વામન દિ'કુસ્તાનમાંજ ૪ સ્તૂપ અતિ પ્રસિદ્ધ હતા, તેમાંજેજ તે એક હતો. આ શેહેર બાદની કયાને લીધે જણાવતું હોવાથી ભૂએન યસાંગ અત્રે બે પ્રસંગે આપ્યો હતો. શકાધિરીમાંના ખંડીવરો ઉત્તર દક્ષિણે ૩ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ બે મૈલ પસરેલાં છે. તેથી પણ છેટે ને બધેમધ પસરેલું છે; પણ અસાદ શેહેર જોડેલું હતું. એના જૂદા જૂદા ભાગો છે, જેના હાલમાં પણ જૂદા જૂદા નામો છે. સામાન્ય રીતે દક્ષિણે અને નૈઋત્ય તરફથી ઇશાન્ય ઉત્તર તરફ છે, તેજ કો દક્ષિણ તરફથી જતાં આ ભાગનાં નામો હાલમાં નીચે મુજબ છે.

૧—બી અથવા શીર. ૨—દનીયાલ. ૩—સિરકાપકા કોટ. ૪—કમ્પાકોટ ૫—જાળાખાનાં. ૬—સીરસકા કોટ.

બીરગામકુ = જે ટેકડાપર છે તે દક્ષિણે ૧૨૪ દબ્બર શીટ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૬૦૦ શીટ છે. તે સર્વેમાં જુનો એમ લોકો સમજે છે. તેની પશ્ચિમે શકાધિરી ગામકુ છે. પૂર્વે લાલ નાંજુ છે. બીજા ભાગો કરતાં અત્રે જુના સિકા પુશકળ મળે છે. /

દતિયાલા—એ બીરની ઇશાન્યે લાલ નાનાવાળાની બીજી તરફ કિલ્લા જેવી જગ્યા છે. તેમાં ૧૫ શીટના ભાગાઈની પથ્થરની ભીંત છે. તેની વચ્ચે વચ્ચે ચોખ્ખાકાર ખુરએ છે, જે હાલમાં સારી સ્થિતિમાં છે. માહેલી એકંદર જગ્યા ૨૦૦૦ શીટ લાંબી અને ૧૦૦૦ શીટ પોહળા છે.

સિરકાપકા કોટ—દતિયારની ઉત્તરે મ્હોટા સપાટ ટેકડા ઉપર છે. એની પથ્થરની ભીંત ૧૫ શીટ જાડી ને ૨ ફૂ મૈલ ઘેરાવામાં છે. સંધળા ભાગ કરતાં આ જગ્યા મજબૂત ને જલોગસ્ત ધરાવનારી છે.

કમ્પાકોટ—ઉપજાની ઉત્તરે તે મોડાડીને છે. દેવાલ ૩૦ થી ૫૦ શીટ લંબી છે.

જાળરખાનની જગ્યા ઉપરી જગ્યાની બીજી ગમ છે. ઉત્તરે લુંડી નાંજુ છે. તેમાં ધણાક સ્તૂપ પડેલાં છે. 'હારિઆલ' અને 'સિરકાપ' માંથી એક માર્ગ નિકળી તે લુંડીના કાંડાપર સ્તૂપ તરફ વધે છે. તેજ અશોકે બાંધેલો સ્તૂપ હતો.

સીરસુકનો કોટ—જાળરખાનની ઇશાન્યે લુંડીની બીજી ગમી છે. તેની ભીંતો ૪ ખુણાકાર પથ્થરની ૧૮ શીટ લંબાઈની છે. માહે હાલમાં ૩ ગામડાં છે. એની પશ્ચિમે અર્ધા ગામડા ઉપર ૨૦૦૦ શીટ લંબાઈની મોડાડીની ભીંત છે, અને બીજી ૩૫૦૦ શીટ લાંબી હાલમાં જણાય છે. 'સીરસુક' નો ઘેરાવો બાહેરનાં બાંધકામ સુધાં ૫ મૈલનો છે. આ રીતે ૬ ચૌરસ મૈલ પ્રદેશમાં જૂદા જૂદા ખંડીવરો છે. એના જેવું પુરાતન બાંધકામ જંગમમાં બીજે કયે નથી.

સર્વ રીતે, જોતાં સિંધુ અને ઘેડાતની વચ્ચેમાં એરીયને સર્વથી મ્હોડું લખેલું શેહેર. તક્ષશિલા એજ છે. સ્ટ્રેબો અને ભૂએન એને અતિ ફળદ્રુપ શેહેર જણાવી ગયા છે. આ વર્ણન લાલ નાળાની ઉત્તર બાજુને લાગુ પડે છે. તેમાં હારો નદીની નેહેર કાંઠામાં આવી છે. ૧૮૩૨ માં જરનસ અત્રે ઉતર્યો હતો. તે જણાવે છે કે 'શકાધિરી' ગામકુ

હાર માથે વિટાળતા હતા. તેમજ પુરાણા દસ્તાવેજો ઉપરથી જણાય છે કે સત્તાની ધધાણી તરીકે માથા ઉપર કાંઈ નરમ ચીજનું બનાવેલું ધરેણું મેલતામાં આવતું હતું.

મહાન અતેકઝાન્ડરે એક તાજ પેહેરીયું હતું, જે તેણે પોતાના દોરતને યજ્ઞેલા જળમ ઉપર વડીક વિટાળ્યું હતું.

લગભગ દસમી સદીના સુમારે ઈંગ્લંડના રાજાઓમાં નરમ ચીજનું બનાવેલું તાજ પેહેરવાનો રવાજો છોડી દઈ નક્કર ધાતુનું બનાવેલું તાજ પેહેરવાની શરૂઆત યજ્ઞેલી માલમ પડે છે. લઢાઈની વખતે પદ્મિ સર્વેને ખુશ્કી રીતે માવમ પડી આવે તેવી ઇચ્છા તેઓ રાખતા હોવાથી તેઓએ ઉપલો ફરફાર કર્યો હતો. એક ટોપી ઉપર દાણાની સાંકળી અથવા કોઈ નરમ ચીજનું બનાવેલું તાજ કાંઈ બરાબર શોભે નહિ, તેમજ તેવું તાજ લાંબો વખત ટકી શકે નહિ. જેથી 'ઈંગ્લેન્ડના' ગાળના પેનીના સિક્કા ઉપર જેતાં જણાય છે કે તેની ટોપીની ઉમી કોર ઉપર ત્રણ મોતીના દાણા સાથની એક નક્કર ચીજનું બનાવેલું તાજ કોતરવામાં આવ્યું છે. ઇઝરતનના વખત પછી ઇંગ્લેન્ડ તાજના ધાટમાં યજ્ઞેલા ફરફાર ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. ઇઝરતન રાજા પછીનું બીજું તાજ જેમાં કાંઈક સુધારો વધારો યજ્ઞેલા માલમ પડે છે તે, પેહેલા વિદ્યમ રાજાના મોટા સીલકેપર કોતરેલું માવમ પડે છે.

આ તાજમાં ઇઝરતનના તાજની માફક છુટાછુટા મોતી મુકેનાં માલમ પડતાં નથી, પણ તેને બદલે ત્રણ ત્રણ મોતીનો અકેક ક્રમનો માવમ પડે છે. આજ ગોઠવણ ઉપરથીજ હાલનું તાજ નીકળ્યાકારનું રૂપ પડે છે. હાલનાં સિદ્ધિય તાજને મળતો આવતો ધાટ ૧ લા હેબિના મોટા સીલકેપર કોતરેલો બેવામાં આવે છે.

તાજક—આ ઇરાની પ્રજા બેખારાના બનાવમાં અને બદખશાન તથા બોકદ, ખર્ચા,

ચીનાઈ રાજ્ય અને અફઘાનિસ્તાનમાં વસે છે. આ પ્રજા ઉપર ઉઝબેગ, હનરા, અફઘાની અને બરખુયનો અમલ હતો, અને તેઓ તુર્ક, બરખુય, પરત્ત અને બલુચી ભાષા બોલે છે, છતાં તેમની ચાલુ ભાષા ફારસી છે. ઇરાનમાં આ પ્રજા ખેડુત તરીકે કામ કરે છે. ઑકસસ કાંઠે ઉઝબેગ તરીકે જાણીતી છે. અફઘાનિસ્તાનમાં તેઓ અફઘાન અથવા હનરા તરીકે જાણીતો છે. બેખારામાં તેઓ સરાત; અફઘાનિસ્તાનમાં દેહગાન, બલુચિસ્તાનમાં દેહવાર; કાબુલમાં કાબુલી એવે નામે જાણીતા છે. સિસ્તાનમાં તેમની મોટી વસ્તી હોઈ ત્યાં માછી મારતો ધધો કરે છે. બદખશાનમાં વસતા તાજકો ચિત્રાલી જેવા દેખાવળા હોતા નથી, પણ ચાલચલમાં મોડેજ જંગલી હોઈ પહાડી કંઠણો તથા ગામ બાહર વસે છે. બેખારામાં સર્વ મોટી સત્તા તાજકોને હાથે છે.

તાજમેહેલ—આ જગપ્રસિદ્ધ મેહેલ આઝા શહેરથી ૩ મૈલ ઉપર યમુના નદીને કાંઠે છે. આ મેહેલને પાદશાહ શહાજહાને પેતાની બાનુ અર્જમંદ બેગમની યાદગારીમાં બંધાવ્યો હતો. તાજમેહેલનો પ્રથમ નક્કરો બનાવનાર મોરચો આસ્તિત્વ નામે એક ફ્રેન્ચ સિક્ષ શાસ્ત્રી હતો, અને તેનીજ દેખરેખ તથા કંપના ઉપરથી આ તાજમેહેલ ૩,૧૭,૪૮૦૨૬ રૂપિયાને ખર્ચે બાવીસ વર્ષની મેહેનત પછી બંધાઈ તૈયાર થયો હતો. તાજમેહેલના બાંધકામ ઉપર દરરોજ ૨૦,૦૦૦ માનસોને કામે રોકવામાં આવ્યા હતા.

આ મેહેલમાં દાખલ થતાં ૧૩૫ શીટની ઉંચાઈનો એક ગંભીર દરવાજો મળે છે. આ દરવાજાનાં બારણા બાહરથી ત્રાંબાના પત્રાનાં ને માહેયાં લાકડાનાં છે. આ તાજ અને દરવાજા વચ્ચે એક ચર જેવો લાંબો મોટો તલાવ છે, જેની અદર તાજનો પડછાયો પડે છે. આ તલાવમાં ૨૫ પુવારા આગળ અને ૩૦ પુવારા પાછળ હોય છે. આ તાજ આસરે ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ ને ખર્ચે બંધાવેો હતો. ઉપર ચઢતાં જે

દાદર મળે છે તે ૮ શીટ પોહોળો છે અને દરેક ફાંદિયું નક્કર આરસ પાહાણુ છે. આ તાજની ઉપલી આગાસી ઉપર ૪ ઉંચા મીનારા છે. આ તાજનાં દરવાજા ઉપર ૩ બાજુએ 'તોગરા' ભાષામાં કુરાનનાં લેખો છે. માંહે દાખલ થતાં આ સંગે-મરમરની બીતો ઉપર ઉંચા કિંમતી પથ્થરો જેવા કે ગેત, શીરાજ, સુલેમાની, અગ્રીક, દાનેહર રંગ અને કાળા સંગેમરમરના કુલ-પાનો કાતરેલાં છે. દરવાજામાંથી અંદર દાખલ થતાં એક મોટો સુખડનો બનાવેલો દરવાજો આવે છે, જેની અંદર કાચો જડેલાં છે. મેહેલની વચમાંના ઓરડામાં ચાહાળહાન અને તેની રાણી મુમતાઝમહાલની આરસ-પહાણુની કબરો છે. શાહજહાનની ધોરના ઉપવા ભાગ ઉપર એક સંગેમરમરનો પથરો છે કે જે ઉપરથી તે સરહદની ધોર તરીકે ઓળખાય છે. આ હાલમાં અવાજનો ૫૩-લા રપટ ઉડે છે. ધોરની આસપાસ સંગે-મરમરની જાતીમાં કિમતી નગો છે. આ પરદા ઉપરનાં ધુસો છતાલીયન કારીગરોએ રંગેલા છે. બોંધરામાંની ધોરો જેવાળેજ છે. તેમાંની એક પિળા આરસપાહાણુની હોષ તેની ઉપર આગાક કિમતી હીરા જડેલા હતા, પણ ભરતપૂરના રાજાની સત્તામાં તે કાઢી લેવામાં આવ્યા હતા. તાજની આસપાસ બીજા આરસ પાહાણુના ૮ ઓરડા છે, કે જેમાં શહાજહાનનાં બીજા સગાંઓની ધોરો છે.

તાજક—જ્યોતિષ શાસ્ત્ર મુજબ કોઇનાં જન્મ કાળે જોડેલો રવી હોય તેટલોજ દર વર્ષે કેટલો થશે, ત્યારે એટલે સૌરમાને તે મનુ-ષ્યની ઉમરનું કોષ્ઠપણ એક વર્ષ પૂર્ણ થઇ બીજું ખેસસે ત્યારે ને 'લગ્ન' અને 'અદ-રિયતિ' હોય તે ઉપરથી તે વર્ષમાં તે મનુષ્યને થનાર દુખ સુખનો ખેલાસો કરે છે તેને તાજક કહે છે.

“દેવગાલકૃતિ” નામનો તેજસિંહ કૃષ્ણ એક તાજક અંધ છે, તે ૬૦ સં. ૧૩૦૦,

નાં સુમારે રચાયેલો છે. એમ ૩૦ બાંડારકર જણાવે છે, સમરસિંહકૃત 'તાજક તંત્રસાર' નામે અંધ છે તેની એક પ્રત 'ડેકન કોલેજ'ના સંગ્રહાલયમાં છે જે સંવત ૧૪૯૧ (શકે ૧૩૫૬) માં લખાયેલી છે; આ ઉપરથી તે ધણી વર્ષ આગમજનો લખાયેલો અંધ હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી જણાય છે કે શકે ૧૨૦૦ ની આગમજ એટલે મુસલમાની રાજ્ય આ દેશમાં સ્થાપન થયા પછી તાજક પદ્ધતિ હિંદમાં શરૂ થયેલી હશે. ધણીકે ગ્રંથોમાં તાજકનું 'તાલિયક' એવું સંસ્કૃત રૂપ થયું છે, પણ તે તાજક ઉપરથીજ બનેલો શબ્દ છે.

તાજકની શાખા મુસલમાનોથી શરૂ થઇ; એનો અર્થ એવો છે કે વર્ષ પ્રવેશ કાળે જે લગ્ન હોય તે એટલે વર્ષે લગ્ન ઉપરથી જળ કાઢવું એ કલ્પના અને તે સંબંધી કાંઈક સંગ્રા મુસલમાનો પાસેથી શિખવામાં આવી. લગ્ન કુડલી અને તેના જળનો નિયમ એ જાતનાં પ્રમાણેજ ધણીખરાં તાજકમાં છે, અને તે મૂળનું સંસ્કૃતમાંનું છે, તાજક સંબંધી સંસ્કૃત ગ્રંથો શકે ૧૪૪૫, ૧૫૦૯, ૧૫૪૪, ૧૫૪૪, ૧૫૫૫, ૧૫૭૧ અને ૧૬૬૦ માં છપાયેલાં છે, જેના લખનાર તરીકે મસ્તૂરી, વિષનાથ, હરિમત્, ગોવિંદ, બાવકૃષ્ણ વગેરે તાજક ગ્રંથકારો યદ્ય ગયા છે.

તાજકા—સૂકેતુ નામે યક્ષની કન્યા. એ જળવાન અને જળ પુત્ર સુંદની સ્ત્રી હતી, એને તેનાથી મરિચ અને બાહુ એવા બે પુત્રો થયાં હતા. 'સુદાએ' અગસત્યઋષિનો અપરાધ કર્યાથી તે તેના કોપથી બળી મુવે; આથી એ પોતાનાં બે પુત્રો સાથે 'મન્નદ' અને 'કરપક' દેશ પાસે જઈ વસી, અને ત્યાં ઋષિને પીડવા માંડ્યા. આથી યોગ વખતમાં બેઉ દેશોનો નાશ થઈ ત્યાં મોટું 'અરણ્ય થયું', તેજ અરણ્ય પાસે વિશ્વામિત્ર ઋષિ રહેતા હતા તેમને પણ એ પિડા આપવા માંડી, તેના દરેક હોમમાં ભંગ પાડતી. આથી વિશ્વામિત્રે અયોધ્યા જઈ રામ

લક્ષમણને પોતાની સાથે લાવી તાડકાને વધ કરાવ્યો. તે પછી યમકાળે સુઆહુ મર્યો ગયો, અને રામના હુકમથી મારીય લઈ જઈ રહ્યો.

તાડ-વૃક્ષ—આ વૃક્ષને સંસ્કૃતમાં તાલ, તૃણરાજ, મહાન્નત અને લેખપત્ર; હિંદ, બંગાલી તથા કાશ્મીમાં તાલ, તામીલમાં પનઇમર, અરબીમાં તાર અને ઉર્દૂમાં પામ કહે છે.

તાડવૃક્ષ ધણું ઉચું હોય છે. એ ખુદ પાસે જાડું હોય છે. ઉપર પતળું વધે છે. હિંદુસ્તાનમાંના સર્વ ઉષ્ણ ભાગમાં, બંગાલ સલાકામાંના ગરમ ભાગમાં પણ છેક દૂરવેર, અને વાયવ્ય તરફ દક્ષિણ તરફનાં ભાગમાં તાડવૃક્ષ જણાય છે. કુમળાં છુદ ઉપર સુકા-યલા પાંદડાં હોય છે અને જુના છુદ ઉપર તે પાંદડાં છેડા ગળી પડી કાળી લાખી અને પોહળી નિશાની હોય છે. ઉત્તર હિંદુ-સ્તાનમાં મુખ્ય કરી તલાવ પાસેની જમીન ઉપર તાડ ઉગે છે, પણ બંગાલમાં નારી-એળી તથા ખજુરીનાં જંગલમાં એનાં ઝાડ અછી રીને વધેલાં જણાય છે. મીઠાં 'ચાંડિ'નાં કહેવા મુજબ ધરાનના અખાતની બેઠ આજુએ તાડવૃક્ષની ધણી જણાય છે. તેમજ 'પ્રેમ' સિલોન, અને ઇંડીયન આફ્રિકેલો-માં તાડનાં ઝાડો છે.

આ ઝાડના દરેક ભાગનો તરેહવાર રીતે કામમાં ઉપયોગ થાય છે. તાડવૃક્ષ ૮૦૦ રીતે ઉપયોગમાં આવે છે એમ એક તામીલ કવિ જણાવે છે.* સિલોનમાં રેહનાર મીઠાં રૉબર્ટ ઝો. ડી. આસબરીએ ૪૦ સ. ૧૮૮૪ ના જુન માસના 'ધી ટ્રોપિકલ એગ્રિકલ્ચરિસ્ટ' માં એના ૮૦૦ ઉપયો-

* તામિલ ભાષામાં 'નાગલિલાસ' નામનો એક ગ્રંથ છે તેમાં એના ૮૦૦ ઉપયોગ વર્ણવેલાં છે. પણ ૮૦૦ કરતાં એના ઝાડને અનેક ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે એમ મી. ગ. જો. ગોખલે પોતાના, બાગવાનીનાં ગ્રંથમાં જણાવે છે— મ. ૨૧૦ મુ.

ગમાંથી ઘણા મહત્વનાં ઉપયોગની યાદી આપેલી છે, અને તેમાં તેણે એના ૭ ભાગ કરેલા છે.

ભાગ ૧ લો—લાકડાનાં વસનો; ભાગ ૨—એ—અનાજને જગે તેનો ઉપયોગ; ભાગ ૩ જે—તંતુ; ભાગ ૪ મે નિશાળમાં ઉપયોગી પડનાર અને રમવાની જણસો; ભાગ ૫ ઠો—તાડી કાઢવાના વાસનો; ભાગ ૭ મે—તરેહવાર ઉપયોગ.

શુદ્ધ તાડનાં ઝાડમાંથી નિકળે છે. આ શુદ્ધ કાળો અને તપડિરિયા રંગનો હોય છે. તે મદ્રાસ તરફ પંજાબના પ્રદક્ષણ મારે મોકલવામાં આવ્યો હતો.

તંતુ—પાંદડાની નેસોમાંથી કાઢેલા તંતુનાં દોરડાં અને રસીઓ બનાવે છે. કાગળ બનાવવામાં પણ એનો ઉપયોગ કરે છે. આ તંતુ ઝીણા તારદાર હોય સુમારે બે રીટ લાંબા હોય છે. સિલોનના બેતરમા વપરાતા સુવળા દોરડાં આ તંતુનાં જ બનાવે છે. મદ્રાસમાં દોરી તથા દોરડાં બનાવે છે. બંગાલમાં એનાં ઝાડ ધણી ઘોડાં હોય લાંબા છેડા ઉપર જણાય છે, આથી એના તંતુ કાઢી તેને ઉપયોગમાં લીધેલું કે નહિ તે ચોક્કસ જણાયું નથી. દેલીઓ માછલી પકડવાનાં છટકાં એનાં જ બનાવે છે. આ છટકું બનાવવાની એવી રીત છે કે તાડનાં છુદ મારેલા તંતુ કાઢી તેના લાંબા નળારોડા નળો બનાવે છે. આ નળાને જળી જેવાં છિદ્રો હોય છે; કે જે બે ઇંચ આકારનાં હોય છે. તલાવમાં પાણીમાં જ્યાં ઝાડી હોય છે ત્યાં નળો અટકાવી મેલે છે; આથી માછલીઓ સેહેજમાં તે જાકામાં સપડાય જાય છે. આ નળાનાં છેડાપર તાડનાં તંતુનો એક ફાંસો હોય છે. આ નળા ઉપરથી માછલી જતી હોય ત્યારે તેનું 'ઝાકું' ફાંસામાં સપડાય જાય છે.

બીજકાચ તંતુના અનેક પ્રકારની ચીત્રો બને છે, પણ તે વિશે ચોક્કસ વર્ણન મળતું નથી. પંખા, ડબા, વગેરે તરેહવાર પદાર્થો

આ પાંદડાનાં બનાવે છે. યુવકનાં છાપરા માટે પણ એનાં પાંદડા ઉપયોગી છે. ચટાઇ, દોરડી સૂતળા વગેરે પદાર્થ એના પાંદડાનાં. અને પાંદડાની રેસાનાં બનાવે છે.

તાડમાંથી મળતા ખાવાનાં પદાર્થો—રસ, તાડી, અને ખાંડ. તાડના ઝાડમાંથી જે તરેવાર ઉપયુક્ત પદાર્થ મળે છે તે સર્વમાં મળનાર રસ સુખ્ય છે. યુવના મૂળમાં હિંદ્ર પાડી તેમાંથી આ રસ મેળવે છે. સૂર્યોદય પેહેલાં આ રસ મીઠો અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે, અને તાજો હોય તેટલાં તેને દારૂને જેવો પીયે છે. આ તેને પકાવીને તેની ખાંડ બનાવે છે.

મદ્રાસ પ્રદેશમાં એના રસમાંથી બનાવેલો ગોળ ધણો વેચાય છે. સૂર્યોદય પછી આ રસ જલસદબની ઉભાય છે, અને તે તાડી (કેરી પીણું) તરીકે પિવામાં લેવાય છે. ડો. એન્ટરવિની જણાવતા મુજબ મદ્રાસમાં એની અનેક પ્રકારની તાડી મળે છે. તે કહે છે કે, “નારીયળીના ઝાડમાંથી કાઢેલી તાડી (માડી) સ્વધળામાં ઉત્તમ, તેથી ઉતરતી તાડની તાડી, તેથી ઉતરતી માડની તાડી (એને અર્ધ સોપારી કહે છે, ઉત્તરમાં Sago-Palm) અને તેથી ઉતરતી નિબની તાડી છે. (અને તાડી શબ્દનો અર્થ તે તે ઝાડનાં રસમાંથી કેરી પીણું બનાવેલો સમજવો). માત્ર જંગાલ પ્રદેશમાં શિવાય સર્વે હિંદુસ્તાનમાં તાડ જાતીના વર્ગમાંના સર્વ ઝાડમાંથી દારૂ કાઢવામાં આવે છે. જંગાલમાં માત્ર ખાજુરીનાં તાડમાંથી દારૂ કાઢે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં કાકુલ, ખરમાં અને સિલોનમાં તાડી કાઢવા માટે તાડ વર્ગમાંના ઝાડ આ તાડ ટકુજા છે.

૧—તાજો કાઢેલો રસ સૂર્યોદય પછી રાખ્યો હોય તો તે કુંદ જેવો બની ચડાઉ બને છે.

૨—માત્ર તાજો રસ પકાવી તેની ખાંડ બનાવી શકાય છે. સાકર માટે એકડી કરેલી તાડી, કેરી બની, ઉમાઈ નહિ બધ તે માટે તેમાં કળીનાં ચુનાનાં કટકા નાખે છે.

૩—ઉમાવાની ક્રિયા જલદી કરવા માટે તેમાં જુના રસમાં બીજવી મેરેકા ચોખા નાખે છે. આ ચોખાને ‘ઉમાવાતું’ બી’ કહે છે.

૪—આ રસ ભઠ્ઠીમાં નાખી તેની દારૂ કાઢે છે તેને અર્ધ કહે છે.

૫—ગાળી કાઢેલા રસને કાઢવાડીયો હોય તો તેનો સરકો બને છે. રસ કાઢવાની અનેક રીતો છે.

મદ્રાસમાં રસ કાઢવાની રીત કેરી છે તે વિષે મી. ડુરીએ પોતાના ‘ઉપયોગી વનસ્પતિ’ નામના ગ્રંથમાં જે વર્ણન આપ્યું છે તેવું સંક્ષિપ્ત નીચે મુજબ છે:—

“પ્રથો જે ઝાંખળીપર આવે છે તે કુમળા ઝાંખળી (ઉત્તરમાં એને Spatular કહે છે,) ને તેના હેડા ઉપરથી કાપે છે, અને ખાકી રહેલા પાંદડા ઉપર ધડીયું બાંધે છે. આ ધડીયામાં રસ એકઠો થાય છે. દર સવારે ગોધા (ધડીયું) કાઢી તે ગાહેલા રસ રેડી લીધે છે અને ઝાંખળી ફરી કાપી ધડીયું બાંધે છે. આ મુજબ દોડાપુરે થાય લાં સુધી સર્વે રસ કાઢી લીધે છે, એને તામીલ ભાષામાં ‘પાનાંગ ખૂ લૂ’ કહે છે, એજ રસની સાકર બનાવે છે; માત્ર રસ ઉભાય નહિ અને કેરી બને નહિ તે માટે ધડીયાને માટેથી ચુનો ચોપડે છે. પછી તેને પાત્રી ખુલ્લી હવામાં રાખી સુકવે છે. જે જાડે થાય સજગથી વસંતઋતુમાં પ્રથો આવતાં નથી તે ઝાડ ઉપર થંડીમાં પ્રથો આવે છે અને તેમાંથી ચોડા રસ નિકળે છે. વસંતઋતુમાં કળી આવેલી ક. પી નાખી પ્રથો આવવાતું બંધ કરે છે. આમાં જાડને પછી થંડીમાં પ્રથો આવે છે, તેને ‘જાસંતી’ કહે છે. આ જાડમાંથી અઢીમણ કરતાં વધારે રસ નિકળતો નથી, પણ આ અઢીમણની કિંમત વસંતઋતુના પ્રથોથી નિકળેલા ૧ મણ રસની કિંમત જેવડી હોય છે. નર અને માદી આ જોડમાંથી વસંતઋતુમાં તથા થંડીમાં રસ નિકળે છે, પણ વસંતમાં ગા. માદામાંથીજ રસ નિકળે છે. વરસાદમાં રસની

જરૂર હોય ત્યારે પુલનાં ફળ બનાવવા દીએ છે, અને પછી ફળોનો ઝુમખો કાપી રસ અરપવા માંડે છે.

હાથુ જલ્લામાં દારૂ બનાવવા રસ કાઢવાનું મુખ્ય આડ કલ્પીએ તો તે તાડનું જ છે. સર્વ જલ્લામાં આપોઆપ ઉગી નિકળેલા તાડવૃક્ષના જથ્થા જથ્થાય છે, અને તેમાં સમુદ્ર કાઢે તો હનરોની સખ્યામાં જથ્થાય છે આ જાડમાં નર અને માદા એવી બે જાતી છે. નર જાડને 'તળાઇ' અને માદાને 'તાડ' કહે છે. બેઉ જાડના રસ સરખો જ હોય છે. સપ્ત જમીન ઉપર અથવા ઉચ્ચ જગ્યા ઉપર હોય તે ઉપરથી 'શિલેત્રી,' પહાડી ને રથજળણી એવા નામ આપેલાં છે. જગદી વધેલા તાડ ફરતા મનુષ્ય મેહેનત અને માવજતથી ઉગતુ જાડ ઘણું જલ્દી વધે છે. તાડની ખેતી માટે હાજોડી જમીન બનાવવી પડતી નથી. એક શીટ ઉગાડતો ખાડો ખણી તેમા જુન-જુલાઇમાં ખી રાપે છે. એની પર પાણી મીપવાની જરૂર નથી. જાડ જલ્દી વધે તે માટે તેના બુદની આસપાસ ઉપરા ઉપર મટાડીને ઢગસો કરવાની ખાતર સંભાળ લેવી. જાડ રોપ્યા પછી બાર વર્ષમાં રસ કાઢવા માટે પુલની ડાખણી કાપી કાઢવાની રિયતિમાં આવે છે, અને તે ઉપરથી ધગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી તે જાડમાંથી રસ મળે છે. નર જાડના દાડા પાસે ૧૨ થી ૧૫ ઈંચ લંબાઈના આંગળા જેવડા ઝુમખા બાહર લટકતા જથ્થાય છે, તેને 'લોડી' કહે છે. આ લોડીને કાપી તેમાંથી રસ કાઢે છે. ધણુંકરી આ લોડીવાળો દાડો એકજ હોય છે, કાઢજુ વેળા એ દાડાના ઝુમખા ત્રણ ડાખણાં ઉગે છે દરેક લોડીવાળી ડાખણા, ત્રણ વેળા ત્રણ ઠેકાણેથી લાકડીના ફટકાથી ઝુટે છે. પછી ઝુમકામાંની સર્વ લોડી એકત્ર દરી બાધે છે. પછી ત્રણ માર દિવસે ચપડી, પોહળા, અને વાકા પાનાદાર છરીથી તેના ઉડા કાપે છે. એક પખવાડીયુ રોજ રોજ આ દેડા કાપી કાઢે છે, એટલે પછી

રસ અરપવાની શરૂઆત થાય છે. રસ એકત્ર થવા માટે દાંડાના છેડાને ધડીયું બાધે છે અને તેમાંનો રસ કાગડા પી નહિ લીધે તે માટે તેના મોઢા ઉપર ઘાસ બાંધી સર્વ કાઢે છે. માંદી જાડના પુલનો દાંડો ૧૨ થી ૧૫ ઈંચ લાંબો હોય છે, અને આ દાંડાની આસપાસ ફળો મોટેલા હોય છે. આ દાંડા મકાઇના કણસલા જેવો દેખાય છે

તાડગાલા—અથવા ગલેલી એ તાડનાં ફળ છે. આ ફળ તદન નાહનાં હોય ત્યારે રસ કાઢવા માટે તેને ઝુટે છે, અને ત્રીજે દિવસે તેનો છેડો કાપી ઉપરના કુમળાં ફળો છોડી નાખે છે. પછી ૧૦ થી ૧૨ દિવસમાં રસ ગળવા માંડે છે. ફળો થોડાં મોટાં થએલાં હોય એટલે ફળોના વચવા દાંડાનો ભાગ લ'ભોચ્યા પથરા ચા ખીલા વડે ઝુટે છે. ત્રીજે દિને દાંડો કાપે છે અને પછી ૧૫ દિવસમાં રસ વેઢવા માટે છે. ફળો ઠીક મોટા થતાં રસ નિકળનાર જાડનાં દાંડાના ભાગને ઉપર કલા ઝુમખા ઝુટે છે. પછી એક મહિને એક પખવાડીયા સુધી રોજ દાંડો કાપી કાઢે છે એટલે રસ નિકળી જાય છે.

તાડનાં એક જાડમાંથી દરરોજ (૨૪ કલાકમાં) ૪ થી ૮ શેર રસ નિકળે છે. તે ધણુંકરી રાત્રે વધારે નિકળે છે. રસ વેહેતો હોય એટલે (નર જાડનાં) દાડાની લોડી (આંગળી જેવડા લટકતા ભાગો) અને (માદી જાડનાં) ફળો આવનાર દાંડાના છેડા, રોજ સહવાર સાંહજે કાપવા જોઈએ. રસની દાર ગાળવાનું કામ ઘણું સહેલું છે. એક ધડીયામાં રસ કાઢી પાચ દિવસ વેર રાખે છે. પછી તેને લોકેલી ડેગમાં નામી સુઢલા ઉપર પકાવવા મેંચે છે. રસની વરાળ નિકળે છે તેને નળી વાટે ખીજ વાસણમાં ઝિયે છે. આ ખીજુ વામણ ચડા પાણીમાં હોય છે. ચડા પાણીને લીધે નળા માહેલું વરાળનું-પાણી જની રહે છે, એજ પાણી તે દાર છે.

કોવાળા જલ્લામાં થોડા જાડ શિવાય ખાજીના જાડ આપોઆપ ઉગી નિકળેલા હોય

છે. આ જાડ નાહનાં હોય છે ત્યારે તેના પાંદડા ઢોરા ખાધ નહિ જાય તે માટે તેની આસપાસ ફાંટાની વાડ બાંધે છે. જાડ ૨૫ થી ૩૦ વર્ષનું યુવું એટલે તે પુરતું વર્ષેથી ગણાય છે. પછી ૩૦ વર્ષ સુધી તેનો રસ કાઢે છે. રસ નિકળવાનું બંધ થયા પછી તે ૪૦ વર્ષ સુધી જીવે છે, એમ જણાયું છે. નર અમિ માદી જાતી જાડમાંથી રસ કાઢવામાં આવે છે. નર જાડનાં યુવના દાંડાને 'લેડી' કહે છે. જોરદાર જાડ-માંથી એક વર્ષમાં ત્રણથી પાંચ દાંડા બાહર નિકળે છે. કેટલાક જાડ નવેંજર માસમાં અને કેટલાક જાડ ફેબ્રુઆરીમાં દાંડા બાહર કાઢે છે. એક લાકડાનાં કટકા વડે તેને દબાવે કુંડી એક સાથે બાંધી 'જરા' વડે છેડા કાપે છે અને રસ એકઠો કરવા ધડીયું બાંધે છે. તેને દિવસમાં બે, વેળા છેડી તેનો રસ કાઢે છે. રસ દાંડા જેમ લાંબો હુંકા હોય તે પ્રમાણે માસ દોઢ માસ છાંટવાનું કામ આવે છે. રસ કાઢવાનો દિવસ અઠ-રોબર અને નવેંજર સુધીનો છે. રસ કાઢ-નારને દર જાડ દીઠ એક માસના ૮ આના આપવામાં આવે છે. દર જાડમાંથી સુમારે દોઢ શેર રસ નિકળે છે, અને તેની કિંમત બેથી ત્રણ દોઢીયાની (મુંબઈ શહેરમાં ૭ થી આઠ દોઢીયાં) પડે છે. રસનો દિવસ પાંચ મહિના હોય છે, ત્યારે પાંચ માસમાં ૭ રૂપિયા મળે છે; તેમાંથી ૩ સરકારને કરનાં, ૨૬ મંડારીને દર જાડ દીઠ અને બાકી નફા ૩. ૧૧૧ રહે છે. આ રીતિ ૧૮૭૫-૮૦ આગમજની હતી. ૧૮૭૫-૮૦ માં સરકારે ૩. ૩ ઉપરથી ૩. ૬ નો કર કાઢી આત્મી આદિબાગ શિવાય બીજા દેકાણે રસ કાઢવાનો ઉદ્યોગ પડી ભાગે છે. તાડનાં જાડની દાર ગાળા શકાય છે પણ માડી (નારીવળીની દાર) નો રસ જો કરતાં વધારે મળતો હોવાથી તાડીનો દાર ગાળવાનું બંધ પડ્યું છે. માત્ર ઉરનમાં તાડીની દાર ત્યાંના ખપ પુરતી ગાળવામાં આવે છે.

આગળ તાડીની દારનો ખપ વધારે થઈ

માંડતાં સરકારે સરત જલ્દયામાંના તાડ વૃક્ષ અને ખજુરીનાં જાડ નિર્મુળ કરવાનો હોકમ આપ્યો હતો.

સિંહલદ્વિપમાં તાડપત્ર વૃક્ષ—તારે એક જાતી જો છે તેની ઉંચાઈ ૧૨૫ હાથની હોઈ તેની જાવડી ૧૫ થી ૨૦ હાથ લાંબી હોય છે. આ એક જાવડીથી ૨૦ થી ૨૫ માનસનું વસાઈથી કે તાપથી રસાણુ થાય છે. આ તાડપત્ર વૃક્ષ સુમારે ૮૦ વર્ષ જીવે છે. એટલી જીંદગીમાં તે માત્ર એક વખત ફળે છે. એના ફળ હાથોનાં માથાં જેવડાં હોઈ તેમાં તાડગોળા જેવો ગર હોય છે તે ખાવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ વૃક્ષના પાંદડાનો પુરતક લખવામાં ઉપયોગ થાય છે. અત્રે તેમજ કર્નાટક, દ્રવિડ આ દેશોમાં હજી તાડ પત્ર ઉપર પુરતકો લખાય છે. લખવાના કામમાં લીધા પેટ્રેલાં આ પાંદડા દુધ પાણીમાં ઉકાળી કાઢે છે. આ પાંદડા ઉપર લોખંડના ખીસાથી લખાય છે. આ પાંદડા કામગી કરતાં વધારે વર્ષો ટકે છે.

"અજન" તાડ નામે એક તાડની જાતી છે, તેના જાડ દક્ષિણ અમેરિકામાં ધણા છે. એની સાદરીએ પખા બનાવવાના કામમાં આવે છે.

સીલેનમાં રસનો દાંડા બાહર પડવા માંડ્યો એટલે તાડી છેજનાર તાડના વનમાં જાય છે; અને રસ દાંડા છાંટવા ચોગ્ય ક્ષેત્ર જાડ છે તે વૂટત માઢાવેરાથી પારખી કાઢે છે. નીચલા પાંદડાનાં દાંડા ગળી પડ્યા છે કે નહિ જો માત્ર તે પ્રથમ જુવે છે, અને દાંડા ગળી પડ્યા ન હોય તો તે એથી કાઢે છે. જહિનમાં તાડી અને મીડી તાડી એવા બે જોદ છે. તામિલ ભાષામાં તાડીને 'કુલ્લુ' કહે છે, જે શીલુ, શીલુ યજેલી હે-લીજ નથી.

તાડ કુટુંબમાં ખીજાં જાડ કરતાં આ તાડના રસમાં સાકરનો અંશ વધારે હોય છે. એનાં જાડ ઘણુંકરી સુકી રેતાળ જમીનમાં અને ગરમ હવામાં (જે હવામાં મિનાંસ નથી) ત્યાં જો છે. આથી એમાં મિહાસ વધારે હો-

‘જદિના’માં બનતા ગોળમાં (તાડીનો ગોળ) એક ખામી હોય છે કે જે ખામી (ગોળમાં) વધારે ચુનો નાખવાને લીધે :દે છે. આથી તાડી શીન શીન થાય તે માટે તેમાં થોડો ચુનો નાખેલો હીક.

“૩ શેર રસમાંથી ૧ શેર ગોળ બને છે.” એમ મી. ફ્રાંસ જણાવે છે. મી. માલકમ એને મેપલ ટ્રક્ષનીજ ઉપમાં આવે છે. આઠઠા અને તેની આસપાસ દોઢ શેર ગોળને ૧ પેની પડે છે, અને જદિનામાં ૧ આનો ૪ પે પડે છે. ગોળ બનાવવાની રીત ઘણી સાદી છે. મીઠી તાડીને ખુબ પકાવી તેનો જડો પાક બનાવે છે, અને તેમાં થોડો કાપરાનો બૂકો નાખે છે. પછી ગોળ થયા લાયક તે પાક થયો કે નહિ તે જોઈ તાડ પત્રનીજ ટોપલીમાં તેને ફેડે છે. જ્યાં પાક થડો થઈ રહે છે; જોને ગોળ કહે છે. અગ્રેથી કોલમો તરફ આ ગોળ પુશકળ જાય છે, અથવા પરદેશ ખાતે સાકર બનાવવાના કારખાનામાં આવે છે. આ દેશમાં દર સાલ ૨૮૦૦૦ મહુ ગોળ બને છે.

ગરમાંમાં પશુ તાડજક્ષનો ઉપયોગ સિલોન પ્રમાણે કરે છે, એમ ‘ડો. બ્રાન્ડિસ’ જણાવે છે.

જંગલમાં તાડનાં ઝાડમાંથી તાડી કાઢવાની કાળને ખબર નથી, પણ ત્યાં ખજુરીની તાંડી કાઢવામાં આવે છે. તેમજ ત્યાં તેની ખાંડ પણ બનાવે છે. સિલોન, મદ્રાસ અને આર્મેન્ગેલેગમાં આ ખાંડ કલકત્તાદારે જાય છે. આ ખાંડનો મુખ્ય ઉપયોગ ઔષધિમાં કરે છે.

* મેપલ નામનું એક ઘાટ ઉત્તર અમેરિકામાં દેગે છે. વસંત ઋતુમાં આ ઝાડને સુમારે બા દયનો ખાડો કરી તેમાં એક નળી મેસાડે છે, એટલે નળીમાંથી રસ વહે છે. તે રસ ૩૦ અથવા ૧૫ શેર નિકળે છે, અને તે સરખો દોઢ માસ વહે છે. આ રસને પકાવી તેની ખાંડ બનાવે છે (જુઓ ખાંડ). ઉત્તમ ઝાડમાંથી એક મોસમમાં ૪૫૦૦ ખાંડ બને છે.

તાડનાં ફળ અને ખિયાં—તાડનાં ફળને તાડગોળા કહે છે. આ ફળો કુમળાં હોય છે ત્યારે લીલા રંગપર હોય છે, અને પામ્યા પછી કાળા પિળા રંગના બને છે. દરેક ફળમાં ગોટા હોય છે, પણ કેટલીક ખામીથી એકજ ગોટો પણ હોય છે. તાડગોળાપર નારીયળી જેવું કવચ રહે છે. નારીયળીમાં જેમ પાણી હોય છે તેમ આ કુમળા તાડગોળામાં હોય છે. તાડગોળા જુના થતાં ગાહેલું પાણી સુકાય છે, કવચ ભાંજી ગાહેલાં બી કાઢી તેને વેચે છે. તાડગોળાનું પાણી ઘણું સ્વાદિષ્ટ પીણું છે ને મગજ ખાવામાં મધૂર લાગે છે. આ મગજનાં નાદનાં બોળરાં જેવા કટકા કરી તેને શુભાખના પાણીમાં ભીજવી ખાંડ સાથે પશુ ખાવામાં લેવાય છે.

જુલાઈ અને આગસ્ટ માસમાં આ ફળો પાકે છે. પાકેલા ફળનાં બીયાં આસપાસને પિળો ગર મીઠો પણ ભારી ને જદી પાચન નહિ થાય તેવો છે. આ ગરમાં નિમક મસળી તેની રોટલી બનાવવામાં આવે છે. તાડગોળામાંનો મગજ ઉપલા ભાગમાં એટલે રહે છે. એનો વાસ આવે છે ને ખાવામાં તે મીઠાસદાર હોય છે.

સીલોનમાં આ મગજને ‘પાનાદ’ કહે છે. આ રસને સૂકવી ધણા દિવસવેર રાખી મેલે છે. ખાટીમાં પાણી રેડી તેમાં પાકેલાં ફળો નાખી અતિ જોરથી હાથે મસળે છે, એટલે સઘળો મગજ નિકળી પડે છે. તેને તાડના પાંદડા ઉપર પાંચરી તેનાં ઘરા કરે છે. એક પાંદડાપર ૧૫ ચર દોય છે. ઉત્તમ જાતના ને ‘પનાદૂલા નોપિમાટાસ’ કહે છે. એને ખાવરામાં તેમજ લપેટી રાખી વેચે છે. એક ગદાનાં દોઢથી ત્રણ રૂપિયા ઉપજે છે. સિલોન ટાપુની પ્રજાનું મુખ્ય અન્ન એજ છે. ગરીબ પ્રજા આ અન્ન ઉપરજ વર્ષનો મોટો ભાગ ગુજરાન ચલાવે છે.

મગજ કાઢી લીધેલા ખિયાંનો દગલો કરી પૂરાળે છે, અથવા તો તેને દાટી મેલે છે. આજ

સ્થિતિમાં તેને જે ત્રણ મહિનામાં ફળુમા કુટી રોપા તૈયાર થાય છે. બિયાં બૂંચ ઉકાળી ખાવામાં આવે છે, અથવા સુકાયા પછી આટો બનાવી ખાવામાં લેવાય છે. ઝાડનાં મૂળાયાં અથવા કુમળાં ઝાડ કોઈ ખાતું નથી, પણ તેનો ઔષધિમાં ઉપયોગ કરે છે.

સિંચેનમાં તાડનાં ફળુમાને 'કેવિંગો' કહે છે. આ ફળુમા તાળનું ખવાય છે. અથવા તાડમાં સુકાવા રાખી વર્ષો સુધી ખવાય છે.

તાડનું લાકડું—આ લાકડું બાહરીથી ઘણું નરમ હોય છે. ગાભામાં તે અતિ નરમ અને કદાચ પોણું હોય છે. કદી કદી ઝંખળાવાળા તાડ ઝાડ પણ નજરે પડે છે. ઝાડ કાપી કાઢ્યા પછી તેને ઉંચું કાપી માહેલો તંત્રમય ભાગ કાઢી દીધે છે, અને તેના ઉપયોગ અનેક રીતે કરવામાં આવે છે. એનાં પાણી લઈ જમનાં નળો બનાવે છે. લોઢાના ખીજાથી એનું લાકડું નદી બિચડે છે. સાધારણ ઇમારતને એના થાંભલા વડે ઉભારે છે. એના થડને કોતરી તેની હોડી બનાવી સકાય છે. તેમજ એના લાકડામાંથી ફરવા હરવાની લાકડી, છારીના દાંડા, રલ વગેરે બીજા બનાવી સકાય છે.

એક તાડ ઝાડ કાપી કાઢ્યું કે તરત તેની જગા ઉપર બીજું રોપતું જોઈએ એવો રવાજ છે. મી. બ્લેન્કમેન્ટ સિંચેનનાં જંગલ ખાતાના રિપોર્ટમાં લખે છે કે તામિલ પ્રાંતનું નિર્વાહનું મુખ્ય સાધન આજ વૃક્ષ છે.

ઘેર સણગાર તથા ધર્મ સંબંધી કામમાં તાડનો ઉપયોગ.—નાદનાં મ્હોટા પખા, તરહેવાર પેટી, કામડા વગેરે ઉપયોગી થીજે એના પાંદડામાંથી બનાવે છે. તાડનું એકજ પાદડું ઇન્ડીની ગરજ સારી મકે છે પાંદડાની થીપો કાઢી તેને નરમ બનાવી થોડું તડકું બતાવી તેલ ચેપડી અગાઉ કાગળની જગે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. આફ્રિકા તથા તેલગણમાં આ પાંદડાનો કાગળ પ્રમાણે ઉપયોગ હજી કરવામાં આવે છે. પાંદડાપર ખીજા વડે અક્ષરો

કોતરી તેમાં એસ પુરી ઉપર ચુદરનો દાંધ ચોપડે છે. કચ સરકારનાં સર્વે લેકમનામા આગળ આજ પાંદડા ઉપર લેખની રીતે લખી સર્વે પ્રાંતોમાં મોહરબંધ નહિ કરનાં મોકલવામાં આવતા હતા. એક કરતા વધારે લખેલા પાંદડા હોય તો તેને રેસમી દોરાથી બાંધી રાખતા. બરમામાં તાડના પાંદડાનાં સંખ્યાબંધ મંથો જણાય છે.

બરમીસ પ્રાંત તાડપોથી પર એવી તો દૂરબંદીથી રેસમી દોરી લપેટે છે કે તેના થોજે સેંદેજમાં પુસ્તકનું નામ રપટ વચાવે છે. તાડના પાંદડાના શાખાઓ ઉચ્ચ છે, આથી મથો બનાવવા જે શીટ લાગા ને જે શીટ પોહળા કટકા કાપી કઢવામાં આવે છે.

જંગલ ઇલાકામાંની ગામડામાંની શાખામાં ટાકરાઓ આજ પાંદડાનો ઉપયોગ કરે છે. નિશાળે જતી વેળા બાળકો ચટાઇમાં પાંદડા વિદ્યાળી લઈ જાય છે નિશાળમાંથી છુટ્યા પછી તરવા ઉપર જઈ તેપર લખેલ ધોષ તાખે છે, અને પાછું તેને લખવાના ઉપયોગમાં લે છે.

સંસારમાં ઉપયોગી પડનારા પદાર્થ આ ઝાડનાં પાંદડામાંથી જોવા બને છે તેટલા જીવ કશામાંથી બનતા નથી ટોપી, છત્રી, ખાવાં, રકાળી, પાણીના વાસણ, ટોપલી, ધાન્ય બરી રાખવાના કોહાર, નાહની કામડી મોટા ડગા, પેટારા, પેટી, આળણી, મથો, બાળકોનાં રમકડાં, ચટાઇ, પડા, છાપરાં વગેરે વપરાશનાં તરહેવાર, પદાર્થો તાડનાં બને છે.

હિંદુઓ તાડ વૃક્ષને પ્રજ્ઞ માને છે, એનાં ઝાડ રોપવાથી રાઈ પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે. વેદમાં વર્ણન કરેલા ૬૮૫, ૬૮૫, ૬૯૫, ૬૯૫ તર અને ૬૯૫ વૃક્ષ તે એજ હશે એમ વિદ્વાનો કહે છે. તાડ એ બોદનું પરિત્ર વૃક્ષ છે એમ કેટલાકો જણાવે છે. બૌદ્ધ ધર્મિઓએ સિદ્ધ કામમાં તાડનાં ઝાડ કાઢેના હમેશાં મળી આવે છે.

તાડાનું મૂળ વતન—તાડ વૃક્ષને આજે જે સંસ્કૃતમાં નામે છે અને તે ઉપરથી તેના ઉપયોગ કહેલા છે તે તદન ખરાં છે એમ નથી. હિંદુસ્તાન દેશ આ તાડ વૃક્ષની જન્મભૂમિ નથી એમ વનરપતિ શાસ્ત્ર વેત્તાએવું કહેવું છે. આ વૃક્ષ આફ્રિકા ખંડમાંથી લાવવામાં આવ્યું હશે એવું મત છે; અને હાલમાં પણ તદન ઉત્તર તરફ એટલે પંતળમાં આ ઝાડ ઉગતું નથી, તે ઉપરથી ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપરની ચર્ચાએ આગમજતા સમયનાં વેદમાં વર્ણવા ઝાડો બેશક ધીમ' હોવા જોઈએ. સિંધુ નદીના ઉપરના પવંત ઉપર, બહુચિસ્તાનમાં, અફઘાનિસ્તાનમાં અને ઇરાન તરફ જતાં મળતા પહાડો ઉપર આ તાડ ઝાડને મળતા આકારનું વૃક્ષ મળે છે. તે પણ એ પ્રમાણેજ ઉપયોગી ગણાય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે વેદમાં પરમપૂજ્ય કહેલો કલ્પ વૃક્ષ એજ હશે. આ વૃક્ષ ૨૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચો વધે છે. વેદમાં વર્ણવેલો કલ્પ વૃક્ષ એજ છે કે નહિ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, પણ વૈદીક જમાના પછી લાંબા વખતેજ હિંદમાં એ જણાયેલો કહેવાય છે.

તાડનાં ઔષધિ યુ—તાડમાંથી નિકળતી તાડી ઉત્તેજક છે. તાજે નીરે ગામદાદમાં નીયમસર પીધો હોય તો તે શુભકારી છે. આ રસને જ્યોદ્ધ ઉપર પીવામાં આવે છે. તાડના રસમાં ચોખ્ખાનાં આટાને મિશ્ર કરી પકાવી તેની પોટલીસ બનાવવામાં આવે છે. ત્વચા રોગ ઉપર ફળ માહેલો મગજ ચોપડે છે. પાંડડાનો અને મૂગયાનો ન્યાં એક છવ બને છે ત્યાં મૂળાયા નગ્નદીક દિક્ષા અને તપશ્ચરિયા રંગનો કપાસ જેવો નરમ પદાર્થ હોય છે. જન્મખમાંથી લોહી વહે છે સારે ને બધ કરવા 'સિધાલી' તથાગે તેને બાંધે છે. એટલે લોહી વહેતું બધ પડે છે. પરમા ઉપર એનો તાજે રસ પાવામાં આવે છે. તાજે રસ ચડો હોવાથી ગરમામાં તે મોજ ખાતર પીવાય છે. તાવમાં તરસનારે લાગતી હોવાથી તાડગેળા ખાવામાં આવે છે.

તાડીમાં ફેટલાકો અશીષુ વગેરે બીજાં કશી વસ્તુનો ભેગ કરે છે, જે પીણું ધણું નુકસાનકારક છે. ધણી તાડી પીતાં પેશાબ છુટે છે ને પાછળથી 'શુરદાનો' રોગ પેદા થાય છે. ધણી તાડી પીવાની આદતથી પાચન શક્તિમાં બિગાડો થાય છે, ખાણું બરાબર હજમ થતું નથી, પેટ ચઢે છે અને ઝાડો છુટે છે. વખતે બેઠક ઉલટી થઈ માથું દુખે છે.

તાડમોર—અથવા પાલમાપરા. આ શેહેર યુક્રેનિસથી ૩ દિવસનાં માર્ગ ઉપર છે. આગળ આ ગામ વેપારનું મુખ્ય મથક હોઇ આગળ તે ઇસ્ટ ઇન્ડિયની પરશિયન ગલ્ફ અને ફ્રાન્સિયા તથા એશિઆમાઇનર સાથે વેપાર ધરાવતું હતું. સાલોમને આ શેહેર મુધારી તેની કિલ્લેબંદી કરી હતી. માર્ક એન્ટનીના અમલમાં આ શેહેરના વેપારીઓ પૂર્વ ભાગ સાથે વેહેવાર રાખી મોટી શ્રિમંતાઇએ પોંદાયા હતા. પસિની એની ચઢતી કળા અને મુલ્કદીનું વર્ણન આપે છે. આ શેહેર સિથેશિયાથી ૩૩૭ મૈલ ઉપર તાઇમીસ કાંઠે અને સમુદ્રથી ૨૦૩ મૈલ ઉપર તથા દમાસ્કસથી ૧૭૬ મૈલ ઉપર છે. ઝોડોનેયસ તથા એનોબિયાના સમયમાં આ શેહેર ચઢતી કળાએ પોંદાંચું હતું, પણ શેહેનશાહ ઝોરક્ષિયને અત્રે જીત મેળવી એનોબિયાને રોમ કેદ કરી લઇ ગયો હતો.

તાતાચાર્ય—આ કવિ જાતે દૈશ્યુવ ધાલણું હતો. કાંચીનગર એની જન્મભૂમિ હતી. એના શુભ તથા ખુદ્દિ વિષે તે વેળાની પ્રજામાં ધણું ઉંચું મત હોઇ એને વિષ્ણુના અશનો માનવામાં આવતો. એનો હૃદય શાશ્વવાદનના ૧૬ માં સિકામાં થયો હતો. એની ઉદારતાથી ધણાં લોકનાં લગ્ન થયાં, માટે એને કન્યાદાની એ વિશેષ નામ પ્રાપ્ત થયું. એણે એક 'સાનિક વિદ્યા વિલાસ' નામનો ગ્રંથ વેદાન્ત શાસ્ત્ર ઉપર રચ્યો છે. આ કવિ ચંદ્રગિરિના રામભો કૃપાશર હતો. એ દોશાં કાંચીનગરથી તેને મળતા જોતો

હતો. એ બાહેર જતો ત્યારે એની સાધ્વી સ્ત્રી એની વાટ જોતી બારણામાં ઉભી રહેતી. એક દિવસે એ હમેશ મુજબ પોતાના પતિની રાહ જોતી ઉભી હતી તેટલાં કેટલાક દુષ્ટ બુદ્ધિનાં પુરુષોએ કહ્યું કે તારો પતિ આકસ્માતિક મરણ પામ્યો છે. આ વર્તમાન સાંભળતાંજ તે મૃતિંત યદ્ય જમીનપર પડી મરણ પામી. તેટલાં હમેશને વખતે તાતા-આર્થ આવી ચઢતાં પોતાની સ્ત્રીની આવી દશા ચંચેલી જોઇ તે વડીક ત્યાં શોકથી પ્રાણ મૂકત યદ્ય પડ્યો. આ મુજબ બન્ને ધણી ધણીઆનીનાં પ્રાણ પરસપર ઉપરની અથાગ મોહબતમાં નિકળી ગયા.

તાથવડ ગઠ—અથવા સંતોષ ગઠ—આ કિસ્સો માણુ તાણુકાની ધરાન્યે દિવેરેની ઉત્તરે ૨૦ મિલ ઉપર અને શ્વેતજીની વાય-બે ૧૨ મિલ ઉપર છે. સતારાથી પંદરપુર તરફ જે માર્ગ છે તે માર્ગે પ્રથમ 'પુસેંગાવ' તરફ જવું પડે છે, ને લાંબી લાક્ષણ તથા ડીક્સાળ ગામડામાં યદ્યને મહાદેવના પહાડની તળેટીમાં યદ્ય વધવું પડે છે. ખુદશા દિવસોમાં આ માર્ગે ઘોડેસ્વારીથી જવાઇ શકાય છે. કિસ્સાળથી ઘોડું ઉપર જતાં ધાટ ચઢેતો પડે છે. આ ધાટ નીચલા સપાટ મેદાનથી ૧૦૦૦ શીટ ઉચે છે, ને તેના એક તરફના ભાગ ઉપર તાથવડ ગઠ છે મુખ્ય પર્વતની હાર અને કિસ્સાની વચમાં ૫૦૦ શીટ ઉચાઇનો નાહનો પર્વત છે.

આ કિસ્સાનો આકાર ત્રિકોણરૂપિ હોઇ તેની ઉત્તરે તાથવડ નામનું ગામડું છે, આ ગામડામાં ૮૦૦ ની લોકવસ્તી છે. તાથવડ ગઠને ત્રણ તરફથી કોટ હોઇ તેમાં 'બાલે' કિસ્સો છે. એની નીચે ૧૫ શીટ ઉચી ને ૨૦ શીટ પોહળા છે, કોટ ઉપરની નીચે ૬ શીટ ઉચી અને ૪ શીટ પોહળા છે. હાલમાં તે ખંડીપર હાલતમાં છે. કિસ્સો દુશ્મનને દાવે જતાં માહેલા લશ્કરને છુપે માર્ગે નહાશી જવા માટેના મુખ્ય માર્ગે આધેસ છે. બાલે કિસ્સાને ત્રણ તરફથી

સુમારે ૬૦ શીટ અંતર ઉપર બીજી એક નીચે આધેસી છે. બાલે કિસ્સામાં જવાનો દરવાજો માત્ર બે શીટનો છે. મુખ્ય કિસ્સાનો દરવાજો પૂર્વ તરફ હોઇ તેની ઉપર એક મજબૂત રજ છે. ઉત્તર તરફની બાજુએ એક નીચે ઉપર એમ બે દેવાલ ચણેલી છે; પણ તે બાજી મજબૂત નથી. બાલે કિસ્સા માહેલી જગ્યા સુમારે ૨૦ એકર છે. આગળ લાં મોટી મોટી ધમારતો હતી. સરકારી કચેરીની જગ્યા ૫૦ શીટ લાંબી ને ૨૦ શીટ પોહળા છે. આગળ અત્રે કિસ્સેદાર રહેતો હતો. તેજ જગ્યા પાસે ૪૦ શીટ લાંબી ને ૨૦ શીટ પોહળા એવી પથ્થરની ધમારત છે, આ ધમારતમાં ત્રણ મોટા દીવાનખાના છે. આગળ તેમાં ધાન્ય તથા દારૂગોળો બરી રાખતા હતા. પાસેજ એક મોટો તલાવ છે, એમાં બારમાસ પાણી રહે છે; આ તલાવ ઉડો હોવાથી તેમાં ઉતરવા સીડીઓ છે આ સીડીઓ અરધી ઉતરી જતાં માહે 'તાનોબા' માહાદેવનું એક મંદીર મળે છે. આ દેવળ આગળ લાં 'તાનોબા' નામે સાધુ રહેતો હતો, તેણે બંધાવ્યું છે. કિસ્સાને જે તાથવડ નામ મળ્યું તે પણ આજ સાધુના નામ ઉપરથી મળ્યું હશે. કિસ્સાના આધાર એક મસજિદ છે, અત્રિ ને વાયવ્ય દિશાની કિસ્સેગંદી પડી બાગી છે.

હંતકથા છે કે આ કિસ્સો શિવાજીએ બંધાવ્યો હતો, પણ ૧૬૬૬ માં આ કિસ્સો વિભાગરના બાદશાહના સરદાર 'શ્વેતજીકરના' મળપુરથી બાજાજનાઈક નિંબાજકરના તાબામાં હતો આગળ તેજ વર્ષે એરંગ-જેબ અને શિવાજી વચ્ચે જયસિંગની સદલાથી કોલકરાર થયા પછી શિવાજીએ યોગાક માવજા મદદગારોની સાબતાથી કિસ્સેગંદી પર સીડી માર્યે ચઢી જઇ હતી લીધો હતો. પણ તે પછી જલ્દીજ વિભાગરનાએ હતી લીધો; પણ ફરી ૧૬૭૩ માં શિવાજીએ હતી લીધો. ૧૬૮૯ માં મોગલોએ મરાઠા-ઓના તાબામાંથી હતી લીધો હતો. ૭૦

તાનના વર્ગ ઓગણપચાસ કરી તેને એકાન પંચાશત કોટિતાન એવું નામ આપ્યું છે. આધુનિક ગાયક તેને ઉત્તરઆસન કોટિતાન કહે છે, કેટલાક લોકો તેને ઓગણપચાસ કરોડ તાન માને છે, પણ તે બૂલ છે. કોટી એટલે આ ઠેકાણે વર્ગ સમજવો, તેની સમજ નીચે પ્રમાણે છે :—

સાત સપ્તકમાં દરેક સપ્તકની દરેક સ્વરને સાત સાત વખત ગાવામાં આવે ત્યારે ૪૯ કોટિતાન થાય છે, જેમકે પ્રથમ અરવ એટલે ચંદ્ર સપ્તકના સાથી નિખાદ સુધી અનુક્રમે ૭ સ્વર લઈએ એટલે તે એક કોટિતાન થઈ, પછી મંદ્ર સપ્તકના રિખવનો સા બાંધી અનુક્રમે ૭ સ્વર લઈએ તો તે બીજા વર્ગની તાન થઈ, તેમ દરેક સર સાત વખત લીધાથી ઉત્તરઆસ કોટિતાન બને છે.

તાન ગાન યાકા—પૂર્વ આફ્રિકાનો એક સરોવર. એની પોહળાઈ ૧૫ થી ૮૦ મૈલની છે. આ સરોવર સમુદ્ર સપાટીથી ૨૭૦૦ ફીટ ઉપર છે. ૧૮૫૮ માં રૂબેક અને 'ફ્લોરેન્સ' એની શોધ કરી હતી. આગળ આ સરોવરને નાઇલના પાણીથી બનેલો ધારવામાં આવતા હતો. એને કાંડે ૧૦૦૦૦ ફીટ ઉંચાઈના પર્વતો છે. કિનારાથી ૬૦૦ મૈલ ઉપર આ સરોવર છે.

તાનજેર—મદ્રાસ પ્રલાકામાંનો એક ખિટીય જીલ્લો. ક્ષેત્રફળ ૩૬૫૪ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાં વસતી ૧૮૭૧ માં ૧૯૭૩૭૩૧ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૨૩૦૬૮૩ ની હતી. તેમાં ૧૨ શહેરો ને ૩૫૩૯ ગામડાં છે. જીલ્લાનું મુલ્ય ક્ષેત્રફળ ૩૬૫૪ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાં દર ચોરસ મૈલે વસતીની રાસ ૫૮૩ ની આવે છે. વસતીમાં ૧૯૩૯૪૨૧ હિંદુ, (૯૧ ટકા), ૧૧૨૦૫૮ મોહમ્મદન (૫ ટકા), ૭૮૨૫૮ ખ્રિસ્તી (૩ ટકા), બૈન ૬૨૫ અને જાડીના ખરેશી વસે છે.

તાનજેર જિલ્લો દક્ષિણ કર્નાટકનો ભાગ રોકે છે. એની ઉત્તરે કોરુપ્પ, - પૂર્વે આ

દક્ષિણ પૂર્વે બંગાલનો ઉપસાગર, દક્ષિણ પશ્ચિમે મદુરા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે મદુરા તથા ત્રીચનાપલ્લી જિલ્લો છે.

આ જિલ્લામાં ચોખાનો મુખ્ય પાક થાય છે. મુખ્યકરી કાવેરીના કોલ્લેટમાં તથા જિલ્લાના ઉપલા ભાગમાં પાક થાય છે. આ જિલ્લાની કુલે જમીન ૨૩,૯૨,૧૧૭ એકર-માંની ૧૩,૦૬,૭૧૩ માને ૫ ટકા ભાગ ખેડાયેલી છે. ૪,૦૨,૯૫૮ એકર ખેડવા લાયકની છે માને ૧૭ ટકા છે, અને ૬,૮૨,૪૪૬ એકર તદ્દન વેરાન માને ૨૮ ટકા પડત છે.

આ જિલ્લામાં 'સાઉથ ઈન્ડિયન રેલ્વે'ની બે શાખા બાંધેલી છે. એક ત્રીચનાપલ્લીથી જિલ્લો પસાર કરી નગાપટમ સુધી કિનારે વધે છે, અને બીજી મદ્રાસ રેલ્વે, તાનજેર શેડરથી વધતી ઉત્તર પૂર્વ બણી વધે છે.

તાનજેર જિલ્લામાં ધાતુ કામ, રેશમી કાપડ, ગલીયા, વગેરે ઉત્તમ બને છે. મુખ્ય આયાત વેપાર રૂ, નાદનો પરચુ/બ સામાન, સુતર, યુરોપીયન ધાતુ, સોપારી અને ઇમારતી લાકડાનો આલે છે, ને નિકાશ વેપાર સમુદ્ર માર્ગે તથા ખુશકી માર્ગે ત્રીચનાપલ્લી, મદુરા અને સાલમ સાથે આલે છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય અધિકારીઓ—કલેક્ટર, સજ કલેક્ટર, મદદનિશ કલેક્ટર, ડેપુટી કલેક્ટર છે. તાનજેર જિલ્લાને ૯ તેહેસીલમાં વેહેંચેલો હોઈ તેમાં બે તેહેસીલદાર અમલદારો છે કે જેમને તેમના મદદનિશો તરફથી મદદ કરનામાં આવે છે. તેમજ ૯ તાલુકાં ૫ ભાગમાં વેહેંચી તેમના કારેખાર ડેપુટી કલેક્ટર ચલાવે છે. જિલ્લામાં ૦૬ મુનસફ તથા એક વડા બજારની કચેરી છે.

આ ભાગમાં વસોદની મોસમ અચોક્કસ રહે છે. દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફનો વસાદ જુનમાં પડે છે, જે સપ્ટેમ્બર સુધી વસે છે. આ વસાદ ખાંચો પાડી વસે છે, અને તે બે કલાકથી વધારે વરસતો નથી. દર મોસમમાં ૧૫ ઇંચ વસાદ વરસવાની રાસ આવે છે.

સં ૧૭૨૦ માં બાળાશુ વિશ્વનાથ દિલ્હીથી ચાંચાઈ અને સ્વદેશમુખી આ હકકોની સનદ લઈ આવતાં દિલ્હીના પાદશાહે શ્રાદ્ધને આ કિલ્લો આપ્યો. ૪૦ સં ૧૭૯૦ માં આ કિલ્લો 'નદિપદ્મ' ની સરકારના તાબામાંના તાલુકાનું મથક હતું. તે વેળા એનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૧૧૨૦ રૂપિયાનું હતું. ૧૮૧૮ માં જનરલ પ્રિક્કરે તોપોનો મારો ચલાવી છત્તી લીધો, આજવેળા કિલ્લાની કિલ્લખંદી તથા તેમાંની અનેક ધમારતોનો નાશ થયો હતો. ૧૮૨૭ માં આ કિલ્લામાં ઉમાઈ નાયક છુપાઈ રહ્યો હતો.

તાન—(૧) ચીન તરફ આ એક જાતનાં મોટા મુદર સર્પ મળે છે. ત્યાંની પ્રજા એને ખાવાના ઉપયોગ કરતાં આપધિ ઉપયોગમાં લાયક છે.

(૨) એજ નામની એક માછીમાર પ્રજા ચીન તરફ સમુદ્રમાં વાહાણોમાં ઘેરે બાધી વસે છે.

(૩) સંગીત કળાધર નામના કિમતી ગ્રંથમાં જણાવે છે કે 'એકથી વધારે સ્વરોનું' દ્વરાથી આરોહણ થવું તેને તાન કહે છે, અને અવરોહણ થવું તેને પડતા કહે છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તે બધી તાન કહેવાય છે. તાનના ૪ સ્થાન બેદથી તેનાં નામ પણ પ્રથમ પ્રથમ અપાય છે, જેમકે નાબી સ્થાનથી જે તાન લેવાય છે તેને નાદ તાન કહે છે, જે તાન હાલીથી લેવાય છે તેને કુમક-તાન કહે છે. કંઠમાંથી જે તાન લેવાય છે તેને કંઠતાન કહે છે, અને જે તાન મગજમાંથી લેવાય છે તેને બંદ તાન કહે છે. ઉપર કહેલી તાનો સ્થાન બેદથી પ્રથમ નામ ધરાવે છે, મતલબ કે તેના શુભ ઉપરથી નામ પાડેલાં છે, પણ સ્વર બેદથી તેઓનાં ૩૫ તથા નામ પણ જૂદા થાય છે તે નીચે સુગમ :—

'એક સ્વરની તાનને આશ્રિત તાન કહે છે, જેમકે સાસા, રેરે, ગગ, મમ, પપ, ધધ, નીની, સાસા, નીની, ધધ, પપ, મમ,

ગગ, રેરે, સાસા. એક સ્વરની તાનની બીજી રીતી—સાસા, ગગ, રેરે, મમ, ગગ, પપ, મમ, ધધ, પપ, નીની, ધમ. સાસા, ગગ, સાસા, રેરે, નીની, સાસા, ધધ, નીની, પપ, ધધ, મમ, પપ, ગગ, મમ, રેરે, ગગ, સાસા ઇત્યાદી. આમાં બે સ્વર સાથે લેવાય છે, પણ તેને એકજ સ્વરની તાન સમજવી, કારણકે તે એકજ સ્વરનું બે વખત બોલવું થાય છે, અને બે સ્વરના સંયોગ વિના તાનનું ૩૫ બધાનું નથી, માટે ઉપર કહેલી એકજ સ્વરની તાન સમજવી.

પ્રથમ બે સ્વરની તાનને ગાયિક તાન કહે છે, જેમકે સારે, રેગ, ગમ, મપ, પધ, ધની, નીસા, સાની, નીધ, ધમ, પમ, મગ, ગરે, રેસા ઇત્યાદિ.

પ્રથમ ત્રણ સ્વરની તાનને સ્થાનિક તાન કહે છે, જેમકે સારેગ, રેગમ, ગમપ, મપધ, પધની, ધનીસા, સાનીધ, નીધપ, ધપમ, પમગ, મગરે, ગરેસા ઇત્યાદી.

પ્રથમ ચાર સ્વરની તાનને સુરતર તાન કહે છે. જેમકે સારેગમ, રેગમપ, ગમપધ, મપધની, પધનીસા, સાનીધપ, નીધપમ, ધપમગ, પમગરે, મગરેસા ઇત્યાદિ.

પ્રથમ પાંચ સ્વરની તાનને ઓડવ તાન કહે છે, જેમકે સારેગમપ, રેગમપધ, ગમપધની, મપધનીસા, સાનીધપમ, નીધપમગ, ધપમગરે, પમગરેસા ઇત્યાદિ.

પ્રથમ છ સ્વરની તાનને બોડવ તાન કહે છે, જેમકે સારેગમપધ, રેગમપધની, ગમપધનીસા, સાનીધપમગ, નીધપમગરે, ધપમગરેસા ઇત્યાદિ.

પ્રથમ સાત સ્વરની તાનને સંપૂર્ણ તાન કહે છે, જેમકે સારે ગમ પધ નીસા, સાની ધપ મગ રેસા, ઇત્યાદિ. પ્રથમ કહેલાં નાદ ઇત્યાદિ તાનોનાં નામ જેમ તેના સ્થાન ઉપરથી પડેલાં છે તેમ આ આશ્રિત ઇત્યાદિ તાનોનાં નામ સ્વર સંયોગથી પડેલાં છે, તેમજ પ્રાચીના કાળનાં ઋષિઓએ મુખ્ય

તાનના વર્ગ ઓગણપચાસ કરી તેને એકાદ પંચાશત કોટિતાન એવું નામ આપ્યું છે. આધુનિક ગાયક તેને ઉનચાસન કોટિતાન કહે છે, ૩૮લાક લોકો તેને ઓગણપચાસ કરોડ તાન માને છે, પણ તે બૂલ છે. કોટી એટલે આ ઠેકાણે વર્ગ સમજવો, તેની સમજ નીચે પ્રમાણે છે :—

સાત સપ્તકના દરેક સપ્તકના દરેક સ્વરને સાત સાત વખત ગાવામાં આવે ત્યારે ૪૯ કોટિતાન થાય છે, જેમકે પ્રથમ અરજ એટલે ચંદ્ર સપ્તકના સાથી નિખાદ સુધી અનુક્રમે ૭ સ્વર લઈએ એટલે તે એક કોટિતાન થઈ, પછી મંદ્ર સપ્તકના રિખવનો સા બાધી અનુક્રમે ૭ સ્વર લઈએ તો તે બીજા વર્ગની તાન થઈ, તેમ દરેક સ્વર સાત વખત લીધાથી ઉત્તરચાસ કોટિતાન બને છે.

તાન ગાન યાકા—પૂર્વ આફ્રિકાનો એક સરોવર. એની પોહલાઈ ૧૫ થી ૮૦ મૈલની છે. આ સરોવર સમુદ્ર સપાટીથી ૨૭૦૦ ફીટ ઉપર છે. ૧૮૫૮ માં રબેક અને 'ફ્રોટોએ' એની શોધ કરી હતી. આગળ આ સરોવરને નાહલનાં પાણીથી બનેલો ધારવામા આવતા હતો. એને કાંડે ૧૦૦૦૦ ફીટ ઉંચાઈના પર્વતો છે. કિનારાથી ૬૦૦ મૈલ ઉપર આ સરોવર છે.

તાનજેર—મદ્રાસ હવાકામાનો એક બ્રિટીશ હલ્લો ફેનફાળ ૩૬૫૪ ચારસ મૈલ હોઈ તેમા વસતી ૧૮૭૧ માં ૧૯૭૩૭૩૧ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૨૩૦૬૮૩ ની હતી. તેમા ૧૨ શહેરો ને ૩૫૩૯ ગામડાં છે. હલ્લાનું કુલે ફેનફાળ ૩૬૫૪ ચારસ મૈલ હોઈ તેમાં દર ચારસ મૈલે વગ્ગીની રાસ ૫૮૩ ની આવે છે. વસતીમા ૧૯૩૯૪૨૧ હિંદુ, (૯૧ ટકા), ૧૧૨૦૫૮ મોહમ્મદન (૫ ટકા), ૭૮૨૫૮ ખ્રિસ્તી (૩ ટકા), જૈન ૬૨૫ અને બાકીના પરદેશી વસે છે.

તાનજેર હલ્લો દક્ષિણ દર્નાટકનો ભાગ રોકે છે. એની ઉત્તરે કોન્કન, - પૂર્વે અરબી

દક્ષિણ પૂર્વે બંગાલનો ઉપસાગર, દક્ષિણ પશ્ચિમે મદુરા હલ્લો, અને પશ્ચિમે મદુરા તથા ત્રીચનાપલ્લી હલ્લો છે.

આ હલ્લામા એખાનો મુખ્ય પાક થાય છે. મુખ્યકરી કાવેરીના ૦૮૮૮માં તથા હલ્લાના ઉપલા ભાગમાં પાક થાય છે. આ હલ્લાની કુલે જમીન ૨૩,૯૨,૧૧૭ એકર-માંની ૧૩,૦૬,૭૧૩ ચાને ૫ ટકા ભાગ ખેડાયેલી છે. ૪,૦૨,૯૫૮ એકર ખેડવા લાયકની છે ચાને ૧૭ ટકા છે, અને ૬,૯૨,૪૪૬ એકર તકન વેરાન ચાને ૨૮ ટકા પડત છે.

આ હલ્લામા 'સાઉથ ઈન્ડિયન રેલ્વે'ની બે યાખા બાધેલી છે. એક ત્રીચનાપલ્લીથી હલ્લો પસાર કરી નગાપટમ સુધી કિનારે વધે છે, અને બીજી મદ્રાસ રેલ્વે, તાનજેર શેડેરથી વધતી ઉત્તર પૂર્વ ભણી વધે છે.

તાનજેર હલ્લામા ધાતુ કામ, રેશમી કાપડ, ગલીયા, વગેરે ઉતમ બને છે. મુખ્ય આયાત વેપાર રૂ, નાહનો પરચુરુ સામાન, સુતર, યુરોપીયન ધાતુ, સોપારી અને ઇમારતી લાકડાનો ચાલે છે, ને નિકાશ વેપાર સનુદ્ર માગે તથા ખુશકી માગે ત્રીચનાપલ્લી, મદુરા અને સાલમ સાથે ચાલે છે. આ હલ્લામા મુખ્ય અધિકારીઓ—કચેકટર, સગ કચેકટર, મદદનિશ કચેકટર, ડેપુટી કચેકટર છે. તાનજેર હલ્લાને ૬ તેલેસિયમાં વેહેચેલો હોઈ તેમા બે તેલેસીલદાર અમલદારો છે કે જેમને તેમના મદદનિશો તરફથી મદદ કરવામાં આવે છે તેમજ ૬ તાનુકારી ૫ બાગમાં વેહેચી તેમનો કારેખાર ડેપુટી કચેકટર ચલાવે છે. હલ્લામા ૦૬ મુનસફ તથા એક વડા જજની કચેરી છે.

આ ભાગમાં વસીદની મોસમ ઓગસ્ટ રહે છે. દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફનો વસાદ જુનમાં પડે છે, જે સપ્ટેમ્બર સુધી વર્ષે છે. આ વસાદ ખાચો પાડી વસે છે, અને તે બે કલાકથી વધારે વરસતો નથી. દર મોસમમાં ૧૫ ઈંચ વસાદ વરસવાની રાસ આવે છે.

ઉત્તર પૂર્વ તરફના વસાદની મોસમ અક્ટોબર અથવા નવેમ્બરથી ખેસી જાતેવારી સુધી ચાલુ રહે છે. આ વસાદ રૂપ ઇંચ વસે છે. આ જાણમાં ખારે માસ વસાદ વસે છે છતાં આગસ્ટથી ડીસેમ્બર ખરી મોસમ ગણાય છે. ગર્મીની મોસમ માર્ચથી મે સુધી ચાલુ રહે છે.

તાનજેર—ઉપલાતું મુખ્ય શહેર. લોક વસ્તી ૧૮૮૧ માં ૫૪૭૪૫ ને ૧૯૦૧ માં ૫૭૬૦૫ ની હતી. વસ્તીમાં ૪૭૧૯ હિંદુ, ૪૧૭૪ ખ્રિસ્તી, ૩૨૦૦ મોહમેદન અને બાકીની પરજાત છે.

તાનજેર શહેર આગલા ચોલધરાણાતું કાયમત હતું. તેમના હાથથી વિજયાનગરના સુબા નાયકે હતી લીધું. ૧૬૫૬ થી ૧૬૭૫ સુધી એ મરાઠાઓના હાથમાં આવ્યું અને તે વેળાજ આ શહેર પૂણે ઠળાએ અંતર્ય હતું. ૧૭૫૮ માં ફ્રેન્ચ સરદાર લાલેએ હતી લીધું પણ રાજાએ મોટી રકમ આપવાથી તેને તાજે આવ્યું. ૧૭૭૩ માં કર્નેલ જોસફ રિમ્પે હતી લીધું હતું, અને ૧૭૭૬ માં અત્રે ઇંગ્લેન્ડ આવળી હતી. રાજા સારાજોજ સાથે ૧૭૭૯ માં થયેલા કોલકારારની રહે તેને આ સર્વ દેશ બ્રિટીશ સત્તા તજે આવ્યો અને થોડો ભાગ અને આ શહેર તેને તાજે રાજવામાં આવ્યું હતું; જે ૧૮૮૫ માં રાજા શિવાજી સત્તાન વિના મરજી પામતા બ્રિટીશ સત્તા પૂણેપણે સ્થાપિત થઈ.

તાનજેરમાં કલેક્ટર, જડજ અને સરકારી મુખ્ય અમલદારોના મકાન છે તાનજેર શહેરમાં રેલગી ગાલીચા, ઝવેર કામ, ત્રાળા કામ, અને પરચુટણ નાહના ઉચોગ દળરો સારી હાવતમાં છે.

તાનસા—મુજબ શહેરને પાણી પુરું પાડવાનું આ ગંજવર બાંધકામ ૪૦ સં ૧૮૮૬ માં ડૉ. યોમસ બેલેનીની કોલેસ અને કારેસાણથી આ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ શરૂ કરી તેને ૧૮૯૨ માં અંતર્ય

મેલ્યું હતું. તેની પાછળ રૂ. ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થયો હતો.

આ બાંધકામ મુજબથી ૭૫ મેલ દૂર થાટ ઉપરથી વહેતી જે નદીઓને બંધ કરી લઈ તે નદીના પાણી આ તલાવમાં એકઠાં કર્યા છે, જે નદીને માટે આ આંટામનાં સ્ટેશનથી ૭ મેલ દૂર તાનસાનો ગંજવર સરોવર હારેકટાર કુંગરોથી એક મોટી ખીણની વચ્ચે બાંધેલો છે. આ તલાવનાં પાણીએ ૭ થી ૮ મેલનો વિસ્તાર રોકેલો હોય તેમાં પરફે ચોરસ મેલ જમીન ઉપરનાં પાણીનો જમાવ થાય છે. આ પાણીને અટકાવી રાખવા બાંધેલો ગંજવર બંધ તમામ પર્યટનો અણી લીધેલો છે. તે જે મેલ લાંબો ને તળાયાથી મયાળા સુધી ૧૮૦ ફીટ ઉંચો છે અને તળાયામાં તેની જડાઈ ૧૦૦ ફીટ જેટલી રાખવામાં આવી છે. તાનસાનાં પુસ્તા જેવી ગંજવર દીવાલ આખી દુનિયામાં—ચીનની દીવાલ બાદ કરતાં બીજી એકે નથી. આ બુલદ બંદમા ૧૧૦૦૦૦૦૦ ધનકુટ પર્યટ ખાખો હતો. આ પર્યટના ગંજવર જમ્યાનો ખ્યાલ આપવા નીચે મુજબ ગણતરી કરવામાં આવી છે કે, જે સપળા પર્યટથી ૧૦ કુટ દેથી અને ૨ ફીટ પોહળી દીવાલ ૧૦૦ મેલ લાંબી બાંધી શકાય, અથવા આખી મુનઈની આસપાસ એવા ત્રણ કોટ બાંધી શકાય એટલે એ બાંધકામમા પર્યટ ખર્ચો છે. તેમાં ખર્ચવા મુના મોટાકાનો જમ્યો એટલે મોટો છે કે જે તેનો ઢગલો કાપેલો હોય તે એક એક જમીન ઉપર ૧૬૫ કુટ ઉંચો પેડારોકો કુંગર બાંધી શકાય.

ઉપલા સરોવરનું પાણી મુનઈ તરફ લઈ જવા માટે પાંચ મેલની લખાઈના ખડકમાં કનલ અથવા બુગદા બોદવા પડ્યા છે. ૨૫

આ વિસ્તારમાં ૧૨ ગામડા હતા જે તાનસાના સરોવરનું બાંધકામ ચાલતાં ઉત્તર બનાવવામાં આવી જમ્યાને કાપી કાદવામાં આવ્યાં હતાં.

મૈલ લાંબી પથ્થરની પનાળ અથવા પુલ બાંધેલા પડ્યો છે, અને ૩૮ ઇંચની પોલ-
ળાઈના જખરા તથા જડા સોડાનાં નળ બીજા ૧૯ મૈલ સુધી જમીનમાં મુક્યા છે; કે જે નળ લાવતાં વસાઈની ખાડી ઉપર કસેલીગામ નજદીક દર ૧૦૦ શીટનાં ૧૫ આરકાનો એક સોડાનો ગંજવર પુલ બાંધ્યો છે, તેમાં ૮૨૨ પડે તો જે નળ ગોઠવવાની તથા એક ટ્રેમવેની જગ્યા રાખી છે. એ સધળા યુગદા, પનાળ, પુલ અને નળનો તાનસાના પાણીને કુરસા પાસે માત્ર ઘાટ કુપર સુધી લાવે છે, પણ ત્યાંથી બીજા ૧૨ મૈલના સોડાનાં નળ તે પાણીને મુંગધ પોલ-
આડે છે. જેનો સાંખો ચીયપોગથી પાસેના વિહારના નળને આવી મળે છે, અને તે જગ્યાપર આ પાણી ખુદ્દું મેલવાની ક્રિયા લોડે સેન્સડાને ૧૮૯૨ માં ૩૧ મી માર્ચે કરી હતી.

આ તલાવ દરરોજ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ આ-
લન પાણી પુરું પાડી શેકે છે. આ તલાવ બરાબા ૩૦ થી ૩૫ ઇંચ વર્સાદ પુરેનો ગણાય છે. એનું બાંધકામ બાંધરા પાછળ ૬૦૦૦ થી ૧૨૦૦૦ માનસોને ૫ વર્ષ ૬ માસ સુધી રોકવામાં આવ્યા હતા. મુંગધથી તાનસા સુધી નળ નાળવામાં આવેલા છે ત્યાં સુધી એની પાસેજ એક ટ્રેમલાઇન નાખેલી છે, કે જે ઉપરથી બાંધકામ કરતી વેળા નાહતું એનજીન માત્ર લાવવધ જવ માટે ઉપયોગમાં લેવાયું હતું અને તે એન-
જીન કસેલીથી તાનસા સુધી ફરતું હતું.

તાનસાનાં તલાવમાંથી મુંગધમાં આણ-
વામાં આવતું પાણી મુંગધ શેહેરનાં નીચલા પરાંઓમાં પુરું પાડવામાં આવે છે :—
મારકિટ, મકલા, પોખીતલાવ, ફનસવાડી જુલેથર, ખારાતલાવ, ગીરગામ, ખેતવાડી, ચોપાડી, નાગપાડા (અને) કામાડીપુરા, તારદેવ, બાયખલા, વરલી, મહાવડમી.

તાનસેન—હિંદુસ્તાનમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલો આ ગવૈયો શેહેનશાહ અકબરના અમલમાં થઈ

ગયો છે. હિંદના ગવૈયા વર્ગમાં તેને દેવતાઇ માન આપવામાં આવે છે, અને તેની સર-
ખામણીમાં બીજે કોઈ પણ ગવૈયો તવારીખમાં મચહૂર નથી. તાનસેનનાં જન્મવતન તથા તેની જન્મીને વૃત્તાંત જુદી જુદી રીતે પ્રસિદ્ધ છે, તે એકે જન્મથી હિંદુ હતો પણ પાછળથી મુસલમાન થયો હતો, જે માટે જુદી જુદી કથા છે તે અત્રે દર્શાવી છે.

૧—એનો જન્મ જાળામુખી દેવીના રથળ પાસે બાદરવા વદ ૮ ને પુષ્પ નક્ષત્રમાં સંવત ૧૫૪૨ નાં સુમારમાં થયો હતો. એના પિતાનું નામ શિવાજી અને દાદાનું નામ મહેશજી હતું. તેઓ જાને આદગૌડ બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું ગોત્ર ભરદવાજ હતું. તાનસેનનો બાપ બીકુજી નામે હતો. શિવજી દિલ્લી જઈ રહેતાં, સાં પોતાની બાહોશીથી દીવાન પદ મેળવ્યું. ત્યાં આ બેહ બાપએ ૧૨ વર્ષની વયના થયા, તેટલાં શિવજી મરણ પામતાં બીકુજી તથા તાનસેન પ્રયાગનાં તિથે રથળમાં રહી કથા કરવા માંડી. પ્રયાગ પાસે અકબરના મામા રાજા રામસિંઝ 'રીમા' ગામમાં રહેતો હતો ત્યાં બીકુજીને તેડી દરબારમાં ભગવાનની કથા ગાયનમાં કરવાની નોકરી પર રાખ્યો. આ વેળા તાનસેન ગાયન વિદ્યાથી એનસીય હોવાથી તે બીકુજીના આશ્રયમાં પડી રહ્યો હતો. આ વેળા તાનસેન ગોવાળીયા તરીકેનું પણ કામ જાનવતો હતો. એક વેળા બીકુજીની સ્ત્રીએ એને તહેવાર તાણા માર્યા, આથી એ પોતાની ઓશિયાણી દાલતપર ગામ કરતો જંગલમાં બઠકતો રહી ઢોરને ગાય તરફ હાંપી મેલ્યા. પછી નિરાશામાં જળા મરવાનો વિચાર કરી ચીતા ખડગી, તેટલાં જલ્લાની આગ્રાથી સરસ્વતીએ આવી તેને ગાયનકાર થવાનાં આશિષ આપ્યા, આથી તાનસેન ખુશ થઈ થોડે દિવસે ઘેર ફર્યો ને નિત્ય મુજબ મુગોજ રહ્યો. એક દિવસે રામસિંઝ મહારાજને ત્યાં તાનસેન બાપ સાથે ગયો, ત્યાં મહારાજે તાનસેનને

ગાવા ફરમાવ્યું, ત્યાં તેણે પોતાના બાઇની બારે અન્નયથી અને શ્રાતાજનોની વાજવાથી વચ્ચે એક સોરઠું રાગણી ગાઇ બતલાવી. કહે છે કે જ્યાં પૂર્ણ દર્શાવટ થઈ કે રાગણી આળેટુપ સામે આવીને ઉભી રહી. તેને રામ સીંગ મહારાજે નવરોનજર દીડી હતી. ત્યારથી સહુએ જાણ્યું કે તાતું (જે એનું જન્મ નામ હતું) કોઈ દેવતાઈ પુરૂષ છે. તે પછી અકબરે પોતાની દરબારમાં તેડાવી સન્માન પુર્વક રૂપિયો, જ્યાં એક રાજવંશી કુંવરી સાથે પ્રિતમાં પડતાં મુસલમાની ધર્મ સ્વિકાર્યો હતો. આ મુસલમાન શાહજાદીથી તાનસેનને ત્યાં બિલાસખાં અને શાહખાં એવા બે પુત્રોની વૃદ્ધિ થઈ હતી.

ખીજ કયા સંગીત કળાધરમાં એવી આપે છે કે એના પિતા મકરંદ નામે હતો. તેને પેટે દીકરો નહોતો પણ ગોસમહમદ ગવા-લેરીના પ્રતાપથી તેને તાનસેન નામે દીકરો થયો. જ્યારે આ બાળક પાંચ વર્ષનો થયો, ત્યારે તે ક્ષીર પાસે તાનસેનને લઈ ગયો અને કહ્યું કે “શાહ સાહેબ આપની દુવાથી પરમેશ્વરે મને છોકરો આપ્યો. હવે આના હકમાં ઈશ્વર પાસે દુવા માગો કે તેને સંગીત વિદ્યા આપડે. તે વખતે શાહ-સાહેબ પાન ખાઈ રહ્યા હતા, તેમણે પાનનો એગાજ લઈ તાનસેનના મોઢમાં મુક્યો ત્યારે પંડિત મકરંદે કહ્યું કે “શાહ સાહેબ આ છોકરો હવે અમારા ધર્મમાં રહેશે નહિ, માટે આજથી આપની તાબેદારીમાં રહેશે.” પછી કેટલાક દિવસ તાનસેને તેમની નોકરી કરી તેમ શાહ સાહેબે પણ તેની સારી રીતે પરવરશી કરી, અને મુસલમાન બનાવ્યો. જ્યારે શાહ સાહેબ મરણ પામ્યા ત્યારે તાનસેનને ધણું જ દુઃખ થયું, કારણકે શાહ સાહેબે તેને પાળી પોષી પોતાને ઉછેર્યો હતો, તેની જુદાઈમાં તાન-સેન ગાઇ બળતી પોતાનું મનરંજન કરતો, અને તેને સાચા દિલથી સંગીત શિખવા ઉપર પરીપૂર્ણ પ્રિતી હતી, માટે નાપક બહુના એક શાગરદ પાસેથી પોતે ગાનું

શિખ્યો. થોડી મુદતમાં ગાનું પ્રાપ્ત થયું, પછી તેણે દક્ષિણમાં નાપક બહુની દીકરીને પોતાનું ગાનું સંભળાવ્યું. તે દીકરી પણ સંગીતમાં કુશળ હતી. તેણે તાનસેનનું ગાનું નાપકદ કયું અને કહ્યું કે, “ધિકાર છે તને કે તે તારી આટલી ઉમર વ્થા ખોઈ, અને કોઈ પણ ગાવાનો સલીકો આવ્યો નહિ. આ કરતાં કોઈ અન્ય કામ શિખ્યો હોત સારું.” તેવું સાંભળી તાનસેન ધણો લજ્જત થઈ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો અને કોઈ સારા હિસ્તાદની ખોળમાં કેટલીક મુદત સુધી અથડાયો. એક વખત જંગલમાં નિરાશ સ્થિતીમાં નિંદ્રાવશ થઈ પડ્યો હતો તેટલાં સ્વપ્ન દીકું કે શાહ સાહેબ એક સ્વામીને લઈ પોતાની પાસે આવ્યા, અને આવીને તાનસેનનો હાથ સ્વામીના હાથમાં આપ્યો; તે સ્વામી પોતે બહુ હતા. પછી સ્વામીએ સ્વપ્નમાં તાનસેનને બે ધૂપદ ગાતાં શીખવી અને માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો, એટલું થયું કે તાનસેનની આંખ ઉઘડી ગઈ, પણ જે શિખવેલા બે ધૂપદ હતા તે બરાબર પોતાને યાદ રહ્યા, તે વખતે તાનસેન પોતાના મનમાં ધણોજ ખુશી થયો, અને પાછો બહુની દીકરી પાસે જઈને તે બે ધૂપદ તેને સંભળાવ્યા. તે ધૂપદ સાંભળી બહુની દીકરી પોતાના પિતાની યાદ કરી રડવા લાગી અને કહ્યું કે “પિતાજીએ નવો જન્મ ધરી ગાનું બતાવ્યું કે શું?” પછી તે વિગે બનેલી હકાકત તાનસેને કહી સંભળાવી. પછી તે દીકરીએ પણ થોડાક દિવસ તાનસેન પાસે તાલીમ લીધી, અને તાનસેન પણ ત્યાં જે નાગીચા ગાયક હતા તેમના પાસેથી આપન શિખ્યો. પછી થોડાક દિવસે તાનસેન ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને શેઢેર પટનામાં રામરામ વાઘેલાના દરબારમાં નોકર થયો. પછી અકબર બાદશાહે તેના ગાવાની તારીફ સાંભળીને નવાખ મઅત્તમદ-ખાંનને તાનસેનને બોલાવવા માટે પટના તરફ મોકલ્યો. તે નવાખ તાનસેનને બોલાવી

લાગ્યો, ને ત્યાં આકબરે તેના લાલકરું માન આપી દરજ્જે બખર્યો.

‘કોઈ તાનસેન વિષે એમ કહે છે કે તાનસેનને ૯ ભાઈ બેહેન હતો, અને તે સર્વે ભાઈ દરેક દુનિયામાં દુશિઆર હતા, પણ તાનસેનને કાંઈપણ આવડતું નહતું. એક દિવસે ધરમાથી કોઈ સ્ત્રીએ તાણા મારવાથી એ હરદાસણ પાસે નર્મ તેમનો શિખ બન્યો. સ્વામી હરદાસે તેને ગાયન શિખવી રત્ન આપી, પછી તાનસેન શાહ મહમુદ, ગોસ ગાલેરીની સેવામાં ગયો અને ત્યાં સુસલમાન થયો. શાહ સાદેજ મરણ પામ્યા પછી રામરામ વાધેલાને ત્યાં નોકર રહ્યો. પછી આકબર ખાદ્યાહે બોલાવી લીધો, અને બપોરે ખાદ્યાદ આકબરને સ્વામી હરદાસણનું ગાવું સંભળાવવા લાઈ ગયો ત્યારે સ્વામીએ કહ્યું કે તાનસેન તું હવે અમારા કામનો ન રહ્યો, કારણકે સુસલમાન થયો માટે, અને તેમની કબર પણ ગવાલીયરમાં છે. ત્યાં એક આમલીનું ઝાડ છે. બપોરે ગવેલા લોકો તાનસેનની કબરની બપોરે માટે જાય છે ત્યારે લાંબી આંખલીનાં પાંદડાં લાલિને ખાય છે, અને કહે છે કે તે પાંદડાં ખાધાથી કંઠમાં રસ આવે છે. વળી તાનસેનના ગાયન વિષે એમ કહે છે કે તેને દીપક તથા મેઘ રાગ બરાબર આવડતા હતા, કારણકે શાહ મહમુદ ગોસ ગાલેરીએ પોતાની કસબતથી મુસીકાર નામના પદ્મીને બોલતાં દેખાડ્યું હતું. તે સાંભળી તેના ધ્વની ઉપરથી તાનસેન પ્રવેશના બોલ બાંધી તે રાગ ગાતો હતો અને તેની તાસીરથી દીવા પણ પ્રગટ થતા હતા, તેમ વરસાદ પણ આવતો હતો. તેના ગાવામાં એવો તો રસ આવતો હતો. કે ઘણાક લોકો કહે છે કે એક દિવસ એક પહાડ ઉપર બેસી ગાયન કરી રહ્યો હતો, તેટલાં તેની અસરથી તે પહાડમાંનો એક પથ્થર પિગળી ગયો, ત્યારે તાનસેને પોતાની નિયાની માટે હાથમાં મજરામી જોડી હતી તે તે પથ્થર

ઉપર મુકી દીધી. ગાવું બધું રાખ્યાં પછી તે મજરામી જોડી પથ્થરમાં ચોંટી ગઈ. આજ સુધી પણ કેટલાક ગવેલાએ તે પહાડની માનતા માને છે, એવી દંતકથા છે. વળી તાનસેનના ગાવામાં એવો ઇશ્વરી રસ મુક્યો હતો કે, પણ સરખાં પણ વશ થઈ જતાં. તેના વિષે એમ કહે છે કે એક દિવસે ખાદ્યાદ આકબરે તાનસેનને કહ્યું કે “જો હું ન હોત તો તારી કંદર કાણ કરત?” તાનસેને તે વાત ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ; તોપણ બીજી વખતે ખાદ્યાદે કહ્યું કે “તાનસેન કદાપિ હું ન હતો તો તારી કંદર કાણ કરત?” ત્યારે તાનસેનથી રહેવાયું નહિ, કારણકે ગવેલા લોકો ઘણુંકરી એપરવા હોય છે. તાનસેને જવાબ આપ્યો કે “મરીબ પરવર, આ ઇશ્વર સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ વાતની ખામી નથી, તેમાં ગર્વ કરવો તે યોગ્ય નથી. શું કુદગાવિના પહાણું પહાણું નથી?” તે સાંભળી ખાદ્યાદ ધણે ગુસ્સે થઈ બોલ્યો કે, “અરે કોઈ દાનવ છે, આ તાનસેનને મારી દરબારમાંથી કાઢી મેરો.” દુરત તે પ્રમાણે અતુચરોએ કીધું. પછી તાનસેન પાછો રામરામ વાધેલા પાસે ગયો, તેમણે તાનસેનને ઘણાજ સન્માન સાથે રાખ્યો. તે વખતે તાનસેને કેટલાક ધ્રુવ વિગેરે રામરામ વાધેલાની સ્ત્રીને બનાવી જેમાંની આજ પવન પણ કેટલીક જનરી છે. પછી આકબર ખાદ્યાદને તો તાનસેન વિના એન ન પડવા માડ્યું. આખરે કોઈ માણસ તાનસેનને આમંત્રણ કરવા સારું મોઢ્યો. તે માણસ આવવાથી રામરામ વાધેલા ઘણેજ નારાજ ગયો, પરંતુ લાચાર કે, મોટા ખાદ્યાદના હુકમને અનુસર થઈ શકે નહિ, એટલે તાનસેનને ઘણુંએક દ્રવ્ય આપી એક તાવદાનમાં બેસાડી વિનય કર્યો, અને પોતે પણ થોડાક સુધી વળારવા ગયો. ત્યાં જ તાવદાન ઉપાડનાર બોધ લોક હતા તેમાંથી એક જણને ઇસારો થયો કે તું જી.સી.બ. બોધ ખસી ગયો કે દુરત પોતે તે તાવદાનને

ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું. તે વાત તાનસેનને માલમ પડતાંજ પોતે નીચે ઉતરી કહ્યું કે “ગરીબ પરવર આ ધણું અધટિત થયું.” ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે “મારાથી તમારી કાંઈ ખાતરદારી થઈ નથી, માટે આ છેવટની યાદગારી છે.” ત્યારે તાનસેને કહ્યું કે “આપ સાહેબે એટલો તો ઉપકાર કરી મને આભારી કર્યો છે કે તેનો બદલો વાળવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ આ જમણા હાતથી ફક્ત આપનેજ સલામ કરીશ.” એમ કહી ધણા નમ્રતા સાથે સલામ કરી તાવ-દાનમાં ભેસી-દિલ્લી રવાના થયો.

દિલ્લી દરબારમાં સર્વ અમીર ઉમરાવો પાદ-શાહ સનમુખ બેઠા હતા. તાનસેને આવતાંજ ડાબા હાથથી સલામ કરી. એણે જોઈ સર્વે અજબ થયા, અને પાદશાહ પણ શરસે

થયા, અને વિચાર્યું કે હજી સુધી તાનસેનનો મીઠાઈ ફરેલો છે માટે તેને હવે બરાબર શિક્ષા કરવી યોગ્ય છે, એમ વિચાર કરી તુરત હોકમ ફરમાવ્યો કે તાનસેનને હાથીના પગ તળે ક્યડવે. એ હોકમ મુજબ તાનસેનને પકડી મહા મરતાન હાથીના પગ નજદીક નાખી દીધો, તે વખતે તાનસેને પોતાનો તંબુરો મથાવી એક નવો ધ્રુવદ દીનના સુધરાઈ કહાનરાનો ગાયો. આથી હાથી સામો પ્રસન્ન થઈ પોતાની સુઠ વડે તાનસેનને પોતાના મસ્તક ઉપર બેસાડ્યો. આ કાતુક જોઈ પાદશાહ પોતે આવી તાનસેનને નમ્યો ને કહ્યું કે “તારું તો દેવરૂપ છે. માટે માદરાથી બનેલા ગુન્દાની દરશનર ઇચ્છું છું.” તે પછી તાનસેન ધણા માન સાથે ત્યાં રહ્યો. તે વખતનો ધ્રુવદઃ—

રાગ સુધરાઈ કાન્હરો—તાલ ચો તાલ.

મનગજ થયો અરસમાન અત પ્રબલ અરડ મરડ હે પ્રથંડ સહ,
દારિદ્ર અધ્યાન કારો—મનગજ—ટેક.

ઉરખ તુરખ હુધકાર મદન દુહાઈ તાહી ધારતાના ધર ગાટે,
સનમુખ હોત જાંકો શુડવારો—મન.

ઈમંદ ઇમંદ હીમંદ ફૂકળ બહુ પ્રબલ યુની યુકારો;
તાનસેનકો ડારેકારે આગેતળ એક દંત દુલ શુડસે ઉકારો—મન—૨.

તાનસેનનાં પુત્રો કટલા હતા તે ઉપલી કથાએ ઉપરથી સેહેજ જણાય છે. પણ તેઓએ પોતાના પિતાનું નામ વધારે જીવદાર કરવા યોગ્ય તેના પછી કાંઈ કામો બળવેલાં જણાતાં નથી. પણ એના ભાઈ બીકુજીના વૃંશજ હાલમાં પણ ગવૈયાનો ઉત્તમ માનવંત દરજ્જે જળવી કાયમ રહેલા જણાય છે. તેન વિશે એવી કથા છે કે તાનસેનનો ‘તાનરંગખાન’ નામે એક પુત્ર હતો, જેને તાનસેને પોતાની પૂર્ણકળા શિખવી હતી. પણ બપોરે તે મોતને બીજાને પડ્યો હતો તે વેળા પોતાને ગાયન સાંભળવાની ઇચ્છા થતાં તે મોટાને ગાવા કહ્યું; પણ તે બેદરકાર જવાને નફરારથી તે ઉપર બદા નહિ આપવાથી તાનસેન મરતાં મરતાં

અત્યંત નિરાશ થયો અને નિરાશાના આવેશમાં એવો શ્રાપ આપ્યો કે “મેં તને સંગીત વિદ્યા શિખવી અને તું તેમાં અરત થઈ બેપરવાઈથી મારી આગને તુચ્છકારી માટે મારી જતાવેલી વિદ્યા તારા કંઠમાં બરાબર નિકળી ચકશે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તારા વંશ પરમપરા કોષન ૧ કંઠમાં રસ રહેશે નહિ.” એમ કહી મરણ પામ્યો. આ શ્રાપ હાલમાં એ દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ થયેલો મળે છે કે, હર કોઈ નુસલમાન ગવૈયાને કંઠ કવચિતજ સારો હોય છે, એમ હિંદુ ગવૈયાઓનું કહેવું છે.

તાનસેનનો કોષ વંશજ બ્યારે હિંદમાં રહ્યો નથી ત્યારે તેના ભાઈ બીકુજીનો પુત્ર ચંદ્ર બાણુનાં વંશથી ઉતરી આવેલા ગવૈયા પિત

અમર ગિસરજી દાંડમાં પશુ ગાયનના ઉત્સાહ તરીકે પ્રસિદ્ધતા પામે છે. પિતામ્મર ગિસરજી '૨૨' પ્રકારનાં તાંબુવાધ ઉપર એક સરખી સુખડતાથી ગતિ કરે છે, અને તેમાં ૩ વાથો દિલપસંદ, આસરખીન અને સરશોધ તે પોતાના બાપનાજ કહેવાડે છે. આ ગવૈયાએ ૧૮૯૨ માં મુજઈમાં આવી શોખીનોતું પોતા તરફ ભારે ધાન ખેંચ્યું હતું.

તાપી—આ નદીનો ઉગમ ડોંડનમાં અલિય-પૂર શહેરની પશ્ચિમે બેતૂલ ગામ પાસે ઉ. અ. ૦° ૨૧-૫૫ અને ૫૦° ૨૦ ૭૮-૪ના સુમારે થાય છે, ત્યાંથી એ ૧૫૦ મૈલનો માર્ગ મધ્ય પ્રાંતો તથા વરાહમાંથી કાપી ખાનદેશમાં બરાનપૂરની નજદીક થોડાક મેન ઉપર દાખલ થઈ ૧૮૦ મેન વહે છે; આ ખાનદેશ જલ્લામાં એને અનેક નાહની નદીઓ મળે છે. ખાનદેશમાંથી હરણ કાળ આગળ નદી નીચે ઉતરી કુંગરીઓ તથા ખડકોમાં થઈ ૫૦ મૈલનો રસ્તો કાપી સુન્-રાનમાં દાખલ થતાં સુધીમાં ૩૦,૦૦૦ ચોરસ મેન પ્રદેશનું પાણી ખેંચી ૩૮૦ મેલ જુમલે વહી સરત પાસેથી વહેતી ૮૦ મૈલનો માર્ગ કાપી ખખાતના અખાને મળે છે. સલાદીની કુંગરીઓના થોડાક ભાગ શિવાય તાપી નદીના પ્રદેશમાં દર વર્ષે ઝાંઝો વર્ષાદ પડતો નથી, જુનના પેહેલા અઠવાડીયામાં વર્ષાદ પડવા માંડે છે કે તાપીના પ્રવાહનું બળ વધે છે, નદી ઉંઠાણાની આખરમાં કલાકે ૨૫૦૦૦ ધનવાર અને ચોમાસામાં અંતિ મોટી રેનમાં કલાકે ૧૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ ધનવાર એમ પાણી દરિયામાં લેઈ જાય છે.

આ નદી ઉપર સુરતની પશ્ચિમે ૧૩ મૈલ ઉપર અને દુમસ ગામડા નજદીક પાણીમાં મિનારા રોડી દીવાદાંડી છે. આ દીવાદાંડી ઉપર જવાને મિનારા અંદર સીડીઓ બનાવેલી છે. દીવાદાંડીની જતી સમુદ્રના પાણીથી ૯૧ ફીટની ઊંચાઈ ઉપર છે. આ જતીનો સફેદ ઉભસ ૯૦ ચોરસ મેલ ઉપરથી જ-

ણાય છે, ને વહાણ ઉપરથી સીધી લીટીમાં ૧૫ મૈલને છેટેથી ઉભસ નજરે પડે છે.

તાંબુ—અથવા તાંબુ. આ ધાતુ અતિ પ્રાચિન કાળથી જાણીતી થયેલી છે. લોહાની શોધ પેહેલાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. લોહાના હથોધારો બનાવવાની શોધ થવા આગમજ તાંબુ અને કદકઈ એનાં મિશ્રણથી હથિયારો બનાવવામાં આવતા હતા. એની પેહેલી ઉત્પત્તિ સાષ્ટપ્રસમાંથી થવાથી એનું નામ કૉપર (Copper) પડ્યું એમ ઇંગ્લેન્ડે જણાવે છે. તાંબાની શોધ આગમજ ધાતુનો બોહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. તે વેળા તાંબુ થોડું મળતું હોવાથી તે સુનાના મૂલ્યનું ગણાતું હતું.

ટાપરની પ્રજા તાંબા તથા પિત્તળનાં વાસ-ણોનો વેપાર ચલાવતા હતા, તથા પિત્તળ બનાવવાનો દૂનર અને તેના વાસણ બનાવવાની કળા 'કેડમસે' ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૧૩માં ગ્રીસમાં દાખલ કરી હતી.

તાંબુ સંયુક્ત અને અસંયુક્ત સ્થિતિમાં ઘણું મળે છે. ઉત્તર અમેરિકા તથા સાષ્ટ-નિરિયામાં અસંયુક્ત સ્થિતિમાં રફટિકાકાર અને અરફટિકાકાર જડે છે. તાંબાની સુખ્ય અશોષિત ધાતુ 'કૉપરપાવરિટિસ' છે. એ પિળા રંગનો હોય છે.

ઈંગ્લંડમાં કાર્નવાલ અને ડેન્હન 'આ પ્રાંતમાં અને સ્વિડન, સેક્સની, સાષ્ટનિરિયા, આસેલિયા, ક્યુબા અને દક્ષિણ અમેરિકામાં તાંબાની ખાણો છે.

હિંદુસ્તાનમાં—પશુ તાંબુ ઘણું ટેકાણે મળે છે. અગાઉ અત્રે તાંબુ કાઢવાના ન્હોટા કારખાના હતા. મદ્રાસ ઇલાકામાં નીચનાપલ્લી, બેસારી, કદાખા, કનૂવ અને નેલોર આ પ્રાંતમાં; સુબઈ ઇલાકામાં ધારવાડ જલ્લામાં, મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં રાયપુર, જમલપુર, નર-સીંગપુર, ચાંદ, રેવા, છુદેલખંડ આ પ્રાંતમાં; રજપુતાનામાં અલવાર, જયપૂર, ભરતપૂર, અજમેર, ઉદેપૂર અને બિકાનેર આ સરયા-

નમાં; બંગાલ પ્રલાકમાં ભાગલપૂર, દેવગઢ, સિંગબૂમ, છોટાનાગપૂર અને હમરી બાગ આ પ્રગણામાં; તેમજ પંજાબ, કાશ્મિર, નેપાળ અને બરમામાં ત્રાંખાની ખાણ છે. ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં બંગાલ પ્રાંતમાંની ખાણમાંથી ૧,૫૦,૦૦૦ રૂપિયાનું તાંબુ નિકળ્યું હતું. ઇંગ્લંડથી તાંબુ આવવા પહેલાં આ દેશમાં જે તાંબુ મળતું હતું તે સર્વ અત્રેજ ખણી કાઢી બનાવવામાં આવતું.

ઇંગ્લંડમાં પહેલ પહેલી તાંબાની ખાણ ઇ. સ. ૧૫૬૧ માં શોધી કાઢવામાં આવી હતી, અને હાલમાં કાર્નવાલ તરફ ૫૦ ખાણ ચાલુ છે. ૧૭૮૯ માં તાંબુ વહાણોનાં તળાયાં નીચે જડવામાં કામે લગાડ્યું હતું. તાંબાની મ્હોટામાં મ્હોટી ખાણ ૧૮૪૩ માં દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિયા મધે શોધી કાઢી હતી, અને તે 'બરાબરા'ની ખાણને નામે ઓળખાય છે.

તાંબુ ને સોડુ એમના સદ્ગુણનાં મિશ્રણથી 'દોષર પાઇરિટિસ' અને છે. તાંબાની અશોષિત ધાતુને બીજો પ્રકાર 'માથાકાષ્ટ' છે. સાઇબિરિયા, ચિલી અને આસ્ટ્રેલિયાના દક્ષિણ ભાગમાં મળે છે, એ તાંબાને કાંખો નેટ હોય છે. એની આસમાની અને લીલી એવી બે જાત છે. લીલા કરતાં આસમાની જાતમાં કાંખોનિક એસિડ વધારે હોય છે. આ શિવાય બીજી તાંબાની અશોષિત ધાતુ કદાચજ મળે છે. તાંબુ કાઢવાના મ્હોટા કારખાનાં વેલ્સ દેશમાં 'સ્વ્યાન્સી'માં છે. ત્યાં બધે બધી તાંબાના પર્યટ આવે છે; કારણ આ સ્થળ સામે કોલસાની તથા આયર્ન સાંધરની ખાણો ધણી છે. આ ઠેકાણે રાત દિવસ ૫૦૦ થી વધારે ભઠ્ઠીઓ ચાલુ છે; ત્યાં ૫૦૦૦ મજૂરો કામ કરે છે, ને તેમની મજૂરી પાછળ દર વર્ષવાડીએ ૪૦૦૦ પાંડો ખર્ચ થાય છે, અને આ ભઠ્ઠીઓમાં સુમારે ૩૦૦૦૦૦ પાંડો કોલસો ખર્ચે છે, ને તથા ૨૮૦૦૦ પાંડો તાંબુ તે આર થાય છે. માથાકાષ્ટમાંથી તાંબુ સેદ્દનમાં

કાઢી શકાય છે, પણ તેની અછત હોવાથી દોષરપાઇરિટિમાંથી તાંબુ કાઢે છે.

આખી દુનિયામાંની ખાણોમાંથી દર સાલ ૪,૫૦,૦૦૦ ટન તાંબુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો કોઠો નીચે મુજબ છે.

દેશ	૮૧-૧૮૯૮ માં	૮૧-૧૮૯૯ માં
આલજયર	૫૦	૦.
આરજેનટાઇન	૧૨૫	૬૫
આસ્ટ્રેલિયા	૧૮૦૦	૨૦૭૫૦
આફ્રિકા ઉગેરી	૧૫૪૦	૧૫૦૫
બોલિવિયા	૨૦૫૦	૨૫૦૦
કેનેડા	૮૦૪૦	૬૭૩૨
કેપ્તૉફ ગ્રુડ હોપ	૭૦૬૦	૬૪૯૦
ચિલી	૨૪૮૫૦	૨૫૦૦૦
જર્મની	૨૦૦૮૫	૨૩૪૬૦
ગ્રેટબ્રિટન	૫૫૦	૫૫૦
ઇટલી	૩૪૩૫	૩૦૦૦
જેપાન	૨૫૧૭૫	૨૭૫૬૦
મેક્સિકો	૧૫૬૬૮	૧૮૩૩૫
ન્યુક્લેન્ડ લેન્ડ	૨૧૦૦	૨૭૦૦
નોર્વે	૩૬૧૫	૩૬૧૦
પીરૂ	૩૦૪૦	૫૧૬૫
રશિયા	૬૦૦૦	૬૦૦૦
સ્પેન-પોર્તુગલ	૫૩૨૨૫	૫૩૭૨૦
સ્વિડન	૪૮૦	૫૨૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨૩૯૨૪૧	૨૬૫૧૫૬
કુલ	૪૪૪૩૨૯	૪૭૩૮૧૮

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં મોન્ટાના, સેક સુપિરિઅર (સરોવર) નો કોઠો, ઓરિગોનમાં તાંબાની મ્હોટી ખાણ આવેલી છે.

'રાયઓકિટો, મ્યુરિકા આ મુખ્ય ખાણો સ્પેન દેશમાં છે. કોલિમો, અકાકવા, સ્વાંટિ-આગો, ઓરોકો, ચિલીઓ, અટાકામા આ છ ઠેકાણેની ખાણો ચિલી દેશમાં અતિ જાણીતી છે.

યુનાઇટેડ કિંગડમ (ઇંગ્લંડ વગેરે) માં જાણીતી ખાણો નથી, પણ બનાવટ માટે કારખાનાં સ્થાપેલાં છે. ન્યૂકેસલ અને લિવર-

પૂલ એ આ ધાતુના કારખાનાઓ માટે જાણીતા શહેર છે.

હિંદુસ્તાનમાં તાંબાનો 'આયાત' વેપાર નીચે મુજબ છે.

૧૮૭૬ માં ૧,૨૦,૭૫,૦૦૦ રૂપિયા.

૧૮૮૨ માં ૧,૪૬,૭૪,૦૦૦ "

૧૮૮૨ માં ૨,૦૮,૯૦,૦૦૦ "

૧૮૯૪ માં ૨,૩૮,૨૫,૦૦૦ "

બનાવટ તાંબાની-૧—તાંબાના પથ્થરને (કોપર પાયરિટિન) પ્રથમ 'રેન્ડર બ્રેટરિ ફર્નમાં' બૂજે છે. આથી તેમના લોહાનાં સ્ફટકાઓ ઓક્સાઇડ બની ગંધક ત્રાંચા સાથે સંયોગ પામે છે. કારણ લોહાં કરતાં તાંબાથી ગંધકની રસાયન પ્રિતિ વિશેષ છે, અને ઓક્સિજનથી ઓછી છે.

૨—હવે એમાંનું લોહું 'ગ્રુડ' કાઢવા બૂજેલા તાંબાના પથ્થરમાં ઘણી સિસિકાવાળી રહેલી રેતી અને 'ફ્લ્યુઅરસ્પાર' પથ્થરની બહી મિશ્ર કરી તેને બીજી ભઠ્ઠીમાં આગળ કરતાં વધારે આંચ આપી પિગળાવે છે. રેતીને જળે ગંધક નહિ હોય તેવું 'મ્યાલાકાઇટ' (તાંબાનો કાર્બોનેટ) આ તાંબાના અસોધિત ધાતુના પથ્થરનો પણ ઉપયોગ કરે છે. આથી લોહાનો ઠીક અંચ રેતી સાથે મળી લોહાના સિલિકેટનો રસ બને છે, અને ત્રાંચુ તથા લોહું એમનું સ્ફટકાઇ હોય છે; તેમનો રસ બની તે ભારી હોવાથી લોહાનાં સિલિકેટ'ના રસમાંથી નીચે જાય છે; તેને પાણીમાં લે છે આથી તે ધન બની તેની ઝીણી ગોળાઓ બને છે. તેમાં હંજી તાંબા સાથે લોહું અને ગંધક એ પદાર્થો સંયુક્ત થએલા હોય છે. તાંબુ એકે ૩૩ ભાગ હોય છે.

૩—પછી ઉપલી રીતે તદ્દયાર ચએલી ગોળાઓ ભઠ્ઠીમાં ફરી ૨૪ કલાક સુધી બૂજે છે. હવે શ્રુતિકાદિ દ્રવ્યો એટલા થતાં લોહાનાં સ્ફટકાઓ ઓક્સાઇડ વધારે સુલભ રીતે બને છે. આકૃતિમાં ઘણા એક લોહાનો સ્ફટકાઇ આક્ષાઇડની સ્થિતિમાં જાય છે,

૪—ઉપલી રીતે લોહાનો ઓક્સાઇડ બનેલા કાઠી નાખવા તેમાં ફરી રેતી અથવા 'મ્યાલાકાઇટ' મિશ્ર કરી ભઠ્ઠીમાં સખત આંચ આપે છે. આ વેળા સર્વ લોહાનો ઓક્સાઇડ સિલિકાથી ગળી માત્ર તાંબાનો સ્ફટકાઇ જુદો પડે છે.

૫—પછી તાંબાના સ્ફટકાઓને કેટલાક કલાક સખત આંચ આપે છે. આથી તાંબાનું ઠીક ઓક્સાઇડ બને છે; અને તાંબાનો ઓક્સાઇડ અને સ્ફટકાઇ ભઠ્ઠીમાં એકત્ર થાય છે. પછી આંચ વધારી તેનો રસ થવા દીધો હોય તો તેમના પરસ્પર ઉપર કાર્બ આલી ખેલ પૃથ્ગભૂત બને છે, અને ગંધક ઓક્સિજનથી સંયોગ પામી ગંધકનો ઓક્સાઇડ ઉડી જાય છે, અને શુદ્ધ તાંબાનો રસ ભઠ્ઠીની તળીએ એકત્ર થાય છે, તે રસને મટોડીનાં સાંચામાં રેડી 'લાટો' બાધે છે. આ લાટા ઉપર કુદલા જેવા ધણા ચિન્હો હોય છે. આથી તેને 'મિસ્ટર્ડ કોપર' કહે છે. એમાં હંજી ગંધક, લોહું અને બીજી ધાતુની (સેકે ૨ થી ૩ ભાગ) ભેળ હોય છે. તેને કાઠી નાખી તદ્દન શુદ્ધ તાંબુ જુદું કાઢવા માટે ઉલ્લી બે રીતો અનુભવવી પડી છે.

૬—કુદલાવાળું તાંબુ (સુમારે ૧૦ ખાંડી) 'રેન્ડર બ્રેટરિફર્ન'માં નાખી પિગળાવે છે, અને પિગળાવેલી સ્થિતિમાં સુમારે ૨૦ કલાક રાખે છે. આથી આ ભઠ્ઠીમાંથી જે લવાનો પ્રવાહ વહે છે તેના યોગે તાંબામાંનો ગંધક અને લોહું, કલ્ક, 'સિસ્ટ' વગેરે ધાતુ એમનાં સૂક્ષ્મ અણુ હોય છે તે ઓક્સિજનથી સંયોગ પામી ગંધકનો ઓક્સાઇડ, વાયુ રૂપે ઉડી જાય છે, અને ધાતુના ઓક્સાઇડ મેલરૂપે પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર આવે છે. પૃષ્ઠ ભાગ ઉપરનો મેલ કાઠી નાખે છે, અને રસને ડાહવે છે. આ કૃતિમાં કાંઈક તાંબુ ઓક્સિજનથી સંયોગ પામે છે અને આ ઓક્સાઇડમાંનો કેટલોક ઓક્સાઇડ તાંબાના રસમાં શોષાઈ જાય છે, આથી તાંબુ

બરડ અને કણદાર બને છે. આ ઑકસિ-
જન તદ્દન કાઢી નાખી તાંબાને ચીવટપણુ
આપવા માટે બઢીમાંના તાંબાના રસ ઉપર
આંધ્રેસાઇટની ભૂડી નાખી તેનો પાતલો
થર કરે છે. આથી થ્રુષ્ ભાગ ઉપર જે
ઑકસાઇડ હોય છે તેમાંના ઑકસિજન
કાલસાથી સંયોગ પામી ઉડી જાય છે. થ્રુષ્
થ્રુષ્ ભાગ નીચે રસમાં જે ઑકસાઇડ
હોય છે તેમાંનું ઑકસિજન કાઢી નાખવા
નાદનાં ઝાડ મૂળમાંથી મૂળીયાં સુધાં રસમાં
બોલે છે. આથી બીના મૂળીયાનાં બળતણથી
જે નવાલાચાહી વાયુ મુખ્યત્વે હેદ્રોકાર્બન
અને કાર્બનઑકસાઇડ ઉત્પન્ન થાય છે
તેના યોગે સધળા રસને ઉકાળી ડોહવવો
પડે છે, અને સુમારે ૨૦ મિનિટમાં સર્વ
ઑકસિજન કાલસાથી મળી નિકળી જાય છે.
આ કૃતિને ઈંગ્રેજીમાં 'પોર્શીંગ' કહે છે.
આ કૃતિ માફકસર થઇ ઉત્તમ તાંબુ બન્યું
છે કે નહિ તે જોવા માટે વચ્ચે વચ્ચે
કાઢીથી થોડો રસ કાઢી થંડા પાણીમાં
રેડે છે, અને જે ગોળા બને છે તેને એરણુ
ઉપર હયોગથી ઢાકી તેનું પતરું બનાવે છે,
અને તેને બાંજે છે, યા કાતરી કાઢે છે.
કાપેલે ઢેકાણે તાંબુમય રચના અને રેસમ
જેવી ચળકે દોષ તો ઉત્તમ તાંબુ બનેલું
જનલું. આ મુજબ ઉત્તમ તાંબુ બનતા
તુરતજ રસ રેડી મ્હોટા લાહા બનાવે છે.
કોઇ કોઇ વેળા આ ક્રિયા પધારે ચયાથી
તાંબુ બરડ બને છે. આથી આ કૃતિ અતિ
સંભાળથી કરવી પડે છે. પતરાં બનાવવા
માટેનાં લાહા બનાવવાં હોય તો સાંચામાં
રસ રેડવા પેહેલાં હજારે પાચ આ પ્રમાણથી
તેમાં શિસું ભેગે છે.

માલાકાઇટ (તાંબાને કાર્બોનેટ)નાં પથ્થર-
માંથી તાંબુ કાઢવા માટે તેમાં કાલસો તથા
રેતી ભેળી તેને આંચ આપે છે.

તાંબાની ખારો પાસે જે પાણીનાં ઝરા
હોય છે તેના પાણીમાં તાંબુ હોય છે. પાઇ-
રિટિનનું હળવે હળવે 'ઑકસિડેશન' બની

જે તાંબાનો સલ્ફેટ (મોરથુ) બને છે,
તે પાણીમાં પિગળી રહે છે, આવા પાણીમાં
ફક્ત લોદાનાં કટકા નાખતાં તેપર તાંબુ
ઐકદું થાય છે.

લોદાના પાયરિટમાં સેંકડે સરાસરી ૩
બાર તાંબુ હોય છે. આવાં લોદાનાં પથ્થર
પ્રસાવ સુમારે ૭૦૦૦૦૦ ખાંડી સલ્ફ્યુરિક
ઐસિડ કાઢવાનાં કારખાનામાં ખર્ચ થાય છે,
અને તેમાં સુમારે ૨૮૦૦૦ ખાંડી તાંબુ
હોય છે. ઐસિડ કાઢી બાકી રહેવા દ્રવની
ભૂડી બનાવી તેમાં મીઠું મિશ્ર કરે છે અને
તે મિશ્રણને આંચ આપે છે. આથી નિમક-
માંનું ક્લોરિન તાંબાથી સંયોગ પામી વિદ્રા-
વ્ય તાંબાનો ક્યોરાઇડ બને છે. ભૂજેલા
દ્રવને પાણીમાં ભિજવવા મેલતાં ક્યોરાઇડ
વિદ્રુત થાય છે અને તે દ્રવમાં લોદાનાં કટકા
નાખતાં તેનીપર તાંબુ ઐકદું થાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં કેટલેક ઢેકાણે તાંબુ
કાઢવાની નાદની બઢીઓ છે, તેમાં જમપૂર
સરયાનમાં સિધણી અને ખેત્રી ગામમાં જે
બઢીઓ ચાલુ છે, તેનું વર્ણન 'આલ'નાં
મંચમાંથી નીચે આપ્યું છે. "આ ઢેકાણે
કૃતિથી તાંબુ, મોરથુ, હિરાક્સ અને ફટકી
બને છે. આ ઢેકાણેની ખાણોમાંથી 'કાપર-
પાઇરિટીન' (તાંબાનો સલ્ફાઇડ) ના પથરા
મળે છે. ખાણોપર અગ્નિ સલગાવી ખડકોને
બરડ બનાવે છે અને પછી તેને બાંજ તેના
કટકા કાઢે છે, આ કટકાને ખાંણીમાં છુંદી
તેનો ભૂકો બનાવે છે, પછી તે ભૂકામાં
છાણ મેળવી તેનાં ગોળા બનાવે છે, તેમને
આંચ આપવા માટે ઉત્તમ ચીકણી મોટીની
ચુનાની બઢી જેવી હમી બઢી બાંધી તેમાં
તળીયાનાં બકારામાંથી ધમણ પડે દવા કુદે
છે. આ બઢીનાં તળીયામાં બે અથવા ૩ ઈંચ
જડાઇનો રેતીનો તથા રાખનો થર પાંચરી
તેનીપર કાલસાનો થર રચે છે, તેનીપર
જૂજેલી ભૂડીનાં ગોળા રચે છે અને
તેનીપર લોદાનો કાટ નાખે છે. આ કાટથી
લ્હેજનાં ગોળાનો રસ જલ્દી થાય છે. રાગ

૧૦ દલાદ બટ્ટી સંવગાવી હોય તો ૩ મણ કોલસા અને બે મણ કાટ નોંધવો. ઉપરો કાટ કાઢી હેડે પિગળેયું તાંબુ સાંચામાં રેડી લાદા જમાવે છે. આ લાકોને ખુદ્દી બટ્ટીમાં ધમણથી દવા કુંડો ફરી પિગળાવી ચદ્દ કરે છે, અને પછી તેના નાહના લાકો બનાવી ટંકસાળમાં નાણા પાડવા અથવા વાસણ બનાવનારને વેચે છે. પથ્થરમાંથી રફ માંથી ૭૬ માર તાંબુ નિકળે છે. આ ખાણમાંના હેઝળ રહેતા પાણીને આંચવડે ઘટાડ્યું હોય તો પ્રથમ મોરચું, પછી દિરાકસી અને છેલ્લે ફટકી એવા ક્રમે સ્ફટિક રૂપ જૂદા પડે છે.

તાંબાના ગુણ—આ ધાતુ ઝાંખા લાલાસ-દાર રંગની અને ચળકતી છે. એ સખત, ભરડ, ધનવર્ધનિય અને પ્રસરણુ સિલ્ક અથવા તાંબાવન યોગ્ય છે. તાંબાને સરદ કરી ધસી-ચાથી તેમાંથી અજળ ઉચ વાસ આવે છે અને તેની અજળ રૂપી આવે છે. તાંબુ અજમાસે ૧૮૯૬° ફેરન ઉંચુમાન ઉપર પિગળે છે. આ ઉંચુમાન ઉપર પોંદચવાના સુમારપર તે એટલું તો ખરડ બને છે કે તેની બૂકી બનાવી શકાય છે, અને તેનો મોટો લાકો દ્યોડો મારી ફેડી શકાય છે. અત્યંત ઉંચુતાથી તે ઉડી જાય છે. ખુદ્દી દવામાં તેને આરકતોપણુ ક્યોથી તે આંક-સિજનથી વરત સચોગ પામી તાંબાના આંકસાઇડનો ચર પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર એકઠો ચાય છે. એનો રસ સાંચામાં રેડતાં તેનો ઠરસો ઉઠતો નથી, કારણુ તે ધન ચતાં આકુચિત બને છે, આથી એનું ઓતક્રામ બનતું નથી. તાંબાને ધડીને તેનું વાસણ બનાવવાં પડે છે. એના નાણું ઓતીને નહિ પણ છાપમારી બનાવવામાં આવે છે. એની-પર ક્લેષ્ઠ ઉત્તમ ચડે છે, તેમજ નક્ષીકામ પણ ઉત્તમ કાઢી શકાય છે. સુકી દવામાં તાંબાપર કાટ ચડતો નથી, તેમજ સાધારણ ઉંચુમાન હોય, તો સરદ દવામાં અથવા ચદ્દ પાણીમાં સુદાં કાટ ચડતો નથી. સમુદનું

પાણી અથવા જે પાણીમાં ક્ષાર પિગળે છે એવા પાણીમાં તાંબુ કાટ ખાય છે; તેમજ જે વાસણ ઉપર ક્ષારની રમકણો હોય છે એવા તાંબાના વાસણુ સદે દવામાં કાટ ખાય છે. મણખરા ઝરા તથા નદીતાં પાણીમાં થોડો ધણો ખાર રહે છે, આથી વાસણો કાટ ખાય છે. આ કારણુ લીધે પીવા તથા ખાવા માટે તાંબાના નળ અથવા વાસણુ ઉપયોગી નથી, પણ એના વાસણુપર ક્લેષ્ઠ ચડાવી હોય તો તે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. તાંબાપર પ્રથમ આંકસાઇડ એકત્ર ધઇ તે કાર્બોનિક એસિડ ગ્લાસને સોપે છે, આથી તેનીપર નાંખાનો લીલો કાર્બોનેટનો ધરો ચડે છે. તાંબુ ગરમ કરતાં પ્રથમ તેનીપર લાલ આંકસાઇડનો ચર એકઠો થાય છે, અને છેલ્લે કાળા આંક-સાઇડની સ્થિતિમાં બળે છે. તાંબાની અતિ શીણી અને સૂક્ષ્મ બૂકી અગ્નિપર નાખતાં તે સળગે છે ને કાળો આંકસાઇડ બને છે. તાંબાની વરાળ બળે છે અને જ્યોત લીલા રંગની દેખાય છે. આંકસિદ્ધાંત્રોજનની જ્યોતમાં તાંબાની તાર પકડતાં તે બળે છે અને લીલા રંગની જ્યોત ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર આંક-સિજનમાં બાળતાં તેવીજ લીલી જ્યોત દેખાય છે. આવકોદલ અને કોલસાના આસની જ્યો-તમાં તાંબાની તાર પકડતાં જ્યોત લીલી દેખાય છે. ક્યોરિનથી તાંબુ તરત સંયોગ પામે છે. તાંબાનો વરખ ક્યોરિન ગ્લાસમાં પોતાની મેળે સળગે છે. નાઇટ્રિક એસિડ તાંબાને ઝડપથી પિગળાવે છે. થંડા સદ્કચુ-રિક એસિડનું એનીપર કાર્બોનિક નથી; પણ આ એસિડમાં તાંબુ નાખીને ઉગાળ્યું હોય તો એસિડ જથ્થાત બની સદ્કચુરસ અને હાઇડ્રાઇડ ઉડી જઇ તાંબાનો સદ્કચુ (મોર-ચું) બને છે. ખુદ્દી દવામાં તાંબુ હાઇડ્રો-ક્યોરિક એસિડમાં પિગળે છે, પણ દવા નહિ હોય એવે ઠંકણે સાધારણ ગમિથી એનું કાર્બ તાંબા ઉપર ધડતું નથી, પરંતુ તાંબા સાથે એસિડને ઉગાળ્યું હોય તો તાંબુ પિગળે છે, અને હાઇડ્રોજન જૂદો પડે છે.

ઉપયોગ—બ્યંહારમાં તાંબાના અનેક ઉપયોગ છે. આપણા પાણી પિવાના અને ખીજ પકાવવાનાં વાસનો તાંબાના હોય છે. એનાં નાણાં પાડવામાં આવે છે. મોટાં વાહણોના બાહરનાં પડ તાંબાના બનાવે છે, જેથી લાકડું માહેથી કાઠતું નથી. વરાળ યંત્રમાં એ ધણું ઉપયોગી છે. એની અનેક મિશ્ર ધાતુ બને છે. એ શિવાય તેનાં સચૂકત પદાર્થ કેટલાક રંગમાં તથા આપણના ઉપયોગમાં આવે છે.

તાંબાની મિશ્ર ધાતુ—તાંબામાં જસત મિશ્ર કરતાં પિત્તળ બને છે. તેમાં જેમ જેમ વધુ પ્રમાણથી જસત નાખ્યું હોય તેમ તે રંગે ફિક્કું બને છે. જે જસત સેંકડે ૫૩-૪૯ આ પ્રમાણથી મિશ્ર કર્યું હોય તો ચાદી જેવો સફેદ રંગ મિશ્ર ધાતુપર ચઢે છે. પિત્તળનું વિશિષ્ટ ગુણ ત્રાંબુ અને જસત એમના વિશિષ્ટ ગુણથી વધારે હોય છે. સાધારણ પિત્તળનું વિં ૭૦ ૮-૨૯ હેથલે જે પિત્તળમાં જસત સેંકડે ૨૫ ભાગ આ પ્રમાણે હોય છે. તે પિત્તળ ૧૭૫૦° ફેરન ઉપજીમાન ઉપજ પિગળે છે. જેમ જેમ વધુ જસત હોય તેમ ઓછા ઉષ્ણમાન ઉપર

પિત્તળનો રસ બને છે. જસત અને તાંબુ એમની મિશ્ર ધાતુ કંડા પાણીમાં ધનવર્ધનિય હોય છે; પણ ગરમ કરતાં ખરડ બને છે. ચરખાપર કામ કરવા માટે જે પિત્તળ બનાવે છે તેમાં સેંકડે ૨ ભાગ શિસું મિશ્ર કરે છે. કારણ તેથી પિત્તળનું ચિવટપણું ઓછું થઈ હથિયાર અતે કાનસને મ્હેંકતું નથી. પણ જે પિત્તળની તાર બનાવવી હોય તો શિસું માહે ઉમેરતા નથી. કલ્કથનો સુક્ષ્મ અંશ (એટલે ૨૦૦૦ ભાગ પિત્તળમાં ૧ ભાગ કલ્કથ) હોય તો તે અતિ સખત બને છે. આવા પિત્તળ ઉપર નક્ષી વગેરે ઉત્તમ રીતે ફારી શકાય છે, ને તે ટકે છે. પિત્તળને સાંધ મારવા ૨ ભાગ પિત્તળ અને ૧ ભાગ જસત એમનું મિશ્રણ કરી તે મિશ્રણનો ઉપયોગ (હાર્ડ સોલ્ડર) કરે છે. કોઈ કોઈ વેળા બેઉ ધાતુ સરખા પ્રમાણથી મિશ્ર કરી લીધે છે. મૂસમાં તાંબુ (આન્યુસેટ કોપર, એટલે તાંબાનો રસ પાણીમાં રેડી બનાવેલું) અને તેના અર્ધા ભાગથી વધારે વજનનાં જસતના કટકા નાખી એકત્ર પિગળાવી પિત્તળ બનાવે છે. તાંબાના મૂખ્ય મિશ્ર ધાતુનાં પ્રમાણનું કોણક નીચે આપ્યું છે. આ દર ૧૦૦ ભાગ મિશ્ર ધાતુમાંના પ્રમાણ છે—

ધાતુ.	તાંબુ.	જસત.	કલ્કથ.	નિકલ.	એલ્યુમિનમ.	લોહ.
પિત્તળ.	૬૪	૩૬	...	...	...	...
મેટલ મેટલ.	૬૦-૬૪	૪૦-૩૬	...	...	...	...
જર્મન સિલ્વર.	૫૧	૩૦-૫	...	...	...	...
એકની ધાતુ.	૬૦	૩૮-૨	...	...	...	૧૦૮
સ્ટેરો મેટલ.	૫૫	૪૨-૪	૦-૮	...	...	૧૦૮
ધાંટની ધાતુ.	૭૮	...	૨૨	...	...	...
સ્પેક્યુલમ મેટલ.	૬૬-૬	...	૩૩-૪	...	...	...
ઝાંઝ.	૮૦	૪	૧૬	...	...	...
તોપની ધાતુ.	૯૦-૫	...	૯-૫	...	...	...
ઝાંઝ નાણાની ધાતુ.	૯૫	૧	૪	...	...	...
એલ્યુમિન ઝાંઝી.	૯૦	...	...	...	...	...
ઘટ સફેદ બેડ ધાતુ.	૬	૭૭	૧૭	...	...	...

પિત્તળ પિગળાવતાં તેમાંથી થોડું જસત વરાળ રૂપે ઉડી જાય છે. મોટે ભાગે હાંડી, ઝૂમર અને ખીજ પદાર્થો ટાંગવા માટે

પિત્તળના ગળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યાં તે પદાર્થો ઘડી ઘડી હાલતા હોવાથી પિત્તળની ઘટના બદલાઈ તે ખરડ બને છે,

તેથી ભારી પદાર્થ ટાંગવાના કામમાં પિત્તળનો ઉપયોગ પુરાકળ કરવો નહિ. પિત્તળ ઉપરતું નક્કીકામ હવાથી કાટ ખાધ નહિ તે માટે તેની ઉપર લાખતું વાર્નિસ યા ઓઈલ લેપ લગાડે છે. રિપરિટમાં લાખ પિગળાવી તેમાં થોડું લોહી મેળવી તેનું વાર્નિસ આપે છે. ઓઈલ લેપ કરવા પિત્તળ ઉપર આસેનિક, પારો અથવા પ્લાટિનમ આ ધાતુનો દ્રવ ચોપડે છે. હાઈડ્રો-કલોરિક ઍસિડ માં આસેનિક ઍસિડ (સોમલ) પિગળાવી તે દ્રવનું કાર્ય પિત્તળ ઉપર કરતાં જસત પિમળી તેને જગે આસેનિક ધાતુ મળી જઈ તે તાંબાથી સયોગ પામી આ બેઉનાં સંયુક્ત પદાર્થનો ઓઈલ જેવો થર પિત્તળ ઉપર ચડે છે.

ક્રોસિનહ સબ્સિમેટ એટલે રસપુષ્પ (પારાનો ટ્રિક્લોરાઇડ) ઍસેટિક ઍસિડમાં પિગળાવી તેનો લેપ પિત્તળ પર કરતાં જસ-તને જગ્યે પારો જઈ પારો અને તાંબુ એમનો જ્વાળ જેવો એમાલગમ પિત્તળ ઉપર ચડે છે. થિઓડોલાઇટ, લેન્ડલ વગેરે પિત્તળનાં યંત્રોપર ધાંત્રી ચટાવવા માટે પ્લાટિનમ ધાતુનો ધિવસોરાઇડનો રસ લગાડે છે; આથી જસતને જગે પ્લાટિનમ જઈ પ્લાટિનમ અને તાંબુ એમનો સંયુક્ત પદાર્થ ધાંત્રી જેવો પિત્તળ ઉપર ચડે છે.

તાંબુ ૬ ભાગ, કલ્ક ૧૭ ભાગ, અને જસત ૭૭ ભાગ એકત્ર મિશ્ર કરી એક પ્રકારના સફેદ રંગની મિશ્ર ધાતુ બનાવે છે; અને તેને આગગાડીનાં પૈગાનાં પિત્તળ કામમાં વાપરે છે.

તાંબામાં તેનાં હલકા ઓક્સાઇડનો થોડો અંશ હોવાથી તેમાં ચીવટાઈ વધે છે; પણ ગલકનો જરાએ સૂક્ષ્મ અંશ રહેતા તેનું પ્રસરણશિલ્પ ઓછું થાય છે. આસેનિક તાંબામાં સદા થોડું રહે છે, પણ તેથી તાંબાને ટાઇ રીને હરકંત થતી નથી; ઉલટી તેની પ્રસરણ શિલ્પતા અને ચીવટપણું વધે છે કલ્કનો સૂક્ષ્મ અંશ તાંબામાં રહેતાં તેનું ચીવટપણું વધે છે; પણ તેનો વધારે

અંશ રહેતાં બરડપણું આવે છે. ઓઈમ-નીનો તદ્દન સૂક્ષ્મ અંશ (૩૬૦૦ ભાગમાં ૧ ભાગ) હોય તો પત્રાં બનાવવા માટે પિત્તળ બનાવવા યથા તે તાંબુ નિરપયોગી હોય છે. નિકલ અને બિસ્મિથ આ ધાતુનાં સૂક્ષ્મ અંશ હોવાથી તાંબામાં ચીવટાઈ ઓછી થાય છે.

તાંબામાં બીજા પદાર્થની મેળ કરતાં તેના 'ઇલેક્ટ્રિક કન્ડક્ટર' શક્તિમાં પણ ઘણું ફેર પડે છે. રસાયન રીતે શુદ્ધ એવા તાંબાની વાહક શક્તિ ૧૦૦ કલ્પિ હોય, તો અમેરિકામાંના 'સુપરિયર' સરોવરની આસપાસ મળનાર અતિ શુદ્ધ તાંબાની વાહક શક્તિ ૯૩ રહે છે. માત્રાકાષ્ટમાંથી શોધેલા તાંબાની શક્તિ ૮૯ હોય છે, અને આસેનિકના ભેળ-વાળી શક્તિ ૧૪ હોય છે.

તાંબાના વાસણનો ઉપયોગ—તાંબાના સંયુક્ત પદાર્થ વિપારી હોવાથી રાંધવાના વાસણનો ઉપયોગ કરતાં ટાઇ વેળા હેરાનગતી પોંદ્યે છે. આ તાંબાના સંયુક્ત પદાર્થ કેમ બને છે એ સપળા બજાતા નથી. તાંબાનો ૫૪ ભાગ તદ્દન સ્વચ્છ હોય તો અજ પકવવા જે પદાર્થ લીધે છે, તેના કાર્ય તેની પર થડતાં નથી, પરંતુ તાંબાના વાસણ હવામાં ખુસ્કા રાખતાં તેનીપર ઓક્સાઇડનો પાતળો થર બાઝે છે, અને એજ હવામાંની બિનાસ અને કાર્બોનિક ઍસિડ આસથી સયોગ પામી તાંબાનો કાર્બોનેટ બને છે. એવા વાસણથી અન્ન પકાવતાં અન્ન આ કાર્બોનેટ મિશ્ર બની તેવા અન્નને અંગે વિપારી ધર્મ આવે છે. તદ્દન સ્વચ્છ અને ચળકતા વાસણ લીધાથી તે કેટલીક રીતે ટળે છે, પણ એવાં વાસણો સુધાં ઍસિડ (ખટારાદાર પદાર્થ) તેલવાળા પદાર્થ અને નિમકના સંબંધમાં આવતાં ઓક્સાઇડ બને છે. અને ને ઓક્સાઇડ આવા પદાર્થમાં પિગળે છે, આથી આના વાસણનો ઉપયોગ કલ્ક કરીને કરે છે.

બનાવટો ઇલેટ્રો પ્લેટની—તાંબાના સફેદનાં દ્રવથી ઇલેક્ટ્રીક કરન્ટથી ૫૪કરણ

કરીએ એટલે ધસેકટ્ટો નેગેટિવ ઉપર તાંબુ ચઢે છે. આજ કૃતિથી તાંબાના પતરાં ઉપર નક્ષી કાઢે છે, તેમજ ખુમચી, મ્હોર, ઉત્તમ ચિત્રો, છિંટછાપવાનાં દસા વગેરે સાંચા બનાવવા ખાટે અને ઉત્તમ ચિત્રો, પુતળાં તથા બીજા પદાર્થની આબેદૂખ નક્ષો ધસેકટ્ટો કરન્ટથી કાઢી શકાય છે. એનાં ચૂર-પમાં મ્હોટા કારખાના છે.

તાણુત—અથવા તાણ્યા. આ તાણુત શબ્દ મૂળ અર્થિક 'તાજ્યત્' શબ્દ ઉપરથી બનેલો છે, 'તાજ્યત્'નો અર્થ મનુષ્ય મરણ પામતાં તેના ઘેરના દુઃખી માણસોને દિલાસો આપવા જવું, તેમનું સમાધાન કરવું એવો થાય છે. આ ઉપરથી 'તાણ્યા' શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો; જેને કેટલાકો હાલ 'તાણુત' કહે છે.

તાણુત મોહરમ મહિનાના પેહેલા ૧૦ દિવસમાં બનાવવામાં આવે છે. આ મોહરમ મહિનો ઈસલામી વર્ષનો પેહેલો હોય છે. મુસલમાની સનને દિજરી સન કહે છે. આ દિજરી શબ્દનો મૂળ શબ્દ 'દિજરત' પાને વિશેષ એવો તેનો અર્થ થાય છે. આ દિજરી સન પેગંબર મહમદ મક્રેથી મદીને પ્રથમ જન્મ ફરી મક્રે નહિ જવાનો વિચાર કીધો તે વખતથી શરૂ થાય છે.

મહમદના પૌત્ર (તેમની બેટીનો પુત્ર) ઇમામ હુસેન ખરો ધર્મ પ્રવર્તક હતો. તેને યજ્ઞ સાથે અણુગનાર થતાં તેઓ વચ્ચે યુદ્ધેતિસ નદીને કાંઠે કર્બલા નજીક સદાઈશ્વર તેમાં હુસેન પોતાના ૭૨ શિષ્યો સાથે મોહરમની ૧૦ તારીએ ૧ વાગે બપોરે માર્યા ગયા. ત્યાં તેમની કબર બાંધી તેમના શિષ્યોએ મોહું, રૂઆન આપ્યું. આ કબર ઉપર ઘૂમટ બાંધ્યો હતો જેને અરબીમાં 'મકબરા' કહે છે. આ ઇમામ હુસેનને બાવિક મુસલમાનો અતિ પૂજ્ય માને છે. તેમજ તેમજલંગ પાદશાહ પણ તેમનો સાચો ભક્ત હતો. આથી જ્યારે તે દિલ્લી આવ્યો ત્યારે મોંઘલશીખોની સમંતિથી ઇમામ હુસેનના કબરની નકવ કરાવી તેનું દર્શન લઈ પોતાના

મનનું સમાધાન કરવા માંડ્યું, ત્યારથી આ રવાજ હિંદમાં ચાલુ થયો.

બીજી કથા મુજબ જ્યારે પાદશાહ બાબર રમશામ તરફ હતો ત્યારે તે દર વર્ષે કરબલે હુસેનની કબરની જીઆરતે જતો હતો. પણ જ્યારે તે હિંદુસ્તાનમાં આવી વસ્યો ત્યારે તેણે પોતાના વિદ્વાન મૌલવિઓને એકત્ર કરી પુછ્યું "હવે દૂરદરાજ દેશમાં આવી વસ્યાથી મારાથી કરબલે જવાનું કેમ બનશે?" આથી મૌલવિઓએ નખીતું વચન એટલે હદીસ કાઢી બતાવ્યું કે, જ્યારે મહમદ મદીને હતો ત્યારે એક ધોંડીડાનો નિયમ મક્રે જવાનો હતો, પણ નવાબની સાથે મદીને આવી રહ્યાથી તેનાથી મક્રે જવાનું નહિ. ત્યારે તેણે એજ મુજબનો સવાલ નખીને પુછ્યો. નખાએ કહ્યું કે "તું ગામ બાહર જઈ ત્યાં મટોડીથી મક્રાની આકૃતિ બનાવી તેનું દર્શન લેતો જ, એટલે મ જવાનું પુણ્ય હાંસલ થશે, અને તેજ મુજબ ધોંડીડાએ કર્યું". આ બિના જણાવી મૌલવિઓએ કહ્યું કે "તમે પણ કરબલામાં જે હુસેનની કબર છે તેજ આકૃતિની એક પ્રતિમા બનાવી તેનું દર્શન કરો, એટલે કરબલે જવાનું પુણ્ય હાંસલ થશે, અને આપણી પાસે નખીનું વચન પણ છે." તે ઉપરથી બાબર પાદશાહે તે મુજબ કરબલાનો નમુનો બનાવી તે તાણુતનું દર વર્ષે દર્શન લેવાનો કમ શરૂ કર્યો, અને ૧૦ દિવસ હુસેનનાં મરણનો શોક પાળવો એવું ઠરવ્યું, અને તે ચાલ તેનાં લશ્કરી સરદારો તથા સીપાઈઓએ સ્વિકારી તે મુજબ વર્તવા લાગ્યા, ત્યારથી આ રવાજ આખા હિંદમાં ફેલાયો.

આ તાણુત બનાવી 'તેની તરફ પૂજ્ય બાવ બતાવી તેનું દર્શન લેવું' એ મર્નિ પૂજને મળતું છે, અને મુસલમાનો મર્નિ પૂજ તરફ અણુગમે ધરાવતા હોવાથી તાણુત બનાવવાનો રવાજ હિંદના યોગજ ભાગમાં ચાલુ છે. ઔરંગઝેબ પાદશાહે

તામ્ર જનાવનારને દેહાંત દંડની શિક્ષા ઠેરવી હતી, આથી તે વેળા તામ્રુત બધ ચલા હતા, પણ પાછળથી તે એક ધર્મે રેવાન તરીકે દંડ ચાલુ છે.

હિંદુસ્તાનમાં પુના, દેવગાદ, અને મુંબઈ ખાતેનાં તામ્રુત અને તે વખતની રચના જોવાજોગ હોય છે.

તામ્રભોદ્ર—આ રશિઅન શહેર મારકોની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૦૦ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૪૦૮૭૬ છે. તામ્રભોદ્ર પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૫૭૧૦ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં વસ્તી ૨૯,૦૦,૬૪૬ ની છે.

તામ્રસમુત્ર—પ્રિયવ્રત રાજની બીજી સ્ત્રીથી ૩ પુત્રોમાંનો એક. આ ચાલુ જે 'એવેત વારાહકલ્પ' તેમાં થએલા ૪ થો મનુ. એના કાલ સત્તાને તામ્રસ મન્ય તર કહે છે. એના મનવંતરમાં ચર્ગમાં ત્રિશિષ્ય નામનો ઈંદ્ર હોઈ હરિ મેધ નામે બ્રાહ્મણની હરિણી સ્ત્રીને થેટ 'હરિ' નામનો વિષ્ણુનો અવતાર ઈંદ્રની મદદ માટે થઈ, તેણે ગન્ધર્વ અને 'નક'નો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આ ઉપરથી આ મનવંતરમાં 'ગન્ધર્વ મોક્ષ' થયો હતો એ ખરું છે.

તામ્રલિપિત—પ્રાચીન કાળમાં બહારત વર્ષમાં એનો યોગવો ૨૫૦ મૈલ જણાવવામાં આવે છે. આ નગર સમુદ્ર કાંઠે હતું અને તેની જમીન સપાટ ને મિની હતી. રાજ્યધાની એક ઉપસાગરમાં હતી, જ્યાં જવા માટે જળ માર્ગ અને ખૂશકી માર્ગ વાટ હતી. તામ્રલિપિત એ હાલનું 'તામ્રલુક શહેર' છે, એ કલકત્તાની નેમ્સલે મુમારે ૪૨ મૈલ ઉપર, રૂપનારાયણ નદી ઉપર, તેના દુગળાથી સંગમ થાય છે; ત્યાંથી એ ૧૨ મૈલ ઉપર છે. આ પ્રાંતમાં દુગળાની પશ્ચિમ તરફનો ફળદ્રુપ પ્રાંત, ઉત્તરે બરહાન અને કલનાથી દક્ષિણે કુસઈ નદી મુધી આવતો હતો. ગદાભારતમાં બીજે વંશ દેશનાં રાજને જીત્યા પછી તામ્રલિપિત રાજને જીત્યો એવી કથા છે. આ નામ દેશને લીધેજ હશે, કારણ સિંધુ પર્વમાં જે દેશ છે તેમાં 'તામ્રલિપિત' છે. વરાહ

મિહિરે પણ પૂર્વ તરફનાં દેશમાં તામ્રલિપિત છે એમ કહેલું છે.

તામ્રલિસ નગર—જેન લોકોનાં ગ્રંથમાં આ નગર 'વગ' એટલે જ ગાહ દેશની રાજ્યધાની તરીકે જણાવ્યું છે. હાલમાં આ જો મિદનાપુર શહેર વસાયું છે. (જુઓ મીદનાપુર.)

તામિલ ભાષા તથા પ્રજા—દ્રવિડ દેશ પાસે અને હિંદુસ્તાનના તમામ પૂર્વ ભાગમાં આ ભાષા બોવાય છે. તામિલ ભાષા ત્રણ મુખ્ય ધરાણાની જણાય છે. તંજોર અને કંબાકોનમ તથા ચોલ કે જેઓએ કાવેરી અને કોલેરન નદી કાંઠે વસાહત કરી હતી, અને તેમની વસાહત પછીજ તે ભાગનું નામ ચોલ મંડળ અથવા કારીમાંડળ પડ્યું હતું. બીજા પડિયા કે જેઓ હાલમાં મદ્રાસમાં વસે છે; અને ચેરા કે જેઓ મલબાર કાંઠા કોરાવામાં રાજ્યકર્તા હતા. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની ભાષાને પાછળથી દ્રવિડિયન નામ પડ્યું જણાય છે. દક્ષિણ મોહમેદના તામિલને 'અરાવામ' કહે છે, અને તે ભાષા બોલનાર પ્રજાને તેલંગી તથા દેનરી પ્રજા તરીકે ઓળખે છે આગળ યૂરોપીયનો તામિલને મલબારી ભાષા કહેતા હતા.

અગાઉ આર્યભાષાનો આ ભાષા સાથે કોઈપણ રીતનો સબધ નહોતો, પણ જેન પ્રજાએ આર્યવિદ્યાનો પ્રસાર આ દેશમાં કર્યો ત્યારથી થાણા સંસ્કૃત શબ્દો તેમાં દાખલ થયા. અગસત્ય ઋષિએ સઘળાં શાસ્ત્રો બનાવ્યાં એમ તે પ્રજામાંને છે જેન પ્રજાએ ૮ મી તથા ૯ મી સદીમાં ગ્રંથો લખ્યાં. આ ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો સેંકડે ૪૦ જણાય છે.

તામિલ ભાષાનાં થાણુંકરી એ બેઠ માનવામાં આવે છે. ૧-પૌરાણિક તામિલ અને ૨ જી-લૌકિક તામિલ. પેહેલી પ્રાચીન કાળમાં પ્રચારમાં આજુ રહેલી તામિલ ભાષા હતી, અને બીજી આજુ જમાનામાં, બોલાતી તામિલ હતી. પેહેલીને શેન તામિલ કહે છે

તારે એને સાતમેજ દિવસે મારી નાખ્યો.
(જુઓ ૬ કાર્તિક્ય.)

તારકેધર—હુગલી જીલ્લામાંનું એ રહેલે
સ્ટેશન તથા શિવના જાણીતા મંદીરવાળું
ગામ છે. આ મંદીર શ્રીમતો તરફથી
મળેલી બોટો અને સખાવતથી ધણું તવંગર
બનાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરના વડા
મહંતની સત્તા ભારે છે. શિવરાત્રીની જાત્રા
ફેબ્રુવારીમાં ભરાય છે. જે વેળા ૨૦૦૦૦
જાત્રાળુઓ તેમાં ભાગ લેવા પરદેશથી આવે
છે. ખીજી જાત્રા ચૈત્ર સંસ્ક્રાતિની એપ્રેલમાં
ભરાય છે. આ જાત્રા છ દિવસ લંબાય છે,
જેમાં ૧૫૦૦૦ જાત્રાળુઓ ભાગ લીધે છે.

તારપિંડો—સુધરેલા દેશોનાં ફર્યાદ કાદલાઓ
વચ્ચેની લઢાઈમાં મનવાર અથવા વઢાણને
પાણીમાં એકઠમ અકસ્માતિક રીતે કરી નાશ
કરનાર યંત્ર. એમાં તારપિંડો અને તારપિંડો
એટ નામનાં દરિયાનાં પાણીની અંદર
આલનારાં બારકસો મુખ્ય હોય છે.

તારપિંડો બે પ્રકારની હોય છે. સ્થિર
તારપિંડો ને ચલ તારપિંડો. સ્થિર તારપિંડોને
ઉપયોગ શત્રૂની મનવારથી બંદરનું રક્ષણ
કરવાનો હોય છે, અને ચલ તારપિંડો સામ
સામી મનવાર લટે છે તે વેળા ઉપયોગી થઈ
પડે છે.

તારપિંડો બોટની શોધ પેહેલાં રાજા
ખીજા જેમ્સનાં અમલમાં એક ડચ નૌકા-
શાસ્ત્રીએ કરી હતી, પણ તેની બનાવટ તેણે
એટલી તો ગુપ્ત રાખી હતી કે તે આજ
સુધી કોઈ ‘જાણી શકયુ’ નથી, પણ આ
યંત્રને વધારે સારા આકારમાં દુનિયામાં
પ્રથમ રજૂ કરનાર ‘દેવિદ્યુસનેલ’ નામે એક
અમેરિકનને જન્મ ૪૦ સં ૧૭૪૨ માં
થયો હતો. તેણે તારપિંડોની શોધ કર્યા
ઉપરાંત જે બારકસો નાશ કરવાનો હોય
તેની તળીએ તારપિંડોને લઈ જવા માટે
હલેસાં મારી શકાય એવી પાણીની અંદર
રહેતી બોટની શોધ કરી હતી. દેવિદ્યુસનેલ
ધણે ગરીબ હોવાથી જર્જર વૉશિંગટનની

મદદ લઈ તેણે અખતરા કર્યા પણ તેમાં
તે નિષ્ફળતા પામ્યો હતો. તે પછી તેપર
કોઈએ ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નહોતું.

ત્યાર પછી અમેરિકા વિશ્વ ઈંગલંડની
લઢાઈ વેળા એક અમેરિકન તારપિંડો બોટ
બનાવી હતી, પણ તેની બનાવટ હાલની
તારપિંડો કરતાં તદ્દન જૂદીજ હતી. આ
બોટમાં એકજ માનસ બેસે એટલીજ જગ્યા
રાખવામાં આવી હતી, અને તેને ચલાવવાનાં
સંચા તરીકે બેસનારને પોતાના હાથ પગને
ઉપયોગ કરવો પડેલો હતો. લઢાઈ દરમ્યાન
દરિયાની હેઠળથી આ બારકસ પાણી કાપતું,
જે માટે હલેસાં વપરાતા હતા. તે તારપિંડો
બોટ દુશ્મનની મનવારની પાસે આવતાં
આ બારકસની સામે બાંધેલી તારપિંડો
છેડવામાં આવતી, જે દુશ્મનની મનવારને
લગાડીને બોટવાળો પાછો નિકળી આવતો.

તેમજ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં
‘રોબર્ટફુલટન’ નામે શોધકે ફરી આ યંત્રમાં
સુધારા વધારા કરી તેને સારા આકારમાં
મેલી પોતાની શોધ ક્રેન્ચ સરકારને વેચાતી
આપવા માગી, પણ કેટલીક હરકતોને
લીધે ક્રેન્ચ સરકારે તે લેવા ના પાડી. છેલ્લે
ફુલટને આ શોધનો ભરખ ૭૫૦૦૦ ડૉલરે
ઇંગ્લેન્ડ સરકારને વેચ્યો. પણ ફ્રાન્સનાં ‘બોલો’
એકેર નજદીક પડેલી ક્રેન્ચ મનવારો અને
આગબોટોને લઢાઈની વેળાએ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર
તરફથી તારપિંડોની મદદથી તેમની મનવારોને
ઉડારી નાખવાના કામમાં નિષ્ફળતા મળતાં
ફુલટન અમેરિકા ગયો, અને ત્યાં એણે
વધુ શોધખોળ કરી ૧૮૧૨ માં ઇંગ્લેન્ડ
સાથની દરિયાઈ લઢાઈમાં પોતાની તારપિંડોથી
બ્રિટીશ મનવારનો નાશ કરી દુનિયાને
અજાણીમાં નાખી.

ઉપલા બનાવ પછી બ્રિટીશોનું લક્ષ
તારપિંડો બનાવવા પાછળ ખાસ રોકાયું.
૧૮૨૯ માં કર્નલ સેમ્યુઅલ કોલ્ટે ‘ગેલવે’નો
‘ઇલેક્ટ્રિક બેતેરિ’ની મદદથી ક્રાંતેશ તારપિંડો
પર અખતરા અજમાવતાં લાંબી મુદ્દે તેમાં

શ્વેત મેળવી. ૧૮૪૨ માં ૧૮ મી ઓક્ટોબરે ૪૦૦૦૦ આપુર તમાચગીરો સનમુખ તેણે 'ન્યુયોર્કના' આસામાં પડેલી 'વોલ્ટા' નામની. સ્ટીમરનો તારપિંડોથી નાશ કાઢ્યો. તે પછી ૧૮૪૩ માં ૧૩ મી એપ્રિલે ઈંગ્લેન્ડ કોસ્ટે અમેરિકામાંની 'પોતામેક' નદી ઉપર ફરતી ૫૦૦ ટનની એક સ્ટીમરનો તારપિંડોથી તબ્દન નાશ કર્યો. આ વેળા તેણે જાંતે તે ઉપર ધ્યાન આપી ઉપલી આગબોટથી પાંચ મૈલ દૂર એલેક્ઝાન્ડ્રીયાથી--પોતાનો-- તારપિંડો છોડ્યો હતો.

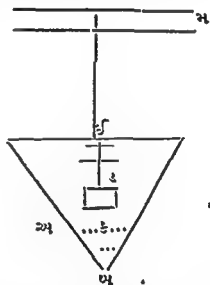
ઉપરના બનાવ પછી આશ્ચર્યચકિત એ વેનિસના બંધાવ માટે વિશ્વજિત એટરીવાળા તારપિંડો વાપરવા શરૂ કર્યા.

રશિયાએ પણ આ નાશકારક યંત્ર પોતાના કાફલામાં રાખી કાફમિઆની લડાઈ વખતે સેઆસ્તપોલ તથા ક્રેન્સ્ટેલીના આસાઓમાં તારપિંડોની દારો ગોઠવી દીધી, જેથી ઈંગ્રેજ વાહાણોને દૂરતું દૂર રહેવું પડ્યું હતું; તેમજ ૧૯૦૪ ની જાપાન સાથેની દરિયાઈ લડાઈમાં તારપિંડોનો બોહોલો ઉપયોગ કર્યો હતો. અમેરિકાની છેલ્લી માહોમાહેની લડાઈ વેળા તારપિંડોનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તે પછી દક્ષિણ અમેરિકાનોએ તારપિંડોની ખાસ કોર ઉભી કરી અને સામસામા દુશ્મના તારપિંડોથી કરવાની શરૂઆત કરી.

આગળ દર્શાવ્યું તેમ સિયર તારપિંડો ને ચલ તારપિંડો એવી બે પ્રકારની હોય છે. તેમાં સિયર તારપિંડોની સામાન્ય રચના એવી છે કે ગલણી આકૃતિની એટલે ઉપર મોઢો મોઢો હોઈ હેડે નાહાતું થતું જાય છે એક અતિ મોટું બંધ કરેલું પાત્ર P; તે પાત્ર બંધકની દારથી ભરેલું હોય છે, અથવા તે ગામનોમાછટથી ચરલું ભરેલું હોય છે. આ પાત્ર પાણી કરતાં હલકું હોવાથી તેના નીચલા છેડેને દોરી બાંધી તેને સમુદ્ર અથવા ખડકના તળાવમાં ભરવી રાખે છે, એટલે તે પાણીનાં યુગ્મ ભાગ

નીચે ૧૦ થી પાંચ શીટ હેઠળ તરતું રહે છે. હાલમાં આ રીત બંધ કરી નવી રીત મુજબ તેમાં એકથી વધારે હવા દાખી ભરી તેને કેટલાક વજનો ભરવી પાણીમાં છોડી મેલે છે, કે જે પાણીમાં ચોક્કસ ઉંડાઈમાં તરવા રહે છે.

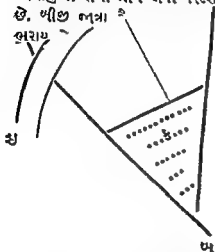
આ મુજબ પાણીમાં અધર તરતી રાખેલી ટાર્પિંડો ઉપરથી આવતી મંતવાર ઉરાડી મેલવા તેમાં યુક્તિ ચોક્કસ હોય છે. પેહેલી યુક્તિ એવી છે કે ટાર્પિંડોને કાંઈક લાંકડીઓ બાંધેલી હોય છે, તેને મંતવાર થા વહાણનો આંચકો લાગતાં તે તારપિંડો ધુટે છે, અને બીજી યુક્તિ એવી છે કે કિનારાથી તે તારપિંડોને જોડેલી તારમાંથી વિજળી પોંડેલાડી ગમે ત્યારે ફાડી-લાકાય છે.

પેહેલી જાતની તારપિંડોની સાધારણ રચના અત્રે દર્શાવી છે. આ એક જાતની રોક પાત્ર હોઈ, કે રથને દાર ભરેલી હોય છે, અને જો જગે તેને ભરવી રાખેલું હોય છે. કે દાર ધુટવા માટે કે જગે યુક્તિ કરેલી હોય છે. ત્યાં એક નાહની ગાંધીમાં ચુનો ભરી રાખેલો હોય છે. તે ચુનો મધે ગંધકના અર્કથી ભરેલી બાટલો મેળેલી હોય છે. મ લાંકડીને મંતવારના તળાવોના ધકો લાગતાંજ

તારે એને સાતમેજ દિવસે મારી નાખ્યો.
(જુઓ ૬ કાર્તિક.)

તારકેથર—હુગલી જલ્લામાંનું એ રેલ્વે
સ્ટેશન તથા શિવના જાણીતા મંદીરવાળું
ગામ છે. આ મંદીર શ્રીમતે તરશ્ચી
મળેલી બેટા અને સખાવતી ધણું તવગર
બનાવવામાં આવ્યું છે. આ મંદિરના વડા
મહંતની સત્તા મારે છે. શિવરાત્રીની જાત્રા
ફેબ્રુવારીમાં મરાય છે. જે વેળા ૨૦૦૦૦
જાત્રીઓ તેમાં ભાગ લેવા પરદેશથી આવે
છે. બીજી જાત્રા

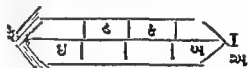

બીજી સુકિત એટલે વિજ્ઞાનિક સ્થિતિથી
તારપિડાની રચના પાસેની આકૃતિમાં બતાવી
છે. ઉપર જણાવેલા યંત્રમાં એટલેજ ફરક
છે કે ઉપલા યંત્રમાં ધડકો ભાગતાં જ ગધ-
કના અંકની શિસી કુટી રહેત માય છે, તે
સુકિત એમાં નથી. એમાં ૬ રથજે ખાલી-
નમ ધાતુની તારનો એક ઠટકો ૬ ફારમાં
દોરેલો હોય છે. તેનાં બે છેડા ધ અને મ
એ તારો બાંધેલી કિનારાની બેટરીને જોડેલાં
હોય છે. બેટરી ચાલુ કરી તે તારમાંથી
વિજળિ પોદ્યતાં ૬ તાર તપી જઈ રહેત
માય છે. આ તારપિડામાં એટલીજ સાદુ-
એતી રાખવી પડે છે કે, જ્યાં તારપિડા
ફુગાડેલી હોય ત્યાં બહાણુ આવી પોદ્યું
છે કે નહિ તે તપાસી વિજ્ઞાનિક પ્રવાહ
કોરવો પડે છે.

મદદ લઈ તેણે અખતારા કર્યા પણ તેમાં
તે નિષ્ફળતા પામ્યો હતો. તે પછી તેપર
કોઈએ ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નહોતું.

ત્યાર પછી અમેરિકા વિરધ ઈંગલંડની
લઠાઈ વેળા એક અમેરિકન તારપિડા બોટ
બનાવી હતી, પણ તેની બનાવટ હાલની
તારપિડા ફરતાં તદન જુદીજ હતી. આ
બોટમાં એકજ માનસ બેસે એટલીજ જગ્યા
રાખવામાં આવી હતી, અને તેને ચલાવવાનાં
સાધારણ સંખાલ ૧૨ થી ૧૮ ફીટની દોષ

ઉપર રિયર તારપિડા વિશે વર્ણન આપ્યું.
અહ તારપિડા એટલે એક જગેથી બીજી
જગે ચાલી જનારી. આ પ્રકારની તારપિડા,
અનેક ટેપની બનાવવામાં આવે છે. તેમાં
બહારતહેક નામક શોષકની તારપિડા ધણી
વખણાય છે, તે તે ચૂરખમાં બધેબધે જાણીતી
છે. આ તારપિડા સિગાર આકૃતિનું એક
નાહનું વહાણ છે. તે વચમાંથી જડો ને બેઠ
છેડા ઉતરતા સીગાર જેવા દોષ છે. તેની
સાધારણ સંખાલ ૧૨ થી ૧૮ ફીટની દોષ
જાડાઈ ૧૨ થી ૧૫ ઈંચની માત્ર હોય છે.

આ તારપિડાનો માછલીવાળો ભાગ કે તરફ
પાછો પાણી કાપવા માટેનો હોય છે. તેવા
ત્યાં બે યંત્રો હોય છે, અને તે ચલાવનારા
યંત્રો કે ભાગમાં ગોઠવેલા હોય છે. આ
યંત્રો દાબેલી હવાથી ચાલે છે. આ તારપિડા
ચાલતી વેળા પાણી તળે ચોક્કસજ અંતર
ઉપર રહેવા અને બાજુએ નહિ વળન ભેતા
મા દળતાં તદન સીધા પાણીમાં ચાલે તેવા
યંત્રોની યોજના કરેલી હોય છે. તે ઈ અને
૬ ભાગમાં ગોઠવેલાં હોય છે. આ યંત્રના
ફે છેડા પાસે એક સૂકાણુ બેસાડેલું હોય છે,
જે નિયમ જાળવે છે. આ મુજબ આ તાર-
પિડા પાણીને તળાએ જઈ મરૂના વહાણુને

૩૮૬ મેળવી. ૧૮૪૨ માં ૧૮ મી અક્ટોબરે ૪૦૦૦૦ આપુર તમાચગીરે સનમુખ તેણે 'ન્યુયોર્કના' ખારામાં પડેલી 'વેલ્લતા' નામની સ્ટીમરનો તારપિડોથી નાશ કર્યો. તે પછી ૧૮૪૩ માં ૧૩ મી એપ્રિલે કર્નલ કેસ્ટે અમેરિકામાંની 'પોતોમેક' નદી ઉપર ફરતી ૫૦૦ ટનની એક સ્ટીમરનો તારપિડોથી તબ નાશ કર્યો. આ વેળા તેણે જ્યંતે તે ઉપર ધ્યાન આપી ઉપથી આગબોટથી પાંચ મેલ દૂર એલેક્ઝાન્ડ્રીયાથી ગોન્ઝેલેસ તારપિડો દોર સગળાવીને તેને પાણીમાં હાથેસે છે; કે તરત તે પાણીમાં પાંચથી ૧૫ શીટ છૂંપી સિધી લીટીમાં દોડી જઈ ખાનેખરાખી કરી મેસે છે.

આ નાશકારક તારપિડોને ૫ વર્ગમાં વેહેલી તેને જૂદા જૂદા નામે આપેલાં છે. ૧—આઈલે તારપિડો (જમીનનો) સ્પાર (સલીઆનો) તારપિડો ૩—દારવે (પાગર નાખી ધસડવાનો) તારપિડો ૪—પ—સે તારપિડો અને બ્લાઈટ હેડ (માછલીનો) તારપિડો.

આઈલે તારપિડોને બંદર અથવા કિનારાની આસપાસ સમુદ્રમાં એક બોદિયાં સાથે તરતો રાખવામાં આવે છે, અને જેવું દુશ્મનનું ખારકસ તેની નજદીક આવે એટલે ધણુ કરીને કિનારા ઉપરથી વિજળીના તારની મારફતે એક આંચકા મારનાં અથવા શનનની તોપનો ગોલો લાગતાં તે ફાટે છે, ને દુશ્મનનીજ મનવારનો નાશ કરે છે. આ આઈલે તારપિડોને લગર અથવા બીજા મારથી તેની જગાઉપર રાખવામાં આવે છે. તેને જમીનમાંથી દુશ્મન કદાડી નહિ લઇ જાય તે યદી કિનારા ઉપરની મજબુત બે તરીથી અથવા બીજી રીતે તેની સંભાળ રાખવી પડે છે. એવું કોઈક લાકડા અથવા સોડાનું બનાવે છે. લડાઈના વખત સિવાય તેને કદી બંદરમાં રાખવામાં આવતું નથી.

સ્પાર (સલીયાનો) તારપિડો ૧૫ થી ૩૮ શીટ લાંબા લોખંડના સળીયાના છેડા સાથે બાંધે છે, અને વિજળી મા બીજી કોઈ બીજી

નીચે ૧૦ થા પાંચ શીટ હેઠળ તરતું રહે છે. હાથમાં આ રીત બંધ કરી નવી રીત મુજબ તેમાં ઝોળી વધારે હવા દાખી ભરી તેને કેટલાક વજનો ભેરવી પાણીમાં છોડી મેલે છે, કે જે પાણીમાં ઝોકસ ઉઠાઈમાં તરતા રહે છે.

આ મુજબ પાણીમાં અધર તરતી રાખેલી ટારપિડો ઉપરથી આવતી મનવાર ઉરાડી મેલવા તેમાં ચૂકિત ચોળેલી હોય છે. પેહેલી ટારપિડોની જેમ કે ટારપિડોને કાંઈક લાંકડીઓ કરેલી કારીગરાઈથી તારપિડો બનાવવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં એક ઇંગ્લેન્ડે મનવાર યા શોધી કાઢી ત્યારથી એ બધે જાણીતી છે.

સે તારપિડો, એના શોધકના નામ ઉપરથી જાણીતી છે. આ શોધ યતાં તે અમેરિકન સરકારે વેચાતી લીધી હતી. આ તારપિડો એક પાણીની તળાએ તરતી સ્પાર તારપિડો જેવી બનાવેલી હોય છે. તેનો મુખ્ય શપદો એ છે કે એમાં કોઈપણ માણસ સાથે રહેવાની જરૂર પડતી નથી પણ કિનારાપરની મેટરી ઉપરથીજ તેને અલાવવામાં તથા બીજી બેઠતી સભાળ રાખવામાં આવે છે. આ નાદની બોટના બંડારમાં લગરનું દોરકુ હોય છે, જે પેલી બોટ જેમ જેમ ચાલતી જાય છે, તેમ તેમ અંદરથી બાહર નિકળતું જાય છે. પાણીની હેઠળ તે ક્યાં છે તે એક નાદના વાજટાથી દેખાય છે, જેથી કિનારા ઉપરથી સેહેલાઈથી તેની દેખરેખ રાખી શકાય છે. એક કલાકમાં તે ૧૫ થી ૮ મેલ માર્ગ દાખી ચાકે છે.

વાષ્ટત હેડ (માછલીનો) તારપિડો તેના એક ઇંગ્લેન્ડ શોધકના નામ ઉપરથી જાણીતી છે. આ તારપિડો ૧૬ શીટ લાંબો ને ૨ શીટ ઘેરાવાનો હોય છે. તેનો આકાર યુરોપિયન સીમાર જેવો હોઈ તેના બેઢ છેડા અણીઆલા હોય છે. આ તારપિડોના કપી ૪ ખાના અથવા ભાગ બનાવેલા હોય છે, જેના પેહેલા ભાગને માથું કહે છે, તેમાં ૩૫ રતલ સુધી ગનકોટન રહે છે, બીજા ખાનામાં રસાયન સંજોગથી

તે દારૂને સંજગાવવાની એક હથોડી સાચની પેટી હોય છે, તથા ત્રીજામાં એક નાહતું એનજીન હોય છે, જે એ હથિઆરને સમુદ્રમાં ચલાવી શકે છે આ તારપિટો દરિયાનાં પાણીની સપાટીથી ૩૦ ફીટ ઉડાણમાં તરી શકે છે, ને તે વળી કલાકના '૨૪ નોટ'ની ઝડપથી ચાલે છે. દરિયાઇ લઢાઇ પ્રસંગે દુશ્મનની મનવાર જાણતાં નજદીક ૧૦૦૦ વારની વેગળાઇએથી તેને પાણીમાં ઉતારી એવી કળાથી છોડી દેવામાં આવે છે કે એકસ ઠેકાણે પુગતાંજ મનવારને તળીયામાંથી ૭૦ ફીટનું ગાળકું પાડે છે. આ તારપિટો ધણી ઝડપથી દોડી શકતી હોવાથી તે ગમે એવી ઝડપ મનવારને પકડી શકે છે.

તારપિટો લઈ જનારી તારપિટો બોટ કે જે પાણીની અંદર માણસો સાથે ચાલવાની શક્તિ ધરાવે છે તેવી વરાળ યંત્રથી ચાલતી બોટ ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની લઢાઇ દરમ્યાન પ્રથમ વપરાઈ હતી. આ પેહેલી તારપિટો બોટમાં ૮ માણસો બેસી શકે તેવી ગોઠવણ કરી હતી; પણ આ પેહેલી બોટમાં અકસ્માતિક પાણી જતાં માહેલા સર્વ જણા હુણી મુવા હતા. પણ તે પછી તેમાં ફલે-મંદી ભર્યાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. ૪૦ સં ૧૮૮૮ માં એક નેરવિજીઅન શોધકની તારપિટો બોટ વધારે સગવડ ભરી તથા ફલેમંદ જણાઇ હતી. તે પછી ૧૮૯૮ માં એક ફ્રેન્ચ એનજીન્યર મોં ચાર્લસ ગોમેટ સુધારા વધારાથી સર્વજ્ઞ તારપિટો બોટ બનાવવામાં ફલે મેળવી દરિયાઇ કાફલાને મજબુતી આપી હતી.

તારપિટો બોટ પોતાની મનવારો સાથે રેલિફિર્ન-વગેરે યંત્રોથી સધેલા પણ ચલાવી શકે છે; તેમજ લેખીત ડીસપેચો પણ મોકલી શકાય છે. તે એવી રીતે કે-કેપટન નાહની દાબડીમાં પત્ર બંધ કરી તે દાબડીને રીવોલવેરિંગ વાલ્વ મારફતે બોટમાંથી મનવારની તરફ ફેંકે છે. મનવાર ઉપરના માણસો તેવી દાબડીની શોધમાં રહે છે અને

જેવી તે પાણીમાંથી ગોળા પ્રમાણે છુટી આવી સપાટીપર તરે છે કે તુરત એક બોટ ઉતારી તેને લઈ આવવામાં આવે છે. રાતની વખતે વળી તે 'ફ્લેશલાઈટ' ચોગર ફેંકી શકે છે. તારપિટોનો મસ મોટો ગોળો, બોટની સાથેજ લીવરની મદદથી ખાંધી લઈ, તે એકાએક ફાટે નહિ તે માટે તેને 'સેફ્ટીટ્રી' થી બંધ કરવામાં આવે છે, ને વખત પડવે તેને મનવાર તરફ હાસેલી 'સેફ્ટીટ્રી' કાઢી સેતાં તે પોતાનું કામ બજાવે છે.

તાર્યન્ન—(જુઓ ટેલિગ્રાફ)

તારા—અથવા સેતારા. અંધારી રાત્રે તારા-મય આકાશમાં જે અગણિત તારા આપણી નજરે પડે છે તે પોતપોતાની માળાનાં ગંજવર સૂર્ય છે. આ તારા આપણા સૂર્ય કરતાં લાખો મૈત્ર દૂર હોવાથી તેમનું તેજ આપણી નજરમાં ધણું ઓછું જણાય છે. તારાઓ ખુદ પોતાનાં પ્રકાશથી ચળકે છે. 'રેલિફિર્ન' નો તારો મંગળ પ્રમાણેજ પ્રકાશ છે. પણ ખુદ મંગળમાં તેજ નથી (જુઓ મંગળ ગ્રહ) ધણી વેળા કેટલાકો તારાને મહતરીકેજ લેખવાની ભૂખ કરે છે, આથી ગ્રહ અને તારા એ બેઉ વચ્ચે ભેદ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. જોકે રેલિફિર્નનો તારો મંગળ જેવો દેખાય છે, તોય આ તારો મંગળ કરતાં આકારમાં કદાચ લાખ દરબજે મોટો હશે અને અંતરમાં તો તે લાખો મૈત્ર દૂર છે. તારા આપણને ધણા દૂર અને ગ્રહો નજદીક જણાય છે; પણ એટલેજ ભેદ આ બે તેનેયમ ગોળાઓ વચ્ચે નથી. તારાઓ ખુદ સૂર્ય જેવા છે અને ગ્રહ એ માત્ર પથ્થર જેવા નિસ્તેજ ભારી પદાર્થો છે, એ ખીના સ્પષ્ટ જણાયથી છે.

તારાની સંખ્યાની ગણતરી કરવી મનુષ્યની શક્તિ બાહર છે. દુરગ્ગિત શિવાય પણ આપણને હજારો તારા આકાશમાં દેખાય છે. ફક્ત ખુદથી આંખે ૬૦૦૦ તારા નજરે પડે છે, પણ જો એકાદ નાહની દુરગ્ગિત વડે નેત્રું હોય તો

તારાનો સમુદાય અનિશય વધારે જણાય છે.

* * * * * પાસે દર્શાવેલી
* * * * * યુવકી સમતુલ્યિ-
* * * * * નો તારાની છે.

આ સપ્ત ઋષિનાં ૭ તારામાંના આગલા ચાર સેહજ યોષ્ઠીયુક્તારે દેખાય છે. તદન અધારી રાત્રે આકાશમાં આ યોષ્ઠીયુક્તાર તરફ ખુલ્લી આંખે જોતાં ૧૦—૧૨ તારા જણાય છે, પણ તેમનેજ આપેરા ગ્રહસંઘી જોતાં તે જગે ૨૦૦ તારા છે, એમ નજરે પડે છે. આ ઉપરથી સામાન્ય નાદની દુર-બિન વડે જોતાં તે જગે વીસ ધણા તારા નજરે પડે છે, ત્યારે ખુલ્લા આકાશમાં સખજે ખુલ્લી આંખે જોતાં જો ૬૦૦૦ તારા જણાય છે તો આપેરા ગ્રહસે તેટલાજ ભાગમાં ૧,૨૦,૦૦૦ તારા આપણને જણાશે એ યોક્તમ છે. હવે જે દુરબિનની ઉપલી કાય માત્ર ૩ ઈંચ વ્યાસની છે તેથી દુરબિન વડે જોતાં ૬,૪૦,૦૦૦ તારા દેખાશે, એટલે આ દુરબિન વડે ૧૦૦ ધણા વધારે તારા જણાય છે, પણ તારાઓની સંખ્યા કાંઈ એકવામાંજ અટકતી નથી. નાદની દુરબિન વડે નહિ દેખાતા તારા મોટા દુરબિન વડે લાખો ધણા દેખાય છે. મોટા દુરબિનમાંથી ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ તારા નજરે પડે છે, પણ આ મોટા દુરબિન વડે દેખાતા તારા કરતાં કરોડો દરજ્જે વધારે તારા આકાશમાં છે આ નહિ દેખાતા તારાનો ફોટોગ્રાફ વડીક પાડી શકાય છે. જે કાય ઉપર ફોટોગ્રાફ પાડી શકાય છે, તેને દુરબિનમાં મેલે છે અને પછી દુરબિનને આકાશમાંના એખાદ ભાગ તરફ ધરી રહેવી પડે છે. એક જો કલાક રહી કાય કાદી જોતાં તે કાય ઉપર લાખો તારાની છળી પડેલી જણાય છે. તેમાંના જે સ્પષ્ટ હોવા હોય છે તે માત્ર દુરબિન વડે જણાય છે, પણ દુરબિનમાંથી વડીક જેતું દર્શન મનુષ્યને નહિ થઈ હોય એવા હજારો તારા તે છળીમાં પડેલા સ્પષ્ટ જણાય છે. તારાનાં ફોટોગ્રાફ લેવાનાં વચ્ચે જુદી તરફનાં હોઈ તેની રીત પણ ન્યારીજ હોય છે.

તારાનું અંતર—આપણને દેખાતા સર્વમાં પાસેનો તારો કદીએ તો આલ્ફા સેંટારી (Alpha Centauri) નર તુરંગ પુનઃખાતો છે—આ નામનો તારો છે. આ તારો પૃથ્વીથી ૨૫ લાખ કરોડ (૨૫ મહા, પદ્મ) મૈલ દૂર છે.

પ્રકાશ ૧ સેકન્ડમાં ૧૮૬૦૦૦ મૈલ દોડે છે. આ પૃથ્વીથી ૫,૩૦,૦૦,૦૦૦ મૈલ દૂર હોવાથી તેનો પ્રકાશ પૃથ્વીપર આવી પુગા ૮ ઈંચી ૮ ઈંચ મિનિટ લાગે છે. આ માન મુજબ ગણતાં આ તદન પાસેજ આલ્ફા સેંટારીનો પ્રકાશ અત્રે આવી પોંહયતાં ૪ વર્ષને ૪ માસ લાગે છે. જે વેળા આપણે તે તારા તરફ જોઈએ છિયે તે વેળા તે તારા તરફ જોતાં તે વખતે તે તારો જે સ્થિતિમાં હોય છે તેજ પ્રમાણે આપણને જણાતો નથી, પણ સુમારે ૪ વર્ષ પહેલાં જે સ્થિતિમાં હતો તે મુજબ દેખાય છે, કારણકે જે પ્રકાશયોગે આપણને તે તારાનું દર્શન જોતાં થાય છે, તે પ્રકાશ તેની તર-ફથી ૪ વર્ષ ઉપર નિકળેલો હતો અને તે આ વખત સુધી માર્ગ કાપતો હતો. પ્રકાશ જેકે કલાકનાં ૮૧૬૦૦૦૦ મૈલ ચાલે છે તોય તેને આ ૨૫ લાખ કરોડ મૈલનો પ્રવાસ કરતાં ૪ વર્ષ ૪ માસની મુદત લાગે છે.

તારાનાં તેજ અને રંગ—ખુલ્લી આંખે જોતાં તે સરખા જણાતાં નથી. કેટલાક તારા તેજસ્વી અને આખા તથા દેટલાક તદન ઝાંખા જણાય છે. તારા સેહેલાધથી ઝાળખી શકાય તે માટે તેના તેજ ઉપરથી તારાનાં જુદા જુદા વર્ગ કરેલા છે. જે સર્વમાં તેજસ્વી તારા તે પહેલા વર્ગનાં, જે તેથી ઝાંખા તેજદાર તે પીળા વર્ગનાં ને તેથી ઝાંખા તેજસ્વી તે જળ વર્ગનાં ગણે છે. આ રીતે માત્ર ખુલ્લી આંખે દેખાતા તારાનાં ૬ વર્ગ કરેલાં છે. પણ મોટી દુરબિન વડે ૧૮—૧૯ વર્ગના તારા જણાય છે, જે આપણને બેહદ તેજોમય તારા દેખાય છે તે ઝાંખા તારા કરતાં મોટા હશે એમ કહેવાય નહિ. કારણ એકાદ તારો નાદનો

હોઇ આપણી નજદીક હોવાથી તેજસ્વી દેખાય છે, અને એકાદ મોટો હોય પણ તે દૂર હોવાથી ઝાંખો જણાય છે.

કેટલાક તારા એક જ બની તેમનું એક ગુહ્યું થયેલું દેખાય છે. એવા ગુહ્યું આંતરિક્ષામાં હજારો છે. એક ગુહ્યુંમાં તરેહ બની તારા હોય છે એક ગુહ્યુંમાંના જૂદા જૂદા તારા ઓળખવા મહેલાઈ મળે તે માટે ગ્રીક ભાષામાં આલ્ફા (Alpha) બીટા (Beta) થીટા (Theta) વગેરે મૂળાક્ષરનાં નામો યુરપમાં આપવામાં આવે છે. જેમકે સેન્ટાર (Centaur) નરતુરંગમાંના જે તારાનો ગુહ્યો દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં દેખાય છે, તે ગુહ્યુંમાંના તારાને આલ્ફા સેન્ટારી (alpha Centauri), બીટા સેન્ટારી એવા જૂદા જૂદા નામે ત્યાંના લોકો ઓળખે છે. આપણી ભાષામાં મૂળાક્ષરની ભાષાપરથી નામ આપવામાં આવે છે. આથી 'નરતુરંગ' ગુહ્યુંમાંના પેહેલા તારાને—એટલે જેને ત્યાંના લોકો આલ્ફા સેન્ટારી કહે છે, જેને આપણે 'નરતુરંગમાંનો ક એમ કહીએ છિયે. કેટલાકો અંકથી ઓળખે છે. કેટલાક ગુહ્યુંમાંના ચોક્કસ તારાઓને સ્વતંત્ર નામો પ્રાચીન કાળથી પડેલાં છે. સિંહરાશિમાંના ક તારાને આપણે મધા કહીએ છિયે, અને યુરપ તરફ તેને 'રેગ્યુલસ' (Regulus) કહે છે. જે સારથી પુહ્યુંમાંના ક તારાને આપણે જ્વલરદય કહીએ છિયે તેને ત્યાંના લોકો કપાપેલા (Capella) કહે છે. અને જે સ્વર મંડળ ગુહ્યુંમાંના ક ને આપણે 'અબિજત' કહીએ છિયે તેને ત્યાંના લોકો 'બીગા' (Vega) કહે છે.

આકાશમાં પેહેલાં વર્ગનાં ૧૯ છે. જુદાં તારો (Sirius), મૃગ ગુહ્યુંમાંના આલ્ફા (Betelgeuse), વૃષભ રાશિમાંના રાદિષ્ઠી (Aldebaran), વૃષિકામાંના 'જેટા' (Alares), કન્યામાંના ચિત્રા (Spica), અને નૌમ ગુહ્યુંમાંના અગસત્ય (Canopus) આ તારા પેહેલાં વર્ગનાં છે.

બીજા વર્ગમાં ૫૯ તારા, ત્રીજા વર્ગમાં ૧૮૨ તારા, ચોથા વર્ગમાં ૫૩૦, પાંચમા વર્ગમાં ૧૬૦૦, છઠા વર્ગમાં ૪૮૦૦, સાતમાં વર્ગમાં ૧૫૦૦૦, આઠમાં વર્ગમાં ૪૫૦૦૦ અને નવમાં વર્ગમાં ૧૪૨૦૦૦ તારા છે. આ મુજબ જેમ જેમ વધુ વર્ગ તરફ જતાં તેમાં મંજવર સંખ્યા જણાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જો કે તારાના જૂદા જૂદા વર્ગ છે તોય તેમાં કેટલાક એવા છે કે જેમનું તેજ ધડી ધડી નિયમિતપણે બદલાયા કરે છે. કેટલાકનું તેજ એક બે દિવસમાં ઓછું વધારે દેખાય છે, ત્યારે કેટલાકનું તેજ વધવા ઘટવા મહિનાઓ યા વર્ષો લાગે છે. આ રીતે જેમના તેજમાં ફેર પડે છે તેમને તેજવિકારી તાર (Variable stars) કહે છે. કેટલાક તારા એક વખતે નજરે પડી ગુમ થાય છે, તે ફરી જણાતા નથી. કેટલાક તારા આગળ દેખાતા હતા તે હવે બીજકુદ્ય જણાતા નથી, અને આજ વેર નહિ નજરે પડેલા હવે દેખાય દેવા માંડશે.

યથાતિ તારા ગુહ્યુંમાં જે 'અલગોલ' (Algol) નામનો તારો છે તેનું તેજ ક્રમે ક્રમે ઓછું થઇ તેમજ ફરી ક્રમે વધે છે, આ તારાને બીજા વર્ગનો ગણે છે, પણ ત્રણ દિવસમાં એ બીજા વર્ગથી વધી ચોથા વર્ગ સુધીનો બની ફરી ક્રમે આગલી સ્થિતિમાં આવે છે. આ તારાનું તેજ આ રીતે બદલાય છે. બીજા વર્ગના તારા પ્રમાણે ચમકતાં ચમકતાં તેનું તેજ ઘટે છે. તે એટલા સુધી કે ત્રણ ચાર કલાકમાં એ ચોથા વર્ગનો હોય તેવો દેખાય છે, અને આ સ્થિતિમાં માત્ર ૨૦ મિનિટ રહી ફરી ધીમે ધીમે તેજવાર બની તે ત્રણચાર કલાકમાં ફરી આગળ મુજબન ચમકવા માંડે છે.

ધણ ખરા તારાઓનો રંગ તદન સફેદ છે, તેમ જૂદા જૂદા રંગના કેટલાક છે એમ દુર્મિનમાંથી સ્પષ્ટ જણાયું છે. કાળી રાત્રે સ્વચ્છ આકાશમાં અસંખ્ય તારાઓમાં કેટ-

ચાક સાથ, લીલા, પિળા નારંગીયા અને કેટલાક અનેક રંગના તારા દુરગ્મિની મહદથી જણાય છે.

જેઅતિ તેજશ્વર તારા છે તેમાંના 'લુપ્થક', અભિજીત, મધ્યા અને ચિત્રા એ તદ્દન સંદેહ છે. આરદ્રા અને રેહિણી એ સાચ છે, રવાતી અને જ્યેષ્ઠ ઉપર સાચ રંગની ઝાંખ હોય છે. અશ્વિન, પ્રેસિપિય અને ધ્રુવ આ તારા પિળા છે અને ક્યારેક તારા તો રંગે લીલો છે.

તારાનાં ગુહ્ય અથવા જોડ તારા અંતરિક્ષામાં હજારો છે. આ પ્રકારનાં તારામાં તરેહવાર રંગના તારા દેખાય છે. કેટલીક જોડ તો રંગબેરંગી હોય છે, અને તેમને દેખાવ અત્યંત રમણીય દેખાય છે. કેટલાક ગુહ્યમાં તરેહવાર રંગના તારા હોવાથી તે અત્યંત રમણીય દેખાય છે. દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં એક તારાનું ગુહ્ય છે, તેમાંના સમગ્ર તારા બધુ રંગનાં છે. આજ ગોલાધર્મમાં જીને એક ૧૧૦ તારાનો નાહનો ઝુમખો છે. તેમાંના મુખ્ય આઠ તારામાંના બે તારા સાથ છે. એકનો રંગ બધુ હોય તેમાં લીલા રંગની ઝાંખ છે, અને બાકીનાં ત્રણ સેહેજ લીલા છે. આ તારાનાં રંગ ખુલ્લી આંખે જણાતા નથી, પણ દુરગ્મિન વડે જણાય છે.

તારાઓની ગતી—આકાશમાં તારાઓ અત્યંત ઝડપથી પેતપેતાનાં માર્ગમાં ફરે છે તારાની ઝડપ અનિશ્ચય હોવા છતાં આ ઝડપ એટલી તો ધીમી—સૂક્ષ્મ જણાય છે કે તેની સમજ મેળવવા કેટલીક સદીઓનો અનુભવ જોઈએ. એનું કારણ તારાઓ આપણાથી અતિશય દૂર હોવાનું છે. ત્રાતિનો તારો એક દિવસમાં ૪૪૦૦૦૦૦૦ એકમની ઝડપે દોડે છે અને આટલી બધી તેની ઝડપ હોવા છતાં, ૬ ઇંચની પોદગાશમાં ફરતાં આ તારાને ૮૦૦ વર્ષની મુદત સામે છે.

તારાઓની ગતીને કઈએ આપણી પૃથ્વી પણ 'ગ્રીટી' તરફના આકાશ ભાગ ગમી સૂર્ય સામે જતી હોવાથી ઉત્તર ગોલાધર્મમાં

રવાતી, બીગા, વગેરે તારા આપણી તરફ અત્યંત ઝડપથી આવે છે, અને તેમજ દક્ષિણ ગોલાધર્મમાંના ક્યારેક, લુપ્થક, મધ્યા વગેરે તારા આપણાથી દૂર યતાં અનુભવે છે.

લુપ્થક નામે તારાની ગતિ દરરોજ ૧૦૦૦૦૦૦૦ મેઘ સાલવાની છે. લગભગ ૪૦૦૦ વર્ષ થયાં આ તારાનું અવસાન ખગોળવેતાઓ કરતા આવ્યા છે, એમ ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આ ૪૦૦૦ વર્ષમાં આ તારા આપણાથી કેટલાક કરોડ મૈન દૂર ગયા હશે, તેણે તે હજી ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર જોવા દેખાનો હતો તેવાજ હાલમાં પણ દેખાય છે.

આકાશમાં તારાના ગુહ્ય અથવા જોડ તારા ઘણાજ રમણીય જણાય છે. ખુદની આંખે જોતાં તે આપણને એકજ તારો જણાય છે, પણ તેમને દુરગ્મિન વડે જોતાં તેમાંના કેટલાક જોડ તારા જણાય છે. એવી જાતનાં જોડ તારા આજે સેંકડો જણાયવાં છે. વળી આ તારા વિષે એક આ અભ્યવધી છે કે તેમાંના એક બીજા આસપાસ ફરતો રહે છે, અને તેથી તેમને જોડ તારા કહે છે. તારા એ પણ એક સૂર્ય છે, એમ વિચારતાં એક સૂર્ય બીજા સૂર્ય આસપાસ ફરતો રહે છે એ જોઈ અભ્યવધી લાગ્યા વિના રહેતી નથી. પૃથ્વી એ સૂર્ય આસપાસ ફરે છે, અને પૃથ્વી આસપાસ ચંદ્ર ફરે છે, તેમજ ગ્રહો સૂર્ય આસપાસ ફરે છે, એ બીજા સૂર્યમાંના વિશે વિચાર કરતાં જણાઈ છે; પણ એક સૂર્ય બીજા સૂર્ય આસપાસ મહ પ્રમાણે ફરફર કરે છે એ બીજાં જોડ તારાના અવલોકન ઉપરથી જણાય છે.

મિથુન રશ્મિમા જે મુખ્ય છે તારા છે, તેમાંના એક સેહેજ સુદર જણાય છે એને 'ક્યારેક' કહે છે. એ ખુદની આંખે એકજ તારો દેખાય છે, પણ દુરગ્મિન વડે જોતાં એ બે તારા છે, એમ જણાય છે. ક્યારેકના સાથીનું દેશન નાહની દુરગ્મિનમાંથી ચડે છે. આ જોડમાંના એક તારો બીજા આસપાસ ફરતો જણાયેલો છે. એની ગતી

અત્યંત છે. આથી એમનો એક ફેરો પુરો થતાં દૈત્યિક સદીઓ લાગે છે.

સરત્રક્ષપિની પાછળ જે ત્રણ તારા છે તેમાંનો વચ્ચેનો નેડનારો છે. આ વચ્ચેના તારા તરફ ખુલ્લી આંખે જોતાં તેની પાસે એક નાહનો તારો જણાય છે.

તૂળા રાશિમાં પણ એક નેડ તારો છે.

અંતરિક્ષામાંના દેખાતું અવલોકન કરતી વેળા કેટલેક ટેકાણે અનેક તારાનો એક ગુચ્છ જણાય છે. એવા મિંડાકર ગુચ્છમાં આકાશમાં ૨૦૦ થી ૩૦૦ જણાયેલાં છે. સમત્રક્ષિ તારાનું દર્શન થતાં તેમાં ૭ તારા જણાય છે. આ તારામાંના ચોરસ આકારના જે આગલા ૪ તારા છે તેમાંના જે આગલા તારાને ધ્રુવ દર્શક તારા કહે છે. કારણ આ જે તારાથી સિધી કીટી દોરતાં તે છેક ધ્રુવ નક્ષત્રપર જઈ પોંદાયે છે, અને એ રીતે ધ્રુવ નક્ષત્ર અંતરિક્ષામાં સેટેલમાં ઓળખાય છે. આ પૂંજને યૂરપમાં ગ્રેટબેચર અને બ્રહ્મ-ક્ષ (મ્હેન્ડે રીજ) એમ કહે છે.

દેવયાની નામનો એક તારાગુચ્છ ઉત્તર ગોલાઈમાં છે; એને યૂરપમાં 'અન્ડ્રોમિડા' કહે છે, અને એને દેવયાની એ નામ બાળ-ગંધર્ધર શાસ્ત્રીએ પ્રથમ આપ્યું હતું. એની વચમાં એક પ્રકાશિત ટંગ જેવી આકૃતિ ખુલ્લી આંખે જણાય છે, પણ દુરબિનવડે તે અતિ રમણીય જણાય છે. જનવારી ફેબ્રુવારીનાં થંડા દિવસોમાં અંધારી રાત્રે આકાશનું અવલોકન કરતાં મૃગ નક્ષત્રનું ગુહકું અત્યંત રમણીય જણાય છે. આ ગુચ્છની નીચે 'હુબ્બ' તારો અત્યંત તેજસ્વી જણાય છે, અને ઉપલી જાગુએ 'રેહિણી' નો લાઝ તારો ચમકે છે. આ મુજબ આ ગુહકાં પાસે બીજા ગુહકામાં કાંઈક તારાઓ નજરે પડે છે.

રત્ન આકાશમાં કાળી રાત્રે જોતાં એક ઝાંખો તેજદાર પટો આકાશમાં ફેલાયેલો જણાય છે; એને આકાશગંગા (Milky Way) કહે છે. ખુલ્લી આંખે

તે માત્ર એક તેજોમય પટો જણાય છે પણ દુરબિન વડે જોતાં તેમાં કરોડો તારા એકત્ર જણાય છે. આ તારા એટલા તો દૂર રહે છે કે તેમનો પ્રકાશ પૃથ્વિ પૃથ્વિ આપણને દેખાતો નથી પણ તેમનો એક સરખોજ પ્રકાશ પડતો હોય તેમ જણાય છે. આ ઝીણા તારા આપણા સૂર્ય જેવા દરેક સૂર્ય હોઈ આપણા સૂર્ય કરતાં પણ ઘણા ગંભીર કદનાં છે (જુઓ આકાશગંગા.)

તારા ખરતા—(Meteor=કેટકા) આકાશ-માંથી તારા ખરતા જેવા એ એક અનુભવી છે. આ ખરતા તારા દરોજ રાત્રે એક કલાકમાં ૨૫ સુધી જણાય છે. મુખ્યકરી એપ્રેલ, આગસ્ટ અને નવેમ્બરમાં રાત્રે આ તારા પુલકળ પડતા જણાય છે, અને તારાનો વર્સાદ સુમારે ૩૩ વર્ષ પછી પડે છે.

પણ જણીતા ખગોળવેત્તાઓના જણાવવા મુજબ ૩૪ વર્ષ અને ૧ દિવસ પસાર થતાં અથવા દર ૧૨૪૧૯ દિવસે તે ખુમખે જેવામાં આવે છે, જે ગણતરી નીચલી નોંધ ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે:—

૧૭૯૯ માં ૧૧ મી ૧૨ મીને દિવસે, ૧૮૩૩ નાં વર્ષમાં ૧૨ અને ૧૩ મી ને દિવસે; ૧૮૬૭ માં ૧૩ મી અને ૧૪ મીને દિવસે અને ૧૯૦૧ માં ૧૪ મી તથા ૧૫ મી નવેમ્બરે સેટેલ દેખાયા હતા.

કેટલાક પવિત્ર મનાતા પથ્થરા કે જેની પૂજા અનેક પ્રજા કરે છે, તેમાંના કેટલાક આકાશમાંથી પડેલા ખરતા પથ્થરાજ છે. સિરિયામાં એમિસામાંનો પવિત્ર પથ્થર, મક્કાના ફાયામાંનો કાળો પથ્થર, તેમજ મેક્સિકોમાંના 'ઓસૂલા'નો પથ્થર આકાશમાંથી પૃથ્વીપર પડતાં મળ્યા આવેલા જણાવવામાં આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૫૪ માં રોમ પાસે આવજીવીયન પર્વત નજદીક ખરતા તારા પથ્થર રૂપે વર્સેલાની નોંધ મળે છે. ચીનાઈ ઇતિહાસમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૧૬ માં ૧૪ મી જાનવારીએ એનો વર્સાદ પર્ડેલાની નોંધ મળે છે; જે વર્સાદથી ૧૦ માનસો માયા

મયા ઉપરાંત ધણીક માલમતાની દાની થઇ હતી. પતુરાકં અને પિંચની ખરતા તારા વિશેનો અનુભવ વર્ણવેલો છે; તેમાં પિંચની જણાવે છે કે ઇ. સ. ૪૬૭ માં હેલીસ-પોન્ટપર એગેમપોટેમોસમાં એક તપકિરિયા રંગનો ગંભીર પથ્થર પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં ૭ મી નવેમ્બરે (બુધવારે) જર્મનીમાં પડેલા ખરતા તારાના વર્ષાદમાં એક તારો પથ્થર રૂપે મળ્યો, જે '૧૬૦' રતલ વજનમાં હતો. ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં ઇટલી પાસે પેડુઆમાં એવાજ નાહના મ્હોટા તારા ૧૨૦૦ પડેલા જણા હતા. જેમાં એક તો ૧૨૦ રતલ જેવડો હતો, ને બાકીનાં ૬૦ રતલનાં હતા. ઇ. સ. ૧૬૨૦ માં પંજાબમાંના જલંદરમાં પડેલી વિજળી—કોઈ કહે છે કે ખરતો તારો (જેમાં તમામ લોડું હતું) મળ્યો હતો, જેના લોડામાંથી પાંચગાંઠ જલંદર પોતા સાથે તલવાર બનાવી હતી. ગેમેન્ડી નામે ખગોળશાસ્ત્રી જણાવે છે કે ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં ૨૭ મી નવેમ્બરે પ્રોવેન્સ-સીમાના 'વેસાયર' ચર્ચ ઉપર પડેલા ઉડકા (ખરતા તારા)માંના એકતું વજન ૫૯ રતલતું હતું, ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં ૧૩ મી ડીસેમ્બરે વાંદશાયરમાં જોડકાં દોઢાં ખાને એક ખેડુતાં ખેતરમાં પડેલા ઉડકાતું વજન ૫૬ રતલતું હતું. પણ સર્વથી વધારે ગમણીય અને ભારે તારાનો વર્ષાદ ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં ૨૬ મી એપ્રિલે નોરમ્બીમાં 'લા'એગીન' ખાને પડ્યો હતો. જે વેળા હજારો ઉડકાનો વર્ષાદ વરસ્યો તેમાં કેટલાક ૮ રતલ વજનના હતા. ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીએ મેડીસમાં ભારે મરજના સાથે ખરતા તારા વરસ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ૨૦ મી એપ્રિલે આપશાયરમાં 'રોટન' ખાને પડેલા વર્ષાદમાં ૭ રતલના વજનનાં જણા પડ્યાં હતા. ૧૮૮૭ માં ૪ થી મપ્ટેમ્બરે પેન્જાના રાજ્યમાં 'ફ્રોન્સેસોબોડરક' ખાને ભારે તુફાન સાથે પડેલા ઉડકામાં કેટલાક ઉડકા આજેથી

કિમતી પથ્થર (હિરા) મળી આવ્યા હતા. સિડીશ મ્યુઝીયમમાં એવા ઉડકાનો સંગ્રહ ૩૦૦ ઉપર છે. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં ક્રાન્સમાં ઉડકાનો પથ્થર પડ્યો. જે ઉપરથી પડતાં પુનમના ચાંદ જેવડો મ્હોટો દેખાયો. પણ હેડે આવતાં ટુટી જતાં તેની ઝીણી ટમરસો ૧૫ ઐક સુધી ફેલાઇ હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૬ નાં એપ્રિલ મહિનામાં ૨૦ મી તારીખે ઈંગ્લેન્ડમાં પડેલા ઉડકાતું વજન ૮ રતલ હતું. સુલ્ક પાસે 'વાઇ' તાલુકામાંના કળ ને ગામમાં ૧૮૭૬ માં ૪ થી નવેમ્બરે સહવારે ૧૨ કલાકે ભારે મરજના સાથે એક ઉડકાનો પથ્થર પડ્યો, જેતું વજન ૧૦ રતલ હતું, અને તે રંગે કાળો હતો. હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૬૬ તથા ૧૮૯૯ ની આખેરીમાં ઉડકાનો વર્ષાદ પડ્યો હતો.

ખરતા તારા આકાશમાં જોકે નાહના હોય છે તોય તેમની સખ્યા અગણીત છે. એવાં તારો પડ્યા વગર કોઈ મિનિટ ખાલી જતી નથી. "દરોજ પૃથ્વી ઉપર ૧૪ હજાર કરોડ તારા ખરે છે" એમ જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓએ ગણતરીથી સિધ્ધ કર્યું છે. એમાંના કેટલાક તારા નાહના કેટલાક ભારે હોય છે તેમાં કેટલાક વટેણા જેવાં તો કેટલાક અત્યંત ઝીણાં હોય છે. આ સૂક્ષ્મ પદાર્થ સૂર્ય આસપાસ ભારે ઝડપથી ફરે છે. આ તારા ખીમ મ્હોટા પ્રમાણે નિયમિત રીતે સૂર્ય આસપાસ ફરતા રહે છે, અને તે ધણીજ નોરાવર દુરમિત વડે જણ દેખાતા નથી.

આ તારા સૂર્ય આસપાસ ભારે ઝડપથી ફરે છે. આપણી પૃથ્વીના આકર્ષણથી ખેચાઈ પૃથ્વીના પાતાલરણમાં ભારે ઝડપથી દાખન થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ પૃથ્વીની આસપાસ બે તણ મેવ હતા જાણી પ્રમાણે ફરી વળેલી છે. પૃથ્વીનાં આકર્ષણનાં ખેચાણમાં જ્યાં સુધી આ તારા સપડતા નથી ત્યાં સુધી સૂર્ય આસપાસ ફર્યા કરે છે. પણ જ્યારે તે આકર્ષણથી

એવાઇ જાય છે ત્યારેજ તેની આવરદા થટે છે. આ તારા સૂર્ય આસપાસ દર કલાકે ૭૨૦૦૦ મૈલની ઝડપે ફરે છે. આથી જ્યારે તે આપણી વાતાવરણમાં આવી ઝડપે દાખલ થાય છે ત્યારે ધસારાથી તે પ્રથમ લાલચોળ જની, પછી શ્વેદ સફેદ બની પિગળી, છેલ્લે અગ્નિ-કાટમંદ રોશની ફેંકી વરાળમાં ફેરવાઇ જઇ વાતાવરણમાં મળી જાય છે. આમાંના જે મોટા તારા લાલ ચોળ થઇ પિગળી ચળકે છે તેજ નરી આંખે દેખાય છે, પણ બીજા આંખા ચળકનારા દુરબિન વડે દેખાય છે.

પુરતા ધ્યાનથી અવલોકન કરતાં દરરોજ રાત્રે ૨૦ થી ૨૫ તારા ખરતા નજરે પડશે; પણ વર્ષમાં કેટલીક રાત્રે ચોક્કસ દિવસો પર વધારે ખરતા તારા જણાય છે. આ પ્રમાણે પડનારા તારાનાં જથ્થા ૫૦ થી ૬૦ નો શોધ આજવેર થયેલો છે. તેમાંના એક મોટા જથ્થા પૃથ્વીને આગરત માસમાં ૯ થી ૧૧ મી તારીખવેરમાં આવી મળે છે અને બીજે નવેમ્બર માસમાં ૧૨ થી ૧૪ મી તારીખે આવી મળે છે. આ જથ્થા જ્યારે પૃથ્વીની પાસે આવે છે ત્યારે તેમાંના કેટલાક તારા પૃથ્વીનાં આકર્ષણથી જિંવાઈ ઉપર જણાવેલી સ્થિતિને પોંદિયે છે. આ તારાઓને સૂર્ય આસપાસ ફરતાં ૩૩ વર્ષ ઉપરની મુદત લાગે છે.

ખરતા તારા જે નાહના હોય છે તે વાતાવરણના ધસારાથી વરાળ જની ઉપરના ઉપર ચુમ થાય છે, પણ જે વધારે મોટા હોય છે તે પૂર્ણપણે પિગળી જવા પેટેલાં પૃથ્વી પર પડેલા મળે છે. એમને આપણે ઉલ્કા કહીએ છીએ. પૃથ્વીપૂર આવા પડેલા પથ્થરને ચૂરપ, અમેરિકા, મુગધ, તથા કલકત્તા અને બીજા દેશોનાં પદાર્થ સંગ્રહાલયમાં સાચવી રાખવા માં આવેલા છે.

આ ખરતા તારા (ઉલ્કા)ને રસાયન શાસ્ત્રીઓએ તપાસી જાહેર કર્યું છે કે તેમાં લોહ, કલક, ગધક, તાંબુ, સિસુ વગેરે પદાર્થ હોય છે. કોઇટાઇ વેળા ઉલ્કા હવા-

માંજ ડુટે છે ત્યારે તોપ જેવો અવાજ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ ખરતા તારાઓનો અભયજ જેવો મુંદર દેખાવ ૭૦ સં ૧૭૨૯, ૧૮૩૩, ૧૮૬૬, ૧૯૭ ના વર્ષમાં જોવામાં આવ્યો હતો, અને તેવોજ દેખાવ પાછો ૧૮૯૯ ના નવેમ્બર મહિનામાં દેખાશે એવી કેટલાક અગોળ શાસ્ત્રીઓએ તર્ક બાંધી હતી, પણ તેવો દેખાવ તે વેળા નજરે પડ્યો નહોતો. તેનું કારણ એવું બતાવવામાં આવે છે કે કરોડો ખરતા તારાઓના ઝુંબઝા ૧૮૯૯ નાં નવેમ્બર માસમાં આપણી પૃથ્વીના માર્ગમાં આવવાનો હતો પણ તે કોઇ બીજા તરફ ધસાઈ ગયો હશે અથવા તો કોઇ બીજા જળવાન ગ્રહોના જેવાણને સંબંધે તે તારાઓ જૂદા જૂદા ભાગોમાં વહેંચાઈને વીખેરાઈ જતાં દેખાયા નહોત.

તારા—જૂહરપતિની બે સ્ત્રીમાંની એક. એને પતિ જૂહરપતિ ચંદ્રને ત્યાં રાજસભ્યમાં ગયો હતો. ત્યાં ચંદ્રે છળકપટથી તારાને શરૂ પાસથી હિનવી લીધી હતી; તેથી ચૂંદ્ધ ચંદ્રે તેમાં ચંદ્રની મદદે દેવ અને શુરની મદદે દેવતાઓ હતા. અંતે પ્રજ્ઞાની આગ્રાથી ચંદ્રે તારાને પાછી આપી, પણ તેને ગર્ભવંતી જોઇ જૂહરપતિ ક્રોધાવમાન થયો. એના આપના લાયથી તારાએ ગર્ભ પ્રસવ્યો. પુત્રને જોઈ જૂહરપતિનું મન લલચાયું ને પોતાની પાસ રાખવા માંડ્યું. આથી વાંધા ઉઠતાં તે પુત્ર ચંદ્રને સ્વાધિન કરવામાં આવ્યો. જે બુદ્ધને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

તારાગઢ—અજમેરનો આ એક પહાડી કિલ્લો સમુદ્ર સપાટીથી ૨૮૫૫ ફીટ ઉપર છે. આ કિલ્લો 'અજમ' રાજ્યએ બંધાવ્યો હતો અને તેથીજ આ શહેરનું નામ અજમીર=અજમીર પડ્યું. આ ગઢ અજમેરની તારીખમાં યાદગાર સફા રોકે છે, અને ત્યાંના રાજ્યકર્તાના અમલમાં એ એક મજબૂત બગાવદાર કિલ્લો સહીએ સુધી ગણાતો હતો. આ કિલ્લાને મજબૂતી આપવા માટે

કેટલેક ઠેકાણેનો કોટ ૨૦ શીટ જાડા બનાવેલો છે. કિલ્લામાં અનેક તલાવો હોઈ તે વસાઈમાં છલાછલા ભરાય છે ને તે પાણી આપું વધે ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૮૩૨ તથા ૧૮૬૦ પછી આ કિલ્લો યૂરોપિયન દુપના હવા ખાવાના મથક તરીકે વપરાય છે; કિલ્લાના શિખર ઉપર સંપદ દુસેનની દરગાહ છે જે રણેયાર અને ચોહાન સાથે ૬૦ સં ૧૨૧૦ માં લટનો અત્રે મરણ પામ્યો હતો. આ દરગાહને ૪૩૬ પોંઝી વાર્ષિક મદદ મળે છે અને તે માટે ત્રણ ગામડાની મેહેસૂય બેટ કરવામાં આવી છે. (જુઓ અન્નેર.)

તારાખાઈ—ખિદનોરના રાજ શુરતની આ બેટી હતી. ઇસવી સનની ૧૩ મી સદીમાં સુલતાન અલાઉદ્દીને આ રામના વડીલોને હરાવી દેશપાર કર્યાથી તેઓએ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં જઈ ખિદનોરની નદી કાંઠે ટોકચોડને પ્રાંત છતી લઈ ત્યાં સત્તા સ્થાપી. તેટલાં 'લીલા' નામના અદ્ધાન સરદારે સુરતના હાથમાંથી થોડા પણુ છિનવી લીધું. જ્યારે તારાખાઈ પુરતી ઉભરમાં આવી તે વેળા આ કુટુંબને તામે જુગ ભાગ હતો. જ્યારે તારાખાઈએ પોતાના વંશજોનું શુરાતન અને જુદમી પ્રસલામીઓથી યજેસી ખુઆરી સાંભળી કે તેણે પોતે જાને લટાઈને દૂનર શિખવાનો નિશ્ચ કરી તીરકમાનનો દૂનર શિખી થોડે સ્વારી આદિ સર્વ દૂનરમાં કુશળતા મેળવી લટવા તેઆરી કરી. તેટલાં રાજસ્થાનના રાણા રાએમલના ઝીજ બેટા જેમલે એના હાથની માગણી કરી, ત્યારે તારાખાઈએ કહેવાડ્યું કે "થોડા પાણું છતી અપાવે તો હું તારી માથે વર." તેણે તે શરત કમુલ કરી છતાં તેણે લટવા આગમન અને પોતાની સ્ત્રી બનાવવાનો કસડ કર્યાથી રાએમલરતને તેની નાજાયક ચાલ માટે તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી. પણ તેટલાં તેને ખીજે બાઈ પ્રયુરાજ જે મારવાડમાં દેશપાર યજેલો હતો, તેણે કેટલાંક

શુરાતમના કામો કરી પોતાના પિતાનું મન છતી લઈ, તારાખાઈને પરણવાનું ખીડું ઝડપ્યું. આથી તે તારાખાઈ તથા પોતાના પિતાની મંજુરીયાની પ્રથમ પરણ્યો અને મોહરમના હિંગામ ઉપર થોડા છતવાનું ઠેરવી તે તરફ છુપી રીતે કુચ કરી. આ વેળા તારાખાઈ પણ પોતાના પતિ સાથે થોડેસ્વાર થઈ લશકર સાથે થોડા બાહર જઈ હાલણી મારી, અને પોતે પોતાના પ્રતિ તથા સ્વારી સાથે શેહેરમાં દાખલ થઈ. જે ચોડમાં તાણ્યા મેલેલા હતા તેમની સાથે કરવા માંડી તે તાણ્યા હાકેમના મેહેલ પાસે આવતાં ત્યાં હાકેમની એમનીયર શકમરી નમર પડતાં તારાખાઈએ તે હાકેમને વસતજ તીરથી વિધી નાખી કેટલાકને કતલ કરતી પોતાના પતિ સાથે લટવી દરવાજા પાસે આવી. આ વેળા દરવાજામાં એક હાથી ઉભો હતો જેથી તેમને મજબૂત અટકાવ થયે; પણ તારાખાઈએ ઝડપ કરી હાથીની સુંઢ કાપી નાખતાં તે ઉગાધ નહારો; કે તુરત તેઓ બાહર છટકી જઈ પોતાનાં લશકરમાં મળી જઈ શેહેરપર હુમલો કરી થોડા તામે કીધું. તે પછી ત્યાંના હાકેમનો બાઈ તારાખાઈ સામે થયો, પણ તે માથો ગયો. તે પછી તારાખાઈએ કિર્તિ સાથે પોતાના પતિ સંગાથે લાંગો વખત મુખ ભોગમ્યું, તેટલાં પ્રયુરાજને તેના બનેલી પ્રભુરાવે કુટુંબી કંઠાસને લીધે દગાથી ઝેર ખવાડી મારતાં તારાખાઈ પતિ સાથે સતી થઈ બળી મુક હતી.

તારામતી—સૂર્યવંશીય હરિશંકર રામની પત્નિ. એના પુત્રનું નામ રોહિત હતું. (જુઓ હરિશંકર.)

તારા સ્થિતિ પત્રકો—તારાનો વેધ કાઢી તેનું 'કેટલોંગ' ચૂરપમાં દિવાંકે ૬૦ સં પૂર્વે ૧૫૦ માં પ્રથમ બનાવ્યું હતું. હાલમાં તે બેકે મળતું નથી પણ તેમાંજ અચનગતિ પુરનો ફેરફાર કરી ટાલમિએ એક પત્રક બનાવ્યું (૬૦ સં ૧૩૮) હતું. તેમાં ૧૦૨૨ તારા છે. તેની ૪૮ રાગિ બનાવી છે. તે

પછી બીજી પત્રક તેમજ ગના પાત્ર ઉલ્લખ-
જેગ, સમરકંદના પાદશાહે ૬૦ સં ૧૪૩૭
માં બનાવ્યું. તેમાં ૧૦૧૯ તારા છે. તે
પછી ટીકાએ ૧૬૦૦ માં બનાવેલા પત્રકમાં
૭૭૭ તારા છે. તે પછી યુરપમાં અનેક સૂક્ષ્મ
પત્રકો થયાં. હિંદુસ્તાનમાં વેધ લઈ કાઢીએ
એવું પત્રક બનાવ્યું હોય એવું બ્યોતિપ
શાસ્ત્રનાં કાંઈ પણ અંશમાંથી નોંધ મળતી
નથી. માત્ર મહેન્દર (શકે ૧૨૯૨ માં)
એ પોતાનાં 'યંત્રરાજ' અંશમાં થોડુંક
વર્ણન આપ્યું છે.

તારીખે હિંદ—આ હિંદની તવારીખનો અથ
અનુસંધાને અરેબીકમાંથી તર્જુમો કરી
રચ્યો હતો. આ અંશ મહમદ નામે અરબે
૬૦ સં ૧૨૧૬ (હિં ૬૦ ૬૧૩ માં) માં
સિંધમાં રહી લખ્યો હતો.

તાલચેરી—બંગાલમાં આરિસા પ્રાંતમાં એક
દેશી રાજ્ય. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૯ ચોરસ મેલ
હોઈ તેમાં ૩૫૫૯૦ ની વસ્તી છે. એની
ઉત્તરે પાલકાહર, પૂર્વે ચનકાતાલ, દક્ષિણે તથા
પશ્ચિમે અંગુલનું રાજ્ય. આ રાજ્યમાં કોલ-
સાની ખાણો છે જેની શોધ ૧૮૭૫ માં કર-
વામાં આવી હતી. તેમજ અત્રેની બ્રાહ્મણી
નદી પાસે લોડું તથા ચુનો મળે છે. તેમજ
નદીની રેતીમાંથી સોનું મળે છે; પણ તે
થોડું મળતું હોવાથી તેના વેપારમાં કાયદો
જણાયો નથી. લોક વસ્તીમાં ૩૫૪૬૬ હિંદુ
અને ૧૨૧ મોહમ્મદનો છે. રાજ્યને ત્રણે
૨૬૧ ગામડાં છે. આ રાજ્યની સ્થાપના ૫૨૫
વર્ષ ઉપર ઉદેતાએ કરી હતી. ૧૮૪૭ ના
અંગુલ પ્રજાના બળેડા પછી અત્રેના રાજાને
મહેલબાહુરનો ખેતાબ આપવામાં આવ્યો
હતો. રાજ્યની મેહસૂલ ૫૧૯૩ પૌંડની ઉપર
છે. તેમાંથી ૧૦૩ પૌંડ બ્રિટીશ સરકારને
ખડણીના બારે છે.

તાલસાટ—લસીતપૂર જિલ્લામાં આ એક
પુરાણુ શહેર લસીતપૂરની ઉત્તરે ૨૬ મેલ
ઉપર છે. એનું નામ એની પાસેના ગંગાવર
તક્ષાવ (યાર્ન-તાલ) ઉપરથી પડ્યું છે. અ-

ત્રેના તક્ષાવમાંથી આંસપાસના ગામોને
પીવાનું પાણી મોટા જાતનાં મળી શકે
છે. આ ગામ પાસે ૮૦૦ શીટ ઉંચાઈના
પર્વતની દાર આવેલી હોઈ તે ચોતરફથી
જઈ પ્રમાણે ફરી વળેલી હોવાથી તેમાં એક
ચોરસ મેલનો તક્ષાવ બની રહ્યો છે. આ
પર્વત પાસેજ એક પુરાણુ કિલ્લો ખડીવર
હાલતમાં છે, અને આગળ અત્રે મોટી
વસ્તી હશે એમ ત્યાં ખડીવર સ્થિતિમાં
ફલાપલા મકાનો ઉપરથી કહેવાઈ ચકાય છે.
અત્રેની વસ્તી ૫૨૯૩ ની હોઈ તેમાં ૧૮૨૦
હિંદુ, ૨૬૪ મોહમ્મદન અને ૧૦૭ જૈન છે.
અત્રે ચોખા તથા રેનો સારો પાક થાય છે.
અત્રેનો કિલ્લો સર લાજરાએ ૧૮૫૭ માં
તોડી પાડ્યો હતો.

તાલમદ—યાહુદી પ્રજાનો ધર્મ સંબંધી પવિત્ર
અંશ. આ અંશમાં તેમની રીતી રવાજ અને
તેહેવારો સંબંધી કાયદાઓ અપેક્ષા છે. તાલ-
મદ એ 'ખાલ્દી' અથવા આરમીનીયન બાપાનો
બોલ 'લામાદ' એટલે શીખવું ઉપરથી નિક-
ળેલો છે, જેનો અર્થ 'ધર્મતાવ' થાય છે.
આ અંશનાં બે ભાગ મીસના અને ગીમરા
નામે છે. પેહેલા ભાગમાં કાયદાઓ તથા
બીજા ભાગમાં યાહુદી વિધવાનોએ કાયદાના
કરેલા ખુલાસા અને એ પ્રજા સંબંધી
આલતી દંતકથાનો સંગ્રહ આપ્યો છે.

આ તાલમદ અંશ યાહુદીઓના લોકવ્ય-
વહાર સંબંધી તેમજ કાયદા અને રસમ
સંબંધીનો સર્વ સંગ્રહ અંશ છે. આ અંશને
'ધીઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ' (તોરાત) માં, તે કામનાં
વહીવટ અને રીતબોત પુરતા બંદોબસ્તથી
ચલાવવાના ધારા અને નીયમોના—વધારાનાં
ભાગ તરીકે જોડેલા છે. આ સળખથી તાલ-
મદમાં આવેલી બીના તહેવાર રીતનાં ફર-
માન રૂપે છે જે માહેલાં સર્વે ફરમાનો
ધર્મનેજ લાગુ પડતાં નથી, પણ તેઓ જુદી
જુદી રીતે શીલસુરી, ટકીયું, તવારીખ, કાયદા
શાસ્ત્ર, અને ઘણીક વ્યવહાર ઉપયોગી કામો-
ની જુદીજુદી પુષ્કળ જાગ્યો તેમાં જણાવેલી

તાલિંગજી—પંચમમાં નહેલમ છઠ્ઠામાંનું એક તેહેસિલ. ક્ષેત્રફળ ૧૨૪૭ ચૌરસ મૈલ હોઈ તેમાં ૮૩ શહેર તથા ગામડાં છે. લોક વસ્તી ૯૪૮૭૪ ની હોઈ તેમાં ૮૬૦૨૨ મોહમેદન, ૭૨૮૪ હિંદુ, ૧૫૫૧ શિખ અને બાકીનાં ખ્રિસ્તીઓ છે. મુખ્ય પાક બાજરી, ઘઉં, ચણા, જુવાર, મેથ અને રૂનો ચાલે છે.

મુખ્ય શહેર તાલિંગજી નહેલમ શહેરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૮૦ મૈલ ઉપર છે. તેમાં વસ્તી ૬૨૩૬ ની હોઈ તેમાં ૪૧૭૪ મોહમેદન અને ૧૨૦૫ હિંદુ તથા ૮૪૫ શિખ છે. ૧૬૨૫ ના સુમારમાં આ શહેરને ‘આવાન’ સરદારે સ્થાપન કર્યું હતું. તે પછી એ શિખોને તાજે આયુ’ ને હાલમાં સિદ્ધિચ સત્તા તાજે છે. અગ્રે કાપડ વધુવાનો તથા છુટ બનાવવાનો સારો ઉદ્યોગ આયુ છે.

તાલી—હિંદુસ્તાનમાં વસતી એક પ્રજા, એઓ સગન પ્રસંગે એક ચોખ્ખાકાર ચુન્નાના તાલીજને વરરાગના હાથે દન્યાને ગળે બાંધે છે તેને તાલી કહે છે. આ તાલી તે સ્ત્રી પોતાના પતિની દેવાતી મુદ્દી ગળેજ બાંધેલુ રાખે છે, પણ વિધવા અવસ્થાએ પોંદ્યતા તેના સગાંઓ તે પોતાને હાથે કાઢી લીએ છે. કેટલાકે આ તાલીને વાતનખથી સજુગારે છે.

તાલીકાટ—ખીજપૂર છઠ્ઠામાંનું એક ગામ. કલાહીની ઉત્તર પૂર્વે ૬૦ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૫૩૨૫ ની હોઈ તેમાં ૩૯૬૫ હિંદુ અને ૧૩૬૦ મોહમેદનો છે. ૧૫૬૫ માં ૨૫ મી જુલૈઝએ તાલીકાટની જાણીની લડાઈ દિશ્યાનાં જમણા કાંઠા ઉપર તાલીકાટની દક્ષિણે ૩૦ મૈલ ઉપર યદ્ય, હતી. આ લડાઈમાં દખણના મુસલમાન રાજાએ વિજયનગરની મેદેનશાહાતનો નાશ કર્યો હતો.

તાલીસપત્ર—એનું આઠ ધણુ હતું વધે છે. સિંધુ નદીથી ભૂતાન મુદ્દી દિમાલવનો ભાગ, દિમાલવની વાયવ્ય તરફના ભાગોનો ૭૦૦૦ થી ૧૩૦૦૦ ઉચાઈવાલો પ્રદેશ વગેરે રચ-

બમાં તાલીસપત્રનો વૃક્ષ ઉગે છે. એનાં પાદ્યો સખાટ, સાંકડા અને લખોયાં હોય છે.

આ વૃક્ષમાંથી સફેદ રંગની રાજ નિકળે છે, અને તેનો ઉપયોગ આપધીમાં દેશીવેદોએ ચોળ્યો છે. આ રાજને ગુલાબ અત્તરમાં મેળવી બાધી હોય તો દેક અટકે છે એમ કહ્યો છે. માયુ’ કુખવુ હોય તો તેનો લેપ કરી ચોપડે છે.

આ ઝાડના કુમળા ફળોનો ઉત્તમ જાંબુડો રંગ બને છે, એમ મીં નહેય પોતાના મંથમાં લખે છે એમ મીં કુદીએ ડાંકતર વાંટને સુચવ્યું હતું. રીવરે, જાડીસ તથા ગાળેલ એ મુખ્ય રંગ નિકળવાનું જણાવતા નથી; પણ મીં ગોડન કહે છે કે એનાં ફળમાંથી જાંબુડો રંગ બને છે, તેથી ‘ગોરખાલી’ પ્રજા એને ‘રામસુલા’ તથા ‘ગાજરીઓસુલા’ કહે છે.

આ ઝાડના શુદ્ધ પાંદડાં આપધિમાં ઉપયોગી જણાવ્યાં છે. તાલીસપત્ર મધૂર, કડવું, ઉષ્ણ, તિક્ષ્ણ, અગ્નિવિપક અને દમ, ઉષ્નરસ, દાદકવાયુ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, અરચી વગેરેનો નાશ કરે છે.

ડૉ. એફ. હેમિલ્ટન કહે છે કે “ખહાર પ્રાંતના તખીમે ધાડું” બેસી ગયું હોય તો, તેનીપર તાલીસપત્ર દવા તરીકે આપે છે. કેટલાક પ્રાંતમાં એને મળતા પાતરાંને પણ તાલીસપત્ર તરીકે ઓળખાવી ઉપયોગમાં લીધે છે. આપણા દેશનાં કેટલાક પુરાણા ગ્રંથોમાં તાલીસપત્રનું વર્ણન મળે છે, તે વજનાં પાંચા સાથે ઘણું ખર્ચ મળતું આવે છે. ‘તાલીસપત્ર’ એ નામ તેલયુ અને તામિય ભાષામાં તળનાં પાંદડાંને ખાટે પણ ચોળ્યું; તેમજ અરચી-શરસી ભાષામાં તળના પાંદડાંનું એ નામ છે. એમ સર્જન મુદ્દીનું મત છે. હાલમાં તાલીસપત્ર એ બેઉને લગાડે છે. (તાલીસ અને તળ)

જગલ, ખહાર અને વાયવ્ય પ્રાંતમાં અનેક સ્થળે તાલીસપત્ર ગોંધીની દુકાને મળે છે. તાલીસપત્ર આ નામ તળે ખીખ’ ક્યા

જગપશિકરણ ચંત્રનું તાવીજ—આ શાહી ચંત્રને કપૂર, કરવૂરી, ચંદન, ગોરચંદનની બનાવી ચંબેલીના ઝાડની દક્ષમ બનાવી તેથી ભોજપત્ર પર લખવું અને તેની ૩ દિવસ વિધીપૂર્વક પૂજા કરી તેને તાવીજમાં મઢી લઈ પાસે રાખે તો તે જ્યાં જાય ત્યાં તેને સર્વે વંશ થાય એમ જણાવવામાં આવે છે.

ઉ	વં	ને	હી	ડ
ફ	ડ	હી	ઉ	ફ
જ	ડ	જગત	વંડ	હી

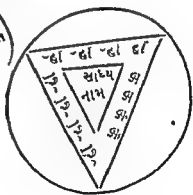
બીજું વશિકરણ તાવીજ—આ મંત્રને અષ્ટગ્રંથથી ભોજપત્ર ઉપર લખી વિધીપૂર્વક પૂજન કરી તાવીજમાં મઢી જૂજ પર બાધે તો જે તેને જોય તે તરત વશ થાય એવું માનવામાં આવે છે.

ઉ	
ન ટં	ભં પં
તં ત તં તં તં	દ દ દ દ દ
ભં મં ભ ભ ભ	ડ ડ ડ ડ ડ
પં પં પં પં પં	યં યં યં યં યં
ટ ટં	ન ન

શકલુને મહાતં કરવાનું તાવીજ—આ મંત્રને કાગળમાં લખી લોચાન ધૂપાવી તાવીજ બનાવી ખાંડણીમાં ધુટે તો ગરુડ મારું કુટે.

ઉ	ઉ
ઉ	ઉ
ઉ	ઉ
ઉ	ઉ
ઉ	ઉ
ઉ	ઉ

આ મંત્રને કાપા કુતરાના લોહીથી ભોજપત્ર ઉપર લખી તેનું વિધીપૂર્વક પૂજન કરી કુતરાના ગળામાં તાવીજ બનાવી બાધે તો જ્યાં જ્યાં તે કુતરો દોડે ત્યાંનાં માનનો પથ નાહસવા માંડે એવો આ તાવીજનો પ્રતાપ જણાવવામાં છે.

ત્યાં એણે વિદ્યાઅભ્યાસ કરી ૫૦૦૦ શબ્દ-
નો 'તાવૌ ટેલકિંગ' નામે ગ્રંથ રચ્યો અને
પોતાનું નામ 'લાવોતથ' રાખ્યું. ત્યાર પછી
એ જાપાનમાં ગયો હતો. એનું ચરણ ૮૬
વર્ષની વયે ૬૦ સં પૂર્વે ૫૨૦ માં નિપ-
ન્યુ હતું. લાવોતથએ રચાવેલા 'તાવૌ ધર્મ'
વેદાંત ધર્મને મળતો છે. એણે 'તાવૌ'
શબ્દનો પ્રયોગ 'બ્રહ્મ' શબ્દ પ્રમાણે નપુ-
સકર્ણિમાં કર્યો છે. તેણે જમીનની ઉત્પત્તિ-
તિનું વર્ણન વેદાંત મુજબજ આપેલું છે.

એના જન્મ વિષે ચીનાઓમાં અનેક
કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. એનો ગર્ભ એક નક્ષ-
ત્રથી રહ્યો અને તે ગર્ભ મૃત્યુ ભૂમિનાં
અનેક કષ્ટનાં ભયથી માતાનાં ઉદરમાં ૮૧
વર્ષ સુધી રહ્યો અને જ્યારે તે જનમ્યો
ત્યારે તેના માથા ઉપરના તથા મ્હોં ઉપરનાં
બાજ સફેદ થયેલા હતા, આથી તેને જીન્નેંગ
મરદ પણ કહે છે.

એ ધર્મના દેવતાઓમાં તાઓ તથા
આનતસીંગ એઓ ધણા મોહોટા છે, તેઓ
શાંતી અથવા ઈલિદ દવાંતને પી માને છે.
તે વિશે જણાવવામાં આવે છે કે તે મ્હોટા
પ્રુદા છે. દવાનુવાગ અથવા અગ્નિના ધ્વજર-
ને મરતબો ધણા મ્હોટા છે; અને તેની
માનતા ધણાઓ કરે છે. તેની વર્ગાકના
દિવસ ઉપર કાલસાની ભારે મેઠ સવગાવી
તેમાં તાવૌધર્મના ધર્મચર્યો ઉપરે પગે
ચાલી જઈ પોતાના ધર્મનું મહત્વ દર્શાવે છે.

તાવૌધર્મ ઉપાધ્યાઓ સદા શુરત બેદો
પાછળ મેડેલા રહી અમરતના પાણીની
ખોળમાં રહે છે. તેઓ તે પાણી જડીયુટી-
ઓની મેળવણીથી બનાવે છે. પણ તેથી
મનુષ્ય ફેદને ઉશનગતિ પોંદ્યે છે. તે
પાણી પી કોઇ મરવા પડે છે ત્યારે ધર્મચર્યો
જણાવે છે કે હવે તે જીવોમાં દાખલ થઇ
સદા જીવાની ભોગવશે.

તાવૌય—લોચર જરમામાં એ તેનાસરીમ
પ્રાંતમાંનું મુખ્ય શહેર તાવૌય નદીનાં મુખ-
થી ૨૦ મૈલ ઉપર છે. વસ્તી ૧૩૭૭૨ ની

છે, તેમાં ૧૦૨૮ પુરુષો અને ૭૩૪૪ સ્ત્રીઓ
છે. વસ્તીમાં ૧૨૫૪૯ ખ્રિસ્તિ, ૫૫૦ મોહ-
મેદન અને ૧૫૯ હિંદુ તથા ૧૧૪ ખ્રિસ્તી
છે. આ શહેરમાંના ધણાખરા મકાનો
લાકડકામથી ઉભા કહેલાં છે. શહેરમાં કોર્ટહોસ,
કસ્ટમહાસ અને જાહેર કચેરીઓ છે. અતરે
ચોખા, ખાંડ ને ધમારતી લાકડાનો મુખ્ય
વેપાર ચાલે છે. પરદેશથી આવેલો માલ—
પરચુટણ સામાન, તંબાકુ, રૂ, લોહું, હાથી-
દાંત, રેશમ, ટરકીરેડ કલરનું કાપડ, તથા
બાજ તરકારી મુખ્ય છે. આ શહેરની રચા-
પના ૧૭૫૧ માં કરવામાં આવી હતી. ૧૭૫૨
માં અત્રે ઇસ્ટઈન્ડીયા કંપનીએ પોતાની કોઠી
રચાવન કરી હતી.

તાસમાંવ—સતારા શરલાનો એક તાલુકો,
ક્ષેત્રફળ ૩૪૧ ચારસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૮૭૨
માં ૮૭૭૭૫ ની ને ૧૮૮૧ માં ૭૭૭૦૪ ની
હતી. તાલુકામાં ૨ શહેર તથા ૪૭ ગામડાં
છે. આ તાલુકાનો ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગ
ખડકવાલો ને વેશન છે; પણ દક્ષિણ પશ્ચિમ
ભાગમાંથી નદી પસાર થતી હોવાથી ખેતી-
વાડીથી ભરપૂર હોઇ ત્યાં આંખા તથા આવ-
ળનાં ઝાડના વનો છે. મુખ્ય નદી કુણા
છે, કે જે પશ્ચિમ સરહદ ઉપરથી પસાર
ચાય છે. મુખ્ય પાક ચણા, તેલી બીયાં, કપાસ
વગેરેનો ભારે થાય છે.

તાસકંદ—રશિયન વર્કસ્ટાનનું આ પાયતખત
સમરકંદની ઉત્તર પૂર્વે ૩૦૦ મૈલ ઉપર છે.
દંડ અત્રેનું પુરાતમ કોટવાલું શહેર કાપમ
છે, ને દક્ષિણ ભાગમાં નવું મુરોપિયન
શહેર વસાયેલું છે. અત્રે રેલ્વે, ટેલીગ્રાફ,
વગેરે ખાતાં છે. તેમજ રેશમ, ચામડાં, ઝાંપી,
ને કુંબારકામના કારખાના છે. વસ્તી
૧૦૦૦૦૦ ની છે. આગળ એ 'ખનાત'નું
પાયતખત હતું. ૧૮૧૦ માં અત્રે ખાકંદની
રાજ્યસત્તા હતી, પણ ૧૮૬૨ થી અત્રે રશિ-
અન સરકારની સત્તા ચાલે છે.

તાસમેનિયા—આ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ ૨૬૨૫૫
ચારસ મૈલ છે. ટાપુ સપાટ અને ઉંચા

જગપશિકરણ ચંત્રનું તાવીજ—આ શાહીયંત્રને કપૂર, કરતૂરી, ચંદન, ગોરચંદનની બનાવી ચખેલીના ઝાડની કલમ બનાવી તેથી ભોજપત્ર પર લખવું અને તેની ૩ દિવસ વિધીપૂર્વક પૂજા કરી તેને તાવીજમાં મઢી લઇ પાસે રાખે તો તે જ્યાં જાય ત્યાં તેને સર્વે વંશ થાય એમ જણાવવામાં આવે છે.

ઉ	વ	જે	હી	ડ
ફ	ડ	હી	ઉ	ફ
જ	ડ	જગત	વડ	હી

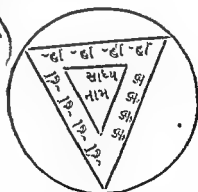
બીજું વશિકરણ તાવીજ—આ મંત્રને અષ્ટગ્રંથથી ભોજપત્ર ઉપર લખી વિધીપૂર્વક પૂજન કરી તાવીજમાં મઢી જૂલ પર બાંધે તો જે તેને જોય તે તરત વંશ થાય એવું આનવામાં આવે છે.

કે	
નં ટં	જાં પં
તં ત તં તં તં	દ દં દ દ દં
ભં ભં ભ ભં ભં	ડં ડં ડં ડં ડં
પં પં પં પં પં	ચં ચં ચં ચં ચં
ટ ટં	ન ન
હી	

અકલ્પને મહાત્ કરવાનું તાવીજ—આ મંત્રને કાગળમાં લખી લોખાન ધૂપાવી તાવીજ બનાવી ખાંડણીમાં ઘુંટે તો, અકલ્પ માયું કુટે.

કે	કે
કે	કે
કે	કે
કે	કે
કે	કે
કે	કે

આ મંત્રને કાલા કુતરાના લોહીથી ભોજપત્ર ઉપર લખી તેનું વિધીપૂર્વક પૂજન કરી કુતરાના ગળામાં તાવીજ બનાવી બાંધે તો જ્યાં જ્યાં તે કુતરા દોડે ત્યાંનાં માનસો પણ નાદસવા માંડે એવો આ તાવીજનો પ્રતાપ જણાવવામાં છે.

તાવો—ધર્મ—૪૦ સં પૂર્વે ૭૦૦ આગમન ચીન દેશ ધર્મજ્ઞાનમાં પજાન હતો, તેટલાં ૪૦ સં પૂર્વે ૬૦૪ માં 'લાવોતજ' નામે એક ધર્મજ્ઞાની પુરુષનો જન્મ થયો. એ વિદ્યાનંતું જન્મ નામ 'ધરતી' હતું. પ્રથમ એ 'લાખ'નાં 'ચાવો' રાજાનાં ગ્રંથાલયનો અધ્યક્ષ હતો,

ત્યાં એણે વિદ્યાઅભ્યાસ કરી ૫૦૦૦ શબ્દ-
નો 'તાવો ટેકડિંગ' નામે ગ્રંથ રચ્યો અને
પોતાનું નામ 'લાવોતલ' રાખ્યું. ત્યાર પછી
એ જોપાનમાં ગયો હતો. એનું મરણ ૮૬
વર્ષની વયે ૬૦ સં પૂર્વે ૫૨૦ માં નિપ-
ન્યું હતું. લાવોતલએ રચાપેશો 'તાવો ધર્મ'
વેદાંત ધર્મને મળતો છે. એણે 'તાવો'
શબ્દનો પ્રયોગ 'બ્રહ્મ' શબ્દ પ્રમાણે નપુ-
સકર્ણિમાં કર્યો છે. તેણે જમીનની ઉત્પ-
ત્તિનું વર્ણન વેદાંત મુજબજ આપેલું છે
એના જન્મ વિષે ચીનાઓમાં અનેક
કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. એનો ગર્ભ એક નક્ષ-
ત્રથી રહ્યો અને તે ગર્ભ મૃત્યુ ભૂમિનાં
અનેક કષ્ટનાં ભયથી માતાનાં ઉદરમાં ૮૧
વર્ષ સુધી રહ્યો અને જ્યારે તે જનમ્યો
ત્યારે તેના માથા ઉપરના તથા મ્હોં ઉપરનાં
બાવ સફેદ થયેલા હતા, આથી તેને જુએંગ
મરદ પણ કહે છે.

એ ધર્મના દેવતાઓમાં તાઓ તથા
આનતસીંગ એઓ ધણા મોહોટા છે, તેઓ
શાંગતી અથવા ઈલેક દવાંતને ખી માને છે,
તે વિશે જણાવવામાં આવે છે કે તે મ્હોટો
પ્રુદા છે. દવાતુવાંગ અથવા અગ્નિના ઇશ્વર-
ને મરતઓ ધણે મ્હોટા છે; અને તેની
માનતા ધણાઓ કરે છે. તેની વર્ગાંકના
દિવસ ઉપર કાલસાની ભારે એક સવગતી
તેમાં તાવોધર્મના ધર્મચુરઓ ઉગાડે થયે
ચાલી નહીં પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે.

તાવોધર્મ ઉપાધ્યાઓ સદા શુદ્ધ બોદો
પાછળ મડેલા રહી અમરતના પાણીની
ખોળમાં રહે છે. તેઓ તે પાણી જડીચુંટી-
ઓની મેળવણીથી બનાવે છે. પણ તેથી
મનુષ્ય દેહને હેરાનગતિ પોંદ્યે છે. તે
પાણી પી કોઇ મરવા પડે છે ત્યારે ધર્મચુરઓ
જણાવે છે કે હવે તે ઝોનોમાં દાખલ થઇ
સદા જીવાની ભોગવશે.

તાવોય—તોચર બરમામાં એ તેનાસરીમ
પ્રાંતમાંનું મુખ્ય શહેર તાવોય નદીનાં મુખ-
થી ૩૦ મૈલ ઉપર છે. વસ્તી ૧૩૩૭૨ ની

છે, તેમાં ૬૦૨૮ પુરુષો અને ૭૩૪૪ સ્ત્રીઓ
છે. વસ્તીમાં ૧૨૫૪૯ બુદ્ધિસ, ૫૫૦ મોહ-
ચેદન અને ૧૫૯ હિંદુ તથા ૧૧૪ ખ્રિસ્તી
છે. આ શહેરમાંના ધણાખરા મકાનો
લાકડકામથી ઉભા કહેવાં છે. શહેરમાં કોર્ટહાસ,
કસ્ટમહાસ અને જાહેર કચેરીઓ છે. અતરે
ચોખ્ખા, ખાંડ ને ધમારતી લાકડાનો મુખ્ય
વેપાર ચાલે છે. પરદેશથી આવતો માલ—
પરચુટણ સામાન, તંબાકુ, રૂ, લોટું, હાથી-
દાંત, રેશમ, ટરકીરેડ કલરનું કાપડ, તંબા
ભાગ્ય તરકારી મુખ્ય છે. આ શહેરની રયા-
પના ૧૭૫૨ માં કરવામાં આવી હતી. ૧૭૫૨
માં અત્રે ઇન્ટરેડીયા કંપનીએ પોતાની કાઠી
રયાપન કરી હતી.

તાસગાંવ—સતારા જિલ્લાનો એક તાલુકો,
ક્ષેત્રફળ ૩૪૧ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૮૭૨
માં ૮૭૪૭૫ ની ને ૧૮૮૧ માં ૭૪૭૦૪ ની
હતી. તાલુકામાં ૨ શહેર તથા ૪૭ ગામડાં
છે. આ તાલુકાનો ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગ
ખડકવાયો ને વેરાન છે; પણ દક્ષિણ પશ્ચિમ
ભાગમાંથી નદી પમાર થતી હોવાથી ખેતી-
વાડીથી ભરપૂર હોઇ ત્યાં આખા તથા આવ-
ળનાં ઝાડના વનો છે. મુખ્ય નદી કુણા
છે, કે જે પશ્ચિમ સરહદ ઉપરથી પસાર
ચાય છે. મુખ્ય પાક ચણા, તેલી બીયાં, કપાસ
વગેરેનો ભારે થાય છે.

તાસકંદ—રશિયન વૃંસ્તતાનતુ આ પાવતખત
સમરકંદની ઉત્તર પૂર્વે ૩૦૦ મૈલ ઉપર છે.
દજ અત્રેનું પુરાતમ કોટવાલુ શહેર કાયમ
છે, ને દક્ષિણ ભાગમાં નવું પૂરેશિયન
શહેર વસાયલું છે. અત્રે રેલ્વે, ટેલીગ્રાફ,
વગેરે ખાતાં છે. તેમજ રેશમ, ચામડાં, ઝોપી,
ને કુભારકામના કારખાના છે. વસ્તી
૧૦૦૦૦૦ ની છે. આગળ એ 'ખનાત'નું
પાવતખત હતું. ૧૮૧૦ માં અત્રે એકંદની
રાજ્યસત્તા હતી, પણ ૧૮૧૨ થી અત્રે રશિ-
યન સરકારની સત્તા ચાલે છે.

તાસમેનિયા—આ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ ૨૬૨૫૫
ચોરસ મૈલ છે. ટાપુ સપાટ અને ઉંચા

આ બનાવવાને માટે પોતાની પાછળ મુકી ગયો હતો, જે તાળાં ધણાખરાં સધળાં ચાવી વિનાનાં હતાં. આ દ્રોષગ ઉપરથી માલમ પડ્યું છે કે તેમને ઉધાડવાને માટે, તેમાં રાખેલી નાહતી તપ્તી વિગેરેને ચોક્કસ નિશાની આગળજ ફેરવવી પડતી હતી.

એજ વખતે આસરે ૧૭૭૪ માં ઇંગ્લંડના એરન નામના અદરથે 'ટમ્બલર'ની કરામત વાળાં તાળાંમાં ચોક્કસ સુધારો કરવાને યોજના રચી, જે તાળાં પેહેલ પેહેલાં ૧૪ થી સદીની શરૂઆતમાં બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ સુધારો એ હતો કે તેમાં એક રિપ્રિંગની આંધ આપેલી હતી, તે કળની અંદરના ખીલા સાથે મળી જતી, અને તેમાં કુંચીએ ફેરવ્યાથી તે પોતાની જગ્યાએથી ખસી જતી હતી, જે પછી કુંચી ખુદ ખેલટની સાથે મક્કતી હતી. બેરને આ ખીલીએ છેડે ચોક્કસ ખાંચા પાડી તે ખાંચામાં શીટ થતી ચોક્કસ ખીનો આપી હતી. આ તેની યોજના અને વિચારથી આજની આપણા 'લિવર'ની કળો દસ્તીમાં આવી હતી. આ યોજનાને આધારે ૧૭૮૪ માં બ્રાહ્મણે એ જાતનાં તાળાંમાં ધણેક સુધારો વધારો કરી મુક્યો. તેણે જણ્યું કે, "જે રજાઇડરસો" માને ફરતી પતરીએ હાવચાલ થાય છે, અને જેની ઉપર કળ ચાવીનો મોટો આધાર રહે છે, તે બાહેરથી ખુલ્લી દેખાય એવી બનાવવી જોઈએ. તેને માટે તેણે પોતે નવા નવા પ્લાનો ધડવા માંડ્યા, અને તે પોતે જણાવે છે કે તાળાં બનાવવાને માટે તેણે જેટલો વખત લીધો હતો, તેથી અતિધણી વખત તેના "ડીઝાઇન" પછાડેજ નિકળી ગયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં હાલના 'અજના' એક વડવાએ હાલના "ડીરેક્ટર" તાળાં બનાવ્યાં હતાં, તે વખતથી તેમાં અનેક ફેરફાર ગુને સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા, અને તેના ઉપર ધણેક સુધારા અવાર નવાર વામાં આવ્યા હતા, પણ તે સધળાં

હજી મુધી ધણું જ મજબુતપણે ટકી રહવાને માટે છેલ્લે નસિબવાન થયું હતું; એટલું જ નહિ પણ દિન ઉઁ તેનો બોહોસો ખપ જાગતો જાય છે. હાલના મુધરેલા દુનરે ચોમઈતી અને બેટ આપવા લાયકની ચાવી-એમાં બોહોળો ફેરફાર કરી મુક્યો છે. એવાં કામને માટેની કુંચીએ ચોભાની બનાવવામાં આવે છે, તેથી તે કાંઇ નકાળી પડતી નથી. તે કાંઇ બી રીતે પ્રદર્શણ કે નવી ઇમારતો અને જાહેર જગ્યા ખુલ્લી મેજવાની ક્રિયા કરતી વખતે ત્યાંનાં ખાસ બારણાને મારેલા તાળાંને ઉધાડવાને માટે કામે લાગે છે, અને પાછળથી તે ખુલ્લું મુકનાર તેની એક ચાદમારી દાખલ પોતાની પાસ જાળવી રાખે છે.

એક દુનરને જે બરાબર ખીલવેલા હોય તો તેનામાં દિનપરદિ નવો સુધારો વધારો કરવો જોઈએ, તે પ્રમાણે યુરપના દુનર-મદોએ તેમાં મ્હોટો વધારો સુધારો કરી બારે ફેરફાર કરી મેળવે છે. તેમાં વિજ્ઞાનિક અને ન્યુમેટિક તાળાં અને કળો ધણી જાણીતી થઈ છે. અમેરિકન તાળાં-મુખ્ય કરીને શરાશી ખાતાંની તીજેરી માટેનાં તાળાં-જે આ રીતે પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે, તે ધણુંખરાં સધળાં નવા અને ઝોરીજનક છે. તેઓમાંના ધણાખરાં અગાઉ વપરાતા ચાવીવાળાં તાળાંને બદલે વગર કુંચીનાં મોટે ભાગે કામે લાગે છે, અને વારંવાર બીજી અચુક કરામતોનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે, તે એટલાજ માટે કે તે વધારે ને વધારે સલામતી બંધાઈ પડે. વખત દેખાડનારા તાળાં જે 'કોનોપિટરલોક' ને નામે જાણીતાં થએલાં છે, તેમાં તથા જાતની ગતિએ આપવામાં આવે છે, રાત્રે બંધ કરીને બીજે દિને ફેરવે ક્ષણે તેને પાછું ઉપાડવું પડે, એવી રીતે મોડા પછી કુંચી ઈ ખપ કરવ આથી એમ બને છે કે સારવ રાતે તેની સાથે

આલપવારી કરવાને શક્તિવાન થાય નહિ. તે તાળાં એટલાં બધા સલામતી ભરેલાં ગણવામાં આવે છે કે ખસીમ અનેક નવા બનાવેલાં તાળાં તેની આગળ રદ તરીકે ગણવામાં આવ્યાં હતાં. કારણુ કે આ 'કોનોમિટર લોક' ઉપર પુરતો ભરસો રાખવામાં આવતો હતો. એવી વખતે તીજેરી વગેરેને રાખવામાં આવતો દાથો પણ વાપરવાનો અંધ પડી ગયો, અને તેમાં રાખેલી ચાંપો, છોડવાને માટે માત્ર મળ્યુત સિદ્ધાન્તીજ કામ લેવામાં આવતું હતું. વળી આ 'રિપ્રિંગો' 'કોનોમિટર'ની ઉપર મોટા આધાર રાખતી હતી. જેથી બનતું એમ કે તીજેરી વિગેરેનું બારણું એક અખંડ અને નક્કર ચીજની માફક ટકી શકી કોઈનેથી તેની ઉપર ફાવવા હેતુ હતું નહિ.

રોકડ નાણું અને નગદીના હાથા રાખવાનાં બોવરા અને ઓરડા બનાવવાને માટે એક એવી જાતની ધાતુ વાપરવી જોઈએ કે જેમાં હુટારાઓ અને ચોરો નાકાં ખાડી નહિ શકે, તેમજ બાંજવાને માટે તેની ઉપર ફટકા મારવામાં આવે તો તેની ઉપર ક્ષા પડી તે બાંગી પણ જાય નહિ. હવે એવી જાતની ધાતુ બનાવવાને માટે ઘણા ઘણાઓએ કાંકા માથાં પણ તેમા માત્ર શેશીલ્ડ ખાનેની કેમેલ્સવાની નામીથી પેઢી ફાવી હતી. લદાકમાં કામે લાગે એવી બખતરનાં જેવી મળ્યુત અને ચાંચટ પ્લેટો તેઓએ બનાવી હતી, તોપણ તે તેનાં નેટલી જાડી ન હતી. આ નવી બનાવેલી ધાતુ ઉપયોગમાં લેવાને માટે કેટલેક ઠેકાણે બાંધકામો કરવામાં આવ્યાં છે; તોપણ તે અગાઉ, દરેક કક્કાને પુખ્ત રીતે તપાસી બારીકે બારીક અવલોકન કરી પછી તે પસાર કરવામાં આવે છે. હવે એ રીતે બનાવેલા બારણાને બંધ કરવાને માટે તેને જોઈતાં બંધ ભેરતા અને એટલાજ સલામતી ભરેલા 'બોલ્ટ' બનાવવાનું કામ હાલ ઠીક રીતે ચાલનામાં લેવાય છે, અને ઇંગ્લેન્ડ તથા

અમેરિકાનાં જૂદા જૂદા શેષકે તેની પાછળ લાગ્યા છે.

તિબેટ—આ નદીને યુનહેદેશમાં ફરાત (યુક-તીસ) સાથે મળી બોહરતાનને માર્ગે સમુદ્રને મળતી જણાવી છે. દાર્મરેટ, સ્પીગલ, હાલે, યુસ્તી અને તાઇથીસ નદી તરીકે જણાવે છે.

તિપાની—આ વનસ્પતિનાં નાદના વેલા અથવા બોધમગના ખેતર ઉપર પ્રજ્ઞાં યાય છે. એના પાંદડા ઝીણા હોષ્ટે આકારે બોધમગના પાલા જેવાં હોય છે. આ વેલાને ત્રિદલ પાનાં કહે છે. આ બોધ ઉપયોગી વનસ્પતિ છે.

તિબેટ—'આર્યવિદ્યા મુધારક' અથવાં જણાવ્યા મુજબ એનું પ્રાચીન મૂળનામ 'ત્રિવિષ્ટપ' (ભૌમસ્વર્ગ) હતું, જેનું તિબેટ હાલમાં અપભ્રંશ થયેલો બોલ છે.

ઉપલા મત ઉપરાંત આ દેશનું નામ 'ટીમ' નામે પર્વત ઉપરથી પડેલું પણ જણાવવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત આ દેશ -તુશાન, તુમેત અને તુફે અથવા તાગાતને નામે પણ ઓળખાય છે. ચીનાઓ આ દેશને 'સીતસાંગ' એટલે પશ્ચિમ તરફનો તસાંગ કહે છે, અને મોગોલ પ્રજા એને 'બારાનતોલા' યાને જમણા હાથ તરફનો મુલક કહે છે. હિંદુસ્તાન તરફ અને હિમના પર્વતો પાસે જે આ દેશનો ભાગ આવેલો છે. તેને 'જોતે' અને ત્સાંગી ગ્રેજાને 'જોતિયાં' કહે છે.

ચીનાઇ વર્ણુન મુજબ તિબેટનાં હાલમાં બે ભાગ હોષ તેમને-તસીઈન તસીઆંગ અને હાઉતસીઆંગ એટલે આંગિય અને પાછલું તિબેટ અથવા માહેલું અને બાકેરતું તિબેટ કહે છે.

તિબેટની સીમા:—પૂર્વે સિક્કાત, કામ્પેનેર અને તુફેસ્તાન; ઉત્તરે ધલી અને મ્હોલું જખારીઆ; દક્ષિણે નેપાલ, મિઝીમ અને ભૂતાન તથા પશ્ચિમે કાશમિર અને બોખારા છે. એનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૭૦૦૦૦૦ ચોરસ

મૈલ છે. તેમાં લોક ત્રસ્ટી ૧૪,૩૦,૦૦૦ ની છે. આ દેશ અતિ પહાડી હોઈ તેનો ઉચામાં ઉચો ભાગ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૦૦૦૦ થી ૧૭૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈ ઉપર છે.

આ દેશમાં વસંતઋતુ માર્ચથી મે; જ્યાં ગર્મ પડે છે, અને ગાળવીજ ચઢ વસંદ વરસે છે. જુનથી સપ્ટેમ્બર માંદના સુધી વસંદ ધણી વરસે છે, ને આઠોજરથી માર્ચ સુધી સખન થઈ પડે છે. દક્ષિણ તરફ એવી તો સખત ગર્મ પડે છે કે ત્યાંની પ્રજાને ગુફામાં આશરો લેવો પડે છે.

આ દેશનો મુખ્ય ઉચો પ્રદેશ પશ્ચિમથી ઉત્તરે હોઈ દક્ષિણથી પૂર્વ તરફનો ભાગ ઉતરાણુવાનો છે. આ દેશની આસપાસ પુરાકળ પર્વતો ફરીવળેલાં હોવાથી હજી આ દેશ વિષે ભૂગોલવેત્તાઓએ પૂરું ખબર મેળવી નથી. આ દેશ અનેક નાદના મ્હોટા ભાગોમાં વહેંચાયેલો છે. એનો સપાટ ઉચો ભાગ સમુદ્ર સપાટીથી ૧૪૦૦ ફીટ ઉપર હોઈ ત્યાં મે માસમાં થરમામિટરનો પારો ૭ ફેરન અંશથી ચત્ત્ર સુધી હોય છે. ઇંડસ અને સનપોના ખીણવાલા ભાગમાં માત્ર સખન ગર્મ પડે છે. ઉત્તર અને પશ્ચિમ સપાટ ભાગમાં ઝાડ ઝાડી ખીલકુલ નથી, ત્યાં ઘોચ ગધિયાં, બકરા અને કરતૂરિયા મૃગ પુરાકળ ગણાય છે. દક્ષિણ ભાગમાંથી ટોરોને ધામ ચારો તથા મનુષ્યોને ધાન્ય મળે છે. ઇંડમ તથા સાનપોવાલા ભાગમાં ખેતીવાડી બોહોળા પ્રમાણમાં ફેલાયેલી છે. અત્રે ખનીજ ઉત્પત્તિ-સોનું, ચાદી, સોડું, તાંબુ, જસત, પારે, કૃષ્ણાંકટ, ગેરેકસ, ગંધક વગેરે પુરાકળ મળે છે.

‘વે’ અથવા આગળું તિમેટ જેને ચૂરો-ખીનો લાસા કહે છે તે ચીનની સરહદ પાસે પશ્ચિમ બણી હોઈ તેનું રાજધાની જેઠર લાસા છે. જ્યાં દલાધલામા વમે છે. આ સરંચાનમાં ૮ જિલ્લાઓ—લામા, લાસાની પૂર્વ ચામદો, ચોખાન્દો, પોન્નેહડા, દલારી અને દોખાંગતા છે; પશ્ચિમે ચાદી અને

ક્યાંગમીન છે. તેમાં ૧૭૧ “વલીત્સજ” નામે ૩૯ ગામો છે, કે જેઓ ઉત્તર તરફ છે. તસાંગ અથવા પાછલા તિમેટમાં ૬ જિલ્લાઓ છે તેમાં મુખ્ય ગામો દીગધે, ફેધીઆ, નર્મ-લામ, દસીલોગ, દસોંગાર અને નગારી છે.

તિમેટની પ્રજા ઉત્તમ ખેડુત તથા લુહાર ગણાય છે. લેમનો મુખ્ય ઉધોગ ઉનતુ કાપક વણવાનો છે. અત્રેની પ્રજા ઉન તથા બકરાનો વેપાર પરદેશો સાથે બોહોળો ચલાવે છે. આગળ હિંદુસ્તાનની સાથે તિમેટને સીધો વેપાર વેદવાર બોહળા પ્રમાણમાં હતો, પણ જ્યારથી ચીનાઈ રાજ્યમાં તિમેટ ગણાવું ત્યારથી વેપાર પડી ભાગે છે.

તિમેટીયન પ્રજા મુખ્ય કરી માગેલીયનોને મળતી છે. ચોગક મોગોલ અને તૂર્ક ટોળા એના ઉત્તર ભાગમાં વસે છે. આ દેશમાં બે પાંચ સગા ભાઈઓ વચ્ચે એકજ બાપડી પરણવાનો રવાજ જમાના થયા ચાલુ છે. અત્રે બોન અને લામાઓના એમ બે ધર્મનો ફેલાવો થયેલો છે. તેમાં લામાના ધર્મ ખુદિસ્ત હોઈ તે હિંદુસ્તાનથી ત્યાં ફેલાવે હતો. ૧૭૨૦ થી તિમેટ ચીનમાં ગણાય છે. તિમેટમાં ફાજલારી તથા ધાર્મિક દારોખાર ધર્મચર્યોને દરતક છે. લાસામાં ‘દલાયલામા’નું મુખ્ય મથક હોઈ તેની સત્તા સર્વોપરી ગણાય છે. આ લામા ૪ પ્રધાનોની મદદથી રાજ્ય દારોખાર ચલાવે છે. તિમેટીયન સાહિત્ય મુખ્ય કરી સરંકૃત સાહિત્યમાંથી ફરેલા બાપાંતરનું છે.

ખ. સ. ૬૩૯ માં ‘સખરોંગ-તસાન-મંગમ-પોનોમના’ નામે રાજ્યે પ્રથમ હિંદુસ્તાનથી પ્રસાર પામેલા ખુદિસ્ત ધર્મને પોતાનાં રાજ્યમાં ફેલાવી લામાને પાયતખત બનાવ્યું હતું. ૧૭૨૦ માં ચીનાઈ સરકારે આ દેમ પર પૂરું સત્તા રચાવન કર્યા પછી, ૧૮૪૦ માં લધાકા ઉપર કેશમિરના રાજાની સત્તા દત્તી, પણ લામમાં તેની ઉપર બિટીગાની સત્તા ચાલે છે. ૧૮૫૦ થી મકિમનું રાજ્ય કે જે તિમેટની સરહદ ઉપર છે, તે બિટીગનું બંડીયું બન્યું છે.

આ દેશમાં એક ઓનાં અનેક બધાર સવા હોવાથી સંતાનની વૃદ્ધિ ધણી થોડી થતી હોવાથી વસ્તી દિનપર દિન ઘટે છે. તિબેટિયન વર્ષ ૧૨ માસનું હોય નહું વર્ષ છતાં સંક્રાંતીથી ચાર ચાલુ છે. એઓ મરણ પામેલાના સગને ઉગડ પરત ઉપર લઈ જઈ ચેલી આવે છે, જ્યાં કોઢલાં કુત્રા તેનો બક્ષ કરે છે. કેટલાકો તો સગના કટકા કરી તેને ખુશ્કી જગામાં નાખી આવે છે. આથી કોઢલાં કુત્રાને તેમનો બક્ષ કરવામાં સહેલાઈ મળે છે.

તિબેટીયન ભાષાનાં સંખ્યા બંધ પેટા બેઠ છે જે નીચે મુજબ છે:—૧ દાચારી અથવા બોડો, ૨ મંચ, ૩ હોમ્બ, ૪ મારો ૫ પાણીકોચ, ૬ દેવગીરુટા, ૭-તિપૂર, અથવા ભંગ, ૮ તિબેટિ અથવા ભૂનિયા, ૯ સર્પ, ૧૦ હોપ અથવા છુતાની, ૧૧ ઝાંગમો, ૧૨ ટવાંગ, ૧૩ ગુરંગ, ૧૪ જુર્મો, ૧૫ ચાકર્ય, ૧૬ નેચાર, ૧૬ પહાડી, ૧૭ આગર, ૧૮ મેપથા ૧૯ ડપચા, ૨૦ મિરી, ૨૧ અખર, ૨૨ ભો-ભૂતિયા, ૨૩ અન્કટ, ૨૪ મિરમી, ૨૫ ચુલકટ, ૨૬ તેપિંગ અથવા ડેગર, ૨૭ મિજુ, ૨૮ દીમમ, ૨૯ કનાવરી, ૩૦ મીસજન, ૩૧ નિચરરકંદ, ૩૨ સુમયુ, ૩૩ કિરન્તી, ૩૪ ચિજુ, ૩૫ સુજાર, ૩૬ આમ, ૩૭ ચેપંગ, ૩૮ વણુ, ૩૯ કુચુન્દ, ૪૦ નાગ, ૪૧ તામસંગ ૪૨ બાલુપાડ, ૪૩ મિથન, ૪૪ તબજુગ, ૪૫ મુજુંગ, ૪૬ રારી, ૪૭ નોગાવ, ૪૮ તેંગમ, ૪૯ હોટા, ૫૦ અંગામી, ૫૧ રેગમ, ૫૨ અરંગ, ૫૩ કુઝા, ૫૪ સિયંગ, ૫૫ મરામ, ૫૬ મિકારી, ૫૭ સોંગદો, ૫૮ છીલી, ૫૯ અલી, ૬૧ કુકી, ૬૨ છુશાઇ, ૬૩ હરજમી, ૬૪ મણીપુરી, ૬૫ મરીંગ, ૬૬ ઓઇયુ, ૬૭ કુપુર્ક, ૬૮ તંગખુજ, ૬૯ હુદ્પા, ૭૦ ખુગુઇ, ૭૧ કડંગ, ૭૨ ચંગુ, ૭૩ યુમોમે, ૭૪ તકેમી, ૭૫ અન્દો, ૭૬ ઝેરેલ, ૭૭ અનલ, ૭૮ કુમી, ૭૯ કરી, ૮૦ મ, ૮૧ બજોમી, ૮૨ પંકહો, ૮૩ શેપદ, ૮૪ સક, ૮૫ કયાઈ, ૮૬ કારેન,

૮૭ બધાઇ, ૮૮ રકતકારેન, ૮૯ પ્વો, ૯૦ તર, ૯૧ મોપધા, ૯૨ કાપ, ૯૩ તોંગયુ, ૯૪ લિસાવ, ૯૫ ચારંગ, ૯૬ તકમા, ૯૭ મન્યા, ૯૮ ચોપુ, વગેરે ૧૧૩ ભાષા જુદા જુદા ભાગમાં બોલાય છે.

મીઠો લોડરના જણાવવા મુજબ—“તિબેટીયન સ્ત્રીઓ ખુશસરત, ધટમદાર યા દેખાવળી નથી. આ સ્ત્રીઓ પુરતું છુટાપણુ ધરાવતી હોઇ પુરોપર તેઓ ગોપા સરદારી બોળવે છે. તિબેટની વસ્તીમાં ૧૫ થી ૨૦ મરદે એક સ્ત્રીની રાસ આવે છે. તેણીઓ મરદો ઉપર રાજ ચલાવે છે પણ સામાન્યથી તો કરીનેજ આવે છે. આ સ્ત્રીઓ જહુ કુવડ હોઇ અગોળ કંગવાનું યા દિલ સાફ કરવાનું કદી જાણતીજ નથી. થડીમાં ઝહોડની ચામડી ફાટતી અટકાવવા માટે તેણીઓ નાક માલ તથા કપાળ ઉપર કાંઈ કાળો મલમ દમેશાં ચોપડે છે. તેઓ પોતાનાં વસ્ત્રો તરત મેલા અખતર ચાલ ત્યાં સુધી કદી બદલના નથી. મરદો કરતાં તેણીઓ વધારે દિમ્મતરાન હોઇ બારી પણ કુંજી ગરદન ધરાવે છે. આ સ્ત્રીઓને માથા ઉપર મોટાં વજનનો બોળો લઈ ચાલવાની ટેવ હોય છે. નેણીઓ પોશાકમા જાડુ પાટલુન તથા મરદની માફ લાંબા મોટાં જુટ અને ગરદનથી તે પગ સુધી લાંબો, પિંજો ચંદ જાણુ જાડો કંગલો પહેરે છે. માથાનાં બાલની વચમાંથી તેઓ સેટો પાડે છે, પણ બાલની ઉપર ગાખણના લોચાનું પડ ફરી રાખે છે. પછવાડેથી ચોટલાને બાર ભાગમાં વેહેંચી નાખે છે, જે દરેકની જુદી ચોટલીઓ વહે છે. અને બારે છેડાઓની સાથે નંહુ પટાવાડી લાપ જાડુ કપડાંની પોહોળી લાંબી તખતી બાંધી લે છે; આ તખતી છેક પગની એડી સુધી પુગે છે, જેની ઉપર અનેક તર્દાં પરવાળાનાં દાણાથી બરી લે છે; તથા જીણી બુધરીઓ પણ તે સાથે બાધે છે.

તિબેટના સંસારી ધોરણ મુજબ એક મરદ અનેક સ્ત્રીઓ પરણી શકે છે અને

તેમ મુજબ સ્ત્રીને અનેક ભત્રીસો કરવાનો હક છે. તિબેટીયન જવાન અમુક કન્યા ઉપર મોહી પડ્યો, અને તેણીની સોહજતમાં ફરતાં બન્ને વચ્ચે પ્રિતિનો સ્નેહ જાણ્યો કે તે તુરત પોતાના દેશના કાયદા મુજબ પોતાનાં માતૃપિતાની સાથે કન્યાના તથામાં જાય છે, પણ તે આગમજ કન્યાના ખેશીઓને ચેતવણી આપે છે કે તે તેમની મુલાકાતે આવશે. તેથી તેઓ તેને આત્મકાર દેવા સાર, તથામાં જમીન પર બરનુસ ખીજવા બેઠેલાં નજરે પડે છે. ત્યાં સનામ અકરામ કરી બેઠા પછી બાપ પોતાના બેટા તરફથી આગણી કરે છે, કન્યાવાળાઓ હા પાડે છે કે તરત પરણનાર ધણી માખણનો ચોમલો કન્યાના માથા પર ચોપડે છે, તેમજ કન્યા વરના માથા પર માખણ ચોપડે છે, અને તે માથે લગનની કીયાનો છોડા આવે છે. કપાળે માંખણ ચોપડેલું જોડું ધણીધણીવાળાનું ગણાય છે. અગર જો બુદ્ધનું મંદિર પાસેજ હોય તો ને મંદિરમાંના બુદ્ધ તથા ખીજ દેવતાઓની મૂર્તિ સનમુખ જોડું જઈ ખોરાક, પછસા તથા 'કાટા'—યાને મિત્રાચારીનાં સ્નેહના કપાળી દેખાડનારી રેશમી કપડાંની લાંબી પટ્ટી જેનાં બને છેડાઓ ઉપર કુમટાં સીવેલાં હોય છે તે—અરપણુ કરે છે. તે પછી મૂર્તિની તેઓ પ્રદક્ષણા કરે છે, જો મંદિર નજીકમાં ન હોય તો કાંઈ પાસેની ટેકડી આસપાસ પ્રદક્ષણા કરે છે. પણ જો ટેકડી પણ પાસે ન હોય તો પોતાના તંજુ આસપાસ પ્રદક્ષણા કરે છે. આવી રીતે ૧૫ દિવસ સુધી ચાલુ ક્રિયા કરે છે ને ખાણી-પીણીમાં દિવસ ગુજારે છે. પંદરમે દિવસે વરરાજા પોતાની મોહરદારને પોતાના તંજુમાં લઈ જાય છે. તિબેટીયન કાયદા મુજબ સર્વદ્રષ્ટિમર્ધા ઉપર હોય ત્યાંસુધી રાહાટવાટ કરવાની સખત મનાઇ છે, તેમજ વર્ગમાં શિયાળા તથા ઉન્દાળાની એકસ મુદન દરમ્યાનમાં પણ વેદવાર રાખવાની આપ છે.

તિબેટીયન છોકરી પરણ્યા પછી એક કરતાં અનેક ભરતારની તે મતા ગણાય છે. તેણીના ભરતારના ગમે તેટલા બાપઓ છતાં તે સર્વે તેને પોતાની બાનુ તરીકેજ ગણી હક બોગવે છે. તેમજ એક કુટુંબનો વડો બેટો ખીજ કુટુંબની વડી દીકરી સાથે પરણ્યો હોય તો તે કન્યાથી ઉતરતી તેણીની સધળી બેહેનો પણ તે પરણનાર વરની બાઈડી ગણાય છે. પણ પરણનાર ધણી, પોતાના સસરાની—વડી બેટી નહિ પણ તેણીથી નાહની—ખીજ દીકરી સાથે પરણે, તો ખીજ બેહેનથી બાઈડીની સધળી બેહેનનો તે હકદાર ભરતાર થાય છે, અગર જો તે ત્રીજી દીકરી સાથે પરણે, તો ત્રીજીથી નાહની સધળી બેહેનો તેની ધણીવાનીઓ લેખાય છે. તેજ પ્રમાણે પરણનાર મરદનજ અનેક બાઈઓ હોય, તેઓ તેની મોહરદારના પણ ભરતારો ગણાય છે, અને તેઓ સધળાઓ તેણી સાથે રાહાટવાટ કરવાનો કાયદા પૂર્વક હક બોગવે છે.

અગર જો એક શખસ, એક કુટુંબની વડી નહિ, પણ ખીજ દીકરી પરણે અને તે રીતે તેણીથી ઉતરતી ખીજ બેહેનોનો ભરતાર થાય; ને તે પછી એક ખીજે શખસ આવીને વડી દીકરીને પરણે, તો પેહેલાં પરણનાર શખસની સધળી બાઈડીઓ ખીજ શખસની પણ બાઈડીઓ ગણાતી નથી. ખીજને તો એકજ (વડી બેટી) બાઈડી ઉપર સંતોષ પામવું પડે છે, પણ ખીજ બેહેનોનો ભરતાર જો થોડા વખતમાં મરણ પામે તો વડી બેહેનનો ભરતાર પેલી વિધવાનો તેમજ તેની નાહની બેહેનોનો હકદાર ધણી ગણાય છે. આવા દેવાજથી અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ ફેસાદ થવાનો સંભવ રહેવો જોઈએ પણ તિબેટમાં નીતિનું ચોરણ મુસ્તકીમ નહિ હોવાથી આ દેવાજ નિયમ સર આવે છે. જે સ્ત્રીનાં એકથી વધુ ભરતાર હોય છે સારે તેણી એક શિવાય બાકીના બધાઓને જુદે જુદે ઠેકાણે વેપાર

ઠરવા, ઢોરો ચલાવવા વગેરે કામો ઉપર મોકલી જે ઘેરમાં રહે છે તે તેણીને તેટલી મુદતનો ભરતાર ગણાય છે. ખીજો ભરતાર પાછો ફરતાં, તેનું કામ જાળવવા માટે ઘેરમાં રહેલો ભરતાર બાહેર પડે છે અને એ રીતે અંકે ભરતાર વારા ફરતી વર્ષમાં એક સરખી મુદત સુધી તેણી સાથે રહે છે.

આવા સખધથી છોકરાં થાય તો તે ઓઠાદા ઓળખવાની એવી રીત છે કે પેહેલો છોકરો પેહેલા વડા ભરતાર (બાધઓમા વડા બાધ)નું, ખીજું ખીજનું, ત્રીજું, ત્રીજનું એમ અનુક્રમે ઓળખાય છે, પણ જો ત્રણજા ભરતાર હોય તો ૪ થું જાળક ફરી પેહેલાનું ફરજદ ગણાય છે.

આ દેશમાં પરભુવા માટે છોકરીઓની ઉંમર ૧૬ વર્ષની તથા છોકરાંઓની ૧૮ વર્ષની મુકર કરેલી છે. આ રવાજથી ઓઠો ચણી જલ્દી નખળી પડી જાય છે.

તિબેટીયન પ્રજા માને છે કે તેમના વિદ્યા દૂતર આદિ સાદિત્ય કાશિયા પોતાના દેશમાં દાખલ થયું છે. અતરેની તાતાર પ્રજા આ ગંગા નદીના સંસ્થાનેને 'ઇનાકે' કહે છે, અને તિબેટીયન પ્રજા 'આના' કહે છે. તેમની બાપા રાંગારીઆ અને તુસ્તાનીને ઘણી ખરી મળતી દોષ તેના અનેક પેટા બેદ છે. તેઓ વિદ્યા તથા ધર્મ સંબંધી અંધો ઉમા અક્ષરે લખે છે, અને તેને 'ઉસીન' કહે છે. તેમજ કામકાજ વેદ્યારિક અક્ષરેને 'ઉમીમ' કહે છે. તેમના અક્ષરો સંસ્કૃત ઉપરથી નિકળેલા જણાવવામાં આવે છે. અત્રે પ્રથમ 'શામાની' ધર્મ આદિ દતો પણ પાછળથી તેમને કાંઈ બેળતા તેઓ દિમાક્ષ તરફ તથા હિંદ તરફ જઈ વળ્યા હતા.

તિબેટીયન ધર્મ ગ્રંથોનો સમુદાય ગંજવર છે અને તે પાલી તથા સંસ્કૃત લિપિને મળતા અક્ષરો તથા ભાષામાં લખેલા હોય છે. લામાઓજ તે સદેજ વાંચી શકે છે. અત્રેનાં દેવજમાં મહામુની (જુદ્ધ) કુર્મા,

કાલી, ગણેશ વગેરેની મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે.

ધણા ખરા કુટુંબમાંનો એક પુત્ર સંસાર ત્યાગ કરી લામા બની શકે છે અને તેથી તેઓ સર્ગ મળતું માને છે. મહાકામાથી તે 'ગાધલોંગ' અને ધણાજ દલકા દરજ્જાના ઉપાધ્યાય સુધી તેઓમાં જૂદા જૂદા તબક્કા છે. ત્યાંના ૪ સંસ્થાનેમાં ૩૦૦૦ મંદિરો છે અને તેમાં વસ્તા ૪૮૦૦૦ લામાઓ સરકારનાં અર્ચથી પકાય છે.

આ દેશના લામાઓનાં ૪ મુખ્ય પંથો છે.—રાતા લામા, પિળા લામા, કાળા જ્ઞાના અને સફેદ લામા. રાતા લામાઓ જલ્દી અસલી દોષ તેમની સંખ્યા સદૃશી નાહતી છે. પિળા લામા રાજધાનીકારી તથા ધાર્મિક કારેજાર સંબંધી સત્તા ધરાવે છે, અર વર્ગ પણ નાહતો છે. સફેદ અને કાળા લામાઓ ત્યાના કુદિસ્ત મઠો, જોગનશાળાઓમાં ચિત્રકળા, છાપાકામ, માટીનાં વાસણ બનાવવાનો ઉદ્યોગ કરે છે, તથા ઉપલા વર્ગના લામાઓને તેમના કામમાં મદદ કરે છે. જાવરથી, ભરવાડા, બિસ્તી, લેખકો તથા જલ્દાદો તરીકેનું પણ તેઓ કામ જાળવે છે. લામાઓનાં મઠો 'લામા સરાઇ' ના નામથી ઓળખાય છે. આ સ્થળો જલ્દી શીમંત ગણાય છે. શાવિક લોકો પાસથી તેઓ પૈમા મેળવે છે. આ તિબેટીયન પ્રજા જલ્દી ધાર્મિક દોષથી લામાઓને સારી આપવત મળે છે. લામાઓ વેપારવજીતમાં બાજ લીધા ઉપરાંત બાજ નાણા ધીરવાનો પણ ધંધો કરે છે. ને જે નાણું નહિ ભરે તેની શીલકત જપત કરે છે પણ જે શીલકત નહિ હોય તો તેને શુભાગીપણું સ્વિકારવું પડે છે.

લામાઓનાં માથાં ગોઠાં હોય છે. સરકાર તરફથી તેમને સાલીપાણું મળ્યા ઉપરાંત તેમની જમીન સરકાર કરથી મુક્ત હોય છે. દરેક લામાને તથા શિખાકે લામાને સરકાર તરફથી આ, નિમક વગેરે સિધો મદદ

આથી દરેક તિથેટીયન કુટુંબમાં એક મા બે મરદો લામા બને છે અને તે રીતે દરેક સર અને તંત્ર ઉપર પોતાનો વગ ચલાવે છે. આ પ્રજા ચાદમાં માખણ અને નિમક નાખી તેને પીએ છે. એમની સલામ કરવાની રીત એ છે કે, ગુદાણુ મરડી પડી હાથ લાંબા કરી હાથ મોઢાંની બાહર કાઢવી

લાસામાં જે મહાલામાં રહે છે તે બુદ્ધનાં અવતારોમાંનો એક મ્હોટો અવતાર ગણાય છે. જ્યારે તે મરણ પામે છે ત્યારે તે બીજા મનુષ્યનાં શરીરમાં બીજો અવતાર લઇ ચેવશ માય છે. આથી જ્યારે તે મરણ પામે છે ત્યારે તે પાછો આ ધર્તિ પર આવે તે થકી ૩ વર્ષ સુધી તેના માટે બંદગી કરી શોક પાળે છે. આ મુદત દરમ્યાન રાજના અર્થે તેઓ ભોજ ભોગવે છે, ને મુદત પુરી થતાં રાજ મા તેના પ્રતિનિધિ આવી ત્રણ લામાઓને કેદમાં ચક્રચૂર બનાવીને દીવાલ લામાનો અવતાર ક્યાં જનમ્યો છે તેની સેહેકીક કરે છે. અને સર્વાનુમતે લામાનાં અવતારનું નકી થતાં તે ધણીનું નામ સીલ-સાખ કરી સ્ત્રીના શેહેનશાહની મંજુરિયાત મેળવી મ્હોટી ધામધૂમથી દીવાલ લામાને બારે આદરમાનથી લાવી લાસાના મંદિરમાં એસાડે છે. આ અવતાર ધણી કરી તવંગર કુટુંબમાં જન્મ લે છે; ને તેથી જ્યારે તેને મંજુર કરી હંમી પધિવએ એસાડે છે કે તેના બાપને તેની આકી નીસબત મુખી રાખવા માટે દાર કરવામાં આવે છે. આવી રીતે મરવા માટે લામાનો પિતા ધણી ખુશીથી પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય છે, અને મુવેલા દીવાલ લામાનાં શરીરને રૂપથી મદી મંદી-રમાં પૂજવા માટે ગોઠવે છે.

દીવાલ લામાનું ખાસ રહેતાનું મથક 'પતાલીઆ'માં છે; કે જે લાસાથી ૮ મૈલ છેડે છે. ત્યાં ૧૭૦ લામાઓ રાત દિવસ બઝિતમાં મથણુલ રહે છે. જ્યાં દિવાલ લામાને 'ધમરગાન હાંસલ કરવા ધણી સગ-વડ મળે છે. આ મહા મુની નવા વર્ષને દિને

માત્ર મંદિરમાં દેખાવ બારે મગરૂરી સાથે આવે છે.

તિથેટ દેશનો રાજ્યકારોબાર બે 'તામીન' (અબાઈ.) અથવા મ્હોટા પ્રધાનોની હકુમત તળે આવે છે, કે જેમને પેકીંગથી 'તુષકર' અથવા રાજ્યકારોબારીઓ મોકલે છે. આ અધિકારીઓ બાહરનાં તિથેટની બાજબમાં દિવાલ લામાની સલામ પુછે છે, અને માહેલા તિથેટના કારોબારમાં 'બાનમી અરદેની'ને વિચાર પુછે છે.

આ દેશમાં ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં બ્રિટીશ સરકારે મોકલેલા મીશનને અનેક નાકની નાહની ઝપાઝપીમાં ઉતરી લાસા સુધી જઈ ત્યાં સપ્ટેમ્બર માસમાં કાલકરાર કરી તિથેટ દેશ સાથે હિંદુસ્તાનની સરકારે મળણુલ મિત્રાચારીનો સંબંધ જોડવામાં રહે મેળવી હતી.

તિથેટીયસ—આ રામન પાદશાહને તિથેટીયસ કલ્હાદિઅસ નીરો કહે છે. એ ઇ. સ. ૧૪ માં ગાદીએ બેઠો. એણે ૨૩ વર્ષ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. એ ગાદીનશીન થયો તે વેળા એની ઉંમર '૫૫' વર્ષની હતી. ગાદીનશીન થવા આગમજ એણે અનેક લદાઇઓમાં યશ મેળવી બારે છીર્તિ સંપાદન કરી હતી; પણ રાજ્ય પદ મેળવ્યા પછી એ અંધાશી, વિપથી, ખૂની અને જુદમ્હો બન્યો હતો. એ ૭૮ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૩૭ માં મરણ પામ્યો હતો. એનાજ અમલમાં જ્યુમસ કાષ્ટસ્તને યાંબલા પર ખીલાથી જડી મારી નાખ્યો હતો. એનું પાયતમલ શેહેર એનાજ નામે જાણીતું છે. યાદુદાઓના મરસદેમનો નાશ થયા પછી કેટલીક સદીઓ સુધી એ તિથેટીયસ શેહેર વિદ્યાગાનનું મથક ગણાતું હતું. હાલમાં આ ઠેકાણે એક નાહતું ગામ હોઇ તેમાં ૩૦૦૦ ની વસ્તી છે.

તિમથ્યાસાતિ—આ કવિરાજ મહેંદ્રી નામના શેહેરમાં રહેતો હતો. એનો બાપ 'ગીર્મા' 'સીસાતી' હતો, એણે 'કન્યાપુરાણ' નામનો

તેલગી બાપામાં સુદર મંથ રચ્યો છે. તેમાં વિષ્ણુવર્ધન નામે રાજપુત્ર અને એક વૈશ્ય ભતિની કુમારી કન્યાનું જટાંત છે. પૂર્વે રાજ મહેદ્રી પાસે તેનું જોડા ગામમાં વિષ્ણુ-વર્ધન રાજપુત્રે એક વૈશ્ય કન્યા ઉપર બહા-લાર કરીને તેના કુમારીપણાને ભંગ કર્યો. તે કન્યા મદા સાદરિ હતી. તેણે તે ખેદને લીધે ચિત્તામાં પ્રવેશ કરીને પોતાનો દેહ બાળી નાખ્યો. તે પછી તેના કુળનાં ૧૦૦ માનસોએ તેના શોકમાં પોતે પણ બળી મર્યા. આ સતી યદ્ય તે ઠેકાણે લોકોએ એક મંદિર બાંધી તેને 'કન્યા પરમેશ્વરી' નામ આપ્યું.

તિર્થયાત્રા—તિર્થયાત્રાપર, દેવદર્શન, બ્રાહ્મણ, સ્નાન વગેરે ને કર્મો કરવામાં આવે છે તેને યાત્રા કહે છે. દરેક દેવતાના ઠેરવેલા દિવસે દેવતાનાં ભક્તો મળી તેનું ને દર્શન લીધે છે તેના પ્રિત્યર્થ ને કથા, ગોધળ વગેરે કર્મો મોટી માનધૂમથી કરે છે તેને જાત્રા કહે છે. જાત્રાને પણ યાત્રાકહે છે. તેપણ તિર્થયાત્રાને જાત્રા કહેતા નથી. કેટલીક યાત્રા વર્ષમાં એક વખત, બે વખત અને કેટલીક અનંત વખત ભરાય છે. યાત્રાનો વખત દેવતાના મહાત્મ મુજબ કુટુંબ ચાલાંબો ઠેરવેતો હોય છે. દક્ષિણ માહારાષ્ટ્ર દેશમાં બેલગામમાં લક્ષ્મિની યાત્રા ૧૨ વર્ષે ભરાય છે, સારે તે મુમારે બે માસ વેર કાયમ રહે છે.

નાશકમાં રામનવમિની યાત્રા દર સાલ ચેત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાથી શુદ્ધ દ્વાદશિવેર પંચ-વટીમાં ભરાય છે. શુદ્ધ નવમને દિવસે રામ ભક્તો અપવાસ પામે છે, તે સહવારે ગંગામાં સ્નાન કરી રામનું દર્શન કરે છે. કંથ્યા પાંચ-નાર હરિદાસ રામાયણનાં કથા ભાગ વર્ણુ ૧૨ વાગે રામજન્મ થયો એમ જાહેર કરે છે. દસવી બાર (૧૨) વાગા સુધી રામની મૂર્તિ સામે પરદા નાખે છે અને તે વેળા દોષને દર્શન કરવા દેવામાં આવતું નથી. પણ ૧૨ વાગતાં પરદા ખસાડી દર્શન કરવા

પ્રાર્થુ મેરે છે. તે વેળા બ્રાહ્મણો સ્વચ્છ પત્રોલકાર પેહેરી વેદ પઠ્ય કરવા બેસે છે.

તિર્થયાત્રા કરનાર પોતાની શક્તિ મુજબ મહાપૂજા માટે પાંચથી પચીસ રૂપા મૂર્તિ સામે રાખી, પૂજારીના આશિરવાદ લીધે છે. પણ શ્રીમંત લોકો તે પોતાની શક્તિ મુજબ વધુ ઓછું દ્રવ્ય આપે છે.

સીતા, રામ, લક્ષ્મણ આ ત્રણે મૂર્તિ-ઓને પેહેલાં દુધ વતી નહવાડી પછી સાકર ચોળા, કી, દહી, મધ વગેરેથી સ્નાન કરાવી પછી અરગળે, સુગંધી તેલ ગરમ પાણીથી નહવાડી વસ્ત્રો પેહેરાવે છે. પૂજારી તે પછી મૂર્તિ પર ફુલો નાખી ગંધ ચોપડે છે. તે વેળા અગરબત્તી, લોખાન, કપૂર અને દિપકથી આરતી કરી મત્ર બોલી પૂજા શ્રદ્ધિ રામ ઉપર કરે છે. તે પછી છેલ્લે નૈવેદ્ય બતાવે છે. આ મુજબ એકાદશીને દિવસે કર્મો કરી રામ અને હનુમાનજીની મૂર્તિઓને રથ પર બેસાડી મનુષ્યો તે રથને ખેંચતા ગંગાતીરે લઈ જઈ રામકુંડમાં ફરી સ્નાન કરાવી મૂર્તિને પાછી મહીરમાં લઈ જાય છે.

ચંબળકેશ્વરમાં દર વર્ષે ત્રણ વેળા આ યાત્રા ભરાય છે, પેહેલી કાર્તિક પુનેમે, બીજી મહાશિવરાત્રીએ. આ બેઉ ચંબળકેશ્વર ઉર્ધ્વ મહાદેવના પ્રિત્યર્થ ભરાય છે, સારે ત્રીજી નિવૃત્તિનારાની ભરાય છે. આ યાત્રામાં સાધુઓનો મોટો મેલાવડો થાય છે. આ યાત્રા પાંચવધ એકાદશીએ શેહેર બાહેર નિવૃત્તિ બાવાની સમાધી પાસે ભરાય છે.

ચંબળકેશ્વરમાં ત્રણ પુજારીઓ છે. પેહેલી પૂજા દરરોજ સહવારે ૪ થી ૬ વાગાવેરમાં 'ગુગાર' નામના કાળીઓ કરે છે. પછી બ્રાહ્મણપૂજારી પૂજા શરૂ કરે છે. ૧૧ વાગામાં ઋદ્ધને અભિષેક વગેરે કરી પૂજા પુરી કરે છે. બીજે પ્રહરે બીજો પુજારી આવે છે, તે પણ ઋદ્ધને અભિષેક કરી રહે છે; કે પછી રાતની મોટી પૂજા શરૂ થાય છે, જે રાત્રે ૧૨ વાગે પુરી થાય છે. તેમાં અભિષેક, પંચામૃત, બેલકુલો, ધુપ, દીપ, નૈવેદ્ય વગેરે કરવામાં આવે છે.

ચાંદવડ ગામમાં બે બહીરોખાનાં દેવળો છે. તેમાંનો એક દેવળમાં છે; ત્યારે બીજો કુવામાં છે, તેની યાત્રા ચૈત્ર માસ પૌર્ણિમાએ બરાબ છે.

સીતર તાલુકામાં ખોપડી ગામમાં ચૈત્ર વદ ૩ ને દિવસે 'માનમાવ' હોય છે એકલા મળે છે. હાં કૃષ્ણની યાત્રા બરાબ છે. તુળા-પૂરમાં બવાનીની યાત્રા બરાબ છે. આ દેવીના પૂજારી તેલીઓ હોય છે. ઉપલી યાત્રાઓ શિવાય હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓનાં યાત્રા સ્થળ હજીરોની સંખ્યામાં છે. તેમાં કાશિ, પદરપુર, દવારકા, નાશિક વગેરે તિથિ સ્થળોમાં મોટી યાત્રાઓ બરાબ છે.

તિરાઈ—વાયવ્ય પ્રાંતમાં કચ્છમાંનાં જીલ્લો. ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦ ચોરસ મૈલ હોય ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૧૮૫૬૫૮ ની ને ૧૮૮૧ માં ૨૦,૬૯૯૩ ની હતી. જીલ્લામાં ૨ શહેર તથા ૫૬૩ ગામડાં છે. વસ્તીમાં જાતી વર્ગ-હિંદુ ૧૩૧૯૬૬, મોહમેદન ૭૪૯૮૨, અને ખ્રિસ્તી ૧૧ છે. મુખ્ય શહેર કાસીપૂરમાં ૧૪૬૬૭ ની ને જલપૂરમાં ૭૦૫૫ ની વસ્તી હતી.

તિરાઈ જીલ્લાની ઉત્તરે કચ્છમાં જીલ્લો, પૂર્વે નેપાલ, દક્ષિણે ખરેલી જીલ્લો અને મુરાદાબાદ તથા કામપૂરનું દેશી રાજ્ય, અને પશ્ચિમે બીજનોર છે. જીલ્લાનો ૪૬૩ ચોરસ મૈલ ભાગ ખેતીવાડી ખાતે અને ૨૭૧ ચોરસ મૈલ ભાગ ખેતી શકાય તેવો છે. અન્ન તહેવાર ધાન્ય, ૨, તખાકુ, શેરડી વગેરે પાકે છે.

તિરાઈની ગાયો દવા ખરાબ છે, પણ જ્યાં જંગલો કાપી ખેડવા લાયક જમ્યા જનાવી છે ત્યાંની ગાયો દવા સારી છે. ઉપજાનાં મુખ્ય તાલુકાનું ક્ષેત્રફળ ૨૭૧ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાં ૭૩૭ ગામડાં છે ને વસ્તી ૬૩૨૪૧ ની છે. તેમાં ૫૫૧૧૮ હિંદુ અને ૬૬૫૯ મોહમેદન તથા ૮૨૦ ખ્રિસ્ત છે.

તિરહટ—પ્રાચીનકાળમાં એ વિદેહ દેશનું રાજધાની શહેર હોઈ તે વેળા 'મિથિલા'ને

નામે પ્રસિદ્ધ હતું. હાલમાં એની પાસે ગોગરા નદી વહે છે, અને એનું ઉત્તર અક્ષાંસ ૨૬° તથા પૂર્વ રેખાંશ ૮૭° ૧૫૨ છે.

તિલક—સગિત શાસ્ત્રમાં ભરવ રાગનાં ૮ પ્રત્યેમાંનો ૧. આ રાગણી ગાવાનો સમય દિવસના બીજા પોહારનો ઠેરવેલો છે. એની જાતી ખોડવ છે તેમાં અરજ શબ્દ, રિખવ તિમ્ર, ગંધાર તિમ્ર, મધ્યમ કામળ, પંચમ શબ્દ, નિખાદ ઉત્તર ચઢતા બે આવે છે, યાને અવરોહમાં ઉતરી નિખાદ આવે છે, અને આ-રોહમાં ચઢી નિખાદ આવે છે. ધવત સ્વરવર્ણિત છે, તથા આરોહમાં રિખવપણ વળ્યું છે. કોઈ મંપૂર્ણ પણ લેખે છે, નેથી તેનું ૨૫ રહેતું નથી. ગ્રહસ્વર ગંધાર છે. તથા ન્યાસ-સ્વર પણ ગંધાર છે.

તિલક કામોદ—આ રાગણી રાત્રે ગવાય છે અને તેની જાતિ સપૂર્ણ છે. યાને ખરજ શબ્દ, રિખવતિમ્ર, ગંધારતિમ્ર, મધ્યમ કામળ, પંચમશબ્દ, ધૈવતતિમ્ર, નિખાદતિમ્ર, કામળબે, એ મુજબ ૭ સ્વરો છે. આ રાગણી ખટ, તિલંગ અને કામોદથી મિશ્ર છે પંચમવાદી સ્વર છે ને નિખાદ ન્યાસ છે.

તિલક—કપાળે તિલક કરવાનો રેવાજ હિંદુ-સ્તાનમાં અસહ્યારથી ચાલતો આવ્યો છે. હિંદુઓ શિવાય પારમીઓમાં માત્ર આ રેવાજ જાણે છે; પણ બીજા કોઈ પ્રજામાં તે જાણતો નથી. પારમીઓમાં આ રેવાજ ધરાનથી પારસીઓ નહાશી આંધ્યા પછી સંજાણના જાદી રાણાના રાજ્યમાં રહેવાસ કરવાની પરવાનગી મેળવતા જે ૧૪ ધરાથી બંધાયો તેમાં એક સર અવસરે અને ખાસ લગ્ન પ્રસંગે માથે તિલક કરવાનો રેવાજ પણ ધારણ કરવાનો નિયમ હતો. જે રહેતે રહેતે સહ્યાર અને સોદાસનની નિધાની તરીકે પારસી સ્ત્રીઓમાં સર અવસરે દાખલ થયો. સ્ત્રીઓને કપાળે જ્યાં કંકુની નાહની દીધા કરે છે ત્યારે પુરોના કપાળ ઉપર લખેલો દીલો કરવામાં આવે છે. પુરોના માત્ર નવજોત, લગ્ન અને પહેરામણી ટાકણે દીધા કરે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓને ચાંદલો કરે છે.

ગોપીચંદનનાં તિલક ૧૨ અવયવ ઉપર
'જૂદા જૂદા પદ્ધતિ' નિયમસર કરવામાં આવે
છે, ૭ શાસ્ત્રમાં નીચે મુજબ દર્શાવેલાં છે.

સ્થાન.	શુદ્ધપદ્ધતિ.	કૃષ્ણપદ્ધતિ.
લલાટ.	કેશવ.	સેકર્ષણ.
દંદ.	નારાયણ.	વાસુદેવ.
રૂપ.	માધવ.	પ્રધુમ્ન.
નાભી.	ગોવિંદ.	અનિરૂધ.
દક્ષિણ કુક્ષિ.	વિષ્ણુ.	પુરુષોત્તમ.
દક્ષિણ આકુ.	મધુસૂદન.	અધોદક્ષિણ.
દક્ષિણ કર્ણ.	ત્રિવિક્રમ.	નરસિંહ.
વાઙકુક્ષિ.	વામન.	અચ્યુત.
વામઆકુ.	શ્રીધર.	જનાર્દન.
વમકર્ણ.	હર્ષકિય.	ઉપેન્દ્ર.
મુદ્રમુલ.	પદ્મનાભ.	હરિ.
અરુદન ઉપર.	હામોદર.	શ્રીકૃષ્ણ.

હિંદુઓમાં તિલક દરરોજ બે વેળા કર-
વાનું ખાસ દરમાન છે, એક સહવારે નાહી
રલા પછી ને એક સાંદળે જમવા આગમન
નાહી રલા પછી, પણ જમવા આગમનતા
દરેક હિંદુ નાહીને તિલક કર્યા વિના રહેતો
નથી. જે કુટુંબમાં કોઈ મરણ પામે છે
ત્યાંના પુરુષો તિલકનાં વચલા રંગમાં સેહેજ
ફેરફાર કરે છે, પણ જે સ્ત્રીને માથે ભરતાર
હોય તેને માથે તે ફરજ નથી, તેમજ પૂંજ
કરતાં વેળા સ્ત્રી પુરુષોને તિલક કરવાની
અગત હોય છે.

*કપાળ ઉપર તિલક કરવાના સંબંધમાં
વેદમાં કાંઈપણ લખાણ મળતું નથી, પણ
સ્મૃતિ અને પુરાણમાં તે વિશે અનેક લખાણો
મળે છે. સ્મૃતિવેદ આધારે રચવામાં આવી
હતી, તે ઉપરથી એવું કહેવાઈ શકાય કે
તિલકના સંબંધમાં જે લખાણ સ્મૃતિમાં
મળે છે, તેને લગતું વેદનું અસલ લખાણ
શુભ થઈ ગયું હોય એવું જણાવવામાં આવે
છે કે, હિંદુઓની આ પવિત્ર નિશાનીઓ
તેમના અસલ ચાર ભાગો એટલે આઠાણ, શ્રી,
ક્ષત્રી, વહર્ય અને શદ્રવાળા ચાર ભાગોને

એકમેકથી ઓળખવા માટે રચવામાં આવી
હતી, આજે તો તે નીચાનીઓ હિંદુઓમાં
પડેલા જૂદા જૂદા પદ્ધતિ અને ન્યાતો ઓળખ-
વામાં કામ લાગે છે. આખી (૬૬) કામનો
અરથો અરથ ભાગ વિષ્ણુની અને બાકાનો
શિવની પૂંજ કરે છે બન્ને ભાગના હિંદુઓ
નાહની બાબતમાં એક ખીજથી છુટા જણાય
છે તોપણ ધર્મને લગતી મુખ્ય બાબતોમાં
તેમનાં વિચારો એક મળતા છે. હિંદુઓની
ત્રીમૂર્તિમાંના પેહેલા સ્વરૂપ બ્રહ્માની પૂંજ
લણ કરી કરવામાં આવતી નથી પણ
બાકીનાં બે સ્વરૂપ વિષ્ણુ અને શિવ જૂદા
જૂદા અવતારોની પુંજ હિંદુઓમાં સાધારણ છે.

‘હિંદુઓમાં કરવામાં આવતી જૂદી જૂદી
નિશાનીઓમાં જે નિશાનીઓ ધ્યાન બે સ-
નારી છે તે કપાળ ઉપર કરવામાં આવતા
તિલક છે. કપાળ ઉપર કરવામાં આવતા
તિલક બે ભૂતનાં સાધારણ નેનામાં પાડે
છે. પેહેલું ‘ઉરધ્વ પનદ્રમ’ અથવા ‘શુભ’
પનદ્રમ નામનું ત્રિશળ છે. જે વિષ્ણુના સધળા
પુંજરીઓ પોતાનાં કપાળ ઉપર પાડે છે.
બીજી નિશાન “તિર્થંક પનદ્રમ” ને નામે
ઓળખવામાં આવતું કપાળ ઉપર ત્રણ આડી
છીરીઓવાળું તિલક છે. તે તિલક શિવના
પૂંજરીઓ કરે છે. કપાળ શિવાય શરીરનાં
બીજા ભાગો ઉપર તરેહવાર નિશાનીઓ કર-
વામાં આવે છે, જેની સંખ્યા ઉપરથી તે
કઈ વર્ણનો છે તે ઓણખી શકાય છે.

આઠાણ પોતાનાં શરીરના જૂદા જૂદા
ભાગો ઉપર ૧૨ નિશાનીઓ ડરે છે તેમાંની
બે બન્ને હાથો ઉપર, બે ખભાઓ ઉપર,
એક છાતી ઉપર, એક પીઠના મધ્ય ભાગ
ઉપર, ત્રણ પેટ ઉપર, અને એક કપાળ
ઉપર. એ ઉપરાંત કોઈ કોઈ વાર માથાના
તાલકના ઉપર તેરમી નિશાની પણ નેનામાં
આવે છે.

આઠાણ શિવાયનાં બીજા વર્ણના હિંદુઓ
તેથી ઓછી સંખ્યામાં નિશાની કરે છે. તે
પ્રમાણે આઠાણને ૧૨, ક્ષત્રીને ૪, વૈશ્યને

ર, અને સદ્રોને ૧ નિશાની કરવાનો ફરમાન છે. પણ તે ફરમાન મુજબ જાણું કેાઇ માલતું હોય એમ જણાતું નથી, અને જાણણો નહિ એવા હિંદુઓ પણ પોતાને વધારે ધર્મિ બતાવવા માટે વધારે સખ્યામાં નિશાનીઓ કરે છે, પણ સર્વ નિશાનીઓમાં કપાળ ઉપરનું તિલક વધારે ધ્યાન ખેંચે છે.

વિષ્ણુના ધાર્મિક પુનર્જન્મો જ્યારે પોતાનું તિલક વધુ જડી લીટીઓથી ચિતારે છે ત્યારે તે તિલકથી તે મનુષ્ય જીવની દેખાવનો લાગે છે.

ગૌપિયદેવ નામની પિળા મટોડી દ્વાર-કાનાં ટાપુમાંથી તિલક ચિતારવા માટે લાવે છે, તે શિવાય ખીણ કટલીક 'ત્રિમણી' નામની સફેદ મટોડી પણ વાપરે છે. તિલક કરવા માટે પ્રથમ મટોડી ડાબા હાથમાં લેવામાં આવે છે, ને તેને પાણીથી નરમ બનાવી જમણા હાથની એક આંગળી વડે એક આંખના ભવાનાં મધ્ય ભાગથી ખીણ આંખના ભવાનાં મધ્ય ભાગ સુધી એક જડી આડી લીટી દોરવામાં આવે છે. તેમ કરવા બાદ નાક નજદીકનાં ભવાનાં છેડા આગળથી કપાળનાં ઉપલા ભાગ સુધી એ લીટી લઇ જવામાં આવે છે, તે નિશાની અથવા તિલકને વિષ્ણુપદમ એટલે વિષ્ણુને પદમ એવા નામે ઓળખવામાં આવે છે. બરાં આગળની એ ઉભી લીટીઓ વચ્ચે લાલ યા પિળા રંગની એક ખીણ લીટી દોરવામાં આવે છે, જે દોરનારાઓ મણા ધાર્મિક તરીકે ઓળખાય છે. વચમાં દોરવામાં આવતી તે લીટી વિષ્ણુની પાંચડી લક્ષ્મિનાં માનમાં પાડવામાં આવે છે. શરીરના ખીણ ભાગ ઉપર પાડવામાં આવતી નિશાનીઓ ત્રણ ત્રણ લીટીઓવાળી હોય છે. જેમાંની એ સફેદ રંગની અને વચલી લાલ યા પિળા રંગની હોય છે. ઉપજા ત્રિશળ પાડનારા સધળાઓ વિષ્ણુનાં પુનર્જન્મો કેલવાય છે. વિષ્ણુનાં રામાનુજ પંથ વાલાઓ ત્રિશળ પાડવામાં ધણો ધર્મ સમજે છે. તેઓ પોતાનાં શરીર ઉપર, ધરનાં દર-

વાજ ઉપર, ધરની ભિતો ઉપર, વાસણો ઉપર, ત્રિશળ પાડે છે. એટલાજ નહિ પણ પોતાની ગાડી, વાહન, અથવા ચોપડી વગેરે દરેક જીન ઉપર તે નિશાની કરે છે. તે પંથવાલાઓ શિવનાં પુનર્જન્મો સમયે ધણેજ અભાવ ધરાવે છે.

તિલક કરવા માટે માટી ઓળતી વેળા તિલક કરનારો બોલે છે કે, “અરે ઓ માટી, તું મને શરીરનું કુવત બક્ષ, તારામાં સર્વ જીવો (અડપાન વગેરે) સમાવલાં છે. જાતાં પાપો જ્યારે તું ધોષ નાખશે ત્યારે હું સ્વર્ગમાં જઈ ચકાશ; પાપોને ધોષ નાખનારી વિષ્ણુનાં શરીરમાંથી નિકળેલી સફેદ મટોડીની ઓ દેવી, હું તેની પુનર્જન્મ કરું છું.”

ઉપલો મત્ર વિષ્ણુના દરેક પુનર્જન્મને બચવો જોઈએ, પણ તેમ તેઓ બોલતાક હોય એમ જણાતું નથી. કપાળ ઉપર સફેદ લીટીઓ દોરવા પછી તેમની વચ્ચેની લાલ યા પિળા લીટી દોરતી વેળા તે દોરનાર બોલે છે કે “શ્રી સુરનમ-દ્રવ્ય બક્ષનાર છે, અને તે સદૃશી સુંદર છે; જે લક્ષ્મિનાં શરીરમાંથી નિકળેલા છે. જેઓને સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા હોય છે, તેઓએ તેને એ સફેદ લીટીઓ વચ્ચે દોરવો જોઈએ.”

વિષ્ણુના ખીણ પુનર્જન્મો એક ખીણ જાનની નિશાની કરે છે, તેઓ માધવ પંથનાં કહેવાય છે, જે પંથનું નામ તેરમી સદીમાં થઇ ગયલા એ પંથના સ્થાપક માધવાચાર્ય ઉપરથી પડ્યું છે. તેઓ વિષ્ણુની પૂજા કર્યા છતાં શિવ માટે માન ધરાવે છે. તેઓ પોતાનાં કપાળ ઉપર કોલસાની ભૂખીમાંથી બનાવેલા કાળા રંગની એક ઉભી લીટી દોરે છે, જેની આસપાસ લાલ રંગનાં ઝીંબી લીટી દોરે છે. માધવો તે શિવાય શરીરનાં જૂદા જૂદા ભાગ ઉપર વિષ્ણુની જૂદી જૂદી આકૃતિઓ પાડે છે. તેમાં શંખ, ગદા, ચક્ર, ખડ્ગ, અને પદ્મ નામની પાંચ મુખ્ય હોય છે. માધવો પોતાની નિશાની કરતાં, ખીણ મત્રો બોલવા ઉપરાંત બોલે છે કે

“જેણે એક ધાણંસનું ખૂન કર્યું હોય, જેણે
જાવનું ખૂન કર્યું હોય, અને જેણે સઘળા
જાતનાં પાપ કર્યાં હોય તેણે ધાનથી અખસ
પથુ જે વેળા જોખીવંદનને આફ છે, તે
વેળા તેનાં સઘળાં પાપો ધોવાઈ જાય છે.”
કપાળ ઉપર કરવામાં આવતી શિવની નિશાની
તથા આડી લીટીઓથી દોરવામાં આવે છે.
તેમાં મરોડીને બદલે ‘વિભૂતિ’ અથવા ગાયનાં
અળેસા છાલુની રાખ વાપરવામાં આવે છે.
શિવનાં સર્વે પુંજરીઓ વિષ્ણુનાં પુંજરીઓ
આફકે પોતાનાં સરીર ઉપર જૂદી જૂદી
નિશાનીઓ પાડે છે, પણ તેમની નિશાની-
ઓમાંની સર્વે લીટીઓ આડી દોરવામાં
આવે છે. રાખને પોતાના હાથમાં લઈ પાણી
વડે ચોળાને પોતાના જમણા હાથની ત્રણ
આંગળીઓ વડે કપાળ ઉપર તેઓ તિલક
કરે છે. શિવનાં પુંજરીઓમાં પણ એ પદ્ધતિ
છે. પેહેલો પદ્ધતિ રમારતને નામે ઝોળખાય
છે. જેઓ વિષ્ણુને પણ માને છે, પણ બીજો
પદ્ધતિ જે લીંગધારીને નામે ઝોળખાય છે,
તેઓ એખસા શિવને માનનાર હોય છે,
અને લીંગમની નિશાની કરે છે. લીંગધારીઓ-
માંના જેઓ શુદ્ધ દેવ છે તેમને જંગમ
તરીકે ઝોળખવામાં આવે છે.

રમારતો વિભૂતિથી પોતાની આંખો વચ્ચે
તથા કાન આગળ એક લીટી દોરે છે, અને
કપાળનાં વચસા ભાગમાં લાલ રંગની એક
ઝોળ નિશાની કરે છે. લાલ નિશાની ઉપર
ધસેલું મુખ્ય ચોપડવામાં આવે છે, જે
આંધે ચોખાના થોડા દાણા વળગાવવામાં
આવે છે. રમારતો જેઓ વિષ્ણુને પણ
માને છે, તેઓ વિષ્ણુને પુંજનારાઓ માફક
સઘળા મત્રો બોલવા પછી તિલક લગાડતી
વેળા બીજી એક મંત્ર બોલે છે. તેમાં તેઓ
બોલે છે કે. “આજે આપણે શિવની પૂજા
કરીએ અને મુગધી તથા છંદગી બક્ષનારી
(રાખ) આપણે પેહેરી રાખીએ. (બરે
ઓ રાખ) જેવી રીતે તે ટાકડી પાકવા
પછી પોતાનાં મૂળમાંથી છુટી પડે છે તેવી
રીતે તું મને મોતમાંથી છુટકો બાદ.”

તિસોતમા—સ્વર્ગમાંની એક અતિ રૂપવાન
અપ્સરા. એની ઉત્પત્તિ વિષે એક કથકથા
છે કે, હિરણ્યાક્ષના પુત્ર સંદ અને ઉપસંદ
એઓએ ઉચ્ચતપથી શિવ બ્રહ્માને પ્રસન્ન
કર્વા દત્તા, ને માગ્યું હતું, કે આમે કોઈપણ
નહિ માર્યા જમણે પણ જ્યારે આમે બેઉ
વચ્ચે કુસંપ થાય ત્યારેજ મરણ પામ્યે.
એ બાઈએને પરસ્પર એવો રનેદ હતો કે
કશ્યો યવાનો સંભવ નહોતો. આથી દેવોએ
દેવતાઓને બારે દુઃખ દીધું ને ઉદને ‘સિંહાસન
ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો. જ્યારે દેવતા બહાર
પાસે આગ્યા ત્યારે તેણે તલ તલ જેવડાં
રત્નની એક સુંદર સ્ત્રી બનાવીને તેનું નામ
તિસો-તમા પાડ્યું. આ અપ્સરાને સંદ ઉપ-
સંદ તરફ મોકલતાં તેઓ તેની ઉપર મોઢી
પડી અપસમાં લટી માર્યા ગયા.

તિસ્ત—આ હિંદમાંની નદી ભૂતાનના કુંગર
માંથી નિકળી દક્ષિણ ભણી ૨૫૦ થી ૩૦૦
મૈલ વહેતી મહાનંદની પૂર્વ તરફ નવામગંજ
પાસે ગંગાની પૂર્વ તરફની શાખાને મળે છે.

તિસો—બ્રહ્માને (સિંહલદિપ) આ ૭ મેદ
રાખ ૫૦ સં ૫૦ પૂર્વ ૩૦૭ માં ગાદીનશીન
થયો. એના રાજ્ય અમલમાં બૌદ્ધ ધર્મની
સ્થાપના કરાથી તે વખતના ધાર્મિક બૌદ્ધ
લખી ગયા છે કે “તિસોનાં રાજ્ય અમલમાં
પૃથ્વીના પેટા માહેલા રત્નો, સોનું, ચાંદી
એ પોતાની મેળે પૃથ ભાગ ઉપર આવી,
અને સમુદ્ર માહેથી સંપત્તિ કિનારે આવતી
પડી હતી” એ મુખ દેશનાં રાજ ધર્મકોશી
(અશોક) સાથે મિત્રાચારી ધરતો હતો, તેથી
એણે ડહિંદલ સરદાર સાથે રત્નો તથા ફળો
આપી અશોકને નજર કરવા મોકલ્યા. તે સરદારે
પાટલી પુત્ર (પાટણ) જઈ અશોકને નજરાણું
આપ્યું. તે પછી અશોકે પોતાનાં વજીર
સાથે એક તામ્ર, રામકૃષ્ણ તથાવર, ગંગાનું
પાણી અને બીજા પદાર્થો આપી તિસોને તે
નજર કરવા મોકલ્યા, અને બૌદ્ધ ધર્મને
સ્વિકાર કરવાની ભલામણ કરી, નિસાન
અમલમાં બૌદ્ધ ધર્મ મજબૂતી સાથે પ્રસાર

પામ્યો હતો, કારણ આમળ બાદે અત્રે આ ધર્મ ફલાબ્યા છતાં તે ત્યાં ટપી સકયો નહિ, પણ તિસોના અમલમાં અશોકે પોતાના પુત્ર મહિદોને સિંહલદ્વિપમાં મોકલી ધર્મ-પ્રદેશ કરી લોકોને બૌદ્ધ ધર્મમાં દાખલ કર્યા હતા. આ વેળા તિસોની અનુલા રાણીએ મહિદોને અરજ કરી કે અમેને પણ ધર્મ-ઓષ કરવો. આથી મહિદોએ પોતાની બેહેન 'સાંધામતા' સ્ત્રીઓને ધર્મોપદેશ આપવાને તોડ્યા. સાંધામતા 'બો' વૃક્ષની એક ડાંખળી સાથે લઇ લંકામાં ગઇ હતી. ત્યાં મહિદો અને 'સાંધામતા'ના ધર્મોપદેશથી તથા તિસોના ઉત્તેજન તથા મદદથી લંકાની પ્રજા બૌદ્ધ ધર્મ ધર્મી હતી. તિસોએ 'મહિંતલ'માં ૩૨ આરડા બિખારીએ માટે બંધાવ્યા હતા, તથા અનુરાધાપુરમાં 'યુપારામ'નું મંદીર પણ બંધાવ્યું હતું (જુઓ યુપારામ). આ વેળા અનુલા રાણીને પોતાના દીપર 'મહાનગ'નો અપ એવો હતો કે તિસો પછી તે આ બાળકને જો આપી રાજ્યગાદી પચાવી એસસે, આથી તેણીએ તેને મારી નાખવા એક ઝેર મેળેલુ ફળ તેની ઉપર ખાવા મોકલ્યું. કમનસિબે તે વેળા 'મહાનગ' પાસે રૂતસોનોજ પુત્ર બેઠો હતો, તેને મહાનગે અજાણતાં તે ફળ ખાવા આપતાં તે મરણ પામ્યો. આથી મહાનગ ભય પામી દક્ષિણ તરફ 'રાહેન' પ્રાંતમાં નદાશી જઇ ત્યાં નાહતું રાજ્ય સ્થાપી ત્યાં અનેક વિહાર અને બિતેનમાં એક મંદિર બંધાવ્યું. તિસો રાજ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય અમલ કરી મરણ પામ્યો હતો. તેના પછી તેનો ચોથો ભાઇ ગાદીએ બેઠો. તિસોનો મૃત પછી આઠ વર્ષ મહિદો મરણ પામ્યો, ને તે પછી એક વર્ષ 'સાંધામતા' પણ મરણ પામી હતી.

તીડ—આ એક ઉડતું છવડું જેમ પાકેના નાશ કરનાર છે તેમ કેટલાક દેશમાં સ્વાદિષ્ટ ખોરાક તરીકે જાણીતું છે. તીડની માદીનું પેટ મજબૂત હોય છે આથી તે રેતાળ અને નરમ જમીનમાં બકારા પાડી શકે છે. પેન-

વડે જમીનમાં જે પ્રમાણે હિંદ પાડી શકાય છે તેવું હિંદ માદા પોતાનાં પેટ વડે પાડે છે. તે ગર્ભવંતિ થઇ ઇંડા મેળવાનો સમય થતાં જમીનમાં હિંદ પાડે છે અને માદે એક ઉપર એક ઇંડા મેલી પાછી ઉડી જવા પેહેલાં હિંદનાં મ્હો ઉપર શીલુવાલું ઠાંધ પ્રગાલી ચોપડે છે. તેના યોગે જો ઇંડા એક મેકને મ્હોટી દ્રાક્ષના ઝુમખા પ્રમાણે તેનો એક ઝુમખો બને છે. હિંદનાં મુખ ઉપરનો પદાર્થ સૂકાતાં તે પાસે પડેલી રેતીનાં રમના જણાય છે. આથી તીડે કયાં કયાં ઇંડા મેલ્યાં છે તે પરખાતું નથી.

માદી દરવેળા ૫૦ થી ૧૦૦ ઇંડા મેલે છે. એના ઇંડાનો રંગ રતાસ ઉપર હોઇ આ ઇંડા મેલ્યા પછી તે સુમારે ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી જમીનમાં રહે છે; પછી તે કુટી તેમાંથી ઝીણા લીલા રંગના કિડા બાહર પડે છે. ચોડાક કલાક પછી તે કિડા પોતાની લીલી ચામડી કાઢી નાખી એક નાહના વગર પાંખના જતૂ પ્રમાણે જમીન ઉપર કુદતાં ચાલે છે, અને માર્ગમાં મળતી જનરપતિ ઉપર નિર્વાહ કરે છે. આ જતૂ પોતાની ચામડી અનેક વેળા કાઢી નાખે છે, અનેદિનપર દિન મ્હોટા બને છે. ઉદેશે તેને ઝીણી પાંખ કુટે છે. આ પાંખ મ્હોટી થતાં તેનું માથું ને પેટ એ લાક રંગ પકડે છે. એમ થયું એટલે તે પૂર્ણ સ્થિતિએ પુગેલું સમજવું. ઇંડામાંથી તીડે જન્મ લીધા પછી એક મહિને તે પૂર્ણ અવસ્થાએ પુગે છે.

તીડની પાંખ ઉપર ૩૫૬ હોય છે, અને તેનાં પાછલા પગ બંધામાં વધારે મજબૂત હોય છે; જેથી તે લાંબે છેટે કુદકા મારી શકે છે. તીડ ચાલતો યા દોડતો દુરતો નથી, લાંબે છેટે જતું હોયતો તે પાંખની મદદથી ઉડે છે અને પાસે જતું હોયતો કુદકા મારે છે.

તીડમાંનો નર, માદીને ખૂશ કરવા અને તે પોતાને વશ થાય તે માટે ગીત ગાય છે. આ રાગ તે મ્હો વડે કાઢતો નથી પણ

પાછતા પગ અને પાછલી પાંખ એક ઉપર એક પસે છે, અને તેથી અવાજ કાઢે છે, અવાજ સરિસૌ કાઢતા માટે તેના પાછલા પગ પાસે એક નાહનો ખાડો હોઈ તેવું મ્હોં પાળગી આપડીથી અછાદેહું હોય છે. સીતારના તુમડાં પ્રમાણે અવાજ ધૂમારવાના કામમાં આ ખાડો લપયોગી છે. તીડ પોતાનાં પાછલા એક પગ એકદમ પાંખ ઉપર ધસતો નથી. પ્રથમ એક પગ પસે છે અને તે યાકતાં જીતે ધસવા માંડે છે. આ મુળ્ય ગાયન ચર યનાં માગ પોતાનું ખાવા પિવાનું વિસરી જઈ પોતાના નર તરફ દોડે છે.

તીડના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે દિંદુ-સ્તાનના તીડોનાં મ્હોડી સંખ્યા ઓછાં છે એવું કહી પડે છે. ત્યારે એતરનાં એતરે આજ માધ્યાનાં માધ્યે સુધીનાં દેશો ને ઉત્તર બનાલી મેલે છે. દિંદમાં જે તિડેનાં ટોળાં આજ છે તે વાળ્ય તરફની સરહદ, રજ-પૂતાનાનો પશ્ચિમ ભાગ, સિલાદિના આસપાસ નો પ્રદેશ અને માયમેરની પશ્ચિમ તરફનો કૂર્ગ વગેરે પ્રાંત ઉપર અવાર નવાર ઉતરી પડે છે.

બીજી તરફ તેમનાં ટોળાં ચાતુ દરોરો પાડતા નથી. વાળ્ય તરફની સરહદ ઉપર આર્ય, એપ્રિય માસમાં અચોક્કસ વસાઈ પડે છે, અને તેવો વસાઈ જુનમાં રાગપુતાનામાં પડે છે, આથી જમીન, બિનાસદાર નરમ બને છે, એટલે તેવી જમીનમાં તીડ પોતાનાં ઈડાં મેલે છે. આ ઈડાં યુટી તેમાંથી કીડા નિકળી તેઓ પૂર્ણ અવસ્થાએ પોંદ્યે છે, તેટલાં જંગલમાંનાં એતરે પશુ પાકથી ભર-પૂર બને છે, કે આ આપતો ખેરાક તિડોને મળી નય છે.

એકથી બીજી જગ્યાએ જવા માટે તીડ પોતાનું બદન યુદ્ધાવે છે અને અતિરક્ષયથી ઉડે છે. એ એક દિવસમાં ૩૬ મેલ સુધી પ્રવાય કરે છે. યંડી વાલા પ્રદેશમાં તીડની વસતી જણાયેલી છે, પણ તે વસ્તી ઓછી

હોય છે. દિંદુસ્તાન પ્રમાણે ગીન, ઇજીપ્ત વગેરે જગ્યા કટિવંધનાં દેશમાં પણ તીડનાં ટોળે ટોળાં ઉપરા સાપરી ઉતરી પડે છે. ઇજીપ્ત દેશમાં આ તીડોનાં ટોળાનો ધણો ભય રહે છે, એનાં ટોળે ટોળાં જુનની વડતાં એખાદ પાગીના પડતા ધોધ પ્રમાણે તેનો અવાજ આવવા માંડે છે. દિશા વાદળાથી રૂંધાઈ હોય તેવો ધમધોર દેખાવ ગાય છે, અધકાર પડે છે અને જ્યાં જોઈએ ત્યાં તીડ ચિત્તાય કશું જણાતું નથી. એખાદ આ ઉપર તીડોનું ટોળું એસતાં તેની ડાંખ-ળીઓ ભારથી ભાગી પડે છે, અને નેટલા દેશમાંથી જવા માટે પશુ શીડીયું પાંદડું જડતું નથી આ મુળ્ય યોગ વખતમાં સંત્યુ વનસ્પતિનો નિઃશ્વ કષ્ટ પડે તેવો જવા એકદમ આવે છે તેવાજ પાછા ટોળા બધે જડી જાય છે.

જે વર્ષ તીડનાં ટોળાં યુટી પડે છે તે વર્ષ પાકનો નાશ થાય છે, પણ તો તે તીડ મરી નિર્મૂળ થતાં પણ તેઓ પ્રાગને ત્રાસગમ્યક યદ પડે છે. જોવા ને એકદમ ઉપજાય થાય છે, તેવાજ મરણ પણ પામે છે, અને મુવા પછી તેમનાં અમખ્ય સરીસૌ કાઢવા માંડે છે, એટલે દયા જિમડી મર્ડે ફાચા છે, ત્યારે તીડે કરેલા નાશ કરતાં મર્ડોથી થતો નાશ ભગંકર રૂપ પડે છે.

થિરતીઓનાં બાવજલમાં તીડનું વર્ણન મળે છે. ઇજીપ્તમાંથી ઇસરાઇલ પ્રાગ પેસે-સ્તાઇન તરફ આવવા લાગી ત્યારે 'ફેરોહા' એ તેમને અટકાવ્યા. ત્યારે મૌઝીએને શરસો આવતાં તેણે પોતાની કરામતી લાકડીની મદદથી જ્યાં ત્યાં તીડોનાં ટોળાં જપલ કયાં, આ તીડોએ ફેરોહાનાં દેશમાંના સર્વે એતરોનો નાશ કયાં, ત્યારે ફેરોહાએ મોઝીએને ચરણે જઈ તેને ઇજીપ્તમાંથી જવા દીધાથી આરિષ્ટ ટળયું. આ કથા બાઈબલમાંના 'અક-સોડસ' નામે ભાગમાં છે.

મીસ દેશમાં એક પ્રસંગે તીડ એટલાંતો ઉભાઇ ગયા કે ત્યાંના રાજાએ ખાસ હોકમ

કાઠ્યો કે પ્રત્યેક મનુષ્યે દરવર્ષે ચોક્કસ વજનમાં તીડ મારવાનું જોઈએ. તેજ પ્રમાણે 'સેમ-નોસ' ટાપુમાંની રૂઝત પાસેથી જમીન વેરાને બદલે મુલેલા તીડસેવાનો ટોડાવ ત્યાંના રાજાએ કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૦૮માં સ્વિડન દેશના રાજા જે બારમે આલ્સ, બ્યારે 'પલટોવાની' સલામમાંથી પરાજ્ય પામી પાડે ક્યો, ત્યારે તેનાં લશકર ઉપર તીડોએ હલ્લો કર્યો, તે વખતે આકાશમાં એકાએક અધકાર છપાઈ કરાંતી ટૂંટિ પ્રમાણે તીડોની ટૂંટિ પૃથ્વીપર ચડી, આ ટૂંટિ એટલા તો જોશથી ચડી કે આલ્સનાં ઘોડા આગળ એક ડમલુ પછી ભરવા હટ લઈ પડ્યા, તેમ શિયાખએને માર્ગ મૂળ્યો નહિ. ઘોડા વખત પછી તીડો પાછા ઉડી જતાં લશકર આગળ વધ્યું પછી બધો દેશ એવોનો વન્દપતિહિન ઉજડ બન્યો કે ધાસ ચારો સોધ્યો મળ્યો નહિ. આથી ત્યાં આલ્સનાં લશકરનાં બારે હાથ ચલા.

ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં ટ્રાન્સવાલવેનિયા પ્રાંતમાં આવજ તીડોનાં ટોળા ઉતરી પડ્યા હતા, ત્યારે તેમનો નાશ કરવા લશકરી પલટણો રોકતી પડી હતી. ૧૫૦૦ રીપાઇ-એને તે નો નાશ કરવા એક સરખા રોકાયા હતા પછી તેઓ વટીક તેમનો નાશ કરી શકાય નહિ. પછી તેટલા ઈશ્વરનેજ રહેમ આવતાં એકાએક થડો અને તોડાની સ્વપ્ન ધુંકાવા માંડતા તીડો એકાએક નિર્મૂળ થયા.

ક્રાન્સ દેશપર ઓગણીસમી સદીના પેહેલા ૫૦ વર્ષમાં ૭ વખત તીડના ટોળા ઉતરી પડ્યા હતા. એક વખત તીડ મારવાના કામ ઉપર ક્રાન્સ દેશને ૪૫૦૦૦* ક્રાંકોનો ખર્ચ કરવો પડ્યો હતો, અને તે વર્ષે ૩૦૦૦

* ક્રાન્સમાં આ નાણું ઇ સ ૧૭૯૬ માં ૧ દી મે થી ચલણમાં વપરાવા લાગ્યું. ૧ ક્રાન્કની કિંમત રૂ ૭-૮ ની ગણાય છે. અથવા અરબી ચીની, * એક ક્વિટીલ એટલે લગભગ ૧૧૨ રતલ. અથવા એક હંટરવેટ એટલે ૧ ક્વિટીલ.

* ક્વિટીલ વજનનાં ઇંડા એખટાં કરી નદીમાં નખાંચ્યાં હતાં. ત્યારે નદીમાં ડુબાડેલાં ઇંડાની સંખ્યા ૫,૨૫,૦૦૦૦૦૦ જેટલી ચડી. આટલા બધાં પ્રાણીઓ નાશ કર્યા હતાં નૂકસાન તો બારે થયું હતું.

આફ્રિકાખંડમાંના 'નિંગ્રો' પ્રજા તીડનાં ટોળા આવતાં જોય છે કે બચકર જુમાજુએ પાડે છે. હજેરી પ્રાંતમાંના લોકો તેમણે ફાંડે છે. ૪૦ સનની છડી સદીમાં ધિયોપિયન પ્રાંતમાંના લોકોએ તીડોને નહસાડના માટે જે ઉપાય ચોખ્યાં તે મળ્યાં રમુછી છે. તેઓએ તીડનાં ટોળા જોતાંજ તેમાંના કેટલાકને પકડી તેમનાં ધર્મગુરુઓ એક ચીડી લખી તે તેમનાં પાખને બાંધતા. તે ચીડીમાં એવું લખતા કે "આ તીડ, તમે ત્રણ કલાકમાં આ દેશ છોડી નિકળી જજો. આ દેશ પવિત્ર શાસ્ત્ર મુજબ ચાલનારા એવા ખ્રિસ્તી પ્રજાનો છે આ દેશ છોડી તમે પરધર્મિઓના દેશમાં જજો. તેમ જો નહિ કરશો તો અને ત્રણ કલાકની મુદત પછી જો અત્રે દેખાવ આપશો તો તમે તમારું જાણજો. અમે તમોને એકદમ શાપથી બાજુ નાખશું." આ મજકુરની ચીડી પાખને બાધી તે તીડને બીજા તીડોનાં ટોળામાં છોડી મેળવતા, અને એવું સમજતા. કે તેઓ તે મજકુર વાંચી જશે. પછી આ તીડો આવ્યા હડીલા રહેતા કે ખેતરોનો નાશ કર્યા પછીજ પવિત્ર દેશને છોડી જતા.

ઉપર મુજબની બેદુદી સમજ મુસલમાનોમાં પણ જડ થાતી બેઠેલી છે. તેઓ તીડનાં ટોળાને ખેતરોપર ઉતરી પડતાં જોય છે કે એક ટાકીને ખેતરમાં ઉભી કરી તેના છેડાપર કોરાનમાંના વાક્ય લખેલાં એક ચીડી બાંધે છે. આવી રીતે લાકડી દાટવાની તીડ ખેતરપર ઉતરી પડશે નહિ એવો ખ્યાલ ધરાવે છે. તે શિવાય બીજો પછી એક ઉપાય તેઓ ચોખે છે, તે એવો કે ચાટ તીડ પકડીને તેમના પાંખ ઉપર કુરાનનાંજ વાક્યો લખી તેમને બાકીનાં તીડમાં છોડી

મેળે છે. આ તીડ પાકીનાં ટોળામાં જઈ બેળાનાં નેઓ સળાળા આ ફરમાન વાંચી યા તેની એજમની કરામતીનો અસરથી ડડી જશે. એવો વિચાર ધરાવે છે. પણ આ વેકેમી વિચાર કોઈ જમાનામાં પણ અકસીર નિવડ્યો નથી.

તીડ આપણું નુકસાન કરે છે એ જાણીતું છે; પણ આરખો તેમનાંમાં સમાયેલા બીજો ઉત્તમ ગુણ પણ દર્શાવે છે. તેમના જન્મ-વવા મુજબ સ્વપ્નમાં જો તીડ દેખાય તો તેને આગળ ભવિષ્ય જણાય છે. એ કોઈ સ્વપ્નમાં તીડ પોતાના મોઢામાં જોતો જોય તો તેનું નમીન ખીલવાની આગાહી સમજવી. મોનેરી તીડોનો વસંદ વર્ષનો જન્માય તો તે ઉપરથી ખોઝેલી ચીજ જડશે એવી સમજ છે. ‘ઓમરખીન સખોનલ’ કાવીંદ તરીકે તખ્તપર હતો ત્યારે તેણે એક વેળા તીડો નિરમુળ થએલા જોઈ બલનિત થયો, અને સમજ્યો કે કોઈમી આફત રાજ્ય પર આરશે. આથી તેણે તીડોને ગોધી લાવવા ચમન, શામ, ધરાક વગેરે પ્રાંતમાં ખાસ પોતાનાં સરકારને મોકલ્યા. તેઓએ સખા એદનત પછી તીડોને શોધી કાઢ્યા. આથી તેમને બારે હર્ષ ઉપજ્યો. તેની મમજ એવી હતી કે જે જગતમાંથી તીડ નિર્મુળ થશે તો મનુષ્ય પણ નાશ પામશે.

આરખસ્તાન, તુર્કસ્તાન વગેરે દેશમાં તીડો આવવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. દિલુસ્તાનમાં મુસલમાન લોકો તે આવનાં ઉપયોગમાં લીધે છે. કેટલાં શેહેરામાં તીડને મારી તેને મુકવી નેનો આટો બનાવે છે, અને દુધમાં તે આટો મસળા તેની પુરી યા રોટલી બનાવે છે. કોઈ વેળા તીડ ટોળેટોળાં જણાતા આરખ લોકો નેને ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં લેતા હોવાથી મોસની કિંમત વડીક ધટે છે. આરખસ્તાનના હકીમોનું મત એવું છે કે તીડ અતિ પુષ્ટીકારક ખોરાક છે. આરખો ઉટાને અનાદને જો તીડજ ખાવા આવે છે. આરખસ્તાનમાં તેનો દવાદાર તરીકે પણ ઉપયોગ કરે છે.

આરખોને તીડ મળતાં કેટલો આનંદ થાય છે અને તીડ ખાવા માટે તેઓ કેટલાંક ઉત્સુક રહે છે તેનું એક રમુજ વર્ણન ‘પોલ્કેન્ડ’ પોતાની મુસાફરીના યંત્રમાં આપે છે. તે વર્ણનમાં તીડ સંખ્યા કેટલીક જણાવેલા બીના ઉપરાંત તેમના સ્વાદ અને જાત વિશેનું વર્ણન મળે છે.

પોલ્કેન્ડ લખે છે કે, “અમે એક વખતે મુસાફરી દરમ્યાન એટલાનો યાદી ગંગા દત્તા કે ‘હોફફ’ (અરખસ્તાનમાં છે) શેહેર કબરે આરશે ને ત્યાં જઈ નચીતે ક્યારે ઉંચાણ, એવી ઉચટ છુટી હતી. તે શેહેર હંજ ૧૫ મેલ દૂર હતું, અને એક સરખી મુસાફરી યાત્રુ કરી હને તો દિવસ લગવા પેહેલાં ત્યાં પોંદ્યાં જતે. પણ માર્ગમાં એક રિમ નડ્યું. ‘દુસા’નાં મેદાનમાંથી અમે પસાર થતા હતા તેટલાં યોગ્ય અંતર ઉપર કાંઈ કાણુ ધામું જણાયું, અને હસ હસ એવો અવાજ આવવા લાગ્યો. એવું છે તે અમે મન સ્પષ્ટે વિચારતા હતા તેટલાં અમારા ઉંગે એકદમ દોડધામમાં પડી વાકા તીકા મની કુદકા મારવા લાગ્યાં. આથી અમે પ્રથમનો બચ પામ્યા, પણ પછી કારણ જણાયું કે તીડોને જાંઘ તેઓ ખુશીમાં આવા હતા. આ તીડો ઝડપનાં તરફથી ઉતર તરફ જતાં માર્ગમાં રાતની થંડી હવાને કીધે એકત્ર થઈ બેસા હતા. નેઓ સદવાર સુધી તેમજ બેસી રહેને પણ અમારા કાફલાનાં ઉટોની ધૂમ્યકરીથી ખીંચી ને તેમની ઉગડાથી ઉટો પણ મળારાટમાં પડ્યા. પણ અમારા કાફલા માહેલા આરખો તો એટલી બધી ખુશીમાં આવા કે તેઓએ ઉટાપરથી ઉતરી પડી દોડદોડી કરી જોને જેટલા તીડ મળ્યા તેટલાનાં પોટડાં બાંધવા માંડ્યા. કેટલાક લોકોએ તો પોતાના જંદન પરના કપડાં વડીકમાં તીડો બાંધી લીધા”.

“દિલુસ્તાન સિરિઆમાં જેમ તીડના ટોળાથી પ્રજા બચ પામે છે તેમ આરખસ્તાનમાં કોઈ ડરતાં નથી, પણ તીડોનાં ટોળા દેશમાં આવે એવી સદા પ્રાર્થના કરતાં રહે છે. આવી

રીતે એ ઠોકણે કરક રહેવાનું કારણ પણ છે. તેમાં મુખ્ય કારણ કહીએતો એ દેશમાં તીડ જૂઠા જૂઠા પ્રકારનાં હોય છે. સિરિઆનાં તીડ લીલાં રંગનાં, નાદના હોય છે સિરિઆ, મેસોપોટેમિઆ, ઇરાક વગેરે પ્રાંતનાં લોકોને તીડ ખાતા કદી ઉપલા, મુસાફરીએ દીકા ન હોતાં, પણ દુકાળ સમયે કદાચ ખાતા હોય એવો શક લઈ જવામાં આવે છે. મધમાખના ટોલાની ઉપરી જેવી તેમની એક રાણી હોય છે તેવીજ તીડના ટોળાની ઉપરી પણ એ રાણી કહેવાય છે, આ રાણી પોતાનાં ફરજી પ્રમાણેજ મનેલી હોય છે, પણ તેને કોઈ અધિકાર મળેલાં જણાતાં નથી. અરબ-સ્થાનમાંનાં તીડ સિરિઆનાં તીડ કરતાં મોટા હોય છે, તેમનો રંગ લાલાસપર હોય છે અને લખર્ડ તથા જાડા આપણી આંગળી જેવડી હોય છે, આ તીડને લોટી પર તળીયા ઉકાળી ખાધાથી ઘણું સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, ત્યાં તે પ્રજા તીડને ખાધી ખાય છે.”

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી ખરી જમીન ખોડાની હોવાથી ત્યાં તીડના રોગે ટોલાં ઉતરી પડ્યા છતાં તેમને ઈંડા મેળવવા લાયક જમીન મળતી નહિ હોવાથી તેઓ આ પ્રાંતમાં સ્થા-
ઈ વાસ કરી શકતાં નથી. પણ સિંધ પ્રાં-
તનાં ઘણા ખરા ભાગોમાં પંજબ અને રજપુ-
તાનામાં જમીન રેતીની હોવાથી ત્યાં તીડને ઈંડા મેળવવાની સગવડ મળે છે, આથી ત્યાં તીડનો ઉપદ્રવ દર વર્ષે ચાલુ રહે છે.

તીડોનો નાશ કરવાનું વધારે સહેલ તેઓ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવવા પહેલાં ઈંડાની અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે છે. માર્ચ, એપ્રિલ માસમાં તેઓ એ ઈંડા મેલ્યા તે ખોદી ટાંકી તેને છુદી છુદી તલન એકરસ કરવાં, તેમજ જમીનને હળવડે ખેડી હોય ત્યાં તેમને ઘણી હડી જમીનમાં પૂર્ણ હોય ત્યાંથી પણ તે ઉપદ્રવ આપવા બાહર નિકળી શકે છે. ખાટે તેમના ઈંડાનોજ લોહી કરી નાખ્યાથી તેમની વસ્તી વધી શકતી નથી. રાવવપિંડી જીલ્લામાં એક વરસે એવીજ રીતે એમનો નાશ કરવામાં

આવ્યો હતો. ત્યાં એકથી બે માસમાં લગ-
ભગ ૫૦૦ મણુ ઈંડાનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો.

એ ઈંડાનો સંહાર નહિ થઈ શકે તો તેમ ને બચપણમાં પાંખ હોતી નથી ત્યારે તેઓ એકજ દિશા તરફ જવાનું કરે છે, ને વેળા થોડે થોડે અંતરે એકક શ્રીમનાં ચરખોદવા અને તેઓ જેવા ખાગમાં પડે યા તો ઝાડુ વડે ખાગમાં સેરવી ઉપર મટોડી બરતી. જે તે ઉડતી સ્થિતિમાં હોય તો, જે વેળા સત્રે તે વિસામે લેવા ટોળાં ઘઈ એસે છે ત્યારે કપડાંથી યા જાળાંથી તેમને પટકી મારવામાં આવે છે. તેમજ થંડી પડતી હોય ત્યારે તેમને મારવાનું વધારે સાફ કેમકે, તડકું પડતું નથી ત્યાં મુઘી તેઓમાં અપળતા આવતી નથી.

ઈ.સ. ૧૮૮૫-૮૬ આગમજ દિ. હુ. તા. નમાં તીડોનાં રોગે ટોળાંએ ઉતરી પડી ઉપદ્રવ આપવા માંડ્યો ત્યારે બ્રિટીશ સરકારે જો જમ ખાસ ખાતાં સ્થાપી તેમના દસ્તગ સંખ્યાબંધ માનસોની ટોળાંઓ આપી તીડોને નાશ કરાવ્યો હતો, તેમજ બારે કંપની ચાદરો બનાવી જ્યાં ટોળાં ધાય ત્યાં તે વડે છાપો મારી તેમનો નાશ કરાવ્યો હતો, તેમજ તીડ ચોક્કસ વજનમાં લાવી આપનારને ધનામે આપી તેમને બાળીને નિર્મૂળ કર્યા હતા, આજ મુજબ ૧૯૦૪ માં મુજરાત તથા દક્ષિણ માહારાષ્ટ્ર દેશમાં તીડોએ બારે ઉપદ્રવ આપ્યો હતો.

તીતર—આ રોકારી પક્ષી એશિયા, યુરપ અને ઉત્તર આફ્રિકામાં પુરાકળ જણાય છે. આ પક્ષી પોતાનો મોજો ભોંયમાં કરમાઈ પડેલાં પાટડા અથવા સૂકા ઘાસથી બાંધી તેમાં માત્ર ૧૪થી ૨૦ ઈંડા લીલાસ પડતા રંગના મેળે છે. બચ્ચો ઈંડામાંથી સેવાઈ નિકળતા ચાલકાલ કરી શકે છે. તીતરની માદા પોતાના બચ્ચાંની ઘણી સંભાળ લીધે છે અને તે કામમાં નર પણ મદદ કરે છે. આ પક્ષીને અનાજના ખેતરમાં ફેરવાનું બહુ ગમે છે.

તીનાવેલી—મદ્રાસ ઇલાકામાંનો એક જિલ્લો. ક્ષેત્રફળ ૫૩૮૧ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તર અને ઉત્તર પૂર્વે મદુરા જિલ્લો, દક્ષિણે અને દક્ષિણ પૂર્વે મનારનો અખાત, પશ્ચિમે દક્ષિણ ધાટ. આ જિલ્લાની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૨૨ મૈલ અને પોહજાઈ ૭૪ મૈલ છે. ૧૮૭૧ માં વસ્તી ૧૬૯૩૯૫૯ તી ને ૧૮૮૧ માં ૧૬૯૯૭૪૭ ની હતી. જિલ્લામાં ૩૯ શહેરો તથા ૧૪૫૮ ગામડાં છે. વસ્તીમાં જાતી વર્ગ—૧૪૬૮૯૭૭ હિંદુ, ૪૦૯૪૬ ખ્રિસ્તી, ૮૯૭૬૭ મોહમેદન છે.

આ જિલ્લો અત્યંત ફળદ્રુપ છે. તેનો ૫૩૮૧ ચોરસ મૈલ ભાગમાંનો ૧૪૦૩ ચોરસ મૈલ ભાગ વેરાન ને ૧૧૭૮ ચા. મે. ખેડવા લાયકનો છે, અને ૨૮૦૦ ચા. મૈલ ખેડાયેલો છે. મુખ્ય પાક તરફેવાર જાતી ધાન્ય અને તંબાકુ ગુળી, શેરડી, નારીયળી, કેળાં, સોપારી મરચાંનો થાય છે.

આ જિલ્લામાં મેળી તથા શંખ કાઢવાના કારખાન છે. જિલ્લામાં ૯૫ મૈલ રેલ-રોડ છે. મુખ્ય શહેર તિનાવલી, પાલમકોટા, તુતીકોરીન, શ્રીવિલપતુર છે. અત્રે વસતી પ્રજામાં ૧૬૨૬૧૫ તામીલ, ૩૫૯૦૪૮ તેલંગી, ૧૪૦૭૬ કાનડી, ૭૫૦૮ હિંદુસ્તાની બાપા બોલે છે. જિલ્લામાં ૧૯ ઈશુ ઉપર વસંદ પડે છે. ગરમી ૧૦૪°૫ અંશ ને થંડી ૬૭°૪ અંશ પડે છે.

મુખ્ય શહેર તિનાવલીમાં ૧૮૮૧ માં ૨૩૩૨૧ ની વસ્તી હતી ને ૧૮૯૧ માં ૨૪૭૬૮ની હતી. તેમાં ૨૧૨૫૮ હિંદુ, ૧૫૩૮ મોહમેદન અને ૪૨૫ ખ્રિસ્તી છે. અત્રે એક પ્રાચીન કાળનું દ્રવિડિયન કારીગરીનું સુંદર મંદીર છે.

તીમિંગીલ—અંતરિક્ષામાં આ નક્ષત્ર લાંબે વેર પસરેલો છે, તેની લંબાઈ તરફ જોતાં તેમાં ઝાઝા તારા નથી, તેનું માથું મેપરાસિના છેક પગ તળે છે. એનું માથું, ગરદન, ખાંધ ચોપગાં જનવર જેવાં છે. આગલા પગ નાહનાં હોય તેના આંગળાં વચમાંથી સાંધેલાં

છે, બાકીની પુછડી ઉતરતી માછલી પ્રમાણે લંબાયેલી છે.

તીરંદાજ—પ્રાચીન કાળથી જગતમાં આ દુનિયાનું લઘુત્તમ વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ છે. અતિ દુરથી ચીન, શેકાર મા દુશ્મનને નેમ તારી છેવટા માટે આગલા જમાનામાં તીરંદાજનો ઉપયોગ સાધારણ હતો; અને તેથીજ લશ્કરનો મુખ્ય ભાગ તીરંદાજ સિપાહીનો રહેતો હતો.

ખેડોના જણાવવા મુજબ એપેશિ દેવ-તાએ તીરંદાજ પ્રથમ બનાવ્યાં હતાં. ક્લો-ડિઅસ નામનાં કવિપત્ર અને મરજાન સાએરનાં વિચાર પ્રમાણે 'સિસોલીયું' પ્રાચીન તીરંદાજનાં પિછાં જોવાથી તીરંદાજ બનાવવાનો પ્રથમ વિચાર મનુષ્યોને મુજ્યો.

પુરાતન ઇજિપ્સિયન તથા ઇરાની લોકો તીરંદાજનાં ધણા આકાર જણાવ્યાં છે. મેસિડોનિયન પાદશાહ શીલિપથી ન્યારે 'એસટર' નામનાં પુરુષને અપમાન મળ્યું ત્યારે તેણે (એસટર) શીલિપની તરફ એક તીરંદાજ અને તેની ઉપર "શીલિપની જમણી આંખ ઉપર ફેંક્યું છે" એવા બોલો લખ્યા હતા. સાર આદ તેની જમણી આંખ ઉપર લાગ્યું, જેથી તે આંખ ટુટી ગઈ. "જે શીલિપ શહેર લેશે તે 'એસટરને' ફાંસી દેશે" એવા બોલો સાથે શીલિપે તેનુંજ તીરંદાજ એસટર તરફ પાછું ફેંક્યું અને શીલિપે પોતાનો બોલ પાલ્યો હતો.

આમલા જમાનામાં તીરંદાજનો દુનિયામાં ઉત્પાદનની રાહબરી તળે પાદશાહ તથા સરદાર જાદુઓને શિખવવામાં આવતો અને સીપાહો માટે ખાસ તેની શાળા બંધાવવામાં કરવામાં આવી હતી; જેઓ પોતાના ઉત્પાદનની રાહબરી તળે ખાસ શેકલા મેદાનમાં નેમ તારવાનું શિખવા જતા અને તે ઉપરાંત પટાખાજ, કમંદખાજ વગેરે અંગ-બળનું શિક્ષણ પણ મેળવતા.

પ્રાચીન કાળનાં એક ઇરાની તીરંદાજનો નવાઈ જેવો દાખલો નોંધાયેલો છે, કે,

મિત્રોચહેર અને અક્ષિઆખ વચ્ચેની લઘાઈ પછી જ્યારે સુદહે થઈ ત્યારે જેહ રાજ્યની સરહદ નક્કી કરવા માટે તે વેળાનાં એક જાણીતા તીરંદાજ એરીસ (અર્પન)ને દમાવંદના પહાડ નજદીકથી પૂર્વ બાજુ તીર ફેંકવા જણાવ્યું, અને તે તીર કમાનથી છુટતાં જ્યાં જઈ પડે તે જગ્યાને રાજ્યો વચ્ચેની સરહદ દાખલ કબુલ કરવી, એવો ઠેગવ થયો. એરીસે સહવારના પોહોરમાં એક તીર પુરતા જોરથી ફેંક્યો તે છેક ઉડતો ઉડતો મધ્ય બપોરે જીહૂન (ઑક્સ) નદીના કાંઠા ઉપર જઈ પડ્યો અને તેથી ઑક્સ નદીપર જેહ રાજ્યની હદ બંધાઈ હતી. ધરાનમાં આગળ બધી લઘાઈ તીરંદાજીની જ લઘવામાં આવતી હતી. ગ્રીકો સાથની લઘાઈ પણ તીરંદાજ સાથની જ હતી.

તીરંદાજીની અસાધારણ કુશળતા માટે પ્રાચીન આર્ય જમાનામાં ક્ષત્રી રાજ તથા બ્રાહ્મણો વખજીઈ ગયા છે. શુક્રે તરીકે દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વશામાં તથા રામજોમાં શ્રીરામચંદ્રજી. અર્જુન, દુર્યોધન, પૃથુરાજ વગેરે વૃષ્ટિઓ તીરંદાજીમાં મથાદર થયા છે.

આગલા વખતની અસાધારણ કળામરી તીરંદાજીનાં હિંદુ કથા જ્ઞાનમાંથી જે દાખલા મળે છે તે આશ્ચર્યકારક હોવા છતાં આજે તે ખાસ માની શકાય તેવા છે, કારણ કે હાલમાં એક રજપૂત* જાણી સુરતાન સંહજી નામે કાકોર હિંદુસ્તાનનાં જૂદા જૂદા ભાગોમાં

પ્રાચીનકાળની ધનુરવિદ્યાનાં પ્રયોગો જાહેરમાં કરી બતાવી જોનારાઓની ખાતરી કરી આપી છે.

અર્જુનને એક સમે અંધારી રાત્રે ધનુષ્યવડે બાણો ફેંકવાનો અજ્ઞાસ કરવા માંડ્યો તે તેમાં કુશળતા જોળવી. એક દિવસે કારીગરોએ બનાવેલા બનાવટી ગરંજ પક્ષીને ઝાડ ઉપર ટંગાવ્યું અને પછી સર્વ રાજકુમારોની પરિક્ષા કરવા માટે દરેક જણના હાથમાં તીર કમાન લઈને એક પછી એક અનુક્રમે તે ગરંજ પક્ષી ઉપર બાણો છોડવા દ્રોણાચાર્યે ફરમાવ્યું. તે વખતે દ્રોણાચાર્યે પ્રથમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે આ ઝાડપરનાં ગરંજ પક્ષીને તમે દેખો છો ? યુધિષ્ઠરે હા પાડી. પછી દ્વિતીય પુછ્યું કે મને તથા તમારા બાધઓને દેખો છો ? યુધિષ્ઠરે કહ્યું કે સર્વને દેખું છું. ત્યારે શુરએ કચવાઈ જઈને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, ખસી જાઓ તમારાથી આ નિશાન વિંધી શકાય નહિ. તે પછી બધા શિષ્યોએ ઉપર મુજબજ જવાબ આપવાથી શુરએ સર્વને દૂર કર્યા. પછી છેલ્લે અર્જુનને પુછ્યું કે “આ ગરંજને, મને તથા ઝાડને દેખો છો ?” અર્જુનને જવાબ દીધો કે, “એકલા ગરંજને દેખું છું.” શુરએ પુછ્યું કે, “આખા ગરંજને દેખો છો ?” અર્જુનને કહ્યું કે “ફક્ત ગરંજનું માથું દેખું છું.” પછી શુરએ તુરતજ બાણ ભારવાની આજ્ઞા કરી. એટલે અર્જુનને તિફાણ બાણ વડે ગરંજના માથાને વિંધી નીચે પાડ્યું.

ખીજે જાખલો આજ મહાન તીરંદાજ અર્જુન વિશેનો મળે છે કે, પાંડવો એક સમે દુષ્ટપદની રાજ્યધાનીમાં ગયા. ત્યાં દુષ્ટ રાજ્ય પોતાની કુંવરી દ્રૌપદીના સ્વયંવરની જાહેર ખખરમાં એમ જણાવ્યું હતું કે—“અમે તૈઆર કરાવી રાખેલા ધનુષ્યમાં દોર ચઢાવી અમારા આપેલાં પાંચ બાણોને એકી વખતે ફેંકી આકાશમાં ભ્રમણ કરતા યંત્રનાં છિદ્રોમાંના એક છિદ્રમાંથી આરપાર કઢાડીને તે યંત્રની ઉપર રાખેલા નિશાનને

* જાણી સુરતાન સિંહજી ઉત્તમ નિશાનજાજી. એ કાઠીયાવાડ માહેલા લીમડી રાજ્યના સા-
ચાત રંગપુરના ગરાશીઆ છે

તેઓ ખેલો નીચે મુજબ કરી બતલાવે છે:-
પતરાં વચ્ચે છેદ પાડી છેદમાં અનાર બાંધી
પતરાંને છુબ ફેરવી ફરતાં પતરાંમાંથી અનારને
ગોળી મારવી.

માનસના હાથમાં નારંગી આપી તે નારંગીને
ગોળી મારી ઉડાડી દેડું, ને હાથને ધબ થાય
નહિ.

ગાતાં ગાતાં ફરતાં નીશાનને ગોળી મારવી,
અપાંજ સાંભળી તે ઠેકાણે ગોળી મારવી.

જે કોઈ વિધશે, તેનેજ મારી કન્યા વરશે.” આ સ્વયંવર વખતે દુર્યોધન, કરણ, શિશુપાલ, અને જરાસંધ આદિ ધણીક બળવાન રાજાઓ અને રાજકુમારો હાજર થયેલા હતા. પરંતુ તેમાંના કોઈથી ઠરાવ પ્રમાણે ધનુષ્યની ફેરી ચઢાવીને નિશાન પાડી શકાઈ નહિ. પણ અર્જુને આ કામ કયું. તેથી રાજકન્યા દ્રૌપદીએ અર્જુનને વરમાળ પેઢેરાની હતી.

સાસાનીયાન તખ્તના બેહેરામગોર પાદશાહ પણ આયંગ તીરંદાજ હતો. તેના વિશે પણ એવી એક ઇતિહાસિક પ્રસિદ્ધ ખીના બહેર છે કે એક દરણુને એવી રીતે તીર માંથી કે તે દરણુ જ્યારે પોતાનો કાન પાછળ પાડે ખગવાવતું હતું ત્યારે તે કાન અને પગને સાથે ડિધી નાખ્યા હતા.

હિંદુસ્તાનમાં ખીને એક યાદગાર દાખલો પૃથુરાજ ચોદાણે અપંગ આંખ છતાં શહાબુદ્દીન ઘેરીને તીર વડે વિધી નાખવાનો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલો છે. (જુઓ પૃથુરાજ ચોદાણ.)

ઈગમંડની તવારીખ ઉપરથી જણાય છે કે પેહેલા વિધ્યમના રાજઅમલ આગમજ ત્યાં તીરંદાજનો ફત્તર બંધીતો હતો, પણ તે પછી તે મુસ્લમી પાયાપર મેળાયો હતો. આ કળા ઈમલક તરફના દેશમાં છેક સત્તરમી સદી સુધી કાયમ હતી. તે વેળાના તીરંદાજે નાહનાં તેમ હલકાં બખતરો, કુંડી તથવાર અને ૨૦ થી ૩૦ તીરોનો ભાથો પીક ઉપર બાંધી રાખતા હતા. તીરંદાજની યાદગાર લઘાઇઓ તવારીખમાં જણાવી છે તેમાં ૧૩૫૬ ની કેસી અને પોષ્ટીઅર્મની, ૧૪૧૫ માં એજનકોટની, ૧૪૨૩ માં કંવોટની, ૧૪૫૪ માં વરતુઇબની, અને ૧૪૨૯ માં રોવરની લઘાઈ યથ હતી.

કાન્મનાં બે રાજાઓ ચાવંમ ૭ માં તથા ચાલંસ ૮ માંની ઘણી કોનેસ છતાં ફ્રેન્ચ તીરંદાજે ઈંગ્લેન્ડ તીરંદાજોની બરોબરી કદી ખી કરી શક્યા નહિ હતા.

આઠમાં ચાલંસે ૧૪૪૮ માં ‘ફ્રેન્ચ આર્ચસ’ ની એક ખાસ નવી તુકડી ઉભી કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો, અને ખાસ એવો કાયદો કાઢ્યો હતો કે તે તુકડી માટે દરેક પ્રગણાઓ પોતા તરફથી આઠેક તીરંદાજ રાખવો. પણ એ પ્રગણાખી એટલું તો ચોડી ફાલે પામ્યું કે રાજાને આખરે પોતાના ઈંગ્લેન્ડ હરીફાની સામે થવા માટે સ્કોટીશ તીરંદાજોને પોતાનાં લશ્કરમાં નોકરીએ રાખવા પડ્યાં હતાં.

ફ્રેન્ચ તીરંદાજો પોતાના અંગ ઉપર જમ કપડાના કવરવાલા બેંસના ચામડાનો એક કમલો પેહેરતા, અને તેઓની બેડે તેમનાં લાજબરદારો પણ રહેતા હતા. એજ દરે ૧૪૫૧ માં ‘એયોન’ ના ઘેરાની વેળા ૨૦૦૦ તીરંદાજો પોતાનાં લાજબરદારો સાથે ‘કાઉન્ટ ડી ફાઇ’ નામના સરદારનાં હાથ તળે લટક્યા હતા.

દારગોળાની રોધ પછી પણ તીરકામદાંતો ઉપયોગ લાંબા કાળ સુધી ચાલુ હતો. ઈ. સ. ૧૫૦૦ અને ૧૫૦૨ માં ‘કેપુઆ’ તથા ‘પીનેમર્ગ’ ના બે ઘેરાઓમાં તીરકામદાં છુટથી વપરાઈ હતી, એટલુંજ નહિ પણ ૧૫૭૨ માં ઇસ્ટીન્ડામેયે નવમાં ચાલંસ રાજાના અખત્યારમાં જે ૬૦૦૦ સીપાઇઓ આપવાની કશુલાત આપી હતી તેઓમાંના અરધા અરધ તીરંદાજો હતા.

ફત્તરમદ તીરંદાજોની કમાનથી છુટેણુ તીરોથી પોતાનો બચાવ કરવા માટે તે વખતનાં હરીફા પોતાના તમામ બદન ઉપર બધેજેમ્તા બખતરો પેહેરતા હતા, અને તેથી ઘણી વેળા તે તીરંદાજો પોતાની, સંઘળી ચાવાઈ છતાં લાભો વખત સુધી પોતાનાં ફુશમનોનાં દિવ ઉપર કશી ઇજા કરી શકતા નહોતા. કારણ કે તે તીરો લોખંડના બખતરને અથડી ભાગી જતા. યા વળી પડી જતા. પણ તેમને તીરંદાજો ખીજ યુક્તિથી કોઈ વેળા ઠાર કરી શકતા તે એમ કે બખતરથી તમામ શરીર લાકડામાં આવડું હતું ખરું.

પણ મ્હોડા સામેના ભાગ મીઠાગરાવાલો બનાવેલો રહેતો, જેથી લઢતાં લઢતાં તે પરદો ઉઘાડી પાણી પી શકાતું. પણ જેવો તે પાણી પીવા પરદો ઉઘાડતો કે નેમકો તીર આની તેની આંખ અથવા મ્હોડો વિધી નાખતો.

રથેનિશ કમાન આગલા વખતમાં વધુ વખણાતી હતી, કે જે વડે એક તીર ૩૦૦ વારથી પણ વધારે દૂર ફેંકી શકતો, પણ તે વખતના તીરંદાજે ઝાઝામાં ઝાઝું ૨૪૦ વાર દૂર તીર ફેંકી શકતા હતા. ૮ માં હેત્રિ રાજાએ પોતાના વખતમાં એક ખાસ કાયદો એવો ધડાબેસી હતો કે જેથી કોઈ પોતાની જુવાનીના પુર જોશમાં પોંદડવવા-ખાદ ૨૪૦ વારથી ઝોછે તકાવતે તીર ફેંકે તે ભારે મોટા ફંડને પાત્ર થતો.

સોળમી તથા સત્તરમી સદીઓ દરમ્યાન જેવા તારીફલાયક તીરંદાજે યથા ગયા તેવા હાલમાં કંથે જણાતા નથી.

ઈંગ્લંડની હેરો તથા ઇટન નામની પ્રખ્યાત પાઠશાળાઓમાં તીરંદાજની તાલીમ છોકરાંઓને આગળ આપવામાં આવતી હતી, અને ખાસ કરી 'હેરો' ની સ્કુલમાં તો આ દૂતર ધણી મ્હોટા પાયા ઉપર શિખવવામાં આવતો હતો. આ સ્કુલમાં પરિક્ષા દરમ્યાન જે સદ્ગતી સરસ તીરંદાજ નિવડતો તેને એક રૂપાનો તીર બેટ કરવામાં આવતો હતો.

હાલમાં યુરપનાં જાણીતા શેહેરોમાં તીરંદાજની કલ્પણા સ્ત્રી તથા પુરષોએ રચાવન કરી છે. આવી તીરંદાજની 'મેચો' દર વર્ષે સ્ત્રી પુરષો વચ્ચે રમાય છે. જે વખતે જોવાળેગ રચના થાય છે.

તીર્થંકર—જેનોમાં યએલા ૨૪ સાધુઓ. જેમાંના નામો નીચે મુજબ છે. ઋષભ, અહત, સંભવ, અભિનંદન, સુગતી, પદ્મ-પ્રભુ, સુપાર્શવ, ચંદ્રપ્રભુ, પુષ્પદંત, તિલાલ, શ્રેયાંશ, વસુપૂજ્ય, વિમલ, અનંત, ધર્મ, તંત્રી અથવા શાંતિ, કુંસુ, અર, માલિ,

મણિસુવ્રત, નમિ, નેમી, પાશવંતાય અને મહાવીર. એટલે વર્દમાન સ્વામી. આ સઘળા તીર્થંકર અહતે પછી ૧૦૦૦ વર્ષમાં યથા ગયા છે. (શુભો અદર્ત.)

તીર્થજી—ગોવામાં એના જિયાંની છાલનો ઉપયોગ મસાલો બનાવવામાં કરે છે. એની છાલમાંથી નિકળતું તેલ અતિ પાચક છે. એના મૂળમાંથી નિકળતું દ્રવ્ય ખાવામાં લેતાં બેહદ પિથાળ છુટે છે.

તીર્થપતિ—મદ્રાસ ઇલાકામાંના ઉત્તર આંકાટ મદ્રાગિરિ તાલુકામાંનું શહેર, મદ્રાસથી ૮૪ મૈલ ઉપર છે. 'લોઅર તીર્થપતિમાં' લોક વસ્તી ૧૩,૨૩૨ ની છે. તેમા ૧૨૬૪૫ હિંદુ તથા ૫૪૪ મોહમેદન છે. ઉપલા તીર્થપતિમાં વસ્તી ૧૫૧૮ ની છે જેમાં સર્વે હિંદુઓ છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અત્રેના પર્યટ ઉપરને પેગોડા ધણી પૂજ્ય મનાય છે. અત્રે વિજ્ઞાની પવિત્ર મૂર્તિ છે અને પેગોડામાં કદી પરભતને દાખલ કરવામાં આવતી નથી, માત્ર ૧૮૭૦ માં ચોક્કસ ખૂનની શોધ અર્થે યુરોપિયન ન્યાયાધિશને માત્ર માહે જવા દેવામાં આવ્યો હતો.

૧૮૪૩ સુધી આ પેગોડામા બેટ કરવામાં આવતા નાણા બિટીય સરકારને મળતા હતા, પણ તે પછી સર્વે બેટો ત્યાંના મહંતને મળતી કરવાનો હોકમ થયો હતો. આગળ દર વર્ષે આ પેગોડાની સરકારને બે લાખ રૂપિયાની આવક થતી હતી; પણ તે પછી ત્યાંના મહંતને ત્યાંની સર્વે પેદાશની બહેસ કરી. ત્યાંની આવક જવકના હિસાબ ઉપરથી જણાય છે કે, ૨૧૧૭૩૦ રૂપિયાની આવકમાંથી ૧૪૬૯૧૦ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. અને બાકીનો નફો ૬૪૮૨૦ રૂપિયાનો થાય છે. ઉપલા પેગોડા શિપાય ત્યાં અનેક નાહનાં મંદિરો છે. જે ટેકડી ઉપર પવિત્ર મંદીર છે. તે ટેકડી સમુદ્ર સપાટીથી ૨૫૦૦ ફીટ ઉંચી છે. અને તેના ઉપર શિખરો જૂદા જૂદા મંદિરો ધરાવે છે. આ મંદિર કલ્પિયુગના આરંભમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ માં) બાંધવામાં આવ્યું હતું.

અને આથી આ 'મંદીરવું' મહત્વ દર્શિયું
હિંદુસ્તાનમાં ૫૦૦૦ વર્ષ થયા મનાય છે.
તીલવણ—આ વનસ્પતિનાં છુપ સિંધ પ્રાંત,
બયુથિસ્તાન, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અને કોકણમાં
તથા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઉગે છે, તેની ઉપર
નાહનાં લાંબા દીંડાવાલાં સફેદ રંગનાં પુલો
અને લાંબી ગોળ શિંગો આવે છે. એના
પાંદડાની દડી બનાવી દુખતા ભાગ ઉપર
બાંધતાં તે જગ્યા લાલ બની દુઃખ નરમ
પડે છે. કાનમાં ચસકા મારેછે ત્યારે તેનો
રસ બનાથી તે માહે રેડવાથી નરમ પડે છે.
એની હિંગ જેવી ઉચ ગંધ આવે છે. એની
ખીંચી જાતીને 'હૂર દૂધા' કહે છે. (Cleome
Viscosa) એની છાલ ઔષધિમાં ઉપયોગી છે.

તીલા—બોખારામાં સોનાના ચલણી નાણા
તરીકેનો ચાલતો સિક્કો; એ ૧૨ શિલીંગ ૬
પેન્સની કિંમતનો ગણાય છે. પાદશાહી
'તીલાસી' બોખારામાં જાણીતું છે. તેમજ
બોખારા, બોકાંદ અને ખીવાના તીલા પણ
જૂદી જૂદી બનાવટના જાણીતા છે. બોખા-
રાના તીલાની કિંમત ૧૧ શિલીંગથી ૧૩
શિલીંગ ઉપર છે. તેનું સોનું પર્યુજ સ્વચ્છ ને
નિષ્કાલેસ રહે છે. બોકાંદી તીલા ૮ શિલીંગ
૯ પેન્સ અને ખીવાના તીલાની કિંમત ૮
શિલીંગ ૪ પેન્સની ઉપર છે.

તુંગભદ્રા—આ નદી તુંગા અને ભદ્રા આ
બે નદીઓ મળી બનેલી છે. તુંગા નદી
પશ્ચિમ તરફની છે. એ બિદનૂરની દક્ષિણે
ઉત્પત્તિ યથા ધરાન્ય તરફ વહે છે, અને
ભદ્રા નદી એ મંગનૂરની સામી પારેબાબા
બુદ્ધ નામે હુંગરની હાર છે ત્યાંથી નિકળી
ઉત્તર તરફ વહે છે; આ બેઉનો સંગમ
હોલીહોલ વાડા પાસે થાય છે. ત્યાંથી તેને
તુંગભદ્રા નામ પ્રાપ્ત થઈ તે પછી એનો
પ્રવાહ ઉત્તર તરફ વહે છે. પછી આ નદી
પશ્ચિમ તરફ વધાણુ લઈ ફરી પૂર્વ તરફ
વળી કરનૂપ પાસે ઉત્તર અક્ષાંસ ૧૬ અને
૫૦ ૨૦ ૭૮—૧૫ ના. સુમારમાં કૃષ્ણને
મળે છે.

તુંગભદ્રાને અનેક નાહની મ્હોટી નદીઓ
મળે છે, તેમાંની વેલ્લત ઉર્ ચાણી નામે
નદી છે, તેની લંબાઈ સુમારે ૨૦૦ મેલની છે.

તુંગસિક્ક લાપા—તુરાનીયન ભાષામાંની આ
એક ભાષા ચીન દેશમાં ૮૫૨ સરદદથી
સાઈબિરિયા સુધી અને પશ્ચિમ રેખાંશ ૧૩
સુધી પસરેલી છે. ભાષા બોલનારી પ્રજાની
સંખ્યા ૭૦૦૦૦ ની છે, આમાંની એક જાત
ચીનદેશના અધિરાજ્યને તાબે છે, તેને 'મન્દ
શુ' કહે છે. ઇ. સ. ૧૬૪૪ માં એ કાંકાએ
ચીન દેશ છૂટી હાલનાં રાજવંશની સ્થાપના
કરી. આ પ્રજા જે પ્રાંતમાં વસે છે તેમને
માન્યુરિયન કહે છે.

તુંજન—આ કાશ્મિરનો મહા દયાળુ રાજા
ઈ. સ. ૫૦૦ પૂર્વે ૧૦૩ માં થઈ ગયો, એણે
૩૬ વર્ષ રાજ્ય અમલ કર્યું હતું, એની
રાણી 'વાકપુષ્ટા' નામે હતી, એણે તુંગેશ્વર
મહાદેવનું મંદિર બનાવી 'કાર્તિક' નામે
શેહેર વસાવ્યું હતું. એના અમલમાં કષાપન
અપિનો અશભૂત અન્દક નામે કવિ થઈ
ગયો, જેણે જોવાજોગ નાટકો રચ્યા હતા.
એના અમલમાં બરફના ભારે વર્ષાથી મ્હોટા
દુષ્કાળ પડ્યો હતો, તે વેળા રાજાએ પ્રજાનું
પાલન પોતા પાસે જ્યાં સુધી ધાન્ય હતું
ત્યાં સુધી તે જૂએ મરતાઓને વેહે ચી તેમનું
રક્ત કર્યું હતું, પણ બહુ પ્રેર થતાં રાજાએ
નિરાશ થઈ પોતાનો આત્મકાલ કરવા વિચાર
કર્યો, કે રાણીએ પોતાના સતી બળથી
પ્રાર્થના કરી કે જેથી આકાશમાંથી 'હોલા'
પડીઓ અસખ્ય હેઠે પડ્યા, જે ઉપર
પ્રજાએ પ્રાણ રક્ષણ કર્યું, ને પછી તરતજ
વર્ષાદ વરસવાથી પ્રજા સુખી થઈ હતી.
આ રાણી હજી કાશ્મિરમાં 'બાકપુષ્ટાવતી'ને
પૂજા નામે ઝોળખાય છે. આ રાણી પોતાના
પતિ સાથે સતી થઈ બળી મુક હતી.

તુતિકારીન—તિનાવદ્ધી જીલ્લામાંના એતાપ
દ્રમ તાપુકાનું બંદર શહેર. વસ્તી ૧૬૨૮૦ની
દાં, તેમાં ૯૮૭૭ હિંદુ, ૪૯૮૦ ખ્રિસ્તી,
૧૪૧૭ મોહમ્મદનો છે. અતરે દર સાલ વર્ષાદ

માત્ર ૧૯૦૧ ઈસવ વરસે છે. ૪૦ સહ ૧૭૦૦ માં આ ગામમાં ૫૦૦૦૦ ની વસ્તી હતી. પોર્ટુગીઝોનાં હાથથી ૧૭મી સદીમાં ડચોને હાથ મળ્યું હતું, અને ૧૭૯૧ માં આ તરફનો સર્વ ભાગ ઈંગ્લીશોને હાથ આવ્યો હતો. અત્રેની વસ્તીમાં ૩૦ ટકા રોમન કેથોલિક છે. ગામમાં અનેક કેથોલિક દેવળો અને મુસ્લિમ મંદીરો છે. ૧૮૭૫ માં અત્રેથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની રેલ્વે પસાર થઈ હતી, અને ત્યારથી એ એક રેલ્વેનું જંકશનનું મુખ્ય મથક થયું છે.

અતરેનું ખંદર ૮ શીટ ઉંડું છતાં તે સલામતી ભર્યું છે. મ્હોટાં વહાણો કિનારેથી રાત્રી ભેલ ઉપર બંગર કરે છે. અત્રેના એક ટાપુ ઉપર ૧૮૭૪માં દીવાદાંડી બાંધવામાં આવી હતી.

તુપકરિયા—આ વનસ્પતિ વિશે ડૉ. ઉદય-ચંદ્ર જાણીએ છે “કે એ વસંદમાં ખેતરની બાજુમાં ઉગે છે. લતાકસ્તૂરી, તુપકડી, ચિક્કણી અને બીનિ જાસવંદ આ સર્વે જૂદી જૂદી જાતનાં તુપકરિયાં છે. તુપકરિયાનાં મળીયાં સેહેજ કડવાં, ચીકણા હોઈ તેનો કાઢવો રેચક, મૂત્રજ અને વિવેચનક છે.

તુપિમોહ—(જુઓ મોહાં.)

તુમર—હિંદુસ્તાનમાં ઉગતું ૩૦ થી ૩૫ શીટની ઉંચાઈનું એક ઝાડ. એની ઉપર એપ્રેલ માસમાં સફેદ રંગના ફુલો આવે છે. એનાં ફુલો નારંગી જેવાં હોય છે, અને તેનો રંગ ચળકતો પિળો હોય છે. તેની બાહરની છાલ અતિ નરમ અને દેખાવમાં સારી હોય છે, તેનો સ્વાદ ખાટો હોય છે. આ ફુલો સપ્ટેમ્બર મહિનામાં પાકે છે. નવાં ઝાડ બિયાંમાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એ સાધારણ જમીનમાં પણ ઉગી શકે છે. એને ૮ દિવસે પાણી સીપવું પડે છે.

તુર—આ બોલ ધરાની તવારિખમાં તુર્કસ્તાનનાં દેસ માટે વપરાયેલો છે કે, જે દેસ સાથે ધરાનીઓને જમાનાઓ મુધી વેર

બાઝ્યું હતું. આ મુલકનું નામ તુર પડવાનું કારણ ફરેદુને તુર નામના શાહબાદને જે દેસ વારસામાં આવ્યો તેનું નામ તુરકસ્તાન હતું અને તેથી ત્યાંના વતનીઓ તુરાનીયન ગણાયા છે. ફરવનદીન ૫૪૮ તથા બુનદેહેશમાં એને તુર કહેલો છે.

તુર્કસ્તાન—આ એટિમન શહેનશાહાત અ-ચવા એસમાલી શહેનશાહાત આજે યુરપ, એશિયા અને આફ્રિકાના જુજ ભાગમાં પસરેલું છે. પશુ આગલા કાળમાં આ શહેનશાહાત સદ્ધી બળવાન અને મ્હોટો વિસ્તાર ધરાવનાર હતું. જે ભાગને યુરપ-માંનું તુર્કસ્તાન એવી હાલમાં સંજા છે તેટલા ભાગનો તુર્ક રાજ્યમાં સમાવેશ થતો નહોતો, પણ શીસ, બલગેરિયા, ફેલિયાનો પૂર્વ ભાગ રોમેનિયા, સર્વિયા, બોસનિયા, હરઝેગોવિના, મોન્ઝાનિયા, અને રસિયાનો દક્ષિણ ભાગ આ પ્રાંત સુધી આગળ તુર્ક અમલ તળે હતો. તે શિવાય ધરાનની સરહદ મુધી એશિયા માધનર પ્રાંત, ઇજીપ્ત, સિરિયા, ત્રિપોલી, ટ્યુનિસ, આલજીપ્સ, ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંના અનેક ટાપુ, અને અરબિયાનો વિશાળ પ્રદેશ એ સર્વ તુર્ક રાજ્ય તળે હતું, આ સર્વ સંસ્થા-નોની લોક વસ્તી હાલમાં ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ની છે, ને તેનો વિસ્તાર ૨૦૦૦૦૦૦ ચૌરસ મેલનો છે. એટલે રસિયા બાદ કરતાં બાકીનાં રહેલા યુરપ ખંડ કરતાં બમણો છે. આવી મોટાઈએ જે આગળ રાજ્ય પુરું હતું તે હાલમાં તદન સંકોચાઈ ગયું છે અને એક પછી એક આ રાજ્યમાંથી પ્રાંતો જૂથ પડ્યા હતા.

આલજીપ્સ અને ટ્યુનિસ આ પ્રાંતો ક્રાન્સનાં રાજ્યમાં ૧૮૩૦ માં શામિલ થયા, આથી ૧૭૫૦૦૦ ચૌરસ મેલ દેસ અને ૫૦૦૦૦૦૦ ની વસ્તી તુર્ક અમલમાંથી ગઈ-ઇજીપ્તનું રાજ્ય હાલમાં સ્વતંત્ર જેવું જ છે. તેનો વિસ્તાર પાંચ લાખ ચૌરસ મેલનો ને વસ્તી ૮૦,૦૦,૦૦૦ ની છે. એશિયા ખંડ-માંના પ્રાંતમાં માત્ર ઘણો ફરક થયો નથી.

હાલનું તુર્ક રાજ્ય—	વિસ્તાર ચૌરસ મૈલ—	લોક સંખ્યા.
યૂરપમાં... ..	૬૫૦૦૦	૪૫૦૦૦૦૦
એશિઆમાં	૭૩૦૦૦૦	૧,૬૦,૦૦૦૦૦
આફ્રિકામાં (ક્રિપોલી) ...	૪૦૦૦૦૦	૧૦,૦૦,૦૦૦
જુમલે—	૧૧,૮૫૦૦૦	૨૧૫૦૦૦૦૦
ખંડીયા રાજ્યો—	તેમનો વિસ્તાર.	લોક વસ્તી.
બલ્ગેરિયા (પૂર્વ રૂમેલિયા સાથે)	૩૮૦૦૦	૩૩૦૦૦૦૦૦
બોસેનિયા અને હર્ઝેગોવિના) (આસ્ટ્રિઆમાં)	૨૪૦૦૦	૧૫૦૦૦૦૦
સાઇપ્રસ (બ્રિટીશ સત્તાતળે)	૩૭૦૦	૨,૧૦,૦૦૦
૧૮૭૮થી)		
૪૭૪૪	૪૦૦૦૦૦	૮૮૦૦૦૦૦
જુમલે—	૪,૬૫,૭૦૦	૧,૪૮,૧૦,૦૦૦
કુલે ગણતરી મુજબ	૧૬,૬૦,૭૦૦	૩,૬૩,૧૦,૦૦૦

આગળ આ રાજ્ય અતિ બોહોળા વિસ્તાર ઉપર સત્તા ભોગવતું હતું, તેને જમે હાલમાં માત્ર ઉપર જણાવ્યા મુજબના વિસ્તાર ઉપર સ્વતંત્ર સત્તા ભોગવે છે, ત્યારે બાકીના ભાગ ઉપર નામતુ વડપણ ધરાવે છે. પ્રથમ સાઇબિરિયા અને બોસેનિયા આ પ્રાંતોની સત્તા આસ્ટ્રીયન સરકારને હાથ ગઈ. તે પછી બોલ્ગેરિયા અને બોસેનિયા આ પ્રાંતો એક બની તેવું રૂમેલિયા નામતુ સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું. બલ્ગેરિયા પ્રાંત એકે સ્વતંત્ર નથી તોય ત્યાં નામના વડપણ સિવાય હાલમાં તુર્ક સત્તા રહી નથી. તેમજ હાલ રૂમેલિયાનો પૂર્વ ભાગ પણ બલ્ગેરિયામાં દાખલ થયો છે. ગ્રીસનું રાજ્ય તો સ્વતંત્ર બનવા લાગે વખત થયો, તેનો વિસ્તાર ૨૫૦૦૦ ચૌરસ મૈલ છે ને લોક વસ્તી ૨૦૦૦૦૦૦ ની છે. યૂરપમાં તુર્કિસ્તાનનાં રાજ્યનો વિસ્તાર એક સમે ૨૩૦૦૦૦ ચૌરસ મૈલ હતો અને તેમાં વસ્તી ૨૦૦૦૦૦૦૦ ની હતી. તેજ વિસ્તાર હાલમાં ધડી ૬૫૦૦૦ ચૌરસ મૈલ ને તેમાં વસ્તી ૪૫૦૦૦૦૦ની છે, એટલે કે દેશ

અને તેના પ્રમાણ પ્રમાણની વસ્તી તુર્ક અમલ તળે નિકળી ગઈ છે.

એશિઆમાં આવેલો તુરકીનો મુલક હિંદુસ્તાનનાં કદથી અરધો છે. એ દેશનાં પાંચ મુખ્ય ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એ પાંચ ભાગો—એશિયામાધનર, આરમેનિયા અને કુરદીસ્તાન, મેસોપોટેમિયા, સિરિયા અને અરબસ્તાન છે.

સુલતાનની સહતનતને તાબેનાં યૂરપમાં આવેલા તુરકીને તુરકી લોકો રૂમેલિયાના નામથી ઓળખે છે. રૂમેલિયામાં એસ અને મેસિદોનિયા પણ સમાઈ જાય છે. આ દેશોની જમીન પહાડી છે. આ દેશમાં બાલકન પર્વતો આવેલા છે. ઓલિમ્પસ કે જે ગ્રીસની સરહદ ઉપર આવેલું છે. તેને ફવતાઓના રહેઠાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં મૉટ એવોસ આવેલા છે, જ્યાં ૬૦૦૦ સાધુઓ રહે છે. રૂતુ નરમ અને સુખાકારી ભરી છે. કંડી અને ગરમી બંને અતિશય છે. લોકો મુખ્ય ખેતીનું મધ્યમ મળે છે. જમીન રૂબરૂ છે પણ ખેતીવાડી બરાબર ખેતમણી નથી. મુખ્ય ખેતી

ઘઉં, મકાઈ, બજીરી, તંબાકુ, કપાસ અને સણની ચાલે છે. ૬ ણફળાદી દક્ષિણમાં ઉગાડવામાં આવે છે. અતરે અતર બનાવવા માટે ગોલાબની ખાસ ખેતી કરવામાં આવે છે, તેમજ દોરો ખાસ ઉછેરવામાં આવે છે.

ઇશ્પિયન તરફી એ શહેનશાહાતલુ ખડીયુ રાજ્ય છે. માત્ર ત્રીપોલી (ત્રણ શહેરો) સુલતાનના તાબા હેઠળ છે. કિનારાનાં ભાગો ફળપુ છે, પણ માહેલા ભાગો રેતીના રણથી ઢવાયલાં છે. દેશની પેદાશ ઘઉં, બાજરી, ચોખા, મકાઈ, જવ, તંબાકુ, સણ, રૂ, લવંગ, અંજીર, નારંગી અને કરાખ છે. જંગલમાં કિંસક પ્રાણીમાં સિંહ યુશકળ છે. આ ભાગમાં હવજતો બારે ઉપદ્રવ છે.

યુરપીયન તરફીમાં નામદાર સુલતાનની પાંચરી સહતનત હેઠળનાં સુલકોમાં તુરકી, મીક અને આલબેનિયન સોકો એકસરખી સંખ્યામાં વસે છે; અને તેઓની વસ્તી કુલે વસ્તીનાં ૭૦ ટકા જટલી છે. બીજી જાતોમાં સરવિયન, બલગેરીયન, રૂમેનિયન, આરમિનિયન, મેધવાર જીપસી, યાહુદી અને ખ્રિસ્તીઓ છે. એશિયાટિક તુરકીમાં તુરકીઓની મહોદી વસ્તી હોઇ તેમાં ૪૦ લાખ આરબોની પણ વસ્તી છે. એ ઉપરાંત મીક, સિરિયન, કુર્દ, સરદેશિયન, આરમિનિયન, યાહુદી વગેરે બીજી ઘણી પ્રજા પણ વસે છે. આફ્રિકન તરકીમાં બરબરસ તથા કાબિલિયસને નામે ઝાળખાતી પ્રજાઓ વસે છે. જેઓ અસલી આરબો અને યાહુદીઓ ઉપરથી ઉતરી આવેલા છે. મુખ્ય પ્રજાની વસ્તી નીચે મુજબ છે :—

યુરપિયન તુર્કિસ્તાનમાં તુર્ક પ્રજા ૨૦૦૦૦૦૦
 ,, ,, મીક અને બલગેરિયન ૧૩૦૦૦૦૦
 ,, ,, આલબેનિયનસ ૧૫૦૦૦૦૦
 એશિયામાં તુર્ક પ્રજા ૭૦૦૦૦૦૦
 ,, કુર્દ પ્રજા ૧૦૦૦૦૦૦
 ,, મીક પ્રજા ૧૦૦૦૦૦૦
 ,, આરમિનિયનસ ૨૦૦૦૦૦૦

તુર્ક રાજ્યમાં ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦ મુસલમાનોની વસ્તી છે, તેમાં ખુ એશિયામાં ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦ ની મોહમેદન પ્રજા છે.

તુર્કિસ્તાનને તાબેનાં મુખ્ય આગેવાન શહે-રામ નીચે મુજબ વસ્તી છે :—

કોન્સ્ટન્ટીનોપલ..... ૮૭૩૫૬૫
 એદ્રિઆનોપલ ૭૭૮૬૦૩
 સેલેનિકા ૮૬૬૩૦૮
 મોનેસ્ટરી ૪૮૭૮૩૦
 જેનીના ૫૧૩૨૧૬
 સ્કુતારી (આલબેનિયા)..... ૧૦૦૮૧૪
 કોસોવા..... ૫૬૧૨૮૨

કુલે...૪૨૮૩૭૨૭

તેમાં ૨૩૨૮૦૦૦ પુરષો ને બાકીની સ્ત્રીઓ.

તુર્ક રાજ્ય દરિયાઇ અને ખુશકીલ ગંગ-વર લશકર ધરાવે છે. આ દેશમાં કાંઇ પણ મોહમેદન ૨૭ વર્ષની ઉમરનો થાય કે તે લશ-કરી નોકરી કરવાને બંધાય છે, અને તેની મુદત ૨૦ વર્ષ સુધીની હોય છે. જેઓ મોહમેદન હોતાં નથી તેમની પાસેથી તે ફર્જનાં બદલામાં દર માણસ દીઠ રૂ ૪-૮ નો એક કર લેવામાં આવે છે. લશકર ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે, જયુકનાં લશકરને 'નિઝામ'ના નામથી ઝાળખે છે; જેઓ નિઝામનાં લશકરમાં તાલીમ લઇ ચુકેલા હોય છે તેમને ધધો કરવા દેવામાં આવે છે, પણ કાંઇ કાંઇ વેળા તેમને ફરજ ઉપર તેડવામાં પણ આવે છે. બ્યારે ત્રીજો ભાગ દેશ ઉપર હુમલો થાય ત્યારે જેઓને બોલાવવામાં આવે છે તેઓ નોજ છે. સરકારની જુમલે સંખ્યા ૭૫૦૦૦૦ ની છે, પણ શાંતતાની વેળા ૧૨૦૦૦૦ તુ' જયુક સૈન્ય કાયમ રહે છે. ૪૦ સં ૧૮૮૦ માં અગત પડતાં સર્વે લશકરને એકત્ર કરવામાં આવતાં ૩૦૦૦૦૦ તુ' દૈનિકારખંધ કવચદ/પામેલું લશકર એકત્ર થયું હતું. નીજામી સૈન્યમાં ૪૦ સં ૧૮૮૭ માં ૨૦૦૦૦ સંપાહો હતા. આ રાજ્ય પાસે ૧૫૬ મહોદી તોપો અને ૩૦ પહાડી તોપો

છે. તે શિવાય કિલ્લા તથા બાંધકામો પર જુદી છે.

તુરકી સીપાહો ખદાદર અને સહનશિળ હોય છે. તેઓ યોદ્ધા ખોરાક ઉપર શુભરાત કરી શકે છે, અને મુશકેલી ખમવામાં જખરા દિમ્મતવાન હોય છે. તુર્ક રાજ્ય પાસે આગળ ધણી સ્ત્રીઓ તથા મનેવારો હતી પણ જ્યારે તેને નાજુની ગરજ પડી, ત્યારે તે વેચી નાખી હતી. તેમજ છેલ્લી રશિયન લડાઈમાં તેમનો મ્હોરો ધાણુ નિકળ્યો હતો.

આ રાજ્યમાં ધારા બાંધવાની અને તેને અમલમાં મેલવા માટેની સત્તા બે મોટા અમલદારો, જેઓ સુલતાનની દેખરેખ હેઠળ હોય છે તેઓનાં હાથમાં છે. રાજકુવારી બાબદમાં વડો વજીર છે, જ્યારે ધર્મને લગતી બાબતમાં શેખ-ઉલ-ધસલામ છે. મુખ્ય સનદી અમલદારોને ઝેફન્ડી, બે અથવા પાચાને નામે ઓળખવામાં આવે છે.

વડા વજીરનાં હાથ હેઠળ ૧૨ પ્રધાનો હોય છે. આખી રીહેનશાહત ૩૧ સરકારમાં વેંદ્યાઈ ગએલી છે અને તે ૩૧ સરકારના પાછા વિભાગ કરવામાં આવેલા છે. દરેક સરકાર ઉપર એક ગવર્નર જનરલ નેમવામાં આવે છે જેને 'વાલી'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તે સુલતાનને પ્રતિનિધી હોય છે અને તેને મદદ કરવાને એક ધલાકા કાઠિનસીલ હોય છે, જે કાઠિનમીલનો તે વડો કેદવાવ છે. શાંતો, શદલા, તાલુકા ઉતરતા અમલદારોનાં અમલ તબે મેલાય છે.

આ રાજ્યમાં આવક કરતાં ખર્ચ વધારે થતો હોવાથી ધણી વેળા સરકારને બીડમાં રેહવું પડે છે. ૧૮૭૫-૭૬ માં મેહેસુલ ૧૯૧૦૬૩૫૨ પૌંડની ઉપજ હતી ને ખર્ચ ૨૩૧૪૩૨૭૬ પૌંડનો થયો હતો. ૧૮૭૮-૮૦ માં, મેહેસુલ સુમારે ૧૪૦૦૦૦૦૦ પૌંડ ઉપજ હતી ને ખર્ચ ૫૦૦૦૦૦૦૦ નો લડાઈનાં ખર્ચ સાથે થયો હતો. ધન સં ૧૮૮૪ માં ૯૪૫૦૦૦૦ પૌંડ મેહેસુલ ઉપજ (ટાઇ-મ્સ મુજબ) અને ખર્ચ ૧૨૦૦૦૦૦૦ પૌંડનો

થયો હતો. ૧૮૯૭-૯૮ માં ઉપજ વધવાથી મેહેસુલ ૧૮૦૦૦૦૦૦ ની ઉપજ થઈ હતી.

આ રાજ્યે ૧૮૫૪ થી ૧૮૬૬ સુધીમાં ૨૦ વેળા, લોનો કાઢી પ્રજાની ઈર્જદાર ખની છે. જેનો જુમલે આંકડો ૧૩,૧૨,૨૮,૪૬૪ પૌંડનો થવા જાય છે. તેમાં રશિયાને નુકસાનીના બરી આપવાનું કર્ગ ૩,૨૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડનું માયે છે. હાલમાં આ રાજ્યની મેહેસુલ ૧,૬૭,૦૦,૦૦૦ પૌંડની ઉપજ છે, પણ મોટા ખરચોને લીધે રાજ્ય ઈર્જદારી-માંથી મેહકુળું થતું નથી.

હાલનાં સુલતાન કરતાં આગલા સુલતાનો પેતાના જનાનખાનાનો તથા દારદમાનનો બારે ખરચ રાખતા હતા. સુલતાન અબ્દુલઅઝીઝનો વાર્ષિક ખાદ્યાદી ખરચ ૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપીયાનો હતો. તેના મેહેલમાં ૫૫૦૦ પુરુષ અને સ્ત્રી નોકરો હતાં. માત્ર ખાવરચીખાનામાં ૩૦૦ નોકરો હતા, અને તબેલામાં ૪૦૦ નોકરો હતા, તેમજ મેહેલમાં ૪૦૦ ગવધયા તથા ૫૫૦૦ નોકરોનાં હાથ હેઠળ બીજા નોકરો મળી ૭૦૦૦ માનસોતું રોજ દરખારને ખરચે પોશણ કરવામાં આવતું.

તે પછીના સુલતાનના જનાનામાં ૩૦૦ રાણીઓ છે. આ જનાનખાનાનો ખરચ મોટા પાયા ઉપર ચાલે છે. જનાનામાં દોષ પણ સ્ત્રીને પેટે જન્મેલા છોકરાં હકદાર વારસો વરીકે મળુલ છે. જનાનખાનામાંથી ધણીખરી સ્ત્રીઓ સરકારિયન હોય છે. જનાનખાનામાં વડીનો ઓધો મેહલની જુદી દારીને આપવામાં આવે છે. આ જુદી સ્ત્રી સાથે ફેટલાક જોખઓ રાખેલા હોય છે, જેણી તેઓ સાથે મેહેલની, ખાહેર ખનતા ખનાવોને લગતું કામકાજ કરે છે. જનાનખાનાની સ્ત્રીઓ ઉપર તપાસ રાખવાને જે જોખઓ રાખવામાં આવે છે તેના વડાનો ઓધો ખડુ ઉંચા દરજ્જાનો તુરકીઓ ગણે છે.

જનાનખાનામાં નામદાર, સુલતાન તેના માતા અને શાહનવાઓ માટે બધી મળીને

૧૫૦૦ સીઓ હોયછે. આ સઘળી સીઓ સર કેસિયા, જ્યોર્જિયા, એબિસિનિયા અને અરબ-સ્તાનના મુલકમાંથી શુદ્ધામે તરીકે લાવવામાં આવેછે. તેઓની ખુબસૂરતી અને હુશિયારી પ્રમાણે તેઓને 'કેલવણી' આપવામાં આવે છે. જુવાન અને ખુબસૂરત છોકરીઓને ગાતાં તથા નાચતાં શીખવવામાં આવે છે.

તુર્કસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે તુરકીઓ તુરાનીયન પ્રજાનાં વંશજો છે. મધ્ય એશિયાની પ્રજાઓ અને મોંગોલ લોકો જે જાત ઉપરથી ઉતરી આયા છે તેજ જાતના તુરકીઓ પણ છે.

તેરમી સદીની અધવચમાં એક એવો પ્રસંગ આવ્યો કે એક દિવસે "આંગોરા" ગામ પાસે મોંગોલ લશ્કરે આવકો નિયમ નાં 'કેકોબાદ' નામનાં 'સેલ્તુકી' સુલતાન ને ઘેરી લીધો, શત્રુઓ વિજયી યરાપર હતા, પણ અકસ્માતિક સર્વ ધોરણ ફેરવાઈ ગયું. એક તદ્દન અજાણી ધોડેસ્તાર ટોળા ત્યાં દાખલ થઈ, આ ટોળાએ શત્રુ ઉપર હુમલો કર્યો અને તેથી સેલ્તુકી સુલતાનનો જય થયો. આપણે કહીએ તો મદદ કરીએ હિંમે આ પેલા સ્વારોને માલમ નહોતું, અને તે મુજબ સેલ્તુકી લશ્કરને પણ તે લોકો કાણુ છે એ ખબર નહોતી. એક નવા રાજ્યની સ્થાપના માટે આ એક કુદ-તિ સંજોગ અને ચમત્કાર બન્યો. પોરાસાન પ્રાંતમાં 'ઓગઝ' નામના એક તુર્ક કુટુંબની ધણી દિવસો થયાં વસતી હતી. મોંગોલ સ્વારોના ત્રાસથી તેમને પોતાનું મથક છોડી દઈ પશ્ચિમ તરફ દટવું પડ્યું. આ કુટુંબનાં સુલેમાન નામના શખસનો 'એ ટ્રોગૂલ' નામે એક ખેટો હતો, આ સમયે એ ટ્રોગૂલ એ યુક્રેતિસ નદીને કાંઠે વિશ્રાંતિ માટે મથક કરી પડ્યો હતો. અને 'એનાટોલિયા' તરફ જવાનો વિચાર કર્યો હતો તેટલાં માર્ગમાં એકાએક આંગોરાના રણ સંપ્રામમાં ભાગ લીધો. આ વેળા એની પાસે ૪૪૪ સિપાહો હતા. સેલ્તુકી સુલતાને એટ્રોગૂલને

ધનામમાં 'એરિક' શહેરનો પ્રાંત (પ્રાચીન નામ ડેરિસેયમ) આપ્યો, આ લઠાઇમાં એટ્રોગૂલ પેહેલી હરાલમાં હોવાથી તેની યાદગારી માટે આ પ્રાંતને ત્યારથી 'સુલ-તાનોની' (એટલે રાજ્યનો અગ્ર ભાગ) એ નામ આપ્યું, અને હાલ પણ એ નામ ચાલુ છે. આ શહેર મધ્યા પછી એટ્રોગૂલને સુગટ વગેરે શહેરો પણ મળ્યાં, જ્યાં ઓસમાનનો જન્મ ૬૦ સં ૧૨૫૮ માં થયો. આ ઓસમાનજ (ઓટોમન) તુર્ક રાજ્યનો પ્રથમ મુજબુત પાયો નાંખેલો કહે વાય (જુઓ એનેબાલી એટ્રોગૂલ.)

તુરકી રાજ્યની તવારીખનો આ પેહેલો ઝળકતો બનાવ છે કે, ઓસમાને અથવા ઓથમાને આ રાજ્યની સ્થાપના કરી તેથી તુરકીઓ એથોમાનને નામે ઓળખાય છે. ઓસમાનના સમયમાં તુરકીઓની સત્તા વધવા માંડી અને તેની પુઠે આવ-નારાઓએ ૧૩૫૪ માં યુરપની અંદર 'ગાલી પોલી'નું શહેર લઈ પોતાના પેહેલા સરદાર નની સ્થાપના કરી. ૧૩૬૧ માં સુલતાન અમુરય અથવા મુરાદ એડ્રિયાનોપલ લઈને તેની રાજ્યધાની સ્થાપી. તેના છોકરા બાઝાએટ અથવા બાઝીદ જેણે મેળવેલી ઝડપી જીતો ઉપરથી ઇલ્દ્રીમ (વિજળી) નો ખેતાબ આપવામાં આવ્યો હતો, તેણે કૉન્સ-તન્ટીનોપલ ઉપર ઘેરો હાક્યો, પણ તેમુરે બળગેટને ૧૪૦૨ માં આંગરેસની લઠાઇમાં હરાવી કૉન્સતન્ટીનોપલને બચાવી રાખ્યું. ૧૧ મે કૉન્સતન્ટાઇન કૉન્સતન્ટીનોપલનો બંચાવ કરતાં મરણ પામ્યો, અને ૧૪૫૩ માં મહમદ બીજીની સરદારી તણે તુરકીઓએ કૉન્સતન્ટીનોપલ જીતી લીધું કે તે વેળાથી 'બાઇઝેનતાઇન' શહેનશાહાતની આખેરી આવી. ૧૪૭૫ માં ફાઇમિયા કબજે કરવામાં આવ્યું અને યોઝાન વખતમાં થીસ તથા ઇજ્યનનાં ટાપુઓ તુરકીઓએ કબજે કર્યાં. મહમદ બીજી ૧૪૮૧ માં મરણ પામ્યો તેની પાછળ તેનો દિકરો બાઇઝીદ બીજી

ગાદીએ આવ્યો, તેણે લાંબો વખત સુધી રાજ્ય કર્યું તેમાં કાંઈ બનાવો બન્યા હતા નહિ. તેના બેટા સલીમ ૧લા એ ૮ વર્ષના હુંક અમલમાં ધરાતીએને દરારી કુરદિસ્તાન તથા સિરિયા લીધું. માયુકેના હાથમાંથી મિસર જીતી લઈ, મક્કા તથા મદીના પોતાના તાબામાં લીધું. તેના બેટા સુલેમાને ધણી મ્હોદી જીતો મેળવી હતી. તેણે રાહડસના ટાપુમાંથી સેતજેનના નાઇડેને હાંકી મેળવ્યા હતા. ૧૫૨૬ માં હજેરિયેને દરારી તેણે હજેરી તારકીના તાબામાં આપ્યું. ત્રણ વર્ષ પછી સુલેમાને વિષેના ઉપર ઘેરો પાઠ્યો, પણ ૧૮ દિવસના ઘેરા પછી તેને ઘેરા ઉઠાવવાની ફરજ પડી હતી, પણ પાછળથી ખીજા ઘેરા વખતે આર્ય યુદ્ધ મ્હોદી ખડ્ડી આપવાને કબુલ્યું હતું, ત્યાર પછી રપેનના કિનારા ઉપર રપેનિશોને કેટલીક હારો આપી હતી. સુલેમાન પછી સલીમ ખીજો ગાદીનશીન થયો, તેણે ૧૫૭૧ માં સિપાનતો આગળ આરદ્રીયા દોન જોનને દરાઓ હતો. સલીમના રાજ્યમાં તુરકી અને રક્ષિયો વચ્ચે પેટેલવેટેલી અથડાવણડી થઈ હતી. ૧૬૬૨ માં તુરકીઓએ આરદ્રીયા ઉપર ૪૦૦૦૦૦ માણસોનાં લશ્કર સાથે ચડાઈ કરી પણ તેમાં હાર પામ્યા હતા. ખીજાં ૨૦૦ વર્ષ સુધી અનેક લડાઈઓ કરી પણ શુરવીર ખ્રિસ્તીઓ સામે આ ઇસલામી ફોજ ફાવી નહોતી. ૧૭૮૯ માં સલીમ ત્રીજો ગાદીનશીન થયો તેના અમલમાં કેળવણીને મ્હોદું ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું હતું. તર-

કીય લશ્કરમાં જનીસરીઝ નામના સીપા-ઇઓને લશ્કરી કેળવણી આપવાને ફોરોસ કરવામાં આવી હતી, પણ તેઓ તેની વિરૂધ્ધ થયા હતા અને તેથી સુલતાનને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેળા માજી સુલતાનના વડા બેટા મુસ્તાફાને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. સલીમને પાછો ગાદી ઉપર લાવવાની ફોરોસ થતાં મુસ્તાફાએ સલીમને મારી નખાવ્યો હતો. સલીમના મરણ પછી મુસ્તાફાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેળા મદમદ ખીજાને સુલતાન બનાવવામાં આવ્યો હતો, તેણે ગાદી ઉપર આવીને મુસ્તાફાને મરાવી નાખ્યો અને તેની ૧૭૪ સ્ત્રીઓને શુલુપાટમાં સીવી દરિયામાં ફેંપાડી મારી નાખી હતી. તે જ્યારે ગાદી ઉપર આવ્યો તે દિવસે રાગવિયેના દરવાજા ઉપર ૩૩ માણસોનાં ડોકાં લટકાવવામાં આવ્યાં હતા. ૧૮૨૧ માં ગ્રીસે બંડ કરી પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી પણ એ દેશને પાછો જીતી લીધો. ૧૮૩૯ માં અબદુલ મજીદ ગાદીનશીન થયો; તેના અમલમાં ઇજીપ્તના મદમદઅલીના બેટા ઇમરાદિમ પાયાએ તુરકી ઉપર ચડાઈ કરી. ૧૮૫૩ માં કાષ્ટમિયાની લડાઈ થઈ હતી. સેબેનોનનાં ખ્રિસ્તીઓને ૧૮૬૦ માં કાપી નાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર પછી અબદુલ અજીઝ ગાદીએ બેઠો અને તેના મરણ પછી પાયમો મુરાદ ગાદીએ આવ્યો, ને તે પછી તેના ભાઈ અબદુલ હમીદ ૧૮૭૬ માં ગાદી નશીન થયા એ હાલનો સુલતાન છે.

ઓસમાલી સુલતાનોની વંશાવળી.

(૧) મળ પુરુષ—પેટેલો ઓસમાન (ઇ. સ. ૧૨૯૯)

(૨) ઓમાન (ઇ. સ. ૧૩૨૬)

(૩) પેટેલો મુરાદ (ઇ. સ. ૧૩૬૦)

(૪) પેટેલો બાયઝીદ (ઇ. સ. ૧૩૮૯)

(૫) પેહેલો મદમદ (૫. સ. ૧૪૦૨) (૫. સ. ૧૪૧૦)

(૬) બીજો મુરાદ (૫. સ. ૧૪૨૧)

(૭) બીજો મદમદ (૫. સ. ૧૪૫૧)

(૮) બીજો બાપઝીદ (૫. સ. ૧૪૮૧)

(૯) પેહેલો સલીમ (૫. સ. ૧૫૧૨)

(૧૦) પેહેલો સુલેમાન (૫. સ. ૧૫૨૦)

(૧૧) બીજો સુલેમાન (૫. સ. ૧૫૬૬)

(૧૨) ત્રીજો મુરાદ (૫. સ. ૧૫૭૪)

(૧૩) ત્રીજો મદમદ (૫. સ. ૧૫૯૫)

(૧૪) પેહેલો મદમદ (૫. સ. ૧૬૦૩)

(૧૫) પેહેલો મુસ્તાફા (૫. સ. ૧૬૧૭)

(૧૬) બીજો ઓસમાન (૫. સ. ૧૬૧૮) (૧૭) જ્યો મુરાદ (૫. સ. ૧૬૨૩) (૧૮) ઇબ્રાહિમ (૫. સ. ૧૬૪૦)

(૧૯) જ્યો મદમદ (૫. સ. ૧૬૪૮) (૨૦) બીજો સુલેમાન (૫. સ. ૧૬૮૭) (૨૧) બીજો મદમદ (૫. સ. ૧૬૯૧)

(૨૨) બીજો મુસ્તાફા (૫. સ. ૧૬૯૫) (૨૩) ત્રીજો મદમદ (૫. સ. ૧૭૦૩)

(૨૪) ૧લો મદમદ (૫. સ. ૧૭૩૦) (૨૫) ત્રીજો ઓસમાન (૫. સ. ૧૭૫૪)

(૨૬) ત્રીજો મુસ્તાફા (૫. સ. ૧૭૫૭) (૨૭) ૧લો અબદુલ દમીદ (૫. સ. ૧૭૭૩)

(૨૮) ત્રીજો સલીમ (૫. સ. ૧૭૯૯)

(૨૯) ચોથો મુસ્તાફા (૫. સ. ૧૮૦૭) (૩૦) બીજો મદમદ (૫. સ. ૧૮૦૮)

(૩૧) અબદુલ મહમદ (૫. સ. ૧૮૩૯) (૩૨) અબદુલ અઝીઝ (૧૮૬૧)

(૩૩) પાંચમો મુરાદ (૫. સ. ૧૮૭૬) (૩૪) બીજો અબદુલ મહમદ (૧૮૭૬)

આ દેશમાં ૨૪૩૩ મેલ રેલ્વે ચાલુ છે. કૉન્સ્ટન્ટીનોપલ યુરપનાં સધળા પાવત-ખત શહેરો સાથે રેલ્વે સંબંધ ધરાવે છે, અને એશિયામાઈનરમાં રેલ્વે બાંધવાનું કામ જર્મન સત્તાવાલાઓની કૃપાથી ચાલુ થયું છે. તેમજ દમાસ્કસ, મક્કા રેલ્વે સુલતાન તરફથી બંધાવવામાં આવે છે.

તરકીનો મુખ્ય આયાત વેપાર સુન્ની, ખાંડ, ડોશી અને ચોખાનો ચાલે છે. દરાખ, રેશમ, ધઉ, બકરાનું ચામડું, ઉન, અરીસું, ડોશી અને ચામડાનાં રંગોનો મુખ્ય નિકાસ વેપાર ચાલે છે. દમાસ્કસ શહેર ધણીજ ધારદાર તલવારો બનાવવા માટે જાણીતું છે. તેમજ તુરકી ગાલીચા શ્રેષ્ઠ જાતીના બને છે. મુખ્ય કરી રિમરના ખાતેના ગાલીચા સુંદર ને ટકાઉ છે, તેમજ રેશમી કાપડ તરકીમાં વણાય છે.

કેળવણી માટે આ દેશમાં બે પ્રકારની શાળાઓ છે. એક મકતબને નામે અને બીજામાં ઉમ્મી કેળવણી આપવામાં આવે છે. છોકરાઓને નાહતી ઉમરે નિશાજે મેળે છે. આ નિશાજની શી મહિને દહાડે માત્ર બે આના છ પાઈ જટલી થાય છે. છોકરું પેહેલવેહેલું નિશાજે જાય છે ત્યારે તેની મોટી ક્રિયા કરવામાં આવે છે. છોકરાંના હાથ રંગવામાં આવે છે, અને તેને કિંમતી પોશાકમાં સજ કરી નિશાજે પધરાવવામાં આવે છે. તેના ગળામાં પેહેરાવેલા કોથળામાં કેરાન મેળામાં આવે છે. પ્રથમ કેરાન શિખની પછી વધુ અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે.

આ તુર્ક પ્રજાનો મુખ્ય પેહેરવેશ એક પેટી કસબી બરતની તેમજ યુરોપીયનો જેવો પોશાક હોય છે. સ્ત્રીઓ ગોળ ટોપી પેહેરે છે જે ઉપર મોતીઓ અને કિંમતી જવાહીરો મોટા સરખાવસરે ટાંકે છે. તેઓ પગમાં કિમતી બરતકામની સિલપરો પણ પેહેરે છે. કૉન્સ્ટન્ટીનોપલમાં મહોટે ખાંચ-રેના પુરો તથા સ્ત્રીઓ હાલમાં યુરોપીયન પોશાકમાં પણ સજ થાય છે. તુરકી, સ્ત્રીઓ

બાહેર જતી વખતે માથાં ઉપરથી છેક આંખ સુધીનો મજલીનનો ઝીણો પુરખો નાખે છે, જ્યારે બીજો પુરખો, જે પેહેલાં કરતાં થોડો જાડો હોય છે તે એહેરા ઉપર નાખવામાં આવે છે અને તેનો ગાંઠ પીઠ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. આ બે પુરખાથી બે આંખો શિવાય એહેરા તથા માથાનો સધળો ભાગ અને છાતી પણ ઢંકાઈ જાય છે. આખા દિલ ઉપર એક લાંબો સાલો નાખવામાં આવે છે જેથી તમામ અંગ ઢંકાઈ રહે છે. કૉન્સ્ટન્ટીનોપલમાં સ્ત્રીઓનાં પુરખા એટલા તો ખારીકમાં ખારીક ખુમા-સનાં બનાવવામાં આવે છે કે તેઓનાં એહેરા સાદું જણાઈ આવે છે.

તુર્ક લાખા એ તુરાનીયન ભાષાની એક શાખા છે. તેને કૉન્સ્ટન્ટીનોપલમાંની તુર્કી અથવા એરમાની ભાષા કહે છે. આ ભાષાઓ 'લીના' નદીના 'એદ્રિઆટિક' સમુદ્ર સુધી પસરેલી છે. તુર્કી બ્યાકરશુ' પણ મનોરંજક છે. મતુખ્યની માનસિક શક્તિને જે વિકાસ ભાષામાં હોય છે તેનો પૂર્ણ નમુનો આ ભાષામાં જણાય છે, અને તે જોઈ ધણું આનંદાર્થક લાગે છે. તે વિકાસનું પ્રથમથી તે આખર સુધી સધળું, ૨૨૨૫ જેવી રીતે આ ભાષામાં જણાય છે, તેવી રીતે કોઈ પણ ભાષામાં જોવામાં આવતું નથી.

તુર્કીમાં—ઉગ્મ પ્રદેશમાં વસાહત કરી રહેલી એક પ્રજા. એઓ અત્યાચારથી દિરાત અને બલખના દક્ષિણ ભાગમાં તથા ઓકસસને કાંઠે બલખથી ઉરલ તરફ કાસપિયનની પશ્ચિમે, તથા બીજા ભાગેમાં તુર્કો-માન પ્રજા તંજુઓની વાહણીઓ મારી વસે છે.

૧—ચોદર તુર્કોમાન કાસપિયનથી ઉરલ સુધી ૧૨૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦ તંજુઓમાં વસે છે, એમનાં ૭ તાપકા છે.

૨—ઓરઝારી તુર્કોમાન ઓકસસના કાંઠા ઉપર ૫૦૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦૦ તંજુમાં વસે છે.

૩—અધખૂય તુર્કોમાન અધખૂય પાસે ૧૦૦ તંબુમાં વસે છે.

૪—કારા તુર્કોમાન જંગલી રિયતિમાં અધખૂયને મર્વ વચ્ચે ૧૦૦૦ તંબુમાં વસે છે.

૫—સાસાર તુર્કોમાન બહાદુરી માટે અસલથી વખાણાય છે. તેઓ મુરગાબાદથી મર્વ સુધી ૬૦૦૦ તંબુમાં વસે છે.

૬—સારી તુર્કોમાન પ્રજા મુરગાબને કાઠે પંજદેહ સુધી ૯૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ તંબુમાં વસે છે.

૭—તાકે તુર્કોમાન ધણાજ બળવાન અને ચરવીર ગણાય છે. તેઓ ઉત્તર દારથી ગોક-ગંદને ખીવા સુધી તથા મર્વશાહની ખીજ પારથી તે ઝોકસસ સુધી વસે છે. તેઓ ૪૦૦૦૦ થી ૬૦૦૦૦ તંબુમાં વસે છે.

૮—ગોકલન તુર્કોમાન પ્રજા ખેતીવાડીને ધંધા કરે છે અને તેઓનાં ૮૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ તંબુઓ ગોશ્નની ખીજમાં અને કુદે સુધી વસે છે. તેઓ મરાનના સાદાના તાખાના મુલકમાં છે. તેઓમાં ૧૦ શાખા છે.

મેનર એમોદના જણાવવા મુજબ તુર્કોમાન પ્રજાના જુમલે ૯૧૭૦૦ તંબુઓ, ઝોઈસર યામ છે મુજબ ૧૯૬૦૦૦ તંબુઓમાં ૪૫૮૫૦૦ થી ૯૮૨૫૦૦ ગાણુસો વસે છે.

આ પ્રજા કોષપણુ રાજ્યની હકુમત ગણકારતી નથી. તેમના દરેક તંબુને વડો તેમને સરદાર ગણાય છે ને ધણા જુલેગને વિશેષ માન અપાય છે. આ પ્રજા ૫ શીટ ૭ શીટ ઇચની ઉચાર્ધ ધરાવે છે. તેઓ દેખાવડા ને મંજલુત બાંધાતા છે. તેઓ પોતાપોતામાં ધણા પ્રામાણિક હોય પરોણાગત કરવામાં મશ્કર છે. એઓ સુન્ની પંથનાં કહેવાય છે.

તુરકાન—પૂર્વ તુર્કસ્તાનનું એક રોહેડ. તીન-સાન પર્વતના ધોળાવ ઉપર છે. વસ્તી ૩૦,૦૦૦ ની છે.

તુરકાન—પ્રાચીન કાળમાં આ દેશ મરાનમાં ઉત્તર પૂવ ભાગમાં આવેલો હતો. આજ પ્રજા

હાલમાં ફનિયાનાં જૂદા જૂદાં ભાગોમાં મંગો-લિયન અને તુરાનીયનને નામે જાણીતી છે.

તુરાની નામ આગલા મરાનીઓએ પરદેશી માટે ઘણું ખર્ચ વાપરેલું જણાય છે. હાલમાં પશુજન્યુ, રોમન, અને ગ્રીક પ્રજાને મૂર્તિપૂજક અને જંગલી કહે છે; તેમ હિંદુઓ પરદેશી કામને મહેન્દ, તેમ ચિનાઓ પરદેશીઓને 'શાન' કહે છે.

ક્યુવિયનના જણાવવા મુજબ આ પ્રજા જયારે ઉત્તર અને મધ્ય એશિયામાં ફેલાય, અને હિંદની દક્ષિણ તરફ તથા પૂર્વ સમુદ્રનાં પૂર્વ ભાગમાં તથા જપાન, કારિયા, સાઇબિરિયા તરફ જૂદા જૂદા વિભાગોમાં ફેલાય ત્યારે તેઓ હાંચુસ, તુર્ક, મોંગોલ અને શાનને નામે જાણીતી થય.

મુખ્ય કરી તુરાની પ્રજા—પણુ ખાસ કરી તુર્કોમાન તર પ્રજા પોતાની બદમાશી, લુહા-રપણુ અને લડવઇઆ તરીકેની ખાશીઅતથી બધ ઉપજાવનારી પ્રસિધ્ધ થઇ છે. આ પ્રજાને ધર્મ ધણોખરો પદાડી પ્રદેશમાં વસતી પ્રજાને મળતો છે. તેઓ ભૂત પિશાચ વગેરેને માની ઘેટાંનું બળીદાન આપે છે. શીં એટકીનસનના જણાવવા મુજબ હાલમાં પણ સાઇબિરિયા તરફ આ પ્રજા થોડાનું બળીદાન આપે છે.

શીં હડસન જણાવે છે કે તામીલ, તિબેટીયન, ઇન્ડો, ચાઇનીઝ, તંચુઝ, ચાઇનીઝ, મોંગોલીયન્સ, અને તુર્ક પ્રજા તુરાનીયન પ્રજાનીજ વંશજ છે.

તુરાની પ્રજા હાલમાં મધ્ય તથા ઉત્તર એશિયામાં—તારતર, શાન, તુર્ક અને મગી-યારને નામે પ્રસિધ્ધ છે. તુરાનીયન બાપા હાલમાં મુશય તથા એશિયાના તમામ ઉત્તર ભાગ ઉપર અને ચીનથી પાર્શ્વરિનીજ અને કેપ કામેરીનથી કોકેસસ અને લેપલેન્ડ સુધી ફેલાયેલી છે. તુરાનીયન બાપા બોલનારા ટોળા ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફનાં એમ જૂદા જૂદા ગણાય છે. ઉત્તર તરફનાને ઉરલ એલ દીક કહે છે, જે પાંચ વિભાગમાં વેહેવાયેલી

છે. દક્ષિણ તરફની બાપા ૪ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે.

પુરી—આ ટોળા કુરમ નદીની ખીણમાં વસે છે. તેઓ પાસે ૫૫૦૦ લઘુવક માનસો છે. આ પ્રજા આગળ છુટકાટ કરી ધણી ત્રાસ વરતાવતી હતી, આથી ૧૮૫૩માં કેપટન કોકે તેમની એક ટોળાને ઘેરી તેઓએ છુટી આણેલી મતા જિનવી લઈ તેઓને સુદહેથી રહેવાની ફરજ પાડી. ૧૮૫૪ માં કેદ કરેલાઓને છોડી મેળી તેમના ૪ માણસોને જામીનગીરીમાં રાખ્યા હતા. પણ તે પછી ફરી તેઓએ આગળ મુજબજ છુટકાટ કરવાની શરૂઆત કરી ને ૨૦૦૦ પુરી છુટકાટ ઓનું ટોળું જિદીયા ફોજ ઉપર ચીરાનઝાઈ ઘાટમાં પુરી પડ્યું હતું. ૧૭૭૮-૮૦ની કાણુલની લડાઈ પછી ફરામ પાસે જિદીશોએ હાથ કરી તે વેળા પુરી પ્રજા સુદહે સંપન્નમાં રહી હતી.

પુરીયું—એના વેલા ઉગે છે. એના બીયાં વર્ષમાં બે વેળા રોપનામાં આવે છે. પ્રથમ વર્સાદની શરૂઆતમાં અને બીજી વેળા થંડીની આખેરીમાં. એની ખેતી માટે જમીન હળવડે ખેડી તેમાં ખાતર નાખી તેઆર કરે છે, પછી ચરમાં એના બિયાં રોપે છે અને વર્સાદની મોસમ નહિ હોય તો આર પાંચ દિવસે પાણી સીપવું પડે છે. એની ઉપર પિળાં પુલો આવે છે. એને વાળ્યા પછી સવા મહિને ફળો આવે છે. આ ફળો હાથ હાથ લગાઈ સુધી વધે છે. વર્સાદમાં એની ઉપર મોટાં ફળો ઉગે ને પણ ગરમીમાં નાદના ફળો આવે છે. એનાં બિયાં બે અઢી મહિના કારમાં રહેતાં તેથી ઉગતા વેલાપર ફળો ધણાં, કડવાં આવે છે. એના વેલાને ઢારો ખાધનો તે વેલા ઉપરનાં ફળો કડવાં ઉગે છે, એમ જ સમજ છે તે વેદેમાં છે. આ વેલા પર નર અને માદા જાતનાં જૂદાં જૂદાં પુલો ઉગે છે.

મૂતરખડા ઉપર પુરીયાનાં વેલાનાં મૂળ બામદાદમાં એક વાર એમ ત્રણ દિવસ પાચ છે.

પુલશી—એનાં છોડ બે હાથ હયા વધે છે

એમાં કાળી અને સફેદ એવી બે જાતી છે. પુલશી પર 'માંજરો' આવે છે, અને તેમાં તેના બી વાવે છે. એ માંજરોનો તથા પુલશી દળનો હિંદુઓ દેવપુજામાં ઉપયોગ કરે છે. કાળી પુલશીનાં ઝાડ કાળા રંગના હોય છે, અને એ સફેદ પુલશી કરતાં વધારે ચુલકારી છે. જે જગે પુલશીનાં છોડ ઉગેલાં હોય છે તા 'ઓઝોન' ગ્યાસ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી ગ્યાસ પાસની ગ્યાસ શુદ્ધ બને છે. સધબિરિયા પ્રાંતમાં (જંગલી પુલશીને 'જેનવતી' પુલશી કહે છે) એનો રસ તાપમાં પાચ છે. ખાજકોને કરમનાં દર્દથી તાપ ચઢે છે ત્યારે ઉલટી થવા માંડે છે તે બંધ. કરવા તેમને પણ પાંદડાનો રસ પાવામાં આવે છે, વળા એના બી રક્ત અતેસાર બંધ કરે છે. દેશી વેદો પુલશીનાં પાંદડાના રસનો ઉપયોગ દવામાં બારે છુટકાટ કરે છે.

પુલશીદાસ—આ મહાન કવિ હિંદુસ્તાનમાં ચિત્રકૂટ પાસેના હાણપૂર ગામમાં જન્મ્યો હતો. એ ગાડ બ્રાહ્મણની સરવરિયા શાખાનો હતો. એના પિતાનું નામ આત્મારામ પંડિત હતું. પુલશીદાસે રામાયણ ધણીજ ઉત્તમ કવિતામાં લખેલું હોવાથી તેને વાલ્મિકી અવતાર પણ કહે છે. એના પિતાએ એને જૂતા બંધ કર્યાથી એની પાસેથી ૧૨ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય જૂત કરાવી વેદાધ્યયન કરાવ્યું. અધ્યયન સમાપ્ત થતાં એનાં લગ્ન દેવી મમતા સાથે કર્યાં. એને આ સ્ત્રી સાથે છાક્રી મિત્રાચારી હતી, તેમાં એ ધણોજ સ્ત્રી લેખક હતો તેથી પોતાની સ્ત્રીને પિંચર મોકલતો નહિ, પણ એક વેળા એની ગેરહાજરીમાં એના પિતાએ તેણીને થોડા દિવસ માટે પિંચર મોકલી, પણ પુલશીદાસને આ વાત રાત્રે ધરે આપતાં જણાતાં તે ધણોજ દિલગીર થયો, એને સ્ત્રી વિના જીવ નહિ પડવાથી પોતાના સાસરીયાં ધર તરફ જઈ ચઢ્યો, પણ ખારણાં બંધ હોવાથી ધરમાં પ્રવેશ કરવા માટે શોધ કરતાં એક બારીએ મોટો સર્પ વિટલાઈ લટકેલો હતો તેને

‘દોરડું’ સમજી તે પકડી તેની સાજતાથી ઉપર ચઢી ઝડપી અને મધ્યે. પણ મમતા દેવી-એ તેને શા આધારે ચઢી આપ્યો તે પુછતાં તેણે દોરડાને લટકી ચઢી આવવાનું કહેતાં તેણીએ અનન્ય યથા જતી વડે શોધ કરતાં એક મોટા સર્પને લટકતો દોડો. આ સર્પને નોંધી મમતા દેવી અનન્ય યથા ધાવરી પડી બોલી “જેવું મ્હારી તરફ ચિત્ત ને ખ્યાર ધરાવોજો તેવો જો ઇશ્વર પ્રત્યે ધરાવતા હોતો તમારો જન્મ સાર્યક થતે. સ્ત્રીના આ વાક્યથી તેને પેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, તે પછી એનીપર એક પિશાચ પ્રસન્ન થતાં તેની સાજતાથી હનુમાનને મળી રામચંદ્ર-જીની ભેટ લેવા સામર્થ્યવાન થયો હતો.

કવિ ચરિત્રમાં લખે છે કે તુલસીદાસે શકાબ્દાન પાદશાહની મુલાકાત લીધી હતી, પણ એનો જન્મ શકે ૧૫૭૮ માં થયેલો હોવાથી તે વખતે એની ઉંમર ૭ વર્ષની હોવી જોઈએ, પણ શકાબ્દાન આ વેળા રાજ્યાસનપર નહોતો આથી આ ખીના ખરી જણાતી નથી. મથુરા વૃંદાવનમાં ‘નાભાજી’ સાથે સતતરમાં શાલિવાહન શકની શરૂઆતમાં મુલાકાત થઈ હતી. એની સાથે દરરોજ હજારો શ્રાદ્ધજો જમતા તેથી એની કીર્તિ ધણી પસરી.

એક સમયે એના ઘેરમાં ચોર બરાતાં રામ-ચંદ્રજીએ તેમને કેદ કર્યો હતા, તથા એક સાદુકારની પુત્રીને પુત્રમાં બદલી નાખવાને તુલસીદાસ શકિતવાન થયો હતો એવી દંત-કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

તુલસીદાસનો ગુરુ જગન્નાથદાસ હતો. ગુરુ સાથે તુલસીદાસે અનેક ક્ષેત્રોમાં ફરી ઠાણી-ગયા પછી શકે ૧૬૦૯ માં રામચણુ લખ્યું. આ રામચણુ રચ્યું તે વખતે એનું વય ૩૧ વર્ષનું હતું. તે શિવાય રામચણુવધી, ગીતાવધી અને વિનય પત્રિકા નામે મધ્યે રચ્યા. ઉપ-રાંત, પંદ, દોહરા, ચોપાઈ તથા કવિતા અનેક રચેલી છે.

તુલસીપુર—ઓઃ પ્રાંતમાં ગાંડ હલ્લા-માંનું એક પ્રગણું. એની ઉત્તરે દિમાલવની નીચલી દાર, પૂર્વે અનાજા નદી, દક્ષિણે ખાલ-રામપુર પ્રગણું અને પશ્ચિમે બહારીય હલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૯ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાંનો ૩૧૫ ચોરસ મૈલ ભાગ ખેડાયુ તથા છે. મુખ્ય પાક ખાજરી, ચોખા, ચણા-નો થાય છે. વસ્તી ૧૩૨૧૭૫ ની છે. જેમાં ૧૦૭૬૭૪ મોહમેદન ૨૪૪૯૨ ખ્રિસ્તીઓ છે. હલ્લામાં કુલે ૩૩૯ ગામડાં છે.

મુખ્ય શહેર તુલસીપુરમાં વસ્તી ૨૭૪૩ ની છે. આ ગામની દક્ષિણે આગલા રાજ-એ બંધાવેલો એક મોટાડીનો કિલ્લો છે.

તુલસીવિવાહ—તુલસી નામના વૃક્ષની અભિમાની જે દેવતા છે તેનું નામ પણ તુલસી છે. એ દેવતા લક્ષ્મિનો અવ-તાર છે. તેનો બગવાન સાથે વિવાહ કાર્તિક શક ૧૨ ને દિવસે થયો હતો, તેથી તે દિવસે વૈષ્ણવો તુલસીનાં વિવાહ કરે છે. આપાઠી એકાદશીએ લીધેલા આગુર મા-સના નીચમે ખારસે બગવાનની સાંમે છોડવામાં આવે છે, અને તે નિયમોને માટે શાસ્ત્રમાં લખેલાં દાંતો અપવાં પડે છે.

સાંજે તુલસી લગ્ન પ્રસંગે તુલસીનાં ઝાડને હળદ, કંકુ, ખાંગડી, મંગળસૂત્ર વગેરે અર્પણ કરે છે. પછી તેના તથા કૃષ્ણની મૂર્તિની વચમાં અંતરપટ પકડી મંગલાષ્ટકો બોલી અંતરપટ દૂર કરે છે, અને તેની ઉપર અક્ષત નાખી દામોદર (વિષ્ણુ) ના હાથપર તુલસીનું દાન મુકે છે. આ લગ્નમાં નથી શેરડી તથા અમલી વગેરે પદાર્થ તુલસીને અર્પણ કર્યા પછીજ ખાવામાં આવે છે.

આ લગ્ન ધરેધર જ્યાં તુલસી હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે. કન્યા દાનનું મોટું પુન્ય હાંસલ કરવાનાં હેતુથી જે દિવસે એને પોતાનાં પેટની પુત્રીઓ નથી તેઓ તુલસી વનસ્પતિનું દામોદર નામ ધારી શાલીમામથી લગ્ન કરે છે.

શ્રદ્ધ પુરાણમાં તુલસીનું એનું માહત્તમ કહેવું છે કે, “હે રાજા ! જેના ઘરમાં

તુલસીનું વન હોય, તેનું ધર વીર્ય જેવું પવિત્ર થાય છે, તે ધરમાં યમદુત પેસતા નથી. અર્થાત તે પુરશને નર્ક ચાતના ભોગવવી પડતી નથી. તુલસી રક્ષ વાવવાથી, તેનું પોશણ કરવાથી, તેનો સ્પર્શ કરવાથી, મનુષ્ય કાયા, વાયા અને તેના મનથી ચલ્યાં પાપો દૂર થાય છે. તુલસીનાં તોરાથી વિષ્ણુનું અથવા શિવનું પુંજન કરનાર ગર્ભ-વાસથી છુટી મોક્ષને લાપક થાય છે. તુલસી વનની છાયામાં કેરેલાં શાકથી પિત્તને અક્ષય તૃપ્તિ મળે છે. દાર્નિક માસમાં ભગવાનને લક્ષ્મી સક્ષી તુલસી દલ ચઢાવનાર દ્રવ્ય પાત્ર અને મોક્ષયોગ્ય થાય છે.

તુલસી વિવાહની કથા પદ્ય પુરાણમાં તથા દાર્નિક મહાત્મમાં એવી આપેલી છે કે, “એક દિવસે કૈલાસ પવંત ઉપર ઇંદ્રે આવીને શંકરનું અપમાન કર્યું, આથી શંકરે ક્રોધાનુભાવે યજ્ઞ કષાગ્ર ઉપર બાળેલા પરસેવાની ઢીપાને સાગરમાં નાખ્યા. તે બોદુમાંથી ‘નલધર’ નામનો એક બળવંત રાક્ષસ ઉત્પન્ન થયો અને તે સમુદ્રનાં પુત્ર તરીકે જાણાયા. સમુદ્રે લગ્ન નેમી દેતી વ્રદા નામની પુત્રી સાથે કર્યું; તે પછી નલધરે તપ કરી એવું વ્રત મેળવ્યું કે “નલધરની પત્નિ વ્રદા જ્યાં સુધી પર પુરવનાં સંગ્રથી બ્રષ્ટ ન થાય, ત્યાં સુધી યુદ્ધમાં તે વિજ્યી રહી કદી મૃત્યુ પામે નહિ. “સમુદ્ર મયન કરી વિષ્ણુ તથા ઈર્ષાદિક દેવતાઓએ જે ૧૪ રત્નો લઈ ગયા હતા તે નલધરે પાછા માગવાને ફત મોકલ્યા. પણ ઇંદ્રે તેનું અપમાન કરી તેને પાછો કાઢ્યો, આથી દેવ દાનવમાં મોટું યુદ્ધ થયું. નલધર અમરપતિ લઈને દેવોને નહસાડ્યા. આથી તેઓ શંકર તથા વિષ્ણુને શરણે ગયા. તે ઉપરથી શંકર અને વિષ્ણુ મદદે આયા. પણ તેઓ નલધરને છતી શક્યા નહિ. નલધરનાં ભયથી વિષ્ણુ ભય પામી ઘેરે જઈ ગંગાને તેના શાઈનું મ્હોત યાથી નિપજશે તે પુછવા નલધર પાસે તેને મોકલી, નલધર પોતાનું મ્હોત

કવી રીતે નિપજશે તે બેનને જણાવ્યું. તેણીએ પોતાના સ્વામિને તે જણાવ્યું. આથી વિષ્ણુએ વ્રદાને બદલ કરવાને નલધર રૂપ લઈ શંકરને મોકલ્યા; પણ તેમનું કપટ પકડાય ગયું. આખરે વિષ્ણુએ તેના ભત્રીયારનું રૂપ લઈ તે કામ કર્યું, આથી તેજ ક્ષણે યુદ્ધમાં નલધરનું ચિર શંકરના બાણથી છેદાઈ પડ્યું અને તે અતતઃ ઉડતું કે વ્રદાના શયન મંદીરમાં આવી બેઠું, વ્રદાએ જોયું કે કપટરૂપથી પોતાનું શિયળ ભંગ થતાં પતિનું મ્હોત નિપજ્યું છે. આથી સતીએ શ્રાપ આપ્યો કે, તરત વિષ્ણુ કાળો પથ્થર થયો. આથી વિષ્ણુએ સામે શ્રાપ આપ્યો કે “તું વનસ્પતિ ચક્રશ,” તે સુજળ વિષ્ણુ શલિશ્રામ ને વ્રદા તુલસી બની.

બીજી કથા સુજળ વ્રદાના મરણથી વિષ્ણુ પરમદુઃખી થઈ પ્રાણ ત્યાગ કરવા તતપર થયા, ત્યારે તેની શાંતી માટે બીજા દેવતાઓએ તે જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં મિથ્યા રોપ્યાં, તેમાંથી એકનું તુલસીનું ઝાડ થયું. તે વિષ્ણુને ઘણું પસંદ પડવાથી તેને જી તરીકે માની તેની સાથે લગ્ન કર્યાં.

તુલસીસ્થાન-કાઠીયાવાડમાં ગિરનાર જંગલમાં ઉનાચી હતરે ૨૧ મેલ ઉપર આવેલાં ૭ ગરમ પાણીનાં કુંડો. એમાં ૬ હંચ વર્ણના લોકો માટે ને ૧ નીચ વર્ણના લોકો માટે છે. પ્રભાસજંગલમાંના એક મ્હેાડ ઉપરથી એનું પુરાણું નામ ‘તપ્તોદક’ જણાય છે. કહે છે કે અગ્ને કોઈ તલ નામનો દેવ રહે તો હતો, તેને કુચ્છે મારી નાખ્યો હતો, તેથી કુચ્છનું તલસ્વામી નામ પડ્યું. તલસ્વામીને અપસંશ તલસ્વાસ, તેનો તલસામ ને તેનો તલસી ને સેવરે તુલસીસ્થાન. પણ વધારે સંબંધિત કથા એવી છે કે દીવ ટાપુમાં (નલધરનો ટાપુ) કોઈ નલધર નામે રાક્ષસ હતો, તેની તુલસી નામે જી ઘણી પતિવ્રતા હતી. આ દેવને દેવોએ વરદાન આપ્યું હતું કે જ્યાં સુધી તેની જી પતિવ્રતા રહેશે ત્યાં સુધી તે કોઈથી છતારો નહિ. આથી

તેણે ગર્વિષ્ટ થઈ જગતને પિડા આપવા માંડી. સેવટે શિવે લઢાઈમાં ઉતરી પ્રપંચથી કૃષ્ણ-હારે જલધરની સ્ત્રી તુલસીને શ્રદ્ધ કરવાથી જલધર મુવો. તે કાણે તુલસીએ ઉપરની કયામાં દર્શાવ્યા મુજબ આપ આપવાથી કૃષ્ણ શાલિગ્રામ થવા, કે કૃષ્ણે તેના કેશમાંથી તુલસીનું આડંબરું, ને તુલસીને ગલકા નદીના રૂપમાં બદલી. આ નદીમાં દાલમાં પણ શાલિગ્રામ બને છે. કાર્તિક શુદ્ધ અગિ-આરસે દિવસે તુલસીને શાલિગ્રામના લગ્ન કરે છે. આ દેકાણે તુલસી ને કૃષ્ણનો મેલાપ થયેલો તેથી એ જગતું તુલસીસ્થામ એ નામ પ્રસિદ્ધ છે.

તુલ્સીમ—આ પ્રાચીન શહેર રાવિ નદીની ડાબી તરફ મુલતાનની હયાન્યે છે. એની આસપાસ ઈંટરડીની બાંત છે. ત્યાંથી ૧ મૈલ ઉપર જુનો કિલ્લો છે, ત્યાંથી તે ઈંટરડીએ આણી હશે એવું અનુમાન છે. 'ગેનસન' કહે છે કે, "આગળ આ અતિ મજબૂત કિલ્લો હશે;" તેવો તે હતો. તેને ઘેરા નાખતાં લાંબા વખત સુધી યોગ્ય પડશે એમ જોઈ તૈમુરજે ત્યાં લઢાઈ કરી નહોતી. તેની આસપાસ બે કોટ છે. તેની ઈંટરડી ૧૨×૮×૨૬ ઈંચ જેવડી છે. આ કિલ્લા પાસે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર રાવીનો પ્રવાહ બદલાઈ જતાં ત્યાંથી લોકોએ વસવાટ ત્યાગ કર્યો હશે એમ અનુમાન બંધબેસતું છે. ઈંટરડીનો આકાર તથા દંતકથા ઉપરથી શહેર પુરાણ દિસે છે. જુનું શહેર તૈમુર-જેણે છુટી ત્યાં પ્રજાની કતલ કરી પણ કિલ્લો લીધો ન હોતો. ગીજનીના મેહમુદે એ લીધો હતો એમ કહે છે. મુલતાન જવાના માર્ગથી આ શહેર પાસેજ છે. એ ઉપરથી ઉપલું અનુમાન કાઢવામાં આવ્યું છે. તેમજ અત્રે સીકંદર પણ વિજયી થયો હશે. માલી નદી ઉતરી તેણે જે એક શહેર લીધું તે એજ હશે.

તુવરકુળ—આ કાંટાવાળું ઝાડ ગોઆંતક, કર્નોટક, અયોધ્યા, રોહલખંડ (પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર) નેપાળ, સિંધી પ્રાંતનાં જંગલમાં

વધે છે. એનું લાકડું 'ચીકણ' ને કંઠણ હોય છે. તે ઘેર બાંધવાનાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ વૃક્ષનાં કાંટા હથેલી જેવડાં પોહળા હોય છે, તેની ચકતીએ સુતર કાંતવા માટે ઉપયોગી છે. એનાં ફળો ચણા જેવડાં હોય છે. આ ફળો પાકતાં તેની છાલ મસાલામાં નાંખે છે. આ ફળોનું તેલ પણ નિકળે છે. તેના ફળમાંથી સુગંધી તેલ નિકળે છે, અને તે તેલ કાઢતાં પાણી ઉપર તરનાર રેસમ જેવો શક્ષ અને તિવ્ર ગંધ ધરાવનાર પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે.

તુવેર—અથવા તુએર. આ ધાન્ય દિંદમા અતિ ઉપયોગી ગણાય છે. એ ચણાથી અર્ધે ભાગે પૌષ્ટિક છે. તુવેર મુજરાત તથા દખણમાં પાકે છે. પંજાબ, સિંધ, મુલતાન, પેશાવર, કાપુલ તથા દિમાલખનાં પ્રાંતમાં આ ધાન્યનો પાક બિલકુલ થતો નથી. યૂરપ, આફ્રિકા તથા અમેરિકા ખંડોમાં તુવેર હજી જણાયું નથી. તુવરનાં ઝાડ બે પ્રકારનાં છે. એક દર વર્ષે થનારાં ને ખીજ પાંચ છ વર્ષ સુધી જીવનારાં. દર વર્ષે થનારી તુવેર ખરી-પના પાકની હોય તો તેને આપાઠ માસમાં વાવે છે. તે કાર્તિક, માર્ગશિર માસમાં તૈયાર થાય છે. એનું ઝાડ બે અઢી ફાથ ઉંચું વધે છે. રબ્બીનાં પાકની તુવેર આપવન માસની સેવટમાં તથા કાર્તિકમાં વાવે છે. એનાં ઝાડને ખાતરની ઝાડી અગત્ય નથી. જમીન સારી પેટે ખેડી નરમ કરી તેમાં તુવેર વાવે છે; પછી તે ઝાડ જમીનની સરદી તથા ઝાંકળથી વધી જાય છે. તુવેર ખાડીને તૈયાર થઈ એટલે તેને કાપીને ઢાળે છે, પછી તેને છુટી દાણા કઢાડે છે. જે ઝાડ બે, ચાર વર્ષ સુધી બચે છે, તેનું થડ ખાર ઈંચ વ્યાસનું હોય છે. તેની ચિંગો પાકી તૈયાર થતાં તેને ચુટી લઇને સૂકવે છે. તુવેરની બે જાત છે, સફેદ અને લાલ. તુવેરની દાળ ખનાવે છે. સુરતી તથા બરતી દાળ સારી ઉંચી કહેવાય છે. ઘાડી તુવેર મધ્યમ પ્રકારની હોય છે. જે દેશમાં મોખા ખાનારી પ્રજા વસે છે

ત્યાંજ તુવેરનો મોટો ખપ થાય છે. તુવેરની શિંગોને કેટલાકો સાંખળ પણ કહે છે. આ શિંગો લીલી હોય ત્યારે તેનાં ઢાંણા દારી લીલવા બનાવે છે. તુવેર સમશીતોષ્ણ દેશમાં સારી ઉગે છે. જે દેશમાં ઘણી થંડી પડે છે અને બરફ વધારે વસે છે ત્યાં એનો પાક થતો નથી.

તુસ—એક ધરાની લઢવધઓ. એ કેળ-શર પાદચાદના રાજ્ય અમલમાં નામના પામ્યો છે. એને 'વેસે'ના આનદાન સાથે બારે વેર હતું, તેનું કારણ અદ્રાશિઆળ અને નોદર વચ્ચે ચૂદ થયું તેમાં વેસેએ નોદર ઉપર છાનો લાંબાથી એણે પોતાના બાપના વેરીઓ ઉપર છાનો લીધો હતો. એક સમે ક્યખશરએ એને અદ્રાશિઆળનાં મુલકપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો ત્યારે પોતાના સાવકા બાઈ ફરફ (પીરાનની છોકરીનો છોકરો) માને સ્વાવક્ષની બીજા બાઈડીને બેટો) ના મુલક ઉપર દુમસો નહિ કરવા જણાવ્યા છતાં એણે તેના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી ફરફને માર્યો હતો. આથી ક્યખશરએ એના પાસથી લશકરના સરદારનો ઓથો છિનવી લીધો હતો. ત્યારે ક્યખશર ગોદેનશીન થવા ગયો ત્યારે તેની પાછળ છેક ચશમાવેર ગય તહમ, બેજન, ફરેજુર્જ અને ગેવ ગયા તેમની સાથે તુસ પણ ગયો હતો. ત્યાં એ સર્વે તોફાન દરમ્યાન ગાયબ થઈ ગયા. આથી તુસને પણ અમર ગણી એ ગરતાએજ વેલા મદદ કરનાર યશો એમ જણાવવામાં આવે છે.

તુળજાંપુર—આ દેવીનું યાત્રા સ્થાન બાર-શીથી ૧૬ કોસ ઉપર છે. અત્રે દેવીનું મુખ્ય સ્થાન છે. આ દેવીની મૂર્તિ ગંઢકાના કાળા પથ્થરની છે. આ દેવીના પુંજનીઓ 'ઓપે'ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. અત્રે શ્રીમજ્જ-કરાચામે જઈ ત્યાંના ત્રીપુર કુમાર ઈત્યાદી શક્તિ ઉપાસકો સાથે વાદ વિવાદ કરી, ત્યાંના શાકતોને જીત્યા હતા.

આનંદગિરિના શંકર વિજયમાં તુળજાંપુરને બચાવીપુર કહેલું છે. તુળજાંદેવી પાપ

માસનાં આરબથી માધ્યમ ૧૪ સુધી દોઢ માસ વેર પલંગ ઉપર સુવે છે, આ વખતે તે સિંહાસન ઉપર નહિ હોવાથી તેટલો વખત પૂજા પત્રી બપ ક્રવામાં આવે છે. **તુળારાશિ**—આ રાશિ ૭મી છે. એની આકૃતિ તરાજવા જેવી છે. એમાં ઘણા તારા નથી પણ જે છે તેથી એની આકૃતિ સ્પષ્ટ જણાય છે.

તુળુ—હિંદુસ્તાનમાં આ બાપા બેલનારી પ્રજાની વસ્તી ૪૯૧૭૨૮ ની અંકાયકી છે. એને તુળવ એવી પણ સંજ્ઞા છે. એ મધ્યાળી દરતાં દાનડીથી વધારે મળતી છે. એ આગળ કાનડા દેશમાં થોડો વખત પ્રચારમાં હતી, પણ હવે તો માત્ર મેંગલોરની આસ-પાસનાં થોડા પ્રદેશમાં બોલાય છે.

તુળાવર્ત—કંસનો એક અનુચર—અમૂર. એણે કૃષ્ણા બાળરામના નાશ માટે ગોકુળમાં જઈ કુષ્ણને આકાશમાં ઉઠાવી લઈ ગયો, ત્યારે કૃષ્ણે પોતાની યુરત્વ શક્તિ પ્રગટ કરી એની ગરદનને દાળતાં તે પથ્થર ઉપર પડી મરણ પામ્યો.

તેજબલ—હિમાલયના પ્રદેશમાં, દરદવાર, ગંગોત્રી વગેરે દેશોનાં જંગમોમાં આ વૃક્ષ થાય છે. જે તેજબલ ઓપધિ ઉપયોગમાં આવે છે, તે આ વૃક્ષમાહેલી એક જાતિ છે. એના વૃક્ષની છાલ મરચાના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોકો એનો મરચાને ઢેકાણે ઉપયોગ કરે છે. દેથી વેંકે એને ઓપધિ ઉપયોગમાં યોગ્ય છે.

તેટણુ—આ વન વૃક્ષ કોંકચ, કેનીટક અને બીજા સર્વ દેશોમાં ઉગે છે. તેટવાનું વૃક્ષ ૧૫ થી ૨૦ હાથ છતાં એ અતિ ઘન હોય છે. એના પાદડા ત્રિકટોં થાય છે અને વચ-માંનું પાતર મરીનાં પાદડા જેવું જણાય છે. તેટવાની શીંગ હાથ દોઢ હાથ લાંબી અને દયેલીના જેટલી પીહોળી હોય છે. આ શિંગ કુમળી હોય છે ત્યારે કેટલાએક લોકો એનું અથાણું તથા શાક કરી ખાય છે, પણ ધરડી થતાં તે નકામી ગણાય છે, કેમકે તેનો

વાસ ખરાબ આવે છે. એના ઉપરની છાલ નારીયળનાં છોડાં જેવા કઠણ થાય છે, તેથી તે ખાવામાં ઉપયોગી નથી.

માલવણ, વેંશુરમા તરફ તેને ફળફળા; મુખ્ય, અલીબાગ તરફ તેટલું ને કર્નાટક તરફ અનિમુંગી કહે છે. સંસ્કૃતમાં એવું નામ 'મયુરજંઘા' છે.

આ વૃક્ષની શિંગ તથા છાલ અકસીર ઔષધી ગુણ ધરાવે છે. તેટલાંની શિંગ માહેલી રચના અત્યંતકારિક છે. કેમકે બાહે-રથી એની છાલ લીલી અને તેની અંદર ખાદી જેવું અચ્છાદન હોય છે. તે કાઢી લીધા પછી અંદર પરજાતકની શિંગના જેવા પણ તેનાથી કે પાતળાં હોય છે. આ બિયાંની આસપાસ મલમલના કપડાં જેવો બારીક એક આંગળ પોહાળો સફેદ અર્ધ ઘેરાવે છે. અંકેક શિંગમાંથી અશ્વત્થામ ૨૫૦ બિયાં નિકળે છે. આ બિયાં એકે પર એક અમાકારિક યુક્તિથી રચાયલાં તથા રની માફક દલકાં હોય છે.

તેનાલ રામલીંગ—આ રમુછ કવિ શાલિ-વાહન શકે ૧૫૦૦માં જનમ્યો હતો. વિજય નગરમાં રાજા કૃષ્ણ રાયજીની દરબારમાં જે પ્રસિદ્ધ ૮ કવિઓ હતા તેમાંનો એ પણ એક ગણાયો છે. એણે 'મદ્દપાવક' પાસે સંસ્કૃત તથા તેલંગી બાપા બણી કવિતા લખવા ઉપર ધ્યાન દોડાવ્યું. એની ઉપર એક દેવી પ્રસન્ન થવાથી એ જયપણથી રમુછ કવિ તરીકે વખણાયો હતો.

એને રાજ્ય આશ્રય મળ્યા પછી 'પાંડુરંગ મહાત્મ' નામે રસીકું કાવ્ય રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એ પોતાની હાજરજવાબી અને રમુછ કવિત્વ શક્તિથી અનેક પ્રસંગે રાજાની ઇતરાજમાં આવી પડ્યા હતાં પોતાની આસાડીથી ફરી ફરી રાજાની મેહેરબાની મેળવી બધામાં પ્રિય યથ પડ્યો હતો, પણ એક સમે રાજકન્યાએ 'પતથી પરિણય' નામે મુંદર નાટક રચી તેવું વાચન કરતી હતી તે વેળા મરાકેરી કરવા જતાં રાજાની

ઇતરાજમાં આવી પડ્યાથી એને દરબારમાંથી પલાયન કરી જવું પડ્યું હતું. એણે તે પછી કલિંગ દેશના રાજાના આશ્રયમાં જીવગી ગાળી હતી.

તેનાસરીમ—લોઅર બરમા પ્રાંતનો એક ભાગ; એમાં ૭ જિલ્લાઓ સમાવતા છે. એવું કહે છે કે ૧૬૭૩૦ ચૌરસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૮૨૫૭૪૭ ની ને ૧૮૮૧ માં ૮૭૮૦૭૩ ની હતી. તેમાં પાંચ શહેરો તથા ૩૧૧૨ ગામડાં છે. લોક વસ્તીમાં ૪૩૭૮૦૦ પુરુષો અને ૩૮૭૮૪૧ સ્ત્રીઓ છે. તેમાં ૬૮૮૦૪ ખ્રિસ્તી (૮૪ ટકા), ૫૧૧૬૦ ખ્રિસ્તને મળતી પણ દેલ પૂજક પ્રભ, ૨૮૩૧૫ ખ્રિસ્તી, ૨૪૭૮૬ મોહમ્મદન અને ૨૩૧૪૫ હિંદુઓ તથા ૧૫ જૈન અને ૨ પારસી છે.

એતીવાડી ખાતે એકંદર જમીન ૨૧૧૬૮ ચૌરસ મૈલ છે. મુખ્ય પાક યોખા ૪૮૩૦૪૧ એકરમાં, તેલીબિયાં ૮૮૮ એકરમાં, શેરડી ૪૫૧૦ એકરમાં, કપાસ ૬૦૬ એકરમાં, તંબાકુ ૧૮૦ એકરમાં, ઉદભિજ ૨૫૨૪ એકરમાં છે. અને નારીયળા ૮૮૨૫ એકરમાં રાપેલી છે.

મુખ્ય શહેર તેનાસરીમ એજ નામની નહીના મુખની ઉત્તરે ૩૩ મૈલ ઉપર છે. આ શહેર લાલ રેતાળ પથ્થરના ખડક ઉપર છે. આ ગામ આસપાસ પહાડી જગ્યા છે. એની રચાપના ૧૩૭૩ માં સિયામી પ્રભએ કરી હતી, કે જે વખતનો એક લેખવાળો સ્થંભ છે. આ શહેર, આસ પાસ ચાર ચૌરસ મૈલ ઘેરાવાનો એક કોટ છે.

તેપસિત્ત—ગોહેમિયાનું આ જળમય સ્થળ, અર્ધજર્મ પાસે લેટમેરિજની ઉત્તર પશ્ચિમે ૨૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રેનાં ખનીજ ઝરાનાં હમામખાના ખાસ કરી સંધીવાના દર્દીઓ માટે બેઠક કાપકારક ગણાય છે. લોક વસ્તી ૧૬૭૫૦ ની છે. અત્રે ૭૦૦૦ દર્દીઓ અને બીજા મોજરોખ ખાતર મુસાફરો દર વર્ષે હજારોની સંખ્યામાં ઉતરી પડે છે.

તેરડો—આ અંતિ સુંદર વર્ણાયુ કુલ ઝાડ અગીયામાં હોય છે. એની ઉપર સિંગલ અને દબલ કુલો શેકડો રંગના હોય છે. એના બિયાં વર્સાદની શરૂઆતમાં શેપી, શેપો ૬ થીંચનો ચતાં અસલ જગેથી કાઢી બીજી જગ્યા ઉપર દાટવામાં આવે છે. એની પર વર્સાદમાં કુલો હોય છે. દાલમાં એની એક કુલવાલી જાત અનેક વર્ષ ટકનારી જણાય છે.

તેરી—રાની અણુની એક જાત. આ કંદના મૂળ વર્સાદમાં જંગલ માટે આપોઆપ હોય છે.

તેરી—પંજાબમાંના કાદત શુદ્ધવામાંનું તેહેરી-લદારી. એ કાદત શુદ્ધવાનો દક્ષિણ ભાગ રોકે છે. એનું કુમે ક્ષેત્રફળ ૧૬૧૬ ચારસ મૈલ હોઈ તેમાં ૮૩ ગામડાં છે. વસ્તી ૭૯૯૮૭ની છે. વસ્તી દર ચારસ મૈલે ૫૦ ટકાની છે. વસ્તીમાં ૭૭૬૬૨ મોહમ્મદન, ૨૨૭૧ હિંદુ, ૧૧ શિખ અને ૪૩ પરદેશીઓ છે. તીરાઇનો નવાબ સરખવાજો મહમ્મદખાન કે. સી. એસ. આઈ. ખેતાક પદાનોનો સરદાર છે. આ તાલુકો નવાબને જહાગીરીમાં મળેલો છે.

મુખ્ય ગામ તીરાઇ કાદતથી ૩૪ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૪૦૭૧ની છે. આ ગામમાં નવાબનાં મહેલો છે, તથા ગામમાં ૧૧૦૦ મકાનો ને ૧૧ દેવળો છે.

તેલ—ફળ, કુલ, ડાલ, ઝાડ અને માછલી-માંથી કાઢવામાં આવે છે. તેલ બે રીતે કાઢવામાં આવે છે. એક પિળાને અને બીજું ગરમીની મદદથી યંત્ર વડે તેલ બે-થી શકાય છે. અળશી, રાઇ, એરંડીએલ વગેરે-માંથી તેલ પિળા કાઢવામાં આવે છે. તજ, લવિંગ, જાયફળ વગેરેમાંથી યંત્ર વડે બે-ચાય છે.

તેલ રાંધી ખાવાના તથા ઔષધિ ઉપયોગમાં આવે છે. તેમજ સંચામાં ધસારો ચતાં ગરમી ઉત્પન્ન થઇ ચીચવાટ અને અગ્નિ ઉત્પન્ન નહિ થાય તે માટે પણ એનો ઔદ્યોગ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઔષધી ઉપયોગમાં તે કાચું ખાવામાં અપાતું નથી; પણ તેમાં પાણી મેજરી અગર ગોળા કરી અથવા મિશ્રણ કરી ખાવા અપાય છે. તેમજ ચોપડવાના મહત્તમમાં પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

જૂદી જૂદી જાતનાં તેલોને ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી શકાય. ૧—કરી જતાં તેલો, ૨—હવામાં હડી જતાં તેલો અને ૩—જમીન-માંથી નિકળતાં તેલો.

પેટેલા વર્ગમાં કરી જતાં તેલો જાનવરની ચરબીમાંથી અને છોડવાઓનાં ફળ તથા બીયામાંથી કાઢાવામાં આવે છે, અને તેઓ સીકણા હોવાથી પાણીમાં મળી જતાં નથી. તેઓમાંના ધણા ખરા પ્રવાહિ રહે છે, પણ કોપરેલ જેવાં થોડાંક થડીમાં સખત થઇ જાય છે. પ્રવાહિ તેલોને જો ધણાં થડા કાંધાં હોય તો તેઓમાંથી 'સ્ટીઅરાઇન' (Stearine) નામની નકર સફેદ કાચ જેવી વસ્તુ અને 'ઓલીઇન' (Oleum) નામનો પ્રવાહી પદાર્થ છુટો થઇ જાય છે. હવામાંની ઓક્સિજન ઝંસ આ તેલો ઉપર જલદીથી અસર કરે છે, અને તેથી તેઓમાંના કેટલાંક સખત થાય છે, કે સુકાઇ જાય છે; અને કેટલાંક ખોરા થઇ જઇ વાસ મારે છે. એવા સુકાઇ જતા તેલો રંગ અને વારનિસ બનાવવામાં વાપરવામાં આવે છે. અને જે તેલો સખત થઇ જતાં નથી તે સાંચાઓના ભાગોને સઠું કરવામાં, દીવા બાળવામાં તથા સોણુ બનાવવામાં કામે લાગે છે.

ઓલિવ ઓઇલ, અલસીયું તેલ, સરસીયું વગેરે છોડવામાંથી નિકળતા તેલોમાં ઓક્સિજન ઝંસ સાથે મળી જવાનો મોટો ગુણ હોય છે, અને તેથી રહી કપાસ અથવા સણુ કે ઉન એવા તેલમાં બીજવીને તે જો તડકામાં મેથ્યું હોય, તો હવામાંની ઓક્સિજન સાથે તેલ મળી જઇ ગરમી પેદા કરશે અને તે પોતાની મેજ સળગી ઉઠશે.

છોડવામાંથી નિકળતા તેલો તેનાં બિયાંને ખેંચારાં કરીને અને ફળને છુંદીને પછી

સાંચામાં દાખી કાઢવામાં આવે છે. કેટલીક વેળા ખોખરાં કરેલાં બિયાંને પાણીમાં ઉકાળવામાં આવે છે, અને ઉકળતા પાણી ઉપર જે તેલ તરી આવે છે તે કાઢી લેવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં અસલી વખતથી જે રીઢીએ તેલ પિળા કાઢવામાં આવે છે તેજ રીઢી હાલમાં પણ ચાલુ છે. આથી તેલ જેવું બેઝએ તેવું સ્વચ્છ તથા અડપથી મળી શકતું નથી, પણ યુરપમાં તે તેલની ખાસ મોટી મીલો ઉભી કરવામાં આવે છે, જ્યાં તેલ યેસા વખતમાં ગળવર જથ્થામાં મળે છે. બે એક ઉત્તમ 'મશીન' હોય તે ૧૦૦ રતલ બિયાં ૧૬ કલાકમાં કચડી તેવું તેલ મળી શકે છે.

આ મીલોમાં પ્રથમ બિયાંને કચડી તેનો ભૂકો યંત્ર વડે કરવામાં આવે છે, આ યંત્રમાં એક ફ્રેમની અંદર રોલરો એવી રીતે દાખલ કરેલાં હોય છે કે તેમાં નાખવામાં આવતાં બિયાં જૂદા જૂદા રોલરો વચ્ચે વધતાં જતા દબાણ સાથે કચડાઈને તેમનો બારીક ભૂકો થાય છે, પણ તેમાંનું તેલ છૂટું પડતું નથી, પણ તે બીયાંના છુકાને 'કેટલ' (કોટલા) યાને પેલાદનાં પત્રાના બનાવેલા એક મોટા વાસણમાં નાખવામાં આવે છે. જે વાસણનાં તપીને ગરમ થએલાં પત્રાના સમાગમથી તેમજ ખરે સિતમ દાખલ કીધાથી ગરમ થઈને એ ભૂકો નરમ માવા જેવો બને છે. બાદ એ નરમ બનેલા માવાને તેના ચોસલા બનાવવા માટે 'મોલ્ડિંગ પ્રેસ'માં નાખવામાં આવે છે. આ પ્રેસની બનાવટ પણ એવી રાખેલી હોય છે કે પેલા માવામાંથી જરાબી તેલ દબાઈ નિકળવા પામતું નથી. સેવટે આ પ્રેસમાંથી નિકળેલા ચોસલાઓને તેલ પિળવાના પ્રેસમાં લઈ જવામાં આવે છે.

તેલ કેટલું નિકળે છે તેનો આધાર સાંચા ઉપરાંત બિયાંની જાત તથા કામદારોની આજ્ઞાથી ઉપર પણ રહે છે. તેલ કાઢવા

માટે સાંચો કેટલો નાહતો કે મોટો વાપરવો તેનો આધાર ધણુંકરીને બિયાં કચડવાનાં જથ્થા ઉપરથી લેવામાં આવે છે. વળી ચોખ સાંચાઓના ઉપયોગ ઉપર પિળાતાં તેલની જાતનોથી આધાર રહે છે.

આલિબ્લે રૂળતું તેલ—આ તેલ આલિબ્લે નામનાં ઝાડના ફળમાંથી કાઢે છે. એનાં ફળોને ઘાણીમાં નાખી અથવા પ્રેસમાં મેળી પિળા કાઢે છે. આ 'કાર્બનકાચ સલ્ફાઇડ' માં દ્રવિભૂત કરી કાઢે છે. એ સ્વચ્છ હોય છે ભારે તેનો રંગ ફિક્કો પિળો હોય છે, આ સેડેન લીલાસપર ઝાંખ ભારે છે. એનો કાંઈપણ પ્રકારનો વાસ આવતો નથી. તેમજ જીમ ઉપર મેળતાં—નરમ ને મીઠાસદાર લાગે છે. એનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૦.૮૧૬ અથવા ૦.૮૧૮ છે. આ તેલ ઘણી મોટી કિંમતે વેચાતું હોવાથી તેમાં ઘણી ભેળ કરવામાં આવે છે. તેમાં મુખ્ય ભેળ 'કાર્બનકાચ સલ્ફાઇડ'માં તેનાં બિયાં દ્રવિભૂત કરી તેલ કાઢે છે, અને તેને આલિબ્લે આઇલ તરીકેજ વેચવામાં આવે છે. આ તેલ આલિબ્લે જેવું છતાં તેનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ઓછું હોય છે.

કપાસિયાતું તેલ—આ તેલ કપાસિમાં (કપાસના બિયાં) ને દાખી કાઢે છે. આ તેલ કાઢવા આગમજ કપાસિયાં સુકાં બનાવવાં પડે છે. જે તેમાં બિનાસ રહે છે તે કાંઈ વેળા વખારમાં બરી રાખેલાં હોય ત્યાં એકાએક પોતાની મેળે સળગી ઉઠે છે. હિંદુસ્તાનમાં કપાસિયાને બિજવી તેવું તેલ કાઢે છે; પણ યુરપમાં તેને પ્રથમ યંત્ર વડે સાફ કરી, ઉનની ચેલીમાં બરી તે ચેલીઓને 'હાઇડ્રોલિક પ્રેસમાં' ૧૦૦ સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણમાન ઉપર દાખી તેલ કાઢે છે. આ મુજબ જે તેલ નિકળે છે તે કાળાસપર લાલ હોઈ અળસીનાં તેલ જેવું હોય છે. એનું ૬૫ સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણમાન ઉપર વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૦.૮૩૦ હોય છે.

અમેરિકામાં 'કપાસિયાનું' તેલ ૪ પ્રકારનું મળે છે. ૧—કાયુ' (હલકુ), ૨—ગાળી બનાવેલું, ૩—ગાળી વધારે સ્વચ્છ કરેલું અને ૪—ગાળી સ્વચ્છ બનાવી તેમાંથી ગંધ કાઢેલું.

કપાસિયાનું તેલ પ્રિન્સા પિન્સા રંગનું હોય તેને થોડા વાસ આવે છે, અને સ્વાદમાં મિઠાસદાર હોય છે. તેમાં 'ફ્રી એસિડ' (છુટાં એસિડ) નહિ હોવાથી તે ખોડું થતું નથી. એનો ઉપયોગ ખાવામાં તથા સાબુ વગેરે પદાર્થ બનાવવામાં કરે છે. આ તેલનું વિશિષ્ટ ગુણ ૦.૯૨ હોય છે.

અળસીનું તેલ—અળસીનું તેલ બીજા બિયાંના તેલ પ્રમાણે અળસીને ખોખરી બનાવી પછી ગરમી આપી 'દાષ્ટ્રોલિક પ્રેસમાં' દાખી કાઢે છે. આ રીતે એક વેળા તેલ કાઢી લીધા પછી બાકી વધેલા ખોળમાં પણ થોડું તેલ રહે છે. આથી તે ખોળને કચવડ જેવાં હથિયારવડે કાપી ઉપર લખ્યા મુજબની રીતે ફરી દાષ્ટ્રોલિક પ્રેસમાં દાખી તેમાં રહેલું તેલ કાઢે છે. બે વેળા પ્રેસમાં દાખી કાઢ્યા છતાં બીજું તેલ રહે છે. આ બાકી રહેલાં તેલનું પ્રમાણ લગભગ દર સેંકડે ૭ થી ૧૦ ભાગ રહે છે. આ બાકી રહેલા તેલને કાર્બનડાઇ સલ્ફાઇડમાં દાખી કાઢે છે, તે નીચે મુજબ:—

'કાર્બનડાઇ સલ્ફાઇડમાં અળસીનું તેલ દ્રવિ બૂત થાય છે. આ પદાર્થ રંગહિન, ભારી અને પતળો તથા ઉજ્જેડાનું પરવર્તન કરનાર છે. ગંધકની વરાળ બળતા કાલસા ઉપર છાંડી આ પદાર્થ બનાવવામાં આવે છે. ગંધકના બે પરમાણુ કાર્બનના એક પરમાણુ બરાબર અતિ ઉષ્ણમાન ઉપર રસાયનિક સંયોગ પામી કાર્બનડાઇ સલ્ફાઇડ તૈયાર થાય છે, એની બળતી વરાળને બાહરથી બરફ ચોપડેલા વાસણમાં ચડી કરે છે. બનતું કાર્બનડાઇ સલ્ફાઇડની અતિ ખરાબ ગંધ આવે છે, પણ શુદ્ધ કરેલા કાર્બનડાઇ સલ્ફાઇડનો વાસ ધરતર નામે પદાર્થ જેવો આવે છે.

પ્રથમ મોટા ટપમાં અળસીના બીજાના ખોળને નાખે છે, પછી પેહેલા 'ટપ'ના તળીયામાં કાર્બન ડાઇ સલ્ફાઇડની નળી લગાડી તેમાં તે પ્રવાહી પદાર્થ છોડે છે. તે તેલ ટપનાં ઉપલા ભાગમાંથી નિકળી બીજા ટપનાં તળીયા તરફ જોડેલી નળીમાંથી બીજા ટપમાં જાય છે, આ મુજબ સર્વ ટપમાં કાર્બનડાઇ સલ્ફાઇડ ફરી રહી છેડેલા ટપની ઉપરની નળીમાંથી બાહર નિકળવાની ગોઠવણ કરેલી હોય છે. કાર્બનડાઇ સલ્ફાઇડ સર્વ ટપમાં ફરી બાહર નિકળતા માંડતા સધળો ખોળ તેમાં બિનાય છે, અને તેમાંનું સર્વ તેલ તેમાં મિશ્ર થાય છે. આથી તેનો રંગ કાંઈક લાલ અથવા કાળો હોય છે, આ સુધી તેલ ખોળમાં છે એમ સમજવું. કાર્બનડાઇ સલ્ફાઇડ આ પદાર્થ પાણી જેવો રંગહિન નિકળવા માંડતા તે ખોળમાંનું સર્વ તેલ નિકળ્યું એમ સમજવું. આ મુજબ તે પ્રવાહી પદાર્થ બીજા બે વાસણમાં પકડી તેમાંનું કાર્બનડાઇ સલ્ફાઇડ નળિકા યત્ર વડે કાઢી ભેતાં હેડે તેલ રહે છે. આ મુજબ અળસીનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. આ રીતે બીજા બિયાંના તેલ પણ કાઢી શકાય છે. અળસીનું તેલ તાજું હોય છે સારે તેનો રંગ પિળાસ ઉપર હોય છે, આ તપકિરિયા રંગ ઉપર હોય તેનો અળસી જેવો વાસ આવે છે.

અળસીનું તેલ શુદ્ધ કરવું હોય તો નેસને ક્લેષ્ટ કરેલાં વામણમાં નાખી તેમાં સલ્ફ્યુરિક એસિડનું પાણી ભેજે છે. દર સો ભાગ પાણીમાં ૧ ભાગ શુદ્ધ સલ્ફ્યુરિક એસિડ નાખી તે સલ્ફ્યુરિક એસિડનું પાણી બનાવે છે. પછી તે સર્વ મિશ્રણને તેલ સાથે ઉકાળે છે, અને સ્થિર થવા દીધે છે. દર્શ પછી ઉપરનું શુદ્ધ તેલ કાઢી લીધે છે, અને હેડે અસ્વચ્છ તેલ રહે છે તેને ફરી બીજા અશુદ્ધ તેલ સાથે મિશ્ર કરી તેના રીતે ક્રિયા કરી ફરી શુદ્ધ તેલ કાઢે.—

અળસિનું શુદ્ધ તેલ ટ્રિકા, પિળા અથવા લીલા રંગનું હોય તેમાં સેહેજ અળસીનો વાસ અને રંગી રહે છે. એનું વિશિષ્ટ ગુણ ૦.૮૩૫ હોય છે.

આ તેલને રૂસાયન રીતે તપાસતાં તેના ઘટક ૬૦૫માં નીચે લખેલા પદાર્થ હોય છે. ૧—લિનિઓલિક, ૨—ઓલિક, ૩—પામિટિક અને ૪—મિરિસ્ટિક એસિડ. આવા ૪ જાતનાં એસિડ હોય છે. તેમાં પેહેલું વધારે પ્રમાણમાં અને બાકીનાં થોડાં હોય છે. આ તેલમાં લિનિઓલિક એસિડ વધારે હોવાથી હવા માહેલું ઓક્સિજન આ તેલ જલદી શાયિ લીધે છે, તેથી કઠણ પારદર્શક વાનિસ અને છે. આ તેલના નાહના નાહના વિભાગ કરી ખુશી હવામાં રાખ્યાથી તે ઓક્સિજન જલદી શાયિ લીધે છે, તે એટલાં સુધી કે તેનું ઉષ્ણમાન બળતણની ગરમી નેટલું હોય છે. અળસીનાં તેલમાં ખીજ બિયાંના તેલ, રાજ, ખનિજ તેલ અને ધણુ કરી માછલીનું તેલ ભેળે છે. મીઠા પાકીના જથ્થાવવા મુજબ હિંદુસ્તાનથી પરદેશ મોકલવામાં આવતાં તેલમાં રાખનું તેલ ભેળે છે.

એડીયાનું તેલ—આ તેલ એરંડીયાના ઝાડના બિયામાંથી કાઢે છે. ગુજરાત પ્રાંતમાં એને દિવેલ કહે છે. હિંદુસ્તાનમાં એડીયાને ધાણીમાં નાખી પિલી તેલ કાઢે છે, અથવા તે બિયાંને ખોખરાં કરી પાણીમાં ઉકાળા ઉપર આવતું તેલ કાઢી લીધે છે. યૂરપમાં આ બિયાંને ચંત્રમાં નાખી દાખીને તેલ કાઢે છે, અથવા બિયાંને ખુબ છુંદી ચેલીમાં ભરી તે ચેલીએને પાણીમાં ખુબ ઉકાળા તેલ કાઢે છે. આ તેલ જીનું હોય તો તેમાં ધૂળ કચરો વગેરે મેલ હોય છે. એને થંડી રીતે કાઢતાં તેનાં બિયાંને ઝીણા કચરા તેમાં હોય છે, આથી કપડામાંથી ગાળી સ્વચ્છ કરે છે. આ તેલ શુદ્ધ હોય છે ત્યારે રંગ-હિન, વજનદાર અને તેના એરંડ જેવો વાસ આવે છે. એડીયામાં ખીજ તેલ કરતાં ચીકાસ વધારે હોય છે. એ જાડું હોય એનું

વિશિષ્ટ ગુણ વધારે હોય છે. એ રિપરિટમાં જલદી પિગળે છે, પણ પેટ્રોલિયમ ધ્રુવરમાં (શુદ્ધ કેરોસીન) પિગળતું નથી. એસેટિક એસિડમાં એ પિગળે છે. જો આ તેલને ધણી ગરમી આપી હોય તો ૨૭૫ સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણમાન ઉપર ઉકળવા માંડે છે; અને તે વેળા નિકળતી વરાળ ધણી તિક્ષણ અને સ્વાસમાં જતાં અગન ઉઠે છે.

આ તેલમાં રિસિનોલિક એસિડ, અને ગલિસરાઇન એ પદાર્થ હોય છે. રિસિનોલિક એસિડ ધણી વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. બનર દીવેલનાં રંગ જૂદા જૂદા હોય છે. પાણી જેવું પિળું અથવા તપકિરિયા રંગનું બનરમાં વેચાય છે.

યૂરપમાં આ તેલ મોઘું વેચાતું હોવાથી તેમાં ભેળ કરવામાં આવે છે. આ તેલમાં રાજ, કપાસિયાં, અળસી વગેરેનાં તેલનું મિશ્રણ કરે છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં સસ્તું વેચાતું હોવાથી તેમાં ઝાઝી ભેળ કરવામાં આવતી નથી.

તાડનું તેલ—આફ્રિકામાં ઉગતા તાડનાં ફળની નરમ છાલમાંથી આ તેલ કાઢવામાં આવે છે. પ્રથમ ફળો તોડી તેનો દગલો કરે છે. પછી કેટલાક દિવસે ફળોને જમીનમાં દાદી કાઢવા દીધે છે. પછી દાખી તેમાંનો ગર બાહર નિકળવા માંડતા તેને છુંદી તેના દગા પાણીમાં નાખી ઉકાળે છે, એટલે તે ઉપર તાર છે. આ તેલનો રંગ કાળાસ ઉપર પિળો, અથવા લાલ હોય છે; એ માખણ અથવા ચરબી જેવું બને છે. એનો એક જૂદાજ પ્રકારનો વાસ આવે છે, અને તે ઉપરથીજ આ તેલ પરખાય છે. તેનો વાસ કાચા સાબુ જેવો આવે છે. આ તેલમાં પામિટિક અને ઓલિક એસિડ હોય છે. પેહેલું ખીજ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. એને વધારે દિવસ રાખતા તેમાંથી પામિટિક એસિડ બને છે. આ છુટા એસિડનું પ્રમાણ કાંઈ વેળા એટલું તો વધારે હોય છે કે ૬૨ સેન્ટે ૯૭ ટકા છુટું

પૉમિટિક એસિડ આ તેલમાં જણાય છે. આ તેલ ૬ થી ૭ ઇંચીએ મળુને માવે વેચાય છે. એનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૧૫ સેન્ટિગ્રેડ ઉષ્ણમાન ઉપર લગભગ ૦.૦૬૨૫ હોય છે. પણ કોષ કોષ વેળા તે ૦.૦૬૨૦ થી ૦.૦૬૨૭ સુધી હોય છે. આ તેલને હાઇડ્રોલિક પ્રેસમાં દાખતાં તેમાંથી પતલો પદાર્થ 'ઓલિધિક એસિડ' નિકળે છે, તેને પામ્પ્લિયન કહે છે, અને તળાએ 'પૉમિટિક એસિડ'નો ઘટ્ટ ગોળો રહે છે.

મી. વૉટની રીત મુજબ નીચે પ્રમાણે તાડનાં તેલને શુદ્ધ કરી શકાય છે.—“આ તેલને ગરમ કરી રિપર રાખવું” એટલે ધૂળ વગેરે પદાર્થ તળાએ ખેસે છે. માહેથી ચિસાની કલ્ક કરેલી ક્લાઇ લઇ તેમાં ઉપરનું કાઢેલું સ્વચ્છ તેલ રેડવું, પછી બાય-કૉમેટ આવ પોરેશ, તેલમાં દર ૨ને ૨૫ રતલ લઇ પાણીમાં પિગળાવવો. એમાં ૫૦ પૉંડ તિન્ન હાઇડ્રોક્લોરિક એસિડ મેળવી તે સર્વ મિશ્રણને તે તેલમાં નાખવું. એનું ઉષ્ણમાન ૧૩૦ ફેરન હાઇટ રાખી ઉકાળવું. એટલે થોડા વખતમાં આ મિશ્રણ કાળું બની, પછી લીલો રંગ પકડી ઉપરથી આવે છે. પછી થોડો નમુનો કાઢી થડો કરવો. જો તે દેખાવમાં સારો નહિ દેખાય તો ફરી તેમાં બાય-કૉમેટ આવ પોરેશ અને હાઇડ્રો-ક્લોરિક એસિડનું મિશ્રણ નાખી ઉકાળવું.

એમાં પ્રથમ ભારી પદાર્થ, ધૂળ વગેરે તળાએ ખેસાડી યુક્તિથી ગાળા તેમાં બાય-કૉમેટ આવ પોરેશ અને હાઇડ્રોક્લોરિક એસિડનું મિશ્રણ નાખી ઉકાળવાથી રગીન પદાર્થ ઓળાં યાય છે. આ રીતે શુદ્ધ કરેલા તાડનું તેલ સફેદ હોઇ તે પર સેહેજ લીલી ઝાંખ હોય છે. એનો વાસ સેહેજ આવે છે. હાલમાં એનો બોહોળો ઉપયોગ સાચુ બનાવવામાં કરે છે.

તાડફળની કાટલી અને ફળનું તેલ—આ તેલ તાડફળની કાટલીથી અથવા ગોળામાંથી કાઢે છે. નાહના અને રસદાર તાડ

ગોળા (ગલેલી) ખોખરાં કરી તેને કાર્બન ડાઇ સલ્ફાઇડમાં નાખી તેલ કાઢે છે. સાધારણ ઉષ્ણમાન ઉપર તાડનાં કાટલાનું તેલ સફેદ, પિગાસદાર અથવા ગુલાબી રંગનું હોય છે. એનો વાસ સેહેજ પણ સારો આવે છે. દેખાવમાં કોપરાના તેલ જેવું દેખાય છે. એના ઘટક દ્રવ્યમાં 'લારિક એસિડ' અને બીજા હલકી જાતનાં રિનગ્થ એસિડ અને ગ્લિસરાઇન એ તત્વો હોય છે. મી. વૉટનાં રસાયન શાસ્ત્ર કોશમાં આ તેલના ઘટક દ્રવ્યનાં પ્રમાણ આપેલાં છે.

દર ૧૦૦ ભાગ તેલમાં.

ઓલિધિક એસિડ અને ગ્લિસરાઇન... ૨૬.૬
રિટ્ઝરિક, પૉમિટિક અને મિરિ- } ૩૩.૦
રીક એસિડ તથા ગ્લિસરાઇન }
લૅરિક, ક્ષાપ્તિક અને કયા પ્રોપિક

એસિડ અને ગ્લિસરાઇન... ૪૦.૦

૧૦૦.૦

કોકમનું તેલ—એને ઊંચામાં કોકાખટર કહે છે. આ તેલ કોકમ ફળમાંથી કાઢવામાં આવે છે. એ સફેદ અથવા સેહેજ પિગા રંગનું હોઇ કંઠણ ચરખી જેવું હોય છે.

હિંદુસ્તાનમાં કોકમનાં વૃક્ષ કોકળ તથા મલખાર કિનારા ઉપર ધણું હોવાથી આ તેલ તેલ કાઢવામાં આવે છે. આ તેલમાંથી 'રિટ્ઝરિક એસિડ' સેંકડે ૮ ભાગ સુધી હોય છે, અને 'રિટ્ઝરિક એસિડ' ની મીલ્યુ-પીએ બને છે.

તાળ કોકમનું તેલ પિગા રંગનું હોય છે; પણ તેને થોડા દિવસ રહેવા દેતાં સફેદ બને છે. એ જલ્દી ખોરું થતું નથી. એને પિગળાવવાનું ઉષ્ણમાન ૩૦ સેન્ટિગ્રેડ છે. આ તેલમાં રિટ્ઝરિક, ઓલિધિક, લારિક, પૉમિટિક અને ચિયાંબોમિક એસિડ અને ગ્લિસરાઇન એટલાં દ્રવ્યો હોય છે. વેપારમાં એના તેલમાં ચરખીની ભેળ કરવામાં આવે છે. આ ભેળ તપાસવામાં એક કાચની પરિક્ષક નળી લઇ તેમાં જે ભાગ

કોકમનું તેલ નાખી તેમાં ૪ ભાગ ધર નાખી તે નળીને ૧૭ સેટિગ્રેડ અંશની ગરમી આપવી. પછી આ નળીને મળ્જૂત, બુચ બેસાડી તેને થોડા થોડા પાણીમાં ગરમીનાં કટકા નાખેલા વાસણમાં ભેળવી. જો આ તેલમાં ભેળ હશે તો બે ત્રણ મિનિટમાં તે નળીમાંનું દ્રવ્ય ગદ્યું થશે, નહિ તો થક જણાતાં તેલ સ્વચ્છ જણવું. આ તેલ આયુર્ધિ ઉપયોગમાં તેમજ સાધુ બનાવવામાં પુરાકળ ખપે છે.

કૌપરેલ તેલ—આ તેલ નારીયળી માહેલા કૌપરામાંથી કાઢે છે. સાધારણ ઉષ્ણમાન ઉપર એ જાડું હોય છે. એનું સખતપણું સાધારણ ચરબી જેવું હોય છે. એનો વાસ કૌપરા જેવો આવે છે, અને તેને ઘણાં દિવસ રાખતાં તે ખોરું અને છે, અને પતળું થવા રજી થી ૩૦ સેટિગ્રેડ અંશની ગરમી લાગે છે. કેટલીક જાતનાં તેલ ૨૦ સેટિગ્રેડ અંશ ઉપર પાતળું થાય છે. એનું વિશિષ્ટ ગુરત્વ ઘણું કરી બીજા તેલ કરતાં વધારે છે. તે ૯૯ સેટિગ્રેડ ઉષ્ણમાન ઉપર ૦.૮૬૮ થી ૦.૮૭૪ સુધી હોય છે.

એનાં ઘટક તત્વો કાંઈક અંશે વધારે હોય છે, અને તે ધણે અંશે હલકા તેલ યા ઓસિડ જેવાં હોય છે. તેમાં કાર્બિક ઓસિડ અને ગ્લિસરાઈન એ મુખ્ય ઘટક છે. તેમાં ક્યારેક, ક્યારેક, ક્યારેક, મિરિસ્ટિક, પામિટિક અને સ્ટિઆરિક ઓસિડ તથા ગલિસરાઈન વધારે હોઈ ઓલિફિક ઓસિડ વધારે થોડું હોય છે. કેટલીક જાતની પ્રાણીન ચરબી અને કાંઈક જાતનું મીઠું એમાં મિશ્ર કરેલું જોઈ છે. હિંદુસ્તાનમાં ભોંયસીંગના દાણાનું તેલ મેળવે છે, પણ આ ભેળ થોડી હોય છે. હાઇડ્રોલિક પ્રેસમાં આ તેલને દાખતા પ્રેસ મધ્યે એક જાડો લોચો અને છે, તેને કોકોનટ સિટ્યારિન કહે છે. બાહેર પતળું તેલ નિકળે છે તેને કોકોનટ ઓઈલ કહે છે, આ કોકોનટ સિટ્યારિનની મીઠુબતી બનાવવામાં ઝાઝો ઉપયોગ કરવામાં આવતો

નથી, કારણકે તેમાં પાતળું ઓલિફન થોડું જાડી રહે છે, અને આ તેલનો સાધુ બનાવ્યો હોય તો તે જલ્દી પિગળે છે, કૌપરેલનો 'મરીન સોપ' ઉત્તમ પ્રકારનો બને છે.

સરસીયાનું તેલ—એનું તેલ પિળા અથવા લીલા દિશા રંગનું હોય છે. એ મુદ્ધ સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે તેનો એક પ્રકારનો તિક્ષણ વાસ આવે છે. એમાંના ચીકણા પદાર્થ જૂદા પાડવા માટે તેલ કાઢવા પેહેલાં, સફેદ રાષ્ટ્રનાં દાણાને ગુર્મી લગાડે છે, પછી તેને યંત્ર વડે દાખી તેલ કાઢે છે, કાળી અથવા લાલ રાષ્ટ્રનું તેલ એમજ કાઢે છે. સદ્દુરિક્ષે ઓસીડથી, કાર્બિક અલકલીથી અથવા વરાળનાં પ્રવાહથી આ તેલને થક કર્મથી તિક્ષણ વાસ દૂર થાય છે, અને રંગ દ્રિષ્ટકો પિળો થાય છે. આ તેલનું વિશિષ્ટ ગુરત્વ ૦.૯૧૩ થી ૦.૯૧૬ સુધી ૧૫.૫૦ સેટિગ્રેડ ઉષ્ણમાન ઉપર હોય છે.

અખાડાનું તેલ—એના બિયામાં સેંકડે ૩૩ થી ૩૫ ભાગ તેલ નિકળે છે ઉષ્ણ કરી દાખતાં દર સેંકડે ૩૦ ભાગ તેલ નિકળે છે. એ પિળા રંગનું હોઈ સહેજ તેમાં તેના બિયાની રચી અને વાસ આવે છે. એનું વિશિષ્ટ ગુરત્વ ૧૫ સેટિગ્રેડ ઉપર ૦.૯૨૫ હોય છે.

બોયનટનું તેલ—'ફરગસ સિય બ્લાન્કિટકા' નામે ઝાડનાં ફળમાંથી આ તેલ કાઢવામાં આવે છે.

તાલનું તેલ—હિંદુસ્તાનમાં એનું તેલ પુરાકળ બનાવવામાં આવે છે. એ તાલનું હોય છે ત્યારે તેનો રંગ ચળકતો પિળો હોય છે, અને જુદું થતા સહેજ કાળાસપર પિળું હોય છે. એનો એક પ્રકારનો વાસ આવે છે.

ભોંયસીંગનું તેલ—એનું તેલ ભોયમી-બના દાણાને ઘાણીમાં નાખી પિળાને બનાવે છે. એ કાળાસપર પિળા રંગનું હોય છે. એ જલ્દી ખોરું થાય છે. તેલમાં સેંકડે ૮ થી ૧૦ ભાગ ગલિસરાઈન હોય છે.

દ્રાક્ષનું તેલ—છંદલીમાં દ્રાક્ષનાં બીજાં અથવા દાણામાંથી બનાવવામાં આવે છે. દાર બનાવવા માટે દ્રાક્ષને ધાણીમાં ભગવા પછી જે છુંછો રહે છે તેને જરાજર સુકવીને બીજાને પંખા વડે છુટા પાડી સાફ કરે છે. પુરે પુરાં સાફ થયા બાદ ધડે પ્રમાણે દળી અતિ ખારીક આટો બનાવે છે. જે બાવીસ રતલ આટો હોય તો તેને વાસણમાં ભરી વચમાં ખાડો કરી તેમાં સુમારે સવા પાંચ પાઈટ પાણી નામે છે. પછી તેને ધીમી આંચે ઉકળા આટાને ધીરેથી હલાવે છે, આથી સારી રીતે મિશ્ર થઇ ગાંઝા બધાતા નથી. પછી તે સખત ગરમ ચતાં તેને સાધરણ બિયાં પ્રમાણે પિળે છે. એક વાર પિળાયા પછી આટાના લોંદાને હાથ વડે ભાંજી ફરી પિળે છે. ‘૨૨૫’ રતલ પાકટ દ્રાક્ષનાં બિયામાંથી ૨૨ થી ૨૫ રતલ તેલ નિકળે છે.

કૉડલિવર ઑઈલ—એ કૉડ નામની માછલીના કાળજામાંથી કઢાડવામાં આવે છે. જ્યારે કેટલીક જાતની માછલીઓનાં આખા શરીરમાં તેલવાદા ચીકણા પ્રદાયો હોય છે, ત્યારે કૉડ માછલીમાં માત્ર તેના કાળજામાં તેલવાદી વસ્તુઓ રહેલી છે. સ્વિડન અને ઉત્તર યુરપના બીજા ભાગોમાં આ તેલ દવા તરીકે જાણીતું છે. અને છેલ્લા ૪ દાયકા થયા આ તેલ છાતીનાં દરદો તથા નજનાઇ માટે અકસીર જણાયું છે. બીજા તેલો પ્રમાણે તેમાં પણ તરેહવાર મેળસેળ કરવામાં આવે છે. કૉડનાં કાળજાને બદલે ‘ડેરસ, બર મોટ અને લીંગ’ નામની માછલીનાં કાળજામાંથી કઢાડેલું તેલ કૉડલિવર ઑઈલ તરીકે વેચાય છે.

આ તેલ કાઢવાની પેહેલી રીત એ છે કે:—પીપાના તળીયામાં બકેરાં રાખી તેની ઉપર ઝાડની ડાંખળીનું પક કરવામાં આવે છે અને માછલીમાંથી કાળજા કાઢી લઇ તે પીપામાં મેળી તેઓને લાંબો વખત સુધી તડકામાં અને હવામાં ખુલ્લાં મેળવામાં આવે છે. આથી કાળજા ધીમે ધીમે દાહવા માંડે

છે, જેથી તેમાં રહેલું તેલ છુટું પડી પેલા બકેરા વાટે નીચેનાં વાસણમાં ઝીલાય છે. આવી રીતે કઢાડેલું તેલ જે સાફ કરવામાં નહિ આવે તો તે ખાર બની તે પીતાં ઉલટી આવે છે.

આ તેલ કાઢવાની બીજી રીત એવી છે કે, એક લોખંડના પેનામાં આ કાળજાને ઉકાળવામાં આવે છે, અને પછીં કપડાંથી ગાળા કાઢી તેલ છુટું કરવામાં આવે છે. આ તેલ બનાવવાનાં મોટા કારખાનાઓમાં કાળજાંઓ કાઢ્યા પછી ઘોષ સાફ કરી મોટી ચાળનીમાં મેળી તેમાંથી પાણી નિતારી કાઢે છે. પછી તેઓને ધીમે આંચે પોણા કલાક સુધી વરાળની ગરમી આપવામાં આવે છે, જે પછી પાછી થંડી હવા વાસણમાં દાખલ કરતાં, કાળજાં જે વરાળથી ઉપસી આવેલાં હોય છે તે પાછાં બેસી જતાં તેલ નીચેવાઇ ઉપર તરી આવે છે. આ તેલને ફલાનિનનાં કપડાંમાંથી ગાળી કઢાડી મોટા ટબોમાં ૨૪ કલાક સુધી ઠરવા દેવામાં આવે છે, જે પછી તેને મોટી ટાંકીઓમાં ભરવામાં આવે છે. ન્યાં થોડા દિવસ ઠરવા દઇ પછી મોટા ગાલવાના વાસણમાંથી પસાર કરીને સ્વચ્છ બનાવે છે.

ખુનીજ તેલ—અથવા જમીનમાંથી નિકળતા તેલોમાં કેરોસીન, પેરેશીન, અને નખતેલ એ સુખ્ય છે. ન્યારે ઠંડી જતા તેલોમાં ઑક્સિજન આવે છે ત્યારે ખુનીજ તેલોમાં કાર્બન તથા હાઇડ્રોજન હોય છે. આથી તેમને બીજું નામ હાઇડ્રો કાર્બનનું આપેલું છે. બીજાં તેલ કરતાં આ તેલની રાશની વધારે સફેદ અને સ્વચ્છ હોય છે. તેઓમાં કેટલાક ઉડી જનારા તથા સળગી નેડનારા પદાર્થો ભેળેલા હોય છે, અને તેથી જમીનમાંથી કાઢ્યા પછી તે પદાર્થો દૂર કરી તેઓને સાફ કરવામાં આવે છે.

સુગંધી તેલો—જે રીતે બનાવવામાં આવે છે. ચોખ્ખાં ઑલિવ્ઝ અથવા બદામના તેલમાં સુગંધી અરક નાખીને થોડા દિવસ રહેવા દેવામાં આવે છે, અથવા તો તેલમાં દૂધનો

વાસ દાખલ કરવામાં આવે છે. મુરખમાં આ તેલ નીચે મુજબ બનાવે છે:—

“એક લોખંડના ચોકમાં ઉપર રૂનો, સફેદ પતલાં કપડાંનો દટકો ખાંધી તેની ઉપર આલિંબ અથવા પદામનું તેલ લથથી ચોપડે છે. પછી તેની ઉપર તાળાં તોડેલાં કુલોનું પડ કરવામાં આવે છે, અને એક બીજું ચોખટું એવીજ રીતે તેની ઉપર મેળા પાછું તેની ઉપર કુલનું પડ કરવામાં આવે છે. એ મુજબ એક બીજા ઉપર ચોખટાં મેળા, પેહેલાં દર ચોવીસ કલાકે બનને પછી આંતરે કુલ બદલવામાં આવે છે. એવી રીતે ૮ વખત કુલ બદલવા પછી પેલા ચોખટાં ઉપરના કપડાંનાં દટકા કઢાડી લઇ, તેઓને દાખીને તેમાંથી સઘળું તેલ નીચવી કાઢે છે. ચપેલી વગેરે સુખંધી કુલના તેસા આ મુજબજ બનાવવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં—સુગંધીતેલ બનાવવા માટે તાળાં કુલોનો ૪ ઈંચ જાડો ઢગલો કરી તેની ઉપર બીજવેલા તલનું એ ઈંચ જાડું પડ કરવામાં આવે છે, અને તેની ઉપર પાછું એક કુલનું પડ કરવામાં આવે છે. આ ઢગલાની ઉપર કપડાંનો એક દટકો ઝોટાડી તેને દાખવામાં આવે છે. ૨૪ કલાક પછી કુલો બદલવામાં આવે છે અને ઘણી વેળા આ કુલો બદલવાથી શ્રેષ્ઠ તેલ બને છે. આ રીતથી તેલ કુલી નર્થ કુલનો સઘળો વાસ તેમાં દાખલ થાય છે અને પછી તેને પિળાને તેમાંથી તેલ નિકળે છે તે ઉચ્ચી સુગંધીવાળું હોય છે.

તેલ રંગ માટે—પેટ્રોલિયમમાંથી બનાવવાની નવી શોધ ગઇ સદીની આખેરી આગમજ કરવામાં આવી છે. જેમ રંગ ધત્યાદી બનાવવા માટે અળસીનાં તેલની ખાશિયત ધરાવનારું તેલ દૂતરની મદદથી બીજા ત્રાહિત પદાર્થમાંથી રસાયનિક રીતે બનાવવાની યુક્તિ અમેરિકામાં જાણીતી છે, તેમ પેટ્રોલિયમ, મીણ, રાજ, રખર, વગેરે બીજાનાં મિશ્રણથી બનાવવામાં આવે છે.

ચોકસ એક ગ્યાલન પેટ્રોલિયમ દીઠ બીજા પદાર્થો નિયત પ્રમાણમાં લેવાની બલામણ કરવામાં આવે છે, માખણ ૬ થી ૬ રતલ, બારીક બૂકો કરેલી રાજમ ૬ રતલ, ઝીંક સલ્ફેટ ૬ થી ૬ રતલ, ચમર લેટ (લેડ એસેટેટ) ૬ થી ૬ રતલ, રખર ૬ થી ૧. આંસ તથા અળસીનું તેલ ૬ થી ૧ પેટ. આ તેલ બનાવવા માટે મ્હોટા બાઇલરનાં જેવી એક ખાસ મઠીની જરૂર હોય છે. આ મઠીમાં પેહેલાં પેટ્રોલિયમને નાખીને રિટમની મદદથી તેમાંનાં સર્વ કચરો કાઢી નાખ્યા બાદ તેમાં લેડ એસેટેટ અને ઝીંક સલ્ફેટ નાખી તેમને એક કલાક સુધી રડીમનીજ મદદથી ઉકાળા તેમાં રખર, મીણ, તથા રાજમ ઉમેરીને તે સરવે બીજા નજદીક ૭ થી ૮ કલાક સુધી ઉકાળ્યા બાદ એ મિશ્ર પ્રવાહીને થંડી પડ્યા દઇ તેમાં અળસીનું તેલ ઉમેરે છે આ તેલનો રંગ ટકાઉ, શ્વેદદાર અને ખરચનો ઉગાળો કરનાર હોય છે.

તેલ'શુ દેશ—પ્રજા—તથા લાપા—ચોલ દેશની ઉત્તર તરફનો મુલક. પ્રાચીન નકાશા ઉપરથી આંધ્ર દેશ એનાથી જુદો હોવાનું જણાય છે, પણ હાલમાં એનું નામ તબે આંધ્રદેશ આવે છે. તેલ'શુ એ તેલ'ગી નોજ અપભ્રંશ હોઇ ગ્રીક જુગોલવેતા કુધાં આ પ્રદેશને ‘મોદોગલિંગમ’ કહે છે. આ ઉપરથી આ શબ્દ અતિ પ્રાચીન છે. તેલ'ગી શબ્દ વડીક ત્રીર્વાગમમાંથી બનેલો છે. એમાં શક નથી. તેલ'ગણને સંસ્કૃતમાં આનંદ એવી સંજ્ઞા છે, અને પૂર્વ કીનારાને આ દેશની વ્યાપ્તિ પુલીકાતથી ચેટ મિકાકોલ' સુધી છે. પણ આ દેશ એથી પણ વધારે વિસ્તાર વાલો હશે, કારણ તેમાં માયસોર, મહારાષ્ટ્ર દેશના પૂર્વ સરહદનો ભાગ, ઘણું કરી નિજમનું રાજ્ય, વરહાડ પ્રાંત, કર્નળ, નાગપુરનો કેટલોક દેશ અને ગોંડલનું તેમાં સમાસ થાય છે.

પ્રાચીન કાળમાં તેલંગણની ઉત્તર તરફની મરિયાદા એના કરતાં પણ વધારે બોહોળી હોઈ તે છેક ગંગાના મુખ સુધી વધેલી હતી એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે. તમામ તેલંગણ પ્રાંતમાં તેલંગુજ બોલે છે, પણ ચિકાકોલાની બીજી તરફ ઉત્તર મણી અને સમુદ્ર કાંઠેના બાજુ પર દ્રશિન્ય સુધી 'ઉરીય' બાપા પ્રચારમાં છે. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં યુરોપીયન લોકો ત્યાં ગયા હતા, તેઓએ તેલંગુ બાપાને, "જંડુ" કહી છે. આ શબ્દ પોર્તુગીઝ હોઈ તેને અર્થ મૂર્તપૂજક એવો થાય છે, 'જંડુ' અથવા 'જંટાઈવ' એ એકજ બાપાનાં શબ્દો છે.

તેલંગુ બાપા ઇસવી સનની શરૂઆતમાંજ પ્રચારમાં હતી એમ જણાય છે. કારણ તે બાપાનાં કેટલાક શબ્દોને ઉપયોગ તે વખતે અત્રે આવેલા ઋષિ ભૂગોષ્ઠવેતાઓએ કરેલો જણાય છે. ત્રિલંગમ ઉપરથી તેલંગણ આ શબ્દ પ્રચારમાં આવેલો જણાય છે.

અને કલિંગપટ્ટનથી જે જે લોકો મળુરી માટે જંગાલનાં ઉપસાગરમાં જાય છે તેઓ સઘળા આ બાપા બોલતા હોવાથી ત્યાં પણ એજ બાપાને ફેલાવેા થએલો છે. આ બાપા બોલનારી પ્રજાની સંખ્યા ૧,૯૮,૮૫,૧૩૭ ની છે.

આ તેલંગુ બાપાનાં મૂળાક્ષરો કાનડી જેવાં છે. કવચે સંસ્કૃતમાં અંથો લખ્યાં અને ૧૨મી સદીમાં 'નાનાયા' એ ભારત તથા ભાગવતનાં બાપાંતરો કર્યાં હતાં.

તેલીચો પામ—આ એક અત્યંત સુંદર પામ જાતનું વૃક્ષ છે. એના ફળમાંથી ઓલિન્ડનાં ફળ પ્રમાણે તેલ કાઢવામાં આવે છે, આથી તેને ઓઇલ પામ પણ કહે છે. એના પાંદડાં લીલા રંગનાં હોઈ તે સામસામાં હોય છે. નવાં ઝાડ બિયાંથી ઉગે છે. એના મટે શ્રેષ્ઠ જાતની લાક જમીન ઉપયોગી ગણાય છે. એને પાણી ૪ દિવસ આંતરે સીપવું.

નજરે પડે તો તે લાજકારી છે એમ માનવામાં આવે છે.

આ તેશતર તે Sirius સેતારો છે ને, Camis Mogor નાં નક્ષત્રમાં આવેલો છે. અસલી ધરાનીઓ એની તરફ ને જાહુ માન ધરાવતા તેનું કારણ એ છે ને, મધ્ય ઉન્હાળામાં તે પેહેલો નજરે પડતો, અને એમ તે આકાશ ઉપર વધુ રહેતો તેમ ગરમી જલદી ખલાસ થઈ પાનખર રૂતનો વસંદ જલદી એસવાની નિશાની મળતી. ઉન્હાળામાં પેહેલા મહિના (૨૧ મી જુનથી જુલાઈ) ઉપરને મવક્કલ હતો. એજ કારણને લીધે તેશતર તીર ધનદ વસંદ ઉપર મવક્કલ છે. એનો મહદનિશ સેતારો 'સત્ત-વએસ' ને ગણાય છે તેને ડોં ગાઘગર Lyra નાં નક્ષત્રમાં Vegg નામનો સેતારો ગણે છે, અને જેનું કામ તેશતરથી ઉત્પન્ન થતા પાણીને પાંચરી નાખવાનું છે.

તેહમારપ—એ યુવ પાદશાહના પિતા તરીકે ધરાનની તવારીખમાં મશહૂર થયો છે. અવસ્તાની વિં ૬૦ માં જણાવ્યા મુજબ યુનદેહેશમાં હમકારની આફ્રિનમાં, શાહના મામા અને દીનકર્દમાં યુવને માટે જ્યારે બોલવામાં આવે છે ત્યાં એનું નામ તુમારપાન તરીકે લખેલું છે. એ ઉપરથી એ એનો કોઈ વડો હતો અને તે ઉપરથી તુમારપાન એવું ખાનદાની વિશેષણ થયું હતું. શીરદોશી મુજબ એ તુમારપ ક્વેટુનના ખાનદાનનો, હતો. યાને એ સેલમનો પુત્ર ને યુવ પાદશાહનો પિતા હતો.

તેહમુરસ—શાહનામામાં 'દેવજંદ' તરીકે જણાવ્યો છે. આ પાદશાહને શીરદોશી, દસાતીર, દમેસ્તાન, વગેરે યથોમા હોશંગનો બેટો જણાવ્યો છે. યુનદેહેશમાં વિવંધનો છોકરો અને જમશેદનો વડો બાછ જણાવેલો છે. એણે દેવ દરને ઉપર ફત્તે મેલવી તેમને તાપુદ કર્યા હતા. એણે લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો. તે

દરમ્યાન એણે પોતાનાં સ્વામીના ધોડા તરીકે એક દરવંદ=ગનામીનો રાખ્યો હતો; અને ક્યાની પોરેદ અથવા નૂર હતું. એણેજ પ્રથમ રાજ્યના રક્ષણ માટે લશ્કર રાખી દેશમાં જ હોખસ્ત જાળવવાની પ્રથમ શરૂઆત કરી હતી, અને લશ્કરની કુમકરી દેશ પરદેશને કાબુમાં લીધાં હતાં.

તેહરાન—ધરાનના રાજ્યનું આ પાય-તખત કારિપયન સમુદ્રથી દક્ષિણે ૭૦ મેલ ઉપર છે. આ શહેર દમાવંદ પર્વત પાસેનાં મેદાનમાં છે. એનો કોટ ૧૦ મેલ ધેરાવાનો હોઈ તે ૧૮૭૩માં સંપૂર્ણ તૈયાર થયો હતો. ઉત્તર તરફનો બાગ ધણે જલદી વસવાટથી બરપૂર થયો હતો; જ્યાં નના રસ્તા, બગીચા અને મેહેલો વગેરે બનાવવામાં આવ્યા છે. ૧૮૬૬ માં શાહનો મેહેલ રોનકદાર બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને શાહના ખીજ પાંચ મેહેલો તેહરાન નજદીકમાંજ છે. અત્રેનાં બજાર ગંજવર પાંધણીના છે. તેહરાનથી રેલિઆફ લાઇન બધા જિલ્લામાં ફેલાયલી છે. તેહરાનની દક્ષિણે ૬ મેલ ઉપર શાહ અબદુલ આઝીમ નામનું યાત્રાસ્થાન, છે, ત્યાં સુધીની એક નાહની રેલ્વે લાઇન ૧૮૮૬માં નાખવામાં આવી છે. ટૂંકવે ૧૮૯૨ માં ચાલુ કરવામાં આવી હતી. ૧૮૬૦માં વસ્તી ૭૦૦૦૦ની ને ૧૮૯૪માં ૨૧૦૦૦૦ની હતી. તેહરાનની નજદીકજ 'રે' નામના પ્રાચીન શહેરના ખંડોયરો છે.

તેહવારો—દુનિયામાં અસલવારેથી દરેક પ્રજા ચોક્કસ ધાર્મિક દિવસે તથા ચોક્કસ મહાન યાદગાર પ્રસંગ અર્થે યેડવેલા દિવસે કામ-કાજથી આશાયસ મેળવી તે દિવસના આનાર્થે યાદગારીમાં ને દિવસ યુગ્મરે છે તેને તેહવાર કહે છે. હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી, યાહુદી વગેરે જૂદી જૂદી પચરંગી પ્રજાની વસ્તી હોવાથી આ દેશમાં તેહવારો સંખ્યાબંધ પડે છે, તેમાં ને ને પ્રજાની મોટી વસ્તી હોય છે તેનાં તેહવારોની રજા ઝાલી મળે છે.

આથી દરેક પ્રજા પોતાનાં દેશમાં રીતી રિવાજ મુજબ વર્ષનાં ક્રમે દિવસોના ચોરો વાગ રત્ન દરમ્યાન ગુળરી આસાપસ લીધે છે અને મુખ્ય કરી સામટી આસાપસને બદલે નિયમિતપણે દર અઠવાડીયે ચા વાર તેહેવારે આસાપસ માટે રત્નના દિવસો ડેડ-વેલા હોય છે. નીચે દર્શાવેલા દેશો વર્ષનાં ૩૬૫ દિવસમાં કેટલા દિવસો કામ ઉપર મરેલા રહે છે તે જણાવે:—

(કામનાં રત્નનાં દિવસો.) (દિવસો.)

મુબમ્બઈ	૪૭૬૦	૨૬૧	૧૦૪
મધ્ય એશિયા	૩૦૦	૨૬૭	૯૮
કેનેડા	૩૦૦	૨૭૦	૯૫
સ્કોટલેન્ડ	૩૦૦	૨૭૫	૯૦
ઈંગ્લેન્ડ	૩૦૦	૨૭૮	૮૭
પોર્ટુગલ	૩૦૦	૨૮૩	૮૨
ફ્રાન્સ	૩૦૦	૨૮૮	૭૭
સ્પેન	૩૦૦	૨૯૦	૬૫
આફ્રીકા	૩૦૦	૨૯૫	૭૦

(કામનાં દિવસો.)	રત્નનાં દિવસો.
ઇટલી	૨૯૮ ૬૭
અમેરિકા	૩૦૦ ૬૫
બેલ્જિયમ	૩૦૦ ૬૫
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ	૩૦૦ ૬૫
લક્સમબર્ગ	૩૦૦ ૬૫
સેક્ષની	૩૦૨ ૬૩
ફ્રાન્સ	૩૦૨ ૬૩
શ્રીલંકા	૩૦૨ ૬૩
વેસ્ટિન્ડીઝ	૩૦૨ ૬૩
સિંગાપોર	૩૦૨ ૬૩
ગ્રીસ	૩૦૨ ૬૩
ન્યૂઝીલેન્ડ	૩૦૪ ૬૧
પ્રસિયા	૩૦૫ ૬૦
આયર્લેન્ડ	૩૦૫ ૬૪
અમેરિકા	૩૦૬ ૫૯
હોલેન્ડ	૩૦૮ ૫૭
દાનિશ	૩૧૨ ૫૩

હિંદુઓનાં તેહેવારો નીચે દિવસે પડે છે:—

કાર્તિક	શુદી	૧—નવું વર્ષ, વિક્રમ સંવત બદલાય છે.
"	"	૨—મેસતા વર્ષની ૧ લી ચાંદરાત (બાઈબીજી).
"	"	૧૧—ફેરવીવાલી.
"	"	૧૨—ગ્રહસી નિવાહ (આ દિવસ પછી હિંદુઓમાં લગ્ન કરવાનાં મુદ્દત જોવાડવામાં આવે છે.)
"	"	૧૪—આંબલી પિંપળી.
"	"	૧૫—દેવ દીવાળી.
"	વદ.	૮—કાળાષ્ટમી.
માર્ગશિર—શુદ	૧	૨૧—૬—ગંગા છટ.
પોષ	શુદી	—મહા સંક્રાંતી.
માહ	શુદી	૪—વીનાયક ચતુર્થી.
"	"	૫—વસંત પંચમી.
"	"	૭—રથસપ્તમી.
મહા.	વદ.	૮—બિંબાષ્ટમી.
"	"	૧૪—મહા પોષિમા.
"	"	૧૪—મહા શિવરાત્રી.

દ્વાગણુ	શુદી	૧૨—હોળાનો રંગ લેવાનો દિવસ.
"	"	૧૫—હોળા પૂજન.
"	વદી	૧—ધૂળ પડવો.
મધન	શુદી	૧—શુદી પડવો. શાલીવાહન સકેતું નવું વર્ષ.
"	"	૭—આવક પ્રભાતી આજલતી હોળી.
"	"	૯—રામનવમી.
"	"	૧૫—હનુમંત જયંતી.
વૈશાખ	શુદી	૧૩—જૂસિંહ જયંતિ.
જ્યેષ્ઠ	શુદી	૧૦—દશ હરાષ્ટત યાને ગંગાજીનો જન્મ દિવસ.
"	શુદી	૧૫—વટ સાવિત્રી.
આષાઢ	શુદી	૧૧—દેવપોદી એકાદશી.
"	પૌર્ણિમાએ	—કોપીલાનત.
શ્રાવણ	શુદી	૫—નાગપંચમી.
"	"	૭—શીળીસાતેમ.
"	"	૧૨—પોંચતી.
"	"	૧૫—બળેવ અથવા રક્ષાબંધન.
"	વદી	૮—ગોકુળ અષ્ટમી.
"	"	૯—નોળીઆનેમ.
"	"	૧૧—ગોવાળીઆ અગીઆરસ.
"	"	૦—પીઠોરી દર્શન.
ભાદરવો	શુદી	૧—આવક ભોકોનો તરલાધર.
"	"	૪—ગણેશ ત્રોય.
"	"	૫—ઝવિષંચમી.
"	"	૭—ગવરી પૂજન.
"	"	૮—દુર્ગાઆઠમ.
"	"	૧૨—વામનદાદશિ.
"	"	૧૪—અનંત ચૈદશ.
"	વદી	૧—આદ્ય દિન ૧૬ એ દિવસથી બેસે છે.
"	વદી	૫—લલીતા પંચતી.
"	૦)	—આદ્યની સમાપ્તિ.
આશ્વિન	શુદી	૧—નવરાત્રી યા નોરતાં બેસે છે.
"	"	૮—સરસ્વતી પૂજન.
"	"	૧૦—વિજયા દશમી.
"	"	૧૫—માણેકથારી પુનેમ.
"	વદી	૧૨—વાધબારસ.
"	"	૧૩—ધનતેરસ.
"	"	૧૪—કાળી ચૈદસ.
"	"	અમાસ—દીવાળી—વદી પૂજન.

ખ્રિસ્તી તેહેવારો.

જાતેવારી—૧—નવું વર્ષ.

માર્ચ ૩૭—કુસિહાઈ ૩ (શેહેનશાહ તાઇબિરિયસના અમલતુ ૧૮ મું વર્ષ ચાલતું હતું તે વખતે ૩૦ પ્રાઇસતને ૬૦ સનના ૩૩ માં વર્ષમાં કોસ ઉપર જડી મારી નાખયો હતો.)

” ૩૩ ૬ાઈ ૩—(જ્યુજસ પ્રાઇસતને મારી નાખ્યા પછી પેહેલા શુક્રવારે તેનું શબ દાથ લાગ્યું તેની યાદગારીમાં આ તેહેવાર પાળવામાં આવે છે. આ તેહેવારની ગણતરી ઇસ્તરનાં તેહેવાર ઉપરથી ગણે છે, અને પછીજ દિવસ નક્કી કરે છે.)

” ૨૫-૨૬ મી—ઇસ્તર દોલિ ૩.

મે ૨૧ મી—અસેસન ૩.

જુન ૧-૨—પેન્ટિકોસ્ટ દોલિ ૩.

ડીસેમ્બર ૨૫ મી—ક્રિસ્તમસ ૩. (આ તેહેવાર ઉપર પ્રાઇસતનો જન્મ થયો હતો.)

જરતોશ્તીઓનાં તેહેવારો.

ફરવરદીન. રોજ ૧—નવું સાલ.

” ૩—રૂપીયવન ઇબવાના દિવસ.

” ૬—ખોરદાદસાલ. એ દિવસે જેમ્બર જરતોશ્તનો જન્મ થયો હતો.

” ૧૯—ગુજરેશ્તઓની આરાધનાનો દિવસ.

અરદીમેહેસ્ટ ૩—એજ મોહ રોજતું જરાન.

” ૧૧—મેદીઓજરેમ નામનો પેહેલી ફસલનો ગાહમખાર દિવસ પાંચ.

ખોરદાદ. ૬—એ રોજ તથા મહાતું જરાન.

તીર. ૧૧—મેદીઓસહેમ ગાહમખાર દિન પાંચ સુધી (એને તિરીઆનનાં ગાહમખાર કહે છે.

” ૧૩—એજ રોજ માહતું જરાન.

શેહેરવર. ૨૬—પેતેયહેમ નામનો ત્રીજી ફસલનો ગાહમખાર દિન પાંચ.

મેહેર. ૧૬—મેહેરગાનતું જરાન.

” ૨૬—અધ્યાએમ નામનો ૪ થી ફસલનો ગાહમખાર દિન પાંચ.

આવાં. ૧૦—આવાં ઇજદતું જરાન.

આદર. ૯—આદર ઇજદતું જરાન.

” ૧૯—ફરવરદીઆનતું જરાન.

દએ... ૧-૨—આ માસનાં પેહેલાં બે જરાનો.

” ૧૧—હજરત જરતોશ્તનો ત્રણ દિવસ.

” ૧૫—દએ માસતું ત્રીજું જરાન.

” ૧૬—મેદીઆરેમ નામનો પાંચમી ફસલનો ગાહમખાર.

” ૨૩—દએ માસતું ચોથું જરાન.

બહમન. ૨—આ માહ રોજદું જરાન.

૨૫-દારમદ ૨૬—મુકતાબનાં તેહેવારો દિવસ ૧૮.

” ૨૯—મીનો મારેરપદતું જરાન.

ગામાના છેલ્લા પાંચ દિવસો.

મોહમદન તેહેવારો.

- મોહરમ. રોજ ૧—નવું વર્ષ.
 ,, ,, ૧૦—હજરત અલીના બેઠા ઇમામ હુસેનની કતલની રાત.
 ,, ,, ૧૧—તાપ્ત થઈ કરવાનો દિવસ.
 સફર. ,, ૧૨—સફરનો છેલ્લો પુષવાર.
 રબિલઅવલ ,, ૧૨—હજરત મહમદનો જન્મ તથા મરણ દિવસ.
 રબિલ આબેર ૧૦—પીરનપીરની અગીઆરમી.
 રજમ ,, ૩—શતિઆ ઇદ.
 ,, ,, ૨૦—મહેરાજે હજરત મોહમદ, ૪૦ મે વરે આસમાને ગએલાનો યાદગાર દિવસ.)
 સાબાન. ,, ૧૪—સુબેખરાત.
 રમજાન. ,, ૧—રોજનો મહિનો.
 શબાલ. ,, ૧—રોજ ઇદ.
 જુલહજ ,, ૯—હજનો મોટો દિવસ.
 ,, ,, ૧૦—બકરી ઇદ.
 ,, ,, ૧૮—ઈમામ હુસેનનો મરણ દિવસ.

ચીનાઈ તેહેવારો.

- ચીનાઈ પ્રજા માંદ્ર માસથી પોતાનું વર્ષ ગણતી હોવાથી તેઓમાં આવતા તેહેવારો આંદની ૧ થી ૩૦ તારીખ વેરમાં ગણવામાં આવે છે.
 ૧ લા આંદની ૧ મીએ—ઇબ્રાહીમ નામનો નવા બેરતા વરધનો તેહેવાર.
 ૧ ,, ૨ મીએ—ઈફ્રાઈમ નામનો ફાનસનો તેહેવાર પાલે છે.
 ૧ ,, ૧૫ મીએ—સાંગ ઇબ્રાહીમ નામનો પેહેલા વર્ષનો તેહેવાર.
 ૨ જા ,, ૨ મીએ—‘થુરી’ નામના ઘેરનાં દેવતાને માનાયે પાળવામાં આવતો તેહેવાર, આ દેવતાને આ દિવસે બળસદાન તથા નેવેદ આપે છે.
 ૨ જા ,, ૨૬ મીએ—‘શિ ગમિંગ’ નો તેહેવાર અને અરણ પ્રામેલાંઓની નૈયતે પાલવામાં આવે છે.
 ૩ જા ,, ૫ મીએ—‘પુકતાઈ’ દેવતાના જન્મ માનાયે પાલે છે. એ દિવસે મોહલે મોહલે દેવતાની ચૂર્તિનાં સરવસ કાઢે છે.
 ૫ માં ,, ૫ મીએ—‘તુન ઇમોમચીન’ નામે તેહેવાર ‘ઉઆરઈઉન’ નામના મહાન પુરુષની યાદગારીની દિવસ.
 ૭ માં ,, ૭ મીએ—રોશનીના ફાનસેનો તેહેવાર, આ તેહેવાર ૪ રાત્ર સુધી પાલે છે.
 ૭ માં ,, ૧૩ મીએ—ઇબ્રાહીમનો તેહેવાર મૈવત બંદાઓની યાદગારીમાં તેમને ભોંધતી વસ્તુ અર્પણ કરવા પાલે છે.
 ૮ માં ,, ૧૫ મીએ—‘ચુગાઓ’ નો તેહેવાર ૪ દિવસ પાલે છે આ તેહેવારોની રાત્રે રોશની કરી ઘરિયાઈ દેવતાને સંતોખે છે.
 ૧૨મી ,, ૧૦ મીએ—લેણ દેણ નક્કી કરવાનો તેહેવાર.

તૈમુરલંગ—આ પ્રસિદ્ધ મેગિલ યોદ્ધાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૩૧માં સમ્બા (સમરકંદની દક્ષિણે ૫૦ મૈલ ઉપર છે) માં થયો હતો. ઇ. સ. ૧૩૭૦માં એને ‘ઝાગતાઈ’ મેગિલના ખાનનો એકકાળ અને સત્તા મળી ત્યારથી એણે એક સરખી રીતે દેશો જીતવા તરફ લક્ષ લગાડ્યું. ઇરાન, ટુર્કિસ્તાન, યુરોપમાં તુરકિયાનો દક્ષિણ પૂર્વ ભાગ, પશ્ચિમ તાત્તર, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ગંગા મુખીનાં દેશો જીતી લીધાં હતા, અને તે પછી બગદાદ, અલેક્ષાન્ડ્રીયા, દમાસ્કસ, દિલ્લી વગેરે ઠેકાણે ભારે દત્તલ ચલાવી છુટ મેળવી હતી. તે પછી ઉરમાની તુર્ક બાપઝીદને અગેરામાં હરાવી ૧૪૦૨માં દેહ ક્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૩૯૮માં એણે હિંદુસ્તાન ઉપર સવારી કરી ઈડસ અને ગંગાના વચલા પ્રદેશ ઉપર સત્તા સ્થાપી મહોદી છુટ મેળવી સમરકંદ ક્યો હતો. તે પછી એ ચીન ઉપર ચઢાઈ કરવા જતાં માર્ગમાંજ મરણ પામ્યો હતો. એ એક પગે ખોડાતો તેથી લંગ યાને લંગડો એમ નામ પડ્યું હતું. મરણ ઇ. સ. ૧૪૦૫ માં નિપજ્યું હતું.

તોઢાલી—એકસિકોમાંના આગલા વખતના દેવતાઈ મંદીરોનું નામ. આ મંદીર અતિ ઉંચા પિરામિડ રોડા ચારે તરફથી સીડીવાળા હોવા ભાગ ઉપર બાંધેલા છે. આ મંદિરોમાંના કેટલાક કુદરતિ પદાર્થો રોંચ ઉપર બાંધ્યાં હોંદવેર પગથીયાંની શુચીભિત રચના કરવામાં આવેલી હોય છે. સર્વેમાં મહોદું ‘ચોક્ષુલા’ તું તોઢાલી મંદિર જમીનની સપાટીથી ૧૭૭ ફીટ ઉંચું ને તેની ચડણ ૧૪૪૦ ફીટ ઉંચી છે.

તોડ—અથવા ટુડ. એ ટુડતાર પ્રજાની ભાષા છે, અને તેને ટુડવ એવી પણ સંજ્ઞા છે. ટુડતાર પ્રજા નિલગીરિ નામે પર્વતનાં પ્રદેશમાં રહે છે, તેઓની સંખ્યા ઘણી નાહની છે, અને તેઓ લગભગ હાનર હશે.

આ પ્રજાની સામાન્ય ઉંચાઈ ૫ ફીટ ૪ ઇંચ થી ૬ ફીટ ૧ ઇંચની છે. સ્ત્રીઓ ૪ ફીટ ૧૦

ઇંચથી તે ૫ ફીટ ૪ ઇંચની ઉંચાઈની જેવાંમાં આવે છે. આ પ્રજામાં અગાઉ બાલ હોવાનો ચાલ હતો, પણ તેની બધી ૧૮૨૦ માં ટ્રિટીરોએ કરી હતી.

તોડ ભાષા દ્રવિડી શાખામાંની હોવાની કલ્પના છે—કારણ તે માહેલા ધણુક શબ્દો તામિલ ભાષા માહેલાં છે. લગભગ તે તામિલ ભાષાનાં શબ્દોને વાદન મળતા આવે છે, જે નીચે દર્શાવેલા દાખલા ઉપરથી, જણાયે.

તામિલ=તોડ = મરાઠી=ગુજરાતી શબ્દો.
 યાન = આન = મી = હ.
 યામ = એમ = આમ્હી = અમે.
 ની = ની = વાં = વાં.
 એન = એન = માઝા = મારો.
 નાંચુ = નાંકુ = ચાર = ચાર.
 આર = આર = છ = છ.
 પસ્તુ = પોથ = દહા = દસ.
 તુર = તુર = સંમર = એકસો.
 અળ = આળ = મનુષ્ય = માનસ.
 આપન = આપન = બાપ = બાપ.

તોપ—હાલનાં વખતમાં સોદાના ગોળા તોપમાં વાપરવામાં આવે છે, તેને બદલે આગલા વખતમાં મોટા પથ્થરો તથા તીરને એકબીજાનાં ખાસ બનાવેલા સાચા ચોંગે ઉડાડતા હતા. બંદુકનો દારૂ છેક પ્રાચીન કાળમાં ચીનાઓએ શોધી કાઢ્યા પછી તે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયો ને ત્યાંથી મુસ્લીમ લોકોએ યુરપમાં દાખલ કર્યો.

ઈંગ્લંડમાં પેહેલવેહેલી તોપ ૧૪ મી સદીમાં લડાઈના મેદાનમાં કામમાં લેવામાં આવી હતી. હાલની નવી રીત મુજબ તોપ ખરા સોદાં અને તારોની બનાવવામાં આવે છે. તેના અંદરના પડમાં તાર વાપરવામાં આવે છે. ૧૨ ઇંચના વ્યાસની તોપને ચારે ૧૦૦ મૈલ જેટલો તાર વાપરવામાં આવે છે. અને આ તાર લપેટવાનું કામ ધણુજ સફાઈથી બજાવવું પડે છે.

જેમ તોપ દલકી તેમ તે લડાઈમાં અતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે. તોપની અંદરનો ભાગમાં કરચળી રાખવામાં આવે છે, જેથી ગોળાની નેમ ચોક્કસ તાંકી સકાય છે; પણ ૧૫૦ ગોળા છુટ્યા પછી આ કરચળી લગ

જ્ય છે માટે ફરીથી માહે અસ્તર કરવામાં આવે છે. જ્યારે તોપનો પાછલો ભાગ જડી લેવામાં આવે છે ત્યારેજ તોપ રંગવા માટે તૈયાર થએલી ગણાય છે.

૧૨ ઈંચની વ્યાસની તોપ ઉપર ૫૦૦ માનસો કામે લાગે છે અને તેની કિંમત ૭૫૦૦ પૌંડની થવા જાય છે. ૬ ઈંચના વ્યાસની તોપમાંથી દર મિનિટે પાંચ ગોળા છુટે છે. સફૂથી ઉત્તમ ગોળા 'લિગાઇટ દારૂ-ગોળા' નાં હોય છે. તેના ગોળા તેના જાતથી પરખાવા માટે તેને જૂદા જૂદા રંગ આપવામાં આવે છે. લિગાઇટનો રંગ જૂરો હોય છે, 'શાપર્નેલ'નો રંગ રાતો ને બીજી જાતનાં ગોળા સફેદ રંગના હોય છે.

તોપના ગોળા મુખ્ય ૩ પ્રકારનાં વપરાય છે. ૧ બખતર ફાડી નાખે તેવો; ૨ જો, સાધરણ ને ૩ જો, તોપમાંથી નિકળ્યા પછી ફાડી જનાર.

બખતર ફાડી નાખનાર ગોળા છુટતા નેમેલી સ્પીજને અથડાતાં ફાડી તુકસાન કરે છે. સાધરણ ગોળાને અણી હોતી નથી, અને પુટયા પછી તેના સેંકડો તુકડા થઇ જાય માટી ખરાબી ફેલાવે છે. શાપર્ નાળના ગોળામાં સેંકડો ગોળાઓ ભરેલી હોય છે, જે લશકરનો ધાણ કાઢવા માટે અંકસીર હોય છે.

હિંદુસ્તાનમાં વિજયપુરના કિલ્લામાં યુરજ ઉપરની મહાકાલી અથવા મલિકે મૈદાન (રણ ભૂમિની રાણી) અથવા મુલકે મૈદાન (રણ ભૂમિને સિંહ) નામની ગંભીર તોપ દુનિયાની અગ્રણીઓમાંની એક ગણાય છે.*

* 'લુક ઓવ ઝામ્પે' ગ્રંથના ૪૩૯ માં પ્રથમાં આ તોપ માટે નીચે મુજબ વર્ણન મળે છે:—“The Big gun Mahikel-Maidan surely was a Contribution to the Science of war mon weg at Edinburgh castle is nothing to it.

“લડાઇના કામ માટે મલિકે-મૈદાન એક નવાજેસ છે. એડિંબરોનાં કિલ્લામાંની 'માન્સ-મેગ' નામ ને નામાંકિત તોપ છે તે એની ખરાબરી કરી સાક્ષી નહિ.

આ પ્રસિદ્ધ તોપ 'કોન્સ્ટન્ટીનોપલના 'હુસેનખાન' નામે એક કારીગરે ૪૦ સં ૧૫૪૯ માં અહમદ નગરમાં એાતીને બનાવી હતી. તેના સાંચો હાલમાં પણ નગરમાં છે એમ કહેવાય છે. પ્રથમ એ 'પરંગ'ના કિલ્લા ઉપર હતી, ત્યાંથી વિજયપુરના ૭ મા પાદશાહ મુલતાન** હમમદના અમલમાં સુરાર પડિતે આ તોપ ત્યાં બીજી એક 'કડક બિજલી' નામે એ તોપ વિજયપુર તરફ આણી, પણ માર્ગમાં કૂચા નદી પાર કરતાં * કડક બિજલી નદીમાં ખુટી પેડી આથી તેને લાંબ પડતી મેળી મહાકાળાને વિજયપુરમાં લાવી શહેરના પશ્ચિમ કોટ ઉપર (સરજેના યુરજ ઉપર) ગોઠવી હતી. પણ તે પછી ઔરંગઝેબે શિકંદરને હરાવી વિજયપુર જીતી લેતાં હાલ જ્યાં આ તોપ છે તે માહેસા યુરજ પર લાવી ગોઠવી હતી. ઔરંગઝેબે આ તોપ ઉપર નીચે મુજબ લેખ કોતરવેલો છે:—

શાહે આલમગીર ગાજ બાદશાહે દીપનાહ, ફત્તખ બિજયપુર કદ બાહરે તારિખે જહૂર. આઠ દાદો અદલદાદ મુલક શાહ ગિરફત રનમદ એકખાલ શુરતા મુલકમૈદાન ગીરફત.

યાને—“આલમગીર (ઔરંગઝેબ) બાદશાહ બહાદૂર થમે સરક્ષક, તેણે ૬૦ સં ૧૦૯૭ માં વિજયપુર ફત્તે કર્યું, અને હન્સા-શીથી બાદશાહી મુલક લઇ પોતાના નસીબથી મુલક મૈદાન તોપ કબજે કરી.”

આ તોપ લણી ગંભીર છે. એવું વળન કેટલાક મત મુજબ ૩૧૦૦૦ રતલ (૧૩ ટન, ૧૬ હંડરવેટ ને ૩ મણતું) છે. એની લંબાઇ, ૧૪ ફીટ હોઇ ઘેરાવો પણ લગભગ તેટલોજ છે. એના મોહનું પોલાણ બે

** પરંગ ગામ મોગલાધમાંના નજદુર્ગે જલ્લામાંના બારશી રોડ સ્ટેશનથી ૧૦ થી ૧૨ મૈલ ઉપર છે.

* જ્યાં આ તોપ ખુટી બેઠી હતી ત્યાં તે હજી જણાય છે. હાલમાં મલ્લાક હિંદુઓ તેની દર વર્ષે પૂજા કરે છે.

શીટ ૪ ઈંચ હોઈ તેની જાડાઈ ૧ શીટની છે. એની આસપાસ બે જાડાં કડાં છે. એના મોઢાનો આકાર સિંહના જડાના જેવો હોઈ તેના મોઢામાં દાથી પકડેલો અતાવવામાં આવેલો છે. આજ સિંહના માથા ઉપર ઐશ્વર્યગ્નેબે ઉપલો સેખ કાતરાવ્યો છે.

તવારીખ મુજબ આ તોપને એકજ વખત ફાડવામાં આવી હતી પણ તે વેળા તેના અવાજ અને આંચકાથી એટલી બધી તો ખંડાળી થઈ હતી કે તોપ તે પછી આવ જતેવા માટેનીજ રહી છે. કહે છે કે એક વેળા આ તોપ ફાડતાં એના આંચકાથી કેટલીક ધમારતો પડી ગઈ, કેટલાક ઘેરનાં પાયા ઢિયા થયા હતા, કેટલાક ઘોડા ઉપરથી પડી જઈ ધુંધા ગયા, કેટલીક સ્ત્રીઓનાં ગર્ભ છુટી ગયા અને જે ગોલંદાને તેમાં અતીમેળી કે દારૂગોળો ડુટાંજાન ખુરજ પાસે પુરી નાખેલો કુવો છે તેમાં કુદી પડ્યો હતો, પણ કુવાનું પાણી ઉકળી ગયાથી તે માહે બહુ મુલો હતો.

ઈંગ્લંડના રાજ ૪ થા વિશ્વમે આ તોપ બ્રિટીશ મ્યૂઝીયમમાં મુકવા માટે મંગાવી હતી. પણ ઈ. સ. ૧૮૨૩ માં ધણાક ઇંગ્લેન્ડમાં તેને લાંથી ખસેડવાના અનેક ચલ કર્યા હતાં તેઓ તેને ખસેડી શકવા નિશ્ચય નિવડ્યા હતા.

તોભાઈરસ—મેસાગીતાની આ રાજ્ય કરતી રાણી ઇ. સ. પૂર્વ પકપ માં જાણીતી થઈ ગઈ. એણીએ કાઠરસ સાથે બળતવારીથી કાઠી ભારે પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. (જુઓ કાઠરસ.)

તોરણ—આ કુંગરાજ પ્રદેશમાં હમણાં જાડ કરમદી જેવું હોય છે. એની ઉપર ફોનાં તોરા આવે છે. તેમજ તેપર નાહના પણ પિળા રંગના ડુલો આવે છે. આ ફોના ખાવાથી સારા લાગે છે. દેશી વેદો એને તહેવાર રીતે આપધીમાં યોજી મુખવિદાર, પ્રદર, સિતળા, ચાંદી વગેરે દર્દોપર અકસીર દવા તરીકે વાપરે છે.

તોરમદલી—આ રત્ન અંદ્યુમિના તથા સિલ્હી-કાનું બનેલું હોઈ ખીજા કેટલાક પદાર્થો એમાં મળેલા હોય છે. લાલ તથા એનેટ આ બે રત્નો કરતાં તોરમદલી ઘણું નરમ હોય છે. એનું વિશિષ્ટ ગુણ ૨૦ થી તે ૩૨ મુધી છે. એમાં પુરાકળ રંગો જણાય છે, જેમકે પિળો, લીલો, આસમાની લાલ વગેરે રંગની સેહેન છાયા હોય છે.

આ રત્ન સિયોન, આઝિઝ, સાઈગિરિયા, ચૂરલ પર્વતથી ઉત્તર અમેરિકામાં મળે છે. માલેક જેવા લાલ તોરમદલી પીર દેશમાં મળે છે. આઝિઝમાં નદીમાંથી જાડે છે. એની કિંમત રંગ, રૂપ અને તેજ ઉપરથી આંકી શકાય છે. દસ રત્નોના ઉત્તમ તોરમદલી રૂ. ૨૦૦ એ મળી શકે છે.

તોરમદલી વડે પ્રકાશનું બેવડું વક્રીભવન થાય છે. તેમજ કેટલાક તોરમદલી વડે પૂર્ણ પણે કેન્દ્રીભવન પણ થાય છે, એને ધસવાથી વિજળી ઉત્પન્ન થાય છે અને લોહચુંબક વડે એની ઉપર આકર્ષણ થાય છે. અતિ સખત તાપથી એ પિગળતો નથી, પણ તેમાં સેદન ટંકણુખાર મિશ્ર કરતાં તે બળે છે.

તોલજોખ—યૂરપમાં ઇ. સ. ૮૬૯ ને સુમારે ગ્રીસ દેશના 'ક્રાઇડોન' નામના રહેવાસીએ તોલજોખ તથા માપ શોધી કાઢી તેનો બધે પ્રસાર કર્યો હતો. અને તે પછી તેની નકલ જૂદા જૂદા દેશોએ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૧૬૭ માં ઈંગ્લંડ મધે ચોક્કસ પ્રમાણનાં તોલજોખ અને માપ પેહેલવેહેલાં દાખલ થયાં હતાં, પણ તે સને ૧૨૫૭માં રદ કરીને નવું પ્રમાણ ઠેસ્યું હતું. ૧૮૨૫ માં તમામ એટલિટનમાં એક સરખા તોલજોખ દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા, અને તે પછી દિંદમાં તેવા સુધારેલા તોલજોખ દાખલ કર્યા હતા.

હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં ઇંચિય તોલજોખે વેદવાર આવે છે ત્યાં એક સરખાં વજનો વપરાય છે, પણ પુરાણ વખતના વજનથી જ્યાં જ્યાં વેદવાર આવે છે ત્યાંના વજનમાં હેરફેર રહે છે. જેમકે મુંબઈ, પુના, સુરત

વગેરે તરફ ઉપયોગમાં લેવાતા તોલ્લનેખમાં ઘણો અંતર રહે છે. મુંબઈનો ૧ મણ, સુરતી પોણા મણ બરાબર ઉતરે છે. ખેડા, મુરદર, ભિમચડીનો ૭૬ તોલાનો શેર, શિવ-નેર, ઈંદાપુરમાં ૭૬૬ તોલાનો શેર, માળ-વામાં ૭૫ તોલાનો શેર વપરાય છે. પુનામાં ૧૨૬ શેરનો અને ૧૪ શેરનો કાચો મણ થાય છે. અહમદનગરમાં ૨૬ મણનો એક પદ્મો. સોલાપુરમાં ૧ મણની બરાબર ૧૨ શેર. સિંધમાં ૮ મણની ખાંડી. સુરતમાં ૨૧ મણની ખાંડી (કપાસની), ભરૂચમાં ૪૦ દોલાનો શેર ને જામનગરમાં તથા અંકેસરમાં ૩૮ તોલાનો શેર ગણાય છે. આ મુજબ તોલ્લનેખમાં બધે ફરક હોવાથી તોલ્લનેખનાં કોષ્ટક જાણવાં ઘણાં જરૂરનાં હોય છે.

તોલ્લ દેશ—મહ્યવર એટલે મહ્યાર કિનાર તરફ બોલાતી દ્રવિડ ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તેલ્ય (તળવી) ભાષાનું નામ, અને જ્યાં આ ભાષા બોલાય છે તેને તોલ્લ દેશ કહે છે.

ત્ર્યંબક—(૧) પારમાંનું એક જ્યોર્તિલિંગ.

(૨) પરશુરામનું ધનુષ્ય. રામે સીતાના સ્વયંવરમાં જેના ૩ કટકા કર્યા હતા.

(૩) ત્રિંબકેશ્વર નાચિકાથી ૨૦ મૈલ ઉપરનું તિર્થસ્થળ. અત્રે માહાદેવનું મંદિર છે. જેની ગણના ૧૨ જ્યોર્તિલિંગમાં કરવામાં આવી છે. ગોદવરીનો ઉગમ અત્રેના જ પર્વતમાંથી થાય છે. અત્રેનું મંદિર નાનાસાહેબ પેશવાએ બંધાવ્યું હતું. લોક વસ્તી ૩૮૨૯૦ ની છે, તેમાં ૩૬૮૪ હિંદુ, ૧૩૦ મોહમ્મદન ને ૧૬ જૈન તથા ખ્રિસ્તીઓ વસે છે. ત્ર્યંબકની પશ્ચિમે ૩ મૈલ ઉપર દુરયા નામે એક પહાડી દિલ્લો છે. આ પહાડ ૫૬૯૬ ફીટ ઉંચો છે.

અત્રેનું ત્ર્યંબકેશ્વરનું મંદિર તથા કુશાવર્ત એ જોવાજોગ બાંધકામો છે. કુશાવર્ત નામ પડવાનું કારણ ગૌતમ ઋષિએ ગંગાએ મર્યાદા બાંધેલી હદમાં રહેવું તે માટે કુશથી યાને દર્બથી એક લીટી દોરી આપી. આથી

તે સ્થળને કુશાવર્ત કહે છે. આ તિર્થે ૧૬૭૨ માં બાંધવા શરૂ કરી ૧૬૯૦ માં તૈયાર થયું હતું.

ત્ર્યંબકેશ્વરનું મંદિર અતિ ઉત્તમ બાંધકામ છે. દેવળ આસપાસ બે પુરૂષ ઉચાઇને યોજ્યાકાર કોટ હોઇ તેની ચારે દિશાએ ચાર દરવાજા છે. આ કોટની અંદર પૂર્વા-ભિમ્બ દેવાલય હોઇ તેમાં પાંચ દાલાન છે, આ દાલાનની વચમાં એક ગળવર સંગમરમરનો કાચબો છે જેના માથા ઉપર કળસ છે. મધ્ય મંડપમાં અષ્ટ ભેરવાની મૂર્તિઓ છે. દાલમાં આ મંદિર પાછળ ૩. ૯૫૬ નો ચતો અર્ધે ખ્રિસ્તી સરકાર તરફથી મળે છે.

આ દેવળમાં મૈત્ર્યવાન ધરેલા તથા અતિ મૈત્ર્યવાન એક મુગટ છે. આગળ આ મુગટ મહેસુરના રાજા પાસે હતો, જે મોગલોને હાથ ગયા પછી, પેશવાએ દિલ્લી પતિપાસથી માંગી લઇ અત્રે અર્પણ કર્યું છે, જે દાલમાં જોવામાં આવે છે.

ત્ર્યંબકરાજ—આ એક સાદાણ પ્રસિદ્ધ વૈદ થઇ ગયો છે. એ ઘણો વિદ્વાન હોવાથી અને ધનવંતરિ પણ કહેતા. એણે તરેહવાર નવાં નવાં બોધધોની શોધ કરી અનુભવ લઇ 'ત્ર્યંબકી' નામે એક ગ્રંથ રચ્યો હતો, અને તે ગ્રંથ પોતાની સ્ત્રીને શિખવ્યો હતો. એ નિપૂત્ર હોવાથી એણે પોતાની સ્ત્રીને વૈદકશાસ્ત્ર શિખવ્યું હતું. એણે પોતાની સ્ત્રીને રસાયન તથા માત્રા સિદ્ધ કરવાની રીત પણ શિખવી હતી. ત્ર્યંબકરાજના મરણ પછી તેની આ સ્ત્રીએ વૈદકી વર્ણ સુધી ચલાવી હતી અને મુખ્ય કરી દવા સુક્ત આપવાનો ધારો રાખ્યો હતો. એક પ્રસંગે તેના સુભાગ્યે એમ બન્યું કે તેણે કાંઇ રસાયન સિદ્ધ કરવા માટે બે મણ ત્રાંબુ પિગળાવ્યું હતું તે અકસ્માતિક રીતે સુન્નામાં ફેરવાઇ ગયું. ત્ર્યંબકરાજ સોલાપુરમાં રહેતો હતો. એ શકે ૧૫૫૦ ના મુમારે થઇ ગયેલો જણાય છે.

ત્રાંકવેખાર—તાંજોર જિલ્લાનું એક બંદર શહેર. નાગપટનની ઉત્તરે ૨૨ મેલ ઉપર છે. ભોંક વસ્તી ૬૧૮૯ ની છે. ૧૬૧૨ માં ડેનિય ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની દ્વારેનહેગનમાં સ્થાપન થઇ અને ૧૬૧૬માં પેટેલ્ ડેનિય વહાણ દ્વિદ્વાં આબુ. આ વહાણનો વડો 'કપટન રોડન્ટ કાર્પ' હતો. પણ વહાણ અત્રે ખડકપર અથડી તેમાંના ધણીખરા માનસો માર્યા ગયા હતા. તે પછી તેણે તાંજોરના રાજ પાસથી ડેનિય કંપની માટે ખાંચ મેલ લાંબો ને ત્રણ મેલ પોહાલો ભાગ મેળવ્યો હતો. ૧૬૨૪ માં તેણે અત્રે કિલ્લો બંધાવ્યો હતો, અને તેથી ડેન-માર્કના રાજનું ત્રાંકવેખાર માલેકીનું ગામ ગણાયું. ૧૮૦૭ માં ઇંગ્લિશોએ ત્રાંકવેખાર જીતી લીધું હતું, અને ૧૮૧૪ માં બીજા ડેનિય યાણ પણ બ્રિટીશોએ જીતી લીધું હતું. ૧૮૪૫ માં ડેનિય સરકાર પાસેથી સીરામપુર ૨૦૦૦૦ રૂાંડે ઇન્ડિયોએ ખરીદી લીધું હતું. તાંજોરમાં ત્રાંકવેખાર એક પેટેલી પ્રતિનું બંદર શહેર છે. અત્રેજ પ્રથમ પોર્તુગીઝ મિશનરીઓએ મથક કર્યું હતું.

હાલમાં અત્રેના કિલ્લામાં યુરોપીયનોની વસ્તી હોષ કિલ્લા બાહર દેશીઓ વસે છે. કિલ્લામાં બે પ્રોટેસ્ટન્ટ અને ૧ રોમન કેથોલિક ચર્ચ છે. કિલ્લાનું રોમન કેથોલિક ચર્ચ ગોવાના આચ બિશપને તાબે છે, ને કિલ્લા બાહરનું મહોલું દેવળ પોર્ટુગીઝોના વડા ધર્મશુરને તાબે છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ વસ્તી ૨૦૦૦નીને રોમન કેથોલિક વસ્તી ૧૨૦૦ની છે.

ત્રાવણકોર—આ દેશી રાજ્યની ઉત્તરે કોન્કનીન તથા બ્રિટીશ કોઈમ્બટુર, પૂર્વે મદ્રાસ તથા તિનાવલી અને દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે દિંદી મહાસાગર છે. આ રાજ્યની વધતામાં વધતી લંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૪ મેલ, ને પોહાલ ૭૫ મેલની છે. ક્ષેત્રફળ ૬૭૩૦ ચોરસ મેલ છે. ત્રાવણકોરને ૩૧ તાલુકામાં વહેંચી નાખેલું છે. ભોંક વસ્તી ૪૦ લાખ ૧૮૧૬ માં ૯,૦૬૫૮૭, ૧૮૩૬ માં ૧૨૮૦૬૬૮, ૧૮૫૪

માં ૧૨૬૨૬૪૭, ૧૮૭૫ માં ચોક્કસ ગણતરી મુજબ ૨૩૧૧૩૭૯, ૧૮૮૧ માં ૨૪૦૧૧૫૮ અને ૧૮૯૧ માં ૨૫૫૭૭૩૬ ની હતી. કુલે વસ્તીમાં ૧૭૫૫૬૧૦ હિંદુ (૭૩.૧૨ ટકા), ખ્રિસ્તી ૪૯૮૫૪૨ (૨૦.૦૬ ટકા), મોહમ્મદન ૧૪૬૯૦૮ (૬.૧૨ ટકા) અને જૂ ૯૭ છે.

આ રાજ્યને તાબે ૨૭૧૬ ગામો છે. દેશના કાંઠાની ભૂમિ રસાળ અને નિચાણમાં છે. તેમાં થોડા જાતીના ચોખા ને સાબુચોખા પાકે છે. ઘાટની જમીનમાં મરી, સોપારી, નાળાઓ, એલચી તથા શાકભાજી અપ છે. જંગલમાં ઇમારતી લાકડા પુશકળ ઉગે છે.

આ દેશમાં હાથીઓ ટોળાબધ ફરતા જણાય છે. તે ચિવાય વાઘ, ચિત્તા, વનપાંડા, વગર કોઈ વગેરે પ્રાણી પુશકળ છે. વળી ત્યાંની નદી તથા સરોવરમાં ધણા મહોટા મગરો રહે છે, તે ફેટલીકવાર માણસોને ધસડી લઇ જાય છે. એને માટે એવું કહેવાય છે કે અગાઉના વખતમાં આ દેશમાં ગુન્હેગારોને સજા કરવાની એવી રીત હતી કે તે જો ગુન્હો નાકબુલ કરે તો તેને નદીની આ પારથી તે પેલી પાર તરી જવાનું ફરમાવતા, તેમાંથી જે સહીસલામત ઉગરે તેને નિર્દોશ ઠરાવતા. પણ આ રવાજ હાલમાં તદ્દન બધ પડેલો છે. તેમજ આ દેશમાં સર્પ પૂળ જાએજ હોવાથી તેમના અનેક ખાસ મંદિરો બનાવેલાં છે. આ દેશમાંના કૃષ્ણ મંદિરમાં તો સર્પ તથા વિછી સંખ્યાબધ ભક્તતા જણાય છે, છતાં તે કદી મનુષ્યને ઇજા કરતા નથી એમ કહેવાય છે. આ દેશમાં તેલંગી અને દ્રવિડ ભાષા બોલાય છે. ત્રાવણકોરની ઓએ પોતાની ખુમસરતી માટે જાણીતી છે.

મુખ્ય શહેર ત્રિવેન્દ્રમ છે, ત્યાં મહારાજ રહે છે. તે ચિવાય :—અસ્તી પલ્લી, કયન, અંજુતેગા, કુલમ, પરકાદ, કાના, આપકા વગેરે મુખ્ય શહેરો છે. આ રાજ્યનાં લશકરમાં ૬૦૦ સ્વાર તથા ૧૨૦૦ પદાત્તી ને ૬ તોપો છે.

આ દેશ પ્રચીન કાળથી તે અધાપિષયત હિંદુ રાજને તાલે છે. અતરની રાજ્યગાદી છેક રામ રાજને હાથે સ્થાપન થએલી કહેવાય છે. પાછળથી પરશુરામે સમુદ્ર પાસેથી આ દેશ લઈ ત્યાં એક જાતનાં જુના દેશી બ્રાહ્મણોને વસાવ્યા. ત્યાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના આધાર પ્રમાણે આજ સુધી રાજ્ય ચાલે છે, પણ તેનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અધારામાં છે. તો પણ એવું માલમ પડે છે કે ત્યાંના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે ન્યાયશાસ્ત્ર ઈ. સ. ૧૪૯૬ માં ફેરવ્યો તેમાં એક એવો નિયમ છે કે રાજ્યનો વારસો હમેશાં છોકરીનાં વશજો-માજ ઉતરે. એટલે રાજને કદાપી એ પુત્ર અને એક પુત્રી હોય તો તે પુત્રીનો પરિવારજ ગાદીનો વારસ થાય. દત્ત કથા મુજબ ઈ. સ. ૧૭૪૦ સુધી રાજ્ય પુત્રીઓ અગર રાણીઓ જાનેજ રાજ્ય ચલાવતી હતી. પરંતુ એક સમયે રાજ્ય કરનાર રાણીએ પોતાની તેમજ પોતાની પછી ગાદીએ આવનાર ફરેક રાણીની વતી રાજ્ય કારભાર રાજને સ્વાધિન કરી દીધો. ધણું કરીને આમ કરવાનું કારણ એવું જણાય છે કે સને ૧૭૪૦ પેહેલા આ દેશ નાહના નાહના અસમ્ય સરદારો વચ્ચે વેહેચાઈ જવાથી તેઓ સ્વતંત્ર જેવા થઈ ગયા હતા અને તેથી તેઓ સર્વને એક પુરુષનાં તાબેદાર કરવાને કાંઈ બળવાન પુરુષની જરૂર હશે. આ મુજબ પેહેલો નેમાયલો રાજા 'મસ્તદર્વાજા' થયો. તેણે કુલેમિશ નામના એક મુરખીયન સરદારથી લશ્કર, કેળવી જય મેળવ્યો; તેના પછી વનજીવવા પેરમલ ૧૭૫૯ માં ગાદીએ બેઠો, એણે ટીપુ સાયની લદાઈ વેળા બ્રિટીશ તરફથી રહી મદદ કરવાથી એ રાજા બ્રિટી-શોનો મિત્ર થયો હતો. આથી ટીપુએ અનેક બહાના કાઢી છેડતી ચોપી કાઢી ત્રાવણકોર ૧૭૮૯ માં જીતી લીધું, પણ બ્રિટીશોએ પોતાના મિત્રની મદદ આવી ૧૭૫૨ માં ત્રાવણકોરના રાજાને દબાવે

બખર્યો. આ રાજા વનજી પછી રામવર્મા પેરમલ ૧૭૯૯ માં ગાદીએ બેઠો, પણ આ વેળા બ્રિટીશોની અયોગ્ય માગણીઓથી બળવો ઉઠ્યો, તેમાં બ્રિટીશોએ રાજાનો પુરતો પરાજય કરી પદબ્રહ્મ કર્યો ને ત્રાવણકોરને ખંડીયું બનાવ્યું. ૧૮૧૧ માં રામવર્મા મરણ પામતા તેની બેઠેન લક્ષ્મી રાણીનો બાળ પુત્ર 'વાતમી રામવર્મા'ને રાજા ઠેકવ્યો. આ રાજા ૧૮૪૬ માં મરણ પામતા તેના ભાઈ મસ્તદાર ગાદીનશીન થયે, તેમના પછી ૧૮૬૦ માં વેંગિલાવર્મા ગાદીએ બેઠો, તેણે ૧૮૮૦ માં મરણ નિપજતાં તેના ભાઈ રામવર્મા ગાદીએ બેઠો, પણ ૧૮૮૫ માં તેણે મરણ નિપજતાં કુંવર હસો રાજા થયા જે હાલમાં ત્રાવણકોરના રાજા છે.

ત્રિકાન્ડ ધર્મ—હિંદુ ધર્મના મુખ્ય ત્રણ કાંડો એટલે પ્રકાર હોવાથી તેને એકંદરીમાં ત્રિકાન્ડ કહેછે. જાન, કર્મ, અને ઉપાસના એ છે. તેમાંના પેહેલા કાન્ડ મુજબ ચાલનારને નિરત્રિ માર્ગ કહે છે, અને બીજા બેને અનુસરી ચાલનારને 'પ્રવ્રત્તિ માર્ગ' કહેછે. આ ત્રણે કાંડના સંલેપ ઉપરથી લક્ષણો-ધ્યાન, યજન અને બગન એ છે. આગળ ધ્યાન મનથી પરમાત્માનું ચિંતન કરતા હતા, આ પ્રકારને જાનકાન્ડ કહે છે; પણ મનુષ્ય તેટલાંથી ધમ્મર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ સમજી તૃપ્ત નહિ થતાં આગળ વધી યજન-માગાદિક ક્રિયા એટલે અગ્નિ મુખ કર્મો કરવાનો પ્રચાર શરૂ થયો, તેને કર્મકાન્ડ કહે છે. પણ તે પછી આ ક્રિયાકામ વિસારી ઇશ્વરાદિક અવતારોની કષ્ટપના કરી તેમની મૂર્તિની પૂજા અને બગન વગેરે કરવાનો રેવાજ ચાલુ થયો તેને ઉપાસના કાન્ડ અથવા બક્તિ માર્ગ કહે છે.

ત્રિકૃમાલી—સિલોનમાંનું આ બંદર શહેર દરિયાઈ કાફલાનું મથક અને મુંદર બંદર હોઈ દેહીની ઉત્તર પૂર્વે ૧૧૦ મેલ ઉપર છે. અત્રે સિલોનના મલબારી ચલાઈ કરનારે રાઓએ એક મ્હોટું મંદિર બાંધ્યું હતું,

નેની ભત્રાએ હિંદના હનરો ભત્રાણુઓ
જતા હતા, પણ તેનો નાશ પોર્તુગીઝોએ
૧૬૨૨ માં કર્યો હતો. પ્રથમ અત્રે ક્ય
તયા ક્રેન્ચ સત્તા હતી, પણ ૧૭૯૫ માં
બ્રિટીશોએ સિલોન છની લેતાં આ ભાગ
બ્રિટીશ સત્તા તળે રહ્યો હતો. વસ્તી ૧૧૪૧૧
ની હતી.

ત્રિશુદ્ધ—નાટ્ય શાસ્ત્ર મુજબ આ વેપારી
પુરવંતું ને વૃત્ત અથવા ગાયન તે.

ત્રિચનાપદલી—મદ્રાસ પ્રલાકાશનો બ્રિટીશ
અક્ષેષો. ક્ષેત્રફળ ૩૫૬૧ ચારસ મેલ છે.
એની ઉત્તર પશ્ચિમે અને ઉત્તરે સાલમ, ઉત્તરે
અને ઉત્તર પૂર્વે દક્ષિણ આંકાટ, પૂર્વે અને
દક્ષિણ પૂર્વે તાંનેર, અને દક્ષિણે મદુરા તથા
પશ્ચિમે દાદમત્તર છે. ૧૮૨૧-૨૨ માં
અચોક્કસ ગણતરી મુજબ લોકવસ્તી ૭૮૮૧૯૬
ની, ૧૮૩૬-૩૭ માં ૫,૫૨૪૭૭ ની,
૧૮૫૧-૫૨ માં ૭૦૯૧૯૬ ની, ૧૮૬૬-૬૭
માં ૧૦૦૬૮૨૬ ની અને ૧૮૮૧ માં
૧૨૧૫૦૩૩ ત્રી હતી.

અહલામાં ૫ શહેર તથા ૧૪૮૦ ગામડાં
છે. ક્રમે વસ્તીમાં ૧૧૧૯૪૩૪ હિંદુ (૯૨-૧૩
ટકા), ખ્રિસ્તી ૬૧૪૪૦ (૫-૦૬ ટકા), ૩૪૧૦૪
મોહમેદન (૨-૮૧ ટકા) ૩૩ બુદ્ધિસ્ત છે.
મુખ્ય શહેરો ત્રિચનાપલી, શ્રી રંગાપટન,
દુરૈયુર, મદાદાનપુર, ઉધ્યાપાદૈયમ, અરિયલુર,
કરંબલુર. આ રેલમાં વસ્તી પ્રબળમાં
૧૧૫૭૬૮૮ તામિલ, ૧૬૧૩૪૨ તેલગી,
૨૯૧૬૨ કાનડી અને ૧૫૯૪૭ હિંદુસ્તાની
બાપા બોલે છે.

આ અહલામાં સીગાર બનાવવાનો ઉદ્યોગ
બોહાળા પાપા ઉપર ચાલે છે. સીગાર માટેનો
બધો તંબાકુ મુખ્ય કરી ડીડીગલથી આવે
છે. તેમજ ત્રિચનાપલીના સોનીઓ પોતાની
કારીગરી માટે પ્રસિદ્ધતા પામ્યા છે. નિકાસ
વેપાર ચોખા, મીઠું, તંબાકુનો ચાલે છે.
આ અહિં પાંચ તાલુકામાં વેદેઆલો
હોઇ તેમાં કસ્ટોરની સત્તા ચાલે છે. અત્રે
વર્સાદ ૩૪ ઇંચને સુમારે વસે છે અને તે

મોસમ ઉત્તર પૂર્વ ખૂલેથી બેસે છે. ગરમી માત્ર
૮૭-૩ અંશ અને થંડી ૭૫-૮ અંશ પડે છે.

તેના મુખ્ય તાલુકા ત્રિચનાપલીનું ક્ષેત્ર-
ફળ ૪૮૬ ચારસ મેલ હોઇ તેમાં ૩૩૫૫૧૮
ની વસતી છે. વસ્તીમાં ૨૮૧૨૨૦ હિંદુ,
૩૬૯૯૦ ખ્રિસ્તી અને ૧૭૨૬૨ મોહમેદનો છે.

મુખ્ય શહેર ત્રિચનાપલીમાં લોકવસ્તી
૧૮૮૧ માં ૮૪૪૪૯ ની ને ૧૯૦૧ માં
૧૦૪૬૯૦ ની હતી. આ શહેર અહલા તથા
છાવણીનું મુખ્ય મથક હોઇ સમુદ્રથી ૫૬
મેલ ઉપર કાવેરીના જમણા કાંઠા ઉપર છે.
નદીના દક્ષિણ ભાગ ઉપર એક કિલ્લો છે.
ચોલ વંશના રાજ્ય અમલગા આ શહેર
મુખ્ય પાલતપત હતું. મદુરાના નાયક વંશના
સ્થાપક વિશ્વનાથ ને ૧૫૭૩ માં મરણ
પામ્યો તેણે અત્રેનો કિલ્લો તથા રાજ મેહેલ
બંધાવ્યો હતો. તેનાજ એક વંશજ ચોક્કા-
નાયક કે ને ૧૬૮૨ માં મરણ પામ્યો તેણે
બંધાવેલો મેહેલ હાલના ન્યામના મેહેલ
તરીકે જાણીતો છે. અત્રેનો કિલ્લો ૧ મેલ
લાંબો ને ૩ મેલ પોહળો છે. ત્રિચનાપલી-
માંનું એક મદાન 'કલાકાંડના આગલા
રદલાણુ તરીકે બતાવવામાં આવે છે, પણ
તે શક બધું છે. ૧૮૮૪ થી અત્રે બે દેશી
પલટણો જાણીતી રહે છે. અત્રેની 'મ્યુનિ-
સીપાલીટી ૧૮૬૬ માં સ્થાપન કરવામાં
આવી હતી. આ શહેરમાં અનેક નિશાળો
તથા સેન્ટ્રેલ મેડિકલ સ્કૂલ પણ છે.

ત્રિનીદાદ—આ ટાપુ બ્રિટીશ વેસ્ટ ઇન્ડિયાના
ટાપુની છેક દક્ષિણ તરફ વેનિઝુલાનાં કાંઠાથી
૭ મેલ ઉપર છે. એ ૫૦ મેલ લાંબો ને
૩૦ થી ૩૫ મેલ પોહળો છે. એનું ક્ષેત્ર-
ફળ ૧૭૫૫ ચારસ મેલ છે. એમાંથી પૂર્વથી
પશ્ચિમ બણી ૩ પર્વતોની દાર વધે છે.
આ પર્વતો ૩૦૦૦ ફીટની ઉચાઈનાં છે
અત્રેની બૂમ બેઠદ ૧૭૬૫ છે. આબોહ
સરદ ને આધારણ ગરમ હોઇ અસહ્ય
જરી છે. એનું મુખ્ય શહેર પોર્ટ ઓફ સ્પેન્સ
વેસ્ટ ઇન્ડિયામાં છે. તેમાં વસ્તી ૨૫૦૦

છે. બીજું શહેર સંનકરનાન્ડોમાં વસ્તી ૬૩૩૫ ની છે. આ દેશમાં કોકો, સાકર, રમ, કોશી, નારીયળી, તળાકું, અને ફળ ફળાદીને બોહોબો ઉધોગવેપાર ચાલે છે. ૧૮૭૧ માં વસ્તી ૧૦૯૮૬૩ ની, ૧૮૮૧ માં ૧૫૫૧૨૮ ની ને ૧૮૯૦ માં ૨૦૦૭૨૮ ની હતી. વસ્તીમાં મુખ્ય ક્રેન્ચ, સ્પેનિય, ઇંગલીશ અને ઇસ્ટ ઈન્ડિયાના મજુરોની સંખ્યા વસે છે.

આ રાષ્ટ્રમાં રેલ્વે લાઇન ૪૫ મૈલ વેરની નખાયેલી છે. ત્રિનીદાદની શોષ ૧૪૯૮ માં કાલ્જરો કરી અને ૧૫૩૨ થી વસાહત કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર સર વોલટર રોલિનાં લયકરથી શહેરને તુકસાની પોંદ્યાની હતી. તે પછી દરેકે ૧૬૪૦ માં, ક્રેન્ચોએ ૧૬૭૭ માં, ૧૬૯૦ માં આ શહેરને તુકસાની પોંદ્યાની હતી. ૧૭૯૭ માં એ બિટીશોએ ફરી જીતી લીધું હતું.

ત્રિપોલી—ઓટોમન શહેનશાહતનો એક પ્રાંત, અને ઉત્તર આફ્રિકાના બારબરી રાજ્યની છેક પૂર્વમાંનો દેશ. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૯૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૦૦૦૦૦૦ ના સુમારેની છે. તેમાં લિબિયન, બારબરી, ખર અને ચોડા આરબો છે. તેમાં ૩૦૦ યુરોપિયનો છે; અને ૨૪૦૦૦ જુદા પ્રજા વસે છે. અત્રે એટલાસ પર્વતની બે ઉચી હારો (૪૦૦૦ ફીટ) લગાય છે. ગરમીની મોસમ પછી સેહેજ વર્સાદ વસે છે, પણ ફળફળાદી તેમાં જ દારથી ઉગે છે. કિનારાનો ભાગ (૧૧૦૦ મૈલ લાંબો) અત્યંત લાંબો ને ફળવંત છે. અત્રે ધાન્ય, દાર, કપાસ વગેરેની મુખ્ય પેદાશ થાય છે. તેમજ બકરાં, ટોર, નાહના ટુડ અને ખચરો ચોડા જીજીય છે. ત્રિપોલીથી સોનેરી રેતી, હાથીદાંત, સાજી-ખાર, શાહમુર્ગનાં પિછાં પરદેશ રવાના કરવામાં આવે છે. ત્રિપોલી ૪ પ્રાંતમાં વહેંચાયેલું છે. પ્રથમ આ દેશ ફ્રાન્સિયનને હાથથી સાયરીકોને હાથ આવ્યો હતો,

અને તેમના હાથથી ફ્રાન્સિયનને તાબે થયો. પણ તે પછી એ રોમન, સ્પેનીશ અને સેન્ટ જોનના હાથમાં ગયા પછી ૧૫૫૧ માં તુર્ક સરકારને તાબે આવ્યો. એના મુખ્ય શહેરમાં ૨૦,૦૦૦ ની વસ્તી છે.

ત્રિપોલી—સિરિયાનું આ બંદર શહેર બચરતની ઉત્તરે ઉત્તર પૂર્વમાં ૪૦ મૈલ ઉપર છે. આ શહેરની આસપાસ આગલા વખતનાં ખડીયરો અનેક છે. પ્રાચીનકાળમાં એ ફ્રાન્સિયાનું મથક હતું. પુરાણ ત્રિપોલીયા શહેરને ૧૨૦૪ માં ક્રેકરોએ જીતી લીધું હતું; પણ ૧૨૮૯ માં મામુલકોએ ફરી હાથ કબ્જે હતું. પુરાણ શહેર નાથ પામતાં હાલનું નવું શહેર પાંચ મૈલ ઉપર લિખ્તેનોન પર્વતના ઢોળાવ ઉપર વસાવવામાં આવ્યું. એનું બંદર નાહનું ને હાલકું છે. અત્રેથી બચરત સાથે સિધા વેપાર ચાલે છે. વસ્તી ૧૭૦૦૦ ની છે.

ત્રીકેળ—આ વનરપતિનાં ફળોનો કદમ અથવા તેના છાલની બૂકી અગ્નિદિપક, રચક અને વાયુ નાશ કરે છે. સુનાંની હકીમ અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના વેદો અતેસાર ઉપર અને અપાયક વિકારમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ફળમાં એક મુગધી તેલ હોય છે અને છાલમાં 'બર્બરિન' જેવું દ્રવ્ય હોય છે.

ત્રિમૂર્તિ—હિંદુઓનાં પુરાણાદિ અર્વાચીન મથોમાં ને ત્રિમૂર્તિનું વર્ણન કરેલું છે, તે જોકે વેદમાં જડતું નથી તોય ત્રિમૂર્તિની કદમના અતિ પ્રાચીન છે. વેદમાં ને ૩૩ દેવતા જણાવેલા છે તેમાંની સંખ્યા ૪ ને ૧૧ થી ગણી ગણેલી છે. ઈંદ્ર, અગ્નિ અને સૂર્ય એઓ વેદમાંની ત્રિમૂર્તિ છે; પણ કાળનાં ફેરફાર સાથે તેમનું મહત્ત્વ નષ્ટ થઇ તેઓને સ્થાને બ્રહ્મા; વિષ્ણુ અને શિવ આ ત્રિમૂર્તિ આવી. તેમની ઉત્પત્તિ ઓંકાર રૂપ ને બ્રહ્મ છે તેથી થઇ એવું શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું છે. જેમકે અ ઓટસે વિષ્ણુ, ક ઓટસે શિવ અને મ ઓટસે બ્રહ્મ. અબ્યક્ત ને બ્રહ્મ તેને લીધા

(રમત) કરવા માટે બંધકત (પ્રગટ) થવાની
ક્રમશઃ થતાં તે એ ત્રણ રૂપે પ્રગટ થયેલ કેટ-

લાક મત મુજબ આ ત્રણ દેવતા માત્ર ત્રણ
ગુણી છે.

“રત્ને બ્રહ્મા તમો રદ્ધો વિષ્ણુઃ સત્ત્વ જગત્પતિઃ ॥

અત એવ ત્રયો દેવાસ્તત એવ ત્રયો ગુણુઃ ॥

મણ્વેભ્યઃ ક્ષેભ માણ્વેભ્ય અયો દેવા વિજગિરે

એક મૂર્તિ અયો ભાગા બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વરઃ ॥ (મોક્ષમુદ્રાપુરાણ).

વાયુ પુરણમાં પાંચમાં અધ્યાયમાં ત્રિમૂર્તિની
ઉત્પત્તિ વિશેષણે છે કે “દિવસની શરૂઆતમાં
પરમેશ્વર (મહાદેવ) પ્રકૃતિમાંથી ઈડામાં
પ્રવેશ કરી પ્રધાન (પ્રકૃતિ) અને પુરુષને
ક્ષેપિત કર્યો. પ્રધાન ક્ષેપિત થયા તેથી રત્ને
ગુણુ ઉત્પન્ન થયો, અને જેમ બીજને જલ
પ્રવૃત્તકે કારણ હોય છે તેમ તે થયો. જ્યારે
ગુણુમાં ઝોણું વધુ પ્રમાણુ ઉત્પન્ન થાય છે
ત્યારે તેના દેવતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ
મુજબ ક્ષેભ પામેલાં ત્રણ ગુણુથી ત્રણ
દેવતા ઉત્પન્ન થયા.

રાજગુણુ બ્રહ્મા થયો, તમોગુણુ અગ્નિ
થયો અને સત્ત્વગુણુ વિષ્ણુ થયો. આ ત્રણે
દેવતા પરસ્પર ઉપર આધાર રાખે છે, અને
તેઓ કદી પણ છુટા પડતા નથી. ધૃત્વર
(મહાદેવ) એ પરમેશ્વર છે, અને વિષ્ણુ
બુદ્ધી કરતાં બ્રેષ્ટ છે. બ્રહ્મા રત્ને ગુણુ
સંપન્ન હોઈ ઉત્પત્તિ કરવા તૈયાર રહે છે.

બ્રહ્મા; શિવ અને વિષ્ણુ એ જેમ ઉત્પન્ન
થયા તેમ નાશ પણ પામે છે. તેમની ઉમર
ચોક્કસ ઠેડવેલી છે.

“બ્રહ્મા વિષ્ણુશ્ચ રદ્ધશ્ચ સર્વાવાબૂત જતયઃ,
નાશ ગેવાનુ ધાવતિ સર્વિ વાનીવ વાલ્મયઃ.

(ગોગવસિષ્ઠ)

અર્થ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રદ્ધ એ સર્વ પૃથ્વી
સાથે લય પામવાના સમયપર પોહોંચ્યા છે.

બ્રહ્માનું આયુષ્ય ૧૬૮૫ તું (ગુઓ કલ્પ);
તેજ માત્ર મુજબ ૧૦૦ વર્ષ થતાં શિવને
એક દિવસ થાય છે. એજ ધેરણે શિવનાં
૧૦૦ વર્ષ થતાં વિષ્ણુને એક નિમેષ થાય
છે. (નિમેષ=ત્રેત્રની પાપણુ ઉધાડબધ કરવા
જેટલો વખત લાગે છે તેટલો સૂક્ષ્મ વખત.)

વિષ્ણુ પુરાણમાં ૩ પ્રલય જણાવ્યા છે.
ઐટલે નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક, અને આત્મિક.
બ્રહેસેા પ્રલય દરેક કલ્પની આખેરીમાં થાય
છે, તેમાં સર્વ પ્રાણી માત્ર નાશ પામે છે.
બીજે બ્રહ્મદેવની ઉમરની આખેરીમાં શય છે,
તેમાં સર્વ તત્ત્વો પ્રકૃતિમય બને છે, અને
આત્મિક પ્રલયમાં સર્વ મોક્ષ પામી આત્મ
રૂપ બને છે (વિષ્ણુ પુરાણ અ. ૧. અ. ૩.)
ત્રિલિંગ દેશ—હાલમાં એને તેલંગણુ કહે
છે. પ્રાચીન નકશામાં એની પ્રમાણે કલિંગ
દેશ જણાવી એની વાયબે આંધ્રદેશ જણા-
વ્યો છે.

ત્રિવિક્રમાનંદ—આ કવિ જ્ઞાતે ઐાદિય
સદસ્ય બ્રાહ્મણ જંપુસરમાં જન્મ્યો હતો.
જંપુસરમાં જ્યાં રાધવાનંદજીનો અખાડો છે
ત્યાં એ હમેશાં જતો, ત્યાંથી એને જ્ઞાન-
માર્ગનો ઉપદેશ થયો હતો. એના માબાપે
એ પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે એનું મગ્ન
કીધું. લગ્ન સાવધાન થતી વખતે એણે
ગોરને પુછ્યું કે “સાવધાન ઐટલે શું ?”
ગોરે કહ્યું કે લગ્નની ધડી સાચવવી તે. પણ,
એ ઉત્તરથી એના મનનું બરાબર સમાધાન
થયું નહિ. એણે પેતાના મનમાં સાવધાનનો
એવો અર્થ કર્યો કે “હે જીવ તું આ દુનિયાની
ખટખટમાં પડીશ નહિ. આથી તે સાંવધ
જતી હાજતે જવાતું જહાનું કાઠી મંડપમાંથી
નહારી જઈ ઘેર ધરેણું બધા કાઠી આપ્યાં
ને કોઈનું પણ ન માનતા કાશીક્ષેત્ર તરફ
નહાડો. ત્યાં ચારેક વર્ષ રહી સરતમાં પાછો
આવી ત્યાં કથા શ્રવણ કર્યા જઈ, આનંદ
શાસ્ત્રીને ઘેર જઈ ક્રોમીનો અભ્યાસ કરતો
અને હિંદુસ્તાનીમાં લખેલાં વેદાન્તનાં પુસ્ત-

કોની પોતે કથા વાંચતો. પછી એણે સુરતમાં કેટલાકને કંઠી બાંધીને શિષ્ય કર્યા. તેમનો મુખ્ય શિષ્ય વિજયનાંદ ત્રિવિક્રમ પછી અખાડાનો મહંત થયો હતો. એણે પોતાના પિતા તરફથી મળેલી દસ હજારની દોલત સાધુસંતોને ખવાડવામાં ખર્ચી હતી. એણે પંદરેક જણને દિક્ષા આપી સાધુ બનાવ્યા હતા, પણ ઉપદેશ વિનાનાં તો ૧૦૦ ઉપર શિષ્યો હતા, એ કાવ્ય કરતો અને રાગ રાગણી સારી પેઠે સમજતો, પણ જીર્ણ શકતો નહિ. એણે ગ્વાલિ, ઉર્દૂ, દક્ષણી અને ગુજરાતિમાં વેદાન્ત વિષય ઉપર કવિતા રચી હતી. તેમાં કેટલાક તો મોટા અર્થો રચી પ્રગટ કર્યા હતા. એનું મોટે ભાગે લખાણ હિંદુસ્તાનીમાં છે. એની કવિતા સવૈયા, કવિત્ર, ધોળ, પ્રખંધ અને જૂદા જૂદા રાગના પદોમાં છે. એ સંવત ૧૮૭૬ માં મરણ પામ્યો હતો.

ત્રિવિષ્ટપ—તિમેટનું પ્રાચીન નામ (જુઓ તિમેટ.)

ત્રિવેનદરમ—એજ તાલુકામાંનું મુખ્ય ગામ. લોક વસ્તી ૩૭૬૫૨ની છે. કિલ્લા માહેલી વસ્તી સાથે કુલે વસ્તી ૪૧૧૭૩ ની છે. અતરે મહારાજની દરબાર તથા મેહેલો છે. રોહિર સમુદ્રથી એ મૈત્ર ઉપર વસાયેલું છે. અત્રેનો કિલ્લો આગળ એક બંધાવનું મુખ્ય બાંધકામ ગણાતું હતું પણ હાલમાં તેમાં દલકી વર્ણની પ્રજા વસે છે. શહેરમાં રાજ તથા અમીર ઉમરાવો અને યૂરપીયનોનાં સુદર મકાનો છે. કિલ્લામાં રાજ તથા કુમારોના મેહેલો છે. આ મેહેલો તેની ગસલ બારીક ફરારમદી બરી કારીગરી માટે વખણાય છે, તેમજ ત્યાંનું વિષ્ણુ મંદીર ઉત્તમ બાંધકામો માંનું એક ગણાય છે.

શહેરમાં અનેક ખાનગી, સરકારી અને લશ્કરી ઇસ્પીતાલ, શાળા, હાલખેરી અને મહારાજ દાલેજની મુખ્ય ઇમારતો છે. ૧૮૩૬માં, અત્રેની વેધશાળા મહારાજાએ બંધાવી ખગોળ સંબંધી અનેક શોધખોળ

કારવી હતી. આગળ અત્રે યૂરપીયન ખગોળશાસ્ત્રીઓ નેમવામાં આવતા હતા પણ હાલમાં દેશી ખગોળ શાસ્ત્રીઓનાં કારોબાર તળે છે. કિલ્લાની બહાર એક ખાસ જોષ છે.

ત્રીપૂરી પૌર્ણિમા—કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ ને દિવસે એ. રાત્રે લોકો દારખાતું છોડે છે. દીવાળીની પેઠે એ દિવસે પણ વસ્ત્રાલંકાર પેહેરી દેવદંશન કરવામાં આવે છે. આ પર્વની ઉત્પત્તિ રાની કુમાર સહિતામાં એવી આપે છે કે 'ત્રીપૂરી' નામના રાક્ષસને તે દિવસે માર્યાથી દેવોએ દિપોત્સવ કરી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. એ રાક્ષસે મ્હોટું તપ કરી બ્રહ્મા પાસથી એવું વદાન મેળવ્યું હતું કે દેવ નિશાચર, માણસ, અને કોઇથી તેનું મરણ થાય નહિ. આ વદાન મળ્યા પછી તેણે દેવોને ધણું દુઃખ દીધું, અને તેઓ તેથી વિષ્ણુને શરણ ગયા, ત્યાં 'કાંઈ સદાચતા મળી નહિ. છેલ્લે નારદે ત્રીપૂરને દેશાસપૂરી સેવાને સમજાવવાથી દેશાસમાં મોકલ્યો ત્યાં શિવને હાથે તે માર્યો ગયો હતો.

ત્રીપૂર—આગળ દેવદાનવો વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં દાનવો હારપામતાં મયાસુરે પોતાનાં બે મિત્રો તારક અને વિદ્યુન્માલીને સાથે લઈ લાંબો કાળ તપમાં ગુજરી બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યો, અને વર માગ્યો કે મને સો મેા યોજનાનાં અતર ઉપર દેવતાઓથી અભેદ એવા ત્રણ દરતા નગરો બનાવવા અને બ્રહ્માજીના શાપથી અભેદ, મહાદેવના બાણથી કદાચ તેનો નાશ થતાં તે નગર બાકી રહેતો તેનો નાશ નહિ થાય એવું ઇચ્છ્યું. આ વર બ્રહ્માએ આપતાં મયાસુરે પુખ્ત નક્ષત્રમાં દોહ, રજત અને સુવર્ણ એમનાં એક ઉપર એક એવા સરખા અંતર ઉપર ત્રણ નગરો બાંધ્યા ને ત્યાંનું આધિપત્ય આદ્યકમે તાટકા સર, કમલાક્ષ તથા વિદ્યુન્માલી એ ત્રણેને આપ્યું. એ શિવાય આ ત્રણ નગરમાં બીજા નાદનાં પુરો બધાંબ્યા, અને ત્યાં વચોવચ પોતે રહી સર્વને આગા કરી કે દોષએ

દેવતાઓને દુઃખ દેવું નહિ, પણ કેટલાક કાળ પછી તેઓએ દેવતાઓને પિડવા માંડતા મહાદેવે પૃથ્વીને રચની કંપના બનાવી, બ્રહ્માને સારથી બનાવ્યો અને બીજા દેવતાઓને બગેબગ ગોઠવી વિષ્ણુને ધનુષ્યપર યોજવાનો બાણ બનાવ્યો, અને ધુધ નક્ષત્રો યોગ (કાર્તિક સુદ પુનેમે) આપતાંજ ત્રણે નગરો સમચૂતમાં આવતાં ફોજ મહાદેવે એ ત્રીપુરોનો નાશ કર્યો; તેમાં ત્રણે અધિપતિ માર્યા ગયા. માત્ર મયાસુર ઇશ્વર બંકત હોવાથી તે બચી શક્યો.

ત્રીવેણી—આ રાગણી હિડોલનાં ૮ પુત્ર વધૂમાંથી એક. એની ભત્રી સંપૂર્ણ છે. એમાં પંચમ વાદી સ્વર છે, ગંધાર અને નિખાઃ સંવાદી સ્વર છે. ધૈવત અનુવાદી સ્વર છે. એનો ગાવાનો વખત સાંજનો છે. આ બાધા દેશકારી, ગૌરી અને મુરખી એ ત્રણથી ભિન્ન છે. માટે તેનું નામ ત્રીવેણી છે.

ત્રીસ વર્ષની લઠાઇ—જર્મની અને આસ્ટ્રિયામાં લાગત ઇ. સ. ૧૬૧૮ થી ૧૬૪૮ સુધી જે લઠાઈ ચાલુ રહી તેનું નામ. એમાં રપેન તથા જર્મનીના ધણાખરા કેથોલિકોએ ભાગ લીધો હતો. આ લઠાઇનું કારણ જર્મનીના કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ વચ્ચેના મત ભેદનું હતું. આ લઠાઇમાં કેથોલિક તરફથી શહેનશાહે મુખ્ય ભાગ લઇ મોટી ધાતકી કબજ ચલાવી હતી. આ યુધ્ધના ચાર ભાગ કરી શકાયો :—

૧—પેલેટાઈન ફેડરિક સંબંધી લઠાઇઓ. આ લઠાઈ ઇ. સ. ૧૬૧૯ થી ૧૬૨૫ સુધી ચાલુ હતી. એમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફ કાઉન્ટયુર્ન અને કાઉન્ટ મેન્સફીલ્ડ એ બે સરદારો હતા. પેલેટી લઠાઈ શ્વેતગિરિમાં ઇ. સ. ૧૬૨૦ માં થઇ, તેમાં બોહિમિયન લોકો હાર પામીયાથી કાઉન્ટ યુર્ન અને પેલેટાઈન ફેડરિક હાલડ તરફ નહાશી ગયા. પણ કાઉન્ટ મેન્સફીલ્ડે જર્મનીમાં બવેરિયન પ્રજાને ઇ. સ. ૧૬૨૨માં પુરતી રીતે હરાવ્યા. શ્વેતગિરિની લઠાઈ પછી ફ્રાંકનાન્ડ બ્રાહ્મણાહે બોહિમિયનો

ને સખત શિક્ષા આપવા માટે તતપર હતો. આથી બેડનના માર્ગેન્હ અને ઇન્સબ્રુકના ડ્યુક એઓએ પ્રોટેસ્ટન્ટ તરફથી મેન્સફીલ્ડને મદદ કરવા આપા. બવેરિયન સેનાધિપતિ ટિલીએ ૧૬૨૨માં બેડનના માર્ગેન્હનો વિજેન્માં ઇ. સ. ૧૬૨૩ માં મન્સટર પાસે હોસ્ટમાં ઇન્સબ્રુકના ડ્યુકનો પરાજય કર્યો.

આ મુજબ પ્રોટેસ્ટન્ટોને પરાજય થતાં સુલેહ થવાનો સંભવ હતો પણ ફ્રાંકનાન્ડ કહેવા લાગ્યો કે “ઇશ્વરે જે આપણને જય આપ્યો તે ઉપરથી જણાય છે કે આપણે લઠાઈ બંધ કરવી એવું ઇશ્વરના મુનમાં નથી, આથી તેણે પોતાના લશકરને મજબૂત કરવા બવેરિયાના ડ્યુકને ઈલેક્ટ બનાવ્યો અને પોતાનું તમામ લશકર વાલેન્સીનની સરદારી તળે સોંપ્યું.

૨—(૧૬૨૫ થી ૧૬૨૯ સુધી) આથી પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ ડેન્માર્કના રાજાને મદદ તેડ્યો. તેને મેન્સફીલ્ડ અને ઇન્સબ્રુકના ડ્યુક આવી મળ્યા. વાલેન્સીને ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં લઠાઈ શરૂ કરી. ટિલિએ હાનોવર મુકામે ‘લટર’ મધે ઇ. સ. ૧૬૨૬ માં ડેન્માર્કના રાજાનો પરાજય કર્યો. તે પછી મેન્સફીલ્ડ અને ઇન્સબ્રુકના ડ્યુક એ બેડ ઇ. સ. ૧૬૨૬ માં ખરણ પામ્યા. આથી ૧૬૨૬ માં ટિલિ અને વાલેન્સીને ૧૬૨૭ માં ડેન્માર્ક ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના રાજાનો પરાજય કર્યો, આથી ૧૬૨૯ માં સુલેહ થઇ. આ રીતે પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોનો કોઇ આગેવાન નહિ રહેવાથી સુલેહ ચાલુ રહી હતો; પણ તેટલાં ફ્રાંકનાન્ડે એક બહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું કે પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ જે જે ધર્માસનો ખાલસા કર્યા હોય તે તેઓએ છોડી દેવાં જોઇએ, આથી ફરી લઠાઈ જાગી.

૩—(ઇ. સ. ૧૬૨૯ થી ૧૬૩૫) આ બહેરનામાથી ધમરાઇ પ્રોટેસ્ટન્ટોએ સ્વિડનના રાજા ગૅસ્ટેન્હસ બ્રાહ્મણની મદદ માગતા તે ઇ. સ. ૧૬૩૦ માં ‘પામરે-નિશા’ના ઠિનારા ઉપર આવી ઉતર્યો. અતરે

વાલિન્સ્ટીન ઝોધાપરથી દૂર થયો હતો, પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ સંસ્થાનિકોમાં અધ્યતા નહિ હોવાથી ટિલિએ ૧૬૩૧ માં 'માગડેબર્ગ' શહેર કબજે કર્યું. લિપ્ઝિક પાસે લિટેન્શીસમાં ગરટેન્ડસે ટિલિનો પરાજય કર્યો. (૧૬૩૧ના મે માસમાં), આથી ફરી ટિલિને લેચ નદી ઉપર સામે યથ ગરટેન્ડસે તેનો પરાજય કર્યો. આ લડાઈમાં ટિલી ધાયલ યથ માર્યો ગયો. આથી સેકસન લોકોએ બોહિમિયામાં દાખલ યથ પ્રેગ શહેર તાબે કર્યું, આથી બાદશાહે વાલેન્સ્ટીનને ફરી તોડાવ્યો. ૪૦ સં ૧૬૩૨ માં દુર્યમાં 'ગરટેન્ડસ'ને વાલેરન્ટની નહાસવુ' પડ્યું. પણ લિપ્ઝિક પાસે લુટએનમાં વાલેન્સ્ટીનના લશ્કરનો ખારે નાશ થયો હતો, પણ ગરટેવસ મરણ પામ્યો હતો, છતાં સ્વિડિશોએ લડાઈ ચાલુ રાખી. સ્વિડિશ સેનાપતિ હોર્ને અને વિમરના ડ્યુક બર્નાડે બવેરિયાને નરમ બનાવ્યું, ત્યારે બાદશાહે વાલેન્સ્ટીનને ત્યાં જવા હોકમ કર્યો, પણ તેણે તે હોકમનો અનાદર કરતાં તેને ઝોદા ઉપરથી દૂર કરવામાં આવ્યો. તે પછી ૧૬૩૪ માં તેનું ખૂન થયું. વાલેન્સ્ટીનના મોત પછી રાજપુત ફ્રિડનાડે ૪૦ સં ૧૬૩૪ માં ૬ ઠી સપ્ટેમ્બરે નાઈલ-જેનમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોને પુરી હાર ખવાડી. આથી જર્મનીમાંના પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદશાહ સાથે કોલકરાર થયા. આ વેળા ફરી શાંતતા થય-રાતે; કારણ સ્વિડિશ પ્રજા માત્ર બાકી રહી હતી; પણ ક્રાન્સને શાંતતામાં લાભ નહોતો, કારણ લડાઈ ચાલુ હોય તો પોતાની મદદની ગરજ પડવાં પોતાનું મદદત વધશે એમ આ દેશ માનતો હોવાથી તેઓએ સ્વિકરને મદદ કરી, આથી લડાઈ ફરી ચર ચર્ચ.

૪—(૧૬૩૫ થી ૧૬૪૮) સ્વિડિશ સેના-પતિ બોનરે સેકસનેને દરાવ્યા. આ તરફ રાહિન નદી ઉપર વિગરનો ડ્યુક બર્નાડે રાહિન પ્રાંતમાં ખારે જય મેળવ્યો. પણ તે ૧૬૩૯ માં મરણ પામ્યો બોનરે બોહિમિયા પ્રાંતમાં ખારે ત્રાસ વર્તાવ્યો પણ તે ૧૬૪૧ માં મરણ પામ્યો. આથી પાદશાહ તરફથી

કોલકરાર ચર થયા, કારણ ખીજે ફ્રિડનાડ ૧૬૩૭ મરણ પામ્યો હતો, અને તેનો બેટા ત્રીજો ફ્રિડનાડ શાંત સ્વભાવનો હતો. આ વેળા પણ લડાઈ ચાલુ જ હતી. બોનર પછી સ્વિડિશ સેનાપતિ ટોર્ટેન્સન થયો. તેણે ૪૦ સં ૧૬૪૨ અને ૧૬૪૫ માં બાદશાહી લશ્કરને પુરી હાર ખવાડી વિએના મુખી વધી ગયો. ખીજી તરફ કેન્થ સરદાર ટ્યૂરિને રાહિન પ્રાંત તદન વેરાન બનાવ્યો. છેલ્લે વેસ્ટફલિયાને તહ ૪૦ સં ૧૬૪૮ માં થયો.

આ કોલકરારમાં ક્રાન્સને આપતો લાભ મળ્યો. આલેસેસ પ્રાંત ક્રાન્સને મળી રાહિન નદીના કડિના સર્વ કિલ્લા તોડી પાડવામાં આવ્યા, અને હોલંડ દેશ સ્વતંત્ર થતાં પશ્ચિમ બધી જર્મની દેશ તદન ખુલ્લો પડ્યો. ખીજી તરફ સ્વિતઝરલેંડ દેશ સ્વતંત્ર થતાં દક્ષિણ તરફથી પણ જર્મનીનું રક્ષણ નહિ સરખું થયું. આ વેળા સર્વ રાજ્યો સ્વતંત્ર થયા હતા. આ રીતે જર્મનીને ખારે નુકસાની પોંદચી અને ક્રાન્સને મ્હોટાઈ મળી.

ત્રેતાયુગ—આર યુગમાંના ખીજે અને તેને મુક્તિમાન દેવતા. એની વર્ષ સખ્યા દેવતા માંને ૩૬૦૦ વર્ષની છે. એટલે મનુષ્ય માને ૧૨૯૬૦૦૦ વર્ષની સખ્યા થાય છે.

ત્રેપિસ્ત—આ એક ખિસ્તી સાધુઓના રાજો ક્રાન્સમાં જન્મીને છે. આ પંથની સ્થાપના “જીઆનડી બાવુથીલીયર ડીહારાન સે” નામના વિદ્વાન સાધુએ કરી હતી. તેણે ૪૦ સ. ૧૬૬૨ માં સંસાર ત્યાગ કરી ‘એમેલિસારેપે’ નામના એક મોટા ખડમાં દાખલ થઈ સાધુની જીંદગી ચર કરી ત્યાં રહેતે રહેતે પોતાનો નવો પંથ સ્થાપન કર્યો. આ પંથમાં જોગયલા સાધુઓ અન-કળ શાક શિવાય ખીજે ખોસનો ખોરાક ના કંઈ પીણું કરી ઉપયોગમાં લેતા નથી. તેઓ થલુ કુષ્ટ વેદી જીંદગી ગુજરે છે. મુખ્ય કરી આખો વખત માન ધારણ કરી ધર્મગ્રંથો ના આગવા ‘સાધુઓનાં જ્ઞાતોનાં વાંચવામાં અમવા તો ખેતીવાડીના કામમાં

વખત શુભરે છે. તેઓ ચોક્કસ નેમેલે
વખતે સર્વ સાથે મળી કોરડા વડે પોતાના
પીઠ ઉપર માર મારી તે વેદના સહન
કરે છે. અકવાડીયામાં એકજ વેળા સ્નાન
કરે છે અને ઝાઝાં કપડાં પહેરતા નથી.
દબમત હાથે કરે છે પણ દાદી લાંબી
વધારે છે. ધર્મશુરોઓનું કામ કરનારા સફેદ
અને ખીળ તપકિરિયા ઝાપા પહેરે છે. તેઓ
રાત્રે બે વાગે જાગી સાથે દેવળમાં જઈ
બે કલાક બંદગી કરવામાં યા બજન ગાવા-
માં શુભરે છે. એઓ મરણ પામતાં પેહે-
રેલાં કપડાં સાથેજ શબને દફનાવે છે. તેઓ
દિવસમાં એકજ વેળા અન્ન ફળનો ખોરાક
લીધે છે, ને બાકીનો વખત મૈત્ર ધારણ
કરી પોતાની ફરજ બજાવે છે.

ત્રેખિઝન્દ—ઉત્તર પૂર્વ એશિયામાં ધનુરનું પાવ-
તખત કાળા સમુદ્ર કાઠેનું વેપારનું જળણીતું
મથક છે. એની આસપાસ કિલ્લેમદીનો
કોટ છે, ને તેની બાહર ખ્રિસ્તીઓના
મકાનો છે. અત્રેના બંદરનો ડૉન્સટનીનાપલ,
ડેન્યમના મુખ મુખી તથા મેડિટરેનિયન
સાથે સિંધો વેલવાર આસે છે. અત્રેના રેસ-
મનો ઉદ્યોગ મુખ્ય છે. ઇ. સ. ૧૨૦૪ માં

ક્રોડરોએ ડૉન્સટનીનાપલ છતી લીધું તે
પ્રસંગે એને શહેનશાહાતનું પાવતખત
'બનાવ્યું હતું' કે જે ૧૪૬૨ સુધી ખ્રિસ્તી-
ઓને હાથ હતું, જે પછી ફરી તુર્ક સત્તા
સ્થાપન થઈ હતી. વસ્તી ૫૦૦૦૦ ની છે.
ત્રોજન—માઈસ આદિપઅસ, રોમનો બાદ-
શાહ. એનો જન્મ ઇ. સ. ૫૨ માં રોમ
ખાતે થયો ને મરણ ૧૧૭ માં નિપજ્યું
હતું. એની બાહોશી, શુરાતમ લથા ખીળ
સદયુષ્ય જોઈ એને 'નબહા' બાદશાહે પોતાનો
પાલક ઇ. સ. ૯૭ માં કરી લીધો હતો,
અને એ ઇ. સ. ૯૮ માં ગાદીનશીન થયો.
એણે ટેક્સિઅન પ્રજા સાથે જે વેળા
લડાઈ કરી. એ મહોટા શૂરા હોઈ પ્રજા-
હિતકારી હતો. પાર્થિયન પ્રજા સાથે લડાઈ
કરી રોમ આવતાં સિલેસિયામાં મરણ પામ્યો
હતો.

ત્રોટક—નાટ્ય શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ
જેમાં ૭, ૮, ૯ અથવા પાંચ દિવ્યાદિવ્ય
નાયક અને દરેક અકમાં વિદુશકનું આવવું
એ લક્ષણો હોય છે તેને ત્રોટક કહે છે.
એમાં અગે શુભાર રસ હોવો જોઈએ.
જેમકે વિક્રમોર્વશિય નાટક.

થ.

થ—મૂળાક્ષરનો અઠ્ઠાવીસમો અક્ષર
થક્કરી વિદ્યમ—આ જળણીતા લેખકનો
જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં ૧૮ મી જુલૈએ
કલકત્તામાં થયો હતો. એનો પિતા રિયમંડ
થક્કરી ઇસ્ટઇન્ડિયા કુંપનીમાં નોકરીએ હતો
અને તે કલકત્તામાં એક સિવિલીયનની મુદર
બેઠી 'ગિસ એના એયર' સાથે પરણ્યો
હતો, અને તેમને સાં એનો જન્મ થયો
હતો. જે પાંચ વર્ષના થયો તેટલાં એનો
પિતા મરણ પામતાં એની માતાએ મેજર
કાર્મિચ રિમય નામે બંગાલી એનજીન્યર
સાથે લગ્ન કર્યા. વિદ્યમ થક્કરીએ ૧૧

વર્ષની વયે ચારટર હોસ ખાતે વિદ્યાભ્યાસ
થકી મોકલવામાં આવ્યો. સાં એ મજબૂતો
હતો જે દરમ્યાન થોડી મુદત બાદ એના
માતપિતા દિલ્હીસ્તાનથી સા આંવી રવા.
૧૮૨૯ માં થક્કરીને ટ્રિનિટી કોલેજ કેમ્બ્રિ-
જમાં મેળવામાં આવ્યો, જે કોલેજ એણે બે
વર્ષના અભ્યાસ પછી છોડી હતી. તે વેળા
સાં ટેનિસને 'ટીમકટુ' વિષય ઉપર એક
કવિતાની કવિતા માંગી તેમા થક્કરીએ ફરફ
મેળવી હતી. આ કવિતા નીચે થક્કરીએ
પોતાનું નામ આપ્યું નહોતું. પણ આ કવિ-
તાના નવામાં લખનાર ધણીની ધણી પ્રથમ
થઈ હતી.

કેમલિન' હોડ્યા પછી એણે એ વર્ષ સુધી જર્મનીમાં સુસાધરી કરી અને ત્યાંથી પાછું આવતા દોડમાં વણીલાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે એની વાર્ષિક કમાણ ૫૦૦ પૌડથી વધુ નહોતી; પણ તેટલાં દિ'કુસ્તાનની એક બેઠમાં જ વારસો મેળેલો હતો તે બેંક બાગી પડતાં એને પોતાના નિર્વાહ ચક્રી કોરોસ કરવી પડી. આથી ૧૮૩૩ થી એણે લખાણો કરવાનો ધંધો શરૂ કરી પેહેલા નેચનલ રેન્ડર્ડ અને અઠવાડીક જર્નલ ઓવ લિટરેચર વગેરેમાં જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર લખાણો કરવા માંડ્યા. થોડા વખત પછી એ નેચનલ રેન્ડર્ડને માલેક થયો. એજ વર્ષની આખેરીમાં એ પોતાનાં માતાપિતાને પેરિસ જઈ મળી ત્યાં ચિતારાનો દુનર શિખવા માંડ્યો.

૧૮૩૬ માં એ ઇસાએલા નામે એક સ્ત્રી સાથે પરણ્યો. પણ એથી એની જનલ વધી પણ એણે વધુ મેહેનત કરી કમાવા માટે લંડન ખાતે ૧૮૩૭ માં જઈ રહી ટાઇમ્સમાં લખાણ કરવા માડ્યા. તેમજ 'ન્યૂ મથલી' અને ફ્રેઝર્સ મેગેઝાઈન'માં પણ લખાણો કરવા માંડ્યા. ૧૮૪૦ માં Paris Sketch Book નામે ગ્રંથ પ્રથમ પ્રગટ કર્યો બાદ ૧૮૪૧ માં Comic Tales and Sketches ; Yellowplush Papers અને બીજા અનેક ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા પણ તેમાં ઝાઝો ફાવ્યો નહિ; આથી ૧૮૪૬ માં Frish Sketch-Book અને Cornhill to Cairo ના ગ્રંથ કર્યા. તે પછી એને Vanily Fair નામે આસીક માળા પ્રગટ કરવા માંડી અને આ આસીકમાળાની રહે પછી એ પોતાના ધંધામાં સ્વતંત્ર રહી વધારે આગળ વધ્યો. ઇ. સ ૧૮૫૭ માં એણે પાર્લમેન્ટમાં ઉમેદવારી કરી પણ તેમાં રહે પામ્યો નહિ. ૧૮૬૦ માં ફોર્નહિલ મેગેઝાઈન પ્રગટ કરવા માડ્યું. તે પછી ૧૮૬૩ માં હેલી વાર્તા Denis Duval લખી પણ તે અધુરી મેલી ૧૮૬૩ માં ૨૪ મી ડિસેમ્બર મરણ પામ્યો હતો.

ધ્યુન—સ્વતંત્રસેડનું આ પુરાણું સુંદર શેહેર જર્મની દક્ષિણે દક્ષિણ પૂર્વમાં રેલમાર્ગે ૧૭ મેલ ઉપર છે. વસ્તી ૫૫૦૭ ની છે.

ચર અને પારકર—મુબઇ ઇલાકામાં પૂર્વ સિંધમાંનો એક જિલ્લો. એની ઉત્તરે ખેરપૂર, પૂર્વે જસલમીર, જોધપૂર, પાલજપૂર, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને પશ્ચિમે હૈદરાબાદ છે. ક્ષેત્રફળ ૧૨૭૨૯ ચૌરસ મેલ છે. ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૧૮૦૭૬૧ ની, ૧૮૮૧ માં ૨૦૩૩૪૪ ની, ૧૮૯૧ માં ૨૬૭૨૦૩ ની ને ૧૯૦૧ માં ૩૬૪૧૬૮ ની હતી.

આ જિલ્લામાં સિંધી તથા કચ્છી બોલી બોલાય છે, પણ ગુજરાતી બાપાનો પ્રસાર સાધારણ છે.

આ જિલ્લાના ચર અને પારકર એવા બે ભાગ કરેલા છે. 'પાર' ભાગ સપાટ થઇ પશ્ચિમે છે. ચર ભાગમાં જંગલો છે. આ દેશમાં રબી, ખરીપ અને અધાવ એવા ત્રણ હિંજાર છે.

ચર પારકર જિલ્લો ૧૮૪૪ થી બ્રિટીશ સત્તા તળે છે. ૧૮૫૯ માં અન્ને ઉડેલા બળવા સમયે કર્નેલ ઇન્ડ્રેસે હૈદરાબાદ સુધી કુચ કરી નગર પારકર જીતી લઇ ત્યાંના રાણાને કેદ કરી સર્વ દેશ બ્રિટીશ કાબુ તળે મેલ્યો ને રાણાને ૧૪ વર્ષની દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી હતી.

આ જિલ્લામાંથી ચોખા, ધાણ, તેલી બિયાં, ટોર, ઘેટાં, બકરી વગેરે ગુજરાત પાલનપુર તરફ મોકલે છે, તથા ગ્રામમાં અને બકરી હેદાબાદ તરફ, થી કચ્છ બણી અને ગુજરાતમાં, આજલી, 'મીડું' વગેરે કરાંચી તરફ મોકલવાનો વેપાર ઉદ્યોગ ચાલુ છે.

આખાત વેપાર રૂ, ધાતુ, સૂકો મેવો, રેશમ, શેરડી, તંબાકુ વગેરેનો છે, ને નિકાશ વેપાર ધાન્ય, ઉન, ઘી, ટોર, ને નીમકનો આવે છે. મુખ્ય કારખાના ઉનના બરતસ તથા પાકીટ, ઉંટની મુલો અને ચતર કપડ બનાવવાનો આવે છે.

જલ્દામાં ૬૦૫ ગામે, ૭૧ શાળા હોઇ તેમાં ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે, સ્ત્રી કેળવણી અતિ યોગી ફલાયલી છે.

આ જલ્દામાં ગરમી જેમ ઉન્દાળામાં બેહદ પડે છે તેવીજ શિયાળામાં થડી અસંત પડે છે; ગરમીમાં છુલનાં ભારે તુફાનો યાય છે, આ જલ્દામાં વસંદ માત્ર ૧૧ ઈંચ થી ૧૬ ઈંચ પડે છે."

થરમાપિલિ—આ યાદગાર લાઈ ૪૦ સં પૂર્વે ૪૮૦ માં ઝંકસીસે પોતાના અપાર સૈન્યથી બલુચીના સ્પાર્ટનો સાથે કરી હતી. બ્યારે ઝંકસીસ ડ્રેસ, મેસિડોનિયા અને યિસલી આ પ્રાંતમાંથી કુચ કરતાં તેનું આરમાર કિનારેથી અને ઝંકસીસ મ્હોટી ફાજ સાથે ખુબી માર્ગે જતો હતો, તેટલાં શ્રીક્રિએ થર્માપિલિ પાસે ઝંકસીસ સાથે લટવાનો નિશ્ચય કર્યો. થર્માપિલી ડુંગર એક અતિ ખીકટ ધાટ સમુદ્ર કડે છે, તેની એક બાજુએ બાગેલા ઉમા કરાડા અને ખીજ તરફ તળીયામાં સમુદ્ર છે, આ ધાટ સંભાળવા ૧૦૦૦૦ સ્પાર્ટનોનું લશ્કરે લઈ 'લિઆનિ-દાસ' સરદારને શ્રીક્રિએ લટવા મોકલ્યો. આ જગ્યા એવી તો મજબુતાઈવાડી અને ખીકટ સ્થિતિમાં હતી કે બધાં ઉમેલા લશ્કરને ઝંકસીસનું સૈન્ય જરાએ અત્રવલ પોંદ્યાડી શકતે નહિ, તેથી તે આગળ દેશમાં લાખલ થઈ શકતે નહિ, પણ ઝંકસીસને નસીએ એક શ્રીક બરવાડ પોતાનાં દેશને બેવડા થઈ દ્રવ્ય લોભથી પોતે જે છુપે નાહનો માર્ગ નજીબો હતો તે ઈરાનીઓને ખતાવતાં, ઝંકસીસનું સર્વ લશ્કર સ્પાર્ટનો સામે પોંદ્યો ગયું. લિઆનીદાસે આ રીતે સ્વદેશી દેશ દ્રોહિનેજ હાથે ધાત થએલો જેમ સર્વ લશ્કરને ગ્રીસ તરફ મોકલી માત્ર ૩૦૦ લડવૈયા મરણ્યા થઈ તે તરફ લટવા ઉમા, પણ તે સર્વે ઝંકસીસનાં અસખ્ય સિપાહોને હાથે કપાઈ માર્યા ગયા. આ ઠેકાણે શ્રીક્રિએ ૩૦૦ ઝંકસીસ દેશહિતકારીઓની યાદગારીની એક ગંભીર પાળ આંધી તે ઉપર ઇજ્જપશિયન

સમુદ્ર તરફ નજર કરતો એક સિંહ બેસાડેલો છે.

થરમા મિટર—(જુઓ ઉજ્યુતા માપક યંત્ર.)

થરવાડી—લોચર જરમાના પેશ માહેલો. જલ્દો. એનું ક્ષેત્ર ફળ ૨૦૧૪ ચૌરસ મૈલ હોઈ તેમાં ૨૭૮૧૫૫ ની વસ્તી તથા જલ્દાને તાબે ૧૩૮૫ ગામમાં છે. વસ્તીમાં ૨૭૦૫૫૨ ખ્રિસ્ત, (૯૭૩ ટકા), ૨૩૬૩ ખ્રિસ્તી, ૧૯૮૫ ખ્રિસ્ત, ૧૧૧૦ મોહમ્મદન અને બાકીની પરજાત છે. ખેતીવાડી ખાતે ૨૬૬૩૨૩ એકરમાંની ૨૩૬૬૭૯ એકર જમીન ચોખાના પાક માટે રોકાયેલી છે, ને બાકીમાં તેલ પિયાં, ઉંઘિજ પદાર્થ, તંબાકુ, ફળફળાદી વગેરે પાક છે. આ દેશમાંથી ધરાવતી નદી વહે છે. જુમસે મેહેસુલ ૭૫૩૨૫ પૌડની ઉપજે છે.

થરાદ અને મરવારા—પાત્રનપૂરના દેશી રાજ્યમાંનું એક નાહનું ઠકરાત. એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૩૫ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પોહલાઈ ૨૫ મૈલની છે. આ રાજ્ય ઉત્તર ગુજરાતમાં રજપુતાનાની સરહદ ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૪૦ ચૌરસ મૈલ હોઈ તેમાં ૧૫૪૮ ગામમાં છે. વસ્તી ૬૫૪૯૪ ની છે. રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજ ૮૫૦૦ પૌડની છે. રાજ્યમાં ૫૦ સ્વાર ને ૩૦ ખાદલ છે.

થલધાટ—આ ધાટ સૈલાદ્રી પર્વત ઉપર છે. થલધાટ મુઅબની ઉત્તર પૂર્વે ૬૫ મૈલ ઉપર લંબાય છે. આ ધાટ દવારે વેપાર વેદવારનો માર્ગ હોઈ તેમાંથી બે રેલ્વે લાઇન વધે છે. એક મુખ્ય લાઇન મુઅબથી આયાની અને ખીજ નાર્થ ઇસ્ટર્ન પેનિનસુલા રેલ્વે વધે છે. અત્રેથી પસાર થતી રેલ્વે સમુદ્ર મપાડીથી ૧૯૧૨ શીટ ઉચાઈ ઉપરથી દોડે છે.

થાઈમ—આ એક પ્રકારનું દુધઝાંડા જિંદીય આયસેજમાં ઉગે છે. એના દુધનો રંગ યુલા-બી-લિલચોહિત હોય છે. એના પાંદડાં ખુશ-ખોદાર હોઈ તેમાંથી સુગંધી તેલ નિકળે છે. મુખ્ય કરી આ સુગંધીત ઝાડ ઈંટલી અને સ્પેનનું શ્રી વનની છે, અને ઈંગલંડમાં

લગભગ '૩૨૫' વર્ષ ઉપર દાખલ થયું છે. એના પાંદડાં લીનાં ને સુકાં હોઈ તે આવામાં ઉપયોગી હોય છે.

થાકોરદવાર—સુરશીદાખાદ જીલ્લામાં ઉત્તર તરફનું એક તેહેસીલ. એમાં વસ્તી ૧૦૯૫૯૬ની હોઈ તેમાં ૫૮૫૫૯ પુરુષો તથા ૫૧૦૩૭ સ્ત્રીઓ છે. દર ચૌરસ મેલે ૪૬૧ ની વસ્તી છે. વસ્તીમાં ૭૧૨૮૮ હિંદુ, ૩૮૩૦૮ મોહમ્મદન છે. તેમાં ૨૬૨ ગામો છે. જુનિયરે સ્વેચ્છા ૨૩૮ ચૌરસ મેલ હોઈ ૨૧૯ ચૌરસ મેલ જમીનનું મેહેસલ ઉપર છે. રોમાનો ૧૭૪ ચૌરસ મેલ ખેતીવાડી ખાતે, ૪૭ ચૌરસ મેલ ખેડી શકાય તેવા ને ૨૪ ચૌરસ મેલ ભાગ વેરાન છે.

મુખ્ય શહેર થાકોરદવારમાં ૬૫૧૧ની વસ્તી છે. તેમાં મુખ્ય ભાગ હિંદુઓનો છે. આ શહેરની સ્થાપના મહમદશાહના અમલમાં (૧૭૧૯—૪૮) મહિદસિંગે કરી હતી, પણ ૧૮૦૫માં અમીરખાન પંડારાએ તે છુટું હતું.

થાણેશ્વર—પંજાબમાં અંબાલા જીલ્લામાંનું હિંદુઓનું સરસ્વતી કહેતું પુરાણું યાત્રા સ્થળ, અંબાલાની દક્ષિણે ૨૫ મેલ ઉપર છે. આ સ્થળના નામ માટે જનરલ ટર્નિંગે હેમ જણાવે છે કે પ્રાચીન નામ 'સ્થાનેશ્વર' હતું. જુએન યસાંગ પોતાની મુસાફરીના ઇતિહાસમાં જણાવે છે કે આ યાત્રાસ્થળ રાજ્ય નું મુખ્ય પાયતખત હતું, અને તેના રાજ્યનો ઘેરાવો ૧૧૬૭ ચૌરસ મેલ હતો. થાણેશ્વર ઉપર ૧૦૧ માં મહમદ ગીજનીએ સદાક કરી, ખરાબી કરી હતી. શિખ અમલમાં અત્રે ખીયસિંગની સત્તા સ્થાપન થઈ અંબાલાનું એ મુખ્ય ગેરેર બન્યું.

* એવું માનવામાં આવે છે કે ચંદ્રમદલુ વેળા હિંદુસ્તાનના સંઘર્ષો સરોવરના પાણી આ સરોવરમાં મળી નય છે, જેથી તેમ સ્નાન કરનારને હિંદુસ્તાનના સરવે સરોવરના પાણીમાં સ્નાન કરવાનું પુન્ય મળે છે. આ સરોવરનું મરોચનું ચેટેર લગભગ ખંડીયર સ્થીતીમાં

અત્રે જાત્રા વેળા દુર દેશાવરથી જાત્રા-જુઓ થાણેશ્વરના મંદીર તથા કુશ્મેત્રની યાત્રાએ આવે છે. આ સરોવરની લંબાઈ ૩૫૪૬ શીટની અને પોહજાઈ ૧૮૦૦ શીટની છે. અત્રે દર સાલ ૫૦૦૦૦ જાત્રાજુઓ આવે છે.* સરસ્વતી ઉપરનો પ્રભુ શિદીશ સરકારે બંધાવ્યો હતો. નદીનો શાહ લંબ-દીર્ઘ ચૌરસ હોવાથી તે ૩૫૪૬ શીટ લાંબો ને ૧૮૦૦ શીટ પોહજો છે.

અત્રે લોક વસ્તી ૬૦૫૫ ની હોઈ તેમાં ૪૧૨૯ હિંદુ તથા ૧૭૫૮ હિંદુઓ છે, તથા ૧૦૬ શિખ અને ૧૨ જૈન છે.

થાન—અથવા સ્તન, ધાઈ, આંચળ. પ્રકૃતીત તથા પૂર્ણ અવસ્થાએ પોંદ્યેલું થાન માત્ર સ્ત્રીઓમાં જોવામાં આવે છે. પુરુષ અને બાલ્યોમાં તે માત્ર ખીજ રૂપે છે, તે સુમારે ચોથી પાંસળી ઉપર આવેલું છે. સ્ત્રી ૧૧-૧૨ વર્ષની થવા માંડતા તે મોટું થવા માંડે છે અને ૧૫-૧૬ વર્ષની ઉંમરે તે નારંગીના કદ જેવડું થાય છે. તે ચરબીના સોચા જેવું પોચું લાગે છે. તેના શિખર ઉપર કાળા રંગની ડીંટડી હોય છે અને ડીંટડીની આસપાસ સુમારે એક ઇંચ વ્યાસનું રાઉં ચક્કર હોય છે. હમેલની મુદતમાં તેમાં કેટલોક ફેરફાર થાય છે, તેનું કદ વધે છે. તેનું ચક્કર કાળો રંગ ધારણ કરે છે અને તેની ઉપર શુદ્ધાબી દાણા દેખાય છે. સ્તન ઉપર કુલેલી શિરાઓ જણાય છે, ડીંટડીને દાળતાં ચીકણા કુધ જેવો પદાર્થ નિકળે છે. બચ્ચું જન્મ્યા પછી સ્તન કુધથી ભરેલું અગર ખાલી હોય તે પ્રમાણે ઘટ અગર નરમ લાગે છે અને તેના ઉપર સફેદ રેખાઓ દેખાય છે.

આવી મધુ છે. સોડો એવું માને છે કે જે વેળા સ્ત્રી બીષ્ટુએ દુરગાદેવીના દુકડે દુકડા કર્યા અને પૃથ્વી ઉપર તે ફેંકી દીધા તે વેળા તેણીનું જન્મલું ઘૂંટણ આ સરોવરમાં પડ્યું હતું. દ સ્થળના પાછલા ભાગમાં મહાભારતની જે પ્રખ્યાત લડાઈ થઈ હતી તે આ કુશ્મેત્રના સરોવરના નજીકજ ન થઈ.

‘યાન દેખાઈ એક જ માસ લોચાન’ બનેલું હોય એમ દેખાય છે પણ તે ૧૫ થી ૨૦ નાહના દુધ પેદા કરનારા જુમખા-ઓની બનેલી છે જેમાં માસસાકા હોવાથી દરેક જુમખાની એક નાહની પાતળા પકની બનેલી નળી હોય છે, જેનાં બાગ અને વિભાગ યદને ખુસ્તી આપે ન દેખાય એવા નાહના પરપોરા જેવા પોપચાનાં જુમખા ચાય છે, આ જુમખાઓની વચ્ચે ચરખીનો બાગ આવેલો છે, જેથી તેઓ એક ખીજ સાથે અડોઅડ મુકાયલા છે અને ફેંકળથી છાતીના માસ સાથે પાતળા બંધનથી બંધાયેલા છે. જુમખાઓમાંથી નિકળતી નળીઓ એક ખીજ સાથે સંબંધ રાખતી નથી, પણ પાસે પાસે મુકાયેલી છે. દરેક નળી ધાઇનાં ટોચ તરફ આવતાં પોહોળી ચાય છે અને તેથી તેમાં ચેલીની પેટ દુધને એકઠું થવાને જગા મળે છે, પણ ચાનની બોટડી આગળ પાછી બહુ સાંકડી ચાય છે અને દરેક નળી જૂદા મોટા બોટડીમાં ઉધડે છે, જેથી તેનાં ઉપર દુધ નીકળવાનું એક છોદ્ર અથવા નાકું હોવાને બદલે બહુ જ નાહના ૧૫ થી ૨૦ છોદ્રો હોય છે, જેમાંથી ધ બાહર આવે છે. દુધ ઉત્પન્ન કરનારા પોપચાની બાહરની બાજુએ ચાનની ઘેરી નસનાં ફાંટાની દેશ જેવી જળ પંચરાયલી છે, અને તે માહેલા લાલ લોહીમાંથી દુધ ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે દુધનાં પોપચામાં યદને દરેક જુમખાની જૂદી જૂની નળી માં બોટડી તરફ વહે છે.

થાલિઅમ—ફેલાયલા પ્રકાર કિરણો માહેલા રેખા ઉપરથી પૃથ્વરણ કરવાની અથવા પરિક્ષા કરવાની જે નવી રીત નિકળી તેનાં સાદ્યથી નવી ધાતુનો શોધ થયો તે માહેલી આ એક ધાતુ છે. ૪૦ સં ૧૮૬૧ માં ફ્રાંસે આ ધાતુ શોધી કાઢી. ‘પાયરિટીન’ થી સંશ્લેષીક એસિડ કાઢવાની ઓરડી માહેલો ધુમોડો અને ખીજ વાયુ જવાની ઓળી નળીઓ માહેલો કટકો જ્યોત ઉપર

પકડી તેનાં પૃથ્વગ્નૂત કિરણમાં જે એક વિશેષ પ્રકારની લીલી રેખા દેખાઈ તે ઉપરથી તેણે આ ધાતુનો શોધ કર્યો. એરિયમ ધાતુના કિરણમાં આ લીલી રેખા દેખાય છે પણ આ રેખા વધારે ચળકતી દેખાયથી વધારે પ્રયોગ કરતાં આ નવીન ધાતુ છે. એમ જણાયું. આ ધાતુ સંશ્લેષીક એસિડ તૈયાર કરવાથી ઓરડી માહેલી નળી માંથી કાઢે છે; પણ રૂપેન તથા બેસિલ્કમ દેશમાંના ‘પાયરિટીન’ માં આ ધાતુ ઘણું મળે છે, તે તેમાંથી કાઢે છે. એ ફેલાક ખનિજ જળમાં પણ જણાય છે, અને કેટલીક જાતનાં અક્ષકમાં અને ‘લેપિડોલાઇટ’ નાં ખનીજ વદાર્થમાં પણ હોય છે.

દેખારમાં—આ ધાતુ શીસાં જેવી છે. એની ઉપર શિસાનો ચળકાટ હોય છે, પણ રંગ જલુ હોય છે. એ શિસાં કરતાં નરમ હોવાથી એની ઉપર નખવડે લીટી દારી શકાય છે અને એના વડે કામળ પર લખતાં કાલો આસમાની રંગ ઉડે છે, ને પછી તે તરતજ પિળો રંગ પકડે છે. એનાં પૃથ્વગ્નૂત કિરણમાં એક અતિ લીલી રેખા હોય છે. સાધારણ ઉજ્જ્વળાન ઉપર દવામાં આ ધાતુ ઘણી જલ્દી કીટાય છે. આ ધાતુ ઓક્સિજનમાં બળે છે અને એનો લીલો પ્રકાર વડે છે જે પછી તેનો થાલિઅમ ઓક્સાઇડ નવે છે. ક્લોર્ડીન, ફ્લોરિસ અને ગધક સાથે એ જોરથી સંયોગ પામે છે. ના-ષ્ટ્રિક તથા સંશ્લેષીક એસિડનું કાય એની ઉપર આત તરારથી ઘડે છે; પણ હાઇડ્રો-લોરિક એસિડની ઘણી થોડી અસર ચાય છે. થાલિઅમના ક્ષારના દ્રવમાં એલેનિઅમ હાઇડ્રિક સંલગ્ન અથવા સંશ્લેષીક દ્વેદાનન મેળવવાથી એનો કાલો સંશ્લેષીક બને છે. એનાં સંશ્લેષીક, નૈચેટ અને કાર્બોનેટ એ ક્ષાર બને છે, અને કેટલીક ધાતુથી એનો દિક્ષાસ બને છે.

થાસોસ—આ એક જાતના છેક ઉત્તર તરફના યાપુ મેસીડોનિયાના કોનારાની પાસે છે.

ક્ષેત્રકળ ૧૬૭ ચૌરસ મૈલ હોઇ વસ્તી ૫૨૦૦ ની છે. મુખ્ય વસ્તી ગ્રીકોની છે. જૂની જગતથી બરપૂર છે. પુરાણા વખતમાં અત્રેની સુનાની ખાણે પ્રસીદ્ધ હતી.

થિઓક્રિટસ—આ જાણીતા ગ્રીક કવિ ૬૦ સં. પૂર્વે ૨૮૫ થી ૨૪૭ સુધીમાં યજ્ઞ ગયે છે. એ સાધરેકસનો પિતા હતો અને પેટાલમિ શ્રીક્ષેરે દિક્ષસના અમલમાં માન પામ્યો હતો. બ્યારે એ અલેક્ઝાન્દ્રીયામાં હતો તે વેળા એના કાવ્યો વધારે પ્રસીદ્ધતામાં આવ્યાં હતાં, તે શીવાય એની જીંદગી વિશે વિશેષ માહિતી મળી નથી. પાછળથી સાયરેકસ આવી રહેતાં એને ખીજા હિરો રાખ્યે પોતાના આશ્રયમાં રાખ્યો હતો.

થીઓસોફો—આ જાણીતી મડળની પ્રથમ સ્થાપના ૬૦ સં. ૧૮૭૫ માં ૧૭ મી નવેમ્બરે ન્યૂયૉર્ક શહેરમાં મેડમ બ્લાવાટસ્કી તથા દર્નલ આલકાટ સાથે મળી કરી હતી.

આ થીઓસોફી શબ્દ ગ્રીક ભાષાનાં એ શબ્દોનાં બનેલો છે; “થીઓસ” યાને “પ્રજ્ઞા” અને “સોફો” યાને “જ્ઞાની” આ કુપરથી આ થીઓસોફીનો જલ્દિયાન અથવા એલમેન્ટાલી વગેરે અર્થ થાય છે. આ થીઓસોફી વિદ્યા ઇસવી સનની ત્રીજી સદી આગમજ યુગ ખંડમાં સેહેજ જાણાયલી હતી. તેમજ ડાયો જીનસ લીગટીસ નામનો વિદ્વાન લેખક જણાવે છે કે “ટેલ્મિસ” નાં વંશની ઘણુ આગમજ આ વિદ્યા યુગમાં જાણીતી હતી. પલેટો (અદ્વાલુન) અને તેના એકાએક “શીલાલેક્ષિયન્સ” (સમ્યાપ્તે ચાહનાર) કહેવાડતા હતા આથી તેઓએ જે વિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો તે એજ હશે એમ માનવામાં આવે છે.

હાલમાં હુનિયાનાં સુધરેલા દરેક દેશમાં આ મંડળીની શાખા ફેલાયલી છે, તેમાં ન્યાત, જાત, પંથના તફાવત વીના સમાસદોને દાખલ કરવામાં આવતા હોવાથી આ મંડળમાં બાહ્યથી વિશેષ જોવામાં આવે છે. તેમજ તેમાં મુખ્ય કરી ઓરીયન અને પૂર્વ તરફનાં

દેશોની પ્રાચીન શીલસુરી ઉપર વાદવિવાદ અને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

થીઓસોફી સોસાયટીની મુબમમાં પ્રથમ સ્થાપના ૧૮૭૯ માં થઈ હતી, ૧૮૭૬ માં હુનિયામાં આ મંડળીની એક શાખા માત્ર હતી તે ૧૮૯૧ માં ૨૩૧ ઉપર ફેલાઈ હતી અને ૧૯૦૪ માં આ મંડળની કુલે શાખા ૨૮૫ ઉપર વધેલી અંકાઈ હતી.

આ મંડળીનાં સમાસદો મુખતજાન અને જલ્દિયાનના ફેલાવા થકી અનેક થયેા, એવાનીયા તથા બાયબોથી પોતાની બસી કોશિસ ચાલુ રાખી નિતીયાનનો વધારો કરતા રહે છે.

(વધુ માટે જુઓ આલકાટ અને મેડમ બ્લાવાટસ્કી.)

થીબસ—પ્રાચીન ઇજીપ્તનું પુરાણું શહેર. એ આગળ શહેનશાહતનું પાયતખત હતું, અને તે નાઇલ નદીના બન્ને કાંઠા ઉપર વસાયલું હતું. ઇજીપ્તિયનો એને Taub, હિબ્રુમાં No-Amon, ગ્રીકો Thebac કહેતા હતા. આ શહેર નાઇલ પાસે વસાયલું હોવાથી હાલમાં ત્યાં તેના બેહદ ખંડીયરોને લીધે તેને “અલબકસુર” કહે છે. થીબસ શહેર ૬૦ સં. પૂર્વે ૧૬૦૦ માં પૂર જાહેજલાલીએ પોહોંચ્યું હતું. એનો ઘેરાવો ૧૪ મૈલનો હતો. કવિ હોમરના જણાવવા મુજબ આ શહેરને ૧૦૦ દરવાજા હોઇ દરેક દવાજામાંથી લદાર્ધનાં બસો રથો પસાર થઇ ચકતાં હતાં. ૭૦ સં. પૂર્વે ૫૨૫ માં ઇરાનના પારસાદ કેમ્બેસિસે ૨૦,૦૦,૦૦૦ પૈંડની છુટ મેળવી એનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો હતો, અને અલેક્ઝાન્ડર ધી મેટના સમયમાં (૬૦ સં. પૂર્વે ૩૩૨ માં) એનો થોડો ભાગ કાયમ હતો. સ્ટ્રેબોના સમયમાં આ એક નાહતું ગામડું હતું. અત્રેની કબરો, દેવજો અને ખંડીયરોની સુલાકાત ગ્રીક, રોમન મુસાફરોએ અનેક પ્રસંગે લીધી હતી અને તેમાં હેલિયન શહેનશાહે પણ થીબસની ખાસ સુલાકાત લીધી હતી. હાલના થીબસમાં

આગલા વખતના અનેક નેવાળોગ ખંડીયરો છે, અને હાલમાં નાઇલ કાંઠે ૬ મૈલના ઘેરાવામાં ૪ નાહના ગામડાં ભાગનજરે પડે છે.

ધોબસ—પ્રાચીન જોટિયાનું આ એક જીજી શહેર ત્યમેસસ પર્વતની તળેટીમાં બે ઝરા વચ્ચે અયેન્સની ઉત્તર પશ્ચિમે ૪૪ મૈલ ઉપર છે. ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૧૪૯૩ માં કાઝમસે તેની સ્થાપના કરી હતી. આ શહેર ગ્રીસના પ્રાચીન શહેરોમાં એક સુદર શહેર તરીકે ગણાતું હતું. ઝોડીફસ સાથની લડાઈ પછી આ શહેરની પડતી દયા ખેડી હતી. તવારીખમાં આ શહેર ગ્રાટેનોનાં રાજ્ય અમલ પછી ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૩૭૧ માં થીબસ સાથની લુક્રાની લડાઈ પછી નાશીતું થયું છે. ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૩૩૬ માં આ શહેરને અલેક્ઝાન્ડરે તાબે કર્યું હતું. સેકંદરે આ શહેર માહેલુ પવિત્ર મંદિર તથા કવિ પીડારની ઇમારત શિવાય તમામ શહેરનો નાશ કર્યો હતો. તે પછી સ્થલાએ લુટતાં એ તદ્દન પડી ભાટું હતું, અને ગ્રેબોના સમયમાં થીબસ નાહતું ગામડું હતું. હાલમાં એનું નામ થીવા હોઇ ત્યાં ૭૦૦૦ ની લોક વસતી છે. ૧૧-૧૨ મી સદીમાં અરે રશમનું કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ દ્વંજર ચાલુ હતો.

થિમિરટોકેલિજ—અયેન્સનો પ્રમિદ યોદો અને વજીર. એનો જન્મ ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૫૧૪ ના સુમારે થયો હતો, ને મરણ ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૪૪૯ માં નિપજ્યું હતું. એ બચ પછીથી ધણે મહત્વકાંક્ષી હોવાથી હળવે હળવે અયેન્સ પ્રજાના મન મેળવી ૪૦ સ૦ ૪૮૩ માં 'અરિસ્તાઇડીજ' દેશપાર ચતાં એ ગેહે-જમાં અયેનીયનોનો પ્રમૂખ થયો. સલુમિસની લડાઈ પેહેલાં મેલોપાનિસસનાં સર્વે વહાણો ધરાની લોકો માથે લટપા પિના જતા હતા, તેટલાં એણે યુદ્ધિતથી લડાઈ કરવાનો સંજોગ ઉભો કર્યો. તેજ મુજબ અયેન્સને કોટકું બાંધકામ નોંધતું નથી એવું સ્પાર્ટન પ્રજાનું મત હોવા છતાં એણે બાહોશીથી સર્વેને યાપ આપી મજબૂત કિલ્લેગંદી કરી

હતી. આથી અયેન્સ મીકં દેશમાં સર્વોપરી ગણાયું. તેટલાં એની ઉપર લાંચ રૂસવત લેવાનું નોંદમત મેળતાં એને ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૪૭૧ માં દેશનિકાલ થયું ૫૩૫ હતું. બેલ્લે ફરતો ફરતો તે ધરાનના શાહ આર્તેઝ્ડીસ ના આશ્રયમાં આવી રહ્યો, અને તે પછી એ એસિઆમાઈનરમાં 'મંગનેશિયા' શહેરમાં મરણ સુધી હતો.

થિયોડોરિક—એ ઝોડોસર નામે એક હેરલિ-અન, રૂગિઅન વગેરે ગૌણિક ટોળીએને સર-દાર હતો. એણે ઇ.સ. ૪૭૬ માં રોમના ઉલ્લા પાદશાહ 'રામ્યુલસ મોમ્યુલસ' ને પદબદ્ધ કરી પોતે ઇટલીનો રાજા થયો હતો. એક વેળા થિયોડોરિકને રોમન પ્રજાએ પકડી કૉન્સ્ટન્ટીનોપલ લઇ જઇ સાનમા રાખ્યો હતો ત્યાં એણે મીક બાપાનો અભ્યાસ કરી રોમનોની સોદખતમાં રહી તેમની સર્વ રાજનિતિ શીખી પોતાને દેશ આવતાં જાથ પ્રજાનું રાજ્ય બળવંત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. રોમન રાજ્ય લય પામતાં કૉન્સ્ટન્ટી નોપલનો પાદશાહ ઇટલી ઉપર પોતાનો હક સમજતો હતો, આથી એનો પાદશાહને થિયોડોરિકે મદદ કર્યાથી કદરશનાશીમાં ઇટલી થિયોડોરિકને મળ્યું હતું. ૪૮૮ માં એ ઇટલીમાં મજબૂત પગપેસારો કરી ચક્રયો હતો. એણે 'ઝોડોસર' નો ત્રણ વેળા પરાજ્ય કરી ૪૯૩ માં ઇટલી દેશ તમામ કબજે કર્યું. એ બાહોશ અને રાજનિતિમાં કુશળ હોવાથી આસપાસનાં રાજાઓ એની સદ્દા લેતા હતા. એણે ખેતી, વેપાર, દ્વંજરને મદદ કરી દેશમાં ધણો સુધારો કર્યો હતો. મરણ ઇ.સ. ૫૨૬ માં નિપજ્યું હતું. એ થિયોડોરિક ધી ઝેટને નામે પણ પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે.

થિયોડોસિયસ ૧ લો—પૂર્વ રોમન શહેનશા-તનો આ મહાન પાદશાહનો જન્મ ઇ.સ. ૩૪૬ માં ઉત્તર પશ્ચિમ રોમમાંના સસામાં થયો, ને મરણ ઇ.સ. ૩૯૫ માં નિપજ્યું હતું. એનો પિતા પણ એક નાજીતો સરદાર હતો.

આથી થિયોડોસિયસ પોતાના પિતાની સાથે થિટન, જર્મની અને આફ્રીકાના લશ્કરમાં અનેક વેળા જોડાયો હતો. 'વાલેન્સ'ના મરણ પછી એણે પોતાને પૂર્વ તરફના શેહેનશાહ તરીકે જાહેર કર્યો અને એણે આજ ઉપરની જીતથી પોતાની સત્તા મજબૂત કરી. એ જ્યારે થિયેસોનિયામાં સખત બેમાર પડ્યો હતો ત્યારે એણે પોતાના કુટુંબ સાથે થિસ્તી થર્મ ઇ. સ. ૩૮૦ માં રિવકાયો હતો, અને પછી કોન્સ્ટન્ટીનોપલ જઈ કોન્સ્ટન્ટીનોપલના આર્ય બિશપ તરીકે ગ્રેગરી નેમ્બો અને ત્યાંના ઝેરિયોને દેથ પાર ઠાક્યા. ઇ.સ. ૩૮૭માં એણે મેકસિમસને દરાવી મારી નાખ્યો. એણે ૪ વર્ષ આગમજ ગ્રીકીયનને દરાવી મારી નાખ્યો હતો. ઇ.સ. ૩૯૦ માં થિયેસોનિયામાં બળવો ઉઠ્યો તેમાં એણે ત્યાંના ૭૦૦૦૦ બળવાખોરોને ઠાર કર્યા હતા, ઇ.સ. ૩૯૪ માં એણે મુજનીયસને દરાવી મારી નાખ્યો હતો, અને તે પછી થિયોડોસિયસ નામના રામન શેહેનશાહતનો શેહેનશાહ થયો. એજ વર્ષમાં એણે મરણ નિપજતાં એનો વડો બેટા આરેકોડયસ પૂર્વ રામન રાખ્યો, બીજો બેટા હેનોરિયસ પશ્ચિમ રામન રાખ્યો શેહેનશાહ થયા.

થિયોડોસિયસ ૨-જો—જન્મ ઇ.સ. ૪૦૧ માં ને મરણ ઇ.સ. ૪૫૦ માં નિપજ્યું હતું. એ પૂર્વ રામન શેહેનશાહતનો રાખ્યકર્તા હતો. એ આરેકોડયસનો વડો પુત્ર હતો. એના રાખ્ય અમલ દરમ્યાન ખ્રી' જોતાં એતી બેહેન 'પુલ્કેરા' શેહેનશાહતમાં કરતી કારવતી હતી. એના રાખ્ય અમલમાં કાલદા કાતુનો ઘડી તેનો સંમદ કરવામાં આવ્યો હતો. એણે દૂન પ્રજા સાથે લડાઈ કરી તેમને ખંડણી ભરી હતી.

થીસ્ટલ-ઑરડર ઑવ ધી—અથવા ઑરડર ઑવ ધી સેટ એન્ડ નામનો એક ચાંદ. આ ખેતાળ રજાટીય નાખટો માટે ઇ.સ. ૧૬૮૭ માં રજાટલ'ડના ૭ માં જોમ્સે (ઈંગ્લંડનો બીજો જોમ્સ) રચાવેન કર્યો હતો.

ઇ.સ. ૧૭૦૩ માં રાણી એનના સમયમાં ફરીથી આ ખેતાળ સજીવન કરવામાં આવ્યો હતો. આગળ આ ખેતાળ પામનારા ૮ નાખટો હતા, પણ એન રાણીએ તેમની સંખ્યા ૧૨ ઉપર આણી હતી, પણ ૪ થી જ્યોર્જના સમયમાં તેવા ૧૬ નાખટો હતા. આ ખેતાળના ચાંદની 'રિપીન' લીલા રેસમની હોય છે, તેની ઉપરનો માટો આ પ્રમાણે છે :—*Nemo me Impune haccssit* (No one annoys me with impunity.)

થીસલી—ગ્રામીન ગ્રીસનો એક વિશાળ પ્રદેશ, મેડીટરેનિયનની દક્ષિણ અને યુરપની પૂર્વ આવેલા છે. ૧૨૦૪ માં એ વેનિશીયનોને હાથ આપું અને ૧૩૫૫ માં તુર્કોએ જીતી લીધું, પણ ૧૮૮૧ માં ટર્કીએ ગ્રીસને પાછું આપ્યું હતું.

થુ'ક—આ પદાર્થ મોહોમાં ઉત્તમ યવાનાં ખાસ સાંચા અથવા પિંડ (મોહોમાં) હોય છે અને તેથીજ થુ'ક ઉત્તમ યધને ખોરાક પચવા લાયક ચાવવામાં મદદ કરે છે. જો મોહોમાં થુ'ક ઉત્તમ નહિ થાય તો ખોરાક બરાબર નહિ ચવાતાં તે ગળતાં પાચન શક્તિને નુકસાનકારક થઇ પડે છે. થુ'ક એ પારદર્શક આલકસીનાં શુણ્ણુ પ્રવાહી છે. એણે જાતી શરત પાણી કરતાં વધારે છે. તેનાં ૧ હજાર ભાગમાં નીચે દર્શાવેલાં પદાર્થ હોય છે.

પાણી...	...	૯૮૮.૧
થુ'કનું સત્વ (ટનિન)	...	૧૮.૦
ચરબી...	...	.૫
આલ્ક્યુમિન...	...	૧.૭
મ્યુક્રા...	...	૨.૬.
એષ	...	૪.૧
કસરનાં...	...	૧.૨

૧૦૦૦ ફ્લે.

થુ'ક ઉત્તમ કરનારી મોહોમાં ૩ સાલિયરી ગ્રાંડ (પિંડની જોડ) છે. એ બેઠ કાનની

પાસે (પાર્સિટિઝ ગ્રાંડ) છે. ખીજી જગા નીચે (સખલિંગલ ગ્રાંડ) છે, અને ત્રીજી જગ્યા નીચે (સખમાસિલરી ગ્રાંડ) છે. આ શિવાય, નાહની નાહની અનેક ગાંઠો છે. આ સઘળી ગ્રાંડ (ગાંઠો) પોતાનું ઉત્તમ કરેલું પ્રવાહી થુંક ઝીણી નળીઓ વડે મોઢોમાં રહે છે. દરેક ગાંઠની રચના એક સરખી હોય તે ઝીણી નળીઓની બનેલી છે. આ ઝીણી નળીઓને છેડે નાહના ગોળાકાર ફાંટા હોય છે. તેમની અંદર સક્ષમ રજકણોનું અચ્છાદન હોય છે. કે જે રજકણો થુંકને ઉત્તમ કરે છે. થુંક એખડી થતાં મોઢોમાં વહે છે.

થુંકના મિશ્રણ વગર ખોરાક ગળાયો હોય તો તે જલદી પાચન થઇ શકતો નથી, આથી ખોરાક ધી ધીરે ચાવી ખાતાં તે ખોરાક સાથે મળે છે, અને તેય ખોરાક પાચન કરવામાં પશુ તે મુખ્ય મદદ કરે છે.

થુંકને લીધે મોઢો તથા જીભને મિનાસ તથા ચીકાસ મળે છે, અને તેથી ભોલરામાં, ચાવવામાં જીભનું ચલણ સહેલાઈથી થઇ શકે છે. વળી તે જૂઠા જૂઠા પદાર્થોને ઝટ રસ કરી દેતું હોવાથી તેના સ્વાદ પરખાય છે.

ખોરાક પોચો અથવા કઠણ હોય છે તે પ્રમાણે વધારે મા ઓછી થુંક મોઢોમાં પેદા થાય છે. જો ખોરાક કઠણ હોય તો તે વધારે અને પોચો હોય તો ઓછી થુંક જડાનાં ગાંઠમાંથી નિકળે છે. ૧૦૦ ભાગ ગોસ્તનાં ખોરાકમાં ૪૨ ભાગ થુંક નેષ્ટિએ અને ૧૦૦ ભાગ એપલ ફ્રુટમાં ૩ ભાગ થુંક નેષ્ટિએ.

સાધારણ કદનાં મનુષ્યનાં મોઢોમાં દર-રોજ બેથી ૩ પાઉટ થુંક પેદા થાય છે.

યુપારામ—આ પ્રસિદ્ધ મંદિર સિંહલદ્વિપમાં અતિ પૂજ્ય મનાય છે. એને 'દેવાન પીપતિસા' નામના રાજાએ બુદ્ધની ગરદનના હાડકાં (જતુ) રાખવા માટે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ માં બંધાવ્યું હતું. એની બાહરી ધણીજ સુંદર હતી/એમ હાલમાં બાકી રહેલી થોડી કારી-ગરી ઉપરથી જણાય છે. તે વેળા આ મંદિરને એટલું તો પૂજ્ય માનવામાં આવતું

કે ઉપતિસા નામે રાજાએ ઇ. સ. ૪૦૦ માં તેની આસપાસ કિમતી ધાતુનું વેણું કરી તેપર સુખાનો ઢોળ ચઢાવ્યો હતો. બુદ્ધનો દાંત ૪ થી સદીમાં આ મંદિરમાં લાવી એના બોયરામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. આ દાંતને તે વેળાના જાણીતા ચીનાઈ મુસાફર 'ફિહ્યાને' જોયો હતો.

થુરીયો—આ વનસપતિને ઔષધિમાં યોગ્ય છે. એને ત્રણ ફાંટા હોય દરેક ફાંટા ઉપર કાંટા હોય હોય છે. આ થોરીયાનાં મોટા મોટા વન હોય છે, એમાંથી ધોળું દુધ પહું નિકળે છે. સોજો, માંઠ વગેરે ઉપર ત્રીધારી થોરીયા દુધનો લેપ કરે છે, તેમજ દમ, કફ, દરાજ અને બદ ઉપર એ અક-સીર હોય છે.

થુલ—ઉપલા સિંધની સરહદ ઉપરનો એક તાલુકો. સેન્ટ્રલ ૮૨૧ ચૌરસ મૈલ હોય તેમાં ૧૮૭૨ માં વસ્તી ૩૪૮૦૭ ની ને ૧૮૮૧ માં ૪૩૦૨૫ ની હતી. તાલુકામાં ૫૮ ગામડાં છે, વસ્તીમાં ૩૮૭૮૫ મોહમેદન, ૨૯૩૮ હિંદુ, અને ૧૨૪૯ શિખ છે.

મુખ્ય શહેર થુલ જોડાખાખાથી ૨૩ મૈલ ઉપર છે. તેમાં વસ્તી ૧૦૪૩ ની હોઈ તેમાં ૬૩૬ હિંદુ, બાકીનાં મોહમેદનો છે.

થેમ્સ—ગ્રેટ બ્રિટનમાંની આ જાણીતી અને ભારે અગત્ય ધરાવનારી નદી પૂર્વે દક્ષિણ પૂર્વમાં વહેતી દક્ષિણે દેશમાં વક્ર વસાણુ લીધે છે. થેમ્સ પૂર્વે ઉત્તર પૂર્વમાં ૩૫ મૈલ વહેતી દક્ષિણ પૂર્વમાં વક્ર વસાણુ લાઇ તે ઓક્સફર્ડ ઉપરથી પસાર થતી રીડિંગ તરફ વહે છે, ત્યાં કેન્ટને પશ્ચિમમાં મળી લાં તે ફરી પોતાનો રોહ બદલી પૂર્વ તરફ વહેતી વિંડસર, ઇટન, ટેડિંગટન, રીચમન્ડ, લંડન, ઝીનવિચ, ઉલવિચ અને ગ્રેન્ડસેન્ડ ઉપરથી વધે છે, અને પછી ઉત્તર સમુદ્રમાં પડે છે. એના પાટનું સેન્ટ્રલ ૬૧૦૦ ચૌરસ મૈલ છે. લંડન બ્રિજ પાસે એની પોહળાઈ ૨૬૦ યાર્ડ અને ઉલવિચ પાસે ૪૮૦ યાર્ડ અને એવેસ્ટનપિયર નજદીક ૮૦૦ યાર્ડની છે.

સેન્ટ કેથરીનની ગોદી સુધી ૮૦૦ ટનના વાહણો એમાંથી જાવ આવ કરી શકે છે; અને તેથી મંગલવર રિટર્નરો લંડન બ્રિજથી ૬ મૈલ નીચે બ્લેક વૉલ સુધી આવ જાવ કરી શકે છે.

થેમિસટોકલિસ—આ જાણીતા અયેનિયન સરદાર તથા રાજકુમારી નરનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૪માં થયો હતો અને મરણ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪૯માં નિપજ્યુ હતું. અયેન્સના ઓરિસિટિડિયસને દેશ તરીકાર કર્યા પછી એ રાજકુમારી ખાતામાં આગેવાન થયો હતો ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૧માં એણે દરિયાઈ કાફલામાં મોટો સુધારો કર્યો હતો. ઝકંસીસ જે વેળા અયેનિયનો ઉપર ચડાઈ કરી તે પ્રસંગે થેમિસટોકલ કાફલાનો વડો સરદાર નેમાયો હતો, અને એની કુન્ડેબળ અને આત્મવૃત્તી ઝકંસીસનું સૈન્ય પાછું હટ્યું હતું. પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૧માં એની ઉપર ઇરાનીઓ સાથે મસલત ચલાવી મળી જવાનો આરોપ મેળાતાં એ નાહશીને આર્તઝકંસીસની દરબારમાં જઈ ભરાયો હતો. એ પોતાના મરણ સુધી મેગનેસિયામાં રહ્યો હતો. એનાં માનાયે મેગનેસિયામાંના અગોરામાં એની કબર ઉપર મિનારો બાંધવામાં આવ્યો હતો, પણ એના હાકાંને છુપી રીતે થીજસ લઈ જઈ ત્યાં દાટવામાં આવ્યા હતા.

થેલ્સ—આ જાણીતા ગ્રીક વિદ્વાન દિનિશીયન જોલાદનો અને એજીનેરના બેટા 'કેડીસ,' થી ઉતરેલો હતો. એનો પિતા પોતાના દેશના રાજ્ય કર્તાની આપ ખુદ મત્તા સામે બાપાણો કરવાથી તેને આયોનીઆના મિલીટસ શહેરમાં જઈ પસવું પડ્યું. ત્યાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૩૮ માં થેલ્સનો જન્મ થયો હતો. એણે બચપણમાં સારી કેળવણી સંપાદન કરી હતી. એને 'સેન' નો એતાબ પેહેલ વેહેલો મલ્યો હતો. એણે પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પ્રથમ સમજ આપી હતી. એ પોતાની જીવનનીમાં કેટલાક તરીકેનાં ઝોધાપર હતો પણ વિદ્યા અભ્યાસ

તરફ ઝાઝી વલણ હોવાથી તે ઝોધો છોડી મીસર તરફ ગયો ને ત્યાંના વિદ્વાનો સાથે વસી જીમિલી, ન્યોટિય શાસ્ત્ર શીખી પોતાને દેશ આવી આકાશ અવલોકન કરવાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને કુમારો રહી વિદ્યા અભ્યાસ પાછળ મંડી એણે પોતાના જમાનામાં ખગોળ સંબંધી અનેક અવલોકન કરી ભારે નામના મેળવી હતી.

થેસિઅસ—ગ્રીક દંતકથા મુજબ અટીકાનો એક બળવંત યોધો એ અયેન્સના રાજ્ય એજીયસનો પુત્ર હતો. જ્યારે પાલાસના ૫૦ પુત્રોએ એના પિતાને પદબ્રહ્મ કર્યો ત્યારે એણે પોતાના પિતાના છુટકારા અર્થે કમર-કશી ટ્રેઝનથી બાહાર પડ્યો. પ્રથમ એણે મેરેથાનિયન રાક્ષસી આખરોને મરી નાખ્યો, કે જે આસપાસના દેશોને ભારે પિડા આપતો હતો. તે પછી એણે પોતાના પિતાનો છુટકારો કર્યો, પણ માર્ગમાં તે દરિયામાં ઝુમ યઈ જતાં એ અયેન્સનો રાજ્ય થયો હતો. પણ તે પછી 'લાયકોમિદસ' એને પ્રપંચથી મારી નાખ્યો (એ સાયરોસનો રાજા હતો.) એના શબને તે પછી અયેન્સમાં આણી ત્યાં તેની યાદગારીનો સ્થંભ ઉભાવ્યો હતો.

થોમસેન—(જુઓ ૩ થોમસ)

થોમસન જેમ્સ—આ જાણીતા કવિનો જન્મ રૉકસમર્ગમાં ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરે થયો હતો અને મરણ સરેમાંના રિચમંડમાં ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં ૨૭ મી આગસ્ટે નિપજ્યું હતું. એ 'ધી સિઝન'ના રચનાર તરીકે મોટી પ્રસિદ્ધતા પામી ગયો છે. એણે એડિનબર્ગની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. એણે પોતાના પિતાના મોત બાદ લંડન જઈ સાહિત્યમાં પોતાની જાગી ઝુલવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં એણે કવિતા લખવા ઉપર લક્ષ દોડાવી ૧૭૨૬ માં Summer નામે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું, ને તે પછી Spring નામે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું; તે પછી ૧૭૩૦ માં એણે Autumn નામે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે પછી એ સર જેમ્સ (પાછળથી

હોડ (ચેનસેવર) ટાંલબોટ સાથે મુસાફરીએ ગયો હતો. આ મુસાફરીથી પાછો ફરતાં એણે Liberty ઉપર કાબ્ય રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે પછી એણે કોર્ટ ઓફ ચેનસરીમાં સારો ઝોધો મેળવ્યો હતો, પણ પોતાના મુરખીના મ્હોતથી નોકરી છુટવા છતાં ખીમ ઉમરાવ મિત્રની મેદરમાનીથી ૧૦૦ પૌંડનું વર્ષાન મળતું થયું હતું. પણ તે પછી એની લાગવગ વધતાં એને લાવડના ટાપુના 'સરવેયર જનરલ' નો ઝોધો મળ્યો હતો, જેમાં એ ૩૦૦ પૌંડની આવક મેળવતો થયો હતો, પણ ૧૭૪૮ માં પોતાને વતન આવી Castle of Indolence નામે કાબ્ય રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

ચોર—આ વનસ્પતિનું કાટવાયું કાંડ છે થી આંક શીટ ઉંચા વધે છે. ચોર ગોળ હોય છે. એના પાંદડાનું અથાણું કરે છે. એની વાડ ઉત્તમ બને છે. એમાંથી દુધ પ્રગળ નિકળે છે. એના દૂધમાં કેટલાંક રસાયનો અને સોમલની શુદ્ધિ થાય છે,

ચોર—પશ્ચિમ પ્રશિયાનું શેહેર વેસ્ત્યવાનાં જમણાં કાંઠા ઉપર એમબર્ગનો પૂર્વ દક્ષિણ પૂર્વમાં ૩૧ મૈલ ઉપર છે. એની સ્થાપના ૧૨૩૧માં થઇ હતી. અતરે ટાન હોલ તથા જહોર મહારતો છે. ૧૪૫૪માં એ “પોલીશ સરકારને તાબે આપ્યું” હતું, અને ૧૭૯૩ માં પ્રશિયનેને કબજે આપ્યું. આ શેહેરને મળખૂત કિલ્લે બંદી ૧૮૭૮ થી કરવામાં આવી છે, અને આગલો કિલ્લો ૨૬ કરી નંદી, રેલ્વે નડું, બાંધકામ કરી શેહેરને મળખૂતાઈ આપવામાં આવી છે. ૧૮૭૫માં વસ્તી ૧૮૬૮૧ ની ને ૧૮૯૦માં ૨૭૦૧૮ ની હતી.

ચોરી—આ પ્રાંત ગુજરાતમાં ભટકતી જાંઘળી ગુજરે છે. તેમનો પેદરવેશ દિંદુઓને મળતો છે. ચોમાસામ તેઓ ઘાસ ખરોડાંની નાદની ઝુપડીમાં વસે છે અને પછી દયથી તે પચાસ લગીના ટોળામાં જાડ પડી અનાજ વેચવા નિકળે છે. તેઓ છટારાનો ધધો

વરીક કરે છે, એઓ નામ મુંસલમાની રાખી ચનતા કરાવે છે પણ દિંદુ દેવને માને છે. એઓ તદન અમણુ હાલતમાં વસતા હોવાથી મરદ ઝીઓ અનિતિમાં જાંઘળી ગુજરે છે.

શ્રેયેતઓન—આ અવસ્તાઇ વિશેષ નામ છે કે જેનો આડુ પ્રચારમાં શબ્દ ફરેદુન છે (જુઓ ફરેદુન.)

મિત્રી—(૨) પુરાતમ ધરાનીઓમાં આ પુરપ પોતાની પરહેજગારી બની વિદવતા માટે જાણીતો થયો હતો. એ સામ પેહેલવાનના આનદાનનો હોષ ફેરસાખ. અને ઉંચાક્ષ જેવા જાણીતા નરોનો પિતા હતો. એણે હોમની કિયા કરી બની દોઆઓનાં પ્રતાપથી બે બલા પુત્રો મેળવ્યા હતા, (૨) * “એ નામનો એક પ્રસિદ્ધ તખીખ પુરાતમ જમાનામાં યજ્ઞ ગયો, જેણે પેહેલ વેહેલા મનુષ્ય જાતનાં દુખ દહો દઈ કરવામાં મ્હોટો દિરસો લીધો હતો. વંદીદાદમાં એને વિષે કેટલુંક વર્ણન આપે છે. ત્યાં જણાવવા પ્રમાણે તેણે ‘કશ્ત વધર્થ’ જે ધાતુ ઉપર મવક્કલ છે તેની પાસે પોતાના ધધામાં મદદ માગી, એટલે કે વહાડ કાપનાં યજ્ઞ પોતાનાં જમાનાનાં જ્ઞાનને અનુસરતાં બનાવ્યાં, પછી તેના ખપને માટે અદ્દમજદિ હજારો દવાદારનાં ઝાડપાનાઓ ઉત્પન્ન કર્યા. ગ્રેફેસર દાર્મસ્ટેટ ધારે છે કે એ ક્રીત અને ક્રીએત એ એકજ પુરપ છે, જેમકે વેદમાં પ્રિત અને પ્રેતન એકજ કામ બજાવે છે, ફરવરદીન યજ્ઞમાં શ્રેયેત ઝેતન (ફરેદુન)ની કવશીને દુખ દહો દઈ કરવા માટે એજ કારણે આરાધી છે.

(૩) એ સાયુક્રમીનો પુત્ર ને અશવજધનો ભાઇ હતો, એ અશવજદધ સાથે રસ્તાખેજ થતાં તે વખતે બનનારા ફેરફારમાં ભાગ લેશે, એણે ‘દાનુ’ નામના ટોળા તથા અસ-બનનાં કુટુંબીઓ પર હત્તે મેળવી હતી, આ પુરપને જરતોસ્ત્રી અવસ્તામાં આરાધ્યો છે.

* અવસ્તાની વિન નાં ફરદગ-ઉપરથી.

શ્રિતિ—આ બંનુ રખતમાન અશો નરતોળની બાનુ 'પાતખશા'ની બીજી બેટી હતી.

શ્રિષ્ઠ—આ પ્રાણીને ઉગલડમાં શ્રિષ્ઠ અને અમેરિકામાં 'રોડલાઇન' કહે છે. કવિ રચેનસર, લોટાલી વગેરે વિદ્વાનોએ આ પ્રાણીની શરીર રચના અને તેનાં આયુષ્ય કમનું વર્ણન લખાણથી કરેલું છે.

આ પ્રાણીને ૪ પાંખો હોય છે, જ્યારે તે ઉડતું નથી ત્યારે આ પાંખો પીઠ ઉપર આડી પડેલી હોય છે. આ પાંખના કાંઠા ઉપર બીણી અક્ષર જેવા બાલ હોય છે. એનું શરીર લંબોચું હોય છે, મુઠો લાંબી અને બીણી હોય છે, આંખો પાસાદાર હોય છે, એમની કેટલીક જાતોને તો બીલકુલ હોતી નથી. આ જાતોનાં કેટલાક પ્રાણી તીક પ્રમાણે કુદકા ખારે છે.

આ કીડા ઝાડની છાલમાં વસે છે. તેમાંની કેટલીક જાતોનાં તો પ્રાણીની ઉપર તરતા વસે છે. કાષ કાષ વેળા તે એવી રીતે એક ઉપર એક ચઢી બેસે છે કે તેમનાં દગલા ચએલા જણાય છે. તેમનો આકાર ખંડુકની દારના કણ જેવો હોય છે. તેમનું મોઢું

સુંદ આકારનું હોય છે. જે વડે તે વનરપતિ માહેલો રસ શોષિ લીધે છે.

જુના કાગળને બે કાંઠા યા લાલી ચોપડેલી હોય તો તેવા કાગળમાં યા ગ્રંથમાં સફેદ રંગની શકંવાકૃતિ અતિ ચંચળ અને નાનુક જે એક કીડો રહે છે તે પણ એનાજ વર્ગમાં ગણાય છે. તેને કેટલાકો ઉધાધ કહે છે. એને ઇંગ્લિશમાં સિલ્વર શીટ કહે છે. આ પ્રાણી મીઠાં પદાર્થ હેંસે હેંસે ખાય છે.

ક્રોનબેક—આ એક વિચિત્ર માછલી ખિટીચ સમુદ્ર કાંઠા ઉપર પુરાકળ મળે છે. આ માછલીને રંગ ઉપરથી જુરો, તેપર ટપકાં ને હેઠેથી તદન સફેદ હોય છે. ઉપલી આમડી ખરબચડા બીગડવાલી હોય છે. આ માછલીની માદાના દાંત ચપટા ને નરના તિલ્લણુ અણીયાલાં હોય છે. આ માછલી ગુપ્ત કરી ચંડી અને વસંદમાં સ્વાદિષ્ટ ખોરાક તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. પણ એ પાનખર અને ઉન્હાળામાં ઈડા મેળવા કિનારે આવે છે, ત્યારે પુષ્કળ પકડાય છે. આ માછલી આકારે હમના જેવી હોઈ તેની પુછડી કદ કરતાં લાંબી વાંકી થઇ શકે તેવા આકારની હોય છે.

દ.

દ—૨૯ મો મૂળાક્ષર. આ મૂળાક્ષર દંતાકૃતિ ઉપરથી બનાવવામાં આવેલો છે.

દહધિ—જરતોસ્તી દંતકથા મુજબ એ અજે-મધ્યસ્થનાં મદદગારોમાંનો એક દેવ. એ કાગાઈ ઉપર સત્તા ધરાવે છે.

દએન—(જુઓ દીન)

દએપદીન—એ અહુરમજ્દતું નામ છે અને રાસ્તીનો ધણી હોઈ એનાથી સત્યતા પ્રગટ થાય છે. એ સત્યા ઉપર મવક્ત્ર હોઈ દીન ઉપર મુસ્તદ્રીમ છે. જરતોસ્તી ત્રીસ રાજમાં આ ૨૩ મો દિવસ ગણાય છે અને એ દિને નવાં વસ્ત્રો પહેરવા, તથા ગાયપોસ પંદને ખરીદ કરવાં એવો અસલ રવાજ ચાલુ

હતો. આ દિવસની તાસીર એવી જણાવવામાં આવે છે કે એ દિવસે બેમાર પડેલો માણસ જેહેમત ખેંચી પાછો સારો થાય. એ દિને થએલું બાળક નેક તાલેનું હોય. એ દિને આવેલા સ્વપ્નનું ફળ માફું હોઈ દિલને રંજીત કરે.

દકીડી—બીજી જૂદની દરખારમાંનો એક જાણીતો કવિ. અગીર મનસૂર સામાની જૂદ પાદશાહનો પિતા હતો. જૂદ પાદશાહે દકીડીને ચાહનાયું લખવાનું સોંપ્યું હતું, પણ એણે ૧૦૦૦ બચતો મુસ્તારપ પાદશાહનાં રાજ્ય અમલ ઉપર લખી નહિ તેટલા એના એક ગાલાએ એનો પ્રાણ લીધો હતો. દકીડીનું મરણ ઇ. સ. ૯૯૭ માં નિપળ્યું હતું.

દખણ—અથવા દક્ષિણ દેશ. નર્મદા અને ક્રિષ્ણા નદી વચ્ચે । પ્રદેશ. ધણુકરી વિધાયણ પર્વતની દક્ષિણ તરફના દેશને દખણ કહે છે. આ દેશ નર્મદાની ખીણ વા પ્રદેશથી તે દક્ષિણ તરફ ત્રિકોણાકાર દેશ બની પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટો સાથે મળી સાતપૂઝ અને વિંધ્યા સુધી ફેલાયેલો છે. એની પશ્ચિમ તરફનો સપાટ ભાગ ઘાટોથી બરપૂર હોય પર્વતો ૪૦૦૦ શીટની ઉંચાઈનાં ફરી વળેલા છે, અને આ પર્વતો છેક દક્ષિણ તરફ ઢેચ કામોરિન સુધી વધે છે. વિંધ્યા-મળની હાર દખણની ઉત્તરમાં વધે છે, અને તે ઉત્તર તરફના બે ઘાટના ઉંડાને મળી દિપકપનો ત્રિકોણાકાર ભાગ પૂરો કરે છે. પૂર્વ ભાગ પશ્ચિમ ભાગ કરતાં નિચો હોય મુખ્ય દખણની નદીઓ ગોદાવરી, ક્રિષ્ણા, પીનાર અને કાવેરી પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નિકળી પૂર્વે વહે છે, અને પૂર્વ બણીના ઘાટમાંથી થઈ બંગાલના ઉપસાગરમાં ખાલી થાય છે. ૧૩ મી સદી આગમનની દખણની તવારીખ ચોડી જણાવેલી છે. આગળ દ્રવિડ, ચૌહાન અને આંધ્રના રાજ્યવંશોની અંતે સત્તા સ્થાપન થઈ હતી, પણ ખરી તવારીખ ૧૨૮૪ થા ૧૩૦૦ થી શરૂ થાય છે, કે દિલ્લીપતિ અલાઉદ્દીન ખીલજીએ મહારાષ્ટ્ર, તેલંગણ અને કર્નાટકમાં અમલ ફેલાવી ૧૩૩૮ માં મોહમદ તખલખે તમામ દખણ દેશ તાબે કર્યો હતો. તે પછી બહામણી રાજ્ય અમલ થયો અને પછી વિંધ્યા નગરનો અમલ ફેલાયો હતો; પણ તે પછી શહાજહાનની ફત્વેએ બાદ તમામ દક્ષિણ દેશ મોગલ રાજ્યને તાબે થયો હતો. પણ ૧૭૦૬ પછી મરાઠા પ્રજાળ થતાં તેઓએ દક્ષિણ પર સ્વારી કરી પોતાનો અમલ સ્થાપન કર્યો હતો, અને તેઓએ પ્રથમ સતારામાં રાજ્યધાની સ્થાપન કરી કે જે સર્વ સત્તા પાછળથી પેશવાઓને હાથ આવી હતી; પણ તે પછી પેશવા અને નિમ્ન સરકારના તાગામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ દેશ આવ્યા હતા. તેમજ અઢારમી

સદીની સેવટમાં હૈદરઅલીએ કેટલાક ભાગ ઉપર પોતાનો અમલ સ્થાપન કર્યો હતો. આ મુલત દરમ્યાન પોર્તુગીઝ, હોલંડ અને ઈંગ્લેન્ડ સોદાઓ કિનારે કિનારે પોતાની કાંડીઓ સ્થાપન કરવાના હકો મેળવ્યા હતા. આ પરદેશી વેપારીઓની હરીફાઈ વચ્ચે ફ્રેન્ચ તથા બ્રિટીશ વચ્ચે અનેક વેળા હરીફાઈ થઈ લડાઈઓ થઈ હતી. પણ સેવટે બ્રિટીશ સત્તા સર્વત્ર પ્રજાળ થઈ સ્થાપિત થઈ તે હજી ચાલુ છે. હાલમાં દખણ, મદ્રાસ પ્રધાન અને મુબંબઈ ઇલાકાના થોડા ભાગમાં ગણાય છે, અને તેમાં માયસોર, હૈદરાબાદ, તાલુકાર અને ખીળ અનેક બ્રિટીશ ખંડીયા દેશી રાજ્યોની સત્તા ચાલુ છે.

૬૪૬—સૂર્યવંશીય ઇશ્વાકુનાં ૧૦૦ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. એ જન્મથી મુઠ અને કોષી હોવાથી એને કયાંતું રાજ્ય આપીયે એવો વિચાર કરતાં એને 'શેવક પર્વત' અને 'વિંધાદ્રિ' ના વચ્ચે પ્રદેશનું આધિપત્ય આપ્યું. આ દેશ નર્મદા અને ગોદાવરી એ બન્નેની વચ્ચે માંનો કેટલોક ભાગ તથા ગોદાવરીનો દક્ષિણ પ્રદેશ (તે—દક્ષિણ દિગ્દેશના ઉત્તર પૂર્વ કાંઠાને લગતો પ્રદેશ કહેવાય છે).

૬૪૭ને ઉપરો પ્રદેશ સોંપતા એણે ત્યાં પોતાનું રાજ્યધાની શહેર 'મધુમત' સ્થાપ્યું, અને પોતાના પૌરોહિત્ય બૃહકુસોપત્ત એક ઋષિને આપ્યું હતું.

એક વેળા આ રાજા શુરનાં આશ્રમમાં ગયો ત્યાં શુરકન્યા 'અરળ' ને જોઈ તેની પર મોહી પડી તેનીપર બલાહાર કરચ્છ થયો. અરળએ પોતાના પિતાની રજાથી પરણી સાથે રહેવાની ખુશી બતાવી પણ એણે કશું નહિ સાંભળી પોતાની દુષ્ટ વાસના વૃપ્ત કરી નહાઈ ગયો.

જ્યારે ઋષિ આશ્રમમાં આવ્યો ત્યારે 'અરળ'થી ૬૪૭ની બહેલી જાણી શ્રાપ આપ્યો કે "આ રાજા બલકોશ વગેરે સાથે ભરમ થયે; તેજ શણે તમામ ભૂમિ બળી જવાથી તે અરવણ નામ ૬૪૭ રજા

પડ્યું. પછી કેટલેક કાળે અગસત્યે સ્વર્ગથી અમૃત આણી દંડકની ભૂમિ પર છાટયું તેથી તે નવપલ્લવ બની રહ્યું હતું.

દંડી કવિ—આ મહાન કવિ જ્ઞાને શ્રાવણ હતો. એ ઉચ્ચનતી આસપાસના ગામમાં વસતો હતો. એ બચપણથી કેળવણી લઇ ચંદ્રળ નિવડાથી એણે જૂદે જૂદે સ્થળે મુસાફરી કરી જ્ઞાન સંપાદન કરી ધારા નગરીમાં આવી લોજ રાજની દરબારમાં આશ્રય પામ્યો હતો. આ કવિ કાલીદાસનો મિત્ર અને તેનાજ જેવો વિદ્વાન હતો, એના બિરો ઝાહુ* જણાયતું નથી.

દંતપૂર—અથવા રાજ મહેદ્રી.* કલિંગ દેશની (સરકાર પ્રાત) રાજપુર અથવા રાજ મહેદ્રી એ રાજધાની હોઈ તેને દંતપૂર એ અતિ પ્રાચીન નામ હતું. રાજ મહેદ્રી એ રાજધાની હોઇ તેને દંતપૂર નામ પડવાનું કારણ બૌદ્ધ યથો ઉપરથી એવું જણાય છે કે—કાશીપૂર નામનું બનારસથી ૧૨૦ મેલ ઉપર એક ગામ હતું, તે ઠેકાણે જાતમ બુદ્ધનું ૬૦૦૦ પૂર્વે ૫૪૩ માં મરણ નિપજ્યું, તે વેળા તેનું શરીર બળતું હતું તેટલાં 'એમ' નામના એક બૌદ્ધ ઇકને બુદ્ધની કાબી તરફની દાઢ (દાંત) બળતામાંથી ખેંચી કાઢી હતી. 'એમ'ને દાંધ ચમત્કાર દેખાતાં તે પેલા દાંતને કલિંગ દેશના બ્રહ્મદત્ત રાજની દરબારમાં લઈ ગયો. બ્રહ્મદત્તે એમને આદર-સન્માન કર્યો અને તે દાંતને પોતાના રાજ્યમાં ભારે સમારંભ વચ્ચે ફેરવી તેની આરાધના કરી, અને દંતની સ્થાપના રાજપુર (રાજ મહેદ્રી) માં કરી, તે ઉપરથી આ જગ્યાને દંતપૂર એ નામ મળ્યું.

ઉપર મુજબ દંતપૂરમાં તે દાંત સ્થાપન કરતાં તેની પૂજા ૮૦૦ વર્ષ સુધી વિદ્ય-વિના ચાલી, પછી ગૂઢસિંહ રાજની કાગ્નિક-રદીમાં તે બુદ્ધનું દેવળ કલિંગ રાજના શિવ-બક્ત પ્રજાને નહિ ગમવાથી તેઓએ આ

દાડકાની પૂજા કરવાની શુદ્ધસેનને 'મનાઇ કરી, પણ શુદ્ધસેને તેઓના કહેવા ઉપર લક્ષ નહિ આપતાં તેની પૂજા ચાલુ રાખી.

રાજ પોતાની હટ છોડતો નથી એમ જોઈ સર્વ શેવ પ્રજા કલિંગથી પાટલ પુત્ર (પાટણ) ના રાજ તરફ ગઇ. પાટલી પુત્રમાં તે વેળા પંડુ નામનો રાજ (પટકર્ણી વંશજનો) રાજ્ય કરતો હતો. તેણે શેવાની ચરજ સામળી ગૂઢસેનને કેદ કરી લાવવા માટે ચૈતન્ય નામના સરદારને મદાઇ કરવા મોકલ્યો.

લશકરની કુમકપી, ચૈતન્યે કલિંગગદેમાં આવી ગૂઢસેનને પકડી લઈ જનાર તેટલાં તે દાંત કેવોક છે તે જોવા માટે તેણે પેલા દાંતને મંગાવી અગ્નિમાં ફેંકી દીધો, પણ તેનો નાશ નહિ થતાં તેમાંથી અતિ સુંદર અને દૈદિધ્યમાન એવાં સુવર્ણ ઇમસો ઉત્પન્ન થયાં; ફરી તેને નદીમાં ફેંકી દીધો પણ તે ઠેકે નહિ કુખતાં ઉપર તરવા લાગ્યો. આથી તેને પાણીમાંથી કાઢી ભાંજ નાખવા તેની ઉપર ભારે હથોડા વડે પ્રહાર કર્યા, પણ તેને જરાએ અલવલ પોંદ્યો નહિ, પણ સામા હથોડામાં ખાડા પડ્યા, એટલુંજ નહિ પણ દરેક ધાએ તે હથોડામાં ખુંચી ખેસતો, ભારે ક્રોધ બાવિક બૌદ્ધને બુદ્ધનિ પ્રાર્થના કરતો. તોજ તે પાછો ગાહેથી છુટો પડતો. આ મુજબની દાંતની અદભૂત 'શક્તિ' જોઈ ચૈતન્ય તદ્દન ચક્રિત થયો પણ રાજ્યમાં આજ આપના થકી તે ગૂઢસિંહ તથા દાંતને દર-બારમાં મ્હોટા સન્માન સાથે લઇ ગયો. ત્યાં પંડુરાજ્યે પણ તેનાં ચમત્કાર જોઈ પોતાના રાજ્યમાં આ દાંતની સ્થાપના કરી શેવ પ્રજાને પાછી મોકલી.

તે પછી પંડુરાજ્ય જલ્દીજ મરણ પામતાં ગૂઢસિંહે તે દાંતને પાટણથી દંતપૂરમાં આણી તેની ફરી સ્થાપના કરી. યોગ સમય પછી ઉત્તર તરફના એક રાજાને આ અભયળીમયો દાંત પોતાના સ્વાધીનમાં લેવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે મ્હોટા સૈન્ય

* બસવ પુરાણ, ચન્ન બસવ પુરાણ, બીજા લોખન કાવ્ય અને મોડકદૃત ઇતિહાસીક કાવ્ય.

સાથે ચઢાઈ કેરી; પણ તે ખજાર ગૂદસિંહને ચતાં તેણે તે દાંત 'દંતકુમાર' નામના ઉજ્જવનના રાજકુમારને સોંપી કહ્યું કે 'સિંહલદ્વિપના મહાસેન' રાજાના સ્વાધિનમાં આ દાંત આપવો. તે પછી ગૂદસિંહ લડવા તૈયાર થયો. દંતકુમારને ગૂદસિંહની 'બાણુ-વહ્લી' ઉર્ફે 'હિમવહ્લી' નામની કન્યા આપી હતી. સસરાની આજ્ઞા ચતાં દંતકુમાર બાણુ-વહ્લી સાથે સિંહલદ્વિપ જવા માટે નિકળ્યો, પણ તેટલાં ગૂદસિંહ લડાઈમાં માર્યો જતાં દંતકુમારે દુશ્મનના બંધથી પોતાનો વેલ બદલી તે આડે રસ્તે દાંત પોંદ્યાડવા લકે ગયો.

હેમવહ્લી અને દંતકુમારે એઓ છુપે વેશ સિંહલદ્વિપ જતા હતા તે વેળા તેઓ થોડા દિવસ કેનેરીના શુક્રમાં છુપાઈ રહ્યા હતા. કારણકે કેનેરીના પર્વતમાંથી ઇ. સ. ૩૨૪ ના સાલને તામ્રપટ જડ્યો છે, તેમાં, આ દાંત વિશેના સર્વ ઇતિહાસ લખેલો છે, અને તેમાં જણાવવામાં આવેલું છે કે હેમ-વહ્લી અને દંતકુમારે કેનેરીના ડુંગરાઓમાં જંગલમાં મુકામ કર્યો હતો.

દંતકુમારે સિંહલદ્વિપ જઈ પોંદ્યતાં મહા-સેનને દાંત સોંપ્યો અને હેમવહ્લીને લઈ તે ઉજ્જવન પાછો ફર્યો. મહાસેન તે દાંતને અતિ માનથી ઇ. સ. ૩૧૦ માં અનુરાધા-પુરમાં (જે તેનું રાજધાની હતું) સ્થાપન કરી પછી થોડા વર્ષ બાદ એજ દાંતને ગી વર્ધનપૂર (ક્યાંડી) માં લઈ જઈ સ્થાપ-ન કર્યો હતો.

આગળ સિંહલદ્વિપમાં આ દાંતને ખારે સમારંભ વચ્ચે ફેરવતા હતા.^૧ આ દાંતનો

1 Jour. Bombay. Branch. Roy. Asi. Vol. 11. No. 31.

૨ અદ્યતનનાં શુક્રમાં થોડા બળદ, બાદ પ્રમનો સમુદાય વગેરે ફેલરકાગો છે; અને તે દેખાવ બારીકાઈથી જોતાં તેમાં દાંતના સમા-રંભનો દેખાવ આપ્યો છે, એમ સેહેજમાં જણાશે. (જ. મુ. શા. ૬૬ એ. સો. બ્લાયુમ ૧૧. નંબર ૩૧.)

સમારંભ ઇ. સ. ૧૨૬૮ સુધી નિકળવા વિશેની નોંધ મજે છે, પણ તે પછીની તેની દરીકત તકરારી છે. કાંઈ જણાવે છે કે ઇ. સ. ૧૫૬૧ માં શીરંગી લોકોએ ક્યાંડી શેહેરપર ચઢાઈ કરી ત્યારે તેમનો વડો સર-દાર 'દાંનકાંસતંતિ' નો હતો, તેણે આ જુતપરસ્તોના દાંત બાંછ નખાવ્યો. ફટલાકો જણાવે છે કે શીરંગીઓએ જે દાંત બાંજ્યો તે બનાવટી હતો, પણ ખરો દાંત તે પછી સિંહલના રાજાએ મેળવી તેનીન્દરી સ્થાપના કરી હતી. હાલમાં પણ આજ દાંતનો વાર્ષિક સમારંભ સિદ્ધાનમાં બાદે ધૂમધામ વચ્ચે યાજવામાં આવે છે.

આ દાંતની કથા ઇતિહાસિક તથા ધર્મ સંબંધી બૌદ્ધ પ્રજામાં અતિ મહત્વની હોવાથી, દાંતની પેઢેલી સ્થાપના વેળા ગૂદ-રાજ મહેન્દ્રોને દત્તપૂર એ નામ આપ્યું હતું; તેજ આગળ કાયમ રહી બૌદ્ધ ધર્મમાં રાજ મહેન્દ્રો અથવા રાજપૂરને દંતપૂર એ નામ આપ્યું. અને દંતપૂરનું થોડું ફાંતર થઈ ઓરિયન્ટાલ એસોસિએશન (Odonto-polis) એ નામ રાજમેન્દ્રોને આપ્યું હતું.

દત્તાત્રેય—સ્વાયંભૂ મનવંતરમાંના અત્રિ ઋષિનાં ૩ પુત્રોમાંનો એક. સ્વરો ચિપ મનવંતરમાં જે સપ્તર્ષિ હતા તેમાંનો એ એક. એનો પુત્ર નિમિષ્ઠપિ.

એ વિષ્ણુનાં ૨૪ અવતારમાંનો એક છે. એણે થડુ રાજાને ગોદાવરીને કાંઠે ગાન સમ-જાવ્યું હતું. એક પ્રસંગે દત્તાત્રેયે પોતે જેને સુર માન્યા હતા તે સંબંધી કથા તે રાજાને કહી હતી.

૧—પૃથ્વી. ઉપકારથી સ્તુતિ ને અપકારથી નિંદા એ બે વિષે નિરપ્ર દતા. પહા-ડનું અચળપણ ને શક્તિ પરાપકારીપણ.

૨—યવન. સ્વાદાસ્તાદની સ્તુતિ નિંદા-નો ત્યાગ.

૩—આકાશ. એમાં સર્વ છે ને તેનો પ્રકાશ સર્વ જ છે ને એ પ્રકાશ, સ્થાન નાશ થવાથી પાછો સર્વમાં મળે છે, ને કાષ્ઠનાં

પર પડવાથી તેના તેજમાં ઘટ થતી નથી, તેમ પરમાત્માની શક્તિ આકાશ પ્રમાણે સર્વમાં છે, ને જીવનાં મરવાથી તે શક્તિની હાની નહિ થતાં પોતાનાં તેજથી સદા પ્રકાશિત છે.

૪—પાણી. એ જેમ મોતી જેવું શુદ્ધ છે ને જગતને શુદ્ધ કરે છે તેમ જ્ઞાનીએ શુદ્ધ રહી ખીજને ઉપદેશ કરી શુદ્ધ કરવા.

૫—અમૃત. એના પ્રમાણે જ્ઞાનીએ જે કાંઈ મળે તે વાવરી નાંખી સંતોષ માની આપનારને આશિર્વાદ દઈ તેને તેના પાપથી મુક્ત કરેવો.

૬—અંદ્રમા. એ તેજમાં વધે છે ને ઘટે છે; તોપણ પોતાને સ્વરૂપે તો છે. તેમ પરમાત્માનો પ્રકાશ અનેક યોનીમાં છતાં પોતે એક અલગ ને સ્વપ્રકાશિત છે.

૭—સૂર્ય. એ પાણી તુલે છે ને પાણું આપે છે, તેમ જ્ઞાનીએ પોતાને જે મળે તેમાં લોભાદ નહિ રહેતાં તે પાણું આપી દેવું. બિંબ પાણીમાં પડવાથી ધણા સૂર્ય દેખાય છે પણ ખરું જોતાં એ ધણા નથી નેમ પરમાત્માનો પ્રકાશ સર્વમાં છતાં તે મોતે એકજ છે.

૮—કણ્થુતર. એના પ્રમાણે જ્ઞાનીએ માથાનાં પાસમાં ન દસવું.

૯—અજગર. એના જેવી સ્થિતિ જ્ઞાનીએ રાખવી. બિદ્યાને માટે બકટવું નહિ પણ પરમેશ્વર જે મે કહે તે ખાઈ પ્રસન્ન રહેવું.

૧૦—સમુદ્ર. એ વધતો નથી ને ઘટતોએ નથી, તેમ જ્ઞાનીએ લાભ હાનીથી હર્ષ શોક ન માનવો.

૧૧—પતંગ એની પેઠે જ્ઞાનીએ સ્ત્રી પુત્ર ધનના મોહમાં ન દસવું, અને સ્ત્રી-સંગ ન કરવો.

૧૨—મધમાખી. એ મધ એકઠું કરે છે ને ખીજને માટે. અર્તાંત જ્ઞાનીએ સંસાર ન રાખતાં બોળા નેટલું લેવું ને બાકીનું આપી દેવું.

૧૩—હાથી. પુરુષ સ્ત્રીઅંગનો સ્પર્શ કરવાની લાલચથી બંધાઈ જાય છે. માટે યોગીએ સાચી સ્ત્રીનો તો શું પણ લાલચની પુતળીનો પણ સ્પર્શ નહિ કરવો.

૧૪—પારધી. મધમાખી ધણે શ્રમે મધપુડા બનાવે છે, પારધી સહેજમાં કહાડી લઈ જાય છે, માટે જ્ઞાનીએ પ્રયોજન નેટલું લાવી ખાવું.

૧૫—હરણ. એ જેમ રાગ સાંભળી કસાય છે તેમ જ્ઞાનીએ સ્ત્રીનાં વચન, સાંભળી તેને વશ ન થવું, ને તેવું ગાયન ન સાંભળવું.

૧૬—માછલી. એની પેઠે ખાવાની લગુતા ન રાખવી.

૧૭—પિંગળાં વેસ્થા. એણે જેમ પોતાનો ધધો મુકી દરિમરણ કર્યું ને તે મુક્તિ પામી, તેમ જ્ઞાનીએ કરવું કે મુક્તિ મળે.

૧૮—સમડી. એ માંસનો કકડો લઈ જતી હતી, તેને ખીછએ જોઈને મારવા માંડી, ત્યારે તે કકડો તેણે નાખી દીધો. માયાનો એ છે માટે જ્ઞાનીએ પોતાની પાસે કાંઈ રાખવું નહિ.

૧૯—અજ્ઞાન બાળક. કામાદિકને વશ નહિ રહેતાં એકલું વિરક્ત રહે છે, ને પોતાની રમતમાં પ્રસન્ન રહે છે તેમ જ્ઞાનીએ રહેવું.

૨૦—કુમારી કન્યા. એ એક દિવસ એકઠી ધરમાં છતાં પરાણા આવેશા તેમને સારું, તે ન જાણે તેમ એક ઓરડીમાં ચોખા ખાંડવા બેઠી. ખાંડતાં તુડીઓ ખખડવા લાગી ત્યારે તે એક પછી એક એમ ફાડતી ગઈ, જ્યારે ૧ રહી ત્યારે તે ન ખખડી, તેમ જ્ઞાનીએ એખલાં રહી દરિ સમરણ કરવું.

૨૧—તીર બનાવનારો. એ તીર બનાવવાના ધ્યાનમાં છતાં ત્યાં રાજાની સ્વારી મધ તે તેણે જાપ્યું નહિ; માટે જ્ઞાનીએ સર્વ છીડીયો વશ રાખી એક નારાયણતુંજ ધ્યાન કરવું જોઈએ.

૨૨—સાંપ. એ પોતાને રહેવા માટે ધર નહિ બનાવતાં ઉદરનાં દરમાં રહે છે; તેમ

ગાનીએ પોતાને રહેવા માટે ઘર ન બનાવવું, ને જ્યાં રાત પડે ત્યાં રહેવું.

૨૩—કરોળીયા એ પોતાનાં મ્હોડામાંથી તાર કાઢી પાછો ખાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે પરમેશ્વરને જાણવો. કે એનાથી ચોદિયાસી લાખ યોનિ ઉત્પન્ન થઈ, અંત સમે જીવાત્મા તેમાં સમાઈ જાય છે. માટે, ગાનીએ ઘટ ઘટ વ્યાપક ભગવાનનાં ધ્યાન સ્મરણમાં લીન રહેવું જોઈએ.

૨૪—ભિંગારો એ મોડીનાં ઘર બાંધી તૈઆર જરે ને માહે પેસવાને કાણુ રહેવા દેછે, પછી ઝરા વગેરે જીવડા લાવી તેને ડાખ મારી માહે મુકી પછી કાણું મોડીથી પુરી લેછે ને પછી ફટલેક દિવસે ડાખના સ્મરણથી પેલા જીવડા ભિંગારી રૂપ થઈ રહે છે, તેમ ગાનીએ પણ પરમેશ્વરમાં એવું મન લગાડવું કે જોથી તેને સ્વરૂપે જ થઈ રહેવાય.

દત્તિઆ—આ દેશી રાજ્ય સૂર્યવંશી ખુદેલા જાતના ૨૭૫૫૮ રાજ્ય કર્તાને તાબે છે. એની ઇશાન્યે સપથાર સરથાન, દક્ષિણે ઝાંસીના મુલક અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૨૦ ચોરસ મિલ હોઈ તેમાં ૧૮૦૦૦૦ ની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ ૩ ૧૦૦૦૦૦૦ ની થાય છે. મુખ્ય નદી સિંધ વહે છે. દેશમાં બાપા ખુદેલા ખેલાય છે. આ રાજ્યનું પાપતપ્ત શહેર કિલ્લાવાલું છે ને ત્યાં મહારાજનાં સુંદર મેહેલો છે. આ શહેર ઝાંસીના રેલ્વે સ્ટેશનથી ઉત્તરે ૨૦ મૈલ ઉપર છે. રાજ્યમાં યુદ્ધ સામગ્રી તરીકે ૭૦૦ સ્વાર, ૩૦૪૦ પાદળ, ૯૭ તોપો અને ૧૬૦ ગેલ્લંદાળે છે. અગ્રેના રાજ્ય કર્તા તેહેરીના મહારાજના કુટુંબી છે. હાલમાં રાજ્યકર્તા ભવાનીસિંહ મહારાજ છે. મહારાજને બ્રિટીશ હાવણીમાં ૧૫ તોપ ફાડી માન આપવામાં આવે છે.

દંડારી—જંગલમાં તથા ડુંગર પર ચારે તરફ તાડનાં ઝાડ થાય છે તેનાં ફળોને તાડગોળ કહે છે. એ કુમળાં હોય ત્યારે તેને કાઢી

ખાય છે, તે પછી તેને આશ્વિન કાર્તિક સુમારમાં ફણગા કુટી એક લાંબા તર થાય છે, તેની ઉપર સફેદ હાલ હોય છે તેનેજ દંડુરા કહે છે. દંડુરા ખાઈને તથા જીજને ખવાય છે. તે એવી રીતે કે તેના ઉપરની હાલ કાઢી નાખી માહેમે. કુમળો ગર કાઢી ખાય છે. દંડુરા રોકાયા પછી જમીન ઉપર જોરથી અફાળ્યા હોય તો તેનો સ્વાદ કડવો થાય છે એવી લે કોની સમજ છે.

દધિચી—સ્વાર્થજી મન્વંતરમાંનો જે અથર્વણ ઋષિ તેનાં ૩ પુત્રમાંનો એક. એને ‘દધ્ય-ક્રોધર્વણ’ પણ કહે છે.

વૃત્રાસુર વધ માટે એણે પોતાનાં હાડકાં આણુ મન્વંતરમાં ઈંદ્રને આપ્યાં હતાં, કારણુ બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધમાં એ ઈંદ્રનો શિષ્ય હતો, અને અશ્વનિકુમારનો ગુરુ હતો.

એના માટે એવી કથા છે કે ઈંદ્ર એને બ્રહ્મવિદ્યા શિખવી હતું કે “ત્વ” આ વિદ્યા કોઇને શિખવતો ના, ને જો શિખવશે તો તારાં માથું કાપી નાખવામાં આવશે.” જ્યારે અશ્વનીકુમાર એનો શિષ્ય થયો ત્યારે તેણે એની પાસે બ્રહ્મવિદ્યા શિખવાની ખાહેશ બતાવવી, પણ એણે ઈંદ્રની ચેતવણી આપેલી ખીના જણાવવાથી અશ્વનીકુમારે હતું કે તમારું હાલતું માથું કાપી ધડ ઉપર અશ્વનું માથું જડું છું, તે વડે તમે અમેને બ્રહ્મવિદ્યા શિખવો કે ઈંદ્ર તમારું માથું કાપતાં અમે તમારું અસલ માથું પાછું જોડશું. તે મુજબ દધિચીએ અશ્વનનાં માથા વડે બ્રહ્મજ્ઞાન શિખવતાં ઈંદ્રે તેનું માથું છેદ્યું, કે અશ્વનીએ અસલ માથું જોડ્યું હતું.

તે પછી વૃત્રાસુરે ઈંદ્ર સાથે લડી તેને હરાવતાં નારાયણના કહેવાથી તે દધિચીનાં હાડકાં ભાગવા આવ્યો, ઋષિએ હતું કે “હું તપ કરતો બેસું એટલે એક ગાય પાસે મારું અંગ ચટાડજે એટલે માસ જવું રહેશે, પછી હાડકાં રહે તે લઈ જજે. ઈંદ્રે તેમ કહ્યું. ને તે હાડકાં લઈ વિશ્વકર્માને આપ્યાં જેણે એક તેજસ્વી સુંદર વસ્ત્ર બનાવી આપ્યું હતું.

દપસાંગ—આ પર્વત, નાદના તિબેટનાં બલ-
તીસ્તાનમાં કારાકેરમ તરફ દિમાલયની એક
શાખામાંનો છે. ઉંચાઈ ૨૮૭૦૦ ફીટની છે.

દફન—કાશમિરમાં એના વૃક્ષ ઉગે છે. નેપાલમાં
એમાંથી કાગળ બનાવે છે. ચીનાઈ કાગળનાં
ઝાડમાંથી જેમ કાગળ બનાવે છે તેવી રીતે
એમાંથી પણ બનાવે છે. ચીનમાં ઉત્તમ
પ્રકારના લખવાનાં કાગળ બને છે પણ
નેપાલમાં દફનના ઝાડમાંથી જે કાગળ બનાવે
છે તે જાડું ને ખરબચડું હોય છે. ૧૮૫૧
નાં પ્રદક્ષણમાં એના કાગળના નમુના જાહેરમાં
મેળવામાં આવ્યા હતા. હાલમાં એનાં ઝાડ
શોભા ખાતર બગીચામાં ઉગાડવામાં આવે છે.

દફેદાર—ધોડેસ્વારની ફાજમાંનો એક નાદની
પદ્ધતિનો અમલદાર. દફેદારનો ઓઢો પોલીસ
ફાજમાં પણ ચાલુ છે.

દમ—(ગુઓ હાથળ.)

દમડી—અગાઉ ક્ષેત્રકમાં આ ત્રાંખાનો
સિક્કો ચલણમાં હતો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં
એ ઠેકે દમડી અથવા ઠેકે દામ અથવા ૨ થી
૩ મંડાની એક દમડી થાય છે; યા ૮ થી ૧૨
દાડીની એક દમડી ગણાય છે. એક પાઈની
બે દમડી થાય છે.

દમણ—ગુજરાત પ્રાંતમાં આવેલું પોર્તુગીઝ
શેહેર. મુખ્યમંત્રી ઉત્તરે ૧૦૦ મૈલ ઉપર છે.
એમાંજ 'નગર હવેલી' પ્રગણું સમાય છે, ને
તેનું ક્ષેત્રફળ ૮૨ ચોરસ મૈલ છે. તેમાં વસ્તી
૪૯૦૮૪ ની છે. દમણ જીલ્લાની ઉત્તરે બગ-
વા નદી, પૂર્વે ખ્રિસ્તી સરહદ, દક્ષિણે કાલમ
નદી અને પશ્ચિમે ખંખાતનો અખાત.

૧૮૩૧ માં પોર્તુગીઝે દમણ ઉપર
હસ્તો કરી ત્યાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, પણ તે
પછી ત્યાંના દેશીઓએ ફરી વમાવ્યું, પણ
૧૫૫૮ માં પોર્તુગીઝે તે જીતી લીધું હતું
અને ત્યારથી તેઓએ તેને 'હિંદ'માં પોતાનું
જમણું મથક બનાવ્યું છે. પોર્તુગીઝે
અત્રેની મુસલમાને દેવળમાં ફરતી નાખી
બીજાં આઠ દેવળો બંધાવ્યાં હતાં.

મુખ્ય દમણનું ક્ષેત્રફળ ૨૨ ચોરસ મૈલ
હોઈ તેમાં ૨૯ ગામડા છે; ને વસ્તી ૨૧૬૨૨ની
છે; નગર હવેલી પ્રગણું પૂર્વમાં હોઈ તેનું
ક્ષેત્રફળ ૬૦ ચોરસ મૈલ છે, ને વસ્તી ૨૭૪૬૨
ની છે.

દમણમાં દમણ ગંગા નદી કાંઠે બે કિલ્લા
છે. એક કિલ્લો પથ્થરનો ચોખ્ખાકાર
હોઈ તેમાં ગવરનરનો મહેલ, લશ્કરી બરાબ,
ધરપીતાલ, મ્યુનિસીપલ ઓફીસ, કોર્ટ, જલ,
બે ખ્રિસ્તી દેવળો ને તેની આસપાસની ચર
ઉપર પૂલ છે. બીજો નાહાનો કિલ્લો સેંટ જો
સેમના માનાર્થે અર્પણ કરેલો હોઈ તેમાં
ખ્રિસ્તી દેવળો છે. આ બેઉ કિલ્લા ઉપર પિત્તળ
તથા લોહાની તોપો ગોઠવેલી છે, પણ તે
હાલમાં તદ્દન રૂઢ હાલતમાં છે.

દમણુલા—સિસોનમાં કેન્દીની ઉત્તરે ૪૦ મૈલ
ઉપર મેતિલામાંનું આ એક પુરાણું બુદ્ધિસ્તો-
નો પવિત્ર ગ્રંથ છે. આ મંદીર પર્વતમાંથી
કાતરી કાઢેલું છે; અને તેમાંની દૂનરમંદી
આ તરફના ટાપુમાં અત્યંત ચઢ ગણાય
છે. આ મંદીરની ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૬ માં
અશોકના મિત્ર 'પ્રિવાન અપીયાતીસે'
મહેદ્ર રાજાની કૃપાથી સિસોનમાં બુદ્ધિસ્ત
ધર્મ ફેલાવી મંદીરવાસો ગ્રંથ બંધાવ્યો હતો.
આ મંદીરના મહેલું ઉત્ત તથા દેવાલ તદ્દ-
વાર રંગબેરંગી ચિત્રાયું છે. એમાં બૌદ્ધનાં
કેટલાક પ્રતજા ૪૦ ફીટ ઉંચા છે, અને તે
ઉપરાંત તેમાં બ્રાહ્મણ પંથના પણ પ્રતજા,
દાથી અને વિચિત્ર મૂર્તિઓ છે. આ મંદી-
રને ઇ. સ. પૂર્વે ૮૬ થી વર્ષાસન સરકાર
તરફથી મળતું આવ્યું છે, તે હજી ચાલુ
મળ્યા કરે છે.

દમનાળ—'વેદિક જ્ઞાન' મુજબ "મહોદ્ધાના
પાછલા ભાગ સાથે બે નળીઓ લાગેલી છે,
તેમાંની આગલી જે ગળાં ઉપર હાય મેળા-
આથી જરા સખત લાગે છે અને જને
"નડી" કહિએ છિયે તે દમ સેવાની નળી
છે. આ નળી મહોદ્ધામાંથી ફેરસાં મુખી નાય
છે, અને તેના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપરોક્ત ભાગ જે જમનાં યડ આગળથી ગળાંની ધાંડીની સેહેજ નીચે સુધી આવેલો છે તેને કંઠનાળ 'અથવા' 'અવાજ નળી' અથવા 'મનક' કહે છે. એ અંદરથી ત્રીકોણી આકારમાં છે અને તે ૯ કુમળાં દાડકાંની બનેલી છે. એમાંનું એક કુમળું દાડકું કાચ-રના આકારમાં ધાંડી આગળ નિકળી આવેલું જણાય છે, જેને 'કંઠમણી' અથવા ધાંડીનો ટકડો કહે છે. કંઠનાળની અંદરની બાંધણી એક વાળની પેટી જેવી છે, તેમાં ૫૩ અને ઝીણી જાંત હોય છે તેને કંઠ દોરી કહે છે.

દમનળીની લાંબાઈ સુમારે ૪ ઇંચની હોય છે. કરોડની ગરદનના પાચમાં મણકાથી પીંદના ખીમ મણકા સુધી જઈ તેના બે વિભાગ થાય છે. કૃયાની અપટ્ટી કડીઓ સુમારે ૧૫ થી ૨૦ હોય છે, તે ઉપરા ઉપરી જ્ઞાતી શ્વાસનળી બને છે. પાછળ શ્વાસ નળીના $\frac{1}{2}$ વ્યાસમાં આંકડીઓ પેંદ-અતી નથી, અર્થાત કડીઓ પૂર્ણગોળ હોતી નથી. પાછળની શ્વાસનળી અન્ન નળીને વળગેલી છે. કડીઓ એક ખીમ સાથે એક તંબૂથી બંધાય છે. પાછલા ભાગમાં રનાયુ હોય છે અને શ્વાસ નળીની અંદર મેળાવાવરણ હોય છે.

દમયંતી—(૧) વિદર્ભ દેશના ભીમક રાજાની પુત્રી ને નળરાજાની સ્ત્રી. (૨) સંજ્ઞા રાજાની કન્યા, પર્વત કપિનો જે મામો નારદ કપિ તેની સ્ત્રી.

દમાવંદ—ધરાક અજમી અને માજનદરાનની વચ્ચેમાં અલખુર્જની એક ઉંચી ટોચ. અત્રેનો ઉંચો રસ્તો તેહેરાનથી દમાવંદ અને 'અરક' સુધી છે. દમાવંદમાં ઉષ્ણ ઉલ્કના કુંડ ગર્ભ શેર પાસે ગર્ભ આજમાં છે. એક અરકથી ૧૧૦ વાર ઉપર છે જે ૩૦૪૨૦ શીટ ઘેરાવામાં ને ૩ શીટ ઉડો છે. આ પાણીમાં ગંધક, સોડા, મેગેનિયમો ભેગ જણાય છે. ખીમો ઉષ્ણ ઉલ્ક કુંડ બે મૈલ ઉપર છે જે અતિ ઉષ્ણતા ધરાવે છે. આ પાણીમાં મેગેનિયમ, સોડા, ગંધક વધારે જણાયાં

રહે છે, અરક પાસે એક યંડા પાણીનો ઝરો છે, જેમાં લોખંડનો પ્રચલ્ન અરી છે. દમાવંદ તેહેરાનની નજદીક હોઈ પિરામિડ શેકો ઉંચો વધેલો છે, આ પર્વતની ઉચાઈ ૨૧૫૨૦ શીટની છે.

દમાસ્કસ—સિરિયાનું પાપતખત પશ્ચિમ એશિયામાં મોહાટું શહેર ગણાય છે. એને ત્યાંના લોકો 'દમસ્કસશામ' અથવા 'અસ-શામ' કહે છે. આ શહેર મેડીટરેનિયન ઉપર બચરાતની પૂર્વે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૭૦ મૈલ ઉપર છે. ૧૮૯૩-૯૪ થી અત્રે રેલ્વે શરૂ થઈ બધે જોડાય છે. આ શહેર પશ્ચિમ બાજીનાં ૫૦૦ મૈલ ચારસ ઉંચા ભાગ ઉપર વસાયેલું છે અને તે સમુદ્ર સપાટીથી ૨૨૬૦ શીટ ઉપર છે. ૧૮૮૯ પછી અત્રે દ્રૂમને આશુ કરવામાં આવી છે. લોક વસ્તી ૧૫૦૦૦૦ ની છે, જેમાં ૨૦,૦૦૦ ખ્રિસ્તીઓ, (૧૮૬૦ નાં જુલાઈમાં ખ્રિસ્તીઓની કતલ કરવામાં આવી હતી, તે આગમજ તેમની વસ્તી ૩૨૦૦૦ની હતી), ૬૦૦૦ યાહુદી ને બાકીના મોહમેદનો છે.

અત્રેનો કોટ પેહેલા સક્ષીમના વખતમાં બંધાયેલો જણાવવામાં આવે છે, અને તે આરબોએ ૬૨૦ માં બાંધેલા ભાગ ઉપરજ ઉભાં હતા. ઉમઇયા ખાનદાનનાં ખસીદિલ્લુ દમાસ્કસ રહેવાનું મથક હતું. ઈ. સ. ૧૪૦૦ માં તેમુરે દમાસ્કસની બારે ખરાબી કરી હતી. અત્રેના કોટને ૧૬ દરવાજા છે. તેમજ અત્રે સેંટ જોન થી બેપેટિસ્ટનું મુખ્ય વાત્રા સ્થાન છે, જે ગંભીર બાંધકામનો નમુનો છે. દિજરી સન ૮૬ માં ખસીદ વેલીદે એને ફરી સમાયું હતું. જેના દરવાજા કાંસાની ધાતુનાં હોઈ તે ઉપર લેખો છે. મોહાટા બજારમાં કારવાનનાં ઉતારાની જગ્યા છે તેમાં ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ ઉંટો હોય છે. અત્રે ૪૦૦૦૦ જનાણુઓ આવ્યા કરે છે.

દયરં અલ કમર—સિરિયામાંનું આ શહેર અમ-રાતની દક્ષિણે દક્ષિણ પૂર્વમાં છે. આગળ એ કુસીસનું પાપતખત હતું. વસ્તી ૮૦૦૦ ની છે.

[દયરેખિકાર—આ સુંદર શહેર એસિયાટિક ટુર્કિસ્તાનમાં તાઇમીસના જમણા કાંઠા ઉપર બગદાદની ઉત્તર પશ્ચિમે ૩૯૦ મૈલ ઉપર છે. આ શહેર આસપાસ કોટ હોઇ બચાવનું બાંધકામ ખડક ઉપર બાંધેલું છે. વસ્તી ૪૦૦૦૦ ની છે.

દયાનંદ સરસ્વતી—વેદ ધર્મનો ફરી ઉદ્ધાર કરનાર આ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનનો જન્મ સંવત ૧૮૮૧ માં મોરબી સંસ્થાનના એક ગામમાં થયો હતો, એ બચપણથી અચળ હોનાથી આઠ વર્ષની ઉંમરમાં ધર્મશાસ્ત્રો બણે હોના. ૧૪ વર્ષની વયે એણે વધુ અભ્યાસ કરી નવા નવા ધર્મશ્રેયો વાંચી પોતાના અભ્યાસમાં ધણે વધારો કર્યો. પણ તે પછી ૪ વર્ષમાં એની એક પ્રિય બહેન તથા કાકાના મોતથી એની પર હડી અસર થઇ સસાર ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ તેટલાં ૨૦ મે વર્ષે એને પરણાવવાનો એના માતપિતાએ વિચાર કરવાથી એ સંવત ૧૯૦૩ માં ઘેરથી નહાશી સાવણમાં લાક્ષા બકતના આશ્રયમાં જઇ લાં સાધુ બન્યો. પણ ગામે ગામ ફરતાં સિદ્ધપુર જઇ પોંદ્યો. ત્યાં એના માતપિતાએ આવી એને ફરી ઘરે આવવાનો આમંત્ર કર્યો, આથી ત્યાંથી નહાશી વડોદરે લઇ બ્રહ્માનંદના મઠમાં રહી વિદ્યા અભ્યાસ કર્યો; ને તે પછી અનેક ધાર્મિક સાધુઓના સહવાસમાં આવી પૂર્ણાનંદ સરસ્વતી પાસથી સંન્યાસની દીક્ષા લીધી ને દયાનંદ સરસ્વતી નામ ધારણ કર્યું. સંવત ૧૯૧૧માં ચંદીના જંગલમાં એકાંતવાસમાં રહી યોગક્રિયાઓના મહાવરો કરી દેશે દેશ ફરતો શ્રીનગર ગયો ને, ત્યાંથી કાશી જઇ વેદ, ભાષ્ય, ન્યાય, યજુર્વેદ અને શંકરાચાર્યનાં ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી વેદ ધર્મ સ્થાપિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સ્વામીએ કાશીમાં રાત્રી જય કૃષ્ણના પ્રમુખપણા તજે ૯૦૦ પડિનોની સભા સનમૂખ વિદવતાથી પૂરવાર કરી આપ્યું કે વેદમાં મૂર્તિ પૂજા જણાતી નથી, આથી કેટલાક દુરબોધોએ દયાનંદને વિષ પ્રયોગથી

મારી નાખવાની કોશીસ કરી, પણ તેમાંથી બચ્યા ત્યારે કાનપૂરમાં ચોરીનું તોહમત મેળવું પણ તેમાં નિર્દોશ કરી છુટી ગયા હતા. તે પછી હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા મુખ્ય શહેરોમાં ફરી પોતાનો મત સ્થાપન કરતાં જઇ ઉદ્ધેપુર તથા જોધપૂરના રામને પોતાના મેલ બનાવ્યા હતા. પણ એક રામને વેળા સગથી વારતાં તે વેળાએ દગો કરી ભોજનમાં ઝેર ભેળી ખવાડ્યું. આ વાત પોતે જાણ્યા છતાં ભોજન ખાઇ સેહેજ માંદગી ભોગવી ૪૦ સ. ૧૮૮૩ માં ૩૦ મી અકટોબર અજમેરમાં મરણ પામ્યા હતા.

દયારામ—આ મહાન શુભરાતી કવિનો જન્મ ૪૦ સ. ૧૭૭૭ માં ચાણોદમાં થયો હતો, એ જાતે સાઠોદરા નાગર બ્રાહ્મણ હતો. આ કવિનું નામ શુભરાતી માયા જાણનારામાં અતિ લોક પ્રિય છે. એ શુભરાતના પહેલા વર્ષના કવિઓમાંનો એક છે. ૧૫-૧૬ વર્ષની વયે એના માતપિતા મરણ પામતાં એ પોતાના માથીના આશ્રયમાં જઇ રહ્યો પણ એનું વિદ્યા અભ્યાસ ઉપર લક્ષ નહિ હોઇ મટકવાની આદત હોનાથી એની માથીએ કપકો આપવાથી એ કાથી તરફ નહાથી ગયો, ત્યાં એને લાવણી જોડી પોતાની કવિત્વ શક્તિનો પ્રથમ ખ્યાલ આપ્યો હતો. લાંથી ચાણોદ પાછો ફરતાં માથી મરણ પામેલી જાણી લાંજ ઘોડો વખત રહી ૩૫ વર્ષની ઉંમર સુધી જૂટે જૂટે યાત્રા સ્થાને ત્રણ વેળા પગ રસ્તે મુસાફરી કરી વખત ગાળ્યો હતો. તે પછી એણે કવિતાઓ જોડવા માંડી તમામ શુભરાતમાં પ્રસિદ્ધતા મેળવી ૪. સ. ૧૮૫૨ ના ફેબ્રુઆરી માસમા ૯ મી તારીખે ૭૫ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો હતો.

દયારામને લોકો તરફથી નાદની જોટ મળતી તે ઉપર તે નિર્વાહ કર્યો હતો, પણ કોઇની ખુશામત થા દરમિય જરાએ કર્યો નહિ. એની શુભાર રસ કવિતામાં શુભાર રસ હોઇએ ખુલ્લો દર્શાવ્યો છે. દયારામની કવિતા તથા ગરબીઓ શુભરાતમાં આજે

ધરેધર ગાય છે. શૃંગાર રસીક કવિતા શિવાય એણે નીતિ તથા વધરાગ્યનાં સંખ્યાબંધ પદો રચેલાં છે. દયારામ ખરો વૈષ્ણ હોવાથી કૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન તદન પ્રુલ્લ કર્તુ છે.
દરખન્દ—આ બંદર શહેર રશિયન દાગિસ્તાન જિલ્લાનું પાચતખત કહેવાય છે. આ શહેર કારિયનનાં પશ્ચિમ કિનારા ઉપર, બાકુની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૪૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રે આગલા ખાનોનાં મેદેસો રાનકદાર છે, કે જ્યાં હાલમાં રશિયન મવરનર વસે છે. લોક વસ્તી ૧૪૭૫૦ ની છે.

દરખી—દરખીયાપરનું મુખ્ય શહેર લીવરપુલની દક્ષિણ પૂર્વે ૯૨ મૈલ ઉપર અને લંડનની ઉત્તરે ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૧૨૯ મૈલ ઉપર છે. એકવડે ધી કનફેશરના અમલમાં આ એક પાદશાહી ૫૩ ગણાતું હતું. ૧૬૩૮માં પ્રથમ આ શહેર લૉડ મેયરના તાબામાં મેલાયું. ૧૨૯૫ પછી અત્રેથી પાર્લામેન્ટમાં બે પ્રતિનિધી મોકલવાનો હક મળ્યો હતો. આલ્ફ્રેડ સેન્ટેસનો ગિનારો (૧૫૦૨-૨૭) નેવાન્જેગ બાંધકામ છે. તેની લંબાઈ ૧૭૫ ફીટની છે. અત્રેનો ટાઉન હૉલ ૧૮૬૬ માં બાંધવામાં આવ્યો હતો. તેમજ મ્યુઝીયમ, ફ્રી લાયબ્રેરી અને આર્ટગેલેરી નેવાન્જેગ છે. મિડલેન્ડ રેલ્વે કંપનીનું ડરખી મુખ્ય મથક છે; જ્યાંના કારખાનામાં ૫૦૦૦ કામદારો કામ કરે છે. અત્રે રૈસમ, રૂ, લેસ, લોહ, શિસું, પોસલીન, માર્બલ, રંગ અને રસાયન પદાર્થ બનાવવાનું ગંભીર કારખાનું હતું, અત્રે હાલમાં દરખી કાઉન પોરસેલિન કંપનીએ પોતાના આ ઉદ્યોગમાં મોટો વધારો કર્યો છે. નવલકથા રચનાર રિચર્ડસન, હર્બર્ટ સ્પેનસર વગેરે અત્રેના વતની હતાં. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૩૨૭૪૧ ની ને ૧૮૯૧ માં ૯૪૧૪૬ ની હતી.

દરખીશાપર—આ ઇંગ્લેન્ડનો એક જૂમધ્ય રેશ મૉન્ટાપર, લેકેસ્ટરશાપર, નોટિંગ હેમ અને સ્ટેશનશાપરની વચ્ચે છે. એ ૫૬ મૈલ લાંબુ ને વધુમાં વધુ ૩૪ મૈલ પોહણું છે,

અને ક્ષેત્રફળ ૧૦૨૯ ચારસ મૈલ અમવા ૬૫૮૬૨૪ એકર છે. ૧૮૦૮ માં વસ્તી ૧૬૧૫૬૭ ની, ૧૮૪૧ માં ૨૭૨૨૦૨ ની ને હાલમાં ૫૨૦૯૧૪ ની છે. ૧૮૮૫ પછી દરખીશાપર તરફથી ૯ પ્રતિનિધીઓ પાર્લામેન્ટમાં ખીરાળે છે. બે દરખી શહેર માટે અને ૭ તેમાંના જુદા જુદા ભાગો તરફથી. એના પૂર્વ ભાગમાં કોલસાનો બોહોલો વેપાર ચાલે છે; તેમજ શિસું, ત્રાંચુ, જીપસમ, કુંભારકામ, માર્બલ, અલાબાસ્ટર વગેરેનો ઉદ્યોગ દૂનર બોહોળો ચાલુ છે. આ દેશ તેના વેપાર ઉદ્યોગ ઉપરાંત દેશના ક્ષેત્રફળનો સેકેડે ૭૮ ટકા ભાગ ખેતીવાડીથી આપાદ છે.

દરભંગા—બિહાર પ્રાંતમાં અને પટનાના ભાગમાંનો જિલ્લો. એની ઉત્તરે નેપાલ, પૂર્વે ઉત્તર ભાગલપૂર, દક્ષિણે મોંગીર, ગંગા અને પશ્ચિમે મુઝફ્ફરપૂર જિલ્લો. દરભંગા જિલ્લો ૯૬ મૈલ લાંબો હોઇ તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૬૫ ચારસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૧૮૭૧ માં ૨૧૩૯૨૯૮ ની ને ૧૮૮૧ માં ૨૬૩૩૪૪૭ ની હતી. જિલ્લામાં ૬૩૫૯ ગામડાં તથા શહેરો છે. વસ્તીમાં ૧૨૯૫૭૮૮ પુરુષો અને ૧૩૩૭૬૫૯ સ્ત્રીઓ છે. દરભંગામાંનાં ૬ શહેરોમાંના દરેકમાં ૫૦૦૦ ઉપર વસ્તી છે. ખુદ દરભંગા શહેરમાં ૬૫૯૫૫ નીજ મધ્યમનીમાં ૧૧૯૧૧, રેસેરામાં ૧૧૫૭૮ની, ખીચનપૂરમેરામાં ૫૯૬૩ ની, મુલતાનપૂરમાં ૫૮૬૦ ની અને મધુપૂરમાં ૫૦૮૪ ની છે.

મુખ્ય ખેતી ચોખા, રાઇ, ગુળી, તળાકું, કઠોળ અને કંદની કરવામાં આવે છે. વાર્ષિક મેહસૂલ ૧૬૭૨૭૮ પૌંડની ઉપર છે. અત્રેની આબોહવા મુખ્યદાયક છે. વર્ષાદ ૫૦ ઇંચ વસે છે.

દરભંગા—ઉપજા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર. ભાગમતિ નદીના કામા કાંઠા ઉપર પટનાની ઉત્તર પૂર્વે રેલ માર્ગે ૭૮ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૬૫૯૫૫ ની હોઇ તેમાં ૩૭૬૩૩ પુરુષો અને ૩૨૩૨૨ સ્ત્રીઓ છે. તેમાં ૪૮૨૭૬ દિંદુ અને ૧૭૫૬૧ મોહમે-

દન છે. શેહેરે ૩૮૪૦ એકર ઉપર વસાયું છે. અત્રેની અનીનિસીપાલેટીની દર સાલ ઉપજ ૩૭૬૦ પૌંડની ઉપજ છે.

આગળ આ શેહેરમા મુસલમાનોનું મથક હતું અને તેનું નામ 'દરબંગીખાન' ઉપરથી પડ્યું હતું, —ત્યારે કેટલાક તારારીખનવેશી દરબંગા નામ 'દરે બંગાલ' (બંગાલને દરવાજો) ઉપરથી અપભ્રંશ બની ચાલુ પ્રચારમાં આવેલો જણાવે છે.

અત્રેથી તીરહૂટ રોડ રેલ્વે પસાર ચાલે છે. અત્રેના નિકાશ વેપાર થી, તેલીબિયાં અને ધમારદી લાકડાનો ચાલે છે ને આયાત વેપાર ધાન્ય, મીઠું, ગુણી, સુનો તથા લોહાનો ચાલુ છે.

૧૭૬૨ થી આ શેહેર દરબંગાના મહારાજાનું રેહવાનું પાલતખ બન્યું છે. આગલા તિરહૂટના રાજાના વખતમાં ધર્મ ઉપાધ્યાના વંશમાંના અત્રેના રાજા મહેશ દાકોરના વંશજ છે. જ્યારે તિરહૂટ ઉપર મોહમેદનોની સત્તા સ્થાપન થઇ ત્યારે દરબંગાના મહેશ દાકોરે દિલ્લીપતિ અકબરની દરબારમાં જઇ દરબંગાના રાજા તરીકેનું પદ મેળવ્યું હતું, પછી રાજાને ખેતાબ રહુસિંગના સમય સુધી (ખ.સ. ૧૭૦૦) ચાલુ વપરાસમાં આવ્યો નહોતો. આગળ અત્રેના રાજા મધુબની પાસે નેમાવારામાં રહેતા હતા કે, જ્યાંનો મટોડીનો કિલ્લો હજી ખંડીયર હાલતમાં નજરે પડે છે. ૧૭૭૬માં મધુસિંગે રાજા તરીકેનો ખેતાબ ધારણ કરી બ્રીટીશ સરકાર સાથે સંબંધમાં આવ્યો. આ રાજાના અમલમાં દરબંગાના અનેક ભાગજા થયા હતા. આ રાજા ૧૮૦૮માં મરણ પામતાં તેનો પુત્ર ચતુરસિંગ ૧૮૩૯ સુધી રાજ્યપદ ભોગવી ગયો. આ રાજાએ મહારાજાનું પદ મેળવ્યું હતું, તેના પછી રદારસિંગ ગાદીનશીન થયા જે ૧૮૫૦માં મરણ પામ્યા. તેનો પુત્ર મહેશ્વર ૧૮૬૦ માં મરણ પામ્યા. જેના પુત્ર 'લક્ષ્મીશ્વર' ગાદીનશીન થયા જે હાલના મહારાજા છે,

દરવિશ—હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોનો એક ફકીરી વર્ગ, એઓમાં ૧૨ તરંગ છે:—રાશી, સાદી, શેહેરવર્દી, શીખાની, મોલવી, દાદીરી, નક્ષબંદી, વચશી, જલવાતી, કલવાતી, બદવાતી, અને દાસુકી. આ ૧૨ તરંગમાં અનેક શાખાઓ છે. યૂરપીયન ટુર્કિસ્તાનમાં દરવિશ ટોળાની ૬૦ શાખા છે. ત્યાંના કેટલાક દરવિશ ટોળાઓ મોહમદી ધર્મ જેમ પાળતા નથી તેમતેઓ પેગંબરને પણ ખાનતા નથી, છતાં પોતામાં એક મુશી ફદીએ ચાલી 'અલી'ને પૂજ્ય માને છે. બગદાદમાં તાઇમીસને કાઠે તેઓનો એક તકીયો યાને મથક પશ્ચિમ ભાગમાં છે. ટુર્કિસ્તાનમાં રાશી દરવિશોની મોટી વસ્તી છે.

દરાજ—આ એક એપી રાગ છે. દરાજ ઓક્સ પ્રકારની વનસ્પતિની કાંડને લીધે થાય છે. આ રાગ પ્રથમ ઘોડા ભાગમાં ફેલાઇ વધારે ફેલાવા માંડે છે.

એ કાંઈ વાર ગોળ ચકરાવામાં તો કાંઈ વેળા પટા રોકો ફેલાય છે. તે પોતાની કોરથી ફેલાવો જઈ વચમાંની ચામડી સારી થતી જાય છે. એ શરૂઆતમાં રંગે લાલને પછી કાળો પડે છે, કેટલાકને એ તમામ શરીર ઉપર ચાય છે. એમાંથી રકત પશુ વહે છે. એ જ્યાં થઈ હોય ત્યાં ખજ બહુ લાગે છે જે ધવડયા પછી અગન ઉઠે છે. માથાનાં બાલમાં દરાજ ચતાં તેને 'ઉંદરી' કહે છે. તેને લીધે સફેદ ખોરા નિકળે છે, અને માથામાં સફેદ ગોળ ગાંધા પડે છે ને ત્યાંના બાલ ટુંકા થાય છે યા ખરી પડે છે.

જ્યાં દરાજ થઈ હોય તે જગાને ઘોષ સાફ રાખવી. માથા ઉપર હોયતો બાલ કાઢી નાખવાં અને પછી કાંઈ મરી નય તેવા ઉપાય કરવા. સર્વધ્વરિક ઍસિડનું લોશન, ક્રિયાસોટ અથવા કારબોલિક ઍસિડનું લોશન અથવા તો રસકપુરનું લોશન ચોપડવું.

કેટલાકે એની ઉપર 'ગજકરણુના છાંડાં' પાંદડા (ગુલબગલીનો) રસ કાઢીને ચોપડે છે. કેટલીક વેળા ચાલુ ખાટાં લીંબુ ધસીવાથી

પણ આરામ થાય છે. તે ઉપરાંત દરાજ માટે તરહેવાર ભૂમી તથા મલમો બનાવવામાં આવે છે.

દરિયાએનૂર—પાને રોશનીનો સમુદ્ર. આ જગ પ્રસિધ્ધ હીરા હાલનાં ધરાનના શાહને હસ્તક છે. આ હીરા દોહડ ધંચ લાંબો અને ૧ ધંચ પહોળો તથા એક ધંચના ત્રણ અંશમાં ધંચ નેટલો જોડે છે. તેની એક બાજુએ ફરહેઅલી શાહનું નામ કોતરવામાં આવેલું હોવાથી તેની કિમતમાં જડુ ધરાડો ચમેલો છે.

આ હીરાનું આખ અથવા ઝંઝકાટ ધણે નથી; તેપણ તેની તવારીખ ધણી જાણવા જોગ છે. ધરાનની તવારીખ મુજબ 'રોશનીનો સમુદ્ર' દરયાએનૂર અને રોશનીનો પહાડ 'હોદુર', એવે નામના બે હીરા ધ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ માં પ્રસિધ્ધતા પામેલા તુરાની પાદશાહ અફરાશિઆબની તલવારમાં જણાયા હતાં. આ હીરાએને જેઠાં પહેલવાન ફરતમે તલવાર સાથે અફરાશિયાબના હાથથી છીનવી લીધા હતા, જે પછી તે ધરાનના પાદશાહી તાજમાં જડવામાં આવ્યા હતા. પણ તેમ્ને ધરાનના શાહના તાજમાંથી છિનવી લીધા હતા, પણ તે પાછળથી દિલ્લી ખતિ મહમુદશાહને હાથ ગયા હતા. પણ નાદીર-શાહે પોતાની દિલ્લી સ્વારી વેળા દરિયાએ-નૂરને પાછો મેળવ્યો જે હજી ધરાનના શાહની પાસે રહેલો છે; પણ નાદીરશાહની કતલ થઈ કોહીનૂર હીરા અહમદશાહ અઝમશીને મળ્યો જેની પાસથી શાહ યાને હાથ ગયો ને છેલ્લે રજીજીતસીંગને હાથ ગયો હતો. (જુઓ કોહીનૂર.)

દરૂન—અથવા દ્રઓન. એક જાતની પવિત્ર રોડી, જે ધર્મની ક્રિયામાં વાપરવામાં આવે છે, તે ખ્રિસ્તીઓની consecrated bread ને, મળતી આવે છે. ઇજરને, વંદીદાદ અને બાજની ક્રિયામાં એની હાજરી અવશ્યની છે, આકાશી ગોળાઓની માફક એનો આકર

ગોળ હોય છે, એ દરૂનજીદે રવાનની એટલે જીવતાંઓનાં રવાનને લગતી તેમજ આનોશો-રવાન એટલે શુજર પામેલાંઓનાં રવાનને લગતીક્રિયામાં વાપડવામાં આવે છે. જુદા જુદા યજ્ઞોની નિમિત્તે તેમજ અશો ફરોહરોની યાદમાં પણ એ ઇજવામાં આવે છે. એ ઘડના આટામાં ચોડાક ધી સાથે બનાવવામાં આવે છે. દરૂન ઉપર કેટલીક વાર નામ પાડવામાં આવે છે, એટલે કે તેનાં એક પડ ઉપર હુમત, હુખત અને હવંદીત એ ત્રણ શબ્દો ત્રણ ત્રણ મરતમે બોલી હ કાપા પાડવામાં આવે છે. એવા નામ પાડેલા દરૂનને દરૂનનાં ખાસ નામથી ઓલખવામાં આવે છે, અને એવાં નામ વગરના દરૂનને 'કસસ્તા' કહે છે.

ઇજરને, વંદીદાદની ક્રિયામાં એક દરૂન વાપડવામાં આવે છે; બાજની ક્રિયામાં જુદા જુદા યજ્ઞોને નામે બણાતી બાજમાં ચાર દરૂન વપડાય છે, પણ સરોશની બાજમાં છ વપડાય છે, અરદાફરઅશની બાજમાં આઠ વપડાય છે, જેમાં ૪ માંડીને ઇજવામાં આવે છે, અને ૪ અમથા રાખવામાં આવે છે, એ દરેક સખ્યામાંથી અરધા નામનાં અને અરધા વગર નામના દરૂનો હોય છે.

દરેજ—આ ધરાનવેજમાંની નદી અતિ પવિત્ર અને નદીઓની સરદાર ગણાય છે, તેનું કારણ એ છે કે એને કાંઈ પોહરશસ્ત્રનું મકાન હોય ત્યાં સ્પેન્તમાન જરેતોસ્તમે જન્મ થયો હતો, તેમજ આ નદી કાંઈ જરેતોસ્ત જ'દગીમાં મથાયુલ હસી તે વેળા અહૂરમજદ તરફથી જસારત થઈ દીન વિષેનાં ફરમાન મળ્યાં હતા. પ્રોહિસર દાંમ-રેટ આ નદીને હાલની 'દરદ' અથવા 'દ્ય' નદી તરીકે જણાવે છે, કે જે 'સેબિ-લાનાં' પર્વતમાંથી વહેતી 'અર્સ' (અવસ્તાની વધુદાઇતી નદી)માં પડે છે.

દલદા—જુદના કુતરાનો ડાબો દાંત, આ દાંતને સિંહલક્રિપમાં દોડેલો છે. અને તેની ઉપર કાજર ચણાની છે આ કાજરને બોદ પ્રજા બારે માન આપે છે.

દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઈ.—
આ વિદ્વાન કવિને જન્મ સંવત ૧૮૭૬
માં વઢવાણમાં થયો હતો. બચપણમાં પોતાના
ગામની નિશાળમાં ટુંકવિદ્યા અભ્યાસ સંપા-
દન કરી તે વેળાજ સામવેદનો પણ પૂરું
અભ્યાસ કર્યો હતો. બચપણથી દલપતરા-
મને કાવ્ય બનાવવાનો બારે શોખ હોવાથી
ચાલ વર્ષની ઉંમરે “કમળલેખીની” અને
“હિરાદતિ” નામે બે નાદની વાર્તાઓ
દોહરા યોપાઈમાં રચી હતી; પણ સંવત
૧૮૯૦ માં મૂળી ગામમાં રામિ નારાયણનાં
ઉત્સવમાં ‘ભાગ લેતાં ત્યા સાધુ સંતોના
સમાગમમાં આવતાં ઉપલી પ્યારની કાઠાણી
દીક્ષાવાલી વાર્તા ઢાડી નાખી નીતિપર
કાવ્યો રચવાપર લક્ષ આપવા માંડ્યું હતું.
સંવત ૧૯૦૧ સુધીમાં રજવાડામાં દલપતરામ
કવિ તરીકે સારી પ્રસિદ્ધતા પામ્યા હતા,
આથી અમદાવાદ જઈ “સારસ્વત વ્યાકરણ
અને “કુવલયાનંદ” નો અભ્યાસ કરી કવિ
તરીકે સારી પ્રસિદ્ધતા મેળવી તેટલાં અમ-
દાવાદનાં તે વેળાના અસિસ્ટન્ટ જડજી મી.
એ. કે. દારખસ સાથે ઢાડી ઓળખાન થતાં
આ વિદ્વાન ઈંગ્લેન્ડ જ્યારે મહિકાકાના
પેલિડીકલ એજન્ટ તરીકે નેમાયા તે વેળા
દલપતરામને પોતાના ‘હૈડ કલાંડ’ નેમ્યા
હતા. તેટલાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાય-
ટી નમળા પાયાપર આવતી જણાતાં તેના
એક સેક્રેટરી તરીકે દલપતરામને નેમતાં
આ સોસાયટી મારફતે અનેક થયો પ્રગટ
કરાવી ખુદિ પ્રકાશ નામે જાણીતા મા-
સીકતી સ્થાપના કરી. તે પછી મી. એ.
કે. દાર્મસે રાસમાળાનું ઈંગ્લેશ પુસ્તક કવિ-
શ્વર દલપતરામનીજ મદદથી તૈયાર કર્યું
હતું. તેમજ “કાવ્ય દોહન” નામે પ્રાચિન
કવિઓની કવિતાનાં સંપ્રદાનાં બે પુસ્તક
કવિશ્વર દલપતરામને રૂ. ૧૫૦૦ ધનામનાં
આપી રચાવી પ્રગટ કરાવ્યાં હતા. ઇ. સ.
૧૮૫૯માં કવિશ્વર મુંબઈ તરફ જતાં ત્યાં
જાહેરમાં માન પત્ર અને રૂ. ૫૦૦ની બેટ

વિદ્વાન મંડળ તરફથી થઈ હતી. ગુજરાતી
વાંચનમાળામાં ઘણીખરી આજ કવિશ્વરે
રચેલી કવિતાઓનો સમાસ કરવામાં આવ્યો
છે. ઇ. સ. ૧૮૭૯માં કવિશ્વર આંખે અપંગ
થતાં પેનશન લઈ નોકરીથી દૂર થયા છતાં
કવિતા બનાવવાનું કામ તો ચાલુજ રાખ્યું
હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં સી. આઈ.
ઈ. નો માનવત ખેતાબ માહારાણી વિક્ટો-
રીયા તરફથી એનાયત કરવામાં આવ્યો
હતો. આ વિદ્વાન કવિની ઘણીખરી કવિ-
તાઓ “દલપત કાવ્ય” માં સર્મિલ કરેલો
જેવામાં આવે છે. કવિ દલપતરામને
કાવ્ય શક્તિની કદરશનાશીમાં જૂદા જૂદા
રજવાડાઓ તરફથી સારા ઈનામો આપવામાં
આવ્યાં હતાં. તેમજ ભાવનગર. ઇડર,
જુનાગઢ, વઢવાણ અને ઇસોલનાં રાજ્ય
કર્તા તરફથી દલપતરામને ચાલુ વર્ષના
કવિત્વ શક્તિની કદરશનાશીમાં જીવંત
પર્યંત મલતાં હતા. એમનાં રચેલાં સંખ્યા
બદ ઓળખાં વેનચરિત્ર, કાવ્યદોહન,
પુનર્વિવાહ પ્રબંધ, બાળવિવાહ નિબંધ,
ચિન્મયક્ષમા અને હંસકાવ્ય શતક મુખ્ય છે.
ઇ. સ. ૧૮૮૬માં એક રૂ. ૧૨૦૦૦ નું, જાહેરમાં
ફંડ ઉભું કરી દલપતરામની કવિત્વ શક્તિની
કદરશનાશી પ્રત્યે બક્ષેસ આપવામાં આવ્યા
હતા. આ કવિનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં
નિપજ્યું હતું.

દલાકા—લાલ સમુદ્ર માંહેલો આ ગંજવર ટાપુ
એબિસિનીયાના કિનાર પર છે. અત્રે મોતી
કાઢવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

દલાવાર—આહિઓમાં દલાવાર ડોન્ટીનું મુખ્ય
શેહેર; કોલ બસની ઉત્તરે રેલ માર્ગે ૨૪ મૈલ
ઉપર છે. અત્રે આટો તથા ઉનની મીલો છે.
અત્રે મધકના ઝરા વહે છે. લોક વસ્તી
૮૨૨૪ ની છે.

દવનો શેવતી—આ કુલઝાડની હાલ મૂર-
પમાં ૨૦૦ થી વધારે જાત જાણીતી છે.
એની કેટલીક જાત કંઠે તો કેટલીક નાજુક
હોય છે. એને ઉગાડવા માટે ભરપૂર ખાતર

વાલી એષ્ટ જાતની જમીન જોઈએ, તેમજ તેને પાણી પણ પુરકળ સિપવું જોઈએ.

ચંડીની આખેરીમાં એની ઉપર કુલે આવી ગયા પછી કુલે આવેલાં ઝાડને ચક્રમાંથી કાપી નાખે છે, અને પછી તેને નવાં દોરણ હોય ત્યાંથી મૂળીયાં સુધાં ઉખેડી બધી મોટાડી કાઢી પછી તેને હાથડવાલી જમીનમાં રોપી ભરપૂર પાણી પાવું પડે છે. જુન માસની શરૂઆતમાં આ તખ્તામાંથી ઝાડો કાઢી કુંડામાં ખાતર સાથે મોટાડી મિશ્ર કરી રોપવાં પડે છે અને પાણી ભરપૂર સીપવું પડે છે. એની ઉપર કુલની કળા આવવા અંડતાં એને સહવાર સાંજ પુરકળ પાણી સિપવું ને દર ચોથે દિવસે હાથવું પ્રવાહિ ખાતર આપવાથી તેની પર મોટાં કુલે આવે છે. એના નવાં ઝાડ એની જાગુમાં કુટતા કુશ્મણ જૂઠા પાડી રોપાથી અને તેમનાં બી રોપાથી તે જોરથી ઉગે છે.

દવાખાનું—અથવા ઔષધાલય. દવાખાનાં ધર્મના અને નાણાં લઈ દવા આપવાના એવા બે પ્રકારનાં ચલાવવામાં આવે છે. ધર્મદા દવાખાના કેટલેક ઠેકાણે પ્રજા ઉપ-શાળુથી તો કેટલાક ખાસ સરકારી અર્થે ચલાવવામાં આવે છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં અગાઉ દરેક ગામડામાં એક દવાખાનું રહેતું અને ત્યાંના લોકો દર અઠવાડિયે ચોડી પેન્સ લવાજમ તરીકે તે દવાખાનાના કુંડમાં ભરતા અને લવાજમ ભરનારને લાંબા રે કાંઈ બેમાર યાવ સારે તેને આ દવાખાના-માંથી મુક્ત દવા મળતી. તખ્તીય સહવારમાં આવી બધાએને દવા આપી બપોરે ગામમાં ફરવા નિકળતો અને જે જે તદન અશક્ત દર્દીઓ હોય તેમને જાતે જોઈ તપાસી દવા આપતો. આ દવાખાના તથા ખીજ દવા દારૂનો અર્થ કોઈ આગેવાન શ્રીમંત લોગવી રીતો. ૧૮૫૧ માં આયરલેન્ડમાં ખાસ ‘ડિસ-પેનસરી ઓફ્ટ’ પસાર થયા પછી દરેક ગામ તથા શહેરમાં સરકાર તરફથી ખાસ ધર્મદા દવાખાના સ્થાપન થયાં હતાં.

બ્રિટનમાં પ્રથમ લંડન ખાતે રાયલ જનરલ ડિસપેનસરી તથા બાર્થોલોમિયો ક્લોઝ વગેરે દવાખાના ૪૦ સં ૧૭૭૦ માં સ્થાપન થયાં હતાં, તે પછી દુનિયામાંના દરેક ભાગમાં આવા દવાખાના સ્થાપન થયાં હતાં.

દવાપર યુગ—ચાર યુગમાંતુ ત્રીજું, અને તેનો મૂર્તિમાન દેવતા. દેવમાન પ્રમાણે એનો કાલ ૨૪૦૦ વર્ષનો હોઈ મનુષ્ય માને ૮,૬૪,૦૦૦ વર્ષનો ગણાય છે.

દવારકા—દવારકા ૪ છે. એક ગોમતી દવા-રકા તે રમાર્તની અને દવારકા ટાપુ વૈષ્ણ-વોનો છે. તે શિવાય કોટીનાર એ મૂળની દવારકા છે એમ જણાવવામાં આવે છે. તેમજ દારિકામાં પણ દારિકાજીની મૂર્તિ છે, એ મળી ચાર દવારકા થઈ.

ગોમતી દવારિકામાં શંકરાચાર્યનું શારદા મઠ છે. ત્યાંનું મંદીર વિશ્વકર્માએ બાંધેલું છે એમ કહે છે. અત્રે જે ગાયકવાડની ગાદી છે તેને ‘હમસેન’ની ગાદી કહે છે. મુસલ-માનો સાયતી મારામારી વેળા ‘બોગાણા’ રજપૂત અત્રેના મંદિરમાંની મૂર્તિ ઉઠાવી ઝડોર લઈ ગયો જે પાછી આવીજ નથી, પણ તે પછી શાંતતા પંચરાત શંકરાચાર્ય દારિકાના મંદિરમાં નવી મૂર્તિ ફરી સ્થાપન કરી હતી, ત્યાંજ શંકરાચાર્યની ગાદી છે. આ જોઈ વદલભાચાર્યના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજીએ જણાવ-લ્યું કે “મને સ્વપ્ન” આલ્યું તેમાં કલાણા કુવામાં શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ છે તેને સ્થાપન કરવી એવી આગાદી થઈ છે.” આથી શોધ કરતાં તે મૂર્તિ મળી આવી, તેની સ્થા-પના ગોમતિ દવારિકાથી ૨૦ મેલ ઉપરના દવારકા ટાપુમાં કરી. વદલભાચાર્યની રીત મુજબ પાંચ વખત પૂજની વેળા એનાં દર્શન લઈ શકાય છે, બાકી આખો વખત મંદિર બંધ રહે છે.

દવારકામાં શંખોદાર વગેરે અનેક તિથો હોઈ અનેક દેવમંદિરો છે. ત્યાં બાટીઆ, હુઆણા, વૈષ્ણવ વગેરે ધણાકે જાય છે. ત્યાં ગોરવામિ મહારાજના શિષ્યોનો અધિકાર

ચાલે છે. વૈષ્ણવોના છપ્પન ભોગ વગેરે અત્રેજ કરવામાં આવે છે. આ દવારકા જતાં સમુદ્ર કાંઠે 'આરમ્બે' નામે ગામમાં તપ્ત મુદ્રા લેવાય છે. તેની પાસે ગોપી તલાવ નામે ગામ છે, ત્યાંની સર્વે જૂમી ગોપીચંદનની છે અને તેમા એક તલાવ પણ છે. ત્યાં મુદ્રા છાપવાની ચાલ 'પિષાભગતે' શરૂ કરી હતી. અત્રે મીરાબાઈનું પણ મંદિર છે.

ગોમતી દવારકાની ગોમતી નદી ખારા પાણીની હોય તે બંદર શેહેર છે. જે પ્રાંતમા આ દવારકા છે તેને ઝોખામગળ કહે છે. દવારકા ખુશકી તથા સમુદ્ર માર્ગે જઈ શકાય છે. ખુશકી માર્ગે રાજકોટને રસ્તે જાય છે. સમુદ્ર માર્ગે જનારને પાંચ તિથોની સવળતા મળે છે. પાંચ તિથોમાં પહેલું 'તુળશીશયામ' એ ગિર પર્વતમાં હોય ત્યાં મીઠા પાણીના ઉન્હા કુડો છે. ખીજું તિથે સોરઠી સોમનાથ, ત્રીજું પોરબંદર ઉપે સુદામા પુરી, ચોથું માધવપુર, અત્રેના મધુવનમાં શ્રી કૃષ્ણ તથા ક્રાંતિભણીનો જે વિવાહ થયો હતો તેની મૂર્તિઓ છે, અને પાંચમું દવારકા શેત્ર.

દ્વિગુહ—નાટયકળામાં દર્શાવ્યા મુજબ ચતુર પુરુષને ગમતાં ગાયન તથા કવિતા જેમાં છે અથવા જે સ્પષ્ટ સ્વર, રમ અને જાણ યુક્ત અને જેમાં ઉક્તિ તથા પ્રયુક્તિ છે એવું જ ગાયન તે.

દ્વિપ—દિંદુ ધાર્મિક દતકયા મુજબ પૃથ્વી ગોળ હોઈ તેની આસપાસ ફરતો સમુદ્ર છે, અને તે સમુદ્રને ફરતી પાણી જમીન હોય તે જમીન આસપાસ સમુદ્ર છે. આ પૃથ્વીને ૭ દ્વિપમાં વેહે એલી છે, વાયુ-પુરાણમાં તમામ પૃથ્વી અને સમુદ્રનો કુલે વિસ્તાર ૩૭૮૦૦૦૦૦ યોજન જેટલો જણાવવામાં આવ્યો છે. પણ પતજલનીના દીકાકારે મધ્ય પૃથ્વીનો વિસ્તાર ૧ લાખ યોજન અને સાત સમુદ્ર અને સાત દ્વિપનો સામયો વિસ્તાર ૩૮૧૦૦૦૦૦ યોજન જણાવ્યો છે:

આ સાત દ્વિપનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—
મત્સ્ય પુરાણ મુજબ. વિષ્ણુ પુરાણ મુજબ.

જંબુદ્વિપ	જંબુ.
સાક્રદ્વિપ	પ્રલક્ષ.
કુસાદ્વિપ	સાલમાલી.
કૌન્ડ્યદ્વિપ	કુસા.
સાલમાલીદ્વિપ	કૌન્ડ્ય.
ગોમેદ્વિપ	સાકલ.
પુષ્કરદ્વિપ	પુષ્કર.

દ્વીપી—આ દ્વિસક પ્રાણી હિમાલય પર્વત તરફના જંગલોમાં જણાય છે, એને બરફનો ચિત્રો કહે છે. એ દિ દી ચિત્રોને મળતા પણ રંગે સફેદ હોય છે, એનો રંગ ઘેરો સફેદ હોઈ તે પર કાળા ટપકાં હોય છે. એને તીજા અને ખપ ન હોય ત્યારે પંજામાં ઘાલી દેવાય એવા નખ હોય છે. એની પિળા આંખ રાત્રે અધારામાં જોવાની શક્તિ ધરાવે છે, અને જીભ ઉપર કદંબ કાંઠા હોય છે, તે કાનસતું કામ બળવે છે અને ચાટતાં ચાટતાં એ સોહી સુસે છે. વળી એવું અંગ વાળે તેમ વળી શકે એવું નરમ ટોવાયી તે ધણે છેટે સુધી કુદકા મારી શકે છે.

દ્વેતપન—આ અરણ્ય સરસ્વતિ નદી કાંઠે હોય એની પાસે 'મરુધન્વ' દેશ છે. (ભારત શદ્ધ ૦ અધ્યાય ૩૭). પાંડવો હસ્તિનાપુરથી નિકળી આજ વનમાં પ્રથમ આવી વસ્યા હતા. દશરથ—(૧) સૂર્યવંશીય ઇશ્વાકુ કુલોત્પન્ન મુલક અને નારીકળય રાજનો પુત્ર. એનો દશરથ અથવા ઇડવિડ નામે પુત્ર હતો.

(૨) યદુ પુત્ર કોષ્ઠ, તેનાં જ્યામધ કુળમાંનો કૃષ્ણ વંશમાં જન્મેલો નવરથ રાજનો પુત્ર. એનો શકુની નામે પુત્ર હતો.

(૩) સૂર્યવંશીય ઇશ્વાકુ કુલોત્પન્ન રઘુ રાજનો પૌત્ર અને 'અજ' રાજનો પુત્ર. એનો રથ આડે દિશાએ અને સ્વર્ગ તથા પાતાળમાં જઈ ફરતો. એને આગ્નેય કાસલતું રાજ્ય મળતાં અયોધ્યામાં ઇદ્ર પ્રમાણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું હતું.

દશરથના અમલમાં ઘૂષ્ટિ, જયંત, વિજય, સુરાષ્ટ, રાષ્ટ્રવર્ધન, અકોપ, ધર્મપાલ અને સુમંત્ર એવા રાજ્ય કારોભારી, તથા સદ્દા-કારો અને અષ્ટ પ્રધાનો હોઈ વસિષ્ઠ કુલચર હોયો. ખીજા એક વસિષ્ઠ અને વામદેવ નામે મુખ્ય ઋત્વિજ હોઈ મુચર, જાંબલી કાચપ, જાતમ, માર્કંડેય અને કાત્યાવન એ ૬ ઉપઋત્વિજ હતા. સુમંત્ર એ પ્રધાન હતો. તેમજ તે સારથીનું પણ કામ બજાવતો હતો.

દશરથની કૌસલ્યા, સુમિત્ર, અને કૈકયી એ ત્રણ મુખ્ય પટરાણીઓ હતી. છતાં લાંબા કાળ સુધી એને પુત્ર સંતતિ નહિ થવાથી વસિષ્ઠ મુનીએ પુત્ર કામેષ્ટિ કરાવી. દશરથે સારા મુદ્દત ઉપર મગનો આરંભ કરતાં અગ્નિ કુંડમાંથી પ્રગપત્ય પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો તેણે રાજાને 'પાપાસપાત્ર' આપતાં પોતાની ત્રણે સ્ત્રીઓને આપ્યું જેથી તેઓને ગર્ભ રહ્યો. પછી ઋષ્ય શૃંગાદિ ઋષિઓએ અપાર દક્ષણા આપી તેમને વિદાય કીધા.

કૌસલ્યા રાણીએ ચૈત્ર શુક્લ નવમીને દિને મધ્યાહ્ને રવિ, બ્રાહ્મ, શનિ, ગુરુ, શુક્ર એ પાંચ ગ્રહ મેષ, મકર, મૃગશ્રિ, કર્ક અને મીન આ ઉંચ રાશિમાં હતા તે વેળા પુત્ર પ્રસંગ્યો તે રામ હતો.

મીન લગ્ને પુખ્ત નક્ષત્રમાં કૈકયીએ ભરતનો જન્મ આપ્યો. કર્ક લગ્ને આશ્લેષાના નક્ષત્રમાં સુમિત્રાએ લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન એવા બે પુત્રોનો જન્મ આપ્યો.

દશરથ રાજા જ્યારે શકાચાર્ય જોડે યુદ્ધ કરવા રોકાયો હતો ત્યારે કૈકયી પણ જોડે ગઈ હતી. ત્યાં યુદ્ધ પ્રસંગે રાજાના રથનો આંક ભાંગી જવાથી કૈકયીએ યુદ્ધ થતાં સુધી પોતાનો હાથ આંકને ટકાવે બેરની રાખ્યો હતો. આ ઉપરથી દશરથે પ્રસન્ન થઈ જ્યારે માગે ત્યારે બે વર આપવાનું વચન આપ્યું હતું. તે પ્રમાણે દશરથે રામને રાજ્યગાદી આપવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે કૈકયીએ માગ્યું કે રામને ચૈદ વર્ષ વનવાસ ને ભરતને ગાદી આપવી. કૈકયીના

આવાં વચન સાંભળી રાજા મૂર્છિત થયો, પણ એ વચનનો સાચો હોવાથી પોતાના જીવલગ પુત્ર રામને વનવાસ મોકલ્યો. રામ સાચે સિતા અને લક્ષ્મણ પણ ગયા હતા. તેમના જગથી દશરથે પુત્ર શોકમાં રામનામ જપતાં પ્રાણ મેલ્યો હતો.

દશરથે એક પ્રસંગે શોકર કરતાં શ્રવણ નામે ષાલ્મલ્યને અગ્રણ્યતાં મારી નાખ્યો. આથી તેના અર્ધ માતૃપિતાએ શ્રાપ આપ્યો કે તું પણ અમારા જેવાજ હાલે પુત્ર શોકથી મરણ પામશે. આ શ્રાપ સેવટે ફળ્યો હતો.

દશાર્ણવૃત્ત—આ હિંદુઓનો તેહેવાર જેઠ વદ ૧૦ મે પડે છે. એની કથા એવી છે કે ગંગા નદી પેહેલાં સ્વર્ગમાં હતી અને પછી ત્યાંથી શિવની જટામાંથી અને ત્યાંથી હિમાલય ઉપર યજ્ઞ પૃથ્વી ઉપર વહેવા લાગી. આ ઉપલી મિતિએ ગંગા સ્વર્ગમાંથી નીચે આવી અને તે કારણથી તે દિવસે ગંગા સ્નાન કરી દાન કરવાનું ધર્મ પુન્ય વર્ણ્યું છે. કામિક, વાચિક અને માનસિક વગેરે મનુષ્યથી થતાં ૧૦ જાતના પાપો ગંગા સ્નાનથી નાશ પામે છે. આથી તે નદીને 'દશદરા'નું નામ આપ્યું છે. ઉપલે દિવસે ગંગાજી તથા ગવરી પૂજન કરવામાં આવે છે.

દશાર્ણ વિદિશા—પ્રાચીન કાળમાં અર્ધવ્રતમાં પ્રસિદ્ધતા પામેલી નદી, કાળીદાસે મેઘદૂતમાં 'મેઘ'ને ઉત્તરે જવાનો માર્ગ જણાવ્યો છે, તેમાં નર્મદા અને વિંધ્યા એમની ખીણ તરફ 'દશાર્ણ' દેશ મળશે એમ કહેલું છે. તેની રાજ્યધાની વેતવતી નદીને કંઠે વિદિશા નામે (મેઘદૂત શ્લોક ૨૪-૨૫) હતી. વેતવતી એ હાલમાં વિંધ્યા પર્વતથી નિકળી માળવા અને જુદેવખંડમાંથી વહેતી જઈ ઇલાએ મગુનાને મળનારી બિટવા જાણી. ત્યારે દશાર્ણ દેશ એ હાલનાં માળવાનો અને ઉજ્જની પ્રાંતનો ભાગ હતો. એના થકી એક ખીજ શકાદત એ છે કે, હાલની 'દશાન' નામની એક નદી વેતવતીની પાસેથીજ પૂર્વ તરફથી વહેતી મધ્ય બિટવા

નદીને મળે છે. દશાન એ દશાર્ણા નામનો અપભ્રંશ છે. મત્સ્ય પુરાણમાં (અધ્યાય ૧૧૩) * ઋષ્યવાન પર્વતમાંથી નિકળેલી મંદકિની, તમસા વગેરે નદી લખેલી છે તે એજ પ્રદેશમાંથી વહેતી હતી એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે.

ત્યારે તેજ પર્વતમાંથી નિકળેલી દશાર્ણા એ હાલની દશાન નદી છે. દશાર્ણા એ નામ દશાર્ણુ દેશ ઉપરથી પડ્યું હશે. રામાયણમાં કિષ્કિંધા કાંડમાં દક્ષિણ દેશ આવેલા છે તેમાં દશાર્ણા છે.

ભારતમાં દક્ષિણ બાજી દશાર્ણા દેશ છે

* શ્રીરામ વનવાસે નિકળ્યા પછી ગંગા, યમુના સંગમ સાથે હરદવાનશ્રમ હતો ત્યાં આયા. ઋષિએ કહ્યું અવેથી ૧૦ કોસ ઉપર આવેલા દક્ષિણ તરફ ચિત્રકુટ પર્વત છે ત્યાં બવો (અયોધ્યા કાંડ સર્ગ ૫૪.) આ ટેકાણે હાલનું ચિત્રકુટ છે. ચિત્રકુટ પાસે મંદકિની નદી હતી. જે રિશી રામાયણમાં જગેજગ વર્ણન છે રામ દક્ષિણે અત્રિ, ચરતંગને આશ્રમે ગયા ત્યાંથી દક્ષિણે સુતીસણાશ્રમમાં જવાને માત્ર ચરતંગાએ જણાવ્યો, તેમાં પણ મંદકિનીનું વર્ણન છે. (અરવ્ય કાંડ સર્ગ ૫). તેમજ તગસા નામે નદી સામે વાલ્મિકીના આશ્રમ હતો, અને એ બૃન્હવિની સામે હતી. ખાલકાંડ, સર્ગ ૨, શ્લોક ૪) વાલ્મિકીના આશ્રમ લાગીરથીની દક્ષિણે હતો એમ ઉત્તર કાંડમાં સર્ગ ૪૭-૪૮ ઉપરથી જણાય છે. લક્ષ્મણ અયોધ્યાથી સિતાને લઈ ગોમતી અને લાગીરથી ઉતરી દક્ષિણે આયો અને ત્યાં લાગીરથીને દક્ષિણ કાંઠે વાલ્મિકીના આશ્રમ પાસે ઊઠી, પાછો ફર્યો આ ઉપરથી હાલનાં પ્રયાગની નીચે ૨૦ મૈલ ઉપર ગંગાની દક્ષિણે તાનસા નામે નદી મળે છે. તેજ એ તમસા હશે. (અયોધ્યાની દક્ષિણ નજીકમાં તમસા નદી હતી તે જાણી). આ તમસા રેવા પ્રાંતમાંના હુંગરમાં હગમ પામી ઇશાન્ય તરફ વહેતી જઈ લાગીરથીને મળે છે. ત્યારે હાલના રેવા પ્રાંતમાં તાનસા નદીના હગમણી આસપાસ જે પર્વત છે તેને રૂષ્યવાન એ નામ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ વિવેચન ઉપરથી ચિત્રકુટ, ઋષ્યવાન, મંદકિની, તમસા અને દશાર્ણા એટલા સ્થળોનો સુધારો થાય છે. (ભારતવર્ષીય ભુગોળ).

એવો લેખ નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ આ દિશામાં 'બીમ' તથા 'નકુલ'ને દશાર્ણા દેશ જડ્યો હતો એમ વર્ણન છે.

ભૂએનચસાંગના વર્ણનમાં કહે દશાર્ણુ દેશ જડતો નથી. દશાર્ણુ દેશની રાજ્યધાની વિદિશા વેત્રવતિને કાઠે હતી, એમ કાલિદાસે લખેલું ઉપર જણાવ્યું છે. બિટવા નદીને કાંઠે બિલસા નામે શહેર લોખાલની ઇશાન્યે સુમારે ૩૦ મૈલ ઉપર છે; તે વિદિશા હશે. ત્યાંથી ઉત્તરે જતાં ઉજ્જયિની વાંકી છે એમ કાલિદાસ વર્ણે છે. બિલસાથી ચંબલા તરફ જતાં ઉજ્જયની ડાબી પાશુએ આવે છે. બિલસાની ઉત્તરે વિદિશા સાથે આ મળતું આવે છે એવું એકે શહેર વેત્રવતિ કાંઠે નથી, જો છે એમ માન્યે તો ઉજ્જયની તદન પાછળ રહેશે. ત્યારે "પાશુએ છે" એવું કાલિદાસનું વર્ણન મળતું આવતું નથી. ત્યારે બિલસા એજ વિદિશા હશે, વિદિશા એ માલવા દેશમાં વેત્રવતીને કાંઠે હતી એવું કાદંબરીમાં વર્ણન મળે છે.

દશાર્ણ અપૂર્ણાંક—(શુઓ અપૂર્ણાંક.)

દસકોઈ—અમદાવાદ જિલ્લાનું મુખ્ય પ્રગણ્ય એની ઉત્તરે ખરોદાનું રાજ્ય, પૂર્વે મહિકાંડા, દક્ષિણે ખેરા અને પશ્ચિમે સાનન્દ તથા ખરોદા છે. ક્ષેત્રફળ ૩૪૮ ચૌરસ મૈલ હોઇ તેમાં લોક વસ્તી ૨૭૧૫૬૩ ની છે. તેમાં ૧ શહેર અને ૧૩૭ ગામે છે. વસ્તીમાં ૧૩૮૮૮૦ પુરૂષો અને ૧૩૨૬૮૩ સ્ત્રી છે. લોક વસ્તીમાં ૨૧૯૬૫૮ હિંદુ, ૩૨૮૨૪ મોહમેદન અને ૧૯૦૮૧ પરભતની વસ્તી છે. ૨૦૨૯૩૩ એકર જમીનની મેહેસુલ ઉપજ છે. આ દેશમાં ૧૩૫૯૪૧ એકર જમીન ખેડવા લાયક પણ પડત તથા ૩૬૦૦૨ એકર તદન વેરાન છે. મુખ્ય ખેતી શુવાર, તંબાકુ, શેરડી, બાજરી, ચોખા કપ્પને ૩ ની કરવામાં આવે છે. કપાસ માટે ૧૩૪૪ એકર જમીન રોકાયેલી છે. આ પ્રગણ્યામાં ખાંચ દિવાની ને દસ ફાજદારી કચેરીઓ છે,

દસતાન—ત્રી જાત જ્યારે યોગ્ય। ઉમરે પોંદમે છે ત્યારે તેનાં શરીરનાં સર્વ ભાગ ખીલવા માંડી દસતાન પડવા માંડે છે. કેટલીક નખળા ખાંધાની ઝોરતોને ૧૧-૧૨ વર્ષ પછી રતુ પ્રાપ્ત થાય છે. રતુ પ્રાપ્તી શરૂ થયા પછી સુમારે ૩૦ વર્ષ સુધી સ્ત્રીને રતુકાળ રહે છે અને ૪૫ થી ૫૦ વર્ષની ઉમરે રત્ને દર્શન બંધ થાય છે. આ દસતાન સ્ત્રીની યોની માંજે દર માસે નિયમિત વહે છે અને તે ૩ થી ૬-૭ દિવસ વેર પડે છે. આ યોનિ માંજે સુમારે ૪ થી ૬ ઝાંસ કાળા રંગનું પ્રવાહી લોહી વહે છે.

કેટલીક સ્ત્રીનાં શરીરનો ખાંધો એટલોનાદનો હોય છે કે ઉમર પ્રમાણે શરીર ઉછરતું નથી અને તેથી દસતાન પણ ઉત્પન્ન થતું નથી, એવી અવસ્થામાં તે રોગ ગણાતો નથી, પણ જ્યારે શરીર લાયકનું હોય છે અને જો ઉમરે તે આવતું નોઈએ તે ઉપરાંત કેટલીક મુદત ગુજરી જાય છે, તે પ્રસંગે બંધ રહેવાથી તનદરોરતીમાં બિગાડ કરી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

દર માસે સ્ત્રીઅંડમાં બીજ પરિપક્વ થઈ પુટે છે અને ફળવાદિનિ મારફતે ગર્ભાશયમાં આવી પોંદમે છે. આ વખતે ગર્ભાશય, સ્ત્રીઅંડ અને ફળ વાદિની એ સર્વે રક્તથી ભરપૂર થાય છે, અને ગર્ભાશયમાંથી તેને જીવ થઈ તે બંધ પડે છે. દસતાન પડવાની બાબતમાં કેટલીકવાર અપવાદ આવી દરેક ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ વેળા રતુ ઝોછો અથવા ઝોડો આવે છે, કોઈ વાર ઘણો આવે છે અને કોઈ વાર દુખ થઇને આવે છે.

કેટલીક વેળા યોડીક મુદત સુધી વંખતસર દસતાન પડી પછી તે ધીમે ધીમે અથવા એકદમ બંધ થઈ જાય છે, અને પછી તેનો વખત વિતિ જાય છે, તોપણ જણાતું નથી. હમેશ રહેવા પછી અથવા ધડપણમાં રહતરસાવ બંધ થઈ જાય છે ત્યારે રોગ જણાતો નથી, પણ જ્યારે તે સખો વિના દર માસે દેખાતું નથી ત્યારે તે માડી અસર કરે છે.

કેટલીક વેળા લાંબા દિવસો સુધી યા મહિનાં સુધી દસતાન જેવું પ્રવાહિ જારી રહે છે અથવા ઘડી ઘડી દેખાયા કરે છે તે ખરું દસતાન હોતું નથી, પણ બીજાં દર્દોથી ઉત્પન્ન થએલું લોહી અથવા રસી અથવા લાલ પાણી જેવું હોય છે. આ દસતાન જેવા પ્રવાહી પડવાનું કારણ કેટલીક વેળા ગર્ભસ્તાનનો અને ક્રમજનો વરમ થવાથી, ક્રમજ ઉપર ચાંદી પડવાથી તેની કેદ ખવાઈ જવાથી, ગર્ભસ્તાનમાં કેટલીક જાતનાં ફૂગા મસા થવાથી અથવા બીજા રોગોને લીધે લાલ યા ફિક્કા રંગનું પાણી જેવું પ્રવાહી વહે છે. આવી રીતે પડતા પ્રવાહિથી માંહે દુઃખ થાય છે, જેનો ઉપાય અનુભવી તખીબ પાસેજ કરાવવો સલામતી ભર્યું છે.

દસેરા—અથવા વનપાદશમી. હિંદુઓને આ તેહવાર, આસોશુક ૧૦ ને દિવસે પડે છે. આ દિવસ ધરતું મુદત કરે છે, તથા ઘેરમાના રથાનકમાંના દેવતાને વિસર્જન કરે છે, શમિપૂજન, સીમેશ્વધન ઈત્યાદી કૃત્યો કરે છે. વિજ્યા અને જ્યા નામની દેવી આદિની પૂજા કરેછે, શમિના વક્ષની ડાંખળી લઈ પ્રથમ પૂજન કરેછે. આ શમિ પૂજનનો મંત્ર નીચે મુજબ છે:—

શમી શમયતે વાપ શમી લોહિત વંદકા,
ધરિ યજ્ઞવંશાણાશા રામસ્ય પ્રિય વાદિની.
કરિષ્યમાણ યજ્ઞાણ યજ્ઞ કાલ મુલ મુળ,
તજ નિર્વિપ્રકર્ત્રી ત્વમય ધીરામ પૂજીતે.

શમિ પૂજન થતાં તે વક્ષનાં પાંદડાને લુટી પોતાનાં શિરછત્રમાં રાખે છે, અને એકએકને તે સોતું કહી આપે છે. આ દિવસે કંઈદાર સાદુકારને ત્યાં જઈ યોડુંધણું કર્જ ભરે છે, ખેડુત પોતાના ધણીને ધાન્ય આપે છે.

આ દિવસે રાત્રએ શત્રુની મૂર્તિ કરી તેને શસ્ત્ર વડે છેદવી. પ્રાકૃત જન શમિ વક્ષની ડાંખળી તોડી લાવે છે. શમિવક્ષનાં મૂળાયાં પાસેની બિની મૂર્તિકા અક્ષત સાથે લઈ તેને વાજતે ગાજતે પોતાના ઘેર આણે છે. મહાભારતનાં વિરાટ પર્વમાં લખ્યું છે કે

“આ દિવસે અર્જુને સમડીનાં વૃક્ષ ઉપર સંતાડેલાં હથિયારો બારીને દુર્યોધનના લશ- કરને હરાવ્યું હતું, અને ચોરાઇ ગએલી ગાયોને પાછી વાળી લાવ્યો હતો.” વળી રામચંદ્રજીએ રાવણ ઉપર એજ દિને ચઢાઇ કરી હતી તેથી તેને વિજયાદશમીનું નામ મળ્યું છે. આ ઉપરથી અગાઉ હિંદુ રાજપતિઓ એ દિવસે દુશમન ઉપર ચઢાઇ લઇ જતા હતા.

દસેરા ગા ઉત્તમ મુહૂર્તવાલો છે. આ દિવસે પરદેશ જવાનું પ્રથમ ઠેકવે છે, તેમજ છોકરાને પ્રથમ નિશાળે બેસાડે છે. આ દશમીએ દુર્યા દેવીએ મહિસાસુરનો વધ કર્યો, તેથી કેટલાક દેશમાં ગામના ખેતર બાહેર યા સિમાપર પાડો મારવાનો આલ છે. વડોદરા શહેર બાહેર એ દિવસે એક પાડાનો વધ કરવામાં આવે છે. અને તેનું કોઈ સરકારી રેસાનાનાં ઘોડાપર ઊંટે છે ખીજા કેટલાક સંસ્થાઓમાં એવો રેવાજ છે કે પાડા ઉપર પ્રથમ રાજા ધા કરે છે, પછી તેનો સીપાઇ અને ખીજાઓ તે પછી હુમલો કરી કટકે કટકા કરે છે.

બંગાલમાં નવરાત્રીમાં દુર્ગા પૂજન અતિ બારે ધામધૂમથી પાળે છે. તેઓ પશુ દેવીને બકરાંઓ બળી આપે છે. દશબૂજ દેવીની મૂર્તિ બનાવી ૯ દિવસ તેને પૂજે છે અને દસમે દિવસે તેને પાણીમાં વિસર્જન કરે છે.

૬૬૧—સ્વાયંભૂ મનવતરમાં જે બ્રહ્માએ દસ માનસપુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા તેમાંનો એક. એ બ્રહ્માના જન્મણા પગના અંગુઠામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો, અને એ સપ્તર્ષિ પ્રજાપતિનો અધિપતિ હતો. સ્વાયંભૂ મનુએ પોતાની ત્રણ કન્યામાંથી ‘પ્રસૂતિ’ને એની સાથે પરણાવી હતી. તેથી એને ચંદ્રા, મૈત્રી, દયા, શાંતિ, વૃદ્ધી, ક્રિયા, ઉન્નતી, શુદ્ધિ, મેધા, તિતિક્ષા, હર્ષ, મૂર્તિ, સ્વારા, સ્વધા અને સતી એવી ૧૬ કન્યા થઈ હતી. ચંદ્રાથી ‘મૂર્તિ’ સુધી ક્રમે રહેલી ૧૩ કન્યાને ધર્મન્નપિને આપી, બાકીની રહેલી ત્રણમાંની

સ્વાહા અગ્નિને, પિતરોને, સ્વધા અને શિવને સતી સાથે પરણાવ્યા. એક સમે બ્રહ્માને ત્યાં દેવન્નપિઓની સભા ભરાઇ હતી, ત્યાં શિવ પણ આવ્યા હતા. દક્ષ આવ્યા એટલે ખીજા સહુએ તેનું સન્માન કર્યું, પણ શિવ તો પોતાનાંજ ધ્યાનમાં મગ્ન હતા. આ ઉપરથી દક્ષે પોતાને અપમાન મળ્યું તાણી શિવનો તિરસ્કાર કરી શ્રાપ દીધો કે એને કોઇ યજ્ઞમાં બાગ નહિ આપે. શિવ યુગ રહ્યા. પણ શિવનાં નદી ગણે દક્ષાદિ બ્રાહ્મણોને શ્રાપ આપ્યો, તેમ બૃહન્નપિએ શિવના ગણ તથા બક્રોને શ્રાપ દીધા ને પછી સહુ વિદા થયા.

તે પછી દક્ષે યજ્ઞ આરંભ્યો. તેમાં સર્વ દેવન્નપિઓ આવ્યા, પણ તેમાં શિવ તથા ચત્રીને તેડ્યા નહિ, પણ સતી તેડાં વગર આવી લાગતાં કોષ્ટકો તેને માન આપ્યું નહિ. આથી સતીએ કોષ્ટાવેશમાં યજ્ઞનારાયણમાં પોતાનાં દેહની આકૃતિ આપી, આથી યજ્ઞ અટક થયો.

આ બનાવથી શિવના ગણ ટટો કરશે આથી બૃહન્નપિએ મન્ન બણી આકૃતિ આપી કે યજ્ઞકુંડમાંથી જે પુરુષ નિકળ્યા, જોઓએ શિવના ગણોને સભામાંથી હાંકી મેળ્યા. આ વર્તમાન શિવની જાણમાં આવતાંજ તેણે પોતાની જટામાંથી ભૂત, પ્રેત, સૈન્ય સહિત વીરભદ્ર ઉત્પન્ન કર્યા. એણે શિવની આગ્રાથી યજ્ઞશાળામાં જઈ દક્ષનું શિર કાપી અગ્નિકુંડમાં નાખ્યું. બૃહન્નની દાદી તોડી અને સભામાં એઠેલા દેવતા, ઋષિ, પૃથર્વ આદિ સહુને મારી અંગાભંગ કર્યા. પણ બ્રહ્મા ને વિષ્ણુ જોઓ ત્યાં નહોતા તેમની વિનંતીથી શિવે યજ્ઞશાળામાં જઈ પોતાનાં દર્શન આપી સહુને પાછાં સજીવન કર્યાં. બકરાની દાદીનાં બાલ બૃહન્નની દાદીને અર- કાડ્યાથી તે ત્યાં ચોટી રહ્યા ને દક્ષના ઘડને બકરાનું માથું ચોટાડ્યું એટલે તે સજીવન થયા ને શિવની સ્તુતી કરી.

૬૬૧—ઉત્તાનપાદ વશીય ચક્ષુર્મનુ, તેના કુળમાં બાહિષ્કર્તાં ૧૦ પુત્ર જે પ્રાચેતાને

નામે ઝોળખાય છે, તેઓનાં પુત્ર. એણે પોતાના પિતાની આજ્ઞાથી જ્ઞાનસિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી પણ સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ નહિ કરવાથી જગમાં સંતતિ વધી નહિ.

એ પેઢેલાં દશથીજ જન્મેલો હતો. પછી એ આસિકની અને વીરીણી સાથે પરણ્યો. પેઢેલાં આસિકનીથી ૧૦૦૦૦ પુત્રો થયા તેને નારદે ષષ્ઠતત્ત્વોપદેશ કરી પ્રજાવૃદ્ધિષ્ઠ કર્મથી નિરૂપ કરી છુપી જગે મોહકી દીધા. આથી દશે બીજી સ્ત્રી વીરિણીથી કરી રામલ રમુખ ૧૦૦૦૦ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. તેમને પણ નારદે અગાઉ મુજબ ઉપદેશ કરી વિરકત કર્યા. આથી દશે ૧૦ પુત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી તેમાં અદિતી, આદિ કરી ૧૩ કુખપ ને મન્વત્વતી વગેરે ૧૦ ધર્મઋષિને, અમની વગેરે ૨૭ સોમને, અરિષ્ટ નેમી ઋષિને ૪, બૃહ પુત્ર બૃત ઋષિને બે, બે કૃશાશ્વને અને બે અંગિરાને આખી પરણાવી હતી. આ સર્વે કન્યાઓથી દેવતા. દૈત્ય, દાનવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, જળચર, ઉદભિન્ન વગેરે ઉત્પન્ન થયાં.

એણે એક કૃતિ લખી છે. દશનો પેઢેલો અવતાર કલ્પમાં થયો ને બીજો પ્રયેતાના પુત્ર રૂપે થયો તે વરાહ કલ્પમાં.

દક્ષ સાવર્ણી—હવે પછી યનાર ૯ મો મનુ. એ વર્ણને પેટે અવતરી રામ્ય નામે પ્રસિદ્ધતા પામરો. જૂમકેતુ, દીપ્તિકેતુ વગેરે એને પુત્રો થઈ પાર, મરીચિ, ગર્ભ વગેરે એના મનવંતરમાં દેવતા યતાં એનો સ્વામી અદ્યક્ષ નામે ઈંડ થયો. તેમજ કૃતિમાન ઈન્દ્રિયો સપ્તર્ષિ અને આયુષ્યમાન ઋષિથી તેની અબુધારા સ્ત્રીથી ઋષ્યમ નામે વિષ્ણુનો અવતાર થયો જે ઈંદ્રને મદદ કર્યો.

દક્ષિણ કોસલ—પુરાણમાં બે કોસલ આપેલા છે નેમાં એક વિંધ્યાદીની દક્ષિણ તરફનાં કોમલને દક્ષિણ કોસલ એવી સંજ્ઞા હતી. વિંધ્યાદી અને નિર્દલ દેશ (વર્ધા પ્રાંત) એની વચમાં જે ટાપુ તેને દક્ષિણ કોસલ કહે છે. રત્નાવલી તથા વિંધ્યપુરાણમાં કોસલ દેશની સીમાં આપેલી છે.

કોસલ દેશ વિંધ્યા પર્વતથી ઘેરાયેલો છે, એમ રત્નાવલીમાં વર્ણવેલું છે. તેમજ વિંધ્યાના ઉંચા કાંઠાપર દક્ષિણ કોસલની રાજ્યધાની વસાયેલી છે, એમ વિંધ્યપુરાણમાં જણાવીયું છે. ભૂએનપસંગે પણ આ દેશને “કોસલો” નામથી જણાવેલો છે. કનિંગહેમ પણ એવુંજ મત ધરાવે છે, અને પ્રાક્સર લેસન પણ એજ મુજબ દિશા દર્શાવે છે. ભૂએનનાં જણાવ્યા મુજબ તેણે કોસલની નૈઋત્યે ૨૫ કોસપરનાં પાંડવનાં કૃત્યો દીઠાં હતાં. આ પાંડવ કૃત્યો એટલે દેવગિરી પાસેનાં શાતવહાને બધાવેલા કિલ્લા હશે એમ કનિંગહેમનું મત છે.

હહાડી—(જુઓ દાઢી.)

દ્વિર—અથવા દબિલનો અપિપતિ. આ રાજ ઈંડસ કાંઠાના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય અમલ ધ. સ. ૭૧૨ થી ૭૪૨ સુધી ભોગવી ગયો હતો. એનું રાજધાની શહેર ખાઠર નજદીક અલોર હતું. એણે મુસતાન તથા તમામ સિંધ દેશ તાબે કર્યો હતો, અને ઈંડસનાં કાંઠાથી તે કાલાખાગ સુધી સત્તા હતી. ખસરાના હાકેમ હજારે પોતાના બત્રીજ મહમદ કાસીમને ફોજ આપી દહિર ઉપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો. લઢાઈમાં કાસિમે દિવાલ જીતી, દહિરનાં પુત્રને કેદ કરી દેહ-બાદ (નેશન-પ્રાચીન નામ) ઉપર ચઢાઈ કરી શેરવાન તાબે કાઢ્યું. તે પછી તેણે અલોર ઉપર ચઢાઈ કરી જ્યાં દહિર લડતાં માયો ગયો. આ વેળા દહિરની રાણીએ શહેરના જાંઆવ માટે કરી લઢાઈ ઉઠાવી પણ હાર મળતાં પ્રાચીન રસમ મુજબ ચિત્તામાં પોતાના સાથીઓ સાથે બળી મુંઢ, અને રજપૂતોએ કેસરો કરી પ્રાણ બોધા, તે પછી શહેર સેહેજમાં તાબે કરી બધાં પુરોણી કતલ ચલાવી બેરાં છાકરાંએને ગોવામ બનાવી પોતાને સ્વદેશ મોકલ્યા.

દાર્દર્ય—અષ્ટરાન વેજમાંની એક નદીનું પ્રાચીન અવસ્થાઈ નામ. બુનદેહેશમાં આ નદીને સર્વોપરી ગણી ગોર્ગસ્તાનનાં પર્વતમાંથી

વેહેલી જાણી છે. 'યુસ્તી' આ ગોર્ગેસ્તાનને Georgia લખને દાખતી નદીને—Araxes સાથે સરખાવે છે. દાર્મરેટ પશુ એજ નદી પારે છે. ગાધગર 'ઝરફશાન' જાણાવે છે.

દાઉદ પુત્ર—આ ઇસ્લામી રોજો પોતાને ખલીફ અખ્મ્મસના વંશથી ઉતરી આવેલા જાણાવે છે, પણ તેઓ દાઉદથી ઉતરી આવેલા હશે. તેઓએ સિંધમાં કેટલોક કાળ રહી પછી બાવલપૂર નજી ત્યાંથી ફરી સતલજ કાઠે વસ્યા અને ત્યાં ખેડુત તરીકેની જીંદગી ગુજારી હતી. એમના વડવાઓએ અનેક પરાક્રમ કરી સિંધ થઇ બીકાનેર તરફ વસ્યા હતા.

હાક—(જુઓ ૮પાલ.)

દાર્ગસ્તાન—કાકેશિયસનું એક રાજ્ય. કાકેશસ અને કાસપિયન સમુદ્રના પશ્ચિમ કાંઠા વચ્ચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૪૨૫ ચોરસ મૈલ હોઇ તેમાં ૬,૧૦,૦૦૦ ની વસ્તી છે. આ દેશનો ધણો ભાગ પહાડી હોઇ અધિક કાકેસસની હાર ફરી વળેલી છે. માત્ર કાંઠાનો પ્રદેશ સપાટ ને ફળદ્રુપ છે. આ દેશમાં પાણીના નદીનાળાં ધણા હોવાથી દેશ ફળદ્રુપ ને આબાદ છે. મુખ્ય શહેર હરમંદ છે.

આ દેશ '૨૦' વર્ષ સુધીની લાગત લઘાઇ પછી રશિયને તેને તાબે થયો હતો. દાર્ગસ્તાનમાં અતિ લઘાયક ખાશિયત ધરાવનારી સારેસન પ્રજા વસે છે. આ સારેસન પ્રજા ઉદોગી, ન્યંત્રણ અને દુનનરમદ છે. અત્રે અલબુર્જ ૧૮૫૨૬ શીટ, મ્હોટો એરેરાટ ૧૬૮૧૬ શીટ ને નાહનો એરેરાટ પર્વત ૧૨૮૪૦ શીટ ઉચો છે.

દાઝો—આ ટાપુ ફિનલેન્ડના અખાતના મુખ પાસે રશિયન ઈસ્તોનિયામાં ગણાય છે ક્ષેત્રફળ ૩૬૭ ચોરસ મૈલ છે. વસ્તી ૧૫૦૦૦ ની છે.

દાટવાની રસમ—'દુનિયા'માં પેહેલાં પેદા થએલા માનવી આદમે જીવતા પદ્ધતિને બીજાં મુવેલાં પદ્ધતિને પાતરાંથી ઢાંકતાં જોઇ તેને દાટવાનો વિચાર સુજ પડ્યો હતો. પ્રાચીન યાહુદી માન્ય પોતાના શબને બગીચામાં દાટતા. ખ્રિસ્તી યોગમાં શબને દેવળમાં દાટવાની આલ

આગળ નહોતી, પણ એ રસમ હાલના વખતની છે. અને એમ કરવાનું કારણ એવું પારવામાં આવે છે કે તેઓના પાત્રી-ઓનો એવો વિચાર છે કે મુવેલાં માણસોને પવિત્ર જગ્યા ઉપર દફન કરવાથી તેઓને ખીજી દુનિયામાં ચોક્કસ હકો મળે છે. ઇ. સ. ૧૨૨૫ ને સુમારે જીવતાં માણસોને દાટી નાખવાંની રસમ 'ગ્રીસ' દેશનાં એક શહેરમાં શરૂ થઇ હતી.

રોમન લોકો જે કાંઈ જીવાન જીની આલચલણ અનિતિમરી જોતા, તેને તેને જીવતાં જીવત જોંપમાં દાટતા યા મિંતમાં ચણી લેતા હતા.

હિરાડોટસ કહે છે કે "ધરાનીઓમાં જીવતાઓને દાટવાની રસમ હતી" અને તે તેનો એક દાખલો એવો આપે છે કે, "ઝર્ડસીસે પોતાના દુશમનોનાં ૯ છોકરાં તથા ૯ છોકરીઓને જીવતાં દાટ્યાં હતાં, અને તેની રાણીએ ધર્તિ માતા તરફ પોતાની નિમકદલાલી બતાવવાને માટે પોતાની જમીન હાલતમાં સર્વથી ઉચા ધરાની કુટુંબનાં ૧૪ છોકરાંઓને જીવતાં જીવત દાટવાનો હુકમ કર્યો હતો.

દાઝમ—દાઝમના વૃક્ષ એ અઢી મથોડાં ઉંચા વધે છે. મુખ્ય કરી શ્રેષ્ઠ જાતનાં દાઝમ વૃક્ષ અરબસ્તાન, ધરાન, મસ્કત, અફઘાનિસ્તાનમાં ઉગે છે, અને તે તરફનાં દાઝમ પાક્યા પછી આરથી પાચ માસ સુધી જેવા ને તેવાજ રહી શકે છે. ત્યાંથી તે હિંદુસ્તાનમાં વેચાવા આવે છે. દાડીયાવાડ, બાવનગર, ધોળકાનાં દાઝમ પણ પ્રસિદ્ધતા પામ્યા છે. એના જળખાંના બિયાં ધણાંજ ઝીણા હોય છે, અને દાણા મિઠા હોય છે. પુના નજદીક દાઝમની ખાસ ખેતી કરવામાં આવે છે, ત્યાં ચતાં ફળોમાં બિયાં મ્હોટાં હોય છે.

દાઝમનાં ઝાડના એ પ્રકાર છે. એકને માત્ર કુલો આવે છે તેને 'સલનાર' કહે છે, અને બીજાને કુલો તથા ફળો મેળ આવે છે. દાઝમનાં કુલો કુસુબી રંગના હોઇ તેમાં

ચોડીક પિળી ઝાંખ હોય છે. એના રંગ નેવા રંગથી કપડાં રંગે છે તેને 'સુએઅનાર' (દાઝમી) રંગ કહે છે. દાઝમ ખાવામાં રચિકારક અને શરિરે દિતકારક છે. એનાથી શરીરમાં હોશિઆરી આવી તરસ મટે છે. દાઝમ જાડનાં મૂળ, પાંદડાં, છાલ, પુલો અને ફોળાની છાલ ઔષધિ ઉપયોગમાં યોજેલાં છે. દાઝમના રસનો ઉત્તમ પાક બને છે. દાઝમ રસ પિત્તશયક છે.

દાઝમનાં ફળની બે સુખ્ય જાત છે. એક જાતના ફોળામાંનાં દાણા લાલ હોય છે અને બીજી જાતનાં ફળના દાણા સફેદ હોય છે. કેટલાંક દાઝમ ખાટાં હોય છે; તો કેટલાંક તદ્દન મિઠાં હોય છે. ખાટાં દાઝમ શરબત બનાવવામાં તથા ઔષધિ ઉપયોગમાં વપરાય છે. એનું કુલ લાલ અને સુંદર હોય છે, પણ તેનો વાસ આવતો નથી. શુભ દુષ્કર એ એક દાઝમનું નર જાતી કુલ જાડ છે તેપર ફોળા આવતાં નથી.

દાઝમના જાડ બિયાં અથવા કલમથી પણ ઉગી શકે છે. લાલ રેતાળ જમીનમાં કલમથી ઉગતાં જાડનો બાહાર જલદી ખીસે છે. નવાં જાડ પર ચોપે વર્ષે ફોળા આવે છે. દાઝમનો વર્ષમાં બે વખતે બાહાર આવે છે, એક વસંતની આખેરીમાં ને બીજો થંડીની આખેરીમાં. તેમાં ગરમિની મોસમની શરઆતનો બાહાર હલકો હોય છે. દાઝમના નવાં રોપેલાં જાડ પર બાહાર આવે ત્યાં સુધી તેને ૮ દિવસ આંતરે પાણી સીપતું પડે છે. પેહેલા બાહારનાં ફોળા કાઢી લીધાં પછી બાહાર ખીલવાનો સમય આવે ત્યાં સુધી તેને પાણી સિપવામાં આવતું નથી. બીજો બાહાર આવવાનો વખત થતાં તેનાં મૂળાંમાં ખુદમાં કરી તેને પક્કીતું હર અથવા બકરાની લોંડી અથવા સડેલા છાણતું ખાતર સમભાગ નગીયાનાં બૂકામાં મિશ્ર કરી પાણીમાં મેળવી આવે છે, અને ફરી ફરી તેને બાહાર આવવા સુધી પાણી સિપવામાં આવતું નથી.

આ ખાતર ગરમીમાંનો બાંદાર ઉતારી લીધા પછી બીજો બાહાર આવવા પેહેલાં જાડની આસપાસ નાખે છે. એને વર્ષમાં એકજ વખત ખાતર આપેલું પુરતું ગણાય છે, તેમજ એના જાડની ડાંખળીએને છાંટી પડે છે અને ફોળા ને આવે છે તે જોરદાર ડાંખળી ઉપર આવે છે.

દાઝમની ખેતી કરવી હોય તો કલમથી વા બિયાંથી રોપા તૈયાર કરી તે ૧ વર્ષના થતાં, વસંતમાં જ્યાં તેને રોપવાં હોય ત્યાંના તખતામાં દસ દસ શીટને આંતરે રોપવા અને તેપર ફોળા આવે ત્યાંસુધી ૮ દિવસ આંતરે પાણી પાવું. દાઝમનાં એક જોરદાર જાડની સારી સંભાળ લઈ માવજત કરી હોય તો દર વર્ષે તેપર ૫૦-૬૦ ફોળા આવે છે.

સાધારણ જાતના દાઝમના રોપા ઉપર ઉત્તમ જાતના જાડની ડાંખળી બાધી હોય તો તે ઉત્તમ જાતનું જાડ બને છે.

દાઢી—જ્યારે દુનિયામાં સુધારો વધારો થાઈ પણ રીતે થએલો નહોતો, તેમજ જ્યારે કોઈ પણ રીતનું બંધારણ વા દુષિઆરો જણાયલાં નહોતાં, ત્યારે મનુષ્ય પોતાની દાઢી તથા માથાનાં બાલ જેમ વધે તેમ વધવા દેતા; આથી લાંબી દાઢી જુએર્ગીની નિશાની તરીકે અસલ જમાનાથી ગણાતી આવી છે.

આગલા ધરાની પાદશાહો પોતાની દાઢી બને તેમ લાંબી કુદરતી લાલતમાં રહેવા દેતા અને અથેરાનાં વર્ગને તો દાઢી ફરજિયાત રાખવી પડતી હતી, કે, ને તેમની જુએર્ગી તથા ધાર્મિકપણાની નિશાની ગણાતી હતી. તે વખતનાં કેટલાક પાદશાહો પોતાની દાઢીને સુંદર બતાવવા માટે તેને સોનાના દોરાથી શુશતા હતા, તેમજ આ દલ ખાસ વર્ગનાં ઉમરાવોને મળતો હતો, ને દાઢી દાઢી નાખવી એ નાગોશ્વરમુ ગણાતું હતું.

આરખો પોતાની દાદી પોતાનાં દીનના એકીન સાથે જળવે છે; કારણ કે તેમના પેગંબરે પોતાની દાદી કદી પણ કપાવી નહોતી. તરફનો સુલતાન કદી પણ માથાને અસતરે લગાડો નથી. દાદી કાંસકીથી સાફ કરતી વેળા વૃક્ષોમાને તો હેઠળ રમાવ પાંચરે છે અને જે બાલ પડે છે તેને એકઠા કરી ગ્રામીન ગ્રીક પ્રજાની રસમ પ્રમાણે કાગજમાં વિંટાળીને પોતાની મુરદાં દાટવાની જગ્યાએ લઈ જાય છે. વૃક્ષ લોકોમાં પરો-ણાની દાદીના બાલપર ખુશખો છાંટવી એ જલમનસાઈની નીસાની ગણાય છે. આફ્રીકાના મૂર લોકો સોગંદ સેતી વેળા દાદી પકડે છે અને એવા સોગંદ તેઓ ધણા પવિત્ર ગણે છે. યાહુદી લોકો શોકની વખતે વગર હરકને દાદી લગવા દઈ અથવા પીખી નાખી દિશગિરી બતલાવે છે.

રોમન પ્રજામાં ચાલતા એક રવાજને લીધે જે દહાડે પેહેલવેહેલી વખતે એક જુવાન્યો પોતાની દાદીનાં બાલ બોડાવતો તે દહાડે ખાણીપીણી કરવામાં આવતી, અને પોતાની ચઢતી પદ્ધિના ધણી પાસેજ તે બોડાવવામાં આવતી અને ત્યારથી તે શખસ પેલા જુવાનીયાનો ધર્મઆય ગણતો. શેહેનશાહ નીરોએ પોતાની દાદી બ્યારે પેહેલવેહેલી કપાવી ત્યારે બાલને મોતીથી જડેલા સોનાના એક દાગડામાં મુક્યા હતા.

ગ્રામીન નૌરમન પ્રજાનાં ઇતહાસ ઉપરથી જણાય છે કે દાદી મોટી કંગાલીબનની નિશાની ગણાતી હતી. ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઇંગલંડના પેહેલા નૌરમન રાજા વિલ્હમ ધો કૌકરરે દાદી અને ચેખ્યા ફરજયાત બોડાવી નાખવાનો ધારો કાઢ્યો હતો, અને તે ઉપરથી ધણા ઇંગ્રેજો ચેખ્યા કાદી નાખવાને બદલે દેશ તજી ગયા હતા.

ઉપલા જેવાજ એક કાયદો રશિયન શેહેનશાહ પિટર ધી ઓટ કાઢ્યો હતો કે દાદી-રાખનારે એકસ કર ભરવો. પણ આથી દાદી બોડાવવાને બદલે પ્રજાએ ખુશીથી

કર આપવા માંડ્યો હતો, અને ગરીબ લોકોએ દાદી બોડાવીને તે સંભાળથી જળવી રાખી પોતાના કહનમાં સાથે દાટવાનો રવાજ દાખલ કર્યો હતો.

જર્મનીની 'કાટી' પ્રજામાં એક એવો રવાજ છે કે જ્યાંસુધી એક જુવાન્યો એકદ દુશ્મનને મારી નહિ નાખે ત્યાંસુધી તેનાથી દાદી બોડાવાય નહિ.

અસલ ક્રેન્ચ રાજાઓ તથા અમીર ઉમ-રાવો પણ દાદીને ધણું માન આપતા હતા. આગલા વખતમાં મોટા મજાસો સાથે વાત કરતાં દાદી પસવારવાનો રવાજ હતો, અને કાઢીની દાદીનાં બાલ ખેંચવા એ મોટું અપમાન યથેચું ગણાતું હતું.

૧૪ મી સદીનાં સુમારમાં યુરપના રાજાઓ પોતાનાં ફરમાનો દાદીનાં ૩ બાલથી મ્હોર કરીને જાહેર પાડતા હતા. આગલા વખતનાં એક અતિ અગત્યનાં દસ્તાવેજ ઉપર એવા શબ્દો લખેલા જોવામાં આવે છે કે "આ ફરમાન વધારે પાક્કું ગણવા માટે મારી મ્હોર ઉપર દાદીનાં ૩ બાલ લગાડુ છું."

હિંદુસ્તાનમાં આગળ ત્રાસ વર્તોવી રહેલા કોરો બ્યારે વસંદાની મોસમ પુરી થઈ કે પોતાના ઠગબાજનાં ધંધાપર ભટકવા નિક-ળતા. પણ યુદ્ધરત જેઠ ગામ બહાર નિકળ-વા પછી માર્ગમાં જ્યાંસુધી એક પણ શેકાર તેમના હાથથી માર્યો જતો નહિ ત્યાંસુધી દાદો નહિ બોડાવવાની બાધા સેતા હતા, ને તે પછીજ સર્વે સાથે દાદી બોડાવી બાધા છોડતા હતા.

કે. જોન ડી કારતરો નામે એક પોર્ટુગીઝ અમલદાર આગળ જોવે હતો, તે વખતે પોતાના કાફલાનો ખોરાક ખુદી જવાથી જોવાના લોકોને પોતાના ચેખીયાના બાલના ગુચ્છાઓ જામીનગીરી તરીકે આપવા તે તેમનાર થયો હતો. પણ જોવાનીસ આરતોએ એવી કુરબાની લેવા ના પાડી હતી, અને તેનીપર વિસવાસ રાખીને જેઠલી નાણાંની મદદ કરી હતી.

દાંત—દાંતને કે દાડકાના બનેલા છે તોય ચરીરનાં બીજાં દાડકાંથી તે કટલીક રીતે જુદા છે. તે ખુલ્લા હોય તેનીપર હવાની અસર થાય છે, અને તેને ધમ્મ ન થાય તે માટે અત્યંત કઠણ એવો એક સફેદ રંગનો પદાર્થનો ઘર તેની ઉપર બેસાડેલો હોય છે. જો તે ઘરને બાંછ નાખ્યો હોય, તો તેને ધમ્મ યથ હોય તો તે ફરી બેસી ચકતો નથી, અને જો તેનો કાંઈ ઉપાય થયો નહિ હોય તો તે રક્તે રક્તે ઇર્ધ્વ બની નિર્મૂળ બને છે.

દાંતનો 'મોરો' ભાગ 'ડેન્ટીન' નામના પદાર્થનો બનેલો છે. તેની ઉપરના સફેદ ચળકતા પડને 'ઇનેમલ' કહે છે, અને જે ભાગ ખાસની અંદર ઢાંકાયેલો છે તેની આસપાસ પણ ખાતણું પડ હોય છે, જેને 'સિમેન્ટમ' કહે છે, એ મનુષ્ય દાડકાંને ધણું ખર્ચ મળતું આવે છે. ઇનેમલવાળા ભાગને દાંતનું શિખર અથવા "ક્રોન" કહે છે અને જે ભાગ ખાસમાં ઢાંકાયેલો છે તેને દાંતનું મૂળિયું કહે છે. આગલા દરેક છ દાંતોને અંદરે મૂળિયું હોય છે, તેની પછવાડેની બે નાહની દાંતને ઉપજા જડખામાં બે મૂળિયાં હોય છે. વળી તેની પછવાડેની દાંતોમાં ઉપજા જડખામાં ૩ અને નીચલા જડખામાં બે મૂળિયાં હોય છે. દાંત અંદરથી વચલા ભાગમાં પોકળ રહે છે, અને દરેક મૂળિયામાં પણ વચોવચમાં એક નાકું રહે છે. આ ખાલી ભાગમાં લોહીની રંગો અને ગ્લેન્ડ્સના રેશા સમાયેલા રહે છે, જેમાંથી દાંતનું પોષણ થાય છે. જ્યારે દાંત કોહી જાય છે અને કોહવાટ છેક વચલા ભાગ સુધી લાગે છે ત્યારે અથવા બીજા કાંઈ કારણથી એ લોહીની રંગોમાંનું દોઝતું લોહી બંધ પડે છે ત્યારે દાંતનું પોષણ ચતુઃ અટકે છે, અને ત્યારે તેને મુલેલા દાંત કહે છે.

દાંતને તેનાં મૂળિયાં વડે ઉપજા અને નીચલા જડખામાં મજબુત બેસાડેલા છે.

હમરની વધ સાથે તેની સંખ્યામાં ફરકાર થાય છે, એટલે બાળપણમાં ૨૦ પછી ૨૮ તો કોઈને ૨૯-૩૦ અને કોઈને ૩૧ હોય છે. બાળકોને જન્મતાંજ પૂર્ણ અવસ્થાએ આવેલાં દાંત હોતાં નથી, પણ તેના અંદર આમડીમાં હોય છે. તે વધતા જમ ૬ દા મહિનાથી ૧૦ મા મહિના સુધીમાં કોઈના બાહર નિકળે છે પણ સંખ્યા દાંત આવતાં બેથી ત્રણ વર્ષની મુદત લાગે છે.

પહેલા ઉગેલા દાંત યોડો વખત ટકે છે જો દુધના દાંત કહે છે. ૬ દા વર્ષથી ૧૪ મા વર્ષ વેરમાં તે દાંત ટીલા પડી બીજા દાંત કુટે છે. બીજા દાંતની સંખ્યા ૩૨ ની હોય તેના ઉપયોગ પ્રમાણે તે જુદા જુદા કદનાં અને આકારનાં હોય છે.

આગલા દાંત તોડવા માટે, સૂણા ચીરવા માટે અને દાંડો ચાવવા માટે છે. ઉપજા અને નીચલા જડખાની ઉલ્લી દાંત જેને 'અક્સ દાંત' કહે છે તે સુમારે ૨૦ મે વર્ષ કુટે છે. દરેક જડખાનાં આગલા ૪ દાંતો અપડા અને ધારવાળા હોય છે, અને બાકીના ધણાખરા ગોળ અને ચોરસ આકારનાં હોય છે. જ્યારે એ જડખાં સાથે મળે છે ત્યારે ઉપજા દાંત નીચલા દાંતની બાહર આવે છે, જેથી આગલા દાંતો ખોરાકને કાતરની માફક કાપી નાખવાને કામ લાગે છે, અને પાછલા દાંતો ખોરાકને દાખી નાખી તેનો ખારીક જૂકો કરી નાખે છે. દાંતની ગોઠવણ એવી કરેલી હોય છે કે જે ભાગ આપણને દેખાય છે તે ફક્ત ૩ ભાગ છે, બાકીનો ૩ ભાગ જડખાની અંદર ખાસમાં ઢાંકાયેલો રહે છે.

મનુષ્યનાં દાંત એક સરખા હોતા નથી, તેમ તેના આકારમાં અને કાર્યમાં ફરક હોય છે, તે મુજબ તેમના ૪ વર્ગો કરવામાં આવ્યા છે. તેમના નીચે મુજબ વર્ગ અને સંખ્યા છે.

કાપનારાં—કુતરીયા—બે ખુણીયા—દાઢ. જુમલે.

કુધીયા	{	ઉપલું જડણું—૪	—	૨	—	૪	{	૨૦
		નીચલું જડણું—૪	—	૨	—	૪		
ભયુકના	{	ઉપલું જડણું—૪	—	૨	—	૪	{	૩૨
		નીચલું જડણું—૪	—	૨	—	૪		

દાંતના કુટવા ઉપર આદમીની ઉમર વિષે આડસટો ખાંધી શકાય છે. તેમને કુટવાના વખતનો કોઠો નીચે મુજબ છે.

કુધીયા દાંત કુટવાનો વખત.	{	વયલા 'કાપનારા' દાંત	૭ મે મહિને.
		ખાજુનાં 'કાપનારા' દાંત	૧૮ થી ૧૦ મે મહિને.
ભયુકનાં કુટવાના દાંત	{	આગલી દાઢનાં દાંત	૨ થી ૧૪ મે મહિને.
		કુતરીયા દાંત	૧૪ થી ૨૦ મે મહિને.
પેહેલી દાઢનાં દાંત	{	પાછલી દાઢનાં દાંત	૧૮ થી ૨૬ મે મહિને.
		મેઢ વયલા કાપનારા દાંત	૫ થી ૭ મે વર્ષ.
મેઢ ખાજુના કાપનારા દાંત	{	આગલા બે અણીઆલા દાંત	૬ થી ૮ મે વર્ષ.
		પાછલા બે અણીઆલા દાંત	૭ થી ૯ મે વર્ષ.
કુતરીયા દાંત	{	ખીજ દાઢનાં દાંત	૮ થી ૧૦ મે વર્ષ.
		ખીજ દાઢ (અક્ષ દાઢ) દાંત	૯ થી ૧૧ મે વર્ષ.
ખીજ દાઢનાં દાંત	{	ખીજ દાઢ (અક્ષ દાઢ) દાંત	૧૧ થી ૧૨ મે વર્ષ.
		ખીજ દાઢ (અક્ષ દાઢ) દાંત	૧૨ થી ૧૪ મે વર્ષ.
ખીજ દાઢ (અક્ષ દાઢ) દાંત	{	ખીજ દાઢ (અક્ષ દાઢ) દાંત	૧૭ થી ૨૫ મે વર્ષ.
		ખીજ દાઢ (અક્ષ દાઢ) દાંત	૧૭ થી ૨૫ મે વર્ષ.

મનુષ્યની ઉમરની વધ સાથે આવતા દાંત—પ્રથમ બચ્ચાને ૬ માસની ઉમર પછી કુધીયા દાંત કુટવા માંડે છે, અને જમ જમ દાંત બાહર નિકળવા માંડે છે તેમ તેની ઉપરની બડી ચામડી બેચાઇ પાતળી બને છે, અને જેવી દાંતની અણી મૌસમાંથી બાહર નિકળે છે કે તેવો-૪ પારો દાંતની આસપાસ સકોચાઇ જાય છે અને પેલા સુજેલા ભાગ ધીરે ધીરે બેસી જાય છે. પ્રથમ આગલા બે દાંતો, બાજક પાંચથી આંક માસનું થતાં બાહર જણાય છે, જે પછી મેઢ તરફનાં દાંત સાતથી દસ માસની ઉમર થતાં નિકળવા માંડે છે. બાજક એક વર્ષનું થતાજ જડણાંની દરેક બાજુએ એકેક અણીદાર દાંત આવે છે, એ દાંતને “કેનાઇન ટીથ” કહે છે; કારણ કે તે લગભગ કુતરાનાં દાંતને મળતા આવે

છે. બાજક દોઢ વર્ષનું થતાં પેહેલી દાઢ કુટે છે અને ખીજ બે વર્ષનું થતાં આવે છે. એ રીતે બચ્ચું ૬ વર્ષનું થાય છે તેટલામાં ‘તેને ૨૦ દાંતો આવે છે, જે પછીજ ઉપલા જડમાનાં આવે છે. દરેક બાજકને ઉપલી રીતે અને ઉમર અનુક્રમે દાંત આવતા નથી પણ તેના બાંધા પ્રમાણે મુદત ફેર આવે છે, તો કેટલાકને જન્મતાંજ દાંત કુટેલા જણાય છે. આ દાંત અપસગન બર્ચા ગણાય છે. કારણ કે “જે બાજકના મોઢમાં જન્મતાં દાંત જણાય છે તેના વડીલ મરણ પામે છે” એવી કહેતી છે. મહાન રાજા ચંદ્રગુપ્તનો પ્રધાન ચાલુક્ય જન્મતાં દાંત સાથે જન્મ્યો હતો, આથી તેના દાંત તોડી પાડવામા આવ્યા હતા, પણ તે પછી તરતજ તેનો પિતા મરણ પામ્યો હતો.

કેટલાંક બાળકોને ૧ વર્ષની ઉંમર પછી તો કેટલાંકને સવા વર્ષ પછી દાંત કુટવા માંડે છે.

એક ભણીતા અનુભવી* તખીબના જણાવવા મુજબ “જ્યારે દાંત પેહેલવેહેલા કુટે છે ત્યારે બચ્ચાંની હાલત જો નાજુક હોય છે તો તેઓની ઉપર કોઈપણ દર્દની અસર સેહેલાઈથી લાગુ પડે છે, અને જો બચ્ચાંને જન્મથીજ કાંઈ રોગ લાગુ પડ્યો હોય તો તે વખતે તેમાં ઘણા વધારો થાય છે.”

“જ્યારે દાંત પ્રથમ કુટવાનાં શરૂ થાય છે, ત્યારે બાળક ધણું ખર્ચે ખેંચેન રહે છે, તેના મોઢામાંથી લબ ગળે છે અને પોતાનાં આંગળાં અથવા બીજી જોખી ચીજ હાથમાં ફાંપી તે તેના મોઢામાં પકડે છે. જેમ જેમ દાંત પારાની સપાટી તરફ આવતો જાય છે, તેમ તેમ તે પારા વધારે સૂજતો અને નરમ થતો જાય છે. આ હાલતમાં બચ્ચું જલ્દીથી ઉચકેરાઈ જાય છે, અને ધણીક વેળા ઉંઘમાંથી ચોંઈ ઉઠે છે. એવી વખતે પારાને ચીરવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી, અને જો ચોડાંક પેટ આવતાં હોય તો તે પણ બંધ કરવા નહિ જોઈએ. પણ જો બચ્ચું ધણું નાતવાન હોય છે ત્યારે અથવા કાંઈ બીજી માંદગીને લીધે ઉપલી નિશાનીઓ વધારે જોશમાં પ્રાપ્ત પડે છે, અને બચ્ચાને ધણી ધાસ્તી ભરી હાલતમાં લાવે છે. આ વખતે બચ્ચાંને જોરમાં તાપ આવે છે, તેના મોઢામાંથી જતી લબ બંધ થાય છે ને મોઢા મુકાઈ જાય છે. એવી હાલતમાં તેની ઉપર તરૂંવાર જાતનાં દર્દો હુમલા કરે છે; એકદમ ઉલટી થઈ પેટ આવે છે, ફેફસાં પર સોજો ચઢે છે, ખેંચતાણ થાય છે અને એવાં ધણાંક દર્દોથી હેરાન થઈ બચ્ચું ધણીવાર મરણ પામે છે. તે થકી દાંત કુટવાની

વખતે બચ્ચાંની ખાસ માનજત શરૂઆતથી કરવી ઘટે છે. જ્યારે બચ્ચું ૫ થી ૬ વર્ષની ઉંમરમાં થાય છે ત્યારે પેહેલવેહેલાં જથ્થાના દાંત આવે છે. પેહેલવેહેલાં ધણા ખરા ૬ થી ૭ વર્ષે કુધીયા દાંતની છેક પછવાડે એક એક દાંત દરેક બાજુએ આવે છે. ત્યારથી સાતમે વર્ષે નીચલાં જડાના આગલા બે દાંત અને ૮ મે વર્ષે તેની આજુબાજુનાં કુટે છે. આ પ્રમાણે દર વર્ષે બે નવાં દાંત આવી તેરમે યા ચાદમે વર્ષે સંખ્યા દાંત કુટી રહે છે. ત્યાર પછી ૧૭ થી ૨૧ મા વર્ષની ઉંમરમાં કાઠાપણ દાંત કુટે છે અને તે વખતે પાછી કેટલીક હેરાનગતી પોંદ્યે છે.”

કેટલાક મનુષ્યને દાંત ત્રીજી વેળા કુટે છે. ડૉ. ગુડના જણાવવા મુજબ ૬૩ ને ૮૧ વર્ષની ઉંમરમાં આ ત્રીજી વેળાના દાંત આવે છે. આ દાંતો હમેશાં આગ અતારા ધણી નાહની સંખ્યામાં ઉગે છે. આ દાંતને કાંઈ જડ અથવા મજબૂત મૂળ હોતું નથી તેથી તેઓ હમેશાં ધણાખરા દીલા હોય છે, અને ખોરાક ચાવવાના કાંઈપણ કામમાં આવતા નથી, પણ ઉલટી આડચણુ કરે છે.”

પ્રાણીઓના દાંત વિશે—પ્રાણીનાં દાંત તેમના શરીરના બીજા ભાગ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં હોઈ વિશેષ કાર્યને ઉપયોગી પડવા લાગકનાં હોય છે. કોઈ પણ જાનવરના દાંતની આકૃતિ અને સ્થિતિ જોતાં તે જનાવરના ગુણ, લક્ષણો સેહેજમાં ધ્યાનમાં આવશે. તેમાં ૪ જૂદા જૂદા પ્રકાર છે.
૧—ઝાસહારી પ્રાણીનાં દાંત અતિશય મજબૂત, અણીયાલા અને તિણું હોઈ ધણા આગળ આવેલા હોય છે, તેથી ફરી તેમને પોતાના શિકાર પકડતાં આવડે છે, અને તેમજ પોતાનાં જડાનાં કાંઈક તરૂંવાર ચક્ષુવલણથી તે તેમને ફાડતાં આવડે છે. ૨—તણહારી પ્રાણીના દાંત ઝાંસહારી પ્રાણીના દાંતથી જૂદા છે. તેમના બે પ્રકાર છે. એટલે છેલ્લે દાંત અને દાંત એ છે. છેલ્લે દાંત આગલી બાજુએ બેસાડેલા હોય છે અને ઘાસ વગેરે પદાર્થ

* ડૉ. ફ્રામજી જીવનજી પટેલ એલ. આર. સી. પી. (સંસ્કૃત) ફૂલ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી વરદાન લાખણ ૧૮૬૩-૧૯૦૩.

કાપવા લાયક તે પોદળા ને તિફળુ હોય છે. અને દાંત એ તેમની પાછળ ખેસાડેલી હોઈ અન્ન ચાવવા માટે ચપટા અને પોદળા બનાવેલા હોય છે. વગોળનારાં પ્રાણીમા ઉઠને માત્ર ઉપલા જડખામાં છેદક દાંત હોય છે; આ વર્ગમાંના ખીજ જનવરોનાં નીચલા જડખા માંહેલા છેદક દાંતનો વેપાર ઉપલાં જડખામાંના ઉપર ઉપસેલા ટેકરા ઉપર ચાય છે.

૩—હેજદાક, છજુંદર આદિ કરી કિડા ખાનારં પ્રાણી એમને એક જડખામા ગાયદુમ આકારના અને અણીયાવા દાંત હોઈ સામેના જડખામાંના દાંતમાં તે બેશી શકે છે, એવા તેમાં ખાડા હોય છે. ૪—સસલા, ઉદર વગેરે કરડનારા પ્રાણીઓનાં દરેક જડખાંની આગલી બાજુએ તહેવાર અણીયાલા બે છેદક દાંત હોય છે. આ દાંતપર આગલી બાજુએ માત્ર એક સખત પદાર્થનો ચરો હોય છે, અને પાછલી બાજુ છુટી રહેતાં ઘસાઈ પીસાઈ છજું અને છે. અને તેથી આ દાંત સદા તિફળુ રહે છે. આ દાંત ઘસાઈ ટુંકા થતાં ફરી વધવા માડે છે આથી પ્રાણી પોતાનો ખોરાક ચાલુ ખાઈ શકે છે.

દાંતા—આ દેશી રાજ્ય મહિકાંકા એવનસિમાં શુનરાત પ્રાંતમાં મુગઈ ઇલાકાને તાબે છે, એનું ક્ષેત્રફળ ૨૩૦૦ ચારસ મેલ છે, તેમા ૩૬૦ ગામે છે. અગાઉ આ રાજ્યને તાબે ૭૬૦ ગામે હતાં. હાલમાં જે ગામ સંખ્યા છે, તેમાંના માત્ર ૧૫૬ આખાદ અને બાકીનાં વેરાન છે.

આ દેશ પહાડી અને વન ખડીથી ભરપૂર છે. લોક વસ્તી ૧૭૪૫૬ ની છે. વાર્ષિક ઉપજ ૨૭૦૦ પૌંડની છે. તેમાંથી ૨૩૭ ગાયકવાડને, ૫૧ પૌંડ ઈડરને અને ૫૦ પૌંડ પાલનપુરના નવાબને અંડણીના ભરે છે. આ રાજ્યમાં દરેક પ્રકારનું ધાન્ય પાકે છે. દેશનો ૧૫૦૦૦ એકર જમીન બાગ ખેતીવાડીથી ભરપૂર છે. દાંતા પામેજ મારબલની ખાણો છે. રાજ્યનાં વડા અધિપતિ રાજાનો ખેતાજ ધરાવે છે. રાજ્યકર્તા

ધરમાર રજપૂત શાખાનાં છે. આ રાજા ખીજે પદ્ધતિનાં ગણાય છે.

આજ રાજ્યમાં અંબાભવાનીનું અતિ પ્રસિદ્ધ યાત્રા સ્થળ છે, અને રાજાને મુખ્ય ઉપજ આ દેવીને અર્પણ થતાં નાણાંમાંથી મળે છે. (જુઓ અંબા ભવાની).

મુખ્ય શહેર દાંતા વડોદરાની ઉત્તરે ૧૩૬ મેલ ઉપર અને ડીસાની પૂર્વે ૩૮ મેલ ઉપર છે.

દાંતાના હુંગરામાં આરસપહાણ, ખીસેરી પર્યર, પારેવો પર્યર તથા અખરખ, પોલાદ વગેરેની ખાણો છતાં તે ખોદી કાઢવાની કોઈ કોશિસ કરતું નથી. દેશમાં ઘઉં, બાજરી, શેરડી, મકાઈ, સરસવ, ચણા, માલ, બંદી કાદરા વગેરેનો મુખ્ય પાક ચાય છે. તે શિવાય ખીજનાં અનાજ અને કોળ પણુ પેદા ચાય છે. જંગલમાં ઇમારતી લાકડાં અનેક પ્રકારનાં હોય છે. દેશની મુખ્ય બાધા શુનરાતી છે પણ બીલ તથા ગરારીયાઓ ભલવી બાધા બોલે છે.

દાંતી—એનાં ઝાડ દાકણ પ્રાંતમાં ધણું હોય છે. આ ઝાડ સુમારે ૩-૪ ફાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં કાત્રાદાર, લાંબા અને હથેળી જેવડાં હોય છે. એના ફળો આકારે ધૂપરા જેવાં હોઈ તે બળદાણાં જેવડાં મ્હોટાં હોય છે આ ફળોમાંથી નેપાળના જેવાં બિયાં નિકળે છે, તે રચકારક છે. એનાં ફળોને દાંતીમળ કહે છે. આ મૂળીયાં ઓપધિ ઉપચારમાં ચોળેલાં છે.

દાંતિયા—મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંના બુદેવખંડ માનું દેશી રાજ્ય. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૩૬ ચારસ મેલ હોઈ તેમાં ૧૮૨૫૯૮ ની વસ્તીમાં ૧૭૪૨૦૨ હિંદુ, ૮૩૮૧ મોહમેદન અને ૧૫૦ ટેલ છે. આ રાજ્યને તાબે ૪૫૪ ગામડાં છે. આ રાજ્યની પૂર્વે ઝાંરેડી જુદોલો અને ખીજ દિશા આસપાસ ગુવાલિપરનું રાજ્ય છે. ૧૮૦૨ માં પેશવા સાયનાં ગ્રાહકાર વેળા બુદેવખંડ સાથે આ રાજ્ય પણ તાજામાં આબુ દંડ.

અત્રેનો રાજા ૧૮૧૮ માં બ્રિટીશ સાથે સારી મિત્રાચારીમાં રહેવાથી સિંધ નદીની મુખનો દેશ બહેસમાં આપી નવા કોલકરાર કર્યા હતા. હાલનો રાજા ભવાનસિંહ છે. વાર્ષિક મેહેસલ ૧૦૦૦૦૦ પૌંડની ઉપજ છે. અત્રેનો રાજા સિંધ્યાને બ્રિટીશ સરકાર મારફતે ૧૫૦૦ પૌંડ ભરે છે. અત્રેના રાજાને ૧૫ તોપોનું માન મળે છે. તેના લશ્કરમાં ૯૭ તોપો ને ૧૬૦ ગોલદાંઢ, ૭૦૦ યોડેસ્વાર ને ૩૦૪૦ પાયદળ લશ્કર છે.

દાતિયા—ઉપવાનું મુખ્ય પાતળત આચારી સાગરના માર્ગમાં આચારી દક્ષિણ પૂર્વે ૧૨૫ અને સાગરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૪૮ મૈલ ઉપર છે. આ ગ્રેહર ખુદરતી બંધાવદાર ૩૦ શીટ ઉંચી દેવાલવાલા કોટમાં વસાવેલું છે. તેમાં લોક-વસ્તી ૨૮૩૪૬ ની છે. તેમાં ૨૩૩૮૩ હિંદુ, ૪૪૪૮ મોહમેદનો છે. રાજાનો મેહેલ અતિ રમણીય જગ્યા પર બાંધેલો છે. રાજમેહેલ શિવાય બીજો એક મુદર મેહેલ છે અને રોહરની પશ્ચિમમાં આવેલો ગંગવર મેહેલ હાલ જો કે પડત દાવતમાં છે તોય તે તેની કારીગીરી માટે જોવાલાયક છે. રોહરથી ૪ મૈલ ઉપરનું દૈન મદીર પ્રાચીન દૂતર-મદીનો એક અજબ નમુનો છે.

દાતેગઢ અથવા રુદરગઢ—આ પહાડી કિલ્લો પાટણની ઇશાન્યે ૩ મૈલ ઉપર મેદાનથી ૨૦૦૦ શીટ ઉપર છે. દાતેગઢ આસપાસના પર્વતોમાં સર્વત્રી ઉચા સિખર ઉપર બાંધવામાં આવ્યો છે. કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા ૩ મૈલ પહાડો ચઢવા પડે છે. આ કિલ્લો ચોખ્ખાકાર હોઈ તેની લંબાઈ ૬૦૦ અને પોહણાઈ ૧૮૦ શીટની છે. કિલ્લામાં જવાનો દરવાજો પશ્ચિમ તરફથી છે. આ દરવાજો ૨૭ શીટ ઉંચો અને ૭ શીટ પોહણો ખડક ખોદી બનાવેલો છે. તેને ૧૦ શીટ ઉંચાઈની એક કમાન છે. પણ તે હાલમાં પડત દાલ-તમાં છે. ત્યાંથી આગળ ખડક ફોડી બનાવેલી ૨૦ સિંદીઓ મળે છે, જે ચડી જતાં કિલ્લાના સિખરપર જવાય છે. કિલ્લામાં એક હનુમા-

નની મૂર્તિ છે જેની પૂજા રાજ કરવામાં આવે છે. પૂર્વ તરફ એક અતિ અધારી ઓરડી છે. આ ઓરડીમાં જવા ખડકમાં ૮ શીટ હેઠે ઉતરવું પડે છે. આ અધારી ઓરડી ૩૦ શીટ લાંબી ને ૧૨ શીટ પોહણી તથા ૮ શીટ વડી છે. તેમજ એક કુવો ખડકમાં ૧૦૦ શીટ ઉંડા ખોદેલો છે, જેનું મ્હો ૨૦ શીટ ઘેરાવાનું છે. કથા મુજબ આ કુવા સાથે 'કોપના' નદીને સંબંધ છે. કિલ્લામાં બે મ્હોટી ને ત્રણ નાહની ટાંકી છે. આગળ એમાં ધાન્ય ભરી રાખવામાં આવતું. દક્ષિણ તરફ પડત ઇમારતો છે. આગળ અત્રે ૧૫૦ સિપાહો હમેશાં પડી રહેતા અને તેમને પાસેની જમીન ઇનામમાં મળેલી હતી. આ કિલ્લો શિવાજીએ બંધાવ્યો હતો એવી દંતકથા છે. પણ લેખો ઉપરથી જણાય છે કે શિવાજી આગમજ તે મુસ-લમાનોનાં તાબામાં હતો. ઉપર જણાવેલો કુવો પ્રાચીનકાળમાં દોષ ઋષિએ બંધાવ્યો હતો એવી કથા છે. પૂર્વ તરફનાં એક ખડક-માં ટાંકી હોઈ તેનો આકાર ગાયના મ્હોડાં જેવો છે. આ ટાંકાનો ઝરો એવો તો મ્હોરો છે કે એક નહેર બાંધી ત્યાંથી પાણી પાટણ સુધી પોહયાડવાનો તથા ખેતરને પુર પાડવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો, પણ કેટલીક અડચણોને લીધે તે કામ આરંભી શકાયું નહોતું.

ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં ઇંગ્લેન્ડે સતારાની રાજ્યગાદી ફરી સ્થાપન કરતાં દેપટન ઓફ એન્જ વર્વનાં મે માસમાં કિલ્લો જીતવા માટે ગયો અને ચોક્કસ શરતોથી લડાઈ વગર કિલ્લો જીતી લીધો હતો.

દાદમ્વાદ—આ બોલ ફાર્સ છે કે જેનો અર્થ ઇન્સાફ થાય છે. આગળ મધ્ય એશિયાના હાકમને દાદમ્વાદનો ખાસ ખેતાબ મળતો હતો, અને હાલમાં પણ ખોકંદ તથા પૂર્વ વર્જસ્તાનમાં દાદમ્વાદ એક ખાસ ખેતાબ છે. દાદમ્વાદ વાદે ઇન્સાફની અદાલત એવો અર્થ થાય છે.

દાદાભઈ—અથવા ‘તરોદા.’ આ વનસ્પતિના પાંદડાં ઔષધિ ગુણ ધરાવે છે. એના પાંદડાનો રસ લિયુના રસમાં મિશ્ર કરી ગળકણું ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. પાંદડાંમાં રચક ગુણ છે, આથી સોનામખીને જગે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એના પાંદડાં તથા ખિયાંમાં ‘chrysoplantic Acid’ આ નામનું દ્રવ્ય શોધી કાઢ્યું છે. તે ગળકણું, ખોરો વગેરે ઉપર લેપ તરીકે ચોપડવામાં આવે છે અને તે ઉપલા દંદોમાં ગુણકારી છે.

દાદાભાઈ નવરોજી—આ મહાન યુગ્મેજી નર હિંદુસ્તાનમાં મહાન દેશહિતકારી તરીકે બધે મશહૂર છે. દાદાભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં ૪ થી સપ્ટેમ્બરે મુંબઈમાં માંડવી તરફ ખડક ઉપરના એક નાહના ઘરમાં થયો હતો. એમના વડવાએ નવસારીના વતની ને ભગર સાધના મોમેદી પંથના હતા ને તેઓ દોરડીની અટકથી ઝોળખાતા હતા. દાદાભાઈના નવમાં વડવા ચાંદલ કામદીન ઇ. સ. ૧૬૧૯ ના સુમારે દિલ્લીના પાદશાહ જહાંગીરની દરબારમાં ગયા હતા, ત્યાં પાદશાહને એક ગુલામના અત્તરની ખરણી નજર કરી મેહેરખાની મેળવી હતી, તથા ત્યાં મુલ્કા જાગીરનો એકલખ પામી ૧૦૦ વિંધા જમીન ધનામમાં મેળવી હતી, આ જાગીર પોતાના બાકા હોસંગ સાથે ભોગવી હતી. આ જાગીરનો ભોગવરો ચાંદલના વંશજો હાલમાં પણ ભોગવે છે. ચાંદલના નજીરા દોરાબજી ખરજેજી અને તેના બેટા મેહેરનોરાજી દોરાબજી દોરડી ઇ. સ. ૧૭૩૪ થી ૧૭૪૨ સુધી નવસારીમાં એક જાણીતા મોમેદ હતા. આ મેહેરનોરાજી આં દાદાભાઈના બાપના બપાવા હતા.

* આં દાદાભાઈના પિતા નવરોજી પાલનજી દોરડી ગરીબ અવસ્થામાં હતા

* (ઈ. સ. ૧૮૮૨ ૨૩ જુલૈએ ખાનખદાદર ખમનજી મેદરામજી પટેલ દરજી બમેમાં પ્રમદ થએલા જન્મ ૧૨૦૦ ઉપરથી)

અને ચાર-પાંચ વર્ષના દાદાભાઈ થતાં તેવજી મરણ પામ્યાથી એમના ઉધરભાવ અને ગુજરાનનો સર્વ આધાર એમનાં માતાજી બાપ માણેકબાપ ઉપરજ રહ્યો હતો. એમના માતા ધણીજ ઠાવકાં, રયાણાં અને ઘરસં-સારી તેમજ અકકલમદ હતા. પોતાના આ બેટા ઉપર તેવજી અવલથીજ ધણી આશાએ રાખી હતી તેથી તેને કેળવવામાં કશી કસુર કરી નહિ. આં દાદાભાઈનાં લગન ૯ કે ૧૦ વર્ષની ઉમરે બાપજીવબાપ તે ચીં સોરાબજી શરાફનાં બેટી સાથે મુંબઈમાં થયા હતા. તે પછી એમને મોમેદી પંથની રૂઢી મુજબ મુંબઈમાંજ ઇ.સ. ૧૮૩૯ માં હોરમસજી ખમનજી વાહાડીયા-જીના આતશબેહેરામમાં નાવર કીધા હતા.

આં દાદાભાઈએ પોતાની કેળવણી મુંબઈની એલફ્રિન્સટન ઇન્સ્ટીટ્યૂશનમાં લીધી હતી, તે વેળા એલફ્રિન્સટન ડોલેજ પણ એ ઇન્સ્ટીટ્યૂશનમાંજ સાથે હતી. ૧૮૪૦ માં એવણે “કલેર રૉલર”ની પત્ર મેળવી હતી. એ, પછી ૧૮૪૨માં એજ ડોલેજમાં નવા રયાપેલા નારમલ રૉલરના વર્ગમાં પેહેલવેહેવા એમને દાખલ કીધા હતા. એવણે જેમ સાહિત્યમાં તેમ ગણિતમાં પણ કુશળ હતા અને એ બાબતો માં ધનામે પણ મેળવ્યાં હતાં. તે વેળાની બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશનનાં પ્રેસિડેન્ટ સર અર્સકિન પેરી ચીં દાદાભાઈનો વિદ્યા-અભ્યાસ તથા અચળાઈ જોષ એટલા તો ખુશી થયા હતા કે એવણને ઇંગલંડ બેરિ-સ્ટર થવા માટે મોકલવાની મોકલવલ કીધી અને તે માટેનો ખર્ચ પોતાની ગીરથી તથા બાપીનો કેટલાક પારસી શેડીયાઓ પાસથી મેળવવાને કબુલ કરાવ્યું, પણ એજ અધ્યાપકમાં એકાદ બે પારગી છોક-રાઓ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલી જવાથી, પેલા પારસી મદદગારોએ સર અર્સકિનનો આ વિચાર માંડી વાળવા દરજ પાડી હતી. તે પછી એવણને એલફ્રિન્સટન ઇન્સ્ટીટ્યૂશનમાં

૧૮૪૬ માં એક શિક્ષકની જગ્યા મળી હતી. ૧૮૪૭ માં તે વેળાના નાંખાકિત પ્રેક્ષકર ઓર્થોગ્રાફર એવળુ માટે એક ઠેકાણું કલ્પું હતું કે “મી. દાદાભાઈ એક પરોમિસ આવ ઇંડ્યા છે.” યાને દિંદને મ્હોટી ઉમેદ આપનાર એક ખેટા છે; એ આગાહી આકેખત ખરીજ ન પડી હતી. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં એલર્ડિન્સ્ટન કોલેજ તથા ઇન્ડિટયુશનના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ઇંગ્રેજ ગુરુ તથા વિદ્યાર્થિઓમાં વધારે કરવાને તેમજ પોતાના દેશી બાઈબલમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાને “રુડુડંટસાલિટરી એન્ડ સાઈન્ટીફિક સોસાયટી” નામની મંડળી સ્થાપી હતી. તે મંડળીની પેહેલી સભામાં એવળુ સરનશીન તરીકે નેમાયા હતા; તથા તેના કાયદાઓ વગેરે સુકર કરી છેક ૧૮૫૫ સુધી તેના નાપએ સર નશીન હતા. આ મંડળી તરફથી ૧૮૪૯ ના અક્ટોબર માસમાં કોટ, ધોખીતલાવ અને બાદારકોટ ખાને છોકરીઓને કેળવણી આપવા માટે ત્રણ શાળાઓ ઉઘાડી તેમાં ૭ પારસી જુવાનીયાઓએ દરરોજ સહવારની ૭ થી ૧૦ વાગા સુધી મુક્ત કેળવણી આપવાનું માયે લીધું હતું. તેમાં બાદારકોટ ખાનેની નિશાળમાં એવળે ૧૦ મહિના સુધી છોકરીઓને મુક્ત કેળવણી આપી હતી. તે બાદ આ મંડળીને મદદ મલવાથી તા. ૫ મી જુલાઈ ૧૮૫૦ ને દિનથી ઉપલી સર્વ શાળામાં પગારદાર શિક્ષકો રાખ્યા હતા, આથી તે બધી શાળાઓ સહવારે ૩ કલાકને બદલે આખા દિવસની કરવામાં આવી હતી, અને તે ઉપર એવળુ તથા એવળુના મદદગારો દેખરેખ રાખતા હતા. એ ઉપરાંત ઉપલી છોકરીઓની શાળાને બરની તેમજ સાધારણ ગુજરાતી અને મરાઠી જ્ઞાનને લગતી ચોપડીઓ બનાવવા માટે તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૧ ને દિને સોસાયટીએ એક “યુક કમિટી” નેમી હતી, જેના ઓ. દાદાભાઈ પ્રમુખ હતા. આ “રુડુડંટસ સોસાયટી” દરતક ઓ. દાદાભાઈએ

૧૮૪૮ માં “ગણિત વિદ્યા શિખવાથી હાંસલ થતા ફાયદા” આ વિષય ઉપર તથા ૧૮૫૦ માં “એક શિક્ષકની ફરજ” વિષે મળી બે બાપણો તથા ૧૮૫૪-૫૫ માં “વરાળચંત્ર” વિષે પાંચ બાપણો કર્યા હતાં. આ મંડળીના સભ્યોમાં એમની લાંબી સેવાઓને તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૮૭૬ ને દિને મળેલી એક સભામાં એવળુને આ સોસાયટીનાં આનરરી મેમ્બરનું માન આપ્યું હતું. વળી એજ સોસાયટી તરફથી ગુજરાતી તથા મરાઠી બાપામાં આપણા દેશીઓમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાને બે જાખા-મંડળી સ્થાપવામાં આવી હતી, અને તેમના નામ ગુજરાતી તથા મરાઠી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી આ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યા હતા. ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીનાં એવળુ કેટલુંક સુધી સભાસદ હતા અને તે મંડળી તરફથી “જ્ઞાનપ્રસારક” નામે એક માસિક ચોપાનીયું ઇ. સ. ૧૮૪૯ નાં જુલાઈ માસથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું. તેના પેહેલ-વેહેલા અધિપતિ તરીકે પણ એવળે કામ ચલાવ્યું હતું. તે પછી આ ચોપાન્યું લખનારાઓને દરમાયા તરીકે ૧૮૫૩ થી તે ૧૮૬૪ સુધી એવળુ તથા શેઠ ખુરશેદજી નોશરવાનજી કામાજી મળી દર માસે રૂ. ૨૦ ની રકમ પોતાની ગીરોથી આપતા હતા. આ ગુજરાતી મંડળીમાં ઓ. દાદાભાઈએ પેહેલાંજ વર્ષમાં “કુદ્રતી શ્રીવસુરી” જેવ નડત અથવા જેઅખતારી તથા સિદ્ધ પદાર્થ-વિજ્ઞાન” વગેરે મળી ૭ બાપણો તથા ખીજે વર્ષે “ચંત્ર ને ચિત્ર શાસ્ત્ર” ઉપર બે અને “પ્રવાહી તથા વાયુશાસ્ત્ર” ઉપર ચાર બાપણો કીધાં હતાં. ૧૮૫૨ માં નામદાર ગાયકવાડ મહારાજ સુબધ આપ્યા, તે વેળાએ તેમની સનમુખ સુબધના ટાઉન હોલમાં આ મંડળી દરતક ઓ. દાદાભાઈએ “આત્મી-હાઈદરોજન માઈક્રોસ્કોપ” વિષે ગુજરાતીમાં રસિયું બાપણ આપ્યું હતું. સુબધની એક્ઝિસ્ટન્ટ કોલેજનાં બરનાર બાવગંધાર શાસ્ત્રીની

ખાતી પડેલી જગા ઉપર એવણુને તા. ૨૦ મી જાનેવારી ૧૮૫૧ ને દિને ઍસિસ્ટન્ટ પ્રેફેસર તરીકે “બોર્ડ ઍવ એજ્યુકેશન” તરફથી નેમવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૫૧ માં જરથોસ્તીઓમાંથી જુદાદોનોતી નવા બીજી કેટલીક અણગમતી રસમો કાઢી નાખવાના ઘટના ઉપાયો લેવા માટે ઍા. દાદાભાઈએ મી. નવરોજી ફરદુનજી સાથે મળી “રાહનુ-માય માજ્દીયસનાન સમા” સ્થાપી હતી અને તેના પેહેલા બે વર્ષ સુધી એવણુ ઍાન-રરી સેક્રેટરી તરીકે રહ્યા હતા, તથા તે સજાક્કાં ૧૮૫૨ માં “પચાતના અકાબર સાહેબોએ રવાન તથા ‘લગનનો ખર્ચ કરવા વિષે આગળ શું શું કોરોસો કીધી હતી તથા આપણી ફરજો શું છે” તે વિષે એક અસરકારક રેસાલો વાંચ્યો હતો.

મુખ્યમાં “રાસ્તગોશ્તાર” પત્રની પ્રથમ સ્થાપના એવણે તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૫૧ ને દિને કરી હતી. આ પત્ર એવણે મી. ખુરશેદજી નોશેરવાનજી કામાજીની હા-મણી સંબંધી મદદથી એક વર્ષ સુધી મુક્ત ચલાવ્યું હતું. આ પત્રમાં એવણે જરથોસ્તી ઍાને બામદાદની વેળાએ નિરંગ લેનાની સામે લખાણો કીધાં, જેની સામે અત્રેનાં “બીજા” પત્રોમાં ધણીક તકરારો થઈ હતી. તે સર્વેનાં રહીયા એવણે એક ૨૪ સફાતું ચોપાન્યું હાવી ૧૮૫૨ ના જુન માસમાં મુક્ત વેહેંચ્યુ હતું. એજ સાવના આગસ્ટ માસમાં ‘બો.એ. ઍસોસિએશન’ની સમા સ્થાપનામાં ભાગ લીધો હતો. એજ વર્ષમાં એલફ્રિન્સટન કોલેજના પ્રેફેસર ‘પાટ’ ને ઇંગલંડ જવા માટે બે વર્ષની ગ્જા લીધાથી ‘બોર્ડ ઍવ એજ્યુકેશન’ એવણુને તેની જગા ઉપર “ગાંધુતશાસ્ત્ર” અને કુદ્રત વિદ્યાના એક્ટિંગ પ્રેફેસર નેમ્યા હતા, પણ પ્રેફેસર પાટન ઇંગલંડ જતાં કેપ ઍાર શુડ હોય નજદીક મરણ પામતાં એજ સાલના ફીસેબર માસમાં ઍા. દાદાભાઈને પ્રેફેસર તરીકેની નેમણુક બોર્ડ બાધુકની

કીધી હતી, અને તેં માટે બોર્ડ પોતાના ૧૮૫૪—૫૫ ના રિપોર્ટમાં ધણા સંતોષ બતાવ્યો હતો.

૧૮૫૫ માં ઇરાન દેશના રહેનારા ગરીબ જરથોસ્તીઓની હાલત સુધારવા માટે સ્થાપવામાં આવેલી મંડળીના કામમાં એવણે મોટે ભાગે લીધો હતો, તથા તેની કારોબાર મંડળીના કેટલુક સુધી એક અધિકારી હતા. એજ વર્ષમાં “સર જમશેદજી જીજીભાઈ ફિલોસોફીક ઇન્સ્ટીટ્યુટ” ઉભી કરવામાં આવી તેમાં એવણુ શામેલ હતા, તથા તે મંડળીમાં “જ્યોતિષ શાસ્ત્ર” વિશે એક રસીક બાપણુ આપ્યું હતું. એજ સાલમાં એવણે તા. ૨૬ મી જુને ઇંગલંડ મધે વેપાર તથા આડતનું કામ કરવાને મેસર્સ કામાની કુંપનીના નામથી એક પેહેડી સ્થાપી મુખ્યથી મેસર્સ મનચેરજી હો. કામાજી તથા ખુરશેદજી ફરદુનજી કામાજી સાથે લંડન ગયા હતા. લંડન મધે આ સર્વેથી પેહેલી દેશી પેઢી સ્થાપવામાં આવી હતી. ઍા. દાદાભાઈએ અત્રે થી ઇંગલંડ જવા માટે પોતાના ઍાધા ઉપરથી સરકાર પાસથી બે વર્ષની રજા માગી હતી, જે તેમને આપવામાં આવી નહિ, કારણ કે જે ખાતામાં (ફેવણીખાતામાં) તેમની નોકરી હતી તેથી જુદા યાને વેપારના કારણસર તેવણુ ઇંગલંડ જનાર હતા. તેવણુ એમ જણાવ્યું હતું કે જે વેળાએ પ્રેફેસર દાદાભાઈ ઇંગલંડથી અત્રે પાછા આવી ફેવણીખાતામાં કાંઈ ઍાધો માગશે, તો તે વેળાએ સરકાર તેવણુના દાના ઉપર ખુશીથી ધ્યાન આપશે. એવણુ ઇંગલંડ ગયા તે વખતે “એલફ્રિન્સટન કોલેજના” વિધાર્થીઓ મેસર્સ રામફિજી ગોપાળ બંડા-રકર, ખાતામંજેશ વાગલે અને બીજાઓ તથા રદુડંટસ સોસાયટી અને જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીની કારોબાર મંડળીએ એવણુને માન પત્રો આપ્યા હતા. એવણુ વેપારનાં કામમાં પડવા ઉપરાંત તા. ૧ લી માર્ચ ૧૮૫૬ થી લંડન યુનિવર્સિટી કોલેજમાં ગુજરાતી

આપાના પ્રેફેસર તરીકે નેમાયા હતા. તે પછી ૧૮૫૮ માં ૧૦ મી નવેમ્બરે એવજી ઇંગ્લંડથી પાછા મુંબઈ આવીયા હતા. અને ત્રણ માસ પછી પાછા ઇંગ્લંડ જઈ લીવરપુલ તથા લંડનમાં પોતાને નામની જૂદી વેપારી પેટેડીઓ કાઢી હતી. આ વખતે લંડનના સત્તાવાલાઓએ સિવીલ સરવિસની પરિક્ષામાં દાખલ થવાની ઉમરની દહ રૂઝ ઉપરથી ધટાડીને ૨૨ વર્ષની કીધી હતી, જેથી આ પરિક્ષાના એક ઉમેદવાર મી. રૂસ્તમજી હીરજીભાઈ વઢાડયા, જેવજી લંડન મધે અભ્યાસ કરતા હતા, તેમની ઉમેદ ભંગ થઈ ગઈ હતી. આ ઉપરથી પ્રેફેસર દાદામજીએ હિંદુસ્તાન ખાતેના સેક્રેટરી આવ રેટ હોર્ડ રૅનલી ઉપર તા. ૧૮ મી માર્ચ ૧૮૫૯ ને દિને એક અરજી મોકલી ઉપલા ઉમેદવારને યએલી ગેરફ-સાડી ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, પણ તે નામદારે ઉપલી ઉમરની દહમાં કશો ફેરફાર કરવાને સાફ ના પાડી; તોપણ તા. ૨ જી એપ્રિલ ૧૮૫૯ ને દિને એક પત્ર લખી આ દાદાભાઈને એટલી તો ખાતરી આપી કે સિવીલ સરવિસને લગતા કાયદાઓમાં હવેથી ધટતા વખત આગમજીથી ખચર આપવા વગર કશો ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. ૧૮૬૧ માં એવજી લીવરપુલની “શીલોમાયિક સોસાયટી” ની એક સભામાં “પારસીઓની રીતભાવ અને રીવાજો” વિશે એક નિબંધ વાંચી સંભળાવ્યો હતો, તથા ત્યાંની લીટરરી અને શીલોસોફીકલ એક જાહેર સભામાં “પારસીઓના ધર્મ” વિષે એક નિબંધ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને એ જાહેર નિબંધોનાં ચોપાનીયા પણ હાવાની પ્રગટ કીધાં હતાં. એજ સાલના ફેબ્રુવારી માસમાં મેનચેસ્ટર એમ્પર આવ કોમર્સની એક સભા અમેરિકાની લડાઈને લીધે ઈંગ્લંડ રૂ આવતો અટકી પડવા વિશે વિચાર કરવાને મળી હતી, તેમાં એવજી એક મોતેજર ભાવણ કરી હિંદુસ્તાનના રૂના ઉદ્યોગ વિષે કટલીક સમજ આપી હતી.

ઈંગ્લંડ મધે જરતોરથીઓની સંખ્યા વધવાથી ત્યાં એક ધર્મનું ફંડ ઉભું કરવાની જરૂર જણાવાથી એવજી તેમજ મી. મેરેટ હોરમસન કામાજી વગેરેએ મલી “યૂરપના જરયોસ્તઓનું ધર્મનું ફંડ” તા. ૩૧ મી ઓક્ટોબર ને દિને રચાવ્યું હતું અને તે ફંડની કમિટીના ૧૮૬૪ થી એવજી સર-નથીન નેમાયા તે દહ મુખી કાયમ છે, અને તે ફંડ એમની આગેવાની નાળે વધતું દાલમાં ૧૬૦૦ પાઉંડની ઉપરનું થયું છે. ૧૮૬૩નાં સપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈ આઝ્વા પછી ૧૮૬૩નાં એપ્રિલમાં એમને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલોનું માન આપવામાં આવ્યું હતું. એજ સાલમાં એવજી આગેવાની લઈ અતરના દેશીઓ વચે રૂ ૧, ૭૫૦૦૦ ની રકમ (જેમાં રૂ ૫૦,૦૦૦ પોતે ભરયા હતા) ભરાવી તેના બ્યાજમાંથી મુંબઈના ગવરનર મારફતે હિંદુસ્તાનનાં માજી ગવરનર જનરલ હોર્ડ કેનિંગના નામની એક ‘ફેલોશિપ’ સ્થાપવા માટે અરજ કરી હતી, પણ તે અરજમાં આ દાદાભાઈ એ કરેલી માંગણી મુજબ ઉપલી રકમનું છ ટકા ભેજે બ્યાજ આપવાને સેક્રેટરી આવ રેટ ના પાડવાથી રૂ ૬ ગઈ હતી, પણ તેટલાં મુંબઈપર શેર સટાની ખુટારીનું આફત વર્સવાથી આ રકમ અપાઈ શકી નહોતી. તે બાદ છ મહીને યાને તા. ૧૪ મી માર્ચ ૧૮૬૪ ને દિને એવજી કીજીવાર લંડન ગયા હતા. ૧૮૬૫નાં એપ્રિલ માસમાં લંડન મધે હિંદુસ્તાનને લગતી રાજદુવારી તથા ખીજી લોકોપયોગી બાજતો વિષે વક્તર ચલાવી લંડનની પ્રજાના વખતે વખત નિકળતા સવાસો ઉપર આ દેશનાં લોકોનાં વિચાર તથા લાગણી જાહેર કરવાને “લંડન ઈડીકલ સોસાયટી” નામની એક મંડળી એવજીનાં પ્રમુખપણા હેઠળ સ્થાપવામાં આવી હતી. આ મંડળીમાં એવજી સનદી નોકરીની પરિક્ષા વિષે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, અને તે વિષે મંડળીની તરફથી દિ. ૧ વજીને અરજીઓ કરી હતી. ૧૮૬૬

મા લંડનની “એશિયોલોજીકલ સોસાયટી” ની સનમુખ ૧૪ મી ફેબ્રુઆરીએ મીંડેન કરાફડે વાંચેલા રેસાલામાં એવું જણાવ્યું હતું કે “એશિયાખંડનાં લોકો કરતાં યુરપ ખંડના લોકોની મનશક્તિ વધારે ચઢતી ને બલવાન છે.” આ ઉપરથી તે રેસાલાનો જવાબ આં દાદાભાઈએ તાં ૧૭ મી માર્ચ ને દિને એજ સોસાયટીની મળેલી બીજી સભામાં એક બીજા રેસાલો વાંચી દિંદુઓ તથા પારસીઓની મનશક્તિ કેટલી ખીલી શકે છે તેના દાખલા આપ્યા; તથા ખતાવી આપ્યું કે એશિયા ખંડમાં નિતિ, સમ્માઈ અને બીજી નેકાને યુરપના સરખા દરજ્જે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં ઇંગલંડ મધે ઇસ્ટઇન્ડિયા એસોસિએશન સ્થાપવાની આગેવાનીનું માન વાળખી રીતે આં દાદાભાઈનેજ આપી શકાય. આ “એસોસિએશનનાં એવજુ કેટલુંક સુધી આનરરી સેક્રેટરી હતા, તેમાં પેહેલા વર્ષમાં “હિંદુસ્તાન મધે ઇંગ્રેજ હકુમત, હિંદુસ્તાન અને ઇંગલંડ બંનેને શું ફાયદા કરનારી છે,” તે વિશે એક નિબંધ વાંચ્યો.” બીજા નિબંધ માયસોરનાં રાજ્ય-બાબે અને ત્રીજા નિબંધ એબિસીનીયાની લડાઈના અર્થ બાબે વાંચ્યો હતો. ૧૮૬૮ માં એજ એસોસિએશનમાં ફેળવાયેલા દેશીઓને સિવિલ સરવીસમાં દાખલ કરવા વિશે, તેમજ હિંદુસ્તાનની નેહેરોના બાંધકામો વિશે બે કિંમતી નિબંધો વાંચ્યા હતા. ૧૮૬૯ માં એવજુ મુંબઈ આગ્યા હતા અને તે દરમ્યાન એવજુને હાથની લખેલી “આરતોને દક દરજ્જે” વગેરે વિશે આરટીકેસે રાસતગેફતારમાં પ્રગટ થઈ હતી. એજ સાલમાં એવજુ મુંબઈ મધે ઇસ્ટઇન્ડિયા એસોસિએશનની એક સાખા ઉઘાડી હતી, અને તે માટે ૩ ગુજરાતીમાં તથા એક ઇંગ્રેજમાં ભાષણ દાખાં હતાં. તે સાખાસખા જ્યાંસુધી એવજુ મુંબઈમાં હતા ત્યાંસુધી ચાલુ હતી, તથા તેની અતરેની સખાઓમાં એવજુ ૧૮૬૯ ના રેના કાયદા વિશે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો,

અને જ કાયદો દિંદો વજરે પાછળથી રદ કર્યો હતો. તે પછી એવજુ પાછા ચોથી વાર ઇંગલંડ જવા નિકળ્યા, તે તકનો લાભ લઈ મુંબઈના રહેવાશીઓએ ફરામજી કવચજી ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં એમને એક માનપત્ર તથા રૂ ૩૦,૦૦૦ ને આસરેની એક ‘પર્સ’ ભેટ આપી હતી. એ બાદ લંડન ગયા પછી ૧૮૭૦ ના જુલાઈ માસમાં લંડનની સોસાયટી આવ આર્ટસની એક જાહેર સભામાં “હિંદુસ્તાનની હાજતો અને સાધનો,” તેમજ ૧૮૭૧ માં એજ સોસાયટી તરફથી “હિંદુસ્તાનનો વેપાર તથા નાણા સંબંધી રાજ્ય-કારોબાર” ઉપર એક અગત્યનો લિખ્ય વાંચ્યો હતો. એજ સાલમાં ઇસ્ટઇન્ડિયા કિનાસ્ સિલેક્ટ કમિટિને હિંદુસ્તાનના નાણાં સંબંધી વહિવટ વિષે એક મોતેમર માદો લખી મોકલી હતી. ૧૮૭૩ માં હિંદુસ્તાનની હાલત વિષેની પારલામેન્ટરી સિલેક્ટ કમિટિમાં એવજુ લંબાજીથી સાક્ષી આપી હતી. એજ સાલમાં ઇરાનનો નામવર શાહ ઇંગલંડ ગયો હતો તેને એમની આગેવાની તળે માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. એજ સાલમાં ઇંગલંડ મધે પ્રગટ થતા “આરિ-એટલ” નામના ચોપાનીયામાં લખે છે કે “મીંડે દાદાભાઈ નવરોજી ૧૦ લાખમાં એક બલકે પંદર કરોડમાં એક માણસ છે. બિટીશ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરેલી દેશી ફેળવણીનાં એક સરસ ઉધરેલાં બાળક તરીકે આપણુ એવજુને માટે મગર ઢિબે.”

* ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં વડોદરાનો રાજ્ય કારોબાર સુધારવા માટે ૧૫ માસની હુંક મુદત બિટીશ સરકારે આપી તે વેળા એમનેજ દીવાનપદ ઉપર નેમ્યા હતા. આથી આં દાદાભાઈએ તુરત ચાંપતા ઉપાયો લઈ ત્યાંના ઇંગ્રેજ રેસીડંટ તે ગાયકવાડનો દરીફ કર્નલ દ્રેયરને, મદારાજની તથા પોતાની વિરૂધ્ધ જતો અને મુંબઈ સરકાર ઉપર બેડી કાઢેલાં ખોટા “ખરીતા” લખતાં બેઠ, અને આ

* જલભાઈનાં પોર્ટ્રેટો. આ વસ્તુને ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં વડોદરાનો રાજ્ય કારોબાર સુધારવા માટે ૧૫ માસની હુંક મુદત બિટીશ સરકારે આપી તે વેળા એમનેજ દીવાનપદ ઉપર નેમ્યા હતા. આથી આં દાદાભાઈએ તુરત ચાંપતા ઉપાયો લઈ ત્યાંના ઇંગ્રેજ રેસીડંટ તે ગાયકવાડનો દરીફ કર્નલ દ્રેયરને, મદારાજની તથા પોતાની વિરૂધ્ધ જતો અને મુંબઈ સરકાર ઉપર બેડી કાઢેલાં ખોટા “ખરીતા” લખતાં બેઠ, અને આ

સરકારને તેની તરફદારી કરેલી જાણી, તે વિશે એ અંચળ દિવાને લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂક પાસે ફરીયાદ ઉઠાવી, આથી વડી સરકારે અંચળ સરકારને વડોદરાની બાબતમાં હાથ નાખતાં અટકાવી, અને રેસીડન્ટને બરોદા છોડી બાહરે જવા ફરમાવી, તે જગ્યા ઉપર પોતાનાં ખાસ એજન્ટ અને કમીશનરને નેમી મોકલી તેને સધલો વેહેવાર પોતાની સાથે રાખવા ફરમાવ્યું. આ પ્રસંગે આં બાદાભાઈ વિરધ જોડાયાં નાપાવદાર ખોટારાં ખુલાં પાડવા એવણે “૧૮૭૪નો વડોદરાનો રાજ્ય વહીવટ” નામથી ઇંગ્લેંડ મોપાન્યું છપાવ્યું હતું. પણ આ વેળા દરબારીઓની નાલાયક સત્તાવણી અને હરકતોને લીધે એવણે જે વેળા રાજનામાં આપ્યાં પણ મહારાજા મહદારાવે કાઠકુદી કરી પાછાં ખેંચી લેવાની ફરજ પાડી હતી. પણ દરબારીઓનું જોર ધણું વધવાથી ૧૮૭૪ નાં ડીસેમ્બરમાં એવણે રાજનામું આપી દીવાનપદ છોડ્યું જે પછી થોડી મુદતમાં રેસીડન્ટને એર આપવાને મહારાજાપર આરોપ મેલાઈ રાજને પદબદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૭૫ માં મુખ્યની મ્યુનિસીપલ કારપોરેશનનાં એવણે એક મેમ્બર નેમવામાં આવ્યા હતા, જ્યાં ફક્ત એક વર્ષ એધો ભોગવી પાછા ઇંગ્લંડ જવાને લીધે તે છોડ્યો હતો, અને તે વેળાએ કારપોરેશને એક ખાસ ડેરાવ કરી એમની ખુબી પીછાણી હતી.”

“૧૮૭૬ માં ઇરલેંડીયા એસોસિએશનની મુખ્યની શાખામાં એવણે હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ વિષે જે ધણા માયાકુલ નિબંધો વાંચ્યા હતા. આ નિબંધોએ આખા હિંદુસ્તાન તેમજ ઇંગ્લંડ મધે ચર્ચા ઉઠાવી હતી. ૧૮૮૦ માં લંડન મધે હિંદી વજર ઉપર હિંદુસ્તાનની ગરીબ દાલત વિશે પંબજના તથા બીજા એડમિનીસ્ટરેશન રિપોર્ટ ઉપરથી બાંકડાઓ વગેરે ઉપજાવી કાઢી યાદીઓ લખી મોકલી હતી. એજ મુજબ ૧૮૮૧ માં હિંદી કુકાલુ કમિશનના

રીપોર્ટ ઉપર કેટલીક મુબહમતો કરી તે વિશેની એક લંબાણ યાદી હિંદી વજર ઉપર મોકલી હતી. તે બાદ ૧૮૮૨ માં પાછાં મુખ્ય આવ્યા હતા અને તે સાલનાં અક્ટોબર માસમાં લૉર્ડ રીપનની સરકાર તરફથી નેમાવવાં ડાકટરવાલા કેળવણીનાં કમીશન ભોગ આ ઇલાકાની કેલવણી વિશે એક યાદી મોકલી હતી. ૧૮૮૩ માં એવણે પાછા મુખ્યની મ્યુનિસીપલ કારપોરેશનનાં કર ભરનાઓ તરફના એક સભાસદ મુંદી કાઢવામાં આવ્યા હતા, જે એધો ૧૮૮૬માં પાછા ઇંગ્લંડ ગયા મુંદી તેવણે ચલાવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના વર્તમાનપત્રોની મારફતે બાહર પડતો પ્રગ પોક્કાર ઇંગ્લંડના તેમજ અનરેનાં સત્તાવાલાઓમાં સારી પેઠે જાણીતો કરવા માટે સધળા છાપામતનાં ઇંગ્લેંડમાં સંમહનું “વૉઇસ આવ-ઇંડીયા” નામે એક માસીક મોપાન્યું તા. ૧ લી ફેબ્રુવારી ૧૮૮૩ થી એવણે મી. બેહરામજી મહેરવાનજી મલબારી સાથે અતરે પ્રગ કરવા માંડ્યું હતું.

. ૧૮૮૫ માં ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે નામદાર મવરનર લૉર્ડ રેચ એમને મુખ્યની. લેજસલેટિવ કાઉનસીલના એક અધિકારી નેમ્યા હતા. જેથી મુખ્યની સર્વે દેશી કામેમાં મોટો સતોપ ઉપજ્યો હતો. એજ સાલનાં અક્ટોબર માસમાં મુખ્યની મ્યુનિસીપલ કાઉન કાઉનસીલનાં એવણે મી. નવરોજી ફરેદુનજીની જંગા ઉપર કારપોરેશને એક અધિકારી તરીકે મુંદી કાઢ્યા હતા, તેમજ એજ સાલમાં મુખ્યની પારસી વીક મેટરીમોનીયલ કોર્ટનાં એવણે સભાસદ તરીકે નેમ્યા હતા. એજ સાલમાં એવણે પારલામેન્ટની આવતી સુટણીમાં હિંદુસ્તાનના લાભે જળવવા વિશે અતરેની પ્રેસીડન્સી એસોસિએશનની જાહેર સભામાં એક બાપલુ કીકું હતું. તે વેળા છઠી વાર તા. ૨૬ મી માર્ચ ૧૮૮૬ ને દિને ફરી ઇંગ્લંડ ગયા, અને પાર્લામેન્ટની

આવતી સુટણીમાં એક સભાસદ તરીકે એક મેલવવાને હોલખર્ચ શેહેર તરફનાં પ્રતિનીધી તરીકે બાહર પાડ્યા હતા. આથી તેમનાં તરફ આ દેશની પ્રજાનો મોટો વિશ્વાસ જાહેર કરવાનો એક કારણ તા. ૨૬ મી જુન ૧૮૮૬ ને દિને પ્રેસિડેન્સી એસોસિ-સીએશનની મારફતે અત્રે મળેલી એક જાહેર સભામાં પસાર થયો હતો. એજ મુજબ લંડનના ટાઉન હોલમાં પણ એમની ઉમેદવારી બાદાલ રાખવાના કારણે પસાર કરવાને તેમજ કલકત્તા, કરાચી, સુરત, બરૂચ, પૂના, અમદાવાદ, ધારવાડ વગેરે હિંદુસ્તાનના મુખ્ય શહેરોમાં પણ એજ મુજબ કારણે પસાર કરવાને જાહેર સભાઓ મળી હતી. વળી એવજો હોલખર્ચ શેહેરના પોતાની સુટણી કરનારાઓ સન-મુખ ત્યાંના ટાઉન હોલમાં તેમજ રોડ ક્લેટ હોલમાં તથા એલફ્રેડ હોલમાં અને ફિનિક્સ હોલમાં જૂદાં જૂદાં બાપજો આપ્યાં હતાં. પણ તા. ૬મી જુલાઈ ૧૮૮૬ ને દિને થએલી એ સુટણીમાં એવજને ૧૯૫૦ તથા એમના હરીફ કર્નલ ડનકનને ૩૬૫૦ મત મલવાથી એવજે એ એક મેલવવાને નિરાશ નિવડ્યા હતા. તે પછી તા. ૧૩મી અક્ટોબરે મેન્યેસ્ટર રિફોર્મ કલબ તરફથી હિંદુસ્તાનની રાજ-દુવારી રિયલિટી વિશે એવજે એક બાપજી કીધું હતું. તે પછી નવેંબર માસમાં એવજ પાછા મુખ્ય આવવા નિકળ્યા તે આગમજ નૌવંશુક પંડિતન કલબે લૉડ રિપનના પ્રમુખ-પણ હેઠળ એક જ્યાકત એવજને આપી હતી, તથા નેશનલ લીબરલ કલબનાં સભા-સદાએ એમને એક માનપત્ર આપ્યું હતું. તે પછી તા. ૬મી ડીસેમ્બરે પાછા મુખ્ય આવી પુગા હતા અને હિંદુસ્તાનને લગતા રાજદુવારી સવાલો ઉપર તકરાર કરવાને કલકત્તા, મધે તા. ૨૮મી ડીસેમ્બરે મળેલી આ દેશના જૂદા જૂદા બાગે તરફનાં પ્રતિ-નિધીઓની બીજી નેશનલ કોનગ્રેસનાં પ્રમુ-

ખતું મોહું આન એમને મળ્યું હતું. એ બાદ ત્રણ મહીના રહીને તા. ૧૧મી માર્ચ ૧૮૮૭ ને દિને ઈંગ્લંડ ગયા હતા. ૧૮૮૭ નાં આગસ્ટ તથા સપ્ટેમ્બર માસનાં લંડન “કન-ટેમ્પરરી રિવ્યુ” ના અંકમાં એવજે મધ-રાસના માથ ગવરનર સર ઝાંડ ડે હિંદુસ્તા-નના દેશીઓ વિશે કરેલાં લખાણનાં જવા-બમાં હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ વિષે વિષયો લખ્યાં હતા. એજ વર્ષનાં નવેંબર માસમાં આ. દાદાભાઈના હિંદુસ્તાનને લગતી રાજદુ-વારી બાગદો વિષેનાં લખાણો, બાપજો વગેરેનું ઇંગ્રેજમાં એક પુસ્તક મરદુમ સુનીલાલ લલુભાઈ પારખે પ્રગટ કર્યું હતું. ૧૮૮૮ નાં ફેબ્રુવારી માસમાં આદિના મલજી માટે તપાસ કરવાને મળેલા બાદશાહી કમી-શન સનમુખ જખાની આપવાને એવજને બોલાવ્યા હતા. લૉડ હર્શલ અને મલત્યાઓએ એમનાં ઉપર લખી જનાવ્યું હતું કે “ધી ટાઇમ્સ” અને “ટેલીગ્રાફ”માં આવેલાં એમના પત્રો વાંચીને એમનાં મલજી નાણા સંબંધી વિચારો જાણવાને કમીશનને બાદેશ થઈ છે.” એજ વર્ષનાં માર્ચ માસમાં નૌવંશ આઈર્લિંગટન લીબરલ કલબનાં નેશનલ કોનગ્રેસની બાગદમાં તથા અક્ટોબર માસમાં સેન્ટ્રલ શીન્સજરીમાં જરથોરતી ધર્મ વિષે એક જાહેર બાપજી કીધું હતું. આ બાપ-જીને ફ્રેન્ચ જખાનમાં તરજુઓ ધરમ તથા શીવસુશીને લગતા એક રિપસ ચોપાન્યામાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. આજ સાલની આખેરીમાં એવજ ઉપર તે વેળાના વડા પ્રધાન લૉડ સોલ્સબરીએ એક ઘણો નાલા-યક હુમલો કર્યો હતો. એડીનબરો ખાતે એક બાપજી કરતાં સેન્ટ્રલ શીન્સજરી તરફથી પાર્લામેન્ટમાં જવાની એવજની ઉમેદવારી વિષે આ પ્રધાનને પોતાના બાપજીમાં બો-લવું પડ્યું હતું, પણ તેમ કરતાં તેણે આ. દાદાભાઈને “એક કાલો માણસ” કહીને જાણે તુચ્છકાર્યો હતા; એટલુંજ નહિ પણ દેશીઓની કાલી ચામડીની સુગ નીચલા

અપમાન બસેલાં બોલોમાં જાહેર કીધી હતી:— “હું નથી ધારતો કે આપણી તરફ વાત એટલી અણી સુધી વધી ગઈ હોય, કે જેથી ઇંગ્લંડના ઇલેક્ટરો પાર્લામેન્ટમાં એક કાલા માણસને ચુંટી કાઢે એવી રીતે એમની છીટ નીકળી ગઈ હોય.” આ ઉપરથી ઇંગ્લંડ તેમજ દિલ્હીમાં ધણી ચર્ચા હતી અને લંડનમાં એ બાબે દિલ્હીમાં જતાવવા ત્યાંની નેશનલ લિબરલ કક્ષ તથા ન્યૂકાસ્ટલ લિબરલ કક્ષે એમને ફેલુવારી ૧૮૮૯ માં જાહેર ખાણ આપ્યા હતાં. એ “કાલા આદમી” ની તકરારનાં સંબંધમાં “પેલમેલ બજેટ” માં આ. દાદાભાઈની તરફેણમાં ચર્ચા લખાણોનો સંગ્રહ તે પત્રવાલાએ એમની ઉપર મોકલવાથી એવળે તેને બેદર ઉપકાર માનનારો જે જવાબ તેના ઉપર મોકલ્યો હતો તે પત્રની એક “ફેક્ટ—સીમીલી” માને “આગેવળ નકલ આ. દાદાભાઈનાં પોતાનાં જ હાથે દસ્તાખતમાં “પેલમેલ બજેટના” તા. ૧૩ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૮ નાં અંકમાં પ્રગટ થઈ હતી. ૧૮૯૦ માં તા. ૨૩ મી એપ્રિલને દિને રોશીલના લોકોની આદેશથી દિલ્હીમાં સાથ તેમને વેપાર વધારવા બાબે એવળે એક જાહેર બાપણ આપ્યું હતું. ૧૮૯૧ નાં આગસ્ટ માસમાં લંડન મધે ભરાયલી આરોગ્યતા શાસ્ત્રની કોનફ્રેન્સમાં દિલ્હીમાં એક પ્રતિનિધી તરીકે એવળે બીરાજ્યા હતા. તે પછી ૧૮૯૨ માં ૧૩ મી જુલાઈએ ૧૮૯૯ મતે સેન્ટ્રલ-સર્જરી તરફથી ચુંટાઈ પાર્લામેન્ટમાં પેલેલ વેલ્ફાર દેશી સમાસદ હિંદ વિરોધી જીડી કાઢી અને જ્ઞાન ધરાવનાર તરીકે બીરાજ્યા હતા. આજ સાલની આખેરીમાં એવળે દિલ્હીમાં તરફ આવવાનો ઠરાવ કરી પ્રથમ પોતાના જન્મ વતન મુંબઈમાં મુજારક કદમ મેળતાં દેશ પરદેશની પચરગી કામે “મરત તોલ દેવતાઈ માનથી એમને વધારી લીધા હતા.” તે વખતના જેવું માન એમના તરફની પ્રજાની

શીદાગીરી અને વિશ્વાસ તથા ઉદ્દાસ આગળ કદાચ રાજવંશો શાહજાદાએને અપાતા માન પ્રસંગે જોવામાં આવ્યો હશે. તે પછી એવળે દિલ્હીમાં જાણીતાં શહેરોની સુલાહત લીધી, તે દરમિયાન એમને કોંગ્રેસ અને મુસાફરીમાં માર્ગ દરમિયાન બેદર શીદાગીરીથી દેવતાઈ માન આપવામાં આવ્યું હતું કે જેવું વર્ણન ખાસ તે વખતના વર્તમાન પત્રો તથા ચોપાનીયામાં લખાણથી દર્શાવવામાં આવ્યું હતું.

દાદાર—બહુચિરતાનનાં કચ્છી પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર, બોલોન નદી કાંઠે બોલોનધાંતની પૂર્વે પાંચ મૈલ ઉપર છે. આ શહેર ૭૦૦ ફીટ ઉપર છે. વસ્તી ૨૦૦૦ની છે. એની આસપાસ ઉચી ટેકડીઓ ફરી વળેલી હોવાથી અત્રે બેદર તાપ પડે છે. આ શહેર આસપાસના ભાગમાં ઘઉં, ઝ, કાકડી વગેરે પુષ્કળ પાકે છે.

દાદુ પંથી—દિલ્હીમાં વૈષ્ણવી શાખાનો એક પંથ. આ પંથનો મૂળ પુરુષ રામાનંદ હતો અને તેના પછી પાંચમો પુરુષ દાદુ થયો. દાદુનો જન્મ અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૬૦૦નાં મુબારમાં થયો હતો. એ બચપણમાં અમદાવાદ તથા અજમેરમાં કપાસ વિજ્ઞાને તથા સાદ કરવાનો ધંધો કરતો હતો. આ પંથી મારવાડ તથા અજમેરમાં પુષ્કળ વસે છે. એમનું મુખ્ય યાત્રાધાન જેપૂરથી ૪૦ મૈલ ઉપર ‘નારાયના’માં છે. એઓ રાજને બાળે છે. એમના માહેલા નાગા નામની ભત્રીનાં લોકો રાજ્યમાં સીપાહગીરીનો ધંધો કરે છે.

આ પંથના લોકો કષાળ ઉપર તિલક કરતા નથી. તેઓ માથા ઉપર ચાર ખૂણા ધરાવનારી ઉભી ટોપી પેઢેરી પાછળ ઝુલતો પરદો રાખે છે, તે ઉપરથી તેઓ દાદુ પંથી તરીકે ઓળખાય છે. દાદુએ ‘વેદાંતપર વિચાર સાગર’ નામે ગ્રંથ દિલ્હીમાં બાપામાં રચેલો આ પંથના લોકો પૂજ્યબાવથી તેને માને છે. એનો સિમ્બ સંદર નામે જાણીતો ચર્ચ ગયો છે.

દાદુખાન પાની—ખીજરખાન પાનીનો એ બેટો. દાદુખાન દક્ષિણમાં પોતાની બહાદુરી અને પરાક્રમો માટે મોટી પ્રસિદ્ધતા પામ્યો છે, અને. હજી તેનાં નામ સાથે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અનેક દંતકથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. એણે આલમગીરની દરબારમાં લાંબો વખત સુધી લઢયેવા તરીકે નોકરી બજાવી હતી, અને જ્યારે બહાદુરશાહે દખ્ખણથી સ્વદેશ જતાં અગિર ઉલ ઉમરા, કુશકારખાનને નાજ્ય સત્તા સોંપી લ્યારે દાદુખાન તેનો ખાસ સરદાર હતો. ફરૂખશિઅરના અમલમાં જ્યારે અમીર ઉલ ઉમરા નુસેનઅલીખાને દખ્ખણ તરફ પગલાં ભર્યા, ત્યારે દાદુખાનને શહેનશાહ તરફથી છુપો પેગામ મળ્યો કે અમીર ઉલ ઉમરાને પ્રખ્યાતી કતલ કરવો. જ્યારે બરહાનપૂરમાં અમીર ઉલ ઉમરા આવ્યો ત્યારે દાદુખાન તેને સામે લેવા ગયો. ત્યાં અએલી જપાજીમાં દાદુખાન પોતાના હાથી ઉપર જખમી થઈ માર્યો ગયો. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૭૧૫ માં બન્યો હતો.

દાદોબા પાંડુરંગ તર્ખકકર-રાવબહાદુર—બા વિદ્વાન કુશળ પુરુષનો જન્મ ૧૮૧૪ માં થયો હતો. પ્રથમ મરાઠી સ્વભાષા ભણી સોસાયટીની શાળામાં ઈંગ્રિજ અભ્યાસ કરી સાથે 'સર સંસ્કૃત, ફારસી, તેલગી વગેરે ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માંડી તેમા કુશળતા મેળવી ૧૮૩૬ નાં જાનેવારીમાં બવરના નવાબના શિક્ષક તરીકે નેમાયા; ૧૮૪૨માં સરતની ઈંગ્રિજ નિશાળમા મુખ્ય શિક્ષક બની ૧૮૪૫ માં સુપ્રિટેન્ડન્ટ તરીકે નેમાયા હતા. તે વેળા પોતાની વિદવતા અને અનુભવથી શિક્ષણ ખાતામાં સુધારા કર્યાથી 'સર અરરિકનપેરી' ની શિક્ષારસથી અહમદનગરના ડેપુટી કલેક્ટરની જગ્યા પર નેગણુક થઈ હતી. આ ઓધાપર હતા તે વેળા મિલ્લ નાયક 'પદાણ' એ બધે ત્રાસ ફેલાવી કેપટન હેન્ડ નામના પોલીસ સુપ્રિટેન્ડન્ટને દાર કર્યાથી મિલ્લ લોકોની મારફાડનો બદોખસ્ત દાદોખાને સોંપવામાં આવ્યો, જે

કામ અતિ કુશળતાથી બજાવ્યું હતું. ૧૮૬૨ માં પેનથન ઉપર જઈ રહ્યા પછી તે વેળા વેપારમાં ઝીપલાવતાં તેમાં નાણું ખોઈ દીધાથી વડોદરાના મહારાજા ખડેરાવનાં આગ્રમમાં જઈ રહ્યા, પછી ત્યાંના દરબારી ખટપટને લીધે ઝાઝાં વર્ષો નોકરી બજાવી શક્યા નહિ અને તે પછી મુખ્ય આવી ફરી મરાઠી ટ્રાન્સલેટરની જગ્યા ઉપર સર અસ-સિંહ પેરીએ પેનથનર હતાં એમને નેમ્યા હતા.

દાદોબા મરાઠી, ગુજરાતી, ઉર્દુ, સંસ્કૃત, ઈંગલીશ, ફાર્સી, તેલગુ, તામીલ વગેરે ભાષામાં કુશળ હોવાથી એવણે વિદ્યાગાનના ઉત્તમ ગ્રંથો બનાવ્યા હતા. પ્રથમ મરાઠી વ્યાક્રણ ૧૮૩૬ માં ૨મી પ્રગટ કર્યું હતું જેની હાલમાં ૮ મી આવૃત્તિ મોટા સુધારા વધારા સાથેની નજર પડે છે. તે ઉપરાંત શાળાપથોગી નકશા, વિધવા ર્ધન, ફાર્સી વ્યાક્રણ અને 'બીજી' સંસ્કૃત ગ્રંથો, કેકાવલી, આદ્યો વગેરે રચ્યાં હતાં. તેમજ દાદોબાએ પરમહંસ સમાની રચાપના કરી હતી. મરણ ૧૮૮૨ માં ૧૭ મી અક્ટોબરે સુખમાં નિબળ્યું હતું.

દાન—આ શબ્દ ફાર્સીમાં દારતાન ઉપરથી યાને ધરતું યા લેવા ઉપરથી નકળયો છે, યાને દારતાન. એટલે જાણતું, જેમકે અત્તર દાન યાને અત્તરની ખાટલી; ક્યમદાન યાને કલમ રાખવાનું વાસણ, તેમજ નાદાન યાને અન્નણ. સંસ્કૃતમાં દાન એ આપવા માટે વપરાય છે, જેમકે દાન-પાન યાને સખાવત કરવી.

દાનીયલ—ખખીયાર પવંતની ખીજુમાં સુસાના ખડીવરમાં દાનીયલની કબર છે. મોહમેદનો એને એક આગવા જમાનામાં થઈ ગએલો પેગંબર તરીકે માને છે. એની વિદવતા માટે અનેક દંતકથાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

દાનીયલ ખિઝા—સુલતાન— શહેનશાહ અકબરનો ત્રીજો બેટો, એનો જન્મ અબમેર ખાતે ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૨ માં થયો હતો. એનું નામ દાનીયલ રાખવાનું જ્ઞારણ એ

મધ્યુ' કે એનો જન્મ એક દરવિશ શેખદાની-
યસનાં પવિત્ર મકાનમાં થયો હતો. એની
માતા રામ બિહારીમલ કચ્છવાની કુંવરી
હતી. એના બાઈ સુલતાન-મુરાદના મોત
પછી એને અકબરે દખ્ખુના લશકરના સરદાર
તરીકે મોકલ્યો કે નિમ્મશાહી રાજ્ય ઉપર
કાબુ મેળવી શક્યો હતો. એણે ૧૬૦૦ ની
શરૂઆતમાં અદમદનગર છૂટી લીધું તે
પછી ૧૬૦૫ માં ટમી એપ્રેલે ગરહાનપૂરમાં
એનું મોત નીપજ્યું હતું. એનું ભર જુલનીમાં
મરણુ ત્રિપજવાનું કારણ હલ્લદારદાર પીવાની
લાલ પહેલી માડી દેવનું પરીણામ હતું.
બીજા તવારીખનવેશો મુજબ એનું મરણુ
૧૦૧૨ માં નિપજ્યું હતું.

દાનીશમંદ ખાન—આ ધરાની વેપારી
૧૬૪૬ માં પ્રથમ સુરત ખાતે આગ્યો હતો,
ત્યાંથી એ શહાજહાનની દરબારમાં ગયો.
ત્યાં એને લશકરના પગાર વેહેંચનારની પદ્ધતિ
આપવામાં આવી તથા તે પછી ૩૦૦૦ ના
સંન્યતા સરદારનો ઓધેા ખસવામાં આગ્યો
હતો. તે પછી દાનીશમંદનો એલકાબ આપી,
આલમગીરના અમલમાં ૪૦૦૦ ને થોડી
મુદત પછી ૫૦૦૦ના લશકરના સરદાર તરીકે
નેમાયો હતો. છેલ્લે શહાજહાનના શહેરના
હાકેમ તરીકે નેમવામાં આગ્યો હતો. એનું
મરણુ ૧૬૭૦ નાં જુલાઈ માસમાં નિપજ્યું.
એ ખ્રીસ્તી ધર્મ તકરારમાં ધણો ભાગ લેતો
હતો. ૧૬૧૪ માં આલમગીરની યુદ્ધનીર
તરફની મુમાદરી દરમ્યાન બરનર નામે ક્રેન્ધ
સુસારર સાથે હતો, જેને દાનીશમંદ ખાન
સાથે ઘાડી મિત્રાચારી યધ હતી.

દાનુ—એક ધરાની ટોળાનું નામ. આવાં-
યધમાં એએને દાનવતૂર એમ કહેાછે. પ્રેદિસર
દાકસન નાં શબ્દકોષ મુજબ 'દાનુ' યા
ઉતરી આવેલા દેવો સાથે લડનાર દેત્યો.
શં એાં જીવનજી મોહીનામત મુજબ એ
મિત્રીઆમાં આવેલો એક ટોળો હતો, કે જે
વારે ઘડીએ ધરાન ઉપર હુમલો લાવી

*અવસ્થાના વિશેષ નામોની ફરદગ ઉપરથી.

ધરાનીઆને હેરાન કરતો. હખામનીઆન
વંશનો પાદશાહ દરાયસ સિધીયામાં જે હુમલો
લઈ ગયો હતો તે એવા એક તાપકા ઉપર
હિસેછે. આ દાનુ તાપકાનું નામ હજી સિધીઆ
ના મુલક તરફ આવેલી હાલની રશિયન
નદીઓ દેન્યુબ, ડીનપર, ડેનરટર, ડૅન
વગેરેમાં મળે છે. દાન્યુબ નામની ઉપતિ કદાચ
દાનુ ઉપરથી હોય એમ સંભવિત હિસે છે.
એ તાપકો ધણો મ્હોટો હશે, ને તેઓનું
એ નામ પશ્ચિમમાં છેક દેનમાર્ક દેશમાં મળેછે,
તે ઉપરથી હિસેછે. દેનમાર્કનો અર્થ દાનુ
પ્રજનો મુલક યધ શકે. દાનુ તાપકો જે એ
નદીવાલા મુલકમાં વસતો હતો તેનું નામ
પોતાના ધરાની શબ્દ દાનુ આખ સાથે જોડી
નામ આપ્યું હોય જે પાછળથી દાન્યુબ થયું
હોય.

દાને કચ્છ—ઉત્તર આફ્રિકાના કિનારા ઉપર
વસ્તી એક પ્રા. તેઓ માસેાન્દાથી તાજુ-
રાદમે સુધી અને દક્ષિણ પશ્ચિમથી
શોઆ સુધી વસે છે. તેઓ ઇપિએપિક હોમિ-
ટિસને લગતા છે, અને તેઓ આરમ લોહી
સાથે સમપણુ ધરાવે છે. તેઓ વેરાનમાં
ટોળાઓ યધ રહે છે અને કારવાનો અથવા
વેપાર ધધો કરે છે.

દાપોલી—રત્નાગિરિ જીલ્લાનું એક પ્રાણુ.
આ પ્રાણુ જીલ્લાના છેક ઉત્તર ભાગમાંછે. એની
પૂર્વે કોલાખા, ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાખા,
દક્ષિણે જાફર નદી અને મક્કિએ મરખી
સમુદ્ર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૫ ચોરસ મેલ
હોઇ તેમાં વસ્તીમાં ૧૪૧૦૧૨ મી છે. તેમાં
૨૪૭ ગામો છે. લોક વસ્તીમાં ૬૫૮૪૬ પુરષો
ને ૭૫૧૬૬ સ્ત્રીઓ છે. વસ્તીમાં ૧૨૩૮૩૬
હિંદુઓ વસે છે.

એનું મુખ્ય શહેર દાપોલી સમુદ્ર કાંઠેથી
પાંચ મેલ ઉપર હોઇ તે સમુદ્ર સપાટીથી
૬૨૦ ફીટ ઉપર છે.

દાખ—હિંદુઓમાં પવિત્ર મનાતું એક પ્રકા-
રનું ઘાસ. રોહિલખંડમાં એને દખાસા કહે
છે, અને ત્યાંની પૂલપત્રીમાં તેને વપરે છે.
દુવાને મળતું લગભગ તેનું જ બીજું રૂપ છે.

દાખરા—આ એક અનાય પ્રજાની શાખા. એઓનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ધી જરવાના આમ-ડાનાં ડખા બનાવવાનો છે.

દાખુલ મંદિર—લંકામાં કાલાઓલા નદી કાંઠાના પહાડમાંથી આ મંદિર કાતરી કાઢેલું છે. આ મંદિર પ્રાચીન કાળનું હોય તેની દૂજરમંદી અભયથી પમાડનારી છે. એની લંબાઈ સુમારે ૧૧૦ અને પોહળાઈ ૫૦ હાથની છે. એમાં બુદ્ધની અનેક મૂર્તિ છે, તેમાં એકતો વિશ્રાંતિ લેતિ પડેલી હાલતમાં છે, જેની ઉંચાઈ ૨૫ હાથથી વધારેની છે. દેવાલયનું છત રંગીન કાપડથી બનાવેલું છે, અને ભિંત ઉપર વિજય રાગનું લંકામાં આગમન, મહિ દોનો ધર્મોપદેશ, દુતગિયુડ તથા ઇલાલની લલાઈ અને ભૌદ્ધ ધર્મ ક્ષતિ-હાસમાંની બીજી વાતો સ્વચ્છ રંગીન ચિત્રો દોરેલાં છે. ઉપલા પહાડ ઉપરથી જે પાણી પડે છે તે એક કુંડમાં એખડું કરવામાં આવે છે અને તેને ગંગાના પાણી જેવું પવિત્ર માનવામાં આવે છે. આ મંદિરમાં બુદ્ધની તથા કિંદુઓના દેવતાઓની મૂર્તિઓ એક હારમાં ગોઠવેલી છે અને તે સર્વેની પૂજ્યબુદ્ધિથી પૂજા કરવામાં આવે છે.

‘વદગમખાલુ’ નામે રાજાએ આ મંદિર જાટે મ્હોટી ચાલુ મદદ કરી આપવાથી તેની મદદગારીની ત્યાં એક છત્રી બંધાવેલી છે ઇસવીસનની ખારમી સદીમાં મલખાર પ્રાંતના લોકોએ લંકા ઉપર સ્વારી કરવાથી આ દેવળને નાશ થયો હતો, પણ ‘ક્રીતિ-નિસંગ’ રાજાએ બેહદ દ્રવ્ય ખર્ચી તેની મરામત કરાવી હતી. આ તેની ઉદારતાની ચાદગારીમાં દેવાલયનાં ચોકનાં ખડક ઉપર તેનું નામ કાતરેલું છે તેણે આ દેવાલયમાં બુદ્ધની ૭૨૦૦૦ મૂર્તિઓ બેસાડી હતી એમ ‘રાજવલી’માં વર્ણવેલું છે.

દામ—હિંદુસ્તાનમાં આગાઉ વપરાતું એક ત્રાંખાનું ચલણ. અકબર પાદશાહના અમલમાં ૪૦. દામનો ૧ રૂપિયો ગણાતો હતો. આ દામ ૫ ક્રાંકનો થતો, યાને ૧ તોલો, ૮ માસા

અને ૭ રતીનો થતો. આંધને અકબરીમાં ૪૦ દામનો રૂપિયો જણાવ્યો છે; પણ પ્રજામાં તે ૫૦ ટકાનો ગણાતો. આસમગી-રના વખતમાં ૪૬૬ દામ અને તે પછી ૮૦ થી ૯૦ દામનો એક રૂપિયો ગણાતો હતો.

દામની રમત—અસલી ઇશ્વરશિયનો દામની રમતથી માહિતગાર હોવા એકએ, એમ ત્યાંથી ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપરની મળી આવેલી તખ્તીઓ ઉપરથી જણાય છે. આ તખ્તીમાં દામ રમતા મનુષ્યોના આકારો નજરે પડે છે. અસલી યુનાની (ગ્રીક) પ્રજા પણ આ રમતમાં માહિતગાર હતી અને તેની પાસ-થીજ રામનો તે શિખ્યા હતા. રામન દેશમાં અસલીથી રમાતી રમતને તેઓ “લાયન-કુલી” કહેતા હતા કે, જે રમતને ઘણી ખરી મળતી આવતી હતી. આસરે સવા-ત્રણ સદી ઉપર ફ્રાન્સ તથા સ્પેનમાં દામની રમત ઘણી જાણીતી અને માનીતી હતી, અને ઇંગ્લંડમાં તો તે આગમજની માનીતી રમત થઈ પડી હતી. ફ્રેન્ચ ભાષામાં દામની રમતને “જુડી દામ” કહે છે અને તે ઉપરથી ચાલુ નામ પ્રચારમાં આવ્યું. આગળ ઇંગ્લેન્ડે પણ એને ‘દામ’ કહેતા પણ હાલમાં ‘જુડીટ’ કહે છે. જર્મનો ‘દામસ્પીલ’ ને વલદા દામના પાટીયાને ‘દામબોર્ડ’ કહે છે, તથા સ્કોટીશો દામના પાટીયાને ‘દામબોર્ડ’ કહે છે.

આગલ જમાનામાં ૧૦૦ ખાનાવાલા પાટીયા ઉપર ૪૦ સોટકાંથી આ રમત રમાતી હતી.

અ સ્ટ્રેલિયા, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ વગેરે દેશોમાં દામની રમતની જાણીતી કલમો છે અને ત્યાં દામની રમત મોટેનાં ખાસ ચોખા-નીયાં વટીક પ્રગટ થાય છે કે જેમાં દામની રમત વિષેનું જ્ઞાન આપેલું હોય છે.

દામાણ પંત—આ વિદેશીઓના પદમનકત પ્રાણી ૧૫૫૧ માં મંગળવેદા ગામમાં ઠાણાદર તરીકે હતો. એ પોતાના પ્રમાણિક-

પણા માટે તથા પ્રવિત્રાંધ માટે પ્રસિદ્ધ હતો. એક સમયે દુકાળે પડતાં એણે બેદરના બાદ-ચાહના દુક્રમ વિના પ્રાંતમાં સરકારી ધાન્યનાં કોઠારમાંથી સર્વ ધાન્ય મૂકત વેહેંચી આપ્યું. આથી એને કેદ કરવામાં આવ્યો. તેટલાં વિડેલા દેવે એનીપર પ્રસન્ન થઇ એનાવતી દરબારમાં મદારને વેશે નધ ૭૦૦ ખાંડી અનાજનાં પૈસા ચુકવી એને બંદ મૂકત ક્યો હતો. તે પછી એણે બાદશાહી નોકરી છોડી પંદરપૂરમાં નધ વિડેલાની મકિતમાં છુંદગી શુભરી હતી.

દામાર—આ કિમતી વૃક્ષ આસ્ટ્રેલિયામાં ચાર જાતનું હોય છે, અને તે શિવાય મલાયા આર્થિપેમેગો, બોર્નિયો અને ફિલિપાઇનમાં એ અતિ ઉચ્ચ વધે છે. એના પાંદડા ચીવટ, લવચચીત હોઇ આ વૃક્ષમાંથી શુદ્ધ જીવો પ્રવાહી મળે છે. એનું લાકડું ધણું જ દલકું હોય છે. એના શુદ્ધમાંથી પારદર્શક વાર્નિસ બનાવવામાં આવે છે, જે ધણું કિમતી ગણાય છે. એનો રસ ડામરને થોડે અંશે મળતો આવે છે, અને તે ડામર પ્રમાણે જ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

દામાર—(૧) આ નદી બંગાલમાં હોટાનાગ-પૂરમાંથી નિકળી દક્ષિણ પૂર્વે ૩૫૦ મૈલનું વક્ર વસાણુ લઇ વહેતી દુગરીને મળે છે. એની આસપાસ દોલસાની તથા લોહાની અનેક ખાણો છે.

(૨) કાચમિરનો આખીજો રાજ ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૨૪૪૨ (કક્ષીપૂગના ૬૮૮ મે વર્ષે, વિદસન મુજબ ૪૦ સ૦ પૂર્વે ૧૪૦૦ માં) ગાદીનશીન થયો હતો. ગાંધાર દેશના રાજાએ પોતાની પુત્રીનું સ્વયંવર કરું તેમાં શ્રષ્ણુ કુળના (યાદવ) રાજાએને તેડવાથી એને ગુરસો ચઢ્યો, આથી એણે તે દેશપર ચઢાઈ કરી લક્ષ્માં માર્યો ગયો હતો. એણે ૩૫ વર્ષ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો હતો.

દાયદેન—ઝોહિઓમાંના માઉન્ટ ગોર્મરી કાઉન્ટીનું શહેર, ગેડ નદીના મુખ પાસે

“ સીનસીનિડી ” ની ઉત્તરે ઉત્તર પૂર્વમાં રેલ માર્ગે ૬૦ મૈલ ઉપર છે. અતરે જાહેર ધમારતોમાં સફેદ મારબજનો સરકારી મેહેલ અને મ્હોટી જેલ છે. આ શહેરનું રેલ્વે સ્ટેશન ૮ રેલ્વે થાખાનું મુખ્ય જંકશન છે, તે નદીનાં પાણી શહેરમાં નેહેર વાટે બધેબધ પોંદ્યાડવામાં આવે છે. અતરે યંત્રકામ, આગગાડીના કારખાનાં, રૂ, ઉનની મીસો, તેલ, આટો, કાગળ વગેરેની મીસોનો ઉદ્યોગ બોહોળો ચાલે છે. લોક વસ્તી ૧૮૭૦ માં ૩૦૪૭૩ ની, ૧૮૮૦ માં ૩૮૬૭૮ ની તે ૧૮૯૦ માં ૬૧૨૨૦ ની હતી.

દાયના વાંદરો—આ વાંદરો આફ્રિકા ખંડમાં મળે છે. આ વાંદરો અત્યંત અવિત્રો, ચીરડાઉ ને ગુરસાળાજ સ્વભાવ ધરાવે છે. એની કુદચની તથા ઝાડ ઉપર ચઢવાની શક્તિ અન્યથા પમાડનારી હોય છે. આ વાંદરો દુર્ગુણી અને અડિપક્ષ હોઇ ધણે જુરંગી છે. આનંદમાંથી એકદમ ઉદાસીમાં એ આવી જાય છે, કોઇ વસ્તુ લેવાનું તેને ધણું મન ચાય છે, પણ તે તેને મળતાં જુરત શુસ્સામાં ફેંકી દે છે.

દાયમંડ બંદર—ચોવીસ પ્રગણામાંનો એક ભાગ. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૧૭ ચૌરસ મૈલ હોઇ તેમાં ૩૪૪૩૩૦ની વસ્તી છે. તેમાં ૧૭૧૭૩૦ પુરૂષો તથા ૧૭૨૫૮૦ સ્ત્રીઓ છે. લોક વસ્તીમાં ૨૫૩૦૪૧ હિંદુ, ૧૮૮૫૩૬ મોહો-મેદન, ૨૬૦૨ ખ્રિસ્તી અને ૩૪ સંતાલ છે. દર ચૌરસ મૈલે વસ્તી ૮૨૬ ની છે. પ્રગણામાં ૩ દિવાની ને ૩ ફાજલારી કચેરીઓ છે. ૧૮૬૪ નાં અક્ટોબરમાં થએલા મ્હોટા તુફાનમાં અત્રે જનમાલની ખારે ખરાખી ચઈ હતી. સાગરનાં ટાપુમાં તે વેળા આ તુફાનથી ૫૬૨૫ માણસની વસ્તીમાં ૧૪૮૮ જનો માત્ર જન બચાવી રાક્યાં હતાં. તે વેળા નદીથી ૧ મૈલ ઉપરના ગામડામાંની ૮૦ ટકા વસ્તીનો નાશ થયો હતો. તેમજ ૧૮૬૬ નાં દુકાળમાં પણ બારે જનોની ખુશરી થઈ હતી.

દાંચોળનસ—અ સ્થાનિક શીવસુદનો જન્મ પોંટસમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૨ માં થયો હતો. એ પોતાના દેહને ૬૦૪ આપી ગમે તેવી સખત ગરમી યા દારમાં વસવાવું તથા રાત્રે ખુદ્દી જગ્યામાં યા માર્ગમાં વગર બીજાને સુવાની આદત પાડી મ્હોટાઈને તુચ્છકારી પ્રજાને બોધ આપવાનું કામ કરતો હતો. 'એગીના' તરફ એક વેળા સફર કરતાં એ ત્યાંથીયાએને હાથે કેદ પડી શુલામ તરીકે વેચાયો હતો. એનો ધણી એક કોરિયનો વતની હતો, તેણે એની વિદ્વતા બોધ એને પોતાના બાળકાનો શિક્ષક નેમી છુટાવણું બખ-સ્થું હતું. એણે અલેકઝાન્ડર થી ગ્રેટની પથુ સારી અરજ સંપાદન કરી હતી. આ શીલ-સુક કોરિય ખાને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં ૯૦ વર્ષની વય સુધી રહેનો જણાયો હતો.

દાંચોડારસ સિક્કયુલિયસ—સિસીલીમાં આ જન્મીતા શ્રીક તવારીખનવેશનો જન્મ થયો હતો. એ જુલીયસ સિક્કર અને આગસ્ટ-સના રાજ્ય અમલમાં થઈ ગયો હતો. એણે એશિયા, યુરપ વગેરેમાં સુસાદરી કરી હતી, અને રોમમાં એ લાંબા કાળ સુધી રહ્યો હતો. ત્યાં એણે પોતાની તવારીખ માટેનાં વિષયોનો મ્હોટો સંગ્રહ કર્યો હતો, અને દુનિયાની તવારીખ Bibtotilieke His tori) નો ગ્રંથ ૩૦ વર્ષની મેહેનતે ૪૦ દફતરોમાં લખી કાઢ્યો હતો. જેમાં ગેલિક કાળથી તે જુલીયસ સિક્કરના અમલ સુધંભી ઇતિહાસ લખ્યો હતો. આ ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં હોઈ ૧ લો ભાગ ૬ દફતરોમાં છે, જેમાં શ્રીક દેવાળ તવારીખ સંબંધી વિષયો ત્રાજનની લદાઈ સુધીનાં સમાવ્યાં હતા. બીજા ભાગના ૧૧ પુસ્તકો હોઈ તેમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૮૨ થી તે અલેકઝાન્ડરના મ્હોત સુધીની તવારીખ આપી છે.

ત્રીજો ભાગ ૨૩ ભાગમાં હોઈ તેમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦ સુધીની તવારીખ આપી છે. આ મહાભારત ગ્રંથમાળામાંના પહેલા પાંચ મોજુદ છે, બીજા પાંચ દફતરો તદન શુભ

થયાં છે, અને બાકીનાં બચી ૨૨હેલાં મળ્યાં છે.

દાર અલ સલામ—જર્મેન પૂર્વ આફ્રિકાનું આ બંદર શહેર ઝંજીબારની દક્ષિણે ૪૫ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૩૦૦૦ ની છે.

દારગાન વિલ્યમ—પેટેલ વેહેલી રેલ્વેનું બાંધકામ કરનાર આ કુશળ ઇજનેરનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૭૯ માં ૨૮ મી ફેબ્રુવારીએ 'કારલો' ખાતે થયો હતો. પ્રથમ એ 'સરવેયર' ની આશીસમાં રહી, તે પછી રેલ્વે ઇન્જિનરી લઈ આયરલેન્ડમાં ઇનાડપ વેપારી તરીકે જળીનો થયો હતો. એણે પ્રથમ આયરલેન્ડ સાથની રેલ્વે લાંબન નેડ-વાનું ઇન્જિનરી લીધું હતું. તે પછી એણે તમામ આયરલેન્ડમાં રેલ્વેના બાંધકામો, ટનક, નેહેર અને બીજા બાંધકામોમાં ભાગ લીધો હતો. એ રેલ્વેઓ તથા સ્ટીમજોટોની પથુ માલેકી ધરાવતો હતો. ૧૮૫૩માં એને બેરોનાઇટનો ખેતામ મળ્યો હતો. અરજી ૧૮૬૭માં ૭મી ફેબ્રુવારીએ નિપજ્યું હતું.

દાર્જીલીંગ—રાજશાહી કમ્પ બિહાર પ્રાંતના ઉત્તર ભાગમાંનો આ જિલ્લો બંગાલના ગવરનરને તાબે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૭૪ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાં ૧૮૭૨માં ૯૪૭૧૨ની ને ૧૮૮૧માં ૧૫૫૧૭૯ની લોક વસ્તી હતી. જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૭૪ ચોરસ મૈલમાં ૮૪૩ ગામો છે. લોક વસ્તીમાં ૮૮૪૪૮ પુરુષો અને ૬૬૨૩૧ સ્ત્રીઓ છે, તેમાં ૧૨૬૭૧૭ હિંદુ, ૮૨૦૪ મોહમ્મદન, ૮૪૨ ખ્રિસ્તી, ૧૮૭૭ બુદ્ધિસ્ત અને ૩ શિખ છે.

આ પર્વતમાં ઉંચા પર્વતોની અનેક હારો છે. તેમાં ૧૦૦૦૦ થી ૧૨૦૦૦ શીટ સુધીનાં પથુ કેટલાક પર્વતો છે. કાલાવૂમ પર્વત ૧૨૦૦૪ શીટ, સુઆરગમ ૧૦૪૩૦ શીટ, તાંચુલ ૧૦૦૮ શીટ ઉંચો છે. દાર્જીલીંગનો જિલ્લો ૧૮૧૫—૧૬ પછી ઇસ્ટઈડીયા કંપની સાથે સંબંધમાં આવ્યો છે. અને ૧૮૩૫માં લોર્ડ વિલ્યમ બેન્ટીન્કે આ પ્રદેશ સિકીમનાં રાજ પાસથી ૬૦૦ પૌંડના વાર્ષિક બાડાએ ખરી-

દ્યો હોતો. તે પછી આ જિલ્લામાં જગે જગ મૂરખીયોના માટેના આરોગ્ય ભવનો અને મથકો ચલા માંડ્યા હતા. ૧૮૪૬માં એક અજબ બનાવથી દાર્જીલિંગ જિલ્લાને તાબે આવ્યું હતું. આ વર્ષમાં ડૉ. દક્ષર દાર્જીલિંગમાં સરકારની રમથી મુસાફરી કરવાયથી ફરનો હતો, તે વેળા તેની સાથે દાર્જીલિંગ જિલ્લાનો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ડૉ. કેમ્પ્બેલ પણ હતો, એ બેઠે ધણીઓને સિફતના વજીરે દર્શાવી કેટલાક ધણીઓ સરકારે સિફતમંજૂર ચલાઈ કરી નેમનો છુટકો કરી સભામાં રાખને વાર્ષિક બાલુ આપતું બધું થયું હતું. આ વેળા ૬૪૦ ચારસ બેલ જમીન જિલ્લાને તાબે આવી હતી.

આ જિલ્લામાં ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓને હસ્તક આપેલી ખેતીનો ઉદ્યોગ ચાલુ છે. દાર્જીલિંગમાં પ્રથમ નિયમસર આપેલો બગીચો ૧૮૫૬માં બનાવવામાં આવ્યો. પેટેલીન આજમાઈ-શર્મા ખેતી ફલેમંદ થતાં યોગ્ય વર્ષમાં બગીચાઓ વધી પડ્યા હતા. ૧૮૬૬માં તેમની સંખ્યા ૩૯ની હતી, જે માટે ૧૦૩૯૨ એકર જગા રોકવામાં આવી હતી. ૧૮૭૫માં આપેલો બગીચાની સંખ્યા ૧૨૧ ઉપર આવી હતી, અને તે માટે ૨૨૧૬૨ એકર જગા રોકાઈ હતી. અને ૧૮૮૧ માં બગીચાઓની સંખ્યા ૧૬૫ ઉપર આવી તે માટે ૪૪૪૮૨ એકર જમીન રોકવામાં આવી હતી. ૧૮૮૨-૮૩ ની એક મોસમમાં ૮૦૮૦૨૯૩ રતલ આપેલ બનાવવામાં આવી હતી. દાર્જીલિંગ જિલ્લાની સરકારને મેહેસુલ ૧૮૮૧૪ પોડતું ઉપજે છે.

દાર્જીલિંગ—ઉપલા જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ. આ ગામ સમુદ્ર સપાટીથી ૬૫૦૦ થી ૭૫૦૦ ફીટ ઉંચા ઢોળાવ ઉપર છે. અત્રે ૧૮૩૫ થી જિલ્લાઓ આરોગ્ય ભવન સ્થાપન કર્યા પછી 'લોઅરજંગાલ' માંના મૂરખીયન કુટુંબોને ગરમીની મોસમમાં હવા આપતું એક ગ્રેટ મથક થઈ પડ્યું છે. અત્રે બંગાલના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર દર મોસમે

આવી રહે છે. અત્રેનું 'એડન' સેનેટરિયમ ૧૮૮૩ માં ખુલ્લું મેળાણ હતું. અત્રે બજારીતા અરથોએ પોતાની માલેદીની અનેક ઇમારતો ઉભી કરી છે, તેમાં કમ્પ્લેક્સ બિહારના મહારાજાની માલેદીનાં સંખ્યાબંધ મકાનો છે. સેન્યાલનાં ઝરા-માંથી નળ વાટે અત્રે ૨૨૨૭ પાણી પુર પાડવામાં આવે છે. અત્રેનું લક્ષ્મી સીપાહી માટેનું મથક સ્ટેશનથી ૫૦૦ ફીટ ઉંચાઈ ઉપર ૧૫૦ માનસો રહી શકે એવી ગોડવલે બાંધેલું છે. અત્રેની વસ્તી ૭૦૧૮ ની છે તેમાં ૪૫૯૨ હિંદુ, ૬૧૪ મોહમ્મદન અને ૧૮૧૨ ખ્રિસ્તી વસે છે. મોસમમાં મુસાફરો આવી ઉતરે છે ત્યારે વસ્તી એકદમ વધી જાય છે. આ મથક ૩૪૨૦ એકર જગા ઉપર છે. અત્રે એપ્રિલથી અક્ટોબર સુધી મુસાફરોની ભારે જવવાવ રહે છે.

દાર્જીલિંગ—કેન્ટનું આ મુખ્ય વેપારી શહેર લંડનની પૂર્વ દક્ષિણ પૂર્વમાં ૧૭ મેલ ઉપર છે. ૩ જ એડવર્ડ અત્રે ૧૩૫૫ માં આગરનીયન વેરાગણો માટે એક મઠ સ્થાપન કર્યો હતો. અત્રેનાં નૌરમન ટાવરવાલા દેવજમાં સર જૉન સ્પેલ્મન, ઇલિઝાબેથ રાણી, જુવેશર વગેરેની યાદગારીઓ છે, જુવેશર પ્રથમ કાગળ બનાવવાની અત્રે જ મીઠ બંધારી હતી. હાલમાં પણ આ શહેરમાં કાગળ બનાવવાની મીઠો, સ્ટીમ એનજીન બનાવવાના કારખાના, દારૂગોળાના કારખાના વગેરે ચાલુ છે. વસ્તી ૧૮૫૧ માં ૬૨૨૪ ની ને હાલમાં ૧૧૯૬૨ ની છે.

દાર્જીલિંગ—દક્ષિણ ડેવનનું આ બંદર શહેર. આ શહેર અતિ સુંદરતાવાળી જગ્યાપર બાંધેલું છે. અત્રેનાં ઘણા ખરા શહેરમાંનાં માર્ગો સાંકડા ને ઘેરો પુરાણી બાંધણીના છે. બંદરમાં દખલ ચવાના માર્ગમાં ૭મા હેન્ડના અમલ દરમ્યાન કિલ્લો તોપખાના સાથે બાંધેલો હતો. ૧૮૬૧ માં લોક વસ્તી ૪૪૪૪ ની ને ૧૮૯૧ માં ૬૦૨૫ ની હતી.

દારદર—આ બંતકના વર્ગનું પ્રાણી અમેરિકા, આફ્રિકા તથા એશિયા અને આસ્ટ્રેલિયાના ગરમ ભાગમાં મળે છે. એનું માથું નાહતું, ચાંચ અતિ લાંબી ને મરદન વલ-દાર લંબોચી, પુછડી લાંબી ને પગના પંખ પોહળા હોય છે. આ પક્ષી માછલી ખાવાનું અત્યંત શોખીન હોય છે. એઓ પોતાનાં માળા ઝાડ ઉપર બાંધે છે. અમેરિકન દાર-દર ૩ ફીટ લંબાઈમાં હોય છે.

દારદર—ઈંગ્લેન્ડની નજદીક વસતી એક પ્રજા. એઓ લદાકાની પશ્ચિમે અને ઉત્તરે તથા બરફના પર્વતોની ઉત્તર પૂર્વે વસે છે. તેઓ ત્રણ તર્ફની બાપા વાપરે છે. તેમની લિપિ ફાર્સીને મળતી છે. તેઓ લદાક, રમતીયાળ અને સુધરેલી પ્રજા છે.

દારદરનદર—આ એક નાહતી સાંકડી નેહેર ચૂરપથી એશિયાને જુદો પાડે છે અને મારમોરાના સમુદ્રને આર્થાપેયેગો સાથે જોડે છે. દારદરનદર નામ દક્ષિણ કિનારા ઉપરના દારદરનસ (હરોડમાંના) ગામ ઉપરથી પડ્યું છે અને આ દારદરનસ નામ ત્યાંના ટાપુપર અગાઉ વસતી પ્રજાના નામ ઉપરથી પડ્યું છે. સામુદ્ર્યુનિ ઉત્તર પૂર્વેથી તે દક્ષિણ પશ્ચિમ સુધી વધે છે અને તેની લંબાઈ ૪૦ મૈલ તથા પોહળાઈ ૧ થી ૪ મૈલની છે. મારમોરાના સમુદ્રમાંથી એક એકમધ પ્રવાહ આ સામુદ્ર્યુનિમાંથી આરમીપેયેગો તરફ વધે છે. એનીબેલ બાજુએ મળતી કિલ્લેબંદી કરેલી છે. ૧૮૪૧ માં પાંચ રાજ્યો સાથે ચએલા કોલકરારની રહે કોઈ પણ રાજ્યના લદાક બારકસ આ નેહેર વાટે ટરકીની સંમતિ વીના પસાર અઘ શકતા નથી; તેમજ દરેક વેપારી વહાણોને વડીક તુર્ક સરકારને પોતાના ઓચરીયા બતાવવા પડે છે. આ કોલકરાર ૧૮૭૧ માં લંડન ખાતે તથા ૧૮૭૮ માં બર્લિન ખાતે સેવટનાં નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

દારદરનસતી નેહેર પ્રાચીન કાળમાં ઝર્ડસીસ તથા અનેક અન્ડરના સમયમાં પણ પ્રસિદ્ધતા

પામી છે. પેહેલો વિજેતા ચૂરપમાં દાખલ થવા ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં અને બીજો એશિયામાં દાખલ થવા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૪માં આ શેહેર વાટે પોતાના કાફલા સાથે પસાર થવા હતા.

દારદરિસ્તાન—આ મધ્ય એશિયા માહેલું રાજ્ય, કાશ્મિરના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગ ઉપર બલુચિસ્તાનની બાજુપર ઉંચા પર્વતોની દાર અને ખીણોથી ભરપૂર છે. અતરે વસતી દાર્દસ પ્રજા આગલા એરીયનોની વશજ હોઇ તેઓ સરફત દારસીની ભેળવાલી બાપા બોલે છે. તેઓ ધસલામી ધર્મ પાળે છે. મુખ્ય જીલ્લા હાસોરા, ગિલધીત અને તાસીન છે.

દારદર—મધ્ય આફ્રિકાનો આ દેશ સુદાનના ભાગમાં છે. આ દેશ પહાડી હોઇ તેમાં ‘મારા’ પર્વતની મુખ્ય દાર વધે છે. ઉત્તર તરફનો ભાગ લગભગ રેતાળ છે, અને ત્યાં પાણીની ઘણી તંગી રહે છે, માત્ર જુનથી સપ્ટેમ્બર સુધી વસાહત દરમ્યાન ઉદભિજ હોય છે. ત્યાંના વતનીઓ તબાકુના શોખીન હોવાથી તેની મોહોટી ખેતી કરે છે. મુખ્ય ખતીજ ત્રાંબુ અને લોહું જડે છે. ત્યાંની પ્રજાની દોલત ટોરો ગણાય છે. દારદર દેશ મક્કા, ઇજીપ્ત અને આફ્રિકાનાં બીજાં દેશો સાથે બોહોળો વેપાર કરે છે, ૧૮૭૫ માં દારદર ઇજીપ્તને હાથ આપ્યું અને ૧૮૮૪ માં મદાદીએ છતી લીધું હતું.

દારાબગદ—આ પુરાણું ધરાની શેહેર શિરાજથી ૪૭ ફરસંગ અને બંદર અબાસથી ૨૦ ગાઉ ઉપર છે. તેને કયાની વંશના સાતમાં પાદશાહ દારાએ “દારાબકુલ” ના પહાડ પાસે સ્થાપન કર્યું. તે જગ્યાની ઝડપુ શિયાળામાં અને ઉન્દાળામાં સમઘાત હોવાથી તેને ધરાનીઓ ‘ગરમશીર’ કરી કહે છે. જેમાં પુષ્કળ ખજૂર, અનાજ, ૩ વગેરે પાકે છે. અતરે કદીમ જમાનામાં અનેક

શીખ કાવસજ કયાસના દૃત કદીમ નક્ષે ધરાન પૃષ્ઠ ૨૨૦ ઉપરથી

પાદ્યાદી મેદેસો તથા બહેર ધમારતો હતી, પણ તે હાથ તદન નાચ પામ્યા છે. પણ હજી એક ટેકડીમાં કોનરી દાટલી એક નહાની ધમારત કે જે આતથ કરેલ તરીકે આગલા વખતમાં વપરાતી હતી, તે ઉપરાંત સાસાનિયન વંશનો એક કોતરકામનો મેદેરાય એક ટેકડી ઉપર આવેલો છે, તે ટેકડીની હાર દારાખદ્દ સાથે જોડાયેલી છે.

એક ટેકડીની બાહેરની સપાટી ઉપર જે કોતરકામનો મેદેરાય છે તે ૩૫ શીટ પોહબો, ૩૨૦ શીટ ઉચો ને ૧૮ ઈંચ ડોડા છે. એટલી જગ્યામાં સઘળાં મળી મનુષ્ય અને જનવરનાં ૪૪ કોતરકામના આરકાંઓ છે. તેઓને બે જૂદી જૂદી હારમાં વેઢેઆ છે, તેમની વચોવચ એક પાદ્યાદ અંગપર પાદ્યાદી જામે પેટ્ટેરી, તથા સરપેજ સાથેના માથે દોડા ઉઠાવેલું તાજ પેટ્ટેરી થોડેસ્વાર ધ્રુએલો છે; તથા પોતાના માથાનાં જાડા કુરચળાદાર વાળ તેનાં ખમાં ઉપર પડેલા છે. તેણે પોતાનાં જમણા હાથ વડે પોતાના થોડાની લગામ ઝાંધી ગામ હાથને પોતાની સામે ઉમેલા ૨૭ ઉંધાડે માથેના મદાન પુરેપોમાંના એકના માથા ઉપર મેદેસો છે. એની પાછળ દુંધા ડગલા અને અણીવાદી રોપી ધાલી ૧૬ ખાસ ખીદમતગારો અકે-કની પાછળ ઉમેલા છે. એ ઉપરાંત તેના થોડાના પગ તળાથે એક ઉંધા પડેલા માણસનો આકાર છે. આ કોતરકામવાલો તખેના લેખ વગર ખાલી હોવાથી એમાંના સુખ્ય આકાર અને બીજી બીજી પથોડો તથા સાસાનિયન વંશના સિક્કા ઉપરથી છળીઓ સાથે સરખાવી મીંઠ કયાસન જે જણાવે છે કે 'થોડેસ્વાર થએલો આકાર શાહાપૂર પેટેલાનો છે, તથા તેણે પોતાનો ગમેલો હાથ ઉઠાડે માથેના એક મદાન 'પુરેપના માથા ઉપર મેદેસો છે. તે રોમના કમનચીય વેલેરિયનની જગે નેમાયવા નવા શાહાનશાહ મિરિયડિસ છે; જે પુરતી કબુલાત આપે છે કે તે ધરાની અમલમાં સુઆધથી રહેલો. તેની પાસેના

ઉમેલા રૂબી એકઝી તથા પ્રભ છે. તેઓ પોતાના નવા નેમાયવા શેહનશાહને ખુશી સાથે જહાલ રાખે છે. પાદ્યાદની પાછળના ૧૬ થોડેસ્વારોએ ધણુંકરીને દેશ ઉપર હુમલો કરવામાં તેને મદદ આપી હતી. ઉંધા પડેલા આકાર વિશે મીંઠ 'જર્જ રોલિન્સન' જણાવે છે કે તે આકાર પેલા માઠા માય-અચળા શેહનશાહ વેલેરિયનનો છે. પણ મીંઠ કયાસના તે અનુમાન ખોટું ઠેરવી ઉંધા પડેલા મનુષ્યની નિશાની માત્ર રૂબી શેહનશાહતની પડતી બતલાવે છે.

ઉપલા કોતરકામ શિવાય દારાખદ્દ આસ-પાસ બીના અનેક નાહના કોતરકામો છે. દાર્દરે મેડમ—આ બાતુ લેખક 'ક્રાન્સીસ-બર્નિ'ને નામે પ્રસિદ્ધતા પામી ગઇ છે. એનો જન્મ કિંગ્સલાયનમાં ઇ. સ. ૧૭૫૨માં ૧૩મી જુને થયો હતો. એનો પિતા ડૉઠ બર્નિ હતો. આ ડૉઠ બર્નિ ૧૭૬૦માં આયન કળા શિખવવા માટે લંડનમાં આવી રહ્યો હતો. ત્યાં ક્રાન્સીસ બર્નિ તદન નાહની જુવાન વયથીજ વાર્તા લખવાનો શોખ ધરાવતી જણાઇ હતી. એણે પોતાની પેટેલી વાર્તા ઇ. સ. ૧૭૭૮માં ૨૦ પૈડે વેચી નામ વિના પ્રગટ કરાવી હતી. એનો પિતૃદ્રીક આ પોતાની બેટીનું લખાણ છે એ જાણી શક્યો નહિ, પણ પછી તેને આ બીનાની જાણ થતાં તેણે ક્રાન્સીસના શિક્ષણ ઉપર ખાસ શક્તિ આપવા માંડ્યું હતું. એના થયેા વિશે જોનસન, રિન્ડોલ્ડ, ખર્ડ અને જાણીતા લેખકોએ સારાં મતો આપ્યાં હતા. ૧૭૮૨ માં એણીએ 'Cecilia' નામે વાર્તા રચી પ્રગટ કરી હતી. તે પછી રાજવંશી ધરાણામાં એણીને માન સાથે જગ્યા આપવામાં આવી, અને ૨૦૦ પૈડાં વર્ષાસન આપતું કબુલ હતું. ૧૭૮૧ માં એણીએ ૧૦૦ પૈડાંના વર્ષાસન ઉપર પેનશન ઉપર જઈ પોતાની તનદોરાતી અર્થે સુસાદરી કરી હતી. ૧૭૮૬ માં આ બાતુએ Camilla નામે વાર્તા ઉધરાણાથી છપાવી પ્રગટ કરી

જેમાં ૩૦૦૦ ગીનીનો નફો મળ્યો હતો, આથી તે રકમમાંથી મોકલીદેમ ખાતે એક 'કેમીલાઈટેજ' બંધાવી ત્યાં જઈ રહી હતી. ૧૮૦૨ થી ૧૮૧૨ સુધી દારૂએ પોતાના પતિ સાથે ક્રાન્સમાં પેસે ખાતે રહી હતી. પણ તે પછી ઈંગ્લેન્ડ પોતાના બેટા સાથે આવી રહી, જ્યાં ૧૮૧૪ ના એપ્રેલ માસમાં મરણ પામી હતી. આજ વર્ષની શરૂઆતમાં 'વાનડરર' નામે નવલ કથા પ્રગટ કરી હતી.

દારમેરેડો—આ જર્મની માહેલું શેહેર ઝેડ ડચી આવ હેસી ડારમેરેડોનું પાયતબત છે. અતરેની મુખ્ય લાયબ્રેરિમાં ૫૦૦૦૦૦ ગ્રંથોનો અમૂલ્ય સંગ્રહ છે. ૧૮૮૧ માં અત્રેની મુદર પોરટ આર્ચિસ બાંધવામાં આવી હતી. અતરે રસાયન, ટોપી, યંત્રકામ, તબાકુ, રમવાના કાર્ડ, ગલીચા તથા ખીરનાં મ્હોટા કારખાના છે. ૧૮૭૫ માં વસ્તી ૪૪૦૮૮ ની ને હાલમાં ૫૬૩૯૯ ની છે.

દારમેરેડર જેમ્સ—આ પરદેશી ભાષા-શાસ્ત્રીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં જર્મનીમાં થયો હતો. એ આગવા જૂઠું બનેલો એક વંશજ હતો. એણે પારીસ ખાતે અભ્યાસ કર્યો હતો, જ્યાં એણે ૧૮૭૫ માં જઈ અવસ્તા લખી હતી. ૧૮૭૭ માં એ જઈ અવસ્તાના પ્રેફેસર તરીકે નેમાયો હતો, અને ૧૮૮૫ માં કૉલેજ ડી ક્રાન્સમાં તેજ ભાષાનાં પ્રેફેસર તરીકે નેમાયો હતો. ૧૮૮૩ માં એણે Etudes Transiemes નામે ગ્રંથ રચી પ્રગટ કર્યો હતો. દારમેરેડરે લખેલા જઈ અવસ્તાનો તરજુમો ધી સિકેડ બુક્સ આવ ધી છપ્પટમાં દાખલ કર્યો છે. મરણ ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં ૧૯ મી અક્ટોબરે નીપજ્યું હતું.

દાર્લેરેટન—રોડ્સ યાવરતું આ શેહેર વેલ્સનીની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૩ મેલ ઉપર છે. એની પાસે કાલસા તથા લોદાની ખાણો હોવાથી શેહેરમાં મ્હોટા કારખાના છે. લોક વસ્તી ૧૪૪૨૨ ની છે.

દારામીર—અથવા મીર દારા. દિલ્લીના સ્વાજે મોહમ્મદ મીરદારાનું એ તખલ્લુસ હતું. એનો પિતા તે વખતે દિલ્લીમાં ધણો માનવંત 'શેખ' ગણાતો હતો. પ્રથમ એ લશ્કરમાં નોકરીએ હતો પણ પોતાના પિતાના મોત બાદ તેની ગાદીપર બેઠો. બ્યારે દિલ્લીમાં ઇસલામી અમલની ખતી આવી દિલ્લી ઉગ્ડ થયું ત્યારે એ માત્ર ત્યાં રહ્યો હતો. એ ગાયનકળામાં ધણો કુશળ હતો, અને એના મકાનમાં દર માસના ૨૨ મી તારીખે મોટો મેલાવડો યતો હતો, જ્યાં એ પોતાની ગાયનકળા ઉપરનો કામુ બતલાવતો હતો. એણે દિવાન તથા રેખતા બનાવ્યા છે. એનું મરણ ૧૭૮૫ માં ૩ જી જાનેવારીએ નિપજ્યું હતું.

દારાશેઠ—શહજહાન પાદશાહના આ વડા પૂત્રનો જન્મ ૨૦ માર્ચ ૧૬૧૫ માં થયો (ફિર્કી સન ૧૦૨૪, ૨૯ સફર) હતો. એની માતા શરજહાનનાં બાઇ આસાદખાનની બેટી સુમતાજ મહાલ બેગમ હતી. એનાં લગન ૧૬૩૩ માં પોતાના કાકા સુલતાન શેકુની બેટી નાદીરા સાથે થયાં હતા. આ ઐરતથી એને સુસેમાન શેકુ અને સિફર શેકુ નામે બે પુત્રો થયા હતા. ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં એના પિતાની માંદગી દરમ્યાન ઐર ગળેબે ઉઠાવેલા બખેડામાં એને અનેક વેળા લલ્લું પડ્યું હતું. આ વેળા ઐર ગળેબે વિજયી થવાથી દારાને સિધ તરફ નદારી જવું પડ્યું હતું; પણ ત્યાંજ અમીરે એને દગાથી કેદ કરી ખુલ્લા હાથી ઉપર સાંકળે સીકડી બેસાડી ઐર ગળેબે પાસે મોકલ્યો, જ્યાં ઐર ગળેબે એને શેહેરમાં અપમાનભરી હાલતમાં ફેરવી જુતી દિલ્લીમાં કેદ કર્યો, જ્યાં ૧૬૫૯ માં ૨૯ મી આગષ્ટે ઐર ગળેબેનાં હુકમથી કતલ કરવામાં આવ્યો હતો, અને બીજે દિને તેના શબને અપમાનભરી હાલતમાં પ્રભુ સનમુખ ધર્યું હતું. તે પછી ઐર ગળેબે એના બેઠ બેટાએને કેદ કરી ગવાલીયરના કિલ્લામાં કેદ કરી મારી નાખ્યા હતા. દારા-

શેકુ મણીશો અને વિદ્વાન હોવાથી એણે અનેક મથો રચી પ્રગટ કર્યા હતા, તેમજ એ સાચેરીમાં કુશળ હતો. એનું કવિતામાં તખલ્લુસ 'દાદરી' વપરાયતું છે.

દારાશાહ રતનજી ચીચગર ખાન-ખદાદુર—દારાશાહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૯માં ૧૭ મી નવેમ્બરે થયો હતો. એમનાં પિતાં મુંબઈના બારામાં આવતા જતા વહાણોને નોંધતા ખલાસીઓ પુરા પાડવાનો ધધો કરતા, હતા. આજ ધધામાં પાછળથી એવ-ણુ પણ પુરતી ફેળવણી લીધા પછી દાખલ થયા હતા. એમના વખતમાં "લોક મિત્ર" નામે એક અઠવાડિક પત્ર પ્રગટ થતું હતું તેમાં એવણુ પોતાની જુવાનીથીજ લખાણો કરવાનો શોખ ધરાવતા હતા. તેમજ "શ્રી ભોધ" નામના માસિક ચોપાનીયાંના એવણુ ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૬૯ સુધી અધિપતિ તરીકે નેમાપા હતા.

તનની ફેળવણી સાથે મનની ફેળવણીને કેટલી જરૂર છે, તેની પુરતી પીછાન એમને હોવાથી પોતાની જુવાનીથીજ અંગકસરત સંબંધી કસરતયાજાના કારોબારમાં અંગત ભાગ લેતા હતા; અને અંદનવાડીની કસર-તયાજાના ૧૮૭૬ થી ૧૮૮૩ સુધી એક આં સેક્રેટરી હતા. "જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી"નાં એવણુ આં ખજનચી તરીકેનો એધો લાંબા વખતથી ભોગવતા આવ્યા છે; તેમજ આ મંડળી તરફથી ફેળવણી સંબંધી ફરદાંક જાહેર બાળણો આપી પોતાની માનીતી "કિંડર ગાર્ટન" ની નવી રીઠીની ફેળવણીનો પ્રસાર એવણે કરી તેમા આજે-વાન ભાગ ખખળ્યો છે. (જુઓ કિંડર-ગાર્ટન.)

"ફ્રિએશન" પત્ર સાચનો એમનો ધણો નિકટ સંબંધ ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ચાલુ છે. આ મંડળમાં એવણે ધણો આજેવાન ભાગ લઈ ૧૮૭૨ માં "રાષ્ટ્રજિગ રદારના" વડા ભારતરની ચઢતી પદ્ધિ મેળવી હતી અને ૧૮૭૩ માં ૧૬ મી અક્ટોબરે મજકુર

હોઝના એક મોટા મેલાવડા સનમુખ એમને "પાર્ટ માર્તર" ના જુએલની એલામત બેટ આપવામાં આવી હતી. તેમજ આ મંડળનું એક મકાન બાંધવાનાં ફંડનાં એવણુ એક સેક્રેટરી નેમાવાથી આ કામમાં એવણે પોતાની બોદણી લાગવગથી મોટી મદદો મેલવી આપી આ મકાનનું બાંધકામ સરંજમપાર ઉતારવાથી "મેસન" પથના તમામ બીરાદરોની મુજારકબાદીની એક "આદ્યમ" એમને બેટ કરવામાં આવી હતી. તેમજ આ સમયે એમને આખા હિંદુસ્તાનનાં "ડિપ્યુટી ગ્રાંટ માર્તર" ની પદ્ધિનું મોટું માન આપવામાં આવ્યું હતું.

વળી મુંબઈ કારપોરેશન સાથે ૧૮૮૬ થી એમનો ચાલુ સંબંધ અને આ શહેર સમાજની એવણે લાંબી સેવા ખખવી છે. જોઈટ રકુવ કમિટીના એક સમાસદ તરીકે પ્રાથમિક ફેળવણીની ખિલવણી ખામે પણ પુરતું કામ કરી બતાવ્યું છે. તેમજ યુનિવર્સિટીના એક "ફેલો" તરીકે ચઢતી ફેળવણીના સવાલોમાં ઉપયોગી ભાગ લેવાની અનેક તક તેમને મળી હતી. મુંબઈમાં ૧૮૯૭ પછી ફરેલી મરફી પ્રસંગે એવણે સરકારને કારેલી મદદની પિછાનમાં ૧૮૯૯ માં ખાનખદાદુરનાં એતાબ એનાપત કરવામાં આવ્યો હતો. ઇંગ્લંડ તરફ એવણે ૧૮૮૪ તથા ૧૯૦૪ માં મુસાફરી કરી હતી. તેમાં દેશી ખલાસીઓના એક ખારા દિતાર્યા તરીકે એવણુ મુંબઈ ઉપરાંત હિંદુસ્તાન અને ઐરોપિયનમાં પણ જાણીતા થયા છે. "શિષીંગ એજન્ટના" પોતાના ધધાને લીધે તેઓએ ખલાસીઓની લાયકાત અને તેમની જરૂરિયાત વગેરેનો ખાસ અભ્યાસ કરેલો હોવાથી, ૧૯૦૩ માં "દેશી લરકરોની લાયકાત કેટલી છે તે બાબે પાર્લામેન્ટે કમીશન નેમ્યું હતું, ત્યારે આ કમીશન સનમુખ જાળાની આપવા એજ સાલમાં ખામ એવણુ ઇંગ્લંડ જઈ એવેતો દેશી ખલાસીઓનો બંચાવ કર્યો હતો કે

તેમની રાજ પર ગોરા ખલાસીઓએ મારેલી તરાપમાંથી બચાવવામાં ફાટેમદી મેળવી હતી, તેમજ આ સફર દરમ્યાન એવણે બ્રિટીશ નૌકાખાતાંની એક કમિટી આગળ તેમની સુચનાથી પોતાનો કેટલોક અભિપ્રાય રજુ કરી દરિયાઈ લશકરમાં જરૂર પડે દેશી ખલાસીઓને રાખવા બાબે અનેક સુચના કરી હતી; જેમાંની ઘણીક માન્ય રાખવામાં આવી હતી.

“જરથોસ્તી ઓકરીઓની નિશા-
જોની મંડળીના ઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે
લાંબા વર્ષો સુધી ઓધેલા બનવી સ્ત્રી કેળ-
વણીનાં ફેલાવામાં બતી મેહેનત અને ખંતથી
સારી નામના મેળવી છે, ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં
એમને સુબંધની ધારાસભામાં એક વધારાના
આધકારી તરીકે નેમવામાં આવ્યા હતા.

દા.૩—એક માદક પ્રવાહિ પદાર્થ. આ માદક
પદાર્થ થોડો પિધાથી બૂક વધી પાચન
શક્તિ વધે છે, આ કારણથી અશક્ત અને
નમળા મનુષ્યને થોડી પાવી તંદોસ્તીને
ફાયદાકારક છે. જે જે દુઃખ દર્દમાં શક્તિ
હિણુ થવાનો બપ રહે છે તે દર્દમાં શક્તિ
ઠાપમ રાખવા માટે દારૂ પીવા આપવામાં
આવે છે. દોલેરાનાં મરજથી મનુષ્યની શક્તિ
ઘણી જલદી ક્ષિણ થાય છે આ કારણથી
દોલેરાડાખનનાં ટિપાં દારૂમાં મેળવી પાય છે.

દારૂ થોડો પીધાથી અન્ન પાચન ઉત્તમ
રીતે થાય છે, તે વધારે પીતાં પાચન
શક્તિ ધટે છે. પકવાણમાંની અંતર ત્વચા
લાલ બની તે બળે છે, અને એવુંજ કામ
ચાલુ રહેતાં રસક્રિયા ચલાવનારાં પિંડોને
બિગાડે ચંપ તે થોડા વખત પછી બેમાલુમ
બનતાં બૂખ ખીલકુલ લાગતી નથી.

થોડો દારૂ પીધાથી તે પિત્ત ઉત્પન્ન
કરવામાં કેટલી મદદ કરે છે તે ચોક્કસ જણાવું
નથી, પણ એનાથી મીઠાસને અંશ વધારે
ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી દારૂ પીધાથી લીવર
વધે છે અથવા તેનું કવચ વધી માહેલો
બાગ દબાઈ જમ્મ હિજ થાય છે, અને તેની

ક્રિયા બંધ પડે છે. ફેફસાં પર ‘કારબોનિક
એસિડ ગ્યાસ’ અને વરાળ ઓછી થાય છે.
આ બધી ક્રિયા દારૂથી સરખી થતી નથી.
લાંડી અને જીનથી ઓછી થાય છે. હમેશાં
પીધાથી ફેફસાંનાં ઘટનામાં ફેરફાર થઈ ખાંસી
અને હાંફણનો ઉપદ્રવ વધે છે.

રધિરાભિસરણ ચલાવનારાં અવયવ એટલે
રધિરાશય અને લોહીની નેસો એમની ગતી
થોડા મધાઈથી વધે છે, નેસો પૂલે છે અને
તેથી ચામડી પર લાલ વર્ણ આવે છે. આ
સુબળ ચાલુ દારૂનું સેવન કયાંથી છુટાપાની
છાયા જલદીજ પડે છે, લોહી માહેલી ચરખી
વધે છે અને તેમાંની રસાયન ક્રિયા ધટે છે.

મગજ ઉપર ક્રિયા થઈ તેને એકદમ મંદ
પણુ લાગુ પડી તેથી સ્પર્શ જ્ઞાન, વિચાર
શક્તિ અને સાધારણ સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મંદ
પડે છે. દારૂ પીધાથી કેટલાકોની વિચાર
શક્તિ વધી મનપર ઉત્તમ પ્રકારની અસર
થએલી પણ જણાયેલી છે, મણુ તેથી એકાદ
કોઈ ગદન વિષય ઉપર સરખો વિચાર મુઝે
છે, એમ કેદવાઈ ચકાવું નથી. દારૂથી
આંખ, કાન, જીભ, નાસિકા અને ચામડી
ધત્વાદી ઈરીઓની તિણ્ણતા બેમાલુમ થાય
છે. કેટલાકો કહે છે કે તેમનાં થોડા ધર્મ
બેમાલુમ બને છે. કોઈ મનુષ્યને થોડો
દારૂ પાવાથી હોશિયારો આવે છે. મધાઈ
સર્વ દારૂમાં હોઈ તેના આવા જૂદા જૂદા
પ્રકાર બનવાનાં કારણુ દારૂ માહેલા ઇયર
અને તેલનું છે.

સ્નાયુ દારૂનાં અરકથી નિર્જીવ બને છે, અને
તેમ નહિ બન્યું તો તેનાથી કોઈ પણ
નાણુક કામ ચલું નથી. બેદદ દારૂ પીધાથી
શ્વાસોશ્વાસને મદદ કરનારાં સ્નાયુ નિર્જીવ
બની મનુષ્યનું ચુંગળાઈ જવાનાં બનાવો
અનેક જોવામાં આવે છે.

દારૂ પેટમાં જતાં શરીરનાં તમામ બાગમાં
ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પીનારાને
હોશિયારી આવે છે. દારૂ પીધા પછી અરધો
અથવા એક કલાકે હાથની નાંડીનાં ટોકા દર

મિનિટ ૬ થી ૧૦ વધે છે, અને શ્વાસોશ્વાસ ક્રિયામાં ઝાઝો ફેરફાર થતો નથી.

દાર્દ્ર પૃથક્કરણ તરતજ નહિ થતાં તે ઘણા વખત સુધી લોહીમાં રહે છે, આમડીમાંથી તેમજ ફેફસાંમાંથી બાહર પડે છે. મૂતરમાં તે હોય છે એમ ડૉ. પર્સાએ લખેલું છે. શ્વાસોશ્વાસ નિકળતાં તે બાહર પડે છે, એ ગમે ઉપરથી જણાય છે. લોહીમાં દાર્દ્ર પૃથક્કરણ તદ્દન થતું નથી એમ ફ્રેન્ચ રસાયન શાસ્ત્રી મો. લાવિમંડ ડ્યુરાય અને પેરિને પોતે તરહેવાર પ્રયોગો કરી જાહેર કર્યું છે. આ રસાયન શાસ્ત્રીઓએ વધારે એમ જણાવેલું છે કે દાર્દ્ર જે રૂપે પેટમાં દાખલ થાય છે તેમ રૂપે તે આમડીમાંથી, મૂતરમાંથી અને ફેફસાંમાંથી બાહર પડે છે. ડૉ. પ્રાઉટ કરેલા પ્રયોગો ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ જણાયતું છે કે દાર્દ્રથી શરીરનો પોષણ આપક બરાબર ચાલતો નથી, કારણ કે તેનાથી લોહીમાં જેટલો કાર્બોનિક ઍસિડનો અંશ રહેલો જોઈએ તે કરતાં વધારે રહે છે. એટલે કાર્બોનિક ઍસિડ જેટલો બહાર પડેલો જોઈએ તેટલો દાર્દ્રને લીધે બાહર પડેલો નથી.

અમેરિકન પ્રોફેસર ડેવિડસે અનેક અનુભવ કરી દાર્દ્ર વિશે નીચે મુજબ વર્ણન કરેલું છે. “દાર્દ્ર પીધાથી મળતો ઉત્તેજક બની રૂધિયની ક્રિયા જલ્દતઃ બને છે. આ અસર દાર્દ્ર પીધા પછી ૩૦ મિનિટની અંદર થાય છે, અને ફરી જો તેને તરત પીધી નહિ હોય તો તે યુલુ દોટ યા બે કલાકની અંદર બેમાણમ થાય છે. આ જે દાર્દ્રના મળતવત્તને થોડો વખત ઉત્તેજક બનાવવાનો યુલુ છે તેથીજ દાર્દ્રમાં પાચન શક્તિ અને મનોવિકાર વધારવાનાં યુલુ છે એમ લોકોની સમજ છે. દાર્દ્રથી તંબૂર જેટલું ઉત્તેજન રૂપ કાર્ય પડે છે તે કરતાં નાડ ઉપર ઘણી ઝાડી અસર કરે છે. મધપ્રાણનથી કાર્બોનિક ઍસિડ ફેફસાંમાંથી આગળ કરતાં વધારે ઝાડું નિકળે છે. તે પીધા પછી એક કલાકની

અંદર તે ઝાડી થવા માટે છે, અને એ બે કલાક સુધી તેવીજ સ્થિતિમાં રહે છે. બે કલાક પછી ફરી તે વધારે નિકળવા માટે છે, અને ત્રણ કલાક પછી તે હમેશ મુજબ નિકળે છે.” આ પ્રયોગ ઉપરથી ઉપલા વિદ્વાનની ખાતરી મઠ કે અરમી વધવાને બદલે ઉલટી ઝાડી થતી મઠ હતી.

દાર્દ્રથી રૂધિયની ગતિ વધીને લોહીની નેસો સદા ધ્રુલે છે, આથી રૂધિરાભિસરણ ધીંધોળાં રાગો સદા દાર્દ્રબાળેમાં ઝાઝા જણાય છે.

તંદરેસ્ત મનુષ્યે એકથી બે આઉસ સુધી શદ્દ દાર્દ્રનો અર્ક લીધો હોય તો તેમાં દરેક કત નથી; પણ હાલમાં શદ્દ મધાર્ક પ્રચારમાં નહિ હોવાથી તેને બદલે જૂદા જૂદા પ્રમાણથી માઢે અર્ક રહેલી દાર્દ્રનો લોકો ઉપયોગ કરે છે. તેમાંની થોડીક દાર્દ્રના પરિણામો હેઠે આપ્યાં છે.

૧ ઍસ મધાર્ક મેળવવા ૨ ઍસ બ્રાંડી, ૫ ઍસ શેરી, ૧૦ ઍસ કલોરેટ, ૧૦ ઍસ હોક, ૨૦ ઍસ બીર, ૫ ઍસ પોટવાઈન, ૮ ઍસ બોર્ડવાઈન, ૯ ઍસ બરગંડી, ૮ ઍસ ચપીયન, અને ૮ ઍસ મોઝેય લાગે છે. આપણા દેશમાંની દાર્દ્ર ઉત્તમ રીતે ગળેથી નહિ હોવાથી તે પીવા લાપકની હોતો નથી. તેમાં ‘જૂઝ’ નામનું તેલ વધારે હોવાથી લીવર અતિ જલ્દી બિગડે છે. દેસી દાર્દ્રમાં દાર્દ્રનો અર્ક ખીણ ઈંગ્રેજ દાર્દ્ર કરતાં વધારે હોય છે, એમ જે સમજ છે તે જૂલ ભરેલી છે.

ચંડીમાં શરીર મધે ગરમી લાવવા દાર્દ્ર પીવાનો આલુ રેવાળ છે, પણ જેઓએ ઉત્તર મહાસાગરમાં સફર કરી છે તેઓનું કહેવું એવું છે કે સખત પંડીમાં દાર્દ્ર પીવાથી તુકસાન પોંદ્યે છે, અને તેથી સખત ચંડીના દેગોમાં ઝાઝા દાર્દ્રીયા હોતા નથી. તેજ મુજબ અત્યંત ગરમ પ્રદેશમાં તડકામાંથી ચાલી આવ્યા પછી દાર્દ્ર પીધાથી તુકસાન કરે છે; એ હિંદુસ્તાન, બોર્નિઓ,

આઝીય, આફ્રિકા અને ઉત્તરના દેશમાં કરેલી સારીઓનાં ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે.

રૂધિરાભિસરણ જલદ સાલવાથી બેળમાંની નેસો વધારે ઘૂસે છે, અને તેમાં લોહીનો જમાવ થાય છે. આથી એકાદ ગહન વિચારનું કામ કરી મનુષ્યને થાક અદાતો એકાદ દારૂ પીધાથી તેની વિચાર શક્તિ વધારે વખત ચાલે છે, તેમજ ઘણું વખત અજા નહિ મળ્યા છતાં માત્ર દારૂ ઉપરજ વિચાર શક્તિ લાભે વખત ટકી શકે છે, પણ તેમ તે હમેશાં ટેકાવદાર ગણાય નહિ. લઘાઈ પ્રસંગે સીપાઈઓને મુદ્દલ દારૂ નહિ આપી હોય તો તેઓ સારી તદ્દરોસ્તીમાં રહે છે; પણ ઘણી ઝડપી દોડ પછી આવી તરત લઘાઈ માટે ઉજી રહેવું પડે તો થોડા દારૂથી તેમને હિમ્મત અને હોશિયારી આવે છે.

દારૂથી ઉમર કેટલી ટકે છે તે વિશે શોધ કરવા મિટીશ મેડિકલ ઍસોસિએશને એક કમિટી નેમી હતી, તે મહત્ત્વાએ કરેલી શોધ નીચે મુજબ છે.

આજ સાધારણ પીનારા—૬૨-૧૩ વર્ષ જીવે છે.
કોઈ કદાચ પીનારા—૫૯-૬૭ " " "
સાધારણ પીનારા—૫૭-૫૯ " " "
ખાસ દારૂ ખાજ—૫૨-૦૩ " " "
મધ નિષેધક—૫૧-૨૨ " " "

સરાસરી ગણતરી કાઢતાં માફકસર પીનારને અને બેહદ પીનારને એકસ ઉમરે પીવાની લત લાગ્યા પછી કેટલી જીવનની મોગતી શકે છે તે નીચલા કોષ ઉપરથી જણાશે જે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દારૂ વધારે પીનારની જીવનની લાંબી લાગતી નથી, ત્યારે માફકસર પીનાર વધારે જીવી શકે છે.

	નીચલી ઉમરે પીવાની શરૂઆત કરનારા.	નીચે દર્શાવ્યા મુજબ લાંબી યાદગી જીવનની મોગતે છે.	
માફકસર પીનારા	૨૦	૬૪	લાંબી જીવનની મોગતે છે.
	૩૦	૬૬	
	૪૦	૬૮	
	૫૦	૭૨	
	૬૦	૭૪	
બેહદ પીનારા છાકટ	૨૦	૩૫	હંડી જીવનની મોગતે છે.
	૩૦	૪૩	
	૪૦	૫૧	
	૫૦	૬૦	
	૬૦	૬૮	

દારૂ તરહેવાર જાતની બને છે. મુખ્ય કરી તાકની તાકી, મહુડા, દ્રાક્ષ, માલ્ટ, જવ, સાકર, ગોળ, એખા, ખજૂરી અને કાજુ-માંથી બનાવવામાં આવે છે. કેટલાકો દારૂને વાઈન, લીકર અને રિપરિટ કહે છે, તે તેના જૂદા જૂદા શુદ્ધ અને તેમાં ફરક હોવાથી તેને ઉપલા ત્રણ વર્ગમાં વહેચવામાં આવી છે. દારૂનો અરક આલકોહલ છે. દારૂમાં સેકે આલકોહલના નેટલાં નામ હોય તે મુજબ તેને હલકો ભારી ગણવામાં આવે છે. દારૂનાં જૂદા જૂદા પ્રકાર, બ્રાડી, જીન, પોર્ટ, વિસ્કી, શામ્પેન, ખીયર, શેરી, ક્લારેટ બેવંડા વગેરે છે.

મુખ્ય કરી દારૂનાં ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ૧—જવના શીજાવાળી દારૂ, ૨—વાઈન અને ૩ સ્પીરિટ યાને જલદ દારૂ, આ દારૂઓના નામ તથા તેમાં કેટલો દારૂનો અરકનો ભાગ આવે છે તેની વિગત નીચલા કોષમાં દર્શાવી છે.

નામ.	સાનો બનાવેલો.	દાંડના અરકતુ વગન ૧૦૦ ભાગમાં.	કયાં બનાવેલો.
૧ સિપરિટ (૧૯૩૬ દાંડ)			
મોહવરાનો દાંડ	મહુવડામાંથી	૩૦ થી ૫૦	સુરત, ગુજરાત, ઉરન.
તાડીનો	ખજુરી અથવા તાડ રસમાંથી	૨૫ થી ૪૦	કોકલુ કાંઠે.
ગોળનો દાંડ	ગોળમાંથી	૩૫ થી ૪૫	દીવ તથા સુરત.
કાચુનો	કાચુમાંથી	૪૦ થી ૬૫	ગોઆ ને કોકલુ.
બુરાંડી	વાઇન, પપેટા, અને અનાજમાંથી	૫૦ થી ૬૦	ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ.
રમ	સાકર થા ગોળમાંથી	૬૦ થી ૭૭	ગ્રેટબ્રિટન અને ઉરન.
છન	નવ અથવા બીજા અનાજમાંથી	૪૯ થી ૬૦	ફ્રાન્સ
વિહીરકી	નવ, થા બીજા અનાજમાંથી	૫૦ થી ૬૦	જર્મની.
૨ વાઈન			
શેરી	કાંદો રસમાંથી	૧૯ થી ૨૫	ઝેરીસ (સ્પેનમાં)-
પોર્ટવાઈન	કાંદો "	૧૬ થી ૨૩	પોર્ટુગલ.
કલારેટ	" "	૧૫ થી ૨૦	ફ્રાન્સ.
મદીરા	" "	૧૬ થી ૨૨	સ્પેન (મદીરા રાષ્ટ્ર)-
મેગપેન	" "	૫ થી ૧૩	ફ્રાન્સ.
શીરાઝ	" "	૫ થી ૧૫	ઇરાન.
નવના શીશુ- વાલા દાંડ			
૩ બીર	સોડેલા નવમાંથી	૩ થી ૧૦	ગ્રેટબ્રિટન.
પોર્ટર	" " "	૪ થી ૬	"
એલ	" " "	૬ થી ૮	"

દાંડ પીધા પછી ને લોહીમાં નવ છે અને ફેફસાં, પેશાબ અને પરસેવાને માર્ગે બાહર પડે છે. દાંડ બાહરના ભાગ ઉપર ચોપડવામાં આવે તો તે સ્થળ નરમ થાય છે, પણ પાણી સાથે ચોપડવામાં આવે તો તે ભાગ કઠણ અને બરડ થાય છે.

દાંડ આપધિ તરીકે અતિ ઉપયોગી સ્ત્રીજ છે. તેનાથી ભૂખ છુટે છે, શક્તિ આવે છે અને ગરમી રહે છે. નળનાઇ અને અસકતા-ધનાં દરદો માટે ઘણો ફાયદો કરે છે; પણ તે નોંધ્યું તે કરતાં વિશેષ થાય અગર નહિ બોધતો પિવામાં આવે તો નુકસાન કારક થઇ પડે છે. સિપરિટ પિવાથી વધારે ગરમી પડે છે.

જોરાવર અને લોહિઆર માણસ કરતાં નળના માણસને દાંડ ગુણકારી છે. આવડ નળના માણસને જોરાક સાથે દાંડ આપ્યાથી માણસ હજમ થઈ શરીરને ટેકાવ મળે છે. દાંડથી અંગના ફેટલાક ધસારાનો ફેટલેક દરજ્જો અટકાવ થાય છે, માટે શરીરમાંથી ઘણું લોહી ગયું હોય, અથવા જે દરદોમાં ઘણી નળનાઇ થઇ હોય તેમાં એ ફાયદા કારક છે.

ઘણો ને ચાલુ દાંડ પિનારને એ નુકસાન કરે છે. તેની અન્ન કોષળી ઉપર ખરાબ અસર થવાથી બદલજી થાય છે, ઉત્તરી આવે છે, બદલો કળજ થાય છે, અટકાર આવે છે, છાતીપર ખાકું થાય છે, મ્હોડામાં

ખાટું પાણી આવે છે અને દાડ પિનારની ભૂખ ધીમે ધીમે મરી જાય છે. ભેળા ઉપર પણ દાડ ઘણી માઠી અસર કરે છે. આજ-સાધ, સુસ્તી, નાદિમ્મત અને ખેવકુદ્દાંધ એ દાડખાજની મુખ્ય નિશાનીઓ છે. દાડ ચાલુ પીધાથી ફેફસામાં ખરાબર લોહી ફરી વળતું નથી, તેથી ત્યાં લેવો એકઠો થાય છે. આ કારણથી દમ જલદી અને મુશકેલીથી ચાલે છે, સુકી ખાંસી થાય છે અને બીજા ફેફસાંની બચકર બીમારીનું હમેશાનું બીજા રોપાય છે. કાળજીમાં આ કેશી પદાર્થ જવાથી તેના કાગમાં અને બાંધામાં ફેરફાર થાય છે, પિત્ત ખરાબર પેદા થતું નથી, અને કાળજીનું વખતે મ્હોટું અને સખત થાય છે, કોઈ જેણા સંકોચાઈ તલ્લી જેટલું નાહતું થઈ જાય છે, અને તે ઉપરથી એક જાતનું જલદર પેદા થાય છે. શરદાને આ કેશી પીણાથી ઘણી નુકસાની પોઈએ છે.

ઘણા દાડ પીવાથી મનુષ્ય ગાંઠિલ બની બકારો કરે છે, તે કાંઈ નુકસાન કરે છે અને ડાલતો રહી પડી જાય છે. તેને અંગ વચ્ચનું ભાન રહેતું નથી, ચેહેરા લાલ થાય છે, આંખો લાલ બને છે, કીકી પ્રયત્ન નાહતી અને પછી વિસ્તૃત થાય છે, શરીર ચંદુ પડે છે અને પરસેવો છુટે છે, નાડીમંદ અને ધીમી ચાલે છે, એ મુજબ ગાંઠિલ બની સેવટે દરદી કેવળ બેભાન થઈ પડે છે. શ્વાસ શુભગાય છે, તેમાંથી દાડની ગંધ આવે છે. તે પછી ઘણી પેશાબ છુટે છે, અથવા ઉલટી થાય છે અને ૧૦ થી ૨૦ કલાકે શલ્પર આવે છે અથવા તે વધુ ઝેર ચઢતાં મરણ નિપજે છે.

દેવાનપણું તથા દાડજન્ય ભ્રમ દાડીયા ઉપર ગાલેખ થાય છે. ભ્રમ શરૂ થતાં ઉધ-આવતી નથી અને બેચેની વધી સ્વપ્ના આવવા માંડે છે. તે વેહેમી, દિવ્યકારો, બે-શિવાસી બને છે. તે પોતાના શરીરને કાંઈ ઈર્ષા કરે છે યા અંગ પર કાંઈ વસ્તુ વળગી હોય તેવો ભ્રમ કરે છે. તેનું શરીર ધૂન્ને છે,

તેમાં દાય અને જીભ વિશેષ ધૂન્ને છે એકંદર મનમાં ઘણો ગભરાટ, બિહીક, ભય, વેદન અને બેભાની હોય છે. શરીરમાંથી પરસેવો ઘણો છુટે છે, નાડી નરમ નાહતી અતિ ત્વરિત ચાલે છે. ભુખ લાગતી નથી, નખખાઈ વધી જીભ સુકાતાં આંચકાનો હુમલો થઈ બેશુદ્ધ થઈ મોત નિપજે છે.

દાડનાં વ્યસનથી ઘણું કરી શરીરમાં અનેક દુઃખ દર્દોનો વાસ થાય છે; જે વિષે વેદક ગ્રંથોમાં અસરકારક વર્ણન મળે છે.

જે દાડમાં ઝાઝો આર્વકાદલ નથી તે પીવા લાયકના દાડ ગણાય છે. ખીર અને તેને મળતા જવનાં દાડ ઈર્ષેજી દાડમાં નખખા છે, તે ચકા ઘણા ખીરથી જેટલું નુકસાન થાય છે તે કરતાં તેટલો ખાંડી અથવા જલ્દા દાડથી વધારે થાય છે. ખીરમાં દાડનો અરક શિવાય સાકર, કડવાસ અને ખટાચનો ભાગ રહે છે. ખીર માફકસર પીધાથી ભૂખ છુટે છે અને શક્તિ આવી શરીર ટુલાવે છે. ખીરમાં 'કાકમારી' નાં બીજ અથવા ગંધકનો તેજાળ અથવા મરચો, મરી વગેરે ભેળે છે, જેથી તે પીવામાં કડક લાગે છે; માથું દુખાવે છે અને તખીયત બિગાડે છે, માટે ગરદો અને ખારો ન હોય એવો નિતરો ખીર વાપરવો. ઘણા ખીર પીવાનો માલ-વરો રાખવાથી પગનો નજલો, પિત્તવિકાર અને બીજાં દર્દો લાગુ પડે છે. પોરટર, એલ પણ ખીર જેવીજ આશિયત ધરાવે છે.

વાઈનમાં સાકર તથા થોડો પૌષ્ટિક ભાગ તથા થોડો ખાર હોય છે; તેનાં અંદરના ખારોને લીધે વાઈન લોહીને સાફ કરે છે. કેટલાક વાઈન ઘણા જલ્દા આવે છે, અને તેમાં રિપરિટ મારવામાં આવે છે, તેથી તે પીધા પછી ઘણું નુકસાન થાય છે. પોટેવાઈન ઘણી જેણા હળમિયત શક્તિ બિગાડે છે તે પોટે કમળ કરે છે. મદિય વાઈનમાં જોરી જેવાં શુણ્ણ છે. ફ્વારેટમાં ખટા ચનો ભાગ વધારે આવે છે તેથી નખખા કોષાવાલાને આ વાઈન આપવો નહિ, તેમજ અતિ ગીઠો વાઈન પણ નુકસાનકારક છે.

હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ દારૂ અતિ યોગ્ય ખપતો હતો. પણ હાલમાં તેનો દેવાનો મજૂર વધી પડ્યો છે, અને ચતો ન્યય છે. દારૂની ખપત અને દુકાનો વધતી ન્યય છે. હિંદુમાં વસતા હિંદી પંકતિના લોકો જેમને આગળ દારૂનો ભારે તિરસ્કાર હતો, તેઓ પણ હવે પીવામાં સામેલ થયા છે. દારૂ પીવાથી મતા વૃદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે. સરકારે એની ઉપર ભારે કર બેસાડ્યા છતાં તેનો ખપ અટકવાને બદલે વધતો ચાલ્યો છે.

* હિંદુસ્તાનની સરકાર પરદેશી દારૂ વેચવાના પરવાનાં પ્રત્યેક દુકાનને માટે દર વર્ષે કેટલીક રકમ લઇને આવે છે. દેશી દારૂ ઉપર કર લેવાના સંબંધમાં માત્ર જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં જૂદા જૂદા વહિવટ ચાલે છે. સાધારણ રીતે એ વહિવટનાં બે વર્ગ પાડી શકાય. ૧—પેહેલા વર્ગની પદ્ધતિમાં વિશેષ એ છે કે એકાદ મધ્ય સ્થળે દારૂ બનાવી તે ત્યાંથી બાહર વેચવા માટે લઇ જતાં તેપર નિયમ પ્રમાણે દારૂ લેવામાં આવે છે. ૨—બીજા વર્ગની પદ્ધતિમાં તૈઆર કરેલા દારૂપર કર લેવામાં આવતો નથી. પરંતુ મળદાર બનાવવાનો અને વેચવાનો હક્ક લીલામ કરીને આપવામાં આવે છે. લીલામમાં ઉપજેલી રકમ લીલામ રાખનારો ને દારૂ બનાવે તે દારૂપરનો કર છે. પેહેલા વર્ગની પદ્ધતિને સેન્ટ્રલ ડિસ્ટ્રિક્ટ સિસ્ટમ (મધ્ય સ્થળે બહી રાખવાની પદ્ધતિ) કહે છે. બીજા વર્ગની પદ્ધતિને આઉટ-ડિસ્ટ્રિક્ટ (બાહરની બહીની) અને ઇન્જરની પદ્ધતિ કહે છે. આ પદ્ધતિ પ્રાંતિક સ્થળોનાં પ્રમાણમાં જૂની જૂદી રીતે અમલમાં આવે છે. પેહેલા વર્ગની પદ્ધતિ હિંદી સરકારને વધારે પસંદ છે, અને ધણાખરા પ્રાંતોના ભર-વસ્તીવાળા અને સાધારણ વસ્તીવાળા ભાગોમાં તે ચાલે છે. ઝાણી વસ્તીવાળા, અને મુસાફરીના સંબંધમાં અડચણ ભરેલા અને મધ્ય સ્થળથી દૂર આવેલા ભાગોમાં મધ્યસ્થ

બહીમાંથી દારૂ પૂરો પાડવામાં ધણો ખર્ચ આવે છે, તેથી તેવા ભાગોમાં કામ કામ દારૂ બનાવી વેચવાના પરવાનાં આપવામાં આવે છે; અર્થાત એવા ભાગોમાં બીજા વર્ગની પદ્ધતિ ચાલે છે.

(૧) સેન્ટ્રલ ડિસ્ટ્રિક્ટ સિસ્ટમ એવી છે કે મધ્ય સ્થળે દારૂ ગાળવાનું ઠેકાણું સરકાર નક્કી કરે છે અને તે ઠેકાણે સરકારે પસંદ કરેલા આખરદાર માણસોને સરકારી અમલદારોની ટુપરેખ તળે દારૂ ગાળવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે, અને દારૂ ગાળવા પછી બહીમાંથી ને દારૂ બાહર વેચવાને લઇ જવામાં આવે તેપર નિયમ પ્રમાણે ટુપરી લેવામાં આવે છે. એવી બહીઓમાં દારૂ ગાળવાના હક્કનો ઇન્જર આપવામાં આવતો નથી. તેમજ સાધારણ રીતે દારૂ ગાળવાનો અને વેચવાનો હક્ક જૂદા જૂદા રાખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની પદ્ધતિ નીચલા બંગાલ, વાયસ્ય પ્રાંત, અયોધ્યા અને પંજાબ પ્રાંતમાં ચાલે છે. અલ્હરેશમાં યુરોપી પદ્ધતિથી ને દારૂ બનાવવામાં આવે છે તેપર આ પદ્ધતિ પ્રમાણે કર લેવામાં આવે છે. મધ્ય પ્રાંતોમાં એજ પદ્ધતિ ચાલે છે, પરંતુ તેમાં યોગ્ય ફેર છે. એ પ્રાંતોમાં તૈઆર અએલા દારૂપર કર ન લેતાં દારૂ ગાળવામાં ને વસ્તુઓનો ખપ પડે છે તેઓપર લેવામાં આવે છે.

આ પદ્ધતિ પ્રમાણે બનાવેલા દારૂ વેચવાની ગોઠવણુ પણ સરકારે પોતાના હાથમાં રાખી છે. દુકાનો કેટલી અને કયે ઠેકાણે ઉધાડવી તે જણાવો અધિકારી ઠરાવે છે અને તે દુકાનોમાં દારૂ વેચવાના પરવાનાં આવે છે, અને તેઓને માટે શી લે છે. એ શી કેટલેક ઠેકાણે મહિનાની અને કેટલેક ઠેકાણે વર્ષની મુદતને માટે ઠરાવવામાં આવે છે. તેની રકમ કેટલેક સ્થળે લીલામ કરીને અને કેટલેક ઠેકાણે ટેન્ડર (માગણીની અરજીઓ) માગીને નક્કી કરેલામાં આવે છે. (૨) મદ્રાસ પ્રલાકમાં દારૂ ગાળ-

જૂગોલમેશ Tabia તાહિઆ જાણીએ છે, તે મુજબ જોતાં એ ઓકસસ નદીને દક્ષિણે આવેલો દેશ હોવો જોઈએ. યુસ્તી તથા સ્પીગલ એને કારિપયન સમુદ્રની દક્ષિણ પૂર્વમાં આવેલો સિધીયન ટોળાનો મુલક જાણીએ છે. હાલે એને કોકેસસ પાસેનો દેશ ધારે છે. તેમ વેસ્ટ સાઇનીના દેશને સમરકંદનેા દેશ ધારે છે, જે આધારે તે સાઇનીની પડોશનો દેશ હશે એમ જાણીએ છે; પણ આ અનુમાન એ ૭૦ મોદી ખોડું જાણીએ છે. અને એજ વિદ્વાન એરવંદના જાણીવવા મુજબ હાલમાં અફઘાનોનો 'હાઝારહ' ટોળામાં દાહિ નામનો એક તાપક છે, તે એજ દિસે છે. એ તાપકમાંના એક ભાગને 'દાહી મદ' ના ખાસ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

દાહોમે—આ પ્રજા પશ્ચિમ આફ્રિકામાં લેગોસ (લિટિશ) અને ટોગોલેન્ડ (જર્મની) ની વચમાં ૪૦૦૦ મેલના પ્રદેશમાં વસે છે. આ પ્રજા સિધી જાતની 'યો' ટોળાને લગતી છે. તેઓ કદે નાહના પણ અત્યંત ચંચળ હોય છે. તેઓ નાચ કરવાના કામમાં તથા રમ પીવાનાં બારે શોખીન હોય છે; તેમજ ચોરી છુટકાટમાં પણ એકા છે. અનેના રાજાનો અમલ ૧૮૧૮થી સ્થાપ જાણીએ છે. આ પ્રજાની લોક વસ્તી ૧૫૦૦૦૦ થી ૧૮૦૦૦૦ની ગણાય છે, પણ તેમાં પેહેલી ગણતરી ખરી ધારી શકાય છે. દાહોમે પ્રજા ઝાડ, પથ્થર, સાંપ, વગેરેની ખૂબ કરે છે. તેઓના દેશમાં સાંપના ૧૦૦ ઉપર મંદીશ છે. આ પ્રજામાં વર્ષમાં ઓકસ મહોત્સવને દિવસે સંખ્યાબધ મનુષ્ય બળી આપવાનો ચાલ છે. ઇ. સ. ૧૮૬૩માં સર રિચર્ડ બર્ટને દાહોમે પ્રજાના મુલકમાં મુસાફરી કરતાં લાં કેદ પડ્યો, હારે તેણે એક એવા મહોત્સવ વેળા પરદેશી કેદીઓની કતલ ચતી દીધી હતી. અને આ બળીદાનનો રવાજ દર અફઝેમર માસમાં પડતા તેહેવાર ઉપર અમલમાં મેળતા હતા, કે જે વેળા કાંઇ પ્રસંગે ૫૦૦ માનસોને બળી આપવામાં આવતા.

પણ આ ફર રસમને ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં બ્રિટીશોએ પોતાની પ્રજા પણ તેમાં ભોગ થઇ પડતી જાણી આ દેશ ઉપર ચઢાઇ કરી બધ પાડ્યો હતો. એનું મુખ્ય શહેર એમબાય ૮ મેલ ઘેરાવામાં છે અને તેની આસપાસ કોટ તથા ખાઈ હોઈ માહે દાખલ થવાનાં ૬ બારણા છે. આ શહેરમાં ૩૦૦૦૦ની વસ્તી છે.

દિઓફેન્થસ—ગ્રીક ગણિત શાસ્ત્રીઓમાંનો આ એક જાણીતો શાસ્ત્રી; અલેક્ઝાન્દ્રીઆ ખાતે ૩૭ સદીની આખેરીમાં રહેતો હતો. એ પોતાની ૮૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો હતો. એના ત્રણ જાણીતાં પુસ્તકોના નામો નીચે મુજબ છે:—Arithmetics, Polygonal Number અને Torisms. એમાંનાં પેહેલા પુસ્તકનાં ૧૩ દફતરો બનાવ્યાં હતાં, તેમાંના માત્ર ૭ હાલમાં બચેલા મળી આવ્યાં છે; બીજા પુસ્તકનો થોડો ભાગ મળ્યો છે, અને ત્રીજા પુસ્તક થુમ થએલું છે. એના ગણિત શાસ્ત્રના પુસ્તકમાં બીજા ગણિત મુખ્ય છે અને આથી એ બીજા ગણિતનો કંતા ગણાય છે. બીજા પુસ્તકમાં 'યુક્લીડ' ના ધોરણને મળતા સિદ્ધાંતો આપ્યાં છે. એના અંથોનો લંદીન ભાષામાં ૧૫૭૫ માં પ્રથમ તરજુમે કરવામાં આવ્યો હતો.

દિગંબર—અહર્ત અને જૈન એઓમાં જે સ્વેતાંબર અને રક્તાંબર એવા બે બેદ છે, તેમાંના બીજા બેદના લોકો. એમના મતમાં આત્મા મધ્યમ પરિણામનો માને છે, યાને જેમ મનુષ્ય નાહતો મ્હોટો હોય છે, તેમ તેનો આત્મા પણ તેવડાજ કદનો હોવાનું તેઓ માને છે.

દિંડા—આ એક જાણી ઝાડ જે પ્રકારનાં ઉગે છે. એના જે જે ઝાડની કાઠી ઉગી નહોતાં જમીન બરાબર હોય છે તેને દિંડી કહે છે, અને જે ઝાડની કાઠી ઉગી હોય છે તેને દિંડા કહે છે. દિંડાની કાઠી ૧૬ હાથ લંબાઈની હોય છે. આ કાઠીનો રંગ પ્રથમ

લીલો 'હોય છે, અને કાપી સુકાયા પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાંઈક કારવી જેવું હોય છે. એને મૃગ નહાનનો વસાદ પડ્યા પછી નન ફળુગા પુટે છે, તે લઈ તેની જુ ડીઓ બાધી વેચે છે એની બાજુ સ્વા-દિષ્ટ હોય છે. આ બાજુ પૌષ્ટિક છે.

દિંડી—પિંગળ શાસ્ત્ર મુજબ ૯ ને ૧૦ માત્રાની બે યતિયોનો દિંડી છદ બને છે. એમા પાદ બે કે માર આવે છે.

દિતિ—વૈવસ્વત ચાલુ મનંતરમાનો જ્ઞાત માનસ પુત્ર. મરીચિકપિની વહુ ને કૃષ્ણ ઋષિની ૧૩ સ્ત્રીઓમાની બીજી. એને પ્રથમ એક દિરવ્યકશિપુ નામે પુત્ર થયો હતો. દિરવ્યકશિપુ મરણ પામતા બીજા થએના પુત્રો દેવો થયા નહિ, પણ પછી વજ્રાગ નામે દેવ પુત્ર થયો, પણ એને દિરવ્યક નામે યવા માટેનું વર્ણન ભારતમા મળતું નથી.

બીજી કથા એવી છે કે જ્યારે મમુદ મથન થયું હતું ને કૃષ્ણે મોહની સ્વરૂપ ધારણ કરી દેવોને મરી નાખી દેવતાઓને અમૃત પાત્ર હતું ત્યારે દિતિએ કૃષ્ણના ધણા કાલાવાલા કર્યા ઉપરથી કૃષ્ણે કહ્યું “તુ હવે વર્ષ સુધી શૂદ્ર રહીને તપશ્ચર્યા કરીશ તો તને એવો પુત્ર થશે કે ઇન્દ્રદિક દેવતાઓને મારીને તારા મરણ પામેના પુત્રોનું વેર લેશે. તે આવધી આવી ગઈ હતી એટલામા ઇન્દ્ર ત્યાં ગયો ને એટલી તો એણે દિતિની સેવા કરતા માંડી ને એની તો સમજાવી કે તે પોતાનું માથું જ્યાં પોતાના પગ હતા ત્યાં નાખીને સ્ત્રી, જેથી તે અપવિત્ર થઈ. પછી ઇન્દ્રે જલાદાર કરી તેને જે ગર્ભ રહ્યો તેના કડકા કરી નાખ્યા; પણ તેણીએ કાલાવાલા કર્યાથી તે ૪૯ કંકણના મરત કર્યા.

દિદારમુખી—આ મહાન પરાક્રમી રાણી ઈ. સ ૯૮૦ ના સુમારે કાશમિરની ગાદીએ બેઠી. એણે ૨૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય અમલ

બોનાચો હતો. કાશમિરના ઇતિહાસમાં આ રાણી પોતાની છત્રે આવ અને પરાક્રમ માટે ઘણી પ્રસિદ્ધતા પામી ગઈ છે. એના બે પ્રિયમ હુંગ અને જુખ્ય જુખ્ય, નામે બાધ હતા, પણ તેઓ એની પ્રિતિ હતી ત્યાં સુધી મોટે દરજ્જે ચઢી સેવટે અપક્રાંતિથી માર્યા ગયા હતા. આ રાણી કેવી શરી હતી તે વિષે એનું વર્ણન ઇસલામી ઇતિ-હાસ કર્તાઓએ કર્યું છે એક વેળા રાજ-પુરીની પ્રજાએ ઉઠાવેના બંડની સામા થવાને હુમ ગયો, પણ તે દાર પામતાં આ રાણીએ પોને જાતે રાજપુરી જઈ ત્યાં લડાઈ કરી જળવો દામી દીધો હતો. કહે છે કે એના કુર કર્મથી ૧૦૦૦૦૦ માણસો માર્યા ગયા હતા. તેણે ૭ પ્રિયમ, એક પુત્ર, ત્રણ પૌત્ર અને ૧૫૦ ગોત્રના મનુષ્યોની હત્યા કરી હતી આ રાણી વિષેની અનેક રસીક કથાઓ કાશમિરમા પ્રસિદ્ધ છે. આ રાણી જોકે રંગીની હતી છતાં રાજ્ય કારોબારમા બાહોશ અને લડાઈમા શુરવીર હતી

દિનના પુરોયા—દેશી સંગીત શાસ્ત્રમા જાણાયા મુજબ કૈરવ રાગના ૮ પુત્રોમાની આ એક રાગણી આ રાગણી સંપૂર્ણ છે, એટલે કે એમા સાતે સ્વરો છે. જેમકે ખરજશૂદ્ર, રિખવ કોમળ, ગધાર તિમ્ર, મુધમ તિમ્ર એને કોષ કોમળ જણાવે છે, પચમ શૂદ્ર, ધૈવત ઉતરી, નિખાદ તિમ્ર. એમા રિખવ વાદી સ્વર, ધૈવત સવાદી તથા ગધાર અનુજ્ઞદી સ્વર છે અને ધાલસરી એટલે (ધવન ધન્યા-શ્રી) ટક, મગતાષ્ટક તથા ઝાનરાથી મિશ્ર છે આ રાગને કોષ યોડવ પણ લખે છે, તેમા રિખવ વર્ણવે ગણ્યો છે, અને કોષ યોડવ પણ લખે છે, તેમા રિખવ, પંચમ બે વર્ણ છે આ રાગણી ગાવાનો સમય સધ્યા પેટલાનો ટેવેનો છે. દિનની પુરીયાની જાની ૪ છે. ૧-શૂદ્ર પુરિયા, ૨ ધન્યાશ્રી પુરિયા, ૩ મિભાસ પુરિયા, ૪ કથાણુ પુરિયા અથવા રાતની પુરિયા

દિનાજપુર—અંગાંલ ઇલાકામાનો જલ્લો. એની પૂર્વે કરાતપ, પશ્ચિમે મહાનંદા નદી છે. સ્ત્રેષ્ઠ ૪૧૧૭ ચૌરસ મૈલ છે. લોક સંખ્યા ૧૫,૫૫,૮૩૫ ની છે. દેશમાં ૭૨૭૫ ગામે છે. બાપા બગાલી બોલાય છે.

દેશ દોળાવદાર, જમીન સખત; મહાનંદા, નાગર, તગાન, પૂર્ણબવા, તિસ્તા, અનાઈ, જમુના વગેરે નદીઓ વહે છે. મુખ્ય પાક ચોખા, મકાઈ, બાજરી, ઠંડાન્ય, તંબાકુ જૂટ, શેરડી, પાન વગેરે પાકે છે. મુખ્ય નિકાશ વેપાર ચોખા, જૂટ, તંબાકુ, ખાંડ, શુણ્ણપાટ અને આમણનો છે; અને આયાત વેપાર કાપડ, નીમક, અને વાસણનો આવે છે. નીતપૂર, અદગંજ, બિરામપૂર, પાતીરામ આ મુખ્ય વેપારી શહેરો છે.

દિલાવર—અથવા બુકેદાલા. આ પ્રાચીન ધીતહાસ પ્રસિદ્ધ શહેર અગાઉ બુકેદાલાને નામે જાણીતું હોઈ હાલમાં દિલાવરા તરીકે જાણીતું છે. આ સ્થળ માટે એવું વર્ણન મળે છે કે 'સિકંદર' પોરસ રાજા સાથે લડ્યો તે વેળા તે લડાઈ થયાં થઈ તે માટે મતફર છે. એલક્ઝિન્ડરન કહે છે કે એલમ નદી ઉપર જલાલપૂરની સામે બીજે કાંડે થઈ હતી. એલમ શહેર પાસે થઈ એમ ખર્નસ કહે છે. ઈ. સ. ૧૮૩૬માં જનરલ કોર્ટને આ વિશે અનેક લખાણો કરી ઠેરવ્યું છે કે સિકંદરની ડાવણી એલમમાં હતી અને લડાઈ બીજા કાંડાપર એલમથી ૮ મૈલ ઉપર પટ્ટી કોટીમાં થઈ અને પોરસનું લશ્કર બિસામાં હતું. કનિંગહેમને મતે જલાલપૂરમાં સિકંદરની ડાવણી હતી એમ જણાય છે. લોર્ડ હાર્ડિંગ ગવરનર જનરલનું મત પણ એવું જ છે.

કનિંગહેમ લખે છે કે ઈ. સ. ૧૮૬૩માં મેં પોતે એલમથી જલાલપૂર સુધી નદીનાં બેઉ કાંડાં જોયા હતા. એલમથી જલાલપૂર સુધી નદીનો પ્રવાહ ઇશાન્ય તરફથી નેઝત્ય

તરફ છે. * જલાલપૂરથી એલમ ૩૦ મૈલ ઉપર ઇશાન્યે છે.

ગ્રીક અંચકારોએ લખેલું લઢાલનું અને સ્થળનું વર્ણન, અંતર, વગેરે વાતો ઉપરથી કનિંગહેમે લાખુ વિવેચન કરી એમ ઠેરવ્યું છે કે જલાલપૂરમાં સિકંદરની ડાવણી હતી. * * અને પોરસની તેની સામી બાજુ નદી કાંડે 'નિકોઈ'માં વાને હાલનાં 'માંગ' ગામ પાસે હતી. ડાવણીની બાજુથી સુમારે ૧૦ મૈલ જઈ સિકંદર એલમ ઉતર્યો અને પોરસની ડાવણીની બાજુએ થઈ આવી લડ્યો હતો.

સિકંદરનો બુકેદાલા નામનો પોડો લડાઈમાં જખમી થઈ મુવો, તેના માનાયે તેનાજ નામે આ શહેર રચાવ્યું. તે હાલનું દિલાવરમાં અથવા જલાલપૂરમાં હશે. જલાલપૂરમાં તે હતું એમ કહેવાને વધારે કારણો છે.

દિલીપ—(જુઓ અટવાંગ.)

દિલ્લી જલ્લો— પંજાબના લેફ્ટનન્ટ ગવરનરને તાબેનો જલ્લો. સ્ત્રેષ્ઠ ૧૨૭૭ ચૌરસ મૈલ છે. ૧૮૬૮ માં અંગ્રેની વસ્તી ૬૦૮૮૫૦ ની હતી અને તે વસ્તી ૭૭૨ ગામેમાં વસાયેલી હતી. ૧૮૮૧ માં વસ્તી ૬૪૩૫૧૫ ની હતી, જે વસ્તી ૭૦૮ ગામેમાં વસાયેલી હતી. દર ચૌરસ મૈલે વસ્તીની રાસ ૫૦૪ ની, ગામમાં દર ચૌરસ મૈલે ૧૦૮, ઘેરો દર ચૌરસ મૈલે ૮૫; દરેક ગામમાં વસ્તીની રાસ ૯૧૮ અને દર ઘેર દીઠ મનુષ્યની રાસ ૮૭ ની હતી.

* જલાલપૂર એ પ્રાચીન ગ્રીક જલ્લડ. રામાયણમાં ગિરિક જામો 'કલ્પ' દેશની રાજ્યધાની કહેલી છે, (અથવા 'કાંડ' સર્ગ ૬૮) તે એ હતી એમ કનિંગહેમ કહે છે.

* * * આ વિષય માટે કનિંગહેમે ૧૮ પાના જેટલું લંબાણ વર્ણન કરી, ઉપલા નક્કી ડેટાવપર પોતાનું મત આપ્યું છે.

* આ જિલ્લાની પરપદવડ એકર જમીન ખેતીવાડી ખાતે રોકાયેલી છે. તેમાંની ૯૫૩૪૬ સરકારનાં કારોબાર તથા અને ૮૦૩૭૬ એકર ખાનગી સાદસથી ખેડાયેલી છે. ખેડાયા વિનાની જમીનમાં ૧૦૧૫ એકર ધાસ ચારાથી રોકાયેલી છે, ૧૩૩૬૪૨ એકર ખેડી શકાય તેવી વેરાન છે અને ૧૩૫૫૦૦ તદ્દન ખડકાળ ને વેરાન છે. ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાંજ મનાતી નેહેરુ ફરી વળવાથી તે ભાગ વિશેષ ફળદ્રુપ છે. અત્રે રૂ, શેરડીનો મ્હોરો પાક થાય છે, અને જુવાર તથા ખાજરી ધાન્યમાં મુખ્ય પાક છે. વમતમાં ધઉં, ખાજરી અને અણાની ખેતી ચાલે છે. તંબાકુ માટે આ જિલ્લામાં મ્હોરો ભાગ રોકાયેલો છે, અને જ્યાં વિશેષ પાણી છે ત્યાં ચોખ્ખાની ખેતી ચાલે છે.

આ જિલ્લામાં મે માસમાં સખત ગર્મી ૧૧૬- ડીગ્રી જેટલી પડે છે, અને થંડી ડિસેમ્બરમાં ૪૬-૪૦ ડીગ્રી પડે છે. વર્ષાદ ૨૫ થી ૩૩ ઇંચ મુધી વસે છે.

નિકાશ વેપાર તંબાકુ, ખાંડ, તેલ, જવાહીર, કાચાત કામનો ચાલે છે. મુખ્ય શહેરો દિલ્હી, સોનપત અને ફરીદાબાદ છે. આ જિલ્લામાં જળ ભાગ ૭૯ મેલ, પાકી સડક ૧૪૦ મેલ, હાલ્લી સડક ૪૫૦ મેલ, રેલ માર્ગ ૫૯ મેલ છે.

દિલ્હી શહેર-તેની વસ્તી, આવક, વેપાર, ક્ષતિહાસ, પ્રાચીન અર્ધાચીન અને જોવા જોગ મથકોનું વર્ણન.—દિલ્હી શહેર કલકત્તાથી ૯૫૪ મેલ ઉપર, આગાથી ૧૧૩ અને અલાહાબાદથી ૩૯૦ મેલ ઉપર તથા મુંબઈથી મીડ લેન્ડ રેલ્વે મારફતે ૯૮૨ મેલનો તફાવત છે. ૧૮૫૩માં આ શહેરમાં લોક

*મોગલ રાજ્ય અમલ વેળા આ પ્રાંતની ખેડાયેલી જમીનનો વિસ્તાર ૨૫૦૪૬૮૧૬ ચિંધાનો હતો. તેની આવક ૬૦૧૬૧૫૫૫૫ દામ યાને ૧,૫૦૪૦૩૮૮ રૂપિયાની હતી. આ પ્રાંત તે વેળા ૮ સરકારને અને ૩૨ પ્રગણામાં વહેંચાયેલો હતો. તેના રક્ષણ માટે ૩૧૪૬૦ યોદિયાર ને ૨૪૨૩૧૦ પાયદળ લશ્કર હતું.

વસ્તી ૧૫૨૪૨૫૫, ૧૮૬૮માં ૨૪૪૧૭૫, ૧૮૮૧માં ૧૭૩૩૯૩ની, ૧૮૯૧માં ૧૯૨૫-૭૯ની અને ૧૯૦૧માં ૨૦૮૩૮૫ની હતી; જેમાં ૮૮૦૦૦ મોહમેદન, ૧૧૪૦૦૦ હિંદુ, ૨૦૦૦ ખ્રીસ્તી અને ૪૦૦૦ પર્સી હતા. અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટીની વાર્ષિક ઉપજ ૪૩૫૦૦૦ ની છે. અત્રેનો આયાત વેપાર સુલી, ફરીયાલા, રૂ, રેસમ, ઉન, ધાન્ય, તેલી બીયાં, ઘી, ધાતુ, મીઠું, શીંગડા, હાડકાં, અને યુરોપીયન પરચુરણ સામાનનો છે ને નિકાશ વેપાર પણ ઉપયોગ ચાલુ હોય તેમાં વિશેષ તંબાકુ, ખાંડ, તેલ, હીઝાભાણેક, તથા સુનાં ચાંદીની કારીગરીનો મુખ્ય છે. તે શિવાય દિલ્હીના વેપારીઓની મુખ્ય આડ-તવાલાં શહેરો ઝીંદ, કાચુલ, અલવાર, બીકાનેર જેપૂર અને દુઆમ છે. એનો દર સાત રેલ્વે સડક મારફતે આયાત વેપાર ૬,૮૦૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો અને નિકાસ વેપાર ૧,૦૦,૫૧,૦૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનો સરાસરી ચાલુ છે. આ શહેરમાં ૩૫૦૦ વિધાર્થીઓ સરકારી શાળામાં ભણે છે. કેળવણી ખાતાઓમાં મુખ્ય સેન્ટ રડીવન કોલેજ અને શાળા, હિંદુ કોલેજ અને મ્યુનિસિપલ હાઈસ્કૂલ છે. હૉસ્પીટલમાં મુખ્ય મ્યુનિસિપલ હારિન હૉસ્પીટલ, જુમા મસજીદની ઉત્તર બાજુએ, ચાંદની ક્લોઝની આવેલી સ્ત્રીઓ માટેની સેન્ટ સિવન હૉસ્પીટલ અને જુમા મસજીદની પાસે બેપતિસ્ત હૉસ્પીટલ મુખ્ય છે. દિલ્હી સાથે જુદી જુદી પાંચ રેલ્વે સડકો-ઈસ્ટ ઈંદીયન, આલ્ફ એન્ડ રોલિસ ખંડ, રમપુતાલા માત્રવા અને બેખે બરોહા, દક્ષિણ પંજાબ અને નૉર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે આવેલી છે. આ શહેરમાં ત્રણ સ્પાટરની મીલો અને ૧૧ વરાળ ચક્રથી ચાલતાં કારખાનાં છે. દિલ્હી શહેર સોનેરી અને રૂપેરી કલાત્મકતાનાં બરત કામ માટે તથા એરાતના દાગીતાની બનાવટ માટે અતિ પ્રસિદ્ધતા પામેલું છે. તે શિવાય હાથીદાંતની છબીઓ અને હાથીદાંત ઉપરનું નકસીકામ મુખ્ય છે. બહુ રંગના માટી કામનાં વાસણોના જે ઉદ્યોગ માટે દિલ્હી એક વાર પ્રસિદ્ધ હતું તે ઉદ્યોગ હાલમાં સદનતર પડી પાગો છે.

દિલ્લીનો પ્રાચીન અરવાચીન સાલવાર
ઇતિહાસ—પ્રાચીન કાળમાં દિલ્લી શહેર
 ઇદ્રપ્રસ્ત તથા હરતીનાપૂર એ બે નામે
 પ્રસિદ્ધતા પામ્યું છે, એમ કેટલાકો જણાવે
 છે; પણ તેમાં ભૂલ છે. આ બે શહેરો ઇદ્ર-
 પ્રસ્ત તથા હરતીનાપૂર પ્રાચીનકાળમાં બે
 જૂદા જૂદા શહેરો હતા, છતાં તેમને એકજ
 શહેર તરીકે પણ જણાવવામાં આવે છે. નીચે
 દર્શાવેલી ઇતિહાસિક માહિતી ઉપરથી તેનું
 સ્પષ્ટ જિવારણ થશે:—

ભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૨૦૭ માં જણા-
 વ્યા મુજબ હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફ (દિલ્લી-
 નામે) યમુનાને કાંઠે જે પ્રસિદ્ધ શહેર છે
 તેજ ઠેકાણે ભારતિય મૂલખા પ્રસિદ્ધતા
 પામેલું * ઇદ્રપ્રસ્થ નામનું શહેર હતું. આ
 શહેરની આસપાસ ‘ખાંડવ પ્રસ્થ’ નામનું
 અરણ્ય હતું. ખાંડવો સાથે પોતાના પુત્રો
 લઈ નહિ તે માટે ધૃતરાષ્ટ્રે “આ ઠેકાણે
 શહેર વસાવી તમારું મુકામ કરો એમ
 ખાંડવોને જણાવવાથી તેઓએ અત્રે ઇદ્ર-
 પ્રસ્ત વસાવ્યું. તેની રચના અતિ સુંદર થવાથી
 તેને ‘શકપ્રસ્ત’ કહેવા લાગ્યા. ભારતમાની
 પ્રસિદ્ધ વાનો જે મહાશ્વર સભા તથા
 રાજસૂયન એજ ઠેકાણે થયા હતા. હરિતનાપૂર
 પ્રમાણે ઇદ્રપ્રસ્ત પણ કુશદેશની રાજધાનીનું
 શહેર હતું. કેટલાક લોકો દિલ્લીને હરિતનાપૂર
 કહે છે એ ભૂલ ભર્યું છે; કારણકે દિલ્લીને
 ઠેકાણે ખરું પ્રાચીન શહેર ઇદ્રપ્રસ્ત હશે
 ‘શકપ્રસ્ત’ હતું. હરિતનાપૂર એ સ્વતંત્ર
 રાજધાનીનું શહેર હોય તે ગીરત શહેરની
 પૂર્વે હતું. (જુઓ હરિતનાપૂર)

યુધિષ્ઠીરથી ૭ પુરુષો મુખી (સુમારે ૫૦૭
 વર્ષ) તેમનાં વંશમાંના રાજાઓએ અત્રે રાજ્ય
 કર્યા પછી ૭મો રાજા અસીમ કૃષ્ણ રાજનાં
 સમયમાં યમુનામાં મેદોટી રેલ આવવાથી ઇદ્ર-
 પ્રસ્ત તણાઈ જવાથી નીમચક રાજાએ
 પોતાની માદી ત્યાંથી ઉઠાવી કૌશામ્બી નગરમાં
 રચાવી. તે વેળા યુધિષ્ઠર શકનું ૫૮૩ મું વર્ષ
 હતું. આ માદી ત્યાં સુમારે ૧૨૭૧ વર્ષ સુધી
 હતી, અને તેટલા વખતમાં ચિત્રરથ રાજાથી
 તે સુધી રાજા (લક્ષ્મીદેવ) સુધી યુધિષ્ઠિર
 વંશિય ૨૨ પુરુષોએ ત્યાં રાજ્ય કર્યું. તેઓએ
 ૧૮૫૩ વર્ષ ૪ મહિના ને ૧૨ દિવસ રાજ્ય-
 અમલ ભોગવ્યો હતો.—

રાજ્ય કર્તાના નામ.	વર્ષ.	માહ.	દિવસ.
યુધિષ્ઠિર	૩૬	૦	૦
પરિક્ષિત	૬૦	૧	૦
જનમેજય	૮૪	૬	૦
શનાનીક	૮૦	૫	૧૯
સદસ્થાનીક	૮૮	૨	૮
અશ્વમેધક	૮૧	૧૧	૨૪
અસીમકૃષ્ણ	૭૫	૮	૮
નિમિચક	૭૫	૧૦	૮
ચિત્રરથ	૭૭	૭	૭
કવિરથ	૭૯	૮	૨૯
શૃષ્ટિગાન	૬૧	૦	૨
રૂપેણ	૬૫	૧૦	૧૫
રૂનીય	૬૪	૭	૨
નૃચરક	૫૫	૯	૨
રૂપીનલ	૬૨	૦	૩
પરિપલવ	૬૧	૧૦	૪
રૂનય	૭૨	૧૧	૩
મેધારી	૫૮	૦	૮
નૃપેજય	૫૦	૮	૨૧
દુર્વ	૫૨	૪	૪
તિમી	૪૮	૧૦	૨૯
બૃહદ્રથ	૪૭	૮	૧૭
રુદાસ	૪૭	૧૧	૦
શતાનીક	૪૪	૮	૧૭
સોમક	૫૬	૦	૦
કુર્મન	૫૪	૧૦	૦
વહિનર	૫૧	૧૧	૮
દગપાણી	૪૮	૭	૪
નિમી	૫૮	૫	૧૫
સોમક (લક્ષ્મીદેવ)	૪૯	૦	૨૫

* મહાભારતમાં વર્ણવેલા આલેખ * ખાંડવો અને
 કૌરવો વચ્ચેનું યુદ્ધ રાત્રે થયું તે પહેલાં લડાઈ
 નહિ કરતા સુલહે ઉપર આવી જવા માટે વડા
 ખાંડવ યુધિષ્ઠીરે વડા કૌરવ પાસે જે પાત્ર ‘પત’
 અથવા ‘પ્રસ્થ’ માન્યા હતા તેમાંનું એક ઇદ્ર-
 પ્રસ્થ અથવા ઇદ્ર પત હતું. આ પાત્રે પત લઈ
 પણ હરતી ધરાવે છે, અને તેમના નામ નીચે
 મુજબ છે:—પાનીપત, સોનપત, ઈદ્રપત અને
 બાધપત એ પાત્રમાંના છેલ્લા શિવાય બાકીના
 ચાર જમના નદીના જમણા એટલે પશ્ચિમ કાંઠા
 પર આવેલા છે. મુ. સ

લેખક અથવા લેક્ષમીદેવને તેના વિરસેન પ્રધાને મારી દેશાંબી નગરમાંથી ગાદી ઉઠાવી ફરી ઈંદ્રપ્રસ્થમાં સ્થાપી. વીરસેનથી પૃથ્વી-પાળ રાજ સુધી ૧૦ પુરુષોએ રાજ્ય કર્યું. તેઓએ ૩૪૭ વર્ષ અને ૧૦ મહિના ૨૭ દિવસ અમલ બોગવ્યો હતો.

નામ.	વ.	મા.	દિ.	મુખ્ય બનાવ.
વીરસેન	૧૭	૭	૧	ઈંદ્રપ્રસ્થ રાજ્યધાની થયું.
શરસેન	૩૮	૮	૧૧	
વીરસા	૩૭	૮	૨૩	
અનંતસ	૩૨	૧૦	૨૩	[૧૯૭૭માં જનમ્યો.
રૂપસા	૩૫	૯	૭	ત્રીજો બુદ્ધ, યુદ્ધોટ્તર શક
સુભાસ્વના	૪૩	૧	૧૭	
પર્યંત	૪૨	૯	૪	[જનમ્યો.
ગોપાલ	૩૮	૨	૨૫	કુમારીલ મદ ૨૧૧૦માં
દ્વિપાદ	૧૫	૪	૨૪	
પૃથ્વીપાળ	૩૧	૮	૧૨	કુમારીલ ૨૧૭૩ અને ભગવત પૂજાપાદ શ્રી- મં ૨૧૯૦ માં મૃત્યુ સ્થાપી મરણ પામ્યા.

વીરસેન વંશમાંના છેલ્લા રાજા પૃથ્વીપાળને નરહરીનાથ નામે વછરે મારી નાખ્યો, અને દિલ્હીમાં પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. આ વંશમાં નરહરીનાથ સાથે ૧૬ રાજા થયા. તેઓએ ૪૦૫ વર્ષ ૪ મહિના ને ૧૬ દિવસ રાજ્ય કર્યું.

નામ.	વ.	મા.	દિ.
નરહરીનાથ.	૧૫	૧૦	૮
બિહારીગજર.	૨૭	૭	૧૫
દિમપાળ.	૨૦	૨	૧૩
મહાપાળરાજ.	૩૫	૪	૧
અબીરપાળ.	૩૫	૮	૭
જયતપાળ.	૨૮	૧૧	૧૦
ગણીકચંદ્ર.	૨૮	૮	૧૦
કામચંદ્ર.	૨૯	૭	૨૧
દરગોથ.	૩૫	૫	૧૦
નામ જણાયું નથી.	૧૭	૦	૧૧
"	૨૩	૫	૧૭
રૂચપાળ.	૧૩	૭	૨૯
હિદીપાળ.	૩૫	૨	૨૦
નરભળ.	૨૩	૧૧	૨૪
જૂપતિ.	૧૦	૯	૨
વિક્રમ.	૨૩	૯	૧૮

વિક્રમ રાજાને મિત્રપાળ નામે પ્રધાને મારી નાખ્યો અને પોતે રાજ્યરૂઢ થયો. આ રાજા મિત્રપાળ સાથે ૧૬ થયા અને તેઓએ ૩૧૨ વર્ષ, ૩ માસ ને ૧૮ દિવસ રાજ્ય અમલ બોગવ્યો હતો.

નામ.	વ.	મા.	દિ.
મિત્રપાળ.	૨૪	૨	૦
ચંદ્રપાળ.	૧૬	૯	૨૪
સ્કંદપાળ.	૨૧	૪	૧૮
દેશપાળ.	૧૯	૧૧	૧૧
રશમપાળ.	૧૮	૦	૧૨
અનંતપાળ.	૧૮	૦	૧૨
રામપાળ.	૩૭	૧૧	૧૨
ગેવિંદપાળ.	૨૮	૭	૨૭
બીમપાળ.	૧૬	૧૦	૭
અકૃતપાળ.	૧૬	૭	૧૯
દળપાળ.	૧૨	૫	૨૭
ભૂપાળ.	૧૪	૯	૨૨
હરિપાળ.	૧૩	૮	૧૦
મદનપાળ.	૧૭	૭	૧૯
બીમપાળ.	૧૫	૨	૨૫
વિક્રમપાળ.	૧૯	૧૧	૧૩

મિત્રપાળ વંશમાંના છેલ્લા રાજા વિક્રમપાળને આદિર ભત્રાનાં કાઠ પ્રધાને મારી નાખ્યો અને પોતે રાજ્યરૂઢ થયો. આ આદિર રાજા ૮ થયા તેઓએ ૧૨૫ વર્ષ ૧૭ દિવસ રાજ્ય અમલ બોગવ્યો હતો, ને નિચે દર્શાવ્યા સુત્રજન:—

નામ.	વ.	મા.	દિ.
આદિર રાજા.	૨૪	૦	૧૦
વિક્રમ આદિર.	૩૩	૦	૧૨
સુસુખચંદ્ર.	૦	૨	૨
વિક્રમચંદ્ર.	૧૨	૭	૧૯
મુળચંદ્ર.	૨	૫	૯
રૂપચંદ્ર.	૧૩	૧૧	૭
મલરાજુચંદ્ર.	૧૨	૦	૪
સુરચંદ્ર.	૨૬	૯	૧૪

સુરચંદ્ર રાજ્યની કારકર્દીની ઓખેરીમાં વિક્રમાદિત્ય રાજાએ પોતાનો સંવત આરંભ

કચો, આથી આ નવો સને ચાલુ થઇ ચુકેલ શક બૂસાયો. આ સમયે સુરચંદ્ર નિધુન મરણ પામતાં દિલ્હીમાં એક પુરુષ રાજ્ય કરવા લાગ્યો તેનું નામ ઇતિહાસમાં જડવું નથી. એનાં સુધાં ૮ પુરુષોએ સુમારે ૧૦૨ વર્ષ, ૭ માસ ને ૧૦ દિવસ રાજ્ય કર્યું હતું.

નામ.	વર્ષ.	માહ.	દિવસ.
નામ નથી જણાયું.	૨૦	૨	૧૭
સુરચંદ્ર.	૧૪	૯	૧૪
ભીમચંદ્ર.	૧૬	૩	૧
ગોવીંદચંદ્ર.	૨૧	૭	૧૨
ભાવતિગોવિંદ	૧	૦	૦
ત્રિમલભાવતી.	૭	૫	૧૯
પૂર્ણપ્રેમ.	૭	૭	૧૯
રાજા મહાનંદ.	૧૩	૭	૧૮

ઉપલા વંશના છેલ્લા રાજા મહાનંદને બંગાલથી આવેલા કોઈ એક રાજા જયસિંગે હરાવી મારી નાખ્યો, ને પોતે રાજ્યરૂઢ થયો. તે પછી એના સુધાં ૧૨ પુરુષોએ રાજ્ય કર્યું. તેમાં બે પુરુષોએ દક્ષિણમાં વિક્રમ સવંત શરૂ થતાં સુધી ૩૨ વર્ષ ૪ માસ ને ૨૦ દિવસ અને બાકીનાં દસે શાસિ-ત્વાઈન શકની શરૂઆતથી તે ૧૦૨ વર્ષ ૧૦ માસ ને પાંચ દિવસ રાજ્ય અમલ બોગવ્યો હતો.

નામ.	વર્ષ.	માહ.	દિવસ.
જયસિંગ	૧૮	૪	૧૦
મહારાજ	૧૪	૦	૧૦
શરસેન	૧૫	૭	૧૨
જયવસેન	૧૧	૫	૩
દેવસેન	૧૦	૧	૫
ભુસેન	૫	૧૦	૫
કલ્યાણસેન	૪	૮	૨૧
હરિસેન	૧૨	૦	૨૫
અલસેન	૮	૧૧	૫
નારાયણસેન	૬	૦	૧૮
લક્ષ્મિસેન	૧૬	૭	૧૫
દાગોદરસેન	૧૧	૫	૧૬

તે પછી ઉત્તર તરફથી માધવસિંગ આવે અને તેણે જયસિંગ વંશમાંના છેલ્લા રાજા દાગોદરસેનને મારી ઈંદ્રપ્રસ્થમાં ૬ પુરુષો સુધી લાગત ૮૮ વર્ષ ને ૪ માસ રાજ્ય કર્યું હતું.

નામ.	વર્ષ.	માહ.	દિવસ.
માધવસિંગ	૧૭	૧૦	૬
દિવસિંગ	૧૪	૫	૦
રાજસિંગ	૧૨	૩	૨૪
શેરસિંગ	૧૦	૬	૧૩
હરસિંગ	૨૫	૦	૧૫
નરહરસિંગ	૮	૦	૪

માધવસિંગના વંશના છેલ્લા પુરુષ રાજા નરહરસિંગને ધીરધર રાજાએ મારી પોતે રાજા થયો. આ ધીરધર સાથે ૯ પુરુષોએ તે પછી અમલ બોગવ્યો. જેમનો રાજ્ય અમલ ૨૧૪ વર્ષ, પાંચ માસ ને ૨૯ દિવસનો હતો.

નામ.	વર્ષ.	માહ.	દિવસ.
ધીરધર રાજા	૨૨	૭	૦
રાજા સેન	૨૨	૧૦	૯
રાજા લાલજી	૩૫	૨	૮
રાજા મહાલજી	૨૦	૩	૯
હરિનાથ	૨૮	૫	૨૫
રાજા જીવન	૨૨	૨	૧૫
ઉદાકસિંગ	૨૭	૪	૨૯
કુલાનંદ	૨૨	૩	૮
રાજા વિક્રમચંદ	૧૩	૨	૬

ધીરધર વંશમાંના છેલ્લા રાજા વિક્રમચંદને પૂર્વ તરફથી આવેલા પૃથ્વીપાળ રાજાએ મારી નાખી દિલ્હીમાં રાજ્યરૂઢ થયો. અર્વાચિન ઇતિહાસિક કોપમાં જણાવ્યા મુજબ “પૃથ્વીપાળનાં પાંચ પુરુષો રાજ્યકર્તા થયા” એમ લખેલું છે; અને તેમની રાજ્ય કાર-કિર્દી સુમારે ૧૦૬ વર્ષની જણાવેલી હોઈ પાંચમે પુરુષ પૃથુરાજ (પિઠોરા રાજ) વર્ણવેલો છે. અને આ ઉપરથી શાલીવાહનના ૬ હા શકના આરંભમાં પૃથુરાજ યવન લોકોને હાથે ક્રૂદ થઈ માર્યો ગયો હોય એમ કહે છે.

પણ શાલિવાહન શેકે ૫૮૫ સુધી દિંદમાં ધર્મા-
ભિમાનીથી અથવા રાજ્ય લોભથી મુસલમાનો
બીલકુલ જણાયલા નથી, અને બાળશાસ્ત્રી
બાંગેકર કૃત દિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જણા-
વ્યા મુજબ પૃથુરાજ એ ધોરી વંશના શાહબુ-
દ્દીનને હાથે શકે ૧૧૧૫ માં એટલે બારમી
સદીની શરૂઆતમાં આવ્યો ગયો. આ બે લેખમાં
૬ (છ) શકનો ફેર હોવાનું જણાય છે. આ છ
સદીમાં પૃથ્વીપાળનાં વંશમાં બીજા દરથી
બાર પુરૂષો રાજ્ય કરી ગયા હશે, અને
છેલ્લે પૃથુરાજ અહુઆણ થયો હશે, અને
તેની રાજ્ય કારકિર્દી શાહીવાહનશકનાં ૭૦૯
વર્ષ, ૩ માસ ને ૨૬ દિવસની હશે. આ
ઉપરથી એવું પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે
મુલ્કિતરથી પૃથ્વીગજ સુધી દિંદુ રાજ્યઓનો
અમલ ૪૨૬૪ વર્ષ સુધી એટલે ત્રેતાલીસસો
વર્ષ સુધી ભરતખંડના દિલ્લીમાં વગર દરકને
આણુ હતો.

સને-શકે.

મુલતાન મહમદ	૯૨૩
મહમદ ધોરી	૧૧૦૮
મુલ્કામ વંશ	૧૧૨૮
કુતબુદ્દીન	૧૧૨૮
આરામશાહ	૧૧૩૨
અહમદશાહ	૧૧૩૨
ફકરુદ્દીન	૧૧૫૮
રજાઆબેગમ	૧૧૫૮
મવજુદ્દીન	૧૧૬૧
અલાઉદ્દીન મલ્ક	૧૧૬૩
નાસરુદ્દીન	૧૧૬૭
ગયાસુદ્દીન	૧૧૮૮
કેકેગાદ	૧૨૦૮
જલાલુદ્દીન	૧૨૧૦
અલાઉદ્દીન	૧૨૧૭
મુબારિક	૧૨૩૯
પુરાફ	૧૨૪૩
ગયાસુદ્દીન તખલખ	૧૨૪૩
મુનાબખાન	૧૨૪૭
શીરજુદ્દીન	૧૨૭૩
ગયાસુદ્દીન તખલખ	૧૩૧૦
અબુગફર	૧૩૧૧
નાસરુદ્દીન	૧૩૧૨

સને-શકે.

હુમાયુન(માન માસ ૧૧)	૦
મહમદ તખલખ	૧૩૧૬
દોલતખાન લોદી	૧૩૩૪
ખીજરખાન	૧૩૩૬
સૈઅદ મુબારિક	૧૩૪૩
સૈઅદ મહમદ	૧૩૫૭
સૈઅદ અલાઉદ્દીન	૧૩૬૬
બહિલોલખાન લોદી	૧૩૭૨
સિકંદરશાહ	૧૪૧૦
ઈબ્રાહિમ	૧૪૩૮
બાબર	૧૪૫૨
શિરશાહ	૧૪૬૪
સલીમશાહ	૧૪૬૬
મહમદશાહ	૧૪૭૫
અકબરશાહ	૧૪૭૮
જહાંગીર	૧૫૨૭
શહાજહાન	૧૫૫૦
ઔરંગઝેબ	૧૫૮૦
મોઅજ્જમ	૧૬૩૦
જહાંગીર	૧૬૩૪
ફરૂખશિઅર	૧૬૩૫
મહમદશાહ	૧૬૪૧
અહમદશાહ	૧૬૫૦
આલમગીર	૧૬૭૬
શાહઆલમ	૧૬૮૧

આ પાદશાહ શકે ૧૭૨૫ માં મરણ પામ્યો
હતો. આ ઇસલામી વંશે જુમલે ૬૧૭ વર્ષ
પાદશાહી કરી હતી.

પ્રાચીન દિલ્લી યાને ઈંદ્રપ્રસ્થ જમના
નદીના કાંઠા ઉપર એટલે જમણી બાજુએ
આવેલું જણાવવામાં આવે છે, અને હાલનો
ઈંદ્રપ્રસ્થનો દિલ્લો તે પ્રાચીન શહેરનો
એક ભાગ હોય એમ લાગે છે. ઈંદ્રપ્રસ્થ
અને દિલ્લીને પાંચ ગાઈલને અંતરે આવેલા
બે જુદાં શહેર માનવામાં આવે છે: (જુઓ
ઈંદ્રપ્રસ્થ). ઈંદ્ર પ્રસ્થ જમના નદીને કાંઠે
હુમાયુનની કબરની જગાને માથે અને
દિલ્લીની દક્ષિણ પશ્ચિમે એક ખડક ઉપર
પ્રસિદ્ધ લોહાના સ્થંભની આસપાસ આવેલું
જણાય છે. મોહમ્મદનોએ દિંદ જીલ્લો તે
વેળાએ દિંદુઓનું દિલ્લી શહેર લાલકોટ

અને રાયપિઠોરનાં જે કિલ્લાઓનું બનેલું હતું, પણ શીરોજશાહ પોતાની રાજ્યધાની શીરોજનાથ ખાતે પ્રાચીન ઈંદ્રપ્રસ્થ શહેરની જગા ઉપર, લઈ ગયો ત્યાર પછી દિલ્લી નામ કેટલીક વાર સીરી તથા જેહાનાથાદ મોહમેદન કિલ્લાઓ સુધાનાં આખા જુના શહેરને આપવામાં આવ્યું હતું; પણ તેમના સમયને તવારીખનવેશ સરકુદીન જુના દિલ્લી તરીકે માત્ર લાલકાટ અને રાયપિઠોરના કિલ્લાઓને જ ઓળખાવી સીરી તથા જેહાનાથાદને જે જૂદાં શહેર તરીકે લખાવે છે. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર શીરિસ્તા પણ તથા વંશના શાહોને લગતા પોતાના વર્ણનમાં એ જ ધોરણે લખે છે. પણ હુમાયુને ઈંદ્ર પ્રસ્થને દૂરીથી બાંધી તેને દીનપનાહ નામ આપ્યું, અને શીરશાહે કિલ્લાના અને ઈંદ્રપ્રસ્થની જગાએ શીરશાહે કિલ્લો બાંધાવ્યો, તે પછી સાધારણ યોદ્ધા જુનું દિલ્લી એને નવું દિલ્લી એવા નામ વાપરવા લાગ્યા, અને હિંદુ દિલ્લીની આસપાસના શહેરોના ઝુમખાને જુનું દિલ્લી અને જમના નદી ઉપર જુનાં ઈંદ્રપ્રસ્થની જગાએ આવેલાં શહેરને નવું દિલ્લી નામ તેઓએ આપ્યું.

રાજા યુધીષ્ઠિરે ઈંદ્રપ્રસ્થને પોતાની રાજધાની બનાવી તેની તારીખ ૬૨૫ સન પૂર્વે ૫૬૨મી સદીના પાછલા અર્ધ ભાગમાં કેટલાક વિદ્વાનો મેળે છે. ત્યારે ઉપર આવેલા સાલ વાર ગણતરી મુજબ એની પણ ધણી સદી આગમજ યુધિષ્ઠિરે ઈંદ્રપ્રસ્થને પોતાનું પાયતંબ બનાવ્યું હતું. આ શહેર શીરોજશાહના કેટલીક અને હુમાયુની કબર વગેરેની જગા ઉપર જમના નદીને કાંઠે બાંધવામાં આવ્યું હતું. આ જગ્યા ઉપર ઈંદ્ર પ્રસ્થ નામે એક કિલ્લો હતો આવેલો છે અને તે પુરાણા કિલ્લા અથવા જુના કિલ્લા નામે પણ ઓળખાય છે. હુમાયુને આ જગ્યાને દૂરી સમારી તેનું નામ દીનપનાહ રાખ્યું હતું. આ જગ્યા તેના હાલનાં રૂપમાં તો સર્વે મોહમેદન બાંધકામ ધરાવે છે, અને

યુધિષ્ઠિરના અસલ શહેરનો એક પણ કોતરેલો પથ્થર તેમાં મળતો નથી. જુના ઈંદ્ર પ્રસ્થાનનો જે કોઈ પણ ભાગ બળવવા પામ્યો હોય તો જમના નદી પર આવેલું 'નીગદમ બોડી' ઘાટ નામે જાણીતું એક ધામ છે અને તે હાલનાં દિલ્લી અથવા શાહજહાનાબાદની ઉત્તર તરફની સરહદની બાહરે પણ તેની લગભગ આવેલું છે. આ જગ્યાને માટે એમ જણાવવામાં આવે છે કે રાજા યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ ક્રિયા કર્યા પછી અહીં તેણે હોમ કર્યો હતો. અર્ચે ભરાતી જત્રા જમના નદીનાં માનમાં ભરાય છે.

દિલ્લી નામની ઉત્પત્તિ માટે એવી એક કથા પ્રસિદ્ધ છે કે પાંડવ બાઇઓની પાંચમી પેઢીએ થયેલા રાજા દિલિપે દિલ્લી શહેર વસાવ્યું હતું. બીજી કથા એવી છે કે દીક્ર અથવા દિલ્લુ નામે રાજાએ દિલ્લી શહેર બાંધ્યું હતું, જે રાજાની તવારીખ ચોક્કસ મળતી નથી. શિરિસ્તા મુજબ રાજા દીલ્લુએ ચાર કે ચાલીસ વરસ રાજ્ય કર્યા પછી હુમાયુના રાજા પુર અથવા પોરસ જે મહાન સિકંદર સાથની લડાઇના સંબંધમાં મશહૂર થયો છે તેણે લડાઈમાં દરાવી મારી નાખ્યો હતો. રાજવંશી ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે હુમાયુના રાજા પુર અને રાજપાળ એક જ છે કે જેને વિક્રમે દરાવી મારી નાખ્યો હતો. તે ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે રાજા દીલ્લુ ૪૦ સં ૫૦ પૂર્વે ૫૭ અને ૪૦ સં ૭૯ ની વચ્ચે થઈ જવો જોઈએ. આ પાછલી તવારીખને અલુ-રિહાન પોતાના ઇતિહાસિક ગ્રંથમાં ટેકા આપે છે. વિક્રમનાં વરણોએ ૭૯૨ વર્ષ જિજ્ઞસમાં રાજ્ય કર્યું હતું, અને તેટલો વખત દિલ્લી ઉજડ રહ્યું હતું. એ ૭૯૨ વર્ષ પછી દિલ્લીને તોમર વંશના રાજા અનંગપાલે પાછું વસાવ્યું હતું (જુઓ અનંગપાલ) અને મોહાન વંશના રાજા વિરાહદેવે તે હાથ કર્યું ત્યાં સુધી અનંગ-પાલના વંશજોએ ત્યાં અમલ ભોગવ્યો હતો.

આ તોમર વંશના રાજા અનંગપાલના વંશનો બીજો અનંગપાલ ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે લાલકોટનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો અને ત્યાં 'લાલી કિલાત' અથવા લોખંડનો એક યાદગાર રથ'બ ઉભો કર્યો હતો. તે રથ'બ ઉપર અનંગપાલે કોતરાવેલો ત્રણ સીટીનો એક લેખ અગ્રાવનો છે. તે લેખમાં જણાવે છે કે સંવત્ ૧૧૦૬ અંગાણ વર્ષે યાને સવત ૧૧૦૯ અથવા ઇ. સ. ૧૦૫૨માં અંગ (અનંગ) પાલે દિલ્હી વસાવ્યું.

આ 'લાલીકિલાત' અથવા લોખંડનો રથ'બ લોખંડના એક જ કકડાનો બનેલો હોય તેનો વ્યાસ ૧૬ તમુનો અને લંબાઈ જમીનની ઉપરથી ૨૨ શીટની છે; પણ જમીનની અંદર તેનો જે ભાગ છે તેને માટે જણાવવામાં આવે છે કે તેની લંબાઈ જમીનની ઉપરના તેના ભાગની લંબાઈ કરતાં પણ વધારે છે. આગળ એક પ્રસંગે એનો છેડો જોવા ૨૬ થી ૩૫ શીટનું ઊંડુ ખોદકામ કરી જોવા છતાં તેનો પાયો જણાયો નહોતો. આ રથ'બનું વજન ૧૭ ટનના કુમારે હશે એમ અનુમાન કાઢવામાં આવ્યું છે. કયા સુજબ બીજા અનંગપાલે આ રથ'બ પોતાની અમલની યાદગારીમાં સર્વકાળ કાયમ રહે તે થકી બ્રાહ્મણે વર્તેલા સુદર્ત મુગળ જમીનમાં ઉતારી વાસુકી અથવા શેશ નાગના માથા ઉપર ગોઠવ્યો હતો. અને એવી આગાહી કરી હતી કે જ્યાં સુધી આ અસલ રથ'બ કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી અનંગપાલના વંશનો અમલ કાયમ રહેશે. પણ રાજાને તે રથ'બ શેશ નાગના માથા ઉપર પોંદડવાની બ્રાહ્મણની વાત સહરાગાત બરેલી લાગી, અને તેથી તેણે તે પાછો ઉખેડવી જોયો. લારે તે શેશનાગના માથામાં બોક્કાયો અને તેના લોહીથી ખરડાયેલો જણાયો. આથી બ્રાહ્મણની બસારત ઉપર વિશવાસ નહિ મેલવા માટે 'ખેદ બતાવી તે રથ'બ પાછો ઉભો કરવા તેણે હુકમ કર્યો, પણ બ્રાહ્મણના મતનો તેણે કરેલા અનાદરને લીધે તેટલી

તબીબ કર્યા છતાં તે જમીનમાં મળ્યુંત પાયો લઈ નહિ શક્યો. અને તે લીધો દેખાવા લાગ્યો. પ્રાચીન દિલ્હીને તે ઉપરથી લીલી=ધિલી=દેહલી=દિલ્હી=દિલ્હી એવું ૩૫ થઈ હાલનું નામ ચાલુ પ્રચારમાં આવ્યું.

લાલ કોટનું નામ પેહેલાં મોહમેદન રાજા કુતબુદ્દીન અઈબાકના વખતમાં પણ વપરાતું હતું, અને તેના સંબંધમાં કુતબુદ્દીને એક હુકમ એવો કાઢ્યો હતો કે "લાલ કોટ"માં નગારા વગાડવાં નહિ. એમ માનવામાં આવે છે કે તે પ્રસિદ્ધ કુતબમિનારની આસપાસનો જુનો ગંગવર કોટ છે. તે કિલ્લો વિસ્તારમાં સવા જે મેલ હતો. તે કિલ્લાની અંદર ૨૭ મંદીર આવેલાં હતા અને તે સંખ્યાનો મોહમેદનોએ નાશ કર્યો હતો. કુતબમિનારની ઉત્તર પશ્ચિમે પા મેલની તક્કાવતે અનંગપાલને નામે એક તક્કાવ આવેલો છે, જે પણ અનંગપાલ બીજાએ બંધાવેલો માનવામાં આવે છે. આ તક્કાવ ઉપરથી દક્ષિણે ૧૬૯ શીટ લાંબો અને પૂર્વથી પશ્ચિમે ૧૫૨ શીટ પોટોળો છે અને તેની ઉંડાઈ ૪૦ શીટની છે. હાલમાં તે તદ્દન સુકાઈ ગયો છે, પણ એક નોંધ એવી મળે છે કે સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમય (ઇ. સ. ૧૨૯૬-૧૩૧૬) માં કુતબમિનારનું કામ આગળ ચલાવવા માટે યુનો પજાગવાને જોઈતું પાણી આ તક્કાવમાંથી લાવવામાં આવતું હતું.

મોહાન વંશના રાજા પુશ્તીરાયે અનંગ પાલે બંધાવેલા લાલ કોટની ઉત્તરે અને પૂર્વે એક ગંગવર કિલ્લો બંધાવ્યો હતો, જેનો કેટલોક ભાગ દસ્તી ધરોવે છે, જે 'કિલ્લા પિટોર' ને નામે ઓળખાય છે. બન્ને કિલ્લાઓનો જુમલે વિસ્તાર ૪ મેલ, ૩ ફરલાંગ અથવા હાલના શહાનશાનાગદનાં (ચાલુ દિલ્હી) અર્ધો ભાગ કરતાં વધારે નહોતો છે. દિલ્હી શહેરે હમણા સુધીમાં ૭ અવતાર બદલા છે, અને જૂના જૂનારામજોએ તેમની જગ્યા બદલી એક પછી એક ૭

જગાએ દિલ્લી વસાવ્યું હતું. નામિયો તવા-
રિખ નવેશ 'ગિરપ હેબર' પોતાનાં પુસ્તકમાં
જણાવે છે તે પ્રમાણે કમનસીબે સાતે
શેહેરાનાં ખંડીયરો ઘણાજ શોકાતુર બના-
વેલી યાદ અને તેમનો ચિતાર આપે છે.
આ સાતે શેહેરાનો વિસ્તાર શાહાજેહાનાબાદ
અથવા હાલની દિલ્લીના દક્ષિણ છેડાથી ૧૦
મૈલના તક્ષવતે આવેલા રાયપિઠોર અને
તથલખાખાદના વેરાન કિલ્લાઓ સુધીનો છે
તેના ઉત્તર તરફનાં છેગ આગળની પોહળાઇ
શીરાજશાહના કોરીલાની સામેથી આસરે ૩
મૈલની છે; અને દક્ષિણ તરફના છેગ આગ-
ળની કુતુબ મિનારથી તથલખાખાદ સુધીની
પોહળાઇ ૬ મૈલ જેટલી છે. એકંદર વિસ્તાર
૪૫ ચારસ મૈલનો છે. કોઇ પણ વખતે
આ વિસ્તારનો ત્રીજા કરતાં વધુ ભાગ વાપ-
રવામાં આવ્યો નહિ હોય તે ધણુંજ સંભ-
વિત છે; કારણ કે જે ખંડીયરો હમણા
આ વિસ્તારમાં નજરે પડે છે તે જૂદા
જૂદા સાત શેહેરાનાં છે; અને દિલ્લીનાં
આગલા સાત રાજાઓએ તે વસાવ્યાં હતા.

‘મોહમ્દન શેહેનશાહો ખલખન, કચકોબાદ
અને મુબારકે પણ કિલ્લા અથવા શેહેરા
નૃસાવેલાં કહેવાય છે, પણ તેમના ખંડિયરો
દશ નજરે પડતાં નથી, અને તેમની જગ્યા
પણ શક ભરેલી છે. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં
પણ તે વિષે કોઇને ખબર હોય એમ
જણાતું નથી, કેમકે તે વર્ષમાં ઇંગ્લેન્ડ
વેપારી વિલ્યમ કિન્ચ દિલ્લી ખાતે આગ્રાને
માર્ગે દક્ષિણ તરફથી જેહાંગીરની દરબારમાં
આવ્યો, તે વિષેના પોતાના હેવાલમાં તે
જણાવે છે કે “મારા ગયા હાથ ઉપર
૭ કિલ્લા અને આવન દરવાજાનાં નામથી
ઓળખાના જુનાં દિલ્લીનાં ખંડિયરો મેં
જેયાં હતાં. આ ખંડિયરો હજી પણ એજ
નામથી ઓળખાય છે.

જુના દિલ્લીના જે ૭ કિલ્લાનાં ખંડિયરો
હજી હસી ધરાવે છે, તેમની ઓળખ
નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે; (૧)

લાલકોટ, રાજ અનંગપાળે ઇ. સ.
૧૦૫૨ માં બાંધ્યો; (૨) કિલ્લા રાયપિઠોર,
રાજ રાયપિઠોરે ઇ. સ. ૧૧૮૦ માં
બાંધ્યો; (૩) સિરી અથવા કિલા-મલાહી
રાજ અલાઉદ્દીને બાંધ્યો; (૪) તથલખા
ખાદ ઇ. સ. ૧૩૨૧ માં તથલખ શાહે
બાંધ્યો; (૫) તથલખાખાદનો કોટ, એજ
વર્ષમાં તથલખશાહે બાંધ્યો; (૬)
આદેલાખાદ ઇ. સ. ૧૩૨૫ માં મહમ્દ
તથલખે બાંધ્યું અને (૭) જહાન-પનાહ
પણ એજ શેહેનશાહે એજ વર્ષમાં બાંધ્યું.

હાલનું મેમ્બલ દેહેલી જે ધટતી રીતે
‘શાહજેહાનાબાદ’ને નામે ઓળખાતું જેમએ
તે ઉપલા બોહોળા વિસ્તારવાલા મેદાન
મધે ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૧૫૫૦ સુધીમાં
કરાવવામાં આવેલાં જૂનાં જૂનાં પાયતખતો
માંત્ર સર્વેથી છેલ્લુ અને સર્વેથી ઉત્તરે આવેલું
છે. એ જુનાં પાયતખોમાંના નીચલાં મુખ્ય છે.

(૧) શીરાજશાહ તથલખનું શીરાજખાદ,
જે હાલમાં દિલ્લીની પડોસમાં દક્ષિણ બાજુએ
આવેલું છે. તેની સ્થાપના ઇ. સ.
૧૩૬૦ માં કરવામાં આવી હતી.

(૨) દુઆલુન અને શિરશાહનું ઇંદ્રપ્રસ્થ
હાલમાં દિલ્લી શેહેરની દક્ષિણે જે મંલને
છે તે ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં સ્થાપ્યું.

(૩) સીરી (હાલમાં શાહપુરનાં નામે
ઓળખાય છે.) ઇંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણ પશ્ચિમે
જે મેલને છે તે ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં સ્થાપ્યું.
(૪) જેહાન પનાહ અથવા સિરી અને જુના
દિલ્લીની વચમાં આવેલો ભાગ, જે પાછળથી
દેવાલો ન્હારી લઇને તેની ઉત્તર તથા દક્ષિણે
આવેલાં શેહેરા સાથે જોડી નાખવામાં આવ્યું
છે, તે ૧૩૩૦ માં વસાવ્યું હતું.

(૫) પુરાતમ દિલ્લી અથવા રાયપિઠોરનો
કિલ્લો જેમાં કુતુબ મિનાર આવેલો છે, જે
સિરીની દક્ષિણ પૂર્વે ૩ મૈલને છે તે, અને જેને
પછાણ રાજાઓએ ઇ. સ. ૧૧૫૦ થી
૧૩૫૦ સુધી પોતાનું પાયતખત કર્યું હતું.

(૬) તથાલખાંખાદને મહમદ તથાલખચાહે. ૪૦ સ૦ ૧૩૨૦ માં રચાઈયું. તે સિરીની દક્ષિણ પૂર્વે ૪ મૈલ અને જૂના દિલ્હીની પૂર્વે પાંચ મૈલને છેડે છે.

આ ઉપરાંત બે ઓછી અગત્યનાં પાયા-તખતો પણ તેમની આસપાસ આવેલાં છે. તેઓમાંનું એક 'કિશોખરી'ને નામે ઓળખાય છે, જે દુમાયુન શાહની કબરની દક્ષિણે ૧ મૈલને છેડે, અને બીજું તેની દક્ષિણે 'મોખારેકખાદ' નામનું છે. પણ એ બન્નેનાં ખંડિયરો કશાં જણાતાં નથી.

હાલનું દિલ્હી અથવા શહાજહાનાખાદ જમના નદીના જમણા કાંઠા ઉપર વૉલતર ખુરજથી વેલેસ્લી ખુરજ સુધી દક્ષિણ પૂર્વ તરફનાં ખુણામાં સવાબે માઇલના વિસ્તાર ઉપર લંબાય છે. વૉલતર ખુરજ સાધરણ રીતે 'બદરાઓ ખુરજ' ને નામે ઓળખાય છે, અને સત્તાવાર કામકાજમાં મોઘરા ખુરજને નામે તે ઓળખાતો હતો. શહેરના આગળા ભાગનો લગભગ ૩ જે ભાગ મેહેલની નદી તરફની દેવાલનો ભાગ છે. મેહેલની ઉત્તર તરફની દેવાલનાં જે ભાગ ૧૮૫૭ ના બળવા સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે વૉલતર ખુરજથી શાહ અથવા મોરી ખુરજ સુધી પોણા મૈલનો વિસ્તાર ધરાવે છે; મોરી ખુરજથી અજમેર દરવાજા સુધીની પશ્ચિમ તરફની દેવાલનો વિસ્તાર સવા મૈલનો છે, અને વેલેસ્લી ખુરજ સુધીની દક્ષિણ તરફની દેવાલનો વિસ્તાર લગભગ એટલોજ છે.

ઉત્તર તરફની દેવાલમાં પ્રસિદ્ધ કાશમિર ભાગેળ અને મોરી અથવા દરેન ભાગેળ આવેલી છે. છેલ્લી ભાગળ એક મરાઠા સુબાએ બંધાવી હતી, પણ તે કહાડી નાખવામાં આવી છે. પશ્ચિમ તરફની દેવાલમાં કાબુલ, લાહોર, હરશખાના અને અજમેર દરવાજા તથા દક્ષિણ તરફની દેવાલમાં ટુક-માન અને દિલ્હી દરવાજા આવેલા છે. પશ્ચિમ તરફની દેવાલમાંની જે ચાર ભાગેળો આવી છે તેમાંની પેઢેલી બે હવે કાઢી નાખવામાં

આવી છે. નદી, તરફની શહેરની ભાગેળો ખચરાતી રાગઘાટ અથવા કલકત્તા અને નિગામખોદ તથા ફેલ અને 'બદરાઓ'ને નામે ઓળખાતી હતી. આ ચારમાંની પેઢેલી બેને કહાડી નાખવામાં અને છેલ્લીને બંધ કરવામાં આવી છે.

શહેરને લગાર આમન સામન બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. એક ભાગમાં ચાંદની ચોક અને લાહોર બજાર આવેલું છે અને તે શહેરના લાહોર દરવાજાથી કિલ્લાની લાહોર દરવાજા સુધી લગભગ એક માઇલ-ને છેડે આવેલો છે. શહેરનાં પૂર્વ ભાગમાં કાશમિરથી દિલ્હી દરવાજા સુધી રસ્તો કાઢવામાં આવ્યો છે. જુના તોપખાના, કિલ્લા અને મેહેલના મુખ્ય આગળથી તે પસાર થાય છે; તેના જમણા હાથ ઉપર જુમા મસજિદ આવેલી છે. શહેરની પશ્ચિમ તરફ 'લાલકુવા' અને 'સરકાવાલા' બજાર આગળ એક ધોરી રસ્તો કાઢાવવામાં આવ્યો છે, અને હોજ કાઢી આગળ આવ્યા પછી તેના ત્રણ કાંઠા થઈને તે પશ્ચિમે અજમેર દરવાજા, દક્ષિણે ટૂંકામાન દરવાજા અને પૂર્વે મોરી બજારથી જુમા મસજિદ સુધી જાય છે, અને પશ્ચિમે ધડિયાળનું મિનારા આગળથી શરૂ થતા ઇંચરટમ અને નિલીમારાન નામે મોઢલાઓ પશ્ચિમ તરફના આ ધોરી રસ્તાને ચાંદની ચોક સાથે જોડી આપે છે. શહેરનાં દક્ષિણ પૂર્વે છેડા ઉપર કોટ અને ફેજ બજારની વચ્ચે દરવાજાનની નાહની છાવણી આવેલી છે; જેમાં એક દેરી રીજમિટને રાખવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત બાકીનું ગેરીસન લશકર કિલ્લામાં રહે છે. લાહોર દરવાજા અને શહેરની ઉત્તર તરફનાં કોટની પેલી મેર 'સફરખતર' આવેલું છે, અને તેની દક્ષિણે કદમ શરિફ તથા હદમાહનાં મકાન, કીશનગંજ અને પાઠરીપુરનાં મઘકો, જમનાની પશ્ચિમ તરફની નેહર અને અરાવલી પહાડનો દક્ષિણ તરફનો છેડા આવેલો છે. પહાડના દક્ષિણ

તરફના હૈયાની પશ્ચિમ ખાંડએ અર્ધા માઇલની છે 'સમઝીમદી' અને રાજન-આરા નામે રમણિય બાગ આવેલો છે. શેહેરના ઉત્તર તરફના કોટની પેલી બાજુએ અને કાશમિર તથા મોરી દરવાજાની પડો-સમાં 'સિવીલ સ્ટેશન' આવેલું છે; જેની દક્ષિણ બાજુએ ૧૮૫૭ ના બળતરા વખતે ગોઠવવામાં આવેલી બેતેરીઓની જગા, કબરસ્તાન અને નિકલસન તથા કુદસિયા બાગ, પશ્ચિમે અરાવલી પહાડ અને પૂર્વે જમના નદી આવેલાં છે. પહાડની પેલી મેર ૧૮૫૭માં નાશ કરેલી જુની છાવણી છે એ છાવણીનો કબજો ઘેરો ધાલનાર લશકરે તેજ વર્ષના જુનથી સપ્ટેમ્બર સુધી રાખ્યો હતો. એની પશ્ચિમે નજફગ ચઝીઝથી પસાર થતા પાણી ધસડી જતી નેહેર આવેલી છે. નેહેરની પેલીમેર ૧૮૭૭ માં બરવામાં આવેલી દરબારનું મેદાન છે. ત્યાંથી દોઢ મૈલ પશ્ચિમે શાલેમાર બાગનું ખડિયર છે. દિલ્હી દરવાજાની પેલી મેર ૬ મૈલને છેટે, દરવાગંજ છાવણીના દક્ષિણ પૂર્વ ભાગમાં, શીરાજગાદના કિલ્લાનું ખડિયર છે, અને તે કિલ્લાને માથે શીરાઝ-શાહે હમો કરાવેલો બુદ્ધિસ્ત લાન હજી દાયમ છે, અને તેની દક્ષિણે એક માઈલને છેટે પુરાના કિલ્લા અથવા ઈંદ્રપ્રસ્થનું મથક આવેલું છે. તેની દક્ષિણે બે માઈલને છેટે હુમાયુન શાહની કબર, એજ નીઆમુદ્દીન ઔલયાની દરગાહ અને નવાબ સફરજગની કબર આવેલી છે.

જુની દિલ્હી 'મેહેરાબીને' નામે જાણીતી હોઈ તે નવી દિલ્હીથી ૧૨ મૈલ ઉપર છે. સાજ અર્ધા મૈલ ઉપર 'કુતુબ મિનાર' આવેલો છે. આ મિનારો ૨૪૨ ફીટ ઉંચો હોઈ તેનો તળીયાનો ઘેરાવો ૫૩ ગજનો છે. તેનાં પાંચ દરવાજા છે. સહુથી ઉપરનાં દરવાજા પર વિજળી પડવાથી તેમાં ફાટ પડી હતી, તેથી તેને ઉતારીને બોય ઉપર સુકેલો છે. આ મિનારાનાં કુલે પગથીયાં

૩૭૯ છે. એના પેલેલાં દરવાજા ઉપરથી હાલની દિલ્હી દેખાય છે. આ મિનારો પાસેજ 'અમીર ખશર' શાએરની કબર છે. આ મિનારાની પાસે 'અલાઉદ્દીનનો દરવાજો' છે. તેની ઉપર મહોટા હરફે કોરાને શરીફની આવતો લખેલી છે. અંદરની બાજુએ ઇમામ અમિનની કબર છે. મિનારો પાદશાહ કુતબુદ્દીન, જે મહમદ ધોરીનો દિંદ ખાતેનો સરસુઓ હતો અને પાછળથી સ્વતંત્ર પાદશાહ બન્યો હતો તેનો બધાવેલો છે. એની ઉત્તરની બાજુએ પૃથુરાજ બ્રાહ્મણનું મંદીર છે. જેનો કેટલોક ભાગ હાલમાં મસજીદ રૂપમાં ફેરવી નાખવામાં આવેલો જણાય છે, અને તેને 'કેવતુષ ઇસલામ' કહે છે. તેની વચમાં ૧૫ ફીટ ઉંચો સ્થંભ છે, જે પૃથુરાજની લાટ અથવા કાંસીદ (કુન્ઝી) ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એની પશ્ચિમ દિશાએ થોડા કદમ ચાલતાં રામચુદીન ચાતમસ તથા રજઆબેગમની કબરો છે. એની અને પૃથુરાજના કુતુબખાનાની વચમાં 'જેગમાયા'નું મંદીર છે. ત્યાંથી મેહેરાલી બહુ જતાં 'જામીન વેલ' અથવા કુદવાની વાવ છે, જેની ઉંડાઈ ૪૦ ફીટની છે. ત્યાંથી થોડે છેટે 'હજરત આને કુતબુદ્દીન બખત્યાર કાકી'નો મકબરો છે.

હાલની દિલ્હીનું ખર્ચ સ્વરૂપ શહા-જહાનનાં અમલમા ફેરવાયાથી તેને શહા-જહાનાબાદ પણ કહે છે. અત્રેના કિલ્લો શહાજહાને પોતાના અમલનાં ૧૨ મે વર્ષે બાંધવા શરૂ કર્યો હતો. આ કિલ્લાનો પાયો નાખવા તથા દેવાલ ચણાવવા તેણે ૫૦,૦૦,૦૦૦ રૂપાનો ગંજવર ખર્ચ કર્યો.

દિલ્હી શેહેરને આગળ ૧૨ દરવાજા હતા, પણ હાલમાં માત્ર ૧૦ સલામત રહી શક્યા છે. એને ફરતો લાજ પથ્થરનો અકમરશાહનો બધાવેલો કોટ છે. આ કોટ ફ્રાંડીને વચ્ચેથી રેલ્વે લાઈન પસાર કરવામાં આવેલી છે.

કિલ્લા માહેલી ઘણીક ઇમારતો બિસમાર હાલતમાં છે, હારે કેટલીક પડી ભાગવાથી

તાં નવાં મકાનો બંધાવ્યાં છે. આ કિલ્લાની લંબાઈ ૩૦૦૦ ફીટની ને પેઢળાઈ ૧૬૦૦૦ ફીટની છે. એની ઉંચાઈ પૂર્વ ચિવાય ત્રણ બાજુએ ૫૦ ફીટની છે; ને પૂર્વ દિશાએ એની ઉંચાઈ ૨૫ ફીટની છે. દરવાજામાંથી પ્રવેશ કરતાં શરૂઆતમાં દિવાનેઆમ આવે છે, તેમાં એક મોટું સંગેમરમરતું તખ્ત છે. એની સામે આગળ વધતા યોડેક અંતરે દિવાને ખાસ છે. આ દિવાનખાનાનું ઉમદા જાડવકામ તથા ઝીણું નહાંકામ દેરત કરે તેનું છે. જગ પ્રસિદ્ધ તખ્તે તાલુસ અથવા મયૂરાસન જેની કિંમત તે માહેલા હીરા, નીલમ અને પાનાં સહિત ૬,૫૦,૦૦૦૦૦ રૂપીયાની આંકવામાં આવી હતી તેનું આરસ પહાણુનું નીચેનું ચોખટું જરબરત જેવું વેરાન હાલતમાં છે, ને તે દીવાનમાં પડેલું છે. આ તખ્ત ઉપરનો ભાગ ઇ. સ. ૧૭૩૬માં જ્યારે ઇરાનના નાદીરશાહે દિલ્હીને લુટ્યું ત્યારે ત્યાંથી તે ઉપાડી ગયો હતો. આ દીવાને ખાસને બનાવવા પાટળ આગણ વખતની બેદદ સરતી મજૂરી છતાં ૫૦,૦૦,૦૦૦ રૂપીયાને ખર્ચ થયેલો જણાવવામાં આવે છે. એની લેડમાંજ પાટલાદી હમામ આરસપહાણુનાં છે, જેમાં નાદવા માટેના તરેહવાર હોળે બનાવેલાં છે, અને તેની સામે નાદનું સરખું ખુલ્લું મેદાન છે. આ મેદાનમાં એક નાદની અગારી છે. જેની નીચે ૧૨ રથજા છે, એ ઉકે છેડે નદી કાંઠે છે. દીવાને ખાસ તથા દીવાને આમની વચ્ચે મોટી મસજિદ છે. તેમાં બાજેલું આરમપહાણુનું તખ્ત છે, ને આગળ એક કુવારો છે. દીવાને ખાસથી યોડેક છેડે સમનખુર્શનો ફાલેગદ છે. મોટી મસજિદથી આગળ વધતાં ઘેર દિશાએ એક મોટો કુવો છે જેની આસપાસ લોહનાં કોરા લોહ બે, બાજુએ સીડીઓ છે. કુવા પાસે નાદવા ચકા જેક જૂદો કુંડ છે. માર્ગના સપાટીની નીચે અને કુવામાં પાણીની સપાટીની ઉપરની બાજુએ આસપાસ બોવરાં જેવાં મકાનો છે.

માર્ગમાં શુદ્ધિથી અડી, મંડને અંતરે 'માધવગંજ'ની ગામના ઘડમાં પ્રાચીન વિચીત્ર ઘાટની ઇમારતો છે; તેને લાંબા લોકો 'ગંજ' તર અંતર' કહે છે, અને તે પૃથુરાજ ચોદાણે બંધાવેલું કહેવાય છે. એક તરફ ખગેળવિદ્યાને આધારે સૂર્ય તથા ચંદ્રની મિત્ર મિત્ર આકૃતિ દરદાવવા પ્રયત્ન કરેલો જણાય છે. બીજા હાથપર 'સુરજ જેવું' ૬૪ પગથીયાંવાળું ખુલ્લું મકાન છે. આકાશી ગોળાઓનું અવલોકન કરવા માટે આ મકાન બાંધવામાં આવ્યું હોય એવું સંભવિત દિસે છે. કયા એવી છે કે પૃથુરાજની કુંવરી એના ઉપરથી જન્મના નદીનું દર્શન કરી પછીજ જન્મતી હતી, કેટલાક એમ કહે છે કે એ રાજા જયસિંહની વેધશાળા હતી (જુઓ જયસિંહ સવાઈ) આ મકાનની લેડમાં બાગેલા મકાનો છે, તે પણ વેધશાળા માટેજ બંધાવ્યાં હોય એમ જણાય છે એની નીચે એક ભોધર છે, તે ઉકે કુતુખમિનારના પાયા આગળ નિકળે છે. આગળ વધતાં લગભગ અર્ધે રસ્તે નવાખ સફદરજંગની કબર આવે છે. એ દરવાજા ને કબર એ બેની વચ્ચે લાંબો લોજ છે. કબર આરસપહાણુના પેટલા માળ ઉપર છે. અને તેની ઉપર નક્ષી છે, પણ આ કબર ખાલી છે. મોટાડી તથા પથ્થરની કાચી પણ સાચી કબર નો નીચે ભોંય ઉપર છે. આ મકબરાના દરવાજાની સામે પૂર્વ દિશાએ બે મંડને અંતરે હજરત નિખમુદ્દીન ચાલીયાનો મકબરો છે. આ રોજને યોડેક અંતરે ચોરસ રથજો છે, અને તેમાં ખાને અઝમની કબર છે. તેમજ બીજી જોવાજોગ કબર શાહજહાન પાટલાદની દીકરી જહાનઆરા બેગમની છે. આ મકબરાથી ૪૦ વારને છેડે દુમાયુન શાહનો ચોખીતો રોજો છે. આ રોજ પાસેજ ખાન ખાનાન, અકબર પાંચાહના વજીરનો રોજો છે. આ જગ્યાને 'જોતખાલા' કહે છે. દિલ્હી પાસેના ઇસલામગઢ ખાતે ઉપર એક ઉનાં પાણીનો ઝરો ચાલુ વહે છે,

તેને પ્રભાસકુંડ કહે છે, અને તે હિંદુઓનું યાત્રાસ્થાન ગણાય છે. દિલ્લી રોડના પાસેજ મોર સરાય નામે ૪૦૦૦ મુસાફર સમાઈ શકે એવડી વિશાળ એક સરાય છે. તે સિવાય સોદાગર સરાય ને તોપખાનાની સરાય વધારે સારી હાવતમાં છે.

દિલ્લીની 'જામે મસજીદ' શહાજહાને બધા વી હતી. તેને બાધવા માટે ૨૪ વર્ષની લાગી મુદત લાગી છે. આ જામે મસજીદના સફેદ તથા કાળાં બુરજો પોતાનો દબદબો બતાવી હેરત કરે છે.

દિવસ—હુનિયામાની ધણીખરી સર્વ પ્રજા ૭ દિવસનું જેમ આઠવાડીયુ પાળે છે તેમ તેઓનો આઠવાડીયામાનો ૧ દિવસ પોતાના ધાર્મિક દિવસ તરીકે મુકરર કરેલો છે, જેમકે:—

લેંદીનમાં. હિંદુસ્તાનીમાં. રજપૂત.

સોલીસ	આદિતવાર.	સૂર્યવાર.
લૂના	પીર.	સોમ યા ઇન્દુવાર.
મંદીસ	મંગળ.	મંગલવાર.
મરકયૂરી.	ચારસમ્યા.	બુધવાર.
જોવસ.	ગુમેરાત	મિશપતવાર.
વેનીરસ.	ગુમા.	શક્રવાર.
સેટુર્ની.	અવલહકતા.	શનિશ્વરવાર.

ગ્રીકોનો—સોમ.
 ઇરાનીઓનો—મંગળ.
 એસિરીયનોનો—બુવ.
 ઈજીપ્શિયનોનો—વેસપત.
 મોહમેદનોનો—શક્ર.
 યાહુદીઓનો—શનિ.
 ખ્રિસ્તીઓનો—રવી.

દિવસને જુદી જુદી ભાષામાં જુદાં નામે આપેલા છે અરેબિકમાં યોમ, ફનેરિમાં દિવાસ, ફાર્સીમાં રોઝ અથવા દિન; ઇટલીમાં Giorno; સ્પેનીશમાં દીયા; તેમિલમાં નાલ; તેલગુમાં દીનામ; તુર્કમાં ધાયૂન.

જુદી જુદી ભાષામાં દિવસના નામે નીચે મુજબના નામથી જાણીતા છે:—

સીયામિસ. ઇંગલીશ

વાન એથટ=સૂર્યનો દિ.	સન્ડે.
વાન મ્યુન્ય ફનો દિ.	મન્ડે.
વાન નગાનકુ=મેહેનતનો દિ.	થુસ્ડે.
વાન પાય=મળવાનો દિ.	વેડન્ડે.
વાન પરાથ=હાથનો દિ.	થર્સડે.
વાન સાક=આશાયસનો દિ.	ફ્રાઇડે.
વાન રથન=ખેવાણનો દિ.	સેટરડે.

ફારસી.	રોકશાન.	ચીનાઈ.	ખરમીસ.	ગયુઈશ.	અરેબિક.
ધકસમ્યા.	સન્ડે.	લાહેપાએ.	તેનનગાનવે.	યોમરીશદાન	યોમ-અલઅહદ.
દો સમ્યા.	મુન્ડે	લાહેપાએ-ઇઅટ.	તાનેલા.	યોમસેની.	અથનીમ.
સેસમ્યા	ટવિસડે	,, -દહી	એનમા	યોમસેલીસી.	થાલાથ.
ધ્યારસમ્યા.	ઉડન્ડે.	,, -શામ.	બુદદાહુ.	યોમરૂબીએ.	અલઅરબા.
પંજાસમ્યા.	થોર્સડે	,, -શીષ	કાષપાદે.	યોમહેમીસી.	અયખામીસ.
ગુમા.	ફ્રાયામડે.	,, -હુન્ચ.	ચાઉકય.	યોમસીસી	અલજુમન
સમ્યા અથવા	સેટર્નસડે.	,, -લોક.	તાસને.	યોમસાખાય	અસસાખા.

ફક્તા

તામિલ,

જરથોસ્તી ૩૦ દિવસનાં નામે.

નાચાર.	અદૂરમજદ.	દએપઆદર.	દએપમેહેર.	ગોવાદ	મારેસ્પદ.
તિ ગાય.	ખેહમન	આદર.	મેહેર.	દએપદીન.	અનેરાન.
શિન્દાય.	અરદીખેહેરત.	આવા.	સરોશ.	દીન	
બુધહન.	શેહેરેવર	ખોરશેદ.	રશ્ને.	અશીશવ ધ.	
વાયાક્રહમ.	અમફનદારમદ.	મોહોર	ફરોખ.	આસ્તાદ.	
વેલી.	ખોરદાદ.	તીર.	ખેહેરામ.	આરમાન,	
સની.	અમરદાદ.	ગોશ.	મીનો રામ.	જમીઆદ.	

પ્રાચીન કાળથી ખાસદીપન, ઇજ્જપશિવન, આરબ, દિંડુ, ગ્રીક અને ઉત્તર યુરોપના દેશોમાં મહિનાને અઠવાડીયામાં વેહેચી નાખવાનો રવાજ ચાલુ છે. સર્વેનું સાતવાડીયું મધ્ય (૨૫૧) નાં દિવસથી શરૂ થાય છે, અને તે પછી ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, શ્વેતપત, શુક્ર અને શની આ અહોના નામથી ગણતરીમાં લેવાય છે. પણ પ્રાચીન ઇજ્જપશિવનો ૭ દિવસને જદને ૧૦ દિવસનું અઠવાડીયું ગણતા હતા. પ્રાચીન કાળથી આ અહો જુઓળ વેતાઓએ પોતાનાં સાત્રમાં દર્શાવેલા છે. પેરોલમિએ અહોને નીચલે અનુક્રમે ગોઠવ્યાં છે. શની, ગુરુ, મંગળ, સૂર્ય, શુક્ર, બુધ, ચંદ્ર. અને આ અહો દિવસ તથા રાતમળી ૨૪ કલાકનાં દર એક પોતપોતાના દિવસ ઉપર અવકલ ધારવામાં આવતા. તેમજ આ દિવસનાં ૨૪ કલાકના દરેક કલાક ઉપર દરેક અદ્ધ પ્રમુખ રહેતો. જેમકે શની પેહેલા દિવસના પેહેલા કલાક ઉપર, ગુરુ બીજા કલાક ઉપર, મંગળ ત્રીજા કલાક ઉપર, ૨૫૧ ચોથા કલાક ઉપર, અને એ મુજબ સર્વે રહેતા. એ દેવેલે ૨૫૧ જેમ ૪ થા કલાક ઉપર તેમ જુરી તેજ દિવસના ૧૨ અને ૧૮ માં કલાક ઉપર પ્રમુખ નેમાતો, અને તેજ બીજા દિવસનાં ફરી પેહેલા કલાક ઉપર વારી મુજબ નેમાતો; અને તે ધોરણે ચંદ્ર ત્રીજા દિવસના પેહેલા કલાક ઉપર નેમાતો, બુધ પાંચમાં દિવસના પેહેલા કલાક ઉપર નેમાતો, ગુરુ ૬ ઠા દિવસના પેહેલા કલાક ઉપર અને શુક્ર ૭ માં દિવસનાં પેહેલા કલાક ઉપર નેમાતો.

હાલમાં વપરાતા ઇંગ્રેજ વારના નામે માંના ૪ નામે સેક્સન દેવતાનાં નામે ઉપરથી નેમાવદાં છે:—ટિવ, ઓડન, યોર અને ફાયા. એ સેક્સનોની મૂર્તિનાં નામે છે. યોર ઉદ્ધમનો દેવતા અને પ્રાચીન જોવ તથા ફાયા એ દેવી હોઈ તે ઓડનની સ્ત્રી હતી. જ્યુ પ્રજાનાં વારનો દિવસ સાંજના એકસ વખતથી શરૂ થઈ બીજા દિવસે તેજ વખતને

વખતે પુરો ચર્નો ગણવામાં આવેલું. એ મુજબ સામાયકે ચક્રારે 'બપોર પછી ગણી શની-વારે બપોર પછી પુરો થતો ગણે છે.

યુરપમાં હાલમાં જે ધોરણે દિવસ ગણવામાં આવે છે તે રાત્રે ૧૨ વાગ્યાથી તે બીજી રાતના બાર વાગા સુધીનો. ખજોળ વેતાઓ મધ્ય બપોરથી દિવસની શરૂઆત ગણી બીજા દિવસે મધ્ય બપોરે પુરો થતો ગણે છે. અને આથીજ વહાણોમાં બર દરિયા વચ્ચે દિશા જોતા માટે 'માર્ટ' નામ્ય બપોરે પુલકો એળા કદ દિશાએ હાલમાં તેઓ છે તે ઝટ તે ઉપરથી શોધી કાઢી શકે છે.

ઈટલી તથા જર્મનીમાં સૂર્ય અસ્ત પામવાથી તે બીજા દિને સૂર્ય અસ્ત પામે ત્યાં સુધીનો દિવસ ગણે છે. કેન્થ તથા બીજી ઇટલીક પ્રજા દિવસનાં ૧૨ કલાક તથા રાતના ૧૨ કલાકનાં એમ અરધો અરધો દિવસ મળી એક દિવસ ગણે છે. જરથોસ્તીએ સુર્યની રોશનીની રેખાજ જણાતાં નવો દિવસ શરૂ થએલો ગણી બીજા બામદાદ સુધીનો એક દિવસ ગણે છે.

દિવાદાંડી—પ્રાચીન કાળથી સમુદ્ર યા નદી કાઠે ખરાબો બતાવવા માટે દિવાદાંડી બાંધવાની ચાલ હતી. એલેક્ઝાન્દ્રીયામાં ૫૫૦ શેટ ઉંચી એક ગંગાવર દિવાદાંડી હતી, અને તે ૪૨ મેસની વેગળાઈ ઉપરથી કેપ્પાઈ હતી.

ઈંગ્લાંડના કિનારાની આસપાસ ૪૨ દિવાદાંડી છે. રોશનીનું જોર વધારવા માટે બતીઓની આસપાસ કાચ યા ધાતુની ચકચકીત તખતીએ વાળી દિવાદાંડી બાંધવાનો વિચાર નીચે લખેલી રમુજ બીના ઉપરથી સુજ પડ્યો હતો.

અદારમી સદીમાં લીવરપૂલ મધે ગણિત-શાસ્ત્રોચોની એક સભા મળી હતી. તે વખતે એક સભાસદે એવું જાહેર કર્યું કે "જે પાછની કિંમતની મીલુબતીની રોશનીથી ૧૦ વારની વેગળાઈએ વર્તમાન" પત્રનો એક ફકરો વાંચી શકે" છું. અને જો કોઈ

એ ત્રિશે સંરત મારે તો હું કયુલ છું” આથી સરત લાગતા સરત મારનારે લાકડાની એક રકાળીની અંદરની બાજુએ મોઢેલું જોવાની આરસીના કાચના કડકા ચોટાડી તે રકાળીને મીણુખત્તીની આડે રાખી તેનો પ્રમશ વધાર્યો આ વેળા તે સભાસદ મોઢેલા ગોદીના ઉપરી ‘હચિન્સ’નું લક્ષ આ અખતારા ઉપર વધારે લાગુ અને તેણે વિદ્વાન દૂરઅદેશ નળરે તે ઉપર ધ્વનિ પોહ્યાડી ૧૭૬૩માં લીવરપૂનમા આ કાસમની એક દિવાદાડી પ્રથમ બધાવી હતી

દિવાનપણું—અથવા ગાડાપણું મનુષ્યપર દિવાનપણું જૂરી જૂરી રીતે જાહેર થાય છે અમુક લક્ષણ હોય ત્યારે આદમિને દિવાનો માનવો એવો નિયમ બાધવો મુશ્કેલી છે દિવાના તરફવાર હોય છે કાઠને ખૂનનો ધખારો, તો કાઠને હવાઈ ખમાસોનો વિચાર, કાઠને ખાધરાપણું તો કાઠની મુશ બેસી રહેવાતું, તો કાઠને મારફાડ કરવાતું, એવા તરફવાર ફાટાળાજ દિવાનપણુંની અસર હોય છે

દિવાનપણું ગારેજ થવા બાગમજ પ્રથમ તેનું માથું કુ જે ને, ફેર આવે છે, રરભાવ ચીરકાઉ અને હ, કાગ ઉપર ચિત્ત લાગતું નથી, ઉં આવતી નથી, તો કાઠને ખેલદ ઉધ આવે છે, તેને સ્વપનાઓ બેનર કરે છે, યાદદારત શમિત મંદ પડે છે, સગા સ્નેહિતો તરફની પ્રિતી નિર્મૂળ થતા માડે છે, અને મનમા તરફવાર ટુરગો ઉઠે છે દિવાનપણુંના મુખ્ય ૪ વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે

૧—મેન્યા—એટલે એક પ્રકારનો સને પાત તેમા મનુષ્ય ચિત્તભ્રમ થઈ જાય છે, તેનું મન ઠેકાણે રહેતું નથી, પણ ટુરગો ઉઠે છે, બકારો અને તુફાન કરે છે આ સનેપાત એકાએક અથવા ઉપર જણાવેલા પૂર્વ ચિન્હો દેખાયા પછી થઈ આવે છે. એમા કાઠ ખેલદ મુશ રહે છે તો કાઠ નાચે છે, યા કાઠ રડે છે, યા દોડે છે ને તુફાન

કરે છે. તેની ઉધ જતી રહી તે રાત દિવસ તોફાન કરે છે, અને ખાવાપીવાની પણ પરવા કરતો નથી. ફાડો પેશાય થતા તેનું બાન રહેતું નથી આ સનેપાતનો હુમલો રહી રહીને થાય છે. એક વેળા ચિત્ત ભ્રમ થયા પછી બેચાર દિવસે મરતક ઠેકાણે આવી તે ઉધે છે ને પાછો તદ્દરસત બને છે, પણ ફરી તેનો હુમલો અચોક્કસ મુદતે થાય છે. પ્રસન્ન થએલી ઓરતપર આની પ્રમારના સનેપાતનો હુમલો થતા તે સ્ત્રી બાનજૂની મતી પોતના બાળકનું ખૂન વડીક કરવા સુકતી નથી.

૨—મેને મેન્યા—આ દિવાનપણુંમા મનુષ્ય ચિત્ત કાઠ ચોક્કસ બાગત ઉપર ભ્રમિત થાય છે, અને બીજી બાબતોપર તો પુરતું લક્ષ રહે છે. એવી હાલતમા મનુષ્ય મનમા પણ તરફવાર ટુરગો ઉઠે છે એમાં નહિ દેખાતા પણ ખ્યાલી ચીજોથી તે ડરે છે ને તેવી ચીજો તરફ અણગમે બતલાવે છે. એમા કાઠ પોતાનું માથું જ ખોઈ દીધેલું સમજે છે, કાઠ પોતાને કાચનો બનેનો સમજી તેની જતન કરે છે, કાઠ પોતાને રાજ યા પેગ બર સમજી તેવી વર્તાણું ચલાવી સર્વેપર હોઝમ કરે છે કાઠ વ્યસનમા કુમે છે તો કાઠ મુગોજ પડી રહે છે. એવી વેળા કાઠ આપધાત યા ખૂન પણ કરવા સુકતો નથી.

શારિર અને વૈદક શાસ્ત્રમા જણાવવા મુજબ પ્રથમ જ્યારે બુદ્ધિમા થોડો બિગાડો થાય છે ત્યારે આવો કાઠ પ્રકારનો ભ્રમ થયો હોય તેને તે આદમી સમજે છે, અને દબાવી રાખે છે પણ જેમ જેમ ભ્રમનું જોર વધતું જાય છે એટલે તેને તાબે થતું પડે છે સનેપાત તથા મોનોમેન્યાના હુમલા લામો વખત ભ્રમિત રહે છે, પછી તેમની અક્રમ જડ થઈ જાય છે, અને અતે ‘ડિમે નેશ્યા’ થાય છે

૩—ડિમેનશ્યા—આ દિવાનપણુંમા બુદ્ધિ નબળી થઈ જાય છે, ને તેવા મનુષ્યને બોલવાનું બાન રહેતું નથી, અને વગર અર્થનું બડનડે

છે. તેને કોઈ પણ લાગણી રહેતી નથી. તેમજ શોક, પેશાબ કરવાની પણ સુધ્ધિ જોઈ દીએ છે. તેની શાદાસ્ત શક્તિ નિર્મૂળ અને છે. આ દર્દ મરવું મુશ્કેલ છે. એમાં સારી સેવાતું જઈ મરણ નિપજે છે.

૪-છડપસી—જેને જન્મથી ગાંઠપણું લાગુ પડે છે તેના માટે આ શબ્દ છે. આ છડપસી જન્મથી હોવાથી તેને ચેહેરા પણ વાંકા-તીકા હોય છે. અને તે ઉપરથી તેની અક્રવનું તોલ કરી ચકાસ છે. તેની શાદાસ્ત શક્તિ હોની નથી તેમજ તે હેવાન જેવો અક્રવ વગરનો હોય છે.

દિવાનપણું કેટલાકને એકધે ઉતરે છે તેમજ કેટલીક વેળા માથાને મોઢક પ્રકારની છાત, ઢાંચ, ભાગ, અંધીયુ, તંબાકુ, ગાળે વગેરે વ્યસન, ઘણું વ્યભિચાર દ-સ ક્રિયા, કેટલીક જાતના તાવ, કોઈ ખાખત ઉપર બેઠક મન ચોદતા ચિત્ત જમ થવાને રોગ લાગુ પડે છે. મન ઉપર કાબો વખત સુધી કોઈ જાતનું દબાવુ થા કાળજી રહે મા ફુગમ થયા કરે, કોઈ અચાનક ખનાવથી મનને ધ્રુષ્ણ લાગે તો દિવાનપણું લાગુ પડે છે. કોઈ વેળા ઘણું અવ્યાસ, મનન કરવું, જોખવું તેમજ અતિ દર્વયા બેચું ખસી જાય છે.

દિવાનપણુમાં વડું ખૂન કાયદામાં સખત શિક્ષાને પાત્ર ગણાતું નથી. તેમજ દિવાનો ગમે તે સખી આપે અથવા કબુલાત આપે તે કાયદામાં રહે છે. તેમા માત્ર અંદાજ સાબિત થવું જોઈએ કે તે શુન્દા અગર લેખ કંતી વખતે તે આજીવનું ચિત્ત ઠેકાણે ન હોતું. કોઈ શુન્દેગાર શુન્દેા કર્યા પછી પણ દિવાનપણુના દોગ કરે છે, પણ તે ઘણાખરાનો તુરત પકડાઈ આવે છે.

ચિત્ત જમ થતું વચ્ચાતા પ્રથમ તેનો છનાજ કરેવો. જે ઉધ નાદિ આવવી હોય તે સ્વપની દેરાન કરતા હોય તો ઉધ આવવાની દયા આપવી. (અંધીયુ, બાંગ, કક્ષો-રસ, હાઠદેડ, કોનાવન, આમાઈડ આંખોડાસ,

કલોરોઈર્મ, ડીજીટલિસ.) દરદીનું મન સિધર અને ખુશી રહે તે માટે તેને સમુદની મુમા-ફરીએ મોકલવો ચા ધધા રોજમારથી દર રાખી યાંત રાખવો. નખળા સારીર વાલાને ખુશીકારક ખોરાક આપવો. તેને સજી રાખવા માટે દરેક પ્રયત્ન કરવાં. મે-ન્યામાંથી મનુષ્ય જલદી સારો થઈ શકે છે. મોતોમેન્યામાં સુધરવાની થોડી આશા રહે છે અને નમેન્યા તથા છડપસીમાંથી આરામ થતો નથી. નાહની ઉમરમા દિવાનપણુને હુમલો થતાં તે સારો થાય છે. પણ મહોન-ટપલે ૪૦-૫૦ વર્ષ પછી લાગુ પડતાં તે સારો થતો નથી.

દિવાંદિવા—એનાં ગાંઠ સાધાગણ જમીનમાં અત્યંત ઉચ વધે છે. એની સિગો નામકાન રંગ આપવાના કામમા ઉપયોગી છે. આપણા દેશમાં એના એક સારા ગાંઠમાંથી ૬૦ રેતલ વજનની સિગો નિકળે છે. ઇંગ્લંડમા ૧ ટન સિગો કિંમત ૧૫ પાંડ ઉપજે છે, તે તેને મોકલવાનો ખર્ચ એ પાંડ બેસે છે.

દિસ્ત્રીસેશન—માને અર્ક કાઢવો. બદ વાસ-ણના કોઈ પણ કાગળી વરાળ બનાવી તે ખાળ પાત્રમા દેવા કે છે, તેને દિસ્ત્રીસેશન કહે છે. એનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે જુદા જુદા ઉષ્ણમાન ઉપર જે પ્રત્યે વરાળ રૂપે ઉડે છે તેને જુદાં જુદા કઠી શકાય છે. જે પ્રત્યે વરાળ રૂપે જડગ સમર્થ હોય છે તે પાછળ રહે છે, અને ઉડી જનાર પદાર્થ વળાળ રૂપ ઉપર આવી ફરી પાતળી હાલત માં ફરે છે. એના જનીજ એક ખાંજી કિરા છે તેમા ધન પદાર્થ વરાળ રૂપે ઉડી ફરી ધન સિચિતિમા આવે છે. ત્યારે તે કિયાને રુખલિમચન (પુસ કાઢવા) કહે છે. દાખલા તરીકે મધકને ગરમી આપી ઉગવત તે ફરી દરતા ચૂર્ણ રૂપે ફરે છે. નેને ફલે બર્સ-આવ સફર અને મધકના પુન કહે છે. આ અર્ક કાઢવાનાં યત્રમા એ વાસણુ રોય છે. એક તાપક (ખાંજીર) રોય છે, જેમાં અર્ક કાઢવાનો પદાર્થ નખી તેની વરાળ બનાવે

છે અને બીજે શિતક (કેડેનસર) જેમાં અર્ક કાઢવાનો પદાર્થ પાતળી હાલતમાં થા ધન સ્થિતિમાં હરે છે દારૂ વગેરે બનાવવાના મહોટાં કારખાનાઓમાં મહોટા બધામાં અર્ક કાઢવો પડતો હોવાથી તેના શિતક વળદાર નળીના આકારનો બનાવી તે નળીને પાણીના પીપમાં બેસાડેલી હોય છે અને બાંધલર ત્રાખાતું બનાવેલું હોય તેની ઉપર ચુંબન રોકું ઢાંકણું હોય તેના નળી બેસાડેલી હોય છે, અને જેવી બાંધલરમાંથી વરાળ ઉપર ચઢે છે કે તે વળદાર નળીમાંથી થઇ આસપાસનાં થંડા પાણીથી અર્ક થડો ચતો હોઈ ઉતરે છે.

પણુ જો યોડો અર્ક કાઢવાનો હોય તો 'રિટાર્ટ' અને 'રિસીવર' નામના વાસણો કાચના બનાવેલાં હોય છે, અને ટેલીક વેળા આનામ મટોડીનાં થા ધાતુનાં બનાવેલાં હોય છે. રિટાર્ટની આકૃતિ ઘાંટી મરદન વાલા ટુમડાં જેવી અને રિસીવરની વેગણુ જેવી આકૃતિ હોય છે, તેના મહોટા ઉપર રિટાર્ટમાં દ્રવ નાખી સગડી અથવા બત્તી તેને આગ આપે છે, અને તે રિસીવર ઉપર થંડા પાણીમાં બોળેલા કપડાં ઉપર સાપરી મેળવા પડે છે; આથી પાણીના વરાળથી જે થડક ઉત્પન્ન થાય છે તે માહેલા અર્ક થનાર વરાળની ગરમી ઝાંછી કરે છે, આથી તે દ્રવ્યરિપતિને પામે છે.

દીગંબર મિત્ર સીં એસ. આઇ. — આ મદાન રાજકુમારી ને પ્રજનરક્ષી નરનો જન્મ ૧૮૧૭ માં હુગલી પ્રગણુમાંના કોનગરમાં થયો હતો. ૧૨ વર્ષની વયે ડેવિડ હેરીની સ્કુલમાં દરેજી દેલવણી સેવા દાખલ થઇ ને પછી 'દિ'ડુ'લેજન'માં દાખલ થઇ ચલતી કેળવણી સંપાદન કરી ૨૦ વર્ષની ઉમરે મરશિદાબાદની નિઝામ સ્કુલમાં માસ્તર તરીકે નોકરીએ રહી, ત્યાંથી પછી રાજશાહીના કલેક્ટરની ઓફીસમાં હેડ ક્લાર્કની નોકરી મેળવી, પણુ આ સરકારી નોકરી પાછળથી છોડી ૧૮૩૮માં રાજ કાશનનાથના

શિક્ષક તરીકે નેમાઇ પોતાની ચલતી કળાનો પેહલો પાયો રચ્યો હતો. રાજ કાશનનાથે એમને રૂ ૧,૦૦,૦૦૦ની ખસેસ કરી હતી. પણુ રાજ કાશનનાથ ન્યારે ૧૮૪૪માં આપધાત કરી મરણ પામ્યો ત્યારે દીગંબરમિત્ર ધંધામાં જીવણાવી આગળ વધ્યા. પણુ ૧૮૪૯ માં કલકત્તા યુનીયન બેંક ભાગતાં પોતાની મહોટી દોલત પાછતાં વધેલા પત્નીસ દબર રૂપીયા વડે મરશિદાબાદ અને રામબોલમાં રેશમ તથા શુલીનો વેપાર શરૂ કરી તેમાં મોટી દોલત મેળવી હતી, અને ૧૮૫૭ના બળવા સમયે નોટોના ભાવ બેસી જતાં તે ઝાંછે ભાવે ખરીદી લઇ સેવટે તેનો ઉચે ભાવે વેચી મહોટું દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું હતું. રાજ દીગંબર મિત્રની સરકારે અનેક વેળા જાહેર બાબતોમાં સહકાર લઈ તે પ્રમાણે વર્તન કર્યું હતું. ૧૮૬૬માં ઓરિસામાં પડેલા ભારે દુકાળની તપાસ માટે નિમેલી કમિટિમાં સરકારે તેને સભાસદ નિમ્મો હતો, તેમાં બહુ અણું કામ બજાવ્યું હતું. રાજ દીગંબર મિત્ર પોતાની બાહોશીથી સરકારને અવારનવાર એક ઉત્તમ સલાહકારક ચર્ચ પડતા જોઇ ત્રણ મરતબે બગાળની લેજસલેટિવ કોન્સલના સભાસદ તરીકે નેમ્યા હતા. ૧૮૭૬ માં એમને સી. એસ. આઇ. ને ૧૮૭૭માં રાજનો માનવતો ખેતાબ ખેનાવત કરવામાં આવ્યો હતો. મરણ ૧૮૭૮માં ૨૦મી ડિસેમ્બર નિપજ્યુ હતું.

દીગંબર — આ સુખ્ય વેપારી શહેર કલિન્દલેડની તથા ઝોદિઓની ઉત્તર પશ્ચિમ રેલ્વે માર્ગ ૧૭૮ મૈલ ઉપર ને સમુદ્ર માર્ગે ૧૨૫ મૈલ ઉપર તથા ચીકગોની પૂર્વે ઉત્તર પૂર્વમાં ૨૮૪ મૈલ ઉપર છે. આ શહેર હયા મેદાનમાં બધાપણું હોય તેના રસ્તા પોહળા પણુ ઝાડોની ધટાથી છવાયલા છે. સુખ્ય વેપાર દેવાગ, લોહું, યત્રકામ, રેલ્વે ગાડી, આંટા, દારૂ, સીમાર, આમડું, ચુટ અને શ વગેરેનાં કારખાના છે. આ શહેરમાંની સરકારી દુકાનો ઘણું જ નેનકદાર છે. કે.એના તાખામાં

૧૬૧૦ માં આ શહેર આયુ' પણ ૧૬૬૩ માં બ્રિટીશને ફરી સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું; અને ૧૭૬૯માં ફરી યુનાઇટેડ સ્ટેટને હાથ આપી દેવામાં આવ્યું હતું. લોકવસ્તી ૧૮૭૦ માં ૭૬૫૭૭ ની, ૧૮૮૦ માં ૧૧૬૩૪૦ ની ને હાલમાં ૨૦૫૮૭૬ ની છે.

દીન—જન્મોસ્તી એતેકાદ મુજબ ધર્મના ગદપણ ઉપર આ ધર્મદ મવડકલ છે. એ નારીમતી ધર્મદ છે. તે ધર્મના કામદા-ગ્રામી ઉત્તમ ખોરાક આપનાર, પરીપકારી, અશો અને સદાસિક છે. આ ધર્મદ દુખ-દર્દો દર્દ કરે છે. અસવથી ચાલતા આવેલા વેહેમ મુજબ એ દિવસે જન્મેલું બાળક ક્રમતાલે હોઇ જતી બરે. એ દિવસે મારાં કામો આરભવાં. એ ગરે દોઢા સ્વપનાનું ફળ ૧૦ દિવસમાં ફળે. એ દિવસે ખોવાયલી વસ્તુ તથા નહાલી ગમેલો મનુષ્ય પાછો બળે નહિ. રાત્રે સ્વપનામાં સાંપ જણાય તો મુરાદ બર આવે નહિ. એવો ચાલે વેહેમ પ્રચારમાં છે.

રાજ સર—દીનકરરાવ—દીવાન— આ જણીનાં રાજકુમારી નરનો જન્મ સિધ્યાના રાજ્યમાં ૧૮૧૯ માં થયો હતો. એનો પિતા તથા દાદો એ રાજ્યમાં મુખાગિરિનો માનવંત દરજ્જે ભોગવી ગયા હતા. દીનકરરાવે હજી કેળવણી લઈ રાજ્યમાં મોટા એકા ભોગવ્યા હતા. ૧૮૫૧ માં મહારાજ જયા-જ્ઞરાવના વખતમાં દીવાનપદ પર આવ્યા હતા. આ વેળા ગવાલીયરમાં રાજગાદી માટે વાંધા ઉઠતાં દીનકરરાવે ચાંપતા બાહોશીમંઈ ઇલાએથી સમાધાની પાંચરી ૧૮૫૪ માં જયાગરાય ગાદીનશીન ચતાં દીનકરરાવને દીવાનપદ ઉપર કાયમ રાખ્યા હતા. ૧૮૫૭ ના જંગવા સ્તમ્ભે સિધ્યાનું લશકર બેદિલ બની બ્રિટીશ સામે થવાની અણીપર હતું; પણ દીનકરરાવની વફાદારી અને કુન્દેજગથી તેમને એણે દાખી રાખ્યા હતા; પણ છેલ્લે બ્યારે આ જળવાખોરોનું

બળ વધ્યું ત્યારે મહારાજ તથા દીનકરરાવ દિલ્લી તરફ નહાલી ગયા પણ તેલ્લાં જળવાખોરોનું બળ નરમ પડતાં દીનકરરાવે મીપાહો ઉપર કાણુ મેળવ્યો હતો. તે પછી લોડ કેનિંગે દીનકરરાવની વફાદારીની કદર ખુબ આગ્રામાં ભરાયલી વફાદાર રાજપતિઓ અને સરદારોની દરબારમાં સર દીનકરરાવને કાશીમાં મોટી જાગીર ને સનદ બહી હતી, ૧૮૬૧ માં નામદાર વડી સરકારની પેહેલી ધારાસભામાં એમને બેઠક મળી હતી. તે પછી સર નાઇટ્સે ખેતાબ બખ્શ્યો હતો; તથા ૧૮૭૭ માં દિલ્લી દરબારમાં 'રાજનો માનવતો ખેતાબ બખ્શ્યો હતો. ૧૮૮૪ માં લોડ ક્વેરીને આ ખેતાબ વથપર પરાએ ભોગવવાનો હક્ક બખ્શ્યો હતો. દીનકરરાવનું મરણ ૨૭ જાનેવારી ૧૮૯૬ માં ૭૭ વર્ષની વયે નિપજ્યું હતું.

દીનગીલ—મધરાસ ઇલાકામાંનું શહેર. મધરાયી રેલ માર્ગે ઉત્તરે ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૪૦ મેલ ઉપર છે. વસ્તી ૧૪૧૮૨ ની છે.

દીનશાહજી એદલજી જામજી—આ જણીતા સ્વદેશ દિતકારીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં ૨૭ આગસ્ટે મુબઇમાં થયો હતો. એવણે પ્રથમ કેળવણી એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં દાખલ થઇ લીધી હતી; અને ત્યાંથી ૧૬૫૮ માં એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થઈ પોતાની અચળ બુદ્ધિથી સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. કૉલેજમાં અભ્યાસ પુરો કરતાં એવણે પ્રથમ બ્યાપારમાં પડી પોતાની કારકીર્દીની શરૂઆત કરી હતી. એએ મીલના માલિકોની આગેવાની તળે ચાલતી સમાજનાં એક બાહોશ મનાસદ છે. એમને જીવાન વપથીમ વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર બાજતો પર લખવાનો શોખ હોવાથી જણીતા વર્તમાન પત્રોમાં એવજુ ચાલુ લખાણો કરતા રહ્યા છે. "ઇન્ડીઅન રેકોર્ડર" પત્રની કારકીર્દીમાં લાંબી સુદત સુધી એવણે ઉપ-યોગી અને આગેવાન ભાગ લીધો હતો. એવજુ દેશ સ્થિતિ કિર્તિ પ્રકરણ વિષયમાં તેમજ

મેહેસુલની બાબતમાં સારી માહિતી ધરાવે છે. એમના બોહોળા જ્ઞાન સમર્થતા અને તેમના પાકટ અનુભવ માટે મીંડીગળીએ અલાહબાદમાં બરાયલી જયી નેશનલ કોનગ્રેસમાં બારે વખાણ કર્યા હતાં. મુખ્યના જાણીતા ક્યસરે દિદમાં ઇંગ્લેન્ડ કોલમો ઉપર પણ એમનો જ કામ ચાલુ જોવામાં આવે છે. તેમજ એવો મુખ્યની મ્યુનિસિપાલિટીના એક કમીશનર તરીકે ચાલુ કારકીદમાં મુખ્યની પ્રજાની અપક્ષપાતપણે મેવાઓ એવી તો બનવી છે કે એમની હમેશની સુટણી ખાન હરીશાહએ પ્રજા તરફથી થતી આવી છે. એવળુ નેશનલ કોનગ્રેસના એક સુસ્ત દિમાયતી અને તેના આં સેક્રેટરી તરીકે ચાલુ કારકીદિ બોગવતા આવ્યા છે. મીંડીગળીએ સરકારની ખર્ચાણુ રાજનિતિ વિશે તેમજ નીમક અને આખકારી સમર્થતા કોનગ્રેસની આગળ આપેલાં બાપણો અભ્યાસ કરવા લાયકના નિવડયા હતા. "આપણા ઇલાહાની આગકારી ગોઠવણુ" આ વિવર્ણી તેમની નોંધ જે ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં પ્રગટ થઈ હતી તે ઇણે અગત્યનો બેખ ગણાયો છે. ૧૮૯૪ માં મુખ્યમાં મળેલી "ગ્રેવિન્સીઅલ કોનફરન્સ" અગળ એવણે આપેલું બાપણ ઘણું અગત્યનું હતું. તેમજ ૧૮૯૫ માં બેલગામમાં મળેલી કોનફરન્સના પ્રેસિડન્ટ તરીકે એવણે અગત્યનું છટાદાર હતા જ્ઞાનથી બરપૂર જે બાપણુ કર્યું હતું તે પરથી એમની વિદ્વતા વધારે પ્રકાશિત થઈ હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં કલકત્તામાં બરાયલી નેશનલ કોનગ્રેસનું પ્રમુખ પદ એમને મળ્યું હતું. તે વખતે એક પ્રેસિડન્ટ તરીકે આપેલું છટાદાર બાપણુ બારે વખણાયું હતું. એવળુ મુખ્યની સિટી ઇમ-પ્રુવમેન્ટ તરતના પણ એક અગત્યના સમાસદ હોઈ ઇણી વેળા પોતાની અપક્ષપાત હડતથી પ્રજા હાજરોને જાહેરમાં મેળે છે.

સર દીનશાહ માણેકજી પીતીત બારેનાઈટ—આ સાહાસિક વેપારી અને હમકામ તથા સાર્વજનિક સખાવત કરવામાં મશહૂર

થએલા નરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં ૩૦મી જુને મુખ્યમાં થયો હતો. બાળ વયમાં પોતાના વખતની રૂઢી મુજબ પ્રથમ મુજ-રાતી બાપાનો અભ્યાસ કરી ૯ વર્ષની ઉંમર બાદ ઇંગ્લેન્ડ કોલવણી ખાસ ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષકના હાથ તળે લીધી હતી. ૧૪ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં ૨૭ મી ફેબ્રુવારીએ એમનાં લગન તે વખતના જાણીતા મીંડીગળી બીખાજ પાડેના બેટી બાઈ હમાઈજ સાથે થયાં હતાં. આ બાઈનું સાસરીયામાં નામ સાકરબાઈ રાખવામાં આવ્યું હતું. જેવળુ, સર દીનશાહજીને નાઈટનો ખેતાખ મદયા પછી લેડી સાકરબાઈને નામ પોતાની બોહોળી સખાવત તથા સદગુણોથી જાણીતા થઈ ગયા હતા. (જુઆ લેડી સાકરબાઈ.)

સર દીનશાહજી પ્રથમ મીંડીગળી રીચ-મંડની કુ. માં ૧૮૪૦ માં ૩૧૫ ને પગારે નોકરીએ રહી, રહેતે રહેતે તેજ પેદીની નોકરી દરમ્યાન, વેપારપર લક્ષ આપવા માડ્યું હતું અને ત્યાં પોતાની આનાકીયાં ૩ ૧૦૦ ને ચઢને પગારે આગળ જઈંગી શરૂ કરી હતી. આ પેદેડીમાં એમનાં પિતાજી પુખ્ત વહીવટદાર હોવાથી પાછળથી ઉપની કુંમાં અનેક ફેરફારો થતાં એવણે માણેકજી નશરવાનજીના હોકરાઓની કુંપનીને નામે અનેક પેદીની દલાલીનું કામ આરંભીયું હતું. ૧૮૫૯ માં ૨૧ મી મેએ એમનાં પિતાના મૃત્યુ પછી એવણે પોતાના બાઈ શેઠ નશરવાનજી સાથે વેપાર આગળ વધાર્યો હતો ને ૧૮૬૪ માં બેઉ બાઈઓએ ૨૪ લાખની પોતાના પિતાની દોલત તથા વેપાર વેદવારી નફા વેદેથી લઈ જૂદા પડ્યા હતા. તે પછી વેપાર બોહોળા પ્રમાણમાં વધારી ૧૮૬૫ ના મુખ્યના શેર સટાના ગડબડીયા દિગામ દરમ્યાન ૩ના વેપારમાં દુરઅદેશીથી પડો સારી દોલત મેળવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૫૫માં પ્રથમ પોતાના પિતાજીની ભેગી મદદથી ઝારીઅટલ. મીવ ચાલુ કરી, ૧૮૬૦ માં માણેકજી પીતીત રખીનિગ

એન્ડ વિરિંગ કં મીલ ઉભી કરી, તે પછી એન્ડે હાઇદ્રાલિક પ્રેસ, એન્ડે ડાઈંગ વર્ક, તે પછી ૧૮૭૫ માં મલગામ મીલ તથા વિક્ટોરીયા મીલ, તથા દીનશાહ માનેકજી પીટીટ મીલ્સ, તથા ફરાંમજી પીટીટ મીલ એને ગોરડન મીલ એવી એક પછી એક સ્તર કાપડનાં બોદળા વિસ્તારવાલા ઉદ્યોગનાં કારખાનાઓની એવણે પેતાની માલિકી તળે સ્થાપના કરી, મીલ ઉદ્યોગના રામનું પદ ધાર્યા હતા.

સર દીનશાહજીએ વેપાર વેદવારમાં જેમ નામના મેળવી હતી, તેમ જાહેર કામોમાં ભાગ લઈ નામદાર સરકાર તરફથી પણ જાહેર માનપાન મેળવવા નસીબવંત નિવડ્યા હતા. એમની જાહેર હાજીની રહેઆત ૧૮૫૪ થી થઈ હતી. તેમાં સરકાર દરબાર માં ચોક્કસ આનરરી ઓદાના દફો ઉપરાંત જૂદા જૂદા જાતાના કીરકટર, પ્રમુખ વગેરેના માનવંતા ઓદા ભેગવ્યા હતા. મુખ્ય બેંકના એવણે ૧૮૬૮ થી તે હેક ૧૮૭૭ સુધી એક કીરકટર હતા. ૧૮૮૬ માં મુખ્ય કારખોરશના એક સભાસદ થઈ પછી ૧૮૮૬ માં મુખ્યના ચેરીફ તરીકે નેમાયા હતા. તે પછી એન્ડ વર્ષમાં ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીએ મહારાણી વિક્ટોરીયાની જીબેલી રોકણે સર નાઇટનો ખેતાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. જે પ્રસંગે એમના લગનને પણ ૫૦ વર્ષની મુદત ગુજરીલી હોવાથી તેનો સામરો મોહોલસવ પાળવામાં આવ્યો હતો. તેમજ એન્ડ સાલમાં નામદાર વડી સરકારની ધારા સભાના એક સભાસદ તરીકેની નેમણે કરવામાં આવી હતી. તે પછી ૧૮૯૦ માં એમને ખારોનાઈટનો અર્થ માનવંતો વંશપરંપરાનો ખેતાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો.

સર દીનશાહ પેતાના શુદ્ધિજન, વેપારી કુંદે, જાહેર હાજી માટે જરૂર જાણીતા ચઈ ગયા છે. તેથી વધારે પેતાનું નામ પેતાની બોહાળી સર્વજનિક સખાવતોથી

કાયમનું યાદગાર કરી ગયા છે. એમની ખાનગી સખાવતો સાથે કુલે સખાવતનો આંકડો ૩૪ થી ૩૫ લાખનો થયેલો છે. પણ જાહેર સખાવતનો થયેલો આંકડો રૂ. ૨૭,૫૭,૪૩૪ નો નીચલી ટીપ ઉપરથી જણ્યારો.

૧૦,૫૮૮૧ મુખ્યનાં પારસી પંચાયતમાં પેતાના તથા છોકરાઓને નામે ખાતાં પડતી જૂદાં જૂદાં ધર્મખાતાઓમાં આપેલાં.

૨,૬૨૨૯૯ મુખ્યની પારસી પંચાયતના જૂદાં જૂદાં ધર્મખાતાઓમાં સગાં રહેલોઓમાં ધુન અર્થે આપેલાં.

૯૮૦૭૨ ધરાન દેશના ગરીબ જરતોસ્તીઓની હાડત મુધારવાનાં તથા મુખ્યના લાચાર ધરાનીઓનાં ફંડમાં. તથા ધરાન દેશના અતે મુખ્યના ધરાનીઓના ધર્મખાતાઓનાં ફંડમાં.

૫૨૩૪૭ અગીઆરી, આઠરીઆન, આતશબેહેશમ વગેરેનાં ફંડમાં.

૪૫૫૨૫ નસાખાના, સમડી વગેરે બંધાવા પાછડ.

૧૮૬૨૦ દોખમાંઓના ફંડમાં.

૪૨૭૦૫ ઇજરશને, જરશન, લખાર તથા ફવાનેને અવસર્મજલ પોંદ્યાડવાનાં તથા ખાહેરગામોની જરનોસ્તી અજુમનનુ ફંડમાં.

૮,૦૦,૦૦૦ વિક્ટોરીયા જીબીલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ સ્થાપવા માટે મદદ.

૪૮૬૦૦ લેડી શાકરગાઇ દીનશાહ પીટીટ જનવરોની આસ્પીટલ માટે.

૩૧૦૦૦ સર દીનશાહજી પીટીટ નેટિવ ખરોક્સે એક્સચેન્જ હોલ માટે.

૨૫૦૨૩ કલકત્તા ખાતે જનવરો માટે એક આસ્પીટલ બંધાવવા સાટે.

૫૩૫૭૧ ગરીબ જરનોસ્તીઓનાં રહેઠાણે બાંધવાના ફંડ હસ્તક આપીઓ બંધાવા માટે.

૧,૯૪,૬૫૨ ફવાખાના, લેપર હોમ, જનવરોની આસ્પીટલો તથા સુધાવડખાના માટે.

૧,૫૧,૦૭૬ રંકુલો બાંધવાં તથા રંકુલો, કાલેજો વગેરે કેળવણીખાતાનાં નિભાવવાનાં ફંડોમાં.

૮૭૮૬૦ ગરીબ છોકરાઓને કેળવણી આપવા, કાલેજો અને રંકુલોમાં શીખતા છોકરાઓને ખગાર આપવા, દાકતરપણુ તથા દુભરો શીખવા, રંકાલરશીષો, ઇનામો વગેરે આપવા તથા કેળવણીને લગતાં એવાંજ ખીજાં કારણોસર આપેલાં.

૮૭,૧૬૫ રંકુવા, તળાવ, હોજો, વગેરે બાંધવા તથા તે માટેનાં ફંડોમાં.

૧૭૫૨૫ ધર્મશાળા, સેનેટરિયમ વગેરે માટે.

૬,૪૦,૯૩૬ ગરીબોને આસરો આપવા, દવાદારની મદદ કરવા, દેવું આપવા, લગ્ન કરવા, સુદરેલ દુરતી પેહેરાવવા, રવાન ખર્ચ કરવા તથા તેવાંજ ખીજાં કારણોસર આપેલાં.

૧,૪૪,૯૪૭ દુકાળ, મરડો, આગ, રેલ, હુલ્લડ, લઠાઇ વગેરે માટેનાં ફંડોમાં.

૪૨૩૨૪ પાંજરાપાળ, ગઊરફાક મંડળીઓ તથા જાનવરોનું દુઃખ નિવારણુ કરવા માટે.

૪૩૫૭૪ પોશાન કરવા, આરક્ષેજ ફંડ, પેનશનફંડ વગેરે માટે.

૬,૯૮૬૫ એસોસિએશન, લાઇબ્રેરીઓ તથા સોસાયટીઓ ઉભી કરવા તથા નિભાવવાનાં ફંડોમાં.

૫૧૭૮૯ સંચદરયાનો, કસરતશાળા, ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, ક્લબો વગેરેનાં ફંડોમાં.

૩૩૨૭૫ એકઝીપીશન, મ્યુઝીયમ ઉભા કરવા, અરજીઓ કરવા, રસ્તાઓ અને યુલો બાંધવા પાછલ.

૭૩૪૦૩ માનપત્રો આપવા તથા જાણીતા અહરયાનો વાદગારી રાખવાનાં ફંડોમાં.

૩૮૮૦૧ પરચુરુ. ૨૭૫૭૪૩૪ રૂપીયાની કુલે જાહેર સખાવત કરી હતી.

આ માનવંત નરને ત્યાં ૧૪ યુવ પુત્રીઓની શદ્દી થઇ હતી. જેમાં ૬ બેટાઓ અને ૮ બેટાઓ હતી. તેમાં ત્રણ બેટાઓ જયપણુમાં

મરણ પામ્યાં હતા, પણ ખીજા ત્રણ બેટા-ઓએ એમની સાથે વેપાર વેહવાર અને જાહેર જાહેરીમાં સારાં માન મેળવ્યું હતું (જુઓ ફરામજી તથા બદમનજી પીટીટ). એમના મોહોરદાર લેડી શાકરબાઈ પીટીટ પણ પોતાની જાહેર તેમજ ખાનગી સખાવતથી નામના મેળવી ૧૮૯૦ માં મરણ પામ્યાં હતાં. સર દીનશાહજી પોતાની યુલેજ વયે બોહોળો કુટુંબ પરિવાર મેળી ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં ૫ મી મે એ મરણ પામ્યા હતા.

દીન્સદર—આ રશિયન નદી આસિયન ગેલે-શિયામાં કાર્પેથિયન પર્વતમાંથી વહેતી દક્ષિણે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૬૫૦ મેલ વહે છે. આ નદી કાળા સમુદ્રમાં ૧૮ મેલ લાંબા ને ૫ મેલ પોહળા સરોવર દ્વારે દાખલ થાય છે.

દીનાજપૂર—રાજશાહી કચ્છ બિહાર જાહેરા-માંનો એક ભાગ. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૧૧૮ ચોરસ મેલ હોઈ તેમાં વસ્તી ૧૫૧૪૩૪૬ ની છે. આ જિલ્લાને તાબે ૬૯૨૧ ગામ તથા શહેરો છે. દર ચોરસ મેલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૨૧૯ નું છે. વસ્તીમાં ૭૧૧૬૩૦ હિંદુ, ૭૯૫,૮૨૪ મોહમેદન, ૪૫૭ ખ્રિસ્તી અને બાકીના સંતાલ છે. આ જિલ્લો ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં બંગાલની ખ્રિડીશ સત્તા તળે આવ્યા પછી ઘુરતજ તાબે થયો હતો.

મુખ્ય પાક મકાઈ, ચણા, તેલી બિયાં, તંબાકુ, જીર, શેરડી, ખાવાના પાન વગેરેનો થાય છે. આ ભાગમાં ઢોરો પુશકળ મળે છે. અને ચોખાનો પાક ઘણો મોટો થાય છે. આ જિલ્લામાં કેલવણીનો બોહોળો પ્રસાર થયો છે. ૧૮૫૬ માં ત્યાં માત્ર ૧૦ શાળાઓ હતી તે વધીને ૧૮૭૦ માં ૨૪૭ ની સંખ્યા ઉપર મઠ હતી. ૧૮૮૨ માં ૪૮૭ સરકારી શાળાઓ હતી. તેમાં ૧૧૧૮૮ વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. આ ઉપરથી દર ૮ ચોરસ મેલે ૧ શાળાનું પ્રમાણ આવે છે. દીનાજપૂરની મોટી શાળામાં ૧૮૫ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. અત્રે ૬૦ થી ૭૦ ઈંચ વસાઈ વસે છે.

ચંદી ૬૩ અંશ પડે છે, તે ગર્ભી વધતામાં વધતી એ માસમાં ૧૦૪ અંશ પડે છે. આ ભાગમાં તાપ, કાસેરા, અને સહિઆડના દદનો ઉપદ્રવ વધારે છે.

ઉપસાતું મુખ્ય શેહેર દીનાજપૂર પૂના ભાગા નદી કાંઠે છે. તેમાં વરતી ૧૨૫૬૦ની હોઈ મુખ્ય વરતી મોહમેદનોની છે. ગામ ૩૨૦૦ એકર ઉપર છે.

દીનાર—એને લેટિનમાં દીનારિયસ અને સસ્ક્રૂતમાં દીનારા કહે છે. રોમન દીનાર ૬૦૦ ગ્રેનનો ગણાતો હતો. સસ્ક્રૂત દીનારા 'ડર' રતી અથવા ૬૪ ગ્રેનનો ગણાતો. ઇબ્નબતુતાએ દીનાર નામ સુન્નાના નાણુ માટે વાપરેતું છે, પણ ખરું જોતાં આ નાણું આદીતું ચલણમાં હતું. કેટલેક ઠેકાણે દીનાર અને દીરહમમાં પણ ફરક હતો. અકબરના અમલમાં ચલણમાં દીનાર સુમાનો હોઈ તે ૧ મીસકાલ વજનમાં હતો; એટલે ૧ દીરહમ. ૧ મીસકાલ એટલે ૪ તાસુજ ખરાખર ગણાતો.

રોમમાં ચાલતા દીનાર આંદોના બનાવવામાં અપેક્ષા હતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૯ માં તેને પ્રથમ ચાલુ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ તેનું વજન ૬૦ ગ્રેનનું ને પાછળથી તેની કિંમત ૫૨૦૫ ગ્રેન બાર હતી. પ્રજા સત્તાક રાજ્ય વેળા તેની કિંમત ૮૧૧ પેન્સની અને તે પછી ૭૧૧ પેન્સની થઈ હતી.

દીનેન્ટ—બેલજીયમમાંનું શેહેર. ખૂસી અને યુનખડીના પહાડ વચ્ચેના સાંકડા ભાગમાં 'સમાયલું' છે, નેમરની દક્ષિણે ૧૭ મેલ ઉપર

છે. અગ્રે 'રતું' કાંપડ સુદર તથા કાગળ, લોહું, આલની બીસકાટ બનાવવાના કારખાના છે. વરતી ૬૭૭૩ ની છે.

દીનેપર—આ બાલ્ટીક નદી ઉત્તર રશિયન પ્રાંત ર્મોનહરકના વોલગા અને પશ્ચિમ દાના પાસેથી નિકળી દક્ષિણે ૧૩૩૦ મેલ વહેતી માર્ગમાં કીક, એકાતરીનો ખ્યાલ અને અલેક્ઝાન્દ્રોવસ્ક થઈ કાળા સમુદ્રને મળે છે.

દીપક—હિંદી સંગીત શાસ્ત્રમાં આ રાગનું અર્થ રસીકું વર્ણન જનમ મળે છે; પણ એ રાગ ગાવાની કળા કોઈ જુલુતું નથી. માત્ર અકબર બાદશાહના અમલમાં થઈ ગએલા તાનસેન ગવૈયાએજ તે ગાઈ બતાવ્યો હતો, જે પછી તે કદી કોઈએ ગાઈ બતાવ્યો હોય એવું સંગીત તવારીખમાં જણાતું નથી.

આ રાગ મહાદેવના પૂર્વ દીશા તરફના મુખમાંથી અથવા સૂર્યના તેજમાંથી આપોઆપ પ્રગટ થએલો કહેવાય છે. મુસવમાનો એની ઉત્પત્તિ વિશે એવી કથા દર્શાવે છે કે આ રાગ 'સુલ્લકુકમા' મહાન ગવૈયાના જમાનામાં ઉત્પન્ન થએલો 'મુસ્તકાર' અથવા 'કકતુમ' નામના પક્ષીની આવાજા ઉદ્ગોમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. આ સંગીતી તેજ અને તેના સરોદની મન ઉપર અગ્નિ જેવી અસર થતી જોઈ સુલ્લકુકમાએ તેનું નામ દીપક રાખ્યું હતું. આ રાગ કોઈ પણ રાગણીનાં મિશ્રણ વિનાનો તદ્દન સ્વ છે. એની સરગમ નીચે મુજબની છે:—

સ ની ધ પ, ની ધ સ ની, ર સ ની ધ સ, ની ગ ર મ ગ;
ર સ ની સ ર મ, ગ ર ગ સ, પ સ ની સ ની, ર સ ની ધ,
ની ધ પ મ પ, ગ ર સ ર મ, ગ ર ગ ર સ, ગ પ ધ પ મ,
પ ની સ ની ધ ની ધ મ ગ ર, ગ ર સ ની સ મ ગ ર,
ગ સ ની ધ પ, ની સ પ ની સ ની ધ. પ ધ પ, પ મ ગ સ.

આ રાગ સુંદર તેજસ્વિ સ્વરૂપનો હોઈ લાલ વસ્ત્ર પહેરેલો, મરત દાથીપર સ્વાર હોઈ રૂઠી સમુદાયમાં બાલ છુટા ગેળી બેઠેલો અને મંવર સ્વરથી ગાયન ગાતો દેખાય છે.

કોઈક જણાવે છે કે અધારી ઝોરડીમાં ચંદ્રમુખી કાસી કુંવરી સાથે વિનાસમાં પડેલો સુંદર કોંતિમાન દિમક છે.

આ રાગ ગાવાનો વખત ઋષ્ટઋતુમાં
યાને જેટ તથા આષાઢ માસમાં ભર જપોરે
યા સાંજના સમયનો હોવેલો છે. આ રાગ
ગાવાથી દીવા પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે,
તેમ ગાનારના શુભરમાં જળતરો ઉડી સાંભ-
ળનારના દિલમાં ધમ્કો આનંદ ઉત્પન્ન થઈ
મસ્ત બનાવે છે. એના અઢ સ્વર અરજ
અથવા રિખવ છે, અને કેટલાક જણાવે છે
કે આ રાગ કેદારને મળેલો છે.

આ રાગ ગાવો ધણેજ મુશ્કેલ વર્ણવેલો
છે. ધણાક શાસ્ત્રીઓ આ રાગને કેદાર
રાગના જેવો હોવો જોઈએ એમ જણાવે
છે, પણ એક બગાલી વિદવાન તેને શુદ્ધ
સંપૂર્ણ રાગના વર્ગમાં મેળે છે, એટલે એ
૧૨ સૂરનો બનેલો છે.

દીપક રાગ ગાવાનો ખંધ પડવા વિશેની
એક એવી દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે કે એક સમે
શહેનશાહ અકબરે દીપક રાગ ગાવાનો
હોકમ બધા ગદૈયાઓને આપ્યો; પણ તે
કોઈ બરાબર ગાઈ શક્યું નહિ. છેલ્લે ઉસ્તાદ
તાનસેનને ફરમાસ થઈ. પણ તાનસેને આ
રાગ ગાવાથી ગાનારનાં તનબદનની હાની
થશે એવું જણાવી ગાવાની ના પાડી. પણ
પાદશાહ બહુ થવાથી નાચારીએ તાનસેને
તે રાગ ગાયો. આ રાગ તાનસેને એવી
તો ઉદમ રીતે ગાયો કે તેનાથી દિવા સ-
ળગી લખામ દરબારને મસ્ત અને ત્રાસની
બનાવી; પણ તેના જૂરસા અને તાનસૂરથી
તાનસેનની હાલત અગ્નિથી દાઝેલા શુભર
જેવી થઈ. તે પોતાની હોશ શુભાવી બેઠો
ને માથાનો ફેરાફાં થયો. પાદશાહે આથી
મેઘરાગ અનેકની પાસે ગવાડ્યો પણ તેના
તનબદનની અગત કોઈ બુખવી નહિ શક-
વાથી તે જંગલ જંગલ બટકવા લાગ્યો
એમ કરતાં કેટલીક મુદત પછી તે ‘વડનગર’
માં આવી ચઢ્યો; ત્યાં એક કુવા પાસે બે-
તાપ થઈ બેઠો. તેટલાં ત્યાં કોઈ બે
નાગરકન્યાઓ પાણી ભરવા આવી; તેમની
નજર તાનસેનપર પડતાં તે કુરાળ સંગીત-

શાસ્ત્રી સ્ત્રીએ તેની હાલત વરત પારખી
બોલી કે “એ કોઈ દીપકનો બળેલો છે.”
આ તેમના માર્મિક શબ્દો સાંભળતાં તાન-
સેન તેમની પાસે દોડી જઈ તેણીએ તેની
હાલત કેમ જાણી તે પુછ્યું. તેઓએ
તાનસેનની બધી હાલત જાણી લઈ પોતાની
સંગીતશાસ્ત્ર વિદ્યાની ગાદિતી જણાવી તેના
તનબદનની અગત સંપૂર્ણ તાનસૂરમાં મેઘ
રાગ ગાઈ ઉતારવાનું વચન આપ્યું.
એક દિવસે તે બંને સ્ત્રીનાં પતી પરદેશ
ઠામે ગયા હશે તે તક હાથ કરી તાનસેનને
પોતાને ઘરે તેડી ગયા, અને તેની પાસે
વચન લીધું કે આ વાત ઠદી કોઈને કહેવી
નહિ. પછી તેઓએ મેઘ રાગ મધ્ય રાત્રે
ગાવાનો શરૂ કર્યો, જેથી આકાશપર ઢગો
છવાઈ વર્સાદની છાટીઓ પડવા માંડી, તે
તાનસેનના મનપર એવી તો થંડી અસર
થઈ કે તેના તનબદનની અગત તદન
નાબુદ થઈ. તે પછી તાનસેન તેમને પગે
લાગી અકબરની દરબારે પાઠો ગયો. ત્યાં
શાહે અત્યંત અજીદ થઈ બધી બખર તાન-
સેનથી જાણી, એક વેળા કોઈ બેઠો
તે રાગ પેલી આઠણી સ્ત્રી ‘તાનો’ અને
‘નાના’ (જે તેમના નામ હતા.) ના મુખથી
સાંભળવાની જણાવે બતલાવી. એક વેળા
શુભરાતની સ્વારી દરમ્યાન તેઓ વડનગર
જઈ પોહ્યા. ત્યાં તાનસેન મારફતે તાના
અને નાનાને પોતાના તંબુમાં તેડાવી મેઘ
રાગ ગાવાની અરજ કરી. તાના તથા નાનાને
પાદશાહે ગાયન ગાયા માટે તેડેલી જાણી,
‘તેમના બેશ કુટુંબી તથા ખાવિંદને મારું લાગું’
પણ પાદશાહી હોકમ આગળ તેઓ નાચાર
થયા; પણ તાના અને નાનાની અવસ્થા તો
જુદીજુદ થઈ. તેઓએ પાદશાહી ફરમાન
મુજબ મેઘરાગ ગાઈ રહેતાજ પોતાનાં
પેટમાં કટારી મારી પ્રાણ મેલ્યા. તાનસેન
આ બે કુશળ સંગીતશાસ્ત્રી અબજાને
પોતાને લીધે આવી રીતે શરમને લીધે
પ્રાણ ખોતા જોઈ તેણે તે દિવસે કસમ

દીપા કે “દુઃ” આજ. પછી કદી દીપક રાગ ગાઈશ નહિ; તેમ હવે પછી કોઈ પણ ગરેયો ગારો તો તે આપીત થશે.” એવું કહેનાથી તે પછી આ રાગની હસ્તી સદાની નાશુદ થઇ છે.

દીપક રાગનાં આંક પુત્રો તથા આંક બાયાં છે.—દેથી કામોદી, નટ, કેદાર, કાન્દરા કુતલ, કમલ, કલિંગ, ચંપક, કુસુમ, રામ, લિંદિમ, દિમાલ.

દીપડો—આ દિસક પ્રાણી દિંદુરતાન, લંકા, એશિયાના કૃષ્ણ ભાગોમાં તથા આફ્રિકા-માંના જંગલોમાં વસે છે. એ વાઘના જેવડો પણ મ્હોટો હોય છે. દીપડો ચિત્તા જેવો ચંચળ, લુચ્ચો ને ઝડપી છે. જંગલમાં ગળતાં પથ્થરોનો શેકાર કરી તે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. શેકારીઓની સામે એ બેહદ બળતવારીથી લડે છે અને તેથી એનો શેકાર ઘણી સાદુએતીથી કરવો પડે છે. દીપડો આડ ઉપર પણ જિત્તાડી પ્રમાણે ચઢી શકે છે. એની આમડી ઉપર રંગીન ટપકાં હોવાથી એ ઝાડનાં પાંદડામાં ભરાઈ રહેવા છતાં દૂરત નજરે ધડતેડ નથી. આ પ્રાણીને બચ-પણથી પાળ્યો જાય તો તે દળામળી બન્યો.

દીપદાન—દિંદુ ધર્મ એતેકાદ મુજબ મનુષ્ય મરણ પામનાં ૧૦ મે દિવસે આઠાજીને આ દાન આપવામાં આવે છે, જેથી યમપુરીમાં મેતને તે ઉપયોગી થઇ પડતું માનવામાં આવે છે. કાર્તિક રનાનમાં દીપદાનનું મ્હોટું નુન્ય વર્ણુ છે.

દીપમાળા—એના આડ સીધાં ઉગતાં હોય તે એક માનસપૂર ઉચાં વધે છે. એના પાંદડા કાતરાદાર હોય છે, અને હાથના અથવા વેદતના અંતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવા ઝુંડ લાગે છે. તે ઝુંડ બારીક કુમેથી બાપી રહેલા હોય છે. આ ઝુંડ ઉપર બારીક રાતા રંગના કુલો આવે છે. ઝુંડમાં કાળાં બારીક એવાં બી હોય છે. એ સવત્ર થાય છે.

દીપવતી—અથવા પંચકોશી. ગોવાપુરીમાંના

ચુકામણીની અગ્નિ દિશાએ આવેલો ટાપુ. એને પ્રાચીન કાળમાં દીપવતી કહેતા હતા. દીપવતીનું ઉત્તર અક્ષાંસ ૧૬ થી પૂર્વ રેખાંશ અજગ્યાસે ૭૫ છે. આ ટાપુ ગોવા શહેર સામે છે. એમાં ખ્રિસ્તીઓની જ વસ્તી છે. આ ટાપુનું પ્રાચીન કાળમાં દીપવતી નામ હતું, એમ સલાદિ ખંડ ઉપરથી જણાય છે. ગંગા તુ મધ્યમે ભાગે ક્ષેન દીપગતિ સ્મૃત । કોચદ્રય ચ વિસ્તીર્ણે વેવલ ગુણવર્ધન ॥

(સલાદીખંડ અનં ૮૩.)

દીપવતી શિવાય આ ટાપુને પંચકોશી એવું પણ એક નામ હતું. દીપવતી શબ્દ-માંનો દીપ એનો ‘દીવા’ એવું મરાઠીમાં થએલું રૂપાંતર આ ટાપુનું નામ બદલવા કારણભૂત બની ‘યુક્ત’ એવા અર્થનો જે પ્રત્યય ‘વતી’ માહેલો ‘વ’ એ અક્ષરનો લોપ થતો ગયો; આથી દીપવતી = દીવા + વતી = દીવા + તી એમ રૂપ સિદ્ધ થયું. આ રૂપાંતર અગ્રજ નહિ થોમતા (તી) આ દંત્યાક્ષરને ટેકાણે (ડી) મુખ્યસ્થાનનો વર્ણુ આવી ‘દીપવતી’ ને જગે ‘દીવાડી’ એમ તે ટાપુને અર્વાચીન નામ પ્રાપ્ત થયું.

સારાંશ દીપ+ આવલી આ સંસ્કૃત શબ્દની ફેરજલી થઇ (દીવા + આવલી = દીવા + વતી = દીવા + લી = દીવાલી) દીવાની એ જેમરૂપ મરાઠીમાં સિદ્ધ થએલું છે, તેજ પ્રકાર ઉપલાં ટાપુનાં નામ સંબંધી થયો છે. ગોમાંતક પ્રાંતના હાલના નકશામાં આ ટાપુને દીવાડી તરીકે લખેલો છે.

દીરલુમ—આ શરસી ચલણમાં વપરાતું નાણું, આદીતું હોય છે. ૧ દીનાર ૩૫૮ અથવા સિક્કીન અથવા ૯ શિલીંગ બરાબર હોય છે.

દીલ—* દીવ છાતીમાં ડાબી બાજુ તરફ બેઠ ફેરસાની વચ્ચે મુકાયયું છે. તે ઉપરથી પોદળું ને હેઠળથી સાંકડું કંકના આકાર જેવું છે. તેનો પોદોળો છેડો પીઠમાં આવેલા જમણી તરફના કાંડાનાં ૩ હાડકામાં છે. તેની ટોચ અથવા તેનો સાંકડો છેડો

* ૫૬૬ ફાન ૫૪૮ ૪૬.

આ રાગ ગાવાનો વખત ઋષીઋતુમાં પાને જેટ તથા આષાઢ માસમાં બરબોરે યા સાંજના સમયનો ટેવેલો છે. આ રાગ ગાવાથી દીવા પોતાની મેલે પ્રગટ થાય છે, તેમ ગાનારના છગરમાં બળતરો ઉડી સાંભળનારના દિલમાં ધમકે. આનંદ ઉત્પન્ન થઈ મસ્ત બનાવે છે. એના અદ્ભુત સ્વર અરજ અથવા રિખવ છે, અને કેટલાક જણાવે છે કે આ રાગ કેદારને મળતો છે.

આ રાગ ગાવો મણિજી સુશકીલ વર્ણવે છે. ધણુક શાસ્ત્રીઓ આ રાગને કેદાર રાગના જેવો હોવો જોઈએ એમ જણાવે છે, પણ એક બગાલી વિદ્વાન તેને શુદ્ધ સંપૂર્ણ રાગના વર્ગમાં મેલે છે, એટલે એ ૧૨ સૂરનો બનેલો છે.

દીપક રાગ ગાવાનો બધું પડવા વિશેની એક એવી દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે કે એક સમે શહેનશાહ અકબરે દીપક રાગ ગાવાનો હોકમ બધા અરેખાઓને આપ્યો; પણ તે કોઈ બરાબર ગાઈ શક્યું નહિ. ઉલ્લેખસ્તાદ તાનસેનને ફરમાસ થઈ. પણ તાનસેને આ રાગ ગાવાથી ગાનારનાં તનબદનની હાની થશે એવું જણાવી ગાવાની ના પાડી. પણ પાદશાહ બહુદ થવાથી નાચારીએ તાનસેને તે રાગ ગાયો. આ રાગ તાનસેને એવી તો ઉત્તમ રીતે ગાયો કે તેનાથી દિવા સળગી તમામ દુબારને મસ્ત અને પ્રુષાની બનાવું; પણ તેના જુસ્સા અને તાનસરથી તાનસેનનો હાલત અગ્નિથી દાઝેના છગર જેવી થઈ. તે પોતાની દોશ શુભાવી બેઠો. ને માથાનો ફેરાડો થયો. પાદશાહે આથી મેઘરાગ અનેકની પાસે ગવાડ્યો પણ તેના તનબદનની અગન કોઈ ખુબવી નહિ શકવાથી તે જગલે જગલ બટકવા લાગ્યો એમ કરતા કેટલીક મુલત પછી તે “વડનગર” માં આવી ચઢ્યો; ત્યાં એક કુના પાસે બેતાબ થઈ બેઠો. તેટલાં ત્યાં કોઈ બે નાગરકન્યાઓ પાળી બરવા આવી; તેમની નજર તાનસેનપર પડતાં તે કુચળ સંગીત-

શાસ્ત્રી સ્ત્રીએ તેની હાલત વરત પારખી બોલી કે “એ કોઈ દીપકનો બલેલો છે.” આ તેમના માર્મિક શબ્દો સાંભળતાં તાનસેન તેમની પાસે દોડી જઈ તેણીએ તેની હાલત કેમ જાણી તે પુછ્યું. તેઓએ તાનસેનની બધી હાલત જાણી લઈ પોતાની સંગીતશાસ્ત્ર વિધાની માહિતી જણાવી તેના તનબદનની અગન સંપૂર્ણ તાનસરમાં મેઘ રાગ ગાઈ ઉતારવાનું વચન આપ્યું. એક દિવસે તે બંને સ્ત્રીનાં પતી પરદેશ કામે ગયા હશે તે વાક હાથ કરી તાનસેનને પોતાને ઘરે તેડી ગયા, અને તેની પાસે વચન લીધું કે આ વાત કદી કાઢને કહેવી નહિ. પછી તેઓએ મેઘ રાગ મધ્ય રાત્રે ગાવાનો શરૂ કર્યો, જેથી આકાશપર ઢગે ઉવાઈ વસંદાની છાતીએ પડવા માંડી, ને તાનસેનના મનપર એવી તો થડી અસર થઈ કે તેના તનબદનની અગન તદન નાખુદ થઈ. તે પછી તાનસેન તેમને પૂછે લાગી અકબરની દરબારે પાછો ગયો. ત્યાં શાહે અત્યંત બહુદ થઈ બધી ખબર તાનસેનથી જાણી, એક વેળા કોઈએ જોખમે તે રાગ પેલી બ્રાહ્મણી સ્ત્રી ‘તાનો’ અને ‘નાના’ (જે તેમના નામ હતા.) ના મુખથી સાંભળવાની ઇચ્છાસા બતલાવી. એક વેળા શુભરાતની સ્વામી દરમ્યાન તેઓ વડનગર જઈ પોહ્યા ત્યાં તાનસેન મારફતે તાના અને નાનાને પોતાના તથુર્માં તેડાવી મેઘ રાગ ગાવાની અરજ કરી તાના તથા નાનાને પાદશાહે માન ગાવા માટે તેડેલી જાણી, તેમના ખેચ કુટુંબી તથા ખાવિંદને માહું લાગ્યું પણ પાદશાહી હોકમ આગળ તેઓ નાચાર થયા; પણ તાના અને નાનાની અવસ્થા તો જુદીજ થઈ. તેઓએ પાદશાહી ફરમાન મુજબ મેઘરાગ ગાઈ રહેતાજ પોતાનાં પેટમાં કટારી મારી પ્રાણ મેલ્યા. તાનસેને આ બે કુચળ સંગીતશાસ્ત્રી અજાણે પોતાને લીધે આવી રીતે શરમને લીધે પ્રાણ ખોતાં જોઈ તેણે તે દિવસે કસમ

લીધા કે “હું આજ પછી કદી દીપક રાગ ગાઈશ નહિ, તેમ હવે પછી કાંઈ પણ ગવૈયો ગારો તો તે આપીત થશે.” એવું કહેવાથી તે પછી આ રાગની હસ્તી સદાની નાશ્વદ થઈ છે.

દીપક રાગનાં આંઠ પુત્રો તથા આંઠ બાઈ છે.—દેથી કામેદી, નટ, કેદાર, કાન્દરા કુંતલ, કમલ, કલિંગ, ચંપક, કુસુમ, રામ, લિલિમ, દિમાલ.

દીપડો—આ હિંસક પ્રાણી હિંદુસ્તાન, લંકા, એશિયાના કુલીન ભાગોમાં તથા આફ્રિકા-માંના જંગલોમાં વસે છે. એ વાહના જેવડો પણ મ્હોટો હોય છે. દીપડો ચિત્તા જેવો ચચળ, હુમ્મો ને ઝડપી છે. જંગલમાં મળતાં પશુઓનો શેકાર કરી તે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. શેકારીઓની સામે એ બેઠ્ઠ બળતવારીથી લડે છે અને તેથી એનો શેકાર ઘણી માદુચેતીથી કરેલો પડે છે. દીપડો ઝાડ ઉપર પણ જિલાડી પ્રમાણે ચઢી શકે છે. એની આમડી ઉપર રંગીન ટપકાં હોવાથી એ ઝાડનાં પાંદડામાં ભરાઈ રહેલા છતાં તુરત નજરે પડતે નથી. આ પ્રાણીને બચ-પણથી પાળ્યો જાય તો તે હળીમળી બન્યો.

દીપદાન—હિંદુ ધર્મ એતેકાદ મુજબ મનુષ્ય મરણ પામતાં ૧૦ મે દિવસે બ્રાહ્મણને આ દાન આપવામાં આવે છે, જેથી યમપુરીમાં ગ્રેતને તે ઉપયોગી થઈ પડતું માનવામાં આવે છે. કાર્તિક રતનામાં દીપદાનનું મ્હોટું ગુન્ય વર્ણવેલું છે.

દીપમાળા—એના ઝાડ સીધાં ઉગતાં હોય તે એક માનસપૂર ઉચા વધે છે. એના પાંદડા કાતરાદાર હોય છે, અને હાથના અથવા પેરેતના આંતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવા ઝુડ લાગે છે. તે ઝુડ બારીક કુંગોથી બાપી રહેલા હોય છે આ ઝુડ ઉપર બારીક રાતા રંગના કુંગો આવે છે. ઝુડમાં ઠાળાં બારીક એવાં બી હોય છે. એ સવત્ર થાય છે.

દીપવતી—અથવા પંચકોશી. ગોવાપુરીમાંના

સુગંધણીની અગ્નિ દિશાએ આવેલો ટાપુ. એને પ્રાચીન કાળમાં દીપવતી કહેતા હતા. દીપવતીનું ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૬ થી પૂર્વ રેખાંશ અજમાસે ૭૫ છે. આ ટાપુ ગોવા શહેર આગે છે. એમાં ખ્રિસ્તીઓની જ વસ્તી છે. આ ટાપુનું પ્રાચીન કાળમાં દીપવતી નામ હતું, એમ સલાદિ ખંડ ઉપરથી જણાય છે. ગળા હુ મયમે ભાગે ક્ષેત્ર દીપવતિ સ્મૃત ।

કોશદય ચ વિસ્તીર્ણ કેવલ પુણ્યવર્ધન ॥

(સલાદીખંડ અ. ૮૩.)

દીપવતી શિવાય આ ટાપુને પંચકોશી એવું પણ એક નામ હતું. દીપવતી ગ્રન્થ-માંનો દીપ એનો ‘દીવા’ એવું મરાઠીમાં થએલું રૂપાંતર આ ટાપુનું નામ બદલવા કારણભૂત બની ‘પૂકત’ એવા અર્થનો જે પ્રત્યય ‘વતી’ માટેલો ‘વ’ એ અક્ષરનો લોપ થતો ગયો; આથી દીપવતી = દીવા + વતી = દીવા + તી એમ રૂપ સિદ્ધ થયું. આ રૂપાંતર અંગ્રેજ નહિ યોમતા (તી) આ દેવતાક્ષરને ઠેકાણે (ડી) સુધારવાનનો વર્ણ આવી ‘દીપવતી’ ને જગે ‘દીવાડી’ એમ તે ટાપુને અર્વાચીન નામ પ્રાપ્ત થયું.

સારાંશ દીપ+ આવલી આ સંસ્કૃત શબ્દની ફેરવલી થઈ (દીવા + આવલી = દીવ + વલી = દીવા + લી = દીવાલી) દીવાની એ જેમરૂપ મરાઠીમાં સિદ્ધ થએલું છે, તેજ પ્રકાર ઉપલા ટાપુનાં નામ સંબંધી થયો છે. ગોમાંતક પ્રાંતના હાલના નકશામાં આ ટાપુને દીવાડી તરીકે લખેલો છે.

દીરહમ—આ દારસી ચલણમાં વપરાતું નાણું, ચાદીનું હોય છે. ૧ દીનાર ૩૫૪ અથવા સિક્કીન અથવા ૯ શિલીંગ બરાબર હોય છે.

દીસ—* દીપ છાતીમાં ડાબી બાજુ તરફ બેઠ ફેફસાની વચ્ચે મુકાયેલું છે. તે ઉપરથી પોદણું ને હેઠળથી સાંકડું કેકના આકાર જેવું છે. તેનો પોહોળો છેડો પીઠમાં આવેલા જમણી તરફના કાંઠાનાં ૩ ઢાડકામાં છે. તેની ટોચ અથવા તેનો સાંકડો છેડો

વસાદ અથવા વસાદની અછતનાંજ પુરવાર થએલાં છે.

હિંદુસ્તાન દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેતીવાડી ઉપર નિર્વાહ કરનાર હોવાથી પાણીની તંગી લીધે, અનાજનો પાક નહિ થવાથી અથવા બેહદ વસાદ પડતાં લીધે દુકાળ પડવાથી હિંદુસ્તાન દેશ અવારનવાર સંકટમાં આવી પડે છે. ખેતીવાડી ઉપરજ સોડાનો મુખ્ય ભાગ નિર્વાહ કરતો હોવાથી ગરીબોને ખેતીની પેદાશ નહિ મળતાં નાણાની અછત થઇ મોઢું ધાન્ય ખરીદવાની તેઓમા શકિત રહેતી નથી; અને પરદેશથી અનાજ આવ્યા છતાં ઘણી વેળા પૈસાની તંગીના મુખ્ય સમયે જૂખમરે વેડવે પડે છે.

હિંદુસ્તાનમા જમાના થયા સેંકડો દુકાળો પડ્યા છે; જેની કુંક નોંધ અત્રે દર્શાવી છે.

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૩ માં જયચંદના અમલમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો. તે પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪૩ માં કાશમિર, પંજાબ, અયોધ્યા, રાજપુતાના, મારવાડ, શુજરાત અને ખાનદેશ આ ભાગમાં પડેલા દુકાળની નોંધ મળે છે. કાશમિરમાં આ વર્ષે જવાળામુખી કાટવાથી દેશને ભારે હાની પોંદ્યાડી ખેતીવાડીનો ને મનુષ્યોનો ભારે નાશ થયો હતો. જૈન સાધમાં પંજાબમાં વસાદ વરસ્યો નહિ, શુજરાતમાની નદીઓમાં માહ રેલ આવતાં ખેતી નાશ પામી મારવાડ ને રાજપુતાનામાં વસાદ વરસ્યો નહિ, ને ખાનદેશમાં ખેતીવાડી આપાદ છતાં હુટાણાથી દેશ પિડાયો હતો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૩ થી ૬૬ સુધી ના ૩૭ વર્ષમાં 'તુઝન' રાજના અમલમાંના એક વર્ષમાં વસાદની આખેરીમાં હિમરૂઢી થવાથી ખેતીનો નાશ થઇ દેશમાંની પ્રજા ભારે પિડાઇ. તેમાં એટલા હદ સુધી મનુષ્યો પિડાયા કે માતપિતા અને ભાઈબહેન કે માતા પુત્ર વચ્ચે પ્રેમ જોડે સખપંજ નષ્ટ થઇ બધ સર્વ જૂખ માટે છુટી યા પુન કરી એકમેકને ખાવા લાગ્યા હતા. આ વેળા તુઝન રાજાએ ઉદાર વૃત્તિથી ધાન્ય ભંડાર

પ્રજા સુખ માટે ખુલ્લા મેલ્યા હતા, છતાં દુકાળ ઝોંછા થયો નહિ. ઉદ્દેશો રાજ્ય ભંડાર ખાલી થતાં ઇશ્વરકૃપાથી આકાશમાંથી પક્ષીઓ મરી પડતાં તે ઉપર પ્રજાએ નિર્વાહ કર્યો ને બીજે વર્ષે વસાદ સારો વરસતાં આપાદની ફેલાઇ હતી.

ઇ. સ. ૩૩૧ માં એન્ડીઓક તરફ ભારે દુકાળ પડ્યો હતો. તે વેળા એક જુશલ લઈ ૪૦૦ આંદીના સિંધાએ વેચાવું હતું.

ઇ. સ. ૩૩૬ માં સિરિયામાં મર્ડી સાથે દુકાળ પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૩૮૧ માં થિયોડોસીઅસ ધી એટના અમલમાં મરકી ઉપરાંત દુકાળ પડવાથી પ્રજાનો ભારે નાશ થયો હતો.

ઇ. સ. ૮૫૫માં અવન્તી વર્માના અમલમાં એક નાહનો દુકાળ પડ્યો હતો. પણ તે આગમજની લાખી સદીઓમાં પડેલા દુકાળોની નોંધ કથી જડતી નથી. લલિતાદિત્યના અમલ પછી બસે વર્ષના કાળ દરમ્યાન, નેહરોની મરામત કરવામાં આવી નહિ, અને નદીઓમાં માહા પૂર આવી કમતી ભારે ખરાબી થઇ. તક્ષવો બિસમાર હાલતમાં આવી, તેમાં પાણી નહિ રહી શકવાથી નવા દુકાળોની શરૂઆત ૮૫૭ માં થએલી જણાય છે. આ વેળા ગર્મમાં રેલ આવી અનાજનો નાશ થતાં એક દીનારે એક 'ખારી' † એ ધાન્ય વેચાયું. આ દુકાળથી મનુષ્ય અને પ્રાણીઓની ભારે હાની થતાં રાજાએ માહપદ્ય સરોવરના પાણીને ઉભાતો અટકાવવા તેવું પાણી ખેતીવાડીને પુર પાડવાની ચોજના કરી (ખાતી રેલનો વેગ બીજી તરફ વળાવ્યો હતો. આ વેળા સર્વ દિલકારક બાધકામો 'સૂચ્ય' નામે કળાપાજ અત્યજ જાતના દર-ખારીએ ચોતાની દેખરેખ તળે ફર્યા હતા,

* ૧ દીનાર એ સુનાનાણું. તેનું વજન ૩૨ ગ્રામ હતું.

† ૨ ૩૨ શેરનો = ૧ દ્રોણ. ૧૬ દ્રોણની = ૧ ખારી (એટલે જાણી ૬ મણ; ૩૨ શેરની ૧ ખારી)

વળી તે વંખતના મહા પ્રતાપી રાજ્યએ બાંધકામોનો ખર્ચ પ્રભ ઉપર નહિ નાખતાં પ્રભ આબાદ થઈ.

૪૦ સ. ૯૧૭ માં પાર્થ નામનો રાજ્ય કાશમિરમાં અમલ કરતો હતો. તેના ગેર-વહિવટથી દુકાળ પડ્યો, અને પ્રભ હેરાન થઈ. તેમાં કાનપૂર અને બહાર જીલમથી કાશમિરની હકુમતમાંથી છુટા પડી સ્વતંત્ર થયા. એજ વર્ષમાં તાર્તરી લોકોએ ચડાઈ કરવાથી પંજાબના લોકો નિર્ધન થયા. આ વેળાના ગેરબંદોષથી 'સૂર્ય' એ કહેલા બાંધકામ વિતરતા નદીની રેલથી બાગી પડી વસાપત્રા ગામે તેમાં ધસડાઈ ગયાં. આ વેળા એક ખારી ધાન્ય ૧૦૦૦ દીનારે વેચાયું હતું. તેમજ પ્રભએ બળવો કરી રાજ્યને પદ્મદ ક્યો હતો.

૪. સ. ૯૪૧ માં ઉત્તર હિંદુસ્તાન તથા મારવાડ તથા વાયવ્ય પ્રાંતમાં મોટો દુકાળ પડ્યો. આ દુકાળ લઢાકાને સળંગે પડ્યો હતો. ૪. સ. ૧૦૨૨ માં દિલ્લી આસપાસ, બંગાલ, બહાર, એગિસા વગેરે પ્રાંતોમાં મોટો દુકાળ પડ્યો, અને અધુરામાં પુરં ગંગા જમનામાં રેલ આવવાથી ભારે ખરાબી થઈ. કેટલેક કેકણે પાણીની તંગીને લીધે મનુષ્યોનાં પ્રાણ ગયા હતા.

૪. સ. ૧૦૫૨ થી ૧૦૬૦ સુધીનાં ૭ વર્ષ સુધી બયંકર દુકાળ મોરમાં પડ્યો હતો. આ વેળા જમીન એવી તો સખત બની ગઈ હતી કે તેથી ઘણા પ્રાણીઓ બળી મૃત થયા હતા.

૪. સ. ૧૦૬૪થી ૧૦૭૨ સુધીના ૭ વર્ષમાં ઇજિપ્તમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો. આ દુકાળમાં કુતરા બિલાડા અને સેવટે માનસોએ એકએકને ખાવા માંડ્યા હતા. ૪. સ. ૧૦૮૯ માં કાશમિર દેશમાંનું વેપારી શહેર 'ઉચ્ચદિલી' માહા રેલથી ધસડાઈ જતાં ભારે પ્રાણીઓનો નાશ થયો હતો. તેમાં મરહી અને હુદાહુદી, તે પ્રભ તથા રાજ્ય નિર્ધન થયું હતું. આ વેળા ૧ ખારી અનાજ ૫૦૦

મોહરે વેચાયું હતું. તેમજ ૧ મોહરની એ 'પળા' કાશમિર તથા ૬ મોહરે ૧ 'પલ' હતું વેચાયું હતું. આ વેળાના રાજા શ્રી હર્ષે પ્રભ ઉપર લશ્ક નહિ આપતાં તેમને હુદવા માંડ્યા તેથી બળવો ઉઠ્યો. તેમાં ઘણા કાશમિરીઓ છવ ખંચાવવા નહાશી કાણુલ જઈ ધસલાશી ધર્મમાં દાખલ થયા.

૪. સ. ૧૧૯૯ માં ઇજિપ્ત તરફ એક બયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. જેથી આ મોટો દેશ ખાલખાલ થયો હતો.

૪. સ. ૧૨૦૦ માં એગિસા, બંગાલ, બહાર અને આસામ પ્રાંતમાં દુકાળ પડ્યો. તે આગમજની એક સદી દરમ્યાન જાણુવા-જોગ દુકાળ પડ્યા નહોતા.

રજપૂતાના, મદારાપૂર, અને ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળનું કારણ વસાહતની તંગી અને લઢાઈ તથા હુદહાદનું હતું.

ઉપરા દુકાળ પછી ગુજરાતમાં ૩ વર્ષ સુધી ભારે દુકાળ પડ્યો; આ દુકાળ પડવાનું બનિષ પરમદેવસુરી નામે જૈન પંડિતે વર્ત્યું હતું. આ વેળા વિસલદેવ રાજા ગુજરાતનો અધિપતિ હતો. પ્રથમ ૧૨૫૭ માં વરસાદ પડ્યો નહિ ને ૧૨૫૮ માં સેહેજ પડ્યો, આથી ધાન્ય નિર્મૂળ થયું આમલા વર્ષમાં રાજ્યએ સરકારી કોઠારોમાંથી મુફત અનાજ વેહેંચી આપ્યું, આથી બીજો વર્ષ અજ મળતું મુશ્કેલ થયું. આથી પર-રાજ્યોની મદદ લેવી પડી, તે વેળા ઉજ્જનીનદ રાજ્ય મદનવર્માએ ૧૮,૦૦,૦૦૦ મણ, સિંધના રાજાએ ૧૨,૦૦,૦૦૦ મણ, દિલ્લી પતિ મોળુદીને ૨૧,૦૦,૦૦૦ મણ અને કંદહારના (રકંધીલ) ના ચકવર્ગ પાંચાહે ૧,૦૦,૦૦૦ મણ ધાન્ય ગુજરાત તરફ રવાના કરી મનુષ્યોના પ્રાણનું રક્ષણ કરી ભારે પુન્ય હાંસવ કર્યું હતું. આ વેળા વિસલદેવ દરેક કુલીન કુટુંબને રાત્રે લગ્ન પિડ નામે દાન આપતો તેમાં તે જોળ,

* પલ=૧૦ માસાનો ૧ મ્થ અને ૬ ક્યોનો ૧ મ્થ.

ઉપલા દુકાળ પછી ફરી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર તથા કાઠીયાવાડમાં અને કચ્છમાં વર્ષાદની અછતને લીધે દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળાના બચકર દુકાળ પ્રસંગે તે મનુષ્ય મનુષ્યને કાપી ખાતા હતા. અમદાવાદ, સુરત, બરહાનપૂરના સુખાએ શહાજહાનના હોકમથી સરકારી ધાન્યના કોઠારો પ્રજા માટે ખુલ્લા મેળા ધાન્ય વેહેંચીયું હતું. તેમજ સરકારે ૫૦૦૦૦ રૂપિયા દુકાળ નિવારણ માટે મદદ કરી, સર્વ જાગ્યાંની માફ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૪૦ થી ૧૮૪૫ સુધીના ૧૬ વર્ષ દરમિયાન જૂદા જૂદા દુકાળો પડ્યા હતા. ગુજરાતમાં આ દુકાળ ૭ વર્ષ સુધી હતો આ દુકાળ મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળમાં પણ ફેલાયો હતો એમ જણાય છે. ઇ. સ. ૧૬૫૦-૫૨માં ગુજરાતમાં ધણા મનુષ્યો જીખમરાથી મરણ પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં મધ્ય પ્રાંત, બંગાળ, બંગાળમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા દિલ્લીપતી ઔરંગઝેબ હતો. ઔરંગઝેબે આ પ્રસંગે પ્રજા દુઃખ નિવારણ માટે બેહદ મહેનત કરી પોતાના જર જવેરાત વરીક વેચી નાખ્યાં હતાં, અને તેના પૈસામાંથી પરદેશથી ધાન્ય મંગાવી પ્રજાતુ રક્ષણ કર્યું હતું. આ વેળા તીજો ઉપદ્રવ ઉપરાંત કમ વરસાદથી ખેતીવાડીનો નાશ થયો હતો. ઈ. સ. ૧૬૮૨-૮૩માં ગુજરાતમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો, પણ ઔરંગઝેબે મહારાષ્ટ્રમાંથી ધાન્ય વેચાતું લઈ ગુજરાત મોકલાવી પ્રજાતુ દુઃખ ટાળ્યું હતું આ વેળા અમદાવાદના સુબેદાર મહમદ હમીદખાનને એક કાઢેલા સરસ ઉપર જીખમરાથી પીડાતા લોકોએ હુમલો કરવાથી તેમનાં સરદારોને મારી નાખી અનાયોતું સુખાએ રક્ષણ કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં મુઝબ ધલાકાના ધણા ખરા ભાગોમાં દુકાળ પડ્યો હતો, પણ યર અને પારકરના પ્રદેશમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૧૮ માં ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર,

અને મદ્રાસ આ પ્રાંતમાં દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા દિલ્લીપતિ ફરખશાહ હતો. તેને અમલ નળજો હોવાથી રાજ્યમાં ચાલતી અધાધૂધીથી આ દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા બાજરી રૂપિયાની ૮ શેર વેચાતી હતી. માત્ર પિતાઓએ જીખને લીધે બચ્ચાંઓને બળે રૂપિયે વેચ્યાં હતાં. આ વેળા મારવાડમાં દુકાળથી પીડાતા દુકાળીયા ગુજરાતમાં આવતાં ત્યાં દુકાળ પડ્યો, ને ત્યાંથી દક્ષિણમાં જતાં પણ તેવોજ ત્રાસ ફેલાયો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૩૧માં ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, મારવાડ અને બંગાળ વગેરે ઠેકાણે દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા દિલ્લીપતિને અમલ નળજો પડતાં ગુજરાતના સુખાઓએ સ્વતંત્રતા મેળવવા કમર કસી તેટલાં મરાઠાઓએ ગુજરાત ઉપર હુમલો કરતાં દુકાળ અને લાકડોને લીધે ભારે પ્રાણહાની થઈ હતી.

ખીજે વર્ષે પણ ગુજરાત તથા મારવાડમાં વરસાદ નહિ પડવાથી ફરી દુકાળ પડ્યો; અને કેટલેક ઠેકાણે ભારે વસંત પડી માલ પૂર આવી લીસો દુકાળ પડ્યો હતો. તેને ખીજે વર્ષે વાવચ પ્રાંતમાં તથા ગુજરાત, મદ્રાસ અને રજપુતાનામાં દુકાળનું સંકટ ફેલાયું હતું. આ દુકાળમાં ૧ માસ (૨૬૦ કાચા મણ) ધાન્ય ૪૦ પેગોદા (૧૪૦ રૂપિયા) એ વેચાયું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં રજપુતાનામાં ફરી દુકાળ પડ્યો હતો. અને ૧૭૩૯ માં દિલ્લી આસપાસ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ વગેરે ઠેકાણે દુકાળ પડ્યો હતો; અને ૧૭૪૧ માં ખાનદેશમાં પીઠારાઓની લુટફાટ અને ત્રાસથી દુકાળ પડ્યો હતો.

આ આઠ વર્ષની મુદત દરમિયાન બે બચકર દુકાળ પડ્યા હતા. આ વેળા બેહદ વરસાદ અને અધાધૂધીમય રાજકારોબારને લીધે ભારે ત્રાસ ફેલાયો હતો. ઈ. સ. ૧૭૪૦ નાં સાલમાં ગુજરાતમાં કોળા તથા મિલ લોકોએ લુટફાટ કરવા માંડતા ત્યાંના કણીઓએ એક શેર ધાન્યમાં ૧ મણ રેતી

બેળા તે વેચવા માડ્યું હતું. ૧૭૪૬ નાં વર્ષમાં ૪૨૭ તરફ પડેલા દુકાળ પ્રસંગે લખપતંજીએ પ્રત્યક્ષતાથી બારે અમ વેંચ્યા હતા. આ વેળા તે તરફ એક રૂપિયાની ૩૨ શેર (૪૦ તોલાનો શેર) બાજરી, દર રૂપિયે સવા શેર થી અને રૂપિયાનું સવા આંક શેર તેલ વેચાતું હતું. ૧૭૪૬-૪૭ માં રવાઢાં તરફના ખેડુનોએ ખેતીવાડીના બળદો મારી ખાધ તે ઉપર ગુજરાન કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૫૭ થી ૬૦ સુધી સિંધ, ગુજરાત, અને ૪૨૭ અને હિંદના બૃહદ્ બૂન બાગોમાં દુકાળો પડ્યા હતા. આ વેળા દુકાળ પડનારું કારણ વરસાદની અછત અને લકાઈનું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં સિંધ પ્રાંતમાં યએથી લઢાઈ પછી બારે દુકાળ પડ્યો, અને ખીજેજ વર્ષે ગુજરાતમાં મરાઠા તથા મુસલમાનોની લકાઈને લીધે દુકાળ પડ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં ઉપલા દેશમાં ફરી વરસાદની અછતને લીધે દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા અમદાવાદમાં મારવાડીઓ હારી પડવાથી તેઓ અસહ્ય મુવા હતા. આ વેળા સાબરમતી કાંઠે એક મેડોટા ખાડો ખોદી તેમાં પ્રેનોને એક ઉપર એક એમ નાખવામાં આરતા હતા. આ દુકાળની અસર ૨૭ વર્ષ વેર રહી હતી અને તેવા દર રૂપિયે ૪૨૫૨૦ શેર ધાન્ય મળતુ હતું આ વેળા દુકાળીયાઓએ બચ્ચાને અકેક રૂપિયે વેચ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં મુબઇ, સિંધ, મારવાડ, કાઠિયાવાડમાં વરસાદની અછત હતી; અને ખીજે વર્ષે ફરી ૪૨૭મા વરસાદ એજે પડતા ત્યાં દુકાળ ફેલાયો હતો. તેમજ ૧૭૬૮ ને ૬૯ ના વર્ષમાં પણ તેવોજ દુકાળ પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૭૦ માં દિંદમાં પડેલા દુકાળ બારે હતો. તેના વિસ્તાર બંગાલ, ઓરિસા, આસામ અને વાયવ્ય પ્રાંતમાં ફેલાયો હતો.

આ વેળા બંગાલના ફૂલપ બાગને કુ બાગ વેરાન થયો હતો તે તરફ જનિવારીથી મે સુધી સેફેજ વરસાદ પડે છે, તે પડ્યો નહિ અને તમામ આખા વર્ષની મોસમ પાણીભિનાની જવાથી બચકર દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા એખલાં પાટણ શહેરમાં દર રોજ ૫૦ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા. મુરશિદાબાદમાં તે પ્રેનો લઈ જવા માણસો નહિ મળવાથી ગામ માહે કોલ્હાં, કુત્રાં આખો વખત ફરતા રહી મુવા તથા જીવતા માણસોપર ઉગણી કરતા હતા.

બંગાલમાં આ દુકાળમાં ૩૦,૦૦,૦૦૦થી ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ માનમો ભૂખમરાથી પીડાઈ મરણ પામ્યા હતા આ દુકાળનો વિસ્તાર ૧૩૦,૦૦૦ ચૈરમ ચેતો હો, અને તેના સકંજમાં ૩૦૦,૦૦,૦૦૦ લોક વસ્તી સપડાઈ હતી. એમાંને કુ ત્રાગ મરણ પામ્યો હતો. મીં મીલ જણાવે છે કે આ દુકાળમાં બંગાલની વસ્તીમાં સેકેડે ૬૨૬ ટકા માનસો મરણ પામ્યા હતા. આ વેળા મલા મલા શિમતોનાં ઓ ખચ્ચા રસે રસે અજ માટે બટકાં થયાં હતાં. હુમી નીમા ના જ્યાં ત્યાં પ્રેનો તરતા દેખાતા હતા જેટલુજ નહિ પણ કોલ્હાં, કુત્રાં વસ્તીમાં આવી વેરોમાં છુમી ઉગણી કરતા હતા તેમું કેટલાકને હડણું લાગતા તેઓએ જીવતા માનસોનો પચ્ચાણુ કાઢ્યો હો. આ દુકાળમાં દક્ષિણ બંગાળમાં ૧ રૂપિયાના ૩ શેર એ ખા, ૩ શેર બા રી, ૪ શેર જક, ૪ શેર દા, ૨૦ રૂપિયે મણ થી વેચાતું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૭૩માં મુગન ઇલા મા પડેલા ઓછા વસંદને લીધે ફરી દુકાળ પડ્યો હતો. ખીજે વર્ષે ૪૨૭મા પચ્ચ દુકાળ પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં મદ્રાસના ધાન્યની અછત હતી, તેટલાં કર્નાટક પ્રાંત દધદરબાનીએ ૧૭૮૦ માં છુટયો, અ થી દુકાળે બચકર ૩૫ પકડ્યું તેજ ત્યાં મુબઇ ઇલાકા તથા મદ્રાસ તરફ પણ દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા ૮૦૦૦૦ રૂપિયાનું ફડે એજું કરી

પ્રજા દુઃખ નિવારણ કરવાના ઉપાયો યોજ્યા હતા. 'મોતીગામુલમી' નામના અત્તગૃહમાં સરકારે ૪૦૦૦ દુકાળીયાઓને રાખી તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેમાં ૩૦૦૦૦ રૂપિયાની મદદ તો બંગાલી પ્રજાએ કરી હતી.

આ વેળા ૧ ગાર્સ માટે ૧૫૦ પેગોદા યાને લગભગ ૧ રૂપિયે ૨૦ શેર (૪૦ તોલાનો શેર) બાજરી વેચાતી હતી. કાલેરા વંશની સિંધ પ્રાંતમાંની રાજ્ય સત્તા આ વેળા નિર્મૂળ થઈ ત્યાં 'તાલપૂર' વંશની રાજ્ય સત્તા સ્થાપન થઈ હતી. આ વેળા (૧૭૮૨માં) સિંધમાં લદાઈથી પણ દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા એક 'કરવાર' અનાજ માટે ૫૦ રૂપિયા પડતા, 'તાલપૂર' વંશના રાજ્યકર્તાએ દુકાળ નિવારણ અર્થે કરેલી યોજના એવી હતી કે ૨૦ કરવાર ધાન્ય જે ખેડુત પાસે હોય તેને દેણું આપી દેવું, અને જેની પાસે ૨૦ કરવારથી અધીક ધાન્ય હોય તેણે દર વીસ કરવારે ૧ કરવાર સરકારને આપવું એવું ઠેરવ્યું હતું, અને સેંકડે પાંચ ટકા કર નાખ્યો હતો, પણ ૧૭૮૨-૮૩ ના દુકાળથી ગુજરાતમાંના ઘણા ગામમાં પાપમાલ થયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં મધ્ય પ્રાંત, પંજાબ અને વાયવ્ય પ્રાંતમાં દુકાળ પડ્યો હતો, તે પછી બીજા વર્ષે ઉત્તર હિંદુસ્તાન, અયોધ્યા અને મુખ્યમા પડેલા દુકાળ ૧૭૮૩ સુધી ચાલુ હતો, આ દુકાળ વરસાદની અછત ને તીડના ઉપદ્રવને લીધે પડ્યો હતો. ૧૭૮૫ માં પંજાબમાં દુકાળના સંકટથી ૧૦,૦૦,૦૦૦ માનસો મરણ પામ્યા હતા. આ વેળા પાલનપૂરમાં ભારે ત્રાસ ફેલાયો હતો; કારણ કે કોળી તથા બિસોએ હુલ્લાટ ચલાવ્યાથી વધારે ભયકર દુકાળ પડ્યો હતો, પણ આ વેળા અયોધ્યાપતિ આસિફ ઉદ્દોલા હોવાથી તેણે દુકાળ નિવારણ માટે ધમામવાડો અને રાજ્ય દરવાજા નામની બે ધમારતનાં બાંધ કામો રાત દિવસ શરૂ કરાવી દુકાળીયાં અને રોજીએ લગાડી તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું.

મદ્રાસ, મુબમ, ગુજરાત, મારવાડ, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર, વાયવ્ય પ્રાંત વગેરે ભાગો ઇ. સ. ૧૭૮૭ થી ૯૨ સુધી અવારનવાર દુકાળના ભોગ થઈ પડ્યા હતાં. ૧૭૯૦ થી ૯૨ સુધી મદ્રાસના ઉત્તર ભાગમાં અને ૧૭૯૧ માં વિજગપટ્ટણમાં એકજ માસમાં ૧૨૦૦ માનસો મરણ પામ્યા હતા. આ વેળા મંજમની સરકારે આ ૧૧ની કાંઈ પાઈ ૩૦૦ અનાયોના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું હતું, આ વેળા પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપર નકાત આપી કરવામાં આવી હતી, છતાં ભૂખમરો અને દારિદ્રતા ઓછી થઈ નહોતી.

૧૭૯૧ માં કર્નાટકમાં આ દુકાળને 'દોગી પુરા' કહેતા. દોગીપુરા એટલે માનસની ખોપરીનો દુકાળ. આ વેળા સર્વે દેશમાં ભૂખમરો અને મરણીથી અસંખ્ય મનુષ્ય મરણ પામી તેમના હાડકાં શેરીઓમાં જો જમ પડ્યા હતા. તે વેળા કેટલાક સોકોએ ઝાડના પાંદડા ઉપર નિર્વાહ કર્યો હતો; ને કેટલાકોએ જે માસ મળ્યું તે ખાઈ ભૂખ મટાડી કેટલાક ધર્મ અભિમાનીઓએ તો માસ નહિ ખાતાં આપઘાતકરી ભૂખમરાથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૮૭ થી ૧૭૯૬ સુધી હિંદમાં વર્સાદની અછત થવાથી આ ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. તેમાં વળી પંદરપૂર, સોલાપૂર, બેલગાંવ વગેરે ઠેકાણે તીડના ઉપદ્રવથી ખેતીવાડી નાશ પામી હતી. ગોાક તાલુકામાં ભૂખમરાથી ૧૫૦૦૦ માનસો મરણ પામ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૭૯૨-૯૩માં પુના જિલ્લા તરફ દુકાળ પડ્યો હતો. તેમજ કલાદગી જિલ્લામાં ૧૭૯૧ થી ૯૪ સુધી લદાઈ અને હુલ્લાટને લીધે દુકાળ પડ્યો હતો. ટીપુ સુલતાન, પેશવા અને ઇંગ્લેન્ડની લદાઈ આ વેળા ચાલતી હોવાથી મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો.

ઉપલીજ મુદતમાં ગુજરાત, ઠાકીયાવાડમાં પણ દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા મર-

અમાં એવા તો જ્યાંકર દુકાળ પડ્યો હતો કે ૪૫ રૂપિયે ૧ કળદી ધાન્ય વેચાતું હતું. વડોદરા અને તેની આસપાસના જિલ્લામાં હુલ્લટ ચાલવાથી, ખેડુતોએ પોતાના ટોરો મારી ખાધાં હતાં, પણ સેવટે બૂખમરો ન સહન થવાથી પોતાનાં બાળકોને મારી નાખી પોતે પણ મુવા હતા.

૧૭૯૪-૯૬ ની મુદત દરમ્યાન ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર બંગાલ તરફ ભારે દુકાળ પડ્યો હતો. તે પછી ૧૭૯૯થી ૧૮૦૧ સુધી મદ્રાસ તરફ પણ દુકાળ પડ્યો હતો. આ વખતથી સિદીય સરકારે દુકાળ નિવારણના આયકામોની શરૂઆત કરી હતી.

ઓગણસી સદીનાં દુકાળ.

ખ. સ. ૧૮૦૧ માં મદ્રાસ ઇલાકામાં દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા સરકારે દુઃખ નિવારણ અર્થે ખાસ યોજનાઓથી પ્રભુતું રક્ષણ કર્યું હતું.

ખ. સ. ૧૮૦૨ થી ૧૮૦૪ સુધી નિળમનાં રાજ્યમાં દુકાળ પડ્યો, કચ્છમાં છોડવાનો નાશ તીકોએ કર્યો. અને પાલનપૂર, વેલ્લકાંઠા, સુરત, ગુજરાત, હૈદરાબાદ, બેંગાલ, રતનગીરીમાં વરસાદ વરસ્યો નહિ. આનંદેશમાં હોળકર અને પિંદારાઓના ત્રાસથી દુકાળ પડ્યો હતો. તે ઉપરાંત પુના, અદમદનગર, સોલાપૂર અને સાતારા તથા પારવાર, કાલાના વટીક તેમાં સપડાયા હતા.

ખ. સ. ૧૮૦૩ માં મુબઇ ઇલાકાને ઘણો ખરો ભાગ, મધ્ય પ્રાંત આ દુકાળના સંકટથી પીડાયું હતું. એનો વિસ્તાર ૨૦૩૪૭ ચોરસ મેલ કરતાં વધારે અને તેના ફલાવો ૩,૫૦,૯૪૦ મેલ સુધી ફલાયો હતો. આ વેળા કાણામાં ગોદાવરી કાંઠેના દુકાળીયાં આવતા ત્યાં પણ ત્રાસ ફલાયો આ વર્ષમાં ઉરન ખાતે એક પાવલી ધાન્ય એક રૂપિયે વેચાયું હતું. કલાદગી જિલ્લામાં વરસાદ સારો છતાં પિંદારાઓના ત્રાસથી દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા મહારાષ્ટ્રમાં પિંદારા અને હોળકર તથા સિદેના લશ્કરના જુલમથી

દુકાળે એવું તો રૂપ પકડ્યું કે એક ચોર ધાન્ય એક રૂપિયે વેચાયું હતું.

ખં સં ૧૮૦૪ માં મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, રાજપુતાના, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને મદ્રાસ તરફ દુકાળ પડ્યો હતો. તાંબવરના કલેક્ટરે આ પ્રસંગે અનાજ ખરીદી પ્રભુતે વેચાતું આપી તેના નફામાંથી અનાયોતું પાલણ કર્યું હતું. કરનાટકમાં એને 'ગિયાનગુરા' એટલે અતિ ભયંકર દુકાળ કહેતા હતા. મહારાષ્ટ્રમાં એક રૂપિયાતું ૬ ચોર ને ત્રી રંગામાં એક રૂપિયાતું બસેરે અનાજ વેચાયું હતું.

ખં સં ૧૮૦૫ માં તમામ મદ્રાસ ઇલાકામાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. આગલા વર્ષના દુકાળમાં મદ્રાસની ખેતી નાશ પામી હતી, તેટલાં બીજાં વર્ષે વરસાદની અછતથી ભયંકર દુકાળ પડ્યો. આ વેળા મદ્રાસની સરકારે બંગાલમાંથી અનાજ મંગાવ્યું, પણ બોર્ડ ઓફ રેગિલેશનને તે પસંદ પડ્યું નહિ. તેણે દુકાળ નિવારણનાં કામો કાઢવા અને પૈસાને રૂપે મજુરી કરાવવાની યોજના અમલમાં મેળી આ દુકાળ પુના તથા અદમદનગર તરફ સખત હતો, અને તેણે ૧૮૦૭ના અક્ટોબર સુધી ખરબી વર્તાવી હતી.

ખં સં ૧૮૦૭ માં પણ આ દેશમાં દુકાળ પડ્યો હતો. સિંધ પ્રાંતમાંના થર અને પારકર વગેરે ભાગમાં વસીદની અછતથી પડેલો દુકાળ ૧૮૧૩ સુધી પ્રભુતે પળવતો રહ્યો હતો. અને આ લાંબી મુદત સુધી વરસાદની અછત ચાલુ રહી હતી.

ખં સં ૧૮૧૧ થી ૧૮૧૩ સુધી જૂદા જૂદા ભાગોમાં દુકાળ પડેલાની નોંધો મળે છે. ૧૮૧૨-૧૩ માં કાઠીયાવાડ સિદીય સત્તા તળે આવ્યું અને તે વેળા રાજ્ય વ્યવસ્થા બરાબર નહિ હોવાથી દુકાળ પડ્યો હતો.

ખં સં ૧૮૧૦ માં તીકોને એક ગંભીર વર જથ્થો બંગાલમાં જણાયો; જે હિંદના

દક્ષિણ ભાગમાંથી ઉડતો ૧૫ મહિના પછી મારવાડમાં જણાયો, તેમજ ૧૮૧૧ માં મારવાડમાં વરસાદ પડતાં તીડનું ટોળું પડના, વાયવ્ય પ્રાંત, ગુજરાત અને પછી કાઠિયાવાડમાં દાખલ થયું; અને તે પછી ચોડીજ સુદતમાં ભર્ય તરફ દેખાયો. પણ ૧૮૧૨ ની વર્ષા ઝટતુ આગમન શુભ થયા. આ તીડના ટોળાએ ખેતીવાડીના પાકનો નાશ કરવાથી ભારે દુકાળ પડ્યો.

તેમજ ઉપલી સુદતમાંના ૧૮૧૨ માં ગુજરાત પ્રાંતમાં પ્રથમ સારો વરસાદ પડતાં ખેતી રૂર થઇ પણ પછી બે માસ કારક ગયા. આથી સુકાં છોડ દોરેને ખવાડયા; નેટલાં ભારે વરસાદ પડવાથી ખેતીનો ધુરો નાશ થયો.

ઉપલા દુકાળ પડવા આગમન એક મહુ બાજરી ૩. ૧-૩ વેચાતી હતી તે ૩. ૩-૮ મહુને ભાવે વેચાવા લાગી, ને ધડ દર મહુ ૩. ૧-૪ વેચાતા હતા તે ૩. ૩-૮ મહુને ભાવે વેચાવા લાગ્યા.

ઉપલી સુદતમાં નેપાળ, મુંબઈ, ગુજરાત, વડોદરા, અમદાવાદ, સુરત, માળવામાં પણ દુકાળ પડ્યો, જે અતિ બધકર હતો.

૧૦ ઇ. સ. ૧૮૧૨ ના સાલમાં મદ્રાસ ઇલાકામાં દુકાળ પડ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં પીઠારાજીના ત્રાસ અને રાજકીય અધઃપૂર્ણને લીધે સુરત જિલ્લામાં દુકાળ પડ્યો હતો. કાઠિયાવાડમાંથી દુકાળીયાઓ નીકળી કચ્છના આગાદ લાગમાં જતાં માર્ગમાં રજુ વચ્ચે ભૂખમરાથી મૃત્યુ, ભારે દેટલાકાએ પોતાના ખાત ભાઈઓને કાપી તેમના લોહી મોસ ઉપર નિર્વાહ કર્યો હતો આ વેળા મુખધથી પરદેશ અનાજ ધસડાઇ જવાથી ભારે દુકાળ પડ્યો હતો.

૧૮૧૩ માં બંગાલમાં વરસાદની અછન હતી. મદુરામાં ૪૨૦૦૦ માનસોને સપ્તકારે દુકાળ નિવારણના દામ ઉપર રોકવા હતા. વેપારીઓને પરદેશથી વધારે અનાજ લાવવા

માટે ઉત્તેજન આપવા થકી રૂ. ૭૦૦૦ ઉત્તેજન અર્થે સરકારે આપ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં ઉદરના ઉપદ્રવથી કાઠિયાવાડમાં ખેતીવાડીનો નાશ થઇ દુકાળ પડ્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૮૧૮-૧૯ માં વાયવ્ય પ્રાંત, રાજપુતાના, ગુજરાત અને મદ્રાસમાંના કેટલોક ભાગ તથા માહારાષ્ટ્રમાં દુકાળ પડ્યો હતો. ગુજરાતમાં વરસાદ વધારે પડ્યો તેથી ખરી-ખનો, અને કાર્તિક, માર્ગશીર્ષમાં વધુ વરસાદ પડવાથી રખીનો પાક નાશ પામ્યો હતો. તેમજ ૧૮૧૮ માં આ ભાગ બ્રિટીશનાં તાબામાં આવતાં ત્યાં મરકા ફેલાઈ હતી. પંદરપૂર, બારશી, તુળખપૂર વગેરે ઠેકાણે દુકાળ પડ્યો હતો.

ઉપલા સાલમાં કાનડામાં દુકાળ પડ્યો હતો. તે ૧૮૨૦ સુધી ચાલુ હતો તે પ્રસંગે આમલીના પાંદડા ઉકાળી લોકો ખાતા હતા. તેમજ વાયવ્ય પ્રાંતમાં પણ દુકાળ પડ્યો હતો. આગરામાં ૧ રૂપીયે ૧૭ શેર, અલીગઢમાં ૧ રૂપીયે ૧૯ શેર અને કાશીમાં ૧ રૂપીયે ૨૧ શેર ધડ વેચાતા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના સાલમાં મદ્રાસમાં તથા સારંતવાડીમાં બેહદ વરસાદે દુકાળ પાડ્યો હતો. આજ સાલમાં નાગપૂરમાં પડેલા દુકાળમાં જુવાર પાચ રૂપીયે ખાડી ઉપરથી ૩૦ રૂપીયે ખાંડીને ચઢતે ભાવે વેચાઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં સિંધ પ્રાંતમાં મહારેલ આગવાથી ખેતીવાડી નાશ પામીને દુકાળ પડ્યો, જેની અસર ૧૮૨૨ સુધી હતી.

આજ સાલમાં કાઠિયાવાડ તથા કચ્છમાં બેહદ વરસાદ પડી ખેતીવાડીનો નાશ થયો. પણ તે પછી રખીનો પાક ખેતરમાં હતો તેટલા સખત થઈ પડવાથી તેનો નાશ થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૨૪-૨૫ ના સાલમાં ભારે દુકાળનો વિસ્તાર વાયવ્ય પ્રાંત, અને મધ્ય પ્રાંત, રાજપુતાના, મારવાડ, ગુજરાત, મદ્રા

રાષ્ટ્ર, મદ્રાસ પંચેરે તરફ દેવાયો હતો. પવનના તોફાનો અને વરસાદની અછતથી આ દુકાળ પડ્યો હતો. સ્ત્રીમાથી ગોદાવરી સુધી આ દુકાળ વધારે સખત હતો. આ સાલમાં બ્રિટીશ સરકારે તથા સિદ્ધિ સરકારે જમીન ધારો માફ કરી ખેડૂતોનું તારણ કર્યું હતું. મધરાસમાં આ વેળા છુટકાદ વધવાથી લશ્કરી બંદોબસ્ત કરવો પડ્યો હતો. ત્યાંના ગવર્નર સર થોમસ મુનરોએ તે વેળા ઠેકાવ બાહર પાડ્યો હતો કે 'બંગાલ, મલબાર, અને કાનડામાંથી જોડ્યો ખાસ મધરાસમાં લાવવામાં આવશે તોટલા ઉપર ૨૨ ગાર્સ દીઠ ૩૦ ૩૦ નું ધનામ આપવામાં આવશે; તેમજ મધરાસથી નીમક ૨૪ રૂપિયે આસને જાને સરકાર વેચાતું આપતી હતી તે ૧૮ રૂપિયે આસે વેચવા માંડ્યું હતું. આટલો બંદોબસ્ત છતાં દુકાળનાં સંકટ નિવારણ થયાં નહિ. આ વેળા એક આસ ધાન્યની મદ્રાસમાં ૨૬૦ રૂપિયા કિમત પડતી ને આરકાટમાં ૪૫૦, નેસેરમાં ૩૦૦, દક્ષિણ આરકાટમાં ૩૦૦, કડાપમાં ૩૭૦ રૂપિયા દર ગાર્સનો ભાર હતો.

૪૦ સં ૧૮૨૫ માં વાયવ્ય પ્રાંત, સામર, નરખદામાં વરસાદની અછત અને મ્હોટા તુફાનોને લીધે દુકાળ પડ્યો હતો. ૪૦ સં ૧૮૨૬ માં કન્નડ, કાડીયાવાડ, ગુજરાત તરફ ઉદરના ઉપદ્રવથી ખેતીનો નાશ યથા દુકાળ પડ્યો હતો. ૧૮૨૭ માં રાના અને શીરસાના પ્રમુખમાં દુકાળ પડ્યો હતો. ૪૦ સં ૧૮૨૮ માં મધ્ય હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં વરસાદ ઓછો પડ્યો. મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ અને ગુજરાત તથા અરિવાડનો કોઈક ભાગ દુકાળમાં સપડ્યો હતો.

૪૦ સં ૧૮૩૦ માં હિંદુસ્તાનમાં સેહેજ દુકાળ પડેલા હોવાથી નેત્રુ વર્ણન જડવું નથી પણ ૧૮૩૧ માં પુતા, મહારાષ્ટ્રની દક્ષિણ તરફ અને મદ્રાસ તરફ દુકાળ પડ્યો હતો. તો ગારાડના જણાવ્યા મુજબ ૧૮૩૨ માં દિરાતમાં પડેલા દુકાળથી ૨૫૦૦૦ માનસો મરણ પામ્યા હતા.

૪૦ સં ૧૮૩૨ માં ઓરિસા પ્રાંત તથા મધ્ય પ્રાંત, મદ્રાસ, ગંતુર, મન્જલી પટ્ટણમાં દુકાળનો ભારે ત્રાસ દેવાયો હતો. આ પ્રસંગે વેલોરમાં એક શેર ધાન્ય એક રૂપિયે વેચાયું હતું. વેલોરમાં સરકારે દરરોજ ૧૦૦૦૦ માનસોનું પોષણ કર્યું હતું, છતાં ધણીકા બૂખે મુગા હતા. આ વેળા અનાજનું વાઢાણ બરી લાવનારને ૧૦૦ મણ મીઠું ૧૫ રૂપિયે વેચાતું આપવાનું સરકારે ઠેરવ્યું હતું. આ દુકાળ ગંતુર તરફ ૧૮૩૪ સુધી ચાલુ હતો. માહારાષ્ટ્રમાં આ દુકાળને વિસ્તાર ૧૫૦ ચારસ મેલ ઉપર દેવાયો હતો. આજ સાલમાં રૂણા કાંટે અને કાલ્હાપુર તરફ વરસાદની અછતથી પાક ઉતર્યો નહોતો.

૪૦ સં ૧૮૩૩ માં વહાડમાં મ્હોટા દુકાળ પડ્યો હતો. તેમાં ભૂખમરને લીધે લોકોએ પોતાનાં ખમ્માં વેચી નાખ્યા હતા; માત્ર આ વેળા ભોપાલ તરફ સોંધાધ હોવાથી ત્યાં સરકારના આગ્રયથી લોકોએ જમ રહી પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું હતું. આ દુકાળમાં પંદર-પૂરથી હિંદાનાદ સુધીનાં ૩૦૦ ગામો વેરાન થયા હતા, અક્ષકાટમાં તે ખોરાકી માટે ખુનામર્કી થઈ હતી.

૪૦ સં ૧૮૩૪ માં મુબઇ, કન્નડ અને કાડીયાવાડ પ્રાંતમાં દુકાળ પડ્યો હતો, પણ ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓના યોગ્ય બંદોબસ્ત ને ઉદાર રાજનીતિથી સંકટ ટળ્યું હતું; ધૂણ ૧૮૩૩ નું ચોમાસું ખરાબ જતાં અયોધ્યા, કાનપૂર, અને બંદાની આસપાસના દેશોમાં ભારે ખરાબી થઈ હતી. માત્ર લખનૌમાં ૬ અડવાડીયામાં ૫૦૦૦૦ માનસો. મરણ પામ્યા હતા, અને ૧૮૩૬ માં મદ્રાસ ઇલાકામાં ગંજમ પ્રાંતમાં દુકાળ પડ્યો, આથી અગાઉ એક રૂપિયાના ૮૦ શેર ચોખા મળતા હતા તે આ વેળા ૨૦ શેર પણ મળવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યા હતા.

૪૦ સં ૧૮૩૭ માં તાપીમાં રેલ આબ્યાથી સરત શહેરને શારે તુક્તાન નીચું હતું. આજ સમયે વાયવ્ય પ્રાંતમાં

પણ દુકાળ પડ્યો હતો. કાનપૂરમાં આથી એક મહાળી સ્થાપન થઈ તેણે દરરોજ ૧૩૦૦૦ માનસોને અન્ન દાન આપતું કર્યું હતું, આ વર્ષમાં આગરાની બચકર સ્થિતિ થઈ પડી હતી; મેલો રસ્તા ઉપર કોલી પડવાથી માર્ગ બંધ થઈ ગામ ઉજડ બન્યું, ને યમુના નદીનું પાણી દુરગધીથી ખરાબ થઈ મર્કાદાયક બન્યું. આ વેળા આગરાના અમલદારોએ ૬૦૦૦૦ માનસોને કામ ઉપર લગાડી ૪૦૦૦ ને મૂકત કામ કરાવ્યા વિના ખાવા આપવાની મોકવણી કરવામાં આવી હતી. વાયવ્ય પ્રાંતમાં આ દુકાળ બે વર્ષ સુધી ચાલુ હતો, ત્યાં એનો વિસ્તાર ૨૫૦૦ ચૌરસ મૈલનો હતો, અને એજ ભાગમાં ૮૬૦૦૦૦૦ માનસો સપડાઈ ૮૦૦૦૦૦ ભૂખ-મરાથી મરણ પામ્યા હતા. આ દુકાળનો કુલ વિસ્તાર ૧,૧૩૦૦૦ ચૌરસ મૈલનો હોઈ બ્રિટીશ હદમાં તેનો વિસ્તાર ૫૬૦૦૦ ચૌરસ મૈલ હોઈ તેના સપાટામા ૨૮૦૦૦૦૦૦ ની લોક સંખ્યા સપડાઈ હતી.

ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં ગુજરાત તરફ દુકાળ પડ્યો હતો, અને તેનું કારણ વરસાદ એણે પડવાનું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૪૫-૪૭ માં આયરલેન્ડમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો. આ દુકાળ પપેટાનો પાક નહિ થવાને લીધે પડ્યો હતો, અને તે ઉપરાંત ત્યાં પાકનું ધાન્ય પરદેશ ધસડાઈ જવાથી બમણી મોઘવારી થઈ હતી.

ઇ. સ. ૧૮૪૮-૪૯ માં અમદાવાદ તરફ દુકાળ જેવો હિંગામ પડ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં મદ્રાસ તથા સોલદાપૂર અને કલાદગીમા વરસાદ બરાબર નહિ વર્ષવાથી દુકાળ પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૫૪-૫૫ માં ગંજમ પ્રાંતમાં તથા મધરાસની ઉત્તર તરફ જે દુકાળ પડ્યો તે વેળા વધેલા ધાન્યનો બાજ ૧૬ વર્ષ સુધી લાગટ વધેલોજ રહ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં વાયવ્ય પ્રાંત તથા પંજબમાં જે દુકાળ પડ્યો તેમા વાયવ્ય પ્રાંતમાં ૧૮૬૩૯ મૈલ અને

પંજબમાં ૮૭૮૮ મૈલનાં વિસ્તારમાં ફેલાયો હતો. એમાં ૧,૩૦,૦૦,૦૦૦ માનસો સપડાયા હતા, અને તેમાંથી ભૂખમરાને લીધે ૨૦,૦૦,૦૦૦ તો મરણ પામ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં વાયવ્ય પ્રાંતમાં દુકાળથી ૯૯૭૭૭ ઢોરો અને ૨૪૭૦૮ માનસો મરણ પામ્યા હતા.

ઉપરો દુકાળ પાનપૂરમાં ૧૮૬૧ થી ૧૮૬૫ સુધી ચાલુ હતો. આ વેળા તે તરફ રૂપીયા એકમાં આઠ શેર ધાન્ય મળતું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીયાવાડ તરફ વરસાદની અછત ને લીધે દુકાળ પડ્યો હતો. તે પછી ૧૮૬૪-૬૫ માં ગુજરાતમાં દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા પાનપૂરમાં પણ દુકાળ પડ્યો હતો, ત્યારે ત્યાં એક રૂપીયાનું ૬ શેર ધાન્ય મળતું હતું. તેમજ રેવાકાંઠા, ઓરીસા, બંગાળ, પંજબમાં પણ દુકાળ પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં મદ્રાસ, બંગાલ, બહાર, ઓરિસા તરફ જે દુકાળ પડ્યો તે પણ બહુ બચકર હતો. તે વેળા બહાર પ્રાંતમાં ૨,૧૯૧ ચૌરસ મૈલ ભાગ તેમાં સપડાઈ તેમાં ૭૭૩૯,૭૧૭ માનસો સપડાયા હતા, અને તેમાંના ૧૩૫૬૭૬ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા. ઓરિસામા તેનો વિસ્તાર ૭૯૪૯ ચૌરસ મૈલ હોઈ તેમા ૩૦,૧૫,૮૨૬ માનસો સપડાઈ ૧૪૪૬૯ ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા. ગંજમ પ્રાંતમાં તેનો વિસ્તાર ૬૪૦૦ ચૌરસ મૈલ હોઈ ૧૧,૦૦,૦૦૦ દુકાળીયા પીડાઈ તેમાંથી ૧૦૮૯૮ ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૬૮માં વાયવ્યપ્રાંત, રાજપુતાના, ગુજરાત, પંજબ, મધ્યપ્રાંતમાં એનો વિસ્તાર ૩૩૧૬૮૫ ચૌરસ મૈલ હતો, ને તેમાં ૫,૫૬,૯૫,૨૦૦ માનસો સપડાઈ તેમાંથી ૧૩૧૯૨૭૨ માનસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૭૦માં ધરાનમાં મહોટા દુકાળ પડ્યો હતો. તે તરફ આગળ ૫૫૦ વર્ષમાં

આવે. ભયંકર દુકાળ કદી પડ્યો નહોતો, એવું કહેવાતું હતું.

ધ. સ. ૧૮૭૩, ૭૪માં બંગાલમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો. તેજ મુદતમાં વાયવ્ય પ્રાંત, ગુજરાત વગેરે ભાગે પણ આ કાળમાં સપડાયા હતા, આ દુકાળ બે વર્ષ સુધી ચાલુ હતો. બંગાલ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં તેનો વિસ્તાર ૫૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ હતો, અને તેના સપાટામાં ૨,૫૦,૦૦૦ માનસે સપડાયા હતા.

ધ. સ. ૧૮૭૫-૭૬માં બહાર પ્રાંતમાં મોઘવારીથી દુકાળ પડ્યો હતો.

ધ. સ. ૧૮૭૬-૭૮ માં મદ્રાસ તરફ વસંદ પડ્યો નહિ, મુંબઈ ઇલાકામાં ખાનદેશ, નાશીક, અહમદનગર, પુના, સોલાપુર સતારા, કલાદગી, બેલગામ, ધારવાડ, આ જિલ્લાઓમાં દુકાળના દુષ્ટ ચિન્હો ફેલાયા હતા. આ સમયે દેવગાદ તથા માયસોરમાં ૮૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલના વિસ્તાર ઉપર દુકાળ ફેલાયો હતો; તેમાં ૧,૮૦,૦૦૦ માનસે ભૂખમરાથી પીડાઈ મરણ પામ્યા હતા; અને, મદ્રાસ ઇલાકામાં ૯૦૦,૦૦૦ માણસે ભૂખમરાના ભોગ યથા પડ્યા હતા. આ ભયંકર દુકાળનો જીમ્મલ વિસ્તાર ૨,૦૫,૬૦૦ મૈલ હોઈ તેમાં ૩૬૪૦૦૦૦૦ માણસે સપડાયા હતાં. પણ ધ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ ના દુકાળ કમીચનના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે આ ભયંકર દુકાળનો વિસ્તાર ૨,૦૫૬૦૦ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાં ૩,૬૪,૦૦,૦૦૦ માનસે સપડાયા હતાં. આ દુકાળમાં સરકારે ૮,૦૦,૦૦૦૦૦ રૂપિયા સંકટ નિવારણ અર્થે ખર્ચીયાં હતાં. આ મોટા દુકાળમાં કાશમિરનો ફળદ્રુપ મુલક વડીક સપડાયો હતો. તેમજ આ સાલમાં કોંગો જર્મન લડાઈને લીધે તે તરફ કાશમિરી માલનો નફાવ નહિ થવાથી ઉધેગી વેપારી વર્ગ ભૂખમરામાં સપડાયો હતો.

ધ. સ. ૧૮૮૦ના સાલમાં વાયવ્ય પ્રાંતમાં સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર માસમાં વસંદ

નહિ વરસવાથી દુકાળ પડ્યો હતો. તેમજ મહારાષ્ટ્ર, વહાડ અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં પણ આ દુકાળ ફેલાયો હતો.

ધ. સ. ૧૮૮૪માં પંજાબ અને દિલ્લી આસપાસના ભાગમાં દુકાળ પડ્યો હતો. તે પછી બીજેન વર્ષે બંગાલ, બહાર, હોટા નાગપૂર અને મદ્રાસ તરફ દુકાળ પડ્યો હતો. આ દુકાળમાં બંગાળ ખાતે ભારે ખરાબી થઈ હતી અને ૧૮૮૬-૮૭માં મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મોઘવારી ફેલાઈ હતી, તેથી ગરીબ વર્ગ ભૂખમરાથી પીડાઈ મરણ પામ્યો હતો; છતાં “આ સાલમાં દુકાળ પડ્યો નહોતો” એવું સરકારી દફતરોમાં જણાવ્યું હતું.

ધ. સ. ૧૮૮૮-૮૯ માં બહાર, દરબંગા, ગંજમ, ઓરિસામાં દુકાળ પડ્યો, જેથી તેમાં ૮૦૦૦૦૦ માનસે સપડાયા હતા. મધરાસ અને ગંજમમાં આ દુકાળ સમયે ફેલાયલી મરકીમાં ૨૪૪૨૨ માનસે મરણ પામ્યા હતા. ધ. સ. ૧૮૯૦ માં અયોધ્યા, વાયવ્ય પ્રાંત, રાગપુતાના, વગેરે ઠેકાણે આ દુષ્ટકાળ પડ્યો હતો.

ધ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં મદ્રાસ ઇલાકામાં દુકાળ ભયંકરરૂપે પડ્યો હતો. આ દુકાળનું સંકટ ૨૨૭૦૦ ચોરસ મૈલ ઉપર ફેલાયું હતું. આ દુકાળમાં સંકટ નિવારણ અર્થે સરકારે ૧૬,૫૦,૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. મુંબઈ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં એનો વિસ્તાર ૯૪૮૪ ચોરસ મૈલ ફેલાઈ તેમાં ૧૪૬૭૦૦૦ માણસે સપડાયા હતા. બંગાલમાં તેનો વિસ્તાર ૫૭૦૦૦ ચોરસ મૈલનો હતો અને તેમાં ૩૮૮૦૦૦૦ માનસે સપડાયા હતા.

ધ. સ. ૧૮૯૫-૯૬ માં વાયવ્ય પ્રાંત, જુદેલખંડ અને રાગપુતાના તરફ વરસાદની અછતને લીધે દુકાળ પડ્યો હતો. આ વેળા સરકારે અવન વખતે મદદ નહિ કરવાથી પ્રયત્ન થજી સોકો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા.

ધ. સ. ૧૮૯૭ માં ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રાંત, ખાનદેશ વગેરે દેશોમાં દુકાળ

પડ્યો હતો. આ દુકાળ ભયંકર રૂપે પંદર-પૂર, અહમદનગર વગેરે જિલ્લા અસપાસ ફેલાયો હતો ખાનદેશમાં પણ તેનો દેખાવ ભયંકર હતો. આ દુકાળ પાછળ સરકારે આઠ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. તેમજ કુવા, તલાવ બોલા માટે બે કરોડનો ખર્ચ કર્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૯૯-૯૦૦ માં તમામ હિંદુ-સ્તાનમાં વરસાદ, વરસે નહિ સરકારી દફતરોમાં જળ્યા આ મુજબ તિહરતાનમાં વરસાદની કુલે પડતની રાસ ૪૧ ઈંચની આરે છે, તે ૧૮૯૬-૯૭ માં ૫ ઈંચ પડ્યો હતો, ૧૮૯૯ માં ૧૧ ઈંચ પડ્યો હતો; આથી દુકાળે ભયંકર રૂપ લીધું હતું આ દુકાળે ગુજરાતમાં બારે ખરાબી કરી, તે શિવાય મુખ્ય ઇલાકો, મધ્ય પાંત, મારવાડ, રજપૂતાના, પંજાબ, હૈદરાબાદ, મદ્રાસ ઇલાકો વગેરે ભાગો તેમાં પુરા સપડાયા હતા. આ દુકાળમાં મનુષ્ય તેમ પશુ પ્રાણીના પ્રાણની બારે હાની થઈ હતી. ગુજરાત તરફ ગાય બે સો આદિ દોરો અકેક રૂપીયે વેચાયા હતા. છતાં કેટલીક વેળા તેના ખરીદનાર વગેરે મળવા મુશ્કેલીથી મળતા હતા. આથી જીવતા દોરોને કાપી તેમના ચીમડાને ગોટા વેપાર બોહોળા પાયા ઉપર ચલાવવામાં આવ્યો હતો ચાણુ જિલ્લા તરફ કેટલાક ગામમાં તે બીલ વગેરે ગરીબ લોકોએ રમશાનમાંના બળતા મૂદાઓ ઉપર પણ ધાડ પાડી હતી કેટલાક અનાથ ભૂખે ટપકતા માતપિતાએ પોતાના ભૂખથી પીડાતા બચ્ચાઓને મારી નાખી પોતે પણ આપઘાત કરી મુત્ત હતા.

આ ભયંકર દુકાળનો જીમલે વિસ્તાર ૪૫૦૦૦૦ ચોરસ મેલનો હતો, અને તેના સંકટમાં ૮,૧૦,૦૦,૦૦૦ ની લોક વસ્તી સપડાઈ હતી. આ દુકાળે ૧૯૦૦ના બને વારી મહી બારે ભયંકર રૂપ લીધું. વળી કપાસના પાકની અછતને લીધે મુખ્યમના બીલ ઉદ્યોગને બારે તુકસાની પોહચી હતી.

આ દુકાળ સમયે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ભૂખે ટપકતા બાળકોનું રક્ષણ કરી તેમને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરી તેમનું પાલણ કર્યું હતું.

આ દુકાળે વડોદરાના રાજ્યમાં પણ બારે ત્રાસ વતાવ્યો હતો, તે વેળાની લાંબી નામદાર ગાયકવાડ સરકારે પોતાની કુલે મહેસુલ ને પોણા ત્રણ કરોડ ઉપર છે, તેમથી એક કરોડ રૂપિયા સંકટ નિવારણ અર્થે ખર્ચ્યા હતા, તેમજ આ સમયે હિંદમાં વાઇસરાય તરીકે લૉર્ડ કર્ઝનને અમલ હોવાથી આ હાકને જાતી દેખરેખથી આ વેળાના ભયંકર દુકાળ માટેના દુખ નિવારણના બાધકામે ચાલુ કરાવી મ્હોટા ભાગનું રક્ષણ કર્યું હતું. અને તે પાછળ બ્રિટીશ સરકારે રૂ. ૭,૦૦૦૦૦૦૦ સંકટ નિવારણ અર્થે ખર્ચ્યા હતા.

કલ્પગિમુત્ત—આ સિદ્ધલદિપનો રાજ દેવા-ને પીયતસીનો પાત્ર હતો, અને એ કારતિમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ બચપણથી શૂરો અને લલાચક ખવાસ ધરાવતો હતો, આથી એનું નામ કલ્પગિમુત્ત (બેહુકમી ગિમુત્ત) પડ્યું હતું. એની ઉદ્ધતાઈને લીધે એને નહારી જતું પડ્યું હતું, પણ પિતાના મોત બાદ એણે લચકર લઈ મહાવેશી ગંગા ઉતરી વિજયપૂરને ઘેરી જીતી લીધી અને પછી અનુરાધાપૂર ઉપર સ્વારી કરી, ત્યારે લાંબા ઇલાલ નામે રાજ્યે દિગ્ગજ નામે સરદાર સાથે એની ઉપર હુમલો કર્યો, તેમાં તામિષ રાજ્ય ઇનાલ ભયો ગયો એણે તે પછી સિદ્ધલકુળનું ગએતુ સર્વ રાજ્ય એક જન કર્યું ઇલાલ રાજ્ય બ્રાહ્મણ ધર્મે પાળનાર પણ પરાક્રમી, ધાર્મિક અને સખાવતે બહાદુર હતો. એના ઇનસાફીપણની હાલમાં પણ વખાણ કરવામાં આવે છે. એણે ૪૦ વર્ષ અમલ ભોગવ્યો હતો, અને ૩૨ કિલ્લા બાધ્યા હતા આ ઇલાલ રાજ્ય તરફ કલ્પગિ-મુત્ત પૂજ્યભાવ ધરાવતો હોવાથી તેની કિયા કર્મ કરાવી સમાધી બધાવી, અને એવો

હેઝાવ દ્યો કે તેની સમાધી પાસેથી કોઇ પણ રાજા પસાર થાય ત્યારે તેણે પગે ચાલીને જવું.

ઇત્તુગિમુત્તએ રાજ્ય હાથ કર્યા પછી ધર્મ-દાનના કામો ઉપર લક્ષ આપ્યું. તેણે પ્રથમ અનુરાધાપૂરમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૧ માં પિત્તળનો મેહેલ બનાવ્યો. આ મેહેલ ૯ મજલાનો હોઇ તેમાં ૧૦૦૦ ઓરડી બિલુકા માટે અને બીજા અનેક દીવાનખાના હતા. આ મેહેલને ૧૬૦૦ પથ્થરના સ્થંભોથી ટેકાયો હતો. આ દરેક ચાંબલો ૧૨ શીટ જમો હતો. તેની દેવાલમાંના નક્ષિકામમાં હીરા માણેક જડયાં હતા. આ મેહેલની વચમાં એક હાથીદાંતનું સિંહાસન હતું. તેની એક બાજુએ સુનાનો સૂર્ય ને ચંદ્રનો ચંદ્ર જડયો હતો. આ મેહેલ ઉપર ત્રાંખાના પતરાં જડેલાં હતાં; પણ તેને ત્યાંના ભોંકા પિત્તળનો મેહેલનું કહેતા.

ઉપવા મંદીર પછી એણે રનાવેલીનું મંદીર (મહાદ્યુપો) નું બાંધકામ આરંભ્યું તેટલાં તેનું મરણ નિપજ્યું હતું. એનો પાંચો ૧૫૦ શીટ લંડો ને તેની ઉંચાઇ ૨૭૦ શીટની હતી. આ ઇમારત બાંધવા માટે હજારો 'ધાદોસ' (પક્ષ) ને રોક્યા હતા. ઇત્તુગિમુત્તએ

૯૯ વિહાર બનાવ્યા હતાં. એણે દુકાળ પ્રસંગે પ્રજાને હીરા માણેક વેહેંચી અન્ન ખરી-દવાની જોગવાઈ કરી આપી હતી. એનું મરણ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૨ માં નિપજ્યું હતું. આ વેળા એણે પોતાનું મોહકું 'રનાવેલી' તરફ રાખ્યું હતું, આ રાજા સિંહલ રાજા-ઓમાં ધણો ધર્મી ચર્ચા ગયો છે.

દુરુરલી—આ વનસ્પતિના વેલા બને છે. એના પાંદડા સેહેજ મોટા હોઇ તે સ્નાદે ગળચટાં હોય છે. એની ઉપર આંકડાના કુલો જેવાં કુલો આવે છે. આ વનસ્પતિ વન-આ-પધિના વર્ગમાંની છે.

દુધ—આ અતિ પ્રસિદ્ધ પદાર્થ પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં જાણીતો તેમજ પ્રીય છે. મનુષ્ય જન્મભોજન તેને તુરત આ ચીજની ગરજ પડે છે. આ પદાર્થ પ્રાણીજીવન માટે અતિ અગત્યનું છે. આપણે જોટલા પાંચો જોઇએ છિયે તેટલા ધણા ખરા સર્વ અનેક પદાર્થ મળી બનેલાં હોય છે, તે અનેક પદાર્થમાં જૂદા જૂદા ગુણો હોય છે; તે વાત દુધને પણ લાગુ પડે છે. વિદ્યવાનોએ સ્થલ માન એક હજાર અંશનું પકડી દુધ માહેલા પદાર્થમાંનું જે પ્રમાણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે તે નીચે મુજબ—

પાણી + ખાંડ + માખણ + ચીઝસ + ખાર ૧૦૦૦ ભાગમાં					
સૂતું દુધ	૮૮૯ + ૪૪ +	૨૭ + ૩૯ + ૧	૧૦૦૦		
ગાયનું દુધ	૮૬૪ + ૩૮ +	૩૬ + ૫૫ + ૭	૧૦૦૦		
ગધેડીનું દુધ	૮૯૦ + ૫૦ +	૧૯ + ૩૬ + ૫	૧૦૦૦		
બકરીનું દુધ	૮૪૫ + ૩૭ +	૫૭ x ૫૫ + ૬	૧૦૦૦		

બાળકને ધાવતું નહિ મળી શકે ત્યારે જનવરનું દુધ પાવામાં આવે છે. બકરી તથા ગધેડીનું દુધ સૂતના દુધને ધણું દરજ્જો મળતું આવે છે. તે બચ્ચાને તાણું દોહીને પાવું, પણ આ દુધ મળતું મુશકેલ પડે છે. ગાયનું દુધ રોડેલાઇથી મળી શકે છે, પણ તે સૂતનાં દુધથી વધારે ઘાડું અને ઓછું મીઠું હોય છે. તેને સૂતના દુધની પદ્ધતિ પર લાવવાં સાફ તેના જે ભાગ દુધમાં એક ભાગ પાણીને સાફર સાથે મેળવવું

પડે છે સૂતનું દુધ ગાયના દુધને ફેટલી દહ સુધી મળતું આવે છે તે નીચલાં કોઠા ઉપરથી જણાશે:—

પાણી	૮૮૦.૯૧ અથવા ૮૯
દહી અથવા કેજન...	૩.૯૨ અથવા ૪
માખણ માને ચરખી...	૨.૬૭ અથવા ૨.૬
ખાંડ	૪.૩૬ અથવા ૪.૬
નીમક ને રાખ...	૦.૧૪ અથવા ૦.૧

કુલે ૧૦૦ ૧૦૦

શ્રીના કુધમાં ગાયનાં કુધમાં જે નિમકો છે તેનો ત્રીજો ભાગ તેમાં છે. બકરી, ગાય, અને શ્રીનાં કુધમાં કેજન, ખાંડ અને માખણનો ભાગ જુદા જુદા પ્રમાણમાં હોય છે, તે આ નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાશે.

કુધ	કેજન—ખાંડ—માખણ.
બકરીનું કુધ...	૮૦ ૪૦ ૪૦
ગાયનું કુધ ...	૬૩ ૨૩ ૪૦
ઝોરતનું કુધ...	૩૨ ૩૬ ૨૯

બીજો કોઠો.

કુધ	૧૦૦૦ ભાગમાં	પાણી.	કેજન.	આલખ્યમીન.	ખાર.	સાકર.	ચર્બી.
શ્રીનું કુધ	"	૮૭૪૧	૧૦૩	૧૨૬	૦૩૧	૬૨૧	૩૭૮
ગાયનું કુધ	"	૮૭૧૭	૩૦૨	૦૪૩	૦૭૧	૪૮૮	૩૬૯
બકરીનું કુધ	"	૮૫૭૧	૩૨૦	૧૦૯	૦૭૬	૪૪૬	૪૭૮
ગધેડીનું કુધ	"	૮૯૬૪	૦૬૭	૧૫૦	૦૫૧	૫૬૭	૧૨૧
ઝોરતનું કુધ	"	૮૧૪૧	૫૮૫	૦૨૫	૦૮૭	૪૧૭	૭૪૭

ઉપલા કોઠાઓ ઉપરથી માલમ પડશે કે બાળકનું પોષણ જેવું તેની માતાના કુધથી થઈ શકે છે, તેવું જ બકરી અથવા ગાયનાં કુધથી થઈ શકતું નથી. કેમકે તેમાં રહેલા મુખ્ય તત્વોના પ્રમાણમાં ઘણો ફેર રહે છે પ્રથમ ત્યારે બાળકની માતાને કુધ આવતું જ નથી ત્યારે બકરી અથવા ગાયનું પાવાની જરૂર પડે છે.

સઘળી ઝોરતનાં કુધમાં ઉપર લખેલા કેજન, માખણ, ખાંડ ઇત્યાદી તત્વો સરખા પ્રમાણમાં હોતા નથી. જુદી જુદી ઉમર તથા શરીરના બાકા પ્રમાણે તથા સારી નરસી તંદરસ્તી પ્રમાણમાં હોય છે. ૧૫ થી ૨૦ વર્ષની ઝોરતના કુધમાં ૩૦ અથવા ૬૦ વર્ષની ઝોરતના કુધ કરતાં પેલાં તત્વોનું પ્રમાણ વધારે હોય છે.

આ નીચલા કોઠા ઉપરથી સામળી તથા ગોરી બાવીસ વર્ષની ઝોરતનાં કુધમાંના તત્વનાં પ્રમાણમાં કેટલો તફાવત છે તે સેહેજ સમજામાં આવશે.

તત્વ.	ગોરી.	સામળી.
પાણી	૮૯૨૦૦	૮૫૩૩૦
માખણ	૩૫૫૦	૫૪૮૦
કેજન	૧૦૦૦	૧૬૨૦
ખાંડ	૫૮૫૦	૯૭૧૨૦
નીમક	૪૦૦	૪૫૦

કુલે	૧૦૦૦	૧૦૦૦
જુદા જુદા સ્વભાવની ઝોરતમાં, ને ત્યારે તેઓ તંદરસ્ત અથવા બેમાર હોય છે ત્યારે તેઓના કુધમાં રહેલા તત્વોનાં પ્રમાણ જુદાં જુદાં હોય છે, તે આ નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાશે.		

તત્વ.	તંદરસ્તીવાળી.	દૃઢ બરજીવાનીમાં હોય તેવી.	રોગ ધણી દિવસથી લાચ પડ્યો હોય તેવી.
પાણી	૮૮૯૦૮	૮૮૪૯૧	૮૮૫૫૦
કેજન	૩૯૨૪	૫૦૪૦	૩૭૦૬
ખાંડ	૪૩૬૪	૩૩૧૦	૪૩૩૭
માખણ	૨૬૬૬	૨૯૮૬	૩૨૫૭
નીમક	૧૩૮	૧૭૩	૧૫૦
કુલે	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦

દર્દી માતાએ પોતાના બાળકને કુધ પાવામા કેટલો જોખમ છે તે ઉપલા કાઠા ઉપરથી જણાશે. દુધનાં તાવેલા પ્રમાણમાં આબરથી ફેરફાર થાય છે, તેથી તે બાળકને પોષણ કરવાને બદલે તુકસાન કરે છે.

મીઠા એમહેડન લાનું એ ગાયના તાળા દુધનું પૃથઃકરણ કરી તેમાં કયાં કયાં દ્રવ્યો કયા કયા પ્રમાણ મુજબ છે તે શોધી કાઢેલું છે, આ દ્રવ્યો અને તેનું પ્રમાણ નીચે આપ્યું છે.

૧૦૦૦ ભાગ દુધમાંથી પાણી	૮૭૩.૦૦
" " " માખણ	૩૦.૦૦
" " દહીમાં કંજન	૪૮.૨૦
" " દુધમાં સાકર	૪૩.૮૦
" " " ચુનાનો ફાર્ફટ	૨.૩૧
" " મગ્નિશિઅમ	
ધાતુનો ફાર્ફટ	૦.૪૨
" " લોહનો ફાર્ફટ	૦.૦૭
" " પોટાશિઅમ	
ધાતુનો ક્ષેત્રાણ્ડ	૧.૪૪
" " સોડિઅમ ધાતુનો	
ક્ષેત્રાણ્ડ	૦.૨૪
" " સોડા ખાર અને	
કેસીનનું મિશ્રણ	૦.૪૨

કુલે ૧૦૦૦-૦૦

પ્રથમ નિકળતું દુધ પતળું ને ઓછા કસનું હોય છે, પણ પાછળથી નિકળતું વધારે કસદાર હોય છે, અને રક્તે રક્તે તે વધુ કસદાર નિકળ્યા કરે છે.

ગોવાળીઆઓના કહેવા મુજબ પ્રાણીઓનાં દુધને જે માનથી કસ વધારે હોય છે તે માનથી તેનું દુધ ઘટવા વધારે જોર લાગે છે. ઘણકાના અનુભવ મુજબ કુમળું દુધ પાચન જલદી થાય છે, અને તે વધારે કસ-દાર થતાં પાચન જલદી થતું નથી પણ તે વધારે પૌષ્ટિક હોય છે.

ઉત્તમ દુધની પરિક્ષા કરવી હોય તો તે દેખાવમાં ચાલું સફેદ અને અપારદર્શક હોય રચીમાં મધુર લાગે છે. જે દુધ ખરાબ હોય

તેને ગરમ કર્યા પછી બગડી તેના ચોષા દિરસો પાણી બને છે. દુધ સારી સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તે જાડું હોય છે, પણ તેમાં પાણી રેડીયથીજ તે પાતળું બને છે. બે સના દુધ કરતાં ગાયનું દુધ પાતળું હોય છે. બકરીનું દુધ ગાય બે સના દુધ કરતાં હલકું હોય છે, અને તેથી તે જલદી પચે છે. આજ કારણથી નાહના બાળકોને બકરીનું દુધ પાય છે. ઉત્તમ ખોરાક આપ્યાથી સારું પૌષ્ટિક દુધ મળે છે બકરીઓનાં ખાનામાં તહેવાર પોંદડાં આવવાથી તેનું દુધ ઘણું ઉત્તમ નિકળે છે, પણ ધરમાં બાંધી મેળેલી બકરીને ઝાઝાં પોંદડાં યા ખોરાક મળતો નહિ હોવાથી તેનું દુધ સારું હોતું નથી.

ગાયનાં દુધને સેજ સાજ ફેરફાર કરીને સ્ત્રીના દુધ જેવી શુભીકાણું બનાવી શકાય છે, અને તે ધાવતાં બાળકોને માતાનાં દુધની ગેરહાજરીમાં ઘણી સરસ રીતે પાષ શકે છે. તે ફેરફાર એટલેજ કરવો પડે છે કે ગાયના દુધમાં દર બે ત્રણાકલા ભાગ જલ્દનું પાણી ઉમેરવું, અને દર પાછેટે ૩ ઓંસને દિસાબે ખાંડ ભેળવી. ગાયના દુધમાં ચીકાસ સ્ત્રીનાં દુધ કરતાં વધતો હોય છે, તે પાણીથી બરાબર થઇ રહે છે. અને મીઠાસ ખાડથી બરાબર થાય છે.

ગધેડીના દુધમાં સ્ત્રીના દુધ કરતા ઓછો ચીકાસ ને વધારે મીઠાસ હોય છે. આથી જો ગધેડી અને ગાયનું દુધ સરખા ભાગમાં મેળવ્યું હોય તો તે લગભગ સ્ત્રીના દુધ જેવું બને છે.

દુધમાં મલાહી કે માખણવાળા તેલ રૂપી પદાર્થ ઉપરાંત નાઇટ્રોજન રૂપી પદાર્થ છે, જેને કૅસીનના નામથી ઓળખવામા આવે છે. એ બે ઉપરાંત ત્રીજો પદાર્થ સાકર રૂપી છે. જે દુધને ચીકાસ વખત સુધી રાખવા પછી 'લેક્ટિક એસિડ'ના રૂપમાં બદલાઇ જાય તે ખટાશ પેદા કરે છે એ ખટાશથી દુધમાંનું 'કંજન' બગાડ જુધને તેનું દહી બને છે. મલાહી કઠાહી લીધેલાં દુધનું દહી

બની શકે છે, તે તેમાં 'કુલ્લ' સવામત રહેલો હોવાથીજ થાય છે, આથી દલીલ પણ એક પોષણ કારક પદાર્થ કહેવાઈ શકાય.

દુધમાં એ ઉપરાંત ચોથા પદાર્થ તરીકે કેટલીક ભતનાં ક્ષાર હોય છે, જે મુખ્ય કરીને બ્લ્યુઆના હાઈડ્રેટ પોષણ કરે છે. એ ચાર સીવાય પાંચમો ભાગ પાણીનો છે, જે સેંકડે હેસી ટકા નેટલો મોટો હોય છે.

દુધની અંદરના આ સંઘળા પદાર્થોમાં મલાલી અથવા માખણ રૂપી પદાર્થની બનાવટ કુદરતની મોટી ખુશી દેખાડનારી છે, એ વસ્તુ ખરેખર તો નફે તેલ છે, પણ જો તે એમનું એમ રહે તો તે દુધથી છુટકું પડીને કેટલીક અગવડ પેદા કરનાર, તેમજ નરપત્ર થવાને પણ તે ભારી યંત્ર પડત. તેથી કુદરતે એની કરામત કરી છે કે, ધણીક બારીક અથવા સૂક્ષ્મીક કોષળોએ બનાવીને તે દરેકમાં તેલનું સૂક્ષ્મીક ટીપુ મેથીને તેને બંધ કરી નાખેલી છે. દુધને જ્યારે કેટલોક વખત ઠરવા દેવામાં આવે છે ત્યારે એ કોષળોએ ઉપર તરી આવીને એકઠી થાય છે, જેને ઇંગ્લિશમાં 'ક્રીમ' એટલે મલાલી કહે છે. દુધને ગરમ કરી ઉપર જે મલાલી બધાય છે તે આ કોષળોએનાજ પ્રતાપે મને છે. દહિને વચોવરાથી પણ એજ કોષળોએ ઉપર તરી આવીને માખણનું રૂપ લે છે. જો સુધી તેલ કોષળોને વળગેલું રહીને સેવટે જ્યારે માખણને તાવવામાં આવે છે ત્યારે તે ધીનું આકાર લઇને નરદમ તેલના આકારમાં છુટકું પડે છે. આથી થી એ કુદરતે દુધમાં મેળેલું એક ભતનું તેલજ છે, જે ખોરાકમાં લીધાથી ગરમી આપી પોષણ કરે છે.

દુધની જુદી જુદી બનાવટો:—

દુધની મલાલી એ એક મુખ્ય પુષ્ટીકારક ખોરાક ગણાય છે. દુધની અંદર ઝીણા ઝીણા ગોળ કણ વિખરાઈને પડેલાં હોય છે, તેમને ભેગા ઠરવાથી મલાલી બને છે. ધીમે ધીમે જરમી લગાડવાથી આ સર્વે વીકા-

સદાર કણ એકત્ર થઈ મલાલી બને છે. મલાલીના જથ્થા તથા તેની સોજા હાલતને આધાર દુધની ખાશિપત ઉપર, તેમજ તેને ઉકાળવા આગમજ ઠરવા દેવાના વખત ઉપર અને તેને દુધ ઉપરથી કઢાડી લેવાની રીત ઉપર ઘણું રહે છે. મલાલી દુધ કરતાં વધારે કુવત બહુનાર પણ જરપત થવામાં કઠણ છે.

માખણ એ દુધની બીજી બનાવટ છે. જુદા જુદા પ્રાણીઓના દુધ પ્રમાણે તેના સ્વાદમાં ફેરફાર રહે છે. બકરી તથા બેંસના દુધનાં માખણનો સ્વાદ ઘણો તેજ હોય છે. વળી જનવરના ખોરાકને લીધે પણ તેના સ્વાદમાં ફેરફાર થાય છે, અને સ્વાદ પ્રમાણે તેના રંગમાં પણ ફેરફાર પડે છે.

માખણને લાંબો વખત જળવી રાખવા માટે તેમાં નીમક, સુરે ખાર, તથા સાકરને ઘણા નાહના પ્રમાણમાં સાથે ભેળીને બનાવવામાં આવે છે. દર '૨૨' રતલ માખણ સાથે ૧૬ ઓસ નીમક, એક ચમચી સુરેખાર અને એક ચમચી સાકર કૌલી ખાડ ભેળવી ભેજા. માખણ લાંબો વખત ટકી રહે એવું બનાવવા માટે તેને ચોક્કસ રીતે ગરમી લગાડવી પડે છે.

એક લાંબી ટોકના વાસણમાં માખણને નાખી ૧૪૦ ડીગ્રીથી વધારે ગરમી લાગે નહિ એવી રીતે તેને આતશપર ભેળવાથી પાણી ખુલ્લી રીતે સપાટી ઉપર તરી આવતાં તેને કાઢી લેવું. એ પછી માખણને કપડા વડે ગાળી થંડું પાડવું પડે છે, અને તેને ઘૂરતજ નીમક સાથે ભેળા દાખડામાં બંધ કરવાથી તે માખણ લાંબો વખત જળવાઈ રહે છે. માખણના સાધારણ રીતે રતલે ૧ થી ૨ ઓસ જેટલું પાણી રહે છે, પણ હવજી ભતનાં માખણમાં પાણીનો વધારે જથ્થો રહે છે.

છાસ—એ દુધના વીકાસના તત્વોથી વદન મોકળા હોય તેમાંના ખાગ તથા ખટાસના તત્વો છાસમાં વધારે રહે છે. બીજી

ખોરાક સાથે ભેળામે છાસ ખાધાથી તે એક ઉપયોગી ખોરાક યદ્યપડે છે, કેમકે તેમાં માયન ચક્રિતને ટેકુ આપવાનો શુભ છે (જુઓ છાસ.)

દુધ ડાહવાનો સાંચો—જમાના યથાં ઠોરોનું દુધ હાય વડેજ ડાહવામાં આવે છે, પણ આ મુદ્દરેલા જમાનામાં યંત્ર વડે દુધ ડાહવાની યુક્તિ શોધી કાઢવામાં આવી છે. આ નવા યંત્ર વડે એક વેળા અનેક ગાય ભેસોતુ દુધ ડાહવી શકાય છે, અને તેમાં આઠાં મનસોની પણ જરૂર હોતી નથી, કારણ કે સર્વે કામ યંત્ર પોતાની મેળે કરે છે.

આ યંત્રમાં એક ગોળ સિન્ડર રોટી એક ખાસ કરામત બનાવવામાં આવેલી હોય છે, અને તેમાં 'વાલ્વ' વગેરેથી એવી યુક્તિ કરેલી હોય છે કે જનાવના યાનની બોટણી ઉપર તે બરાબર ખેસે છે. તેને એક છેડે લાંબી રબરની નળીઓ નોડેલી હોય છે. ગાયના યાનની સમગ્ર બોટણીઓ ઉપર એ જાતનું અદેક કેસ લાગુ પાડીને એ નળીઓને દુધ બરવાનાં ખાસ બનાવટનાં તથા હવા નહિ જાય એવાં એક ઉપાસ વાસણમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. તેને ઉભી નળી વડે હવા ખેચી લેનાર 'એર પમ્પ' સાથે સમઘ રાખેલો હોવાથી, એ 'પમ્પ' ચાલુ કરતાં, પેલા વાસણમાંની હવા ખાતી થવાથી અનેલા 'વેક્યુમનાં' બળે દુધ ગાયના ચાણુ-માંથી ખેચાઈને (શિદ્ધવાઈને) પાંદર બધી-ચાર વાસણમાં ચાલુ જાય છે. આ કરામતથી એટલી વેળા અનેક જનવરોનું દુધ ડાહવાય શકાય છે, ગરીબ જનવરોની જાખમમાં આ યુક્તિ અતિ સગવડ ભરી અને ઉપયોગી નિવડી છે, અને મજ્જીખોર જનવરોનેથી જાખવામાં રાખીને આસાનીથી ટોડી શકાય છે.

કનડેન્સડ મિલ્ક નામનું દીનનાં આગા આવનું લેવાતી દુધનો ખચ દુનિયામાં બોહોળો થયો. જાય છે. 'કનડેન્સ' એટલે પાણી જાળી નહું બનાવેલું દુધ. આ દુધ

ખે રીતે બનાવામાં આવે છે? એક ક્રમ પાણી જાળીને એકસ હઠ સુધી ઘાડું કીધેલું અને બીજું, એ રીતે ઘાડું બનાવી તેમાં ખાંડ આમેજ કરેલું. આ કામ માટે ખાસ બનાવટના સાંચાકામો બનાવામાં આવે છે, જે ૫૦૦૦૦ રતલ સુધી 'કનડેન્સ' કરેલું દુધ બનાવી શકે છે. આ ઉપયોગ માટે જે સાંચાકામ અને વાસણોની જરૂર પડે છે તે નીચે મુજબ :—

એક સ્ટીમ એન્જીન, એક સ્ટીમ બોઇલર, એક દુધ બેખવા માટેનો કાટો અને વાસણ, ૩૦૦ થી ૪૦૦ ગ્યાલન દુધ રહે એવા બે મોટા 'રિસિવિંગ વાટ', એક તેવીજ મોટી કરાહ, એક 'કુલ્ડેક્સ વેક્યુમ પમ્પ' અને કનડેન્સડ (એટલે કે જે યંત્રમાંથી હવા કાઢી નાખ્યા પછી દુધ સેવટનું કનડેન્સડ કરવા માટે નાખવામાં આવે છે તે.), એ રીતે કનડેન્સડ થયેલું દુધ એ યંત્રમાંથી કાઢવા તથા ઠંડું પાડવા માટેના 'વોટ', દુધ બરવાના તિનના દબા તથા એક પાણીની ટાંકી, આ સર્વે સાંચાકામ અને વાસણો વગેરે એવી રીતે ગોઠવવામાં આવે છે કે એકેક પછીની ક્રિયાઓ સિયસિયા બધ થતી આવે છે.

દુધની પ્રથમ સ્વચ્છતા અને જોખાઈ તથા તાણુપણુ તપાસી કાંટા ઉપર જોખીને 'રિસિવિંગ વાટ' માને મોટા કદના વાસણોમાં રેડવામાં આવે છે, કે જના થઈને તે નળીઓ વાટે પોતાનો રસ્તો ગરમ કરવાની મોટી કરાહમાં લે છે અને ત્યાંથી તે 'વેક્યુમ પેન' નામની હવા કાઢી લીધેલી બીજી એક કરાહમાં જાય છે.

આ કરાહમાંથી 'પમ્પ'ની મદદથી સમગ્રી હવા ખેચી લેવામાં આવે છે, એટલે હવાનાં દબાણથી દુધ પોતાની મેળે તેમાં ચાલુ જાય છે, અને ધીમે 'ટેમ્પરેચર' ઉઠાવવા માટે છે. તે ઉઠાવતી વેળા ખાસ સંભાળ લેવામાં આવે છે, કે તેને ૧૬૦° સીમાંથી વધુ તાપ નહિ પોંદ્યે, કેમકે નહિ તે ઉઠાવતી

વેળા વરાળ મારેફતે ઉડી જતાં પાણી સાથે દુધનો એક ભાગ ઉડી જવાને સંભવ રહે છે. આ 'વેક્યુમપેન'ની ખુબીજ એ હોય છે કે તેમાં નાખેલી ચીજ ધીમી ધીમી ઉડે છે. એ રીતે એ કરાહ (પેન)માં ત્રણ કલાક સુધી દુધને ઉકાળીને તે મધેનું પાણી બાળી નાખવામાં આવે છે. એટલા વખતમાં સેંકડે ૭૫થી ૮૦ ટકા જેટલું પાણી બાળીને દુધ ઘટ થાય છે. તે જોઈએ એટલુંજ ઘટ થવા પછી સ્ટીમ તથા 'બુમ્બો' (વેક્યુમ પમ્પ) બંધ પાડવામાં આવે છે, તથા વાદળ ઉધાડીને કરાહમાંનું દુધ દબાઓમાં કાઢી લેવામાં આવે છે. આ દબાઓમાંથી તેને બીજા મોટા દબાઓમાં ખાલી કરવામાં આવે છે, તથા છેલ્લામાંથી એક નળી વડે બાર બાર ઝાંસના નાના દબાઓ વેપાર માટે ભરવામાં આવે છે, તથા તેઓમાં હવા દાખલ થાય તે અગાઉ તુરત ત્યાંને ત્યાં તેમને રેલવા દઇ બંધ કરી લેવામાં આવે છે.

દુધના કટકા સાધબિરિયામાં બેહદ થંડી પડતી હોવાથી ત્યાં સર્વ પ્રવાહી પદાર્થ નક્કર રૂપ પકડે છે. ત્યાં થંડીના દિવસમાં દુધ દોહવવા માટે વાસણની ગરજ પડતી નથી. કારણ કે દુધ દોહવતાં દુધ તો ઝીણા પપેટા જેવા ગોળાકૃતિ બની ભોંધ ઉપર પડે છે. ત્યાં કેટલાકે તો તેને લાકડીમાં પોઇ તેને મૂંચવતી જેવો આકાર આપે છે. આ લાકડીઓ એટલી મજબૂત હોય છે કે બાળકો દુધની લાકડી વડે અપસમાં લહે છે. ઇકંતક્ષ શેહેરમાં તો દુધની સળીઓ બનાવી તેની જુડીઓ બાંધી મેળે છે. આ દુધ, થંડીને લીધે મહિનાઓ સુધી બિગડ્યા વિના રહે છે. આ દુધને તેઓ ગર્ભાની મોસમ સુધી ઘેરમાં જાળવી રાખે છે ને પછી ગર્ભા આપી બેઠવું દુધ યા ધી મેળવી શકે છે.

દુધની—આ નામની ક્ષણજીવ વનસ્પતિ છે એવો નિશ્ચય થતો નથી, તોય દુધ અચવા

દુધ જેવા પદાર્થવાલાં અનેક વનસ્પતિ છે, તેમાંના કર્નોટકમાંના તખીબો જે થોજે છે તેને લૅટિનમાં *Inchnocarpus Frutescens* કહે છે. તેનાં મૂળાંમાં પરમા તથા આંખના વિકાર જેમાં પદ્મ થાય છે તે રોગ ઉપર અતિ શુભકારી છે. એનો ચીક ઔષધિ ઉપયોગી ગણાય છે.

દુધપિતી—એક દૂર રેવાજ. કમ્બ, કાઠીઆવાડમાં જડોળ રજપૂત તથા ખીજ ન્યાતોમાં અને શુજરાતમાં કૈંડવા કણુખીમાં આ દુધપિતી નામે એક દુષ્ટ રેવાજ લાંબા વખતનો જન્મેજ હતો. જો કોઇ સ્ત્રી પુત્રી પ્રસવતી તો તે બાળકને તેઓ તરતજ દુધના બરેલા વાસણમાં મેળા તેમાં દુબાડી મારતા, જેને દુધપિતી કહેતા. આ દૂર રસ-મતી પેટેલી ખબર મેજર વોકરને ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં ખંડણીના બંદોબસ્ત કરતાં જાણુમાં આવતાં તેણે આ દુષ્ટ ચાલ બંધ કરવાને સ્તુતિપાત્ર પ્રયાત્ન કર્યો હતો. તેમજ આ દયાળુ અમલદારે ૧૮૦૭ ના દીસેબરમાં મુખ્ય જમીનદારો પાસથી લેખ લખાવી લઇ તે દુષ્ટ રેવાજ બંધ પાડવાની પ્રથમ કોશિસ કરી. તે પછી ઉત્તર શુજરાતના કૈંડવા કણુખીઓમાં પણ અમદાવાદના કલેક્ટર મી. ઇ. જી. ટ્રાસેટે ભાષણો કરી અને મુખીઓને સમજણ આપી આ દુષ્ટ રેવાજ બંધ કરવાની કોશિસ કરી. આ રેવાજ ચાલુ થવાનું કારણ મુખ્ય કરી બાળકીને પરણાવતી વેળા રીતમાં બારે નાણું આપવું પડવાનું હતું, પણ સરકારી અમલદારોએ સારી સમજાવટથી આ રેવાજ બંધ કરવા લગ્નના ખર્ચો એકદમ કમતી કરવાની યોજના ધરી, છતાં ૧૮૭૦ સુધી આ રેવાજ ચાલુ હતો. તેટલાં ૧૮૭૦ માં બાળકીનાં ખાસ નવાં કાયદો સરકારે ધડ્યો, જે આ તરફના સર્વે બિટીરા તથા ગાયકવાડી હદમાં લાગુ પાડી, આ રેવાજ બંધ કરાવ્યો હતો, છતાં ૧૮૮૮ સુધી આ કાયદો, સખત રીતે અમલમાં મેળવાની કોશિસ કરવી પડી હતી.

કુધી—એને ધોળા કુધી પણ કહે છે. એનો વેલો મણો લાંબો પસરે છે. એમાં લાંબી ઘુંમરી, ચપટી, તંબુરા જેવી છત્તાદી અનેક જાતિઓ છે. કુધી પાંદીને જૂની થતાં તે ગોળાકૃત બને છે, જેના તંબુરા બનાવે છે. તરવા શિખનારા આ કુધીના ઘુંમડાં કચરે બાંધી તરવા શીખે છે. કુધીની એક બીજી જાતીને મગીયા કુધી કહે છે. એમાં ધોળા અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાતિ છે, તેનું પણ શાક કુધી જેવું જ થાય છે. કુધીનો હલવો સ્વાદિષ્ટ બને છે.

કુધેલી—એના વેલા લાંબા થવા પેહેલાં તે પ્રથમ હાય ભર ઉંચા ઝાડનું રૂપ પકડે છે. એના માંદા ફિક્કા લીલા રંગના હોઈ નાહતા હોય છે. એનો વેલો ભાંજતા તેમાંથી કુધ જેવો પદાર્થ નિકળે છે. એના વેલાનો રંગ કિંચિત્ લાલાસ હવા રંગનો હોય છે એની પર કુલો આવે છે. તેમજ એની પર શીંગા પણ આવે છે. આ વેલાની યોજના વન ઔષધિમાં કરેલી છે.

કુમેલી—અથવા કુમિલી છંદ. આ છંદ ૮ સગળનો બને છે. એમાં ૧૨ અક્ષરે મતિ આવે છે.

કુર્ગી—હિંદી સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ માલકોચ રાગનાં ૮ મુત્ર વધુમાં કુર્ગી એક તેની બાવા રાગણી છે. એ પંચમ, કામેદ, સિંધ, નટ અને વિનોદથી મિશ્ર છે, પણ જાણીતી નથી.

કુર્ગી—ઋ ઋ નામે રાક્ષસનો કુર્ગ નામે એક મુત્ર હતો, તેણે પોતાના તપો બળે ઉદ્ધાદિ દેવતાઓને જીત્યા અને પછી એટલો તો બળવાન થયો કે તે પૃથ્વીપતિ થયો અને બધે અનિતિ ફેલાવી, તેના જીલમ અને અનિતિયા દેવતાઓએ મહાદેવની મદદ માગી. મહાદેવે તેની સાથે લઢવા પોતાની પત્નિ ગૌરીને મોકલી. ગૌરીએ પોતાની સખી મહાકાળીને લશ્કર આપી લઢવા મોકલી. કુર્ગને આ બળર પડતાં તેણે મહાકાળીને પકડી લાવવા રાક્ષસ સેન્ય મોકલ્યું. મહાકાળીને રાક્ષસોએ પકડતાં તેણીએ તોંમને બરમ કર્યાં. એ મુજબ

અનેક લઢાઈ થઈ; પછી મહાકાળી નહાશી ગૌરી પાસે ગઈ, આથી શિવ પત્નિએ જાતે લઢાઈપર જઈ કુર્ગનો પરાજય કર્યો. ત્યારથી મહાકાળીને પૂજ્ય ગણવામાં આવે છે, ને આ દેવી કુર્ગા કહેવાઈ.

કાશીમાં આ દેવીનું રમણિય મંદીર શેહેર બાહાર છે. મંદીર પાસે એક મંજવર તળાવ છે, તેને કુર્ગા કુંડ કહે છે. આ કુંડ ઉપર અસંખ્ય પાંદરાઓ ભમતા ફરે છે. કુર્ગા દેવીના મંદીરમાં દાખલ થવાનો દરવાજો પશ્ચિમ તરફ છે. દરવાજા ઉપર નોખતખાતું હોઈ સામી બાજુએ એક અઢી શીટ ઉંચો સ્થંભ છે, દર વર્ષે નવરાત્રમાં અત્રે એક મ્હોટો ઉત્સવ થાય છે, તે વેળા અસંખ્ય પ્રાણીઓને આ અઢી શીટ ઉંચા સ્થંભ સાથે બાંધી તેમની કતલ કરવામાં આવે છે. જમણી તરફ એક ૧૦ શીટ ઉંચાઈના પથ્થરના ચાંભલા પર વિકાળ સિંહની મૂર્તિ છે, તેમજ મંદીરમાં પ્રવેશ કરતાં એ બાજુએ સિંહની મૂર્તિ જણાય છે. સભામંડપ રંગબેરંગી સજે-મરમરનો છે. યુબજમા નેપાળના રાજા તરફથી ભેટ મળેલો મ્હોટો ધંટ છે. મૂર્તિનો દેખાવ ઉચ્ચ છે અને તેની પાસે એક ધંટ છે. આ ધંટ મિર્જાપૂરના એક મુરખીયન મેજીએટે આગળ ભેટ આપેલો હતો. આ મંદીર ગુણી ભવાનીએ બંધાવ્યું હતું.

દુર્ગાવતી—આ શરવીર રાણી મહુઆ શેહેરના રાજા ચંદનવી બેટી અને ગડમંડળના રાજાની સ્ત્રી હતી. એનો પતિ જીવાનામાં મરણ પામવાથી બાળ રાજા વીરવલ્લભ તરફથી તે રાજ્ય ચલાવતી હતી, તેટલાં અકબર પાદશાહે અનેક રણપૂત રાજ્યો વશ કરી ૧૫૬૪ માં ગડમંડળ સર કરવા આસફ-ખાનને સરદારી આપી ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો. તેની સાથે દુર્ગાવતીએ પોતાની સરદારી તથા ૧૫૦૦ હાથી ને ૮૦૦૦ ધોડેસ્વારનું લશ્કર લઈ પોતાના કુંવરને પણ સાથે રાખી પોતે હાથી ઉપર બેસી યુદ્ધમાં કુમવા મુઠિયું. દુર્ગાવતીએ આસાફખાનના લશ્કરને બે

વેળા પેચમાં ઘેરી તેના ૬૦૦ સ્વારોના ઘણુ કાઢ્યો. સેવટ મોગલ સેના રણમાંથી નહાસતાં તેમની પાછળ રજપૂત સેન્ય લાગુ, પણ રાત પડવાથી સરદારોએ મુવેલાઓને ઠેકાણે પાડવા તથા આશાયશ લેવાનું ઠેરવ્યાથી આસોદખતે આ તકનો લાભ લઈ એકાએક રજપૂતોપર હુમલો કર્યો, આ અચાનક હુમલાથી દુર્ગાવતીનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું, પણ રાણીએ બધાને એકત્ર કરી પહાડની એક સાંકડી તળેટીમાં જઈ ઉભું રાખ્યું. તેમાં એનો કુંવર વીરવલ્લભ જખ્ખી થયો, પણ દુર્ગાવતીએ તો તેની ચેત્ત્ય બરદાસ્ત કરવા હોડમ આવી પોતે લદાઈમાં ચૂંતાઈ. છેલ્લે ૩૦૦ પેદાશ લશ્કર રહ્યું ત્યાં સુધી તે લડી, તેટલાં એક તીર આવી તેની આંખમાં લોકાયો, જે તેણીએ અસાધારણ સહનશક્તિએ ખેંચી કાઢ્યા છતાં માહે ભાગી ગયો, કે બીજો તીર તરત આવી ગરદનમાં પેઠો, તેપણુ કાઢ્યો; પણ આ વખત પર્યંત વહેલા લોહીથી તે બેભાન થવાની સ્થિતિમાં આવી ત્યારે મહાવતે તેણીને લઈ નહાશી જવાનો કસક કરવાથી દુર્ગાવતીએ નામોશીમાં ખંચી બેઠોરમત થવા કરતાં મ્હોન નહાડું ગણી માહાવતની કશરથી ખજર કાઢી પોતાનો પ્રાણુ તળ્યો. આ વેળા તેની પાસે ૬ મરદારો હતા, તેઓએ રાણીની આવી અસાધારણ સહનશક્તિ જોઈ પોતે પણ શૂરવીરને છાજતી રીતે લડીને મરણ પામી.

દુર્વાબી—આ વ્રત બાદરવા માસમાં આવે છે. એ સ્ત્રીઓનું વ્રત છે. એમાં દર્વા પૂજન કરે છે.

દુરબીન—પ્રાચીન કાળમાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ આકાશનું અવલોકન કર્યા પછી વડે કરતા હતા તે ચોક્કસ જણાયું નથી (જુઓ ખગોળ વિદ્યા) આગળ તારા જોવા માટે જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ લોકડા અથવા પિત્તળ વગેરે સાધનાં યત્રો બનાવતા.

દુરબીનની શોધ યુરપમાં ઇસવી સનની ૧૭ મી સદીમાં થઈ હતી, દુર્બિન બનાવવાની કલ્પના અજબ રીતે સુજી હતી. યુરપ ખંડમાં દોલડેશ પાસે ‘બાલગર્ન’ નામે ટાપુ છે, તે ટાપુમાં મિડલબર્ગ નામે એક ગામ છે તેમાં ‘હાન્સલિ પર્શિન’ નામનો એક ચસમા બનાવનાર રહેતો હતો, તે એક દિને પોતાના કામ ઉપર મંડેલો હતો તે વેળા તેની નાહની બેટી પાસે બેસી ચસમા સાથે રમતી હતી. રમતાં રમતાં સેહેજ બે કાચ સાથે પકડી તેણી તેમાંથી સામેનાં દેવળની ટાય જોવા લાગી, તો તે તદન પાસે જણાતી હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાઈ, આથી તેણીએ પોતાનાં પિતાને એ વિશે જણાવતાં તેણે જે રીતે છાકરીએ કાચ પકડ્યા હતા તેમ ચોખટામાં દૂર દૂર બેસાડી તેમાંથી જોતાં છેટેની ચીજ પાસે હોય તેવી દેખાઈ. આ ઉપર વિચાર કરતાં તેને જણાયું કે તેમનાં એક કાચ એક બાજુથી સપાટ અને બીજી બાજુથી ઉડી છે; અને બીજો કાચ એક બાજુથી સપાટ અને બીજી બાજુથી ઉપસેલો હતો, અને તેમાંથી કિરણ પાર જવાના બિંદુનો મેળુ એકમેકથી સબંધ પામતા આ ચમત્કાર દેખાયો. આ ઉપરથી તેણે વધુ ધ્યાન પોદચાડી ત્રણ દુરબીન ઇ. સ. ૧૬૦૮ માં બનાવી, અને અને નામના મેળવી.

આજ સુધારમાં ગ્લાસીનિયો નામે જર્યોતિષ શાસ્ત્રી પ્રતાલીયા હોનો, તેણે આ દુરબીન વિશે વાત જણાવી, આથી તેણે ધણી મહેનત પછી ૧૬૦૯ માં બીજી દુર્બિન બનાવી, અને તેની મદદ વડે તેણે આકાશનું અવલોકન કરવા માંડ્યું. આવી રીતે દુર્બિનની મદદથી આકાશનું અવલોકન કરનાર પહેલો જ્યોતિષ શાસ્ત્રી ગ્લાસીલીયો થયો. તે વખતથી હમણાના જમાના સુધી દુર્બિન બનાવવામાં બારે સુધારા થયા છે. મ્હોટી શક્તિ વાળી દુર્બિન વડે અતિ છેટેના તારા જણાય છે, અને નાહની દુર્બિન વડે ચોક્કસ

છેતાં જણાય છે. માત્ર ખુદશી આંખે જોતાં ૫૦૦૦થી ૬૦૦૦ તારા જણાય છે, પણ બારે સકિત વાલી દુર્બીન વડે ૫,૦૦,૦૦૦૦૦ તારા જણાય છે.

ખુદશી આંખે તદન ઝાંખા દેખાતા તારા અને નહિ દેખાતા તારા દુર્બીન વડે દેખાવાનું કારણ આંખની રચનાનો વિચાર કરતાં સેહેનમાં જણાઈ આવે છે. અધારામાંથી ઉત્તરગમાં આવતાં આંખમાં અન્ય ફેરફાર થાય છે. તે એવો કે, અધારામાંથી આંખની કોઈ વિસ્તૃત થાય છે, અને ઉત્તરગમાં તે સંકોચાય છે. આંખની કોઈ એટલે તે એક છિદ્ર છે, અને આ છિદ્રમાંથી પ્રકાશ માટે દાખલ થાય છે. આંખની કોઈ જેટલી મ્હોટી ફેલાય છે, તેટલો વધારે પ્રકાશ આંખમાંથી દાખલ થાય છે. દૂરનાં તારા આપણને જણાતા નથી તેનું કારણ એ છે કે તે તારા જેવા તેમની ઉપરથી આવનાર પ્રકાશ જેટલો દાખલ થયો જોઈએ તેટલો દાખલ કરવા જેટલો ફેલાવો આપણી આંખમાંની કોઈમાં કદીજ હોતો નથી. આથી આ કોઈનાં અંગની ફેલાવો પામવાની શક્તિ છે તે કરતાં, ઘણી વધારી શકાય છે,—અર્થાત્ આનું પ્રકાશ આંખમાં દાખલ થાય છે. તે કરતાં આંખમાં દાખલ કરી શકાય—એવી યોજના કરવી જોઈએ, એટલે તે તારા આપણને દેખાશે. આવી યોજના દુર્બીન વડે કરી શકાય છે. તે કેવી રીતે એ નીચલા દાખલા ઉપરથી જણાશે. જાણે કે વર્સાદ વસે છે અને વર્સાદના પાણીથી એક પીપ ભરવું છે, તો જો તે પીપને મેદાનમાં રાખ્યું હોય તો તે કદી પણ પૂરું ભરાશે નહિ, પણ જો તેને છાપરાની તળાએ રાખ્યું હોય તો તે યોગ્ય વખતમાં પાણીની સેડયી કાંઠાવેર ભરાઈ જશે. એવું કારણ ખુદશી છે કે ઘેરનાં છાપરા ઉપર વર્સાદની સેડ અનેક પડતી હોવાથી તે સર્વ પાણી એકત્ર થઈ હોડે પડે છે, એટલે જો તેની તળાએ પીપ

મેલીયું હોય તો તે, ઘરનાં કાઠાબલ થશે, અને દુર્બીનનો ઉપયોગ પણ એવાજ કરવામાં આવ્યો છે. દુર્બીનનાં ઉપવા મુખ ઉપર જે એક તરફથી ઉપસેની બાજુવાસો કાચ બેસાડેલો હોય છે, તેની ઉપર જેટલો પ્રકાશ પડે છે તે સર્વ એકત્ર થઈ લાંબી નળીને આગે માટે દાખલ થઈ દુર્બીનની નીચલી બાજુએ બેસાડેલા નાદના કાચ-દારે જોનારની આંખમાં દાખલ થાય છે. આ પ્રમાણે હમેશ કરતાં વધારે પ્રકાશ દુર્બીનની મદદ વડે આંખમાં દાખલ કરી શકાવાથી દૂરનું 'આખું' અથવા નાદનો પદાર્થ જોનારને મ્હોટો અથવા ખુદશી જણાય છે. દુર્બીનનાં ઉપવા મુખ ઉપર બેસાડેલો કાચ હોય, એટલે નેટની મ્હોટી ફેલાયથી આંખની કોઈ સમજવી મનુષ્યની આંખની કોઈ આની અથવા બેઆની જેટલીજ ફેલાઈ શકે છે અને તેથી વધારે તે ફેલાઈ શકતી નથી; પણ તે કોઈને જન્મવાની યાગ્ય અથવા તે કરતાં પણ મ્હોટી ફેલાવો પામ્યા પ્રમાણે બનાવવાનું સામર્થ્ય દુર્બીનમાં છે.

દુર્બીનની ઉપરની કાચ જેટલી મ્હોટી હશે તેટલો વધારે પ્રકાશ આંખમાં દાખલ થશે; એ ઉપવા વિચેયન ઉપરની જણાશે. આ કાચ કે શીટના ઘેરાવાથી તે ૨૦ શીટના ઘેરાવા જેવડા મ્હોટા હોય છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં મેદ્રિસ શેહેરની વૈજ્ઞાનિકો આદે ૧૧૦,૦૦ રૂપિયાની કિંમતની એક દુર્બીન લંડનના બનાવવામાં આવી હતી, પણ ૧૭૮૯ તથા ૧૭૯૫ માં હર્ચેલે, બનાવેલી દુર્બીન કરતાં આ દુર્બીન ગંભીર હતી. તે માહેના કાંચનો આસ ૪૮ ઈંચનો હતો. જાણકાર કે ઈચની ને તેનું વજન '૨૧૧૮' રતનનું હતું. આ દુર્બીનમાંથી ૬૪૦૦ ઘણું મ્હોટું જણાવું હતું.

ડનલિંગ ખાનેની દુર્બીનના ઉપવા મુખનો કાચ ૬ શીટ ઘેરાવાનો છે. ડૉ. હર્ચેલે જના-વેશ દુર્બીન વડે અસન પદાર્થ તેના અસલ

પાંડવોને જાહેરમાં પકડી ફરી વતવાએ
 મોક્ષવચાનાં હેતુથી દુર્યોધને જ્યારે વિરાટ
 રાજની ગાયો ચોરાવી આણી, ત્યારે કૌરવો
 અને અર્જુન વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં અર્જુનને
 કૌરવોને મુશ્કેલી પમાડી દુર્યોધનનો મુગટ છંધ્યો
 હતો, ને તેનાં વજ્ર 'ઉત્તરા' પાસે કઢાવી
 ઉત્તરાને તેની ઢીંગણી માટે અપાવ્યાં હતાં.
 તે પછી મોહક યુદ્ધ ન કરતાં સામાધાની
 સાથે પાંડવોને રાજનો અડધો ભાગ આપવા

વિષે દુર્યોધનને કૃષ્ણ, નારદ, વિદુર, બીજા, મૃતરાષ્ટ્ર, ગાન્ધારી એએએ સમગ્રજાતા ઉતાં તેણે ૧૧ અક્ષૌહિણી સેન્ય સાથે પાંડવો સામે યુધ્ધ કરવા માટે ગયો. ૧૧ અક્ષૌહિણીમાં નીચે મુજબ સેન્ય હતાં.

૧૦,૦૦૦૦૦ હાથી.

૩૦૦૦૦૦૦ રથી.

૧૦૦૦૦૦૦૦૦ વાજ.

૯૦૦૦૦૦૦૦ ચોધા.

૩૬૦૦૦૦૦૦૦ પદાતી.

૧,૪૫,૪૦,૦૦,૦૦૦ તં કુલે લશ્કર હતું.

જ્યારે યુધ્ધમાં સર્વે ડોરવો ને બીજા મદદગાર રાજાઓ પડ્યા, ને છેલ્લે ભીમ ગદા લઈ દુર્યોધન ઉપર દોડ્યો ત્યારે એ એક ડોહમાં ભરાઈ રહ્યો. એ વાત ભીમે જાણી, એટલે પાંડવો અને બીજા સહુ લાં ગયા. ધર્મ રાજાએ કહ્યું કે બાહર નિકળ. તું જેમ ઇચ્છે તેમ યુધ્ધ કરીશું. પછી દુર્યોધને ભીમ સાથે ગદા યુધ્ધ કર્યું, તેમાં તે કાંઈથી હારે નહિ. અંતે ભીમે કૃષ્ણના સંકેતથી તેની ઘમી જામી ઉપર ગદા મારી એટલે તે પડ્યો. દુર્યોધનનું બધું અંગ (જાંઘ સિવાય) ગાંધારીનાં આશિષથી વળતુ થયું હતું, ને ભીમે જ્યારે ગદા યુધ્ધની રીતિથી ઉઠ્યું વર્તી કમર થકી નીચળા બાગપર ગદા મારી (એ બાગ કુલના ચોરણાથી ગાંધારીએ દોડો નહોતો) ત્યારે દુર્યોધન હડી ચડ્યો નહિ. સહુ માલતા ધયા ને એ એખસો પડી રહ્યો. તેટલાં કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા ને અશ્વથામા લાં આવતાં અશ્વથામાએ પ્રતિજ્ઞા કરી પાંડવોનો સંહાર કરજા ગયો, ને પાછો આવી દુર્યોધનને કહ્યું કે મેં પાંડવોનું સેન્ય તથા તેઓના પુત્રોનો સંહાર કર્યો છે, જ્યારે દુર્યોધને પ્રાણ મેલ્યો.

દુર્યોધનને લક્ષમણ નામે પુત્ર અને લક્ષમણ નામે પુત્રી હતી. તેમાં લક્ષમણ અભિમન્યુ સાથે લડતાં પિતાની હાથપાતીમાંજ માર્યો

ગયો હતો, અને લક્ષમણા કૃષ્ણપ્રધુ સાંજે સાથે પરણી હતી.

દુર્યોધા—સ્વાયંભૂ મનવંતરમાં અત્રિઋષિથી કર્કશ કન્યા અનસૂયાને યજ્ઞેલા ત્રણ પુત્રમાંનો બીજો. એણે કાંઈ અપરાધ ઉપરથી ઈંદ્રને ગ્રાપ આપ્યો હતો કે “તારી સર્વ સંપત્તિ સમુદ્રમાં ડુબી જશે,” તે મુજબ તે ડુબી હતી. પણ ફરી એનાજ આશિરવાદથી સમુદ્ર મથન કરતાં તેને તે સંપત્તિ ફરી મળી હતી. આ બનાવ આશ્વસ મનવંતરમાં સ્વર્ગમાં જ મંત્રદ્રુમ નામે ઈંદ્ર હતો તે સંબંધમાંજ થયો હતો; કારણ સમુદ્ર મથનના બાજુ આશ્વસ મનવંતરમાં થયેલો હોઈ એક ઈંદ્રને આપેલો ગ્રાપ બીજાને ધન્ય કરે એ અસંભવિત છે.

દુરાની—આ પ્રજા હિરાતથી ખદ્દાર મુધીનાં ૪૦૦ મેલની લંબાઈના પ્રદેશમાં વસે છે. આ પ્રદેશની જુમલે પોહળાઈ ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૮૦ મેલ ને દક્ષિણ પૂર્વમાં લંબાઈ ૧૫૦ મેલની છે. આગળ તેઓ ‘અખદાલી’ ના રાજાને નામે ઝોળખાતા હતા. પણ, અહ-મદશાહના સમયમાં મુનહાની પીરનાં ચોકમ કારણથી પોતાને ‘શાહ કુરે દુરાની’ કહેવાડા લાગ્યા. બીજી કથા મુજબ એ પ્રજા પૌર પર્વતમાંથી ખોરાસાન તરફ આવી હતી. આ ટોળો આરક અને પન્જાબનામે એ રાખામાં વેહેચાયેલો છે. આ દેશની વસ્તી ૬૦૦૦૦૦ ની છે, તેમાં દુરાનીઓનો લગભગ ૬ ભાગ છે. એઓ ખેડુતોના ધંધા કરે છે, અને મુખ્ય કરી તંબુમાં વસે છે.

દુરો—સ્પેનમાં આ ચળણી ચાંદીનું નાણું, ૨૦ રિયાલનો ૧ દુરો. ઇંગલીશ ચલણમાં તેની કિંમત ૩ શિલીંગને ૩ પેન્સ, તથા હિંદી ચલણમાં ૩ રાત્ર ની કિંમતનો ચવાળ થયે છે.

દુર્યાસન—મૃતરાષ્ટ્રનાં ૧૦૦ પુત્રમાંનો બીજો. એ દુર્યોધનના દરેક કામમાં મદદગાર હતો. ચક્રનીએ કપટ જુગાર રમી પાંડવોની સંપત્તિ છતી લીધી ને પછી પાંડવો સાથે દ્રૌપદીને

પણ છતી, ત્યારે એણે કુર્બાનનાં હૃદય ઉપરથી દ્રૌપદી એક વસ્ત્રમાં (સ્વસ્થતા) હોવા છતાં તેના બાલ એવી દરજારમાં આણી, અને તેને નમન કરવા યત્ન કર્યો; પણ કૃષ્ણની અસૌકસ્ય સામર્થ્યથી તે નિષ્ફળ થયે. આથી બિન્ને પ્રસિદ્ધા લીધી કે એનું હૃદય લીધી પીરા. એ જ્યારે કર્ણપર્વમાં ભીમની ગદાથી પડ્યો ત્યારે ભીમે એને પુછ્યું હતું કે કાંઈ હાય તેં દ્રૌપદીનાં કુચ ગ્રહ્યાં હતાં, ત્યારે એણે પોતાનો ગ્રહ્યો હાય ખતાવ્યો હતો, આથી તે હાથ ખખડાથી જુદા પાડી તેનું લોહી પીધું હતું.

દુષ્યંત—સોમવંશિય પુરુષોત્તમ રૈદાસ પુત્ર ઋતેયુના કુળમાં જન્મેલા રૌભ્ય રાજાનો પુત્ર. એને ૩ વસુકુસોત્પન્ન મરુત રાજાએ પોતાનો પુત્ર કરી લઈ રાજ્ય આપ્યું હતું. એની શકુન્તલા નામે સ્ત્રી હતી. તેનાથી એને સર્વદમન નામનો પુત્ર થયો હતો. (જુઓ શકુન્તલા.)

દેડકો—જમૈનીના 'લિપી' શહેરનું મુખ્ય ગામ, હોનોવરથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ૪૭ મૈલ ઉપર છે. અત્રે જુનો કિલ્લો, રાજ મહેલ, તેમજ તંબાકુના કારખાનાઓ તથા કાંડ બનાવવાનાં પણ અત્રે કારખાના છે. વસ્તી ૬૭૩૫ ની છે.

દેડકો—આ અતિ પ્રસિદ્ધ ગ્રાણીની દુનિયામાં એકંદર ૪૪૦ જાત છે. તેઓ પાણી, જમીન તથા ઝાડ ઉપર વસે છે. લાલ દેડકો ઈંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડમાં જણાય છે. લીલો દેડકો દક્ષિણ યુરપમાં મળી આવે છે, કે જ્યાં તેને ખોરાક તરીકે છુટથી વાપરે છે. ઝાડ ઉપરનો દેડકો ફ્રાન્સ, જર્મની, ઈટલી, અમેરિકા અને એશિયામાંના એકસ ભાગોમાં વસે છે. 'બુલ ક્રોગ' નામનો દેડકો ઉત્તર અમેરિકા અને આફ્રિકામાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ દેડકો ૮ ઈંચ લાંબો અને ૪ ઈંચ પોહળો હોય છે. એની આમડીનો રંગ ઉપલા ભાગ ઉપરથી શેતૂર જેવો અને પેટ આગળથી લીલાસ પડતો ઉજળો અને ઉપર

પટા પડેલા હોય છે. આ દેડકો પાણીનાં ઝરામાં રહે છે, અને હંસના બચ્ચાંનો ઘાણ કાઢી નાખે છે. એનો અવાજ એક ગોધા ધણે છેટી બરાડતો હોય એવો સંભળાય છે, તેથી એનું નામ બુલ ક્રોગ આપવામાં આવ્યું છે.

દેડકો જ્યારે જન્મે છે ત્યારે પુખ્ત થતાં સુધીમાં તે ૮ સ્થિતિમાં પામી પુખ્ત થતાં સુધી પાણીમાં જ રહે છે અને વનસ્પતિ ખાઈ જીવે છે, પણ મોટા થતાં સ્વાસ લેવા પાણીની સપાટી ઉપર આવી જીવનંતુનો ઘાણ કાઢે છે.

દેડકોને તરવાની તેમજ કુદવાની જાણ શકિત હોય છે. એના પગોની હીલચાલ માણસના પગની હીલચાલના જેવી જ છે.

આ ગ્રાણી શિયાળાની ઋતુમાં ઉંધ કાઢે છે, અને શિયાળો એસતાં જ તે ઉંધાવા પાણીની તળીએ જઈ બરાય છે. તોડ જતોનો દેડકો પાણી શકાય તેવો હોઈ તે ખાંડ ઘણી ઊંડે ખાય છે. એનો પ્રિય ખોરાક મધમાખી તથા બમરા છે.

આ ગ્રાણી પોતાનાં ઈંડાં પાણીમાં મેળે છે. દેડકાની કેટલીક જાતો એવી છે કે તેમના નર દેડકો પોતાના ઈંડાના માળા પોતાની જાંઘ આસપાસ લપેટી ઇંડા કુટવાનો વખત આવે ત્યાં સુધી ગમે ત્યાં જઈ ફરી રહે છે; પછી તે પાણીનાં જતાં ઈંડામાંની બચ્ચાં બહાર પડે છે. એક વેટમાં કોઈ કોઈ વેળા તે ૧૨૦૦૦ ઈંડા મેળે છે, જે તદ્દન ઝીણા મણકા જેવાં હોય છે. આ ઈંડા ઉપર કાંઈક વખત પછી ઝીણી ઝીણી ફરચળી પડે છે, અને ગ્રાણી હીલચાલ કરતું જણાય છે. પછી ઈંડામાંથી લાલ લીલા રંગના ગ્રાણી બહાર પડે છે. તેઓ પાણીમાંના ઘાસનાં મૂળીવાંને વળગી રહે છે, પછી તેમને થોડા વખત પછી સુષ્ક અને નાહની નાહની પુછડી કુટે છે, એટલે તે પાણીમાં ફરવા માંડે છે. આ દેડકાની ત્રીજી અવસ્થા કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં તે માછલી જેવો દેખાય છે.

પછી યોગ વખતમાં તેના પાઠશાળે પગ ધુતી નિકળે છે, આ તેની ચોથી અવસ્થા. તે પછી તેના ઔગન્ધ્યા અંગ ઉપર એ અવ-
ધવ ઘુટે છે, તે જરા બાહર આવતાં તેના
માઠલીનો આકાર નિર્મળ બને છે; એ
તેમની પાંચમી અવસ્થા. પછી કંટલાક વખત
પછી તેની પુછડી અંગમાં જરી જઈ તે
નિર્મળ બને છે, એ તેમની ૬ ઠી અવસ્થા,
ચતાં તેનું મ્હો પોહણું થવા માટે છે જે
તેમની સાતમી અવસ્થા કહેવાય છે, અને
છેલ્લું એટલે આઠમું સ્થિત્યંતર થઈ
નવમી અવસ્થા બને છે. તે એમકે આ
વખત સુધી દેડકાને સ્વાસોછવાસ કરવા તેની
સુષ્ક ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે; પણ હવે
તેને પાણી બાહર ફેરવાવું હોવાથી તેના
ફેફસાં બાહરની હવા લેવા લાયકતા બનવા
માટે છે; અને તેની સુષ્ક નિર્મળ બને છે.

દેડકા ઉપર અનેક પ્રયોગ કરી જોવામાં
આવ્યા છે. એક કુટ્ટ દેડકા લઈ તેને માટે
હવા મળે તેવી રીતે કાચ પાત્ર તળે ઢાંકવો,
એટલે તે તુરત કુલ્લવા માટે છે. તેનું કારણ
એ છે કે તે બાહરની હવા પોતાના ફેફસામાં
લીધે છે અને તે નિકળી નહિ જાય માટે
વચ્ચે વચ્ચે તેને તદન દાખી રાખે છે. મનુષ્યને
એમ કરવાનું કારણ હોઈ નથી, કારણકે
તેને હવા એબડી કરી રાખવાની યોજના
યોજેલી હોય છે, તેવા સાચા દેડકામાં ગોઠ-
વાયકો હોતો નથી. મનુષ્યને વધારે કામ
કરવા પડતાં, તેને વધુ હવા દમમાં લેવા
મોહ ખોલ્યું રાખવું પડે છે, પણ દેડકાને
તેથી ઉલટી રીતે વર્તવું પડે છે. તે એમકે
તેનું મ્હો જો યોગ વખત ખોલ્યું રાખ્યું હોય
તો તે તરતજ શુગળાઈ મરણ પામે છે; પણ
દેડકાની ચામડીમાં ઊંટો હોય છે તેમાંથી
તે માટે હવા મોપી લીધે છે.

ચામડી:—દેડકાના બદન ઉપરની ચામડી
અનન્ય જેવી છે, તેની રચના એક પ્રકારના
‘સ્પંજ’ જેવી છે. આ ચામડી તે પ્રાણી

પ્રાણીમાં હોય છે ત્યારે એટલુંતો પ્રાણી
ચોથી લીધે છે કે તેનું પોતાનું વજન અસલ
કરતાં બમણું થયે છે; તેથી તે ત્યારે પ્રાણીથી
થઈ છેટું હોવા છતાં તે દિવસો સુધી તેનું
બદન મિતું જણાય છે; અને તે પ્રાણી તે
ગમે ત્યારે બાહર નિયતી શકે છે. આ મુજબ
સુરસામાં હોય ત્યારે તે કાઠી નાખે છે.
આ પ્રાણી વિપારી હોય છે એમ અમાઠ
સમજ હતી પણ હાલમાં તે તદન વેહેમ
તરીકે પુરવાર થયું છે; અને ચામડીમાંનું
પ્રાણી સુકાઈ જાય નહિ તે માટે તે ધ્યાનમાં
વસે છે. દેડકાની ચામડી ધણીજ પતળી
હોય છે. તેના પેટ ઉપરની તેસો અને પગ
ઉપરની તેસો સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાંથી જોતાં
તેમાંનાં શિરો મિસરણ તદન સ્પષ્ટ જણાય છે.
દેડકા કરડનાર પ્રાણી નથી, તથાપી તેના
મ્હોમાં નાહના નાહના ૮૦ દાંતો હોય છે.
તે પોતાનું ખાણું કઠી ચાવી ખાતો નથી,
પણ ગળે છે.

દેડકાની ઊભ લાંબી ને તે નાગણુ જેવી
ચંચળ હોય છે, તે ઉપરી એટલે મ્હોડાની.
આગળી બાજુએ ચોંદટથી અને પાછલી
બાજુએ છુટી ફરતી હોય છે. તે તેના મ્હો-
માંથી જેવી બાહર નિકળે છે, તેવીજ
ખોરાક મળતાં ઝટ માટે દાખલ થાય છે,
અને તેનું પેટ ભરાતાં તે પેલી ઊભ વિંટાળી
મ્હોમાં રાખે છે.

ગ્રીસ, સીસીલી, સારડિનિઆ, ભૂમધ્ય
સમુદ્રનો કાઠિ અને નાઇલ નદીને કાઠિ
‘પેનનેડ મોગ’ જાતનો દેડકા થાય છે, તેની
ચામડીનો રંગ લીસો અથવા શેતુરનો હોય
છે, અને તેની ઉપર શોભાયમાન દાણા હોય
છે. આ દેડકા મીઠા તેમજ ખારા પ્રાણીમાં
રહે છે, અને જીવનું કોળીયા તથા ગોઠળ
ગાયનો એ ભક્ષ કરે છે. આ ઉપર ફરનારો
દેડકા ધણું કરી તાડતો આ ઉપર નજરે
પડે છે. એના વિશે કહે છે કે એ જે ઝાંખા
ઉપર બેસે છે તેવો તે રંગ પકડે છે.
આ દેડકા વરસોદની શરઆતમાં ધણો કલો-

બકાર કરે છે, અને વર્સાઈનું પેટેનું આપદું પડતાં તે પિળો રંગ પકડે છે, જે ૧૫ દિવસ પછી નિર્મૂળ થાય છે.

દેડકા દર વર્ષે પોતાની ચામડી બદલે છે.

ફ્રાન્સ દેશમાં દેડકા ખાવાનો રવાજ બધે બધે ચાલુ છે. પણ યુરપનાં બીજાં રાજ્યો તેમને હસે છે; છતાં યૂનાઇટેડ સ્ટેટમાં એનો ખોરાક હાલમાં વધતો ખવાવા માંડ્યો છે. યૂનાઇટેડ સ્ટેટમાં દેડકા ઉછેરવાના ખાસ ખાતાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં છે. યૂનાઇટેડ સ્ટેટની સ્પષ્ટ તરફથી નેમવામાં આવેલું ખોરાકમાં વપરાતી વસ્તુઓની તપાસ કરનાર કમીશન જણાવે છે કે યૂનાઇટેડ સ્ટેટમાં દર વર્ષે આસરે ૨૦,૦૦,૦૦૦, દેડકા પકડવામાં આવે છે, અને તેનાં પાછલા દાંત જેવા થગ ભૂખ મટાડવાના કામમાં લેવામાં આવે છે. દર વર્ષે આ દેડકાઓને ખાવાની પ્રિતી લોઝામાં વધતી જાય છે, અને તેને પકડનારાઓનેજ નહિ, પણ જેઓ ખરદીની માફક દેડકા ઉછેરે છે તેઓને પણ સારી કમાણી થાય છે. ખોરાક કમિશન જણાવે છે કે તેઓએ દેડકા ઉછેરવાના કામ પાછળ ૩૦૦,૦૦૦ રૂપાની ચાપલુ રોકી છે, અને દેડકા ખામીરાઓ દર સાલ રૂ. ૪,૫૦,૦૦૦નાં દેડકા ખાય છે.

ઝાડ ઉપર વસતા દેડકા મુખ્ય કરી અમેરિકામાં પુરાકળ જણાય છે. એની ૨૦ જાત આસ્ટ્રેલીયામાં અને બે એશિયામાં જણાઈ છે, પણ યુરપમાં એની એક જ જાતના દેડકા જણાયલા છે. આ દેડકા પોતાનો રંગ ધણી ઝડપથી તદ્દવાર રીતે બદલે છે.

દેડકા ધણા વર્ષો સુધી હવા પાણી વિના પણ જીવી શકે છે. ઝાડના બકારામાંથી તથા ખડકના પોલાણમાંથી લાંબા વખત સુધીનાં દટાયલા દેડકા મળી આવ્યા છે. ૧૭૯૦ માં 'વિન્ડસર' ખાતે જમીનથી ૯ ફીટ હેઠળ દટાયેલો એક જીવતો દેડકો મળી આવ્યો હતો. ૧૭૭૯ માં 'કેસલ્ટન' ખાતે એક કિલ્લો ખાંધતી વખતે જમીન ખોદતાં

અંદરથી ધણા દેડકા દટાયલા મળી આવ્યા હતા, જે સુએલા જેવા માલમ પડ્યા હતા; મણુ બાહેર ખુલ્લી હવામાં આવતાં તેઓ જીવતા અને તંદરેસ્ત જણાવા લાગ્યા. ૧૭૮૮માં 'બર્લિંગટન' ખાતે સેમ્યુઅલ લેન નામે ગ્રહસ્થ પોતાનાં ઘર આગળ કુવો ખણાવતો હતો, તે વેળા ૨૫ ફીટ હેઠળથી એક દટાયેલો દેડકો મળી આવ્યો હતો, અને તેને ખુલ્લી હવામાં મેળતાં તે ફરી જીવતો થયો હતો. દેડકાના દિલમાંથી હૈડું (Heart) કાઢી લીધા છતાં તે કુદકા મારવું જીવી શકે છે.

દેનબધશાયર—ઉત્તર વેસ્ટનો તાપુકા. ડી અને દોનવેની વચ્ચે. એનો સમુદ્ર કાંઠો ૮ મૈલ ને લંબાઈ ૪૧ મૈલની હોઈ તેનું જુમલે ક્ષેત્રફળ ૬૦૩ ચારસ મૈલ છે. જમીનનો મુખ્ય ભાગ પહાડી ને નાપીક છે. માત્ર કલેશાઇનો નીચો ભાગ જે ૨૦ મૈલ લાંબો ને ૭ મૈલ પોહલો છે તેટલો ફળદ્રુપ ભાગ ગણાય છે. ઉંચામાં ઉંચાં પર્વતની ટોચ સમુદ્ર સપાટીથી ૨૫૬૩ ફીટ છે. અતરે કાવસો, લોડું, સ્પેટ, સુનખડી, સીસું અને ત્રાંખાની ખાણો છે. મુખ્ય નદી "ડી, દોનવે, એલવે, અને કલોવડ" છે. આ દેશનો કે ભાગ ખેતીવાડી માટે રોકાયેલો છે. અત્રે હમારતી લાકડાંની મોટી પેદાશ થાય છે. ૧૮૦૧ માં વસ્તી ૬૦૨૯૯ ની, ૧૮૪૧ માં ૮૮૪૭૮ ની ને ૧૮૯૧ માં ૧,૧૭,૮૭૨ ની હતી. અત્રેથી પાર્લામેન્ટમાં બે પ્રતિનિધીઓ મોકલવામાં આવે છે.

દેન્યુબ—યુરપમાં એ બીજી મોટી નદી કહેવાય છે. એની જુમલે લંબાઈ ૧૭૪૦ મૈલની હોઈ એનાં રોહડું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૩૧૫૦૦૦ ચારસ મૈલ છે. પ્રથમ એ દક્ષિણ પૂર્વમાં વહી પછી ઉત્તર પૂર્વમાં ઉત્તમ સુધી વહે છે (૧૫૧૯ ફીટ ઉપર). ઉત્તમ ઉપર 'ઇલર' પાસે એનો સંગમ થતાં એ ૧૦૦ ટનના વહાણોના જવઆવ

લાયકની બને છે. રેડસપોન નજદીક એ ઉત્તર તરફ વધી ત્યાંથી દક્ષિણ પૂર્વ વચ્ચાણુ લીધે છે. ડેન્ચુબાંથી ૪૦૦ શાખા નદી વહે છે, જેમાં ૧૦૦ શાખા વહાણોનાં બંધ આવ લાયકની છે. ૧૮૪૪ પછી ડેન્ચુબ નદીને રાહીન સાથે 'હુડવીગ'ની નેહેર બેડી નાખવામાં આવે છે.

દેખાલપૂર—દિલ્લીના પહાણુ રાજ્ય અમલ વેળા એ ઉત્તર પંજાબનું મુખ્ય શહેર હતું. 'ફિરોજશાહનું' એ અતિ માનીતું શહેર હતું. તેણે શહેર બાહર એક મસીદ બંધાવેલી છે, ને સતલજનની નેહેર આણી છે. તેમજનાં સમયમાં તે મુલતાનથી નાહતું હતું; અને ત્યાં ૮૪ કિલ્લા, મસીદો, કુવા વગેરે હતા. હાલમાં ધણાખરા ખંડીયર હાલતમાં છે. જુના ભાગનો રૂડો મેલ ઘેરાયે છે, પણ આગળ એથી પણ વધુ હતો. રાજ દેવપાળે એની રચાપના કરેલી જણાવવામાં આવે છે. પણ તેનો ચક જણાવ્યો નથી, છતાં તે ધણો પ્રાચીન હશે એવું અનુમાન છે. ત્યાં જુના સિંઝા જડે છે, આ ઉપરથી તે ઇકસિપિયનનાં સમયનું હશે. ટાલમીએ 'ડેડ' નામે શહેર સમજાવે નહીં ઉપર 'લોબોસ્કા' અને 'અકબર' એમની દક્ષિણે હતું એમ લખેલું છે, તે એજ હશે. હાલમાં ત્યાં ૩૪૩૫ ની વસ્તી છે.

દેખાર—મેવાડમાંનો આ અતિ ઉત્તમ કાર્મગરીથી બાંધેલો સરોવર ઉદેપૂરની દક્ષિણ પૂર્વે ૨૦ મેલપર છે. અતરે અકબરે ફરીદખાનની સરદારી તળે મોઝલેલાં સૈન્યને પ્રતાપસિંહે સખત હાર આપી હતી. ૧૮૬૧ માં દેખાર સરોવર રાજા જેસિંગે બંધાવ્યો હતો. એવું નામ તે તરફ જય સમુદ્ર છે. એ ત્યાં ૧૦ મેલ લાંબો ને ૧ મેલ પેહલો છે. એ સમુદ્ર સપાટીથી ૯૬૦ ફીટ ઉપર છે.

દેખાલસિંધ—અથવા દેખાલ. મધ્યકાળ વેર સિંધુ ઉપરનું બંદર શહેર દેખાલ હતું. તેનું સ્થળ હજી સુકર કહેવાઈ ચકાવ

નથી. તે વિશે જૂઠાં, જૂઠાં મતો છે, પણ ઇ. સ. ૧૮૦૦ ને સુમારે 'કે' નામે સિંધ પ્રાંતમાં એક રેસિડેન્ટ હોતો, તેનું મત છે કે તે કરાંચી અને કહાની વચ્ચે ક્યાંય પણ હશે, અને તે ખરું છે. 'મલિયટ' આર્યનામાખાતો ઉતારો લીધો છે, તેમાં લખે છે કે "સરનદિપના વાહાણો આજય મારે દેખાલનાં કિનારા ઉપર આવી ચડ્યા ત્યારે તેને 'ટંગામર' લોકોએ છુટમાં છતાં." આ ઉપરથી તે કિનારાપર હશે, અને ટંગામર પ્રજા કરાંચી અને લાર બંદરની વચમાં વસનારી હશે. આ ઉપરથી તે ક્યાંય પણ હશેજ. એટલે 'બધાર' અને 'ધાર' ના દક્ષિણ કિનારા ઉપર હશે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ જગ્યા લારીબંદરની ઉતરે થાય મેય અને ભાંચુરની નૈઋત્યે ૧૭ મેય ઉપર છે; એ ઉપડી ખીના સાથે મળે છે. ઇબ્નબતૂતા ૧૩૩૩ માં લખે છે કે "સિંધુ સમુદ્રને મળે છે ત્યાં, 'લાહારી' શહેરમાં હોયો, ત્યાં તેની પાસેજ એક શહેરના ખંડિયરો હતા, ત્યાંના લોકો કહે છે કે કથરકોપથી મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓ ત્યાં પથ્થર યથ પડેલાં છે." આ જગ્યા ઉપડી સાથે મળે છે. આ દેશનો હજી મુઘી શોધ નહિ થયેલો હોવાથી ખંડિયરો વિશે પણ કશું વર્ણન મળતું નથી. ઇબ્ન બતૂતાને લખેલી વાત અરેબિયન નાઇટ્સમાંની એક વાત સાથે મળે છે. સિંધના દેશી કૃતિદાસમાં રાજા 'ડિવુ' અને તેનો ભાઈ 'ચોટા' એમની તેવીજ કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. 'ચોટા' એ પોતે મુસલમાન થયો, તેથી તે ધર્મિકર્મમાંથી જન્મ્યો. સિંધમાંના ધણાક શહેરો વિશે એવીજ વાતો જણીતી છે. લાલણાખાદ ઇ. સ. ૭૫૭ માં નાથ પામ્યું હતું. એખીદાની વાત ખલીફ હારન અલ-રશિદનાં સમયની (ઇ. સ. ૭૮૬-૮૦૯) છે. 'લારી' બંદર પણ હાલમાં ૨૬ પડી પાસેજ 'ધારાજ' એ બંદર છે.

દેમપર—બાઈલર ઉપરતું એક બેડકામ થતું. એ ફલ્યુને છેડે જે દરવાજા મુકેલા હોય છે તેને 'દેમપર' કહે છે. દેમપર બ્યારે ઉઘાડવામાં આવે છે ત્યારે ફલ્યુમાંથી ધુમાડો ઝડપથી પસાર થઈ જાય છે, અને તેય બાહેરની હવા બાસમાંથી દાખલ થાય છે, અને કોલસો ખુબ જોશથી જળતા મારે છે. બ્યારે દેમપર બંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે ધુમાડો બાહેર નિકળી જઈ શકતો નથી, અને તેથી કરીને બાહેરની હવા બાઈલરમાં દાખલ થઈ શકતી નથી, અને આગ ધીમી પડી જાય છે.

દેસિની—મુશિયાતું આ પુરાણુ શહેર સ્ટ્રાલ્સન્ડની દક્ષિણે ૨૯ મૈલ ઉપર પીના નદીને કાંઠે છે. વસ્તી ૧૦૫૪૬ ની છે.

દેમોતિકા—આ યૂરપીયન વૃક્ષસ્થાનતું શહેર એડ્રિઆનોપલની દક્ષિણે ૨૯ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૮૦૦૦ ની છે.

દેરા ઇરામાઈલખાન—પંજબ પ્રવાકામાંનો એક જલ્લો. એતું ક્ષેત્રફળ ૯૨૬૬ ચૌરસ મૈલ હોઈ, તેમાં વસ્તી ૪૪૬૬૪૯ ની છે. જલ્લામાં ૭૪૬ ગામડાં છે. દર ચૌરસ મૈલે ૪૪ માનસની વસાહતની રાસ છે, અને વસ્તીમાં ૩૮૫૨૪૪ મોહમેદન તથા ૫૪૪૪૬ હિંદુઓ તથા ૧૬૯૧ શિખ છે. આ જલ્લાની ૮૦૬૦૧૧ એકર જમીન ખેતીવાડી ખાતે રોકાયેલી હોઈ તેમાં ઘઉં, બાજરી, જુવાર, શેરડી, તંબાકુ, ખીન્ન ધાન્યો, કઠોળ, તેલી ખીમાં, કપાસ વગેરેનો મુખ્ય પાક થાય છે. આ જલ્લામાં થંડી ૭૩ ડીગ્રીથી ૫૧ સુધી અને ગર્મી મે માસમાં ૧૧૪ ડીગ્રી વેર પડે છે; અને વસંત પાંચથી ૮ ઈંચ માત્ર વસે છે. આ જલ્લામાંથી વેહેતી ઈંડીસ નદી ઉપર ઉત્તર તરફની તેકડીપર બે પ્રાચીન કિલ્લા છે, અને તે કાફર કોટ (શાસ્ત્ર નિંદકોને કિલ્લો) તરીકે ઓળખાય છે. આ કોટ ઉપરથી જાણાય છે કે, તે પ્રાંતમાં ટ્રીસો-બેઠદિઅન સત્તા હતી તે વખતનો હોવા

નોંધ્યો. હાલતું નામ પડવાતું કારણુ એવું જણાવવામાં આવે છે કે ૧૫ મી સદીની આખેરીમાં એક બહુચી સરદાર 'મલીક મોરાબે' અત્રે ચઢાઈ કરી સત્તા સ્થાપી, અને તેના બે બેટા ઇરામાઈલખાન તથા કાહેખાને અત્રે જે શહેરો વસાવ્યાં તે હજી તેમનાજ નામે જાણીતાં છે; ત્યારથી ૧૮૧૫ સુધી અત્રે જૂદા જૂદા ઇસ્લામી રાજ્યોની સત્તા સ્થાપીત હતી, પણ તે પછી રજુજત-સિંગે અત્રે જીત મેળવી ૧૮૩૬ માં નોઆ નેહાલસિંગે ઈંડસ ઉતરી આ બધી જલ્લો હાથ કરી શીખ સત્તા સ્થાપન કરી, પણ ૧૮૪૭ માં તમામ પંજબ બ્રિટીશોની સત્તા તળે આવતાં આ જલ્લો અધ્યાપી પર્વત બ્રિટીશ સરકારને તાબેજ રહેલો છે.

દેરાગાઝીખાન—બંગાલમાંના દેરાજટ પ્રાંત-માનો જલ્લો. એની ઉત્તરે દેરા ઇરામાઈલખાન, પશ્ચિમે સુમેમાન પર્વતો, દક્ષિણે ઉપલા સિંધની સરહદ, અને પૂર્વે ઈંડસ છે. એ ૧૯૮ મૈલ લાંબો ને ૨૫ મૈલ પોહળો છે; એતું કુલે ક્ષેત્રફળ ૪૫૧૭ ચૌરસ મૈલ છે. ૧૮૫૪ માં અત્રે વસ્તી ૨૩૮૬૬૪ ની, ૧૮૬૮ માં ૩૦૮૮૪૦ ની અને ૧૮૮૧ માં, ૩૬૩૩૪૬ ની હતી. તેમાં ૬૦૩ ગામડાં તથા શહેરો છે. દર ચૌરસ મૈલે વસ્તી ૮૦ ની, દર ચૌરસ મૈલે ગામડાં ૧૩; અને દર ચૌરસ મૈલે ૧૮ માણસો વસે છે. લોક વસ્તીમાં ૪૬૬૬૭ હિંદુ, ૩,૧૫૨૪૦ મોહમેદન અને ૧૩૨૬ શીખો છે.

આ જલ્લામાં લોહું, તાંબુ તથા જસતની ખાણો હેવા છતાં તે હજી ખણી કાઢવામાં આવતી નથી, તેમજ કાલસાની પહાડની બાજુમાં અનેક ખાણો મળી આવેલી હોવા છતાં હજી તેમાં ખોદકામ ચાલુ કરવામાં આવ્યું નથી. તેમજ અત્રે જમીનમાંનું મીઠું અને સુરખાર પણ બને છે, તેમજ અત્રેનાં પર્વતમાંથી મળતી 'મુહતાની મીટી' સાણુ તથા દવા બનાવવામાં વપરાય છે. અત્રે સાજી ખાર પણ પુષ્કળ બને છે.

આ શસ્ત્રાની જમીનનો ૧૦,૮૬,૪૧૩ એકર ભાગ ખેતીવાડી ખાતે રોકાયેલો હોઈ તેમાં ધઉ, ચોખા, જુવાર, ખાજરી, કાંગ, મકાઈ, બવ, કઠોળ, મોચ, માદાર, માશ, મુંગ, મચર તેલી બીયાં વગેરેનો મોટો પાક થાય છે, તેમજ ૩ માટે ૯૯૫૪૫ એકર અને ગુલી માટે ૧૧૬૫૫ એકર જમીન રોકાયેલી છે. અત્રે ૮ થી ૧૦ ઈંચ વસંદ વસે છે.

આ શસ્ત્રામાં ઇં ૧૦૦૭૨ માં મહમદ કાસીમે આવી પ્રથમ છત મેળવી ત્યારથી તે ૧૮૨૭ સુધી જૂદા જૂદા મોહમ્મદન રાજ્ય હતીને તાંખે રજુ હતું, પણ ૧૮૨૮ માં તે શિખ સરકારને હાથ ગયું ને ૧૮૪૮ માં શીખ રાજ્યપર બ્રિટીશ સત્તા સ્થાપીત થઈ ત્યારથી આજ સુધી એ બ્રિટીશ સરકારનેજ તાંખે છે.

દેરાગાંઝીખાન નામ ઇં ૧૦૦૭૧૪૭૫ માં ગાંઝીખાન નામના રાજ્યકર્તા પરથી તેનું હાસનું નામ આણુ પ્રયામાં આવ્યું.

દેરાગાંઝીખાન—ઉપલા શસ્ત્રાનું મુખ્ય શહેર. વસ્તી ૨૨૩૦૫ ની છે, તેમાં ૧૦૧૪૦ હિંદુ અને ૧૧૬૮૭ મોહમ્મદના તથા ૪૧૩ શીખ છે. આ શહેરની પૂર્વે હદપર કારત્તીની નેહર વહે છે. ૧૮૫૮ માં આ શહેરને રૈક્ષથી બંધાવવા માટે મોટા બંધ બાંધી બંધાવના માધકામે ઉમારેશાં છે. અત્રેના નિકાશ વેપાર ગુળી, અરીણ, ખજુર, ધઉ, રૂ, ખાજરી, ધી અને ચામડાનો છે, તથા આયાત વેપાર ખાંડ, કાપુલી ફૂલો, ઈંગલીશ પરચુટણ સામાન, ધાતુ, મીઠું વગેરેનો છે.

દેરાનાનક—ગુરુદાસપુર શસ્ત્રામાં બતકા તેહે-સીલમાંનું ગામ. વસ્તી ૫૯૫૬ ની હોઈ, તેમાં ૧૫૨૧ હિંદુ, ૨૪૦૯ મોહમ્મદન, ૨૦૨૬ શિખો વસે છે. એ નદી કડિ વસાયયું છે. બાબાનાનક પેહેલો શીખ ગુરુ આ શહેર સામેના ‘પાખોકા’ ગામમાં જન્મી ત્યાંજ મરણ પામ્યો હતો; પણ આ ગામકું રેલમાં વઢી જવાથી નદીને બીજે કડિ જઈ પીઓએ હાસનું દેરાનાનક વસાવ્યું હતું. અત્રે બાબાનાનકના માનાયે એક સુંદર મંદીર બાંધેલું છે, અત્રે શાવ વણવાનો ઉદ્યોગ સારા પાયા ઉપર ચાલે છે; તેમજ આ ગામમાં ખાંડ તથા રૂનો નિકાશ વેપાર ચાલુ છે.

દેરાહાયા—અરબસ્તાનમાંનું આ શહેર મક્કાની ઉત્તર પૂર્વે ૪૫૦ મૈલ ઉપર વાહાણી-ઓનું મુખ્ય શહેર છે. અત્રે વાહાણીઓની

૬૦૦૦ની વસ્તી હતી, પણ ૧૮૧૯માં ઈમાદિમ પાદશાહે તેનો નાશ કર્યો હતો.

દેહ્લી—દક્ષિણ હૉલંડનું આ પુરાણું શહેર રોટ્ટર દેમની ઉત્તર પશ્ચિમે ૮ મૈલ ઉપર છે. અત્રેના સુંદર ટાઉન હૉલ ૧૬૧૮માં બાંધવામાં આવ્યો હતો, કે જેની બાંધણી અને માહેલો સજાગાર જોવાજોગ છે. અત્રે ગળીયા, પીપ, ટોપકી વગેરેનાં કારખાના છે. ૧૮૭૬માં વસ્તી ૨૩૮૦૪ની ને ૧૮૯૨માં ૩૦૩૯૮ની હતી.

દેહ્લી—આ પુરાણું મીક શહેર દેરાસીમાં છે. આગળ આ શહેર એપોલો દેવતાની દેવતાણી બણવા માટે બણીવું હતું.

હાવમાં આ શહેરની બાજુમાં ‘કાસની’ નામે ગામ છે.

દેલમન—ઉત્તર ધરાનનું આ શહેર તાઈલિ-જની પશ્ચિમે ૭૫ મૈલ ઉપર છે. વસ્તી ૬૦૦૦ની છે.

દેલહૌસી જેમ્સ એન્ડ બેરન રામસે. ૧ લો અલં.—અને દેલહૌસીનો ૧લો માર-કિવસ. જન્મ ૧૮૧૨ માં ૨૨ એપ્રેલે થયો. એણે ‘હેરા’ ખાતે વિવા અબ્યાસ સંપાદન કર્યો હતો, અને તે પછી વધુ અબ્યાસ ખિસ્મીવન અર્થે, બ્રાકસફ્ટમાં કરી ૧૮૩૮માં એમ. એ. ની પદ્ધિ મેળવી. એના બે વડા બાર્ડઓનાં મોહોતથી એ ૧૮૩૨ માં લૉડને ખેતાખ પામ્યો. એ ઇંગ્લંડના પ્રધાન મં-ડળમાં દાખલ થઈ ૧૨ જાનેવારી ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૬ માં ૨૬ મી ફેબ્રુવારી સુધી હિંદુ સ્તાનનાં વૉઇસરૉઇ તરીકેનો મોટો દરજ્જો પામ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં એણે પેતાની કુસળતા, દમામ અને દોરથી મજબૂત છાપ માર્યો હતો. પણ એની રાજનિતીથી હિંદના રાજ તથા શીપાહો પણ મેદિય થયા હતા. એણે જે રાજ નિપૂત મરણ પામે તેને અત્રેનાં પુરાણા રવાજ મુજબ દત્તક નહિ લેવા દેતાં તેનું રાજ્ય ખાસસા કરવા માંડયાથી મોટો બળવો ઊઠ્યો હતો. પ્રથમ મુલતાનમાં ખુતામકિ આવડી, જેમાં મુલરાજે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. પણ તેમાં શીખ સિપાહો હારતાં પંખખને સિદીય રાજ્ય સાથે જોડી નાખવામાં આવ્યું. ૧૮૫૨ માં બરમા સાથે સિદીય લડકરને લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું, તેમાં પેટ હિંદુસ્તાનની સત્તા તણે આવ્યું. એના અમલમાં ‘લેજ-સરેટિવ કોન્સીટ્રેટ’ નવું બંધારણ દાવદાયી

બંધાયું, ક્રેખાનાની હાલત સુધરી, હિંદુ-સ્તાનમાં ટપાલખાતાની બોહોળી સગવડ કરવામાં આવી, અને સરખે દરે કાગળ પત્રો બધે પોહ્યાડવાની નવી રીત શરૂ થઈ. તેમજ બધે રેલવે લાઇનેનો વધારો કરી ઇન્ડેક્ટિક ટેલિગ્રાફની શરૂઆત થઈ. આ વેળા ૧૮૫૩ થી ૧૮૫૬ સુધી ૪૦૦૦ મૈલ સુધી ટેલિગ્રાફ લાઈન નખાઈ હતી. એનાજ અમલમાં પંજાબથી દિલ્લી સુધી વેપારની સવળતા માટે મોટા રસ્તા બંધાયા. જંગલખાતાની આપણી કરાવી. ગંગા નરબદ તથા ઈસના નળ માર્ગનો વેપાર વધાર્યો. તેમજ ગંગાની નેહેરનું પ્રથમ બાધકામ એનીજ અમલમાં શરૂ થયું હતું. લૉડ દેલહોસીએ કૉલેજોની સ્થાપના કરાવી, મુખ્ય સિવિલ ઇજિનિયરિંગનો વર્ગ ઉઘાડ્યો, ફોજદારી તથા દીવાની બંધારણમાં એનાજ અમલમાં મોટો સુધારો વધારો થયો હતો. તેમજ જૂઠા જૂઠા ઇલાકાના ગવર્નર તથા દરેક પ્રાંતના વડા અમલદારે ગવર્નર જનરલ ઉપર વાર્ષિક રિપોર્ટ ધડી મોકલવાની નવી પદ્ધતિ શરૂ કરી જેથી તમામ દેશના રાજવહિવટ ઉપર પુરતો કાબુ અને નજર રહી. પંજાબમાં લૉડ દેલહોસીએ મેળવેલી જીતથી ૧૮૪૯ માં તેને મારકિવસનો ખેતાજ એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો, અને ૧૮૫૬ માં પોતાને દેશ જતી વેળા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તેને ૫૦૦૦ પૌંડનું વાર્ષિક પેન્શન બાંધી આપ્યું. એનું મરણ ૧૮૬૦ માં ૧૯ મી ડીસેબરે નિપજ્યું હતું.

દેલહોસી—પંજાબમાં ગોરખપૂર જીલ્લાનાં પઠાનકોટ તેહેસીલમાંનું એક હવા ખાવાનું મંથક, લશ્કરી છાવણીવાલું શહેર છે. આ પર્વત રાવી નદીનાં પૂર્વ ભાગમાં દિમાલયના હારમાં ત્રણ પર્વતોપર સપાટ ભાગમાં વસાયલું છે. પઠાનકોટથી ઉત્તર પશ્ચિમે ૫૧ ને ગોરખપૂરથી ૭૪ મૈલ ઉપર છે. સમુદ્ર સપાટીથી ૭૬૮૭ ફીટ ઉપર છે. પૂર્વ તરફનો ઈર્નકુંડ નામે પર્વત ૯૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈ ઉપર બારે માસ બરફથી છવાયેલો રહે છે. અત્રેની ખુદ્દત મનોહરતા ધણીજ મનોહર દિસે છે.

પ્રથમ અત્રે લશ્કરી છાવણીનું મથક બનાવવા માટે લૉડ નેપિયર મગલ્લાએ ૧૮૫૧ માં સરકારને બનાવણું કરી. આથી અખાના રાજ પાસથી બિટીશોએ આ

પર્વત વેચાતો લઈ ૧૮૫૪ માં ત્યાં પ્રથમ મથક કયું. ૧૮૬૦ વેર અત્રે સુધારો અને વ્યવસ્થા કરવામાં આવી ન હોતી. એજ વર્ષમાં ગુરદાસપૂર જીલ્લામાં સામેલ કરવામાં આવતાં અત્રે રસ્તાઓ બાંધી ઇમારતો બાંધવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. હાલમાં અત્રે કચેરી તીજેરીખાતું, પોલીસ યાજું, પોસ્ટ ઓફીસ, દવાખાનું, દેવળ અને અનેક હોટેલો છે. અત્રે એક મુરોપીયન કંપનીએ ખીર દારૂની બઢી પણ બાંધી છે, અત્રેની મ્યુનિસિપાલીટીની વાર્ષિક ઉજવ ૮૨૯ પૌંડ ને ખર્ચ ૬૪૧ પૌંડનો છે. સિરાનમાં અત્રે વધારે વસ્તી હોય છે.

દેલાગોઆબે—આ પોર્તુગીજ સત્તા તજેની ખાડી આફ્રિકાના દક્ષિણ કિનારા ઉપર ઈન્ડિયન ઓશનની એક શાખા ગણાય છે. એ ૨૫ મૈલ પોહળી દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક ઉત્તમ બંદર ધરાવે છે. અત્રે અનેક નાહના મોટા ટાપુઓ આવેલા છે, જ્યાંની હવા સારી ગણાતી નથી. દેલાગોઆબેમાં માપુતા, તમ્બે, ઉમ્મલોસી અને કોતાતી નદી પડે છે. એમાં પેટેલી બે નદી વદાણોને સફર કરવા લાયકની છે. અત્રેથી એક રેલ્વે શાખા (૨૯૩ મૈલની) પ્રિટોરિયા સુધી લંબાવવાની યોજના ૧૮૮૭ માં લંડનમાં ઉભી કરી તેનું કામ શરૂ કરી ૧૮૮૮ માં તેને મોટો ભાગ ખુલ્યો મેળયો હતો, અને હાલમાં દેલાગોઆબે સાથે રેલ્વે દ્વારે પણ જલ્દ આવ થવા યોગ્ય રેલવે માર્ગ ચાલુ થયો છે.

દેલાદા—કેડીના ‘માલગાવા’ ના મંદીરમાં બોદના શબ્દનાં બાકીનાં રહેલા કેટલાક ચિન્હો જોવામાં આવે છે તે ૬૦ સં પૂર્વે ઝોરિસાના રાજવંશીઓ તેને પૂજતા હતા, અને તે આગમજ એ જગત્તાચના મોટા મંદીરમાં જળવી રાખવામાં આવ્યા હતા. સિલોનમાં ૪ થી સદીમાં એ જોવામાં આવ્યા હતા. સિલોનનાં ખુદિસ્તોમાં એવી કથા છે કે જે કોઈ આ ચીજોની પાસથાની કરશે તે બવિષમાં મોટો શહેનશાહ થશે. ચીનાઈ સુસાદર ‘ફાલેન’ જણાવે છે કે ૫ મી સદીમાં ‘લધાકા’ માં આ રહેના અવશેષની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. તેણે તે વેળા તેનાં બાલ તથા દાંત દીકા હતા. આ દાંતમાંનો એક ગ્રીકની તરફના અજ્ઞાનિસ્તાનના રાજા ‘નાકીયા’ એ જળવી રાખ્યો હતો.

(દેવ—શુભો દેવા)

દેવઉઠી અગિઆરસ—અથવા પ્રબોધિતી. આઠમામમાં દેવતા નિર્દાશ થાય છે તેમને ઉઠાડવાનો દિવસ. કોઈ કાં ૬૦ થી ૧૧૫ અને કોઈ બારસ પકડે છે. વિશેષ કરી વિષ્ણુને ઉઠાડવાનો વિધી છે. તેની પૂજા કરી ઘંટ નાદ કરી તેને જાગૃત કરતી વેળા આ મંત્ર જાપે છે.

હિંદુસ્તાન તરફ અને 'દેવઉઠાવન' કહે છે, અને એકાદશિને ઉપાન એકાદશી કહે છે. આ અગિઆરસ સર્વેથી મોટી ગણાતી હોવાથી તે સર્વે કોઈ પાળે છે.

કાર્તિક મહાત્મમાં એના વિષે એવી કથા છે કે, "ત્રત્યુ યુગના અંતે 'માયા યુરી' નગરમાં દેવશર્મા નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તેને ધડપણમાં શુભવંતી નામની એક પુત્રી થઈ, જેણીને તેણે પોતાના ચંદ્ર નામના એક શિષ્ય સાથે પરણાવી. સસરા જમાઈ એક દિવસે દર્બ, મિત્રપત્ર લેવા અરણ્યમાં ગયા, જ્યાં રાક્ષસે તેમનો વધ કર્યો. તે બનાવ પછી શુભવંતીએ બહિર્માં છંદગી ગાળવા માંડી અને વૃત અપવાસ કરવા લાગી. કાર્તિક શુદ્ધ અગિઆરસનો અપવાસ કરી બારસે તેણી ગંગા સ્નાન કરવા ગઈ. સ્નાન કર્યા પછી નદી કિનારે ઉભી હતી તેટલાં વિષ્ણુ વિમાનરૂઢ થઈ ત્યાં આઠ્યા અને સતીને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા. તે શુભવંતી કૃષ્ણ અવતારમાં સત્યભામાં અને તેણીને પિતા સત્રાજીત તથા પતિ ચંદ્ર અકર જન્મ્યા. દેવકદપ—બ્રહ્મ દેવતાનો ૬ હો દિવસે અથવા ૬૬૫.

દેવડી—દેવક રાજની કન્યા અને વસુદેવની સ્ત્રી. એને કૃષ્ણ વગેરે સાથે ૮ પુત્રો થયા હતા. (શુભો કૃષ્ણ.)

દેવગઢ—એવું પ્રાચીન નામ દેવગિરિ. એ એક કિલ્લો છે. આ કિલ્લો અગ્રેકે યુધિષ્ઠીર રાકના ૧૭૫૦ મે વર્ષે બાંધ્યો હતો. આ વેળા યુધિષ્ઠીર વંશમાંનો નિમિ રાજા કૌસાંબિમાં રાજ્ય કરતો હતો. મુસલમાની રાજાઓએ આ શહેરને દાંતતાબાદ નામ આપ્યું હતું. એવું ઉત્તર અક્ષાંસ સુમારે ૨૦° અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૬° છે.

દેવગિરિ—હિંડોલ રાજની આ સી રામણીની ઉત્પતિ સ્વર્ગમાં દેવતાઓથી થઈ છે. એની જગતી સંપૂર્ણ છે, યાને તેમાં ખરજ શદ્,

રિખવ તિમ્, ગપ્પાર તિમ્, મદમ કોમળ, પંચમ શદ્, ધૈવત તિમ્, નિખાદ તિમ્ છે. એનો ગાવાનો ટેકવેલો વખત ડભ પોહોરનો છે. આ ભાર્યા પૂરખી, સારંગ અને શદ્ રામથી મિશ્ર છે. સારે કેટલાકો તેને બિલાવવથી મિશ્ર જણાવે છે.

દેવચંદ્ર—આ ધર્મ પ્રવર્તક માતેકાવરત સંવત ૧૬૩૦ નાં આસો શુદ્ધ ૧૪ ને બુધવારે મારવાડ અને સિંધની વચ્ચે અમરકોટ નામનું ગામ છે ત્યાં જનમ્યો હતો. એના પિતાનું નામ ચતુર્મેદેનો હતું. એ નાહન-પણમાં સિંધી તથા ફાર્સી જિજ્ઞાસુ હતો. એનો પિતા રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયનો હતો. એ ૧૨ વર્ષનો થયો ત્યારે એના માતપિતાએ એને જૂનમાં પરણાવ્યો હતો. એ પોતાના બાપની સાથે નિત્ય કથા સાંભળવા જતો, તેથી એની શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી અને કથા સાંભળવાની દહે લાગી, આથી એને બીજો ધર્મો મુજ્યો નહિ. તેથી એના બાપે તે કથા દેહેનાર હરદાસજીની પાસે અને કહેવાયું કે, "હવે તમે ગૃહસ્થાશ્રમ લેઈ બેઠા માટે મહારી પાસે આવવું કમી કરવું." એણે વિનંતી કરી કે, "માહારાજ મહારે કાંઈ સેવા લેઈએ." તે ઉપરથી હરદાસજીએ જાલકૃષ્ણજીની મૂર્તિ આપી તેની એ નિત્ય સેવા કરતો. કેટલાએક દિવસ પછી એ પોતાનાં મામાપને લેઈને જામનગર જઈ રહ્યો. ત્યાં પણ ૧૪ વર્ષ સુધી એણે વૈષ્ણવ ભાદીયા મહાજનનો મંદિરમાં કથા શ્રવણ કરી. પછી એવી વાત જાહેર કરી કે "મને હાકોરજી પ્રસન્ન થયા અને સાક્ષાત્ સ્વામ સુદેવજીએ દર્શન દેઈને મને આશા કરી છે કે તમે માહરા બકત છો, માટે અમારા ભગવત ભાવનો સંઘિમાં પ્રસાર કરો." એવી વાત ચલાવીને ભાદીયા, લુહાણ, વાણીયા, શત્રિપ, વગેરે સ્થાનોને પોતાના શિષ્ય કરવા લાગ્યો. થોડા વખતમાં ૧,૦૦,૦૦૦ થી વધારે શિષ્ય થયા પછી ત્યાં એણે મોહકું મંદીર બાંધ્યું.

એનો એક ટોંગી ચંચળ શિષ્ય હતો તેનું નામ 'મેહેરાજ' હતું. તેણે પાછળથી પોતાને નામનો સંપ્રદાય ચલાવ્યો, જે મેહેરાજ પંથને નામે પ્રસિદ્ધ છે, એ પંથ નિકળવાથી અને દેવચંદ્રના ઊત્તરપરાક્રમ વગરના નિવડવાથી એમનો રક્ષાપદ્ધતી.

નહિ જોવો થયો છે. દેવચંદ્ર સંવત ૧૭૧૨ ના ભાદરવા શુદ્ધ ૧૪ ને દિને ૭૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યા હતા. એની પાછળ એના છોકરા બિહારીજી ગાદીએ બેઠો. હાલમાં એની સાતમી પેઢી ભ્રમનગરમાં છે. એણે તથા એના વંશજોએ બનાવેલા એના સંપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ નીચે મુજબ છે:—
ત્રીમદ્ ભાગવતના દશ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાય ઉપર દીકા (સંસ્કૃતમાં), વેદ સ્તુતિ ઉપર દિકા, ત્રીમદ્ ભાગવતના પેઢેલા અને પીળા સ્કંધ ઉપર દીકા, તારતમ્ય પ્રકાશ એટલે રાધાકૃષ્ણનું વર્ણન અને ભક્તવૃદ્ધ ગીતા ઉપર દીકા.

દેવદાર—એના વિશાળ વૃક્ષ દિમાલય પર્વત, બરમા, બંગાલ અને પીનાંગમાં ઉગે છે. આ ઝાડને જોઈએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ધણું લંચું વધે છે. ૩૦ થી ૪૦ વર્ષનું થતાં એનીપર ફળો આવવા માટે છે. દેવદારનું ઝાડ ૧૦૦ થી ૧૫૦ વર્ષ જીવે છે. જેમ જેમ એનું ઝાડ જુનું થાય છે તેમ તેમ તે મજબૂત થઈ ઉપોગી બને છે. સાગ કરતાં એનું લાકડું ધણું દૃઢ છે. એના લાકડામાંથી તરપેનટાઈન નિકળે છે. દેવદારમાંથી નિકળતાં તેલને 'કિલાનકા તેલ' કહે છે, અને તેનો ઉપયોગ જુની રૂપ્યાના રોગ ઉપર તખીબો કરે છે. ૩૦ ગિન્સ અને જોનરટને એક દર્દીના અંગપર પાંચ પુટી નિકળતાં રોગ એનું ૪ માસ તેલ ખાધા આપતાં દરદ દૂર થયું હતું. ભદ્રદાર ને દેવદાર એ પછી એક જૂદીજી જાત છે.

દેવ દીવાળી—કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ ને પ્રબોધની અથવા દેવ દીવાળી કહે છે. પ્રબોધ એટલે ભગવંતું. એ દિવસે વિષ્ણુ જાગે છે, તેથી તેને પ્રબોધની કહે છે. વિષ્ણુની મુખ્ય તિથી અગિયારસ તથા બારસ ગણાય છે; તે દિવસે દેવાલયોમાં રોશની કરવામાં આવે છે તેથી તેને દેવ દીવાળી કહે છે.

અવિષોત્તર પુરાણમાં કહ્યું છે કે “આપાદ શુદ્ધ ૧૧ ની રાત્રે પ્રભુ પોદે છે. કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે પ્રભુ જાગે છે, અને ભાદરવા શુદ્ધ ૧૧ ને સાંજે પડખું ફેરવે છે. આ ઉપરથી ૪ અહિનાથી પોદેલા પ્રભુને વીધી પ્રમાણે જગાડવા કહા છે. આશ્વિન પુરાણમાં કહ્યું છે કે કાર્તિક માસમાં શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે અધ્યા ભક્તિ મુક્ત થઈને પોદેલા

ભગવાનને રાત્રે જગાડવા. તે વખતે નાય, કિર્તન, ગાયન કરવાં. મૃદંગ, વિણા, નગારાં વગેરે વજાડવાં ને ત્રઘવેદ, યજુરવેદ, સામવેદના માંગલિક મંત્રો પુરાણનાં વચનો બહુવવા.

દેવનગરી—હિંદુસ્તાનમાં વપરાતી એક લિપિ. ૭મી સદીમાં આ લિપિ કાશમિરથી તિબેટમાં લખાય થઈ હતી. આ ભાષા મુખ્ય કરી પ્રાચીન લેખોમાં વપરાયતી છે. આ લિપિનાં ધણાખરા અક્ષરો હાલની જૂદી જૂદી હિંદુસ્તાનની ભાષામાં ચાલુ છે. આ લિપિમાં મુખ્ય કરી સંસ્કૃત ભાષા લખાતી હતી.

દેવનળ—મરના બેટો જેવા દેવનળનાં બેટો થાય છે. દેવનળનાં પાનાં વેણુનાં પાદમાં જેવાં હોય છે. દેવનળની જાડાઈ પછી પડ જેવી જ હોય છે. આ દેવનળ પોકળ હોવાથી તેના નળા બનાવે છે. વન આયધિમાં દેવનળની યોજના કરેલી છે.

દેવપેાદી એકાદશી—અથવા આષાઢી એકાદશી. આ એકાદશીને દિવસે શ્રી વિષ્ણુને સપ્તોત્સવ કરે છે. શ્રી વિષ્ણુની મૂર્તિ સુવાડનાં મંત્રોચ્ચાર કરી તે દિવસે બપોવાસ કરી જાગરણ કરે છે, એ ત્રણ દિવસનું વ્રત છે. આજ એકાદશીએ પંદરપૂરના રિંદોમાંની મોટી જાત બરાય છે. તુકારામ બકને સધળા વ્રત કરતાં આ વ્રતનું માહાત્મ મોટું માન્યું હતું; પછી લિંગાઇત ધર્મના જગમે આ દિવસે જોજન કરવામાં આવે જોતા નથી.

દેવપ્રયાગ—ધરવાણ જલકામાંનું એક ગામ. આ ગામ અયકનન્દા અને ભાગીરથીના સંગમ ઉપર સમુદ્ર સપાટીથી ૨૨૧૬ ફીટ ઉપર છે. ગામની નીચે સંગમ ઉપર નૂંદીને ગંગા નામ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્રેના યાત્રીસ્થળને દિમાયળ પછી કહે છે. અત્રેનું શ્રી રામચંદ્રજીનું ગંગોત્તર મંદીર દૂતરમંદીનો નમુનો છે. અત્રે મુખ્ય દર્શણી હિંદુ આદિ જોની વસી છે.

દેવગંદ—શાહરાનપૂરનું આ દક્ષિણ તેહરી-લક્ષ્મીનું હોજરણ ૩૮૭ ચૌરસ મેપ છે. આ ભાગ ખેતીવાડીથી રોકાયેલા હોઇ તેમાં પૂર્વ જમાનાની નેહેર દ્રી વગેલી હોઇ તેનો ૩૦૯ ચૌરસ મેત્ર ભાગ ખેતીથી ભરપૂર છે. તેમા લોક વસતી ૧,૮૦,૯૯૧ ની છે. જમીનની ઉપજ ૩૦૧૬૦ પૌડની અને ગવર્નમેંટ

મેહેસુલ ૩૩૩૪૪ પાંડની ઉપર છે. ખેડુને તરફથી એતીની મેહેસુલ ૩૮૫૨૨ પાંડની ઉપર છે.

ઉપલા તેહેસીલનું મુખ્ય ગામ દેવગંદ ૨૪૫ એકર ઉપર વસાયલું છે. તેમાં ૨૨૧૧૬ ની વસ્તી હોઈ, વસ્તીમાં ૯૩૨૫ દિંદુ, ૧૨૪૫૭ મોહમેદન અને ૩૩૨ જીનો છે. આ શહેર ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર વસાયલું જણાવવામાં આવે છે. અત્રેથીજ પાંડવો વનવાસ દરમ્યાન આવી મુકામ કર્યો હતો. અત્રેની દેવીના દર્શને બાવીક દિંદુઓ આવે છે અને દર વર્ષે તેની મોટી જગ્યા ભરાય છે.

દેવ બાવળીયા.—આ બાવળીના જાતનું રક્ષુ છે, પણ એ બાવળ જેવડું મોટું થતું નથી, તે છતાં એનાં જ બાવળ જેવા કાંટા હોય છે. એના ઉપર પુસો બાવળ જેવાંજ પિગા રંગના આવે છે. આ ઝાડમાંથી લાખ નિકળે છે. હડબાયલા કુત્રાના ઝેર ઉપર દેવબાવળીયાનાં મૂળ અકસીર ગણાય છે.

દેવયાની.—એક તારો. ધ્રુવ તારો અને ધ્રુવ દર્શક તારાની વચમાંથી એક સીધી લીટી દોરતાં દેવયાની પાસેના મોટા ચાર તારા પાસે પોંદાયે છે, અને તેમાંના પૂર્વે જે તારો છે તે દેવયાનીનાં માથાપર આવે છે, અને બાકીના ત્રણ તારા ઉચ્ચેશ્રવાના માથાપર આવે છે. આ વચલા તારાની આકૃતિ દેવયાનીના કંમરનું ઉપર છે, અને ઉદરો ત્રીજે તારો તેનાં પગ ઉપર છે. એની આકૃતિ સ્ત્રીની હોઈ તે કંમરવેર નગ્ન છે, અને તેના હાથ પસારેલા છે. આ દેવયાનીને સાંકળથી જકડી પથ્થર સાથે બાંધેલી છે.

દેવલદેવી.—કમલા દેવીની પુત્રી. કરજી વાવેલો દાર પામતાં કમલા અલાહદીનને હાથ કેદ પડી, તે દેવલદેવી કરજીથેલા સાથે નાહાસી ગઈ, તેજેળા દેવગીરીના રાજા રામદેવે તેની માગણી કર્યા છતાં નહિ પરજીવી; તેટલાં કમલાદેવીએ અલાહદીનને કહી અલકખાનને સેન્ય આપી દેવળદેવીને લાવવા મોકલ્યા. ત્યારે કરજીથેલાએ રામદેવ ઉપર દેવળદેવીને મોકલી; પણ માર્ગમાં તે મુસલમાનોને હાથે કેદ પડી યવનોને હાથ ગઈ. તે પછી તેના લગન શાહાબદા ખીજરખાન સાથે થયાં. જ્યારે અલાહદીન મરજી પામતાં મલિક કાપુરે ખીજરખાનની આંખો ફોડી તેના કુટુંબની કતલ કરી, તે તેજા દેવળદેવીને

પોતાના જનાનામાં મોકલી પોતાની સ્ત્રી બનાવી હતી.

દેવલાહરી.—નાશિક જિલ્લામાંનું એક ઇસ્લામી, બનણીવાડું હવાસીર મથક. અત્રેની વસ્તી ૩૦૦૦ ને સુમારેની છે. તેમાં દેશમુખ કુટુંબની મુખ્ય વસ્તી છે. આ ગામ નાશિકથી દક્ષિણ પૂર્વે ૪ મૈલ ઉપર છે. ગરમીમાં અત્રે અનાજના વેપારી મુંબઈના વડીયાતો એકત્ર થાય છે. અત્રેની બાવળી દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ૩૬ મૈલ ઉપર છે. ત્યાંની બરાબમાં ૫૦૦ સીપાહોને રહેવા, લાયકની ગોઠવણ છે.

દેવસાવાલું.—ચાણ શ્વેત વારાહ કલ્પમાં, હવે પછી થનાર ૧૩મે મહુ. એવું મનવંતર એનાજ નામે ચાલી તે રતધામાને નામે પણ ઓળખાશે. એને ચિત્રસેન, વિચિત્ર વગેરે પુત્ર થશે, અને એના મનવંતરમાં સુકર્મા વગેરે દેવ અને તેમનો સ્વામિ દિવરપતિ નામે ઈંદ્ર થશે.

દેવહનપોઈ.—૯૦ સં ૧૮૨૪ આગમન એને ખેંચાય ડોકને નામે ઓળખતા હતા. ખેંચાયની પશ્ચિમે ઉત્તર પશ્ચિમમાં બે મૈલ ઉપર છે. આ શહેર ઉચા મેદાન ઉપર વસાયલું છે. અત્રે ૧૬૮૯ માં ૩ જ વિશ્વમે પ્રથમ ગોદી બંધાવી; અત્રે પ્રથમ દર્બાર દારખાતું તથા તોપખાતું સ્થાપન કર્યું હતું. અત્રે વખતના વેદવા સાથે લગભગ ૬ ગોદીની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, તેમજ અત્રે એના જીનીયરોંગ કોલેજ, દરિયાઈ ખલાસીઓની બરાખ, ફોડીઓ, દારખાતું બનાવવાનું કારખાતું છે. અત્રે પાપદળ તથા લથકરી લથકરનું મુખ્ય મથક હોઈ લથકરીખાતનું પણ અમલદારોનાં મથક છે. ૧૮૪૧ માં લોક વસ્તી ૩૩૮૨૦ ની ને ૧૮૯૧ માં ૫૪૮૦૩ ની હતી. અત્રેથી પાર્લામેન્ટમાં બે પ્રતિનિધિઓ મોકલવામાં આવે છે.

દેવહનશાયર.—આ જણીતો દેશ દક્ષિણ પશ્ચિમ ઈંગ્લેન્ડમાં ચિટ્ટોલ અને ઈંગલીશ ચેનલ વચ્ચે છે. એની વધતામાં વધતી લંબાઈ ૭૦ મૈલની અને પોહળાઈ ૬૫ મૈલ ની છે. સમુદ્ર કાંઠો ૧૫૦ મૈલ હોઈ જુમલે સેવરન નદી ૮૬ મૈલસ મૈલ છે. જમાનો કે ભાગ ખેતીવાડી ખાતે રોકાયેલો છે. ઉત્તર કિનારો પહાડી હોઈ ત્યાં ૨૦૦૦ શીટની ઉંચાઈની અનેક તેકડીઓ છે. એના મુખ્ય

જળમય ભાગ બિહારમાં ૧૮ મેઘ પોહણો હોઈ ૮ મેઘ ઉડે છે. જેમાં બે નદી આવી મળે છે. અન્ને ત્રાંચુ, સીસુ, દીન, લોહુ, મેગનીજનો વેપાર બોહણો ચાલે છે. તેમજ ખીજી ધાતુઓ પણ મળે છે. તેમજ ચીનાઈ કામ માટે કુંભારકામની મટાડી, ચાક, ચેનાઈટ, માર્બલ અને ખનીજ ઝરા અનેક છે. દક્ષિણ તરફની આગો હવા મધ્યમ છે. અન્નેનાં ધણાક મધ્યક તંદ્રોસ્તીના બાળમાં વખણાય છે. અન્ને લીંચુ નારંગીના ફળો ઘણા લુભ પાકે છે. દક્ષિણ તરફના ભાગ બેહદ ફળદ્રુપ છે. અન્ને ધાસચારો બિસ્થાર હોવાથી દેરો ઉછરવાનો ખાસ ધંધો ચાલે છે. અન્ને દેરોમાં મેંઠા, બકરા, ટટ્ટુ વગેરે સારાં ઉછરે છે. તેમજ માછલી મારવાનો ધંધો સામુદ્ર કાંઠે ચાલુ છે. અન્ને લેસ, હાથમોળ, કુંભારકામ, રસાયન પદાર્થ, સાણુ, ઠાગળ, ખીર દાર તથા ખીજી દારૂઓનાં અનેક કારખાના છે. મુખ્ય શહેર એક્ષટર, પ્લેમ્બાય, ડોહનપોર્ટ, ટોરકયુવે, ટિંહરટન, એન્ડેપલ, સ્ટોનહોલસ, ટેવીસ્ટોક, ટિગનમૈય, ટ્યુટન, ડર્ટમૈય અને સ્પ્રિસહોમ છે. વસ્તી ૧૮૦૧ માં ૩૪૦૩૦૮ ની, ૧૮૪૧ માં ૫૩૨૯૫૯ ની, ૧૮૯૧ માં ૬૩૩૮૪૮ ની હતી.

દેવા — = દેવતા. દેવી = સ્ત્રી દેવતા. આ બોલ સંસ્કૃત હોઈ દેવ = પ્રકાશ અથવા આકાશ, પવન ઉપરથી બનેલો છે. દેવને મળતો શબ્દ લેટીનમાં 'દ્યુસ, ગ્રીક ક્યુસ, લેથ્યુનિયન દેવસ, હાલની ફ્રાન્સિ ને લિંદોમાં દેવ અને દેવલ એટલે દેવનું મકાન. શિવ પંથીઓ શિવને મહાદેવ યાને મ્હેટિ દેવ ને તેની સ્ત્રી પાર્વતીને માહાદેવી કહે છે. દેવના સ્થાનકને દેવ + આલય ઉપરથી દેવાલય કહે છે. દેવા — સન યાને સૈન્યના દેવ. દેવર્ષિ યાને દેવરૂપિ. દેક્લાસ, ઇંદ્રપુરી તથા સ્વર્ગમાં દેવતાઓનું સુકાગ ગણાય છે. પશ્ચિમ એરિયન પ્રજાએ બ્યારે આર્ય પ્રજાને અધરનવએન્નેથી પૂર્વ તરફ હાંકી મેળવા તે વેળા આર્યોનાં જે દેવતા હતા તેમને પ્રાચીન એરિયનોએ પિક્કારી દેવને બદલસલતનાં પોતાના ગ્રંથોમાં જણાવ્યા છે, કે જે મુજબ હાલના નરતોસ્તીઓનાં ધર્મગ્રંથોમાં દેવને પિક્કારમયો ગણ્યો છે, અને અહેરેમનના શરીકોને દેવ જણાવ્યા છે. આ દેવ શબ્દ તે પછી લેટીન, ગ્રીક, ઇટાલિયન

અને ક્રેન્ચ ભાષામાં 'ડોહીસ' શબ્દ બની શેહેવાન અર્થે વપરાયો છે.

હિંદુઓમાં ૩ પ્રકારના દેવતાઓ છે. ગાય દેવતા, ઘર દેવતા ને ઇષ્ટ દેવતા. ગાય દેવતામાં મુખ્ય કરી શ્વ દેવતા સમાય છે. (જુઓ શ્વ દેવતા.)

દેવાનાં પ્રિય તિથ્ય—આ સિંહલદિપને રાત્ર ૪. સ. પૂર્વે ૩૦૭ માં યજ્ઞ ગયો. એ પહેલાં વૈદિક ધર્મ પાળતો હતો, પણ બૌદ્ધના ઉપદેશથી બૌદ્ધ ધર્મ યજ્ઞ બૌદ્ધ ધર્મને બધે પ્રસાર કર્યો હતો.

દેવી—જગદિશ્વર શક્તિનાં સ્વરૂપે અથવા એમાંનું એકઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ તે સ્ત્રીલાક્ષી, સાર્વિત્રી, પાલણી કરનારી, તે વૈષ્ણવી અને સંહાર કરનારી તે ચક્રાક્ષી; અથવા મહાસરસ્વતિ, મહાલક્ષ્મી ને મહાકાળી, આદિ-માયા દેવીએ પ્રસંગોપાત ધણાં રૂપ ધારણ કર્યાં છે; તે સર્વ દેવીયો છે. ૬૪ દેવી જોગણી પણ કહેવાય છે.

દેવોરા—શિરોછનાં રાજવંશિની એક શાખા. એઓ શિરોય અને આયુનાં અધિપતિ છે. એઓ ચોહાન રત્નપૂતની એક શાખાના છે, આ દેવોરા શાખાના મૂળ પુરૂષ આયુર્મા વસનો હતો. બંધાથી તેના વંશજે ચારાવંશીથી અજમેર સુધી ફરી વળી તેઓએ નાહોડ, જહલોર અને જોધપૂર વગેરે પ્રદેશો પોતાની સત્તા સ્થાપી, અને હજી આ શાખાના વંશજે કનોજમાં છે. શિરોઈ, આયુ, અને ચારાવંશના દેવોરા પરમાર ટોળામાં મળી ગયા. રત્નપૂત કોમમાં રાયોર અને દેવોરા અતિમહાદુર ટોળો ગણાય છે. અચલગઢ એ પણ દેવોરા એાનું એક બાંધકામ છે.

દેશાકરિ—અથવા દેશકાર, મેષ રાગની આ ભાષા રાગણી ગાવાનો સમય પહેલો રાત્રનો, તો કોઈ પાછલી રાતનો જણાવે છે. એની જાતી ઓડવ છે. મધ્યમ અને નિખાદ બે વર્ણવ છે, અને ખરજ શ્દ, રિખવ તિમ્, ગંધાર તિમ્, પંચમ શ્દ, ધેવત તિમ્, એ મુજબ પાંચ સ્વર આવે છે. એનાં ચક્ર-સ્વર ખરજ ને ન્યાસ સ્વર ગાંધાર છે. આ રાગણી બિભાસને મળતી હોવાથી. તેને ચોક્કસ સંભાગથી ગાવી પડે છે, એને કોઈ બોડવ પણ કહે છે, તેમાં મધ્યમ વર્ણ છે, કોઈ સંપૂર્ણ પણ માને છે. તેમાં મધ્યમ અને નિખાધ બંને આવે છે.

એણીના પુત્રો ગંધાર ને સોહાન છે. આ સ્થાન મુંદરી મુખપર તલ, બેદનમાં મોઘડ, ગળામાં મોતીની મુકુતાદળ માળા, શરીરે ચંદનનો સુવાસ અરબર અરબર પરસેવો વરસે છે. ને તે પોતાનાં સન્નન સાથે પ્રેમ કરે છે.

દેશાખ—સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ આ રાગણી ગાવાનો સમય દિવસે ૧૦ વાગેનો છે. એની જાતી ખોડવ એટલે ખરજ શદ્, ગંધાર તિત્ર, મધ્યમ કોમળ, પંચમ શદ્, ધૈવત તિત્ર યા નિખાદ તિત્ર, એ મુજબ ૬ સ્વર એમાં સમાય છે. એમાં ગંધાર કોમળ તથા નિખાદ બે આવે, છે. શ્રદ્ધસ્વર ખરજ તથા ગંધાર છે, અને આ રાગણી શંકરામરણ કાનરા અને મહારથી મિશ્ર છે. આ રાગણીની ૪ જાતિ છે.

૧-દેશાખ, ૨-ગુનસાખ, ૩-લઘ્વાસાખ ને ૪ ભંવરસાખ. સંગીત શાસ્ત્રમાં રાગણીની ચંચિકતા અને ચલણ ઉપરથી તેનું અલંકારિક સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવે છે. એ મુજબ દેશાખ રાગણી બીહામણી સ્વરૂપ વાલી છતાં શોભમતા કાળા પત્તો પેહેરેલી, ગળામાં શીરાજડિત હાર, હાથે તલવાર, વીરરસથી મસ્ત, દેખાવે ઉઝ હોઈ પવિ સાથે પ્રિતીમાં લીન યએલી હોવાથી પતીને પોતા પાસથી પરત્વી પાસે જવા નહિ દેતી હોય તેવી હદી-લાઈથી ઉમેલી, વાણી મધૂર બોલતી, કામ-બાણથી પતીને વિધવી જણાય છે. કેટલાકે એનું સ્વરૂપ મધ્વ જેવું દર્શાવે છે. ને તેનો પોશાખ પ્રરૂપનો હોઈ બે બાજુ ઉપર ધૂળ ચોટેલી ને શરીરે રોમાંચ ઉભા થયાં છે. હાથમાં ખુદ્દલી તલવાર, પેહેરવાનો ઝોઝો ગળા પાસથી ફોટેલો અને પોતાના નાચકને બાથમાં પકડી ઉમેલી ઉઝ સ્વરૂપની ચિતા રવામાં આવે છે.

દેશી—અથવા દેશ. સંગીત શાસ્ત્ર મુજબ દેવ-તાઓથી ઉત્પન્ન યએલી આ રાગણી દિપક રાગની બારવા. એ રાગણી ગાવાનો સમય દિવસના બીજ પોહારનો, જાતી સંપૂર્ણ. યાને ખરજ, પંચમ શદ્ રિખવ અને નિખાદ તિત્ર છે, બીજ સ્વરો કોમળ છે. તેમાં કોઈ નીખાદ પણ કોમળ ગણે છે. શ્રદ્ધસ્વર મધ્યમ છે, વાદીસ્વર ખરજ છે, પંચમ સંવાદી સ્વર છે, ગંધાર અનુવાદી છે; કોઈ ખોડવજાતી પણ કહેછે, તેમાં પંચમ વર્જ્ય છે.

આ રાગણી દેખાવે અતિ ખુબસરત,

લીલાં વસ્ત્ર પેહેરેલી, રસીક મધૂર સ્વર વાલી, યોગ્ય મદમાં મસ્ત છે. આ રાગણી પોતાના ઉઝમાં પડેલા ધણી પાસે વિશ્વા, લઈ પોતાનો ખ્યાર સરોદમાં દર્શાવતી ઉભી છે. બીજ વણું મુજબ શરીરનો રંગ-સ્વેત, મિશ્ર લાલ છે, વસ્ત્ર લીલાં પેહેરેલાં, હાથમાં પોપટ બેઠેલો હોઈ પોપટની વાલો અર્ધ નિઃકાવણ હાલતમાં સાંભળે છે.

દેશર—આ બેઝણમતું શેહેર રૂમર નદી ઉપર એટ વર્ષની દક્ષિણ પૂર્વે ૩૭ મેલ ઉપર છે. વસ્તી ૭૫૯૯ ની છે.

દેહગાન—અથવા દેહકાન. આ રોગાને આર્ય પ્રામના વંશજ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આગળ તેઓ તમામ અધ્ધાનિસ્તાનમાં વસતા હતા; પણ હાલમાં કુનારના નીચ પ્રદેશમાં છે. એકદિનસટન જણાવે છે કે તેઓ હિંદુથી તાલન જૂદા, તેમજ તાજક ને મજાત નથી. એમને અધ્ધાનો દેહકાન કહે છે. આમને અકબરી તથા બાબરનાં મંથમાં જણાવેલી ‘લુખામ્યુની’ ભાષા તેઓ બોલે છે. આ ભાષા ફાર્સી અને હાલની સંસ્કૃત તથા પુસ્તુના યોડા ભેગ સાથે બીજ અનેક ભાષાની ભેળથી બનેલી છે, પણ તેમાં મુખ્ય શબ્દોનો ભાગ સંસ્કૃત છે.

દેહેરા—મુખ્ય ધાવણીરાજુ આ દેહેરાડુન જિલ્લાનું શેહેર વાયવ્ય પ્રાંતમાં આવેલું છે. સમુદ્ર સપાટીથી ૨૩૦૦ ફીટ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૮૯૫૬ ની છે, તેમાં ૧૩૩૦૭, હિંદુ, ૪૮૦૧ મોહમેદન ને બીજા પરદેશી છે. શેહેરનું ક્ષેત્રફળ ૨૩૧૫ એકર છે. સત્તરમી સદીમાં શરૂ રામરાયે આ શેહેર સ્થાપન કર્યું હતું. તેનું શેહેરમાં બંધાવેલું મંદીર ઉત્તમ દુનરમંદીનો એક નમુનો છે, અને તેદેસીવ, પોલીસ કચેરી, જેલ અને શાળા છે. ઉત્તર બાજી યુરપીયનોની વસ્તી છે, જેમાં તેમની ૬૦૦ ની સંખ્યા વસે છે.

દેહેરાડુન—વાયવ્ય પ્રાંતમાંનો જિલ્લો. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૯૩ ચોરસ મેલ છે. એની ઉત્તરે સ્વતંત્ર ધરવાલ, પશ્ચિમે સરમૂર અને અંબોલા જિલ્લો, દક્ષિણે સદરાનપૂર અને પૂર્વે બ્રિટીશ ધરવાલ છે. ૧૮૬૫ માં લોક વસ્તી ૧૦૨૮૩૧ ની, ૧૮૭૨ માં ૧૧૬૯૪૫ ની અને ૧૮૮૧ ૧૪૪૦૭૦ ની હતી, આ જિલ્લામાં ૯૦૬ ગામ તથા શેહેર છે, વસ્તીમાં ૬૨૫૨૨૩ હિંદુ અને ૧૬૫૨૭ મોહમેદન તથા ૨૦૨૫

ખ્રિસ્તીઓ છે.

આ જિલ્લાની ૧૦૬ ચોરસ મેલ જમીન ખેડાયેલી છે, ૩૩ ચોરસ મેલ જમીન ખેડવા લાયકની અને ૧૦૨૧ ચોરસ મેલ તદન જોસાડ છે. મુખ્ય પાક બાજરી, ઘઉં, ચોખાનો ચાય છે. આ જિલ્લા વેપારનું મુખ્ય મથક છે.

આ જિલ્લાનું વાર્ષિક મેહેસૂલ ૨૮૧૬૨ પૌંડનું ઉપજે છે. જિલ્લામાં ૯ મેજિસ્ટ્રેટ ને દીવાની કુચેરી છે. આ દેશમાં ૩૯ સરકારી શાળા છે, તેમાં ૧૨૪૭ વિદ્યાર્થીઓ છે, અત્રે ૫૭ થી ૭૫ ઈય વસંદ વસે છે, ત્યારે ત્યાંના કેટલાક મધ્યકોમાં વધારે વસે છે. દેહુશમાં ૯૫ ઈય ને બોમપૂરમાં ૧૨૩ ઈય ૧૯ દોકડા ને થંડી ૩૭ અંશથી ગર્ભી ૧૦૧ અંશ સુધી પડે છે.

મસાહરી કે ને સમુદ્ર સપાટીથી ૬૦૦૦ ફીટ ઉપરનું મથક છે ત્યાં થડી ૨૭ અંશ થી ૮૦ અંશ પડે છે.

દેહુલી—(જુઓ દિલ્હી.)

દેહુલિ—પશ્ચિમ આફ્રિકામાંનું એક રાજ્ય. સ્ત્રીલક કોસ્ટથી થીયાર્ડ્યા સુધી લંબાયેલું છે. અત્રેની જમીન ધણી ફળદ્રુપ છે, અત્રે રમાથી કાપડ બનાવવાના હાથે ચાલતાં કારખાનાઓ છે. આ રાજ્યની તવારીખ ઇ. સ. ૧૮૦૦ પછીનીજ જણાયતી છે. અત્રે 'ગેઝો' એ ૧૮૧૮ થી ૧૮૫૮ વેર રાજ્ય કયું હતું.

અત્રેની લોક વસ્તી ૨૫૦૦૦૦ થી ૯૦૦૦૦૦ નીં ગણાય છે. આ રાજ્યમાં ૧૪૦૦૦ તું લશકર છે. સમુદ્ર કાંઠે વસતી પ્રજા સર્વે પુખ્ત કરે છે. અત્રેનો રાજ સ્વતંત્ર છે, અત્રે દર ઈક્ટોબરમાં એક બળીદાન આપવાનો તેહેવાર પાળવામાં આવે છે. તે પ્રસંગે કાંઈ વેળા ૫૦૦ મનુષ્ય બળા આપે છે. પશુ આ રેવાજ ૧૮૭૬ માં બ્રિટીશ સરકારે સખત ઉપાય લઈ મધ્ય કરાવ્યો હતો. કારણકે અનેક પ્રસંગે ત્યાં બ્રિટીશ રૈયતનો પણ ભોગ આપવામાં આવતો હતો. ૧૮૯૨ માં દેહુલીનના લશકરને ફ્રેન્ચ કર્નલ ડોંડે તદન દરાવી પોતાનું વડપણ સ્થાપન કર્યું હતું. એવું મુખ્ય પાયતખત શેહેર 'એબેમે' છે, જ્યાં ૩૦૦૦૦ ની વસ્તી છે.

દેવ—કૃષ્ણપત્ની દિતિ નામક સ્ત્રીથી ઉત્તપન્ન થયેલા પુત્રો. એમાંના ધણકને દેવ સાથે નત્ય વેરબાવ હોય છે. તેઓ તપ કરી વર

મેળવવામાં અગ્નિ આમંદિ ને બળમાં પૂરા, પણ એઓમાં પાપ બુદ્ધિ વિશેષ. કેટલાક દેવો મોટા ભગવત વાને પ્રતાપવંત ચલા છે.

દાખમું—નરતોસ્તીઓમાં મરણ પામેલા મનુષ્યના શબને ઠેકાણે પાડવાનું સ્થળ દાખમાને નામે જાણીતું છે. પ્રાચીન કાળથી નરતોસ્તીઓમાં મરણ પામેલી લાશને જમીનમાં નહિ દાટતાં ખોરશદ નગરશની કરી તેના મોસનો બક્ષ પક્ષીઓ પાસે કરાવ્યા બાદ તેમના હાડકાને એક અલાહેદી બધીયાર ચણી લીધેલી જગામાં સાચવી રાખતા. તેને અસતોદન કહેતા (જુઓ અસ તોદન); પણ અસતોદન જૂદા જૂદા બાંધવા પડતા હોવાથી યા તે માટે જૂદી જૂદી ગોઠવણ દરકને કરવી પડતી હોવાથી રહતે રહતે આ રસમ ફેરવાતી છેક સાસાનીયન તબક્કાની શેહેનશાહતના જમાનામાં દાખમાં બાંધવાની રીતી ચાલુ થયેલી કહેવાય છે. કેમકે દાખમાં લાશને મેળવાથી તે ત્યાં પક્ષીઓ પાસે ખવાઈ જતાં યા સર્પના તાપ થી મૈસ ખવાઈ જતાં, રહેલાં હાડકાં તેમાં કરેલી ગોઠવણ મુજબ વચલા કુવામાં પડી તેમાંથી ચાર તરફ કાઢેની નીખના છેડેનાં ચાર પાતાળ કુવામાં વસંદનાં પાણીથી હાડકાં ધોવાઈ જઈ નીખ માહેવા શ્રીકૃષ્ણમાંથી પાતાળ કુવા માહેલા શ્રીકૃષ્ણમાં સર્વે હાડકાં પાણીની સાથે પડે છે પણ આ ગટર તથા કુવામાં કાવસા અને રેતીના જાડા ચર એવાતો ગોઠવેલા હોય છે કે જમીનમાં પડતું પાણી સ્વચ્છ હાલતમાં ગળાઈને પડે છે.

તેમજ દાખમાં મેળેથી લાશ ધણી ઝડપથી, નિર્મૂળ થતી હોવાથી આ રીતી આરોગ્યતા જળવનારી, અસરકારક, સ્વચ્છ અને સસ્તી છે એમ તેની ગોઠવણ ઉપરથી જણાય છે.

ધણખર દેખમાં નકર કાળા પથ્થરનાં બાંધવામાં આવે છે. તેમાં લાશ મુકવાનું ખારણું પૂર્વ દિશાએ રાખેલું હોય છે. માહે દાખલ થતા ફરતી ગોળ દેરાલની વચમાં ફરતી લાદી જડેલી પગથી હોય છે. તેમાં મોટી લાદીઓપર પુરૂષ, મધ્યમપર (તેથી નીચે) સ્ત્રી અને છેલ્લી લાદીપર બચ્ચાં મેવવામાં આવે છે. વળી ત્યાં પડતી લાસોનાં ચરીરમાંથી વહેતા પ્રવાહીને મધ્ય કુવામાં

વહેવા થઈ જૂની જૂની સાંકડી નીચે
કેતરેલી હોય છે.

દાખમાં લાગતે ત્રિગથા પછી એક
કલાક દરમિયાન ગીધો ઝાસ તલન ઉતારી
ખાય છે, અને ઉઘાડા શરીરનું ખોખું તથા
હાડકાં જ્યારે વાતાવરણની અસરથી અને
સખત તાપથી તલન સુકાય જાય છે, ત્યારે
તેઓને મધ્ય કુવામાં નાખવામાં આવે છે

જ્યાં તેઓને સૂકા થઈને ભાજ્ય બને છે.
અને આ પછી ગરિખ અને તવંગર સમા-
નતાની એક સપાટીપર મેલાય છે.

તમામ દિવસનામાં જરોતોસ્તીની વસ્તીના
પ્રમાણમાં જૂદાં જૂદાં શહેરોમાં જુમલે ૯૮
દાખમાં છે, તેમાંના અરધા ઉપર દાખમાં
આવુ વપરાસમાં છે, જ્યારે પુરાણ દાખમાં
પડત હાલતમાં રહેલાં છે.

* જરથોશતીઓએ બંધાવેલાં દાખમાંઓની ટીપ્પ

ઠેકાણું.	કોણે બંધાવેલાં.	રોજ, મહા વરસ	કો, કે શો
મુખ્યનાં.	મોદી હીરજમાઇ વાછાગાંધી.	૧૯- ૧ ૧૦૩૯	શેનશાહી.
"	માંજિકજી નવરોજી શેકના	૧૯- ૧ ૧૧૨૫	"
"	મુનઈની પારસી પનયાએતે બંધાવેલું ...	૨૬- ૭ ૧૧૪૮	"
"	મનચેરજી જીવજી રડીમની.	૩-૧૨ ૧૧૫૫	"
"	આ દાખમુ પાનાના ઉપયોગ શાય એવાએ બાધુ હતું) દાદામાઇ નોરોશવાનજી... (પોતાની વાડીમાં) આ દાખમુ કંઠવ દારીસોડના કુખોમાં આદે છે)	૧૬- ૮ ૧૧૬૭	કદમી.
"	ફરોમજી કાવસજી બનાજી	૫- ૯ ૧૨૦૧	"
"	કાવસજી એલજી ખીરામી	૧૧- ૮ ૧૨૧૩	શેનશાહી.
દયાવરોનાં.	નરસંગ ધનપાલ (હાંસોટવાલા.)	.....	"
અંકદેશર ...	પેશનનજી બમનજી વાડીઆ... ..	૧૯- ૬ ૧૧૭૭	"
અજમેર ...	અનજીમને બંધાવેલું... ..	૨૬- ૬ ૧૨૫૯	"
અધુરોડ ...	મોદામાઇ બી૦ કંટરાકટર ને અનજીમન મસીને	૧- ૭ ૧૨૫૮	"
અમદનગર...	અમદનગરની અનજીમને બંધાવેલું ..	..... ૧૧૯૬	"
અમદનગર...	જરથોશતી અનજીમને બંધાવેલું... ..	૧૫- ૪ ૧૨૧૧	"
અમદાવાદ...	અમદાવાદની અનજીમને બંધાવેલું ...	૨૫- ૮ ૧૨૧૨	"
અમદાવાદ...	સર જમશેદજી જીજીમાઇ નાઇટ... ..	૨૩- ૮ ૧૨૧૯	"
અમદાવાદ...	અનજીમને બાધેલું	૧૮- ૬ ૧૨૩૫	"
અમરોલી ...	અનજીમને બાધેલું	૩૦- ૬ ૧૨૨૭	"
આલપાર્ક...	નવરોજી કાવસજી નાલીએરવાલા	.....	"
આકોવા ...	અનજીમને બાધેલું	૬- ૬ ૧૨૬૪	"
ધગતપુરા ...	અનજીમને બાધેલું	૧૬- ૯ ૧૨૫૪	"
ઈદાર ...	અનજીમને બાધેલું	૧૫- ૬ ૧૨૬૭	"
ઉદવારા ...	ઉડવારાની અનજીમને બંધાવેલું	૨૪- ૭ ૧૦૬૬	"
ઉરન ...	અનજીમને બાધેલું	૨૩- ૪ ૧૨૭૧	"
ઉમરા ગાંધ...	જરથોશતી અનજીમને બંધાવેલું	૫- ૭ ૧૨૦૧	"
એડન ...	અનજીમને બાધેલું	..... ૧૨૩૫	"
એડન... ..	મેરવાનજી સોરાનજી ખરેખાત	૭- ૭ ૧૨૧૬	"
એલાવ ...	અનજીમને બાધેલું	૨૭-૭ ૧૨૬૮	"
એરગાયાદ	વીકાજ અને પેસવનજી મેરજમાઇ ...	૫- ૪ ૧૨૧૨	"
કંજ... ..	દીનનાઇ તે મુજબાજી મનાજીની વીધવા...	૨૪- ૩ ૧૧૯૮	"

ટીકાણાં.	કાણે બધાવેલાં.	રોજ, મહા ધરસ	કં કે શે
કરાચી...	હોરમજ દાદાભાઈ ધડીઆલી...	૩૦-૪ ૧૨૧૭	શેનશાહી.
કરાચી...	કરાંચીની અનજીમનને ખરચે...	૧૯-૯ ૧૨૪૪	"
કલકત્તા...	નવરોજી સોરાબજી ઉમરીમર...	૨૭-૪ ૧૧૯૧	"
કલીઆણી...	નવાજખાઈ તે નશરવાંનજી મોદીની વીધવા...	..... ૧૧૬૦	"
કલીઆણી...	નવરોજી બાણાભાઈ કલીઆણીવાલા...	૧૫-૭ ૧૨૫૫	"
કુડીઆણાં...	અનજીમનને ખરચે.	૬-૩ ૧૨૬૫	"
ખંખાત...	હીરજ આસા...	.....	"
ખંખાત...	પેશતનજી ખરચેજી મોદી...	૨૯-૫ ૧૧૯૫	"
ખેરગામ...	બાઈ મોતીભાઈ તે આ બ. જ. મુલ ની વીધવા	૫-૯ ૧૨૫૧	"
ગનદેવી...	જમશેદજી નાનાભાઈ મજદર-સપલાનાં	૧૯-૭ ૧૧૮૬	"
ગનદેવી...	ગદેવીની અનજીમને બધાવેલું...	૨૦-૭ ૧૨૩૯	"
ગનદેવી...	ગદેવીની અનજીમને બધાવેલું...	૧૯-૧ ૧૦૯૪	"
ગનદેવી...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	..... ૧૧૫૯	"
મીકલી...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	૧૭-૬ ૧૨૪૨	"
મલનાં...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	૪-૮ ૧૨૪૦	"
તવરી...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	૨૬-૭ ૧૨૩૩	"
તારાપેર...	હોરાબજી ફરદુનજી લશકરી...	.....	"
તારાપેર...	આ દાખજી શાહી બધાની પડત પડીજી ઉ	.....	"
તારાપેર...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	૨૭-૬ ૧૨૩૫	"
ચાંચા...	કાવશજી તથા હોરાબજી રૂશતમજી પટેલ...	..... ૧૧૪૯	"
ચાંચા...	રૂશતમજી કાવશજી પટેલ...	૧૯-૭ ૧૨૧૨	"
દં હેરાભાઈ...	વીકાજી તથા પેશતનજી મેરજીભાઈ.	૨૦-૧ ૧૨૦૯	"
દમણ...	માંજીકજી તે જં બેરાંમજી લશકરીની વીં	૧૩-૮ ૧૨૦૦	"
દવીઝેર...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	૧૩-૪ ૧૨૦૮	"
દીવ...	જાંદ ૪૨જી નશરવાંનજી વાડીઆજી	૧૧-૬ ૧૨૦૨	"
દીશા...	અનજીમનનાં બાધેલું...	.....	"
દેવલાલીબજાર...	[નાસક] બેરાંમજી નાનાભાઈ મીસતરી	..... ૧૨૩૯	"
નવચાર્ગ...	માંજીકજી ચાંગા આજા...	..... ૯૦૦	"
નવચારી...	માંજીકજી નવરોજી શેઠના...	૧૧-૪ ૧૧૧૬	"
નવચારી...	હોરમસજી મનચેરજી ક્રેંવાલા (બાલા)	૪-૬ ૧૧૯૨	"
નવચારી...	નશરવાંનજી રતનજી તાતા...	૨૦-૬ ૧૨૪૭	"
નારગોર...	માંજીકજી નવરોજી શેઠના...	..... ૧૧૧૫	"
નારગોર...	મનચેરજી ખુરશીજી શેઠના...	..... ૧૧૩૬	"
નારગોર...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી...	૧૪-૯ ૧૨૫૭	"
પુણા...	સોરાબજી રતનજી પટેલ...	૨૯-૭ ૧૧૯૪	"
પુણા...	પુણાની અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	૩૦-૭ ૧૨૦૪	"
પારડી...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	૨૦-૯ ૧૨૫૦	"
બદનેરા...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	૬-૭ ૧૨૬૨	"
બાલાપુર...	વીકાજી તથા પેશતનજી મેરજીભાઈ	૨૮-૭ ૧૨૦૮	"
બીલીમેરા...	રૂશતમજી બં બાટલીવાલાનાં ધણીઆણી	૬-૩ ૧૧૭૧	"
બીલીમેરા...	અનજીમને બધાવેલું...	૯-૭ ૧૨૪૯	"
ભરૂચ...	પેશતનજી ભરૂચવાલા...	..... ૬૭૮	"
ભરૂચ...	અનજીમને બધાવેલું...	..... ૧૦૨૩	"
ભરૂચ...	અનજીમનનાં ઉધરાણાંથી બાધેલું...	૧૯-૩ ૧૨૦૩	"
ભુશાવલ...	અનજીમને બધાવેલું...	૨૯-૪ ૧૨૫૮	"

દેકાંધ્યા.	કાલે બંધાવેલાં.	રાજ, મદ્રા વરસ	કો કે શ્રી
મહુવા ...	માલેકજી જીજના ...	૭-૮ ૧૨૦૨	"
મહુવા ...	અનજીમને બંધાવેલું ...	૧૫-૪ ૧૨૫૯	"
મહિ ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું ...	૨૧-૮ ૧૨૦૬	"
માંડવી ...	અનજીમને ખરચે ...	૪-૪ ૧૧૯૯	"
રાજકોટ ...	અનજીમને ખરચે ...	૧૨-૪ ૧૨૭૦	"
રાદેર ...	શા. મ. રેડીમની, લી. રેડી, ર. નાદ, મશીને	૨૨-૮ ૧૧૫૬	"
રાદેર ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું ...	૨૯-૬ ૧૨૨૧	"
લાનોલી ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું ...	૨૦-૫ ૧૨૭૨	"
વરોડરા ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું ...	૭-૯ ૧૨૧૧	"
વલસાર ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું ...	૧૭-૪ ૧૧૪૬	"
વલસાર ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું ...	૨૯-૬ ૧૨૧૬	"
મુનધડ બપારા ...	વધારવાલાનાં ખાનદાનીઓએ	૧૦૧૨	"
સુભારી ...	અનજીમને બંધાવેલું ...	૧૫-૫ ૧૨૩૨	"
સુરત ...	રતનજી માલેકજી એડી ...	૧૬-૨ ૧૧૭૩	"
સુરત ...	નાનાભાઈ પુછઆજી ...	૧૦૩૬	શેનશાહી.
સુરત ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું.	૧૦૮૨	"
સુરત ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું.	૧-૩ ૧૧૦૩	"
સુરત ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું.	૨૮-૮ ૧૧૪૦	"
સુરત ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું.	૮-૩ ૧૧૩૪	"
સુરત સારાદા.	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું.	૧-૫ ૧૧૯૬	"
સુરત માંડવી.	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું.	૫-૫ ૧૧૯૭	"
સુરત-ઉદનામે.	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું.	૪-૪ ૧૧૯૯	"
સેતારા ...	ભગરીઆ મોખેદોને સારું અનજીમને બાંધેલું.	૨૬-૬ ૧૨૫૩	"
સોલાપુર ...	અનજીમનનાં ઉધરાંજીથી બાંધેલું.	૨૦-૭ ૧૨૧૬	"
	વીકાજી અને પેશતનજી મેદરજીભાઈ	૭-૫ ૧૨૧૨	"

* ઝારાસદિઅન દેલેદર ઉપરથી.

દોષખ—દુનિયામાં હસ્તી ધરાવતા જૂદા જૂદા યુગ્ય ધર્મસાહિત્યમાં દોષખ સંબંધી જાણવાનું તેમજ સરખામણી કરવા જોગ વિચારો મળે છે. જૂદા જૂદા ધર્મસાહિત્યમાં દોષખનાં તખક્કાઓ બનાવવામાં આવેલા છે, હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં ૨૧ નક્કું વર્ણન મળે છે, જરથોસ્તી સાહિત્યમાં ત્રણ તખક્કા મુખ્ય છે—તે દુશમન, દુષ્ટાત્મ તથા દુઃપર્યત. હિંદુઓના પાછલા લખાણોમાં ૭ દોષખનાં ખ્યાલ મળે છે, ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મ સાહિત્યમાં ચાર છે. ખ્રિસ્તી ગત મુજબ દોષખના દરવાજા પર રખેવાળ તરીકે મોત અને પાપ છે. હિંદુઓ મુજબ યમ અને તેના બે કુતરા રખેવાળ છે. અને જરથોસ્તીમાં અગ્રેમધન્યુશને પાપીઓના રખેવાળ તરીકે જણાવ્યો છે. હિંદુ સાહિત્યમાં એકેવીસ નરકના તખક્કા વર્ણન (ભાગવતમાં) નીચે મુજબ છે.

તામિરની—એમાં ચોરને નાખે છે. અંધ તામિર—બ્યામિચારને માટે. શરવ—પર દ્રવ ઉપર પેટ ભરનારને. મદારશરવ—નગુણા માટે કુબીપાક—નિર્દયો માટે. કાલસુત—માતપિતાઈ મેરા નહિ કરનાર માટે. અસિપતવન—પાપની હી માટે. સુરમુખ—અન્યાયી રાજ પુરૂષ માટે. અધકૂપ—હિંસક માટે. કૃમિભોજન—કુટુંબને નહિ આપનાર માટે. સંદશ—ચરતું ધન ચોરનાર માટે. સપ્તમૂર્તિ—પુરૂષ સાથે સંગ કરનાર માટે. વજકંટક—શાહમલી—પણીની લોખપનાર માટે. વંતરણી—ધર્મરીતિ તોડનાર માટે. પૂયેદ—નિવ્રજ વેરયા સાથે રહેનાર માટે. પ્રાણરોધ—અધર્મિ ગુર માટે. વિચસન—દોગી ધરમ કરનારા માટે. સારંગેવાદન—ગામ બાળનાર અને જેર આપનાર માટે. અતીચિ—ખોટી સાદી આપનાર માટે. અયત્રાન—મધપાન કરનાર માટે. અને લાલમંદ્ર જોકવીસમું દોષખ કહેવાય છે. ક્યષકંટકમાં ૨૮

દોળખનાં નામો વર્ણન સાથે - આપ્યાં છે.

હિંદુઓ દોળખનું રચણ દક્ષિણ દિશાએ આવેલું દર્શાવે છે. જરતોસ્ત્રીમત મુજબ ઉત્તર દિશાએ છે. મહાન કવિ મિલ્ટન તેને *clothes* યાને અધારાના હેઠાણમાં મુકે છે. તેમાં ચાર નદીઓ જણાવેલી છે અને તેનો આકાર વર્તુળાકાર છે. જરતોસ્ત્રી એતેકાદ મુજબ વીરાડનામામાં આપેલા વર્ણન આધારે જણાય છે કે “ચક્રનદાઇતીના પદાડ ઉપર એક ખીયાળાનમાં ચીનવતપુલની હેઠાણમાં દોળખ આવેલું છે.

દક્ષિણને દિશાના ૨૭માં ખાખમાં દોળખનું વર્ણન ધણું ભયંકર દર્શાવેલું છે. તે જમીનમાં ધણું ઉંડુ હુએલું, ત્યાં ધણુંજ અધારું, ધણુંજ દુરગધી ધરાવનાર, અતિ કંગાલ હેવાતીવાલાઓ તથા દેવદરોની ધણીજ ખરાબ જગા અને શુદ્ધ જોવા છે. ત્યાં કાંઈ ખી આરામ, મળક કે ખુશહાલી નથી, પણ તેમાં સધળી ગધ, કીચલ, દુઃખ, સળ, સંકટ, ખરાબી અને વેદના છે; અને તે એટલા બધા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે કે, હુનિયામાં જે ગધ, કીચલ, દુઃખ અને સંકટ હોય છે તેની સામે તો તેની સરખામણી પણ થઈ શકે નહિ. ત્યાં દેવો રવાનાની કરણી મુજબ તેમની પર જીવમ શુભર છે. દોળખમાં ઉપજતી ધારતી કોઈ પણ ખીજ ખરતી સાથે સરખામણી નહિ થઈ શકે તેવી ભયંકર છે.

દોળખમાં થતી સળઓ સધળા ધર્મ લખનારાઓએ અત્યંત ભયંકર અને વેદના ઉપજાવે તથા કમકમાટ ઉપજાવે એવી જણાવેલી છે. આ સધળા શિક્ષાઓનું વર્ણન જૂદા જૂદા સાહિત્યમાં મોટે ભાગે મળતું આવે છે. મીલ્ટનને જણાવેલી સળઓ ધણી કવિતા રૂપી અને થોડી દુઃખદાયક છે. ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મે સાહિત્યમાં વર્ણવી સળ એદલ ભયંકર છે.

જરતોસ્ત્રી સાહિત્યમાં પાપી રૂઆનને સામે લેવા તેમની “કરદાર” યાને કરણી અદરૂપી ઝોરતના આકારમાં આવી ઉભી રહે છે. તેમ યાહુદીના તાલમદમાં જણાવ્યા મુજબ પાપીન રૂઆન સામે ત્રણ દુઃખી અથવા જખમી ફરેરતોઓ આવી ઉભા રહે છે. જરતોસ્ત્રી મત મુજબ તેની કરદાર પાપીને કપડા આપે છે ત્યારે યાહુદીઓના મત મુજબ જખમી ફરેરતો યુમે પાડી વીલાપ

કરે છે. જરતોસ્ત્રી મત મુજબ પાપી રૂઆનને એક દેવ દોરડાને શાંસો નાખી દોળખ બરફ ઘસડી જાય છે. યાહુદી મત મુજબ પાપી માણસને સાંકળે બાંધી એની જાય છે, ત્યારે હિંદુ મત મુજબ યમરાજ જાલમાં સીકડી તાણી જાય છે. આ મુજબ અસહી ધર્મમાં દોળખનાં દેહચતનાક ખ્યાલ ને વર્ણન એક સરખાં એક મળતાંજ જોવામાં આવે છે.

દોળકવિજોત—સર્વાતિસે એક કલિપત વાર્તા લખી ૧૬૦૪ માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી હતી તેનું નામ આ વાર્તાનો મુખ્ય નાયક દોળકવિજોત છે. સર્વાતિસના સમયમાં તેના દેશમાં પ્રજાને કલિપત વાર્તાઓની બારે લેહ લાગી હતી. આથી તરુવાર કલિપત કપાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તેમાં આ અંથ મુખ્ય હતો.

દોળકેરદર—યોર્કશાયરના પશ્ચિમ ભાગમાંનું એક પર. એ દોળ નદી ઉપરનું એક મુખ્ય રેલ્વે જંકશન છે. યોર્કની દક્ષિણે ૩૩ મૈલ ઉપર ને લંડનની ઉત્તરે ઉત્તર પશ્ચિમમાં ૧૫૬ મૈલ ઉપર છે. આ શહેર ધણું રમણિય હોવાથી ત્યાંની જાહેર ખમારતો જોવા જોગ છે. અત્રેનો ‘નોબલ ટાવર’ ૧૭૦ ફીટ ઉંચો છે. અત્રે પાણી પુરું પાડવાનું બાંધકામ ૧૮૮૦ માં ૧,૮૦,૦૦૦ રૂાડને ખર્ચે બધાવી ખુદ્યુ મેળયું હતું. શહેરમાં લોહું, પિત્તળ, લીનન અને ખેતીવાડીનાં ઝોળ-રેનાં કારખાનાં છે. ઝેટ નોર્થન રેલ્વે માટેના એનજીનો તથા ગાડીઓ અત્રેજ બનાવવામાં આવે છે. અત્રેની ખેતીવાડીની પેદાશને મ્હોટો વેપાર ચાલતો હોય ધાન્યની ત્રણ બળરો છે. ૧૮૫૧માં લોક તરતી ૧૨૦૪૨ ની, ૧૮૮૧ માં ૨૧૧૩૦ ની ને ૧૮૯૧ માં ૨૫૬૩૩ ની હતી. ૪૦ સં ૭૫૬ માં આ શહેર વિજળીથી બળા ગયું હતું અને તે પછી તરતજ ડેનિસોથી ઉજડ બન્યું હતું. ૧૭૦૩ થી આ શહેર પાસે દર મપટે ખરમાં ચરત રમાય છે. જે માટે એ જાણીતું છે.

દોળખોલા ન્યૂ—ન્યુખિયાનું આ શહેર નાઇલના કાશા કાકા ઉપર કેરોથી ૭૫૦ મૈલ ઉપર છે. વસ્તી ૧૦૦૦૦ ની છે. માહાદી સાયની લહાઇ વેળા ૧૮૮૪-૮૫ માં અત્રે ખ્રિડીશોએ મથક કર્યું હતું; પણ ૧૮૮૬ ના માર્ચમાં ખ્રિડીશ લશ્કરને ત્યાંથી તેડી લેવામાં આવતાં ન્યુખિયા સાથે આ ગામ માહાદીને હાથ ગયું હતું.

ગુપ્ત દોનગોમા નામકના ડામા કાંઠા ઉપર પડતું હાલતમાં છે. અને તે નવા દોનગોમાની દક્ષિણે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૭૫ મેલ ઉપર છે. દોનગોમાનાં રાજ્યનું પાયતખત ૧૮૨૦ માં નામીલુકસે ૭૪૩ ક્યુ હતું.

દોનાક્રાન્સિસ્કો—આ જર્મન સરચાન સેન્ટ કેથેરિનામના બ્રિટીશીયન પ્રાંતમાં છે. સ્પાન ક્રાન્સિસ્કો બંદરથી ૧૪ મેલ ઉપર છે. ક્ષેત્રફળ ૯૭ ચોરસ મેલ છે. વસ્તી ૧૮૦૦૦ ની છે. મુખ્ય શહેર જોનવિલેમાં વસ્તી ૨૦૦૦ ની છે.

દોનેગાસ—અસ્ટરનાં આ બંદર શહેરની ઉત્તર પશ્ચિમે એટલાન્ટિક સમુદ્ર દરી વચ્ચે છે. એની વધતામાં વધતી લંબાઈ ૮૪ મેલની ને પોહળાઈ ૪૧ મેલની છે. જુમલે ક્ષેત્રફળ ૧૮૭૦ ચોરસ મેલ છે. એના સમુદ્ર કાંઠેના (૧૬૬ મેલ લાંબા) ભાગમાં અનેક ટાપુઓ છે. એનો ધણો ખરો ભાગ પહાડી છે ને તેમાં ૨૪૬૨ થી ૨૦૦૦ શીટ ઉંચા પર્વતો જ્યાં ત્યાં આવે છે. અત્રે ઉન, રંઝાકિત, મસલીન વગેરેનો ઉદ્યોગ મોહજો ચાલે છે. ૧૮૪૧ માં વસ્તી ૨૯૬૪૮ ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૮૫૨૧૧ ની હતી. તેમાં ૭૬ ટકા કેથોલિક છે.

દોઈન—આગળ ક્રાન્સના રાજાના વડા કુંવર ને અજ ખેતામ આપવામાં આવતો હતો. આ ખેતામ ૬૦ સં ૧૩૪૩ થી ઘર ચએલો જણાય છે. ત્યારે એવો નીચમ ઠેરવવામાં આવ્યો હતો કે રાજાના વડા ખેટાને દોઈન આવ વિચેનાનો ખેતામ આપી, પ્રાંતનો મુખો નેમવો. આ ખેતામ ૧૧ માં લુઈના અમલ સુધી ભારે માનવતો ગણાતો હતો, પણ તે પછી આ ખેતામ માન આનરરી તરીકે ગણાતો હતો. ૧૮૩૦ માં બળવા પછી આ ખેતામ સમુજગો બધ પડ્યો હતો.

દોખર્ન—મેકબીન બર્ગ સ્પુર્વનું આ હમામ ખાનાવાહું મથક. અત્રે નાઈવા માટેના રવચ્છ ઝરાઓ છે. વસ્તી ૩૯૦૫ ની છે.

દોખલિન—આ સેકસનીનું શહેર તિપકીકથી રેલ માર્ગે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૪૦ મેલ ઉપર છે. વસ્તી ૧૧૯૭૨ ની છે. અત્રે ઉદ્યોગ દૂધરના અનેક કારખાના છે.

દોખસ—ફ્રેન્ચ સરહદ ઉપરનો ભાગ. સ્વિત-અસ્તેન્ડ અને અવાસ્કાની પાસે છે. ક્ષેત્રફળ

૨૦૦૦ ચોરસ મેલ છે. વસ્તી ૩,૦૩,૦૮૧ ની છે.

દોખમુન—નુર—અથવા મીહાનો સરોવર. મોંગોલીયાની પૂર્વ પોહળાઈમાં આ સરોવર દરી વચ્ચે છે. અત્રે પાકતું મીઠું તમામ તારવર અને ચીનની શેદેનશાહતમાં વેચામ છે. આ સરોવર મેરાવામાં ૨૦ મેલ છે, અને ત્યાં મોંગોલ વેપારીઓ વેપાર અર્થે હમેશાં વસે છે.

દોખુદગ—આ રોમાનિયાનો દક્ષિણ પૂર્વ ભાગ ફેન્ચ અને કાળા સમુદ્ર વચ્ચે છે. આ ભાગ બર્લિનની કોંગ્રેસે ૧૮૭૮ માં રોમાનિયન સરકારને હાથ આપ્યો હતો. એનો ઉત્તર પૂર્વ ભાગ મિનાસદાર છે. અત્રેની આબો: હવા ઝેરી તાપ ઉત્પન્ન કરનારી છે. ક્ષેત્રફળ ૬૧૦૨ ચોરસ મેલ છે. વસ્તી ૨,૦૦૦૦૦ ની છે.

દોમેનિકન સ્વતંત્ર—અથવા સેન્ટો હાયા-તોના પૂર્વ ભાગમાંનું રાજ્ય. ક્ષેત્રફળ ૨૦૫૮૭ ચોરસ મેલ છે. ૧૮૮૮ માં વસ્તી ૪૧૭૦૦૦ ની હતી. મુખ્ય પ્રજા સિદ્ધી અથવા મ્યુલે-ટાનની છે. સર્વે રોમન કેથોલિક ધર્મ પાળે છે. એના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગમાં શેર-ડીનો ભારે પાક કરવામાં આવે છે. મુખ્ય ખેતી તંબાકુ, કાશી અને કોકોની કરે છે. નિકાશ વેપાર મોહગનીનો ચાલે છે. સુન્ત, રપું, પારો, લોહું અને કોલસો અત્રે પુચકળી જડે છે. ત્યાં ૭૨ મેલ રેલ્વે લાઇન નખાવકી છે. ૪ વર્ષ માટે અત્રે પ્રેસિડન્ટની નેમ-લુક કરવામાં આવે છે; અને ૨૨ સંભાસદો ને દોનગ્રેસની રાજસભા બનાવવામાં આવેલી છે. મુખ્ય પાયતખત શહેર મ્હાનડો-મેનીજો છે.

દોમેનિકા—આ મ્હોટામાં મ્હોટો દક્ષિણ તરફનો સિદ્ધીશ ટાપુ, ઇવાડ અને લેસર અટિલસનાં જગ્યામાં છે. ક્ષેત્રફળ ૨૯૧ ચોરસ મેલ છે. લોક વસ્તી ૧૮૯૧ માં ૨૬૮૪૧ ની છે. મુખ્ય વસ્તી સિદ્ધીઓની છે, અને થોડા કારિજસ તથા સફેદ ચામડીવાલા છે. ભાષા ફ્રેન્ચ બોલાય છે. દોમેનિકા અસલના જવાળામુખી ભાગવાલા ભાગમાં હોવાથી ત્યાં ગરમ પાણીના પુચકળ ઝરા પડે છે. ૧૮૮૦ માં અત્રે 'બાયલીયન લેક' માંથી રાખના ગોટગોટા નિકળ્યા હતા. પર્વત તર-ફના ભાગમાં ચંડી સંખત પડે છે, અને

ત્યાં દર મત્સે સેહેજ વંસદ વસે છે. સમુદ્ર કાંઠે થોડી ખેતીવાડી કરવામાં આવી છે. મુખ્ય પેદાશ સાકર, ફટ, કોશી, કોકો અને ઈમારતી લાકડાની છે. મુખ્ય વેપાર માછીમારોનો ચાલે છે.

ઇ.સ. ૧૪૯૩ માં ૩ ૭ નવેમ્બરે કાલખસે ખીજ સફર વેળા એની શોધ કરી હતી. ૧૬૪૮ માં એક્સ-લા-એપલનાં કાલકરાર પછી આ ટાપુ વેગળો ગણવામાં આવ્યો. પણ ૧૭૫૯ માં બ્રિટીશોએ છતી લીધો હતો. પણ ૧૭૬૩ માં ફ્રેન્ચોએ હાથ કાપા પછી ફરી ૧૮૦૨-૧૪ માં ફરી બ્રિટીશોએ છતી લીધો હતો.

દારચેરટર—દારચેરટર શાયરતું એક મુખ્ય શહેર, વૈમાયની ઉત્તરે ૮ મેલ ઉપર અને લંડનની પશ્ચિમે દક્ષિણ પશ્ચિમમાં રેલ માર્ગ ૧૧૦ મેલ ઉપર છે. ૧૮૬૭ થી અત્રેની પાર્લામેન્ટમાં બે પ્રતિનિધી બેસતા હતા, પણ ૧૮૮૫ થી એક પ્રતિનિધી મોકલવાનો હક્ક મળ્યો છે. અત્રે એલ, ખીર દાર, દોર, માખણ વગેરેનો બોહોળો વેપાર ચાલે છે. ૧૮૪૧ માં લોક વસ્તી ૩૨૪૯ ની ને ૧૮૯૧ માં ૭૯૪૬ ની હતી. દારચેરટર કોટવાલું શહેર છે, આગલા રોમન રાજ્ય સમયની અનેક નિશાનો અત્રેથી જડે છે. ૧૬૪૫ માં આલીવર કૉમવેલે આ શહેરને પોતાનું મથક બનાવ્યું હતું.

દોરાખજ પદમજ—સરદાર—ખાનખહા-દુર—આ સાહસિક વેપારીનો જન્મ પુનામાં ૨૪ મી ફીસેબર ૧૮૩૬માં થયો હતો. પદમજનું કુટુંબ લાંબા દાહેકાઓ થયાં પુને વસતું આવ્યું છે અને તે દમણનાં માનવત કુટુંબોમાંનું એક ગણાય છે. દોરાખજએ પોતાનો ઇંગ્રીજ અભ્યાસ પુના કોલેજમાં કર્યો હતો, અને સર એકવીન આરનોલ્ડના એક તેવણ માનીતા શિષ્ય હતા. દોરાખજ વ્યયપણમાં જેવી ખત અને કાળજીથી કોલેજમાં જૂદા જૂદા ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી પોતાના ગુરૂની સૂચના મુજબ વર્તી નામના મેળવી હતી, તેજ ધોરણે પોતાની ઉધરતી જાહેર છંદગીમાં પણ દરેક જાતનું જ્ઞાન સંપાદન કરી નામના મેળવી હતી. દોરાખજ પદમજ પોતાની જન્મ, ભાષા ગુજરાતી ઉપરાંત મરાઠી, ફાર્સી, ઉર્દુ અને ઇંગ્રીજમાં ઘણા કુશળ હતા, અને ફ્રેન્ચ ભાષાનું પણ

સાર જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. ભાષા જ્ઞાન ઉપરાંત સાહિત્ય તરફના ઉત્સાહ સાથે એવણ વિદ્યા દુનરના પણ જ્ઞાન શોખીન હતા. છબી પાઠવાનો દુનર બપોરે દિવમાં છેક જયગીમાં હતો ત્યારે દોરાખજએ તે બાળ-તનુ બારીક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, અને તેમના વખાણવા લાયક કામને માટે તેમને 'લંડન એમેચ્યુઅર ફોટોગ્રાફીક કંપની' તરફથી એક ચોદીનું કપ તથા ચિત્ર સંગ્રહનું આલબન બેટમા મળ્યાં હતા. એટલેજ નહિ પણ આ દેશમાં બરાચલા દુનરમંદ બનાવટોનાં પ્રદર્શણમાં તેમને બે ચાંદ આપવામાં આવ્યા હતા. પણ નિશાનખાજની રમતમાં દોરાખજની કુશળતા બેદદ હતી. એવણ પોતાના સમયમાં એક યુનનદા હિંદી નિશાનખાજ તરીકે ઓળખાતા હતા, અને ૧૮૭૭માં પોતાની ચાલાકી માટે 'વેરટન ઈન્ડીયા નાઈક્લ એસોસિએશન' તરફથી એક સોનાનો ચાંદ મેળવ્યો હતો. આ બાળતનો એવણ એટલો બધો શોખ ધરાવતા હતા કે ૧૮૮૧થી તે મરણ પર્વત આ એસોસિએશનના સેક્રેટરીનું કામ બજાવી લખાણોથી તે દુનરને બનવું ઉત્તેજન આપવાની કોશિસ કર્યા કરી હતી ૧૮૭૯માં દોરાખજએ નામદાર ગવરનરનો તથા ૧૮૮૨માં નામદાર વાઇસરાયનો કપ મેળવ્યો હતો. દોરાખજ પદમજએ એકંદર ૯ કપ અને ૧૨ ચાંદ મેળવ્યા હતા. જેમાંનો એક ઇંગલંડના નેશનલ રાઇફલ એસોસિએશન તરફથી બક્ષવામાં આવ્યો હતો. પોતાની શોધક બુદ્ધિથી એવણે એક નવી જાતનો 'એનિમો-મિટર' શોધી કાઢ્યો હતો.

દોરાખજ પદમજ જૂદા જૂદા દુનર ઉદ્યોગમાં પણ ઘણો અતીલો ભાગ લેતા હતા. 'ડેકન પેપર મીલ' એવણે પ્રથમ ચાલુ કરી તેમજ, એમની રચાયેલી બેક પુનામાં એક પ્રસિદ્ધ ખાતુ થઈ પડ્યું છે. પુના ખાતે એક જરફ બનાવવાનું કારખાતું તથા સુતરની એક મીલ પણ બાંધી હતી. લગભગ ૧૨ વર્ષ સુધી તેમણે પુના મ્યુનિસીપલ કમિશનરનો ઓધો ભોગવ્યો હતો. પુના મ્યુનિસીપાલીટીના પ્રમુખ તરીકે પણ ઘણા વર્ષોથી ચુંટી કાઢવામાં આવતા હતા, અને સેવટ સુધી એ માન ભોગવ્યું હતું. ૧૮૯૫માં નામદાર ગવરનરની ધારા સભાના એક સભાસદ તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. ૧૮૯૪માં

દક્ષિણના પેહેલા વર્ગના સરદારનો તથા ૧૮૯૫ માં ખાનખાદારનો એલકાબ આપવામાં આવ્યો હતો. મરણ ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં ૧૧મી જુલૈએ નિપજ્યું હતું.

દોલ—ફ્રેન્ચ દિપાર્ટમેન્ટનું આ પુરાતમ શહેર સેટ માલોની દક્ષિણ પૂર્વે ૧૦ મૈલ ઉપર છે. અત્રેનું ૧૩મી સદીનું પુરાતમ દેવળ ગ્રેનાઇટનું બાંધેલું છે. વસ્તી ૩૯-૦૨ની છે.

દોલે—જૂરાનાં ફ્રેન્ચ ભાગમાંનું શહેર. આગળ એ ફ્રેન્ચ કોમરેનું પાલતખત હતું. દીન્નેનની દક્ષિણ પૂર્વે ૨૯ મૈલ ઉપર છે. અત્રે ઐથિક ચર્ચ છે અને એનજીન તથા ખેતીવાડીનાં અધિવાસીનાં કારખાનાં છે. વસ્તી ૧૨૫૭૩ની છે.

દોસાદ—બંગાલમાં આ પ્રજા જલ્દાદ અથવા મુરદા ઉચકવાનો અથવા શહેરની રમેલાળી કરવાનો વધો કરે છે. બંગાલ, બિહારમાં તેઓ મજૂરી કરી પેટ ભરે છે. આ પ્રજા મજબૂત, ઉચી અને રાઠોડી બાંધાની છે. તેઓ દેવપૂજા કરે છે.

દોસેર શાયર—આ દેશ ઇંગલિશ ચેનલને લગતો, હેમ્પશાયર તથા હેન્ડનશાયરની વચમાં છે. એની જુમલે લંબાઇ ૫૮ મૈલ ને વધતામાં વધતી પોહળાઇ ૪૦ મૈલની છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૯૮ ચોરસ મૈલ છે, અથવા ૬૨૭૨૬૨ એકર છે. એનો ૯ મો ભાગ ઉગડ, ૩ જો ભાગ ખેતીવાડીથી ભરપૂર ને બાકીના ભાગ ધાસ ચારાથી ભરપૂર છે. એનો સુમુદ્ર કાંઠો ૭૫ મૈલ લાંબો છે. મુખ્ય નદી રોર ને ફ્રોમી છે. અત્રે માખંડ અને તહેવાર મેટાડી મળે છે. અત્રેની આખો હવા સમઘાત છે. લોક વસ્તી ૧૮૪૧ માં ૧૭૫૦૫૪ ની ને ૧૮૯૧ માં ૧૯૪૫૧૭ ની હતી. ૧૮૫૮ થી અત્રેથી પાર્લામેન્ટમાં ૪ પ્રતિનિધી મોકલવાનો હક મળ્યો છે.

દોરિયા—ગ્રીનાઇ સરહદ ઉપર આ પર્વતની હાર દક્ષિણ પૂર્વે સાઇબિરિયામાં વધે છે. આ હાર બવઘાલ સરોવરપર અને અરચુન નદી વચ્ચે છે.

દોલતાખાદ—નિજમ હંદાખાદમાં આ શહેર અને કિલ્લો ઔરંગાબાદની ઉત્તર પશ્ચિમે ૧૦ મૈલ ઉપર છે, અને મુંબઇની ઉત્તર પૂર્વે ૧૭૦ મૈલ તથા હંદાખાદની ઉત્તર પશ્ચિમે

૨૮ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૨૪૩ ની છે. અત્રેનો કિલ્લો દેવગિરીને નામે મળ્યું પ્રસિદ્ધ છે. આ કિલ્લો જમીનથી ૧૫૦ ફીટ ઉપર ૨૩ મૈલ ઘેરાવાવાલો છે. કિલ્લા ઉપર જવા માટે હેઠેથી ઉપર જતાં ત્રણ કિલ્લેખંદો પસાર કરવી પડે છે. ટોચ ઉપર સપાટ મેદાન હોઇ તેની ઉપર તોપો અને ધમ્મનો સ્થાન છે. મિનારા ઉપરથી નીચે સુધીની ચર ૨૧૦ ફીટ ઉંડી છે અને તે ૧૨૯૪ માં મોહમ્મદન રાજ્યકર્તાઓએ બંધાવી હતી. મિનારાની નજદીક જૈન મંદીરનું ખડીયર છે; મંદિર પાસે ચેન મહાલનું ખડીયર છે. જ્યાં સુરતાન અબદુલ હુસેન (ગોલકોંડાનો) તાનશાહ રાજ ઔરંગઝેબ તરફથી રાજ્યકીય કેદી મોકલવામાં આવતા તેમને રાખતો હતો. આ કિલ્લો સમુદ્ર સપાટીથી ટોચ સુધી ૬૦૦ ફીટ ઉંચો છે. આ કિલ્લાની ધણીખરી ચરો ૩૦ ફીટ પોહળા હોવાથી તે પુત્ર મારફતે પસાર કરવી પડે છે.

આ કિલ્લાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઝાઝો જણાવતો નથી. ૧૨૯૪ માં અસાઉદિન ખાલજી ૮૦૦૦ ના લશકર સાથે અત્રે ચઢી આવ્યો હતો. આ વેળા અસાઉદિને ત્રણ અરવાડીયામાં અત્રેના રાજા રામચંદ્રને શરણે આણી કિલ્લો તામે કરી તેની સાથે કાલક કરાર કર્યા હતા. આ કરારમાં એવી શર્ત હતી કે રાજાએ ૬૦૦ મળ્યું (૮૭ રત્નનો) સોનું, ૭ મળ્યું ચોતી, બે મળ્યું અરેરાત, જોખા દિરા માણેક, જેસપર નામના પોખ-શજ, લીલમ, ૧૦૦ મળ્યું ચાંદી, ૫૦૦૦ તાંકા રેશમ અને બીજા કપડાનાં અને એલીયપૂર તથા આસપાસનો દેશ આપવાનું તેમાં જણાવેલું હતું પણ ૧૩૦૬ માં રાજાએ બળવો કર્યાથી મલીક કાફૂરે રામચંદ્ર રાજાને કેદ કરી દિલ્લી મોકલ્યો, પણ ત્યાં રાજાએ ફરી તેની સાથે મિત્રાચારી કરી પાછો દેવગીર મોકલ્યો. રામચંદ્ર પછી તેનો બેટો ચંકર રાજ થતાં તે સામે યથો પણ કાફૂરે દોહતાખાદ તામે કરી ચંકરને મારી નાખ્યો હતો. તે પછી કાફૂરે મજબૂત લશકર આ કિલ્લામાં રખ્યું; પણ તેટલો રામચંદ્ર રાજાના બાઈ હરખપાલે બળવો કર્યો, તેથી મુબારીકખાન સુલતાને ચામ કરી હરખપાળને મારી તેનું શબ દેવગીર

દરવાજા ઉપર ટાંગ્યું. તે પછી ૧૩૨૫ સુધી શાંતતામાં ત્યાં મોહમેદન અમલ ચાલુ રહ્યો. ૧૩૩૮ માં મહમદ તખલખે દેવગીરને દોલતાબાદ નામ આપી દિલ્લીથી રાજમગાદી દોલતાબાદમાં આણી સ્થાપન કરી (દોલતાબાદ (દેવગીરીથી) દિલ્લી ૮૦૦ મેલ દૂર છે.) થોડાં વર્ષ પછી તખલખનાં હાથથી શુલખગા અને ખીદરના બહામની રાજઓના હાથમાં દોલતાબાદ ગયું, જે ૧૫૨૬ વેર હતું. બહામની પછી દોલતાબાદ અહમદનગરના નિજમ શાહના હાથમાં ગયું ને મોગલ સત્તા તળે રહ્યું. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબના મરણ પછી દખણનું રાજ આસોડ જાહને હાથ ગયું ત્યારથી આ શહેર તથા કિલ્લો નિજમના વંશજોના હાથમાં છે. હાલમાં માત્ર આ કિલ્લામાં ૧૦૦ પોલીસ સિપાઇઓ રહે છે.

દ્રવિડ—સાતમી સદીમાં આ પ્રાંતનો પેરાવો ૧૦૦૦ મેલનો હતો. તેનું પાષતખત કાચીપૂર હતું, એ કાન્જેવરમનું સંસ્કૃત નામ છે. એ મદ્રાસની નૈઋત્યે પાસે છે. આ રાજ્યની પશ્ચિમે અને પૂર્વે ખીજ દેશ કહેવા છે આ ઉપરથી આ બેઉ સમુદ્ર સુધી પસરેલાં છે. એની ઉત્તર સિમા પશ્ચિમ કિનારા તરફથી 'કંદુર' અને 'ત્રિપાતી' ઉપરથી 'પલિકત' સરોવર સુધી અને દક્ષિણ સિમા કલિકાટથી કાવેરીનાં મુખ સુધી હશે. એટલા પ્રદેશનો પેરાવો ૧૦૦૦ મેલ છે. દ્રવિડ દેશનું નામ ભારતમાં છે. કાચીનું વર્ણન વરાહમિહીરે ક્યું છે.

દ્રવિડ ભાષાના વર્ગમાં તામિલ, તેલંગી, કાનડી, અને મલયાળી એવી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓ, તેમજ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંની ગોંડ, રાજમહાલ, ઉરાઓન-કોલ પ્રાદ્યંબ, વગેરે લોકોની ભાષાઓ આવે છે. દ્રવિડ ભાષાઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ચાલે છે; તે ઉપરથી આ ભાષા બોલનારા લોકો મૂળે લોના હશે; અને આર્ય પ્રજાએ તેમને દક્ષિણમાં હાકી કાઢ્યા હશે એમ જણાય છે.

દ્રવિડ ભાષા સિધિઅન વર્ગની છે, એમ રાસ્કે ઇ. સ. ૧૮૨૧માં જણાવ્યું હતું. તેમનાં મૂળાક્ષરો ભિન્ન છે. સંસ્કૃત કરતાં આ ભાષામાં મૂળાક્ષરો ઘણા છે. આ સઘળી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા હિંદુસ્તાનમાં ૬ થી ૭ કરોડની છે. હાલમાં અર્ધિ સંસ્કૃત ભાષાની સપ્તકલીન એવી ૧૨ દ્રવિડ ભાષાઓ

છે, તે પૈકી તામિલ, તેલંગી, કાનડી તથા મલયાળી ઘણી મહત્વની છે. આ સર્વેમાં તામિલ ભાષા સુધરેલી છે. જુની તામિલ અને નવી તામિલમાં ઘણો ફરક છે. વર્તમાન સમયની ભાષાઓ ૮મી સદીથી ૧૨મી સદી સુધી ચાલુ હતી.

દ્રવિડ ભાષાનાં ઉપર જણાવેલા પેટા બેદ ઉપરાંત નીચલા બેદ પણ સમાય છે; તેમનાં નામ:—તેલંગુ, કાનડી, બદગ, તુલુ, કુડુગુ અથવા કુંગ, તોડકોટ, ગોંડ ભાષાનાં પ્રકાર, મહાદેવ, રાજ, મારિઆ, કન્ધ, અથવા કુ, ઉરૌ અથવા ભરવાડ, રાજમહાદી અથવા માજેર; ખીજી પરચુરણ ભાષાઓ—નાયકુડ કોલમ્બી, ટેકાડી, મેરકળ અને ઝડળ છે.

દ્રાક્ષ—યુરપિયન ગ્રીસમાં વપરાતું ચલણી નાણું. ૧૦૦ લેપતાનો ૧ દ્રાક્ષમાં થાય છે; જેની પાંચ પેન્સ કિંમત થતા જાય છે, ને હિંદી ચલણ રૂપે પાંચ આના થાય છે.

દ્રાક્ષ—એના વેલાનાં મંડપોનાં મંડપો અને છે. હિંદુસ્તાનમાં જે દ્રાક્ષ ઉગે છે તેમાં ૩ જાતી છે. કાળી, સફેદ અને લીલી. આ દેશમાં થતી દ્રાક્ષ લીલી હાલતમાંજ ખપે છે. અરબસ્તાન, ઇરાન અને મરકતમાં દ્રાક્ષ અતિ મોટા જથ્થામાં ઉગે છે, આથી ત્યાંથી તેને સુકવી પરદેશ રવાના કરવામાં આવે છે. મનુકા, ખીસમીસ એ સુકી દ્રાક્ષનાં નામે છે. યુરપમાં પોર્તુગલ, ફ્રાન્સ, ઇટલી વગેરે દેશમાં ઉત્તમ દ્રાક્ષ થાય છે. તેમજ અધ્યાનિસ્તાની ને ઇરાની પણ જાણીતી છે.

હિંદુસ્તાનમાં ૪૦ થી ૫૦ વર્ષ થયાં યુરપ આહેલી શ્રેષ્ઠ જાતની દ્રાક્ષ ઉગાડવામાં આવે છે, અને તેપર તેવાંજ ઉત્તમ ફળો ઉગે છે. કાશમિરમાં તથા પંજાબમાં જૂદી જૂદી ૭-૮ જાતનાં દ્રાક્ષવેલ ફ્રાન્સમાંથી મંગાવી તેની ખેતી કરવામાં આવતાં તે અખતરે ફલેમંદ થયો હતો. સિંધ હિંદ્રાબાદમાં 'બીન્ડુઆમે' મુનિસીપલ બગીચામાં પરદેશી દ્રાક્ષ વેલા ઉગાડી અખતરમાં ફલે મેળવી હતી. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ઔરંગાબાદની દ્રાક્ષ ઘણી ઉત્તમ જાતની ગણાય છે. તે કાળી હોષ પોર્તુગલ દેશમાંની કાળી દ્રાક્ષ જેવી હોય છે. એ ઘણી મોઢી કિંમતે વેચાય છે. તેમજ અહમદનગર, નાસિક, અશિરગઢ વગેરે ઠેકાણે દ્રાક્ષ થાય છે, તેના કરતાં

આરંગાખાદી દ્રાક્ષની કિંમત ચાર ધણી ઉપર છે.

દ્રાક્ષના વેલા બની તેના માંડવા મોટા વિભાગમાં પણ શેખરમાં હોય છે. દ્રાક્ષની અનેક જાતો છે. કેટલીક મીઠી અને મોળી તો કેટલીક તદન ખાદી હોય છે. એની જાત પ્રમાણે તેનો આકાર અને રંગ જુદા જુદા હોય છે. કેટલીક ગોળ, કોષ લંબોચી, ઠાળી અને કેટલીક ભંચુડીયા સફેદ હોય છે. કેટલીક જાતની દ્રાક્ષ પાક્યા પછી લાંબો વખત રહી શકે છે, ત્યારે કેટલીક તરત ખિમટી છે.

એની ખેતી માટે મિનાસદાર હવાવાળી જગ્યા નકામી ગણાય છે, પણ ઉત્તમ ખરડ જમીન જોઈએ. જ્યાં સખત તડકો અથવા મિની હવા હોય છે ત્યાં દ્રાક્ષજન સારાં થતાં નથી. દ્રાક્ષના વેલા અદ્યવવાની અગત હોવાથી આ માંડવા ઉપર દક્ષિણ લાંબો ખનાવવો. તે સુમારે ૧૦-૧૨ શીટ રોહજો અને ૮ શીટ ઉચો રાખવો. એટલે ગર્ભમાં તેની તમે બેઠવા ફરવાની સગવડ મળે છે. આ માંડવાથી ૮ શીટ અંતરપર વેલા રોપવા અને તે જમ જમ મોટા થશે તેમ તેમ ઉપર ચઢતા જશે.

દ્રાક્ષ વેલા માટે ઉત્તમ જાતની ખરડ જમીન જોઈએ. જો જમીન ઉડી હોય ને જ્યાં વેલા રોપ્યા હોય ત્યાં પાંચ શીટ ઉંડા ખાડા ખણી તેના તળીયામાં પથ્થરા અથવા ઈંટ-રડી પુરી ઉપર મોટાડી તથા ખાતર ભરવું. તેમાં રોપવા માટે જે રોપા અથવા કલમમાંથી ખનાવેલા વેલા હોય તે કાઢી રોપવા. દ્રાક્ષ-વેલાની ખેતી જીન માસમાં શરૂ કરે છે. આ રોપા અથવા વેલા ધણાં લાંબા હોય છે. જમીનથી ત્રણ ગાંઠ અથવા આંખ બાકી રાખી ઉપરનો ભાગ છાંટી નાખવો. આ મુજબ નવા રોપેલા વેલાને ૬ દિવસે પાણી સીપવું પડે છે.

આ વેલા રોપ્યાથી સપ્ટેમ્બરમાં તેને જે ડાંખળી આવે છે તેને છાંટી નાખવી. ફક્ત વેલાનો મુખ્ય ખુટો તેપરજ આવેલો રહે તેજો રાખવો. પછી બીજા વર્ષે અક્ટોબરમાં આ ખુટો ઉપર ધણીક ડાંખળીઓ આવે છે તેમાંની જે જોરદાર કામ રાખી બાકીની છાંટી નાખવામાં આવે છે. આ જે ડાંખળીને ધણીક અંકુર છૂટે છે, તેમાંના પાસે પાસે ઉગેલી ડાંખળી કાપી ઓછી કરવી. પછી

આ વેલાનાં થડ આસપાસ જે શીટના અંતર ઉપર ચર ખાદવી, અને નવેબરની આખેરીમાં તે ચરની બાહેરનાં સર્વ મૂળીયાં છાંટી નાખવાં. પછી આ વેલાની આસપાસ જે શીટના અંતર ઉપર ચર ખોદવી અને નવેબર માસની આખેરીમાં આ ચરની બાહેરનાં સર્વ મૂળીયાં કાપી નાખી વેલાને ખાતર આપવું. ખાતર નાખ્યા પછી વેલાને ૪ દિવસે ભરપૂર પાણી સીપવું. ફોળા આવ્યા પછી દરરોજ ભરપૂર પાણી અને દિવસે છાલવું પ્રવાહી ખાતર આપવું. ફોળા પાકપર ચઢતાં પાણી સીપવાનું બંદ કરવું. એ આગલે વર્ષે વસાહ પછી આગળ જણાવ્યા મુજબ મૂળીયાં છુટાં કરી ખાતર આપવાનું ફરી શરૂ કરવું. નવા લગારેલા વેલા ઉપર ૩ વર્ષ સુધી મોહોર અને ફોળા આવતા જ્યારે જ્યારે નજરે પડે ત્યારે તેને છાંટી નાખવા. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય જે શાખા માહેલી એકની સર્વ ડાંખળીઓ ગર્ભમાં છાંટી નાખવી, અને બીજી જાડી ડાંખળી ઉપરની ઝીણી ડાંખળીઓપર બીજા વર્ષે ફોળા આવે તે માટે તેને રહેવા દેવી. તેને ફોળા આવતાં તે ડાળી બીજી શાખાની સર્વ ડાંખળી રહેવા દેવી. આ મુજબ વારી વારી એ ફોળા આપતી ડાંખળી છાટવી.

દ્રાક્ષના વેલાનાં લાકડા ઉપર જ્યારે જાડી અને પોકળ છાલ આવેલી જણાય, તે પણ ડાંખળી છાંટવા સાથે ખેંચી કાઢવી. એજ તેમાં કોઈ થઈ વેલાને નુકસાન થતું અટકે છે. દ્રાક્ષ વેલા ઉપર કોષ કોષ વખત એક પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ કીડા થાય છે, જેથી વેલાને બારે નુકસાન પોંદે છે. આ કીડાને 'મિલ્કયુ' કહે છે. આ કીડા વેલા ઉપર થતાં વેલાને જમીનથી ૧ ઇંચ રાખી બાકીનો ભાગ છાંટી બાળી નાખવો, અને કાપેલા વેલાનાં થડ ઉપર ઘાસ પોંચરી તેને પણ બાળવું. પછી તેજ થડ આસપાસ ખાડો ખોદી તે ઉપર રોજ પાણી સીપવું. પછી થોડા દિવસમાં નવા વેલા કુટી કીડા નિર્મૂળ થાય છે. આ વેલાપર ફરી કીડા થતાં તેને ગધકનો ધૂમાડો આપ્યાથી તેનો નાશ થાય છે. પણ આ ધૂમાડો આપવો અગવડમય છે. માટે દ્રાક્ષનાં કલમ ગધકના પાણીમાં જોળી રોપ્યાથી તે વેલા ઉપર કદી કીડા થતાં નથી.

કાચમિર તથા પંજાબમાં દ્રાક્ષની અનેક

જાત ઉગે છે. તેમાં મુખ્ય—સફેદ અંગૂર—એનાં ફળો નાહનાં, ગોળ અને સફેદ હોઇ લીલા રંગના હોય છે. તે રંગીમાં મીઠાં હોય છે.

સફેદ પોર્તુગીઝ અંગૂર—એનાં ફળોનો હુમખો મ્હોટો હોઇ તે જૂદા જૂદા હોય છે. તેનાં ફળ ઉપર લાંબી અને સખત છાલ આવે છે. તે જરા ખાટી હોય છે. આ દ્રાક્ષ પાક ઉપર ચઢ્યા પછી ધણું દિવસ ટકે છે. એને કાશમિરી દ્રાક્ષ કહે છે.

બેદાના અંગૂર—આ દ્રાક્ષ શ્રેષ્ઠ જાતની છે. એનો આકાર કાશમિરી દ્રાક્ષ જેવો હોય છે પણ તેનો રંગ કાળો જાણીડો હોય છે. આ દ્રાક્ષ ભારતીયમાં ઉગે છે.

કાળા રંગની દ્રાક્ષને હબશી અંગૂર કહે છે. દ્રાક્ષમાંથી બે જાતની દારૂ રેપન, યૂરોપિય, ફ્રાન્સ અને ઇરાન વગેરે થકા પ્રદેશમાં બનાવવામાં આવે છે. આ વાઇન દેશી હોઇ સેડેજ ઉસાદો, લોહીની વૃદ્ધિ કરનાર, થમ્બર અને તેછ આપનાર છે.

દ્રાક્ષ પિત્તશામક હોઇ રક્ત વૃદ્ધિ કરનારી હોવાથી તેનો અર્ક કોલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે. દ્રાક્ષનાં પાંદડા જનારને ખવાડે છે, અને લાકડાનો કોષ્ટ કાળો રંગ કરે છે.

દ્રાક્ષની યોજના ઔષધિ ઉપચારમાં યોજેલી હોઇ વિષ, ધાતુક્ષય, તૃષ્ણા, મુન્ડરોગ, સનિપાત, ક્ષતકાસ, શ્વળ, પિત્તજ્વર અને રક્તપિત્ત ઉપર દ્રાક્ષને મધમાં ખવડાવવામાં આવે છે.

દ્રાક્ષ રસ બનાવવા માટે ત્રણ ભાગમાં કામ બળવવું પડે છે. ૧ ભાગમાં દ્રાક્ષનો રસ કાઢવામાં આવે છે, બીજામાં તે રસનો દારૂ બને છે અને ત્રીજા ભાગમાં તે દારૂ બાટલીમાં ભરવામાં આવે છે. પ્રથમ દ્રાક્ષ ખીલી રહેતાં તેને સુટવાનું કામ શરૂ થાય છે. આ દ્રાક્ષ વિણતી વેળા સંભાળ રાખવી પડે છે કે જેમાં કામી, ટૂટી ગએલી અથવા કાઢેલી દ્રાક્ષ વિણવામાં આવતી નથી. દ્રાક્ષ એખટી કરતાંજ તેને ગાડામાં ભરી કારખાનામાં મોકલે છે. જ્યાં તરતજ તેને ગાડામાંથી ખાલી કરી લાકડાના ગંબર ચાલામાં નાખી છુટે છે. આ દ્રાક્ષ જાનસો પગવડે છુટે છે ને રસ કાઢે છે. તે પછી આ રસને ટાકમાં ભરી મેળવામાં આવે છે, જે પછી તેને એકથી બે વર્ષ વેર હેરફેર કરી જૂદા

જૂદા પીપમાં ભરે છે. છેલ્લે તેમાં ઈંદાની સફેદી કે દાળ નાખી ખુબ લલાવવામાં આવે છે, જેથી દારૂ તદ્દન સ્વચ્છ થઇ બાટલીઓમાં ભરવા લાયકનો બને છે.

દુષ્ટ—સોમ વંશીય પુર કુલોત્પન્ન અજમીઠ પુત્ર નીત, તેના વંશમાં જન્મેલો જન્તુ અથવા પૃષ્ઠ રાજનો પુત્ર. એને બલાનીક, શ્રુત, સુરયા, શત્રુજય એવા ૪ પુત્રો અને સિખંડીની નામે કન્યા હતી. એ અને દ્રોણાચાર્ય અગ્નિ વેશ્ય ગુરને ત્યાં સાથે ધનુર્વિદ્યા બજાતા. જૂદા પડ્યા પછી જ્યારે દ્રોણ દુષ્ટની પાસે ગયો તે વેળા તેને બહુ અપમાન આપ્યું. આથી દ્રોણે હસ્તિનાપુરમાં પાંડવ દેવેવોને બજાવ્યા પછી અર્જુન પાસે એને બધાવી મળાવ્યો, પણ દુષ્ટે ક્ષમા માંગતાં તેને અડધું રાજ્ય પાછું આપ્યું હતું. દુષ્ટ લજજિત થઇ પાછો જતાં માકદી, હનવતિ, કાંપિથ્ય વગેરે ગામે છતી પોતાના અર્ધ બોએલું રાજ્ય પાછું વધાર્યું; અને અહિછત્ર નામે નવું રાજ્યધાની શહેર વસાવ્યું. પછી એણે વન વન ભટકી દ્રોણાચાર્યને મારે એવો પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની આરંભ રાખી. એક વેળા આરંભમાં ફરતાં દુષ્ટ કાપિ પાસે એકસો વર્ષ નોકરી કરી વર મેળવ્યો. પછી એણે યજ્ઞ કરી અગ્નિ કુંડમાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામે પુત્ર અને કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) નામે કન્યા ઉત્પન્ન કરી. પછી દુષ્ટે દ્રૌપદી માટે સ્વયંવરનો મ્હોતસવ કર્યો. પછવાડેથી જ્યારે માલમ પડ્યું કે દ્રૌપદી પાંચ જણની સ્ત્રી થવાની છે, ત્યારે એ બહુ ક્રોધે ભરાયો, પણ કૃષ્ણે તથા વ્યાસે તેનાં મનનું સમાધાન કરવાથી દુષ્ટે દ્રૌપદીને અતુકમે પાંચે સાથે પરણાવી. મ્હોટા યજ્ઞમાં પાંડવ પક્ષમાં દુષ્ટ મહારથી જોધો હતો, ને દ્રોણના બાણથી પડ્યો હતો. દુષ્ટને પોતાની સ્ત્રી થયેલો સિખંડી નામે એક પુત્ર હતો.

દ્રોણ કાગડો—કાગડાની જાતીમાં આ કાગડો સહુથી મ્હોટો ગણાય છે. એ દુનિયાના ગરમ તેમજ સખત થંડીના દેશોમાં પણ જણાય છે. આ પક્ષી રચાતું, ધાડી મિત્રાચારી કરનાર છે. (જુઓ કાગડો).

દ્રોણ સાગર—એક પ્રાચીન તલાવ. દિલ્હીની ઈસ્લામી કાશિપૂર નામનું એક જુનું શહેર છે. તેનું ઉત્તર આક્ષાંસ ૩૦ થી પૂર્વ રેખાંશ

૬૯૦ છે. અર્ધાંશતી નગરીના રાજા દેવચંદ્ર દના એક આશ્રિત કારીનાયે આ સેહેર વસાવ્યું હતું. આ કારિપૂરની પૂર્વે ૧ મૈત્ર ઉપર યોજન નામે જુનેા કિલ્લો છે. તેની લંબાઈ ૩૦૦૦ શીટ ને પેઠળાઈ ૧૫૦૦ શીટની છે. આ કિલ્લામાં દ્રોણ સાગર નામે તલાવ છે. તેનો ઘેરાવો ૬૦૦ ચોરસ શીટનો છે. આ તલાવ તથા કિલ્લો પાંડવોએ પોતાનાં સુર દ્રોણાચાર્ય માટે બનાવ્યા હતા, આથી તે તલાવ દ્રોણ સાગરને નામે જાણીતું થયું છે.

દ્રોણાચાર્ય—મારદાજ ક્રમિને બૃહસ્પતિનાં અંશથી થએલો પુત્ર. પ્રથમ પિતા પાસે વદ બણી પછી અગ્નિ વેધને ત્યાં રહી ધનુર્ધિધાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ ‘કૃપરા’ સાથે પરણવાથી એને અશ્વથામા નામે પુત્ર થયો. દ્રોણ પરશુરામ પાસે અસ્ત્રવિદ્યા બખ્ખો હતો. જ્યારે એ દુષ્ટ પાસે દ્રવ્ય માંગવા ગયો; ત્યારે તેણે એનું અપમાન કરવાથી એ સ્ત્રી પુત્રને લઈ હસ્તિનાપુર ગયો, ને ત્યાં બિંબ ધૃતરાષ્ટ્રને મળવાનો વિચાર કર્યો. એક દિવસે એ નગર બહાર જ્યાં બાળક પાંડવ કૌરવ દો રમતા હતા તે દૂર ખેસી જ્યાં કરે છે તેટલામાં એનું બન્યું કે એક દોઝ અંધારા કુવામાં પડ્યો, જે સહુ જોવા ગયા તેટલાં ‘ધર્મ’ની વિદી માહે પડી, આથી તેઓ ધમરાયા. તેમને ધમરાતાં જોઈ દ્રોણે ત્યાં જઈ કહ્યું “હે રાજપુત્રો તે અસાધ્ય વસ્તુ સાધ્ય થાય તેવો સુદ્ધ કર્યો નથી, એમ કહી કુવામાં દબા મંત્રીને નાખ્યો, તો તે દોઝ લઈ ઉપર આવ્યો; ને ધનુષ્ય ચડાવી બાણ માર્યું તો તે નીટી લઈ આવ્યું. રાજપુત્રોએ અજ્ઞા થઈ દ્રોણને આરસકારથી રાજ મંદીરે તેડાવતાં બિંબે તેને રાજપુત્રોને બણાવવા રાખ્યો. ત્યાં રાજપુત્રોને બણાવ્યા પછી અર્જુનને દુષ્ટ સામે લડવા મોકલી તેને હરાવી કેદ કરી આણ્યો. દુષ્ટે ક્ષમા માંગવાથી તેનું અર્ધ રાજ્ય લઈ તેને છોડી મેલ્યો. આ પછી દ્રોણે અર્જુનને ‘લક્ષ્મણ’ ઉપદેશ કરી યોગ્ય પ્રસંગે વાપરવાનું કહ્યું. એ કૌરવ પક્ષમાં રહેલો હોવાથી એને પાંડવો સામે અનેક પ્રસંગે લડવું પડ્યું હતું. ૧૮માં પાંચ દિવસ દ્રોણે સેનાધિપતિ થઈને વરહેવાર સુતરાઈથી યુદ્ધ ચલાવ્યું, તેમાં

કૌંચ, ચક્ર, શકટ. પદ્મસુચિમુખ, વ્યૂહ રમ્યાં હતાં, જેમાં સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર વાપર્યાં હતા.

માત્ર એને અર્જુનના બાણથી કાઢકાઢ વેળા સ્વદ્ય મૂંઠામાં રથધ્વજ ઉપર રોકવું પડતું હતું. જ્યારે પાંચ દિવસે બપોરે પાંડવો દ્રોણના મારથી ધણાં ધમરાયા ત્યારે કૃષ્ણે શીમની પાસે કૌરવ સેનામાંને અશ્વથામા હાથી મરાગ્યો ને અશ્વથામા પડ્યો એવી જુમ પાડતાં એ ધમરાયો. કેમકે અશ્વથામા મીરજીવ છે. ને એ મરે નહિ એમ કહેવાતું હતું. પછી એણે ‘લક્ષ્મણ’ એનું ૨૦,૦૦૦ પાંચાલ, ૬૦૦૦ સુંબધીર વગેરે માખી, તેટલાં બરદવારાદિક દ્રોણાચાર્યનાં પિતરાએ આવી એને કહ્યું કે તું બાલજી થઈ આ યુદ્ધમાં ધણાં ધાર કરે છે તે તને છાંચે નહિ. આથી એણે સમાધી ચડાવતાં પાંડવોનો નય થવો એવા આશિરવાદ આપ્યા, પછી એનું તેજ નિકળી સૂર્યમાં જઈ મળ્યું (આ સમયકાર કૃષ્ણ, અર્જુન, ધર્મ, કૃપ અને સુંબ એમનેજ દેખાયો હતો). તેટલાં ધૂષ્ટ ધૂમ્ને જઈ ખામથી એનું માથું છેડ્યું.

એ કદે લાંબો, વાંકો ચાલનાર, રંગે સ્થામ ને શ્વાવરથાથી સેહે બાલ વાળો હતો. મરણ સમયે એની ઉંમર ૪૦૦ વર્ષની હતી. મનુસ્મૃતીનાં પેહેલા અધ્યાયનાં ૮૩મું શ્લોકમાં લખેલું છે કે કૃતયુગમાં મનુષ્ય ૪૦૦, ત્રેતાયુગમાં ૩૦૦, દ્વાપર યુગમાં ૨૦૦ અને કલ્પયુગમાં ૧૦૦ વર્ષ જીવશે.

દ્રૌણી—દ્રોણ પુત્ર અશ્વથામા. એ હાલમાં ૨૮ મી ચોકડી પુરી થતાં જોગણત્રીસમી ચોકડીમાં થનાર બ્યાસ.

દ્રૌપદી—દુષ્ટ રાજાની કન્યા, કૃષ્ણાનું બીજું નામ. એને એના પિતાના નામ ઉપરથી પાંચાલી અને ચારસેની એવાં પણ નામો છે. એ દુષ્ટ રાજાના યત્રમાં ‘સચી’ નાં અંશથી અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. એની અંગકાંતી ગૌરવણી અને સેહેજ સ્થામતા મિશ્રીત હોવાથી દુષ્ટે એનું નામ કૃષ્ણા રાખ્યું હતું. એ ઉંમરે વધતા એનો સ્વયંવર કર્યો, તેમાં પાંડવોએ એમી જીતી. સુભદ્રા એ કૃષ્ણની બેહેન હોઈ દ્રૌપદીની સોજ હતી, તોય એને કૃષ્ણ બેહેન કરી

કહેતા હતા. એને. મુધિષ્ટર, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ પાંચ ભરતારથી પ્રતિ વિષ્ણુ, શ્રુતસેન, શ્રુતકિર્તિ, શતાતીક અને શ્રુતવમા એવા અનુક્રમે પાંચ પુત્રો થયા હતા. એ પાંચ વિશ્વદેવનાં અંશ હોઇ મહા રક્ષી હતા.

જ્યારે ધર્મ જુગારમાં સ્વસ્ત્ર હારી દ્રૌપદીને પણ હારી બેઠા, ભારે દુઃશસને દ્રૌપદિને દરબારમાં આણી ત્યારે તે બોલી “ધર્મ હાર્યા તેમાં શું? હાલતો હું ભીમસેનની સ્ત્રી છું, માટે નહિ આવું.” દુઃશસન બળાકારે જ્યારે દરબારમાં લઇ ગયો ભારે દુર્ગંધને એને પોતાના બોળામાં બેસવા કહી, ભારે એણે શ્રાપ દીધો કે “તારા બોળામાં ભીમની ગદા પડશે.” જ્યારે દુઃશસને વચ્ચે કાઢવા માંડ્યા ભારે દ્રૌપદિએ દિનતાથી ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં તેણે ગુપ્ત રહી એની લાગ રાખી. જેમ જેમ તે વસ્ત્ર ઉતારતો જાય તેમ નવું વસ્ત્ર પેહેરેણું દેખાતું. એમ થઇક વચ્ચે ઉતાર્યાં પણ દ્રૌપદીને નગ્ન કરી શક્યા નહિ. પાંચોએ ૧૨ વર્ષ વનવાસ અને ૧ વર્ષ આઘાતવાસ કર્યો તેમાં દ્રૌપદિ પણ સાથે હતી. એણી વિરાટ રાજાને ઘેરમાં સૈરધીનામે સુદેખ્યાનીદાસી તરીકે રહી હતી. ત્યાં ક્રીડક એનીપર બદ નજર કરતાં તે ભીમને હાથે માર્યો ગયો હતો.

અશ્વથામાએ યુધ્ધમાં એનાં પાંચ પુત્રાને નિંદ્રા દરમ્યાન મોર્યાથી એણે તેને શ્રાપ આપ્યો હતો.

દ્રૌપદિ નારદના ઇન્સાફથી દરેક પાંડવ સાથે બંધે મહિનાને ૧૨ દિવસ રહેતી હતી.

ધ

ધ—મૂળાક્ષરનો ૩૦ મો અક્ષર.

ધકનો કિલ્લો—આ કિલ્લો કર્ણાટની પૂર્વ સુમારે પાંચ ૭ મૈલ ઉપર સેલાદિની પશ્ચિમે ૨૮૯૮ ફીટ ઉંચાઇના એક પર્વત ઉપર છે. જે ટેકરીના શિખર ઉપર આ કિલ્લો બાંધેલો છે તેની વાયવ્ય તરફનો ઉતરાણ ઉપર કેટલાક કોતરેલા શુક્રાઓ છે, પણ ત્યાં જઇ શકાયું નથી. એના વિશે ઇતિહાસિક વર્ણન કશું મળતું નથી.

ધતુરો—એની ઝાડ બે હાથ ઉંચા વધે છે. એની બે જાતિ છે, કાળા અને પોળા. કાળા

ધતુરો ઔષધિ છે. ધતુરાનાં પુલો સફેદ, પીળા અને બહુ રંગના અત્યંત સુંદર હોય છે. ધતુરાનાં બીજ અત્યંત કેરી છે, અને તેને નાહના પ્રમાણમાં ખવાડતાં બેહદ કેદ થાવે છે, તથા મનુષ્યને દેહાનપણા જેવી અસર કરે છે. મિઠાઇમાં અથવા શરબતમાં યા ભોગમાં ધતુરાનાં બીજ છુદી ખવાડતાં તેની નિશા બે દિવસ સુધી ઉતરતી નથી. મોહકમાં એના કુલને પૂળ પાત્રીમાં વાપરે છે.

ધંધુસર—કાકીવાવામાં જુનાગઢની વાયવ્ય તરફ ૯ મૈલ ઉપરનું ગામ. ધંધાદ્વીપલ જેણે ધંધુસરનું તલાવ બોધાવ્યું તેના નામ ઉપરથી ગામનું નામ પડ્યું છે. ધંધુસર તળાવની પાળ ઉપર શિવ મંદીર છે. આ દેહેર પશુ કુવાડીમલે બંધાવ્યું હતું. વસ્તી ૧૯૩૪ ની છે.

ધંધુસરમાં એક જુના વખતની હાનીવાવ નામે એળખાતો કુંવો છે. તે વંધળીના રાજાની કુંવરી નામે હાથીએ પોતાના પ્રધાન ગદાધર હરતક જુનાગઢના સુગઢમા રાજ્ય સિંહના પુત્ર મોક્ષસિંહના રાજ્યમાં બંધાવ્યું (ધ. સ. ૧૪૪૫માં). વાવના ગોખમાં શેષ-વાધો ભગવાનની મૂર્તિ છે. ગામના રહેવાશીઓએ ‘હાની’ ની મૂર્તિ ગણે છે. જે બાઈડીને પુરતું ધાવણ આપેલું ન હોય તેઓ માનતા માની આ મૂર્તિને કુધે નવડાવે છે. દેડ લોકો કહે છે કે હાની દેડી હતી પણ તેનાં સુકૃત્યને લીધે દેરી મનાઇ. આથી તેઓ આ મૂર્તિને પોતાની કષ્ટ દેવતા ગણે છે. વાવનો તોડ નથી. બાવા પિઆરા જેનો ચક્ર જુનાગઢ પાસે છે તે થોડો વખત ધંધુસરમાં રહ્યો હતો. ત્યાર પછી ધંધુસર ઉગ્ગડ પડ્યું. ૫૦૦ થી ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં ‘મેહરનો’ ધોડાસા દેવરાણીએ તેને વસાવ્યું. ધ. સ. ૧૮૯૧ ના ભારે દુકાળમાં એ પાણું ઉગ્ગડ થયું, પણ ૧૮૩૩ માં ફરી વસાવવામાં આવ્યું હતું.

ધંધુકા—અમદાવાદ જિલ્લામાંનો એક તાલુકો. એની ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણે કાકીવાવા અને પૂર્વે બંગાલનો ઉપસાગર છે. એક સેતુ ૧૦૯૯ ચોરસ મૈલ હોઇ તેમાં લોક વસ્તી ૧૨૩૧૦૮ ની છે. તેમાં ૪૦૦૩ પુરોહિતો ૫૯૧૦૪ સ્ત્રીઓ છે, વસ્તીમાં ૧૦૦૬૦

હિંદુ ને ૧૨૩૬૨ મોહમેદન છે. મધ્ય ભાગમાં કપાસ, પૂર્વ તરફ ધઉનો પાક થાય છે. આ પ્રગણમાં ૮૦૦ કુટુંબ, ૧૮૦ તલાવ ને ૨૨ ઝરા છે. વસાહ ૧૬ થી ૨૪ ઈંચ વસે છે. સુખ્ય રોહર ધણુકા અમદાવાદની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૧૦ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૦,૦૪૪ ની છે.

ધનગર—અથવા ભરવાડ. આ પ્રમ ક્ષેત્ર તરફ પુરાકળ વમે છે. તેલંગણમાં એમના ૧૨ ટોળા છે. હિંદના મધ્ય ભાગમાં તેઓ ઉત્તર કાપડ વણનાર, આગ્યાન અને મજુરીનો ધંધો કરે છે. ભાગરનાં પહાડી ભાગમાં તથા હોટા નાગપૂરમાં પણ તેઓની વસ્તી છે, તેમાં ઉમરાવતી ૮૦૫૬ વસે છે, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એઓ અનેક પ્રકારનાં ઉદ્યોગમાં કાળ ગુમાવે છે. ઇન્દાપૂર બિમથરી અને યુરદરમાં એમની મ્હેતી વસ્તી છે. મહારાજા હેલકર પણ એજ જાતનાં હોષ તેમનું વશ મ્હેતી પધ્ધતિ પોંદ્યુ છે. અસલ-ધનગર ગોવાળીયાનો, સેગાર ધનગર ગરમ કાપડ વણવોના તથા તેલંગ ધનગર બહુતનો ધંધો કરે છે. દક્ષિણમાં ધનગરે બકરી ચરાવવાનો તથા ઉઝેરવાનો ધંધો કરે છે. આ પ્રમ વાઇન ગંગાના ઉત્તર કાંઠા ઉપર પણ વસે છે. ધનગર પ્રમ હિંદુ ધર્મ પાળે છે, પણ તેમનામાં વડીક અનેક જાતીએ છે.

ધનજીભાઈ કરામજી પટેલ—આ જાણીતા નરનો જન્મ મુંબઇમાં ૨૫ મી જુન ૧૮૨૩ માં થયો હતો. પ્રથમ ખાનગી શાળામાં દેખવણી સંપાદન કરી જીવાનીમાં પોતાના ૧૫તાની મેસર્સ ફરિયની કું માં શિખઉ દાખલ જોડાઇ ૧૮૪૫ થી પોતાના કાકા તથા મામા સાથે જોડાઇ મીન્ડ જેમ્સ ગંગની સાથે લથકરી અમલદારોની મેમી ખાતાંની એજનસીની એક પેઢી કાઢી પણ તેમાંથી ૧૮૪૯ છુટા પડી અનેક વેપારી સંહાસમાં ઝીપવાની ૧૮૬૩ થી પોતાના ભાઈ સોરાનજી પટેલ સાથે જોડાઇ મેસર્સ ફરામજી એન્ડ સન્સની પેટી કહાડી હતી. આ પેટીમાંથી ૧૮૬૫ માં ૮ મી જુને ભાગ છુટો કર્યો હતો. આ વેળા પારસીઓના પેગવર ર્ષેનતામન નરતોસ્તની હસ્તી વિશે કેટલાંક શક બર્ચાં લખાણે ચલા દતા, તેવી સામે એવણે “માથીરકધીઓસ” નાં તખલુસ

તણે “રાઇમ્સ” માં અનેક ચર્ચા પત્રો લખ્યાં હતા, જે ચર્ચા પત્રોનું પાછળથી એક જુદું ચોપાન્યુ છપાવી પોતાને ખર્ચે વેહેચાવ્યું હતું. ૧૮૫૩ માં ધરાન મધેના “હાઇ આબાદ” નામના ચુકાની અંદર સાક્ષાતીયન પાદશાહોનાં વખતની એક પેઢે-લવી તખતીનો એવણે તથા મન્દરુર પેશોન તનજી સંભળાએ જુદા જુદા તરજુમા કર્યા હતા, જેની તકરાર ધણી લખાઇ હતી પણ તેનો કરી કૃત્યો થયો નહોતો. ૧૮૫૫ માં એવણે ક્રેમોની ઉત્પતિ, યુરવીણપણ અને તેમની ભાષા નામે બે જાહેર ભાષાણે આખ્યાં હતા, તે શિવાય એવણ અનેક મંડળી તથા ખાતાંઓના પ્રમુખ, સંભાસદ તથા ડીરેક્ટર તરીકે નેમાયા હતા. ૧૮૫૭ માં રાવડ એશિયાટિક સોસાયટી હસ્તક “ધરાની જખાનેનાં પુરાતમપણા અને તેઓની સત્તા, બામે બે નિખંધો વાંચ્યા હતા, જેનું એક જુદું પુસ્તક ૧૮૬૧ માં છપાવી પ્રગટ કર્યું હતું.

ધ. સ. ૧૮૬૦ માં એવણને નામદાર સરકાર તરફથી સુદ્દેના અમલદાર ને ૧૮૬૫ માં યુનિન્દરસિટીના ફેલો તરીકેનું માન નવાજમાં આવ્યું હતું. ૧૮૬૨ થી ૬૫ સુધી એવણે પોતાનું મજગામ ખાતે સુકત દેખવણી આપવાનું ખાતું ચાલું કર્યું હતું. પણ ૧૮૬૫ માં રોરસદામાં પાવમાથી ચલા પછી ૧૮૦૦ થી એકાંત જીંદગી ગુમરવા માડી હતી. ૧૮૮૪ માં ખાત્ર એક બે જાહેર ભાષણે આખ્યાં હતા. મરણ ૧૮૯૨ માં ૩ જી આગસ્ટે નિપજ્યું હતું.

ધનતેરસ—આશો વદ તેરસને દિને આ લેહેવાર પડે છે. એ તેરસ હોય તો પેહેલીને દિને ધનતેરસ પડે છે. આ તેરસે ચમદિપદાન કરવાનું ચાત્રમાં વણ્યું છે. ધનતેરસ વેપારી વર્ગનો સુખ્ય તેહેવાર છે. એ દિવસે ધન તથા ઘરેણને ઘોષ તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે.

ધનવંતરી—પ્રાચીનકાળમાં ભારત વર્ષમાં પ્રસિધ્ધતા પામી ગયશે મહા વિદવાન વેદરાજ એ કાથીના રાજા સુદેવને લાં અવધો હતો. એ સ્વર્ગનો પણ વેદ કહેવાય છે. એનો શિષ્ય અરક વેદકામાં અતિ પ્રમિણ હતો.

ધનરાશિ—આ રાશિયકમાંનો નક્ષત્ર છે, એની આકૃતિ અર્ધુ મનુષ્યને અર્ધો ભાગ

ધોડા જેવા છે. તેના હાથમાં ધનુષ્ય હોઈ બાણ ચલાવી તે છોડવાના પ્રિયારમાં છે.

ધનાશ્રી—અથવા ધન્યાશ્રી. સંગીત શાસ્ત્ર મુખ્ય આ રાગણી શ્રી રાગની સ્ત્રી છે. એની જાતી સંપૂર્ણ ચાને એમાં ખરજ શુદ્ધ, રિખવ કોમળ, ગાંધાર કોમળ, મધ્યમ તિવ્ર અને કોમળ છે. પંચમ શુદ્ધ, ધૈવત કોમળ, નિખાદ તિવ્ર, કોઈ તિવ્ર અને કોમળ બેઉ નિખાદ પણ લે છે. ગ્રહ સ્વર ગાંધાર અને ન્યાસ સ્વર પંચમ છે. આરોહમાં રિખવ અને ધૈવત બાદ છે. આ રાગણી હોરી અને અસાવરી તથા મ્હારવાથી મિશ્ર છે. તેને કોઈ મુલતાની પણ કહે છે. પણ તેમાં ઉતરી મધ્યમ અને ઉતરી નિખાદ આવતા નથી એમ સંગીત કળાધરમાં જણાવ્યું છે.

એવું સ્વરપત્ર વર્ણન સંગીત શાસ્ત્રમાં એવું દર્શાવેલું છે કે તે લાલ વસ્ત્ર પહેરેલી, એકાદ બાગમાં પતિ વિયોગમાં નિશ્વાસ મેળી રૂદન કરતી, આંસુની નદી વહેતી, પતિના મેલાપની આશાની તગર કરતી બેઠેલી છે. કેટલાક એમ પણ જણાવે છે કે વિયોગમાં વૃધાવસ્તાએ પુગેલી અશ્વસોસ કરતી બેઠેલી બી છે.

ધનુરવા—(જુઓ આંચકી)

ધમની—(જુઓ ધોરીનસ)

ધરમપુર—આ દેશી રાગની ઉત્તર પૂર્વ લંબાઈ ૪૦ મૈત્ર અને પૂર્વ પશ્ચિમ પોહળાઈ ૨૦ મૈત્રની છે. તેમાં ૧ રોહર ને ૨૭૨ ગામડાં છે. ક્ષેત્રફળ ૮૯૪ ચારસ મૈલ છે. લોક વસ્તી ૧૦૧૨૮૯ ની હતી તેમાં ૧૫૪૯૯ હિંદુ, ૧૭૦૭ મોહમેદન તથા ૮૪૦૩૩ પરન્તતીની હતી. દર સાવ વસંદ ૭૦ ઇચને સુમારે વસે છે. મુખ્ય શહેર ધરમપુરમાં વસ્તી ૫૧૭૬ ની છે. તેમાં ૨૨૭૮ હિંદુ, ૮૪૧ મોહમેદન અને ૩૩ પારસી છે, તથા ૨૦૩૧ પરન્તતી છે. તેમાં ત્રણ વનાકયુવર રકુલ અને એક છોકરીની શાળા છે.

આ સંસ્થાનમાંથી દમણ ગંગા, કોવક, વાંકી, આરગા ને અગ્નિદા વહે છે. મુલક પહાડી હોવાથી ખેતી અનુકુળ નથી, ધરમપુરના રાજ સુવંશી સિસોદીયા રજપૂત છે. આસરે ૭૦૦ ત્રણ ઉપર કેટલાએક એ જાતના રજપૂતો કોઈ રાજ રાજની સરદારી તથા

બીજાંની પાસેથી મુલક જીતી લઈ અહીં આવી વસ્યા. તેથી ધરમપુર તે રામનગર કહેવાતું. શિવાજી સરતપર હુમલો કરવા આવ્યો ત્યારે તેણે રામનગરનો કિલ્લો પોતાના તાયામાં લઈ લીધો ત્યારથી ધરમપુરના રાજાઓ મરેઠાની હાકમી તથા ગયા. વસાઈના તહનામાની રૂઢે એના ઉપરની ખંડનીને મરેઠાએનો હક બ્રિટીશ સરકારને મળ્યો.

ધરમપુરી—ધારના રાજતું એક પ્રગણું. વસ્તી ૧૮૫૭૪ ની છે તેમાં ૧૩૮ ગામડાં છે. વાર્ષિક ઉપજ ૬૮૯૮ પૌંડની છે. મધપલાતું મુખ્ય શહેર ધરમપુરી નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર છે. મુસલમાની રાજ્ય અમલ વેળા અત્રે ૧૦,૦૦૦ ની વસ્તી હતી, પણ હાલમાં માત્ર લાં ૫૦૦ ની છે.

ધરમસલા—પંજાબમાંના કાંઝા જિલ્લાતું આ મુખ્ય પહાડી મથક. કાંઝા શહેરની ઉત્તર પૂર્વે ૧૬ મૈલ ઉપર છે. આ ગામમાં અગાઉ ધર્મશાળા બાંધવામાં આવ્યાથી તે એજ નામે પ્રસિધ્ધતા પામ્યું છે. ૧૮૭૫ માં અત્રે કાંઝાની મુખ્ય કચેરીતું મથક બનાવતાં વસ્તી વધી હતી, હાલમાં અત્રે યુરોપીયનોનાં ખાનગી મકાનો બધાં ત્યાં નજરે પડે છે. અત્રે યુરોપીયન સીપાહોની બે મોટી બરાબો છે. તેમજ અત્રે ૩ બનર, જાહેર બગીચો, કોર્ટ હોસ, જેલ, ખાનનો, ધરપીતાલ વગેરે છે. લોક વસ્તી ૫૩૨૨ ની છે, તેમાં ૪૬૩૦ હિંદુ, ૫૯૮ મોહમેદન અને ૫ શિખ છે. જાવણી વાહું મથક સમુદ્ર સપાટીથી ૪૫૦૦ થી ૬૫૦૦ ફીટ ઉપર છે. અત્રે વરસાદ ૧૪૮ ઇંચ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫નાં એપ્રિલ માસમાં ધરતીકંપના આંચકાથી આ શહેરનો મોટો ભાગ નાશ પામી વસ્તીનો મોટો ભાગ માર્યો ગયો હતો.

ધર્મ સાવણી—હવે પછી ચનાર ૧૧ મો મનુ. એને મર સાવણી પણ કહે છે. એને મત્ત, ધર્મ વગેરે ૧૦ પુત્રો થયો. વિદગમ, કામગમ, નિદાણ રૂચી, આ નામના રંગમાં ત્રિવિધ દેવતા થઈ તેમને સ્વામી વૈષ્ણવિ નામે દ્વિય યોગ, અને વરણ વગેરે સપ્તર્ષિ થયો.

ધરો—એક જાતીનું તુણ. આ ધરોનાં બેટ હરીયાણા જેવા હોય છે. આ તુણને લાંબો

વખન પાણી નહિ મર્યા છતાં તેના મૂળાયાં લીલાછમ રહી શકે છે. દુકાળ પ્રસંગે એનાં મૂળાયા ખણી કાઢી દેરાંતે ખાવા અપાય છે. ધરો દેવપૂજમાં તેમજ આયધ ઉપચારમાં ઘણું ઉપયોગી છે. હેઠ્ઠી ઉપર ધરોની મૂળનો રસ મામે ૧, મધ તેલો એક એ એકત્ર કરી પાય છે. વલ્લી અટકાવવા ધરોનો રસ કાઢી ચોખાની નીતારેલી કાંછમાં પાય છે.

ધરોળ—કાઠીયાવાડમાંતું એક દેશી રાજ્ય. આ રાજ્યને તાલે ૧ શેહેર, તે ૧૪ ગામડાં છે. ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચારસ મૈલ છે. વસ્તી ૨૧૭૭૭ ની છે. એપ્રિલ, મે અને અક્ટોબરમાં અત્રે સખત તાપ પડે છે વાર્ષિક ઉપજ ૧૧૭૦૦ પૌંડની ઉપજ છે. રાજ્યમાં ૪ સ્તુલ હોષ ૨૭૦ વિધાર્થીઓ તેમાં ભણે છે. ગાયકવાડ તથા બુનાગદને અત્રેના રાજ્યકર્તા ૧૦૨૩ પૌંડ ને બે શિક્ષાગ ખંડણી તરીકેના ભરે છે. લશકર ૧૧૮ માનમેણું છે.

ધવલગરિ—આ હિમાલય પર્વતનું એક શિખર, તેપાલ તરફ છે. અગાઉ આ શિખર સર્વોપરી ગણાતું હતું, પણ તેની ઉચાઇ માત્ર ૨૬૮૨૬ ફીટની જણાય છે.

ધવલેશ્વર—ગોદાવરી જલ્દામાં રાજમહેન્દ્રી તાલુકામાંતું એક ગામ. તેમાં વસ્તી ૮૦૦૨ ની હોષ તેમાં ૭૬૦૨ હિંદુ, ૨૬૦ મોહ-મેદન અને ૧૪૦ ખ્રિસ્તીઓ છે. આ ગામ રાજમહેન્દ્રીની દક્ષિણે ૪ મૈલ ઉપર આવેલું છે. અત્રે આગળ મુસોપીયનની સારી વસ્તી હતી. અત્રેની ખાણમાંથી ઇમારત લાપકનાં પથ્થરો પુષ્કળ મળે છે. ૧૫ અને ૧૬ મી સદીમાં રાજમહેન્દ્રીના રાજ સિતાપતિ અને ઇલારના મોહમેદન રાજ્યકર્તા વચ્ચે યુદ્ધો લડાઇ દરમ્યાન આ ગામ વિરોધ જીતીતું થયું હતું.

ધાકટ—આ વનઆપધિ હોડ એક હાથ ઉચા વધે છે. એના પાંદડાં ૧ આંગળ પોહજાં હોષ ૩ થી ૪ આંગળ લાંબા હોય છે. એનાં ઝાડ દક્ષિણ કોણમાં પાય છે. આ ઝાડમાં એવો ચમકાર છે કે એનાં પાંદડાંને ઝાડ ઉપર અર્ધજાન તોડી ફરી વળ-ગાવી દીધા હોય તો તેનો સાંધો તુરત મળી જાય છે. આ ચોટી જવાતું કારણ એના પાંદડાંમાં ઘણો ચીકાસ હોવાતું છે.

ધાણા—આ કોયમિરના બીયાં પાયક સ્તવ

અને દાઢ સમક છે. એના ગુણ એક સુગંધી તેલમાં રહે છે. ધાણાનાં પાયક ગુણને લીધે તેને ઇંગ્રેજ આપધિમાં પણ ઉપયોગી ગણેલું છે. એનાં ૧૦૦ ભાગ જુપીમાં બે ભાગ તેલ રહે છે.

ધાત—(જુઓ વીર્ય.)

ધાતુ-ખતીજ—હાલમાં દુનિયામાં ખાવન ધાતુરૂપ તત્ત્વો જાણીતાં છે. અને તે કરતાં પણ વધારે તત્ત્વોનો હજી શોધ થવાનો સંભવ છે; તેમાંની કેટલીક ધાતુઓ જવજેન મળે છે, અને તેમનો ઉપયોગ વેદવારમાં ઘણો થતો નથી. બીજી ધાતુઓ પૃથ્વી ઉપર જોગગ પસરેલી છે અને તે પૃથ્વી મળતી હોવાથી તેનો બ્યન્દાર, ક્યાકાસિયમ અને ઓપધિમાં ઘણો ઉપયોગ પાય છે. બ્યન્દાર ઉપયોગી એવી ૨૧ ધાતુઓ છે, તેમાંની ૧૬ ધાતુઓ ધાતુ અવસ્થામાં ઉપ-યોગી છે, અને બાકીની માત્ર સંયુક્ત અવસ્થામાં માત્ર ઉપયોગી છે.

સર્વ ધાતુને ધનરૂપ સ્થિતિમાં એક પ્રકારની ચમક હોય છે. ધન તદન અપાર-દસક હોય છે. ધાતુ ઉષ્ણ. અને વિજળી વાદક છે. તેમજ ધાતુ પૃષ્ઠ ભાગનાં પ્રકાશથી પરાવર્તન થઇ શકે છે ધાતુ સદા ઇલેક્ટ્રોપોઝિટિવ હોય છે. ધાતુની ચળક અને પારદર્શકતા સર્વેના જોવામાં છે. ધાતુ ઉષ્ણતા વાદક છે.

મુખ્ય કરી પૃથ્વીનાં પેઠામાંની ખાણોમાં બીજા પદાર્થો સાથે મિશ્ર હાલતમાં મળે છે. અ-લ્યુમિનમ, ક્યાસિયમ, મેગ્નેશિયમ, સોડું, સોડીયમ અને પોટાશિયમ આ ધાતુ પૃથ્વીનાં ખડકામાં ઘણી મળે છે. બાકીની ધાતુ ફેટ-લેક ટેકાણે માત્ર મળે છે. સોડું, નિકલ વગેરે ફેટલીક ધાતુ આકાશમાંથી ને મ્હોટા પથ્થરો પડે છે તેમાં હોય છે. ફેટલીક ધાતુ સ્વચ્છ હાલતમાં પણ મળે છે. મિરિમથ, ત્રાંચુ, મોતું, સોડું, પારો, પ્લાટિનમ અને રૂપું આ ધાતુઓ શુદ્ધ હાલતમાં મળે છે. આકાશમાંથી પડતા પથ્થરમાંથી સોડું તદન શુદ્ધ હાલતમાં મળે છે. મુખ્ય કરી ઉચી ધાતુ સ્વચ્છ હાલતમાં મળી શકે છે, કારણ સાધરણ હવામાં તેપર દાઢ ચઢતો તથી; પણ તે બીજી ધાતુઓ સાથે મિશ્ર સ્થિતિમાં હોય છે. બાકી ધાતુ ઓક્સિજન, ગંધક અને ક્લોરિન સાથે મિશ્ર સ્થિતિમાં મળે છે.

એલ્યુમિનિયમ વગેરે ૧૬ ધાતુ સઘળા ખડ-કામાંથી મળે છે, પણ તે તેમાંથી જૂદી કાઢી શકાતી નથી. પણ જે ડેકાલે આ ધાતુનાં ખીભ યોગ પદાર્થોથી સચૂકત થએલું અને જેમાંથી છુદું પાડી ધાતુ સેહેજ જૂદી પાડી શકાય છે એવાં અંશ મળે છે, તેમાંથી વ્યવહારોપયોગ માટે આ ધાતુ તું સંશોધન કરે છે. આ નિવાને ધાતુ સંરશોધન વિદ્યા કહે છે. ધાતુ કેમ અને કેવી રીતે, અને કયા ધરમાં મળી આવે છે તે ભૂગર્ભશાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે. તે ધરમાંથી ધાતુ કેવી રીતે કાઢી શકાય છે તેનું વર્ણન ન્યાં ન્યાં ને ધાતુનું સ્વતંત્ર વર્ણન આપ્યું છે ત્યાં તેની સમજણ પણ આ ગ્રંથમાલામાં આપેલી છે.

અશોધિત ધાતુ—જે ધાતુનાં સાદા સચૂકત પદાર્થ પૃથ્વીપર જણાય છે, અને જેમાંથી વ્યવહારમાં ધાતુ વેગળા કાઢવામાં આવે છે તેને અશોધિત ધાતુ (આયર્સ) કહે છે. ધાતુનાં ઓક્સાઇડ અને સલ્ફાઇડ એ મુખ્ય અશોધિત ધાતુ છે. ‘હેમટાઇટ’ આ પથ્થર, લોહાને ઓક્સાઇડ, સુવર્ણ મુખી એ લોહાને સલ્ફાઇડ છે. સિંકર એ પારાને સલ્ફાઇડ છે. ગ્વાલેન એ સિસાનું સલ્ફાઇડ છે. સોડિઅમ ધાતુ સેધવમાં ક્યોરાઇડ રૂપે જડે છે. આ અને ખીભ કટલાક ખીકટ રૂપે મટાડી વગેરે પદાર્થો સાથે ભેળાયેલી ધાતુ મળે છે.

ધાતુ સંશોધન—આ પ્રકારનાં ધાતુનાં પથ્થર ને ખાણમાં જડે છે તે ખાણમાંથી ખણી કાઢે છે, અને તેના કટકા કરી તેનાપર ને મટાડી વગેરે પદાર્થો ચોટેલા હોય છે તે કાઢી સ્વચ્છ પથ્થર ખાણમાંથી આણે છે. પછી તે પથ્થરને છુંદી તેના ઝીણા કટકા કરી તેને પાણીના પ્રવાહમાં ભેસાથી ધોય છે; આથી મ્હોટેલી મટાડી વગેરે ધોવાઇ જાય છે. આ રીતે શુદ્ધ કરેલી ધાતુનાં કટકામાંથી મુખ્ય કરી ત્રણ રીતે ધાતુ જૂદી પાડે છે.

૧—કૃત્રીક ધાતુની વરાળ જલદી બને છે. આવી ધાતુના પથ્થરને ગરમ કરી તેને વરાળને એકઠી કરી ઠરવા દઇ જૂદી પાડે છે. એવી ધાતુ જસત, પારો, સોડિઅમ, પોટાશિઅમ, અસેનિકમ, મેગ્નેશિઅમ, અને ક્યાર્મિઅમ. એ છે.

૨—ધણી ધાતુ પારામાં પિગળે છે. પારામાં ધાતુ પિગળતાં તે સયોગી પદાર્થને અમા-

લગમ કહે છે. તે અમાલગમ ગરમ કરતાં પારો વરાળ રૂપે ઉડી જઈ, ખીછ ધાતુ પાછળ રહે છે. આવી ધાતુનાં પથ્થરને પારામાં નાખે છે. આથી માત્ર ધાતુનાં અંશ પારામાં પિગળે છે, પછી તે અમાલગમને ગરમ કરે છે. આ રીતે પારો ધણે ખપે છે અને તેમાંના મ્હોટા ભાગ વ્યર્થ જાય છે; આથી આવી રીતે સુના જેવીજ ઉચી ધાતુને માત્ર વેગળા કાઢે છે.

૩—જે ધાતુ ઓક્સ હવા ઉપજીમાન ઉપર પિગળે છે, તેને ભઠ્ઠીમાં નાખી ગરમ કરે છે, અને તેની ઉપર ખીભ રસાયનિક પદાર્થની ક્રિયા કરી શુદ્ધ ધાતુ પ્રવાહિ રિય-તિમાં જૂદી પડે છે. આ રીતથી ત્રાંસુ સિંક, ઍટીમની, એલ્યુમિનમ અને કલ્કલ આ ધાતુ શુદ્ધ કરે છે. આ રીતમાં પણ બે પ્રકાર છે. એક પ્રકારમાં યુનો અને કાર્બનનો ઉપયોગ કરે છે. આ પદાર્થ ધાતુથી મિશ્ર રહેતાં ઍક્સિજન આદી દ્રવ્યથી સંયોગ પામે છે અને ધાતુ જૂદી પડે છે. ખીભ પ્રકારનાં માત્ર ગર્ભાથી ધાતુ સાથે મિશ્ર રહેલા દ્રવ્યો કાઢી નાખવામાં આવે છે, યા ઉડાડી નાખે છે.

પેટેલી રીતને ઉગ્રેજમાં ‘રેસિટંગ’ કહે છે. ન્યારે ધાતુ ઓક્સાઇડ રૂપે મળે છે ત્યારે તેમાંથી ઍક્સિજન કાઢી નાખી શુદ્ધ કરે છે. આ રીતનું મૂળ ખીભ આ રીતનું છે. ઍક્સિજનથી જેને મળનૂત પ્રિતી છે એવા કાર્બન જેવા પદાર્થ સાથે ઍક્સાઇડને ગરમ કરે છે. આથી કાર્બનથી ઍક્સિજન સંયોગ પામી કાર્બનિક ઍસિડ અને કાર્બનિક ઍક્સાઇડ આ ગ્વાસ નિકળી જાય છે. પછી ખીભ દ્રવ્યો મળતાં હોય છે તે કાઢી નાખવા યુનો અને ખીભ પદાર્થ ભેળે છે. યુનાથી તે દ્રવ્ય સંયોગ પામે છે, અને શુદ્ધ ધાતુ જૂદી પડે છે. આ માટે મ્હોટી ભઠ્ઠીએ જનાવે છે અને તે કટાંક વર્ષો સુધી રાત દિવસ બળીયાન કરે છે. યુનો અથવા ખીભ પદાર્થો ને માહે મિશ્ર કરે છે તે, ખીભ દ્રવ્યોને પિગળાવી તેના સામે સંયોગ પામે છે, અને આ સંયોગી પદાર્થ ધાતુ કરતાં દલકા હોવાથી પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર રહે છે, અને બારી ધાતુનો રસ તળીયે ઠરે છે. તે રસ મૂસના તળીયામાં રાખેલા બકારા વાટે તેમાંથી ખીભ સાંચામાં લે છે અને ૫૫ ભાગ

ઉપરનો પણ ધરે બાહુનાં બકરામાંથી કાઢી લીધે છે. સારાંશ આ કૃતિમાં અશોધિત ધાતુ કાર્બન અને યુનો અથવા તેવા બીજા પદાર્થો બહીમાં અતિ ગરમ કરી ધાતુ ચક્ર કરે છે.

બીજા પ્રકારને ઇન્ડ્રિયામાં રેસ્ટીંગ કહે છે, અને આ કૃતિને 'રિવ્લરબેટરી ફ્રેન્સ' અથવા પ્લારટ ફ્રેન્સ કહે છે. આ બહીમાં ધાતુ ગર્ભાની પાસે નહિ હોવા છતાં તેની પર ગરમ હવા આવી તેનું સંશોધન કરે છે. આ રીતથી ધાતુનાં રક્ષાણમાંથી ચક્ર ધાતુ કાઢે છે. આ કૃતિથી નવો પદાર્થ અશોધિત ધાતુમાં મળી જતો નથી.

ધાતુની ચળક, અપારદર્શકતા અને રંગ, ધાતુ ઓપીઆથી ચક્ર આવે છે, ધાતુને અંગે પ્રકાશનું પરાવર્તન કરવાની શક્તિ આવે છે, અને તેને જ ચળકાટ યા ઝમક કહે છે. ઓપેકુ' સોનું, ચાંદી, કલ્કા વગેરે ધાતુ કેવી ચળકે છે એ બહુલીની બીના છે. તેમજ સ્વર્ણ મુખી આમેનાં (શિસાની અશોધિત ધાતુ) વગેરે કેટલાક ખનિજ પદાર્થમાં આ ઝમક હોય છે. પણ કેટલાકના અતિ પાતળા વસ્ત્ર બનાવતાં તેમાંથી કાંઈક પ્રકાશનાં કિરણો બાહર પડે છે. ધાતુનાં પૃષ્ઠ ભાગ ઉપરથી પરાવર્તન પામેલાં પ્રકાશને રંગ જુદો જુદો હોય છે. ચાંદીને સફેદ અથવા ચળકતા લોહાને ઝાંખો અથવા શિશુ અને જસતની જેવો પણ સફેદ એવો રંગ હોય છે. ત્રાંખાથી પરાવર્તન પામેલો પ્રકાશ લાલ હોય છે. સુનાથી પિળો અને કપાલશિઅમ તથા બેરિઅમ આ ધાતુથી ઝાંખો પિળો પ્રકાશ પડે છે. ધાતુની ભૂજી બનાવી તેને રૂપ આપતાં તેને અંગે ઝગકાટ આવે છે, પણ તેને દાળી તેને ગોળો કરતાં તેના અંગે તે શુષ્ક આવે છે. કાચની સોય આગમજ ધાતુની આરસીઓ વપરાતી હતી. (જુઓ આરસી.)

ધાતુનું સખતપણું, ચીવટાઈ અને ખરડપણું—પારા શિશ્ય સવળી ધાતુ સાધારણ ઉષ્ણતાથી ધન બને છે. પારો માત્ર પ્રવાહી ધાતુ છે. હાઇડ્રોજન ગ્લાસને બે ત્રવાહી અથવા ધન કરી શકાય તો તેને પણ તેનાં રસાયણિક ધર્મ ઉપરથી ધાતુના વર્ગમાં

મેથી ચકારો. જૂની જૂની ધાતુના સખત-પણામાં ઘણો અંતર હોય છે, એટલું જ નહિ પણ એક જ ધાતુ જૂની જૂની અવસ્થામાં વધારે ઓછી હોય છે. પોલાદ એટલું સખત કરી શકાય છે કે તે વડે કાચ ઉપર ચિત્રામણ પાડી શકાય છે, પણ શિશુ એટલું તો નરમ હોય છે કે તેની ઉપર નખવડે લિટી દોરી શકાય છે, અને તે વડે કામળ ઉપર લખી પણ શકાય છે. પોટાસિયમને માખણ પ્રમાણે દાળી વાળી યા પાચરી શકાય છે. કેટલીક સખત ધાતુ અતિ સ્થિતિ રચાયક હોય છે, અને તેની ઉપર ડોકાનાં અચાજ નિકળે છે. પણ કલ્કા તથા ત્રાંચુ એની મિશ્ર ધાતુ બનાવે છે તેનો અચાજ ઉત્તમ આવે છે. લોહાથી કાર્બનને, સુગંધ, ખટ જે પોલાદ બને છે તે એટલું તો સ્થિતિ રચાયક હોય છે કે તેના સર્વ પ્રકારના યંત્રમાં કામનો હોય છે. આગલા કોશમાં મુખ્ય ધાતુ સખતપણાના માનથી ક્રમ વાર સંખેરી છે. આ પ્રમાણ મુજબ જોતાં દિરાનું માન ૩,૦૧૦ છે.

નામ.	સખતપણું.
આંતેનિન.	૧૪૫૬
કોપાલ્ટ.	૧૪૫૦
નિકેલ.	૧૪૧૦
લોહું.	૧૩૭૫
ત્રાંચુ.	૧૩૬૦
રોડિઅમ.	૧૨૦૭
પ્લાટિનમ.	૧૧૦૭
જસત.	૧૦૭૭
ચાંદી.	૮૬૦
ઇરિડિઅમ.	૮૮૪
સુન્નું.	૮૭૭
એલ્યુમિનિઅમ.	૮૨૧
કપાલઅમ	૭૬૦
મેગ્નિસિઅમ	૬૫૧
શિશુ	૫૭૦
થાલઅમ.	૫૬૫
કપાલશિઅમ.	૪૦૫
સોડિઅમ.	૪૦૦
પોટાસિઅમ.	૨૩૦

* હાલમાં હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજન વાણે દ્રવરૂપ અને ધનરૂપ આપવાની રીત સોપી કાઢવામાં આવી છે. તાં ૨૧૦ બાબાજી પ્રાં મોડક.

કેટલીક ધાતુ અત્યંત બરડ હોય છે. ઓટિમની, બિરિમય અને અલ્લેનિકને સેહે-જમાં ખાંડણીમાં છુદતા તેનો જૂકો બને છે, પણ લોહું, સુન્દું, ચાંદી, ત્રાંબુ એમનાં વિભાગ કરવા બધી ગેહેનત પડે છે. કેટલાકનાં બરડપણામાં ઉષ્ણમાગથી ફરક પડે છે. સાધારણ ઉષ્ણતાથી જસત એટલું તો બરડ બને છે કે તેનાં પત્રાને વાળી શકાતું નથી; પણ ૨૧૨-થી ૩૦૨-ફેરન ઉષ્ણમાનથી તેને સેહેજમાં વાળી શકાય છે, અને ૪૧૦- ઉષ્ણ-માને એટલું તો બરડ બને છે કે તેની સેહે-જમાં જૂકી બનાવી શકાય છે. જસત અને ત્રાંબુ એમની મિશ્ર ધાતુ પિત્તળ સાધારણ ઉષ્ણમાન ઉપર ઠીક ધનવર્ધનિય હોય છે, પણ આરકતોષ્ણમાન ઉપર તદન બરડ બને છે. ધાતુની ચીવટાઈ પણ મિશ્ર મિશ્ર હોય છે. સર્વેમાં થોડું ચિવટ જે ચિસું તેને એક ક્ષિપ બાકીનાની ચિવટાઈનું પ્રમાણ નિચે દર્શાવ્યું છે.

ચિસું-૧૦ જસત-૮૦ ત્રાંબુ-૧૭૦
કયાડિઅમ-૧૨ ચાંદી-૮૯ લોહું-૨૬૦
કલ્લમ-૧૩ પ્લાટિનમ-૧૩૦
સુન્દું-૫૬ પ્લેટિનમ-૧૫૦

ધનવર્ધનિયતા અને પ્રસરણ શિ-લતા.—હયોગથી ઠોકર અથવા 'શલર'માં ફાળી ધાતુનાં અતિ પતળા પતરાં તથા વરખ બનાવી શકાય છે. જૂદી જૂદી ધાતુની ધનવર્ધનિય શક્તિ જૂદી જૂદી છે. તેનું ધનવર્ધનિયત્વ પ્રમાણ આગળ લખેલું છે—

૧-સુન્દું. ૮-કલ્લમ.
૨-રૂપું. ૯-જસત.
૩-ત્રાંબુ. ૧૦-ચિસું.
૪-પ્લાટિનમ. ૧૧-કયાડિઅમ.
૫-પ્લેટિઅમ. ૧૨-નિકલ.
૬-લોહું. ૧૩-કોબાલ્ટ.
૭-એલ્યુમિનિઅમ.

સુન્ના જેટલી બીજી કાર્બણ ધાતુ ધનવર્ધનિય નથી. સુન્નાનાં એટલાં તો પતળા વરખ બનાવી શકાય છે કે એક શીટ સમગ્રોરસ વરખનું વળન ૩ ઝેનથી વધારે હોતું નથી, અને વરખની જાડાઈ એક ઈંચની ૨,૮૦,૦૦૦ એ દિરસે રહે છે. ચાંદી તથા તાંબાના પશુ-અંતિ-પતળા વરખ બનાવી

શકાય છે. નિકલ અને કોબાલ્ટ એ સર્વેમાં ઓછાં ધનવર્ધનિય છે.

પતરાં અને વરખ પ્રમાણેન ધાતુની અતિ ઝીણી તાર બનાવી શકાય છે. પણ મિશ્ર ધાતુમાં આ યશ મિશ્ર રહે છે. તેનું પ્રસરણશિલ્પ અથવા તેનું તંતુ ભવન, યોગ્યતા બતાવવા માટે તેનાં તંતુ ભવનત્વનાં પ્રમાણથી કમચાર તેનો કાંડો નીચે દર્શા-વ્યો છે:—

૧-સુન્દું. ૯-નિકલ.
૨-રૂપું. ૧૦-એલ્યુમિનમ.
૩-પ્લાટિનમ. ૧૧-જસત.
૪-લોહું. ૧૨-કલ્લમ.
૫-ત્રાંબુ. ૧૩-ચિસું.
૬-પ્લેટિઅમ. ૧૪-પાલ્લિઅમ.
૭-કયાડિઅમ. ૧૫-મેગનિસિઅમ.
૮-કોબાલ્ટ. ૧૬-સિલિઅમ.

ઉપરી ધાતુને ઝીણી બનાવી જંત્રમાંથી તાર છે એટલે તેની સેહેજમાં ઝીણી તાર બનાવી શકાય છે. આથી તેના આ ધર્મેને પ્રસરણ શિલ્પતા કહે છે. સુન્દું અને ચાંદી એ જેટલું ધનવર્ધનિય છે તેટલું જ પ્રસરણ શિલ્પ પણ છે. લોહું અને પ્લાટિનમ એ જો કે ઓછું ધનવર્ધનિય છે તોય તે તંતુ ભવન યોગ્ય છે. પ્લાટિનમ અને લોર્બેન્ડ આ ધાતુની ઝીણી તારો ચાંદીની સાંકડી નળીમાં બેસાડી જંત્રના છિદ્રમાંથી બેચી અને ચાંદીને નાઇટ્રિક એસિડથી અથવા પાસાથી પિમળાવી એટલી તો ઝીણી તાર 'ઉલ્કાષ્ટ'ને બનાવી કે તેની જાડાઈ એક ઇંચના ત્રીસ દબરનાં

૧
(૩૦૦૦૦) અંચ જેટલી હતી.

ધાતુનું વળન અથવા વિશિષ્ટ ગુરુત્વ.—જૂદી જૂદી ધાતુઓનાં વળનમાં યુક્તિ અતર હોય છે. પોટાસિઅમ ધાતુ એટલી તો દલકી છે કે તે પાણી ઉપર તરી શકે છે; પણ પાણીથી દલકું જે નખ-તેલ તેમાં તે ડુબે છે, પણ આ તેલમાં સુદાં સિલિઅમ ધાતુ તરે છે. લોહું પાણીમાં ડુબે છે પણ પાસામાં તરે છે. પ્લાટિનમ ધાતુ જધામાં વધારે ભારે છે. પાણીને એક રથાને ક્ષિપ નિચલા કાકામાં ધાતુ તેમનાં વિશિષ્ટ ગુરુત્વનાં માન મુજબ કમચાર દર્શાવી છે.

ધાતુનાં નામ.	વિ. સૂત્ર.	ધાતુનાં નામ.	વિ. સૂત્ર.	ધાતુનાં નામ.	વિ. સૂત્ર.
પ્રાટિનમ.	૨૧૦ પ	ત્રાંચુ.	૮૦ ૯૫	ભેરિઅમ.	૪૦ ૦૦૦
સુન્તુ.	૧૯૦ ૩૪	નિક્કવ.	૮૦ ૮૨	એદ્યુમિનમ	૨૦ ૬૭
પુરેનીઅમ.	૧૮૦ ૪	કપાલિઅમ.	૮૦ ૬૯૪	રથાનસિઅમ	૨૦ ૫૪
ટમચન.	૧૭૦ ૬	આગેનિઅ.	૮૦ ૦૧૩	મેનિસિઅમ	૧૦ ૭૪૩
પારો.	૧૪૦ ૫૯૬	લોહું.	૭૦ ૮૪૪	કપાલસિઅમ.	૧૦ ૫૭૮
એડિઅમ.	૧૧૦ ૮	કલ્લધ.	૭૦ ૨૯૨	સોડિઅમ	૦૦ ૯૭૨
શિષું.	૧૧૦ ૩૬	જસત.	૭૦ ૧૪૬	પોટાસિઅમ.	૦૦ ૮૬૫
ચાંદી.	૧૦૦ ૫૩	કોમિઅમ.	૬૦ ૮૧	લીધિઅમ.	૦૦ ૫૯૭
બિરિમ્પ.	૯૦ ૭૯૯	ઑટિમની.	૬૦ ૭૧		
કોપાલટ.	૮૦ ૯૫	આસેનિકમ.	૫૦ ૯૫૮		

ધાતુનું પિગળવું—ગરમીથી સર્વ ધાતુને રસ બને છે, અને વધારે ઉષ્ણતાથી તે વાષ્પ રૂપે ઉડી જાય છે. પણ કેટલીક ધાતુને વાષ્પરૂપ આપવા અત્યંત ગરમી આપવી પડે છે, જે હાલનાં યંત્ર વડે પણ આપી શકાતું નથી. જે ઉષ્ણમાન ઉપર જૂની જૂની ધાતુઓ પિગળે છે તે ઉષ્ણમાનમાં જણ થતો અંતર છે. ઠરી જવાનાં રાસની નીચેનાં ઉષ્ણમાનમાં પણ પારો પ્રવાહિ રૂપમાં રહી શકે છે, અને ૩૭૦-૯ ઉષ્ણમાન ઉપર બપાઈ જાય છે. પોટાસિઅમ અને સોડિઅમ ધાતુ ૨૧૨° ફેરન ઉષ્ણમાન કરતાં ઓછા

ઉષ્ણમાન ઉપર પિગળે છે. કલ્લધ, બિરિમ્પ, શિષું, જસત વગેરે કેટલીક ધાતુ આરકનોષ્ણમાનથી પણ ઓછા ઉષ્ણમાન ઉપર પિગળે છે, ઑટિમની, કપાલસિઅમ અને એદ્યુમિનીઅમ એમને પિગળવા આરકનોષ્ણમાનથી વધારે ગરમી જોઈએ. સુન્તુ, રૂપ, અને ત્રાંચુ તરત આરકનોષ્ણમાન ઉપર પિગળે છે લોહું, નિવમ, અને કોપાલટને યક્ષોષ્ણમાનની ગરમી છે; પણ પ્રાટિનમ પિગળવા આંકસિદાઈદ્રોજન ખતિની સખત ગરમી જોઈએ નીચલા કોષમાં ધાતુનાં પિગળવાનાં રાસ આપ્યા છે.

ધાતુનું નામ.	પિગળવાનું રાસ.	ધાતુનું નામ.	પિગળવાનું રાસ.
પારો	૩૭ - ૯ ફેરન.	સુન્તુ	૨૦૧૬ ફેરન.
પોટાસિઅમ... ..	૧૪૪ - ૩ "	એટલું લોહું	૨૭૮૬ "
સોડિઅમ	૨૦૭ - ૭ "		
સિધીઅમ... ..	૩૫૬ "	કોપાલટ	} બહીની સખત આંચે.
કલ્લધ	૪૪૨ "	ધડેતું લોહું	
કપાલસિઅમ	૪૪૨ "	આગેનિઅ... ..	
બિરિમ્પી... ..	૫૦૭ "		
શિષું	૬૧૭ "	ટંગરન	} રસ થતો નથી, પણ
આસેનિકમ	જણાવું નથી.	કોમિઅમ	
જસત	૭૭૩ ફેરન.	પથેડિઅમ... ..	
ઑટિમની	૧૧૫૦		
કપાલસિઅમ	} આરકનોષ્ણતા કરતાં	પ્રાટિનમ... ..	} આંકસિ હાઈદ્રોજન
એદ્યુમિનમ		હોડિઅમ	
ચાંદી.	૧૮૭૩ ફેરન.	ઈસિડિઅમ... ..	
ત્રાંચુ	૧૯૯૬	વનેડિઅમ... ..	

કેટલીક ધાતુ પિગળવા પેહેલાં નરમ અને ચિબ્બત અને છે. તે રિયતિમાં તેને ગમે તેમ વાળી શકાય છે, અને જે કટકને બોદી હથોડાવતી ઠોકી એક છવ કરી શકાય છે. લોહ અને પ્લાટિનમના કટકો આરકતોષ્ણ હોય ત્યારે ઠોકી એકત્ર કરી શકાય છે.

સુમારે આઠ ધાતુ નીચા ઉષ્ણમાન ઉપર વાયુરૂપ ધારણ કરે છે, અને તે તેના સંયુક્ત પદાર્થથી એકરૂપ વરાળ પકડી કાઢી શકાય છે. તેમનાં નામો:—પારો, આર્સેનિકમ, મેગ્નેશિયમ, બ્રસત, ક્યાડમિયમ, પોટાશિયમ, સોડિયમ અને ર્થિડિયમ.

ધાતુની ગરમી અને વિજળી વાહક-શક્તિ—સર્વે પદાર્થમાં ધાતુ ઉષ્ણતા અને વિજળી એની ઉત્તમ વાહક છે. તથાપી જૂની જૂદી ધાતુની વાહક શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે. ધાતુ ધન અને પ્રવાહિ રિયતિમાં 'ચુક કંકટર' છે, પણ વાયુરૂપ અવસ્થામાં નથી હોતી. આંદી સર્વેમાં વધારે વાહક છે. તેમને એક રચાને કલ્પિ બાકીનાની વાહક શક્તિ હેઠે આપી છે.

આંદી—૧૦૦૦૦

ત્રાંબુ—૮૫૦૫

સુતું—૭૭૫૬

અલ્યુમિનિયમ—૫૬૦૬

મેગ્નેશિયમ—૪૧૧૭

બ્રસત—૨૮૦૨

કૃષ્ણકમિયમ—૨૩૦૭૨

ર્થેડિયમ—૧૮૪૪

પ્લાટિનમ—૧૭૨૨

નિકલ—૧૩૧૧

કલ્પક—૧૨૩૬

શિસુ—૮૩૨

આર્સેનિકમ—૪૭૬

ઑટિમની—૪૬૨

ગંધ અને રૂચી—ધાતુને સાધરણ રીતે ગંધ હોતી નથી, પણ લોહ તથા ત્રાંબા જેવી કેટલીક ધાતુને ધસારાથી એક પ્રકારનો વાસ આવે છે, અને આર્સેનિકમમાં વાયુને લસણ જેવો નુર્ગંધ આવે છે. ધાતુને ચદ્ અવસ્થામાં તદન રૂચી હોતી નથી, પણ ધાતુના કેટલાક સંયુક્ત પદાર્થને સેહેજ રૂચી હોય છે.

ધાતુ શરીરમાંની—શરીરમાં ૭ ધાતુ હોય છે. કુચ્ચ=રસ ધાતુમાંથી મેલ નિકળે છે તે=કફ. રજ=રક્ત " " " તે=પિત્ત. સ્નેહ=માંસ " " " તે=કાનનો મેલ. સ્વેદ=મેદ " " " તે=પરસેવો. દાંત=અરિય " " " તે=નખ. કેશ=મજ્જા " " " તે=નેત્રમળ. ઝોજ=ધ્વજ " " " તે=મૂત્ર.

શરીરમાંની આ સાતે ધાતુઓની નિરંતર ક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. જે ખોરાક ખાવાપિવામાં આવે છે તે પાચન થવા હોજરી અને આંતરડામાં પરિપકવ થઇ તેમાંથી મળ મૂત્ર જૂદાં પડે છે, અને તેમાંથી સાર રૂપ જે રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે રસના સ્થાન રૂધિયમાં જઇ રૂધિય મોહના મૂળ રસમાં મળે છે, અને ત્યાંથી શરીરમાં પ્રસાર પામી સર્વે ધાતુઓનું પોષણ કરે છે.

રૂધિયમાં ગયા પછી આ રસનાં ૩ વિભાગ થાય છે. રથૂલ, સૂક્ષ્મ અને મળ. રથૂલ રસ પોતાની જગાએ રહે છે. સૂક્ષ્મ રસ ધાતુમાં જાય છે અને મળ રસ ધાતુ-ઓનાં મળમાં જઇ મળે છે. શરીરની અંદરના મૂળ રસમાં રહેલ અગ્નિવડે આહારના આ આવેલા રસનું પચન થાય છે. પચતી વખત તે રસ પાંચ દિવસ અને દાઢ ધડી સુધી પેહેલા મૂળ રસ ધાતુમાં રહે છે. આહારનો રસ આ પ્રમાણે આટલી યુક્ત રસ ધાતુમાં રહ્યા પછી તે રક્તમાં જાય છે, તે એટલીજ મુદત રહી માસમાં જાય છે, જ્યાં તે એટલીજ મુદત રહી મેદમાં જાય છે. એમ અનુક્રમે આહારનો રસ વિવેમાં જાય છે જ્યાં પોહોચતાં એક માસ લાગે છે.

કેટલાક મનુષ્યને કફ વધારે, કેટલાકને પિત્ત વધારે, કેટલાકનાં કાનમાં મેલ વધારે, કેટલાકને પરસેવો વધારે, કેટલાકને નખ અને નખ રજાંટા વધારે, કેટલાકની આંખમાં ગીવજ બહુ અને કેટલાકને પેશાબ વધારે છુટે છે, એ ધાતુનાં માહેલા પાચન ક્રિયાના વધારે ઓછા પ્રમાણ ઉપર તેનું પરિણામ આધાર રાખે છે.

ધાની—આ રાગણી ગાવાનો વખત દિવસનાં ત્રીજા પોદારનો છે. એની ભત્તી સંપૂર્ણ છે. આ રાગ પિંહુના નેવોજ છે પણ તેમાં ધન્યાશીનો ભાગ યોદા રહે છે.

ધામણ—એના વિશાળ વૃક્ષ હોય છે. એના પાંદડા રેશાળ પંજા નેવડા કદે હોય છે. એનું લાકડું ચીકણું અને ધમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. આ જાડને વનઓપધિમાં ચોળેનું છે.

ધામતારી—રાયપૂર જિલ્લામાંનું એક તેહે-સીઝ. ક્ષેત્રફળ ૨૧૩૨ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાંનો ૬૬૨ ચોરસ મૈલ ભાગ ખેડાયેલો છે, ૭૧૭ ચો. મૈ. ખેડી શકાય તેવો તથા ૭૨૩ ચો. મૈ. વેરાન છે. લોકવસ્તી ૨૮૬૬૯૪ ની છે. તેમાં ૧૪૦૮૩૩ પુરુષો અને ૧૪૫૮૬૧ સ્ત્રીઓ છે. આ તેહેસીલમાં ૮૯૯ ગામડાં તથા શેહેરા છે.

એનું મુખ્ય શેહેર ધામતારી તે તરફ વેપારનું મુખ્ય મથક ગણાય છે. લોકવસ્તી ૬૬૪૭ ની છે; તેમાં ૫૨૦૨ હિંદુ, ૨૯૦ કૃષ્ણીકૃષ્ણી, ૩૭૧ મોહમેદન, ૨૬૦ સત્તાનામી વસે છે.

ધામપુર—વાયવ્ય પ્રાંતમાંના બિજનોર જિલ્લામાંનું એક તેહેસીઝ. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૩ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાં ૨૨૩ એકર ભાગ ખેડાયેલો છે. લોકવસ્તી ૧૭૦૦૩૯ ની છે. વાર્ષિક મહેસુલ ૨૬૬૩૦ પૌંડની ઉપજ છે. અત્રે દિવાની ને બે ક્ષાનદારી કચેરીઓ છે.

ઉપલાલું મુખ્ય શેહેર ધામપુર બિજનોરની પૂર્વે ૨૪ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૫૭૦૮ ની છે, તેમાં ૩૪૫૭ હિંદુ, ૨૧૨૧ મોહમેદન અને ૧૩૦ જૈન છે. શેહેર ૮૩ એકર જમીન રોકે છે.

ધામાપદમ—આદ્ય ધર્મની અતિ પૂજ્ય ધર્મ-ચેળી. એમાં આદ્ય ધર્મ સંબંધી અનેક ચિત્રો આપેલાં છે.

ધાર—મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંનું એક ભીલ રાજ્ય; એની ઉત્તરે રતનામતું રાજ્ય, પૂર્વે સિંદવાલું રાજ્ય, દક્ષિણે નર્મદા અને પશ્ચિમે જાણુઆલું રાજ્ય છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૪૦ ચોરસ મૈલ હોઈ વસ્તી ૧૪૯૨૪૪ ની છે, તેમાં ૧૧૫૦૫૧ હિંદુ, ૧૨૨૧૯ મોહમેદન, ૩૦૮૭ જૈન, ૧૨ પારસી અને ૨૭ ખ્રિસ્તીઓ છે. મુખ્ય

વસ્તી, રત્નપુત, કંજુખી મેરાક, બિલ્લી છે. વાર્ષિક ઉપજ ૭૪૩૧૨ પૌંડની ઉપજ છે. ૧૮૧૯ના કાલકરાર પછી આ દેશ બ્રિટીશ સત્તા તળે આવ્યો છે. આ રાજ્યને તાબે ૨૭૬ ગ્રાંડેસાર, ૮૦૦ પાયલન, ૨ તોપ અને ૨૧ ગ્રાંડેંએ છે. રાજ્યને બ્રિટીશ હાવણીમાં ૧૫ તોપનું બાન મળે છે.

એનું મુખ્ય શેહેર મહત્તી પશ્ચિમે ૩૩ મૈલ ઉપર છે. શેહેર ૧૬ મૈલ લાંબુ ને ૬ મૈલ પોદણું છે. શેહેર આસપાસ મટાડીનો કાંટ છે. અત્રેની બે લાલ પથ્થરથી બધા યશી મસજીદો નેવા જોય છે. અત્રેનો કિલ્લો જમીનથી ૪૦ ફીટ ઉંચો છે. લોક-વસ્તી ૧૫૨૨૪ ની છે.

ધારકોટ—ગંજમ જિલ્લામાં અરકાની ઉત્તર પશ્ચિમે ૮ મૈલ ઉપરની જમીનદારી. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૫ ચો. મૈલ હોઈ તેમાં ૧૮૮ ગામડાં છે. લોક વસ્તી ૩૧૬૯૧ ની છે.

ધારવાર—દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાંના એક જિલ્લો. એની ઉત્તરે બેલગામ જિલ્લો અને કલાલગી, પૂર્વે નિળમહેદાખાદનું રાજ્ય, દક્ષિણે માયસોર નુરાજ્ય, અને પશ્ચિમે ઉત્તર કનેરા છે. એની લંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણમાં ૧૧૬ ચોરસ મૈલ ને પોદણાઈ ૭૭ મૈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૪૫૩૫ ચોરસ મૈલ છે.

૧૮૭૨ માં જિલ્લાની વસ્તી ૯૮૯૬૭ ની ને ૧૮૮૧ માં ૮૮૨૬૦૭ ની હતી. ચાને, દર ચોરસ મૈલે ૧૯૫ ની વસ્તીની રાજી હતી. લોક વસ્તીમાં ૧૦૭૬૨૨ હિંદુ, ૨૩૫૬ મુસલમાન, ૨૩૦૦ પંડતી હતા. આ જિલ્લામાં જુમતે ૧૨૮૫ શેહેર તથા ગામડાં છે.

ધારવાર તરફ રેશમી તથા સૂતરાઈ કાપડનો હાથે વણવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. નવાવગુદમાં ગદીયા ઉત્તમ પ્રકારના બને છે. અને ધારવારમાં બંગડી બનાવવાનાં અનેક કારખાનાઓ છે.

આ જિલ્લામાં મુખ્ય પાક ચણા, તેલી બી, રૂ, શેરડી, તંબાકુ, કઠોળ, ધાસ, ધર્લ, ચોખા, બાજરી, જુવાર વગેરેનો પાપ છે. આ જિલ્લામાં વરસાદ ૩૫થી ૩૨ ઈંચ વસે છે. યડી ગરમી સાધરણ પડે છે. માગેથી મે સુધી ગરમી ૯૩ અંશ પડે છે. અને નવે-બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી ૮૪ અંશ યડી પડે છે.

ધારવાર—ઉપલા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર, ૩ ઐરસ મૈલ ઉપર વંસાયલું છે. લોક વસ્તી ૨૭૧૯૦ની છે. તેમાં ૧૯૭૦૯ હિંદુ, ૬૫૪૫ ગોહમેદન, ૨૭૧ જૈન, ૬૧૮ ખ્રિસ્તી, અને ૨૪ પારસીઓ છે. અત્રે એક પુરાણો કિલ્લો છે. ધારવારનો જીવણીવાલો ભાગ કિલ્લાની ઉત્તર પશ્ચિમે બે મૈલ ઉપર છે. અત્રેનો કિલ્લો અનાશુદીના રાજા રામ રાજના સમયમાં અત્રેના એક અમલદાર 'ધારવારે' ઈ. સ. ૧૪૦૩માં બંધાવ્યો હતો. — ૧૫૬૮માં બીજાપૂરના અધિષ્ઠાહે અત્રેનો કિલ્લો જીતી લઈ સત્તા સ્થાપી હતી, અને ૧૬૮૫માં અત્રે દિલ્લી પતિની સત્તા સ્થાપન થઈ હતી. તે પછી ૧૭૩૩માં અત્રે મરાઠાની સત્તા ચાલુ થઈ હતી, ૧૭૭૮માં દુધનઅલીએ મરાઠાઓપર ચડાઈ કરી અત્રેનો કિલ્લો જીતી લીધો હતો, પણ ૧૭૯૧માં બ્રિટીશોએ જીતી લીધો હતો. ૧૮૫૭થી આ કિલ્લો પડત હાલતમાં છે.

ધારાનગરી—આ શહેર માળવામાં છે. અત્રે શકે ૯૦૪માં બોજ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. હાલમાં ત્યાં પચાર વચનો રાજ રાજ્ય કરે છે. આ શહેર ઉ. અ. સુમારે ૨૩ અને પૂર્વે રેખાંશ ૭૬. ઉપર છે.

ધારાપૂરમ—કોઈપણ જિલ્લાનો એક તાલુકો, તેમાં લોક વસ્તી ૧,૯૫,૨૩૨ ની હોઈ તેમાં ૯૪૮૦૦ પુરોહો અને ૧૦૦૪૩૨ સ્ત્રીઓ છે. આ તાલુકામાં ૮૨ ગામડાં છે. ક્ષેત્રફળ ૮૩૫ ચો. મૈલ છે. મુખ્ય પાક તંબાકું, તેલીબિયાં, ર વગેરેનો થાય છે.

મુખ્ય શહેર ધારાપૂરમ કોઈમનવરની પૂર્વે દક્ષિણ પૂર્વમાં ૨૫૦ મૈલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૭૩૧૦ ની હોઈ તેમાં ૫૫૭૯ હિંદુ, ૧૫૨૫ ગોહમેદન અને ૨૦૬ ખ્રિસ્તીઓ છે. આ શહેર સમુદ્રસપાટીથી ૯૦૯ ફીટની ઉંચાઈ ઉપર છે.

ધાલકિશોર—(જુઓ દવારકેશ્વર.)

ધાવડી—એનાં જાડ ઉંચા વધે છે. એનાં પુલ લવંગનાં નેવા અને રાતા રંગના હોય છે. એનાં કુલોનો ઉપયોગ આયુર્ધીમાં તથા રંગમાં પુષ્કળ કરે છે. ધાવડીનાં જાડ કોમળ પ્રાંતમાં પુષ્કળ હોય છે.

ધિરેદાદ—નાટકગામાં નાવટનાં દર્શાવેલા ૭૦ ભેટાંનું એક ભેદ (જુઓ નાવક.)

ધુન્ડરી—આ દરદ દારબાજ ઉપર મુખ્ય કરી હુમલો કરે છે. આ રોગમાં હાથ પગ ધુજળા કરે છે અને દર્દી બીહતો હોય એવો દેખાય છે. દરદી હાથ સાથે ચોડાં કાઢીયા કરે છે. આ રોગમાં આભરી કેટલુંક સાંભળી તથા જોઈ શકે છે, તેમજ બદન પસીનાથી તરબોળ થાય છે.

આ રોગનો હુમલો થતાં યાદદારત કમ થઈ ઉઝળા થયા કરે છે. એહરો તથા આંખ લાલ થઈ હાથ પગ ધુજળા કરે છે, ને જીભ બાહર કાઢતાં ધુજે છે, ને નાક નાકની ઉતાવળી આવે છે. તેનાથી દૂર છતાં તેને સાચું માલુસ આગળ દેખાયા કરે છે, તેમજ તેની સાથે વાત કરવા ઉલટ બતાવે છે. તેમજ તે બેહદ વેહેમાવલો બને છે, ને લવારો કરવા કરે છે; એ મુજબ હુમલો થતાં બે ત્રણ દિવસથી અકબાડીયાં વેર બેમાર રહી પાછી લાંબી ઉંચ કાઢી સારો થાય છે, યાતો એવી હાલતમાં તાલુ થઈ મરણ પામે છે. એનો ઈલાજ તેનાં જૂદા જૂદા ચિન્હો ઉપરથી તબીબો ચોક્કસ કરી શકે છે.

ધુમાંડીયુ—(વધુ માટે જુઓ ચીમની.) ચારો તરફથી બંદ કરેલા ઐરડામાં વ્યોવચ અગ્નિ સળગાવતાં, ઉપરની દવા દેવાઈ દલકી બને છે એટલે આસપાસની થંડી દવા તેની નીચે આવી તેને ઉપર હસેલે છે. દાખલા તરીકે એક ખાણું લઈ તેમાં એક ખુચ મેલી એક તરફથી તેમાં પાણી રેડતાં જે પ્રમાણે પાણી ખુચ તમે દાખલ થઈ ખુચને ઉપર હસેલે છે, તે મુજબ તે થંડી દવા ગરમ દવાને ઉપર હસેલે છે. ન્યાં સુધી ત્યાં અગ્નિ સળગેલો હોય છે, ત્યાં સુધી ઐરડી-માંની દવામાં આ સંબંધ ચાલુ હોય છે.

એવ મ્હો ખુલ્લાં રખેલા ધુમાંડીયાની નીચે અગ્નિ સળગાવતાં, ધુમાંડીયાની દવા ગરમ બની દલકી થાય છે, અને બાહરની થંડીને જાડી દવા ધુમાંડીયાના નીચલા ભાગમાંથી દાખલ થઈ ગરમ દલકી દવાને ઉપર ધકેલે છે. આ મુજબ ન્યાં સુધી તે અગ્નિ સળગેલો હોય છે અને ધુમાંડીયું તપેલું હોય છે, ત્યાં સુધી દવાનો પ્રવાહ નીચેથી ઉપર એમ ચાલુ નીકળે છે. જેમ જેમ ધુમાંડીયું ઉંચુ તેમ થવન ઝડપથી નીકળી જાય છે.

ધેરા, ધરપીતાલ વગેરે ધમારતોમાં હવાનો પ્રવાહ સદા પ્રુલ્લો વહેનો રાખવા માટે ધમારતનાં ડાપરાપર ચીખની યા ધુમાડીયું રાખે છે. જેમાંથી જુદા નિકળી જાય છે.

ધૂળ—આ પદાર્થ સ્થિતિમાં સર્વ જગે બાપી રહેલો છે. ધૂળ એક અતી નાચીજ છતાં તેની જગતમાં કેટલી અવખતા છે, તે શાસ્ત્રીય નજરે જોતાં લક્ષમાં ઉતરી ચકે છે. ખરું કહીએ તો સ્થિતિમાં જે મોહકત્વ અને સૌંદર્ય છે તે આ ધૂળને પ્રતાપેજ ટકી રહેલું છે. જે ધૂળની દસ્તી ન હતે તો તે પૃથ્વીની પીઠ ઉપર આપણે રહીએ હિંચે ત્યાં વસી શકને નહિ. સ્થિતિમાં જે કાર્ય નિર્વાહ આવે છે તેમાં ધૂળનાં જૂદા જૂદા પરિણામ ક્યાં ધરે છે અને તેનાથી મહત્વનાં ક્યાં બનાવ અને છે તેની શોધ આજની વિદ્યાએ કરી છે.

આકાશ અને માહાસાગરના પાણીના રંગ આસમાની જણાય છે, તે હવા અને પાણીના થોડા જથ્થા જોતાં તેના રંગ દિક્કો હોવાથી તે જણાતો નથી, પણ તેમનો ગંભીર જથ્થો રહેતાં તે તરત જણાય છે. સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયે વાતાવરણમાં અને ક્ષિતીજ પાસેનાં વાદળોપર ઘૂંટ ધનુષ્ય માહેલા ૭ રંગ પ્રમાણે ચિત્રવિચિત્ર રંગ દેખાય છે, તે પણ ધૂળનું પરિણામ છે. ૧૮૬૯ માં ગ્રેફિસર ટિનકાલે આ વિષય ઉપર આસ પ્રયોગ કરી અભ્યાસ કર્યો હતો.

સૂર્યની રેખાજ બેકારાં વાટે ઘેરમાં આવતાં તેના કિરણોમાં જે ઉડતી રજકણ દેખાય છે તે સદા હેડે ઉપર યતી પ્રવાસ કરતી ચાલુ જણાય છે. આ રજ સેદ્રિય અને નિરદ્રિય આ બેઉ પદાર્થોની હોય છે. કોઈ વેળા તેમાં ખનિજ પદાર્થોની પણ રજકણો હોય છે, એમ બલિનના ગ્રેફિસર 'એહેનરજે' શોધી કાઢ્યું છે. હવામાં જે પૃથ્વીને લગતા પદ હોય છે તેમાં એમની રેલહેલ હોવા છતાં તે ખુલ્લી આંખે દેખાતા નથી; પણ સૂક્ષ્મ-દર્શક યંત્ર વડે જોતાં તે તરત જણાય છે. જે આ ધૂળ ઉપરમુજબ હવામાં બધે પસરેલી નેહોતે તો સૂર્યનો પ્રકાશ તેજો-મય દેખાવાને બદલે ઝંખો દેખાતો.

પૃથ્વીના પૃથ ભાગ પાસેની હવામાં પણ ધૂળની રજો બેહલ હોય છે, પણ તે હવા આસમાની રંગની નથી દેખાતી, તેનું કારણ એ છે કે બૂરદ પાસેનાં ભાગનાં હવામાં જે

ધૂળની રજો હોય છે તે મોહેજ ધન, સ્વચ્છ અને ખરખચડી હોય છે. તેમાંથી બધાજ રંગ પરાવર્તન પામે છે. આથી મોક્ષ રંગ સ્થાની હવામાં જણાતો નથી, પણ જેમ જેમ તે હવે ચડે છે તેમ તેમ આ રજકણો નિતંગ અને સૂક્ષ્મ બનતી જાય છે, કારણ વાતાવરણમાં તે રફતે રફતે ઉપર ઉપર પાતળી યતી વધે છે. આ રજકણો હવામાં ૧ થી ૧૦ મિલ તો કોઈ તેથી પણ વધારે હવે સુધી પસરેલી હોય છે, આ હવામાં ઉપરની રજકણોમાંથી આસમાની રંગ અથવા નિત્ર સોદિત રંગનાં કિરણો પરાવર્તન પામે છે, અને તે રજકણો પૃથ્વીનાં છત્રમાં સર્વજ બાપેલી હોવાથી, આપણે જે પ્રુલ્લું નિર્મળ આકાશ જોઈએ હિંચે તે દેખાય છે. પણ પર્વત ઉપરથી જોતાં ઘેરા આસમાની દેખાય છે અને હવે બહુનમાં બેસી જોતાં કાળો આસમાની રંગ જણાય છે, તેનું કારણ ત્યાં ધૂળ ઓછી હોઈ પરાવર્તન પામવાની શક્તિની કમવાઈને લીધે છે. છટલીમાં આકાશ તરફ જોતાં તે પ્રુલ્લું આસમાની રંગનું જણાય છે, કારણ એક તરફથી બુમધ્ય સમુદ્ર અને બીજી તરફથી આદ્યપસ પર્વત હોવાથી બીજા દેશ પ્રમાણે ધૂળનાં ઝાઝાં સાંધોનાની કમતાઈને લીધે ત્યાં થોડી રજકણો ફેલાયેલી હોય છે, તેમાંથી પરાવર્તન પામનાર આસમાની રંગને ક્ષિણતા પોંદાયતી નથી. બુમધ્ય સમુદ્રમાંથી દેખાનાર આકાશ પ્રાંત કરતાં મધ્ય પાસિફીક માહા સાગર ઉપરનો આકાશ ભાગતો તદન આસમાની રંગનો દેખાય છે, કારણ ત્યાં બુમિ ભાગ થોડો હોવાથી ત્યાં રજકણો સેહેજ હોય છે. હિંદુસ્તાનમાંના હિમાલયની ખીણોમાં વરસાદ તથા કરાને લીધે હવામાં ધૂળ સેહેજ હોય છે, આથી ત્યાંનું આકાશ અત્યંત આસમાની રંગનું દેખાય છે. મહાબળેશ્વર તરફની કેટલીક ખીણો તરફ જોતાં તે આસમાની રંગની દેખાય છે.

શરદ ઋતુમાં એખાદ સ્વચ્છ દિવસે આકાશ તરફ જોતાં ત્યાંના રંગ ઘોડો આસમાની જણાય છે. પણ ક્ષિતિજ પાસેના ગગન ભાગ સેહેજ ચળકતો હોય છે, અને સૂર્ય આસપાસના ભાગ ઓછો પિળાસપર હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે

ક્ષિતિજ તરફ જે નોંધાયે છે તે વાતાવરણની નીચે ધણાક જગા પડે હોય છે અને તે યરમાં ધૂળની બેહદ રજકણો હોય છે. એઓ શ્રેષ્ઠ પ્રકાશને પરાવર્તન કરે છે, અને વાતાવરણના છેક ઉંચા ભાગની પેલે પારના આસમાની રંગને તદ્દન ઓંખે પાડે છે.

સૂર્યની પાસેના ભાગમાં આસમાની પ્રકાશ ઝીણી રજકણોમાંથી પરાવર્તન પામે છે. આથી વાતાવરણના નીચલા થરમાંથી પરાવર્તન પામી આવનાર આસમાની પ્રકાશ પર પિગ્મા અભાસ ચઢે છે. સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત સમયે આ પિગ્મા રંગો વધારે દેખાય છે. કારણ કે જે પ્રકાશ પરાવર્તન પામી આપણી તરફ આવે છે તે હવાનાં જગા થરમાંથી આવે છે. આ થરમાં બેહદ રચલે ધૂળની રજકણો હોય છે. આ ખીના ખીણ રીતે પણ સમજી શકાય તેવી છે. કારણ સૂર્યોદય થા સૂર્યાસ્ત સમયે આ એ વખતે ખીજ વખત કરતા આકાશમાં ઢગો અથવા મુમસ નહિ હોય એટલે સૂરજને ખુલ્લી ઓંખે નોંધ શકાય છે.

મીથેની ઓમનીમાંથી નિકળતા ધૂમાડાનાં ઓયામાંથી સૂર્યને સેહેજમાં નોંધ શકાય છે. તેનું કારણ ધૂમાડામાં રહેલી કેલસાની ધૂળનું છે. એટલે સૂર્ય કિરણ જગા ધૂમાડાની રજકણોમાંથી દાખલ થતા તે નોંધ શકાય છે. પણ સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્ત સમયે ક્ષિતિજ પાસે આકાશ ભાગ પિગ્મા જણાય છે. તેનું કારણ એ છે કે સૂર્ય કિરણ હવાનાં ઉચ્ચ રચાનાં વિલક્ષણ જગા થરમાંથી આવે છે. આ થરમાંની ઝીણી રજકણોમાંથી આસમાની કિરણ પરાવર્તન પામી ઉપરા ઉપર સિધાં નિકળી જાય છે. જગત તરફ આવવા તેને માર્ગ મળતો નથી, માત્ર આસમાની કિરણનાં જે પરીપક્વ કિરણ પિગ્મા રંગના હોય છે તે આપણી તરફ આવી શકે છે. અને એ સુજબ તરેહવાર કિરણો એક પછી એક થરમાંથી પસાર થઈ રંગરૂપે નજરે પડે છે.

ગંધ સદીની આખેરીમાં કાકાટોવા (જુઓ કાકાટોવા)ના જવાલામુખી ફાટતાં તેમાંના જડ પદાર્થ રૂસરૂપે સમુદ્રમાં મળી જઈ રજ રૂપી ભાગ જે ઉંચો તે કેટલાક મેલની

ઉંચાઈ સુધી સર્વત્ર પસર્યો હતો. વપૂવકટિ-બંધ ઉપરનાં ઉત્તરાભિમુખ. અને દક્ષિણ-ભિમુખ એવા ચાલુ વેકતા જે પવનના પ્રવાહ રહે છે, તે વડે આ ધૂળને અટકાવ થયો. આ વાત પ્રવાહ ઉપર કટિબંધ પ્રદેશ તરફ પુગે છે, તે ઠેકાણે માત્ર બધ પ્રદેશ તરફ પુગે છે. તે ઠેકાણે માત્ર ભૂપૃષ્ઠ ભાગની ચક્રગતિ ઓછી હોય છે, આથી તે પ્રવાહ પૂર્વ દિશા તરફ વધે છે. આવી રીતે તે ધૂળને ગગનનાં ઉંચા પ્રદેશી માર્ગે પ્રદક્ષિણા કરેલી પડે છે. આ ધૂળનો પ્રભાવ પરિણામ જવાલામુખીના ફાટવા પછી થોડા મહિના સુધી દેખાવા માંડી તે ૩ વર્ષ સુધી રંગ બેરંગી દેખાવથી ચાલુ દેખાવ આપતો રહ્યો હતો. એટલે સૂર્યાસ્ત સમયે આ રંગછટા જણાતી હતી. ધણુ ફરી આ ચમત્કારિક દેખાવ સમશિતોણુ કટિબંધ ઉપરનાં પ્રદેશમાં દેખાયો હતો. આ ધૂળ નાણુક થવા આગમજ તેણે દુનિયા આસપાસ ૩ વખત પ્રદક્ષિણા કરેલી હોવી નોંધાયે.

પ્રચંડ મહાસાગર, સમુદ્ર, સરોવર નદી અને ઝરાનાં પાણીના જે રમણીય ઓછા વધતા પ્રમાણમાં આસમાની રંગ દેખાય છે તેનું સ્પષ્ટી કરણુ પણ આ ઉપજાજ તાલથી થાય છે. સ્વચ્છ હવાને પણ જેમ રંગ હોતો નથી તેમ શદ્દ પાણીને વટીક રંગ હોતો નથી. સમુદ્ર અને સરોવરનું પાણી ગમે તેનું શદ્દ અને નિર્ભજ હશે તોય તેમાં 'સેદ્રિય' અને 'નિર્દ્રિય' પદાર્થની ઝીણી ધૂળ મળેલી હોય છે. એ વાતાવરણમાંની ધૂળ પ્રમાણેજ આસમાની રંગના કિરણોનું પરાવર્તન કરે છે. મહાસાગરમાં જે ધૂળ આવે છે તેની ઉત્પત્તિ ધણી રીતે થાય છે. તે એમકે, સમુદ્ર વગેરેનાં પાણીનાં પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર હજારો સૂક્ષ્મ સેદ્રિય જલોએતો નાશ થાય છે અને જેમના હાડપિંજર અથવા અવશેષ ધીરે ધીરે તળાએ પુગે છે. આ મેલ જમીનથી ૧૫૦ મૈલ ઉપરનાં મહાસાગરમાં નજરે પડતો નથી; તેનું કારણ તે તે પ્રવાહ સાથે ધસડાતાં તળાએ ઠરતાં ધણુ ખરા પિગ્મા જાય છે.

સમુદ્રનાં પાણીનો જે આસમાની રંગ દેખાય છે, તેની છટા જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી હોય છે. એટલાંટિક મહાસાગરનાં

ઉત્તર ક્રાંતિવૃત્ત ઉપરના ભાગમાં પાણીનો રંગ શુદ્ધ આસમાની, ઉત્તર તરફનાં સમશિ તોષ્ણ કૃષિપ્રધાના પાણીનો રંગ ઘેરો આસમાની હોય છે. આ ફરકનું કારણ, રંગ ઉત્પન્ન કરનાર ધનપદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રમાણ અને તેની વેહેંચણી ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને સ્વિતઝરવેડ માંના ઉડા સરોવરનાં આસમાની પાણીમાં તરેહવાર છટા નજરે પડે છે. તેનું કારણ ત્યાંના પાણીમાં પદાર્થનાં સૂક્ષ્મ રજકણ સમળે તરતા રહે છે.

ત્યારે સર્વેભાગે ધૂળથી અને વિરોપત : વાતાવરણમાં ધણક મેઝ ઉંચે એવા પ્રદેશમાં સદા આતુ વાસ કરી રહેલી ધૂળથી અસખ્ય કાષ્ઠ થાય છે. સૃષ્ટિમાં જે અત્યંત મ, રમણિય અને અતિ સુંદર, એવા જે રંગો તેમાંના એક આસમાની રંગ નજરે પડે છે. પહોડા ઉપરની ખુદી મનોહરતા નજરને આનંદ પમાડે છે. ધૂળની જે હસતી નહોતે તો જગતમાંની સર્વ ખુશસૂરતી નાશ પામી હતે. આકાશ રંગ અને સૂર્યાસ્ત સોદાય પણ એટલા મહત્વનાં નથી. ધૂળ નહોતે તો આકાશ કૃષ્ણપણું દેખાઈ બપોર તારા દેખાતે, તેમજ આકાશ તરફથી આવ-ણને પ્રકાશ મળ્યો નહોતે. કદાચ સખત તેભેમય, સૂર્યનો પ્રકાશ મળતે ચા તો અધકાર મળતે. તેમજ છવકાડી અને મનુ-ષ્ય કાયાની પણ ઘટનાં થઈ હતે. ધૂળ જે ન હતે તો પ્રકાશ પરાવર્તન પામ્યા વિનાનું રહેતાં-ધરમાં અધકાર ફેલાતે, પણ તે અડચણ દૂર કરવા ઉત્તર તરફ ખાસ ઉંચી સોદે દેવાલ બાંધવી પડતે કે, જેથી પ્રકાશ પરાવર્તન પામી ઉજેરડું આપે; પણ આથી બધે પૂરતો પ્રકાશ મળી શકતે નહિ. ધૂળહિન વાતાવરણથી કાર અને ગગનમાંથી આવનાર વર્ષાદ આ સર્વેનો નાશ કરી તેના જલે સદા સૂર્ય પ્રકાશ રહી જમત ઉજળડ મેદાન બની દુનિયાં આજની રમણિય હાલતે પોંદાયતે નહિ. એ શિવાય ધૂળના અનેક મહત્વ છે. કે જેનું વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓએ વિસ્તારીતે વ-ણુંન કયું છે. ધૂળનાં મહત્વની પ્રથમ શોધ ક્રા-સના 'ફ્લિઅર' અને 'મરકાઈ' નામે વિદ્વાનોએ કરી, અને તે પછી તેના મહત્વની વધુ શોધ ૧૮૮૦ માં મી. જોન અર્થકિન્સને કરી જમતમાં મળીનું મહત્વ જાહેર કયું હતું.

ધૂળ ધણા કાળા છેટાં સૂધી આકાશ માં મુસાફરી કરી. પરદેશમાંની ધૂળમાં મળી જાય છે, આફ્રિકન ધૂળમાં ધણી વેળા માઇક્રોસ-કોપથી અવલોકન કરી જોતાં જણાયું છે કે તેમાં દક્ષિણ અમેરિકાની ધૂળનો ભાગ મિશ્ર થયેલો છે. આ ધૂળને દક્ષિણ અમેરિ-કાથી દક્ષિણ પૂર્વ તરફનો તુશાની પવન ધસડી લઈ જાય છે. તે શિવાય કેપવર્ડસ, માદ્રા, હોનોલા, લેમોન્સ અને ટાપરોલની ધૂળમાંથી પરદેશની ધૂળનું મિશ્રણ થયેલું જણાયું છે. ધૂળ ધણી વેળા અરબસ્તાન તથા આફ્રિ-કાથી સમુદ્ર માં મુશાફરી કરે ઉડતી વધે છે. વર્ષનાં ૪ માસમાં ધૂળનો ગન્નપુર જાયો. આફ્રિકાની ઉત્તર પશ્ચિમ કિનારાથી ઉડતો આટલાન્ટિકના ૧૬૦૦૦ માઈલના ઘેરાવા ઉપર ઉડે છે, ને તે કિનારાથી ૩૦૦ થી ૬૦૦ મૈલની મુસાફરી કરે છે. કેટલીક વેળા આ-ફ્રિકાની કિનારાથી ૧૦૩૦ મેઝ છેડે પણ ધૂળ ઉડીને પડેલી નોંધાયલી છે. ગર્વિનનાં જણાવવા મુજબ ધણી વેળા આફ્રિકાથી ૩૩૦ થી ૩૮૦ મેઝ છેડે કેપવર્ડનાં કાપુમાં ધૂળ પડેલી જણાય છે, તેમાંથી પથ્થરના એક ઈંચના ૧૦૦૦ માં ભાગના કટકા વરીક મળી આવ્યા હતા.

દિંદુસ્તાનમાં ધૂળનાં તુશાન ઉત્તર દક્ષિણ ભાગમાં પુચકળ થાય છે, મદ્રાસ, નેશોર, અલાહાબાદ, સિંકેરાબાદ વગેરે ઠેકાણે આવું તુશાન અવારનવાર થાય છે. ૧૮૫૬ માં ૧૫ થી માયે નિંગપોથી શેંગહાઈ સૂધીનાં ૩૮૦૦ ચોરસ મૈલના પ્રદેશમાં ધૂળનું મોટું તુશાન થયું હતું, તેમજ પંજાબ અને ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં આવા ધૂળનાં તુશાન ધણા સાધારણ છે, તેમજ પંજાબ અને અફઘાનિસ્તાનમાંના બોલનપાસ તરફ પણ આવા તુશાન અવારનવાર થાય છે.

ધૂમકેતુ—કેતુએ અંતરિક્ષા જગમાંની એક જાત છે, એ કોઈ કાષ્ઠ વેળા આકાશમાં જણાય છે. આ કેતુ સધળી દિશામાં ફરતા હોવાથી આકાશનાં સર્વ ભાગમાં દેખાય છે. કેતુ દેખાવે ઝાંખા હોઈ નેખુદાના જેવા પ્રકારથી પ્રકાશિત હોય છે, ને તેની જે દિશાએ સૂર્ય હોય છે તેથી ઉલટી દિશાએ પુછડી હોય છે. જેમ જેમ કેતુ સૂર્યની નજીક આવે છે કે તેના ઝાંખા પ્રકાશ વધારે

અળકે છે, અને તેની પ્રકાશિત પુછડી લાંબી થતી જાય છે. કેતુ ખેતવાની કક્ષાના વેગના ભાગમાં પીકામાં ન આવે ત્યાં અપણી સૂર્ય માળાની રચનાની પેલીમેર આકાશમાં પોતાને માર્ગ ચાલ્યા જાય છે, ને ધણુક વર્ષો ગયા પછી તે આકાશી સૂર્ય માળામાં પાછો આવીને અને સૂર્યની આસપાસ કક્ષાના જે ભાગમાં અગાઉ ફરતો રહે છે ત્યાંજ દેખાય છે.

કેતુ ન્યારે આકાશમાં જણાય છે ત્યારે એટલી યોગ્ય દુનિયાંપર આવત આવવાની આગાહી સમજે છે. આગલા વિદ્વાનોનું એવું મત હતું કે જો આ કેતુ પૃથ્વી સાથે અથડાયા પૃથ્વીની વર્તુળગતિની દિશા બદલાઈ જઈ તે નવા આંસ ઉપર ફરશે, અને તેથી મોટા જળ પ્રલય થઈ તેમાં દુનિયા ગઈ જશે.

આગલા જમાનામાં કેતુઓને એકમ થએલા તારાઓના ધ્રુવમાં ગણવામાં આવતા હતા. તે પછીના જમાનામાં માનવામાં આવતું હતું કે તેઓ પૃથ્વીના વાતાવરણમાં જવાલાવાલી વરાળથી થાય છે, તેપણ કેતુઓ પુ' છે તે વિશે આગલા યોગક વિદ્વાનોને યોગ્ય માલમ હતું. તે માહેવા કેટલાક એવું કારણ હતા કે કેતુઓ એક જગતના મેદ છે, ને જે કક્ષામાં ચર છે તે કક્ષાની પેલીમેર તેઓ પરાંપર કક્ષામાં ફરે છે. ૧૫૭૭ માં જણાવેલા કેતુને જોવાથી જણાયું કે તેને કાંઈ દૈનિક રચાન મેદ નથી, માટે તે ચર કરતાં ધણેજ અંતરે છે. કેપ્લરે પ્રથમ અનુમાન કાઢ્યું કે તેઓ સિધી લીટીમાં ચાલી જાય છે, તે પછી એમ સમજાવ્યું કે તેમની કક્ષા પરાંબોલ અને સૂર્યની તરફ ગોળાતર છે. આ મતને લીધે પણ ટેકા આપી ગયો છે, પણ સર આપેએ ન્યૂટને એવું જણાવ્યું છે કે કેતુઓ અહની પેઠે સૂર્યની આસપાસ ધણાજ વિષમ કેદ લાંબ ગોળમાં ફરે છે, તે લાંબગોળ સૂર્ય માળાથી અતી અંતરે છે. કેતુ વિષે એક વિદ્વાન વિચાર દોડાવી જણાવે છે કે, તે એક માત્ર મોટું વાદળ પહોંચે અથડાઈ જઈ નીચી અસર ફરે છે તેટલીજ પૃથ્વીને અથડાતાં કરી શકશે. તેથી આપણું વાતાવરણને તેનાં વાયુરૂપ પદાર્થનું મિશ્રણ થઈ વાયુ માદક યંત્રમાં પાકો ચઢાવી દેશે. પણ જો તેના

વાયુરૂપ પદાર્થ ભારી હશે તો પૃથ્વી ઉપર હતરી ઉદ્દિમજ તથા પ્રાણી ઉપર સારી શા માઠી અસર કરશે. પૃથ્વી કેતુની પુછડીમાં ધણીવાર ગમેલી હશે, અને નહિ ગઈ હોય એમ જણાવવાને કાંઈ આધાર નથી.

કેતુની પુછડી વિષે જૂઠા જૂઠા વિદ્વાનોનું મત વેગળું છે. એપીયન કાર્ડન અને ટાઇ-કોચેનાં મત મુજબ કેતુનો નક્કર ભાગ લેન્સની પેઠે પારદર્શક હશે, માટે તેમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ પાર જાય છે, ને તેથી તેની લાંબી પ્રકાશિત પુછડી થાય છે. કેપ્લરના મત મુજબ કેતુના વાતાવરણને જાડો ભાગ સૂર્યના કિરણથી હૃડેલાઈ જાય છે, તેથી તે પુછડી થાય છે કેકાર્ટ મુજબ પ્રકાશનાં તે નક્કર ભાગમાંથી વક્રીભવન થવાને લીધે પુછડી બને છે. ન્યૂટન મુજબ સૂર્યની ઉષ્ણતા એ કેતુઓમાં વરાળ થઈ કે તેથી પુછડી બને છે. ડબલિનવાલા ડૉઁ હેમિન્ટનના મત મુજબ આ પુછડી ઇલેક્ટ્રિસિટીના કિણ છે. વિદ્વાન બિયેટને વિચાર ન્યૂટને મળતા છે, કે સૂર્યની અતિશય ઉષ્ણતાથી વરાળ ચવાને લીધે એ પુછડી થાય છે. આ કેતુઓની પુછડી જૂઠા જૂઠા પ્રકારની હોય છે. ધણા પ્રકાશિત કેતુઓની ધણી ટુંક અને ઝાંખી પુછડી જોવામાં આવી છે, ને ધણાકેને પુછડી જણાઈને નથી.

ધ. સ. ૧૫૮૫ અને ૧૭૬૩ માં જણાવેલા કેતુની પુછડી દેખાઈ નહોતી. પણ ૧૬૮૨ માં કાસીનિએ જોએલો કેતુ બૃહસ્પતિના જોળ અને પ્રકાશિત હતો. ધ. સ. ૧૬૮૦ માં મોટા કેતુ પોતાના અર્કસનિધ પ્રકાશમાં ઘૂંટે ગયો, ત્યારે તેની પુછડી ૬૦૦૦૦૦૦૦ મેદ લાંબી હતી એવું ન્યૂટને જણાવ્યું છે. ૧૭૬૯ માં કેતુની પુછડી ૪૮૦૦૦૦૦૦ મેદ લાંબી હતી. ૧૮૧૧ આ દેખાયલી મોટા કેતુની પુછડી ૧૦૦૮૦૦૦૦૦ મેદ લાંબી હતી. પારદર્શક અચ્છાદન ઉપરથી તેનો ગર્ભ પુછડી કરતાં જૂદો પડે છે, એ ગર્ભનો વ્યાસ ૫૪૦૦૦૦૦ મેલનો હતો.

જો નાહના કેતુઓ માત્ર દુર્ગ્ગિનવડે દેખાય છે તે અગણિત છે, અને તેની પુછડીની પણ નિશાની જણાતી નથી. તેઓ ગોળ અથવા કાંઈ એક લાંબગોળ વરાળના

દડાં જેવા અને મધ્ય બિંદુની તરફ વધારે ઘાણ જણાય છે.

જેનિઝીનકૃત ખુગોળમાં કેટુઓની તપાસમાં જણાવે છે કે ૨૪ કેટુઓ સૂર્યની અને બુદ્ધની કક્ષાની વચ્ચેમાંથી ગએલા છે, ૩૩ બુદ્ધ અને શુક્રની, ૨૧ શુક્ર અને શુક્રની, ૧૬ શુક્રની અને મંગળની, ૩ મંગળ અને સિરિસની, ૧ સિરિસ અને બૃહસ્પતીની કક્ષાની વચ્ચેમાંથી ગએલા છે. વળી ૩૨ કેટુઓ ઓપીલથી સપ્તેમ્બર મહિના સુધીમાં જોત્રામાં આવ્યા છે, અને ૧૬ સપ્તેમ્બરથી ઓપ્રેલ મહિના સુધીમાં દેખાય છે. કેટુઓ માટેલા ૫૦ કેટુઓ પશ્ચિમથી તે પૂર્વ તરફ ફરે છે અને ખાડીના તેથી ઉલટી દિશાએ ફરે છે. કેટુઓની કક્ષા શકની પેટે આકાશનાં એક નેમેના એક ભાગમાં જ નથી રહેતી પણ કાંતિરત સાથે દરેક ભાગ નો ખુણો ફરે છે.

ધ. સ. ૧૬૮૦ માં એક બૃમકેટુ સૂર્યની ઓટરો પાસે ગયો હતો કે ન્યુટને તેનું અવલોકન કરી એવું જણાવ્યું હતું કે આ બૃમકેટુને સૂર્ય આસપાસ એક ફેરો ખાવા સુમારે ૮૮૧૪ વર્ષની મુદત લાગશે. ઓટરો આ ખુણીયો તારો ધ. સ. ૧૦૪૪૪ માં ફરી મનુષ્યની નજરે પડશે. ધ. સ. ૧૮૪૪ માં જે બૃમકેટુ નજરે જણાયો તેને ફરી સૂર્ય પાસે આવતાં ૧૦૦૦૦૦ વર્ષની મુદત જોઈશે. ઓટરો ધ. સ. ૧૦૧૮૪૪ માં જે મનુષ્યની હસતી હશે તે દેખાશે.

ધૂલિયા—ખાનદેશ જીલ્લાનું એક પ્રગલ્ભ શેરફળ ૭૫૯ ચૌરસ મેલ હોઇ તેમાં ૭૮૧૩૭ ની વસ્તી છે. દર ચૌરસ મેલે ૧૦૩ ની વસ્તી છે. પ્રગણમાં ૧૫૨ ગામમાં છે. એની હત્તરે વીરદેલ, પૂર્વે પાચોરા અને અમલનેર, દક્ષિણે નાચિક જીલ્લો અને પશ્ચિમે પોંખળનેર છે. અન્ને ૨૩ થી ૨૫ ઇંચ વર્ષાદ વસે છે.

મુખ્ય શહેર ધૂલિયા ચાલીસ ગામની ઉત્તરે ૩૦ મેલ ઉપર છે. આ શહેર ખે ચૌરસ મેલ ધેરાવામાં છે. તેમાં વસ્તી ૧૮૪૪૯ની છે. ગામ વ્હુના અને નવા એવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. આ શહેર ઓગણીસમી સદીમાં તાલુ ગામડાની દાક્ષતમાં હતું. ૧૮૧૯માં ત્યાંની વસ્તી ૨૫૦૯ની ૧૮૬૩માં

૧૦૦૦૦ની, ૧૮૭૨માં ૧૨૪૯૯ની, ૧૮૮૨માં ૧૮૪૪૯ની હતી.

ધૃતરાષ્ટ્ર—(૧) કબ્બપને સુની નામે સ્ત્રીથી થએલો દેવમધર્વનાનો એક. એ આશ્વિન માસમાં સૂર્ય સાથે હોય છે. એક પ્રસંગે એને મરત રાજ પાસે દુન તરીકે મોકલ્યો હતો.

(૨) કબ્બપથી કદને થએલા નાગનાનો એક. એનાથી એનેક નામકુળ ઉત્તપન્ન થયા હતા, જે સર્વે જનમેજયના દ્રોમમાં જળી મુવા હતા.

(૩) સોમવંશિય પુરુકોત્તમ, અજગીઠ વંશના જન્મ. રાજાના વંશમાનો થતાં પુત્ર વિચીત્રવિયં મરણ પામતાં, સત્યવતીની આગાથી કૃષ્ણ દેવાયન વ્યાસે તેની વડી સ્ત્રી અખિ-કને પેટે આપેલા પુત્ર.

એ જન્મથી અષ્ટ હોઇ હસ નામે મધર્વના અંશથી જન્મ્યો હતો. એ મ્હેટો યતાં મિષ્ટે સુખલ રાજાની કન્યા ગાંધારી સાથે એના લગન કર્યાં. એનાથી ગાંધારીને કળીનાં અંશથી દુર્યોધન અને પાંડવસના અંશથી દુઃશાસન વગેરે ૯૯ પુત્રો થયાં, અને દુઃશયા નામે એક કન્યા સર્વથી ઉદ્ધે પેદા થઈ હતી.

ધૃતરાષ્ટ્રનાં ૧૦૦ પુત્રોમાં દુર્યોધન, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુર્મર્ષણ, વિકૃષ્ણ, ચિત્રરેખ, ત્રિવિંશતિ, જય, સત્યવત, પુરુમિત્ર એ દસ અને દાસી પુત્ર સુયુક્ત, મળીને ૧૧ મહારથી હતા. તેમાંના દાસી પુત્ર શિવાય ૧૦ મહારથી અને બીજા ૯૦ ભાઈએને બારંતથ્ય બુદ્ધમાં ભિમસેને ખાખા હતા. એના પુત્રોમાં વિકૃષ્ણ માત્ર નિતીમાન પુત્ર હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની કન્યા દુઃસલાને સિંધુ દેશના રાજા વૃધ્ધ દત્તના જવદય નામે પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. એણે કોરવોનો પક્ષ તાલી તેમને ડગાવી મેળવા હતા, અને લોકોના ભંજરવાથી પાંડવોને વરણાવતી નગરીમાં લઇ જઇ રાખ્યા હતા. જ્યારે લાક્ષગૃહની આગમાંથી પાંડવો જાંબી દ્રોપદિ છતી આયા ત્યારે કુકેશ કહેલ વધતાં ધૃતરાષ્ટ્રે ઈંદ્ર પુરયમાં પાંડવોને બુદ્ધ રાજ્ય કરવા કહ્યું. મોટા વૃધ્ધ પ્રસંગે દુર્યોધન વૃધ્ધ ન કરે તેને માટે નારદ, વગેરે યજ્ઞિઓએ ધૃતરાષ્ટ્રને ધણો સમજાવ્યો,

આથી એણે દુર્લભનને સમજાવ્યો. પણ તે સમજ્યો નહિ. જ્યારે દુર્લભને સર્વેનું અભ્યાસ કર્યું ત્યારે કૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્રને દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાથી તેણે જોયું કે પાંડવો અછત યવાનાં છે; પણ ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્રોની હાની આંખે જોવા ન માંગ્યાથી ફરી આંખોએ થયો. ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાનાં સર્વે પુત્રોને પાંડવોને હાથે માર્યા ગએલા જાણ્યા હારે હૈયાશોક કરી વનવાસે ગાન્ધારી સાથે ગયો, અને ત્યાંજ બેઠે જણા વનમાં મરણ પામ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રને માત્ર ગાન્ધારી જેવી સ્ત્રી, યુધિષ્ઠીર જેવો બનિએ અને વિદુર જેવા ભાઈએ તેને તેના દુઃખમાં મોટા વિશ્રામ હતા.

ધૂધધુન—સોમવશિષ્ઠ પુરંકુલોત્પન્ન અજગીઠ વશિષ્ઠ પાંચાલ રાજા દુપત્નો પુત્ર, એનો જન્મ દ્રોણાચાર્યને મારવા માટે અગ્નિમાથી થયો હતો. એ જન્મથી ક્રોધી હોઈ ધનુર્વિદ્યામાં દ્રોણનો શિષ્ય હતો. કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ સમયે એ પાંડવો તરફથી લડ્યો હતો. એના અથ તપકિરીયા હતા. દ્રોણાચાર્યે યોગ ધારણ કરતાં તેનું શરીર એણે છાટ્યું, આથી અર્જુન એની ઉપર ક્રોધ્યો, પણ કૃષ્ણે તેનું શાંતવન કર્યું, પછી યુદ્ધની ૧૮ મી રાત્રે અશ્વથામાએ એને રાત્રે જાગૃત કરી ફાંસે નાખી મારી નાખ્યો હતો. એને ક્ષત્ર ધર્મ, ધૃષ્ટકેતુ અને ક્ષત્રંજય એવા ૩ પુત્રો હતા તેઓ લઘાઈમાં એ સમે માર્યા ગયા હતા.

ધોત્રોષિળો—આ વનસ્પતિનાં જંગલી કુષ્પ કાળી જમીન ઉપર યા લાલ જમીનપર જગેજગ હોય છે. અમેરિકા ખંડમાં પણ તે ઘણું જણાયેલો છે, અને તેથી એમ અનુમાન કાઢવામાં આવે છે કે કોઈ હિંદના સુસાદરે ત્યાં જઈ અત્રે તેને લાવી રાખ્યા હશે. પણ આ અનુમાન ડૉ. પાંડુરંગ મંત્રી બૂલ ભડું જણાવી અનુભવથી સિદ્ધ કરી જણાવે છે કે એનાં પિળા ચીકનો ઉપયોગ આંખના કૃષ્ણ ભાગ ઉપર સફેદ છારી આવે છે (Opacity and Aphthous ulceration) તેની ઉપર ચોપડનાથી દરદ દેઈ થાય છે ખી માંથી ગરમ પાણીથી કરી એક લાલ પીણું તેલ નિકળે છે તે ખીનાં ટૂંકમાં એક કૃષ્ણ અર્ક છે. આ તેલની પરિક્ષા ડૉ. હેન્સ અને ડૉ. ડીમકે કરી હતી, તે ધીમું રેચક હોઈ ૧ થી ૨ ગ્રામ

(૩ તોલો) દુધમાં સાકર નાખી પીધું હોય તો બે થી ત્રણ સ્વચ્છ જોલાળ આવે છે.

ધોરાણ—કાઠીયાવાડમાં ગોંડલ સંસ્થાનનું આ એક આબાદ ગામ જુનાગઢની ઉત્તરે ૧૪ ને જતપુરની નૈઋત્યે ૧૨ મૈલ ઉપર છે. બાદરનો એક શંટો નામે સાકરા ધોરાણ તથા તેના પરાની વચ્ચે યમને વહે છે. આ ગામમાં લોક વસ્તી ૧૬૧૨૧ ની છે. આ ગામ નજદીક ૩ મૈલ ઉપર સુપેડી પૂલ છે જે મી. પીલના નામે ઓળખાય છે, અત્રે એક મુસાફરખાતું, ધર્મશાળા, પોસ્ટઑફીસ, તારઑફીસ, દવાખાતું, નિશાળ, દરબારી, કચેરીઓ વગેરેનાં મકાનો છે. અત્રેજ ભાવનગર ધોરાણ લાઇનનો છેડો છે. ગોંડલના કુંભોજએ ૧૮ મી સદીની અધવચમાં જુનાગઢ સંસ્થાન પાસેથી એ મેળવ્યું. અત્રે મોહોળો વેપાર ચાલે છે.

ધોરીનસ—અથવા ધમની. જે નળી વાટે શરીર માટે લોહી ફેરવે છે તેને ધોરીનસ અથવા ધમની કહે છે. ધમનીનું કવચ અથવા પડ ઝીણું ને ૩ અંસ્તરનું બનેલું હોય છે એક બાહરનું પડ તે સફેદ તથા મજબૂત છે અને તેની ઉપર ધમનીની મજબૂતાઈના આધાર છે.

ખીણું માહેતું પડ એ લીલું સ્વૈભાવર્ણ જેવું હોય છે. જેથી લોહી વહેવામાં ધર્વણ અથવા અટકાવ થતો નથી. ખીણું વચણું પડ તે બે જાતીનાં પદાર્થનું બનેલું છે. માંસના રેવા અને સ્થિતિ સ્થાપક પદાર્થ તેમાં હોય છે. માંસનાં રેવાને લીધે ધમની ને સંક્રાંચવાની શક્તિ મળે છે, તથા ખીણ પદાર્થને લીધે તેને સ્થિતિ સ્થાપક પ્રાપ્ત થાય છે. એમાંથી જ્યારે લોહી વહે છે ત્યારે સમુદ્રનાં મોજા પ્રમાણે તે લોહી હાલે છે; જેથી ધમનીમાંથી ધમ ધમ અવાજ હાય મેલનાં નિકળતો સંભળાય છે. ધમનિમાં સ્થિતિ સ્થાપકતાનો શુભ મોટા ઉપયોગનો છે. જવનિક સંક્રાંચાય છે સારે તેઓ પોહોળી થઈ રકતને માર્ગ આપે છે. એ સ્થિતિ સ્થાપક ન હોત તો જ્યારે એટલા જોરથી તેમની અંદર લોહી આવત ત્યારે તેઓ કુટિયા વિના રહેત નહિ. રકતાશયનું જોર લોહીને ધકેલવામાં વપરાય છે, તેમજ ધમની ઉપર પણ અરચાય છે. વળી જ્યારે તોલી

આવતું બધું પડે છે એટલે ધમની ખાજી પોતાની આગલી સ્થિતિમાં આવે છે, અને તેથી સોહી ઉપર, જ્યાંથી ચાલુ રહે છે, અને એને પાછો વેઠવાનો રસ્તો બધું થાય છે; એટલે તે એક સરખા રેલામાં આગળ વધે છે. જો ધમની સ્થિતિ સ્થાયી ન હોત અને બગડે હોત તો રકતના વહેવામાં અંતર પડ્યા વગર રહેત નહિ. વળી ધમની સ્થિતિ સ્થાયી છે તેથી જોટલું જોર અંતરરણ કરે છે તેટલું સંધનું કામમાં આવે છે.

દિલના ડાબા ઓરડાની ઉપલી ખાજીમાંથી એક મોટી નળી શરૂ થાય છે. જે પેટેને જરા ઉપર ચઢીને કમાનનાં આકારમાં જમણી તરફથી ડાબી તરફ વાંકે લે છે, અને જરતીમાં યદને પેટના નીચેના ભાગ સુધી હેઠલ ઉતરે છે. એ સર્વેથી મોટી ધોરીનસ મોટા ધોરીનસનાં ઉપજા વાંકવાળા ભાગમાંથી ધમની નિકળે છે, અને તેમાંથી શાખાઓ યદને એક હાથમાં તથા ગરદન માથાનાં દરેક ભાગમાં લાલ સોહી પોંદાય છે. મોટી ધમનીનાં છાતીમાં અનેકા ભાગમાંથી નાહની શાખાઓ છાતી, તથા પીઠનાં માસમાં જાય છે. પેટમાં એ મોટી ધમનીમાંથી દોઝરી, આતરડાં, કાળજી, તલ્લી, શરદાનાં અને પેટમાંના દરેક ભાગમાં અને અવયવમાં એક એક ધોરીનસ હોય છે. ખજી પેટનાં હેઠળનાં ભાગમાં મોટી ધમનીનાં બે ભાગ થાય છે, અને તેમાંનો એક ભાગ દરેક જગ્યા અને પગનાં સંજ્ઞા ભાગમાં સોહી પોંદેલા છે. એ રીતે ધોરીનસની શાખાઓ તમામ શરીરમાં ફરી વળે છે. તે સોહીને શરીરમાં ફેરવે છે. રકતનાં રેલા એક સરખા અંતર વીના ચલાવે છે. જુદા જુદા અવયવોને જોડે છે તે પ્રમાણે રકત વહેવાની અપાય છે.

ધમનીની છેલ્લી શાખાઓ એટલીતો નાહની થાય છે કે તે ખુલ્લી આંખે દેખાતી નથી; તે જળીની માફક શરીરનાં દર એક ભાગમાં પધરાઈ જાય છે, અને તે ખાલ કરતાં ઝીણી રહે છે; તેને કેશધમની કહે છે.

કેશા ધમનીમાં યદને શરીરનાં સર્વ ભાગમાં લાલ સોહી જાય છે. અને તેમાંથી દરેક ભાગ પોતા પોતાને જોડતી ઝીંજ જેવી લીધે છે. જેમકે માસ સોયા સોહીમાંથી 'ફાઇબ્રિન' કલારી લે છે, તથા હાડકાં 'કાલ્સિયમ' અને બીજા ખારા જુદા દરેક

પોતાને પોપણ અપે છે. પણ શરીરનાં દરેક ભાગમાં 'ઓક્સિજન' કાલસાનાં તાલો સાથે મળીને એક જાતની ઝેરી હવા ઉત્પન્ન કરે છે, તથા ગંધક અને ફાસ્ફોરસની સાથે મળીને કેટલાક અવગુણી પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે. એ સંધળા ખરાબ વસ્તુઓ સોહીમાં મળી જાય છે; તેથી તેનો ચ્લોરી જેવા રંગ બદલાઈને કાળો થાય છે. એવું ક્યારા-વાળું સોહી સ્વચ્છ થવા માટે એક જાતની નળીઓમાં યદને દિવ તરફ વહે છે. એવી નળીઓને 'બ્લુનસ' કહે છે.

ધોલકા—અમદાવાદ જિલ્લામાંનું એક પ્રગલ્ભ, એની ઉત્તરે સાનંદ, પૂર્વે ખેડા જિલ્લો અને ખંભાત, દક્ષિણે ધંધુકા અને પશ્ચિમે કાઠિયાવાડ છે. ક્ષેત્રફળ ૧૧૫ ચોરસ મૈલ હોઈ તેમાં ૧ શહેર ને ૧૧૭ ગામડાં છે. લોક વસ્તી ૧૧૧૧૯૨ની છે. વસ્તીમાં ૯૮૦૮૦ હિંદુ, ૧૨૨૮૪ મોહમ્મદન અને ૧૮૨૮ પરગતી હતી. આ રેલ દક્ષિણ પશ્ચિમે રથ તરફ ટોળાવદાર છે; પૂર્વમાં સાબરમતી નદી વોળે જમીન ફળદ્રુપ છે.

મુખ્ય શહેર ધોળકામાં ૧૭૭૧૬ની વસ્તી છે. આ શહેરની આસપાસ ૪ મૈલ ધેરાવા વાલો કોટ છે. શહેર નગરીકથી સાબરમતી નદી વહે છે. ૧૮૭૯ માં અત્રે ગાયકવાડની સત્તા હતી. પણ ૧૮૦૪થી બ્રિટીશ સત્તા સ્થાપન થઈ હતી. ૧૨૯૭માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ અનહીલવાડથી વાગેલાઓને હારી મેલ્યા ત્યારે તેમની સાથે અત્રે 'કથાખાતિઓ' આવી વસ્યા હતા. અત્રે સાડી ઉતમ પ્રકારની વણાય છે.

ધોલપુર—૨૦૫૫૦ સંસ્થાનની પૂર્વમાં આવેલો માહારાષ્ટ્રને તાબેનો મુલક. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તર પૂર્વે લંબાઈ ૭૨ મૈલ ને પોહોળાઈ ૧૬ મૈલ છે. ૧૮૭૬ માં લોક વસ્તી ૨૨૭૯ ૭૬ ની ને ૧૮૮૧ માં ૨૪૯૬૫૭ ની હતી. રાજ્યમાં ૪ શહેરો તથા ૫૩૪ ગામડાં છે. વસ્તીમાં ૨૨૯૦૫૦ હિંદુ, ૧૮૦૫૭ મોહમ્મદન, ૨૭ ખ્રિસ્તી, ૨૪૮૩ જીનો છે વાંધા મેહેસુલ (જમીનની) ૭૧૪૦૦ પોંડની ઉપજે છે ને જુનમે મેહેસુલ ૧૧૦૫૭૯ પોંડની ઉપજે છે, આ દેશની હવા તંદોસ્તીને સુખદાયક છે. એપ્રિલથી જુનમાં સખત ગરમી પડે છે ને વસંત ૨૭ થી ૩૦ ઈંચ નવસે છે.

મુખ્ય શહેર ધોલપુર આગાની દક્ષિણે ૩૫ મેલ ઉપર અને ગવાલીપરની ઉત્તર પશ્ચિમે ૩૭ મેલ ઉપર છે. લોક વસ્તી ૧૫૮૩૩ની છે, તેમાં ૧૦૫૮૭ હિંદુ, ૫૨૧૫ મોહમેદનો છે. ધોલપુરની દક્ષિણે ૩ મેલ ઉપર અંબલા નદી વહે છે. રાજધાઈ પાસે એક હોડીનો પુલ છે જે ઉપરથી જુનથી નવેબર સુધી આવ જાય કરવી પડે છે. બાકીની મોસમમાં પાણી સુકાતાં નદીમાંથી આવ જાય આવે છે. આગરાથી ગવાલીપરની રેલ્વે લાઈન અત્રેથી પસાર થાય છે. ૧૧ મી મીની સરખાવમાં રાજ ધોલનદેવે આ શહેરની દક્ષિણે એક શહેર 'જસાવળ' હતું. તેપછી ૧૫૨૬ માં બાબરે અત્રે જીત મેળવી હતી. તે પછી હુમાયુને ઉત્તર તરફ શહેરને વસાવ્યું હતું. અકબરનાં અમલમાં અત્રે કિલ્લો તથા 'સરાઈ' બાંધવામાં આવી હતી. હાલના રાણાના વડરા કરાતતસંગે અત્રેનાં રાજ્ય મેહેસો બંધાવ્યા હતા. અકબરની આખિરીમાં અત્રે જત્રા ભરાય છે. આ રાજ્યમાં અનેક યાત્રા સ્થળ હોવાથી લાં જુદી-જુદી જાત્રાઓ ભરાય છે.

ધોલેરા—ધંધુકામાં આ એક બંદર શહેર અંબાતના અંબાત ઉપરનું એક કપાસનું મુખ્ય વેપારી મથક ગણાય છે. અત્રેની લોક વસ્તી ૧૦૩૦૧ની છે, તેમાં ૭૨૬૬ હિંદુ, ૧૨૮૯ મોહમેદન અને ૧૭૪૦ જૈન છે. અત્રેના બંદરમાં એક દોવાદાંડી છે. તેમજ શહેરમાં પેટર, રેલિયાઈ આંશીસ અને ૩ સરકારી શાળા છે. અમેરિકાની લઘાઈ વેળા ધોલેરાનો કપાસ (૧૮૬૨-૬૫માં) યુરપના જાનરમાં ઘણી પ્રસિધ્ધતા પામ્યો હતો.

ધોળી—હિંદના પહાડી પ્રદેશમાં એના વૃક્ષ ઉગે છે. એના પાંદડા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ દળદાર હોય છે. એનું લાકડું કંઈ ને મજબૂત હોઈ તેનો રસ સફેદ નિકળે છે. એના લાકડા વિશે એવો વેહેમ છે કે એની લાકડી હાથમાં રાખ્યાથી જૂતપીસાય દૂર નહાસે છે તથા સર્પદંશ થતો નથી. એક બીજી જાતી ધોળી વેલને નામે પ્રસિધ્ધ છે. એનું લાકડું પણ હાથીદાંત જેવુંજ મજબૂત હોય છે.

ધોળી ઢળી—એનાં નાહના ઝાડ દોઢ જે હાય ઉચ્ચ વંધે છે. એના રાષ કરતાં સેહેજ મ્હોટાં બી હોય છે. આ બી ટોરોને આવા

આવે છે. એનું ઝાડ સફેદ હોવાથી તેને ધોળી ઢળી કહે છે.

ધોળો આંધો—હિંદુસ્તાનમાં એના ઝાડ પુષ્કળ ઉગે છે. એના પાંદડા લંબોયાં હોઈ પ્રથો ધોળાં હોય છે. એનું વૃક્ષ ધણુંજ મ્હોટું ઉગે છે. એના આપાનો રસ એટલો તો ઉજ્જ્વલ હોય છે કે તેને અંગે ચોપડતાં તેટલો ભાગ ઉપરે છે. એના જુના ઝાડપર કોઈ કદાચ ચિત્રો આવે છે. આ ઝાડની ગણના વનખાં-પશિમાં કરેલી છે.

ધોલશ્રી—આ રાગણીનું નામ ધવલ ધન્યા-બી છે. આ રાગણી ગાવાનો વખત દિવસના ત્રીજા પોહારનો છે. જાતિ સંપૂર્ણ એટલે, ખરજ શદ્, રિખવતિત્ર, ગંધાર કામળ, મધ્યમ કામળ, પંચમ શદ્, પૈતત તિમ્ન નિખાદ કામળ; એ મુજબ સાતે સ્વર આવે છે. પંચમ વાદી સ્વર છે.

ધ્રાંગધરા—આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૪૨ ચોરસ મેલ હોઈ તેમાં ૧૨૯ ગામડાં છે. વસ્તી ૯૯૬૮૬ની હોઈ તેમાં ૮૮૬૬૫ હિંદુ, ૫૬૮૬ મોહમેદન અને ૫૩૩૫ પરજાતી છે.

મુખ્ય ઉદ્યોગ દ્રવર મીઠું, ત્રાંબા તથા પિત્તળ કામ, કાપડ અને કુંભારકામનો છે. ધ્રાંગધરા શહેરની દક્ષિણ પૂર્વે ધોલેરાનું બંદર શહેર છે. રાજ્યમાં ૩૧ નિશાળો હોઈ તેમાં ૧૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. ઇ. સ. ૧૮૦૭થી આ રાજ્ય બ્રિટીશ સંબંધમાં આવ્યું છે.

આ દેશનો મુખ્ય ભાગ સપાટ, ઉમરાલા પાસે નીચા ૫૦૦ ફીટ ઉંચા ડુંગરો છે ખરા, પણ પ્રદેશ ડુંગરા ડુંગરીવાલો કહેવાય છે. જમીનની પડતું બંધારણ રેતી પથ્થરથી તે રાતા ખુલ્લા ભમકાદાર, પિલા અને સફેદ એવા રંગના જૂદા જૂદા ગુણવાળા છે. આ પથ્થરો બાંધકામ માટે પુષ્કળ વપરાય છે. જમીન ધણે ભાગે કાળી ને રેતાળ, વચમાંની સળી જાતની છે. ઝાડ ધણા ઘોડા છે. મુખ્ય નદીઓ આમણા ચંદ્રભાગા, મિલમંગા, કુલકા છે. એ સર્વે ધણી નાહની છે. એત-રોમાં પિત કરે છે, તે એ નદીઓનાં પાટમાં ઝોરીઆ ઝોદી તેમાંથી કરે છે. હજવદ ને માનસરમાં સામતસર ને માનસર નામના ધ્રાંગધરા શહેરમાં રણમલસર, સિયામાં અંબાવ ને ચંદ્રાસર તલાવ છે. માલુનિઆડ ને કાન-ગોડીમાં પણ સારાં તલાવો છે. ધ્રાંગધરા શહેરની દક્ષિણમાં એક ગંભીર તલાવ છે.

સંસ્થાનમાં એકંદર ૨૩૧૪ કુવા, ૧૩૩૪
સુના પથ્થર બાંધેલા ને ૯૮૦ સાલ છે.
રણની પાસેના મુર્તકમાં ૨૦ શીટ ખોદવાં
પાણી મળે છે. હવે અતિથય થઈ તેમ
મરમ પણ છે. અત્રે જાનેવારીમાં યરમાનિ-
ટરમાં પારો ૭૩ ને મેમાં ૯૮ અંશ ઉપર
રહે છે. અત્રે ૧૫ ઈંચ વસાદ પડે છે.

મુખ્ય પાક તુલ, કપાસ, બાજરી, જુવાર,
મગ, મક, ચણા, તવ, ઘડ, જવ, કલથી
ને યોડો યોડો તળાકું તથા શેરડીનો દરવામાં
આવે છે.

અત્રેનાં રાજ સાહેબ જુનાગઢના નવાજ
તથા બ્રિટીશ સરકારને ૪૪૬૭ પૌંડ ૧૪
શિશીંગ ખંડણી ભરે છે. રાજ્યમાં ૨૧૫૦૦
લશકર છે. વાર્ષિક મહેસુલ ૪૦૦૦૦ પૌંડ
ઉપર છે.

ગ્રાંગધરાના રાજ સાહેબ ઝાલા રજપૂત છે.
એ ઝાલા મહાવાળા કુળની એક શાખા છે.
આ મહાવાળા કુળની ઉત્પત્તિ માદેડ કાવિથી
કહેવાય છે, ને તે નગર પારકરની પાસેના
ચક્કા મહાલનાં કેરની ગામમાં રાજ્ય કરતા
હતા; ત્યાંથી સિંધના રાજાએ તેમને કાઢ્યા ને
દરબાજીની સાથે પારડીમાં આવી વસ્યા,
ને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. અહીંથી ઝાલાએ
અમદાવાદના સુલતાનો સાથે લડાઇ થયાને
લીધે ખથી કુલે જઈ વસ્યા (૧૪૩૦ ના
સુમારમાં). અહીંથી પણ તેમને સુલતાનોએ
ખસેડ્યા ત્યારે તેઓએ દળવદ વસારી
(૧૪૬૮ માં) ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી.
પછી ઇ. સ. ૧૭૩૦માં ગ્રાંગધરાને કિલ્લો
ખધારી ત્યાં રાવસિંગજીના વખતમાં રાજ્ય-
ધાની ખસેડી. રાજ સાહેબ શ્રી માનસિંગજી
૧૮૬૯માં ગાદીનચીન થયા, તેમના પછી
તેમનાં કુંવર અજયસિંહજી હાલનાં રાજ્ય-
કર્તા છે.

સંસ્થાનમાં પાંચ શેઠદારી કાંટા છે.
પ્રદ ગ્રાંગધરામાં હોવાની કાંટ જૂડી છે.
ગ્રાંગધરાશેઠેરમાં જોવાલાયક જગ્યામાં રાજ-
સાહેબનો મહેલ, રાય રણછોડ, કુંજી,
બગરામ, સ્વામિનારાયણ તથા શેઠકીઆ
હતુમાનનાં મંદિરો છે.

મુખ્ય શેઠેર ગ્રાંગધરાનું નામ ગ્રાંગી કે
ગ્રાંગી ઉપરથી પડ્યું હશે. ગ્રાંગધરા એટલે

ગ્રાંગીનો ગઢ: પણ કેટલાકો કહે છે કે તે
સંસ્કૃત શબ્દ ગ્રાંગ એટલે પથ્થર તથા
ધર એટલે ધારણ કરનાર એ મળીને થયું
છે. શેઠેરની બાંધણી ગ્રાંગધરાનાં ઉત્તમ
જાતિના પથ્થરની છે; અને ત્રણ દરવાજા
તથા એક બારણું છે. તેમાં લોક વસ્તી
૧૨૩૦૪ની હોઇ તેમાં ૮૯૧૪ હિંદુ, ૧૪૭૩
મોહમેદન, ૧૯૧૩ જૈન અને ૪ ખ્રિસ્તીઓ છે.
ગ્રાંગી—હાલાર પ્રાંતનો તાલુકો. કુલજ નદીનો
ઉત્તર કિનારા ઉપર ગોંડલ તાજાના ભાયા-
વદથી તેર મેલ ને નવાનગર તાજાના
જોધપુરથી ૭ મેલ દૂર છે. તાલુકામાં ૩૬
ગામો છે. તાલુકદાર જડોળ રજપૂત નવા-
નગરના રાજકુળના રૂટાયા કુળના છે. વસ્તી
૨૮૧૧ની છે.

ગ્રાંગી—૨૨૫૦ મુત (૧) એ ઉતાનપાદ રાજની
રાણી સુનતીને પેટ અવલો હતો. એનીપર
એના પિતાની પ્રિતી નહોવાથી એ બારણ-
માં તપ કરવા જતાં નારદે તેને ઉપદેશ કરતાં
એણે ધર્મ ધ્યાનમાં વખત ગાળયો, આથી ભ-
ગવાન એનીપર પ્રસન્ન થઇ એને ૩૬૦૦૦ વર્ષ
સુધી રાજ વેમવ ભોમવરાનાં આશ્રિવાદ
આપ્યા. ઉતાનપાદે તે પછી એને રાજ્ય આપ્યું.
એ યિયુમાર પ્રજાપતિની કન્યા ભમી સાથે
પરણ્યો નથી એને કલ્પ અને વંત્સર એવા
એ પુત્રો થયાં. એનો ભાઈ ઉત્તમ તથા
માતા હિમચાન પર્વતનાં યશોને હાથે માર્યા
જતાં એણે તેઓ સાથે ધોર યુધ્ધ કર્યું.
તેમાં ભારે ખરામી થતાં ૨૨૫૦ મુત એ
પ્રગટ થઇ એને પાછો વાળયો. મુલે હાનરો
યજ કરી પ્રજાનું ઉત્તમ રીતે પાલન કર્યું.
એણે ૩૬૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરી પવનમાં જઈ
તપશ્ચર્યામાં કાળ ગાળ્યો હતો.

ગ્રાંગી—આ દેશી રાજ્યની ઉત્તર તથા પશ્ચિમે
નવાનગરનું રાજ્ય, પૂર્વે મોરખી અને વાંકા-
નેર સંસ્થાનો તથા દક્ષિણે ગોંડલ તથા
મોરખી સંસ્થાનો આવેલા છે. આ રાજ્યનું
ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસ મેલ હોઇ તેમાં ૨૨૦૦૦ની
લોક વસ્તી છે. વાર્ષિક પેદાશ ૨૨૫૦૦૦ની
છે. દેશ ફળદ્રુપ હોઇ તેમાં ડાંગ, અ-
ચારી, ડાંગી, વાજાવાણી, આવળી

હઃ વગેરે નહીંઓ છે. મુખ્ય ખેતી ઘઉં બાજરી, જુવાર, તલ, કપાસ અને શેરડીની માય છે. ભાષા શુજરાતી બોલાય છે. મુખ્ય પાયતખત દ્રોળમાં દાકારના રાજ્ય મેહેરો છે. રાજ્યમાં ૨૫ સ્વાર, ૧૦૫ ખાલ અને ૭ તોપો યુદ્ધ સામગ્રી છે

આ રાજ્યના સ્થાપક જામ રાઓળના બાઈ હરદોળ હતા. દ્રોળમાં અગાઉ ધમજ આવડો નાંમે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેની પાસેથી દ્રોળ હરદોળે જીતી લીધું. અને ૧૪૮૬માં તાબે કર્યો હતા. પણ દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ ભાગમાં પોતાના બાઈ જામ-ગઝોળ તથા કુવર જસોળ સાથે લડના જતા લડાઈમાં સામી બાગુના પ્રપચથી ઈ. સ. ૧૫૪૦માં માર્યા ગયા હતા. હરદોળ પછી કુવર જસોળ રાજ્યપર આવતા પિતાના વેરમાં બાગુ જીતવાને માર્યો (જુઓ જસોળ), તે પછી પોતાના મામા સાથે

લડાઈ થતા તેમાં માર્યા જતા કુવર જામ-ણીઓળ ગાદીએ બેઠા તેમના પછી હર-દોળ પછી કુવર ગાદીપરીન થયા, તે પછી કુવર મોડળ દાકાર કહેતાયા, તે પછી કનોજ, સાગોળ, સુણોળ, ખેતોળ, કનોજ, વાવળ, અતુકમે રાજા ગાદીપરીન થયા. તેમાં વાવળએ ૮૦ વર્ષ રાજ્ય અમલ ભોગવ્યો, જે સુદત દરમ્યાન અનેક લડાઈ-ઓમાં તેમણે પરાક્રમ જાતલાવ્યું હતું વાવળની પછી જયસિંહ, જુણોળ, નાયોળ, મોડળ, જુવતસિંહજી, જયસિંહજી, અતુકમે દ્રોળના રાજ્યકર્તા થયા. જેમાં જયસિંહજીના અમ-લમાં બ્રિટીશ સાથે આ રાજ્ય ૧૮૬૮ સળ-ધમાં આવી ધણી સુધારામાં આગળ વધ્યું. મહારાજા જસોળ ૧૮૮૬માં મરણ પામતાં તેમના પછી મહારાજા હરીસિંહજી દ્રોળના દાકાર નેમાય, જેવણ હાવમાં રાજ્યપદ ભોગવે છે.

રાતનજી ફરામજી શંકના—કૃત

ગ્રાં નં ચ ડં

યાને

ગુજરાતી સાહકલોપિડીયાની—

અનુક્રમણિકા.

પુસ્તક ૬ ડં.

{ કિંમત
રૂ. ૩-૦-૦

૮-૬-૩-૬-૮-૮-૮ અને ધ

જન્મ ચરિત્રો

જૂદી જૂદી કેમોનાં સિ પુરૂષોના જન્મ ચરિત્ર.

ટરનર શેરોન...	૧૩	ડાયોડોરસ ...	૭૧	ડેકર ચોમસ ..	૮૩
ટર્સાંગ ખાં ખાં...	૧૪	ડાર્વિન ચાર્લસ ...	૭૧	ડેકર મેક્સીમિલીયન	૮૩
ટાપરોલ ટામ...	૨૦	ડાર્વિન પ્રેસમસ ...	૭૧	ડેચોમસ ...	૮૪
ટાપરોલ સર હેન્નિ	૨૦	ડાર્વિન ગ્રેસ ...	૭૧	ડેવટન જોન ...	૮૭
ટાપરોટ વિદ્યમ	૨૧	ડિક્સોનિઅય ...	૭૧	ડેવિડ ...	૮૮
ટાલેમી શીવાડેક્સ...	૨૧	ડિક્સોનિઅય શીવેરીઅસ	૭૧	ડેવિડ ૧ લો ...	૮૮
ટાલિરડ...	૨૧	ડિક્સોનિઅય ...	૭૧	ડેવિડ ખીજો ..	૮૮
ટીપુસુવતાન ...	૨૩	ડીકન ચાર્લસ ...	૭૬	ડેવિડ સર હક્કી ...	૮૮
ટોડરમન રાજા...	૪૫	ડીકરાઇન આઇઝેક...	૭૮	ડેવિડસ સર જોન ...	૮૯
ડગ્લાસ સર હાવર્ડ...	૫૮	ડીમોક્રીટસ ...	૭૮	ડોનલ્ડસન જોન વિદ્યમ	૮૨
ડનલેમ સર જોન ...	૬૧	ડીમોરેનસ ...	૭૮	ડેસામાર્ડિ હો દરાકા...	૮૪
ડરાહાડ જોન...	૬૭	ડીન માનચેસ્ટર ...	૭૮	ડાયડન જોન ...	૮૫
ડકોરટા આઇઝેક ...	૬૮	ડીસોડોરનેન્ડો ...	૮૦	ડાયડન મિચેલ ...	૮૬
ડાયોનોરસ ...	૭૦	ડુપલિસ જોસફ ...	૮૨	ડેકો ...	૮૬
ડાયના ...	૭૧	ડુમાસ ડેવીલ્સ. એલેક્.	૮૩		

મહારાજા લખ્મણસિંગજી	
કે. જી. એસ. આર્થ.	૧૦૬
તથવખ વંશ...	૧૦૭
તક્ષક ...	૧૨૩
તાટક ...	૧૨૯
તાતાચાર્યા.	૧૩૬
તાનસેન...	૧૪૧
તામસમતુ ...	૧૫૩
તાયતાસંગ ...	૧૫૫
તારકાસર ...	૧૫૫
તારા ...	૧૬૬
તારાજીવ ...	૧૬૭
તારામતી ...	૧૬૭
તાલેમિસોતર...	૧૭૧
તિભેરીયસ ...	૧૮૨
તિથોત્તમા ...	૧૮૭
તિસો ...	૧૮૭
તુછન ...	૧૯૭
તુલશીદાસ ...	૨૦૭
તુર ...	૨૧૧
તૃણાવર્ત...	૨૧૧
તેનાલ રામસિંગ ...	૨૧૨
તેહેમારપ ...	૨૨૨
તેહેમુરસ ...	૨૨૨
તેમુરલંગ ...	૨૨૭
તોર્માધરસા. ...	૨૨૯
ત્રયંબકરાજ...	૨૩૦
ત્રિવિક્રમાનંદ ...	૨૩૫
ત્રોજન ...	૨૩૯
ત્ર્યક્ષી વિદ્યમ ...	૨૩૯
થિઓક્રિસ્ટસ...	૨૪૪
થિમિરટોકસિજ ...	૨૪૫
થિયોટોરિક ...	૨૪૫

થિયોગેસિયસ...	૨૪૫
થિયોડોસિયસ ...	૨૪૬
થેમિરટો કલિસ ...	૨૪૮
થેલ્સ...	૨૪૮
થેસિઅસ ...	૨૪૮
થોમસન જેમ્સ ...	૨૪૮
થ્રએતઓન ...	૨૪૯
થિતી ...	૨૫૦
દક્ષીણી ...	૨૫૦
દંડક ...	૨૫૧
દંડી કવિ ...	૨૫૨
દત્તાત્રેય ...	૨૫૩
દધીમિ ...	૨૫૫
દમયતિ ...	૨૫૭
દયાનંદ સરસ્વતિ ...	૨૫૮
દયારામ ...	૨૫૮
દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	૨૬૨
દક્ષરથ ...	૨૬૪
દક્ષ ...	૨૬૮
દક્ષ ...	૨૬૮
દક્ષસાવર્ણી ...	૨૬૯
દક્ષીર ...	૨૬૯
દાદાભાઈ નવરોજી ...	૨૭૮
દાદુખાન ...	૨૮૬
દાદોખા પાંડુરંગ તરખડ	૨૮૬
દાનીયલ...	૨૮૬
દાનીયલ બીજો ...	૨૮૬
દાનીશમંદખાન ...	૨૮૭
દામાજી પંત ...	૨૮૮
દાયોજનસ ...	૨૯૦
દાયોડોરસ ...	૨૯૦
દારગન વિદ્યમ ...	૨૯૦
દારળલે મેડમ ...	૨૯૩

દારમેસ્ટર...	૨૧૧
દારામીર ...	૨૧૬
દારારોક ...	૨૨૩
દારાસાહ ...	૨૨૬
ગર ...	૨૨૭
દીઓફિથ ...	૨૨૭
દિતિ ...	૨૨૧
દિદારાણી ...	૨૨૨
દીર્ઘવર ...	૨૨૨
દીનકરરા...	૨૨૩
દીનસાહ ...	
સર દીનસ	
દુલગિયુત્તમે સંબંધી.	
દુર્ગાવતિ	
દુર્ગાધન	
દુર્વાસા...	
દુર્વાસન	
દુષ્યંત...	૧૧૪
દેલહોસી ...	૧૧૫
દેવચંદ્ર ...	૧૮૪
દેવસદેવી ...	૧૮૪
દેવસાવિધુ ...	૧૮૪
દેવાના પ્રિ ...	૧૮૪
દેરાખજી ...	૨૧૧
દુપદ ...	૨૧૧
દ્રોણાચાર્ય ...	૨૧૭
દ્રોણી ...	૨૧૯
દ્રોણી ...	૨૧૪
ધનજીભાઈ ...	૨૦૫
ધનવંતરી ...	૨૦૫
ધર્મસાવર્ણી ...	૨૦૫
ધૃતરાષ્ટ્ર ...	૨૨૭
ધૃતકૃષ્ણ ...	૨૨૭
ધ્રુવ ...	૨૨૨

સર્વ ધર્મ જ્ઞાન વિષયો.

ડીટમાન ...	૨૨
ડાકિની ...	૬૯
ડેઓન ...	૮૭
ડાઉડ ...	૯૯

તપસ્ય...	૧૦૬
તપા ...	૧૦૬
તાપ્ત...	૧૫૨
તાવેર્ધર્મ ...	૧૫૨

તામેટીયન...	૨૫૬
તારી...	૨૫૬
તારી ...	૨૫૬
તારી ...	૨૫૬

તેજતરં ... ૨૨૧	દેશના ... ૨૬૧	દેવહરીઅંગીઅમર ... ૩૬૩
તોઝાલી ... ૨૨૭	દયાહરાષ્ટત ... ૨૬૬	દેવદીવાળી ... ૩૬૪
ત્રિઅન્ધર્મ ... ૨૩૨	દીન ... ૩૨૩	દેવપોત્રી એકાદશી ... ૩૬૪
ત્રિઅર્જ ... ૨૩૪	દીપદાન ... ૩૨૯	દેવદેવતા ... ૩૬૬
ત્રીપુરીપાશુર્વિમા ... ૨૩૬	દીલાધલામાં ... ૩૩૦	દેવી ... ૩૬૬
ત્રેપિર ... ૨૩૮	દીવાળી ... ૩૩૧	દૈત્ય ... ૩૬૮
ચિત્રોસોશી ... ૨૪૪	દુર્વાદ્યમી ... ૩૪૨	દોષમુ ... ૩૬૮
દ્યોત ... ૨૫૦	દેલાદા ... ૩૬૨	દોષખ ... ૩૭૧
દ્યોતદીન ... ૨૫૦	દેવ ... ૩૬૩	ધનતેરસ ... ૩૮૧

વિદ્યા તથા શાસ્ત્રો સંબંધી.

(સંગીત, યિંગળ, રસાયન, ગણિત, જ્યોતિષ, નાટ્યકળા,

અગ્રણ, વાયુચક્ર શાસ્ત્ર વગેરે.)

કુંઠાક્ષરીલિપિ ... ૨૫	તારા ખરતા ... ૧૬૪	દીવ્ય ... ૩૩૧
કોડી રાગણી ... ૪૫	તારારિથતીપત્ર ... ૧૬૭	દુર્ગ ... ૩૫૧
કિમ ... ૭૫	તિલક ... ૧૮૪	દેવગિરિ ... ૩૬૩
તંત્ર-રાગણી ... ૯૯	તિલક, કામોદ ... ૧૮૪	દેવયાત્રી તારા ... ૩૬૫
તપસ્ય ... ૧૦૬	તીર્થંગીલ ... ૧૮૩	દેશાકરી ... ૩૬૬
તપા ... ૧૦૬	તુળારાથી ... ૨૧૧	દેશાખ ... ૩૬૭
તાલક ... ૧૨૭	ત્રિશુલ ... ૨૩૩	દેશી રાગણી ... ૩૬૭
તાન સંગીતશાસ્ત્રમાં ... ૧૩૮	ત્રીવેણી ... ૨૩૭	ધનરાશિ ... ૩૮૧
તારા અગ્રણમાંના ... ૧૬૦	ત્રોટક ... ૨૩૯	ધનાશ્રી ... ૩૮૨
ની સંખ્યા ... ૧૬૧	દ્વિશુલ ... ૨૬૪	ધાત્રી ... ૩૮૮
તારાનું અંતર ... ૧૬૧	દોડી ... ૩૦૫	ધીરોદાત ... ૩૯૦
તારાનું તેજ અને રંગ ... ૧૬૧	દીનતીપુરીયા રાગ ... ૩૦૫	ધૂમકેતુ ... ૩૯૩
તારાની ભવિ ... ૧૬૩	દીપક ... ૩૨૭	ધીલમી ... ૩૯૮

મહારાજ તખ્તસિંગજી	ધિયોગેસિયસં... ..	૨૪૫	દારગેરજી જેમ્સ ...	૨૪૪
કે. જી. એસ, આઈ. ૧૦૬	ધિયોડોસિયસ ...	૨૪૬	દારામીર ...	૨૪૪
તથાજી વંશ... ..	ચેમિસ્ટેટ દલિસ ...	૨૪૮	દારારોક ...	૨૪૪
તક્ક	ચેક્સ... ..	૨૪૮	દારાશાહ રતનજી બીચ-	
તાટક	ચેસિઅસ	૨૪૮	ગર	૨૪૫
તાતાઆપી.	ચેમસન જેમ્સ ...	૨૪૮	દીએફિનયસ ...	૩૦૪
તાનસેન... ..	અએતઓન	૨૪૯	દિતિ	૩૦૫
તામસમનુ	ઝિતી	૨૫૦	દિદારાણી	૩૦૫
તાપતસાંગ	દક્ષીની	૨૫૦	દોગબર મિત્ર... ..	૩૨૨
તારકાસર	દંડક	૨૫૧	દીનકરરાવ દીવાન ...	૩૨૩
તારા	દંડી કવિ	૨૫૨	દીનશાહ વામ્બા ...	૩૨૩
તારાબાજી	દત્તાત્રેય	૨૫૩	સર દીનશાહ પીટીટ... ..	૩૨૪
તારામતી	દધીચિ	૨૫૫	દુલ્હાગિમુતુ	૩૪૪
તામેગિસોતર... ..	દમયતિ	૨૫૭	દુર્ગાવતિ	૩૫૧
તિબેરીયસ	દયાનંદ સરસ્વતિ ...	૨૫૮	દુર્યોધન	૩૫૪
તિલોત્તમા	દયારામ	૨૫૮	દુર્વાસા... ..	૩૫૫
તિસો	દલપતરામ આશાભાઈ	૨૬૨	દુઃશાસન	૩૫૫
તુઝન	દશરથ	૨૬૪	દુધ્યંત... ..	૩૫૬
તુલશીદાસ	દક્ષ	૨૬૮	દેલહૌસી	૩૬૧
તુર	દક્ષ	૨૬૮	દેવચંદજી	૩૬૫
તુષ્ટાવર્ત... ..	દક્ષસાવર્ણી	૨૬૯	દેવલદેવી	૩૬૫
તેનાલ રામસિંગ ...	દહીર	૨૬૯	દેવસાવિધુ	૩૬૫
તેજેનારુપ	દાદાભાઈ નવરાજી ...	૨૭૮	દેવાના પ્રિયતિથ્ય ...	૩૬૬
તેજેમુરસ	દાદુખાન	૨૮૬	દેરાબજી પદમજી ...	૩૭૪
તેમુરસજી	દાદેખા પાંડુરંગ તરખડ	૨૮૬	દુપદ	૩૭૮
તોમોઈરસ, ...	દાનીયલ... ..	૨૮૬	દ્રોણાચાર્ય	૩૭૯
ત્રયબંકરાજી... ..	દાનીયલ બીએ	૨૮૬	દ્રોણી	૩૭૯
ત્રિવિક્રમાનંદ	દાનીસમંદખાન	૨૮૭	દ્રોપદી	૩૭૯
ત્રેજાન	દામાજી પંત	૨૮૮	ધનજીભાઈ, ૬૦ પટેલ,	૩૮૧
ત્ર્યકરી વિદ્યમ	દાચોજીનસ	૨૯૦	ધનવંતરી	૩૮૧
ચિઓક્રિટસ... ..	દાચોડોરસ	૨૯૦	ધર્મસાવર્ણી	૩૮૨
ચિમિસ્કોકસિન ...	દારગન વિદ્યમ	૨૯૦	ધૃતરાષ્ટ્ર	૩૮૫
ચિમેટોરિક	દારબલે મેડમ	૨૯૩	ધૃષ્ટદ્યુમ્ન	૩૮૫
			ધ્રુવ	૩૮૯

સર્વ ધર્મ જ્ઞાન વિષયો.

ટીટમાન	૨૨	તપસ્ય... ..	૧૦૬	તીબેટીયનધર્મ... ..	૧૮૧
અકિની	૬૯	તપા	૧૦૬	તીથેકર	૧૯૬
ડેજાન	૮૪	તાપ્રુત... ..	૧૫૨	તીર્થયાત્રા	૧૮૩
તણર	૯૯	તાવોજર્મ	૧૫૨	તુલસિવિવાહ	૨૦૮

તેજતર ... ૨૨૧	દરના ... ૨૬૧	દેવહીઝીઝીઝીઝી ... ૩૬૩
તોઝાધી ... ૨૨૭	દરહરાજીત ... ૨૬૬	દેવહીવાળી ... ૩૬૪
ત્રિઝાઝધમે ... ૨૩૨	દીન ... ૩૨૩	દેવપોઝી ઝીઝાધી ... ૩૬૪
ત્રિઝર્જી ... ૨૩૪	દીપદાન ... ૩૨૯	દેવદેવતા ... ૩૬૬
ત્રીપુરીપાર્શ્વિના ... ૨૩૬	દીલાઈઝામાં ... ૩૩૦	દેવી ... ૩૬૬
ત્રેપિસ્ત ... ૨૩૮	દીવાળી ... ૩૩૧	દેવ ... ૩૬૮
ચિઝોસોશી ... ૨૪૪	દુર્વાઝી ... ૩૪૨	દોઝમુ ... ૩૬૮
દઝેન ... ૨૪૦	દેલાઈ ... ૩૬૨	દોઝખ ... ૩૭૧
દઝેપદીન ... ૨૪૦	દેવ ... ૩૬૩	ધનતેરસ ... ૩૮૧

વિદ્યા તથા શાસ્ત્ર સંબંધી.

(સંગીત, પિંગળ, રસાયન, ગણિત, જ્યોતિષ, નાટ્યકળા)

ખગોળ, વાયુચક્ર શાસ્ત્ર વગેરે.)

દુઝાક્ષરીલિપિ ... ૨૫	તારા ખરતા ... ૧૬૪	દીબ્ધ ... ૩૩૧
ટોડી રાગણી ... ૪૫	તારાચિયતીપત્ર ... ૧૬૭	દુર્ગ ... ૩૫૧
હિમ ... ૭૫	તિલક ... ૧૮૪	દેવગિરિ ... ૩૬૩
તંકા-રાગણી ... ૯૯	તિલક કામોદ ... ૧૮૪	દેવયાની તારા ... ૩૬૫
તપસ્વ ... ૧૦૬	તોમિંગીલ ... ૧૯૩	દેશાકરી ... ૩૬૬
તપા ... ૧૦૬	તુળારાશી ... ૨૧૧	દેશાખ ... ૩૬૭
તાજીક ... ૧૨૭	ત્રિયુદ ... ૨૩૩	દેશી રાગણી ... ૩૬૭
તાન સંગીતશાસ્ત્રમાં ... ૧૩૮	ત્રીવેણી ... ૨૩૭	ધનરાસિ ... ૩૮૧
તારા ખગોળમાંના ... ૧૬૦	ત્રોટક ... ૨૩૯	ધનાશ્રી ... ૩૮૬
ની સંખ્યા ... ૧૬૧	ત્રિયુદ ... ૨૬૪	ધાની ... ૩૮૮
તારાનું અંતર ... ૧૬૧	દીંડી ... ૩૦૫	ધીરશાહ ... ૩૯૦
તારાનું તેજ અને રંગ ... ૧૬૧	દીનનીપુરીયા રાગ ... ૩૦૫	ધૂમકેતુ ... ૩૯૩
તારાની ગતિ ... ૧૬૩	દીપક ... ૩૨૭	ધાલમી ... ૩૯૮

વેદક તથા સ્મરિક શાસ્ત્ર.

દયાનિન ... ૧૦	ચાન ... ૨૪૨	દાંત પ્રાણીના ... ૨૭૫
દર્શનિક ઝંસિડ ... ૧૩	ચુક ... ૨૪૬	દિવાનપણુ ... ૩૨૦
દંકા ... ૧૭	દમ ... ૨૫૬	દીલ ... ૩૨૯
દુઝીક ... ૨૫	દમનાળ ... ૨૫૬	ધનુરવા ... ૩૮૨
દાસો ... ૫૭	દરાજ ... ૨૬૦	ધમની ... ૩૮૨
તરસ ... ૧૧૮	દસતોને ... ૨૬૫	ધામ ... ૩૮૩
તલ્લી ... ૧૨૨	દદાડી ... ૩૬૯	ધાતુ સરીરમાંના ... ૩૮૮
તવ્યા ... ૧૨૩	દાદી ... ૨૦૧	ધુજરી ... ૩૯૦
તાળવું ... ૧૭૪	દાંત ... ૨૭૨	ધીરીનસ ... ૩૯૬

યંત્રશાસ્ત્ર તથા ઓળટો અને શોધો.

ટાઇપરાઇટર	૧૫	ટેલિફોન	૪૦	તારપીડોની બનાવટ... ..	૧૫૭
ટાઈપો	૨૦	„ નો ઇતિહાસ	૪૧	તારપીડોનો ઉપયોગ	૧૫૮
ટેલિગ્રાફ	૨૯	„ ની શોધ	૪૧	તારાયત્ર	૧૬૦
„ નો ઇતિહાસ	૪૧	„ ની બનાવટ	૪૨	તાળી આવીનો હુન્નર	૧૭૪
„ ની શોધ	૩૧	ટેલેગ્રાફ	૪૩	તોપ	૨૨૭
„ ની બનાવટ	૩૩	ટેગ	૮૩	થરમામિટર	૨૪૧
ટેલીગ્રાફનો ઉપયોગ	૩૭	તારપીડોની શોધ	૧૫૬	દંભપર	૩૬૦
				ધુમાડીયું	૩૬૦

અનીજ પદાર્થ અને ધાતુસંબંધી

ટંકણખાર	૧	તાંબાના ગુણ	૧૪૯	ધાતુનું સખતપણું	૮૩૫
હંગરન	૬	તાંબાની મિશ્ર ધાતુ	૧૫૦	ધાતુની ચીવટાઇ ને	
દીન	૨૨	ચાલિઅમ	૨૪૩	બરડપણું	૩૮૫
દીલખારદીક		ધાતુ અનીજ	૩૮૩	ધાતુની ધનવર્ધનિયતા	૩૮૬
તાંબુ	૧૪૫	„ અશોધિત	૩૮૪	ધાતુની, પ્રસથિશિલતા	૩૮૬
„ દિંદિમાં	૧૪૫	„ સંધોધન	૩૮૫	ધાતુનું પિગળત્વ	૩૮૭
„ નો વેપાર	૧૪૬	ધાતુની સમક	૩૮૫	ધાતુની ગંધ ને રસ	૩૮૮
તાંબાની બનાવટ	૧૪૭	ધાતુનાં રંગ	„		

પ્રાણી વર્ણન શાસ્ત્ર.

ટન્ટી	૭	ડ્યુગોગ	૬૪	તરકી	૧૧૬
ટર્ટલ કાચળો	૧૨	ડોસ	૭૨	તરસ	૧૧૭
ટર્ન	૧૩	ડીઅર હોડ	૭૬	તરોપસ	૧૧૮
ટમ્બોટ	૧૪	ડીપસાસ	૭૮	તાનસંધ	૧૩૮
ટાઈપો	૧૯	ડીમોયસેલ	૭૯	તાન-માછલી	૧૩૮
ટાઈપો	૨૦	ફક્કર	૮૦	તીડ	૧૮૮
ટાલેગા	૨૧	ફક્કર દરીયાઈ	૮૧	તીડનો ઇતિહાસ	૧૮૯
ટીટમોઉસ	૨૨	ડેક	૮૩	તીતર	૧૯૨
ટેન્ક	૨૮	ડેનટેક્સ	૮૪	ટ્રિપ્સ	૨૫૦
ટેરાપીન	૨૮	ડેંગરીસ	૮૧	ટ્રાનબ્લેક	૨૫૦
ટેરિડો	૨૯	ડેટરલ	૮૧	ટ્રીપી	૨૬૪
ટેરિયર	૨૯	ડોડો	૬૨	દાખના વાંદરો	૨૮૯
ટોકેન	૪૪	ડ્રેગન	૯૭	દારદર	૨૯૨
ટાઉટ	૪૯	તાંબુ	૧૦૫	દીપડો	૩૨૯
ટોકસ	૫૨	તમર	૧૧૫	દેડકો	૩૫૬
				દ્રોણ કાગડો	૩૭૮

વેપાર હુન્નર કળા કૌશલ્યા અને બનાવટો.

ટંકણખારનો વેપાર	૧	ટાઇપ રાઇટર	૧૫	ટેલીગ્રાફનો ઇતિહાસ	૨૯
ટપાલ	૮	ટાઇપી બનાવવાની કળા	૧૭	„ દિંદુરતીનમા	૩૧
ટરપેનટાઇન	૧૩	ટાઈપો	૨૦	„ સમુદ્રમા	૩૨

ટેલીગ્રાફનું પર્ણન ...	૨૩	ટેલેગ્રાફ ...	૪૩	તાર પિંડોની કળા ...	૧૫૬
„ ના ચિન્હો ...	૩૫	ઝાઇને માઇટ ...	૬૮	તાળાં ચાવીનો દ્વન્દ્વ ...	૧૭૪
„ ના યંત્રો ...	૩૭	ઝાલ ...	૯૨	તહેવાર તેજ બનાવવા-	
„ તાર વગરનો ...	૪૦	તંબાકુ ...	૧૧૩	ની કળા ...	૨૧૩
ટેલેફોન ...	૪૦	તાંબાના વાસણ બનાવ-			
		વાનો ઉદ્યોગ ...	૧૫૧		

ભાષા તથા શ્રવણ.

ડોમસડે થુક ...	૯૨	તુંગસીક ભાષા ...	૧૯૭	દાસો બોધ ...	૩૦૩
તામિલ ભાષા ...	૧૫૩	તુર્ક ભાષા ...	૨૦૫	દેવનગરી ...	૩૬૪
તારીખેહિંદ ...	૧૬૮	તેલગુ ...	૨૨૦	દોનકવિજોટ ...	૩૭૨
તાલમદ ...	૧૬૮	તોડ ...	૨૨૭	દ્રવિડ ભાષા ...	૩૭૬
તિબેટની ક્ષત્ર ભાષા ...	૧૭૯	થોમસડે ...	૨૪૮	ધામા પદ્ય ...	૩૮૯

રમત ગમત અને વાજાંત્રા સંબંધી.

ટેનીસ ...	૨૮	તંબાળા ...	૧૦૪	તીરંદાજી ...	૧૭૩
ડેક ...	૬૨	તલવાર ખાજી ...	૧૨૧	દામની રમત ...	૨૮૮
ડમર ...	૬૪				

રાહરસમ, તેલુવાર, ઓધા તથા ખેતાબો ને કાવ્યદા.

ટ્યુટાનિક સરદારો ...	૧૧	તીલક-હિંદુઓમાં કપાળે તી-	તેલુવારો મહોમેદનના ...	૨૨૬	
ટમ્પકર... ..	૨૮	લક લગાડવાની તહેવાર રી-	„ મીનાઈ ...	૨૨૬	
ટોરિકા	૪૭	તોનો ઇતિહાસ. ...	૧૮૪	ચીરલ ઓરડર ઓવ ધી	૨૪૬
ટ્યુક	૬૪	તુર્સ્તાનના રાજ્યનો ઇતિ-			
ટીફ્ટર ઓવ ધી ફેથ...	૭૫	હાસ	૨૨૨	દેહાર	૨૫૬
તરખાન	૧૧૬	તેલુવારો તહેવાર ...	૨૨૨	દસેરા	૨૬૭
તલાક... ..	૧૨૨	„ હિંદુનાં ...	૨૨૩	દાદમ્પવાહ	૨૭૭
તા-રોંગ-રોંગ...	૧૭૪	તેલુવારો ખ્રિસ્તીના ...	૨૨૫	દુધપીતી	૩૫૦
તીબેટીયન રાહરીતી...	૧૭૯	„ જરતોસ્તીના...	૨૨૫	દોશીન	૩૬૭

વિવિધ જ્ઞાન સંબંધ.

ટંકસાળ ...	૬	ડંગરી ...	૫૯	તપકીર ...	૧૦૫
ટપાલની તવારીખ ...	૭	ડ્યુક્ટ સિમે ...	૬૪	તંબાકુ ...	૧૦૬
ટ્યુટાનિક સરદારો ...	૧૧	ડરબી ડે ...	૬૫	„ નો ઇતિહાસ ...	૧૦૬
ટાંચણી ...	૧૭	ઝાઇને માઇટ ...	૬૮	„ નો હિંદમાં પ્રવેશ ...	૧૦૭
ટેન ...	૨૭	ડીસેમ્બર ...	૮૦	„ નો દુનિયામાં અપ ...	૧૦૮
ટેલેગ્રાફ ...	૨૯	ડેક ...	૮૩	„ નો હિંદમાં પાક ...	૧૦૮
ટેલેન્ટ ...	૪૩	ડોલ ...	૯૨	તંબાકુની ખેતી ...	૧૦૯
ટોપી ...	૪૬	ડોલર-સિમે ...	૯૩	„ હું તેલ ...	૧૧૧
ટુવે ...	૫૧	ડોયમા-સિમે ...	૯૭	„ દવા તરીકે ...	૧૧૧
દાર ...	૫૭	ટમ્પે તાઉસ ...	૧૦૧	„ રસાયનિક ગુણ ...	૧૧૨

૪૧૮	જાળાકુતો વેપારિ ... ૧૧૪	રંગ માટેની ... ૨૨૦	અસર, અથવા અંતે ... ૨૯૬
તથુ ... ૧૧૪	જાળાવટ ... ૨૨૦	અવગણ ... ૨૯૬	દિલ્લીના ખાત્રીન અ-
તાજ ... ૧૨૭	તોડાલી ... ૨૨૭	વાંચીન ક્રતિદાસ ને	વર્ણન ... ૩૦૭
તાજમેહેલ ... ૧૨૮	તોરમહલી પચ્ચર ... ૨૨૮	દિવસ જૂહી જૂહી	પ્રતના ... ૩૧૮
તાવીજ ... ૧૭૧	તોલજોખ ... ૨૨૮	દિસ્તીલેશન ... ૩૨૧	દીનાર ... ૩૨૭
તીલા ... ૧૮૭	ત્રીસ વર્ષની લગ્ન ... ૨૩૭	દીરહમ ... ૩૨૮	દીવાદાડી ... ૩૧૮
તેલની બનાવટો ... ૨૧૩	ત્રેતાયુગ ... ૨૩૮	દુકાળની સંપૂર્ણ	તવારીખ ... ૩૩૦
તેલના ઉપયોગ ... ૨૧૪	યરમાપિલીની લગ્ન ... ૨૪૧	દુધ ... ૩૪૦	માહેલાતલો ... ૩૪૦
તેલ ક્રમાસિયાતું ... ૨૧૪	યુષારામતું મંદીર ... ૨૪૭	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
અળસીતું ... ૨૧૫	દમડી ... ૨૫૬	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
અડિયાતું ... ૨૧૬	દરીઆચેતર ... ૨૬૧	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
તાડતું ... ૨૧૬	દવાખાતું ... ૨૬૩	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
કોકમતું ... ૨૧૭	દવાપર મૂગ ... ૨૬૩	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
કોપરાતું ... ૨૧૮	દર્શાસ અપૂર્ણાક ... ૨૬૬	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
સરસીયાતું ... ૨૧૮	દહાડી ... ૨૬૮	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
અબાડાતું ... ૨૧૮	દાક ... ૨૭૦	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
ખીચતું ... ૨૧૮	દાટવાની રસમ ... ૨૭૦	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
તલતું ... ૨૧૮	દાદી ... ૨૭૧	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
બોયસિગતું ... ૨૧૮	દાન ... ૨૮૬	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
દરાખતું ... ૨૧૯	દાનીયલ ... ૨૮૬	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
કોડ માહલીતું ... ૨૧૯	દાનીયલ ... ૨૮૬	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
તેલ ખતીજ ... ૨૧૯	દાખલમંદીર ... ૨૮૮	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
સુગ ધીની—	દામ સિકો ... ૨૮૮	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦
	દાક—તેની શરીરપર	માનાવટો ... ૩૪૦	માનાવટો ... ૩૪૦

તાજીર...	૧૧૪	પ્રપક્કરિયા	૧૯૮	દારડી...	૩૦૩
તામાળ વૃક્ષ	૧૧૬	ગુપિયોદ	૧૯૮	દાવલા મોરસ...	૩૦૩
તરડી	૧૧૭	ગુમર	૧૯૮	દિંગ	૩૦૪
તરણુજ	૧૧૭	ગુરીયુ	૨૦૭	દિલીપ	૩૦૬
તલ	૧૧૯	ગુલશી	૨૦૭	દિવીદિવી	૩૨૧
દિંદમા પાક	૧૨૦	ગુવર ફળ	૨૧૦	દીપમાળા	૩૨૯
નો વેપાર	૧૨૦	ગુવેર	૨૧૦	દીક્ષપસંત	૩૩૦
તાજીવૃક્ષ	૧૩૦	તેળગળ	૨૧૧	દુરુલી	૩૪૫
ના	૮૦૦	તેટલુ	૨૧૧	દુધની	૩૫૦
ઉપયોગ	૧૨૦	તેરડો	૨૧૩	દુધી	૩૫૦
તાંબૂ	૧૩૦	તેરી	૨૧૩	દુધેલી	૩૫૦
ખાવામાં	૧૩૧	તેલીયો પાત્ર	૨૨૧	દેવદાર	૩૬૪
દારમાં	૧૩૨	તોરણ	૨૨૯	દેવનળ	૩૬૪
ગાળા	૧૩૨	ત્રિફળ	૨૩૪	દેવ ખાવળાયો	૩૬૫
ફળના બીયાં	૧૩૩	ચાઈમ	૨૪૧	દ્રાક્ષ	૩૭૬
હું લાકડું	૧૩૫	ચુરિયો	૨૪૭	ધતુરો	૩૮૦
નો ધર્મમા		ચોર	૨૪૯	ધરો	૩૮૨
ઉપયોગ	૧૩૫	ઈંદુરા	૨૫૫	ધાકટ	૩૮૩
હું મૂળ વતન	૧૩૬	ઈંદન	૨૫૬	ધાણા	૩૮૩
ના ઔષધી		ઈવનોશિવતી	૨૬૨	ધામણુ	૩૮૩
ચુણુ	૧૩૬	દાડમ	૨૭૦	ધાવડી	૩૯૦
તાલીસપત્ર	૧૬૯	દાંતી	૨૭૬	ધોતો પિળો	૩૯૬
તિપાની	૧૭૭	દાદમદાં	૨૭૮	ધોળા	૩૯૮
તીર્થજી	૧૯૬	દાળ	૨૮૭	ધોળા ફળા	૩૯૮
તીજવણુ	૧૮૭	દ્રામાર	૨૮૯	ધોળા ચાપો	૩૯૯

જન વર્ણન.

ટોનારિંગા	૪૬	તિબેટીયન પ્રજા	૧૦૫	દાળગર	૨૮૮
દુગ	૫૩	તુરકોમાન	૨૦૫	દાદ	૨૯૨
ડચ	૬૦	તુરાની પ્રજા	૨૦૬	દાસનામી	૩૦૩
રમિસીસ	૬૬	તુરી	૨૦૭	દાહોમે	૩૦૪
ખમર	૭૦	તુલુ	૨૧૧	દીગંબર	૩૦૪
દુસેસ	૯૬	તેલચુ		દીક્ષમ	૩૩૦
તાધ	૧૨૬	ચોરી	૨૪૯	દુરાની	૩૫૫
તાંજક	૧૨૮	દરવીશ	૨૬૦	દેહગાન	૩૭૬
તાન	૧૩૮	દાઉદ પુત્રા	૨૭૦	દોગનાક	
તામિલ પ્રજા	૧૫૪	દાદુ પચી	૨૮૫	દોસાદ	૩૭૫
તામર	૧૫૫	દાનુ	૨૮૭	દ્રવીડીયન	૩૭૬
તામી	૧૬૯	દાને કંપલ	૨૮૭	ધનગર	૩૮૦

તળાકુનો વેપારિ ...	૧૧૪	,, રંગ મૂટેની	અસર, શુભ્ય અને
તંબુ	૧૧૪	,, બનાવટ	અવશ્ય ૨૯૬
તાજ	૧૨૭	તોકાલી	દિલ્લીના પ્રાચીન અ-
તાજમેહેલ	૧૨૮	તોરમદલી પથ્થર ...	વાચીન ઇતિહાસ ને
તાવીજ	૧૭૧	તોલજોખ	વર્ણન ૩૦૭
તીસા	૧૯૭	ત્રીસ વર્ષની લઘાઈ ...	દિવસ જૂદી જૂદી
તેલની બનાવટો ...	૨૧૩	ત્રેતાયુગ	પ્રજના ૩૧૮
તેલના ઉપયોગ ...	૨૧૪	ચરમાપિલીની લઘાઈ	દિરટીદેશન ૩૨૧
તેજ કપાસિયાતું ...	૨૧૪	ચુપારામતું મંદીર ...	દીનાર ૩૨૭
,, અળસીતું	૨૧૫	દમડી	દીરહમ ૩૨૯
,, એડિયાતું	૨૧૬	દરીઆચેનર	દીવાદાંડી ૩૧૯
,, તાડતું	૨૧૬	દવાખાતું	દુકાળની સંપૂર્ણ
,, કોકમતું	૨૧૭	દવાપર યુગ	તવારીખ ૩૩૧
,, કોપરાતું	૨૧૮	દશાંશ અપૂર્ણાંક ...	દુધ ૩૪૫
,, સરસીયાતું ...	૨૧૮	દહાડી	,, માહેલાતવો ૩૪૬
,, અખાડાતું	૨૧૮	દાક	,, બનાવટો ... ૩૪૮
,, ખીચતું	૨૧૮	દાટવાની રસમ ...	દુધ ડોહવવાનો સાંચો ૩૪૯
,, તલતું	૨૧૮	દાદી	દુરખીન ૩૫૨
,, જોયસિંગતું ...	૨૧૮	દાન	દુરો સિકો ૩૫૫
,, ફરાખતું	૨૧૯	દાનીયલ	દેવકદપ ૩૬૩
,, કોડ માછલીતું ...	૨૧૯	દાણુલમંદીર	દ્રાકમા ૩૭૬
તેલ ખનીજ	૨૧૯	દામ સિકો	ધૂળ ૩૯૦
,, સુગંધીની—		દામ મીઠો	
જંતો	૨૧૯	દાડ—તેની ચરીરપર	

તમ્બર...	૧૧૪	પ્રપચરિયા...	૧૯૮	દારડી...	૩૦૩
તમાલ...૪૬	૧૧૬	પ્રપિભોદ...	૧૯૮	દાવત મોરસ...	૩૦૩
તરડી...	૧૧૭	પ્રમર...	૧૯૮	દિંગ...	૩૦૪
તરણ...	૧૧૭	પ્રરીયુ...	૨૦૭	દિલીપ...	૩૦૬
તડી...	૧૧૮	પ્રધરી...	૨૦૭	દિવીદિવી...	૩૨૧
દિંદમા પાક	૧૨૦	પ્રવર ફળ...	૨૧૦	દીપમાળા...	૩૨૮
નો વેપાર...	૧૨૦	પ્રવેર...	૨૧૦	દીવ્રપસંત...	૩૩૦
તાડવૃક્ષ...	૧૩૦	તેજળળ...	૨૧૧	ફદુરલી...	૩૪૫
નાં ૮૦૦		તેટલુ...	૨૧૧	ફધની...	૩૫૦
ઉપયોગ...	૧૩૦	તેરડા...	૨૧૩	ફધી...	૩૫૦
તંદુ...	૧૩૦	તેરી...	૨૧૩	ફધેલી...	૩૫૦
ખાવામાં...	૧૩૧	તેલીયો પાત્ર...	૨૨૧	દેવદાર...	૩૬૪
દારમાં...	૧૩૨	તોરણ...	૨૨૮	દેવનળ...	૩૬૪
ગોળા...	૧૩૨	ત્રિફળ...	૨૩૪	દેવ બાવળાચો...	૩૬૫
ફળના બીયાં	૧૩૩	યાધમ...	૨૪૧	કાક્ષ...	૩૭૬
તું લાકડું	૧૩૫	યુરિયો...	૨૪૭	ધતુરો...	૩૮૦
નો ધર્મમા		ચોર...	૨૪૮	ધરો...	૩૮૨
ઉપયોગ...	૧૩૫	ફંદુરા...	૨૫૫	ધાકટ...	૩૮૩
તું મૂળ વતન	૧૩૬	ફફન...	૨૫૬	ધાણા...	૩૮૩
ના ઔષધી		દવનોશેવતી...	૨૬૨	ધામણ...	૩૮૩
ગુણ...	૧૩૬	દાડમ...	૨૭૦	ધાવડી...	૩૮૦
તાક્ષીસપત્ર...	૧૬૮	દાંતી...	૨૭૬	ધોત્રો પિળો...	૩૮૬
તિયાની...	૧૭૭	દાદમદા...	૨૭૮	ધોળા...	૩૮૮
તીર્થ...	૧૮૬	દાખ...	૨૮૭	ધોળી ફળી...	૩૮૮
તીવવણુ...	૧૮૭	કાગાર...	૨૮૮	ધોળા ચાપો...	૩૯૮

જન વર્ણન.

ટોનારિંગા...	૪૬	તિમેટીયન પ્રજા...	૧૦૫	દાખગર...	૨૮૮
કુમ...	૫૩	તુરકોમાન...	૨૦૫	દાર્દ...	૨૮૨
ડચ...	૬૦	તુરાની પ્રજા...	૨૦૬	દાસનામી...	૩૦૩
રુબિસીસ...	૬૬	તુરી...	૨૦૭	દાહોમે...	૩૦૪
કમર...	૭૦	તુડુ...	૨૧૧	દોગબર...	૩૦૪
ફુસેસ...	૮૬	તેલચુ...	...	દીક્ષમ...	૩૩૦
તાઇ...	૧૨૬	ચોરી...	૨૪૮	ફુરાની...	૩૫૫
તિંગક...	૧૨૮	દરલીલા...	૨૬૦	દેહગાન...	૩૭૬
પાન...	૧૩૮	દાઉદ પુત્રા...	૨૭૦	દોગનાક...	...
પામિલ પ્રજા...	૧૫૪	ફાડુ પંથી...	૨૮૫	દોસાદ...	૩૭૫
પાયર...	૧૫૫	દાતુ...	૨૮૭	દ્રવીડીયન...	૩૭૬
પાલી...	૧૬૮	દાને કપ્પલ...	૨૮૭	ધનગર...	૩૮૦

સુક્રમર ...	૫૦	ડાંગ ...	૬૯	વાયુ ...	૧૫૫
ટીકકાલ ...	૫૦	ડિન્ડીગમ ...	૭૪	વારંધાર ...	૧૫૬
ટીમનુ ...	૫૦	ડિન્ડીવરમ ...	૭૪	વાલચેરી ...	૧૬૮
ટીનેના ...	૫૦	ડિન્ડાર ...	૭૬	વાવખાટ ...	૧૬૮
ટીરડી ...	૫૦	ડીમેન ...	૭૮	વાલાગજ ...	૧૬૯
ટુકમાર ...	૫૦	ડીસા ...	૮૦	વાલીકાટ ...	૧૬૯
ટુન્ટ ...	૫૦	ડુંગર ...	૮૨	વાલીચેરી ...	૧૭૦
ટુનડોન ...	૫૦	ડુંગરપૂર ...	૮૨	વાલોય ...	૧૭૩
ટુપેન ...	૫૧	ડેમનકેડ ...	૮૩	વામકંદ ...	૧૭૩
ટુવસ ...	૫૧	ડેનમાર્ડ ...	૮૪	વામગાંવ ...	૧૭૩
ટુલ ...	૫૨	ડેનવર ...	૮૬	વાસમેનવા ...	૧૭૩
ટુલ ...	૫૪	ટુપે ...	૮૬	વાથેન ...	૧૭૭
ટુના ...	૫૬	ટુગ ઇસમાઇલખાન ...	૮૬	તિરાઇ ...	૧૮૪
ટુના ગો ...	૫૬	ટુરા ગામીખાન ...	૮૬	તિરટ્ટ ...	૧૮૪
ટુલ ...	૫૮	ટુન્ડનપોર્ટ ...	૮૮	તિનાવેલી ...	૧૮૩
ટુલ ...	૫૯	ટોલ્ડર ...	૯૪	તીરપતી ...	૧૮૭
ટુગલાસ ...	૫૯	" ...	૯૪	તુતીચેરીન ...	૧૮૭
ટુલી ...	૬૦	ટોસા ...	૯૫	તુર ...	૧૯૮
ટુનકં ...	૬૦	ટેમન ...	૯૭	તુર્કસ્તાન ...	૧૯૮
ટુનકાં ...	૬૧	ટોગલેડ ...	૯૭	તુરકાન ...	૨૦૬
ટુડી ...	૬૧	ટુનવિમ ...	૯૮	તુરાન ...	૨૦૬
ટુડી ...	૬૧	ટુલ્હાબિસ ...	૯૮	તુલમીસ્થામ ...	૨૦૬
ટુન ...	૬૧	ટાંક ...	૯૮	તુલાન ...	૨૧૦
ટુન ...	૬૧	ટાંકલપુર ...	૯૮	તુલનપુર ...	૨૧૬
ટુન ...	૬૨	તગર અથવા જુલર ...	૧૦૧	તેનાસરીમ ...	૨૧૭
ટુમે ...	૬૩	તંગવર ...	૧૦૪	તેપલીલ ...	૨૧૭
ટુમ ...	૬૩	તરવારા ...	૧૧૭	તેરી ...	૨૧૩
ટુમ ...	૬૩	તર્નગા ...	૧૧૯	તેસચ ...	૨૨૦
ટુમ ...	૬૩	તલોદે ...	૧૨૨	તેદગન ...	૨૨૨
ટુમ ...	૬૩	તલ્લશિલા ...	૧૨૩	તૈલવદેશ ...	૨૩૦
ટુમ ...	૬૫	તાઇલી ...	૧૨૭	તંગક ...	૨૩૦
ટુમ ...	૬૫	તાકોમા ...	૧૨૭	ત્રાંકવેખાર ...	૨૩૧
ટુમ ...	૬૬	તાંગીર ...	૧૨૭	ત્રાવણકોર ...	૨૩૧
ટુમ ...	૬૬	તાથમેર ...	૧૩૬	ત્રિકામાલી ...	૨૩૨
ટુમ ...	૬૭	તાનજેર ...	૧૩૯	ત્રિયાનાથી ...	૨૩૩
ટુમ ...	૬૭	" ...	૧૪૦	ત્રિનીદાદ ...	૨૩૩
ટુમ ...	૬૭	તામમેદ ...	૧૫૨	ત્રિપોલી ...	૨૩૪
ટુમ ...	૬૮	તામલિપ્તી ...	૧૫૩	ત્રિપોલી ...	૨૩૪
ટુમ ...	૬૯	તામલિસનગર ...	૧૫૩	ત્રિતિગદેશ ...	૨૩૫